Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Πέμπτη έκδοση

2 ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 2

ΕΡΜΗΣ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

1800
2
1440

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Πλάτ.
Γ. Δ[illegible]
Μάρτιος 90

Νεοελληνικὰ Μελετήματα

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΤΗΝ
ΣΥΝΤΡΟΦΟ ΜΟΥ,
ΠΑΝΤΟΤΕ

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Πέμπτη έκδοση

2 ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 2

ΑΘΗΝΑ 1989

© 1977, ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΡΜΗΣ ΕΠΕ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Π 260519

Δεκαπέντε χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοση μιᾶς πρώτης συναγωγῆς μελετημάτων μου, καὶ ὕστερα ἀπὸ διάφορους ἐνδιάμεσους σταθμούς, πραγματοποιημένους ἢ ἁπλῶς σχεδιασμένους, ἔχω τὴν τύχη νὰ βλέπω αὐτὴν τὴν καινούρια συναγωγὴ νὰ παρουσιάζεται μέσα στὸ ἴδιο ἀκριβῶς, φίλιο, ἀνθρώπινο, κλίμα. Τὶς ὑποκειμενικὲς διαφορὲς προσφέρει ἕνα ἁπλῶς γεγονός: διευρύνθηκε ἡ ἀρχικὴ μονάδα —καλύτερα θὰ ἔκανα νὰ πῶ, δυάδα— ποὺ ἔδωσε ὑπόσταση στὸ δημοσίευμα ἀφοῦ τὸ ἰδεάσθηκε. Εὐχαριστῶ, λοιπόν, πρώτιστα, τὸν *Ἑρμῆ*, πού, λόγιος, ὄχι μόνο κερδῶος, ἐξεκίνησε τὴν ὑπόθεση τοῦ τόμου αὐτοῦ, καὶ τὸν ἐνέταξε σὲ μία σειρὰ τῆς ὁποίας ἰδιαιτέρως ἐκτιμῶ τὶς ἀπαρχές. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸν διευθυντὴ τῆς σειρᾶς, τὸν Φίλιππο Ἠλιού, τοῦ ὁποίου ἡ συμπαράσταση στὴν ἐπεξεργασία τοῦ τόμου ἐστάθηκε στοργική, πέρα πολὺ ἀπὸ κάθε ἐπαγγελματικὴ συνείδηση. Ἐπίσης θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὴν Ρωξάνη Ἀργυροπούλου Λουγγῆ, στὸν Παναγιώτη Μουλλᾶ καὶ στὴν Ἑλένη Στεφανάκη, τῶν ὁποίων ἡ βοήθεια μὲ πολλοὺς τρόπους συνετέλεσε στὴν βελτίωση τοῦ δημοσιεύματος αὐτοῦ· ἰδιαίτερα, ἐπειδὴ πρώτη φορά, νομίζω, τὸ ὄνομά της ἔρχεται στὴν λογία δημοσιότητα, θὰ ἤθελα νὰ ἐξάρω τῆς τελευταίας τὶς ἐξαίρετες φιλολογικὲς ὑποσχέσεις, ὅσες διεπίστωσα ὅτι παρέχει.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν προηγουμένη παράγραφο, ἔχω νὰ ἐπανέλθω σὲ δύο σημεῖα. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὶς συναγωγὲς μελετημάτων μου, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἢ ἐσχεδιάσθηκαν στὰ χρόνια ποὺ χωρίζουν τὴν ἔκδοση τῶν *Φροντισμάτων*, ἀπὸ τὸν σημερινὸ τόμο. Σημειώνω τὰ *Συμποσιακὰ* (1965), καὶ *La Grèce au temps des lumières* (Γενεύη 1969). Δύο μικρὲς συναγωγές, στὸν τύπο τῶν *Συμποσιακῶν*, εἶχαν φθάσει στὴν ἐκτύπωση τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1967 καὶ δὲν ἐδημοσιεύθηκαν τελικά· οἱ προπαρασκευὲς ἐκεῖνες ἐφάνηκαν, μερικά, χρήσιμες στὸ τωρινὸ δημοσίευμα. Ἐπίσης, ἡ κακία τῶν καιρῶν δὲν ἐπέτρεψε νὰ ἐκδοθεῖ, ἕτοιμος πιὰ γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, μὲ ἀναθεω-

ρημένα τὰ κείμενα ὅσα ἐπροβλέπαμε νὰ περιλάβει, τὸ τεῦχος ποὺ θὰ ἀπάρτιζε τὰ *Φροντίσματα Β΄*.

Ἡ ἀναθεώρηση τῶν ἐργασιῶν οἱ ὁποῖες συνθέτουν τὸν τόμο αὐτόν, ὅπως καὶ τοὺς προηγουμένους, εἶναι τὸ δεύτερο σημεῖο ποὺ θέλω νὰ θίξω. Δὲν ἔχω ὅμως νὰ ἐκταθῶ πολὺ στὸ θέμα τοῦτο, πρῶτα πρῶτα γιατί, ὁπωσδήποτε, μὲ ἔχει ἀπασχολήσει καὶ ἀλλοῦ, κατὰ καιρούς, καὶ μάλιστα στοὺς προλόγους τῶν *Φροντισμάτων* καὶ τοῦ *La Grèce*, καὶ ὕστερα γιατὶ λογαριάζω νὰ τὸ ἐξετάσω κάπως πιὸ μεθοδικὰ σὲ χωριστὸ μελέτημα. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, σὲ μεγάλη κατηγορία ἀνθρωπίνων ἐνεργειῶν, εἶναι δύσκολο νὰ μετρήσει κανεὶς τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὴν φιλοτιμία ἢ τὴν φιλαυτία ἀπὸ τὴν μετριοφροσύνη· μία τέτοια ἀμφιβολία μὲ ἐμπόδισε ὡς σήμερα νὰ προβῶ σὲ συναγωγὲς ἀπὸ ἄρθρα μου δημοσιευμένα στὸν ἡμερήσιο Τύπο: πάντοτε σκέπτομαι ὅτι γιὰ νὰ ἀποβοῦν χρήσιμα στὸν συστηματικό τους χρήστη καὶ ὄχι ἁπλῶς στὸν γενικὸ ἀναγνώστη στὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ ἀπευθύνεται ἡ πρώτη τους παρουσίαση, θὰ ἔπρεπε, ὄχι μόνο νὰ ἀναθεωρηθοῦν ἀλλὰ καὶ νὰ πλουτισθοῦν ἀπὸ τὴν οἰκεία τεκμηρίωση. Ἔτσι λοιπόν, ὅλα τὰ μελετήματα, ὅσα δημοσιεύονται ἐδῶ, ὕστερα ἀπὸ προηγούμενες δημοσιεύσεις ἢ ἀνακοινώσεις, —ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ ἐξηγηθῶ συνεχίζοντας— εἶναι ἀναθεωρημένα, μέσα στὴν κλίμακα τῶν δυνατοτήτων τὶς ὁποῖες διαθέτω τώρα. Κάτι θὰ ἐλησμόνησα ἀπὸ δῶ, κάτι θὰ μοῦ διέφυγε ἀπὸ κεῖ, ἀλλὰ αὐτὰ συμβαίνουν καὶ στὶς πρῶτες δημοσιεύσεις, λιγότερο εἴτε περισσότερο. Ὅλα τὰ κομμάτια ποὺ δημοσιεύονται σ᾽ αὐτὸν τὸν τόμο, πρέπει, συνεπῶς, νὰ θεωροῦνται, «ἐκτὸς λάθους ἢ παραλείψεως», χρονολογημένα ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1977, ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ παλαιότερο ἐπρωτοδημοσιεύθηκε πρὶν ἀπὸ εἰκοσιπέντε χρόνια.

Βέβαια, ὅταν ἀναφέρεται κανεὶς πολλὲς φορὲς διαδοχικὰ σὲ ἕναν συγκεκριμένο χωροχρόνο, ἑπόμενο εἶναι νὰ χρησιμοποιεῖ, κατὰ περιπτώσεις, τὶς ἴδιες πηγές· εἴτε ἐπειδὴ ἡ προοπτικὴ παρέμεινε ἡ ἴδια, εἴτε, ἀκριβῶς, ἐπειδὴ ἄλλαξε ἡ προοπτική: νέες ἀπόψεις ἐπάνω στὰ ἴδια δεδομένα. Στὴν συναγωγή μας ἔγινε προσπάθεια γιὰ νὰ ἐλαττωθοῦν ἢ νὰ ἀμβλυνθοῦν οἱ διττολογίες τοῦ πρώτου τύπου: καταργήθηκαν, ἀντικαταστάθηκαν, μὲ ὑπομνήσεις ἢ παραπομπές· ἀλλὰ καὶ τοῦτα, ὅλα, ὅταν ἡ πληροφορία ποὺ ξαναρχόταν δὲν ἀποτελοῦσε μέρος ὀργανικό, δομικό, τῆς σχετικῆς ἐργασίας, γιατὶ σὲ τέτοιες περιπτώσεις διατηρήθηκε. Παρόμοια διατηρήθηκαν οἱ ἐπαναλήψεις ὅταν μετεῖχαν στὸν δεύτερο τύπο, ὅταν, δηλαδή, ἡ καινούρια ἐπεξεργασία τους ἔδινε καινούρια συστατικὰ γιὰ

τὴν μελέτη τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ὅλη αὐτὴ ἡ διεργασία μᾶς φέρνει καὶ σὲ ἕναν ἄλλο κύκλο συγγενικῶν σκέψεων: στὴν διάταξη τῶν τεμαχίων ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν τόμο. Ὁ φόβος μου εἶναι πάντοτε μήπως νομισθεῖ ὅτι μὲ τέτοιες δημοσιεύσεις παρέχω στὸν ἀναγνώστη κεφάλαια τῆς πνευματικῆς μου, ἂς τὴν ποῦμε, αὐτοβιογραφίας. Θὰ εἶταν λάθος: ἱστορία τῶν ἰδεῶν κάνω, μὲ ὅσες διευκρινίσεις θὰ ἐπισημάνω συνεχίζοντας· ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἀλλὰ ὄχι τῶν δικῶν μου ἰδεῶν. Εὐθυγραμμισμένα μὲ τὴν ὁποια, περισσότερη ἢ ὀλιγότερη ἐπεξεργασία, τὰ κείμενα ποὺ ξαναδημοσιεύονται ἔτσι, πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν μιὰ διάταξη ὅσο γίνεται ὀρθολογισμένη, ἡ ὁποία, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, ἐπόμενο εἶναι νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὴν χρονολογικὴ τάξη τῶν θεμάτων, ἀλλά, μὲ κάποιον τρόπο, νὰ τὶς συνοδεύει: ὁ λόγος, ὁπωσδήποτε καὶ πάντοτε, εἶναι γιὰ διαχρονία.

Ἔτσι, ἐδῶ, ἔχουμε, ἀρχίζοντας, δύο γενικὰ κεφάλαια, ποὺ μὲ τὶς διαφορές, τὶς ὁποῖες ὀφείλουν ἰδίως στὴν διαφορετικὴ τὸ καθένα ἀρχικὴ ἀποστολή του, ἔρχονται νὰ φωτίσουν, τὸ καθένα μὲ τὸν ἰδιάζοντα χρωματισμό του, τὴν ὅλη περίοδο τὴν ὁποία μελετοῦμε. Ἀκολουθοῦν γενικοὶ ἢ πιὸ εἰδικοὶ σχηματισμοὶ γύρω σὲ περιπτώσεις, πρόσωπα, ἢ θέματα, τὰ ὁποῖα, ὅμως, ὅλα, μᾶς φέρνουν ὁλοένα πιὸ κοντὰ στὸ τέρμα τῆς περιόδου τὴν ὁποία μελετοῦμε. Τὸ προσωπικὸ στοιχεῖο παίζει, ἀναλογικά, μεγάλο ρόλο στοὺς περισσοτέρους ἀπὸ τοὺς ἐλέγχους αὐτούς. Τοῦτο γιὰ τρεῖς λόγους: Πρῶτον δὲν γνωρίζουμε ἐπαρκῶς τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἐχρημάτισαν φορεῖς τῶν ἰδεῶν τὶς ὁποῖες μελετοῦμε· ἂς τοὺς γνωρίσουμε πρῶτα, γιὰ νὰ τοὺς ξεπεράσουμε ὕστερα, ἂν καὶ ὅπου μποροῦμε: ἐλπίζω τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, μὲ τὴν ἐπίμονη προσπάθεια τὴν ὁποία ἐκφράζουν, γιὰ νὰ συλλάβουν μέσα στὸν παλμὸ τῆς ζωῆς τοὺς φορεῖς αὐτούς, νὰ συντελέσουν στὴν οἰκείωση τῶν σημερινῶν λογίων μὲ τοὺς ἀμέσους προδρόμους τους. Ὅσο δὲν τοὺς γνωρίζουμε ἀπὸ κοντά, σὰν ἀνθρώπους ποὺ εἶναι, μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε τοὺς συγχρόνους μας (καὶ κάτι περισσότερο: μὲ τὶς διευκολύνσεις τὶς ὁποῖες παρέχει ἡ παρέλευση τοῦ χρόνου), δὲν θὰ μπορέσουμε νὰ ζήσουμε τὰ περασμένα. Θὰ προσθέσω, μάλιστα, ὅτι στὴν δική μας γραμματεία, ὄχι μόνο δὲν γνωρίζουμε ἀρκετὰ τοὺς φορεῖς τῆς παιδείας μας, ἀλλὰ τοὺς γνωρίζουμε καὶ ἄσχημα: τὸ πνεῦμα τοῦ συναξαρίου πρυτανεύει στὶς βιογραφίες μας· ὁ ἥρωας, μαρμαρωμένος, στέκει πάντοτε μακρυά μας, σὲ ἕνα βάθρο, ὑψηλά, δυσκολοθώρητος, στεφανωμένος, σύμφωνα μὲ τὶς διαβεβαιώσεις τοῦ βιογράφου του, μὲ ὅλες

τὶς ἀρετές. Αὐτὰ θὰ πολεμηθοῦν μὲ τὴν καλὴ βιογραφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία δὲν εἶναι αὐτοσκοπός, δὲν ἀποτελεῖ ἐπιστήμη, ἀλλὰ παρέχει ἀξιόλογα μέσα πρὸς τὴν ἐπιστήμη.

Τοῦτο, ἄλλωστε, μὲ φέρνει στὸν δεύτερο λόγο. Ἀντίθετα πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, μᾶλλον μόδα στὴν περίπτωση αὐτήν, παρὰ συγκροτημένα πορίσματα ὁλοκληρωμένου στοχασμοῦ, ὁλοένα καὶ περισσότερο τείνω νὰ ἀποδώσω σημασία στὴν χαρακτηρολογία· ὄχι στὴν σημερινή, ἀλλὰ σ' ἐκείνην ποὺ θὰ διαμορφωθεῖ ὅταν ὅλη αὐτὴ ἡ ὑπόθεση θὰ περάσει ἀπὸ τὸ στάδιο τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ σὲ κάτι ποὺ θὰ τὴν τοποθετεῖ σὰν πιὸ κοντὰ στὴν αὐστηρὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη. Σήμερα ἐμφανίζει ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς προ-επιστήμης· ἀλλὰ κι ἔτσι ποὺ παρουσιάζεται, τυλιγμένη στὰ σπάργανα τῆς μαγγανείας, δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὑπάρχουν ἀνθρώπινοι τύποι, ὅτι, περίπου, σὲ κάποιο ποσοστό, μὲ ἀνεκτὲς δυνατότητες, ἰδεαζόμαστε γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἕνας ἢ ὁ ἄλλος ἀπὸ τοὺς οἰκείους μας παρουσιάζει αὐξημένες πιθανότητες νὰ ἀντιδράσει σὲ ἕνα ἐρέθισμα. Ὅταν προχωρήσουμε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτήν, τότε ἡ γνωριμία μας μὲ τὸν ἄνθρωπο θὰ ἀρχίσει νὰ ἔχει τὸν βασικὸ τίτλο μιᾶς φυσικῆς ἐπιστήμης: τὴν πρόβλεψη. Ὅμως γιὰ νὰ γίνουν κάποτε αὐτά, πρέπει νὰ προχωροῦμε θαρρετὰ πρὸς αὐτὸν τὸν σκοπὸ καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς τρόπους ποὺ θὰ μᾶς ἐπιτρέψουν νὰ ἐκτείνουμε τὸ πεδίο τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν μας, εἶναι, φυσικά, ἡ βιογραφία. Δεῖ πιστεύειν τὸν μανθάνοντα.

Ἐδῶ, ὅμως, στὰ χαρακτηρολογικά, κρίνω σκόπιμο νὰ σταθῶ μιὰ στιγμή, πρὶν προχωρήσω στὸ τρίτο σημεῖο. Εἶναι γιὰ νὰ ἀναφερθῶ στὰ θέματα τῆς συλλογικῆς ἢ τῆς ἐθνικῆς χαρακτηρολογίας. Δὲν ξέρω γιατὶ ὑπάρχει τάση στὶς ἡμέρες μας νὰ ἀποδοκιμάζονται οἱ ἀντίστοιχες προσπάθειες, καὶ νὰ κρίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ παρωχημένες μορφὲς τῆς ἔρευνας. Ἂν νοεῖται μὲ μιὰ τέτοια κρίση ὅτι οἱ σκοποὶ στοὺς ὁποίους ἀποβλέπουν οἱ ζητήσεις αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίνονται στὶς σημερινὲς ροπὲς τῆς ἱστοριογραφίας, μπορεῖ νὰ στέκει ἡ παρατήρηση, ἀγκαλὰ καὶ ὅλες αὐτὲς οἱ ροπὲς συνυπάρχουν ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς μεθοδεύσεις οἱ ὁποῖες τὶς ἐξυπηρετοῦν. Ἂν ὅμως νοεῖται ὅτι δὲν ἐκφράζουν καταστάσεις καὶ φαινόμενα ποὺ ὑπάρχουν στὴν πραγματικότητα, τότε ἡ παρατήρηση δὲν εἶναι δικαιολογημένη. Τέλος, ἄλλο ἐντελῶς θέμα ἀποτελεῖ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν χαρακτηρολογικῶν διαφορῶν τὶς ὁποῖες διαπιστώνουμε. Ὡστόσο, καιρὸς νὰ γυρίσουμε στὰ σχετικὰ μὲ τὴν βιογραφικὴ ἔρευνα.

Γιατὶ ὑπάρχει, καθὼς εἴπαμε, ἕνας τρίτος λόγος γιὰ τὸν

ὁποῖο, ὅπως εἶναι σήμερα οἱ γνώσεις μας, φαίνεται σκόπιμο νὰ συνάγουμε στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὴν βιογράφηση τῶν ἀνθρώπων ὅσους συναναστρεφόμαστε μέσα στὸν χῶρο τῆς διαχρονίας: εἶναι οἱ μάρτυρες στοὺς ὁποίους προσφεύγουμε γιὰ νὰ μᾶς πληροφορήσουν. Τὴν ἱστορία τὴν συνθέτουμε μὲ τεκμήρια καὶ μὲ μαρτυρίες· ἐδῶ μιλοῦμε τώρα γιὰ μαρτυρίες. Τὸ πρῶτο ποὺ ἔχουμε νὰ κάνουμε εἶναι νὰ ἐξακριβώνουμε τὴν ἀξιοπιστία τῶν μαρτύρων. Βέβαια, ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα θὰ ἰσχύσουν οἱ κανόνες τῆς ἐπιστήμης μας, ἡ βασικὴ δυσπιστία, οἱ διασταυρώσεις τῶν πληροφοριῶν, οἱ ἔλεγχοι· θὰ ἰσχύσουν οἱ κανόνες τῆς εἰδικῆς ἀγωγῆς μας, ἡ ἀπουσία ἀπὸ προκατάληψη, ἀπὸ πείσμα, ἡ προθυμία γιὰ κάθε ἀναθεώρηση. Ἀλλὰ γιὰ νὰ γίνουν αὐτά, καὶ νὰ γίνουν ὅσο καλὰ μᾶς εἶναι μπορετό, πρέπει νὰ διαθέτουμε ἀπολύτως ἐξακριβωμένες βιογραφίες. Σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση ἐλπίζω ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ὅσα συγκεντρώνονται στὸν τόμο αὐτὸν θὰ ἀποβοῦν χρήσιμα: κι ἂν δὲν ἔχουμε καθαυτὸ βιογράφηση, ἔχουμε ὑλικὸ πρὸς τὴν βιογραφικὴ θεώρηση.

Ἐλάχιστα ἀπὸ τὰ κείμενα ὅσα ἔχουν συναχθεῖ ἐδῶ εἶναι ἀνέκδοτα, προερχόμενα, δηλαδή, ἀπὸ ἀδημοσίευτες πηγὲς εἰδήσεων· ἀλλὰ στὴν σημερινή τους συγκρότηση προσφέρουν καινούριους τρόπους γιὰ νὰ βλέπουμε τὰ γνωστά. Ἔχει λεχθεῖ, καὶ καλὸ εἶναι κάθε τόσο νὰ ξανακούεται, ὅτι ἡ ἐπιστήμη μας προάγεται πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὸν *συνδυασμὸ* τῶν γνωστῶν παρὰ ἀπὸ τὴν εὕρεση τῶν πρὶν ἀγνώστων. Ἡ διασταύρωση τῶν πηγῶν, ἡ ἀνίχνευση ἄλλων, ἀνεκμετάλλευτων πρίν, ὁ ἐπίμονος, συνειδητὸς καὶ ὀργανωμένος, συσχετισμὸς ἀνάμεσα στοὺς κλάδους τῶν ἐπιστημῶν ἢ στὶς ἐπιστῆμες, ἡ ἀδιάκοπη ἐγρήγορση τῆς συνδυαστικῆς φαντασίας, εἶναι οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνανέωση, τὸν πλουτισμό, τῶν γνώσεών μας. Ὁ Benedetto Croce, προκειμένου νὰ καθορίσει τὸν χαρακτήρα τῆς ἱστορίας, ἐχρησιμοποίησε —καὶ εἶναι τοῦτο, νομίζω, πολὺ ἐνδεικτικὸ— ἕναν ὅρο τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας: *φαντασία πιθανή*. Φαντασία, πάντως, ἀλλὰ συνδυαστικὴ ἢ ἀναλογική, γιὰ νὰ μὴν πέφτουμε στὴν αὐθαιρεσία· πιθανή, ἡ ὁποία, δηλαδή, μὲ τὴν ὕλη τὴν ὁποία εἰσάγει, τὴν ἱεράρχησή της, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὴν ἐπεξεργάζεται, δὲν γεννάει τὴν δυσπιστία ἐκείνου ποὺ τὴν παρακολουθεῖ στὸ ἔργο της. Ἡ ἔννοια τοῦ πιθανοῦ, ἐνέχει, βέβαια, καὶ τὴν παρασημασία τοῦ *πειστικοῦ*· ἂν τὰ πράγματα εἶναι ἔτσι, θὰ εἴμουν πρόθυμος νὰ συμφωνήσω μὲ τὸν Croce. Οἱ διαστάσεις τοῦ *ἱστορουμένου* περιστατικοῦ ἀφενὸς καὶ τῆς ἐξιστόρησής του ἀφετέρου εἶναι ἀσύμμετρες: ὁ ἱστοριογράφος εἶναι *ὑποχρεωμένος* νὰ προβεῖ σὲ ἕνα ἄγριο

«φιλάρισμα» γιὰ νὰ μπορέσει νὰ τὸ ἐντάξει μέσα στὸν λόγο του· ὅμως, γιὰ νὰ γίνει αὐτὴ ἡ τεράστια περικοπή, νὰ φύγουν τὰ ὀλιγότερο οὐσιώδη καὶ νὰ μείνουν τὰ ἀπαραίτητα, θὰ χρειασθεῖ νὰ φθάσει ἡ φαντασία σὲ κάτι πειστικό. Τοῦτο θὰ ἐπιτευχθεῖ μόνο ἂν διαθέτουμε ἕνα πολὺ μεγάλο ἄθροισμα ἀπὸ ὅσο γίνεται πιὸ ποικίλα τεκμήρια, ἀπὸ τὸ ὁποῖο νὰ ἀντλήσουμε τὰ ἰσχυρότερα.

Ἔτσι περνοῦμε σὲ κάτι ποὺ θὰ ἀποτολμοῦσα νὰ τὸ ὀνομάσω στατιστικό: τὰ φαινόμενα τὰ ἴδια καὶ ἡ γνώση τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ἔχουμε τῶν φαινομένων αὐτῶν, ἐξαρτῶνται ἀπὸ χαρακτηριστικὰ ποὺ μόνο ἂν τὰ ὀνομάσουμε στατιστικὰ θὰ μπορέσουμε νὰ συνεννοηθοῦμε. Ἄλλωστε, ἔχω καὶ παλαιότερα ὑποδείξει τὴν ἀνάγκη νὰ μιλοῦμε, στὰ θέματά μας αὐτά, γιὰ μιὰ στατιστικὴ αἰσθητή, παράλληλα μὲ τὴν καθαυτὸ στατιστική, ἐκείνην ποὺ εἶναι στηριγμένη στὴν ἀπογραφικὴ τεχνική. Ἡ ἀλλοίωση τῶν φαινομένων, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σὲ μεταβολὴ τῶν καταστάσεων, θὰ γίνει, καὶ θὰ γίνει ἀντιληπτή, μὲ βραδεῖες ἢ ταχεῖες ποσοτικὲς μεταβολές. Παντοῦ τὰ πάντα· ἐπίσης αὐτὸ ἔχει λεχθεῖ πολλὲς φορὲς καὶ τὸ ξέρουμε. Συνεπῶς, μόνο ὅταν ἀλλάξουν οἱ ἀναλογίες, ὅταν ἐπέλθει μία αἰσθητὴ ποσοτική, ποσοστιαία, ἀκριβέστερα, μεταβολή, θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ποῦμε ὅτι βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἕνα καινούριο φαινόμενο τῆς ἱστορίας ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ, μία καινούρια κατάσταση, ἕνα καινούριο ρεῦμα, καὶ τὰ λοιπά.

Αὐτό, πρῶτον, εἰσάγει τὴν ἀνάγκη τῶν μετρήσεων ἀκόμη καὶ στὸν κόσμο τῶν δικῶν μας ζητήσεων: ἱστορία ἰδεῶν, νοοτροπιῶν, συνειδήσεων. Ἡ μέτρηση, καὶ στὶς δύο σημασίες της, ἀπόλυτη καὶ σχετική, στάθμιση καὶ σχέση ποσοτήτων, ἀμελήθηκε πάντοτε στὶς ἐπιστῆμες μας· ἐννοῶ, ὅταν γενικεύω ἔτσι, τὸ σύνολο τῶν ἱστορικοφιλολογικῶν ζητήσεων. Ἡ αἰτία τοῦ φαινομένου δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἄμεσα ἐδῶ· ἂς ποῦμε ὅτι στὴν βάση τῶν ἄλλων μεθοδεύσεων ὑπάρχει μία ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη σὲ ὅ,τι δὲν ἐπιδέχεται μέτρηση: φιλοκαλία, περιοχὴ ἀποκαλυμμένων γνώσεων. Τὸ ἀποτέλεσμα, πολὺ σημαντικό, εἶναι ὅτι ἀμελήσαμε τοὺς ἀσφαλέστερους τρόπους ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ὑπάρξουν γιὰ νὰ πλησιάσουμε πρὸς τὴν γνώση τῶν πραγμάτων καὶ τῶν σχέσεών τους. Ξέραμε, ἀπὸ τὸν καιρό, καὶ πάλι, τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ πῶ, ὅτι τοῦ μοναδικοῦ δὲν ὑπάρχει ἐπιστήμη, καὶ ὅμως, ἀδιάκοπα, αὐτὸ τὸ μοναδικὸ ἐκυνηγούσαμε. Μικρὴ παρηγορία εἶναι νὰ σκεφθοῦμε ὅτι, συχνά, ἐκεῖνοι ποὺ ἐνεργοῦσαν ἔτσι ἤξεραν ὅτι δὲν ἔκαναν ἐπιστήμη.

Κατὰ δεύτερο λόγο, ἡ στατιστικὴ συνείδηση, ἂς τὴν ποῦ-

με ἔτσι, ἀνοίγει προοπτικὲς καὶ πρὸς μιὰν ἄλλη κατεύθυνση: ἑρμηνεύει, τουλάχιστον μερικά, ἂν δὲν γελιέμαι —*φαντασία πιθανὴ*— καλύτερα παρὰ οἱ θεωρίες γιὰ τὴν μίμηση καὶ αὐτὲς οἱ μυστηριώδεις «ἐπιδράσεις», ποὺ θυμίζουν *ὑπερβολικὰ* τὴν *virtus dormitiva* τοῦ Μολιέρου, τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο θεμελιωδέστερα φαινόμενα *στὴν ζωὴ τῶν συλλογικῶν σωμάτων*: τὴν μεταβολή. Ὁλόκληρος ὁ κόσμος τῆς μόδας, τῶν συνειδησιακῶν κινημάτων, τῶν ρευμάτων, μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ ὄχι ὡς μεταβολὴ ποὺ γίνεται σὲ συγκεκριμένα ἄτομα, ἢ, καλύτερα, ὡς μεταβολὴ ποὺ συμβαίνει μέσα στοὺς φορεῖς τῶν διαθέσεων, μέσα στὰ φερέφωνα τῶν συλλογικῶν σωμάτων, ἀλλὰ ὡς ἐναλλαγή, ἀντικατάσταση, τῶν φορέων, τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα ἐκπροσωποῦν τὸ συλλογικὸ σῶμα. Ὑπάρχει, βέβαια, ἕνας παθητικὸς μέσος ὅρος ἀνθρώπων ὁ ὁποῖος δὲν δημιουργεῖ, καὶ ὑπάρχουν τὰ φερέφωνα τῶν μέσων αὐτῶν ὅρων. Ὅταν ὁ Διαφωτισμὸς ἔρχεται στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας μας, τί θὰ εἰποῦμε ὅτι συμβαίνει; Τὰ συνθήματά του βρίσκουν ἀνταπόκριση σὲ ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἐζοῦσαν, πρίν, στὸ περιθώριο τῆς πνευματικῆς ζωῆς γιατὶ δὲν ἐταίριαζε μὲ τὶς ροπές τους, ἐνῶ τώρα, μέσα στὴν εὐφορία, προχωροῦν πρὸς τὴν ἐνέργεια. Οἱ ἄλλοι, οἱ παλαιοί, ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν ἀλλὰ ἄτονοι· μένει, ἐνδιάμεσος, ὁ παθητικὸς μέσος ὅρος: ὅταν ἐγκαταλείπει τοὺς παλαιοὺς καὶ *ἀσπάζεται* τὰ νέα συνθήματα, τότε δημιουργοῦνται τὰ νέα ρεύματα, οἱ συλλογικὲς κινήσεις, οἱ μόδες. Μεταβολὲς ποσοτικές, μεταβολὲς ποσοστῶν, ἀναλογιῶν.

Τέλος, ἡ σύγκριση, ἡ συγκριτικὴ ἐπιστήμη: ἀδιανόητη χωρὶς τὴν μέτρηση, χωρὶς τὴν ποσοτικὴ θέαση τοῦ κόσμου. Ἐπρόβαλα ἄλλοτε, σὲ κείμενο ποὺ ἀναδημοσιεύεται σ' αὐτὸν τὸν τόμο, τὴν *διψῶσα ἔλαφο* τῆς χριστιανικῆς ρητοροδιδασκαλίας ὡς σύμβολο τῆς συγκριτικῆς ἐπιστήμης· ἐπρόβαλα, ἐκεῖνον ἀπὸ τὸν δυτικὸ μεσαίωνα, πιὸ ἀδιάκριτη παραβολή, τὸν ὄνο τοῦ Βουριδανοῦ: πάλι θὰ προηγηθεῖ ἀπὸ τὴν ἐνέργεια μία προτίμηση. Αὐτὲς εἶναι οἱ περίφημες ἐπιδράσεις, τῶν ὁποίων παρεξηγημένες μορφὲς καὶ ἑρμηνεῖες ἀρχίζουμε νὰ *βλέπουμε* ὁλοένα καὶ περισσότερες στὴν γραμματεία μας. Ὅταν, πρὶν ἀπὸ τριάντα, σαράντα, *χρόνια* εἶχε ξεκινήσει μιὰ συνειδητὴ προσπάθεια πρὸς τὴν ἔνταξη τῆς ἱστορίας τῆς λογοτεχνίας μας *μέσα στὰ πλαίσια τῆς δυτικῆς παιδείας*, δηλαδὴ πρὸς τὸν συγκριτισμό, βίαιη παρουσιάσθηκε ἡ ἀντίδραση: ἐκατηγορήθηκε ἡ *νεαρὴ* ἔρευνα ὅτι ἀσελγοῦσε, ὅτι ἐρχόταν νὰ φθείρει τὸ ὄνομα τῆς ἄσπιλης ἑλληνικῆς κληρονομιᾶς· ἔγινε λόγος γιὰ φραγκολεβαντίνους, κ.τ.λ. Σήμερα δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι αὐτὰ ἐλιγόστευσαν ὅσο θὰ εὐχόμουν, ἀλλά, πάντως, ἂν αὔξησε ἡ

παραγωγή, τοῦτο ἔγινε ἰδίως πρὸς τὴν ὀλιγότερο γόνιμη κατεύθυνση, τῶν ἐπιδράσεων.

Ἂς προσθέσω, γιὰ νὰ φθάσουμε σὲ μία σχετικὴ ὁλοκλήρωση τοῦ ζητήματος, ὅτι οἱ ἐπιδράσεις, γιὰ πολλοὺς λόγους, δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἐπιστημονικὸ αὐτοσκοπό. Πάντως, μᾶς χρειάζεται αὐτὴ ἡ ἀνταπόκριση ἀνάμεσα στὴν ζήτηση καὶ στὴν προσφορά. Καὶ ὕστερα, τόσο ἡ ζήτηση ὅσο καὶ ἡ προσφορὰ ἀποτελοῦν, αὐτὲς οἱ ἴδιες, συνισταμένες πολλῶν προϋποθέσεων, ὥσπου νὰ ἔρθει ἡ ὥρα —καὶ αὐτὴ τρίτη σειρὰ περιστατικῶν— κατὰ τὴν ὁποία οἱ δύο αἰτιακὲς ἁλυσίδες θὰ συναντηθοῦν. Συνεπῶς, ἂν δὲν ἀναζητήσουμε ὅλα αὐτὰ τὰ πολλαπλὰ αἴτια, ἢ ἂν δὲν προβληματισθοῦμε ἐπάνω στὴν ὕπαρξή τους, ὅ,τι κάνουμε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν θὰ εἶναι λειψό, καί, κατὰ τοῦτο, ἐνδεχομένως, παραπλανητικό.

Αὐτὰ ὡς πρὸς ὀλίγες ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀντιλήψεις ποὺ διέπουν τὶς ἐργασίες οἱ ὁποῖες ἀκολουθοῦν. Ὅλες, φυσικά, ἔχουν συνταχθεῖ μὲ ἀδιάκοπη τὴν παρουσία τῶν συγκριτικῶν ἀπασχολήσεων. Γιὰ τὰ δύο πρῶτα ἄρθρα, εἶπα ἐδῶ ὅ,τι, νομίζω, χρειάζεται. Συνεχίζω ὡς πρὸς ἕνια, γιὰ τὰ ὁποῖα κρίνω σκόπιμο νὰ προσθέσω ἐνδείξεις ποὺ νὰ τὰ ἐντάσσουν σαφέστερα μέσα στὸ σύνολο, ὅπως τὸ περιέγραψα ἀρχίζοντας. Τὰ ἀμέσως ἑπόμενα δὲν νομίζω νὰ γενοῦν προβλήματα ὡς πρὸς τὴν τοποθέτησή τους μέσα στὴν ὅλη συναγωγή. Γιὰ τὰ *Φιλοθέου Πάρεργα*, σημειώνω ὅτι ἀποτελοῦν πρώτη προσπάθεια γιὰ ἔνταξη σὲ τόμο, σημειωμάτων μου δημοσιευμένων στὸν καθημερινὸ Τύπο· ἡ δημοσίευση αὐτὴ εἶναι καὶ δεῖγμα τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο σκέπτομαι ὅτι θὰ εἶταν χρήσιμο νὰ περισώζουμε, στὴν σχετικὴ ἐπιβίωση τοῦ βιβλίου, στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε δημοσιεύσει σὲ ἐφημερίδες. Δὲν νομίζω ἄσκοπη μιὰ τέτοια δουλειά, ἀλλὰ εἶναι, βέβαια, πολὺ δύσκολη, μὲ τὶς μεταβολὲς τὶς ὁποῖες προκαλεῖ, καὶ τὴν ἐδραίωση τὴν ὁποία ἀπαιτεῖ ἐπάνω σὲ ὑποδομὴ παραπομπῶν ἢ καὶ σημειώσεων.

Ἡ ἐργασία γιὰ τὸν Herder, γραμμένη πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, εἶχε φθάσει στὸ στάδιο τῆς στοιχειοθεσίας γιὰ νὰ δημοσιευθεῖ σὲ τόμο πού, τελικά, δὲν ἐκυκλοφόρησε. Μία φορὰ ἀναθεωρημένη, ἐδημοσιεύθηκε γαλλικά· ἐδῶ ἀναθεωρήθηκε ξανά, σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχω πληροφορηθεῖ ὡς σήμερα ἐπάνω στὸ θέμα. Ἀδημοσίευτη εἶταν, ὅταν ἐμπῆκε ἐδῶ, ἡ ἐργασία γιὰ τὸν Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο· ἔκτοτε ἐκυκλοφόρησε σὲ σύμμεικτο τόμο τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν, ὅπου ἔχουν συγκεντρωθεῖ ὁμιλίες σχετικὲς μὲ τὴν πολιτικὴ ἀκέψη τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ, ποὺ εἶχαν ὀργανωθεῖ ἀπὸ τὴν Σχολὴ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1967, καὶ ἐσταμά-

τησαν μετὰ τὰ γεγονότα τῆς 21 Ἀπριλίου τοῦ ἔτους ἐκείνου. Ὑπὸ τοὺς εἰδικοὺς αὐτοὺς ὅρους, ὅπως ἐξηγῶ καὶ στὴν οἰκεία θέση, ἐνόμισα ὅτι τὸ μικρὸ τοῦτο μελέτημά μου ἀποτελοῦσε, ὅσο κι ἂν δευτερεύουσα, μαρτυρία γιὰ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε, ἐκεῖνον τὸν καιρό, σὲ ἑνίους ἀπὸ ἐμᾶς· καί, ἔτσι κρίνοντας, ἐθεώρησα σκόπιμο νὰ μὴν τὴν ἐπεξεργασθῶ σὲ βαθμὸ ποὺ τυχὸν νὰ τῆς ἀλλοιώσει τὰ ἀρχικά της χαρακτηριστικά.

Μένει τὸ Ἐπίμετρο. Ὁ *Ἀνώνυμος τοῦ 1789*, τὸ κείμενο, πού, ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη του ἐκτύπωση, στὸν φθίνοντα ΙΗ΄ αἰώνα, ἂν δὲν γελιέμαι, φαίνεται ὅτι τώρα μόλις παρουσιάζεται ξανὰ στὴν δημοσιότητα. Σύντομο, ἀλλὰ σημαντικὸ τεκμήριο τῆς ἱστορίας τῆς νέας μας παιδείας, ἔρχεται νὰ μαρτυρήσει γιὰ μία ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῶν ἑλληνικῶν πνευματικῶν ἐξελίξεων. Κάπου δέκα χρόνια τὸ ἔχω στὴν κατοχή μου, ἀναφερόμενος ὁλοένα καὶ περισσότερο σ' αὐτό· ἐδίσταζα νὰ τὸ δημοσιεύσω γιὰ δύο λόγους. Ὁ ἕνας ἀναφέρεται στὸν ἄκρως ἐλευθεριάζοντα χαρακτήρα του: ἀδίστακτο καὶ στὴν ἔκφραση, καὶ στὴν σκέψη, καὶ στὴν περιγραφή, δὲν προορίζεται νὰ δοθεῖ σὲ χέρια ἀνεύθυνα. Ὁ ἄλλος, πιὸ προσωπικός, ὀφείλεται στὴν ἐπιθυμία μου νὰ δώσω μία στερεὴ ἐπιστημονικὴ ὑποδομὴ στὴν ἔκδοση. Μά, ὅπως ἐξηγεῖται στὴν οἰκεία θέση, ἐδῶ, ὁ καιρὸς περνάει, ἡ σχετικὴ συναγωγή μου εἶναι πενιχρή· ἂς πάρει λοιπὸν τὸν δρόμο του. Οἱ λόγιοι ποὺ τὸ περιμένουν ὕστερα ἀπὸ τὶς ἐπανειλημμένες μνεῖες του ποὺ ἀπαντοῦν σὲ δημοσιεύματά μου, ἄλλοι ποὺ θὰ τὸ γνωρίσουν τώρα, ἂς ἐλπίζουμε ὅτι θὰ φανοῦν πιὸ ἐπιδέξιοι ἀπὸ ἐμένα, καὶ θὰ μπορέσουν νὰ ἐπιλύσουν τὰ πολλὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα θέτει. Τὰ ὅσα συνεκέντρωσα γι αὐτό, οἱ ἀντίστοιχες ὑποθέσεις μου, εὔχομαι νὰ ἀποτελέσουν μία χρήσιμη ἀφετηρία γιὰ τὴν ἔρευνα.

Μὲ τὸ ἰδιόρρυθμο τοῦτο γέννημα τοῦ Διαφωτισμοῦ τελειώνει ὁ τόμος· μὲ τὰ σχετικὰ σχόλιά μου ἂς κλείσει καὶ τὸ σύντομο προλογικό μας σημείωμα. Οἱ δυσχέρειες τὶς ὁποῖες παρουσιάζει τὸ σκάρωμα ἑνὸς βιβλίου γίνονται πιὸ αἰσθητές, χωρὶς ἀμφιβολία, ὅταν πρόκειται νὰ συγκεντρώσουμε, σὲ μιὰ ἐκδοτικὴ ἑνότητα, τεμάχια διάσπαρτα, ποικίλων προελεύσεων. Ἐπροσπάθησα, προλογίζοντας, νὰ ἀμβλύνω τὶς δυσχέρειες. Καλά: ἔχουμε τὴν προσωπικότητα τοῦ συντάκτη, ὅση κι ἂν εἶναι, ἡ ὁποία πρέπει, σὲ κάποιο βαθμό, νὰ δίνει ἕναν ἑνιαῖο παλμὸ σὲ ὅλη τὴν ὕλη τοῦ τόμου· ὅμως, στὴν περίπτωση αὐτήν, περαιτέρω, συναντιοῦνται δύο ἄλλα κοινὰ σημεῖα, τὸ ἀντικείμενο, ποὺ ἐπαναφέρει τὴν ἀπασχόληση σὲ ἕνα ἐπίκεντρο, στὸν νεοελληνικὸ Διαφωτισμό, καὶ ἡ μεθόδευση ποὺ εἶναι μία, καὶ τῆς ὁποίας ἐξέθεσα ἐδῶ τὰ πιὸ βασικὰ χαρακτηριστικά. Ἂν ἐπι-

χειρήσω νὰ βρῶ καὶ σ' αὐτὴν ἕναν κοινὸ παρονομαστή, θὰ πρέπει νὰ μιλήσω γιὰ διαδοχικὲς προσεγγίσεις.

Ἔξω ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες χαρές, τὶς ὁποῖες μᾶς προσφέρει ἡ ἔρευνα, ἐκείνη πού, νομίζω, μᾶς ἐμψυχώνει τὸ περισσότερο, εἶναι ὅτι μετέχουμε σὲ ἕνα ἀδιάκοπο, ὑπερατομικό, γίγνεσθαι, καμωμένο ἀπὸ αὐτὲς τὶς διαδοχικὲς προσεγγίσεις· ἐναλλαγὴ σφαλμάτων καὶ κατακτήσεων στὴν κατεύθυνση τῶν γνώσεων. Μία εὐλογημένη χειροθεσία ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀφήνουμε τὴν ἐπιστήμη μας λίγο ἢ περισσότερο προχωρημένη ἀπὸ ὅσο τὴν ἐβρήκαμε. Διαδοχικὲς προσεγγίσεις μέσα στὸ δικό μας ἔργο, πρόθυμοι, καθὼς ταιριάζει, νὰ ξαναπαίρνουμε πάντοτε τὸν ἄλλο δρόμο, ὅταν ἐκεῖνος ποὺ ἐπήραμε φαίνεται νὰ μὴν ὁδηγεῖ σὲ καινούριες γόνιμες ὑποθέσεις. Ἀλλὰ καί, ἐπίσης, ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλον, μὲ τὶς συνεχεῖς ἀνανεώσεις, ὅσες φέρνει ἡ ἔρευνα τῶν νεωτέρων, στηριγμένη στὴν ἔρευνα τῶν παλαιοτέρων τὴν ὁποία ξεπερνάει· τέλος μὲ τὴν ἀλλαγὴ προοπτικῆς, ποὺ φέρνει ἡ διαδοχὴ τῶν γενεῶν. Τέτοια εἶναι ἡ εὐφορία τὴν ὁποία μᾶς δίνει ἡ πεποίθηση ὅτι τὸ ἔργο μας μένει, ἔτσι, γόνιμο καὶ χρήσιμο, μετέχοντας στὶς ἀλλαγὲς ποὺ συνθέτουν τὴν προαγωγὴ τῆς ἐπιστήμης.

Ἀναθεωρημένος πρόλογος ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση, Ἀπρίλιος 1977

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ *Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, ἔρχεται πολύ κοντὰ στὴν ἀρχική. Ἔτσι, δὲν ἐδημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ μία κάπως οὐσιαστικὴ ἀναθεώρηση τῆς Συναγωγῆς αὐτῆς. Ἡ καινούρια λοιπὸν παρουσίαση, ἐμφανίζεται ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὶς μικρὲς τυπογραφικὲς ἀτέλειες ποὺ συμπαρομαρτοῦν σὲ κάθε πρώτη δημοσίευση· συνάμα, ἐπωφελήθηκα γιὰ νὰ λειάνω ἢ νὰ συμπληρώσω ὁρισμένα λεπτομερειακὰ σημεῖα, ἐνίων ἀπὸ τὶς συμπεριλαμβανόμενες ἐργασίες.

Ἡ κριτικὴ ἐφάνηκε πολὺ εὐνοϊκὴ γιὰ τὸ βιβλίο. Τὸ κοινό, ἐπίσης, δέχθηκε πρόθυμα τὴν προσφορά μου. Μιὰ τέτοια διπλή, ἀντικειμενική, διαπίστωση μοῦ ἐπιτρέπει νὰ πιστεύω ὅτι ἡ σκέψη καὶ ἡ ροπὴ ποὺ ἐκφράζονται στὸν τόμο αὐτόν, ἀνταποκρίνονται σὲ κάποια ἔκδηλη συλλογικὴ διάθεση, ἡ ὁποία πρὶν ἀπὸ ὄχι πολλὰ χρόνια, εἶταν ἐλάχιστα αἰσθητή.

Φεβρουάριος 1980

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ὀλίγη εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῶν περιεχομένων ποὺ ἔγινε καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἔκδοση· πάντοτε πρὸς τὶς δύο κατευθύνσεις: ἀκριβέστερη πληροφόρηση, σαφέστερη διατύπωση. Μιλῶ γιὰ τὸ σύνολο τῶν περιεχομένων, γιατὶ οἱ τρίτες φροντίδες σ' αὐτὴν τὴν συναγωγὴ περιέλαβαν τὰ προλεγόμενα, τό κείμενο, καὶ τὶς σημειώσεις. Ὡς πρὸς τὸν ἀρχικό, λοιπόν, πρόλογο, ἂς μείνει ἡ χρονολόγηση τῆς σελίδας ς', μαρτύριο γιὰ τὴν πρώτη συγκρότηση τοῦ τόμου, ἀλλὰ κατὰ τὰ ἄλλα, θὰ θεωρήσουμε ὅτι ὅλα ἀνήκουν στὴν χρονολογία τὴν ὁποία βάζω ἐδῶ.

Φεβρουάριος 1983

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΤΕΤΑΡΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ἡ καινούρια ἔκδοση ὠφελήθηκε, ὅσο μπόρεσα, μὲ τὴν συμπαράσταση τοῦ Φίλιππου Ἡλιού, ἀπὸ τὰ νέα στοιχεῖα, ὅσα προέκυψαν στά χρόνια ποὺ ἐμεσολάβησαν ἀπὸ τὴν ἀμέσως προηγούμενη. Φυσικά, τοῦτο ἔγινε περισσότερο αἰσθητό στὶς σημειώσεις παρὰ στό κείμενο· ὡστόσο, ἀπὸ τὶς νέες ζητήσεις ἐπηρεάσθηκε, σὲ κάποιο βαθμό, καὶ τὸ κείμενο. Ἐξάλλου, παράλληλα μὲ τὶς ξένες συμβολὲς στὴν ἐπιστήμη μας, οἱ δικές μου μελέτες μοῦ ἐπέτρεψαν εἴτε ἁπλῶς νὰ βελτιώσω λεπτομερειακὲς τοποθετήσεις μου εἴτε νὰ ἐνισχύσω ἢ νὰ χρωματίσω τὶς θεωρήσεις ἑνίων φαινομένων. Συνολικά, λοιπόν, ἴσως μπορῶ νὰ πῶ, μὲ τὴν ἀνοχή, τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀπεκδέχεται ὁ συγγραφέας ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη του, ὅτι τὰ κείμενα ποὺ συνάγονται ἐδῶ, καὶ οἱ ἀντίστοιχες σημειώσεις τους, εἶναι χρονολογημένα ἀπὸ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1985.

Νομίζω, ὅτι ἡ ἀδιάκοπη ἐπαγρύπνηση καὶ ἑτοιμότητα στὴν ἀνέλιξη τῶν πραγμάτων τῆς ἐπιστήμης μας εἶναι προϋπόθεση γιὰ τὴν ὁμαλή της προαγωγή. Ἐπιπρόσθετα, ὁ χρήστης ποὺ θὰ ἐργασθεῖ μὲ τὴν ἔκδοση αὐτήν, θὰ ἔχει τὴν εὐχέρια τῆς ἄμεσης γνωριμίας μὲ τὴν αὐθεντική, ἀρχική, μορφὴ τοῦ μικροῦ σπαράγματος ποὺ ἔχω ὀνοματίσει, συμβατικά, «Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789».

Χαίρομαι νὰ βλέπω ὅτι ἂν ὁ δείκτης τῶν ἐκδόσεων ἀποτελεῖ βέβαιο τεκμήριο γιὰ μιὰ ἀντίστοιχα αὐξημένη προσοχή τοῦ λόγιου κοινοῦ, τὰ θέματα ποὺ συσταίνουν τὴν ὑφὴ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ γύρω στὸν Διαφωτισμό, ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν καλὴ θέση στὸν πίνακα τῶν ἐθνικῶν ἀναζητήσεων.

Ὀκτώβριος 1985

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Προσεκτικὴ ἀνάγνωση τῶν κειμένων ὅσα περιέχονται στὸν τόμο, μοῦ ἐπέτρεψε νὰ προβῶ σὲ ἔνιες τυπογραφικὲς διορθώσεις καὶ σὲ ἀκόμη ὀλιγότερες διορθώσεις συγγραφικές. Κατὰ τὰ ἄλλα, μόνη σημαντικὴ μεταβολὴ νομίζω ἐκείνην ἡ ὁποία παλαιώνει κατὰ εἴκοσι πέντε χρόνια (1862 ἀπὸ 1887) τὴν μαρτυρημένη ἔντυπη χρήση τοῦ ὅρου *Διαφωτισμός* (βλ. ἐδῶ τὴν πρώτη σημείωση τοῦ βιβλίου (σελ. 463). Ἔτσι παρουσιάζεται ξανὰ ὁ τόμος, ἀλλὰ χρονολογημένος πιὰ ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1989.

Ἀπρίλιος 1989

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς συσταίνει κλάδο τοῦ μεγάλου κορμοῦ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ ὅρος Διαφωτισμὸς φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ νεολογισμὸ ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ στὴ νεοελληνικὴ γλώσσα κατὰ μίμηση τῶν ἀντίστοιχων ἀγγλικοῦ, γερμανικοῦ, ἰταλικοῦ (Enlightenment, Aufklärung, Illuminismo), γύρω στὰ μέσα τοῦ περασμένου αἰώνα. Ὡστόσο, ὅταν, μία περίπου ἑκατονταετία ἐνωρίτερα, ἄρχισε νὰ γίνεται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο λόγος περὶ φώτων στὴν ἀντίστοιχη προοδευτικὴ σημασία τοῦ γαλλικοῦ ὅρου lumières, ὁ ὁποῖος ἐπικρατοῦσε τότε, ἡ νέα αὐτὴ ἔννοια προσαρμόσθηκε εὔκολα στὸ λεξιλόγιο τῶν χρόνων ἐκείνων, ἀφοῦ εἶχε μιὰ σημασία συγγενικὴ πρὸς ἄλλες, γνωστὲς ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ γλώσσα, καθὼς «ὁ πατὴρ τῶν φώτων», «οἱ τρεῖς φωστῆρες», ἢ ἄλλες πιὸ κοινολεκτούμενες.

Ὁ χρόνος τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ὁρίζεται ἰδίως στὶς ὕστερες δεκαετίες τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα καὶ στὶς πρῶτες τοῦ ΙΘ΄, ἤ, πιὸ στενά, στὴν πενηνταετία 1774-1821, δηλαδὴ λίγο ἀργότερα ἀπὸ τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ ἀνάγεται ὡς τὸν ΙΖ΄ αἰώνα, καὶ τὸ τέρμα στοὺς ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση χρόνους. Ὅμως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὅτι τὸ ἑλληνικὸ φαινόμενο, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις τῶν ἄλλων λαῶν, παρουσιάζει κάποια ἰδιομορφία, ἀπόκλιση ἀπὸ τὸν μέσο ὅρο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ὁρίζεται αὐτὸς στὴν ἱστορία τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας (culture, Kultur), κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλα τὰ μεγάλα κινήματα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ τῶν ἀνθρώπων, πρὶν αὐτὰ πυκνώσουν ἀρκετὰ ὥστε νὰ προσδώσουν, σὲ μία συγκεκριμένη ἐποχή, τὸ ἰδιαίτερο

χρῶμα της, ἔτσι κι ἐδῶ βρίσκονται διάχυτα στὶς προηγούμενες ἱστορικὲς περιόδους τοῦ ἑλληνισμοῦ συστατικὰ ποὺ προσιδιάζουν στὸν Διαφωτισμό. Τέλος, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο γεννιοῦνται τὰ μεγάλα ρεύματα, παρόμοια καὶ ἀφανίζονται, δηλαδὴ βαθμιαῖα, ἀφήνοντας εἴτε χρήσιμες ἢ βλαβερὲς ἐπιβιώσεις, εἴτε νέες, πρωτότυπες, ἀξιοποιήσεις τῶν παλαιῶν φαινομένων, εἴτε τὴν νοσταλγία ὑποσχέσεων ποὺ δὲν ἐπραγματοποιήθηκαν ἐντελῶς.

Οἱ ἐκκλίσεις ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἔχουν αἰτία διττή: τὰ προηγούμενα τοῦ κάθε φορέα καὶ τοὺς εἰδικοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐβρέθηκαν αὐτοὶ τὴν σταγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀποδέχθηκαν τὸ κίνημα. Γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, τόσο τὰ προηγούμενα ὅσο καὶ οἱ εἰδικοὶ ὅροι ἔχουν ἰδιάζουσα σημασία: πραγματικά, ὁ κόσμος αὐτός, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν προηγουμένων, εἶναι κληρονόμος μέγιστου πολιτισμοῦ ὁ ὁποῖος βαρύνει ἀποφασιστικὰ ἐπάνω στὴν ἰδιοσυγκρασία τῶν μεταγενέστερων γενεῶν· ἐξ ἄλλου, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν εἰδικῶν ὅρων, δέχεται τὴν ἐπίδραση τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπαράσκευος, χωρίς, δηλαδή, νὰ ἔχει γνωρίσει τὴν προπόνηση τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης, καὶ ἐνῶ συνάμα βρίσκεται ὑπὸ δουλεία σὲ ἀσιάτη κυρίαρχο. Στὴν συνέχεια, λοιπόν, θὰ ἐξετασθοῦν πρῶτα οἱ ἑλληνικὲς προϋποθέσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔπειτα ὁ ἑλληνικὸς περίγυρος, ὁ ὁποῖος τὸν ἐξέθρεψε μέσα στὴν νεοελληνικὴ παιδεία, ὕστερα οἱ κυριώτερες ἐκφράσεις τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ τελικὰ οἱ ἐπιβιώσεις του.

Ὁ μεταγενέστερος ἑλληνισμὸς δὲν ἀπέβαλε ποτὲ τὴν συνείδηση τῶν δεσμῶν του μὲ τὸν ἀρχαῖο. Βεβαίως στὴν συνείδηση αὐτὴν ἐπενεργοῦν, μειώνοντας τὴν σημασία της, καὶ ἀνασταλτικὲς δυνάμεις καὶ συντελεστὲς φθορᾶς. Κύρια ἀνασταλτικὴ δύναμη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ διάδοση καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας: ἀκόμη καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα «Ἕλλην» γίνεται ἐπὶ αἰῶνες συνώνυμο τοῦ εἰδωλολάτρης· καὶ μολονότι αἰσθητὸ μέρος τῆς ἑλληνικῆς κληρονομίας ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὸν χριστιανισμό, ὅμως, στὸ σύνολό του, ὁ ὅρος «ἑλληνικὸς» βαρύνεται ἀπὸ ὑποψίες, καὶ ὁ μεταγενέστερος ἑλληνισμὸς κυμαίνεται ἀνάμεσα στὶς ἀναμνήσεις τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ στὴν δυσπιστία του πρὸς αὐτόν. Μόλις λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώση τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας, ὁ τελευταῖος αὐτοκράτορας, Κωνσταντῖνος ὁ Παλαιολόγος, ἔχει τὸ θάρρος νὰ ὀνομάσει τὴν Βα-

σιλεύουσα «ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων», δίνοντας στὸν ἐθνικὸ ὅρο νόημα παραπλήσιο πρὸς ὅ,τι θὰ ἔδινε σὲ ἀνάλογη ὥρα σήμερα Ἕλληνας ρήτορας. Καὶ ὅμως, αἰῶνες ἀκόμη ἀργότερα τὸ ὄνομα «Ἕλλην» ἐσήμαινε τοὺς ἀρχαίους καὶ μόνους Ἕλληνες στὴν συνείδηση τῶν πολλῶν, τὸ ἐπίθετο «ἑλληνικὸς» ἐφαρμοζόμενο στὴν γλώσσα ἐδήλωνε ἀποκλειστικὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνική, καὶ ἐβρέθηκαν συγγραφεῖς, τὸν φθίνοντα ΙΗ΄ καὶ τὸν ἀρχόμενο ΙΘ΄ αἰώνα νὰ ἀποδοκιμάσουν τὴν χρήση τοῦ ὅρου «ἑλληνικὸς» προκειμένου γιὰ τὸν νέο ἑλληνισμὸ εἴτε νὰ προτιμήσουν ἀπὸ τὸν ὅρο «Ἕλλην» τοὺς ὅρους «Ρωμιὸς» ἢ «Γραικός», ὡς ἀπαλλαγμένους ἀπὸ κάθε πρόκριμα.

Ὡς συντελεστὲς φθορᾶς πρέπει ἰδίως νὰ λογισθοῦν οἱ ἀναγόμενοι στὴν ἐξάπλωση μέσα στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» τῶν στοιχείων ἐκείνων ὅσα ἀποτελοῦσαν, παλαιότερα, ἀποκλειστικὴ κληρονομιὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἡ ἐξάπλωση αὐτὴ ἐπάγεται ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ μιὰ θάμβωση τῆς μνήμης καὶ μία ἀμαύρωση τῶν παραστάσεων τῶν ἀναγομένων στὰ ἐθνικὰ περασμένα, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸν περιορισμὸ τῆς παιδείας σὲ μικρότερο, ἀναλογικά, κύκλο λογίων. Τὰ ἴδια φαινόμενα, ἀγκαλὰ καὶ γιὰ λόγους ὄχι μόνο αὐτοὺς ἀλλὰ καὶ ἄλλους, παρουσιάζονται ὀξύτερα μετὰ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου, ὅπου ἡ παιδεία, προνόμιο μικρῆς μειονότητας, ἀπαντᾶ ἀραιὰ μέσα στὸ σύνολο τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Τότε καὶ ἡ ἐθνικὴ μνήμη διχάζεται, καὶ γιὰ μὲν τὴν πλειονότητα γίνεται μύθος καὶ εἰσάγεται στὶς μυθικὲς παραδόσεις τοῦ λαοῦ, γιὰ δὲ τοὺς ὁπωσδήποτε μορφωμένους παραμένει σταθερὴ καὶ ξεκάθαρη, ἀλλὰ ἐκδηλωνόμενη σὲ ἄρρυθμα διαστήματα, ὅπως ἄνισα πυκνὴ εἶταν τότε ἡ ὅλη πνευματικὴ παραγωγή. Πάντως καὶ τῆς λαϊκῆς παράδοσης καὶ τῆς καλλιεργημένης παιδείας τὰ μνημεῖα ὅσα διασώθηκαν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ μὴν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὴν διπλὴ αὐτὴν ἀλήθεια: ὁ μεταγενέστερος ἑλληνισμὸς δὲν ἀπέβαλε τὴν συνείδηση τῶν δεσμῶν του μὲ τοὺς ἀρχαίους, ἡ ὁποία ἐκδηλώνεται, στὸν μὲν λαὸ μὲ μύθους, στοὺς δὲ λογίους μὲ κατηγορηματικὲς βεβαιώσεις.

Ὡς πρὸς τοὺς μύθους, καὶ γενικώτερα τὴν θεωρούμενη παραδοσιακὴ γνώση, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἐλειτούργησε ἄμεση καὶ ἀδιάκοπη συλλογικὴ μνήμη ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα ὡς τὰ μεταγενέστερα

χρόνια· ὡστόσο ἄγνωστη παραμένει ἕως τώρα, γιατὶ δὲν ἐμελετήθηκε, ἡ συμβολὴ τῶν λεγομένων λαϊκῶν φυλλαδίων (δηλαδὴ τῶν φυλλαδίων ποὺ προορίζονται γιὰ τὸ λαὸ) στὴν συντήρηση αὐτῆς τῆς μνήμης ἢ καὶ στὴν ἐπαναφορὰ στοιχείων ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴ συνείδηση τοῦ νεοελληνικοῦ λαοῦ. Φυλλάδια αὐτοῦ τοῦ εἴδους, σὲ γλώσσα ἁπλή, ἐκυκλοφόρησαν πολλά, σὲ χιλιάδες ἀντίτυπα, ἐπὶ αἰῶνες, μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ ἰδιαίτερα στὸν τουρκοκρατούμενο ἑλληνισμό. Ὅσο γιὰ τὶς βεβαιώσεις τῶν λογίων, αὐτὲς εἶναι ἀραιὲς ἀλλὰ παρουσιάζονται χωρὶς διακοπή. Ἀπὸ τὸν ΙΕ΄ αἰώνα μνημονεύθηκε λόγος τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου· στὸν ΙΣΤ΄ ἀνήκει ὁ Ἕλληνας Θωμᾶς, ἀρχηγὸς ἑλλήνων μισθοφόρων στὴ Δύση, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ αὐξήσει τὴν πολεμικότητα τῶν στρατιωτῶν του τοὺς θυμίζει: «Ἑλλήνων γὰρ ἐσμὲν παῖδες...». Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος κλαίει «τὴν τῆς Ἑλλάδος καταστροφήν».

Ἀπὸ τὸν ΙΖ΄ αἰώνα, ἡ αὔξηση τῆς λογιοσύνης, ἡ πλήθυνση τῶν ἐντύπων, πολλαπλασιάζουν σὲ τέτοιο βαθμὸ τὶς μαρτυρίες, ὥστε νὰ εἶναι περιττὴ ἡ ὑπόμνησή τους: ἡ γλώσσα τῶν κειμένων εἶναι ἁπλή, γράφεται σὲ ἕνα πρόλογο, «διὰ νὰ ἀκούεται ἀπὸ κάθε ἄνθρωπον Ἕλληνα»· ἄλλος γράφει γιὰ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες καὶ τονίζει ὅτι «εἴμεσθεν ἀπόγονοι τοιούτων μεγάλων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν»· ἄλλος, προκειμένου γιὰ τοὺς ἴδιους, μιλεῖ στὸ πρῶτο πρόσωπο τοῦ πληθυντικοῦ. Ἡ Ἐκκλησία, στὴν ὁρμὴ τῆς πρώτης παλιγγενεσίας, ἐμφορεῖται ἀπὸ πνεῦμα ἀνθρωπιστικό· εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ· ὁ Κύριλλος Λούκαρης ἔχει συλλάβει σὲ μιὰ ἑνότητα τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν χριστιανικὸ κόσμο: «τὸν καιρὸν τὸν παλαιόν, ὁποὺ ἡ σοφία ἐπολιτεύετον εἰς τὴν Ἑλλάδα, τοὺς Λατίνους οἱ Ἕλληνες εἶχαν διὰ βαρβάρους· καὶ τώρα ἂν ἐβαρβαρώθημεν ἡμεῖς καὶ ἐκεῖνοι ἐσοφίσθησαν, παράξενον δὲν εἶναι». Ὡστόσο, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουμε ξεκαθαρισμένη παράσταση τοῦ περιβάλλοντος μέσα στὸ ὁποῖον ἐλειτούργησε ὁ Διαφωτισμός, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας πρώτιστα ὅτι ὁ θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς ἀναστέλλεται στὸ μέτρο ὁπού ἄλλες δυνάμεις, ξένες πρὸς τὴν Ἐκκλησία, τείνουν νὰ χειρισθοῦν αὐτόνομα, αὐτεξούσια, τὰ ζητήματα τῆς παιδείας, καὶ ὕστερα ὅτι στὸν ἀρχόμενο ΙΘ΄ αἰώνα, ἀκόμα, μιὰ στρατευμένη μερίδα τῆς ὀρθοδοξίας ἀντίκειται ἔντονα στὴν συσχέτιση τοῦ χριστια-

νικοῦ ἑλληνισμοῦ μὲ τὸν ἀρχαῖο. Ἡ περίφημη «Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων», ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου (1802), καταφέρεται μὲ βιαιότητα ἐναντίον τῆς μνήμης τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ἡ τροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, πολὺ αἰσθητὴ στὸν φθίνοντα ΙΗ΄ αἰώνα, ἐκφράζει, εἴτε συνειδητὴ εἴτε ἀσύνειδη, μιὰ τάση γιὰ ἀνεξαρτοποίηση ἀπέναντι τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Τὸ 1817 δημοσιεύεται ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Περδικάρη ἕνα ἔργο του ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, ἀποδοκιμάζεται τὸ πρόσφατο ἔθιμο τοῦ ἐξαρχαϊσμοῦ τῶν ὀνομάτων: «ἄλλοι δὲν εὐχαριστοῦνται εἰς τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ γένους των, καὶ λαμβάνουν ὡς ἐπώνυμον κανενὸς παλαιοῦ ἢ φιλοσόφου ἢ ἥρωος τὸ κύριον ὄνομα, στοχαζόμενοι ὅτι καὶ χωρὶς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν μάθησιν ἐκείνων τῶν ἀοιδίμων, μὲ μόνον τὸ ξηρὸν ὄνομα εἶν' ἐκεῖν' οἱ ἴδιοι· ὅθεν ἐπωνομάσθη ἄλλος Ἐμπεδοκλῆς, καὶ ἄλλος Θρασύβουλος, καὶ ἄλλος Γάδαρος καὶ ἄλλος Γόμαρος». Δύο χρόνια ἀργότερα σὲ ἐγκύκλιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη, ἀποδοκιμάζεται ἡ «κατὰ καινοτομίαν», «εἰσαχθεῖσά τῶν παλαιῶν ἑλληνικῶν ὀνομάτων ἐπιφώνησις εἰς τὰ βαπτιζόμενα βρέφη τῶν πιστῶν», «λαμβανομένη ὡς μία καταφρόνησις τῆς χριστιανικῆς ὀνοματοθεσίας».

Ἀλλ' ἂν ἡ τοποθέτηση ἀπέναντι στὴν ἀρχαία διδασκαλία εἴταν, γιὰ τὸν νεώτερο ἑλληνισμό, θέμα οὐσίας, ὁ δυτικὸς Διαφωτισμὸς δὲν ἔχει στὸ ζήτημα αὐτό, ὅπως καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα καίρια θέματα, συγκεκριμένη θέση. Πραγματικὰ καὶ ὁ Διαφωτισμὸς δὲν ὑπῆρξε φιλοσοφικὸ σύστημα: ἐκφράζει ροπὴ τοῦ νοῦ, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐκδηλώνεται μὲ ποικίλους τρόπους ποὺ διαφέρουν μεταξύ τους. Ὁ ὅρος «φιλοσοφία» ἀπαντᾶ συχνὰ στὸ πνευματικὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀλλ' ὄχι μὲ τὴν σημερινὴ ἔννοια: ἔχει κυρίως δύο περιεχόμενα· δηλώνει εἴτε τὸν θεωρητικὸ στοχασμὸ τὸν ἀπαλλαγμένο ἀπὸ προλήψεις, εἴτε τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ὁπότε συνοδεύεται συνήθως, στοὺς Ἕλληνες συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ ἐπίθετα καθὼς «ὑγιεινή», «ὑγιής», «ὑγιαίνουσα». Τότε ἐδημιουργήθηκε, κατὰ μίμηση ἀντίστοιχου γαλλικοῦ νεολογισμοῦ, καὶ ὁ ὅρος «ἀντιφιλόσοφος», γιὰ τοὺς πραγματικοὺς ἢ τοὺς φερόμενους ἀντιπάλους τῶν νέων ἰδεῶν.

Συνολικά, οἱ νέες αὐτὲς ἰδέες μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἀκόλουθα βασικὰ ἄρθρα: πίστη στὴν δύναμη τοῦ ὀρθοῦ λόγου, στὴν

ἐξελιξιμότητα τοῦ ἀνθρώπου, στὴν πρόοδο καὶ στὴ δυνατότητα τῆς εὐτυχίας: ὁ Διαφωτισμὸς εἶναι αἰσιόδοξος· ἀποδίδει κατὰ συνέπεια, ἰδιάζουσα σημασία στὰ θέματα τῆς ἀγωγῆς· προάγει τὶς ζωντανὲς γλῶσσες, καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἐθνικὰ ἰδιώματα, σὲ βάρος τῶν νεκρῶν γλωσσῶν, καλλιεργεῖ τὴν ἐλεύθερη κριτικὴ ἔρευνα, τὴ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, κηρύχνει τὴν ἀνεξιθρησκεία, διδάσκει τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ κάθε ἀνθρώπου. Γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ ὁ ὀρθὸς λόγος εἶναι ἰσχυρότερος ἀπὸ ὁποιαδήποτε παράδοση καὶ ὁποιαδήποτε αὐθεντία· τὸ πείραμα νικᾶ τὴν παράδοση καὶ ἐξασφαλίζει τὴ γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου.

Μὲ τοὺς ὅρους αὐτούς, δύο στάσεις μποροῦσαν νὰ ὑπάρξουν ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα: εἴτε συγκρινόμενη μὲ τὶς ἐπιτεύξεις τῶν νεωτέρων θὰ καταδικαζόταν μαζὶ μὲ κάθε παρελθόν· εἴτε θὰ ἐχρησίμευε γιὰ πρότυπο ἐλεύθερης σκέψης καὶ ἀξιοπρέπειας τοῦ ἀτόμου σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸν «σκοτεινὸ» Μεσαίωνα. Ἡ πρώτη στάση, στὴ Δύση, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόληξη τῶν μακρῶν ἀγώνων ἀνάμεσα σὲ ὀπαδοὺς τῶν ἀρχαίων καὶ σὲ ὀπαδοὺς τῶν νεωτέρων, καὶ ὁδηγεῖ στὴν πλήρη ἐπικράτηση τῶν νέων ἰδεῶν· ἡ δεύτερη τῆς ὁποίας ἡ ἀκμὴ εἶναι κάπως μεταγενέστερη, ἐνισχύθηκε ἀπὸ διάφορα αἴτια, ὅπως ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῶν κλασικῶν σπουδῶν, ἡ ἔξαρση τοῦ πολιτικοῦ ἰδανικοῦ τῆς ἀρχαίας πολιτείας, καὶ ὁδήγησε πρὸς τὸν νεοκλασικισμό, πρὸς τὴ μίμηση τῶν ἀρχαίων, ἡ ὁποία προσιδιάζει σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῶν καλῶν τεχνῶν, καὶ πρὸς ἄλλα, κοινωνικά, κινήματα τῶν χρόνων ἰδίως τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στάση εἶταν μπορετὸ νὰ προκύψει γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ ἕνα πνεῦμα ἐλευθεροφροσύνης καὶ ἀνανέωσης τῶν καθεστώτων διδαγμάτων· ἡ ἄλλη, ποὺ συμπίπτει χρονικὰ μὲ τὰ αὐτόχθονα αἴτια τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, θὰ ἔδινε στὸ νέο ἑλληνισμὸ νέα ἐπιχειρήματα γιὰ νὰ ἐμμείνει στὴν παράδοση τῶν ἀρχαίων. Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ἐμφορούμενος ἀπὸ τὶς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ἐμφανίζεται μὲ περικεφαλαία ἀρχαίου Ἕλληνα.

Ἔτσι φανερώνεται τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, κιόλας ἕναν αἰώνα νωρίτερα, ὅταν στὸν ἀρχόμενο ΙΗ΄ αἰώνα ἔχουν πλέον δημιουργηθεῖ εὐνοϊκοὶ ὅροι γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας: σὲ ὅλο τὸν ΙΖ΄ αἰώνα ὁ ἑλληνισμός, κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τῆς ὀρθόδοξης

Ἐκκλησίας καὶ μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ μορφὴ τοῦ Κύριλλου Λούκαρη καὶ ἀπὸ τὶς γενναῖες προσπάθειες τῶν ὀπαδῶν του, ἀποκτᾶ στέρεες βάσεις παιδείας, συγγραφεῖς καὶ πνευματικὲς προσωπικότητες ἀξιόλογους, ὅπως ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας ἢ ὁ Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς ἢ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Ἡ τάξη τῶν Φαναριωτῶν σχηματίζεται καὶ γίνεται οἰκονομικὴ δύναμη· γύρω στὰ τέλη τοῦ αἰώνα εἰσέρχεται στὰ διοικητικὰ τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους. Στὸν ἀρχόμενο ΙΗ΄ αἰώνα οἱ ἐκπρόσωποί της παρουσιάζουν ἐπίσης συρροὴ φαναριωτικῶν ἀποφασιστικῶν γιὰ τὴν πνευματική, καὶ κατὰ συνέπεια γιὰ τὴν καθολικὴ ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Τὸ 1699 ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος μετέχει στὶς διαπραγματεύσεις ποὺ ὁδηγοῦν στὴ Συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς, συνθήκη ποὺ συνετέλεσε οὐσιαστικὰ στὴν οἰκονομικὴ προαγωγὴ τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Τὸ 1709 ὁ γιὸς τοῦ Ἀλέξανδρου Νικόλαος Μαυροκορδάτος ἀνακηρύσσεται πρῶτος Ἕλληνας ἡγεμόνας στὴ Μολδαβία· ἀρχίζει, ἔτσι, ἡ μακρὰ σειρὰ τῶν Ἑλλήνων ἢ ἐξελληνισμένων ἡγεμόνων τῶν παρίστριων ἡγεμονιῶν, τὴν ὁποία θὰ τερματίσει στὰ 1821 ὁ Ἀγώνας τῆς ἐλευθερίας· τὸ 1716 ἐγκαινιάζεται ἡ ἴδια σειρὰ γιὰ τὴν Βλαχία. Στὶς ἡγεμονίες αὐτές, θὰ δοθεῖ ἔντονος ἑλληνικὸς χαρακτήρας, ἀλλὰ καὶ συνάμα ἐξίσου ἔντονη δυτικὴ χροιά.

Οἱ Φαναριῶτες ἔχουν ἀποβεῖ πολλαπλὰ τὸ ἐνδιάμεσο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ δυτικοῦ κόσμου: ὡς ὑπάλληλοι τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, γλωσσομαθεῖς ἀνάμεσα σὲ ἄγλωσσους, ἀποτελοῦν τοὺς συνδέσμους μεταξὺ τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τῶν δυτικῶν ἐπικρατειῶν· ἡγεμόνες ἡμιανεξάρτητων ἡγεμονιῶν, φιλοδοξοῦν νὰ δημιουργήσουν στὶς Αὐλὲς καὶ στὶς ἐπικράτειές τους ὅρους ἀνάλογους μὲ ἐκείνους ποὺ ἐπικρατοῦν στὶς δυτικὲς Αὐλές. Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ 1714 κιόλας, ἀπὸ τὴ συνθήκη τῆς Ραστάτης, γλώσσα τῆς διπλωματίας ἔχει καθιερωθεῖ ἡ γαλλική· ἂν γιὰ τοὺς ἐμπορους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς ναυτικούς, κύρια διεθνικὴ γλώσσα θὰ παραμείνει γιὰ πολὺ ἀκόμα ἡ ἰταλική, γιὰ τοὺς Φαναριῶτες γίνεται πλέον ἀπαραίτητη ἡ ἐκμάθηση πρώτιστα τῆς γαλλικῆς. Γάλλοι οἰκοδιδάσκαλοι θὰ ἔρθουν στὶς ἡγεμονίες καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη,

τὸ γαλλικὸ βιβλίο, κατ' ἐξοχὴν φορέας τῶν νέων ἰδεῶν, ἀλλὰ καὶ ὄργανο ἔκφρασης τότε τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας, στὸ σύνολό της, εἰσέρχεται κι αὐτὸ στὰ Φαναριώτικα σπίτια. Τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ μυθιστόρημα τῶν μεταγενέστερων χρόνων θὰ γραφθεῖ κατὰ μίμηση ἀντίστοιχων γαλλικῶν ἔργων, ἢ ἀκολουθώντας ἀνάλογη γαλλικὴ συγγραφικὴ μόδα, ἀπὸ φαναριώτη ἡγεμόνα, τὸν ἴδιο τὸ Νικόλαο Μαυροκορδάτο, γύρω στὰ 1718· εἶναι τὰ Φιλοθέου Πάρεργα. Τὸ ἔργο ἐκδόθηκε μόλις στὰ 1800, καὶ δὲν ἄσκησε καμμιὰ ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἢ, γενικότερα στὴ νέα ἑλληνικὴ παιδεία· ἀποτελεῖ ὅμως οὐσιαστικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφθηκε καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πρόδρομος τῆς νέας περιόδου τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, τῆς στροφῆς, δηλαδή, τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας πρὸς τὰ γαλλικὰ πρότυπα ἢ πρὸς τὰ πρότυπα ποὺ μὲ διάμεσο τὴν γαλλικὴ γλῶσσα ἐπιβάλλονται στὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ἀγορά. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν πρέπει, συνεπῶς, νὰ θεωρηθεῖ καὶ προεικόνισμα τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ: σὲ μιὰ γραμματεία ὅπως εἶναι ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία τῶν χρόνων ἐκείνων, ὅπου τὰ ὀνόματα ὅσα ἔλαμπαν τότε στὸ δυτικὸ στερέωμα, δὲν ἐμφανίζονται οὔτε μιὰ φορά, ἔρχεται τὸ ἔργο αὐτὸ νὰ ἀποκαλύψει στὸν ἕλληνα ἀναγνώστη τοὺς κόσμους τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας, νὰ μνημονεύσει τὸν στοχασμὸ τοῦ Βάκωνα, τοῦ Hobbes (Χόμπς), τοῦ Λα Ροσφουκώ. Κιόλας στὰ πρώιμα αὐτὰ χρόνια, ὁ συγγραφέας τολμᾶ νὰ γράψει ὅ,τι καὶ πολὺ μεταγενέστερα ἀκόμη θὰ εἶταν ριζοτόμο γιὰ τὸ παραδοσιακὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα: «θαυμάζω καὶ δι' ἐπαίνων ἄγειν οὐ παύομαι τοὺς νεωτέρους εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς φύσεως χωρήσαντας»· ὑποστηρίζει ἀκόμη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν ξαναγεννιόταν, δὲν θὰ ἐδίσταζε νὰ γίνει μαθητὴς τῶν νεωτερικῶν δυτικῶν φιλοσόφων. Στὴν παλιά, δηλαδή, σύγκρουση μεταξὺ ὀπαδῶν τῶν ἀρχαίων καὶ ὀπαδῶν τῶν νέων ἰδεῶν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς σελίδες τοῦ ἀναγεννημένου εὐρωπαϊκοῦ κόσμου καὶ βρίσκεται στὴν ἀκμή της στὸν ἀρχόμενο ΙΗ΄ αἰώνα, ὁ Φαναριώτης αὐτὸς τοποθετεῖται, χωρὶς σχεδὸν ἐπιφυλάξεις, στὴν προοδευτικὴ παράταξη. Αὐτά, συμβαίνουν, ὅπως εἴπαμε, γύρω στὰ 1718· στὸν φθίνοντα αἰώνα, ὁ καθηγητὴς τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας Δωρόθεος ὁ Λέσβιος, ποὺ ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὴν ἐποχή του ἐξαίρετος φιλόσοφος ἔγραψε ἕνα ἔργο ὅπου προσπα-

θοῦσε νὰ ἀποδείξει μὲ ἐπιχειρήματα ἀντλημένα ὄχι ἀπὸ τὸ πείραμα ἀλλὰ ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν ἀριστοτελικῶν συγγραμμάτων, ὅτι τὰ σκουλήκια γεννιοῦνται ἀπὸ τὴ σήψη· πολὺ ἀργότερα ἀκόμη, ἄλλος διευθυντὴς τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, ὁ Σέργιος Μακραῖος, ἐξέδιδε, στὰ 1797, «Τρόπαιον ἐκ τῆς ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου». Γραμμένα ὀγδόντα χρόνια νωρίτερα, τὰ Φιλοθέου Πάρεργα ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι, ὅταν ἐκυκλοφόρησαν, τρία χρόνια μετὰ τὸ βιβλίο τοῦ Μακραίου, στὰ 1800, ἔργο προοδευτικό.

Ἔτσι οἱ Φαναριῶτες, ὡς διπλωμάτες, ἡγεμόνες, συγγραφεῖς, βρίσκονται πρωτοπόροι τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὴν ὥρα, ἀκριβῶς, ὁποὺ θὰ ἀναλάβουν τὸ προβάδισμα στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κοινωνίας. Πρὶν ὅμως φθάσουμε στοὺς κόσμους μέσα στοὺς ὁποίους ἐκδηλώνεται κυρίως ὁ Διαφωτισμός, δηλαδὴ στοὺς κόσμους τῆς παιδείας, τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπομνησθεῖ ὁ ρόλος τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων στὴν Βλαχία καὶ στὴ Μολδαβία ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς διοικητικῆς νομοθεσίας. Οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ ἡγεμόνες τῶν παρίστριων χωρῶν ἐπέδειξαν πολὺ νωρὶς ὅτι εἶχαν συνείδηση διαφωτισμένων δεσποτῶν καὶ εἰσήγαγαν στὴν νομοθεσία τους στοιχεῖα γενναῖα, φιλελεύθερα καὶ προοδευτικά. Ἐπίσης, ἔχοντας πάντοτε γιὰ πρότυπα τοὺς ἡγεμόνες τῆς Δύσης, καὶ ἰδιαίτερα, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα καὶ πέρα, τοὺς δύο ἐπιφανέστερους ἡγεμόνες τῆς ἐποχῆς, τὸν Φρειδερίκο Β΄ τῆς Πρωσίας, ποὺ βασίλευσε στὰ χρόνια 1740-1786, καὶ τὴν Αἰκατερίνη Β΄ τῆς Ρωσίας, ποὺ ἡγεμόνευσε στὰ χρόνια 1762-1796, ἐπροσπάθησαν νὰ ἀκολουθήσουν τὸ παράδειγμά τους, καὶ μὲ τὴν δημιουργία Αὐλῶν ὅπου τὰ γράμματα ἐκαλλιεργοῦνταν μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ μὲ τὴν ἄμεση συμμετοχή τους στὴν πνευματικὴ ζωή, καὶ μὲ τὴν ἀνανέωση τῆς νομοθεσίας. Ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴν ἄποψη ὁ διαφωτισμένος δεσποτισμὸς τῶν Φαναριωτῶν παρουσίασε ἐξαιρετικὲς ἐπιδόσεις καὶ σὲ ὁρισμένες διατάξεις της ἡ νομοθεσία τους ἐπροβάδισε ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὶς πιὸ προηγμένες δυτικὲς νομοθεσίες. Αὐτὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλες, ὀλιγότερο εὐνοϊκὲς γιὰ τοὺς Φαναριῶτες ἀπόψεις, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες πρέπει νὰ κριθεῖ ἡ δράση τῶν ἴδιων καὶ τοῦ περιβάλλοντός τους στὴν Βλαχία καὶ στὴ Μολδαβία· ἀλλὰ ὡς πρὸς ὅ,τι ἀφορᾶ στὴ μέριμνα γιὰ τὴν ζωή

τοῦ λαοῦ καὶ γιὰ τὴ διάδοση τῆς παιδείας σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ στρώματα, ὁ φαναριωτισμὸς πρέπει νὰ τιμηθεῖ.

Σὲ ὅλο τὸ διάστημα, ἄλλωστε, ποὺ καλύπτουν ἡ ἀκμὴ καὶ ἡ παρακμὴ τῶν Φαναριωτῶν, σημαντικὲς ἀνακατατάξεις γίνονται στὸ ἑλληνικὸ σύνολο ἀναφορικὰ μὲ τὴν παιδεία: νέοι στόχοι, νέα προβλήματα, νέοι σκοποί. Οἱ ἔννοιες τῆς «ἀρετῆς» ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Montesquieu, δηλαδὴ τῆς συνείδησης τοῦ πολίτη, τῆς «εὐδαιμονίας», δηλαδὴ τῆς γήϊνης εὐτυχίας σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴ θρησκευτικὴ μακαριότητα, προέχουν στὴν σκέψη τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς. Νέες λέξεις υἱοθετοῦνται ἢ δημιουργοῦνται γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν τροπὴ τῶν ἐνδιαφερόντων: ἡ λέξη «μόδα» εἰσάγεται ἀκόμη καὶ σὲ ἀρχαϊκὸ ἐπίγραμμα· ἄλλων λέξεων, ἐπίσης χαρακτηριστικῶν, ἔχουμε, κατά κάποιο τρόπο, τὴ ληξιαρχικὴ πράξη τῆς γέννησής τους: «ἀνεξιθρησκεία» 1768, «πολιτισμός» 1804. Τὰ βιβλία, τῶν ὁποίων ἡ ἐκδοτικὴ παραγωγὴ πολλαπλασιάζεται μέσα σὲ λίγες δεκαετίες, ἀσχολοῦνται πρόθυμα μὲ θέματα κοινωνικά: Χαρακτῆρες, Ὁδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ πιὸ διαδομένος τιτλοφορεῖται Χρηστοήθεια, ἐπιστολάρια, διάλογοι γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ὅσων ταξιδεύουν σὲ ξένους τόπους.

Ἡ ἐξέλιξη τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο θὰ μποροῦσε νὰ διακριθεῖ σὲ τρεῖς περιόδους, ποὺ ἀντιστοιχοῦν μὲ τρεῖς περιόδους τῆς γαλλικῆς παιδείας καὶ ἐκφράζουν, συμβατικὰ πάντα ἀλλὰ καλά, καὶ τὴν σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο κινήματα καὶ τὴν χρονικὴ ἀπόκλιση ποὺ τὰ χωρίζει. Πρώτη, προδρομικὴ περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ἐκείνη ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ τὴν προβολὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ Βολταίρου. Ὁ Γάλλος φιλόσοφος ποὺ εἶχε, κιόλας, πολὺ νωρὶς σχολιασθεῖ στὴν πατρίδα του καὶ γίνει ἀφορμὴ σκανδάλων, εἶταν, σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν ΙΗ΄ αἰώνα, τὸ κατεξοχὴν κατάλληλο σύμβολο τῆς ἐλευθεροφροσύνης· μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ὄνομά του ἐξάρθηκε ἀπὸ πολὺ νωρὶς καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Γαλλίας, ἀπὸ προοδευτικοὺς συγγραφεῖς, ὅπως ἐπίσης ἐχρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Σ' αὐτὴ τήν, θολὴ ἀκόμη καὶ προδρομική, περίοδο τῆς πορείας τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας τρία ὀνόματα ἐμφανίζονται ἐπαρκῶς ἐνδεικτικά: **Θωμᾶς** Μανδακάσης, **Ἰώσηπος** Μοισιόδακας, **Εὐγένιος** Βούλγαρης.

Καλύτερα ἀπὸ κάθε ἄλλο σύγχρονο ἔργο, τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς τὸ ἐκφράζει ἡ Ἀπολογία τοῦ Μοισιόδακα ἡ ὁποία ἐκυκλοφόρησε τὸ 1780, σὲ ἕναν τόμο. Στὴν ἑπόμενη περίοδο ἰσχυρὴ ἐπίδραση ἄσκησε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἡ Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, ὅπως φαίνεται σὲ χαρακτηριστικὰ ἑλληνικὰ ἔργα· ἡ μεγαλοφάνταστη αὐτὴ ἀπογραφὴ τοῦ πνευματικοῦ δυτικοῦ κόσμου στὴν πιὸ ἀποφασιστικὴ ὥρα τῆς ἱστορίας του μετὰ τὴν Ἀναγέννηση, δὲν ἔμεινε ἄγνωστη στὸν ἑλληνισμό, οὔτε τὸν ἄφησε ἀσυγκίνητο: ἡ ἀφήγηση τῶν σχέσεων τοῦ τελευταίου αὐτοῦ μὲ τὴν Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ γόνιμες σὲ συμπεράσματα, προκειμένου νὰ γίνει γνωστὴ ἡ πορεία τοῦ ἑλληνικοῦ νοῦ. Τῆς δεύτερης αὐτῆς περιόδου τυπικὸς ἐκπρόσωπος στὸν κόσμο τῆς ἑλληνικῆς διανόησης πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὁ φαναριώτης Δημήτριος Φωτιάδης ἢ Καταρτζῆς· καὶ κοντά του οἱ ὀπαδοί του, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους βρίσκεται καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς. Ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα τῆς ἐποχῆς, δίπλα στὶς συγγραφικὲς πραγματοποιήσεις τοῦ Καταρτζῆ, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν ἐτυπώθηκαν στοὺς καιρούς του, ἡ Γεωγραφία τῶν Δημητριέων δηλαδὴ τοῦ Δανιὴλ Φιλιππίδη καὶ τοῦ Γρηγόριου Κωνσταντᾶ, τυπωμένη στὰ 1791, εἶναι τυπικὴ τῶν τότε ἑλληνικῶν ἀπασχολήσεων. Τέλος, ἡ τρίτη περίοδος τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ εἶχε στενὴ σχέση μὲ τὴν κίνηση ποὺ εἶναι γνωστή, στὴν ἱστορία τῆς γαλλικῆς παιδείας, ὡς κίνηση τῶν Ἰδεολόγων: τῆς ὁμάδας, δηλαδή, τῶν διανοουμένων οἱ ὁποῖοι, σταθερὰ προσηλωμένοι στὶς ἀρχὲς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσότητας ποὺ λαμπρύνουν τὴν θεωρία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, ἀποδοκιμάζουν τὴ βιαιότητα τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν αὐτῶν καὶ κρατήθηκαν γιὰ τοῦτο μακρυὰ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δράση στὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης καὶ τοῦ Ναπολέοντα. Τοῦ πνεύματος αὐτοῦ, γενναίου στὴ θεωρία ἀλλὰ συγκρατημένου γιὰ ὅ,τι ἀποβλέπει στὴν πράξη, χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος στὸν ἑλληνικὸ κόσμο εἶναι ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς τοῦ ὁποίου ἡ μακρὰ δράση ὑπερβαίνει τὰ εἰδικὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ ὀλιγοσέλιδο «Ὑπόμνημά» του «γιὰ τὴν παρούσα κατάσταση τῶν Ἑλλήνων», ποὺ ἐδημοσιεύθηκε πρώτη φορὰ γαλλικὰ τὸ 1803, καὶ ἀργότερα ἐπανειλημμένα, καὶ μεταφράσθηκε, ἐπίσης ἐπανειλημμένα, στὴν γλώσσα μας, ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο αὐτῆς τῆς περιόδου ἴσως δὲ καὶ τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ· ἄγγλος ἱστορι-

κός, ὁ C. A. Fyffe, ἔγραψε γιὰ τὸ ὑπόμνημα ὅτι εἶναι «ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον φωτεινὰ καὶ ἐνδιαφέροντα ἱστορικὰ σκαριφήματα ὅσα ποτὲ ἐγράφθηκαν». Στὴν ἐποχὴ ὅμως αὐτὴ τῆς ἀκμῆς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ὁ διαφορισμὸς εἶναι ἔκδηλος, καὶ παράλληλα πρὸς τὶς μέσες τάσεις τὶς ὁποῖες ἐκπροσωπεῖ ὁ Κοραῆς, ἐκδηλώνονται ἄλλες, ἀκραῖες: ἀπὸ τὴ μία πλευρὰ οἱ τελείως συντηρητικές, οἱ ἀντίθετες πρὸς τὸν Διαφωτισμὸ ποὺ βρίσκονται τώρα σὲ ἔξαψη· καὶ οἱ τελείως ριζοσπαστικὲς ἀπὸ τὴν ἄλλη· τῶν τελευταίων σαφεῖς εἰκόνες δίνουν τέσσερα κυρίως ἔργα, καὶ τὰ τέσσερα κυκλοφορημένα ἀνώνυμα, μὲ τρόπο, δηλαδή, πολὺ ἐνδεικτικό. Εἶναι τὰ ἀκόλουθα: πρῶτα μία ἀνεπίγραφη, ὅπως σώζεται, ἔντυπη, πεζὴ σάτιρα, ποὺ ἐκυκλοφόρησε πιθανῶς γύρω στὸ 1789: κείμενο καταπληκτικὰ βίαιο ἐναντίον κάθε μορφῆς κατεστημένου· τὸ ὀνοματίζουμε, συμβατικά, «Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789». Ὕστερα ὁ «Ρωσαγγλογάλλος», ἔργο ἔμμετρο, τοῦ ὁποίου ἡ σύνταξη περιορίζεται ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1799 καὶ 1810, ἴσως γύρω στὰ 1805, καὶ ποὺ παρέμεινε (καθὼς φαίνεται) ἀνέκδοτο, παρ' ὅλη τὴν εὐρεία, σὲ χειρόγραφα, κυκλοφορία του· κατηγορεῖ τὸν κλῆρο, τοὺς Φαναριῶτες, τοὺς προεστοὺς καὶ τοὺς ἐμπόρους ὅτι προτιμοῦν τὸν τουρκικὸ ζυγὸ ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Τρίτη ἡ «Ἑλληνικὴ Νομαρχία», τοῦ 1806, πεζογράφημα, ποὺ ἀπὸ τότε ἔχει πολλὲς φορὲς σχολιασθεῖ γιὰ τὴν ἐλευθεροφροσύνη του. Τέλος, οἱ «Κρίτωνος στοχασμοί», τοῦ 1819, ἔργο πεζὸ καὶ αὐτό, στρεφόμενο ἰδίως ἐναντίον τοῦ κλήρου. Τὸ ἄκρως συντηρητικὸ πνεῦμα ἐκπροσωπεῖται καλὰ στὴν τότε γραμματεία ἀπὸ τὸ ψευδώνυμο ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου «Ἀντιφώνησις», γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε ἤδη λόγος.

Πρὶν διαγραφεῖ σαφέστερα ἡ τροχιὰ τοῦ ὅλου ἑλληνικοῦ κινήματος, πρέπει νὰ ἐπακριβωθεῖ τὸ γενικώτερο εὐρωπαϊκὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται. Ἡ ὡς τοὺς καιρούς μας ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ταυτίζει κατὰ τὴ γνώμη τῆς πλειονότητας τῶν ἱστοριογράφων, προκειμένου γιὰ τὸν δυτικὸ κόσμο, τὴν Γαλλία μὲ τὸν Διαφωτισμό. Πραγματικὰ ἡ Γαλλία σὲ ὅλο τὸν ΙΗ' αἰώνα ἔχει τὸ προβάδισμα στὰ θέματα τῆς παιδείας, καὶ αὐτὴν τὴν θέση κατέχει στὴν συνείδηση τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῶν ἀντιπάλων του. «Οἱ Φραντζέζοι εἶναι ὁποὺ δίνουν τοὺς τρόπους σήμερα στὰ ἄλλα

ἔθνη, καθὼς ποτὲ οἱ Ἕλληνες, ὁποὺ ἐπροξενοῦσαν θαῦμα καὶ φόβο ποτέ, καὶ τώρα ἔλεος καὶ περιφρόνησι» (1791)· οἱ πολέμιοι, κι ἐκεῖνοι θεωροῦν «τὸ γένος τῶν Γάλλων δεκτικώτερον τῆς πονηρίας» (1798). Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλέπεται τὸ γεγονὸς ὅτι σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἡ Γαλλία καὶ ἡ γαλλικὴ γραμματεία εἶναι τὰ φερέφωνα τῆς εὐρωπαϊκῆς πνευματικῆς ζωῆς· ἔτσι, ἐκεῖνοι ποὺ ἔρχονταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τά, κρατοῦντα τότε, γαλλικὰ γράμματα γεύονταν κατὰ κάποιο τρόπο τὸ σύνολο τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας. Ἐξάλλου ἡ Εὐρώπη εἶταν τότε ἑνωμένη πνευματικὰ ὅσο ποτὲ ἄλλοτε, ἀπὸ τὰ μεσαιωνικὰ χρόνια καὶ πέρα. Ἔτσι ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς προσφέρονταν τὰ πάντα, καὶ ὁ ἀγωγὸς τῶν ἰδεῶν εἶχε ἐλάχιστη σημασία τότε. Ἂν λοιπὸν ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ ἰδίως περὶ γαλλικῆς γραμματείας, αὐτὸ ὀφείλεται σὲ πολλαπλὰ αἴτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα, μαζὶ μὲ ὅσα ἐσημειώθηκαν προηγουμένως, ἀρκεῖ νὰ θυμίσουμε ὅτι κύριοι φορεῖς τοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπῆρξαν γιὰ τὴν Ἑλλάδα οἱ Φαναριῶτες, τῶν ὁποίων ἡ σχέση μὲ τὴ γαλλικὴ μόρφωση ἐσημειώθηκε πρίν. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ Ἑπτάνησα, ποὺ ζοῦν μέσα σὲ ἰταλικὸ πνευματικὸ κλίμα, εἰσάγονται, στὰ ἴδια χρόνια, οἱ ἴδιες ἀξίες· ἁπλῶς, ἀντὶ ν' ἀγοράσει κανεὶς τὴν γαλλικὴ ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, μποροῦσε, εὐκολώτερα ἴσως, νὰ πραμηθευθεῖ τὴν ἔκδοση τοῦ Λιβόρνου (1770) ἢ τῆς Λούκκας (1758-1771): «αἱ ἰδιωτικαὶ βιβλιοθῆκαι τῶν χρόνων ἐκείνων ἐν ταῖς Ἰονίοις νήσοις ἔγεμον τῶν γενναίων ἐκείνων συγγραφέων, οἵτινες διέχεον φῶς εἰς τὴν ζοφερὰν ἐκείνην ἐποχήν. Ὁ Βολταῖρος καὶ οἱ Ἐγκυκλοπαιδικοὶ ἀντεπροσώπευον τὴν συνείδησιν τῶν χρόνων καὶ διὰ τοῦτο συνεκίνουν τὰς καρδίας καὶ τὰς ψυχάς»· ἡ ἀδέξια αὐτὴ φράση τοῦ Σπ. Δε Βιάζη ἐκφράζει πάντως τὸ ζητούμενο. Στὸν Μοισιόδακα διακρίνουμε σημεῖα ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ συσχετισθεῖ ἡ προσπάθειά του μὲ τὴν παράδοση τῆς ἑπτανησιώτικης παιδείας· ὁ ἴδιος ὁ Σολωμός, αὐτὸς ὁ Σολωμὸς ποὺ ἐλκύσθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν γερμανικὸ ἰδανισμό, στηρίζει, νέος, τὶς γλωσσικές του πεποιθήσεις στὴν γαλλικὴ αἰσθησιοκρατία καὶ στὶς θεωρίες τοῦ Κοντιγιάκ. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο οἱ ἑλληνικὲς παροικίες τῆς Δύσης, πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀκμάζουν ἐξ αἰτίας τῶν πολιτικῶν λόγων ποὺ σημειώθηκαν προηγουμένως, στὰ χρόνια, ἀκριβῶς, τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐχρησίμευσαν γιὰ κεραῖες τοῦ ἑλληνισμοῦ, μεταφέροντας καὶ αὐτὲς στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τὸ πνεῦμα τῆς

δυτικῆς ἐλευθεροφροσύνης, συντελώντας στὴν προαγωγὴ τῆς παιδείας, στὴν ἐκπόνηση καὶ ἔκδοση μεταφράσεων νεωτερικῶν δυτικῶν ἔργων. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο συνετέλεσαν καὶ οἱ Ἕλληνες ἔμποροι στὴν μεταφορὰ ἄκρως προοδευτικῶν ἰδεῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, στὴν εἰσαγωγὴ νεωτερικῶν βιβλίων, εἴτε μὲ τοὺς θαλάσσιους εἴτε μὲ τοὺς χερσαίους δρόμους, καὶ στὴν διάδοση καὶ μετάφρασή τους. Γενικὰ ἡ μετάφραση νεωτερικῶν ἔργων ἀποτελεῖ ἀπὸ τὰ πιὸ ἔντονα χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς του.

Ἤδη, προκειμένου τὰ φαινόμενα νὰ τοποθετηθοῦν μέσα σὲ αὐστηρὰ χρονικὰ πλαίσια, μποροῦμε, μὲ ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι συμβατικὰ εἶναι τὰ ὅρια τὰ ὁποῖα θέτουμε, νὰ θεωρήσουμε ὅτι μία πρώτη περίοδος ποὺ ἀρχίζει γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰώνα, ἡ ἐποχὴ τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, ὑποχωρεῖ ἀπὸ τὸν καιρὸ ὁπού οἱ νέες ἑλληνικὲς δυνάμεις τὶς ὁποῖες ὑπέθαλψε ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ (1774) ἀνεβαίνουν πρὸς τὴν ἡγεσία τοῦ γένους. Ἀρχίζει ἐδῶ ἡ δεύτερη περίοδος ποὺ θὰ διαρκέσει περίπου ὡς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα, ἡ περίοδος τὴν ὁποία θὰ εἶναι σκόπιμο νὰ ἀποκαλέσουμε περίοδο τῆς ἀνακαίνισης, προκειμένου ἡ τελευταία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἄμεση προπαρασκευὴ στὸν Ἀγώνα, νὰ κληθεῖ περίοδος τῆς παλιγγενεσίας. Μὲ τὴν Ἐπανάσταση τελειώνει ὁ ἱστορικὸς κύκλος τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ μάλιστα τὸ κίνημα ἀναστέλλεται ἀπότομα, ὅσο κι ἄν, ἀργότερα ἀκόμη, ἐξακολουθοῦμε νὰ συναντοῦμε ἐπιβιώσεις του· νέες φροντίδες ἀπορροφοῦν ὁλοκληρωτικά, ἐπὶ μία δεκαετία, τὶς ἐθνικὲς δυνάμεις· ὅταν τελειώνει ὁ Ἀγώνας, ἡ νεαρὴ Πολιτεία ἀντιμετωπίζει προβλήματα ποὺ χρειάζονται ἄμεση ἐπίλυση, ἐνῶ ἀντίστοιχα, τὰ θέματα ποὺ ἀπορροφοῦσαν, στὴν προηγούμενη περίοδο, τὶς πνευματικὲς δυνάμεις τοῦ γένους περνοῦν σὲ δεύτερη μοῖρα· παράλληλα, ἡ ἱστορικὴ συνοχὴ παθαίνει εὐρεῖα ρωγμή, ἀφοῦ ἀπὸ τοὺς λόγιους φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ ἄλλοι ἐπέθαναν, ἄλλοι ἐγέρασαν χωρὶς νὰ μορφώσουν στὸ μεταξὺ ὀπαδούς, καὶ ἄλλοι ἐστράφηκαν πρὸς ἄλλους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς δραστηριότητας. «Ἡ ἱστορία τῶν ἡμετέρων πατέρων, εἶναι ἤδη ἐν πολλοῖς ἀρχαιολογία», ἔγραφε στὰ 1857, τονίζοντας ἀκριβῶς αὐτὴ τὴ βαθειὰ τομή, ἕνας ἐκλεκτὸς λόγιος τῆς ἐποχῆς, ὁ Γρηγόριος Γ. Παππαδόπουλος.

Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης φαίνεται νὰ εἶναι ἡ παλαιότερη διαπρέπουσα φυσιογνωμία ἀνάμεσα σ' ἐκείνους ποὺ μνημονεύσαμε ὡς ἐκπρόσωπους τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ· ἐξάλλου, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὸν τελευταῖο ἀπὸ αὐτούς, τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ, ἡ καμπύλη τῆς μακρᾶς ζωῆς του ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὶς σταδιακὲς μεταβολὲς τὶς ὁποῖες, μὲ γοργὸ ρυθμό, ὑφίσταται ὁ Ἑλληνισμὸς σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Νέος ὁ Βούλγαρης δέχεται τὴν ἐπίδραση τῶν προδευτικῶν ἰδεῶν τῆς ἐποχῆς του καὶ ἀφομοιώνει ὀνόματα νεωτερικά, τελείως ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ διδακτικὴ παράδοση. Ἡ Λογική του, ποὺ τυπώθηκε στὰ 1766 ἀλλὰ ποὺ ἐκφράζει, πιθανῶς, παλαιότερα στάδια ἐπεξεργασίας, καταδικάζει τὴν πρόληψη τῶν ἀρχαίων καὶ ἀναφέρεται σὲ δυτικοὺς φιλοσόφους τῶν μετὰ τὴν Ἀναγέννηση χρόνων· μνημονευτέοι, ἀνάμεσα σὲ ἄλλους, ὁ Καρτέσιος, ὁ Hobbes, ὁ Νεύτων, ὁ Λόκε, ὁ Λεϊβνίτιος. Ὁ Βολταῖρος σημειώνεται ὡς «καθ' ἡμᾶς ἐν εὐκλείᾳ τῇ ἐκ τῶν λόγων περιών»· ἡ σύγχρονη φυσικὴ ἀπασχολεῖ πολὺ τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ὡς πρὸς τὸν Βολταῖρο, ὁ ἴδιος ὁ Βούλγαρης, στὰ 1766 πάντα, δημοσιεύει ἔμμετρη μετάφραση διηγήματος τοῦ γάλλου στοχαστῆ, ἀπροσδοκήτως ἐλευθεριάζουσα. Τὸν ἴδιο χρόνο, ἀγκαλὰ καὶ κληρικός, ὁ Βούλγαρης ἔγραφε σὲ ἐπιστολή του ὅτι, λόγῳ τῶν εἰδικῶν ὅρων τῆς ζωῆς του, «κινδυνεύει νὰ γίνει φιλακόλουθος». Εἶταν τότε 50 ἐτῶν· ὡστόσο ἐπρόλαβε, ἰδίως ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ πέρα, ὅταν οἱ ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης μὲ προεξάρχουσα τὴν Αἰκατερίνη θὰ ἀναστείλουν τὶς προοδευτικὲς καὶ φιλελεύθερες ὁρμές τους, νὰ γνωρίσει νέες πνευματικὲς κατευθύνσεις, νὰ ἀποδοκιμάσει τὶς ἰδέες τῶν νεωτέρων, τὸν ἴδιο τὸν Βολταῖρο ὀναμαστικά, καὶ νὰ γίνει σύμβολο τῶν ἀρχῶν ἐναντίον τῶν ὁποίων εἶχε ἄλλοτε ἀγωνισθεῖ. Δίπλα στὸ Βούλγαρη πρέπει νὰ μνημονευθεῖ ἡ ὠχρὴ καὶ ἀκόμα θαμπὴ μορφὴ τοῦ ἰατροῦ Θωμᾶ Μανδακάση, ὁ ὁποῖος φαίνεται ὀπαδὸς τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, καὶ ἀπετέλεσε, ἴσως, τὸν σύνδεσμο ἀνάμεσα στὶς παλαιότερες κινήσεις τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸν Κοραῆ.

Ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας εἶναι ὀλίγο νεώτερος ἀπὸ τὸν Βούλγαρη. Ἡ στάση του, στὴν ἀφετηρία, εἶναι ὅμοια μὲ τὴ στάση τοῦ Βούλγαρη, ἀλλά, ἴσως, λίγο σαφέστερη· ἀσχολεῖται συγγραφικὰ μὲ τὰ θέματα τῆς ἀγωγῆς, μνημονεύει πολὺ ἐνωρὶς τὸν Βολταῖρο εὖ-

φημα, διδάσκει μὲ μαχητικότητα τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία τῶν νεωτερικῶν ἐπιστημῶν, σκυβαλίζει τὴν ἕως τότε κρατοῦσα φιλοσοφικὴ διδασκαλία, καὶ διατυπώνει μὲ ὀξύτητα τὸ νεοελληνικὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μὲ τοὺς ἀρχαίους· ἔτσι γράφει στὰ 1761: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς τρέφει καὶ περιποιεῖται δυὸ ἐλαττώματα τὰ πλέον ἀνοίκεια εἰς τὴν δόξαν της. Αὐτὴ κυριεύεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν τῆς Ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τὴν ἀκμαίαν πρόληψιν, ὅτι ὅσα ἢ ἐφεύρηκαν ἢ ἐκαλλιέργησαν οἱ παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ. Καὶ ἡ δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, ἢ μάλιστα τὴν ἐρημίαν τῶν περισσοτέρων παλαιῶν συγγραμμάτων. Ἡ πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἕνα ἄσπονδον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν παλαιῶν». Ἀλλὰ στὸν Μοισιόδακα, ποὺ εἶναι λιγότερο εὐέλικτος ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, βρίσκουμε τὸν πρόδρομο, ποὺ παραμένει πιστὸς στὶς ἰδέες του, καὶ τελικὰ πέφτει, χωρὶς νὰ λυγίσει, μάρτυρας τῆς ἀφοσίωσής του πρὸς αὐτές: μὲ μελαγχολία ποὺ προεικονίζει τὸν ἐπερχόμενο ρωμαντισμὸ καὶ θυμίζει τὴ διάθεση τοῦ Ρουσώ, ἀναγνωρίζει τὴν ἀποτυχία του καὶ πεθαίνει ἀγνοημένος, στὰ χρόνια ἀκριβῶς, ὁποὺ ὁ Βούλγαρης εἶχε φθάσει, πλέον, στὰ ἀνώτατα ἀξιώματα.

Ἀλλὰ ὅπως εὔκολα κατανοεῖται, τὸ πρόβλημα τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶταν κυρίως πρόβλημα ἀγωγῆς: τόσο στὴ Δύση ὅσο καὶ στὴν Ἑλλάδα, οἱ κύριοι ἐκπρόσωποι τοῦ κινήματος ἀσχολήθηκαν ἰδιαίτερα μὲ τὸ θέμα αὐτό. Ἔπρεπε πρώτιστα νὰ λυθεῖ τὸ ζήτημα τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου τῆς ἀγωγῆς· στὴ Δύση, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση, ἀκριβῶς, τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ λύση δόθηκε μὲ τρόπο φυσιολογικό, μὲ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ ξένου ὀργάνου, τῆς λατινικῆς γλώσσας, ἀπὸ τὶς ἐθνικές, σὲ κάθε τόπο, γλῶσσες. Στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, πολλαπλὰ αἴτια ὁδηγοῦσαν σὲ λύση ἀντίστοιχη: τόσο ἡ ὁμοιότητα τῶν προϋποθέσεων ὅσο καὶ τὸ δυτικὸ παράδειγμα συνέτειναν σ' αὐτήν. Ἐδῶ ὅμως παρουσιαζόταν οὐσιαστικὴ διαφορά: θέμα δὲν εἶταν μιὰ ξένη γλώσσα, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ γλώσσα τῶν προγόνων, ποὺ θὰ ἀπομακρυνόταν πρὸς ὠφέλεια ἑνὸς μεταγενέστερου σταδίου τῆς ἐξέλιξής της, ἄδοξου καὶ ἀκαλλιέργητου. Ὁ Βούλγα-

ρης, καὶ σ' αὐτὴν ἀκόμη τὴν γενναία Λογική του, γράφει: «ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαϊστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια». Ἡ ἀνάσταση τῆς προγονικῆς δόξας, ἰδανικὸ ποὺ ἀρχίζει νὰ γίνεται ὁλοένα σαφέστερο στὴν συνείδηση τῶν Ἑλλήνων λογίων, ἔχει προϋπόθεση τὴν ἀκέραιη ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας γλώσσας. Ὅπως ἐτονίσθηκε κιόλας ἐδῶ, ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαία, ὄχι μόνο δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριο συντηρητικότητας, ἀλλά, ἀντίθετα, συνδυάζεται μὲ τὰ πιὸ προοδευτικὰ κινήματα τοῦ ἑλληνικοῦ νοῦ· ἀκόμη καὶ πιὸ ἀργά, στὰ χρόνια τῆς παλιγγενεσίας, ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὕποπτος στὴν Ἐκκλησία γιὰ τὴν ἐλευθεροφροσύνη του, ἀποδέχεται τὶς ἀρχὲς τῆς αἰσθησιοκρατίας καὶ καταλήγει μέσα ἀπ' αὐτὴ στὴν ἀντίληψη ὅτι πρέπει νὰ ἀναστηθεῖ ὁλοκληρωτικὰ ἡ ἀρχαία γλώσσα: «ἐὰν συγκαταβῶμεν κατὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λόγου πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ χύδην λαοῦ, ἀνάγκη ἔσται μήτε τῶν ἰδεῶν τῶν ὀλίγων ἐκείνων νὰ ἐξέλθωμεν περαιτέρω» (1812), ἐνῶ ἀντίθετα: «ἂν καὶ φράσεις μιμώμεθα, τὰ καλὰ τῶν λόγων μιμούμεθα, καὶ τῶν προγόνων ἡμῶν μίμησιν ἔχομεν· καὶ διὰ τοῦτο συγκίνει μᾶλλον πρὸς τοῦτο καὶ συνεπαίνει πρὸς τὴν μίμησιν τῶν καλῶν· ὁ δὲ ταῦτα μιμεῖσθαι δυνάμενος, οὐκ εἰς μακρὰν καὶ πρὸς τὰ ἄλλα χωρήσει, τῆς φιλοτιμίας ἐπαινουμένης» (1813).

Ἀπὸ τὶς ἴδιες ὅμως προοδευτικὲς ἀφετηρίες, μὲ περισσότερη ἔμφαση στὰ ζητήματα τῶν νεωτερικῶν ἐπιστημῶν, τῶν φυσικῶν, ἀπέναντι στὸ ἀρχαῖο ἰδανικό, οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ στρέφονται πρὸς πιὸ πρακτικὲς λύσεις. Χαρακτηριστικὴ στὴν περίπτωση αὐτὴν εἶναι ἡ στάση τοῦ Δημήτριου Καταρτζῆ. Αὐτός, ποὺ τρέφει μεγάλο σεβασμὸ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, ζητεῖ, ὡστόσο, νὰ καθιερωθεῖ ἀποκλειστικὴ γλώσσα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, τόσο στὴν ἐκπαίδευση ὅσο καὶ γενικὰ στὴν παιδεία, ἡ κοινὴ τῆς ἐποχῆς· «ἡ καλλιέργειά της, κ' ἡ συγγραφὴ βιβλίων σ' αὐτήνα εἶναι γενικὴ καὶ ὁλικὴ ἀγωγὴ τοῦ ἔθνους» (1783): αὐτὴ εἶναι ἡ θέση τὴν ὁποία ὑποστηρίζει σὲ ἔργο του προγραμματικό. Τὰ ἑπόμενα ἔχουν ἀποκλειστικὸ ἐπίκεντρο τὸν διαφωτισμὸ τοῦ Γένους: Γιὰ τὴν ἀγωγή, Γιὰ τὴν ὠφέλεια τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ ἀποκομίσει ὁ νέος ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν τουρκικῶν καὶ «φραγκικῶν» (δηλαδὴ σὲ δυτικὲς γλῶσσες) βιβλίων, Γιὰ ὑποτροφίες, ἄλλα, Γραμματικὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς κοινῆς, Νεοελληνικὴ Στιχουργική, εἶναι ἕνια ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἔ-

γραψε μὲ αὐτὸ τὸ πνεῦμα. Τὴν φιλοσοφική του τοποθέτηση ἐκθέτει μὲ πολὺ ἐνδεικτικὸ τρόπο, στὸ ἔργο του «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου, μακαρισμὸς τοῦ ὀρθόδοξου, ψόγος τοῦ ἄθεου, ταλάνισμα τοῦ δεισιδαίμων». Τέλος, σημαντικὸς κύκλος τῆς συγγραφικῆς του δραστηριότητας ἀναφέρεται σὲ ἔργα μεταλαμπάδευσης τῆς παιδείας· τὸ κυριώτερο ἀνάμεσά τους ἀποτελεῖ, κατὰ κάποιο τρόπο, προλεγόμενα σὲ μία ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, ὅπως τὴν ἰδεάσθηκε, ἔχοντας στὸν νοῦ του τὶς ἀνάλογες γαλλικὲς ἐπιδόσεις. Ἡ εἰσαγωγὴ αὐτὴ τιτλοφορεῖται «Γνῶθι Σαυτόν»: ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ἀπόπειρα γιὰ σύνταξη ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας. Συνάμα γράφει Δικανικὴ Τέχνη, μεταφράζει ἱστορία, προβαίνει στὴ σύνταξη λεξικοῦ. Ὅλη ὅμως ἡ προσπάθειά του πρέπει νὰ θεωρηθεῖ εἴτε πρόωρη, εἴτε καὶ ὀψίγονη, ἀφοῦ διαμορφώνεται τὴν ὥρα πιὰ ποὺ ἡ τάξη τῶν Φαναριωτῶν, τόσο γιὰ λόγους τοπικοὺς ὅσο καὶ ἀπὸ πνεῦμα ἀλληλεγγύης πρὸς τὰ δυτικὰ πράγματα, συντασσόταν πρὸς τὴν αὔξουσα συντήρηση, στὰ πρῶτα χρόνια, δηλαδή, τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Πάντως τὸ ἔργο δὲν ἀπέδωσε καρποὺς ἀνάλογους μὲ τὴν ποιότητά του, ἀφοῦ, ὅπως εἴπαμε, ἔμεινε ὅλο ἀνέκδοτο καὶ ὁ ἴδιος ὁ δημιουργός του ἐξαναγκάσθηκε σὲ παραχωρήσεις πού, οὐσιαστικά, ἀλλοίωναν τὶς προθέσεις του. Χαρακτηριστικὸ ὡστόσο γιὰ τὸ πνεῦμα ποὺ διέπει συνολικὰ τὸ κίνημά του εἶναι ὅτι, ὅταν τὸ 1791 ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει τὶς ἄκρες γλωσσικὲς θέσεις του, ἔγραψε ὅτι ἐνεργεῖ ἔτσι γιὰ νὰ προασπίσει ἄλλες βασικώτερες ἀρχὲς του: «ἀδιαφορῶντας μὲ ὅ,τι τρόπον καὶ ἂν εἶναι, μόνο νὰ ὠφελήσω τὸ γένος μου». Σημειώθηκε πρὶν ὅτι ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδούς του συγκαταλέγεται ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς· ἄλλοι ὀπαδοί του εἶναι ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς· ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀθανάσιου Χριστόπουλου, τὸν ὁποῖον ὁ Σολωμὸς ἀποκαλεῖ «ὁ γενναῖος», ἔχει τὴν ἴδια ἀφετηρία. Ἂς ὑπομνησθεῖ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς φαίνεται ὅτι πρῶτος ἐδίδαξε μὲ νομικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι, ἔστω καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ζυγὸ τῆς δουλείας, οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦσαν χωριστὴ καὶ αὐθυπόστατη ἐθνότητα.

Ἡ ἐθνικὴ συνείδηση ἔχει ἐξαφθεῖ μὲ τὴν ἐπίδραση ἐσωτερικῶν καὶ ἄλλων αἰτίων. Τὰ πρῶτα ἐπισημάνθηκαν κιόλας ἐδῶ· ἀπὸ τὰ ἄλλα πρέπει νὰ μνημονευθοῦν τὰ κυριώτερα: ὁ ἱστορισμός, ποὺ διέπει τὸν ΙΗ΄ εὐρωπαϊκὸ αἰώνα· στὰ τέλη τοῦ αἰώνα ὁ νεοκλα-

σικισμὸς καὶ ἡ στροφὴ τῶν ἐνδιαφερόντων πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο· ὁ περιηγητισμὸς ποὺ τρέπεται ἔντονα πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐξαίρει τὴν σχέση μεταξὺ ἀρχαίου καὶ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἱστορία γίνεται ἀγαπητὸ ἀνάγνωσμα τῶν Ἑλλήνων· παρουσιάζει τότε ἀνάπτυξη ἡ ὑπερηφάνεια γιὰ τοὺς προγόνους, ἡ λέξη «γένος» προσλαμβάνει ἕνα αὐξημένο συναισθηματικὸ βάρος καὶ ἀπαντάει στὴν χρήση μὲ ὑπερβολικὴ πυκνότητα. Λίγο ἀργότερα, στὰ ἀμέσως προεπαναστατικὰ χρόνια, ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς παρατηροῦσε σὲ ἕναν ἀνώνυμο Διάλογό του «...συλλογίζομαι... τὴν κατάχρησιν τοῦ ὀνόματος γένος, ἥτις χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς δημοκόπους». Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐπλησίαζε ἡ ὥρα τῆς πράξης. Τὴν ὑπόθεση ἔχουν πάρει στὰ χέρια τους ἄνθρωποι ποὺ βρίσκονται σὲ κατάλληλη θέση γιὰ νὰ τὴν προωθήσουν. Ἡ Μητρόπολη γίνεται ἐφεκτική: γιὰ τὸ 1798 πληροφορούμαστε, ὅτι πολλοὶ Ἕλληνες τῆς Κωνσταντινούπολης, «οἱ ὁποῖοι, ἀρκετὰ ἀπερίσκεπτα, εἶχαν μὲ κάποια φιλαρέσκεια στρέψει τὴν ἀγωγὴ τῶν παιδιῶν τους πρὸς τὸ δημοκρατικό, ἔδιωξαν τοὺς Γάλλους οἰκοδιδασκάλους τους».

Ὁ Κοραῆς, ποὺ ζεῖ ἀπὸ τὰ 1782 ἔξω ἀπὸ τὴ ζώνη τῆς ὀθωμανικῆς δύναμης, καὶ μάλιστα στὴ Γαλλία, ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὴν ἀνησυχία τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀπὸ τὴ νοοτροπία καὶ τὰ συμφέροντα τῶν Φαναριωτῶν, ἀρχίζει μακρὸν ἀγώνα γιὰ τὸ συντονισμὸ τῆς κληρονομιᾶς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας πρὸς τὶς ἐπιτεύξεις τοῦ νεώτερου δυτικοῦ κόσμου. Πιστεύει καὶ αὐτὸς ὅτι τὸ ἀρχαῖο πνεῦμα μεταφέρθηκε στὴ Δύση, ὅτι ἡ Γαλλία εἶναι διάδοχος τῆς ἀρχαίας ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ὅτι ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας ἐμφυτεύεται στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν παιδεία, καὶ ὅτι καρπὸς τῆς παιδείας εἶναι ἡ ἀρετή. Σκεπτόμενος ἔτσι ἀφιερώνει ὅλες τὶς δυνάμεις του στὴν «μετακένωση», ὅπως ἔλεγε ὁ ἴδιος, τῆς δυτικῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα, καὶ στὴν ἀνανέωση τῆς γνωριμίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ μὲ τὴν γραμματεία τῶν ἀρχαίων· στὴν θεραπεία δηλαδὴ τῶν δύο νοσημάτων γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγραφε ὁ Μοισιόδακας. Ἡ περίφημη «μέση ὁδός», κανόνας πολιτικῆς, παιδείας καὶ γλώσσας, τοῦ Κοραῆ, ἐκφράζει καλύτερα ἀπὸ ὁτιδήποτε τὸ προοδευτικὸ ἀλλὰ ὄχι ἐπαναστατικὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ: «μακρὰν ἀπὸ τὴν Σκύλλαν τῆς ἀθεΐας καὶ τὴν Χάρυβδιν τῆς δεισιδαιμονίας»· ἤ: «μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων», δηλαδὴ τῶν μὴ λογίων, τῶν πολλῶν, «μήτε δοῦλοι τῆς χυδαιότητος

αὐτῶν». Αὐτὴ ὅμως ἡ τοποθέτηση σήμαινε δυμέτωπο ἀγώνα, ἐναντίον τῶν δύο ἀκροτήτων. Ὁ Κοραῆς εἶναι ὁρμητικός, ὀξύς, μαχητικός, προκαλεῖ τοὺς ἀντιπάλους του, δημιουργεῖ σφοδρὲς φιλίες καὶ σφοδρὲς ἐχθρότητες. Οἱ χρόνοι, ἄλλωστε, τῆς ἀκμῆς του, τῆς μέγιστης δραστηριότητάς του συναντιοῦνται μὲ τὴν αὔξουσα ἀνησυχία καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι σὲ κινήματα τὰ ὁποῖα ὅλο καὶ λιγότερο ἐλέγχει, καὶ τῆς τάξης τῶν Φαναριωτῶν ποὺ χάνει προοδευτικὰ τὸ προβάδισμά της στὸν χῶρο τοῦ ἐθνικοῦ ἑλληνικοῦ συνόλου. Ἐκπρόσωπός της τυπικός, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐπιλεγόμενος Φιραρῆς, (1754-1819), ποὺ νέος ἐμφορεῖται ἀναμφίβολα ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ, καὶ ἐμυήθηκε, καθὼς φαίνεται, στὸν τεκτονισμό, τρέπεται πιὰ πρὸς ἄκρως ἀντίθετες θέσεις. Ὅταν ἐρωτήθηκε κάποτε ἀπὸ τὸν Βούλγαρη «τί πιστεύει», ἀπάντησε στέλνοντας τὸ «Πιστεύω» στιχουργημένο. Λίγο ἀργότερα ἐξέφραζε, στὰ ποιήματά του, ἀντιλήψεις ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴν ἀξία τῆς παιδείας: «Σήμερον εἶμαι τίμιος, ὕστερ' ἀπὸ μαθήσεις — ἴσως νὰ φθείρω καὶ αὐτὰς τὰς ἀγαθάς μου κλίσεις».

Προκαλοῦνται, ἔτσι, δίαιες συγκρούσεις, καὶ μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῶν διαφόρων τάσεων, καὶ μεταξὺ τῶν ἡγετῶν· εἶναι ἡ «μάχη τῶν φυλλαδίων», τῆς ὁποίας τὴν ὀξύτητα μόνος θὰ ἀνακόψει ὁ ἀρχόμενος Ἀγώνας τοῦ Εἰκοσιένα. Τὸ θέατρο, ποὺ κάνει τὴν ἐμφάνισή του, μετέχει στὴν παλιγγενεσία. Τὰ ἑλληνικὰ περιοδικά, στὴν ἀκμή τους κατὰ τὴν ἀμέσως προηγούμενη δεκαετία, συμμετέχουν καὶ αὐτὰ ἐνεργητικὰ στὴν τέτοια μάχη. Σὲ ἰδιωτική του ἐπιστολή, τοῦ 1816, ὁ Κοραῆς γράφει ὅτι ὁ Λόγιος Ἑρμῆς «ἄρχισε νὰ μυρίζῃ Εὐρωπαϊκὴν μέθοδον». Γενικά, τὰ ἀποτελέσματα τῆς δίαιης αὐτῆς πολεμικῆς, ὅπου ἡ ἐκλογὴ τῶν ὅπλων δὲν καθορίζεται πάντοτε ἀπὸ αὐστηρὲς δεοντολογικὲς ἀρχές, ἀποδαίνουν σὲ ὠφέλεια τῆς παιδείας: σύσταση σχολείων, ἐφαρμογὴ νέων ἐκπαιδευτικῶν μεθόδων, τῶν ὁποίων εἰσηγητὴς γίνεται συχνὰ ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς, ἰδίως στὰ Προλεγόμενα τῶν ἐκδόσεών του, τοὺς περίφημους «Αὐτοσχεδίους Στοχασμούς», ἔκδοση νέων διδακτικῶν ἐγχειριδίων, ἀποστολὴ μεγάλου ἀριθμοῦ ὑποτρόφων στὴ Δύση, αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διδασκάλων, καὶ διαφοροποίηση, εἰδίκευσή τους, εἶναι ὀλίγοι ἀπὸ τοὺς καρποὺς τῆς λαμπρῆς ἐκείνης καλλιέργειας. Ἡ ἐπιστημονικὴ πε-

ριέργεια ἀναπτύσσεται ἀπὸ τοὺς ἡγέτες, συγκροτοῦνται συλλογὲς ἀρχαίων ἀγαλμάτων, νομισμάτων, ἐπιγραφῶν, ὀργανώνονται ἐργαστήρια φυσικῆς, ὅπου γίνονται πειράματα· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐπικρατοῦν, σὲ συνεχῶς ἐλαττούμενες περιπτώσεις, συντηρητικὲς ἀρχές, καὶ ἐκεῖ ἡ ἄμιλλα ὑποχρεώνει σὲ αἰσθητὴ βελτίωση τῶν ὅρων τῆς ἀγωγῆς. Κιόλας, ἄλλωστε, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, ὁ ἀγώνας κλίνει ὑπὲρ τῶν νέων ἰδεῶν· ἀκόμη καὶ μονωμένες περιοχὲς ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς δυτικῆς παιδείας: ὅταν ὁ διδάσκαλος τοῦ Τυρνάβου τῆς Θεσσαλίας ἄκουσε γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Σέργιου Μακραίου ἐναντίον τῆς θεωρίας τοῦ Κοπέρνικου (1797), ἀναφώνησε: «ὦ, ἀκόμη, εἴμεθα νήπιοι καὶ ψοφοδεεῖς». Μέσα στὰ πατριαρχεῖα, ὅταν ὁ φαναριώτης Δημήτριος Μουρούζης ἄκουσε νὰ γίνεται λόγος γιὰ διώξεις ἐναντίον τῶν φορέων τοῦ Διαφωτισμοῦ (1810), ἐσύστησε: «μὴ ἐνοχλεῖτε τοὺς φιλοσόφους, διότι θέλετε καταισχυνθῇ».

Ὡστόσο, οἱ ἀντιφιλόσοφοι ἀνακατεύουν ἐπιδέξια, στὴν πολεμική τους, στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ καί, ἰδιαίτερα, συσχετίσεις πρὸς τὰ πράγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης· ὁ Π. Κοδρικᾶς (1818) στοὺς γλωσσικοὺς ἀγῶνες του ἐναντίον τοῦ Κοραῆ συμπεραίνει, συνοψίζοντας τὶς διαφορές τους: «πρόκειται ἄρα περὶ τῶν κυριωτέρων ἐθίμων τοῦ Γένους μας, καὶ ὄχι ἁπλῶς περὶ δύο ἢ τριῶν γραικοβαρβαρικῶν λεξειδίων». Ὁ Ν. Δούκας, τονίζοντας μιὰ παρατήρηση τοῦ Σ. Κομνηνᾶ, γράφει τὸ 1814, καὶ προκαλεῖ ἔντεχνα συνειρμοὺς μὲ τὰ γεγονότα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης: «τὸ δὲ βοᾶν πολλάκις "φιλοσοφία, φιλοσοφία" καθάπερ ποτὲ οἱ μαινόμενοι Γάλλοι, liberté liberté πρὸς ἀπώλειαν τῆς τῶν ἐθνῶν εὐταξίας, φιλοσοφίαν ἀληθῆ οὐ ποιεῖ». Ὁ ἀγώνας δηλαδή, τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀφοῦ ἐπικράτησε στὸν ἐκπαιδευτικὸ κόσμο, καὶ κατὰ γενικὸ κανόνα στὰ γράμματα, προσβάλλεται στὸν πολιτικὸ τομέα· ἡ δημιουργία τῆς ἐλεύθερης ἑλληνικῆς πολιτείας θὰ ἐντείνει τούς, προερχομένους ἀπὸ τέτοιες ἐπιθέσεις, κινδύνους τοῦ κινήματος, ποὺ βαίνει πρὸς τὴν δύση του.

Κιόλας στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα οἱ πολιτικὲς τοποθετήσεις ἐπηρεάζουν τὰ ζητήματα τῆς θεωρίας· ὁ Γρ. Κωνσταντᾶς περιγράφεται νὰ δυσφορεῖ καὶ νὰ λέει ὅτι «ἐμετενόησε δι' ὅσα ἐκοπίασε

ὑπὲρ τῆς παιδείας» (1823). Μετὰ τὸν Ἀγώνα, κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἐπιζῶντες ὀπαδοὺς τοῦ Κοραῆ, ὅπως ὁ Κ. Κούμας, ὁ Θ. Φαρμακίδης, συνεχίζουν τὸ ἔργο του, ἀλλὰ μέσα σὲ περισπασμοὺς τοὺς ὁποίους ἐπιβάλλει ἡ ἀνάγκη νὰ συγκροτηθεῖ τὸ νέο Κράτος· ἄλλοι, ὅπως ὁ Κ. Οἰκονόμος ἢ ὁ Νεόφυτος Βάμβας, τρέπονται πρὸς ἀρχὲς ποὺ ἀπομακρύνονται ὁλοένα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ, καὶ στὶς ὁποῖες συνδυάζονται ὁ αὐξανόμενος νεοκλασικισμὸς μὲ τὴν αὐστηρὴ τήρηση τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων, σὲ βάρος τοῦ ἄλλου στοιχείου τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, δηλαδὴ τῆς δυτικῆς ἐπίδρασης. Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ (1833), καὶ σὲ ὅλη τὴν ἑπόμενη εἰκοσαετία, ἡ νέα αὐτὴ γραμμὴ κορυφώνεται σὲ μιὰ νοοτροπία ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴν Δύση, ἐνῶ ἀντίστοιχα ἀδυνατίζει ἡ προσφορά, μὲ ἐνδιάμεσο τὰ Ἑπτάνησα, δυτικῶν στοιχείων στὴ νέα ἑλληνικὴ παιδεία. Εἶναι τὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ἐπικρατεῖ ἡ ἱστοριοκρατία, καὶ διαμορφώνεται, ἰσχυρός, ὁ λαογραφισμός. Εὐρύτερα, στὴν πενηνταετία ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν Ἐπανάσταση (1830-1880), ἐπικρατεῖ ὁ ρωμαντικὸς τόνος, ἄκρως ἀντίθετος πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, νοσταλγὸς τῶν περασμένων, ὑμνητὴς τῶν συναισθηματικῶν ἀξιῶν, μυστικιστὴς καὶ ἀπαισιόδοξος.

Μὲ τὸ κίνημα τῆς λεγομένης «γενιᾶς τοῦ 1880» ἀποκαταστάθηκε, πάλι, μιὰ κάποια ἐξισορρόπηση ἀνάμεσα στὰ αὐτοχθονικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ καὶ τὰ ἑπτανησιακὰ καὶ δυτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ συνάμα ἐξασθενεῖ ὅλο καὶ περισσότερο ὁ ρητορικὸς ρωμαντισμός· στὰ νέα ὅμως αὐτὰ κινήματα δὲν προσαρμόζεται πλέον ὁ ἱστορικὸς χαρακτηρισμὸς τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἀκόμη καὶ τὰ παραδοσιακὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχομένης νέας αὐτῆς περιόδου ἔχουν ὑποστεῖ μεταβολὲς ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐνέργεια τοῦ ρωμαντισμοῦ ὁ ὁποῖος ἐπέδρασε ἔτσι ἐπάνω τους σὰν καταλύτης.

ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Ἡ βελτίωση τῶν ὅρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ζεῖ ὁ ἑλληνισμὸς στὸν 18ο αἰώνα ἀποτελεῖ μιὰ πραγματικότητα, αἰσθητὴ σὲ ὁποιονδήποτε τομέα καὶ ἂν κανεὶς ἀναχθεῖ. Ἀρχινημένη κιόλας ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἑκατονταετηρίδα, συνεχίζει μιὰ καθαρὰ ἀνοδικὴ πορεία, ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάποιες, μερικὲς ἢ σύντομες, πτώσεις· ἀμέτοχη ἀπὸ τὴν γραμμὴ αὐτή, δὲν εἶναι οὔτε ἡ πνευματικὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ οὔτε ἡ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν συνειδήσεων. Θὰ ὀνομάσουμε, λοιπόν, Διαφωτισμὸ τὸ σύνολο τῶν πνευματικῶν ἐκείνων καὶ συνειδησιακῶν φαινομένων τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὅσα συμβαδίζουν μὲ τὴ γενικὴ προαγωγὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ, ἀλλὰ καί, ἰδίως, μετά, καὶ τῶν ὁποίων φυσικὴ ἀπόληξη πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση: πραγματικά, μετὰ τὸν Ἀγώνα δημιουργοῦνται ὁλότελα καινούριοι ὅροι ζωῆς γιὰ τὸν ἑλληνισμό, οἱ ὁποῖοι ἐπόμενο εἶναι νὰ ἔχουν τὴν ἀνταπόκρισή τους καὶ στὸν πνευματικὸ τομέα.

Ὡστόσο, πρὶν ἀναλύσουμε τὰ συστατικὰ ἐκεῖνα ὅσα συνθέτουν τὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμό, θὰ πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε τὶς ἔννοιες μὲ τὶς ὁποῖες πρόκειται νὰ κινηθοῦμε. Πρώτιστα, τὸν ὅρο «διαφωτισμός»: οἱ ὅροι ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ ἱστοριογράφος εἶναι συχνὰ δίσημοι, ἔχουν, δηλαδή, δύο ἔννοιες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μιὰ χαρακτηρίζει τὸ ἀντικείμενό της εἰδολογικὰ καὶ ἡ ἄλλη χρονολογικά. Μιλοῦμε γιὰ Μεσαίωνα, γιὰ Οὐμανισμό, γιὰ Ἀναγέννηση, γιὰ Διαφωτισμό, γιὰ Ρωμαντισμό, γιὰ Νατουραλισμὸ καὶ ἐννοοῦμε μιὰ συγκεκριμένη ἐποχὴ μέσα στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία, μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος. Συνάμα ὅμως μιλοῦμε γιὰ τὸν ρωμαντισμὸ ἢ γιὰ τὸν Δια-

φωτισμὸ στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες ἢ γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν Ἑλλήνων στὸν 19ο αἰώνα. Ἐδῶ ὁ ὅρος Διαφωτισμὸς θὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ χρονολογική του σημασία, δηλαδὴ ἀναφορικὰ μὲ μιὰ συγκεκριμένη περίοδο τῆς νέας ἑλληνικῆς ἱστορίας, εἴτε συνοδεύεται εἴτε δὲν συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἐπίθετο «ἑλληνικός».

Ὕστερα, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι ἡ θεώρηση ἐκείνη τοῦ ἱστορικοῦ φαινομένου τὴν ὁποία ὀνομάζουμε «ἱστορία ἰδεῶν», εἴτε «ἱστορία συνειδήσεων», ἀναφέρεται, οὐσιαστικά, σὲ περιστατικὰ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὴ χαρακτηρολογία. Ὅμως ὁ ἱστορικὸς ἄνθρωπος, ἀφότου τὸν γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ τὰ γραπτά του μνημεῖα, δὲν ἔχει ἀλλάξει αἰσθητά· συνεπῶς, ἔχουμε, νὰ καταλήξουμε σὲ κάποιες βεβαιότητες: μιὰ εἶναι ὅτι ἡ ὕπαρξη ρευμάτων εἴτε περιόδων στὴν ἱστορία τὴν ὁποία ἐξετάζουμε ἐδῶ ὀφείλεται σὲ διαφορετικὲς ἀναλογίες, διαφορετικὲς πυκνότητες, τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀνθρώπινου τύπου μέσα στὸ συλλογικὸ σῶμα· οἱ μεταβολὲς δὲν εἶναι ἀπότομες, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη κατάσταση γίνεται, ἀκόμη καὶ στὶς πιὸ κρίσιμες περιστάσεις, βαθμιαῖα, καὶ σὲ καθεμιὰ τομὴ τῆς ἱστορίας, σὲ κάθε της κεφάλαιο, βρίσκουμε ταυτόχρονα τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου, ἀλλὰ καὶ χνάρια ζωντανὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες περιόδους καὶ ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν. Δεύτερη βεβαιότητα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε, ὅτι κάθε φορὰ ποὺ διαπιστώνουμε ἀλλαγὴ τάσεων, ροπῶν, ρευμάτων, δὲν εἶναι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀλλάζουν· ἁπλῶς ἔρχονται στὸ προσκήνιο ἄλλοι ἀντιπροσωπευτικοὶ τύποι τῶν ἴδιων συλλογικῶν σωμάτων.

Τέλος, θὰ ἔπρεπε κάτι παρόμοιο νὰ λεχθεῖ καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἰδέες, μὲ τὰ ἰδανικὰ τὰ ὁποῖα τρέφουν τὸν ψυχικὸ κόσμο τῶν ἀνθρώπων: καὶ αὐτὰ ὑπάρχουν, σὲ κάποιες, ποικίλες ἀναλογίες, σὲ κάθε στιγμὴ τῆς ἱστορίας, μέσα σὲ κάθε συλλογικὸ σῶμα· γίνονται ὅμως ἐνεργὰ ὅταν ἕνας συνδυασμὸς ποικίλων αἰτίων, ἰδανικῶν καὶ ἄλλων, τὰ καταστήσει ὅλα μαζὶ ἀρκετὰ ἰσχυρά, ὥστε νὰ κατανικήσουν τὴ φυσικὴ ἀδράνεια τῶν καθιερωμένων καταστάσεων. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ἔχει σημασία, ἀνάμεσα σὲ ἄλλες περιπτώσεις, προκειμένου νὰ ἀνιχνευθοῦν σὲ ἕναν πολιτισμὸ ξένες ἐπιδράσεις: ἐκεῖνο ποὺ προέχει εἶναι ὄχι νὰ βεβαιωθεῖ ἡ παρουσία ἐπιδράσεων —ἔργο εὔκολο καὶ ποὺ σὲ κανένα συμπέρασμα δὲν ἄγει— ἀλλὰ νὰ διαπιστωθοῦν οἱ λόγοι οἱ ὁποῖοι ἐπέτρεψαν ἢ ἐπέβαλαν στὸ

σῶμα ποὺ μελετοῦμε νὰ δεχθεῖ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἐπίδραση ἀνάμεσα στὶς διάφορες ροπὲς ποὺ κυκλοφοροῦν σὲ κάθε στιγμὴ στὸν γύρω κόσμο. Ἕνας τέτοιος τρόπος μελέτης τῶν μεταβολῶν τοῦ πολιτισμοῦ ὁδηγεῖ στὴν ἐξειδίκευση τῶν γενικῶν κινημάτων καὶ στὴ διακρίβωση ὄχι πιὰ ἀφηρημένων ρευμάτων, ἀλλὰ συγκεκριμένων ἐξελίξεων: δὲν μιλοῦμε γιὰ τὸν διαφωτισμό, τὸν ρωμαντισμό, τὸν νατουραλισμὸ γενικά, ἀλλὰ γιὰ τὸν Διαφωτισμὸ ὅπως διαμορφώθηκε ὑπὸ τοὺς ἑλληνικοὺς ὅρους, καὶ τὰ λοιπά.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς μᾶς ἐπαναφέρουν στὴν ἔννοια τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Διαφωτισμός, ὡς διευρωπαϊκὸ φαινόμενο, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σὰν ὁλοκλήρωση τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος ποὺ φύσηξε, ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση καὶ πέρα, ἐπάνω στὸν πολιτισμένο κόσμο: ὀρθὸ νὰ ἀναζητοῦμε τὴ μακρινή του ἀρχὴ ὣς τὸν Bayle, ὣς τὸν Locke, καὶ πιὸ πίσω ἀκόμη, ὣς τὸν Gassendi. Ὁ Kant, γράφοντας τὸ 1784 ἕνα μαχητικὸ δοκίμιο μὲ τὸν τίτλο «Τί εἶναι Διαφωτισμός», καθορίζει τὸν χαρακτήρα τοῦ κινήματος μὲ ἕνα παράθεμα ἀπὸ τὸν Ὁράτιο: «sapere aude», ποὺ δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὰ λόγια τοῦ Αἰσχύλου: «τόλμησον»... «φρονεῖν». Ἂν δεχθοῦμε αὐτὴ τὴ διατύπωση, τότε ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἐντάσσεται μὲ ἀκρίβεια μέσα στὴ μεγάλη εὐρωπαϊκὴ ἐξόρμηση: ὅπως ξεκαθαρίζουν τὰ πράγματα στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μας αὐτῆς, ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς στάθηκε μιὰ γενναία ἀνάταση πρὸς τὴν κάθε εἴδους ἐλευθερία. Ἂν ὅμως θελήσουμε νὰ τοῦ ἐφαρμόσουμε ἱστορικὰ κριτήρια, τότε διαπιστώνουμε μιὰ βασικὴ διαφορὰ μὲ ὅ,τι στάθηκε ὁ δυτικὸς Διαφωτισμός: μιλήσαμε γιὰ Ἀναγέννηση· μέσα στὰ διαγράμματα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας γίνεται λόγος γιὰ ἀναγέννηση στὰ βυζαντινὰ χρόνια, «ἀναγέννηση τῶν Παλαιολόγων», κλπ. Ὅμως στὶς περιπτώσεις αὐτὲς ἔχουμε μιὰ ἐλαφρὴ κατολίσθηση ἀπὸ τὴ μιὰ σημασία τοῦ ὅρου στὴν ἄλλη: ἀναγέννηση, δηλαδὴ ἀνανέωση, ξανάρχισμα, νέο ξεκίνημα μὲ κάποια πιὸ ἔντονη ἀπόχρωση πολιτισμοῦ, θὰ εἶταν τὸ ἀρχικὸ νόημα· ἡ κατολίσθηση μᾶς φέρνει πρὸς τὸν συγκεκριμένο ἱστορικὸ ὅρο τῆς δυτικῆς παιδείας, τοῦ ὁποίου τὸ περιεχόμενο δὲν περιορίζεται στὶς γενικότητες ὅσες ἀναφέραμε πρίν. Ἡ δυτικὴ Ἀναγέννηση, δηλαδὴ τὸ κίνημα ποὺ γίνεται ταφῶς αἰσθητὸ στὸν 15ο αἰ., σημαίνει πάντως μιὰ βαθιὰ μεταβολὴ στὴ δομὴ τοῦ συλλογικοῦ σώματος, δηλαδὴ τὴν οἰκονομική, πολιτική, κοι-

νωνική. Βασικὲς ἀφετηρίες εἶναι τὸ ξάνοιγμα τῆς ἐμπορίας μὲ τὴν παράλληλη ἐξάπλωση τῆς εὐρωπαϊκῆς δραστηριότητας ἐπάνω στὴν Οἰκουμένη, ἡ τυπογραφία δουλεμένη μέσα στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο, μὲ συνέπεια τὴν εὐρύτατη ἐξάπλωση τῆς παλαιότερης γραμματείας καὶ τελικά, μέσα ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀρθρώσεις, ἡ στροφὴ πρὸς τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Χωρὶς αὐτὰ ὅλα δὲν θὰ εἶταν σκόπιμο νὰ γίνεται λόγος γιὰ Ἀναγέννηση· καὶ τέτοιου εἴδους περιστατικὰ δὲν ἀπαντοῦν οὔτε στὴν φθίνουσα βυζαντινὴ αὐτοκρατορία οὔτε στὴν διάδοχο τουρκοκρατία. Ὅ,τι ἔχουμε σχετικὸ εἶναι μεταγενέστερο, ἢ μονόπλευρο, ἢ ξενόφερτο: δυνάμωμα τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας, ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας, στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα. Συνεπῶς ἡ μεγάλη, βασική, διαφορὰ τὴν ὁποία διαπιστώνουμε ἔγκειται σὲ τοῦτο: ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς πέρασε στὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ χωρὶς νὰ θητεύσει στὴν Ἀναγέννηση. Τὸ κενὸ αὐτὸ μέσα στὴν ἱστορικὴ διαδικασία δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχει σημαντικὲς συνέπειες: τὰ φαινόμενα καὶ οἱ ἐκδηλώσεις δὲν ὡριμάζουν ἐδῶ φυσιολογικά, ἀλλὰ ἔχουμε μιὰ σειρὰ μεταβολῶν μέσα στὶς ὁποῖες τὸ ἐξελικτικὸ στοιχεῖο βρίσκεται σὲ μειωμένες ἀναλογίες ἀναφορικὰ μὲ τὸ μεταρρυθμιστικό. Ἐξάλλου, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὸ στερεὸ σχῆμα τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ τὸ κατασταίνουν πιὸ σφικτὸ οἱ κατὰ καιροὺς κίνδυνοί της, ὁ παλαιὸς ἑλληνικὸς κόσμος, ὕστερα ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ὑποταγὴ στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, δὲν παρουσιάζει ἀρκετὰ δεμένη μὲ παλαιότερα καθεστῶτα ὑπόσταση· ἔτσι ἀποτελεῖ ὕλη σχετικὰ εὔπλαστη γιὰ καινούριες ζυμώσεις. Τοῦτα ὅλα, ὅμως, ἰσχύουν στὸ ποσοστὸ ποὺ τὸ ἐπιτρέπουν οἱ ὅροι τῆς παιδείας καὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ: ὅπου, ἐναλλακτικὰ καὶ μὲ διαδοχικὲς ἀλληλεπιδράσεις, ἀκμάζουν τὰ συστατικὰ αὐτά, ἐκεῖ θὰ πρέπει νὰ ἀναμένεται ἡ παρουσία ἐντόνων φαινομένων τοῦ Διαφωτισμοῦ.

ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥΣ

Μέσα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις ὅσες προηγοῦνται, μποροῦμε τώρα νὰ προσεγγίσουμε στὰ ὅρια τοῦ φαινομένου ποὺ ὀνομάζεται ἑλληνικὸς Διαφωτισμός: στὴ διάσταση τοῦ χρόνου, θὰ τὸ συναρτή-

σουμε όπωσδήποτε μὲ τὸν δυτικὸ Διαφωτισμό, καὶ θὰ δεχθοῦμε αἰσθητὴ τὴν ἀφετηρία του τὴν στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἀρχίζουν νὰ γίνονται πιὸ πυκνὲς οἱ σχέσεις μὲ τὴ Δύση: γλωσσομάθεια, μεταφράσεις. Αὐτά, ὅπως θὰ διαπιστώσουμε συνεχίζοντας, μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν μὲ ἀνεκτὴ προσέγγιση γύρω στὸ 1750, καί, ἴσως, ἀκριβέστερα (καὶ συνεπῶς λιγώτερο συγκεκριμένα), ἀνάμεσα στὸ 1709 καὶ στὸ 1774. Τὸ ἀρχικὸ ὅριο προσδιορίζεται μὲ τὴν ἀνάθεση σὲ ἑλληνικὰ χέρια τῆς ἐξουσίας τῶν παρίστριων ἡγεμονιῶν, ὅπου δημιουργοῦνται ἰσχυροὶ ἡμιανεξάρτητοι πυρῆνες δεκτικότητας τῶν δυτικῶν πολιτισμικῶν στοιχείων· τὸ τελικὸ ὅριο ἀναφέρεται στὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ ἡ ὁποία βοηθεῖ, ὡς ἕνα σημεῖο, τὸ ξεσπαργάνωμα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ὅσο γιὰ τὴ διάσταση τοῦ χώρου, θὰ περιμένουμε τὴν ἰδιάζουσα ἔξαρση τῶν φαινομένων στὰ ὁποῖα περικλείσαμε εἰδολογικὰ τὸν Διαφωτισμό, ἰδίως στὰ μέρη ὅπου δημιουργοῦνται οἱ εὐνοϊκοὶ ὅροι τοὺς ὁποίους προσδιορίσαμε: μεγάλα κέντρα ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, Βενετία, Ἰωάννινα, νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, παρίστριες ἡγεμονίες, Σμύρνη, ἀργότερα Θεσσαλία. Γιὰ τὸ Φανάρι καὶ τοὺς Φαναριῶτες, πρέπει νὰ γίνει ἕνας ἰδιαίτερος λόγος, γιατὶ ἡ παρουσία τῆς κορυφῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς μέσα στὸν κοινωνικὸ χῶρο τοῦ Φαναριοῦ δημιουργεῖ ἰδιάζουσες συνθῆκες, οἱ ὁποῖες, πάντως, δὲν κατορθώθηκε νὰ γίνουν ἀνασταλτικὲς τῶν ροπῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸ κλίμα τοῦ Φαναριοῦ. Ἐπίσης χωριστὴ εἶναι ἡ περίπτωση τῶν Ἑπτανήσων· ἐκεῖ ἡ παρουσία τῆς βενετικῆς κυριαρχίας δημιουργεῖ ὅρους οἱ ὁποῖοι προσεγγίζουν μὲ ὅσα γίνονται στὴν ἑλληνικὴ παροικία τῆς Βενετίας, ἀλλὰ ποὺ δὲν ταυτίζονται ἐντελῶς μαζί τους. Ἐξάλλου ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτισμικὴ ἀνεξαρτησία τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἀπέναντι στὸν τουρκοπατημένο ἑλληνισμό, ἀποτελεῖ ἕναν πρόσθετο λόγο γιὰ χωριστὴ ἐξέταση τῆς παιδείας τῶν Ἑπτανήσων.

Ἡ εὐημερία τὴν ὁποία πρωτογνωρίζει ὁ Ἑλληνισμὸς σ' αὐτὴ τὴν ἀρχομένη περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἤ, καί, ἂς ποῦμε, τοῦ προδιαφωτισμοῦ, ἡ ραγδαία οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἄνοδος τῶν χώρων τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς», θὰ ἔχει, ἀναφορικὰ μὲ τὸν Διαφωτισμό, ἄμεσες συνέπειες στοὺς φορεῖς τῆς εὐημερίας αὐτῆς: στοὺς ἐμπόρους καὶ στοὺς λογίους. Ὁ ἐμπορικὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος ἐπικαλύπτεται μὲ τὸν φαναριωτικό, τείνει πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἡγεσία·

στὴν ἀρχὴ ὑπάρχει αἰσθητὸ προβάδισμα τοῦ φαναριωτισμοῦ, ἀλλὰ μέσα σὲ λίγες δεκαετίες τὸ προβάδισμα τοῦτο θὰ ἐξουδετερωθεῖ, μὲ τὴ βαθμιαία ἐπιβράδυνση τοῦ ἀνακαινιστικοῦ παλμοῦ τῶν Φαναριωτῶν καὶ τὴν τελικὴ εὐθυγράμμισή τους μὲ δυνάμεις τοῦ ἑλληνισμοῦ σαφῶς συντηρητικές. Οἱ λόγιοι ἀποκτοῦν ὁλοένα καὶ σαφέστερη συνείδηση τῆς σημασίας τους μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο, καὶ τῆς αὐτονομίας τους ἀπέναντι τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ὁμάδων, ἐνῶ συνάμα ἀνεξαρτοποιοῦνται ὡς ἕνα βαθμὸ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία: ἐνῶ πρὶν ἡ στρατολόγησή τους γίνεται μὲ συντριπτικὴ πλειονοψηφία ἀνάμεσα στοὺς κληρικούς, στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ ὁλοένα καὶ περισσότερο ἔχουν προέλευση κοσμική. Ἔτσι, ὁ τύπος τοῦ ἐμπόρου τοῦ ἀσχολούμενου μὲ γενικὰ θέματα παιδείας, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀνησυχίες πνευματικές, καλλιεργεῖ μὲ κάποιο τρόπο τὴ λογιοσύνη, θὰ πάρει, ἐπάνω στὸν φθίνοντα αἰώνα, μιὰ ὑπόσταση ἐντελῶς αἰσθητή. Ἂς θυμηθοῦμε πρόσωπα δηλωτικὰ τοῦ εἴδους: τὸν Ἰωάννη Πρίγκο, τὸν Γεώργιο Ζαβίρα, τὸν Γεώργιο Κραμμύδα, τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα, τὸν Κωνσταντῖνο Μπέλλιο, καί, κορυφαῖο τοῦ εἴδους, τὸν Κοραῆ. Ἄλλοι βαραίνουν πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ πλούτου, ἄλλοι πρὸς τὴ μεριὰ τῆς λογιοσύνης· ἂν ὅμως ἐξετάσουμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὸν λόγιο σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, θὰ τὸν βροῦμε νὰ ἔχει δεύτερο ἐπάγγελμα ὄχι μόνο, ἢ ὄχι πιά, τὴ διακονία τῆς ἐκκλησίας, ὄχι μόνο τὶς ἐκδοτικὲς ἐπιχειρήσεις, ὅπως παλαιότερα, ἀλλά, πολὺ κανονικά, καὶ τὴν ἐμπορία, σὲ ἐπίπεδο χαμηλὸ ἢ καὶ μέτριο. Οἱ λόγιοι, λοιπόν, καὶ αὐτοὶ εἰσάγονται στὴν σχετικὴ αὐτονομία τὴν ὁποία προσφέρει ἡ ἄσκηση τοῦ ἐμπορίου· δὲν εἶναι πιὰ μὲ ἀποκλειστικότητα οἰκοδιδάσκαλοι, δὲν εἶναι, κάν, πάντοτε, δάσκαλοι.

Ἡ ἔκδοση

Ἡ ἔκδοση ὁπωσδήποτε ἀνοίγει στοὺς Ἕλληνες λόγιους ἀξιόλογες προοπτικές. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη, γιὰ τὴ μακρὰ καὶ ὀργανωμένη ἐκδοτική του προσπάθεια. Ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς δὲν φαίνεται νὰ ἐπέτυχε ἐντελῶς· ἴσως, κιόλας, οἱ ἀνάγκες του νὰ εἶταν δυσανάλογα μεγάλες πρὸς τοὺς πόρους τοὺς ὁποίους τοῦ παρεῖχε ἡ ἐκδοτική του ἐπιχείρηση. Ὁ Γρη-

γόριος Κωνσταντᾶς ξεκίνησε καὶ αὐτὸς ἐκδοτικὴ προσπάθεια, στὴν ὁποία δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ δώσει συνέχεια· ἴσως οἱ ἐμπορικές, οἱ διαχειριστικές του ἱκανότητες νὰ μὴν εἶταν ἐπαρκεῖς. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σταματήσουμε μὲ θαυμασμὸ ἐμπρὸς στὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Νεόφυτου Δούκα: βέβαια οἱ ἐκδόσεις του δὲν εἶναι —φιλολογικὰ— καλές, καὶ ἀποτελοῦν συνήθως ἁπλὸ ξανατύπωμα ἐκδόσεων καμωμένων ἀπὸ ξένους. Τὰ διδακτικά του ἐγχειρίδια, παρὰ τὴν ἐπαινετὴ τάση τους γιὰ ἁπλούστευση τῶν κανόνων, δὲν εἶναι καλύτερα· οἱ ἐπικρίσεις τὶς ὁποῖες προκάλεσε εἶναι, ἀπὸ τὶς ἀπόψεις αὐτές, ἐντελῶς δικαιολογημένες. Ὡστόσο, ἂν λογαριάσει κανεὶς τὶς χιλιάδες τῶν ἀντιτύπων τὰ ὁποῖα ἐξέδωσε, τὶς ἑκατοντάδες τῶν ἀντιτύπων τὰ ὁποῖα μπόρεσε νὰ μοιράσει δωρεὰν σὲ δασκάλους καὶ μαθητές, συμπεραίνει γιὰ τὴ μεγάλη, πάντως, συμβολή του στὴν ἀκτινοβολία τῆς παιδείας μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο καὶ συνάμα βεβαιώνεται ὅτι ὁ Ἠπειρώτης λόγιος εἶχε πετύχει νὰ ὀργανώσει μιὰ λαμπρὴ ἐκδοτικὴ ἐπιχείρηση.

Ἔτσι σμίγουν ὁ ἐμπορευόμενος λόγιος μὲ τὸν λόγιο ἔμπορο. Ὅμως, ἂν ξαναδοῦμε αὐτὲς τὶς περιπτώσεις καὶ τὶς συσχετίσουμε μὲ τοὺς τόπους ὅπου λειτουργοῦνται, ἔχουμε τὸν Πρίγκο στὸ Ἀμστερνταμ, τὸν Ζαβίρα στὴν Πέστη, τὸν Κρομμύδα στὴ Μόσχα, τὸν Μπέλλιο στὴ Βιέννη, τὸν Κοραῆ στὸ Παρίσι. Ὁ Ψαλίδας εἶναι στὰ Ἰωάννινα, ὁ Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης δουλεύει ἀνάμεσα στὴ Βενετία καὶ στὴ Βιέννη, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς εἶναι στὴ Βενετία καὶ στὴ Βιέννη. Ὁ Κωνσταντᾶς τὴν ἐκδοτική του προσπάθεια τὴν κάνει, καθὼς φαίνεται, ἀνάμεσα στὸ Βουκουρέστι καὶ στὴ Βιέννη· οἱ ἐκδόσεις τοῦ Δούκα ξεκινοῦν, ἀλλὰ καὶ συνεχίζονται, στὴ Βιέννη. Δηλαδή, ἔχουμε νὰ κάνουμε πάντοτε μὲ τὰ κέντρα τῆς ἑλληνικῆς παιδείας γιὰ τὰ ὁποία μιλήσαμε. Στὰ κέντρα ὅμως αὐτὰ οἱ ἑλληνικὲς δραστηριότητες δὲν περιορίζονται στὸ ἐμπόριο ἢ στὴν ἔκδοση, ἀλλὰ οἱ ἑλληνικὲς πολιτεῖες καὶ κοινότητες, ὅσες σχολιάζουμε ἐδῶ, ἀποτελοῦν εὐαισθητοποιημένους δέκτες τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Βέβαια, τὸ βιβλίο ἔχει σημασία, ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐντύπων καὶ ἡ μεταβολὴ στὸ περιεχόμενό τους, ἂν τὰ διαιρέσουμε κατὰ κατηγορίες, δείχνουν ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν λογίων, πάντως, καὶ πιθανώτατα τοῦ ἀναγνωστικοῦ τους κοινοῦ μεταβάλλονται μὲ ρυθμὸ ἀξίως λόγου γοργό. Ἐντυπωσιακὴ μένει πάντοτε ἡ τομὴ στὰ

μισὰ τοῦ αἰώνα. Ἂν χωρίσουμε τὸν αἰώνα σὲ εἰκοσιπενταετίες καὶ τὰ ἔντυπα σὲ τρεῖς μεγάλες ὁμάδες, θρησκευτικά, γραμματικά, διάφορα, ἔχουμε τὶς ἀκόλουθες μεταβολές:

	-1725	%	-1750	%	-1775	%	-1800	%
θρησκευτικὰ	80	(75)	163	(78)	318	(70)	395	(53)
γραμματικὰ	10	(9)	13	(6)	46	(10)	104	(14)
διάφορα	17	(16)	34	(16)	91	(20)	250	(33)
σύνολο	107		210		455		749	

Εἴπαμε ὅτι οἱ μεταβολὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν, ἔστω καὶ σὲ διάφορες ἀναλογίες, διπλὴ μαρτυρία: σὲ καμμιὰ περίπτωση δὲν μποροῦμε νὰ ἀπομονώσουμε ἐντελῶς τὸν δέκτη ἀπὸ τὸν πομπό· συχνά, ἄλλωστε, μᾶς εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνουμε ποιός εἶναι δέκτης καὶ ποιός εἶναι πομπός. Θὰ εἴχαμε ἐδῶ νὰ ἀντιμετωπίσουμε περισσότερες ἀπὸ μιὰ κατηγορίες: πρῶτα πρῶτα εἶναι οἱ ἔμποροι· αὐτοὶ ἀποκλείεται, στὸ σύνολό τους, νὰ μὴν ἔχουν ξεκαθαρισμένη ὁπωσδήποτε παράσταση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἀπαιτήσεων τοῦ κοινοῦ τους. Δὲν νοεῖται νὰ τοῦ προσφέρουν ὕλη ἡ ὁποία νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται, σὲ ἄξιο λόγου ποσοστό, στὴ ζήτησή του: ἄν, ἐξακολουθητικά, δὲν ἀνταποκρίνεται θὰ ἔχουμε ἀποτυχία στὶς ἐπιχειρήσεις καὶ διακοπὴ τῆς προσπάθειας. Σὲ μιὰ δεύτερη ὁμάδα θὰ βάλουμε τὴ χρηματοδοτημένη ἔκδοση· ἐκεῖ μποροῦμε νὰ διακρίνουμε καὶ περαιτέρω: χρηματοδοτημένη ἀπὸ μιὰ ἀρχή, καὶ στὴν περίπτωσή μας, τέτοια μποροῦμε νὰ θεωροῦμε κυρίως τὴν Ἐκκλησία καὶ κατὰ δεύτερο λόγο τοὺς ὀσποδάρους τῶν παρίστριων ἡγεμονιῶν· ὕστερα ἔρχεται ἡ χρηματοδότηση ἀπὸ ἕναν πλούσιο ἰδιώτη, ἢ καί, τυχόν, ἀπὸ μιὰ σὰν κοινοπραξία, ἑταιρία ad hoc, συγκροτημένη γιὰ τὴν ἔκδοση ἑνὸς ἢ περισσότερων συγκεκριμένων βιβλίων· τρίτη περίπτωση μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τὸ σύστημα τῶν συνδρομῶν: ὁ συγγραφέας θὰ ἀναγγείλει, συνήθως μὲ ἕνα ἔντυπο, τὴν πρόθεσή του νὰ ἐκδώσει ἕνα ἔργο, καὶ θὰ καλέσει τὸ κοινὸ νὰ γραφθεῖ γιὰ τὴν ἔκδοση· ἡ πληρωμή, κατὰ κανόνα, γίνεται μετὰ τὴν ἔκδοση, ἀλλὰ βεβαίως ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις προκαταβολῶν.

Ἂν ἀναλύσουμε τὶς τρεῖς αὐτὲς ὁμάδες, οἱ ὁποῖες χαρακτηρίζονται ἀπὸ χρηματοδότηση σχετικῆς ἢ ἀπόλυτης οἰκονομικῆς ἀνιδιοτελείας, παρατηροῦμε ὅτι: στὴν πρώτη διαδικασία τὴν οἰκονομικὴ ἰδιοτέλεια, τὸ ἐπιχειρηματικὸ συμφέρον, τὴν ἔχει ἀντικαταστήσει μιὰ σκοπιμότητα, μιὰ πολιτική, ἕνας προγραμματισμός. Ἐκεῖ δηλαδή, θὰ ποῦμε ὅτι προφανῶς πομπὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ καταβάλλει τὶς δαπάνες γιὰ τὴν ἔκδοση: ἐκείνου τὸ πνεῦμα θὰ ἐκφρασθεῖ μέσα ἀπὸ τὴν ἔκδοση. Δηλαδή, ἐδῶ ἡ ἔκδοση ἐκφράζει κάποιες ἀνάγκες ἢ κάποιες ἐπιθυμίες τοῦ κοινοῦ, ἐκπροσωπούμενου ἀπὸ ἐκείνους οἱ ὁποῖοι συμπαραστάθηκαν σ' αὐτήν. Βέβαια, ἐκεῖ, ἀνάλογα μὲ τὸ ψηφιδωτὸ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ποὺ ἐνεργοῦν, θὰ ἔχουμε διαφορὲς οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται καὶ μέσα στὴ συγχρονία καὶ μέσα στὴ διαχρονία. Ἡ Ἐκκλησία, σὲ ἐποχὲς πνευματικῆς σιγουριᾶς καὶ ἰσορροπίας, ἢ εὐφορίας, δηλαδὴ στὸ στάδιο τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ, θὰ δώσει ἔργα πού, χωρὶς νὰ ἀγγίζουν τὴν ὑφή της καὶ τὴν ἀποστολή της, προορίζονται, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλους σκοπούς, καὶ σὲ μιὰ γενικὴ προαγωγὴ τοῦ ποιμνίου· ὅταν ὅμως ζεῖ ἄλλες ἐποχές, καὶ ἔχει νὰ κάνει μὲ πνευματικὲς ἀνησυχίες ἢ τάσεις γιὰ ἀνεξαρτοποίηση, ἢ μὲ ἄμεσες ἰδεολογικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον της, μοιραῖα θὰ σκληρύνει τὴ στάση της, καὶ μέσα ἀπὸ τὰ βιβλία, τῶν ὁποίων θὰ προκαλέσει τὴν ἔκδοση, θὰ προσφέρει ὕλη περισσότερο μαχητικὴ καὶ ἡ ὁποία νὰ ἐξυπηρετεῖ ἀμεσώτερα τὰ θρησκευτικὰ πράγματα. Συνολικά, λοιπόν, καὶ αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία, ἰδίως σὲ παλαιότερες περιόδους, περιόδους δηλαδὴ κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς φαίνεται στατιστικὰ ἢ ποιοτικὰ ἀσήμαντος, προσφέρει ὑπηρεσίες στὴ γενικὴ προαγωγὴ τοῦ ποιμνίου. Βέβαια οἱ ὑπηρεσίες αὐτὲς δὲν ἐμφανίζεται νὰ πηγαίνουν αἰσθητὰ ἐναντίον στὴν τάξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ξεπερνοῦν σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ ἀναγκαιότητα.

Ἂν προχωρήσουμε περαιτέρω καὶ φθάσουμε στὸ κλίμα τῶν Φαναριωτῶν ἡγεμόνων, ἐκεῖ, σὲ ὅλο τὸν φαναριώτικο αἰώνα, ἡ πρόθεση εἶναι νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ πνευματικὴ προαγωγὴ εἴτε τῶν Ἑλλήνων μόνον, εἴτε, πιὸ γενικά, τῶν πληθυσμῶν τῶν ὁποίων ἔχουν τὴ διοίκηση. Ἐδῶ, ἄλλωστε, πρέπει νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες καὶ σὲ ἐντοπίους δὲν φαίνεται τόσο, ἢ δὲν φαί-

νεται πάντοτε παροῦσα στὸν πολιτικὸ φαναριώτικο στοχασμό: οἱ μεταγενέστερες ἐξελίξεις, εἴτε σκλήρυνση ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς ἡγεσίας εἴτε διαμόρφωση φιλελεύθερων κινήσεων, εἴτε ἀποκρυστάλλωση τῶν ἐθνικῶν συνειδήσεων τῶν ὑπηκόων, δὲν πρέπει νὰ μεταφέρονται ἀτόφιες στὶς παλαιότερες περιόδους. Ἅμα ἀναχθοῦμε σὲ ἐκεῖνες, διαπιστώνουμε ἔντονη τάση τῶν ἐπηλύδων, δηλαδὴ τῶν Φαναριωτῶν, νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τοὺς ἐγχώριους πληθυσμούς· ἀλλὰ τοῦτο κολάζεται ἀπὸ τρία σκεπτικά: τὴ διαφωτισμένη θέληση ἐνίων ἡγεμόνων, τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου ἢ τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη· τὴ διάκριση, μέσα στὸ ἐγχώριο σῶμα, τῶν Βογιάρων οἱ ὁποῖοι εἶναι προσεταιρισμένοι, σὲ κάποια, κατὰ καιρούς, ποσοστά, στοὺς Φαναριῶτες· τέλος, τὴ συνείδηση εὐθύγης πολλῶν Ἑλλήνων λογίων ἀπέναντι τῶν ἐγχώριων πληθυσμῶν, τὴν ὁποία φανερώνουν μὲ σύνταξη βιβλίων, διδασκαλία, καὶ λοιπά. Γιὰ τὴν τρίτη αὐτὴ περίπτωση μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφερθεῖ πολὺ πειστικὰ στὸν Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος μὲ ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι ἀνήκει σὲ συγκεκριμένη ἐθνικὴ ὁμάδα, τὸ ἑλληνικὸ γένος, διαμοιράζει τὴν πνευματική του μέριμνα ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς Βλάχους, δὲν ἀμελεῖ καὶ τὶς σλαβικὲς γλῶσσες· (οἱ πολλές, ἄλλωστε, ἐπιγαμίες ἀνάμεσα σὲ ἑλληνικὲς οἰκογένειες καὶ σὲ βλαχικὲς ἢ μολδαβικές, δημιουργοῦν πολύπλευρες, ἀναφορικὰ μὲ τὰ ζητήματα αὐτά, καταστάσεις). Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, καὶ λαβαίνοντας, ὁπωσδήποτε, ὑπ' ὄψη ὅτι τὰ καλλιεργημένα στρώματα τῶν γηγενῶν πληθυσμῶν ἔχουν γλώσσα παιδείας τὴν ἑλληνική, βλέπουμε ὅτι ἡ γενικὴ κατεύθυνση τῶν ἡγεμόνων εἶναι ἀπολύτως στραμμένη πρὸς τὴ Δύση, ἀποβλέποντας σὲ χρηματοδοτήσεις ἐκδόσεων, ὅπως εἶναι οἱ μεταφράσεις ἀπὸ δυτικὲς γλῶσσες. Τὸ τρίγλωσσο λεξικὸ τοῦ Βεντότη φαίνεται νὰ προέκυψε ἀπὸ θέληση ἡγεμονικὴ τοῦ Α. Μαυροκορδάτου. Ὁ Μ. Σοῦτσος φαίνεται ὅτι προγραμμάτισε μεταφράσεις γαλλικῶν ἔργων: ξέρουμε ὅτι ἀνέθεσε τὴ μετάφραση τῆς «Science du Gouvernement» τοῦ Réal de Curban στὸν Καταρτζῆ, τοῦ «De la pluralité des mondes» τοῦ Fontenelle στὸν Κοδρικᾶ. Ὅταν, συνεχίζοντας, φθάσουμε (σ. 68) στὸ ζήτημα τῶν μεταφραστικῶν ἐπιδόσεων, θὰ δοῦμε ὅτι, καὶ ἂν δὲν εὐοδώθηκε πάντοτε ἡ ἔκδοσή τους, πάντως, σὲ μεγάλα ποσοστά, οἱ σχετικὲς πρωτοβουλίες φανερώθηκαν ἀπὸ Φαναριῶτες. Ἔτσι γίνεται αἰσθη-

τὴ καὶ θέληση διαφωτισμοῦ καὶ θέληση δαπάνης.

Ὁ ἰδιώτης. Ἐκεῖνος ὁ ἰδιώτης πού καταβάλλει χρήματα γιὰ μιὰ ἔκδοση, χωρὶς νὰ περιμένει ἀπὸ αὐτὴν οἰκονομικὰ ἀνταλλάγματα, ἐκφράζει τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ κύκλου μέσα στὸν ὁποῖο ζεῖ· ἢ ὁ κύκλος αὐτὸς εἶναι γύρω σὲ ἕναν πυρήνα πλούσιων προοδευτικῶν ἐμπόρων, ἢ ἀποτελεῖται ἀπὸ λόγιους κοντὰ στοὺς ὁποίους ζεῖ ὁ πλούσιος, δεχόμενος ἐπιδράσεις καὶ συνθήματα ἀπὸ αὐτούς. Στοὺς ἴδιους, ἄλλωστε, καιρούς, στοὺς καιροὺς πού μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, ἔχουμε ἀνάλογες ἐπιχορηγήσεις βιβλίων συντηρητικῶν, πάλι ἀπὸ ἐμπόρους· ἀλλά, εἴπαμε, τὸ κλίμα εἶναι γενικὰ προοδευτικό: οἱ ἄβουλοι, δηλαδὴ οἱ πολλοί, πηγαίνουν, ἂς εἶναι καὶ μόνο ἀπὸ ἐθιμοφροσύνη, πρὸς ἐκδηλώσεις προοδευτικές. Φυσικά, ὅλα αὐτὰ γίνονται ὄχι χωρὶς ἐμπλοκές. Σκέπτεται κανεὶς τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα προκάλεσαν οἱ σχέσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ μὲ τὸν βαρῶνο Langenfeld, ἢ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις. Ἐκεῖ, ὁ χορηγὸς ξέρει τί κάνει: θὰ ἐπισύρει γιὰ τὸν ἑαυτό του, μὲ τὴν ἐνέργειά του, τιμή, ὑπόληψη γιὰ τὸν πλοῦτο του ἢ τὴ λογιοσύνη του· πάντως, δηλαδή, ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἔκφραση συλλογικοῦ σώματος μέσα ἀπὸ τὴ μονωμένη ἐνέργεια. Τὸ ἂν ἡ φήμη αὐτὴ εἶναι δικαιολογημένη ἢ ἀδικαιολόγητη, εἶναι θέμα πού δὲν ἐνδιαφέρει τὴ ζήτησή μας.

Ὅ,τι ὀνομάσαμε κοινοπραξία, ἑταιρία, ἀποτελεῖ μιὰ μετάβαση πρὸς τὸ σύστημα τῶν συνδρομητῶν, ἴσως μὲ περισσότερο ἐπιχειρηματικὴ χροιὰ ἀπὸ τὸ τελευταῖο αὐτό. Μά, εἴτε τὸ δοῦμε ὡς ἐπιχείρηση εἴτε τὸ δοῦμε ὡς μαικηνισμό, ἡ κοινωνικὴ ἐπιταγὴ τὴν ὁποία βρίσκουμε τόσο στὴ μιά, ὅσο καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, μᾶς ἐπιτρέπει καὶ ἐδῶ νὰ μιλήσουμε γιὰ θέληση τοῦ δέκτη. Ἡ θέληση αὐτὴ εἶναι, φυσικά, ἀκόμη πιὸ αἰσθητή, ὅταν φθάσουμε στὶς ἑκατοντάδες, στὶς χιλιάδες, τῶν συνδρομητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπὶ ἀρκετὲς δεκαετίες ἀπετέλεσαν τὴ βάση τῶν ἐκδοτικῶν δραστηριοτήτων στὴν Ἑλλάδα: δὲν νοεῖται ἡ περίπτωση μεγάλου ἀριθμοῦ μονωμένων ἀτόμων, τὰ ὁποῖα θὰ ἐνεργοῦσαν ἀντίθετα ἀπὸ τὴ θέληση τῶν συλλογικῶν σωμάτων στὰ ὁποῖα, πνευματικά, ψυχολογικὰ ἢ ἐπαγγελματικὰ ἀνήκουν.

Ἄλλοι ἀγωγοί

Ἀλλὰ θὰ εἶταν σφάλμα ἂν θεωρούσαμε ὅτι οἱ ἑλληνικοὶ πυ-

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ρῆγες τοῦ Ἐξωτερικοῦ ἀκτινοβολοῦν δυτικὴ παιδεία μέσα ἀπὸ τὸ ἔντυπο καὶ μόνο. Τὸ ἔντυπο ἀποτελεῖ στὴν ἐποχή του ἕνα εὔκολο καὶ διακεκριμένο ἐνδιάμεσο γιὰ τὴ μεταφορὰ ἰδεῶν, ροπῶν, καταστάσεων, καὶ γιὰ τοῦτο ἐξετάζεται μὲ ἰδιαίτερη προσοχή, ὥστε νὰ ἀσφαλισθεῖ στὸ μέγιστο ἡ μαρτυρία του. Ἀλλὰ δίπλα σ' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ἕναν κόσμο ἐμπειριῶν, ὁ ὁποῖος εἴτε μὲ ὄσμωση εἴτε μὲ ἄμεση ἐπαφή, πλουτίζει τὴν κοινωνικὴ δομὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σπάζει τὶς συνήθειες καὶ τὶς παραδόσεις, δημιουργεῖ καταστάσεις καινούριες. Ἡ ἐπίπλωση, ἡ δίαιτα, ὁ ἱματισμός, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὰ ἄτομα καὶ ἀνάμεσα στὰ φύλα, δηλαδὴ αὐτὸ ποὺ ὀνομαζόταν τότε Χρηστοήθεια, θὰ ὑποστοῦν βαθύτατες μεταβολὲς ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο καὶ ἀπὸ τὴ γοητεία τὴν ὁποία προξενεῖ ἡ ἐπαφὴ αὐτή. Τὰ ἑλληνικὰ νησιά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα, φυσικά, στρατολογήθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐμπόρων καραβοκυρέων, οἱ πολιτεῖες τῆς ἐνδοχώρας, ἰδίως ἐκεῖνες ποὺ βρίσκονται ἐπάνω στοὺς κύριους δρόμους τῶν ἐμπορικῶν καραβανιῶν, τὰ ὁποῖα κινοῦνται σὲ κατευθύνσεις διπλές, ἀνάμεσα στὴ Δύση καὶ στὴν Ἀνατολή, γεμίζουν ἀπὸ ἔπιπλα, ρολόγια τοῦ τοίχου, καθρέφτες, οἰκοσκευή, φερμένα ἀπὸ τὴ Δύση. Ἡ παραδοσιακὴ φιλοκαλία περνάει ἀπὸ δοκιμασία, ὥσπου νὰ ἀφομοιωθοῦν τὰ καινούρια ἐνῶ παραμελοῦνται τὰ παλαιά. Ἡ μεταβολὴ τῶν ὑλικῶν πλαισιώσεων τῆς ζωῆς προκαλεῖ ἀνάλογες μεταβολὲς στὴ λειτουργία τῆς ζωῆς.

Ἡ μόδα

Ἡ στατικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας, παραδοσιακὴ καὶ ἐκείνη, ἡ ὁποία ἐκφράζεται σὲ διαφορετικὸ ἱματισμὸ γιὰ κάθε συλλογικὴ μονάδα, τείνει νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ ἕναν κινητισμό, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει φιλοδοξίες, ἀνανεώσεις, μεταπηδήσεις. Τὸ ἄτομο δὲν προϋποτίθεται ὅτι θὰ μείνει ἀκίνητο μέσα στὸν κοινωνικὸ χῶρο στὸν ὁποῖο γεννήθηκε. Οἱ ἔμποροι ποὺ πηγαίνουν στὴ Δύση ἀρχίζουν νὰ φοροῦν τὰ φράγκικα· ἔτσι κάνει ὁ Κοραῆς, σκανδαλίζοντας τὸν μέντορά του, τὸν Σταμάτη Πέτρου· τέτοια φοβᾶται ἀκόμη, λίγες δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Πάριος, συσταίνοντας νὰ μὴν πηγαίνουν οἱ νέοι στὴ Δύση οὔτε γιὰ ἐμπορία: ἡ εὐαισθησία τῆς πίστης τὸν φωτίζει καὶ τοῦ δείχνει τοὺς κινδύνους ποὺ γεννιοῦνται ἀπὸ παραμικροὺς κα-

θημερινούς ἐθισμούς. Τὸ ἄνοιγμα τοῦτο πρὸς τὴ μεταβολὴ ἐκφράζεται στὸ πρῶτο ἐπίπεδο μὲ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν ἀτομικὴ ἐμφάνιση. Ἡ μόδα, ἡ ὁποία μέσα σὲ μιὰ στατικὴ κοινωνία δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει νόημα, ξαφνικὰ θὰ ἀποτελέσει θεμελιακὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ· ἕνα κυνήγημα: ἐκεῖνος, ἢ ἐκείνη, ποὺ φιλοδοξεῖ νὰ ἐμφανισθεῖ ὅτι ἀνήκει σὲ ἕνα στρῶμα κοινωνικό, κριτικώτερο, θὰ προσαρμοσθεῖ ἐνδυμασιολογικὰ στοὺς ἐκπρόσωπους τῆς ὁμάδας πρὸς τὴν ὁποία ἀποβλέπει· ἐκεῖνος, ἢ ἐκείνη, ποὺ δὲν στέργει αὐτὴ τὴν ἀφομοίωση, θὰ φροντίσει νὰ μεταβάλει ἐνδυμασία. Ἔγινε τὸ σύμπλεγμα τῆς μόδας, τὸ κυνήγημα τῆς μεταβολῆς στὴν ἐνδυμασία καὶ στὴν ἀτομικὴ ἐμφάνιση. Εἶναι ὡραῖο νὰ παρακολουθεῖ κανεὶς τὸν Ἑλληνισμὸ ποὺ προσπαθεῖ μέσα ἀπὸ λεξιλογικὲς μεταβολὲς νὰ ἐκφράζει τὶς ἀλλοιώσεις τὶς ὁποῖες παρουσιάζει ἡ κοινωνική του δομή.

Τὸ 1756, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης ἔχει ἀνάγκη νὰ μιλήσει γιὰ μόδα. Τὴ λέξη τὴν ξέρει, βέβαια, ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ τῆς πατρίδας του, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λαλιὰ τῆς πατρίδας του, ἐνοφθαλμισμένη ἀπὸ ὅρους ἰταλικούς. Ἀλλὰ πρόκειται νὰ τὴν ἐντάξει σὲ ἕνα λόγιο κείμενο, καὶ συνεπῶς τὴν ἀποφεύγει ὡς ξενικὴ καὶ κοινολεκτούμενη: διπλὸ ἐλάττωμα. Γιὰ νὰ ἐκφράσει, λοιπόν, αὐτὸ τὸ ἁπλὸ καὶ τρεχούμενο χαρακτηριστικὸ τῆς δυτικῆς ζωῆς, θὰ μιλήσει γιὰ κάτι ἄλλο: εἶναι «ὁ περὶ τὸν γυναικεῖον ἱματισμὸν συχνὸς νεωτερισμός»· ἀργότερα, ἴσως τὸ 1772, προκειμένου νὰ δώσει τὴν ἔννοια à la mode, τὴν περιγράφει μὲ τὶς λέξεις «ἐν χρήσει καινοπρεπεστέρου καλλωπισμοῦ». Πολὺ ἀργότερα ἀκόμη, στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», τὸ περιοδικό, ὅταν ὁ ὅρος ἔχει περίπου ἐπικρατήσει, βρίσκουμε τὸ 1818 ἕναν ἀπ' τοὺς συντάκτες, ποὺ προτιμᾶ, γιὰ νὰ μεταφράσει, μιὰ περίφραση: «τὰ καινοφανῆ τῶν πραγμάτων παραδείγματα». Ἐν τῷ μεταξύ, ἄλλοι γενναιότεροι, τὸν εἰσάγουν αὐτούσιο μέσα στὴ γραφομένη: ἕνα κείμενο, ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ τεκμήρια τῆς μεταβολῆς τῶν πνευμάτων στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ποὺ τὸ ἔχω ὀνοματίσει «Ὁ ἀνώνυμος τοῦ 1789», τὸν χρησιμοποιεῖ· τὸν ξαναβρίσκουμε σὲ γράμμα τοῦ Κοραῆ τὸ 1811, καὶ συχνὰ στὸν Νεόφυτο Δούκα, ἀπὸ τὸ 1808 καὶ πέρα:

«Φύλλων λαγωοὺς ἐκφοβοῦσιν οἱ κτύποι,
ἄνδρας δὲ μωροὺς αἱ τῶν πραγμάτων μόδαι» (1812).

Ἀνάλογη διαδικασία βρίσκουμε καὶ στὰ σπίτια, ἀκόμη καὶ στὸν οἶκο τοῦ Κυρίου: ἡ ἐσωτερικὴ διακόσμηση παίρνει χαρακτηριστικὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Δύση. Ἡ ζωγραφικὴ διακοσμητικὴ στολίζει τοὺς τοίχους μὲ μοτίβα μπαρόκ. Σπίτια νησιώτικα, σπίτια ἀρχοντικὰ (Ἀμπελάκια, Σιάτιστα, Κοζάνη, Βέροια, Καστοριά), ἐπάνω σὲ μιὰ γραμμὴ ποὺ συνεχίζεται μέσα ἀπὸ τὴ Σερβία πρὸς τὴ Βιέννη καὶ τὴ Βουδαπέστη, ἔχουν ἀποκτήσει μιὰ ἐμφάνιση εὐρωπαϊκή, ποὺ ξεφεύγει θαρρετὰ ἀπὸ τὴν ἀνατολίτικη. «Φράγκικο» τὸ λένε οἱ ἀφελέστεροι, ὅπου μέσα στὸν ὅρο σμίγουν ἐνδεικτικὰ ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ καλοπέραση· οἱ πιὸ λόγιοι, οἱ πιὸ ἔμπειροι, γνωρίζουν τὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴ φωτισμένη Εὐρώπη: ὁ Κοραῆς, ἀπὸ μιὰ στιγμὴ καὶ πέρα, καμαρώνει γιὰ τὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», καὶ γράφει ὅτι «ἀρχίζει νὰ μυρίζῃ» Εὐρώπη. Εἶναι ἡ στιγμὴ ὅπου ἐπικρατεῖ στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία ἡ ἔκφραση «φωτισμένη Εὐρώπη».

Ἡ φωτισμένη Εὐρώπη

Γιὰ ὅσους εἶχαν λίγο ἢ πολὺ ἀνεξαρτοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ βίωμα, ποὺ εἶχαν ξεπεράσει τὶς ἀναστολές, καὶ τὶς ἀντιθέσεις ὅσες προκάλεσε τὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, ἡ Εὐρώπη ἀσκοῦσε μιὰ μεγάλη γοητεία στὸν λόγιο ἑλληνισμὸ τῆς Τουρκοκρατίας, τὸν ἑλληνισμὸ ποὺ εἴταν ὑποδουλωμένος σὲ Ἀσιάτη κατακτητή. Ἡ Εὐρώπη εἶναι γι' αὐτοὺς ὁ τόπος τῆς καλλιέργειας τῶν γραμμάτων καὶ ὁ τόπος τῆς ἐλευθερίας· καλὸ εἶναι τὸ γράμμα, ὅπου ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας (πάντοτε θρησκευτικὰ ὕποπτος, ἂν ὄχι ἀμφίβολος), ἀναλογίζεται τί ἄφησε γιὰ νὰ γυρίσει στὴν ἀγαπημένη του πατρίδα, τὴν Ἀθήνα: «πατρὶς ἡ φιλτάτη, ὑπὲρ ἧς τὰ κλεινά μοι παρῶπται Εὐρώπης μουσεῖα καὶ παιδευτήρια, καὶ ἧς ἕνεκα τυραννικὸν ἀνθειλόμην ζυγὸν τῆς γλυκυτάτης ἐλευθερίας». Φυσικά, στὰ μέρη ὅπου ἐπικρατεῖ τὸ δυτικὸ πνεῦμα ὅταν εἶναι συνδυασμένο, σὲ κάποιο ἔστω ποσοστό, μὲ τὸν θρησκευτικὸ φιλελευθερισμὸ ἢ ἀδιαφορισμό, τὸ δραμα αὐτὸ τῆς Εὐρώπης γίνεται πολὺ πιὸ αἰσθητό. Ἐκεῖ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν Κρήτη, τὸν φθίνοντα πιὰ 17ο αἰώνα: ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας, ἐγγενὴς στοὺς νησιῶτες αὐτούς, καὶ ἡ πολιτικὴ τῶν Βενετῶν ἔχουν πιὰ φθάσει σὲ ἕνα σημεῖο ἀμοιβαίας ἀνοχῆς, ἰδίως στὰ λόγια στρώματα τῆς κρητι-

κῆς κοινωνίας· τὰ ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ πρίν, γιὰ χῶρες χαρακτηρισμένες ἀπὸ θρησκευτικὸ φιλελευθερισμὸ ἢ ἀδιαφορισμό, κατεξοχὴν ταιριάζουν στὴ Βενετία: ἕνας καινούριος συγκρητισμός. Ὅταν χάνεται ἡ Κρήτη, μιὰ ἀπὸ τὶς ποιήσεις ὅσες ἐνέπνευσε ὁ Κρητικὸς πόλεμος, εἶναι καὶ τοῦ Μπουνιαλῆ, ὁ ὁποῖος γράφει:

«Εὐρώπη, δάρσου σήμερα καὶ τὰ μαλλιά σου σύρε».

Δηλαδὴ ἡ ὕπαρξη τῆς ἀλληλεγγύης ἀνάμεσα στὸν ἑλληνισμὸ καὶ στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη εἶναι αἰσθητὴ στὴν περίπτωση αὐτή. Ἡ ἔννοια τῆς Εὐρώπης φορτίζεται ὁλοένα περισσότερο μὲ φῶς στὴ συνείδηση τοῦ λογίου ἑλληνισμοῦ· ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ Ἐξ ἀπορρήτων, δὲν διστάζει νὰ συστήσει τὸ ταξίδι τῆς Εὐρώπης, ἀρκεῖ νὰ γίνεται μὲ φρόνηση καὶ μὲ σύνεση: «τοῖς γὰρ τὴν τοιαύτην ἀποδημίαν καὶ περιηγόστησιν ἑλομένοις μέγα τι πρόσεισι κέρδος». Ὁ Βασίλειος Βατάτσης καμαρώνει ὅτι μπόρεσε νὰ προσθέσει ἕνα ψηφὶ στὴ σοφία τῆς Εὐρώπης· μιλώντας γιὰ μιὰ γεωγραφικὴ ἀνακάλυψή του, γράφει:

«Πρῶτος τὴν ἐφανέρωσα ἐγὼ εἰς τὴν Εὐρώπην».

Ἡ Εὐρώπη μορφοποιεῖται πιὰ μὲ σειρὰ τιμητικῶν ἐπιθέτων· περάσαμε στὸ κλίμα τῶν Φαναριωτῶν. Εἶναι ἡ σοφὴ Εὐρώπη, ἡ πεπολιτευμένη, ἡ φωτισμένη. Γύρω σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τοῦ φωτισμοῦ, ἡ ὁποία ἁπαντᾶ συχνὰ στὸν φθίνοντα 18ο καὶ στὸν ἀρχόμενο 19ο αἰ., ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στὶς παλαιὲς καὶ στὶς καινούριες ἰδέες παίρνει ἔμφαση καὶ ὀξύτητα. Ὁ ὅρος, μέσα στὰ συμφραζόμενα τῆς παιδείας, ξέρουμε, καὶ τὸ ἤξεραν καὶ τότε οἱ ἀντιμαχόμενοι λόγιοι, πὼς εἶναι παραδοσιακός· δὲν ἔχει κανεὶς παρὰ νὰ θυμηθεῖ πρῶτα πρῶτα τὸν «πατέρα τῶν φώτων», τοὺς «φωστῆρες τῆς Ἐκκλησίας», τὴν ἑορτὴ τῶν Φώτων. Ὡστόσο, ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα, ἐκεῖνο ποὺ θὰ κάνουν ἀμέσως ὅσοι ἀποδοκιμάζουν τὴ φωτισμένη Εὐρώπη, εἶναι νὰ ἐξουθενώσουν τὴν ἔκφραση: «Ποῖος τῶν ἡμετέρων», γράφει γιὰ τὰ φῶτα ὁ Ἀναστάσιος Γεωργιάδης, 1812, «καὶ ὁπωσοῦν πεπαιδευμένος δύναται νὰ καταλάβῃ καλῶς, ἂν δὲν γιγνώσκῃ τὴν σημασίαν τοῦ lumières ἐκ τῆς γαλλικῆς;» Μὰ ὁ ἀγώνας, ὅσες προσπάθειες καὶ ἂν γίνουν γιὰ νὰ τὸν εὐτελίσουν, εἶναι προορισμένος νὰ ἐπιτύχει: ἡ Εὐρώπη ἔχει γίνει πιὰ καὶ θὰ μείνει ἡ φωτισμένη Εὐρώπη.

Χρηστοήθειες, ἐπιστολάρια, διάλογοι

Ὅλων αὐτῶν τῶν μεταβολῶν στὴ συνείδηση, στὴ νοοτροπία, στὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν, τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, μᾶς δίνουν καλὲς μαρτυρίες διάφορα εἴδη πρακτικῶν ἐκδόσεων, τὰ ὁποῖα πυκνώνουν στὰ χρόνια αὐτά. Ἔτσι εἶναι αὐτὰ ποὺ διδάσκουν τὴν χρηστοήθεια, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε, οἱ Χρηστοήθειες, ἂς ποῦμε, οἱ Ὁδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς. Ἀπὸ αὐτοὺς θὰ διδαχθεῖ ὁ χρήστης τους πῶς θὰ πείσει τοὺς ἀνθρώπους τοὺς ὁποίους συναναστρέφεται ὅτι δὲν εἶναι ἄξεστος, ὅτι ἔχει λάβει ἀπὸ τὸ σπίτι του καλὴ ἀγωγή, ὅτι δὲν εἶναι φθασμένος πρόσφατα στὴν κοινωνικὴ ζωή, ὅτι εἶναι ἀπὸ τζάκι: ξέρει πῶς θὰ καθήσει, πῶς θὰ φάει, πῶς θὰ μιλήσει σὲ πρεσβυτέρους του ἢ σὲ νεώτερούς του, στοὺς ἀφεγτάδες ἢ στοὺς νοικοκυρέους. Ἡ χρήση τοῦ ὅρου γενικεύεται: ἔτσι ἔχουμε, π.χ., χριστιανικὴ χρηστοήθεια· ἀλλὰ ἐνδιαφέρουσα, γιὰ τὰ μεταγενέστερα ἰδίως χρόνια, τὰ ὁποῖα ἐκφεύγουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχό μας, εἶναι ἡ κατολίσθηση τοῦ ὅρου πρὸς τὴ σημασία τὴν ὁποία παίρνει ἀργότερα, τὸ πέρασμα, δηλαδή, ἀπὸ τὰ χρηστὰ ἤθη, ὅπως τὰ προσδιορίσαμε, στὰ καλὰ ἤθη, μὲ τὴν ἔννοια τὴν ὁποία τοὺς δίνουμε σήμερα: ἑτοιμάζεται ἕνας καινούριος ἠθικὸς κώδικας, τοῦ ὁποίου διακρίνουμε ἀπὸ τώρα τὶς πρῶτες βάσεις.

Τὰ ἄλλα δημοσιεύματα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, μέσα στὸ ἴδιο πνεῦμα, εἶναι τὰ ἐπιστολάρια καὶ οἱ διάλογοι: κάτι ἀνάλογο μὲ τὰ βιβλιαράκια τὰ ὁποῖα κυκλοφοροῦν καὶ σήμερα μὲ τίτλους καθὼς «Ὁ Ἕλλην ἐν Γερμανίᾳ», κ.ἄ. Ἂς προσέξουμε ὅτι κοινὸ γνώρισμα τῶν δύο αὐτῶν ὁμάδων, τῶν ὁποίων ἡ πύκνωση εἶναι πολὺ αἰσθητὴ σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, εἶναι τὸ ταξίδι, προϋπόθεση τόσο τῆς ἐπιστολῆς, ὅσο καὶ τῆς συνομιλίας σὲ ξένη γλώσσα. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ παλαιότερα ἐπιστολικὰ ἐγχειρίδια ποὺ σχετίζονται στενὰ μὲ τὴ ρητορικὴ καὶ πρέπει, ὡς εἶδος, νὰ ἀναχθοῦν στὰ χρόνια τῆς ὕστερης σοφιστικῆς, τὰ νέα ἐπιστολάρια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, ἔχουν ἕναν ὁλοένα καὶ περισσότερο πρακτικὸ χαρακτήρα: τὸ βιβλίο δὲν προορίζεται πιὰ γιὰ τὸν λόγιο, ἀλλὰ γιὰ τὸν καθημερινὸ ἄνθρωπο, καὶ τοῦ παρέχει πλῆθος ὁδηγίες ἀνάλογες μὲ ὅ,τι εἴδαμε ὅτι παρέχει ἡ Χρηστοήθεια· πῶς θὰ γίνει ἡ σωστὴ προσφώνηση σύμφωνα μὲ τὴν ἱεραρχία τῆς ἡλικίας, τῆς Ἐκκλησίας, τῆς κοινωνίας. Οἱ ὁδηγίες

αὐτὲς προϋποθέτουν κιόλας ἕναν ἔμπορο ἱκανὸ νὰ χειρισθεῖ μόνος του τὸ κοντύλι: οἱ συμφωνίες τὶς ὁποῖες θὰ κάνει, οἱ δυσχέρειες στὶς ὁποῖες θὰ προσκόψει, οἱ διαμαρτυρίες του πρὸς ὅσους ἀθετοῦν τὶς ὑποσχέσεις τους, κλπ. Οἱ διάλογοι καὶ αὐτοὶ ἔχουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά· μὲ τὸν πλοῦτο τῶν προβλέψεών τους καὶ τῶν περιπτώσεων τὶς ὁποῖες καλύπτουν, δίνουν πολύτιμη εἰκόνα τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν μέσων Ἑλλήνων στὴν ξενιτιά. Συχνὰ συνοδεύουν γραμματικές ξένων γλωσσῶν, τεκμήρια καὶ αὐτὲς τῶν σχέσεων μὲ τὸν ξένο, δυτικό, κατὰ κανόνα, κόσμο. Οἱ σύντροφοι τοῦ ταξιδιοῦ, τὰ καρότσια καὶ τὰ ἄλογα, ὁ ξενοδόχος, ὁ προμηθευτής, οἱ συνομιλίες τὶς ὁποῖες θὰ ἔχει νὰ ἀνταλλάξει ὁ ταξιδιώτης, τὰ εἴδη ποὺ μπορεῖ νὰ θέλει νὰ ψουνίσει, ὅλα αὐτὰ φανερώνουν καθαρὰ εὐρωπαϊκὴ τὴ διάρθρωση τοῦ ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Ὅλα δείχνουν ὅτι μιὰ βαθιὰ ἀλλοίωση ἔχει ἐπέλθει στὴ συγκρότηση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας: μὲ ἄνοιγμα, μὲ δεκτικότητα, ἔχει ἀντικατασταθεῖ ὁ παλαιὸς κλειστὸς καὶ ἀδιαπέραστος χῶρος τῆς παιδείας, μὲ ἀντίστοιχες μεταβολὲς στὴν ὑπόλοιπη ζωή. Ἴσως μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ τὸ πιὸ τυπικὸ παράδειγμα νὰ μᾶς τὸ φέρνει μιὰ ἀγγελία δημοσιευμένη στὴν Ἐφημερίδα τῶν Μαρκιδῶν Πουλίων, τὸ παλαιότερο ἀπὸ τὰ ἐπισημασμένα ὡς σήμερα ἑλληνικὰ περιοδικὰ ἔντυπα: ἕνας νέος χρησιμοποιεῖ τὶς σελίδες τοῦ περιοδικοῦ φύλλου γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει συνοικέσιο. Μιὰ ὑπόθεση, δηλαδή, ἡ ὁποία ὡς τότε εἶχε καίρια οἰκογενειακὸ χαρακτήρα, ὁ γάμος, γίνεται τώρα ὑπόθεση ἀτομική, τὴν ὁποία οἱ ἐνδιαφερόμενοι μποροῦν νὰ τακτοποιήσουν ἀπευθείας, μόνοι τους, ἔξω ἀπὸ ὁποιοδήποτε οἰκογενειακὸ ἢ κοινωνικὸ σχῆμα. Εἶναι φανερὸ ὅτι κάτι ἔχει σπάσει. Αὐτὰ συμβαίνουν τὸ 1797. Τὴν ἴδια ἐποχή, τὸ 1790, τὸ 1792, δηλαδὴ σὲ δύο συλλογὲς διηγημάτων ποὺ βγῆκαν τότε, ἡ πρώτη μεταφρασμένη ἀπὸ τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ, τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», ἡ δεύτερη ἔργο πρωτότυπο, ἀνωνύμου, προφανῶς ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ πρῶτο, τὰ «Ἔρωτος ἀποτελέσματα», μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ ἀνάλογα τεκμήρια γιὰ μιὰ ἀπελευθέρωση τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ συλλογικοῦ σώματος. Φυσικά, ὑπάρχουν διάφοροι λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους οἱ μαρτυρίες αὐτὲς πρέπει νὰ γίνουν δεκτὲς μὲ ἐπιφύλαξη: ἡ μετάφραση, ἡ φαντασία, ἡ μίμηση καταστάσεων ἀπὸ ξέ-

να πρότυπα. Ὡστόσο καὶ ἐδῶ ἰσχύουν τὰ ὅσα εἴπαμε σχετικὰ μὲ τὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση τοῦ ἐντύπου: δυὸ βιβλία, βγαλμένα ἀποκλειστικὰ μὲ σκοπὸ νὰ θέλξουν τοὺς ἀναγνῶστες τους, τὰ ὁποῖα τιτλοφοροῦνται καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὸν ἔρωτα, ποὺ ἀφηγοῦνται ἀνάλογες ἱστορίες, δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ἐπιτύχουν τὸν στόχο τους, ἄν, τὸ λιγώτερο, δὲν ἀνταποκρίνονταν σὲ κάποια διάθεση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Εἴτε, λοιπόν, τὰ πράγματα συμβαίνουν μὲ ἀνάλογους τρόπους μέσα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ καιροῦ εἴτε ἡ κοινωνία αὐτὴ ἔχει ἕνα πνεῦμα ἀνοχῆς γιὰ τέτοια ἀφηγήματα, τὰ δέχεται εὐχαρίστως ὡς ἐνδεχόμενα.

Ἡ Γαλλία

Αὐτὸ τὸ σπάσιμο θὰ καταστεῖ πολὺ πιὸ ἔντονο καὶ ἐμφανέστερο κάτω ἀπὸ δυὸ κύκλους ἐπιδράσεων. Εἶναι ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμὸς πιὸ γενικὰ καὶ πιὸ παλαιά, καὶ εἶναι, ὕστερα, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ τὰ χνάρια μποροῦμε καὶ πρέπει νὰ τὰ ἀναζητοῦμε πρώτιστα στὸν κόσμο τῆς λογιοσύνης: εἴδαμε, ἀκριβῶς τώρα, τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ νὰ μεταφράζει διηγήματα ἀπὸ τὰ γαλλικά· εἶναι ἔργα ἑνὸς προδρόμου τοῦ ρεαλισμοῦ, τοῦ πολυγράφου Restif de la Bretonne. Ἄλλες τέτοιες συναντήσεις θὰ ἔχουμε στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μας, ὅπου οἱ διαδοχικὲς διασταυρώσεις τῶν λογίων μὲ τὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ θὰ προσδιορίσουν τὸ θέμα· παρόμοια, καλὸς δείκτης εἶναι πάντοτε ὁ δείκτης τῶν ἀντιδράσεων, τὸν ὁποῖο ἐπίσης ἐξετάζουμε χωριστά. Ὅμως, ὑπάρχουν λίγα τεκμήρια, γιατὶ λίγα γραπτὰ τεκμήρια ἀφήνουν ὅσοι δὲν εἶναι λόγιοι, τὰ ὁποῖα μᾶς βεβαιώνουν ὅτι τὰ νέα πνευματικὰ κινήματα εἶχαν ἀγγίσει εὐρύτερα στρώματα τῆς κοινωνίας. Ἔτσι, ὁ ἀμόρφωτος Ἰωάννης Πρίγκος, ὁ ὁποῖος συλλέγει βιβλία, στὴν Ὁλλανδία, ὅπου ζεῖ, καὶ τὰ στέλνει στὴν πατρίδα του, τὴ Ζαγορά· κρατεῖ κάτι σὰν ἡμερολόγιο, καὶ τόσο σ' αὐτό, ὅσο καὶ στὶς ἐπιστολὲς μὲ τὶς ὁποῖες συνοδεύει τὰ βιβλία του, κατορθώνει, ἀδέξια ἀλλὰ γεμάτος πίστη, νὰ ἐκφράσει τὴν πεποίθησή του γιὰ τὴν ἀξία τῆς νέας παιδείας. Ἔχουμε μνεῖα ἑνὸς καραβοκύρη, ὁ ὁποῖος μεταφέρει στὴν Πάτμο, χαρισμένα ἀπὸ ἕνα λόγιο, κείμενα ἀνατρεπτικά. Ἔχουμε μαρτυρημένες (ὅσο μποροῦμε νὰ τὶς ἐμπι-

στευθοῦμε, γιατὶ ἔρχονται ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνάπαλση τοῦ Εἰκοσιένα), ἀναγνώσεις κειμένων ποὺ κινοῦν τὴν ψυχὴ πρὸς μεγάλα πατριωτικὰ ἔργα· οἱ ἀναγνῶστες τῶν κειμένων αὐτῶν εἶναι ἀγράμματοι, μὰ ἔχουν ὀνόματα πού, μεθαύριο, μὲ τὸν Ἀγώνα θὰ γίνουν ἔνδοξα: Κολοκοτρώνης, Κανάρης. Ἂς σημειωθεῖ πάντως ὅτι ὅλα αὐτὰ δυσκολεύονται κανονικὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μόρφωση, σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια, ἀπὸ μιὰ βασικὴ βαθμίδα καὶ πέρα, ποὺ καὶ αὐτὴ δὲν τὴν φθάνουν ὅλοι, ἀποτελεῖ προνόμιο τῶν εὐπόρων. Οἱ ἀδελφοὶ Νοταράδες, προεστοὶ στὰ Τρίκαλα τῆς Κορινθίας, συμφωνοῦν μὲ τὸν διδάσκαλο τοῦ τόπου νὰ διδάσκει καὶ τὰ δικά τους παιδιά, ἀλλὰ βάζουν ἕναν ὅρο: νὰ διδάσκονται σ' αὐτὰ περισσότερες γνώσεις παρ' ὅσες διδάσκονται στὰ σχολεῖα τὰ παιδιὰ τοῦ λαοῦ. Τοῦτο εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ παρουσία τῆς λογιοσύνης εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στὴν προπαρασκευὴ τοῦ Εἰκοσιένα.

Ὡστόσο, ἀνάμεσα στὰ προϊόντα τῆς λογιοσύνης καὶ στὴν ἔκφραση τοῦ ψυχικοῦ κόσμου τῶν ξένων πρὸς τὰ γράμματα ἀνθρώπων, σκόπιμο καὶ νόμιμο φαίνεται νὰ ἐνταχθεῖ μιὰ τρίτη κατηγορία: εἶναι τὰ ἔργα ἐκεῖνα πού, φυσικά, γραμμένα ἀπὸ λογίους ἀπευθύνονται ὅμως ἄμεσα σὲ ἕνα ἀναγνωστικὸ κοινὸ ποὺ προβλέπεται γενικό, καὶ τείνουν νὰ διαβιβάσουν ἄμεσα πρὸς τὸ κοινὸ αὐτό, μὲ τρόπο αἰσθητό, στοιχεῖα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ συνθέτουν τὸν Διαφωτισμό. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἀνώνυμα· ἔνια εἶναι ἐπώνυμα: ἂς σημειώσουμε ἰδιαίτερα τὸν Μοισιόδακα ἢ τὸν Περδικάρη. Ἐδῶ θὰ συνεξετάσουμε ἕνα μόνο ἐπώνυμο ἔργο, καὶ γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ δημοσιεύματος καὶ γιὰ τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους παρουσιάσθηκε στὴ δημοσιότητα: τὴν ἀπάντηση τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη «πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγόρους». Ἡ ἀνωνυμία εἶναι δεῖγμα τῶν καιρῶν· ὅταν, βέβαια, ὁ συγγραφέας τῆς «Ἑλληνικῆς Νομαρχίας» αὐτοχαρακτηρίζεται μὲ τὴν προσωνυμία «Ἀνωνύμου τοῦ Ἕλληνος», κρύβεται ἀκολουθώντας κάποια σκοπιμότητα· τὸ ἴδιο θὰ ποῦμε καὶ προκειμένου γιὰ τὸν «Ρωσαγγλογάλλο», τοῦ ὁποίου ἕνα ἀπόγραφο ὑπογράφεται μὲ τὸ ὄνομα Πολύστονος. Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789, ἀγκαλὰ καὶ δὲν ἔχει σωθεῖ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κρύβεται· ἀσφαλῶς τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ λεχθεῖ καὶ γιὰ διάφορα ἄλλα, λιγότερο ἐμφαντικὰ ἔργα τῶν καιρῶν ἐκείνων. Ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα πρέπει νὰ ξέρουμε καλὰ γιὰ ὅλα τὰ παλαιότε-

ρα χρόνια, καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ἑλληνικῶν ἀγώνων στοὺς ὁποίους ἔχουμε μπεῖ ἐδῶ, ὅτι ἡ ἀνωνυμία ἢ ἡ ψευδωνυμία τῶν συγγραφέων δὲν ἐκφράζει πάντοτε μιὰ θέληση γιὰ ἀπόκρυψη: πολὺ συχνά, ἀποτελεῖ κάτι σὰν συμβατικότητα, ἢ καὶ ἀπουσία αὐταρέσκειας, στάσεις τὶς ὁποῖες πρέπει μὲ προσοχὴ νὰ ξεχωρίζουμε ὅταν ἀπαντοῦμε κείμενα ἀδήλων συγγραφέων· ἔτσι, στὴν περίπτωση τῆς μάχης τῶν φυλλαδίων, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν ἀρχόμενο 19ο αἰ., ἡ διάκριση αὐτὴ εἶναι ἀπαραίτητη. Ἀλλοιώνει κανεὶς τὴν προοπτική, ὅταν, ὅπου δὲν βρίσκει ὄνομα, πιστεύει ὅτι βρίσκει μυστικότητα.

Τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα συγκεντρώσαμε τώρα ἐδῶ ἐκφράζουν, βέβαια, ἕνα ὀξὺ ἐλεγκτικὸ πνεῦμα, ποὺ ἐξηγεῖ καὶ δικαιολογεῖ τὴν ἀνωνυμία, ὅπου τὴν ἔχουν προκρίνει οἱ συγγραφεῖς τους. Εἶναι ὅλα γραμμένα γιὰ νὰ διεγείρουν ἄμεσα καταστάσεις συναισθηματικές, συνειδησιακὲς καὶ πνευματικές, ξένες ἀπὸ τὴν παράδοση· ἡ βίαιη στάση τους ἀπέναντι στὸν κλῆρο, στὸ κοινωνικὸ κατεστημένο, καὶ στὸν κόσμο τῶν μεγαλειπόρων, τοὺς δίνει ἕνα χαρακτήρα μανιφέστων γιὰ μιὰ καινούρια ἰδεολογία, τὴν ἰδεολογία τοῦ Διαφωτισμοῦ στὶς πιὸ ἀκραῖες συνέπειές του. Εἴδαμε ὅτι ὁ Διαφωτισμὸς ἀποτελεῖ καθολικὸ κίνημα τῶν διαθέσεων τοῦ ἀνθρώπου: δὲν εἶναι ἁπλῶς μιὰ φιλοσοφία, ἕνα φιλοσοφικὸ σύστημα· γιὰ τοῦτο ἐνσωματώνει πολὺ διαφορετικὲς μεταξύ τους ἰδιοσυγκρασίες καὶ στάσεις ἀπέναντι στὰ ἐπιμέρους προβλήματα, ἀπὸ τὶς πολὺ μετρημένες ὡς τὶς πιὸ ἀνατρεπτικές. Οἱ περιπτώσεις τὶς ὁποῖες ἐξετάζουμε τώρα εἶναι ὁριακές.

Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789»

Στὸ παράδοξο ἔργο ποὺ τιτλοφοροῦμε ἀπὸ τὸν «Ἀνώνυμο τοῦ 1789», ἔχουμε νὰ κάνουμε, πάντως, μὲ ἕναν βίαιο προσωπικὸ λίβελλο. Γραμμένο σὲ ἀδέξια πρόζα, θὰ εἴταν, ἂν ἔχει σωστὰ χρονολογηθεῖ, τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ λογοτεχνικὸ πεζογράφημα, ἀφοῦ προηγεῖται καὶ ἀπὸ τὸ «Ἔρωτος ἀποτελέσματα» καὶ ἀπὸ τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν». Ἀλλὰ μέσα ἀπὸ τὴν πρόζα αὐτή, τὴν ὁποία βρίσκουμε τόσο ἀνώμαλη ὥστε νὰ μὴ μποροῦμε κἂν νὰ βεβαιωθοῦμε ἂν εἶναι γραμμένη ἀπὸ συγγραφέα ποὺ εἶχε μητρική του γλώσσα τὴν ἑλληνική, διακρίνεται ἕνα τάλαντο ἀφηγηματικὸ καὶ περιγραφικὸ πολὺ ὑψηλῆς στάθμης, καὶ μιὰ πνευματικὴ σερ-

μαγιά, ἕνα θάρρος ἰδεολογικό, ἡ συνάντηση τῶν ὁποίων εἶναι ἐξαιρετικὰ σπάνια στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία. Ὁ συγγραφέας τοῦ ὀλιγοσέλιδου αὐτοῦ ἔργου, ποὺ ἐμφανίζεται σὰν ἀφήγημα, ἔχει ἄμεσο ὑπόδειγμα, ὡς πρὸς τὴ δομή, τὸν «Χωλὸ διάβολο» τοῦ Lesage· ὡστόσο ἀπὸ πολὺ συγκεκριμένα στοιχεῖα ἐξάγεται ὅτι διάβασε, μὲ εὐχαρίστηση καὶ μὲ καρποφορία, πολὺ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου ὅσα ἐκφράζουν μαχητικὴ καὶ σαρκαστικὴ ἰδεολογικὴ διάθεση: διηγήματα, «Ἄτακτα». Ὅμως ξεπερνάει πολὺ τὰ πρότυπά του ἀσφαλῶς, τὸν Lesage ὁπωσδήποτε, ἀλλὰ καὶ τὸν Βολταῖρο πιθανώτατα, καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς διοθεωρίας του, ἀλλὰ ἀσφαλέστατα στὴ διατύπωσή της: ἕνας ἀδιάστακτος χειρισμὸς λέξεων καὶ ἐκφράσεων, παραστάσεων, ἐννοιῶν, ὁ ὁποῖος δὲν ἀφήνει τίποτε ὄρθιο, ἀπὸ καιμία ἀπολύτως συμβατικότητα. Κύριος στόχος, πέρα ἀπὸ τὰ βαλλόμενα πρόσωπα, εἶναι, ὄχι ὁ κλῆρος, ὄχι ἡ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ ὀρθόδοξη χριστιανικὴ θρησκεία σὲ ὅ,τι εἶχε βαθύτερα ἀποδεκτὸ γιὰ τὴ χριστιανικὴ συνείδηση: τὰ μυστήρια. Ὅμως πρὸς τὸ ἰδεολογικὸ αὐτὸ περιεχόμενο ὁ συγγραφέας πορεύεται μέσα ἀπὸ μιὰ εὔχυμη περιγραφικὴ ἱκανότητα, ἕνα ἰσχυρὸ ἀφηγηματικὸ τάλαντο, ἐκφρασμένο μέσα σὲ μιὰ χλιδὴ ζωηρῶν ἐπεισοδίων. Τὸν ἀσίγαστο παλμό του, πολὺ σπάνια θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς τὸν θυμίσουν ἄλλα ἔργα τῆς παλαιότερης καὶ τῆς μεταγενέστερης ἑλληνικῆς γραμματείας· μιὰ φλέβα ποὺ στέρεψε μόλις πρόβαλε. Στὸν οὐδὸ τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας, τὸ ἔργο αὐτό, μὲ τὶς ἀδυναμίες του καὶ τὴν ἀρχαϊκότητά του, φαντάζει μοναδικό, γιὰ νὰ δείξει τί μποροῦσε νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸν καινούριο ἑλληνισμὸ τὴν ὥρα ποὺ φαινόταν νὰ ξεκινάει γιὰ καινούρια πεπρωμένα.

Χριστόδουλος Παμπλέκης

Ὁ Χρ. Παμπλέκης θεωρήθηκε συμβολικὸ πρόσωπο σ' αὐτὴ τὴν στιγμὴ τοῦ νεαροῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὰ παλαιότερα ἔργα του, ὅσα ἐδημοσίευσε καὶ ἐσώθηκαν, δὲν ἔλκουν τὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη ὁ ὁποῖος ἀναζητεῖ σταθμοὺς στὴν πορεία τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Συλλογισμοῖα συγγράμματα, μαζεμένα ἀπὸ τὶς θεωρίες τῶν συντηρητικῶν δυτικῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς, γραμμένα σὲ μιὰ ἄνοστη καὶ δυσνόητη ἀρχαΐζουσα γλώσσα, οὔτε ἐκφράζουν

μιὰ πνευματικὴ ἀνταρσία, τῆς ὁποίας τὸν εἶπαν φορέα, οὔτε φαίνεται νὰ μποροῦν νὰ τὴν προκαλέσουν. Ὡστόσο, ὅταν, τὸ 1793, ἐλέγχθηκε γιὰ τὴν προφορική του διδασκαλία, ἔγραψε γιὰ ἀπάντηση, ἕνα διαιότατο ἀντικληρικὸ κείμενο, γιὰ τὸ ὁποῖο καταδικάσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ κοσμοθεωρία ἀνατρεπτική, ὅπως τὴν δείχνει ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789»: μᾶλλον θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ δοῦμε σὰν προσωπικὴ ἀντίδραση, ἡ ὁποία στρέφεται κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ποὺ τὸν πολεμάει. Καταλαβαίνει κανεὶς τὴ γνώμη τοῦ Μανουὴλ Γεδεὼν ὅτι «ὁ ἀνὴρ ἐρραδιουργήθη πρὸς τὴν Μεγάλην Ἐκκλησίαν»· γεγονὸς εἶναι ὅτι μὲ τὴ διαιότητά του, τὸ κείμενο αὐτὸ βεβαιώνει τὴν ὕπαρξη, μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, ἑνὸς στοχασμοῦ λυτρωμένου ὁλότελα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ διδασκαλία. Ἡ κατηγορία εἶταν ὅτι, στὴ Βιέννη ὅπου ζοῦσε, εἶχε σχηματίσει γύρω του ἕναν κύκλο ὀπαδῶν, στοὺς ὁποίους ἐδίδασκε ἰδέες ἀνατρεπτικές. Τὸ ἔργο του αὐτό, ποὺ ἐπιγράφεται, ὅπως εἴδαμε, «Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγόρους» κυκλοφόρησε, καθὼς φαίνεται, ὀψίγονα, τὸ ἴδιο τὸ ἔτος τοῦ θανάτου του, τὸ ὁποῖο εἶχε σταθεῖ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀποδοκιμασίας του ὁ χρόνος: 1793. Πάντως, οἱ μαθητές του τότε, τοῦ ἔστησαν μνημεῖο σὲ ἕνα δημόσιο κῆπο τῆς Λειψίας· ὥστε ἡ ἐκκλησιαστικὴ καταδίκη δὲν ἐξουθένωνε τὸ κακό, ἀλλὰ γινόταν δεκτὴ μὲ ὁμαδικὴ προκλητικὴ ἀπάντηση.

Βρισκόμαστε ἀκόμη σὲ χρόνια ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ μεταβατικότητα· ἐνδεικτικὸ μιᾶς ἀδιαμόρφωτης ἀκόμη γραμματείας εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὅρια ἀνάμεσα στὴν πεζογραφία καὶ στὴν ποίηση δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκαθαρισμένα. Γενικά, ἡ ὕλη δὲν καθορίζει τὴ μορφή: στὰ παλαιότερα χρόνια θὰ εἶχε κανεὶς τὴν τάση νὰ θεωρήσει ὅτι τὰ κείμενα ποὺ γράφονται γιὰ ἀναψυχὴ ἔχουν ἔκφραση στιχηρή, ἐνῶ τὰ κείμενα ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ διδάξουν ἢ νὰ φρονηματίσουν ἔχουν φυσικό τους γλωσσικὸ ὄργανο τὴν πρόζα. Τὸ 1766 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης μεταφράζει ἕνα διήγημα τοῦ Βολταίρου: ὁ μεταφραστὴς τὸ μεταφέρει σὲ στίχους. Στὴν ἐποχὴ ὅπου ἔχουμε φθάσει τώρα, εἴδαμε ὅτι ἡ δημιουργικὴ πρόζα ἔρχεται νὰ ἐγκατασταθεῖ μέσα στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία: «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», «Ἔρωτος ἀποτελέσματα»· ὡστόσο, καὶ στὰ ἔργα αὐτά, ὅσο καὶ στὸν προδρομικὸ «Ἀνώνυμο τοῦ 1789», ὅπου εἶναι

μπορετό, γίνεται καὶ ἀπὸ καμμιὰ παραχώρηση στὸν στίχο. Φυσικά, ὅταν πᾶμε πρὸς τὰ ἔργα τῆς πολεμικῆς, ἐκεῖ ἡ διάκριση τῶν εἰδῶν γίνεται ἀκόμη δυσχερέστερα, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ παράταξη ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖ τὸ ὅπλο τοῦ λόγου: τὰ στιχηρὰ ἔργα ἐναλλάσσονται μὲ τὰ πεζά. Γνωστὸ εἶναι ὅτι ἡ σάτιρα μεταχειρίσθηκε πάντοτε παράλληλα τὸν στίχο καὶ τὴν πρόζα.

Ὁ «Ρωσαγγλογάλλος»

Σὲ στίχους παρουσιάζεται ἕνα ἔργο ἀδήλου, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα «Ρωσαγγλογάλλος». Τοποθετήθηκε στὸ 1805· πάντως ἀμάχητα τεκμήρια βεβαιώνουν ὅτι σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἀνήκει. Ἔργο λόγιο, ἐγκατάσκευο, χωρὶς λογοτεχνικὲς ἀρετές, ἐκφράζει μιὰν ἀπόχρωση ἡ ὁποία ἐπιβάλλει τὴν προσεκτικὴ ἐξέτασή του. Μορφὴ ἔχει σκηνική: τρεῖς περιηγητές, ἕνας Ρῶσος, ἕνας Ἄγγλος καὶ ἕνας Γάλλος, ἔρχονται σὲ ἐπαφή, μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μὲ ἕνα ἀρχιερέα, ἕνα Φαναριώτη, ἕναν ἔμπορο, καὶ ἕναν προεστό. Οἱ τέσσερις αὐτοὶ ἐκπρόσωποι τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στὴν κατεστημένη της ὑφή, ἐμφανίζονται ἀδιάφοροι γιὰ τὴ μοίρα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Λέει ὁ κληρικός:

«Αὐτὴ τοῦ Τούρκου ἡ τυραννία
σ' ἐμὲ εἶναι ζωὴ μακαρία.
Ἀφοῦ τὸ ράσο τοῦτο φόρησα,
πλέον τινὰ ζυγὸν δὲν γνώρισα.
Δύο ποθῶ, ναί, μὰ τὲς εἰκόνες,
ἄσπρα πολλὰ καὶ καλὲς κοκόνες».

Ὁ Φαναριώτης:

«Τῆς Ἑλλάδος ἡ ἐλευθερία
εἰς ἐμὲ εἶναι πτωχεία».

Ὁ ἔμπορος:

«Ἡμεῖς τὸ πλεῖστον μέρος ἐκ τῶν πραγματευτῶν
θέλομεν πάντα ἄσπρα, κι ἂς ἔχομεν ζυγόν».

Ὁ προεστός:

«Ἄχ, τὸ γένος μου πολλὰ μὲ κατατρέχει
... ...
Αὐτό, φίλοι μου, τὸ παράπονον ἔχω,
καὶ εἰς τοὺς Τούρκους διὰ τοῦτο προστρέχω».

Ὅμως, ἐνῶ οἱ ξένοι διαπιστώνουν ὅτι ὅλη ἡ ἡγεσία φροντίζει μόνο γιὰ τὰ δικά της συμφέροντα, συναντοῦν τὴν Ἑλλάδα δέσμια καὶ κακοπαθημένη, ἡ ὁποία τοὺς ἐλέγχει γιατὶ καὶ αὐτοὶ συντελοῦν στὰ βάσανά της.

Αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδεολογικὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου. Ἂν θελήσουμε νὰ ἀποτιμήσουμε τὴν ἐμπειρία ἀπὸ τὴν ὁποία βγαίνουν οἱ παραστάσεις αὐτές, ὡς πρὸς τοὺς ξένους, μπορεῖ κανεὶς καὶ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ τοῦ καιροῦ καὶ ἀπὸ ἄλλα τεκμήρια, νὰ δεῖ ποῦθε πηγάζουν οἱ ἀποδοκιμασίες. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς εὐθύνες, ἡ διάκριση εἶναι πιὸ λεπτή. Ἔτσι, ἡ ἐμπορικὴ τάξη, ὅπως ξέρουμε κιόλας, παρουσιάζεται ἐκείνους τοὺς καιροὺς ὡς κατεξοχὴν φορέας ἑνὸς δυναμισμοῦ, μὲ αὔξουσα ὁλοένα ἀκτινοβολία. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ ἄγνωστος στιχουργὸς δίνει στὰ ἑλληνικὰ προβλήματα ἕνα σχῆμα ποὺ ἀνταποκρίνεται, ἴσως, μᾶλλον σὲ σύγχρονά του δυτικὰ συνθήματα, ἢ σὲ ἄκρες ἑλληνικὲς περιπτώσεις, παρὰ στὴ μέση ἑλληνικὴ πραγματικότητα, ὅπως τὴ γνωρίζουμε· καὶ ναὶ μὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπ' ὄψη μας ὅτι πρόκειται γιὰ δίαιη σάτιρα, ἔργο, δηλαδή, ὑπερβολῆς, καὶ ὅπου οἱ ἄμεσοι τραυματισμοὶ ὁρισμένων ἀτόμων ἢ ὁρισμένων ὁμάδων μπορεῖ νὰ πρυτανεύουν, ἀλλά, ὁπωσδήποτε, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ «Ρωσαγγλογάλλου», ἔχουμε νὰ προσέξουμε, στὸ ζύγιασμά της, ὄχι μόνο ὡς πρὸς τοὺς ἐμπόρους. Γιὰ τὸν ἀνώτερο κλῆρο, ἐπικρίσεις πολλὲς ἀκούονται, καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν λογίων ὅσοι ἔχουν προσεταιρισθεῖ τὶς νέες ἰδέες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ ἐκείνων ποὺ πιστεύουν στὴ δυνατότητα νὰ ἀναμορφωθεῖ ἡ Ἐκκλησία: τέτοιες ἐπικρίσεις βρίσκονται σὲ ἔργα καθὼς τὸ ἀνώνυμο «Σάλπιγξ τῆς Ἀλήθειας», ἢ ὁ «Ἑρμῆλος» τοῦ Μιχαὴλ Περδικάρη, ἔργα, δηλαδή, ποὺ μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὅτι θέλουν νὰ κλονίσουν τὴ θρησκευτικὴ τάξη. Τὰ πράγματα τῶν Φαναριωτῶν εἶναι πολὺ πιὸ ἀκαθόριστα, ὄχι μόνο στὰ μάτια τὰ δικά μας, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία μελετοῦμε· μόνο γιὰ τοὺς προεστοὺς φαίνεται, ἀπὸ πλῆ-

θος ἄλλα τεκμήρια, τὰ ὁποῖα προσφέρονται τότε, νὰ εἶναι πολὺ γενικὴ ἡ κατακραυγή. Θὰ ἔλεγε δηλαδή, κανεὶς ὅτι καὶ ἐδῶ εἶναι αἰσθητὴ μιὰ ἀπήχηση ἀπὸ πρότυπα δυτικά, καὶ συγκεκριμένα, σχετικὰ μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· ὡστόσο, πάντως, αὐτὴ ἡ καθολικὴ δυσφορία τὴν ὁποία δείχνει ὁ Ἕλληνας λόγιος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὴν θεωρήσουμε αὐτὴ καθαυτὴ ὡς ἰδιαιτέρως βαρύνουσα, ὡς τεκμήριο μιᾶς στιγμῆς τῆς λογιοσύνης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πόθου γιὰ ἀνακαίνιση.

Ἡ Ἑλλάδα σκλάβα

Μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ ἡ παράσταση τῆς Ἑλλάδας σκλάβας, ἁλυσοδεμένης καὶ ταλαιπωρημένης. Δὲν γνωρίζουμε τὴν ἀρχή της· ἀποτελεῖ ὅμως, ὁπωσδήποτε, ἕνα μοτίβο εἰκονογραφικὸ καὶ ρητορικὸ πολλοῦ λόγου ἄξιο γιὰ τὴν πυκνότητα τὴν ὁποία ἐμφανίζει αὐτὴ τὴν ἐποχή. Σημειώνω ἐνδεικτικὰ μιά, πρώτη ἴσως σωζόμενη εἰκαστικὴ παρουσίαση τοῦ θέματος, τὴν προμετωπίδα στὸ ταξίδι τοῦ Choiseul - Gouffier, 1782. Ὅταν ἡ Αἰκατερίνη Β΄ τὸ 1778, ἔκανε θριαμβευτικὴ περιοδεία στὴν Κριμαία, οἱ Ἕλληνες τῆς Νίζνας ἔστησαν στὴν αὐτοκράτειρα μιὰν ἀψίδα στολισμένη μὲ παραστάσεις, ἐπιβλήματα καὶ ἐπιγραφές, ποὺ ὅλα τὰ ὑπέδειξε ὁ Βούλγαρης. Μιὰ ἀπὸ τὶς παραστάσεις εἶταν ἡ ἀκόλουθη: «Γυνὴ γόνυ κλίνασα καὶ ὑπὸ παιδαρίων τινῶν περιστοιχούντων κυκλουμένη· εἰς δὲ πρόσωπον ἀφορῶσα, τῆς Ἑλλάδος, ὀρθίου ἱσταμένης καὶ ἐνόπλου, καὶ τῇ μὲν ἀριστερᾷ τὸ σάκος ἅμα καὶ τὸ δόρυ κατεχούσης, τὴν δὲ δεξιὰν τῇ καμψάσῃ γόνυ πρὸς ἀντίληψιν ἐκτεινούσης, δηλώσει τὴν πεπτωκυῖαν τάλαιναν Ἑλλάδα ὑπὸ τῆς τρισαυγούστης χειρὸς βοηθείας ἀξιουμένην, καὶ τὴν ἐξανάστασιν ἀποκαραδοκοῦσαν· ἐπιγραφὴ δέ, ἔνθεν μέν, ὡς ἐκ τῆς Ἑλλάδος, "ὡς ὀφθαλμοὶ παιδίσκης εἰς χεῖρας τῆς Κυρίας αὐτῆς"· (Ψαλμ. ρκϐ΄ 2), ὡς δὲ ἐκ τῆς Ἑλλάδος ἐν ἔπει: ""Ἔγρεο Ἑλλάς, σὺν δ' ἄρ' Ἀθηνᾷ καὶ χέρα κίνει"».

Τὸ 1801 ἔχουμε τὴν ὡραία παράσταση ἡ ὁποία στολίζει τὸ «Πολεμιστήριον Σάλπισμα» τοῦ Κοραῆ, καὶ ἐκείνη μὲ ἐπίγραμμα: «Ἔγρεο φίλα μᾶτερ...». Τὸ 1802 ἡ μετάφραση ἀπὸ τὸν Μανασσῆ Ἰλιάδη τῆς «Χημικῆς Φιλοσοφίας» τοῦ Fourcroy, στολίζεται καὶ

αὐτὴ μὲ ἀνάλογη εἰκόνα, ποὺ συνοδεύεται ἐπίσης ἀπὸ στιχηρὴ ἐπιγραφή:

«Μηκέτι νῦν στύγναζε πολύστονε κύδιμε Ἑλλάς,
αὖθί σε γὰρ σπεύδει ζωογονεῖν τὰ τέκνα».

Ἂς κρατήσουμε τὴν ἀνάμνηση ἀκόμη μιᾶς τέτοιας εἰκόνας, ἐλκυστικῆς καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο λόγο, ὅτι τὴν εἶχε ζωγραφίσει, πάντως πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἕνας ἔμπορος, ποὺ, καθὼς φαίνεται, εἶταν καὶ καλλιτέχνης, ὁ Ἰωάννης Ἀμβρόσιος, ὁ ὁποῖος ζοῦσε στὴν Ὀδησσό: «παρίστατο ἡ Ἑλλὰς γονυκλινής, περιβεβλημένη ράκη, καὶ διὰ μὲν τῆς μιᾶς χειρὸς ἐμποδίζουσα τὸ ρέον ἐκ τῆς καρδίας αἷμα, διὰ δὲ τῆς ἑτέρας ρίπτουσα ἀκόντιον κατὰ τῆς ἐλαφρῶς ὑπὸ νεφῶν καλυπτομένης ἡμισελήνου».

«Ἑλληνικὴ Νομαρχία»

Μέσα στὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸ κεφάλαιο τοῦτο τῆς μελέτης μας, θέση προέχουσα κατέχει καὶ ἡ περίφημη «Ἑλληνικὴ Νομαρχία» (1806), ἔργο, καθὼς εἴπαμε, «Ἀνωνύμου τοῦ Ἕλληνος». Πολλὲς ὑποθέσεις, παλαιὲς καὶ νεώτερες, προκάλεσε ἡ ἐπιθυμία τῆς μεταγενέστερης ἑλληνικῆς λογιοσύνης, γιὰ νὰ ἀποδώσει τὸ ἔργο αὐτὸ στόν, ἄγνωστο, συγγραφέα του. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὡς τὰ χρόνια μας εἶταν περίπου τὸ μόνο μελετημένο ἐπαναστατικὸ ἔργο τῆς ἐποχῆς του. Ἀναφέρθηκαν, κατὰ καιρούς, τὰ ὀνόματα ἑνὸς ἐμπόρου, τοῦ Σπ. Σπάχου, καθὼς καὶ τοῦ Γεωργίου Καλαρᾶ, τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη, καὶ ἄλλα. Κανένα ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ δὲν προσάγεται μὲ ἐξωτερικά, δηλαδὴ ἀμάχητα, τεκμήρια. Βέβαια, ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητά του δικαιολογεῖ τὴν ἔφεση γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ὀνοματισμένο συγγραφέα καὶ νὰ προκληθοῦν ἔτσι ἐνδεχομένως χρήσιμες συσχετίσεις· κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως, τὸ ἔργο μιλεῖ ἀρκετὰ μόνο του, γιὰ τὸν ἑαυτό του, μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ, καὶ ἂν δὲν μποροῦμε νὰ ὀνοματίσουμε τὸν συγγραφέα του, πάντως ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ τοποθετήσουμε μὲ πιθανὴ ἀκρίβεια μέσα στὸν πνευματικὸ χῶρο ὁ ὁποῖος τὸ γέννησε. Ἔργο ἀσφαλῶς νεανικό, μὲ καταβολὲς δυτικὲς ὄχι λίγες, σὲ βαθμὸ ὥστε καὶ ἐδῶ νὰ πρέπει νὰ μὴν ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πρόκειται γιὰ συγγραφέα στερημένο ἀπὸ ἑλληνικὴ σχολικὴ ἐκπαίδευση· ὡστόσο, μὲ τὰ χαρακτηριστικά του

αὐτά, ἐκφράζει θαυμάσια, μέσα ἀπὸ μιὰ ἰσχυρὴ ρητορικὴ μεγαληγορία καὶ μιὰ γενναία πνευματικὴ δόνηση, τὴν ἐξόρμηση τοῦ ἑλληνισμοῦ σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Καταδικάζεται ὁ ἀνώτερος κλῆρος γιὰ προγραμματισμένη δεισιδαιμονία καὶ πνεῦμα συναλλαγῆς, ἀλλὰ ὄχι λιγώτερο καταδικάζονται οἱ ἀδιάφοροι, ὅσοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνεργήσουν γιὰ τὸν φωτισμὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ δὲν ἐνεργοῦσαν· συνάμα καταστρώνεται ἕνα πρόγραμμα γιὰ τὴν προαγωγὴ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Ὁ τόνος του εἶναι δίαιος: ὁ Ἀνώνυμος δὲν μασάει τὰ λόγια του· οἱ προεστοὶ εἶναι «ἄφρονες καὶ μωροὶ ἄνθρωποι», ὁ ἱεράρχης «ληστὴς τῆς ἐκκλησίας», οἱ Φαναριῶτες «οἱ βρωμοάρχοντες τῆς Κωνσταντινουπόλεως». Ἀλλὰ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ λίβελλο, μὲ τὸ ξέσπασμα ἑνὸς θυμικοῦ: ἡ σκέψη τοῦ Ἀνωνύμου, γεμάτη ὑψηλὸ πάθος, στηρίζεται σὲ ἄξια λόγου πεῖρα τῶν νέων ἑλληνικῶν πραγμάτων, καὶ σὲ ἄξιες λόγου γνώσεις σχετικὲς μὲ τὶς δυτικὲς πνευματικὲς ἐπιδόσεις σὲ τομεῖς καθαρὰ ἐπιστημονικούς, καθὼς ἡ οἰκονομία, στατιστικὲς κλπ. Πόθος τρικυμισμένος τὸν κατέχει γιὰ κάθε μορφὴ ἐλευθερίας, στὰ θρησκευτικά, τὰ θεωρητικά, τὰ πολιτικὰ πράγματα· καὶ τὸ πάθος αὐτὸ ἐπιδιώκει νὰ τὸ καταξιώσει μὲ καλοὺς διαλεκτικοὺς χειρισμούς. Ἕνα τέτοιο ἔργο θὰ μποροῦσε νὰ βγαίνει ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς ἑπτανησιακῆς παιδείας.

Ο ΔΥΤΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

Βλέπουμε πάντως ὅτι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, ὅπως ἐκφράζεται στὰ ἔργα ὅσα μνημονεύθηκαν ἐδῶ, γίνεται αἰσθητὴ ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν παρουσία μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἑνὸς ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ κινήματος, ὁποῖος εἶναι ὁ γαλλικὸς Διαφωτισμός, στὴν ὑλοποίηση τῶν βασικῶν ἀνθρώπινων διεκδικήσεων ὅπως φέρεται κατὰ καιροὺς μέσα στὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὅμως οἱ ἐπιδράσεις ἐπάνω στὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ τῶν ἐντυπώσεων ὅσες προκαλεῖ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, δὲν ἀγγίζουν τὸν κόσμο τῆς λογιοσύνης μόνο. Σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τοῦ καθημερινοῦ βίου διαφόρων ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν σὲ ποικίλες κοινωνικὲς ὁμάδες, διαισθάνεται κανεὶς τὴ φρικίαση, σὰν συνέχεια τῶν κραδασμῶν ὅσους προκαλεῖ στοὺς γύρω χώρους ἀπὸ τὸ ἐπίκεντρό της ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἀλλὰ τοῦτο μπορεῖ νὰ εἶναι ἐγκεφαλικὸ φαινόμενο, ὅπως καὶ σὲ ἄλ-

λες περιπτώσεις μπορεῖ νὰ εἶναι ἄμεσα συσχετισμένο μὲ ἐμπειρίες ζωῆς, βάσανα, πόθους, ἐλπίδες· τέλος, ξέρουμε ὅτι ἡ παρουσία τοῦ γαλλικοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος στὴν ἑλληνικὴ περιοχὴ στάθηκε, ὡς ἕνα βαθμὸ βέβαια, ἀλλὰ στάθηκε προγραμματισμένη. Ἡ γαλλικὴ πολιτική, ἰδίως στὰ χρόνια τοῦ Διευθυντηρίου, βλέπει τὴν Ἑλλάδα ὡς χῶρο κατάλληλο γιὰ νὰ ἐπεκταθοῦν πρὸς τὴν Ἀνατολὴ τὰ γαλλικὰ συνθήματα τοῦ καιροῦ. Μερικὲς τέτοιες περιπτώσεις θὰ ἐπανέλθουν στὴ συνέχεια τῆς μελέτης μας· ὡστόσο μπορεῖ νὰ μνημονευθεῖ ἐδῶ, ἐνδεικτικά, ἡ ἀποστολὴ τοῦ Δήμου καὶ τοῦ Νικολοῦ Stephanopoli στὰ ἑλληνικὰ χώματα στὰ χρόνια 1797-1798: πηγαίνουν νὰ σπείρουν τὸν σπόρο τοῦ φιλελευθερισμοῦ ἀπευθείας στοὺς πληθυσμοὺς τῆς ὑπαίθρου.

Μὰ εἴτε προγραμματισμένη ἀπ' ἔξω, εἴτε προγραμματισμένη, σὲ κάποιο βαθμό, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἑλλήνων, εἴτε αὐθόρμητα, ἡ παρουσία τοῦ γαλλικοῦ ἐπαναστατικοῦ ἐπεκτατισμοῦ στὶς ἑλληνικὲς περιοχὲς εἶναι αἰσθητή. Ἔχουμε κιόλας μνημονεύσει τὰ «σατανικὰ» χειρόγραφα τοῦ καπετάνιου, τὴν ἔξαρση τῶν ἐλπίδων γιὰ τὴν ἐλευθερία, σὲ ἕναν Κολοκοτρώνη, σὲ ἕναν Κανάρη. Ἕνας ἀγράμματος βοσκὸς κρατεῖ ἐγκόλπιο τοὺς στίχους τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ. Πάντοτε πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ὁ Ἀνδρέας Λόντος χορεύει τραγουδώντας φιλελεύθερα τραγούδια· στὴν αὐλὴ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ χορεύουν τὸν γαλλικὸ ἐπαναστατικὸ χορὸ τῆς καρμανιόλας. Ἡ Δύση μετέφερε τὰ φῶτα της, μὲ φυγάδες, μὲ δασκάλους, μὲ πολιτικοὺς πράκτορες, πρὸς τὴν Ἀνατολή· ἀκόμη καὶ οἱ ρωσικοὶ στρατοὶ κατοχῆς ἔφερναν στὶς παρίστριες ἡγεμονίες, μαζὶ μὲ τὴν ἔκλυση τῶν ἠθῶν, ἕνα πνεῦμα φιλελευθερισμοῦ. Ἡ Ἀνατολὴ καλοῦσε τὰ φῶτα. Οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἐξωτερικοῦ χρησιμεύουν ὡς μεσάζοντες ἀνάμεσα στοὺς δυὸ χώρους· γνωστὸ εἶναι ὅτι στὰ γεγονότα τοῦ Παρισιοῦ ἐπάνω στὴν Ἐπανάσταση μετέχουν καὶ οἱ Ἕλληνες, τῶν ὁποίων, βέβαια, μὲ ποικίλους τρόπους ὁ ἐνθουσιασμὸς θὰ εἶχε εὐκαιρίες νὰ μεταφερθεῖ καὶ πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ὁ συνετὸς Φωτάκος, μέσα στὴν ἀφέλειά του, μακριὰ ἀπὸ κάθε λογιοσύνη, μᾶς δίνει αὐτὴ τὴν πλευρὰ τῶν πραγμάτων: «Ὄχι μόνον πολλὰ πλούτη ἕνεκα τῶν πολέμων ἔφερναν οἱ ναῦται Ἕλληνες εἰς τὴν ἕως τότε πτωχὴν καὶ λησμονημένην Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ νέα ἔβλεπαν κάθε ἡμέραν πράγματα καὶ νέας ἰδέας ὀλίγον κατ' ὀλίγον συνελάμβαναν περὶ τῆς ἐλευ-

θερώσεως τῆς πατρίδος των, βλέποντες τοὺς ἄλλους Εὐρωπαίους ἐλευθέρους καὶ εὐτυχεῖς καὶ τὸν ἑαυτόν των δοῦλον καὶ καταφρονεμένον». Τὰ ἀποτελέσματα τῶν δύο ἐνεργειῶν, πομποῦ καὶ δέκτη, φαίνονται μὲ τρόπο πολὺ αἰσθητό, σὲ ὅλο τὸ εὖρος τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ ἰδίως ὅπου οἱ ἐπαφές, ὑλικὲς ἢ πνευματικές, μὲ τὴ Δύση συνετέλεσαν σὲ πιὸ ἔντονη προαγωγὴ τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν πρὸς τὰ φῶτα. Στὴν Πόλη καὶ στὰ Ἑπτάνησα, καθὼς εἴπαμε, στὶς δυὸ πτέρυγες ποὺ σήκωσαν τὸν Ἑλληνισμό, τὰ φαινόμενα ἀνιχνεύονται πιὸ εὔκολα, γιατὶ εἶναι περισσότερα.

Ἡ Πόλη

Στὴν Πόλη οἱ Ἕλληνες, ἀνάμεσα σὲ ὅσους μποροῦσαν νὰ ἔχουν οἰκοδιδασκάλους ξένους, προτιμοῦσαν τοὺς Γάλλους· ἐκεῖνοι δίδασκαν στὰ παιδιὰ τοῦ σπιτιοῦ ἰδέες ἐπαναστατικές· στὸ σπίτι τῶν Σούτσων, οἰκοδιδάσκαλος εἶναι ἕνας Γάλλος, «ὁ πιὸ λυσσαλέος δημαγωγὸς καὶ ὁ πλέον ἀλιτήριος ποὺ ὑπάρχει». Στὸ Βουκουρέστι, στὴν Αὐλὴ τοῦ Ἡγεμόνα, μὲ παρέα τὸν Γάλλο πράκτορα, οἱ νέοι Ἕλληνες εὐγενεῖς «πίνουν στὴν ὑγεία τῆς Δημοκρατίας». Τὰ συνηθισμένα παράπονα τῶν ἠθολόγων γιὰ τὴν κατάπτωση τῶν ἠθῶν, σὲ σύγκριση μὲ τὸν παλαιὸ καλὸ καιρό, ἀποκτοῦν τώρα μιὰ συγκεκριμένη βάση γύρω στὸν ἄξονα τῶν γαλλικῶν ἰδεῶν: οἱ νέοι

«λέγουν "ἔχομεν βιβλία καὶ ρομάντζα Γαλλικά·
ὅλα τ' ἄλλα τὰ βιβλία εἶναι μελαγχολικά!
Εἴμεθα πεφωτισμένοι, φιλοσόφων μαθηταί."
... ...
Ὅθεν μὲ αὐτὰ τὰ φῶτα, μὲ φραντζέζικα χαρτιά,
ἀναιδῶς οἱ νέοι βάζουν εἰς τὰ σπίτια των φωτιά».

Καὶ πάλι, βρίσκουμε ἀλλοῦ:

«Αὐτοί, μουσιοῦ, οἱ θαυμαστοὶ κήρυκες οἱ δικοί μας,
χωρὶς νὰ μάθουν φυσικὴν καὶ ἄλλας ἐπιστήμας,
μὲ δυὸ τρία φραντζέζικα ἔλαβαν θεωρίαν,
κι ἀκαδημίαν ἔκαμαν κάθε καφεταρίαν».

Λίγα χρόνια ἀργότερα, προκειμένου γι' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐ-

ποχή, ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς θὰ κατηγορηθεῖ ὅτι ἔβγαλε τὴ γυναίκα του ἀπὸ τὸν ἴσιο δρόμο, μὲ τὶς ἀνατρεπτικές του διδασκαλίες:

«Κ' εἰς ὅ,τι ὡμιλοῦσε, φρονοῦσε φυσικά,
ὡς ἦτον φωτισμένη ἀπὸ τὰ γαλλικά.
Ὁ Καταρτσῆς ὁ ἄρχων ἐφώτισε κι αὐτὴν
νὰ σταχασθῇ, ὡς λέξεις θεὸν καὶ ἀρετήν».

(«Φυσικά», δηλαδὴ κατὰ τὸν τρόπο τῶν «νατουραλίστων», ὅπως, ἐπίσης, τοὺς ἔλεγαν τότε).

Οἱ στίχοι αὐτοὶ εἶναι τοῦ Μιχ. Περδικάρη, γιὰ τὸν ὁποῖο πάλι γίνεται λόγος πιὸ κάτω· ὅσο καὶ ἂν πρόκειται γιὰ πρόσωπο ποὺ ρέπει μὲ ἰδιαίτερη εὐχαρίστηση πρὸς τὸ κουτσομπολιό, ἔχουμε πάντως μιὰ εἰκόνα ἀπὸ τὸ φαναριώτικο κλίμα τῆς ἐποχῆς, στὸ ἠθικὸ ἐπίπεδο: ἀλήθεια ἢ ψέματα, αὐτὲς οἱ κατηγορίες γιὰ ἐπιδράσεις προοδευτικῶν ἰδεῶν ἐπάνω στὰ ἤθη μποροῦσαν νὰ εἰπωθοῦν.

Τὴ γαλλικὴ παρουσία μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τὸν μὴ ἀνήκοντα στὴ λογιοσύνη, μᾶς τὴν δίνουν καὶ ἄλλες ἀνάλογες μαρτυρίες. Τὸ 1780, μαθαίνουμε ὅτι «οἱ ἐπισημότεροι εὐγενεῖς νέοι οἱ Κωνσταντινουπολῖται καταγίνονται τὴν σήμερον ἐν τοῖς ἰταλικοῖς ἢ ἐν τοῖς γαλλικοῖς»· τὸ 1792 τὰ ἴδια λέγονται: «οἱ εὐγενεῖς τῆς Κωνσταντινουπόλεως συνηθίζουν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν Γαλλικὴν γλῶσσαν νὰ μανθάνουν καλύτερα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικήν». Μαζὶ μὲ τὴ γλώσσα ἔρχονται οἱ ἰδέες καὶ τὰ ἤθη· ἡ αὔξουσα διαφθορά, τῶν νέων μάλιστα, προσγράφεται στὸ διάβασμα «τῶν διεφθαρμένων φιλοσοφικῶν λεγομένων βιβλίων τοῦ αἰῶνος μας, εἰς τὰ ὁποῖα ὀλεθρίως δεικνύουσιν οἱ νέοι μεγάλην τὴν κλίσιν καὶ τὰ ἐκθειάζουν καὶ τὰ ἀσπάζονται». Θὰ ἔλεγε ὅμως κανεὶς ὅτι ὅλα αὐτὰ συνοδεύονται καὶ μὲ ἰσχυρὴ ροπὴ πρὸς τὸ ἔντυπο, πρὸς τὴν ἀνάγνωση· τὰ βιβλία γίνονται μικρά, «διὰ τὴν τζέπην κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν καινοτρόπων Γάλλων»· καὶ ἔτσι, ἀκριβῶς, προσδιορίζουμε ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ Διαφωτισμοῦ: ἡ ἀνάγνωση δὲν εἶναι πιὰ προνόμιο εἴτε λειτούργημα τῶν λίγων, τῶν λογίων τῶν ἀσχολουμένων ἐπαγγελματικὰ μὲ τὰ γράμματα, ἀλλὰ ἀπασχόληση κοινωνική.

Τὰ Ἑπτάνησα

Στὰ Ἑπτάνησα, ὅταν πλησιάζουν ἢ τὰ ἀγγίζουν οἱ Γάλλοι, ἔ-

χουμε σειρὰ ἐπαναστατικῶν ἐκδηλώσεων, ὅπου συνδυάζονται ἡ πολιτικὴ τῶν νέων ξένων ἀρχῶν μὲ τὴ θέληση τῶν ἐγχώριων πληθυσμῶν: θὰ κάψουν τὴ χρυσὴ βίβλο μέσα σὲ λαϊκοὺς πανηγυρισμούς, θὰ φυτέψουν τὸ δένδρο τῆς Ἐλευθερίας. Οἱ νέες ἰδέες, τὶς ὁποῖες εἶχε φέρει στὰ Ἑπτάνησα τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὴ Βενετία, ἐνισχύονται τώρα ἀπὸ τὴν ἐξουσία: γνωρίζουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση οἱ βιβλιοθῆκες τῶν Ἑπτανήσιων εὐγενῶν περιεῖχαν βιβλία γαλλικὰ διαφωτισμένα. Μνημονεύεται ἕνας εὐγενὴς ποὺ «ἐφιλοσοφοῦσε» κατὰ τὸν τρόπο τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ρουσσώ. Στὴν Ἐπανάσταση, ἀλλὰ πρὶν πᾶνε οἱ Γάλλοι στὰ Ἑπτάνησα, προτάθηκαν, καθὼς φαίνεται, μέτρα ἄκρως δραστήρια: σὲ σύλλογο Ἰακωβίνων συζητήθηκε ἡ κατάργηση τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἐπάνοδος στοὺς ἀρχαίους θεούς. Αὐτὴ ἡ ἐπάνοδος, βέβαια, ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἔρευνά μας, καὶ τὴν ξαναβρίσκουμε στὴ συνέχεια τῶν ζητήσεών μας· ἀποτελεῖ τὸ ἄλλο σκέλος ἀπὸ τὰ αἰτήματα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, πού, τώρα, θὰ μπορέσουμε νὰ τὸ ἐξετάσουμε, ἀφοῦ, ὁπωσδήποτε, ἀποκτήσαμε μιὰ εἰκόνα τῶν διεκδικήσεων ὅσες ἔχουν ἐπίκεντρο τὸν δυτικὸ τρόπο παιδείας καὶ ζωῆς.

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ

Ὁ Μοισιόδακας, εὐαίσθητος καὶ στοχαστικός, μᾶς ἔχει δώσει, ἀποδοκιμάζοντας τὴν προηγούμενη σχετικὴ παιδεία, ἕνα μοναδικὸ ἀντι-ορισμὸ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κάτι, δηλαδή, ποὺ ἔχει μὲ τὸν Διαφωτισμὸ τὴ σχέση τὴν ὁποία ἔχει ἡ μήτρα μὲ τὸ νόμισμα· εἶναι τοῦ 1761: «Τὴν σήμερον ἡ Ἑλλὰς τρέφει καὶ περιποιεῖται δύο ἐλαττώματα τὰ πλέον ἀνοίκεια εἰς τὴν δόξαν της. Αὐτὴ κυριεύεται κατὰ κράτος ἀπὸ τὴν ὑπόληψιν καὶ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πρώτη τῆς ἐγέννησεν ἐκείνην τὴν ἀκμαίαν πρόληψιν, ὅτι ὅσα ἢ ἐφεύρηκαν, ἢ ἐκαλλιέργησαν οἱ παλαιοί, ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ. Καὶ ἡ δευτέρα τῆς ἐπροξένησε τὴν σπάνιν, ἢ μάλιστα τὴν ἐρημίαν τῶν περισσοτέρων παλαιῶν συγγραμμάτων. Ἡ πρόληψις ἔπειτα τῆς ἐφύτρωσεν ἕνα ἄσπονδον μῖσος ἐναντίον πάντων τῶν νεωτέρων, καὶ ἡ σπάνις τὴν ἐγύμνωσεν σχεδὸν ἀπὸ ὅλας τὰς κεφαλαιωδεστέρας εἰδήσεις τῶν παλαιῶν». Ἕνα, λοιπόν, ἀπὸ

τὰ κυριώτερα συστατικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ εἶναι ἡ συνείδηση τῶν δεσμῶν τοῦ μεταγενέστερου κόσμου πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, δὲν ἀπέλιπε ποτὲ τὴν ἑλληνικὴ λογιοσύνη· καὶ ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Διαφωτισμός, ὅποια καὶ ἂν εἶναι μερικὰ ἡ ὑποδομή του, στάθηκε λόγιο φαινόμενο. Στῆς λογιοσύνης μέσα τὴ γραμμή, δὲν πρέπει, ἀκόμη, νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς ὕστερης σοφιστικῆς, καὶ τῆς ἐπίδρασής της ἐπάνω στὴν πατερικὴ φιλολογία ὡς τὸν 18ο αἰώνα, περνώντας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, ἡ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας εἶναι περίπου παγιωμένη, ἀμετάβλητη. Ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους σοφιστὲς καὶ ρητοροδιδασκάλους, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς διακρίνει, οἱ λόγιοι παίρνουν ἰδίως τὰ σχήματα τοῦ λόγου, τὶς χαρακτηριστικὲς ἐκφράσεις καὶ λέξεις, ἀντλημένες ἀπὸ τοὺς καλοὺς λογίους, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν σὲ τρεῖς αἰῶνες: εἶναι ὁ χρυσοῦς, ὁ ἀργυροῦς, ὁ χαλκοῦς. Ὡστόσο, ὅλα αὐτὰ ἔχουν ἐνοφθαλμισθεῖ στὸν χριστιανικὸ κορμό, δίνουν αἴγλη στὴ χριστιανικὴ φιλολογία, καὶ εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἀπασχολοῦν τὴν Ἐκκλησία. Πότε πότε, ἄμεσα, ἀπὸ τῆς λογιοσύνης τὴν πηγή, προκύπτουν οἱ ἀναγκαῖοι κολασμοὶ τῆς εἰδωλολατρείας, προπάντων στὴ μυθολογική της ἐκδήλωση. Πάντως, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ, κάποιες μνεῖες καὶ κάποιες ὑποδολὲς ἔχουν τόσο συμβατικὸ χαρακτήρα, ὥστε νὰ μὴν προκαλοῦν καμμιὰ σχετικὴ ἀνησυχία.

Ξαφνικὰ ὅμως, σ' αὐτὸν τὸν 18ο αἰώνα, ὁ ὁποῖος θὰ δεῖ ἀναθεωρήσεις, ἀνακλιμακώσεις, ἀναπροσαρμογὲς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, διαπιστώνεται καὶ μία ἀπότομη στροφὴ πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἡ στροφὴ αὐτὴ γίνεται ἰδίως, σ' ἐμᾶς, αἰσθητὴ μὲ μιὰ σαφέστατη μέτρηση: τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν γραμματικῶν ὅσες δημοσιεύονται ἐκεῖνα τὰ χρόνια μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο· θὰ ἔλεγε κανεὶς τότε ὅτι, καθὼς προχωροῦν οἱ δεκαετίες, γίνεται φανερὴ μιὰ ἀκατάσχετη δίψα τοῦ ἑλληνισμοῦ γιὰ γραμματικὲς γνώσεις. Οἱ ἀριθμοὶ τοὺς ὁποίους παραθέτουμε στὸν Πίνακα τῶν ἑλληνικῶν ἐκδόσεων τοῦ 18ου αἰ., εἶναι καὶ κατὰ τοῦτο ἐνδεικτικοί: τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἔχουν ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία «Γραμματικὰ» ἀναφέρεται στὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς· ἡ ἐντυπωσιακὰ ἀνοδικὴ κλιμάκωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐκδόσεων ἐκφράζει μιὰ ξαφνικὴ τροπὴ τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὶς μελέτες τὶς σχετικὲς μὲ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Οἱ μεγάλοι λόγιοι τῆς ἐπο-

χῆς εἶναι οἱ γραμματικοί· οἱ ξένοι μάρτυρες τοῦ φαινομένου ἐκφράζουν ἔκπληξη: «ἡ γραμματική», γράφει ὁ ἀββᾶς Panzini, γιὰ τοὺς Ἕλληνες λογίους στὸ Βουκουρέστι, τὸ 1777, «εἶναι ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σοφίας τους». Οἱ διαστάσεις τῶν ἔργων μεγαλώνουν κατὰ τὸν λόγο τῆς αὐξημένης παραγωγῆς· ὁ ἕνας, ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, ἀποδοκιμάζει μιὰ τέτοια συγγραφὴ τῆς ἐποχῆς, «εἰς ἀηδίαν καταντῶσαν διὰ τὸ πολύφυλλον», ὁ ἄλλος, ὁ Κοραῆς, εἰρωνεύεται γιὰ τὰ ἴδια χρόνια, «τοὺς παχυτάτους ἐξηγητὰς» τῶν παλαιῶν γραμματικῶν συγγραφέων.

Αὐτὴ ἡ στροφὴ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἕνα ἀπομονωμένο φαινόμενο· συναντιέται πάντως μὲ μιὰ αὔξουσα αἴγλη τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος, φαινόμενο ποὺ ἀνιχνεύουμε μέσα στὸν ἑλληνικὸ συνειδησιακὸ χῶρο σὲ ὅλη τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τὸ ὁποῖο βλέπουμε νὰ ἔχει ἀφετηρίες ποικίλες. Ἔτσι γνωρίζουμε τὴ μεγαλύτερη εὐχέρεια ἡ ὁποία προσφέρεται στὴ διακίνηση μέσα στὴν «καθ' ἡμᾶς» Ἀνατολή. Οἱ περιηγητές, ποὺ ἔρχονται σὲ ἀριθμὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερο, προκαλοῦν τὴν περιέργεια, τὴν προσοχὴ καὶ τὸ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα τῶν ἐγχώριων πληθυσμῶν. Παιδιὰ καὶ μεγάλοι συνοδεύουν, παραστέκουν, τὶς ἀναζητήσεις μνημείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, σὲ περιοχὲς ποὺ ἔχουν εὐλογηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα· ἐρείπια, ἐπιγραφές, τεμάχια ἀπὸ ἀγάλματα, ἀγγεῖα, νομίσματα, γίγονται ἀντικείμενα μελέτης ἢ συναγωγῶν. Κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν ξένων περιηγητῶν, μὲ τὶς εὐχέρειες τὶς ὁποῖες διαθέτουν οἱ καιροὶ γιὰ τὶς μετακινήσεις, ἀρχίζουν καὶ οἱ Ἕλληνες νὰ ταξιδεύουν, νὰ μελετοῦν τὰ ἀρχαῖα, νὰ τὰ συλλέγουν καὶ αὐτοί.

Ἱστορισμὸς

Ἀντίστοιχα, σὲ ἕνα σύμπλεγμα τυπικὸ αἰτίων καὶ αἰτιατῶν, δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς ἡ προαγωγὴ τῶν ἱστορικῶν ἐνδιαφερόντων ὅπως ἐκδηλώνεται καὶ στὴν ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τῆς ἐποχῆς, καὶ στὴν ἰδιάζουσα προοπτικὴ τὴν ὁποία ἀπαντοῦμε τότε μέσα στὴν ἑλληνικὴ λογιοσύνη. Τῆς τελευταίας αὐτῆς χαρακτηριστικὰ τεκμήρια βλέπουμε συνεχίζοντας· ὁ δείκτης ὅμως τῶν ἐκδοτικῶν πραγμάτων ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἱστορία, ἀξίζει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει, σύντομα, ἐδῶ. Ξαφνικά, καὶ πυκνά, τὴν ὥρα ὁποὺ μιὰ

τέτοια ἐνέργεια θὰ εἶναι μεστὴ ἀπὸ νόημα, ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση στρέφεται πρὸς τὴν ἱστορία. Ἐκεῖ ποὺ ἄλλοτε βρίσκουμε λίγους χρονογράφους νὰ τυπώνονται καὶ νὰ ξανατυπώνονται χωρὶς ἀνανέωση, δηλαδή, χωρὶς δυναμικὸ περιεχόμενο, τώρα ἔργα σημαντικὰ σὲ ὄγκο καὶ σὲ ποιότητα θὰ κατακλύσουν τὴν ἑλληνικὴ ἀγορά: στὸν μεσοῦντα, ἀκριβῶς, αἰώνα, εἶναι οἱ 16 τόμοι τῆς «Ἱστορίας» τοῦ Rollin· τὸ 1767 ἔχουμε τὴν «Βυζαντίδα», σὲ τόμους 6· τὸ 1770 μὲ 1773 εἶναι ἡ «Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρουσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας», σὲ 6 τόμους ἐπίσης. Καὶ αὐτὰ τὰ βαρύτιμα ἔργα, χωρὶς νὰ λογαριάζουμε τὰ πολλὰ μικρότερα, ποὺ ὑπογραμμίζουν τὴν ἴδια διάθεση πρὸς τὴν ἱστορία· στὴν πρώτη πεντηκονταετία τοῦ αἰώνα, βγαίνουν 4 ἢ 5 τίτλοι μὲ ἐπίκεντρο τὸν Ἀλέξανδρο τὸν Μακεδόνα· στὴ δεύτερη, περισσότεροι ἀπὸ τοὺς διπλούς. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, οἱ πρόλογοι ἐπισημαίνουν τὴ σημασία τῆς ἱστορίας, ἀνάμεσα στὶς ὑπόλοιπες γνώσεις, ἢ σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς μυθολογίες.

Καὶ πάλι, ὅταν πλησιάζουμε στὰ χρόνια ποὺ προηγοῦνται ἄμεσα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἀρχίζουν νὰ ἐξάγονται ἀπὸ τὴ Γαλλία σὲ ὅλο τὸν χῶρο τῆς ἀκτινοβολίας της, ἡ πνευματικὴ ἀπασχόληση μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ ὁ θαυμασμὸς γι' αὐτόν. Ἕνα βιβλίο σὰν τὸ «Ταξίδι τοῦ νεαροῦ Ἀνάχαρση» (1788), μὲ τὴ μοναδικὴ ἐκδοτικὴ του ἐπιτυχία, δὲν δημιουργεῖ καταστάσεις, ἴσως, ἀλλὰ πάντως τὶς καθρεφτίζει. Ἡ λογιοσύνη βαδίζει παράλληλα μὲ τὴ μόδα. Ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἐρχόταν ἡ Ἐπανάσταση νὰ χρωματίσει ἰδιόρρυθμα τὸ φαινόμενο τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ γαλλικὴ παιδεία, μὲ τὴ συμπαράσταση τῆς ἐπιστήμης ἀκέριου τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, πορευόταν πρὸ μιὰ περίοδο προσανατολισμοῦ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα: μετὰ τοὺς Κινέζους ἢ τοὺς Πέρσες, ἑτοιμάζονται γιὰ τὸ προσκήνιο οἱ ἀρχαῖοι. Μόδες στὴ γυναικεία ἐνδυμασία, μόδες τῶν ἐρειπίων ποὺ θὰ στολίσουν τοὺς κήπους, μόδες σὲ ἀρχιτεκτονικὰ μοτίβα, σὲ ὅλα ἔχουμε τὴν αἴγλη τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀπὸ τὴν ὁποία μεγάλο μέρος προσεταιρίζεται ὁ ἑλληνισμός.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση θὰ καταστήσει ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα σαφέστερα, δίνοντάς τους καὶ μιὰ ἰδιάζουσα χροιά. Μιλοῦμε γιὰ μόδες· στὴν καινούρια περίοδο στὴν ὁποία εἰσάγεται τώρα ἡ Γαλλία, καὶ πιὸ εἰδικὰ τὸ Παρίσι, ἡ ἐνδυμασία, γυναικεία πιὸ ἔν-

τονα, ἀλλὰ καὶ ἀνδρική, δανείζεται στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ διακόσμηση συνεχίζουν καὶ ἐντείνουν χαρακτηριστικὰ δάνεια ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Οἱ ἄμεσοι συνεργοὶ τῶν ἐπαναστατικῶν ἐξελίξεων ἔχουν τὴ συνείδηση ὅτι βαδίζουν πρὸς τὶς ἀρχαῖες δημοκρατίες, Ρώμη, Σπάρτη, Ἀθήνα. Οἱ μετονομασίες ὅσων ρέπουν πρὸς τὴν ἐπίδειξη ἐπαναστατικῶν συναισθημάτων, δὲν εἶναι σπάνιες· τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἢ λατινικὰ ὀνόματα, συμπληρώνουν ἢ ἀντικατασταίνουν τὰ δυτικά. Οἱ μεγάλες δημόσιες ἑορτὲς καὶ τελετὲς ποὺ γίνονται ἔχουν πρότυπό τους, ἰδεατὸ εἴτε φανταστικό, τὶς ἀνάλογες ἐκδηλώσεις τῶν ἀρχαίων (Ἑλλήνων πάντοτε ἢ Ρωμαίων, χωρὶς πολὺ σαφεῖς προτιμήσεις). Τὸ ἐπαναστατικὸ Ἡμερολόγιο θυμᾶται τὴ μέτρηση τοῦ χρόνου στὸν ἀρχαῖο κόσμο. Τὰ «Ἔτος πρῶτον τῆς ἐλευθερίας», κλπ. εἶναι καὶ αὐτὰ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὁ νέος ἑλληνισμὸς θγαίνει ὠφελημένος στὴ δυτικὴ συνείδηση. Ἀνάμεσα στοὺς ρήτορες τῆς ἐποχῆς, εἶναι στὸ Παρίσι καὶ κάποιος Ἕλληνας· ὅταν προσέρχεται νὰ λάβει τὸν λόγο, τὸ ἀκροατήριο ζητάει νὰ γίνει σιωπή: «θὰ μιλήσει», λένε, «ὁ ἀπόγονος τοῦ Ἀριστείδη καὶ τοῦ Μιλτιάδη». Σὲ κάποια κρίσιμη στιγμὴ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἔγινε σκέψη νὰ μεταφερθεῖ ἡ δημοκρατία ἐπάνω στὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη, συγκεκριμένα στὴν Κρήτη. Ὅταν ὁ Κοραῆς δημοσιεύει, ἀνώνυμα, τὸ «Ἄσμα Πολεμιστήριον», τὸ 1800, αὐτὸ τὸ περιστατικὸ θυμᾶται:

«Γάλλοι καὶ Γραικοὶ δεμένοι,
μὲ φιλίαν ἑνωμένοι,
δὲν εἶναι Γραικοὶ ἢ Γάλλοι,
ἀλλ' ἓν ἔθνος, Γραικογάλλοι».

Φυσικά, ἐπόμενο εἶναι σὲ περιόδους ἐπεκτατισμοῦ νὰ λειτουργήσουν μὲ ἀνάλογο τρόπο τὰ σχετικὰ πράγματα. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ὁδηγίες τὶς ὁποῖες δίνει ὁ Βοναπάρτης, ὅταν τὰ ἐπαναστατικὰ στρατεύματα πλησιάζουν στὸν ὑπόδουλο ἑλληνικὸ χῶρο· γράφει στὶς 26 Μαρτίου τοῦ 1797, ἀναφορικὰ μὲ τοὺς Ἕλληνες: «θὰ κολακεύετε τὴν εὐαισθησία τους, καὶ δὲν θὰ παραλείπετε, στὶς διάφορες προκηρύξεις τὶς ὁποῖες θὰ κάνετε, νὰ μιλᾶτε γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀθήνα, τὴ Σπάρτη». Ὅταν οἱ Stephanopoli πηγαίνουν στὴν Πελοπόννησο, πράκτορες τῆς Γαλλίας, ἔχουν ἐντολὴ νὰ ἀνα-

φέρωνται στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα, γιὰ νὰ κολακεύουν τὸ ἑλληνικὸ συναίσθημα.

Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει σὲ ὅλα αὐτά, εἶναι, βέβαια, καὶ ἡ ἔμμεση μαρτυρία τὴν ὁποία προσάγουν, ἀλλὰ ἰδίως εἶναι ἡ ἀνταπόκριση τὴν ὁποίαν ἔχουν μὲ καταστάσεις ἑλληνικές. Ἔτσι μαθαίνουμε, σχετικά, ἀκριβῶς, μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κερκύρας, ὅτι τὰ στρατεύματα καὶ τὸν στρατηγὸ Gentili προσφωνεῖ ὁ Πρωτοπαπᾶς τοῦ νησιοῦ. Πλησιάζει τὸν στρατηγὸ καὶ τοῦ λέει: «Γάλλοι, θὰ συναντήσετε σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ ἕναν λαὸ ἄμαθο ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες ποὺ δίνουν αἴγλη στὰ ἔθνη, ἀλλά, μὴν τὸν περιφρονήσετε γι' αὐτό· μπορεῖ νὰ γίνει ὅ,τι εἴταν ἄλλοτε: μάθετε, διαβάζοντας αὐτὸ τὸ βιβλίο, νὰ τὸν ἐκτιμᾶτε». Καὶ προσέφερε στὸν στρατηγὸ τὴν Ὀδύσσεια. Στὶς 28 Ἰουλίου 1797, γράφει ὁ Βοναπάρτης: «θυμοῦνται ἀκόμη στὴν Ἀλβανία καὶ στὴν Ἑλλάδα, τὴ Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθήνα». Καὶ πραγματικά, ἡ λάμψη τῶν προγόνων εἶναι αὐτὴ τὴν ὥρα ἐξαιρετικὰ δυνατὴ στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Συστατικά, τῶν ὁποίων ἔχουμε χνάρια σὲ παλαιότερους καιρούς, ξαναβρίσκονται τώρα μὲ χαρακτηριστικὴ καὶ ἰδιάζουσα πυκνότητα: δὲν ὑπάρχουν καταστάσεις ποὺ νὰ δημιουργοῦνται ἐκ τοῦ μηδενός· ἀλλὰ ἡ ἱστορικὴ κρίση ἀσχολεῖται μαζί τους ἀπὸ τὴ στιγμὴ ὅπου τὰ περιστατικὰ παίρνουν μιὰ τέτοια πυκνότητα, ὥστε νὰ ἐπηρεάζουν τὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι. Ὁ Δαπόντες, ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, ὅπως καὶ παλαιότερα ὁ Μελέτιος Μήτρου, ἢ καὶ ἄλλοι, γιὰ νὰ φθάσουμε ὡς τὸν Νικόλαο Σοφιανό, γνωρίζουν τὴν προγονικὴ δόξα καὶ ξέρουν ὅτι μετέχουν σ' αὐτήν· ἀλλὰ ὁ ἱστορισμὸς βρίσκει τώρα ἀμεσώτερη τροφή.

Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα

Βαθμιαῖα, στὴ συνείδηση τῶν πιὸ καλλιεργημένων ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ὅμως ἀκτινοβολεῖ, συνήθως, μέσα ἀπὸ τοὺς δασκάλους, ὡς σὲ εὐρύτερα στρώματα, ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου διαστίζεται μὲ συστατικὰ ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, σὰν ἕνας κύκλος ποὺ ὁλοκληρώνεται: πάλι θὰ ἔχουμε καὶ ἐδῶ μνῆμες ἀπὸ ἀρχαῖα ὀνόματα, τῶν ὁποίων τὸ ριπίδι ἀνοίγεται πρὸς ποικίλες ἐκδηλώσεις. Τὰ καράβια (ἐμπορικά, κοντὰ στὸ νοῦ, ἀφοῦ ἄλλα δὲν

ὑπάρχουν), ἀντὶ ἀπὸ ὀνόματα ἁγίων, τὰ ὁποῖα εἶχαν τὴν προτίμηση ὡς τότε, ἀρχίζουν νὰ παίρνουν, ὁλοένα καὶ περισσότερο, ὀνόματα ἀπὸ ἥρωες ἢ μυθολογήματα τοῦ ἀρχαίου κόσμου: Λεωνίδας, Διομήδης, Ἀθηνᾶ κλπ. Τὰ οἰκογενειακὰ ὀνόματα ἀλλάζουν, καί, μὲ λίγες προσαρμογές, παίρνουν ὄψη ἀρχαία: ὁ Καλμοῦκος γίνεται Καλλιμάχης, ὁ Μπιρίκος γίνεται Ἐμπειρίκος. Τὰ παλαιὰ βαπτιστικὰ ὀνόματα ἐγκαταλείπονται. Μᾶς ἔχουν διασωθεῖ σκηνὲς ποὺ ἐκφράζουν αὐτὴ τὴν ὕβαιη τροπὴ πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ὅμοιες τῶν ὁποίων δὲν ἔχουμε πιὸ παλαιά. Γύρω στὸ 1813, ὁ Διονύσιος Πύρρος, στὴν ἀρχὴ τῶν μαθημάτων του στὴν Ἀθήνα, περιγράφει τὴν τελετὴ τὴν ὁποία ὀργάνωσε γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτόν: ὁ γραμματικὸς προσκαλοῦσε ἕνα ἕνα τὰ παιδιά, «ἐγὼ δὲ λαβὼν ἕνα κλάδον τῆς δάφνης καὶ ἐλαίας τὸν ἔδιδον εἰς τὸν μαθητήν, ἑνταυτῷ τῷ ἔδιδον ἐγγράφως καὶ τῷ ἔλεγον, "Ἴδού τώρα, δὲν εἶναι τὸ ὄνομά σου πλέον Ἰωάννης, ἢ Παῦλος, κ.τ.λ., ἀλλ' εἶναι Περικλῆς, ἢ Θεμιστοκλῆς, ἢ καὶ Ξενοφῶν καὶ τὰ λοιπά· λοιπὸν φοβοῦ τὸν Θεόν, βοήθησον τὴν πατρίδα σου, ἀγάπα καὶ τὴν φιλοσοφίαν"». Ὁ M. P. Zallony προσγράφει τὴν ροπὴ αὐτὴ στοὺς Φαναριῶτες· δὲν ἔχουμε τεκμήρια γιὰ νὰ παρακολουθήσουμε, σὲ τοῦτο, τὸν εὐφάνταστο συγγραφέα.

Πάντως, τὸ φαινόμενο εἶναι διελληνικό· ὁ Κοραῆς, κιόλας τὸ 1815, τὸ ἐπιδοκιμάζει. Τὸ 1817, στὶς Κυδωνίες, οἱ μαθητὲς τοῦ σχολείου ἀποφασίζουν καὶ συντάσσουν ἕνα σχετικὸ ψήφισμα: θὰ μιλοῦν ἀρχαῖα ἑλληνικά· καὶ ὑπογράφουν τὸ ψήφισμα ὁ καθένας μὲ δύο ὀνόματα, ἐκεῖνο ποὺ εἶχε πρὶν καὶ ἐκεῖνο ποὺ λαβαίνει τώρα: Τζάνος-Ἐπαμεινώνδας, Κωνσταντῖνος-Χαβρίας, Χαραλάμπης-Παυσανίας. Πολὺ ἀργότερα, ὁ Ν. Σπηλιάδης σχολιάζει πράγματα ποὺ εἶχαν συμβεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, στὰ δικά του μέρη, στὴν Πελοπόννησο: «Εἶναι παράδοξον ἡ μανία, ἥτις ἐκυρίευσεν εἰς τοὺς Ἕλληνας τοῦ νὰ δίδωσιν εἰς ἑαυτοὺς καὶ εἰς τὰ παιδία των τὰ ὀνόματα τῶν προπατόρων μας. Εἰς τὸν Πύργον ὁ Λυκοῦργος Κρεστενίτης, διδάσκων τὰ γράμματα πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, ἀφ' οὗ ἔδωκεν εἰς τὸν ἑαυτόν του τ' ὄνομα τοῦ ἀθανάτου νομοθέτου τῶν Σπαρτιατῶν, ἔδωκε καὶ εἰς τοὺς μαθητάς του ὅλα τὰ ὀνόματα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, ὅσοι εἶναι τὸ καύχημα τῶν αἰώνων· καὶ ἐκεῖ εὑρίσκει τις σήμερον τοὺς Σωκράτας, τοὺς Πλάτωνας, τοὺς Ἀρι-

στείδας, τοὺς Σόλωνας καὶ λ. Καὶ μέχρι τινός, ἕκαστος ὠνομάζετο ὅπως τὸν ἐδόκει· ἀλλὰ μετὰ ταῦτα, καὶ οἱ ἱερεῖς μας, ἀντὶ νὰ βαπτίζωσι τὰ παιδία τῶν Ἑλλήνων καὶ νὰ τὰ δίδωσιν ὀνόματα τῶν ἁγίων μας, τὰ δίδουσιν καὶ αὐτοὶ ἑλληνικὰ ὀνόματα. Ἀκούει τις λοιπὸν καὶ τοὺς ἀχθοφόρους Σωκράτας καλουμένους!».

Οἱ θεωρητὲς τῶν κινημάτων αὐτῶν τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς, τὰ σχολιάζουν καθένας μὲ τὸν τρόπο του. Ὁ **Μιχαὴλ Περδικάρης**, σὲ ἔργο ποὺ ἐκδόθηκε στὰ 1817, τὰ κρίνει πολὺ αὐστηρά: «δὲν εὐχαριστοῦνται εἰς τὴν ἐπωνυμίαν τοῦ γένους των, καὶ λαμβάνουν ὡς ἐπώνυμον κανενὸς παλαιοῦ, ἢ φιλοσόφου, ἢ ἥρωος τὸ κύριον ὄνομα». Γιατί, βέβαια, ὑπάρχει καὶ ἡ βάπτιση μὲ ἀρχαῖα ὀνόματα, τὴν ὁποία εἴδαμε νὰ ἀποδοκιμάζει καὶ ὁ Σπηλιάδης· αὐτὴ εἶναι ποὺ προκαλεῖ τὴν πιὸ ἔντονη δυσμένεια: ἐνῶ πρὶν ἡ ὀνοματοθεσία γινόταν μὲ μόνο ὀνόματα τοῦ χριστιανικοῦ ἁγιολογίου, τώρα ἀρχίζουν νὰ δίνουν καὶ στὴ βάπτιση ὀνόματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ μυθολογία. Ἔχουμε ὡς πρὸς τοῦτο τρεῖς χαρακτηριστικὲς μαρτυρίες, ἀπὸ τὸν ἴδιο χρόνο, 1819. Ὁ Ἀλὴ πασὰς παρατηρεῖ: «ἐσεῖς οἱ Ἕλληνες, μπρέ, κάτι μεγάλο ἔχετε στὸ κεφάλι σας. Δὲν βαφτίζετε πιὰ τὰ παιδιά σας Γιάννη, Πέτρο, Κώστα, παρὰ Λεωνίδα, Θεμιστοκλῆ, Ἀριστείδη! Σίγουρα κάτι μαγειρεύετε». Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, ἐκπέμπει Ἐγκύκλιο, ὅπου καταδικάζεται τὸ νέο αὐτὸ ἔθιμο, τὸ «κατὰ καινοτομίαν» ἐμφανιζόμενο, ποὺ εἶναι «μία καταφρόνησις τῆς χριστιανικῆς ὀνοματοθεσίας». Ὁ Κοραῆς πληροφορεῖται γιὰ τὴν Ἐγκύκλιο καὶ ἐκφράζει τὴ γνώμη του σχετικά: «Ταλαίπωρον γένος! "ἐξ οἵων εἰς οἷα!" Καὶ τοῦτο κατὰ τὴν δεκάτην ἑνάτην ἑκατονταετηρίδα! ὁπότε μέγα μέρος τοῦ γένους κινεῖται εἰς τὸ νὰ ἐπιστρέψῃ ἀνάπαλιν ἀπὸ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἐλεεινὰ οἷα, εἰς τὰ προγονικὰ οἷα». Ὁ ἑλληνισμὸς αἰσθάνεται ὥριμος γιὰ τὰ μεγάλα ἔργα, ἱκανὸς νὰ ἀκολουθήσει τὸν δρόμο τὸν ὁποῖο χάραξαν οἱ πρόγονοί του. Ὁ Ἀγώνας εἶναι «ἐπὶ θύραις».

Herder

Ὅμως, πάντα μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἢ τουλάχιστον μὲ τὸ πνεῦμα της, καὶ μὲ κάποια ἄλλα ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ συσχετίσουμε ἕνα ἀκόμη φαινόμενο

τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ: τὴ στροφὴ πρὸς τὴ λαϊκὴ καὶ τὴν ἐθιμικὴ ζωὴ τῶν ἀκαλλιέργητων ἀνθρώπων. Ἡ παλαιότερη δηλαδὴ λογιοσύνη ἔχει μιὰ κάποια αὐτάρκεια, πάντως ἕναν αὐτοσκοπό· ἀπὸ τὴ μιὰ στὴν ἄλλη γενιὰ παραδίδεται ἕνα σχῆμα παιδείας, ποὺ θὰ ἔμενε ἀναλλοίωτο, καὶ ποὺ ἔμεινε περίπου ἀναλλοίωτο, ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη σοφιστικὴ ὡς τὰ χρόνια τὰ ὁποῖα μελετοῦμε ἐδῶ. Ὁ λόγιος γράφει γιὰ τὸν λόγιο καὶ ἀπευθύνεται στὸν λόγιο: ἕνα κύκλωμα κλειστό. Ὁ θρῆνος γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Μακαρίου τοῦ Πατμίου, τὸν ὁποῖο γράφει ἕνας μαθητής του ἐπάνω στὸ περιστατικό, ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἁγίου Ὄρους ὅπως τὴν δίνει σὲ ἐπιστολή του ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης εἶναι κείμενα ποὺ χωρὶς καμμιὰ μεταβολὴ θὰ μποροῦσαν νὰ ἔχουν γραφθεῖ στὸν 4ο χριστιανικὸ αἰώνα. Τώρα, ποικίλες διάσπαρτες ἐνδείξεις συνθέτουν τὸ τεκμήριο μιᾶς καινούριας νοοτροπίας, τῆς ὁποίας, ἄλλωστε, μᾶς εἶναι εὔκολο νὰ βροῦμε κάποιες ἀφετηρίες μέσα στὸν ἑλληνικὸ συνειδησιακὸ κόσμο, ὅπως τὸν ἔχουμε κιόλας γνωρίσει.

Μιὰ συνοχὴ παιδείας διὰ μέσου τῶν ἑλληνικῶν αἰώνων, εἴταν κάτι ποὺ δὲν εἶχε ὡς τότε ἀμφισβητηθεῖ ἀπὸ τοὺς ξένους ὅσοι πλησίαζαν στὸν μεταγενέστερο ἑλληνισμό. Συνεπῶς, ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐξαρθεῖ τὸ φαινόμενο, δὲν προσφερόταν ἀπ' ἔξω: ὅλοι εἴταν σύμφωνοι καὶ εἶχαν πυκνὲς ἀφορμὲς γιὰ νὰ τὸ διαπιστώνουν. Ἀντίθετα, ἕνα κίνητρο γιὰ ἀκριβέστερη ἐξέταση τῶν ἐκφάνσεων τοῦ μεταγενέστερου ἑλληνισμοῦ, τὸ δίνουν, ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ἔτσι, οἱ προφιλελληνικὲς ἐκδηλώσεις τὶς ὁποῖες εἴδαμε: οἱ ἀπόψεις δηλαδή, τῶν Δυτικῶν, ὅσες συμπλέκουν μὲ τὴ μνήμη τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὴ ζωὴ καὶ τὰ ἔθιμα τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων. Ἂς θυμηθοῦμε τὶς ἐπιστολὲς τὶς ὁποῖες στέλνει ἡ κυρία Chénier στὸν Guys, σχετικὰ μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς χορούς, ὅπου γίνεται σύζευξη τῆς ἀρχαίας χορογραφίας μὲ τὴ νέα· ἂς θυμηθοῦμε ἀκόμη κάποιους στίχους ἀπὸ ἑλληνικὰ δημοτικὰ τραγούδια, οἱ ὁποῖοι ἀναφέρονται μέσα σὲ βιβλία περιηγητῶν. Ἕνα τέτοιο πνεῦμα, τέτοιες ἐνδείξεις, ἄνοιγαν καινούριες προοπτικὲς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διανόηση: θὰ ἐξακριβωθοῦν ἔθιμα, γλώσσα, στοιχεῖα τῆς φιλοκαλίας καὶ ἄλλα, μέσα στὸν λαϊκὸ ἑλληνικὸ πολιτισμό, μὲ τὴν ἀπώτερη σκέψη τῆς στροφῆς μέσα ἀπὸ αὐτὰ πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Ἄλλη συγκλίνουσα: ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, πού, ὁπωσδήποτε, ἐμφανίζεται σὰν ξέσπασμα λαϊ-

κό, εἴτε σὰν μιὰ προαγωγὴ τῆς τρίτης τάξης μέσα στὴν πολιτεία τῆς Γαλλίας, προκαλεῖ παραλληλισμοὺς καὶ παρακινεῖ τὸν Ἕλληνα λόγιο νὰ ζητήσει μέσα στὸν ἐθνικό του χῶρο ἀνάλογες προαγωγές· πάλι θὰ εἶναι καὶ τοῦτο ἀφορμὴ γιὰ τὴ μελέτη τῶν φαινομένων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπίσης, στὴν ἴδια κατεύθυνση παρακινεῖ ἡ μεγάλη ἀπήχηση τῶν ὀσσιανικῶν ποιημάτων, μὲ τὴν ἀντίστοιχη τάση τὴν ὁποία δημιουργεῖ πρὸς τὴν ἀναζήτηση —ἢ καὶ τὴν κατασκευή— ἀνάλογων ἔργων στὶς εὐρωπαϊκὲς προφορικὲς λογοτεχνίες. Τέλος, μιὰ ἀκόμη συγκλίνουσα: ἡ κίνηση τὴν ὁποία συμβατικὰ μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν Herder, ἡ ὁποία πιστεύει στὸ ἐξιδιασμένο πνεῦμα τοῦ κάθε λαοῦ, στὴν ὑψηλὴ ποιότητα τῶν ἀνώνυμων λαϊκῶν δημιουργιῶν καὶ στὴ βαρύτητα ἱστορικοῦ τεκμηρίου τὴν ὁποία ἔχουν οἱ δημιουργίες αὐτές. Ὅλα αὐτὰ συνθέτουν τὴ συνισταμένη, ἡ ὁποία, στὴν οἰκεία ὥρα, μὲ τὴν συμπαράσταση ἄλλων μεταγενέστερων συντελεστῶν, πενήντα χρόνια μετὰ τὸν Ἀγώνα, θὰ δώσει μορφὴ στὴ λαογραφικὴ ἐπιστήμη. Τὸ δημοτικὸ τραγούδι, ποὺ ὡς τότε εἶταν χρήσιμο στοὺς λογίους γιὰ νὰ δοκιμάζουν τὸ κοντύλι τους πρὶν ἀρχίσουν τὶς μεταγραφές τους, τώρα θὰ ἀποκτήσει δική του ὑπόσταση, ἕλκοντας τὴν προσοχὴ τῶν διανοουμένων.

Ἡ Βιέννη, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ κέντρα τῶν λαολογικῶν ἐρευνῶν ὅσες ἀνάγονται στὸ πνεῦμα τῆς πρωτόγονης δημιουργίας, στὸ κλίμα τοῦ Herder, φιλοξενεῖ συνάμα καὶ μιὰ ζωηρὴ λόγια ἑλληνικὴ παροικία, στὴ διαμόρφωση τῆς ὁποία συνετέλεσε ὁ ἰωσηφισμός, τὸ ριζοτόμο πνεῦμα, δηλαδή, ποὺ ἐπικράτησε γιὰ λίγα χρόνια ἐκφράζοντας τὴ φωτισμένη θέληση τοῦ Ἰωσὴφ Β΄. Ὁ Κοραῆς, τὸ 1805, μιλώντας σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολὴ γιὰ τὴν πρωτεύουσα τῆς αὐστριακῆς αὐτοκρατορίας, τὴν ὀνομάζει «τὸ ἐργαστήριον τῆς νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας». Ἔχουμε, δηλαδή, ἐδῶ, τὸν δεσμὸ ἀνάμεσα στὴν καινούρια θέαση τῶν πνευματικῶν φαινομένων, καὶ στὴν ἑλληνικὴ λογιοσύνη. Στὸ περιοδικὸ «Λόγιος Ἑρμῆς», ἐπανειλημμένα βρίσκουμε τεκμήρια τῆς συνάντησης αὐτῆς· ἐπίσης, ἀντίστροφα, ἀξίζει νὰ προσέξει κανεὶς καὶ τὶς ἀντιδράσεις στὸ πνεῦμα τοῦτο, ὅσες προέρχονται ἀπὸ λογίους ποὺ δὲν ἀγαποῦν τὶς ἐκδηλώσεις τῶν ἀνακαινιστικῶν ροπῶν. Τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στοὺς νεανικοὺς ἑλληνικοὺς λογίους κύκλους τῆς Βιέννης μὲ ξένους ποὺ μελέτησαν τὸ δημοτικὸ τραγούδι (Kopitar, Haxthausen), ἔχουμε

τεκμήρια· ὡστόσο ἰδιαίτερα μᾶς ἐνδιαφέρουν, γιὰ τὴ δημοσιότητα τῶν σχετικῶν ἀπόψεων, οἱ θερμὲς ἐκφράσεις ποὺ καταχωρίζονται στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τοῦ 1816 γιὰ τὸν Herder καὶ γιὰ τὰ δημοτικὰ τραγούδια συνάμα. «Φιλόσοφος ἀνήρ, φιλόσοφα φρονῶν», γράφει ὁ ἀνώνυμος συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ, «δὲν ἐντράπη παντελῶς συλλέγων τοιαῦτα τραγούδια, χαρακτηριστικὰ ὄχι μόνον τῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ τῶν φρονημάτων τῶν ἐθνῶν». Στὴ γενναία αὐτὴ τοποθέτηση μιᾶς ξένης διβλιοκρισίας, διασκευασμένης πιθανότατα ἀπὸ τὸν Θ. Μανούση, ἡ συντηρητικὴ λογιοσύνη ἀπαντάει μὲ διαμαρτυρίες καὶ εἰρωνεῖες: ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, ἑρμηνεύοντας μὲ συναισθηματικὴ πενία τὰ φαινόμενα, θεωρεῖ ὅτι ὁ ἔπαινος τοῦ Γερμανοῦ στοχαστῆ γίνεται γιὰ νὰ μειωθεῖ τὸ κῦρος τῆς δικῆς του Ἱστορίας· ὁ Νεόφυτος Δούκας σχολιάζει τὴν ἀπασχόληση μὲ τὰ «βοσκοβαλικὰ ἄσματα», τὰ τραγούδια τοῦ Μπουκουβάλα.

Τὸ γλωσσικὸ

Ὡστόσο, αὐτὸς ὁ διπλὸς προσανατολισμός, πρὸς τὶς δυὸ μεγάλες σφαῖρες παιδείας, τὸν δυτικὸ πολιτισμὸ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ τὸν ἀρχαῖο κόσμο ἀπὸ τὴν ἄλλη, πλουτισμένος ἀπὸ τὴν πίστη στὴ λαϊκὴ προσφορά, θὰ ἔχει, κατεξοχήν, ἰσχυρὴ ἐπίπτωση στὴν ἀντιμετώπιση τοῦ γλωσσικοῦ ἑλληνικοῦ προβλήματος. Κιόλας, ἀπὸ νωρίς, ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Δ. Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος, πρῶτος, μέσα στὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, σχεδιάζει ἕνα ἀκέραιο σύστημα παιδείας, εἶναι στηριγμένη στὶς δυὸ ἐμπειρίες: πρέπει νὰ πάρουμε ἀπὸ τὴ Δύση καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅ,τι μποροῦμε νὰ ἀφομοιώσουμε, καὶ πρώτιστα τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος πολιτισμὸς ἀντιμετώπισε τὸ θέμα τῆς γλώσσας. Θὰ καθιερωθεῖ ὡς ἀποκλειστικὸ γλωσσικὸ ὄργανο, ἡ «φυσικὴ» γλώσσα, ἡ δημοτικὴ θὰ λέγαμε σήμερα, «καθὼς κάμνουν τώρα Ἐγγλέζοι, Φραντζέζοι κι ὅλα τὰ ἄλλα εὖ πεπολιτευμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης καὶ καθὼς τὸ κάμναν πρῶτα οἱ Ἕλληνες...» (1784). Τὸ πρόγραμμα τοῦ φωτισμένου Φαναριώτη ἀστοχεῖ, καὶ ἂς τὸ ἐξέθεσε μὲ πειθὼ καὶ μὲ γνώση, καὶ ἂς εἶταν στερεὰ κατεστημένος μέσα στὴ φαναριώτικη κοινωνία. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ ὑπόθεση θὰ περάσει στὰ χέρια τοῦ Κοραῆ. Καὶ αὐτὸς ἀνάλογη θέση θὰ διεκδικήσει γιὰ τὴ λαλουμένη, καὶ

μὲ ἀνάλογα ἐπιχειρήματα. Ἐκεῖνος ἀποβλέπει σὲ μιὰ πιὸ ἔντονη κάθαρση ἀπὸ στοιχεῖα ξένα, ἀλλὰ ἡ βάση θὰ εἶναι ἡ ἴδια: «κανεὶς δὲν ἔχ' ἐξουσία νὰ δώσῃ σὲ μιὰ λέξι τὸ πάθος ὁποὺ δὲν ἔχ' αὐτὴ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ», εἶχε πεῖ ὁ Καταρτζῆς· καὶ ἀντίστοιχη θὰ εἶναι ἡ ἀντίληψη τοῦ Κοραῆ: «ἡ γλῶσσα εἶναι ἕν' ἀπὸ τὰ πλέον ἀναπαλλοτρίωτα τοῦ ἔθνους κτήματα. Ἀπὸ τὸ κτῆμα τοῦτο μετέχουν ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἔθνους μὲ δημοκρατικήν, νὰ εἴπω οὕτως, ἰσότητα». Ὅταν, καθὼς σημειώνεται πιὸ πέρα, προβάλλει καὶ τὴν ἀνάγκη νὰ γίνει μιὰ μεγάλη συναγωγὴ τοῦ λεξιλογίου ὅπως βρίσκεται στὸ στόμα τοῦ λαοῦ, ἡ ἀντίδραση τοῦ ἀρχαϊσμοῦ εἶναι ἄμεση καὶ ἁπλή: «καὶ ὁ Κοραῆς σὲ στέλλει συνεχῶς», γράφει ὁ Δούκας, «εἰς τὰς πόλεις τῆς Ἑλλάδος νὰ ἐκλέξῃς τὰς συμφοράς της (ἵνα μὴ λάβῃς δηλονότι λέξιν ἐκ τῆς ἀρχαίας ἄνευ τῆς ἐσχάτης ἀνάγκης)». Δύο κόσμοι· ἂν ὄχι καὶ περισσότεροι.

Γιατὶ ἀληθινά, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶναι ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλες στιγμὲς ἢ ἄλλες ἐπιδόσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὁ Διαφωτισμὸς ἐκαλλιέργησε πρὸς κάθε κατεύθυνση τὴν ἀτομικότητα, κίνησε πρὸς τὶς προσωπικὲς ἐπιλύσεις τῶν προβλημάτων. Ἔτσι καὶ στὸ θέμα τὸ γλωσσικό: ἔχουμε γράδα ποὺ μᾶς φέρνουν ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη, ἀπὸ τὸν ἀσυμβίβαστο ἀρχαϊσμὸ στὴν πλέον φωνογραφικὴ κοινολεξία. Ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ὁ Ἰωάννης Βηλαρᾶς ζητοῦν τὴν κατάργηση τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας καὶ τὴ σύνταξη τῶν κειμένων μέσα στὸν ἰδιάζοντα γλωσσικὸ χρωματισμὸ τοῦ κάθε τόπου. Ὁ Στέφανος Κομμητᾶς ἢ ὁ Νεόφυτος Δούκας γράφουν στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ τὶς λόγιες συγγραφές τους. Ἀντίστοιχα, καὶ σὲ τοῦτο ἐπίσης ἔχει δίκαιο ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς, ἔχει διαμορφωθεῖ στὸν χῶρο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου ἕνας συγγραφικὸς τρόπος ποὺ ἐπιδιώκει νὰ φθάνει σὲ μιὰ ὀρθοέπεια καὶ μιὰ καλλιέπεια, μακριὰ ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς ἀκρότητες. Ἔρχεται ὁ Κοραῆς· ἐκεῖνος ζητεῖ κάτι ἄλλο: ξεκινημένος ἀπὸ τὴν καθημερινὴ λαλιά, νὰ καταλήξει σὲ μιὰ γλώσσα ἡ ὁποία κρατώντας τὴ δομὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς, νὰ φθάσει σὲ ἕνα λεξιλόγιο ποὺ νὰ πλησιάζει στὴν ἐτυμολογία τῶν ἀρχαίων λέξεων, ὅσες σώθηκαν μέσα ἀπὸ τὴν προφορικὴ καὶ τὴ γραπτὴ παράδοση. Τὸ ὅριο βρίσκεται ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς ἀρχαίας. Ὅμως, ἐδῶθε ἀπὸ τὸ ὅριο αὐτό, ὁ κάθε ὁπαδὸς τῆς μέσης ὁδοῦ, τὴν ὁποία συσταίνει ὁ Κοραῆς, θὰ κάνει τὸ

δικό του μίγμα, τὸ δικό του χαρμάνι, καὶ μὲ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ ἴδιου δασκάλου, εἶναι μπορετὸ νὰ ὑποστηριχθοῦν πολὺ διαφορετικές, ὡς καὶ ἀντίθετες, γλωσσικὲς μορφές.

Ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, προσωπικὸς χαρακτήρας σημαδεύει γενικά, σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, τὶς ἐνέργειες τῶν Ἑλλήνων λογίων. Πρωτόβουλες λύσεις, μεγαλόβολες συλλήψεις καὶ κατασκευὲς παράτολμες βρίσκουν τὴ θέση τους μέσα σὲ ἕνα σῶμα λογιοσύνης ποὺ ποτὲ ἄλλοτε δὲν εἶχε δείξει τέτοιες διαθέσεις. Ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, ἀφήνοντας πίσω τὸν διδάσκαλό του, τὸν Καταρτζῆ, ἰδεάζεται καὶ εἰσηγεῖται τὴν καθιέρωση μιᾶς διεθνικῆς γλώσσας· τὸ σχετικὸ ὑπόμνημά του τὸ στέλνει στοὺς δυτικοὺς σοφοὺς μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ μπορέσει νὰ ἐπιβάλει τὸ σύστημά του. Ὁ Βενιαμὶν Λέσβιος, στὶς φιλοσοφικὲς ἀναζητήσεις του καταλήγει στὴν ὑπόθεση μιᾶς οὐσίας ἡ ὁποία ἑρμηνεύει τὰ φαινόμενα τῶν αἰσθήσεων: τὸ πανταχηκίνητον. Ὁ Θεόφιλος Καΐρης πηγαίνει πιὸ μακριὰ ἀκόμη καὶ γίνεται ἱδρυτὴς θρησκείας. Καινούριες μεθοδολογικὲς βελτιώσεις βρίσκουν πρόθυμη καὶ προσεκτικὴ ἀκρόαση: ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ στὰ σχολεῖα· πειραματικὰ ἐργαστήρια ἱδρύονται, καὶ ὁ κόσμος τρέχει νὰ γνωρίσει τὰ ἀξιοπερίεργα διδάγματα τῶν νέων ἐπιστημῶν. Σύλλογοι καὶ ὀργανώσεις ἱδρύονται μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτόν, στὶς ἑλληνικὲς παροικίες: Φιλαθηναϊκὴ Ἀκαδημία, Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο, καὶ ἄλλα.

Ἀπὸ πολὺ νωρὶς εἶχε μπεῖ μέσα στὸν ἑλληνικὸ κοινωνικοπνευματικὸ χῶρο ὁ τεκτονισμὸς (βρίσκουμε τοὺς τέκτονες καὶ ὡς «κονιάτες» καὶ ὡς «μουρατόρους» καὶ ὡς «φραμασόνους»). Οἱ πρῶτες σχετικὲς μνεῖες δίνουν Ἑπτάνησα, Σμύρνη, Πόλη, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1750. Δὲν ἀποκλείεται οἱ παλαιότερες στοὲς νὰ φανερώθηκαν ἰδίως ἀνάμεσα σὲ παροικίες Δυτικῶν, ἀλλά, πάντως, μιὰ πρώτη καταδίκη ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, σχεδὸν σύγχρονη μὲ τὶς ἀναφερόμενες ἱδρύσεις, ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κίνηση εἶχε ἀπὸ τότε ἀγγίσει ὄχι μόνο ξένους, ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες. Φυσικά, τὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο θὰ κινηθεῖ ὁ τεκτονισμὸς εἶναι λόγιοι, ἔμποροι, Φαναριῶτες. Ὁ χαρακτήρας τῆς μυστικότητας τὸν ὁποῖο ἔχει ἡ ὀργάνωση αὐτή, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσουμε στὴν ἐπιθυμητὴ ἔκταση τὰ σχετικὰ μὲ τὴ δράση της μέσα στοὺς ἑλληνικοὺς πυρῆνες· ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι καταδικάσθηκε τὸ κίνημα καὶ

ἀργότερα, ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἔδειξε σημεῖα ἀκμαίας ζωῆς. Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ ἀγνοηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τεκτονικὲς παρουσίες ἀπαντοῦν πολλὲς στὰ ἐθνικὰ κινήματα τὰ ὁποῖα ὁδήγησαν στὸν Ἀγώνα. Τέλος, ἴσως δὲν εἶναι ἄτοπο νὰ σχετισθοῦν μὲ τὶς ὑπερεθνικὲς ροπὲς τοῦ τεκτονισμοῦ κάποιες ἀνάλογες διαθέσεις τὶς ὁποῖες ἀπαντοῦμε στὰ χρόνια τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ μάλιστα σὲ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους του, καθὼς στὸν Μοισιόδακα, στὸν Καταρτζῆ, στὸν Ρήγα Βελεστινλῆ. Τὸ ἐθνικὸ φρόνημα τὴν ὥρα ἐκείνη φανερώνεται γενναῖο καὶ ἀνοιχτόκαρδο.

Ὡστόσο τὰ πράγματα πείθουν ὅτι τὸ ζύγιασμα ἀνάμεσα στὰ ἀρχαῖα καὶ στὰ ξένα, στὴ διαχρονία καὶ τὴ συγχρονία, δὲν εἶναι ἀπόλυτο. Ὁ Διαφωτισμὸς ἀπονέμει τιμὴ στὴν ἀρχαιότητα, ἐργάζεται γιὰ τὴν παρουσία τοῦ στοιχείου αὐτοῦ μέσα στὴ σύγχρονη παιδεία: τὸ κυριώτερο μέσα στὴ μεγάλη βιβλιογραφία τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν ὁποία συνέταξε ὁ Καταρτζῆς, τὸ ἀποτελοῦν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς· τὸ κυριώτερο μέσα στὴν πολύτιμη παραγωγὴ τοῦ Κοραῆ, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων. Ὅμως ἡ ἀνάγκη νὰ εὐθυγραμμισθεῖ ὁ νέος ἑλληνισμὸς πρὸς τὴ δυτικὴ πραγματικότητα, πρωτεύει στὴ συνείδηση τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Καταρτζῆς γράφει ἕνα δοκίμιο γιὰ νὰ ἄρει ἀπὸ τὴ συνείδηση τῶν λογίων τὴ δυσπιστία πρὸς τὶς μεταφράσεις, τῶν δυτικῶν, ἰδίως, ἔργων· ὁ Κοραῆς ζητάει νὰ ἐκδοθεῖ ἕνα περιοδικό, ποὺ νὰ ἔχει ὡς κύριο σκοπὸ τὴ μετακένωση, μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τῶν ἐπιτεύξεων τῆς δυτικῆς παιδείας. Καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος, τυπικὰ καὶ σὲ τοῦτο ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶναι ἀδιάκοπα ἀπασχολημένοι ἀπὸ τὸ θέμα τῶν μεταφράσεων: μεταφράζουν οἱ ἴδιοι, προβαίνουν σὲ ὑποδείξεις. Οἱ μεταφράσεις καὶ τὰ περιοδικά, θὰ παραμείνουν ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ.

Περιοδικὰ

Ἄλλωστε, οὔτε τὸ ἕνα οὔτε τὸ ἄλλο εἶναι θέματα ἀποκλειστικὰ λόγια. Ἔτσι, γιὰ τὰ περιοδικά: πρώτιστα ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ κοινωνία ἡ ὁποία ἔχει ἔρθει πιὰ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀστάθεια, τὴν κινητικότητα τοῦ κόσμου· γνωρίζει τὶς ἐπιπτώσεις τὶς

ὁποῖες ἔχουν ἐπάνω στὶς ἄμεσες ἀνάγκες καὶ στὰ ἄμεσα συμφέροντά του οἱ διακυμάνσεις, οἱ μεταβολὲς τῶν ὅρων τῆς ζωῆς. Ἐμπόριο, ταξίδια, συναισθηματικοὶ δεσμοὶ μὲ τόπους μακρινούς· αὐτὸ θὰ εἶναι ἡ βάση τοῦ περιοδικοῦ τύπου: παροχὴ πληροφοριῶν χρήσιμων ἢ ποὺ νὰ ἱκανοποιοῦν τὴν περιέργεια. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἄλλο, δεύτερο στάδιο, θὰ εἶναι ἡ προαγωγὴ τῆς παιδείας. Ὅταν οἱ ἀδελφοὶ Πούλιοι ξεκινοῦν νὰ βγάλουν τὴν «Ἐφημερίδα» τους στὴ Βιέννη, ἔχουν σκοπὸ νὰ παρέχουν μιὰ ἐκλογὴ «ἀξιοδιηγήτων πραγμάτων, ὄχι μόνον πολεμικῶν, ἀλλὰ καὶ πολιτικῶν, καὶ μάλιστα οἰκονομικῶν» (1790). Τὸ φύλλο θὰ συνεχισθεῖ ὡς τὸ 1797, πάντοτε στὴν ἴδια γραμμή· θὰ κλείσει ὅταν οἱ ἐκδότες του ἀποδειχθοῦν ὅτι μετέχουν στὴν κίνηση τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ.

Μὰ ἡ κύρια ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ὁ «Ἑρμῆς ὁ Λόγιος». Ἄρχισε νὰ βγαίνει τὸ 1811 καὶ σταμάτησε ὅταν ἀναγκάσθηκε, τὸ 1821, νὰ δημοσιεύσει τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Γρηγορίου Ε΄ ἐναντίον τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος. Δὲν εἶναι τὸ μόνο: ἔζησαν καὶ ἄλλα, στὴν ἴδια ἐποχή, ἄλλα μακρότερο καὶ ἄλλα μικρότερο βίο· ἀλλὰ ξεκινημένο ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ, σύμφωνα μὲ ὑπόδειξη τοῦ Κοραῆ, ἔμεινε, γενικῶς, ἀρκετὰ κοντὰ στὴ γραμμὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ, καλλιεργώντας μὲ ἀποκλειστικότητα τὴ λογιοσύνη, καὶ καταχωρίζοντας πολλὲς μεταφράσεις φιλολογικῶν ἰδίως ἔργων. Στὰ χρόνια ὅπου ἡ σύγκρουση ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τὸν ἔβλεπαν ὁ Κοραῆς καὶ οἱ ὀπαδοί του, καὶ στοὺς ἀντιπάλους τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ἔφθασε στὸ κατακόρυφο, τὸ περιοδικὸ ἔζησε ἔντονα τὸν ἀγώνα, διευθυνόμενο ἀπὸ τὸν Κ. Κοκκινάκη καὶ τὸν Θ. Φαρμακίδη. Τὴν πιὸ χαρακτηρισμένη πολεμική, τὴν δεχόταν ἀπὸ ἕνα ἄλλο φύλλο, ποὺ ἐπίσης ἔβγαινε στὴ Βιέννη, τὴν «Καλλιόπη», καί, ἄλλωστε, τοῦ τὴν ἀνταπέδιδε. Τὴν «Καλλιόπη» τὴν διεύθυνε ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης· ὀλιγόζωα στάθηκαν ἄλλα περιοδικά, ποὺ βγῆκαν στὸ Παρίσι, ὄργανα, ἰδίως, νεώτερων ὀπαδῶν τοῦ Κοραῆ, μαχητικὰ καὶ ἄκρως, κάποτε, προοδευτικά. Ἡ κυκλοφορία τῶν φύλλων αὐτῶν εἶταν περιορισμένη τόσο, ὥστε νὰ μὴ βγάζουν τὰ ἔξοδά τους· ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» κινδύνευσε, περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά, κατὰ τὸ διάστημα τῶν ἕνδεκα ἐτῶν τοῦ βίου του, νὰ κλείσει ὁριστικὰ ἀπὸ ἀνέχεια· ἄγγιζε ὅμως καίρια σημεῖα τοῦ ἐθνικοῦ συλλογικοῦ σώματος, καὶ

ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὄχι μόνο σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὰ πνεύματα καὶ τὶς συνειδήσεις τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ὄργανο ποὺ προσέφερε ἄξιες λόγου ὑπηρεσίες στὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Μεταφράσεις

Κύρια θέση στὴν ὑπόθεση, κατέχουν ἐπίσης καὶ οἱ μεταφράσεις· εἴδαμε λίγα σχετικὰ ἐξ ἀφορμῆς τῶν Φαναριωτῶν (βλ. ἐδῶ σ. 32). Βέβαια δὲν εἶναι τώρα ἡ θέση γιὰ νὰ ἐξετασθεῖ ἕνα βασικὸ φαινόμενο τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ παραδοσιακὴ ἀποχή του ἀπὸ τὶς ξένες γλῶσσες. Γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, τὸ πράγμα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὸν χῶρο τὸν ὁποῖο γνωρίζει ὁ ἑλληνισμός, καὶ ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας. Στὰ χριστιανικὰ χρόνια, ἡ δημιουργία τῆς Ἀνατολικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ τὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῶν χριστιανικῶν συνειδήσεων, στὴ Δύση μὲ ἕναν τρόπο, στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἄλλον, ἑτοιμάζουν μιὰ βαθιὰ τομὴ παιδείας, τῆς ὁποίας ἡ θρησκευτικοπολιτικὴ ἔκφραση, τὸ σχίσμα, θὰ ἐπισημοποιήσει τὴν ὕπαρξη δύο πολιτισμῶν ποὺ μένουν ἀδιάφοροι ἢ καὶ ἐχθρικοὶ ἀναμεταξύ τους. Ὕστερα, τρίτο στάδιο, ἡ δυσπιστία καὶ ἡ ἀνησυχία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ ὅ,τι προέρχεται ἀπὸ τὴ Δύση εἶναι ἀρκετὲς γιὰ νὰ φράξουν τὸν δρόμο πρὸς τὴ δυτικὴ παιδεία καὶ πρὸς τὶς δυτικὲς γλῶσσες· αὐτὰ συμβαίνουν ἀκόμη πιὸ ἔντονα, ὅταν, μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς Αὐτοκρατορίας, τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν διακυβέρνηση τῆς ἑλληνικῆς ἐθνότητας κρατεῖ, μόνη πλέον, ἡ Ἐκκλησία. Ἔτσι, ἐκτὸς ἀπὸ ἐξαιρέσεις, ποσοτικὰ ἀσήμαντες καὶ ποιοτικὰ ἄχρωμες, ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ μνημονευθοῦν ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν μεταφράσεων, μέσα στὴ μεταγενέστερη ἑλληνικὴ γραμματεία, γιὰ νὰ συναντήσει κανεὶς λόγιες μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις ἀπὸ δυτικὰ ἔργα, πρέπει νὰ φθάσει ὡς τὴ στιγμὴ ὁπού τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἀρχίζει νὰ ξεσπαργανώνεται ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ ἀποκλειστικότητα, δηλαδὴ νὰ ἀγγίζει τὴν ἀπαρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ μετάφραση ἀπὸ δυτικὰ ἔργα, εἶναι πρώτιστα συνάρτηση τῆς περιέργειας ἡ ὁποία ἔχει γεννηθεῖ μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο· ὕστερα εἶναι πόρισμα τῆς γλωσσομάθειας, τῆς ὁποίας ὑποσημάναμε κιόλας ἐδῶ τὰ ἱστορικά.

Μὲ τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτά, ὁρίσαμε περίπου καὶ τὴ στιγμή: γύρω στὸ 1750. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, σὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἀνιούσα, μέσα ἀπὸ τὸν φθίνοντα 18ο αἰ. καὶ τὸν ἀρχόμενο 19ο, ἔχουμε πολὺ μεγάλο καὶ ἐνδεικτικὸ στὴν ὑφή του ἀριθμὸ λογίων μεταφράσεων, στὶς ὁποῖες, φυσικά, πρέπει νὰ περιληφθοῦν καὶ οἱ παραφράσεις. Τὸ πρῶτο ξεκίνημα θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἔχει μιὰ ἐλαφρὰ λογοτεχνικὴ χροιά, ἂς ποῦμε ἐρασιτεχνική: ἀκόμη ἡ περιέργεια δὲν εἶναι διαμορφωμένη μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο, καὶ προέχουν κάποια ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο δομεῖται ἡ συγγραφικὴ ζωὴ στὴ Δύση, ἢ γιὰ κάποια σημαντικὰ ἔργα τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ ξενόφερτοι διδάσκαλοι ἐνημερώνουν τοὺς Ἕλληνες μαθητές τους. Ἔτσι θὰ εἶχε κανεὶς νὰ μνημονεύσει σ' αὐτὸν τὸν τομέα διστακτικὲς ἀκόμη ἐπιδείξεις ἐνδιαφερόντων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες δὲν ἔφθασαν κἂν ὡς τὸν τύπο. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἔχουμε ἔργα μεγάλα: μεταφράσεις τοῦ «Δὸν Κιχώτη», κωμωδιῶν τοῦ Μολιέρου, συγγραμμάτων τοῦ Βολταίρου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἀπὸ τὴν ἐλαφρά, φευγαλέα, λυρικὴ ποίηση. Σχεδὸν τὸ σύνολο ἀπὸ ὅ,τι ἀναφέρθηκε ἐδῶ ἔχει μείνει ἀνέκδοτο· καί, ὅπως πρέπει κανεὶς νὰ τὸ περιμένει, προέρχεται ἀπὸ τὸ φαναριώτικο κλίμα, ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς γλωσσομάθειας.

Ἀλλὰ πολὺ γλήγορα θὰ γίνει ἡ διαφοροποίηση, ἡ κατάπαυση τῶν τυχαίων περιπλανήσεων: μιὰ ὁρμητικὴ στροφὴ πρὸς τὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ἐξωτερικοῦ σὲ κάθε σημασία, πρὸς τὴ διαχρονία μὲ τὴ μετάφραση ἱστορικῶν ἔργων, πρὸς τὴν συγχρονία μὲ τὴ μετάφραση γεωγραφικῶν, πρὸς τὸν φυσικὸ περίγυρο μὲ τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, πρὸς τὴν ἀφαίρεση μὲ τὰ μαθηματικά. Ὥσπου νὰ αἰσθανθεῖ ὁ ἑλληνισμὸς ὅτι ἄρχισε κάπως νὰ κυριαρχεῖ στὴ γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ κόσμου, ὅπως τὸν διατυπώσαμε, ἡ λογοτεχνία θὰ μείνει στὸ περιθώριο.

Φυσικά, τὸ περιθωριακὸ αὐτό, ἀπὸ πολὺ νωρίς, μᾶς δίνει πολύτιμες ἐνδείξεις. Εἴδαμε πῶς, τὸ 1768, ἕνας ὀρθόδοξος κληρικὸς ὁ ὁποῖος πρόκειται νὰ γίνει πολὺ γρήγορα, καὶ ἀπότομα, ἀρχιεπίσκοπος, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, μεταφράζει Βολταῖρο. Δὲν εἶναι τραγωδίες του· εἶναι μιὰ πολὺ σημαντικὴ μαρτυρία τῆς ἐποχῆς, ἀκόμη πιὸ σημαντικὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα: εἶναι τὸ «Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν

ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας Δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικόν»· ἂν ποῦμε ὅτι τὸ ἔργο συνδημοσιεύεται μὲ ἕνα «Σχεδίασμα περὶ τῆς ἀνεξιθρησκείας», συγγραφὴ τοῦ μεταφραστῆ, βλέπουμε τὴν βαρύτητα καὶ τὸ νόημα ποὺ ἔχει ἡ ὑπόθεση αὐτή. Ὅμως ὁ ἴδιος μεταφράζει καὶ λογοτεχνία, πάλι τοῦ Βολταίρου: εἶναι ὁ «Μέμνων», ἕνα ἀπὸ τὰ ἐλευθεριάζοντα διηγήματα τοῦ Γάλλου στοχαστῆ· ὁ μεταφραστὴς ὄχι μόνο δὲν ἀμβλύνει τὴν ἐλευθεριότητα τοῦ κειμένου, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν ὀξύνει.

Σημαντικὴ ἀπὸ ἀντίστοιχες ἀπόψεις εἶναι ἡ ἄλλη μεταφραστικὴ δοκιμὴ γιὰ τὴν ὁποία ἐμιλήσαμε: τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν». Ὅλα ἐμφανίζονται γενναῖα καὶ καινούρια σ' αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ἡ πνευματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὴ Δύση ὁλοένα καὶ πυκνώνεται, κατασταίνοντας ἔτσι μικρότερο τὸ ἄνοιγμα ἀνάμεσα σὲ ὅσα πραγματοποιοῦνται στὴ Δύση, καὶ σὲ ὅσα ἀπὸ αὐτὰ γίνονται γνωστὰ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: ὁ Ρήγας μεταφράζει ἕνα σύγχρονό του συγγραφέα, ἀπὸ τοὺς πιὸ χαρακτηριστικοὺς καὶ τυπικοὺς τῶν ἐπαναστατικῶν χρόνων τῆς Γαλλίας. Μιὰ τέτοια πράξη εἶναι δύσκολο νὰ θεωρηθεῖ τυχαία ἢ ἄσχετη ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ Ρήγα. Λίγο ἀργότερα, τὸ 1797, μεταφράζονται διηγήματα τοῦ Βοκκάκιου· τὸ ὄνομα δὲν πρέπει νὰ μᾶς παραπλανήσει, γιατὶ τὰ διηγήματα αὐτὰ δὲν εἶναι ἀπὸ τὰ σκανδαλοθηρικά του, ἀλλὰ μποροῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε μήπως μιὰ τέτοια παραπλανητικὴ διάθεση ὑπαγόρευσε ἢ ἐνίσχυσε τὴν ἐκλογὴ τοῦ μεταφραστῆ.

Στὸ μεταξύ, φυσικά, συνεχίζεται καὶ δυναμώνει, μὲ τὴν ἐδραίωση τῆς γλωσσομάθειας, μιὰ πιὸ κλασικιστικὴ διάθεση μέσα στὰ γράμματα. Μεταφράζονται οἱ πρωτεύοντες Γάλλοι κλασικοί, ὁ Κορνήλιος, ὁ Ρακίνας. Μεταφράζεται πολὺ ὁ Βολταῖρος, σύγχρονη δόξα καὶ αἰτία σκανδάλων· ἀπασχολεῖ ἔντονα τὴν κοινὴ λόγια γνώμη. Ἴσως σὲ τοῦτο δὲν εἶναι ἄσχετη ἡ ἐπίμονη συνηγορία του στὴν Αἰκατερίνη Β' τῆς Ρωσίας, ἐπάνω στὰ Ὀρλωφικά, ἐναντίον τῶν Τούρκων καὶ ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων· τὸ 1776 ἕνας καλόγερος ὑποδέχεται τὸν Choiseul - Gouffier στὴν Πάτμο, καὶ ἀποκαλεῖ τὸν Βολταῖρο εὐεργέτη τῆς ἀνθρωπότητας (καὶ τὸν Rousseau, ὡστόσο). Κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ ἐπίνευση τῆς αὐτοκράτειρας, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου εἰσάγεται καὶ ἕνα πνεῦμα φιλελεύθερο καὶ προοδευτικὸ μέσα στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Ἀργότερα, μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐ-

πανάσταση, μὲ τὴν προσέγγιση Τουρκίας καὶ Ρωσίας, μὲ τὴν ἀναστολὴ τῶν προδευτικῶν ἐκδηλώσεων τῆς Αἰκατερίνης, ὁ Βολταῖρος θὰ γίνει σύμβολο ἀποτροπιασμοῦ γιὰ τὴν ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ Ἐκκλησία· ἄλλωστε, μιὰ δυσπιστία γιὰ τὸν Γάλλο φιλόσοφο εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐκδηλώνεται νωρίτερα: φαίνεται ὅτι τὸν ἴδιο καιρὸ ποὺ ἐκφραζόταν ὅπως εἴδαμε ὁ καλόγερος τῆς Πάτμου, τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο ἀποδοκίμασε τὸν Βολταῖρο. Ὁπωσδήποτε ἀργότερα, στὸν φθίνοντα, πλέον, αἰώνα, οἱ καταδίκες καὶ οἱ ἀποδοκιμασίες του πυκνώνονται πολύ· τοῦτα ὅλα τοῦ δίνουν ἕναν πρόσθετο τίτλο στὰ μάτια τῶν προοδευτικῶν: ἡ μετάφραση ἔργων του, ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του συνεχίζονται μὲ μιὰ διάθεση ἀνατρεπτική, ὡς τὴ στιγμὴ πιὰ ὅπου, σαφέστερα μετὰ τὸν Ἀγώνα, ὁ Βολταῖρος ἐντάσσεται, στὰ μάτια τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοῦ, μέσα στὴν παραδοσιακὴ γαλλικὴ γραμματεία, κυρίως ὡς τραγικὸς ποιητής, καὶ οἱ μεταφράσεις τῶν ἔργων του στὰ ἑλληνικὰ χάνουν τὸν προκλητικὸ χαρακτήρα τὸν ὁποῖο εἶχαν πρίν.

Τὸ θέατρο

Πάντως τὸ θέατρο ἀπασχολεῖ πολὺ τὸν νέο ἑλληνισμό. Ἔτσι εἶναι, βέβαια, στὴ συνείδηση τῶν διαφωτισμένων λογίων, τὸ μεγάλο σχολεῖο τοῦ λαοῦ, μορφωμένου καὶ ἀμόρφωτου· ἀλλὰ εἶναι, ἀκόμη, καὶ ἡ ἔκφραση μιᾶς κοινωνίας στὴν ὁποία δὲν λειτουργεῖ μὲ ἀποκλειστικότητα ὁ ἀπομονωτισμὸς τοῦ ἀτόμου ἢ τῆς οἰκογένειας: οἱ ἄνθρωποι στὸ θέατρο συνέρχονται ἐπὶ τὸ αὐτό, καὶ δοκιμάζουν ἀπὸ κοινοῦ συναισθήματα ὑβιαια ἢ ὑψηλά. Τέλος, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἡ φόρτιση τοῦ ὅρου μὲ ἔννοιες, πάλι, συλλογικές: ἡ λέξη θέατρο, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, ἁπαντᾶ μὲ μιὰ ἰδιάζουσα πυκνότητα μέσα σὲ κάθε λογῆς κείμενα, προκειμένου νὰ περιγραφοῦν ἔντονα καταστάσεις, τραγικές, μάλιστα, ἢ δραματικές, ἀλλὰ καὶ κωμικές· ὅλη ἡ σχετικὴ ὁρολογία παραστέκει γιὰ τὴ διατύπωση ἀνάλογων ἐννοιῶν: «θεατρίζω», «θέατρον φοβερῶν γεγονότων», κλπ. Ὅλα αὐτά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρότυπα, καὶ καταλήγοντας σὲ προσωπικὲς δημιουργικὲς προσπάθειες, ἐκφράζονται μὲ ἕνα πλῆθος σκηνικὰ ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρκετὰ βλέπουν τὸ φῶς τοῦ τύπου, οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν μεσοῦντα αἰώνα καὶ πέρα, μὲ αὔξουσες ἀναλογίες, ὅσο

πλησιάζουμε στὸν Ἀγώνα. Στὸ μεταξὺ ὅμως, ἀπὸ τὸν ἀρχόμενο 19ο αἰ., εἴτε σὲ κέντρα φαναριώτικα, καθὼς τὸ Βουκουρέστι, εἴτε σὲ κέντρα ὅπου ἀναπτύσσονται ἑλληνικὲς ἐμπορικὲς δραστηριότητες, καθὼς στὴν Ὀδησσὸ (καὶ γνωρίζουμε τί σημαίνουν καὶ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴν ἄποψη τοῦ Διαφωτισμοῦ), ἀναφαίνονται πότε πότε καὶ παραστάσεις θεατρικές· ἐρασιτεχνικὲς ἰδίως, καὶ στὴ συνέχεια μὲ κάποια τροπὴ πρὸς τὸν ἐπαγγελματισμό, ἔχουν κύριο σκοπὸ νὸ φρονηματίσουν τὸ κοινὸ σὲ κατεύθυνση, ἐμφανέστερα εἴτε διακριτικώτερα, ἐθνική. Γράφει ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, σὲ ἕνα δράμα του, τὸν «Ἀχιλλέα», τὸ 1805:

«Ὅταν εἴμεσθ' ἑνωμένοι, κ' ἡ Ἑλλὰς εὐδοκιμεῖ,
καὶ καμμία δὲν τὴν βλάπτει ἐχθρικὴ ἐπιδρομή».

Ὁ Κοραῆς πιστεύει ὅτι τὸ νέο ἑλληνικὸ θέατρο θερμαίνει «τῶν ὁμογενῶν τὰ στήθη διὰ τὴν ἀνάστασιν τῆς πατρίδος»· ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος γράφει τὸ 1817 ὅτι τὸ θέατρο «σκοπὸν ἔχει μόνον τῶν ἠθῶν τὴν διόρθωσιν καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν τῶν λαῶν· εἶναι τὸ κοινὸν σχολεῖον τῶν ἀνθρώπων, τὸ ὁποῖον ἀναπληρώνει τῶν ἄλλων σχολείων τὴν ἔλλειψιν»· τὸ 1820 ἐκδίδονται σὲ δύο τόμους διάφορα θεατρικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα, προλογίζοντας, γράφει ὁ ἐκδότης ὅτι μέσα στὰ ἄλλα «ἐστερήθημεν καὶ τὴν ὠφέλειαν» τοῦ θεάτρου, «τοῦ κοινοῦ τούτου τῶν ἠθῶν σχολείου». Προέχει, ὅπως σὲ ὁλόκληρο τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, μιὰ ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸν ἄνθρωπο, πρὸς τὶς δυνατότητές του γιὰ βελτίωση, γιὰ προαγωγή. Ὁ στόχος δὲν εἶναι πλέον πρὸς τὰ περασμένα, πρὸς τὴν ἀρχικὴ Ἀποκάλυψη, στὴν ὁποία ὁδηγοῦσε ἡ χριστιανικὴ πίστη, ἀλλὰ πρὸς τὰ μελλούμενα. Ὁ Διαφωτισμός, αἰσιόδοξος, ξανοίγοντας στοὺς δρόμους τῆς ἀνθρωπότητας τὶς προοδευτικές της δυνατότητες, πιστεύει στὴν ἀγωγή, στὴν ἐκπαίδευση, στὸ σχολεῖο, στὸ κάθε λογῆς σχολεῖο. Τοῦτο ἐξηγεῖ, μέσα ἀπὸ τὴ βαθιὰ συνείδηση τῶν φαινομένων τοῦ καιροῦ ἐκείνου, τὴ σημασία τὴν ὁποία δίνει τότε ὁ ἑλληνισμὸς στὸ σχολεῖο. Ὅμως ἡ σημασία, ἀκριβῶς, αὐτή, εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ ἐπιβάλλεται ἡ ἐξέτασή του σὲ χωριστὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας αὐτῆς.

Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὸ σχολεῖο, καὶ κάποτε μέσα ἀπὸ τὸ σχολεῖο, σὲ ἀκέραιο τὸν ἑλληνισμὸ περνάει μιὰ φρικίαση, ἡ ὁποία ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸν λόγο, ἡ ἀνάγκη ἐμπλουτισμοῦ τοῦ λεξιλογίου.

Ἀνάγκη, σὲ δυό, τουλάχιστον, ἐπίπεδα, ὄχι ἀμέσως σχετισμένα μεταξύ τους: εἶναι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ οἱ καινούριοι ὅροι ζωῆς, οἱ ὁποῖοι ἐπάγονται νέες λεξιλογικὲς καὶ δομικὲς ἀπαιτήσεις: εἴδαμε τὴ μόδα· καὶ εἶναι, ἐπίσης, ὁ καινούριος ψυχοπνευματικὸς κόσμος, ὁ ὁποῖος καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ ἐκφρασθεῖ μὲ κάποιες μορφὲς νεολογισμῶν, λέξεις καινούριες, δανεισμένες ἀπὸ τὴ Δύση, μαζὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἔννοιες, ἢ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅροι ζωντανοί, ἢ καὶ κοινόχρηστοι, ποὺ ἀποκτοῦν μιὰ καινούρια συναισθηματικὴ βαρύτητα.

Η ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Ἡ ὁμάδα τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἀνταποκρίνονται στὶς κοινωνικὲς ἢ τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες (μέσα στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται, φυσικά, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τεχνικὴ ὁρολογία) εἶναι πολὺ μεγάλη: στὸν 18ο αἰώνα, τὰ λίγα ἰδιωτικὰ γραπτά, ὅσα διαθέτουμε, συμβόλαια, ἀλληλογραφίες, καθὼς καὶ κάποιες ἐνδείξεις ἀπὸ ἔντυπα τοῦ καιροῦ, μᾶς πείθουν γιὰ μιὰ βαθύτατη ἀνανέωση τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου, τοῦ ὁποίου μικρὸ μέρος μόνο ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ ὡς σήμερα. Φυσικά, πρόκειται γιὰ κοινόχρηστους ὅρους, τῶν ὁποίων τὸ ἔτυμο πρέπει νὰ ἀναζητεῖται ἰδίως σύμφωνα μὲ τὴν προέλευση τῶν ἐννοιῶν στὶς ὁποῖες ἀνταποκρίνονται: τεχνικοὶ ὅροι ἀπὸ τὰ γερμανικά, ἐμπορικοὶ ἀπὸ τὰ ἰταλικά, πνευματικοὶ καὶ κοινωνικοὶ ἀπὸ τὰ γαλλικά. Ἀλλὰ δίπλα σ' αὐτὴ τὴ διεργασία, ποὺ γίνεται σὰν αὐτόματα καὶ ἀσύνειδα, καὶ χωρὶς τὴν συμπαράσταση τῶν λογίων, ἢ κάποτε τὸ πολὺ μὲ τὴν ἀνοχή τους (π.χ. νατουραλίστας, φραμασόνος), ὑπάρχει ἐκφρασμένη ἡ θέληση τῆς προδευτικῆς λογιοσύνης γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ λεξιλογίου μὲ τρόπους οἱ ὁποῖοι νὰ ἐπιτρέπουν τὴν προσαρμογή του σὲ νέες πνευματικὲς ἀνάγκες. Ὁ Βούλγαρης ἐκφράζεται ἀνεπιφύλακτα ὡς πρὸς αὐτό: «καὶ ὀνοματοθετοῦντι, οὗ οὐκ ἔστιν ὄνομα, παντὶ ἐφεῖται, ὡς ἂν ἐθέλοι ἑρμηνεύειν τὰ νενοημένα». Ὁ Καταρτζῆς δείχνει πὼς εἶναι εὔκολο στὴ νέα ἑλληνικὴ νὰ δανείζεται ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα καὶ νὰ πλουτίζει ἔτσι τὸ λεξιλόγιό της: «Μ' ὅλον τοῦτο στὰ καινούργια πράγματα ποὺ εὑρέθηκαν κι ἐφευρέθηκαν σήμερα στῆς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις, δὲ μᾶς φτάνουν ὅσο πολλαῖς λέξες καὶ σφετερίσουμε γραμματικῶς ἀπὸ τὰ ἑλ-

ληνικά· ὅθεν ἀπαραιτήτως πρέπει πρὸς ὥρας νὰ πολιτογραφήσουμ' ὁμοίως πολλαῖς ἄλλαις ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ καὶ ἀσιανὰ ἔθνη», ὡς τὴν ὥρα ὁπού, μὲ τὴν ἐδραίωση μιᾶς καινούριας λογιοσύνης, νὰ καθαρισθεῖ ἀπὸ αὐτὲς ἡ νέα γλῶσσα. Ἡ γνώμη τοῦ Βούλγαρη διατυπώνεται τὸ 1766· τοῦ Καταρτζῆ, τὸ 1788· τὸ 1812, εἶναι φανερὸ ὅτι πηγαίνουμε πιὸ πέρα: στὸ μεταξὺ ἔχει προχωρήσει ἡ ὑπερβολὴ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ, καὶ ὁ Κοραῆς ζητεῖ μιὰ ἔγκαιρη ἐπάνοδο στὴν πραγματικότητα, σὲ μιὰ μεγάλη συναγωγὴ τοῦ λαϊκοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ ὅπως σώζεται στὴ λαλιά. Ὁ ἴδιος νεολογίζει πρόθυμα. Οἱ ὀπαδοί του, ἢ οἱ λόγιοι ποὺ ὁπωσδήποτε ἐπηρεάζονται ἀπὸ τὴ σκέψη του, δὲν διστάζουν νὰ ὑποστηρίξουν στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη τὴν ἀνάγκη νὰ ὀργανισθεῖ τὸ λεξιλόγιο, ἐπιστημονικὸ καὶ φιλοσοφικό, τῆς νέας ἑλληνικῆς· ἔτσι ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας: στὶς πραγματικές του διαστάσεις ἂν θεωρηθεῖ τὸ φαινόμενο, δηλώνει ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς ἀλλάζοντας πνεῦμα ἀλλάζει γλώσσα, πλουτίζοντας σὲ ἔννοιες πλουτίζει καὶ σὲ λέξεις ποὺ τὶς ἐκφράζουν.

Ἀπὸ τὰ πιὸ κτυπητὰ παραδείγματα γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου, θὰ εἶχε κανεὶς νὰ μνημονεύσει δυό, τὰ ὁποῖα, ἄλλωστε, ἀκριβῶς, προέρχονται τὸ ἕνα ἀπὸ τὸν Βούλγαρη καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὸν Κοραῆ· ἐδῶ, πιά, ὁ νεολογισμὸς μᾶς εἰσάγει στὰ ἄδυτα μέσα τοῦ κόσμου, ὅπου ἀναστατώνεται ἡ νέα ἑλληνικὴ συνείδηση. Τὸ 1768, ὁ Βούλγαρης ἔχοντας ἀνάγκη νὰ ἐκφράσει τὴν ἔννοια τῆς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς, ἀπὸ τὶς βασικὲς τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ, δωροφορεῖ στοὺς πατριῶτες του τὸν ὅρο «ἀνεξιθρησκεία». Τὸ 1804, ὁ Κοραῆς, γιὰ νὰ ἀποδώσει στὰ ἑλληνικὰ τὸν ὅρο civilisation, προτείνει τὴ λέξη «πολιτισμός». Σ' αὐτὲς τὶς διαστάσεις κινεῖται ἡ ροπὴ πρὸς τὸν νεολογισμό, τὶς ὁποῖες οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ καὶ οἱ συντηρητικοὶ προσβλέπουν μὲ δυσπιστία· ὡστόσο καὶ οἱ ἀνανεώσεις, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται σὲ κατολισθήσεις σημασιολογικές, δὲν εἶναι λιγότερο ἐνδιαφέρουσες. Τρία παραδείγματα μὲ τὴ διαφορετική τους τὸ καθένα ὑφή, θὰ δείξουν καὶ τῶν φαινομένων τούτων τὰ χαρακτηριστικά: οἱ λέξεις ἀρετή, φιλόσοφος (καὶ φιλοσοφία) καὶ γένος.

Ἀρετὴ

Γιὰ τὸν πρῶτο ὅρο ἀπὸ τοὺς τρεῖς, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, ὡς τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία μελετοῦμε ἐδῶ, παρουσιάζεται πάντοτε μέσα στὴν κατηγορία τῶν καθιερωμένων ἀπὸ τὴν Ἠθικὴ διαιρέσεων. Εἶναι, πρώτιστα, οἱ ἀρετές, στὸν πληθυντικό, οἱ χριστιανικὲς ἀρετές, καὶ τὰ λοιπά· φυσικά, ὅταν πρόκειται νὰ γίνει λόγος γιὰ μιὰ ἀπὸ αὐτές, τότε, τὴν ἀπαντοῦμε στὸν ἑνικό, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτή, ἢ ὑπάρχει ἢ ὑπονοεῖται ὁ προσδιορισμὸς τῆς συγκεκριμένης ἀρετῆς. Περαιτέρω, ὅμως, ἔχουμε μιὰ τρίτη χρήση τοῦ ὅρου, στὸν ἑνικὸ μέν, ἀλλὰ χωρὶς προσδιορισμό: γιὰ τὴ γυναίκα, θὰ λέγαμε ὅτι ἐκφράζεται μὲ τὴ θέληση νὰ διαφυλάξει τὴ συζυγική της τιμή· γιὰ τὸν ἄνδρα, ὁπωσδήποτε πλησιάζει περισσότερο στὴ θέση του μέσα στὴν πολιτεία: ἡ πολιτική, ἂς ποῦμε, θέλησή του νὰ μὴ βλάψει ἢ νὰ ὠφελήσει τὸ συλλογικὸ σῶμα στὸ ὁποῖο ἀνήκει, φθάνοντας καὶ ὡς τὴν αὐτοθυσία. Στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν τώρα, βλέπουμε ὅτι οἱ ἀρετὲς στὸν πληθυντικὸ δὲν βγαίνουν εὔκολα ἔξω ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια ἠθικῆς, ἐνῶ ἐκεῖνο ποὺ πλεονάζει, μὲ μιὰ ἰσχυρὴ συναισθηματικὴ φόρτιση, εἶναι ἡ ἀρετή, ὡς διακριτικὸ τῆς ὑπερήφανης ἀξιοπρέπειας τοῦ πολίτη. Πέρα ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ λέξη, φεγγρίζει, καινούρια μορφή, ἡ μορφὴ τοῦ πολίτη. Παντοῦ ὅπου καὶ ἂν πλησιάσει κανεὶς σὲ κείμενα τῆς ἐποχῆς, θὰ βρεῖ αὐτὴ τὴν ἀρετή, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν vertu civique, αὐτὴ ἀκριβῶς, τὴν ὁποία ὀνομάζει ὁ Montesquieu, vertu politique. Πάντως, ἐδῶ δὲν πρόκειται πιὰ γιὰ ἀτομικὴ ἠθική, ἀλλὰ γιὰ τὴν κοινωνική: γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ βλέπουμε, μὲ τὸν Διαφωτισμό, τὸν ἄνθρωπο νὰ ἀνοίγεται πρὸς τὴν κοινωνία. Ἄλλωστε, τῆς ἀρετῆς αὐτῆς, ἡ ὁποία δὲν ἔχει τίποτε τὸ θεολογικό, ἀλλὰ εἶναι γερὰ δεμένη μὲ τὴν ἐγκόσμια ὕπαρξη, στόχος, γήινος καὶ αὐτός, εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ὅρος ποὺ ἐπίσης, παράλληλα μὲ τὴν ἀρετή παρουσιάζει ἰδιαίτερη πυκνότητα στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, ξεκαθαρίζοντας τὴν ἔννοια τῆς ἀρετῆς: ἀντίθετα πρὸς τὴν μακαριότητα τοῦ ὑπερπέραν, τὴν ὁποίαν ἀναζητεῖ σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ ὁ Χριστιανός, ἡ ἀρετὴ τοῦ πολίτη τὸν φέρνει πρὸς τὴν εὐδαιμονία σ' αὐτὸν τὸν κόσμο. Μιὰ κοσμική, «θύραθεν», ἠθικὴ φεγγρίζει μέσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς ἀρετῆς.

Φιλόσοφος

Ὁ ὅρος φιλόσοφος (-φιλοσοφία), ἐπίσης παραδοσιακὸς καὶ αὐτός, παρουσιάζει, καὶ μάλιστα μεγαλύτερα, σημασιολογικὰ προβλήματα καθὼς εἰσάγεται μέσα στὸν χῶρο τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν εἶναι μόνο ἀντικείμενο σημασιολογικῶν μεταβολῶν, ποὺ εἶναι ἐνδεικτικὲς βαθύτερων ἀναδιαρθρώσεων στὸν κόσμο τῶν πνευμάτων καὶ τῶν συνειδήσεων, ἀλλὰ ταυτόχρονα συντελεῖ στὴν ἀποκάλυψη τῶν βασικῶν ἀντιθέσεων οἱ ὁποῖες χωρίζουν τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τους. Πάντως, δὲν εἶναι ἄχρηστο νὰ θυμηθοῦμε, προκειμένου νὰ προσπελάσουμε στὰ προβλήματα τὰ ὁποῖα γεννάει, ὅτι κιόλας ἀπὸ τὴ γένεσή του εἶχε ἀρχίσει νὰ προσφέρεται σὲ ἀμφιλογίες καὶ ἐριστικότητες· οἱ διακρίσεις μὲ τὶς ὁποῖες περιβάλλεται, ὅταν χρησιμοποιεῖται, τὰ λογοπαίγνια ποὺ συνοδεύουν τὴ λέξη, ὅλα αὐτά, ποὺ φουντώνουν στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, τὰ ξαναβρίσκουμε ὑποτυπωμένα στὸν Πλάτωνα. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ ὅρο, ποὺ ἀπὸ τὴ φύση του τὴν ἴδια εἶταν προορισμένος, ὅπως τὸ πουλὶ τὸ πλατωνικό, νὰ ξεγελάει καὶ νὰ ξεφεύγει ἀδιάκοπα· ὅμως στὴν περίπτωσή μας, θὰ μᾶς ὁδηγήσει μὲ ἀσφάλεια πρὸς χρήσιμους χώρους.

Στὸν αἰώνα αὐτὸν τῶν Φώτων, ἡ φιλοσοφία παρουσιάζει ἕνα πολὺ ἀνοιγμένο ριπίδι ἐννοιῶν, τόσο ποὺ ὁ καθένας ποὺ τὴν ἀναφέρει, τὴν φορτίζει μὲ ὅ,τι κρίνει σκόπιμο. Ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς ὅμως ἀρχίζει νὰ παίρνει ἕνα νόημα μαχητικό, ἐριστικό: εἶναι ἡ «ὑγιαίνουσα» (1766), ἡ «ἀληθινή», ἡ «ὑγιής», ἐπίθετα, δηλαδή, ποὺ ἀποδοκιμάζουν ὅσους τὴν βλέπουν ἀλλιῶς, ἄρρωστη ἢ ψεύτικη. Ἀλλιῶς, θὰ τὴν ποῦν ἀκόμη, καθαρά, «πειραματική», καί, ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικά, «νεωτερική»· ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δυὸ αὐτοὺς προσδιορισμούς, μᾶς πηγαίνει πρὸς περιοχὲς ποὺ ὁλοένα καὶ λιγώτερο ἐπιδοκιμάζονται ἀπὸ τὸν συντηρητικὸ στοχασμό: ἐκεῖνος ξέρει τὶς αἰτίες τῶν ἀπασχολήσεων αὐτῶν: «τοῦ γεωμετρεῖν ἡ πλεονεξία, τοῦ φυσιολογεῖν τὸ σφόδρα περίεργον, τοῦ ἀστρονομεῖν ἡ πάλαι δεισιδαιμονία», καὶ πιὸ γενικά, «τὸ ὅλον ἡ τοῦ κέρδους ἐπιθυμία». Ἐπιτήδεια συνδυάζει τὰ ἐνδιαφέροντα τῆς στιγμῆς ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, προσφέροντας τὴ μετάφραση μιᾶς Φυσικῆς, μὲ τὸν τίτλο «Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν» (1799). Μὰ ὁ Ρήγας Βε-

λεστινλῆς τὸ εἶπε καλά, δέκα χρόνια πρίν, στὴν προμετωπίδα μιᾶς Φυσικῆς: «ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά»· καὶ ἀργότερα, ἔχουμε ἐγχειρίδιο Φυσικῆς ποὺ καυχιέται στὸν τίτλο του ὅτι ὁγαίνει «πρὸς παῦσιν τῆς δεισιδαιμονίας».

Ὡραῖα, γιατὶ ἐκφράζει μὲ σαφήνεια τὸ πρόβλημα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸν χρόνο, φανερώνεται ἡ σχέση τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης μὲ τὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου. Τὸ 1766 ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης τὸ ἐκθέτει στὴν Φυσική του· ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντενεργεῖ. Ὡστόσο, ἐκείνους τοὺς καιροὺς ὁ Θεοτόκης ἔχει δυσκολίες στὴ διδασκαλία του, καὶ ἀναγκάζεται, τελικά, νὰ ἐγκαταλείψει τὸ σχολεῖο τοῦ Ἰασίου, ὅπου ἐσχολαρχοῦσε, «διὰ νυκτός, ὡς δραπέτης». Τὸ 1781, ὁ Μοισιόδακας δημοσιεύει μιὰ «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας», ὅπου, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ἐκθέτει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀλλὰ πολὺ διακριτικά· ἔτσι, γράφει στὸν πρόλογο: «ἐνῷ ἐγκρίνω τὴν δόξαν τῶν Νεωτέρων, μήτε ἐπικυρῶ, μήτε ἀκυρῶ αὐτὴν τὴν δόξαν»... «Ὅστις φιλοσοφῶν χωρεῖ ἐν τοῖς τοιούτοις μετὰ λόγου, ὀφείλει μὲν νὰ προκρίνῃ τὰ πιθανώτερα, οὐδέποτε δὲ νὰ ἐπικυρῇ αὐτὰ ὡς βέβαια». Οἱ περιπέτειές του εἶχαν κιόλας ἀρχίσει καὶ ἡ σύνεσή του δὲν τὸν ἐβοήθησε. Τὸ 1794, ὁ Κοδρικᾶς, νέος τότε ἀκόμη καὶ σὲ προοδευτικὸ φαναριώτικο κύκλο, δίνει μιὰ μετάφραση τοῦ Fontenelle, τὴν ὁποία πλουτίζει μὲ σημειώσεις ὅπου, μεταξὺ ἄλλων, γράφει ἐναντίον ἐκείνων ὅσοι, «ὑπὸ δεισιδαίμονος ἀμαθείας κινούμενοι δὲν στέργουν τὰς ἀποδεδειγμένας ἀληθείας τοῦ Κοπερνικοῦ συστήματος». Ἀναφέρεται ὅτι τὸ βιβλίο καταδικάσθηκε γιὰ τὶς σημειώσεις αὐτὲς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία· πάντως τὸ 1797 ὁ Σέργιος Μακραῖος, καθηγητὴς στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, γράφει ἕνα «Τρόπαιον ἐκ τῆς Ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου». Ὁ δάσκαλος στὸν Τύρναβο, οἰκονόμος τῆς ἐκκλησίας, Ἰωάννης Πέζαρος, μαθαίνοντας γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Μακραίου, εἶπε: «Ὦ! ἀκόμη εἴμεθα νήπιοι καὶ ψοφοδεεῖς»· ὅμως εἶναι αἰσθητὴ μιὰ μεταβολή, ἕνας δισταγμὸς ἀπὸ τὴ μεριὰ τῆς Ἐκκλησίας, ὀφειλόμενος στοὺς Φαναριῶτες: στὸν ἀρχόμενο αἰώνα, διώκεται ὁ Βενιαμὶν ὁ Λέσβιος, ἐπειδὴ διδάσκει τὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀλλὰ τελικά, τὸ ζήτημά του μένει μετέωρο. Ἡ παλαιὰ θέση τοῦ Θεοτόκη ἐπάνω στὸ ἴδιο θέμα, ἑρμηνεύεται ἀπὸ τοὺς συντηρητικοὺς ὡς ἁπλὴ ὑπόθεση.

Ὅμως ὑπάρχει καὶ ὁ ἄλλος χαρακτηρισμός, τὸν ὁποῖο μᾶς ξαναθύμισε ὁ Μοισιόδακας: νεωτερικὴ φιλοσοφία, οἱ νεώτεροι. Ὁ νεωτερισμός, ὀργανικά, εἶναι καμωμένος νὰ προκαλεῖ τὴν ἀνησυχία τοῦ συντηρητικοῦ κόσμου: «μὴ μεταίρειν ὅρια αἰώνια», εἶναι ἡ οὐσία τῆς ὁποιας συντηρητικῆς διδασκαλίας. Αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοῦ νεωτερισμοῦ, θὰ ἀποδοκιμάζεται τώρα παντοῦ ὅπου ἐμφανίζεται κάποια ροπὴ πρὸς τὴν μεταβολὴ τῶν παραδοσιακῶν κατεστημένων. Οἱ ὀπαδοὶ τῶν νέων ἰδεῶν τὸ ξέρουν τόσο καλά, ὥστε ἡ φροντίδα τους εἶναι, σταθερά, νὰ τονίζουν τὴ σχέση τῶν θεωριῶν τους πρὸς τὴν παλαιότητα, τὴν κάθε εἴδους παλαιότητα. Ὁ Μοισιόδακας, στὸ ἴδιο κείμενο τῆς Γεωγραφίας του, γιὰ νὰ κολάσει τὸ θάρρος του ἀναφορικὰ μὲ τὶς διδασκαλίες γιὰ τὴν κίνηση τῆς γῆς γράφει: «νεωτερίζω, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν πυθαγορίζω»· ἡ νέα θεωρία ντύνεται τὸ σεβάσμιο ἔνδυμα τῆς παλαιότητας. Ὁ Καταρτζῆς, προκειμένου νὰ εἰσαγάγει τὰ γλωσσικά του ἀνακαινιστικὰ διδάγματα, λέει ὅτι εἶναι «νεωτερίζοντα τὸ φαινόμενο», δηλαδὴ ὅτι φαίνονται πὼς νεωτερίζουν, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα δένονται μὲ τὴν ἀρχαία γλωσσικὴ παράδοση. Ὁ Κοραῆς, ἀργότερα, ὅταν θέλει νὰ ἀναφερθεῖ σὲ διάφορες θεωρίες, μιλεῖ γιὰ «παραινέσεις παλαιῶν φιλοσόφων»· εἶναι, βέβαια, ὁ ἀσιατικὸς κανόνας τῆς παλαιότητας, τὸν ὁποῖο θεραπεύει ἔτσι, ὅπου φοβᾶται ὅτι θὰ τὸν βρεῖ ἐμπρός του, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἡ διαβεβαίωση τὴν ὁποία κάνει, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὅτι δὲν εἰσάγει καινὰ δαιμόνια.

Ὡστόσο, στὸ μεταξύ, οἱ ὅροι φιλόσοφος, φιλοσοφία, ἔχουν γίνει αἴτια σκανδάλου γιὰ τὴ συντηρητικὴ διανόηση. Φυσικὰ —τοῦτο εἶναι ζήτημα τακτικῆς— ὑπάρχουν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ προσπαθοῦν νὰ περισώσουν τὴν αἴγλη τοῦ ὀνόματος γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν δικῶν τους ἀπόψεων· ἡ ἁπλούστερη ὅμως καὶ ἀμεσώτερη ἀντίδραση ἀποβλέπει στὴν ἀναίρεση τοῦ πράγματος καὶ τὸν ἐξευτελισμὸ τοῦ ὅρου. Τὰ παλαιὰ λογοπαίγνια, φιλόψοφος > φιλόσοφος, ξαναανθίζουν: φιλόζοφος, ξυλόσοφος, καὶ τὰ λοιπά. Ὅμως, ἀπὸ τὶς προσπάθειες τοῦ Διαφωτισμοῦ, μιὰ ἔχει στόχο τὴν ἐπίτευξη κάποιας ἰσορροπίας· ἡ θέληση τοῦ Καταρτζῆ εἶναι νὰ ἐντάξει τὴ φιλοσοφία καὶ τὴ μορφὴ τοῦ φιλοσόφου σὲ μιὰ διαδικασία ἡ ὁποία νὰ μᾶς περνάει μαλακὰ ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ποικιλία σημασιῶν στὴ νεώτερη. Ὥστε καὶ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη γίνεται προσπά-

θεια γιὰ προσέγγιση, γιὰ τὴ διάσωση ἑνὸς ὅρου χρήσιμου. Ὁ Καταρτζῆς θυμίζει σὲ μακρὰ ἀλληγορία, ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν δέχεται «ἡδύτερον ἄλλην πατρίδα παρὰ τὴν Ἑλλάδα»· ἔτσι παρέχονται οἱ δυνατότητες γιὰ τὸν συγκερασμό. Ἡ τακτικὴ τοῦ Κοραῆ εἶναι πάντοτε νὰ διαχωρίζει, νὰ ἐπισημαίνει τὸ καλὸ μέσα στὶς ὁμάδες τὶς ὁποῖες ἀποδοκιμάζει, κατὰ τρόπο ὥστε νὰ ἔλκει πρὸς τὴ δική του ἄποψη ὅσους δὲν εἶναι ἐντελῶς στρατευμένοι: «Οἱ ἀναίσχυντοι τῆς φιλοσοφίας συκοφάνται», γράφει, «ὀνομάζουσι τὰς τοιαύτας διδασκαλίας δημεγερσίας, ἀλλ' ἀπὸ τοιαύτας δημεγερσίας γέμει τὸ Εὐαγγέλιον» (1809). Ἀπὸ τὴν πρόσφατη γαλλικὴ γραμματεία, φαίνεται νὰ εἰσάγει στὰ ἑλληνικὰ τὸν ὅρο «ἀντιφιλόσοφος»· μὰ ὡς ἀργὰ ἀκόμη, ἡ φιλοσοφία εἶχε ἰσχυρὰ ἐρείσματα μέσα στὸν χῶρο τῆς κοινωνικῆς ἡγεσίας. Ἀπὸ τοὺς διαπρεπέστερους Φαναριῶτες τοῦ καιροῦ, ὁ Δημήτριος Μουρούζης, ποὺ θὰ γινόταν λίγο ἀργότερα σφάγιο στὴν ἐθνικὴ ἀναγεννητικὴ προσπάθεια, ἔλεγε μέσα στὸ πατριαρχεῖο τὸ 1810: «μὴ ἐνοχλεῖτε τοὺς φιλοσόφους· διότι θέλετε καταισχυνθῇ».

Αὐτὴ τὴν συμπόρευση προσπαθοῦν νὰ διασπάσουν οἱ ἀντιφιλόσοφοι ρίχνοντας στὴ μέση συνθήματα ἐξ ἴσου ξένα καὶ ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ ἀπὸ τὴ θρησκεία. Τοῦτο γίνεται πρῶτα μὲ ἐπιτήδειους ὑπαινιγμούς, μὲ τὴ συσχέτιση τῆς ἑλληνικῆς ἀνακαινιστικῆς προσπάθειας πρὸς τὰ πράγματα ὅπως εἶχαν παρουσιασθεῖ στὴν ἐπαναστατημένη Γαλλία. Ἔτσι, γράφει τὸ 1814, ὁ Στέφανος Κομμητᾶς ἐναντίον ἐκείνων «οἵ, ἵνα τινὲς τοῖς ἀμαθεστέροις δόξωσιν εἶναι, ἐδόων τρανότατα Φιλοσοφία, Φιλοσοφία· καὶ εἴ τις ἔμφρων ἠρώτα αὐτούς, ὅ,τι ποτε ἐννοοῦσι διὰ τοῦ ὀνόματος», ἐκεῖνοι «οὐδὲν ἀπεκρίνοντο, ἀγνοοῦντες δηλαδή, ἀλλ' ἐδόων Φιλοσοφία, Φιλοσοφία». Τὸν ἴδιο χρόνο, ὁ Δούκας ξαναπαίρνει σαφέστερα τὸ μοτίβο: «Τὸ δὲ βοᾶν πολλάκις φιλοσοφία, φιλοσοφία καθάπερ ποτὲ οἱ μαινόμενοι Γάλλοι, liberté, liberté, πρὸς ἀπώλειαν τῆς τῶν ἐθνῶν εὐταξίας, φιλοσοφίαν ἀληθῆ οὐ ποιεῖ». Λίγο ἀργότερα, τὸ 1818, ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς θὰ τοποθετήσει τὸ ζήτημα τῆς διαφωνίας τῶν ἀπόψεων, μὲ ἄκρα σαφήνεια: «Πρόκειται ἄρα περὶ τῶν κυριωτέρων ἐθίμων τοῦ Γένους μας, καὶ ὄχι ἁπλῶς περὶ δύο ἢ τριῶν γραικοβαρβαρικῶν λεξειδίων»· γιὰ τὸν Κοραῆ, φυσικά, τὰ λέει αὐτά, καὶ προκειμένου νὰ τὸν εὐτελίσει ἐντελῶς, μιὰ λέξη τοῦ προσάπτει: τὸν λέει φιλόσοφο.

Ἴσως νὰ μὴν ἔχει ἄδικο· ἀργὰ πολύ, μέσα στὸν Ἀγώνα πιά, ὁ Κοραῆς ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα καὶ τοῦ δίνει ἀπόλυτη εὐρύτητα: «Οἱ ἐχθροὶ τῆς φιλοσοφίας (καὶ τὴν ἐχθρεύονται πολλοί), θέλοντες νὰ τὴν καταστήσωσι μισητήν, ἐπενόησαν νὰ τὴν κάμωσι συνώνυμον μὲ τὴν ἀσέβειαν. Ἡ συκοφαντία, ἂν καὶ ὑπερβολῇ ἀναίσχυντος, δὲν θέλει παύσει, ἂν δὲν φιλοσοφήσῃ ὁ κοινὸς λαός. Ὁ κοινὸς λαὸς φιλόσοφοι! φωνάζουν οἱ Φαρισαῖοι, σείοντες τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων. Ναί, ἀγιώτατοι Φαρισαῖοι, ὁ κοινὸς λαὸς φιλόσοφοι, ἂν ἡ φιλοσοφία ἦναι ὄχι ὅ,τι σεῖς τὴν ἐξηγεῖτε, ἀλλὰ γνῶσις τῶν ἀληθῶς συμφερόντων εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ λαοῦ».

Γένος

Τέλος, ὁ ὅρος γένος. Αὐτὸς θὰ μᾶς δώσει ἴσως τὴν σαφέστερη εἰκόνα τῆς αἰχμῆς πρὸς τὴν ὁποία πορεύεται ὁ ἑλληνισμὸς μέσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν φώτων. Ἀγγίσαμε πρὶν ἕνα ἄλλο θέμα, τὸ θέμα τῶν προγόνων· ἡ σύζευξη τῶν δύο ὅρων εἶναι φανερή, εὐνόητο τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο. Ὁ ὅρος «γένος» εἶναι παραδοσιακός· ὡστόσο, στατιστικά, στὴν παλαιότερη χρήση, ἡ ἐτυμολογική του φρεσκάδα εἶναι αἰσθητή: πρόκειται πάντοτε γιὰ κάποιο, προσδιοριζόμενο, γένος. Ὕστερα, στενεύει, τείνει νὰ στενεύσει, σκληραίνει, καὶ ὅλο καὶ περισσότερο παίρνει περιεχόμενο ποὺ ἀνάγεται σὲ ἐθνικὰ συλλογικὰ σώματα. Μετὰ τὴν Ἅλωση, ἔχουμε συχνὲς χρήσεις ἐμπλουτισμένες μὲ συναισθηματικὸ περιεχόμενο· ἀπὸ τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, τὸ ἡμέτερον γένος, περνοῦμε στὸ δυστυχὲς ἡμῶν γένος, καὶ τὰ λοιπά. Καὶ ἔρχεται πιὰ μιὰ στιγμή, ὅπου τὸ γένος ἐμφανίζεται χωρὶς κανέναν προσδιορισμό, καὶ μὲ βαριὰ συναισθηματικὴ φόρτιση: εἶναι τὸ γένος, μόνο, τὸ κατεξοχὴν γένος. Ἡ στιγμὴ αὐτὴ ἀνήκει πιὰ στὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ εἶναι στενὰ σχετισμένη μὲ τὴν ἔννοια τῶν προγόνων. Στὸν Καταρτζῆ, ἡ λέξη γένος, πάντοτε προσδιορισμένη μὲ τὴν ἀντωνυμία, εἶναι ἀκριβῶς ἐπάλληλη μὲ τὴ λέξη ἔθνος· ὅμως, ἀπὸ ἐκεῖνον στὸν Κοραῆ, ἡ μεταβολὴ τοῦ κλίματος εἶναι αἰσθητή. Ὁ Κοδρικᾶς, προσεκτικὸς πάντοτε στὶς λεπτομέρειες, καὶ μάλιστα, προκειμένου γιὰ ἔλεγχο, τὸ παρατηρεῖ· φυσικά, δὲν βλέπει τὸ μεγάλο ξάνοιγμα τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν συναισθηματικὸ κόσμο, πρὸς τὸ πάθος, ἀλλὰ δια-

κρίνει τὸ φαινόμενο μὲ ἀκρίβεια. Δὲν βλέπει ὅτι ὁ Κοραῆς ἔρχεται ὕστερα ἀπὸ ἄλλους στὴ χρήση τοῦ ὅρου χωρὶς κανέναν προσδιορισμό, ἀλλὰ στὴ χρήση αὐτὴ στηρίζεται, ἄλλη μιὰ φορά, γιὰ νὰ τοποθετήσει τὸ ζήτημα σὲ ἐπίπεδο πολιτικό, κοινωνικό. Πραγματικά, ἡ ἰδέα τοῦ γένους εἶχε ἀποκτήσει τέτοιες διαστάσεις μέσα στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση, ὥστε ὁποιοσδήποτε προσδιορισμὸς νὰ τὴν εἰδικεύει, καί, συνεπῶς, νὰ ἐλαττώνει τὴ σημασία της: δὲν εἶναι πιὰ τὸ γένος μας, δὲν εἶναι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, εἶναι τὸ γένος, αὐτὸ ποὺ οὔτε χρειάζεται οὔτε ἐπιδέχεται προσδιορισμό, τὸ Γένος. Ὁ Κοδρικᾶς τὸ προσέχει στὸν Κοραῆ καὶ σχολιάζει μὲ τὸν τρόπο του: «Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ χυδαϊκοῦ ὕφους εἶναι καὶ τὸ νὰ ἐκφέρῃ ἀορίστως τὰ σχετικὰ ὀνόματα». ...«Αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς ἀορίστου ἐκφράσεως ἂς παρατηρηθῇ εἰς ὅλα τὰ συγγράμματα τοῦ φιλοσόφου. Ποτὲ δὲν λέγει, "τὸ Γένος μας", "ἡ Πατρίς μας", "ἡ Γλῶσσα μας". Ἀλλ' ἀορίστως ἐκφέρει "τὸ Γένος", "ἡ Πατρίς", "ἡ Γλῶσσα"».

Ὅπως εἶταν ἐπόμενο, μιὰ τέτοια μεταρσίωση δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς κάποιες ἐπεξεργασίες: τὸν ὅρο θὰ τὸν ἀξιοποιήσουν ἐξ ἴσου οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὅσοι διαφωνοῦν μαζί τους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σημασιολογικὴ ἄνωση ἡ ὁποία παρατηρεῖται σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια: γένος, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, εἶναι ὁ ὅρος ποὺ χρησιμοποιεῖται σὲ παλαιότερα κείμενα γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἰταλικὴ λέξη nazione, ἡ γαλλικὴ nation· δηλαδὴ ἐθνικὴ κοινότητα μέσα σὲ μιὰ ξένη πολιτεία. Εἶναι ἡ nazione τῶν Ὁλλανδῶν στὴ Σμύρνη, ἡ nazione τῶν Ἑλλήνων στὴ Βενετία, καὶ τὰ λοιπά. Διδάσκαλος τοῦ γένους, εἶναι ὁ διδάσκαλος ὁ διορισμένος ἀπὸ τὴν κατὰ τόπους κοινότητα, τῆς Βενετίας ἢ ὁποια ἄλλη, γιὰ νὰ διδάσκει τὰ Ρωμιόπουλα. Ὅταν ὁ ὅρος προάγεται συναισθηματικά, προάγεται συνάμα καὶ ἡ ἔννοια τοῦ διδασκάλου τοῦ γένους. Ὥσπου πλέον, πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Διδάσκαλος τοῦ Γένους ἔχει γίνει τὸ ἀντίστοιχο μὲ ὅ,τι, λίγα χρόνια ἀργότερα, θὰ εἶναι ὁ Ἀπόστολος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἢ ὁ Ἐθνικὸς Ποιητής· ὁ διδάσκαλος δηλαδή, ποὺ ἀντίθετα ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σημασία, δὲν εἶναι ὁ μερικὸς διδάσκαλος σὲ μιὰ κοινότητα, ἀλλὰ ὁ γενικὸς διδάσκαλος, ὁ διδάσκαλος τῆς Φυλῆς, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν προσωπικότητά του, μὲ τὸν ἱερό του ἐνθουσιασμό, μὲ τὴ σοφία του καὶ τὴν ἀρετή του,

φωτίζει καὶ θερμαίνει τὸ γένος ὁλόκληρο. Τὸ 1820, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης κάνει λόγο γιὰ «ὅλους τοὺς ἀληθινοὺς διδασκάλους τοῦ Γένους». Εἶναι ἡ στιγμή, ἄλλωστε, ὅπου ἡ ὑπέρχρηση τοῦ ὅρου φαίνεται ὅτι ἀρχίζει νὰ κουράζει. Σὲ ἕνα γράμμα ἀπὸ τὴν Πόλη, ἀκριβῶς, καὶ τὸν ἴδιο χρόνο, διαβάζουμε: «Ὁ Ἱλαρίων ἐδημηγόρει ὑπὲρ τῆς τυπογραφίας τοῦ Γένους, προβάλλων μέσα πρὸς συντήρησιν καὶ ἐπαναλαμβάνων "γένους, γένους"». Τὸ 1821, διαβάζουμε στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», σὲ ἕνα διάλογο τοῦ Κοραῆ, δημοσιευμένο χωρὶς τὸ ὄνομά του: «ΝΙΚ. Ἠξεύρεις τί συλλογίζομαι; ΑΘ. "Τί;" ΝΙΚ. "Τὴν κατάχρησιν τοῦ ὀνόματος Γένος, ἤτις χαρακτηρίζει ὅλους τοὺς δημοκόπους"». Μὲ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων, ὕστερα ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, καὶ μὲ τὴ διαμόρφωση νέων συνειδησιακῶν, πνευματικῶν καὶ συναισθηματικῶν καταστάσεων, ὁ ὅρος «γένος» θὰ ὑποχωρήσει σταθερὰ ἐμπρὸς στὸν ὅρο «ἔθνος». Ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ἀπὸ τοὺς ἔσχατους ἐκπρόσωπους τοῦ Διαφωτισμοῦ, δυσφορεῖ μὲ τὴ σειρά του, στὸν φθίνοντα πλέον 19ο αἰώνα, γιὰ τὴν ὑπερβολικὴ χρήση τοῦ ὅρου «ἔθνος» καὶ τῶν πολυάριθμων παραγώγων του.

Ρωμιοί, Γραικοί, Ἕλληνες

Συγγενικό, καὶ ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικό, εἶναι τὸ πρόβλημα ποὺ παρουσιάζεται ἐπάνω στὴν ἄνοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀναφορικὰ μὲ τὸ ὀνομάτισμα τοῦ γένους. Οὐσιαστικά, ὁ μεταγενέστερος ἑλληνισμὸς ὀνοματίσθηκε μὲ τρία ἐθνικὰ ὀνόματα· δηλαδὴ Ρωμιοὶ (ἢ Ρωμαῖοι), Γραικοὶ (ἢ Γραῖκοι), Ἕλληνες. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ βαρύνεται ἀπὸ ὅ,τι ὀνόμαζε ὁ Καταρτζῆς πρόκριμα: ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὄνομα Ἕλληνες σημαίνει πάντοτε τοὺς ἐθνικούς, τοὺς εἰδωλολάτρες. Ὅμως, κάποια ἀνταπόκριση βρίσκεται ἀνάμεσα στὶς παλαιὲς καὶ στὶς καινούριες τύχες τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ ἀργά, στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ Βυζαντίου, ὁπότε ἡ λέξη ξαναπαίρνει τὸ ἱστορικό της περιεχόμενο, σὲ ἔνιες ἄξιες λόγου περιπτώσεις, τὸ ἄσχετο ἀπὸ τὰ θρησκευτικὰ πράγματα. Ἔτσι τὴν μεταχειρίζεται ὁ Γεώργιος Γεμιστός, στὸν ὁποῖο, κιόλας, ὑπάρχει, ἴσως, μία ἠθελημένη σύζευξη ἀνάμεσα στὴν ἱστορικὴ καὶ στὴ θρησκευτικὴ σημασία: «Ἐσμὲν γὰρ

οὖν»... «Ἕλληνες τὸ γένος ὡς ἥ τε φωνὴ καὶ ἡ πάτριος παιδεία μαρτυρεῖ». Δυὸ ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση, ὁ Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος ὀνομάζει τὴν Πόλη «ἐλπίδα καὶ χαρὰν πάντων τῶν Ἑλλήνων». Φυσικά, ὁ ἀρχαϊσμὸς τῶν ἱστοριογράφων συσκοτίζει κάπως τὰ πράγματα· ὅπως οἱ Ὀθωμανοὶ γίνονται Πέρσες, ἐπόμενο εἶναι καὶ οἱ Ρωμιοὶ νὰ ἐμφανίζονται Ἕλληνες στὰ ἱστοριογραφικὰ κείμενα· ὅμως εἶναι φανερὸ ὅτι μέσα στὶς δύσκολες ὧρες στὶς ὁποῖες ἔχει εἰσέλθει ὁ ἑλληνισμός, ἡ ἀνάμνηση τῶν καιρῶν τῆς ἀρχαίας δόξας θὰ ἀποτελεῖ, πότε πότε, ἄλλοτε κίνητρο καὶ ἄλλοτε παρηγορία· μὰ ἡ Ἐκκλησία προσέχει πάντοτε: «Οὐκ ἄν ποτε φαίην Ἕλλην εἶναι», γράφει ὁ Γεννάδιος Σχολάριος.

Δὲν ἔχουν περάσει ἑκατὸ χρόνια ἀπὸ τὴν Ἅλωση, καὶ ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος γράφει τὸ μακρό του ἀρχαϊκὸ ποίημα «Θρῆνος εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφήν». Σύγχρονός του εἶναι ὁ ἀρχηγὸς μισθοφόρων Θωμᾶς, ὁ ὁποῖος προσφωνεῖ τοὺς συμπατριῶτες του ποὺ ὁδηγεῖ στὴ μάχη: «Ἑλλήνων γὰρ ἐσμὲν παῖδες, καὶ βαρβάρων σμῆνος οὐ πτοούμεθα». Καὶ πάλι ἀνησυχεῖ κανεὶς κάπως γιὰ τὸν ἐξαρχαϊσμὸ τοῦ ἱστοριογράφου· μὰ ἡ ὅλη δημηγορία δὲν θὰ εἶχε νόημα, ἂν δὲν εἶταν ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἅλλωστε, τὸ ἀφελέστερο πέρασμα, μέσα ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ, πρὸς τὴν ἀρχαία αἴγλη, εἶναι πάντοτε ἡ γλώσσα, ἀφοῦ ἡ διαδικασία τῆς ἀρχαίας γλώσσας δὲν παρουσιάζει καμμία διακοπή, ἀπὸ τὸν ἀττικισμὸ ὡς τὶς ἡμέρες τὶς ὁποῖες ἐξετάζουμε ἐδῶ, καὶ ἀφοῦ, ὅπως γνωρίζουμε κιόλας, σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς μακροὺς αἰῶνες ὅταν γίνεται λόγος γιὰ «ἑλληνικὴ» γλώσσα νοεῖται πάντοτε ἡ ἀρχαία. Ἔτσι, πιὸ καθαρά, πιὸ εἰδικά, ὁ ὅρος χρησιμοποιεῖται στὸν χῶρο τῶν γλωσσικῶν πραγμάτων. «Ἕλληνες», σὲ μιὰ ἰδιάζουσα χρήση, τῆς ὁποίας τὸ ἀντίστοιχο βρίσκεται καὶ στὶς δυτικὲς γραμματεῖες, εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ ξέρουν καλὰ τὰ ἑλληνικά, τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα· καὶ πάλι, ἐπάνω στὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας διαβάζουμε, ἀναφορικὰ μὲ τὴν παρακμὴ τῆς παιδείας στὸν ἀνατολικὸ κόσμο: «Καὶ νῦν ἐν Ἰταλοῖς, Ἕλληνες τῶν ἐνταῦθα βελτίους». «Νὰ σπουδάζετε τὰ παιδιά σας νὰ μαθαίνουν ἑλληνικά», λέει ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, φροντίζοντας στὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείων· «διότι καὶ ἡ Ἐκκλησία μας εἶναι εἰς τὴν ἑλληνικήν, καὶ τὸ γένος μας εἶναι ἑλληνικόν», προσθέτει.

Ὡστόσο, αὐτὰ ποὺ ἐπικρατοῦν ὡς ἐθνικὰ ὀνόματα τότε, εἶναι Ρωμιοί, καὶ Γραικοί. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ Κοσμᾶ: εἴμαστε πιὰ στὸ κλίμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὑπάρχουν οἱ πρόγονοι, οἱ ἀπόγονοι, ἔννοιες ζωντανές· τὸ ὀνομάτισμα θὰ πρέπει νὰ σφραγίσει ὅλη αὐτὴ τὴν ὑπόθεση. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ποὺ φαίνεται νὰ ἀπασχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα, ὅπως θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ περιμένει ἀπὸ τὴ ζωηρή του καὶ εὐαίσθητη πολυπραγμοσύνη, εἶναι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης. Τὸ 1768, μεταφράζοντας τὸ «Περὶ τῶν διχονοιῶν», ἐκθέτει γιατὶ προτιμάει τὸ Γραικός: «Γραικοὶ ἀπὸ Γραικοῦ τινός, ἢ Γραίκου, τὸ παλαιὸν ὀνομαζόμενοι, οἱ ὕστερον Ἕλληνες ἀπὸ Ἕλληνος υἱοῦ τοῦ Δευκαλίωνος. Οἱ Λατῖνοι ἄνωθεν, καὶ τὰ ἔθνη ἅπαντα τῆς Εὐρώπης τὴν σήμερον, δὲν γνωρίζουσι τὸ Γένος μὲ ἄλλο ὄνομα. Ἡμεῖς δι' ὅλης τῆς παρούσης μεταφράσεως τὸ αὐτὸ ὄνομα μεταχειριζόμεθα, ἀποφεύγοντες τὸ μὲν Ἕλληνες διὰ τὴν ἔμφασιν τῆς εἰδωλοθρησκείας, τὸ δὲ Ρωμαῖοι πρὸς ἀντιδιαστολὴν τῶν Ρωμάνων», δηλαδὴ τοῦ δυτικοῦ ἀντίστοιχου ὅρου. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ παρατηρήσει ὅτι γενικὰ ἡ τάση γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Γραικὸς εἶταν πιὸ ἔντονη σὲ ὅσους εἶχαν πυκνὲς ἐπαφὲς μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο· πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ «Ἕλληνες», παρὰ τὸ θρησκευτικό του πρόκριμα, κερδίζει ἔδαφος: καὶ ἐδῶ ἐπίσης ἀρχίζει νὰ χαράζει μιὰ χροιὰ ἀδιαφορισμοῦ. Ὁ Καταρτζῆς διαπιστώνει μὲ δυσφορία τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἕλληνες, γράφοντας γύρω στὸ 1783: «Λοιπὸν ἐκεῖνο τὄνομα ποὺ ἀπὸ Χριστοῦ ὡς τὴν αἰχμαλωσία μας», δηλαδὴ ὡς τὴν Ἅλωση, «τόσους αἰῶνες ἔλαβε χρῆσι, κ' ἡ σημασία του βεβαιώθηκε μὲ παραγραφὴ χρόνων ἀμνημονεύτων νὰ σημαίνῃ εἰδωλολάτρη, πῶς μερικοὶ σπουδαῖοι», δηλαδὴ λόγιοι, «ἐνάντια καὶ στοὺς κανόνες τῆς γραμματικῆς τολμοῦν ν' ἀλλάζουν σημασία λέξις, καὶ νὰ λὲν τὸν ἑαυτό τους Ἕλληνες, καὶ νὰ μὴν τό 'χουν πρόκριμα καθὸ χριστιανοί, καὶ ἀτιμία καθὸ Ρωμηοί;» Καὶ ἀκόμη, συνεχίζοντας, παρέχει μιὰ μαρτυρία κατηγορηματική:... «ὄξ ἀπτοὺς σπουδαίους μας ὁποὺ εἶπα, ὅλο τὸ ἔθνος μας τώρα, ὅταν λὲν Ἕλληνα, νοοῦνε εἰδωλολάτρη»· καὶ ἐπάγεται μὲ τὴν κρίση ὅτι «πὼς εἴχαμε προγόνους τοὺς Ἕλληνες, τιμὴ μεγαλώτατη, χωρὶς νὰ πρετεντέρουμε τὄνομα».

Ὁ Κοραῆς εἶναι ἀπὸ τοὺς «σπουδαίους». Τίποτε δὲν δείχνει σαφέστερα πόσο ἀπότομο γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ στάθηκε τὸ πέρασμα

ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο αἰώνα, ὅσο ἡ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὸν Κοραῆ ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, προκειμένου γιὰ τὸ ἐθνικὸ ὀνομάτισμα· στὴ γνώμη τοῦ Κοραῆ ἀνιχνεύουμε τρία τινά: βέβαια, ὑπάρχει ἡ συνήθεια τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὁποῖος ζεῖ στὴ Δύση, ἀλλὰ ἰδίως βρίσκονται ἡ αὐξημένη ἐθνικὴ φρικίαση ἡ ὁποία τὸν κάνει νὰ ἀποκρούει τὸ Ρωμιὸς - τὴν ἀνάμνηση τῆς ξενοκρατίας -, ὁ ἔντονος κλασικισμὸς - ποὺ τὸν φέρνει πρὸς τὰ ἀρχαῖα -, ἡ ἔλλειψη θρησκευτικοῦ ἐλέγχου, ἡ ὁποία ἀφήνει ἐλεύθερο τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὴ μνήμη τῆς εἰδωλολατρείας. Ὁ Καταρτζῆς, εἴδαμε, ξέρει ὅτι εἴχαμε προγόνους τοὺς Ἕλληνες· ξέρει ἀκόμη ὅτι ὁ νέος ἑλληνισμὸς ἀποτελεῖ ἐθνότητα, δεμένη μὲ τοὺς ἀρχαίους, μέσα ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, καὶ τὰ ἐκφράζει αὐτὰ σὲ χωρία γεμάτα ρητορικὸ παλμό: παίρνοντάς το, γράφει, ἀπὸ τὸν ὁρισμὸ τοῦ πολίτη, τὸν ὁποῖο δίνει ὁ Ἀριστοτέλης, κάποιοι ξένοι γράφουν ὅτι δὲν ἔχουμε πατρίδα, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἔτσι· «κ' ἀνίσως, ναὶ δὲ μετέχουμε στὴ διοίκηση τῆς πολιτείας τῶν κρατούντων μας κατὰ πάντα, μ' ὅλον τοῦτο δὲν εἴμαστε σ' αὐτήνα μὲ τὴν ὁλότη ἀμέτοχοι». Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἡ νομικὴ του ἐμπειρία τοῦ προσφέρει τὰ ἐπιχειρήματα ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴ θέση του: ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, πολιτικοὶ ἄρχοντες, νόμοι ἐκκλησιαστικοί, νόμοι πολιτικοί, κτηματικὴ περιουσία, «καὶ σὲ πολλὰ μέρη καὶ μικρούτζικα συστήματα πολιτικὰ μὲ προνόμια». Ἔτσι ἀγγίζει τὴ συνείδηση: «Ἀφ' οὗ ἕνας Ρωμηὸς συλλογιστῇ μιὰ φορὰ πὼς κατάγεται ἀπὸ τὸν Περικλέα, Θεμιστοκλέα καὶ ἄλλους παρόμοιους Ἕλληνες, ἢ ἀπτοὺς συγγενεῖς τοῦ Θεοδόσιου, τοῦ Βελισάριου, τοῦ Ναρσῆ, τοῦ Βουλγαροκτόνου, τοῦ Τζιμισκῆ κ' ἄλλων τόσων μεγάλων Ρωμαίων, ἢ ἔλκει τὸ γένος του ἀπὸ κανέναν ἅγιο, ἢ ἀπὸ κανέναν του συγγενῆ, πῶς νὰ μὴν ἀγαπᾷ τοὺς ἀπογόνους ἐκείνων κ' αὐτωνῶν τῶν μεγάλων ἀνθρώπων; Πῶς νὰ μὴν τό 'χῃ χαρά του νὰ δυστυχῇ σὲ τέτοια πολιτικὴ κοινωνία ποὺ συναπαρτίζουν αὐτοί; Πῶς νὰ μὴν πονῇ αἰωνίως τὸ ἔδαφος ποὺ τοὺς ἀνάθρεψ' ἐκεινοὺς κ' αὐτουνούς; Καὶ τραβῶντας ἄσμενος τὸν δούλειό του ζυγό, πῶς νὰ μὴ βρέχῃ μὲ δάκρυα τὸν τόπο ποὺ ἔβαψαν μὲ τὸ αἷμα τους, ἐκεῖνοι γιὰ δόξα, κ' αὐτοὶ γιὰ τὴ σωτηρία τους;».

Τὴ θέση τοῦ Κοραῆ τὴν βρίσκουμε σὲ ἕνα διάλογό του, δημοσιευμένο τὸ 1805. «Διὰ τί ὄχι Ρωμαίους ὡς ὠνομαζόμεθα ἕως τώρα;» ρωτάει ἕνα ἀπὸ τὰ πρόσωπα τοῦ Διαλόγου, δηλώνοντας ἔτσι

ὅτι τοῦτο εἶναι τὸ καθιερωμένο ὀνομάτισμα. Εἶναι ὁ Κλεάνθης· ὁ Ἀριστοκλῆς, ποὺ προτιμάει τὸ ὄνομα Γραικός, τοῦ ἀπαντάει: «Ἀπὸ τὰς ἀναριθμήτους, φίλε μου, δυστυχίας, ὅσας προξενεῖ ἡ βαρβάρωσις εἰς τὰ ἔθνη, μία εἶναι καὶ τὸ νὰ λησμονῶσιν ἕως καὶ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν καὶ τ' ὄνομα τῆς γενεᾶς των. Οἱ πρόγονοί μας ὠνομάζοντο τὸ παλαιὸν Γραικοί· ἔπειτα ἔλαβον τὸ ὄνομα Ἕλληνες, ὄχι ἀπὸ ξένον ἔθνος, ἀλλ' ἀπὸ Γραικὸν πάλιν, ὅστις εἶχε κύριον ὄνομα τό, Ἕλλην» ...«Ἓν ἀπὸ τὰ δύο λοιπὸν ταῦτα εἶναι τὸ ἀληθινὸν τοῦ ἔθνους ὄνομα. Ἐπρόκρινα τό, Γραικοί, ἐπειδὴ οὕτω μᾶς ὀνομάζουσι καὶ ὅλα τὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης. Ἂν προκρίνῃς τό, Ἕλληνες, ὀνομάζου, φίλε μου, Ἕλλην· ἀλλὰ μή, διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς τοῦ θεοῦ, Ῥωμαῖος. Κ λ ε ά ν θ η ς: Διὰ τί τοῦτο; Ἀ ρ ι σ τ ο κ λ ῆ ς: Διότι δὲν εἶσαι Ῥωμαῖος. Οἱ Ῥωμαῖοι πρῶτοι μᾶς ἐστέρησαν ἀπὸ τὴν ὀλίγην ἐλευθερίαν τὴν ὁποίαν εἶχαν μᾶς ἀφήσει τῆς Ἑλλάδος αἱ διχόνοιαι· καὶ τὸ νὰ φέρωμεν τ' ὄνομά των εἶναι τὸ αὐτὸ καὶ νὰ φέρωμεν τυπωμένα εἰς τὸ μέτωπον τὰ στίγματα τῆς δουλείας, καὶ νὰ ὁμολογῶμεν ἑκουσίως ὅτι χαίρομεν εἰς τὴν δουλείαν».

Οἱ ἀντιστάσεις

Ὡστόσο, τὰ φαινόμενα τὰ ὁποῖα ἐξετάσθηκαν ὡς τώρα, δὲν εἰσέδυαν μέσα στὸ ἑλληνικὸ συλλογικὸ σῶμα, χωρὶς νὰ βρίσκουν ἀντιστάσεις ποὺ συνέβαινε νὰ εἶναι καὶ πολὺ δυνατές. Εἴδαμε, ἄλλωστε, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ νεωτερισμοῦ, τοῦ ὁποιουδήποτε νεωτερισμοῦ, εἴταν ἀποδοκιμασμένη ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ ἱεράρχηση τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν πολυάριθμων μελῶν τοῦ ποιμνίου ὅσα συμμόρφωναν τὴ σκέψη τους μὲ τὰ διδάγματά της.

Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅταν δημοσιεύει τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν», αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη, προλογίζοντας, νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ νὰ ἀπολογηθεῖ: θέλει, βέβαια, νὰ δώσει «μίαν ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην ἡδονικῶν ἀναγνώσεων»· ἀλλὰ συνάμα φροντίζει νὰ δείξει στοὺς «φιλοκατηγόρους» ὅτι οἱ ἱστορίες τὶς ὁποῖες διηγεῖται δὲν εἶναι ἀνήθικες, παρά, ἀντίθετα, «εἰς ὑπανδρίαν καταντοῦν». Οἱ φιλοκατήγοροι εἶναι πολλοὶ καὶ ἀπὸ ποικίλες προελεύσεις, στὴν περίπτωση αὐτή· ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχουμε νὰ θυμίσουμε ἐδῶ, εἶναι ὅτι οἱ κατηγορίες τους δὲν εἶναι πάντοτε χωρὶς

ἀφορμή: κάποτε οἱ ἀφορμὲς εἶναι θεωρητικές, κάποτε εἶναι παραδοσιακές, ὅπως ὅταν προέρχονται ἀπὸ τοὺς ἠθολόγους ποὺ βλέπουν μὲ ἀνησυχία τὴ διάλυση τῆς ἠθικῆς κοινωνικῆς διδασκαλίας, καὶ ἄλλοτε προέρχονται ἀπὸ κατεστημένα σώματα τὰ ὁποῖα ἀνησυχοῦν γιὰ τὴν εὐστάθειά τους. Περιττὸ νὰ λεχθεῖ ὅτι ὅλα αὐτά, καὶ ὅσα ἄλλα θὰ μποροῦσε μιὰ εἰδικευμένη ἔρευνα νὰ ἀποκαλύψει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση, δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὰ μεταξύ τους, ἀλλὰ κατὰ κανόνα συγκροτοῦν τὸ περιεχόμενο τῶν συνειδήσεων, σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, εἰσαγόμενα κατὰ ποικίλες ἀναλογίες μέσα στὸ τελικὸ κράμα. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, δὲν εἶναι οἱ ἀτομικὲς περιπτώσεις, τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ὁ ὁποῖος διαφωνεῖ ἢ διαβάλλει, ἀλλὰ ἡ στάση τῶν συλλογικῶν σωμάτων ἀπέναντι στὶς καινούριες πραγματικότητες. Τὰ σώματα αὐτά, μὲ μιὰ ἐξαίρεση, τὴν ὁποία παρατηρήσαμε κιόλας, φαίνεται νὰ εἶναι σωστὰ διατυπωμένα στὴ σκηνικὴ σάτιρα τοῦ «Ρωσσαγγλογάλλου». Εἴπαμε γιατὶ οἱ ἔμποροι δὲν ἔχουν τὴ θέση τους στὴν ἀπαρίθμηση αὐτή: ἡ τάξη τους ἀποτελεῖ ἀκόμη, στὰ χρόνια τὰ ὁποῖα μελετοῦμε, τὸν φορέα τῶν νέων ἰδεῶν· κατὰ τὰ ἄλλα, ὁ «Ρωσσαγγλογάλλος» ἀναγράφει καὶ κατηγορεῖ τρία κοινωνικὰ σύνολα: τὴν Ἐκκλησία, τοὺς Φαναριῶτες, τοὺς προεστούς.

Γιὰ τὴν Ἐκκλησία, εἴδαμε κιόλας, ὅτι μὲ τὴν αἴσθηση πὼς χάνει ἀπὸ τὴ δύναμή της, παρουσιάζει ἕνα φαινόμενο συστολῆς: ὅσο οἱ ροπὲς τοῦ ἀνακαινισμοῦ γίνονται πιὸ ἰσχυρὲς καὶ ἀλλοτριώνονται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, τόσο ἐκείνη, εἴτε ἐπίσημα εἴτε μὲ τὰ φερέφωνά της, σκληρύνεται, ἀντενεργεῖ. Ἀνάλογα θὰ ποῦμε γιὰ τοὺς Φαναριῶτες: ὅταν οἱ Φαναριῶτες, ὡς τάξη, ὡς σύνολο, κυριάρχησαν μέσα στὸν ἑλληνικὸ κοινωνικὸ χῶρο, ὅταν ἔνιωσαν ὅτι κατοχύρωσαν τὴ συλλογική τους ἐξουσία, ἀφιέρωσαν μέρος ἀπὸ τὶς δυνάμεις τους στὴν προαγωγὴ τῶν ἄλλων συλλογικῶν σωμάτων, ὅσα εἶταν ἐξαρτημένα ἀπὸ αὐτούς· μιὰ τέτοια, ἄλλωστε, πολιτεία, εἴδαμε πὼς εἶναι σύμφωνη μὲ τὸ ἰδανικὸ τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, δηλαδὴ μὲ τὸ φαναριώτικο ἰδανικό. Ὅταν, καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἀρχίζουν νὰ διαγράφονται κινήματα τὰ ὁποῖα εἴτε τοὺς ἀγνοοῦν εἴτε τείνουν νὰ ἀνατρέψουν τὴ δύναμή τους, τότε, οἱ πιὸ εὐαίσθητοι νωρίτερα, οἱ ἄλλοι ἀργότερα, θὰ μεταστοῦν πρὸς τὴ συντήρηση, θὰ ἀντιδράσουν· τώρα ὅμως, στοὺς χρόνους τοὺς ὁποίους

μελετοῦμε, εἶναι, συνολικά, φορεῖς τοῦ νέου πνεύματος, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους περιέχει γι' αὐτοὺς τὸ πνεῦμα τοῦτο. Τέλος, οἱ προεστοί. Σ' αὐτοὺς τὰ κινήματα εἶναι πιὸ δυσδιάκριτα, γιατὶ οὐσιαστικὰ δὲν ἀποτελοῦν ἕνα ἑνιαῖο σῶμα, συγκροτημένο καὶ κάπως ὀργανωμένο σὲ πυραμίδα: εἶναι φορεῖς καὶ ἐκπρόσωποι μιᾶς ἐξουσίας, οἱ ὁποῖοι, μὲ τοὺς ὁμοιογενεῖς κανόνες τῆς λειτουργίας της, ὁδηγοῦνται πρὸς ὁμοιες, παράλληλες, ἐκδηλώσεις. Ὑπὸ τοὺς ὅρους ὅμως αὐτούς, οἱ προσωπικοὶ παράγοντες εἶναι περισσότερο αἰσθητοί, καὶ γιὰ τοῦτο οἱ ἀντιδράσεις τῶν προεστῶν περισσότερο ποικίλες: ἀπὸ τοὺς Νοταράδες, ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ διδάσκωνται τὰ παιδιὰ τοῦ λαοῦ τὶς ἴδιες γνώσεις μὲ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες τὰ δικά τους παιδιὰ διδάσκονται, ὡς τὸν Ἀνδρέα Λόντο ποὺ τραγουδεῖ φιλελεύθερα τραγούδια, προκαλώντας τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, μπορεῖ νὰ λεχθεῖ ὅτι, σὲ ἄνισες ἀναλογίες, οἱ προεστοὶ ἐκφράζουν ὅλη τὴν κλίμακα τῶν διαθέσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια ποὺ προηγοῦνται ἀπὸ τὸν Ἀγώνα· τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔβλεπαν τὴν ἐξέλιξη ἑνὸς ἐλεύθερου ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἂς σημειωθεῖ κιόλας ὅτι αὐτὴ ἡ ἔλλειψη ἑνιαίας δομῆς ἔχει γιὰ τοὺς προεστοὺς καὶ ἕνα ἄλλο ἀποτέλεσμα: τὸ συλλογικό τους σῶμα δὲν ἐκφράζεται μέσα στὸν ἔντυπο λόγο, δὲν ἀφήνει βαθιὰ χαραγμένα σημάδια παρουσίας μέσα στὸν κόσμο τῆς παιδείας.

Ἔτσι, οὐσιαστικά, τὰ σημάδια αὐτὰ μποροῦμε νὰ τὰ περιμένουμε ἀπὸ μόνη τὴν Ἐκκλησία, τὸ κατεξοχὴν συγκροτημένο σῶμα μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ τὸ παραδοσιακὸ ὄργανο τῆς παιδείας. Ἐδῶ ὅμως πρέπει νὰ γίνουν αἰσθητὰ τρία φαινόμενα, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια συντελεῖ σὲ μιὰ ἰδιάζουσα σύνθεση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων. Πρῶτα πρῶτα, ἔχουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι, παρὰ τὴ σκλήρυνσή της, ἡ Ἐκκλησία στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν στρατολογεῖ σὲ ἄξιο λόγου ἀριθμὸ ἰσχυρὲς προσωπικότητες ποὺ νὰ συμβάλουν στὸν ἀγώνα της· (τοῦτο καθὸ Ἐκκλησία: ἔχουμε καὶ τότε δυναμικοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν στὸν κλῆρο, ἀλλὰ αὐτὸ παρουσιάζεται ὡς ἐπιβίωση παλαιότερων καθεστώτων, ὅταν τὸ σύνολο τῆς λογιοσύνης φοροῦσε τὸ ράσο. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἀρχιερεῖς, ἀνήκουν σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ παρακλάδια τοῦ Διαφωτισμοῦ). Τὰ δυναμικά, τὰ κινητικά, στοιχεῖα τῆς νέας ἑλληνικῆς κοινωνίας ἔλκονται ἀπὸ

τὸν παλμὸ καὶ τὶς δυνατότητες τοῦ Διαφωτισμοῦ· ἔτσι, στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἡ ἀντενέργεια τῆς Ἐκκλησίας στὶς νέες ἰδέες δὲν ἐμφανίζεται ἀποτελεσματική. Ὕστερα, δὲν εἶναι μόνο οἱ νέες ἰδέες ποὺ εἰσάγονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίδραση στὶς ἰδέες αὐτές: συνεχίζοντας παλαιὰ τεχνική, ἐκπρόσωποι τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος ἐξελληνίζουν δυτικὰ ἀπολογητικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα φθάνουν στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἀρκετὴ καθυστέρηση, καὶ ἀφοῦ ἐδοκιμάσθηκαν στὸν τόπο τῆς γένεσής τους χωρὶς πολὺ ἀποτέλεσμα: γνωστὰ στὴν ἀντίθετη παράταξη, λίγες εἶναι οἱ ὑπηρεσίες τὶς ὁποῖες προσφέρουν γιὰ τὴν αὔξηση καὶ τὴν ἐδραίωση τοῦ πομπνίου. Τέλος, δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὁπού ξένες ριζοσπαστικὲς ἰδέες γίνονται γνωστὲς στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τοὺς ἐπικριτές τους.

Γιὰ νὰ μένουμε μὲ ἀκρίβεια μέσα στὰ χρονικά μας πλαίσια, ἂς σημειώσουμε ὅτι οἱ θεωρίες τοῦ d'Holbach φαίνονται νὰ ἔγιναν γνωστὲς στὴν ἑλληνικὴ γραμματεία μέσα ἀπὸ κείμενα πού, ἐμπνεόμενα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἢ ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὴ συντήρηση, προκαλοῦσαν τὴν ἀποδοκιμασία ἢ τὴν καταδίκη τους. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης δημοσιεύει τὸ 1794 ἕνα παχύτατο βιβλίο, ἀναιρετικὸ τοῦ Βολταίρου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης πληροφορεῖται πλεῖστα τῆς διδασκαλίας τοῦ Βολταίρου, ποὺ δὲν θὰ εἶχε ἀλλιῶς τὴν εὐκαιρία νὰ τὰ μάθει ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές. Τὸν κίνδυνο αὐτὸν τὸν διεῖδε ἡ Ἐκκλησία, καὶ ἐξέφρασε τὴν ἀνησυχία της μέσα ἀπὸ κατάλληλα φερέφωνά της. Τὸ 1791, ἕνας λόγιος τῆς ἐποχῆς, πολὺ κοντὰ στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ἀναρωτιέται, προλογίζοντας τὴ μετάφραση κάποιου ἀναιρετικοῦ ἔργου, μήπως θὰ εἶταν καλύτερο γιὰ τοὺς νέους νὰ μὴν ἐκθέτονται οἱ γνῶμες τῶν ἀσεβῶν, ἔστω καὶ ἂν πρόκειται αὐτές, μὲ τὸν τρόπο αὐτό, νὰ πολεμηθοῦν. Τὸ 1801, ὁ Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης, ποὺ ἐκπροσωπεῖ λαμπρὰ τὴν ὀρθοδοξία τοῦ καιροῦ, γίνεται πολὺ πιὸ κατηγορηματικός: ὁ φρόνιμος «καὶ αὐτὰ τὰ ἀναιρετικὰ βιβλία τῶν ἀθέων ἂς μὴν ἀναγιγνώσκῃ· βλάπτουσι γὰρ τοὺς ἀδυνάτους (ἵνα μὴ λέγω καὶ τοὺς δυνατούς) εἰς τὴν πίστιν».

Οὐσιαστικά, λοιπόν, τὰ ὅσα μένουν δὲν εἶναι πολλὰ γιὰ ἕναν ἀγώνα πνευματικό. Εἶναι, πρώτιστα, ὅ,τι διαθέτει ἡ ἐξουσία: ἀποδοκιμασίες, καὶ πιὸ ἐπίσημες ἐκκλησιαστικὲς Πράξεις, μέτρα προληπτικὰ καὶ κατασταλτικά. Ἔγιναν ἀπόπειρες γιὰ νὰ ὑπαχθεῖ τὸ

σύνολο τῆς ἑλληνικῆς βιβλιακῆς παραγωγῆς στὸν ἔλεγχο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου· σκέψεις γιὰ μονοπώληση βιβλίων ὁρισμένων κατηγοριῶν· ἀποφάσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ λογοκρισίας. Ἔχουμε σειρὰ ἀπὸ Πράξεις ποὺ καταδικάζουν βιβλία ἢ πρόσωπα σχετικά. Εἴδαμε, πολὺ ἔγκαιρα, τὴν καταδίκη τοῦ τεκτονισμοῦ, ἡ ὁποία ἀνανεώθηκε κατὰ καιρούς. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἀποδοκιμασίες στρέφονται καὶ πρὸς τὶς δυὸ κατευθύνσεις: οἱ ξένοι, ἀλλὰ καί, πολὺ γρήγορα, οἱ ἀρχαῖοι. Γύρω στὸ 1776, μιὰ νέα καταδίκη τοῦ τεκτονισμοῦ περιέλαβε, καθὼς φαίνεται, καὶ τὰ βιβλία τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατέτασσε καὶ τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου· ἡ καταδίκη δηλαδὴ αὐτὴ γίνεται ὑπὸ ὅρους οἱ ὁποῖοι θὰ ἔβρισκαν σύμφωνο τὸ μέγιστο μέρος τοῦ ποιμνίου, πάντοτε δύσπιστο ἀπέναντι στὸν παπισμό. Ὕστερα, τὸ ὄνομα τοῦ Λουκιανοῦ ζευγαρώνεται σὲ μεταγενέστερες ἀποδοκιμασίες (προερχόμενες εἴτε ἐμπνεόμενες ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο) μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου: 1793, 1794, 1798. Κάποτε τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου παραλείπεται, καὶ ἡ αἰχμὴ στρέφεται κατὰ τοῦ ἀρχαίου μόνο: 1800, 1805, ὁπότε γίνεται λόγος γιὰ «τὸν κατάπτυστον καὶ βρωμερὸν Λουκιανόν». Οἱ καταδίκες εἶναι πολυάριθμες, ἀλλὰ δύσκολο εἶναι νὰ ξέρουμε ποιά ἀκριβῶς ἀπήχηση εἶχαν. Εἴδαμε ὅτι τὸ 1793, ὅταν καταδικάζεται ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης, οἱ ὀπαδοί του τοῦ στήνουν μνημεῖο σὲ δημόσιο χῶρο (ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Αὐτοκρατορίας, στὴ Λειψία). Ἡ ἀπαγόρευση γιὰ νὰ δίνονται ὀνόματα τῆς εἰδωλολατρείας στὴ βάπτιση τῶν ὀρθοδόξων, ξέρουμε ὅτι δὲν ἔδειξε πρακτικὸ ἀποτέλεσμα. Τὸ 1821, ἡ καταδίκη τοῦ κινήματος τοῦ Ὑψηλάντη πάντως, δὲν ἐμπόδισε τὸν Ἀγώνα νὰ ἐξαπλωθεῖ. Φανερὸ εἶναι ὅτι τὰ μέτρα αὐτὰ δὲν κατόρθωναν νὰ δημιουργήσουν καταστάσεις.

Ἐνδιαφέρουσα, ὁπωσδήποτε, εἶναι ἡ στάση ἐνίων ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα. Τὸ 1802 ὁ Ἀθανάσιος Πάριος, στὴν Ἀντιφώνησή του, κατηγορεῖ τὸν Σωκράτη γιὰ τὰ ἤθη του. Καμμιὰ δωδεκαριὰ χρόνια ἀργότερα, ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, Κύριλλος ΣΤ΄, ἐξέφραζε στὸν Κούμα τὴν ἀπορία του πῶς οἱ λόγιοι τοῦ καιροῦ προτιμοῦσαν τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Δημοσθένη ἀπὸ τὸν Συνέσιο καὶ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό.

Ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ Φαναριοῦ, εἴπαμε ὅτι ἡ ἀντίδραση εἶναι πολὺ μικρότερη καὶ ἐκδηλώνεται μὲ πολὺ λιγότερα γραπτὰ μνη-

μεῖα, καὶ αὐτά, κανονικά, σὲ χρόνους μεταγενέστερους. Ἄλλωστε, ὅπως συμβαίνει μὲ τὰ φαινόμενα τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅταν δηλαδὴ ἡ μεταβολὴ τῆς νοοτροπίας δὲν ὀφείλεται σὲ μιὰ κατευθυνόμενη πολιτική, ἀλλὰ σὲ μεταβολὴ διαθέσεων τῶν ἐκπροσώπων ἑνὸς συλλογικοῦ σώματος, ἡ μνήμη τοῦ παλαιοῦ προοδευτικοῦ πνεύματος ἐπιζεῖ βαθιὰ μέσα στὸν χρόνο στὴ φαναριώτικη πνευματικὴ παραγωγή: μιά, μερική, μεταστροφὴ τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, τοῦ Φιραρῆ, μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ, ὅταν, τὸ 1810, ἐκφράζει κάποια ἀνησυχία ὡς πρὸς τὶς ἐπιδόσεις τῶν φιλοσόφων· ἀλλά, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ στοχασθοῦμε τὶς μεταγενέστερες δραστηριότητες Φαναριωτῶν λογίων, καθὼς ὁ Σπ. Βαλέτας, οἱ ἀδελφοὶ Σοῦτσοί, ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός, γιὰ νὰ πεισθοῦμε ὅτι ἀργὰ ἀκόμη πολύ, ἔμενε στοὺς φαναριώτικους κύκλους ἡ μνήμη τῶν προοδευτικῶν τους ὁρμῶν. Γιὰ τοὺς προεστούς, ὅπως μᾶς λείπουν τὰ τεκμήρια μιᾶς κάποιας ὀργανωμένης προοδευτικῆς ἀνησυχίας τους, παρόμοια, φυσικά, δὲν ἔχουμε τεκμήριο μεταβολῆς τους πρὸς περισσότερο συντηρητικὲς διαθέσεις. Ὅλα αὐτά, ἐπάνω στὸν Ἀγώνα, καὶ περισσότερο μετὰ τὸν Ἀγώνα, θὰ μορφοποιηθοῦν σὲ καθαρῶς πολιτικὰ σχήματα· ὡστόσο, ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ λεχθεῖ στὸ περιθώριο πιὰ τῆς ἔρευνάς μας, εἶναι ὅτι ἡ σαφέστερη ἀντίθεση πρὸς τὸ κλίμα τὸ προοδευτικὸ φανερώθηκε ὄχι ἀνάμεσα στοὺς Φαναριῶτες, ὄχι ἀνάμεσα στοὺς Ἑπτανήσιους, ἀλλὰ σὲ μιὰ εὐτυχισμένη τελικὰ σύζευξη ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησία καὶ στοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ αὐτοχθονισμοῦ: τοὺς Παλαιοελλαδίτες, θὰ λέγαμε σήμερα.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Γνωρίζουμε ὅτι αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὰ φαινόμενα οὔτε ἀρχὴ ἔχουν, οὔτε καθαυτὸ τέλος: τὸ καινούριο βρίσκεται δυνάμει μέσα στὸ παλαιό, καθὼς καὶ τὸ παλαιὸ ἐπιζεῖ μέσα στὸ καινούριο· ὅλο τὸ ζήτημα εἶναι ζήτημα ἀναλογιῶν, ποσοστῶν, χρωστικῶν. Ὡστόσο, ἂν θέλουμε νὰ σημαδέψουμε κάποιες βασικὲς ἀρθρώσεις, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἀποδυναμώθηκε βαθμιαῖα, παραχωρώντας τὸ προβάδισμα σὲ ἄλλα πολιτισμικὰ κινήματα, ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο ποὺ θὰ εἴχαμε νὰ σημειώσουμε, θὰ εἶ-

ταν ἡ ἴδια ἡ Ἐπανάσταση, καί, συνέπειά της, ἡ σύσταση τοῦ νέου ἑλληνικοῦ Κράτους. Ἔτσι, σὰν μιὰ δεύτερη βαθμίδα, γιὰ πολλοὺς λόγους, θὰ μπορούσαμε νὰ ἀναγράψουμε τὸ 1833, καὶ ὡς τρίτη, τὰ χρόνια ποὺ εἶναι γύρω στὸν ἄξονα τοῦ 1850. Ἕνα ἅλμα, πενήντα χρόνια μετά, θὰ δείξει τὴ μεγάλη ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὸν ἀρχόμενο καὶ στὸν φθίνοντα αἰώνα, ἀνάμεσα στὴν ὁρμητικὴ στιγμὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὸ τέλος του.

Ἡ σύσταση τοῦ Κράτους, ὑπὸ ὁσοδήποτε δυσμενεῖς ὅρους καὶ ἂν γινόταν, δημιουργοῦσε γιὰ τὴν πολιτικὴ ἡγεσία κάποιες βασικὲς διοικητικὲς ὑποχρεώσεις: ἔπρεπε νὰ ὀργανωθοῦν Ὑπηρεσίες, σχέσεις μὲ τὸ Ἐξωτερικό, ἐπιμελητεία, ἐξασφάλιση πόρων, ἀστυνομία, ὑγειονομία. Σὲ τοῦτα ὅλα, ἐκεῖνοι ποὺ μποροῦν κάτι νὰ προσφέρουν εἶναι ὅσοι γνωρίζουν γράμματα, ὅσοι γνωρίζουν ξένες γλῶσσες, καὶ ὅσοι ἔχουν ἐμπειρία ὀργανωμένης ἱεραρχίας· δηλαδή, οἱ λόγιοι, οἱ Φαναριῶτες, οἱ Ἑπτανήσιοι, καὶ οἱ πελάτες τους. Τὰ ἔργα τῆς λογιοσύνης, ἀναγκαστικὰ θὰ παρουσιάσουν ἀναστολή, τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα θὰ παρουσιάσουν ἀρρυθμία. Ἂν σὲ τοῦτο προσθέσουμε τὶς ἄμεσες πολεμικὲς αἰτίες, οἱ ὁποῖες θὰ στερήσουν τὸν ἑλληνισμὸ ἀπὸ σημαντικὸ ἀριθμὸ λογίων, διαπιστώνουμε ὅτι, ἀνάμεσα σὲ ὅσα προηγοῦνται ἀπὸ τὸν Ἀγώνα καὶ σὲ ὅσα τὸν ἀκολουθοῦν, δημιουργεῖται ἕνα κενὸ μεγάλο, ποὺ διαρκεῖ πολλὰ χρόνια, μία διακοπὴ συνεχείας. «Ἡ ἱστορία τῶν ἡμετέρων πατέρων εἶναι ἤδη ἐν πολλοῖς ἀρχαιολογία», ἔγραφε τὸ 1857 ἕνας ἀπὸ τοὺς καλοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς, ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος· καὶ ἐννοεῖ αὐτὴ τὴ διακοπὴ συνοχῆς. Τὸ ὁρμητικὸ ἀνέβασμα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως ἐκδηλώνεται ὅλο καὶ πιὸ ἔντονα, ὅσο πλησιάζουμε πρὸς τὸ Εἰκοσιένα, περιέρχεται τώρα σὲ ἀφάνεια, σὲ νάρκωση.

Ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα μιᾶς ἰσορροπίας, θὰ ξαναβρεῖ, ἄραγε, τὸ προβάδισμά του, τὸ προεπαναστατικό; Ὄχι. Τὸ ζητούμενο τώρα δὲν εἶναι ἡ παλαιὰ ὁρμή: ἀπαιτεῖται ἱεράρχηση, τακτοποίηση, ἐδραίωση κοινωνικῶν καὶ ὑπηρεσιακῶν καταστάσεων· τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τὶς ἀτομικὲς ζητήσεις καὶ ἐπιδόσεις οἱ ὁποῖες εἶχαν χαρακτηρίσει τὸν Διαφωτισμό. Νὰ γίνουν νόμοι, νὰ γίνουν κανόνες, ἔντυπα, πρωτόκολλα, νὰ στηθεῖ ἡ κρατικὴ μηχανή. Οἱ ἀτομικὲς εὐθύνες τῆς προεπαναστατικῆς λογιοσύνης θὰ παραχωρήσουν τώρα τὴ θέση τους στὴν ἀριοδιότητα τοῦ Κράτους καὶ τῶν ὀργάνων του.

Ὡστόσο, τὰ πράγματα, πλησιέστερα, ἐπιβάλλουν μιὰ μεγαλύτερη ἐξατομίκευση, τείνουν νὰ ἀναδείξουν πιὸ ἔντονα τὸν προσωπικὸ παράγοντα, νὰ ἐπισημάνουν τὴν παρουσία του, νὰ δείξουν, σὲ μικρὲς ἀποστάσεις, περισσότερο κυριαρχικὴ τὴν ἐπίδρασή του ἐπάνω στὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις. Ἔτσι, τὸ τέλος τῆς ἱστορίας αὐτῆς θὰ φανεῖ πιὸ καθαρά, ὅταν θὰ ἔχουμε φθάσει σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὰ πρόσωπα ὅσα διαδραμάτισαν ἀποφασιστικοὺς ρόλους στὴν ἐξέλιξή της.

ΟΙ ΦΟΡΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΟΙ ΚΥΡΙΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΟΥ

Στὶς ἔρευνες οἱ ὁποῖες προηγοῦνται ἀπὸ τὸ κεφάλαιο τοῦτο τῆς μελέτης μας, πολλὲς φορὲς ἀναφέρθηκαν ὀνόματα προσώπων καὶ τίτλοι ἔργων, ἀλλὰ πάντοτε ὄχι γιὰ τὴν ἀπόλυτη, ἤ, τέλος πάντων, ἀτομική τους σημασία, παρὰ γιὰ τὴ μαρτυρία ποὺ προσκομίζουν στὴ γνώση τῶν γενικῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἐξετάζουμε. Πραγματικά, τὸ χαρακτηριστικὸ τῶν ἐρευνῶν, ὅσες συνδέονται μὲ τὰ θέματα παιδείας, εἶναι ὅτι σὲ κάποια στιγμὴ τῆς σχετικῆς διαδικασίας ἡ ἔκφραση τῶν τάσεων συνδυάζεται μὲ συγκεκριμένα πρόσωπα ἢ μὲ τὰ ἔργα τους. Τὰ πρόσωπα αὐτά, ἴσως νὰ μὴ βαραίνουν τελικὰ στὴ μεγάλη καμπύλη τῆς ἱστορίας: αὐτὴ εἶναι ὁπωσδήποτε ἐξαρτημένη ἀπὸ ἕνα τόσο μεγάλο πλῆθος παραγόντων, ὥστε ὁ ἀτομικὸς συντελεστὴς νὰ μὴν ἐμφανίζεται ἐκεῖ μὲ ἀποκλειστικότητα. Ἀλλά, στὰ ἐνδιάμεσα στάδια, στὰ μικρὰ μήκη, ἡ συμβολὴ τοῦ ἀτόμου ἐμφανίζεται ἀποφασιστική. Ἔτσι, παράλληλα μὲ τὴν ἔκθεση τῶν περιστατικῶν καὶ τῶν κινημάτων τὰ ὁποῖα χαράζουν τὴ μεγάλη ἱστορία, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζουμε καὶ τοὺς φορεῖς τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν συνειδήσεων, ὅσες, κάθε φορά, ἐπηρέασαν τὶς μικρὲς καμπύλες τῶν γεγονότων. Ὁπωσδήποτε καὶ ἂν στὸ τέλος τῆς ἱστορίας αὐτῆς, γιὰ νὰ προσαχθεῖ ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ βασικὴ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ ἐμπειρία, ἡ διάσταση ἀνάμεσα στὸ νεαρὸ ἑλληνικὸ Κράτος καὶ στὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο ὀφείλεται σὲ ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα, τὰ γεγονότα δὲν θὰ εἶχαν ἀκολουθήσει τὸν ἴδιο δρόμο τὸν ὁποῖο ἀκολούθησαν, ἂν κορυφαῖοι στὰ δύο ἑλληνικὰ ἡμιχόρια δὲν εἶταν

προσωπικότητες σὰν τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη καὶ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου. Στὸ κεφάλαιο ποὺ ἀκολουθεῖ παρέχεται τοῦτο ἀκριβῶς: οἱ σύντομες σκιαγραφίες καὶ τὰ ἀναγκαῖα πραγματικὰ στοιχεῖα ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ γνωριμία μὲ τὰ πρόσωπα τῶν ὁποίων ἡ δράση εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ μέσα στὸν ἑλληνικὸ Διαφωτισμό. Ἡ διάταξη τῶν προσώπων ἀκολουθεῖ, βασικά, μιὰ χρονολογικὴ σειρά, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, ἔρχεται, περίπου, νὰ συμπέσει μὲ τὰ ἱστορικὰ μὲ τὰ ὁποῖα συμβαδίζει.

Στὴν αὐγὴ τῶν νέων ἑλληνικῶν διαμορφώσεων, ἔχει ἐπικρατήσει νὰ μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (1716-1806). Δὲν εἶναι κακὴ τοποθέτηση: δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι, νέος, ἐποτίσθηκε τῆς δυτικῆς παιδείας τὰ νάματα καὶ εἶχε ροπὴ πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ροπὴ πρὸς τὸν πνευματικὸ φιλελευθερισμὸ (πολὺ ἔντονη, μάλιστα, ἀφοῦ, κληρικὸς αὐτός, δὲν διστάζει νὰ γράψει σὲ γράμμα του ὅτι, καθὼς ζεῖ κοντὰ στὴν capella, τὸ παρεκκλήσι, τῶν Ὀρθοδόξων, κινδυνεύει νὰ γίνει φιλακόλουθος), ἀνακαινιστικὸ θάρρος (μεταφράζει Βολταῖρο). Ὅμως ἡ μακρὰ ζωή του καὶ τὰ περιστατικὰ στὰ ὁποῖα μετέχει —ἐγκατάσταση καὶ σταδιοδρομία στὴ Ρωσία— τὸν ἔφεραν ἔντονα πρὸς τὴν συντήρηση. Ἔτσι, τελικά, ἡ θέση του στὴν ἱστορία τῆς παιδείας δὲν εἶναι ἀνάλογη μὲ ὅ,τι ὑποσχόταν ἡ νεότητά του. Μὰ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ οὔτε μοναδικὴ οὔτε σπάνια περίπτωση. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης αἰσθητὰ νεώτερός του (1731-1800), ἀκολούθησε τὴν ἴδια καμπύλη, σὲ ρυθμὸ ταχύτερο: ἐνῶ στὰ νιάτα του παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα γύρω στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ μιὰ γενναία τάση πρὸς ἕνα ἀνανεωμένο θρησκευτικὸ κήρυγμα, περνάει γρήγορα στὸν κόσμο τῆς συντήρησης. Εἶναι φανερό, καὶ κάτι τέτοιο τόνισε ὁ Ψαλίδας, σὲ πολεμική του πρὸς τὸν Βούλγαρη, ὅτι οὔτε ὁ τελευταῖος αὐτὸς οὔτε ὁ Θεοτόκης ἄνθεξαν νὰ μείνουν σὲ μιὰ γραμμὴ ἡ ὁποία ἀπαιτοῦσε θάρρος καὶ κάποιο πνεῦμα αὐτοθυσίας. Παράλληλα, ἐντελῶς μαζί τους, βλέπουμε τὸν Ἰώσηπο Μοισιόδακα, συνομήλικο περίπου μὲ τὸν Θεοτόκη, νὰ ξεκινάει νὰ πολεμήσει γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὴν ἀνακαίνιση καὶ στὸ τέλος νὰ σπάζει χωρὶς νὰ λυγίσει. Ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς δὲν μποροῦσε νὰ φθάσει στὴν ὡριμότητα χωρὶς ζημίες, χωρὶς θυσίες: ἄλλοι θυσίασαν τὰ ἰδανικά τους, ἢ μέρος ἀπὸ αὐτά· ὁ Μοισιόδακας θυσιάσθηκε ὁ ἴδιος. Τὸ ἔργο του μένει μνημεῖο τῆς πιὸ ἡρωϊκῆς

προσπάθειας τὴν ὁποία ἐγνώρισε ὁ ἑλληνισμὸς μέσα στὴν ὁρμὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ.

Ὁ Δημητράκης Καταρτζῆς (περ. 1730-1807) συμβιβάσθηκε: πνεῦμα γενναῖο, φωτεινό, ἰδεάσθηκε ἕνα σύστημα, πού, καθὼς ὁ ἴδιος πίστευε, θὰ μποροῦσε νὰ ἀνακαινίσει τὸν ἑλληνισμό, μὲ ἕνα καινούριο ἐπίκεντρο, στὴν ἀγωγή. Καθολικὸ γλωσσικὸ ὄργανο ἡ δημοτική, σύνδεση μὲ τὰ ζωντανὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας καὶ μὲ τὴ δυτικὴ παιδεία στὶς πλέον προοδευτικές της ἐκφάνσεις, ἐγκυκλοπαιδισμὸς σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν παραδοσιακὴ γραμματικὴ διδασκαλία. Καὶ ὅλα αὐτὰ βρίσκονται ἐνορχηστρωμένα σὲ μιὰ εὐρεία σύνθεση, ὅπου οἱ μεγάλες γραμμὲς ὅσο καὶ οἱ λεπτομέρειες ἔχουν ἐπισύρει τὴν προσοχὴ τοῦ Φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ· δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ ὅλα αὐτὰ ἡ καθαρὴ καὶ καινούρια θέση τὴν ὁποία παίρνει χαρακτηρίζοντας τὴν ἐθνικὴ ἑλληνικὴ ὁλότητα. Μὲ τὸ ἔργο του ἐξέφρασε καλὰ ἕνα στάδιο τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κατεξοχὴν ταιριαστὸ στὴ φαναριώτικη βιοθεωρία, τὸν διαφωτισμένο δεσποτισμό· ἀλλὰ οὐσιαστικὰ ὁλόκληρο τὸ ἔργο αὐτὸ ἔμεινε ἀνέκδοτο. Ἔτσι ἂν μᾶς εἶναι χρήσιμο γιὰ νὰ γνωρίσουμε μιὰ στιγμὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας, ἐξαιρετικὰ σημαντική, τὴ συνειδητὴ στροφὴ πρὸς τὴ Δύση, ἂν ἀκόμη μᾶς εἶναι χρήσιμο γιὰ νὰ γνωρίσουμε μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ φωτεινὲς προσωπικότητες τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, ὅμως καθὼς ἔμεινε μὲ περιορισμένη ἀπογονή, μικρὴ εἶναι ἡ βοήθεια τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ μᾶς προσφέρει προκειμένου νὰ ἑρμηνεύσουμε τὰ μεταγενέστερα φαινόμενα τῶν ἑλληνικῶν πνευματικῶν καὶ συνειδησιακῶν ἐξελίξεων. Ἄλλωστε, λίγα χρόνια κράτησε ἡ ὡραία ἐκείνη καὶ συστηματικὴ προσπάθεια: χωρὶς νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θεωρία, ὁ Φαναριώτης αὐλικὸς συμβιβάσθηκε στὴν πράξη, καὶ πέθανε τιμημένος στὴν Αὐλὴ τοῦ Βουκουρεστίου. Ἡ κληρονομία του, κατ' ἀνάγκη ὑποτονισμένη ἢ ἀλλοιωμένη, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στοὺς ὀπαδούς του, ὀρθοδόξους εἴτε αἱρετικούς, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἐξαρτημένους ἀπὸ τὸν στοχασμό του.

Ἀνάμεσα σ' αὐτούς, πρώτιστα πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς· τόσο ἀπὸ μαρτυρίες τρίτων, ὅσο καὶ ἀπὸ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, ἀντλημένα μέσα στὸ ἔργο τοῦ Φεραίου ἐθνεγέρτη, γνωρίζουμε τὸν ρόλο τὸν ὁποῖο ἔπαιξε ὁ Δ. Καταρτζῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ πνεύματός του. Στοὺς πιστούς, ὁπωσδήποτε, ὀπαδοὺς τοῦ Κα-

ταρτζῆ, πάντοτε μὲ τὶς ἀποχρώσεις τῆς κάθε ἰδιοσυγκρασίας καὶ μὲ τοὺς περιορισμοὺς τῶν ἐξωτερικῶν ὅρων τῆς ζωῆς, μπορεῖ κανεὶς νὰ τοποθετήσει τὸν Δανιὴλ Φιλιππίδη (περ. 1755-1832) καὶ τὸν Γρηγ. Κωνσταντᾶ (1758-1844). Στοὺς δυὸ αὐτοὺς ὀφείλουμε ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ σπουδαῖα βιβλία τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, τὴ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία», τῆς ὁποίας ἕνας μόνο τόμος ἐδημοσιεύθηκε τὸ 1791. Τὸ ἔργο, ἐμπνευσμένο ἄμεσα ἀπὸ τὴ διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ, ἀποτελεῖ, στὰ σημεῖα ὅσα ἀγγίζουν τὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα, μιὰ φωτεινὴ ἔκθεση τῶν προβλημάτων καὶ μιὰ θαρραλέα προβολὴ καὶ ὑπόδειξη λύσεων. Ὁ ἰδιόρρυθμος Φιλιππίδης εἶδαμε ὅτι ἰδεάσθηκε σύμφωνα μὲ ἕνα πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὴ Δύση, νὰ εἰσηγηθεῖ τὴ διαμόρφωση μιᾶς διεθνικῆς γλώσσας, τῆς ὁποίας διατύπωσε καὶ τοὺς κανόνες. Ὁ Κωνσταντᾶς, ἀφοῦ ἔλαβε μέρος στὸν Ἀγώνα, ἐδοκίμασε πολλὲς ἀπογοητεύσεις, καί, τελικά, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση, ἐπέστρεψε στὴ στενή του πατρίδα, τὶς τουρκοπατημένες Μηλιές, ὅπου ἐπέθανε. Ὁ Φιλιππίδης δὲν ἔλαβε μέρος στὸν Ἀγώνα καὶ πέθανε στὴν Τρανσυλβανία ὅπου εἶταν ἐγκατεστημένος.

Ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος (1772-1847), τοῦ ὁποίου τὸ ποιητικὸ ἔργο ἐκφράζει καλὰ τὴ φαναριώτικη φιλοκαλία, ἀκολούθησε τὸν Καταρτζῆ ὡς ἕνα βαθμό· πάντως ὁ βαθμὸς αὐτὸς δὲν τὸν ἔφερε ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ἐθιμοφροσύνης. Δὲν ἔμεινε ἀμέτοχος στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Ἀγώνα, ἀλλὰ τελικὰ δὲν ἔλαβε μέρος σ' αὐτόν· μετὰ τὴ σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, παρακινήθηκε σὲ κάποια στιγμὴ νὰ ἔλθει νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ οἱ ὅροι τῆς ζωῆς τοὺς ὁποίους βρῆκε, ὅταν ἐπισκέφθηκε τὴν ἀπελευθερωμένη αὐτὴ γωνία τῆς πατρίδας του, τὸν ἔπεισαν νὰ γυρίσει πίσω στὴ Βλαχία ὅπου εἶταν ἐγκατεστημένος.

Παρόμοια αὐλικός, καὶ παρόμοια προσκολλημένος στὴ σταδιοδρομία του, ἐμφανίζεται καὶ ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς (1762-1827), ὁ ὁποῖος ἀπὸ νωρὶς προσπάθησε νὰ διαμορφώσει ἕνα σύστημα συντηρητικῆς διοθεωρίας. Χωρίζοντας ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, ἀλλὰ μὲ κάθε σεβασμό, ἔρχεται σὲ ὀξεία ἀντίθεση πρὸς τὸν Κοραῆ, ἐξαίροντας καλὰ τὸ σημεῖο τῆς διαφωνίας· εἴπαμε: πρόκειται «περὶ τῶν κυριωτέρων ἐθίμων τοῦ γένους μας, καὶ ὄχι ἁπλῶς περὶ δύο ἢ τριῶν γραικοβαρβαρικῶν λεξειδίων». Ὀρθὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τοποθέτηση.

Στὴν διένεξη ἀνάμεσα στὸν Κοδρικᾶ καὶ στὸν Κοραῆ, ἔλαβε μέρος ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, ὑποστηρίζοντας τὸν Κοδρικᾶ. Ἡ Ἐκκλησία διέβλεπε ὀρθὰ ποῦ ἔφερνε μιὰ γραμμὴ ἡ ὁποία ξεκινοῦσε ἀπὸ μετρημένες πολιτισμικὲς ἐπιδιώξεις. Ὅμως, μέσα στὸ συνειδητὰ ὀρθόδοξο πλήρωμα, βρίσκει κανεὶς καὶ ποικιλίες καὶ ἀντιθέσεις. Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος (περ. 1725-1813), δὲν ἀπέφυγε μέσα στὴν αὐστηρὴ ὀρθόδοξη θέλησή του, τὴν ἀποδοκιμασία τῆς Ἐκκλησίας· ὡστόσο, ἐκεῖ εἶταν τὰ ζητήματα τοῦ Ἡσυχασμοῦ, τὰ ὁποῖα ὁπωσδήποτε ἀπετέλεσαν μιὰ ἐσωτερική, ἐνδοθρησκευτικὴ ὑπόθεση. Ἔξω ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρένθεση, ἡ θέση του ἐκφράζει τὴν ἀπόλυτη θρησκευτικὴ συντήρηση: τίποτε ἀπὸ τοὺς ξένους, οἱ νέοι νὰ μὴν πηγαίνουν στὴ Δύση οὔτε γιὰ ἐμπορία, τίποτε ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, τῶν ὁποίων ἐλέγχεται ἀκόμη καὶ ἡ τρέχουσα ἠθικὴ ζωή. Ἡ ὀθωμανικὴ κυριαρχία στάλθηκε ἀπὸ τὴ θεία Πρόνοια γιὰ νὰ παιδεύσει τὸ γένος· συνεπῶς κάθε προσπάθεια πρὸς τὴν ἐλευθερία μποροῦσε νὰ κριθεῖ ὡς ἀποστασία ἀπὸ τὶς βουλὲς τῆς θείας Πρόνοιας. Ἡ τάση ἄλλωστε αὐτὴ εἶναι τόσο γενικευμένη μέσα στοὺς κύκλους τοὺς προσκείμενους πρὸς τὸ οἰκουμενικὸ πατριαρχεῖο, ὥστε τοὺς ἐπιτρέπει νὰ βλέπουν μὲ συμπάθεια ἀκόμη καὶ τὴν παπικὴ Ἐκκλησία στὶς ταλαιπωρίες τὶς ὁποῖες δοκιμάζει μέσα στὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ Σέργιος Μακραῖος (περ. 1736-1819) καὶ ἐκεῖνος ἀποδοκιμάζει κάθε ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ διδασκαλία: δὲν διστάζει νὰ «ἀναγείρῃ», τὸ 1797, «Τρόπαιον κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου», ὅπως σημειώνεται πιὸ ἐπάνω. Τοῦτο ὅμως δὲν τὸν ἐμποδίζει, ζώντας μέσα στὸ κλίμα τοῦ πατριαρχείου, νὰ κρίνει μὲ αὐστηρότητα ὁρισμένες κληρικὲς ἐκδηλώσεις. Μὲ παρόμοιο ἐλεύθερο φρόνημα ἀπέναντι τοῦ κλήρου ἐμφανίζεται καὶ ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης (1766-1828). Εἶναι ἰατρός, λόγιος, ἡ καταγωγή του ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, ἀλλὰ ζεῖ καὶ ἀσκεῖ στὴν Κοζάνη. Ἔγραψε ἀρκετὰ ἔργα σὲ πρόζα καὶ σὲ στίχο, μέσα στὰ ὁποῖα διακρίνεται ἐλεγκτικὴ καὶ σκωπτικὴ διάθεση, ἡ ὁποία φθάνει ὡς τὴν ἀπόλυτη ἄρνηση. Ἡ κριτική του σκοπεύει καὶ πρὸς τὴ μεριὰ τῶν προοδευτικῶν καὶ πρὸς τὸ κατεστημένο. Ἄξιο λόγου εἶναι ὅτι ἕνα ἔργο του, ποὺ εἶχε μείνει ἀνέκδοτο ὡς τοὺς καιρούς μας, ἐπιγράφεται «Κατὰ ψευδοφιλελλήνων» καὶ ἐπικρίνει βίαια καὶ ὑβριστικὰ τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ· ὡστόσο, ἕνα ἄλλο, ἐμμετρο ἐκεῖνο, ἔργο του, ὁ

«Ἑρμῆλος ἢ Δημοκριθηράκλειτος», διαβάσθηκε πολὺ στὸν καιρό του (1817), ἀγγίζοντας καὶ μὴ λόγιες τάξεις ἀναγνωστῶν, καὶ συνετέλεσε μὲ τὸ ἀνεξάρτητο καὶ ριζοτόμο πνεῦμα του στὴν ἀποδέσμευση τῶν ἑλληνικῶν συνειδήσεων.

Γενικά, ἄλλωστε, πολὺ χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, εἶναι ἡ θέληση πολλῶν ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς ἐκπροσώπους της γιὰ νὰ προβληματισθοῦν κατὰ τρόπο προσωπικό, γιὰ νὰ εἰσαγάγουν λύσεις πρωτότυπες. Ἡ ἰσοπεδωτικὴ ἀνωνυμία, ἡ ὁποία χαρακτήριζε τὴν παλαιότερη τουρκοκρατία, τώρα παραχωρεῖ τὴ θέση της στὸ ἄτομο. Εἴδαμε τὸν Φιλιππίδη· εἴδαμε τὸν Περδικάρη. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ ἄξιζε νὰ σημειωθοῦν ἄλλες προσπάθειες, χωρὶς ἡ κρίση μας γι' αὐτὲς νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὶς ἐπιδόσεις στὶς ὁποῖες φθάνουν. Τέτοιες εἶναι οἱ περιπτώσεις τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λέσβιου, τοῦ Στεφάνου Δούγκα, τοῦ Θεόφιλου Καΐρη. Ὁ πρῶτος (ἴσως 1759-1824), ποὺ εἶχε σπουδάσει στὴ Δύση, καὶ ἰδίως στὴ Γαλλία, φυσικὲς ἐπιστῆμες, μετέφερε τὴ διδασκαλία τους στὰ μέρη μας, καὶ θεώρησε ὅτι γιὰ τὴν ἀσφάλειά του ἀπέναντι στὰ θρησκευτικὰ πράγματα θὰ τοῦ ἀρκοῦσε νὰ σταθεῖ ξεκάθαρα ἔξω ἀπὸ αὐτά, νὰ μὴ «θεολογήσει», δηλαδή, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ νὰ «φιλοσοφήσει». Ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπισε μὲ δυσπιστία (1801-1805) τὴ στάση αὐτή· δὲν δεχόταν πιὰ τὴν παραδοσιακὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δυὸ γνώσεις, καὶ ζητοῦσε περαιτέρω ἡ φιλοσοφικὴ διδασκαλία νὰ ἔχει ἁπλῶς ὑποθετικὸ χαρακτήρα, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀπόλυτη γνώση, τὴν ὁποία προσφέρει ἡ ἀποκάλυψη μόνη καὶ ἡ αὐθεντικὴ ἑρμηνεία της. Ὁπωσδήποτε ὁ Λέσβιος, ἀγκαλὰ ὄχι ἀπερίσπαστα, κατόρθωσε νὰ συνεχίσει τὴ διδακτικὴ καὶ συγγραφική του δράση. Στὰ φυσικὰ θέματα φαίνεται νὰ πῆρε ἀργότερα προσωπικὴ θέση, εἰσάγοντας δική του ὀντολογικὴ ἑρμηνεία. Ὁ Στέφανος Δούγκας (†1830) προσπάθησε, λίγο ἀργότερα, νὰ ξεφύγει μὲ ἄλλον τρόπο τὶς δυσκολίες καὶ τοὺς κινδύνους: μεταφέροντας ἀπὸ τὴ Γερμανία, ὅπου εἶχε μορφωθεῖ, μιὰ ἄκρα ἰδεολογία, ἡ ὁποία, ὅπως ξέρουμε, ἐσύγκλωθε, τότε, στὴν πατρίδα της, ἰσχυροὺς δεσμοὺς μὲ τὸν Χριστιανισμό, θέλησε νὰ τὴν ἐδραιώσει ἐπάνω σὲ δικές του ἑρμηνεῖες τῆς Γραφῆς. Ἡ ἀποδοκιμασία του στάθηκε ἔντονη: ὁμολόγησε ἐπίσημα τὴν πλάνη του, ἀλλὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ἀναγκάσθηκε νὰ διακόψει τὴ διδασκαλία του (1818).

Φαίνεται ὅτι καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις, Φαναριῶτες ἄρχοντες κατόρθωσαν νὰ ἀμβλύνουν τὴν αὐστηρότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κυρώσεων· μὰ τὸ τρίτο περιστατικὸ ποὺ θὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ἀναφέρεται πιὰ σὲ μιὰ ὕστερη ἐποχή, ὅπου τὸ Φανάρι ἔχει χάσει καὶ τὴν ἰσχύ του ἀλλὰ καὶ τὴν προοδευτική του ὁρμή, ἐνῶ ἡ Ἐκκλησία θεμελιώνεται μέσα στὸ χῶρο μιᾶς ἐλεύθερης Ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ ἐξουδετερώνει μαζί της, ἀποδυναμωμένα, τὰ διδάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὸν Θεόφιλο Καΐρη (1784-1853). Ὁ Καΐρης, ὕστερα ἀπὸ μιὰ κανονικὴ διδασκαλικὴ σταδιοδρομία, ἔδειξε, καὶ αὐτός, τὴν τάση νὰ ἀντιμετωπίσει τὰ μεταφυσικὰ ζητήματα μὲ τρόπο προσωπικό. Τὰ σχετικὰ θέματα ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τοῦ ἱστορήματος αὐτοῦ, ἀφοῦ ἡ λύση τους τοποθετεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. Ἀλλὰ ἡ ἀρχὴ τῶν προβλημάτων τοποθετεῖται μέσα στὴν πνευματικὴ ἀνησυχία ἡ ὁποία προηγήθηκε ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἐνῶ τὸ τέλος τοῦ Καΐρη, καταδικασμένου, φυλακισμένου γιὰ τὴ διδασκαλία του στὶς ἑλληνικὲς κρατικὲς φυλακές, ἐκφράζει καλὰ τὴν καμπύλη τὴν ὁποία ἔχει διατρέξει στὸ μεταξὺ ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση.

Πάντως, ἐπανερχόμενοι στὴν περίοδο ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐδῶ τὸ ἐπίκεντρο τῆς μελέτης μας, προβαίνουμε στὴν ἀκόλουθη διαπίστωση: ἡ διδακτικὴ σταδιοδρομία, εἴτε μὲ ἐξάρσεις, εἴτε χωρὶς ἐξάρσεις, εἴτε μέσα σὲ κλίμα προοδευτικὸ εἴτε μέσα σὲ κλίμα συντηρητικό, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀπὸ τὶς καίριες ἀπασχολήσεις τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς. Ὡστόσο ἐπιβάλλονται, ὡς πρὸς τὸ θέμα τοῦτο, τρεῖς παρατηρήσεις: πρῶτα πρῶτα, εἴδαμε κιόλας ὅτι ὁ ἐκπαιδευτικὸς δὲν στρατολογεῖται πλέον μὲ ἀποκλειστικότητα — ἢ, τουλάχιστον, κατὰ μεγίστη ἀναλογία — ἀνάμεσα στοὺς κληρικούς. Ὕστερα, μέσα στὸν κόσμο τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται εἰδικότητες: οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες ἔχουν τὴ δική τους αὐθυποστασία, ἡ ὁποία χωρίζει σὲ δυὸ τουλάχιστον ὁμάδες τοὺς ἐκπαιδευτικούς, ὅσοι νεωτερίζουν· εἶναι, ἂς ποῦμε, οἱ Φυσικοὶ καὶ οἱ Γραμματικοί. Τέλος, τὸ συγγραφικὸ ἐπάγγελμα φαίνεται νὰ τὸ ἀσκοῦν σὲ αὐξημένες ἀναλογίες πρόσωπα ποὺ δὲν ἀνήκουν στὴν ἐκπαίδευση. Χαρακτηριστικὲς ὅμως εἶναι καὶ κάποιες ἄλλες ποσοστώσεις: ὁ λόγος θὰ ἀναφερόταν ἰδίως στὸν πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν λογίων οἱ ὁποῖοι ζοῦν ἔξω

ἀπὸ τὰ δρια τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· δὲν ἔχουν ἀποξενωθεῖ ἀπὸ τὸν τόπο τους, γι' αὐτὸν δουλεύουν συστηματικὰ καὶ ἐπίμονα, ἀλλὰ δουλεύουν ἀπὸ μακριά. Οἱ ἄλλοι ζοῦν σὲ λίγα, κατὰ κανόνα μεγάλα, κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας: δὲν εἶναι πιὰ ἐδῶ οὔτε ὁ ἐκπατρισμὸς οὔτε ἡ ἀπομόνωση, τὰ διακριτικὰ τῶν παλαιότερων αἰώνων. Ὁπωσδήποτε εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ λογιοσύνη ἔχει πλησιάσει πρὸς τὴ ζωή.

Ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ διδασκαλικὴ παράδοση θὰ εἶχε κανεὶς νὰ σημειώσει τὸν Στέφανο Κομμητᾶ, τὸν Ἀθανάσιο Σταγειρίτη, τὸν Νεόφυτο Δούκα. Καὶ τῶν τριῶν τὸ χαρακτηριστικὸ εἶναι, πάντως, ὁ ἀρχαϊσμός· καί, ἀκόμη, σὲ ποικίλες διαβαθμίσεις καὶ ἀποχρώσεις, ἡ δυσπιστία πρὸς τὰ νεωτερικά, εἴτε συστήματα εἴτε πρόσωπα. Ὁ Στέφανος Κομμητᾶς (†1830) διακρίνεται γιὰ τὶς πολλαπλὲς συγγραφικὲς καὶ διδακτικές του ἐπιδόσεις: ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔργα, πάντα στὸ ἴδιο κλίμα, ἄφησε καὶ μιὰ πολύτομη ἐγκυκλοπαιδεία (1812 κ.ἑ.), ἡ ὁποία ἐστάθηκε ἀπὸ τὰ βασικὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια ἐπὶ πολλὲς δεκαετίες. Αὐτὸς εἶναι, ἴσως, ἡ συνεπέστερη συντηρητικὴ διδασκαλικὴ μορφὴ τῆς ἐποχῆς, ὅσο καὶ ἂν μένει ἔξω ἀπὸ τὶς θρησκευτικὲς ζητήσεις· ἕνας δάσκαλος ποὺ μὲ τὴν ἀποκλειστικότητά του, τὴ διαιότητα καὶ τὴν ὑβριστικότητα μᾶς θυμίζει τὸν δυτικὸ οὐμανισμό. Ὁ Α. Σταγειρίτης († 1844), πιὸ σύνθετη μορφή, ἔζησε καὶ ἔδρασε στὴ Βιέννη, ὅπου εἶταν καθηγητὴς σὲ αὐστριακὴ σχολὴ ξένων γλωσσῶν. Ἡ ἱστορία τὸν ἔλκει κυρίως, σὲ ἀρκετὰ παραδοσιακὸ σχῆμα, ἀλλὰ καὶ ἄλλες του δραστηριότητες εἶναι ἄξιες μνείας· ἂς σημειωθεῖ ἰδίως ὅτι προσφέρει πολλὰ καὶ στοὺς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς, ἐκδότης τοῦ περιοδικοῦ «Καλλιόπη» (Βιέννη 1819-1821) ποὺ ἐστάθηκε ὁπωσδήποτε ἀντικοραϊκό, καὶ πιὸ κοντὰ στὴν πολεμικὴ ἀπόχρωση τοῦ Κοδρικᾶ. Δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι καὶ τότε, ὅπως καὶ πάντοτε, οἱ σκοποὶ τῶν ἀντιπάλων διαφέρουν —ἢ φαίνονται νὰ διαφέρουν— ὡς ἕνα βαθμό· τὰ ὅπλα τους εἶναι, σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμό, κοινά: εἶναι τὰ περιοδικά, ἀπόλυτες πρωτοτυπίες τῆς ἐποχῆς, τὰ φυλλάδια, σχετικὲς πρωτοτυπίες καὶ αὐτά, ποὺ ἔδοσαν καὶ τὸ ὄνομά τους στὴ στιγμὴ αὐτὴ τῆς παιδείας, ποὺ εἶναι «ἡ μάχη τῶν φυλλαδίων», οἱ πρόλογοι· καὶ εἶναι ἀκόμη ἡ δυσφήμιση τοῦ ἀντιπάλου ὡς πρὸς τὴ θρησκευτική του ὀρθοδοξία, ἡ καταγγελία μπροστὰ στὸ κοινό, ὁ ἔλεγχος τῆς ἀγραμματοσύνης ἢ τῆς πνευματι-

κῆς ἀνεπαρκείας, καί, κάποτε, ἡ ὑλικὴ βία.

Ἀνάμεσα στὴν ἀντικοραϊκὴ παράταξη ξεχωρίζει ὁ Δούκας (περ. 1760-1845). Ἡ ροπή του εἶναι πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό, ἀλλὰ ἕναν ἀρχαϊσμὸ ποὺ δὲν ἔχει τίποτε στατικό, ἤ, ἀκόμη, δίνοντας μιὰ ἰδιαίτερη ἀπόχρωση στὸν ὅρο, τίποτε συντηρητικό: εἶναι στὸ εἶδος της, καὶ στὴ συνείδηση τοῦ Δούκα, προοδευτική· στὴ συνείδηση ἄλλων, ἐπαναστατική. Ἂς θυμηθοῦμε τὸν ἀρχαϊσμό, ὅπως φεγγρίζει σὲ θέματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ μόρφωσή του, ὅπως καὶ τῶν πλειοτέρων ἀπὸ τοὺς γραμματικούς, εἶναι λίγη καὶ στενὰ παραδοσιακή· ξένες γλῶσσες δὲν ξέρει. Ἔχει ὅμως περιέργειες καὶ ἀνησυχίες: ἐπιδιώκει νὰ προσαρμόσει, ὅ,τι ξέρει ἀπὸ τὴ γαλλικὴ αἰσθησιοκρατία, στὴν προσπάθεια ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα· ὁ Σολωμός, ὅταν στὸν «Διάλογό» του μιλεῖ γιὰ «τέκνα στραβόκορμα ἑνὸς πατέρα εὐμορφότατου», ἔχει στὸν νοῦ του τὴν περίεργη αὐτὴ σύζευξη ἀνάμεσα στὴν αἰσθησιοκρατία καὶ στὸν ἀρχαϊσμό. Μὰ καὶ ἀλλοῦ ἀγγίζει ἐπικίνδυνα θέματα· ἔτσι εὔχεται νὰ συντελέσει στὴν ἀνακαίνιση τοῦ κλήρου, καὶ ἐκφράζεται μάλιστα γιὰ τοῦτο μὲ τέτοιον τρόπο, ὥστε προκαλεῖ τὴν ἀνησυχία τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Τὸ κύριο ἔργο του εἶναι συγγραφικό, ἐκδοτικό, δεκάδες τόμοι ἀρχαίων συγγραφέων στὸ πρωτότυπο, χωρὶς φιλολογικὴ ἱκανότητα, σὲ παραφράσεις καὶ λοιπά. Ὁ Κομμητᾶς δὲν ἐδίστασε νὰ συγκρίνει ποιοτικὰ τὴ βιβλιακὴ αὐτὴ παραγωγὴ μὲ τὴ φιλολογικὴ προσφορὰ τοῦ Κοραῆ· μετριοφρονέστερα, ὁ Δούκας, ὅταν βρέθηκε σὲ φιλολογικὴ ἀντιδικία μὲ τὸν ἔμπορο Ἀλέξανδρο Βασιλείου, φίλο τοῦ Κοραῆ, ἔγραψε γιὰ τὸν ἑαυτό του ὅτι, στὰ ἴδια χρόνια μέσα, εἶχε στείλει στὴν Ἑλλάδα πολὺ περισσότερα βιβλία, ἐκδόσεις δικές του, παρ' ὅσα «γυαλιὰ καὶ τζουκάλια» εἶχε στείλει ὁ Βασιλείου.

Ἄλλωστε οἱ ἐκπρόσωποι τῶν διαφόρων παρατάξεων, ἰδίως ὅσοι τείνουν πρὸς τὶς ἄκρες θέσεις, δὲν ἐδίστασαν νὰ φθάσουν σὲ ὅλα τὰ μέσα, προκειμένου νὰ ἐξουθενώσουν τοὺς ἀντιπάλους τους. Μιὰ ἡμέρα, χειμώνα τοῦ 1817-1818, βρέθηκε στοὺς δρόμους τοῦ Βουκουρεστίου ἀναίσθητος, κτυπημένος μὲ ἕνα ραβδὶ στὸ κεφάλι, ὁ Νεόφυτος Δούκας. Θεωρήθηκε ὅτι ὁ ἄνθρωπος ποὺ τὸν εἶχε κτυπήσει εἶταν βαλτὸς ἀπὸ τὸν Λέσβιο ἢ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδᾶτο, τὸν μετέπειτα πρωθυπουργό, ὁπαδὸ καὶ ἐκεῖνον τοῦ ἄκρου προοδευτικοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρά, στὴ διαμάχη ἐναντίον τοῦ

Κοραῆ, ἀνασύρθηκαν οἱ παλιές του ἐμπορικὲς ἐπιχειρήσεις στὴν Ὁλλανδία, προκειμένου νὰ διαβληθεῖ ἡ ἐντιμότητά του. Ἀπὸ τὶς ἄκρες αὐτὲς τοποθετήσεις, ταιριάζει νὰ μνημονευθοῦν οἱ πολεμικὲς τοῦ Ἀναστάσιου Γεωργιάδη, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴ σύσταση τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου ἔπαιξε ρόλο στὴν ζωὴ τοῦ τόπου, ὡς καθηγητὴς τῆς ἰατρικῆς, μὲ τὸ ὄνομα Λευκίας (1777-1853).

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Κοραῆ, τὰ ὀνόματα ποὺ ἔχει κανεὶς νὰ συγκρατήσει εἶναι πολὺ περισσότερα. Ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ μιὰ στιγμὴ ὁρμητικὰ ἀνοδική, ἡ ὁποία παρασύρει, ὅπως εἶναι φυσικό, τὸν μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἐκείνων ποὺ ἔχουν ἀφατρίαστη διάθεση. Κάπως πιὸ μακριά, πιὸ μοναχικά, στέκει ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς (1764-1828), ὁ ὁποῖος ἀσχολήθηκε μὲ ἐκδοτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἀλλὰ συνέδεσε, στὰ γράμματα, τὸ ὄνομά του, ἰδίως μὲ τὸ ξεκίνημα τοῦ περιοδικοῦ «Λόγιος Ἑρμῆς» (1811). Ἀνήσυχος, φιλόπρωτος, γρήγορα ἐλκύσθηκε πρὸς τὶς ἐθνικὲς δραστηριότητες, Φιλόμουσος Ἑταιρεία πρῶτα, Φιλικὴ Ἑταιρεία ὕστερα· τῆς τελευταίας αὐτῆς στάθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς. Τόσο γι' αὐτόν, ὅσο καὶ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Νικολόπουλο καὶ γιὰ τὸν Ζαλίκογλου, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἡ ἐπιθυμία ποὺ τοὺς ἔλειψε γιὰ νὰ εὐθυγραμμισθοῦν μὲ τὴ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ: τοὺς ἀπώθησε τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ ἡ καχύποπτη δυσπιστία. Ὁ Νικολόπουλος (1786-1841) ξεκινάει ἀπὸ τὴ Σμύρνη, τελικὰ γιὰ τὸ Παρίσι, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐξασφαλίσει τὴν εὔνοια τοῦ Κοραῆ· τὸν ἀκολουθεῖ, τὸν μιμεῖται ἀδέξια, μετέχει στὴν ἔκδοση παρισινῶν ἑλληνικῶν περιοδικῶν, τὰ ὁποῖα ὑπερασπίζονται μὲ ἐπιθετικότητα τὶς θέσεις τοῦ Κοραῆ, καὶ ἀφοσιώνεται μὲ πάθος στὰ ἐθνικὰ ζητήματα. Τὰ ἴδια θὰ μποροῦσαν νὰ λεχθοῦν καὶ γιὰ τὸν Γρηγόριο Ζαλίκογλου (1777-1827), φίλαυτο, ἀλλὰ καὶ ἄκομψο ἀκόλουθο τοῦ Κοραῆ. Συνέταξε ἕνα χρήσιμο στὴν ἐποχὴ γαλλοελληνικὸ λεξικό, καὶ στάθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς μοχλοὺς σὲ μιὰ ἐθνικὴ ὀργανωτικὴ προσπάθεια, τὸ «Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο» τοῦ Παρισιοῦ (περ. 1809).

Πλησιέστερα πρὸς τὸν Κοραῆ μπορεῖ κανεὶς νὰ σημειώσει τὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη καὶ —πιὸ ἀχνὴ μορφὴ— τὸν Κωνσταντῖνο Κοκκινάκη, μὲ τοὺς ὁποίους καλὸ εἶναι νὰ συνταιριασθοῦν τὰ ὀνόματα τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσώπιου καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Βασιλείου. Τοῦ Φαρμακίδη (1784-1860) τὰ ἱστορικὰ ξεπερνοῦν τὶς ὀροθεσίες

τῆς μελέτης μας, γιατὶ ἀγγίζουν τὸ μεγάλο θέμα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ὀργάνωση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση: καὶ σ' αὐτό, ἄλλωστε, ἡ στάση του εἶταν φιλελεύθερη, ἀνεξάρτητη καὶ προοδευτική· συνεχίζει τὴ γραμμὴ τοῦ Κοραῆ. Ἀλλὰ νεώτερος, κληρικὸς στὴ Βιέννη, συνεργάζεται μὲ τὸν Κοκκινάκη, παίρνουν στὰ χέρια τους τὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» καὶ τοῦ δίνουν τὴν καθαρὰ «εὐρωπαϊκὴ» —ὅπως τὴν εἶπε ὁ Κοραῆς— καὶ δημιουργικὴ χροιὰ τὴν ὁποία ἔχει τὸ περιοδικὸ στὴ δεύτερη περίοδό του. Ὁ Κοκκινάκης (1781-1831), ποὺ εἶχε ξεκινήσει, πολὺ χαρακτηριστικά, μεταφράζοντας τὸν «Ταρτοῦφο» τοῦ Μολιέρου (1815) —ἔλεγχο τῆς θρησκευτικῆς ὑποκρισίας— καὶ εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἴδια σταθερὰ φωτισμένη γραμμή, εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ χάθηκαν μὲ τὸν Ἀγώνα, χωρὶς νὰ προφθάσουν νὰ δώσουν στὴ νέα πολιτεία τὰ ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τους.

Γνωρίζουμε κιόλας ἀπὸ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Δούκα, ὅτι ὁ Ἀλ. Βασιλείου († 1817) εἶναι ἔμπορος, ποὺ ὅμως ἔχει τὸ μεράκι τῶν γραμμάτων καὶ ἀπέραντη ἀγάπη καὶ θαυμασμὸ στὸν Κοραῆ, μὲ τὸν ὁποῖο συνδέθηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ζωῆς του κατὰ τὴν ὁποία εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι. Ἀργότερα κατέληξε στὴ Βιέννη καὶ ἐκεῖ ἀνέπτυξε δραστηριότητα τόσο στὰ σχετικὰ μὲ τὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», ὅσο καὶ στοὺς ἀγῶνες τῶν ὀπαδῶν καὶ τῶν ἀντιπάλων τοῦ Κοραῆ· μέσα ἀπὸ τὴ μάχη τῶν φυλλαδίων προβάλλουν καθαρὰ οἱ κραδασμοὶ μιᾶς πνευματικῆς κοινωνίας ἡ ὁποία προσπαθεῖ νὰ συγκροτήσει τὸν κόσμο της. Ὁ Κοδρικᾶς ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ὁ Δούκας μὲ τοὺς φίλους του ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὸ ἄλλο ἄκρο οἱ ὀπαδοὶ τῆς δημοτικῆς ὀρθοδοξίας, ὁ Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλός. Ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου, περισσότερο παρὰ γιὰ τὴ συμμετοχή του σ' αὐτὴ τὴ μάχη, ἔχει νὰ μνημονευθεῖ γιὰ τὴ θερμὴ συμπαράστασή του στὸν Κοραῆ. Ὁ πρόωρος θάνατός του μέσα σὲ οἰκονομικὴ συμφορὰ ἀπετέλεσε διπλὸ πλῆγμα γιὰ τὸν Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς εἶχε φίλιο χαρακτήρα, ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη παρουσία καὶ συμπάθεια.

Ὅσο γιὰ τὸν Κ. Ἀσώπιο (1785-1872), ποὺ καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ φίλος του Φαρμακίδης, παρουσιάζει καίρια δράση στὸν χῶρο τῆς παιδείας μετὰ τὸν Ἀγώνα, ἔχει πάντως τὴ θέση του ἐδῶ, καὶ ἐπειδὴ μεταλαμπάδευσε στὴν καινούρια πρωτεύουσα τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, στὴν Ἀθήνα, τὶς ὕστερες μνῆμες τοῦ ἑλληνικοῦ

Διαφωτισμοῦ, καὶ ἐπειδὴ στάθηκε, ἀκόμη καὶ σ' αὐτὴ τὴν δεύτερη περίοδο τῆς ζωῆς του, κοντὰ στὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ. Ἐνωρίτερα, εἶταν καὶ αὐτὸς ἀπὸ τοὺς συνεργάτες ποὺ ἔδωσαν τὸν τόνο στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τῆς τελευταίας περιόδου.

Ὡστόσο γιὰ μιὰ πιὸ ἀνθρώπινη σχέση μὲ τὸν Κοραῆ, θὰ εἶχε κανεὶς νὰ μνημονεύσει ἐνίους νεωτέρους του, οἱ ὁποῖοι τὸν συμπαραστάθηκαν στὰ μεταγενέστερα, ἰδίως, χρόνια του. Ὁ Ἰάκωβος Ρώτας, ἔμπορος κι αὐτός, διαδέχθηκε στὶς φροντίδες γιὰ τὰ οἰκονομικὰ τοῦ Κοραῆ τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ τελευταίου. Γιὰ νὰ ζοῦμε καλὰ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πρέπει νὰ μὴν ξεχνοῦμε τὴν στενὴ σχέση ποὺ δένει, τότε, τὸ ἐμπόριο μὲ τὴν ἔφεση πρὸς τὰ γράμματα. Ὁ Ρώτας μετέχει καὶ αὐτὸς μὲ τὸν τρόπο του στὴ μάχη τῶν φυλλαδίων, ἀλλὰ κατέχει θέση ξεχωριστὴ μέσα στὰ ἱστορικὰ τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, γιατὶ φρόντισε, περισσότερο ἀπὸ ὁποιονδήποτε ἄλλον, γιὰ νὰ διαφυλάξει καὶ νὰ διασώσει τὶς πολυάριθμες ἐπιστολὲς τὶς ὁποῖες ἔστελνε ὁ Κοραῆς πρὸς φίλους, οἰκείους, γνωστούς του. Ἄλλος ποὺ θὰ εἶχε τὴ θέση του ἐδῶ εἶναι ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1766-1855). Ἂν ἡ εἰκόνα του δὲν εἶχε κάποιες πολὺ ἔντονες σκιές, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐπίσης χρειάζεται νὰ γίνει λόγος, γιατὶ εἶναι καὶ ἐκεῖνες χαρακτηριστικὲς τῶν καιρῶν του, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι στάθηκε τὸ κατεξοχὴν ἀνάστημα τοῦ Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς φροντίζει καὶ καθοδηγεῖ τὶς σπουδὲς τοῦ νεαροῦ συμπατριώτη του, τοῦ ἐξασφαλίζει τὰ μέσα βιοπορισμοῦ, τὸν παραστέκει στὶς πρῶτες συγγραφικὲς ἐπιδόσεις του. Ὁ Δούκας ἔγραψε γιὰ τὸ πρῶτο ἔργο τοῦ Βάμβα, τὴν «Ρητορική» του, ὅτι γράφθηκε στὰ γόνατα τοῦ Κοραῆ. Καὶ πραγματικὰ τὸ ξεκίνημα τοῦ Βάμβα μποροῦσε νὰ ὑπόσχεται ὁμαλὴ τὴ συνέχιση τῆς πορείας τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ὅμως τὰ χρόνια περνοῦν, ἔρχεται τὸ Εἰκοσιένα, ὁ Ἀγώνας, ἡ ἀνεξαρτησία· ὅλα αὐτὰ δένουν καὶ μὲ προσωπικὲς ἐπιδιώξεις τοῦ Βάμβα, ὁ ὁποῖος βαθμιαῖα ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν Κοραῆ: ἡ τροπὴ πρὸς τὴν κάθε λογῆς συντήρηση, τὸ χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τῆς ἐποχῆς, γίνεται σύνθημα τοῦ Βάμβα, ὁ ὁποῖος, πλέον, ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ καὶ πέρα, παρουσιάζει τέτοιες ἀλλεπάλληλες μεταβολές, ὥστε τελικὰ νὰ μὴν ἔχει κανεὶς τίποτε κοραϊκὸ νὰ διακρίνει στὴ θεωρία του καὶ στὴν πράξη του.

Ἄλλωστε, μεταστάσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ δὲν εἶναι σὲ ἐκεῖνα τὰ χρόνια οὔτε σπάνιες οὔτε ἀνεξήγητες. Ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ καὶ ἡ πιὸ σημαντικὴ περίπτωση εἶναι τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου (1780-1857). Ὁ Οἰκονόμος, ὅπως καὶ ὁ Ἀσώπιος καὶ ὁ Φαρμακίδης, ἢ ἄλλοι λιγώτερο περίβλεπτοι, μὲ τὴν πλούσια δράση τὴν ὁποία ἀνέπτυξε σὲ χρόνια μεταγενέστερα, δηλαδή, μέσα στὸ ἐλεύθερο ἑλληνικὸ Κράτος, ἀνήκει ἰδίως σὲ ἐκείνου τὰ ἱστορικά. Ὅμως ἡ μεταβολὴ τῆς πολιτείας του ἀπὸ τὰ πρότερα στὰ ὕστερα χρόνια, μᾶς παρέχει χρήσιμη μαρτυρία γιὰ τὴν τροπὴ τῶν συνειδήσεων ἡ ὁποία θὰ φέρει τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀπὸ τὸν Διαφωτισμὸ πρὸς ἄλλα σχήματα παιδείας. Ἔτσι τὸ 1816, ἡ μετάφραση τοῦ «Φιλάργυρου» τοῦ Μολιέρου (ὁ περίφημος «Ἐξηνταβελώνης», ὅπως ἔμεινε ὕστερα γνωστὸς στὰ ἑλληνικὰ γράμματα) ἀποτελεῖ, μὲ τὸ πνεῦμα της, μὲ τὴ γλώσσα της, μὲ τὴ διασκευὴ ἡ ὁποία μεταφέρει στὴ Σμύρνη τὴ σκηνὴ τοῦ ἔργου, μιὰ ἐνεργητικὴ συμπαράσταση στὸν ἀγώνα τοῦ Κοραῆ. Ἕνα χρόνο ὕστερα, στὰ «Γραμματικά», ποὺ εἶναι ἐγχειρίδιο αἰσθητικῆς, ἐπιδιώκει νὰ εὐθυγραμμίσει τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ διδασκαλία τῆς γραμματείας μὲ δυτικὰ πρότυπα. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, θὰ εἶναι ὁ κορυφαῖος τῶν ἀντιπάλων τοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸ νεοσύστατο βασίλειο· ἐλεγκτὴς αὐστηρὸς τῆς διδασκαλίας τοῦ Κοραῆ, ἀντίμαχος τοῦ Φαρμακίδη, βρίσκεται συνάμα πολὺ μακριὰ καὶ ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ γραμμὴ τοῦ πρώτου.

Ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας (1777-1836), συνεργάτης, σὲ καίριες στιγμὲς τοῦ ἑλληνισμοῦ, μὲ τὸν Οἰκονόμο, βρέθηκε ὕστερα ἐντελῶς χωρισμένος ἀπὸ ἐκεῖνον. Μὲ πολὺ πιὸ γαλήνια προσωπικότητα, πιὸ συναισθηματικός, μὲ ἀφιλόδοξη συγγραφικὴ καὶ ἐκπαιδευτικὴ δράση, εἶχε πιὰ προσανατολίσει τὰ ἐνδιαφέροντά του πρὸς τὸν τομέα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ὅταν γνώρισε τὴ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ, τὴν ἀσπάσθηκε καὶ τῆς ἔμεινε πιστὸς ὅσο τοῦ ταίριαζε, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι πολυγράφος, ἐπαγγελματίας συγγραφέας, μεταφραστής, διασκευαστὴς διδακτικῶν καὶ ἐκλαϊκευτικῶν ἔργων, δὲν παρουσιάζει ἰδιάζουσα αἴγλη· ἂς σημειωθεῖ πάντως ἕνα τρίσημο σχῆμα ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ γνωρίσουμε τὰ πρόσωπα, ἀλλὰ καὶ τὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο κινοῦνται: τὸ 1816 εἴδαμε ὅτι μεταφράζεται ὁ «Φιλάργυρος» τοῦ Μολιέρου, τὸ 1815 ὁ «Ταρτοῦφος», καὶ τὸν ἴδιο χρόνο μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Κούμα «Τῶν

Ἀβδηριτῶν ἡ ἱστορία», σατιρικὸ μυθιστόρημα τοῦ Wieland (δημοσιεύθηκε ἀργότερα, τὸ 1827, σὲ στιγμή, ἀσφαλῶς, ἀνύποπτη). Ὅλα αὐτὰ δείχνουν πῶς τὰ ἄτομα ἑρμηνεύονται σὲ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τὰ συλλογικὰ σώματα, ἀλλὰ καὶ πώς, στὸν χῶρο τῆς παιδείας, ἀναγκαστικά, τὰ συλλογικὰ σώματα ἐκφράζονται μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν ἀτόμων. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὅλη παραγωγὴ τοῦ Κούμα, μὲ τὴν ἐπίμονη συνέπειά της, μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ συγγραφική της ἔκταση, ἡ ὁποία, ἂν τὸν φέρνει πίσω, ὡς ἀνειδίκευτο, συνάμα ἱστορεῖ, κατὰ τρόπο τυπικό, τοὺς τομεῖς τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του, ποὺ ἐπιγράφεται «Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων», σὲ δώδεκα τόμους, παρενέβαλε ἄξιες λόγου αὐτοβιογραφικὲς σελίδες, μέσα ἀπὸ τὶς ὁποῖες γνωρίζουμε ὡραῖα καὶ τὸν ἴδιο καὶ τὸ μεγάλο αὐτὸ κίνημα ποὺ ἔκλινε τότε, 1832, πρὸς τὴν ὕφεση. Εἶναι ἱστορημένο ἀπὸ καλὸ μάρτυρά του καὶ φορέα του· ἐκεῖ, μιλώντας γιὰ τὸν ἑαυτό του στὸ τρίτο πρόσωπο, γράφει σχετικὰ μὲ τὸν Κοραῆ: «κανεὶς ἴσως δὲν ἐσεβάσθη τοῦ ἀνδρὸς τὰς γνώμας ὅσον ὁ Κούμας».

Κοραῆς

Μιὰ αὐτοβιογραφία, ἐπίσης, εἶναι ὁ καλύτερος ὁδηγὸς τὸν ὁποῖο ἔχουμε ἀναφορικὰ μὲ τὸ κύριο πρόσωπο τῆς ἱστορίας αὐτῆς, τὸν κατεξοχὴν φορέα τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Πραγματικὰ ὁ Κοραῆς, μὲ τὴν πολύπλευρη προσωπικότητά του, μὲ τὶς διαδοχικὲς ἐπιδόσεις του μέσα στὸν ξαναγεννημένο Ἑλληνισμό, μὲ τὴν ἔντονη δυτικοφροσύνη του, μὲ τὴν ὑπερήφανη συνείδηση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κληρονομίας, ὅλα αὐτὰ διάχυτα σὲ μιὰ μακρὰ ζωὴ ἡ ὁποία ἔρχεται οὐσιαστικὰ νὰ ἐπικαλύψει ἀκέρια τὴν καμπύλη τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Κοραῆς εἶναι ποὺ πρέπει νὰ θεωρεῖται ὁ πιὸ χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπός του. Ἀκριβέστερα, ἡ τοποθέτησή του μέσα στὸ χρόνο, τὸν κατασταίνει πιὸ εἰδικὰ ἐκπρόσωπο τῆς τελευταίας ἰδίως περιόδου τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐκείνης τὴν ὁποία μποροῦμε νὰ ὀνομάζουμε ἑλληνικὴ παλιγγενεσία, καὶ ποὺ τελειώνει μὲ τὸν Ἀγώνα τοῦ Εἰκοσιένα.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς γεννήθηκε τὸ 1748, στὴ Σμύρνη, ἀπὸ πατέρα Χῖο, τὸν ἔμπορο Ἰωάννη Κοραῆ, καὶ μητέρα τὴν Θωμαή,

θυγατέρα ἑνὸς ἀπὸ τοὺς καλοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς, τοῦ Ἀδαμάντιου Ρύσιου, πού, καὶ αὐτός, ἄλλωστε, ἀσχολήθηκε μὲ τὸ ἐμπόριο. Ἐξάλλου, μέσα στὴν οἰκογένεια τοῦ Κοραῆ ἡ λογιοσύνη εἶναι αἰσθητή: πρόγονός του εἶναι ὁ Ἀντώνιος Κοραῆς, ὁ ὁποῖος ἔδρασε στὴ Γαλλία στὸν ἀρχόμενο αἰώνα, καὶ συγγενεῖς του εἴταν ἕνας Κύριλλος, προσδευτικός, καθὼς φαίνεται, δάσκαλος στὴ Χίο, καὶ ὁ μητροπολίτης Βελιγραδίου Σωφρόνιος Κοραῆς, προσδευτικός καὶ ἐκεῖνος, μέσα στὸ σχῆμα του, φίλος τῶν γραμμάτων καὶ τῶν λογίων. Ἔτσι ἡ ζωὴ τοῦ Κοραῆ φαίνεται γερὰ στηριγμένη ἐπάνω στὸν ἄξονα ὁ ὁποῖος ἑνώνει, ἐκεῖνα τὰ χρόνια, τὴ θεραπεία τοῦ Λόγιου καὶ τοῦ Κερδώου Ἑρμῆ. Ἡ σχολική του ἐμπειρία ὅμως στάθηκε πολὺ ὀδυνηρή: δάσκαλο ἔχει τὸν Ἱερόθεο Δενδρινό, ὁ ὁποῖος λίγο νωρίτερα εἶχε ματαιώσει προσπάθεια τοῦ Μοισιόδακα νὰ πάει στὴ Δύση νὰ συμπληρώσει τὶς σπουδές του· ὁ Κοραῆς θυμᾶται μὲ πικρία τὴ διδασκαλία τοῦ Ἱερόθεου, «πολλὰ πτωχήν, συνωδευμένην μὲ ραβδισμὸν πλουσιοπάροχον». Ὡστόσο, ἔξω ἀπὸ τὸ σχολεῖο ἔχει ἀνταλλάγματα: στὸ σπίτι ἡ λόγια μητέρα του τὸν βοηθεῖ στὰ γράμματα· ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ρύσιου βρίσκεται ἐπίσης ἐκεῖ γιὰ νὰ τὸν ἕλκει πρὸς τὴ μελέτη· τέλος, γρήγορα, σχετίζεται μὲ ἕνα λόγιο ξένο, ἐγκατεστημένο στὴ Σμύρνη, τὸν Ὁλλανδὸ πάστορα Βερνάρδο Κεῦνο, στὸν ὁποῖο διδάσκει τὰ ἑλληνικά, παίρνοντας σὲ ἀντίδοση τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν. Εὐαίσθητος, καθὼς εἶναι, καὶ μὲ χαρακτήρα καὶ στοχασμὸ ἀνεξάρτητους, ὅλοι οἱ ὅροι τῆς ζωῆς στὴ Σμύρνη τοῦ ἀνοίγουν ὁρίζοντες πρὸς τὴ Δύση καὶ τοῦ προκαλοῦν τὸν πόθο τῆς φυγῆς ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ὁ πατέρας του τὸν θέλει ἔμπορο· ἐκεῖνος ὀρέγεται παιδεία· τὸ 1771 θὰ γίνει συμβιβασμός: ὁ Ἀδαμάντιος πηγαίνει στὸ Ἀμστερνταμ καὶ ἱκανοποιεῖ τὸν πόθο του γιὰ τὴν ἀποδημία, ὅπου θὰ ἐμπορεύεται δίνοντας ἔτσι τόπο στὴν ἐπιθυμία τοῦ πατέρα του.

Τὸ Ἀμστερνταμ εἶταν τότε μεγάλο κέντρο ἐμπορίου, ἀλλὰ καὶ μεγάλο κέντρο εὐρωπαϊκῆς παιδείας. Ἐκεῖ ὁ Κοραῆς θὰ χαρεῖ τὸν κόσμο: γνωρίζει τὸν εὐρωπαϊκὸ τρόπο ζωῆς, διαβάζει πολύ, διδάσκεται πολλά, ἀλλὰ συνάμα ἀσχολεῖται μὲ τὴ μουσικὴ καὶ τὶς διασκεδάσεις. «Πότε στὴν ὄπερα πάει, πότε στῆς ἀγαπητικῆς του», γράφει ἕνας μάρτυρας τῶν τότε δραστηριοτήτων του. Παρὰ τὴν εὐσυνειδησία καὶ τὴν καλή του διάθεση, οἱ ἐπιχειρήσεις δὲν πηγαί-

νουν καλά, καὶ ἀναγκάζεται νὰ ἐπιστρέψει. Ἐγκαταλείπει τὸ 1777 τὸ Ἀμστερνταμ. Θὰ κατέβει κατὰ σταθμούς, Λειψία, Βιέννη, Τριέστι, Βενετία, φθάνοντας στὴ Σμύρνη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1778. Ἡ ζωή του στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας εἶναι ἀσφυκτικὴ ὕστερα ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐμπειρία του· τὸ 1782 κατορθώνει, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴν ἐνίσχυση τῶν φίλων του, νὰ φύγει ξανά: θὰ πάει γιὰ ἰατρικὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Montpellier. Ἡ ἰατρικὴ εἶταν στὴν Τουρκία τέχνη τιμημένη, καὶ ἡ ὁποία παρεῖχε κάποια προνόμια καὶ κάποια χροιὰ ἐλευθερίας σὲ ὅσους τὴν ἀσκοῦσαν.

Ὅμως ὁ Κοραῆς δὲν θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἀνατολή. Τὶς ἰατρικὲς σπουδὲς θὰ τὶς ἀκολουθήσει εὐσυνείδητα, συνδυάζοντάς τες ὅμως μὲ τὸν πόθο του γιὰ τὰ γράμματα: χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι ἡ διατριβή του ἀναφέρεται στὸν Ἱπποκράτη. Ἡ γραμμή του ἔχει πιὰ χαραχθεῖ: γράμματα, καὶ μάλιστα ἀρχαῖα. Ἀλλὰ τὸ Montpellier δὲν εἶναι μόνο διάσημο γιὰ τὴν ἰατρική του σχολή: εἶναι, καὶ ἐκεῖνο, ἀπὸ τὰ μεγάλα κέντρα παιδείας στὴ Γαλλία, καὶ πυρήνας πνεύματος φιλελεύθερου· ὕστερα, πλησιάζει καὶ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἀπὸ τὸ 1788, ὁ Κοραῆς, ἰατρὸς πιά, ζεῖ στὸ Παρίσι· ἀπὸ τὰ γράμματά του, καὶ τὰ γραπτά του γενικά, τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ξέρουμε πῶς ἔχει διαμορφωθεῖ ὁ ἐσωτερικός του κόσμος: ὀξύτατος φιλελευθερισμὸς καὶ στὴ σκέψη καὶ στὴ ζωή· στὰ ἰδανικὰ αὐτά, τὶς πιὸ θετικὲς ὑπηρεσίες τὶς παρέχει ὁ ἀνθρωπισμός, δηλαδή, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ παιδεία ὅπως ἐκαλλιεργήθηκε μέσα στὸν δυτικὸ χῶρο. Ἡ ζωὴ τοῦ Κοραῆ θὰ ἀφιερωθεῖ στὸ διπλὸ αὐτὸ ἰδανικό, ποὺ εἶναι ἕνα στὰ μάτια του. Ἄλλοτε, σύμφωνα ἰδίως μὲ τὶς ἐξωτερικὲς περιστάσεις, ρέπει περισσότερο πρὸς τὴν ἄμεση δράση, μὲ ἔντυπα ἐθνικοῦ περιεχομένου, καὶ ἄλλοτε πρὸς τὴν ἔμμεση, μὲ ἐκδόσεις ἀρχαίων κειμένων, τὶς ὁποῖες συνήθως συνοδεύει μὲ μακρὰ προλεγόμενα· στὰ προλεγόμενα αὐτά, ἰδίως στὴ μεγάλη σειρὰ ποὺ ἔχει ὄνομα «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ περὶ ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης», ἑτοιμάζει ἕνα ἀκέριο σύστημα πολιτισμικῆς καὶ πολιτικῆς ἀγωγῆς γιὰ τὸν νέο Ἑλληνισμό.

Τὰ καθαρῶς πολιτικὰ δημοσιεύματά του τοποθετοῦναι σὲ μιὰ πρώτη ὁμάδα μὲ ἐπίκεντρο τὸν φθίνοντα αἰώνα: ἔχουμε τὴν «Ἀδελφικὴ Διδασκαλία», τὸ 1798, ὅπου μνημονεύεται μὲ κατάνυξη καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐξόρμηση τοῦ Ρήγα· εἶναι ἀπάντηση στὴν «Πατρικὴ Δι-

δασκαλία» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Στὴν ἴδια κατηγορία ἐντάσσονται ἕνα «Ἆσμα πολεμιστήριον» σὲ στίχους (1800), ἕνα «Σάλπισμα πολεμιστήριον» (1801), ἕνας διάλογος ποὺ ἐπιγράφεται «Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ κατὰ τὰς παρούσας περιστάσεις. Διάλογος δύο Γραικῶν, ὅταν ἤκουσαν τὰς λαμπρὰς νίκας τοῦ αὐτοκράτορος Ναπολέοντος» (1805). Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα, καρποὶ τῶν ἴδιων ἀνησυχιῶν, εἶναι μιὰ γαλλικὴ μετάφραση τῶν «Χαρακτήρων» τοῦ Θεόφραστου, ἀφιερωμένη στοὺς Ἑπτανήσιους (1799), ἡ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Βεκκαρία «Dei delitti e delle pene» (1802), καί, τέλος, τὸ περίφημο δοκίμιό του ποὺ ἀνακοινώθηκε ἀπὸ αὐτὸν γαλλικά, σὲ γαλλικὸ ἀκροατήριο μὲ τὸν τίτλο: «Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce» (1803). Τὸ κείμενο τοῦτο, λαμπρὴ διερεύνηση τῶν ὅρων ὑπὸ τοὺς ὁποίους ὁ νέος Ἑλληνισμὸς ἐρχόταν τότε πρὸς τὴν κάθε λογῆς ἀκμή, πρότυπο ἐξαντλητικῆς μελέτης ἑνὸς πολιτισμοῦ ἀπὸ ὅλες του τὶς πλευρές, κρίθηκε ἀπὸ ξένο κριτὴ ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἱστορικὰ δοκίμια ποὺ ἐγράφθηκαν ποτέ.

Στὸ μεταξὺ ὅμως ἔχει ἀρχίσει ἡ ἄλλη μεθοδικὴ προσπάθεια, οἱ ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων: Ἱπποκράτης (1800), Ἡλιόδωρος (1804), Αἰλιανὸς καὶ ἄλλοι (1805), Ἰσοκράτης (1807), Πολύαινος (1809). Συνεχίζει μὲ Πλούταρχο, Ὅμηρο, Ἱεροκλῆ, Στράβωνα, Αἰσώπιους μύθους, Ξενοκράτη, Γαληνό, Μάρκο Αὐρήλιο. Ὁ Κοραῆς εἶναι πολὺ γερὸς φιλόλογος, μὲ ἀληθινὰ εὐρωπαϊκὴ φήμη στὴν ἐποχή του, καὶ μὲ ἐκδοτικὲς ἐπιδόσεις γιὰ τὶς ὁποῖες μένει ὡς σήμερα τιμημένος· ἡ κάποια τάση του πρὸς διόρθωση τῶν κειμένων τὰ ὁποῖα ἐπεξεργάζεται ἐκδοτικά, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ φόρος του πρὸς τὴν φιλολογικὴ νοοτροπία τοῦ καιροῦ του. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν συγγραφέων μὲ τοὺς ὁποίους ἀσχολεῖται· ἐκεῖ θὰ λέγαμε ὅτι μᾶλλον ἐκφράζει τὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα διαμόρφωσε τὴν προσωπικότητά του: τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν εἶναι ἡ αἰσθητική, ἀλλὰ ἡ ἠθικὴ θεώρηση τῶν κειμένων ἡ ὁποία πρυτανεύει στὴν ἐπιλογή.

Μὰ ἔρχεται ὁ Ἀγώνας. Ὁ Κοραῆς θὰ συνεχίσει τὴν ἐκδοτική του δραστηριότητα, στρέφοντάς την ὅμως πρὸς κείμενα τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ἁρμόδια γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν ἄμεσους ἐθνικοὺς σκοπούς, ἠθικὰ καὶ πολιτικά. Ὁ ἴδιος γράφει τότε: «Ἂν ἦτο δυνατὸν εἰς τὴν φύ-

σιν αὐτὴν τοῦ πράγματος καὶ εἰς τὴν χρηματικήν μου κατάστασιν, ἤθελα δημοσιεύσειν ἐνταυτῷ ὅλους τοὺς ἠθικοὺς καὶ πολιτικοὺς συγγραφεῖς». Τώρα θὰ ἐκδώσει Πολιτικὰ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀπὸ τὸν Ξενοφῶντα, τὸν Πλάτωνα, τὸν Λυκοῦργο, πάλι Πλούταρχο, Ἀρριανὸ καὶ ἄλλους. Οἱ πρόλογοί του, καὶ αὐτοί, ἔχουν ἀμεσώτερη ροπὴ πρὸς τὴν ἐφαρμογή. Τὸ 1821 γράφει ὅτι θὰ ἤθελε νὰ μποροῦσε νὰ μετάσχει προσωπικὰ στὸν Ἀγώνα: «εἴκοσι ἔτη ἡλικίας ὀλιγώτερα ἂν εἶχα, οὔτε θεοὶ οὔτε δαίμονες ἤθελαν μ' ἐμποδίσειν». Ὅμως ὁ πόλεμος τελειώνει· τὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ περνοῦν. Συνάγει τὰ χαρτιά του, τὰ ὁποῖα θὰ ἐκδοθοῦν ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἄτακτα» (ὅπως ἀπέδωσε ἑλληνικὰ τὸν γαλλικὸ ὅρο mélanges) σὲ πέντε τόμους, τῶν ὁποίων ἡ ἔκδοση ὁλοκληρώθηκε μετὰ τὸν θάνατό του. Ὅσο γιὰ τὰ ἐθνικὰ πράγματα, ἡ πορεία τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ ἡ νεαρὴ ἑλληνικὴ πολιτεία δὲν ἱκανοποιεῖ καθόλου τὸ φιλελεύθερο φρόνημά του. Θὰ ἐκδώσει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀμέσων φροντίδων κείμενα, δυὸ διαλόγους, μὲ ψευδώνυμο: «Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς χριστιανοὺς τουρκίζοντας». Ὅταν, μετὰ τὸν φόνο τοῦ Καποδίστρια, ἀποφασίσθηκε νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ ἡ βασιλεία στὴν Ἑλλάδα, τὸ κύκνειο ἆσμα τοῦ Κοραῆ θὰ εἶναι ἕνας τρίτος διάλογος, ἀντιρρητικὸς καὶ αὐτός, τὸν ὁποῖο δὲν πρόφθασε νὰ τελειώσει. Εἶχε ἑτοιμάσει γιὰ ἔκδοση τὴν αὐτοβιογραφία του, ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε ὀψίγονα τὸν χρόνο τοῦ θανάτου του (1833). Ἐπίσης, μετὰ τὸν θάνατό του, καὶ ὡς τὴν ἐποχή μας ἀκόμη, δημοσιεύθηκαν ἄλλα ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξαιρετικὴ θέση κατέχει ἡ ἀλληλογραφία του, μοναδικὴ μέσα στὸν χῶρο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Ὁ Κοραῆς καινοτομεῖ σὲ κατευθύνσεις διάφορες στὰ πνευματικὰ καὶ συνειδησιακὰ ἑλληνικὰ θέματα. Δὲν ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὅπως τοῦτο εἶχε φανερωθεῖ πρωτύτερα· ὅμως τὸ συμπληρώνει, τὸ συστηματοποιεῖ, καὶ συνάγει στὸ ὅριο ὅσα συμπεράσματα καὶ πορίσματα μπορεῖ νὰ συναχθοῦν ἀπὸ αὐτό. Ὕστερα δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ἡ ἰδιάζουσα στάση του ἀπέναντι στὰ γαλλικὰ πράγματα, τῶν ὁποίων ἔχει ἄμεση ἐμπειρία ἐνῶ συγκροτεῖται σαφέστερα ὁ ἐσωτερικός του κόσμος: Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ναπολεόντειοι πόλεμοι. Ἀπὸ ὅλες τὶς τάσεις ὅ-

σες, στὴν πράξη ἢ στὴ θεωρία, συγκρούσθηκαν τότε στὴ Γαλλία, εἶναι φανερὸ καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι περισσότερο αἰσθάνθηκε οἰκεῖος πρὸς ἐκείνη ποὺ ἐκφράσθηκε ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν λεγομένων Ἰδεολόγων, πρὸς τοὺς ὁποίους τὸν ἔφερναν προσωπικοὶ δεσμοί, οἱ σπουδές του, καὶ ὁ ἤπιος καὶ συνάμα ἀλύγιστος χαρακτήρας του.

Σὲ ποικίλες ἐκφάνσεις, καθὼς καὶ σὲ διάφορες ἐπιδόσεις τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν ἀρχόμενη ἑκατονταετία, βρίσκουμε τὸν δικό του στοχασμό, τὴ δική του συνείδηση, τὶς δικές του ὑποδείξεις. Φυσικά, ὅπως εἴδαμε, μιὰ ἀπὸ τὶς κύριες ἀπασχολήσεις του εἶναι ἡ ἐκπαίδευση: πιστεύει καὶ αὐτὸς στὰ μελλούμενα τοῦ γένους· εἶναι αἰσιόδοξος καὶ αὐτός· «Δράξασθε παιδείας» εἶναι τὸ σύνθημά του: οἱ παλαιότεροι, οἱ «Τουρκογέροντες», δὲν μποροῦν νὰ δημιουργήσουν καταστάσεις καινούριες· νεανικὸ εἶναι, στὴν οὐσία του, τὸ κίνημά του. Ἔτσι ἀσχολεῖται πολὺ μὲ θέματα παιδαγωγικά, καὶ συσταίνει θερμὰ τὴν πρωτοφανέρωτη στὰ χρόνια του ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδο. Μελετάει τὰ ζητήματα τῆς γραμματικῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας καὶ κάνει ἄξιες λόγου σχετικὲς ὑποδείξεις· συσταίνει ἀκόμη, εἴπαμε καὶ θὰ δοῦμε, συνεχίζοντας, τὸ γιατί, νὰ συναχθεῖ μεθοδικὰ ὕλη λεξικογραφικὴ ἀπὸ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες, γιὰ τὴ σύνταξη λεξικοῦ τῆς νέας ἑλληνικῆς. Ὅλα αὐτὰ φθάνουν σὲ ἀποτελέσματα διὰ μέσου τῶν πολυάριθμων ὀπαδῶν του.

Μὰ ἡ ἐπιθυμία του γιὰ τὴν διάδοση τῆς παιδείας δὲν περιορίζεται στὰ σχολικὰ χρόνια: κάνει ὑποδείξεις γιὰ τὴν μετάφραση δυτικῶν ἔργων στὰ ἑλληνικά, λογοτεχνικῶν εἴτε διδακτικῶν, καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκδοθεῖ ἕνα περιοδικὸ γιὰ τὴ «μετακένωση» τῆς δυτικῆς παιδείας στὸν ἑλληνικὸ χῶρο· καὶ αὐτὰ ἐπίσης πραγματοποιοῦνται. Ἀλλὰ τὸ μεγάλο προσωπικό του ἔργο, στὸ ὁποῖο στηρίζει μέγιστες ἐλπίδες γιὰ τὴν ἐθνικὴ παλιγγενεσία, εἶναι ἡ ἔκδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, στὴν ὁποία ἀφιέρωσε τὸ μέγιστο μέρος τῶν προσπαθειῶν του· ἔτσι τὸν εἶδαν καὶ οἱ μεταγενέστεροι: «ἐγκαταλείψας τὴν ἐξάσκησιν τῆς τέχνης ἥτις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἠδύνατο νὰ τοῦ χορηγήσει καὶ δόξαν καὶ πλούτη, ἀφιερώθη εἰς ὅ,τι τὴν πατρίδα ἔμελλε μᾶλλον νὰ ὠφελήσῃ». Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ὅπως καὶ ἀπὸ ἄλλες, ἀνήκει τυπικὰ στὸν νεοκλασικισμὸ καὶ νεοουμανισμὸ ποὺ πρυτανεύουν στὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα διαμορφώνει τὴν προσωπικότητά του· ἡ ἀνανέωση τοῦ πολιτισμοῦ,

ἡ κατάλυση τῆς «δεισιδαιμονίας», ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας, ἡ προαγωγὴ τῆς κριτικῆς, τοῦ διαλόγου, θὰ ἐπιτευχθοῦν μὲ τὴν ἐπιστροφὴ πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ἀρχαίας, κλασικῆς, δημοκρατίας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ στάση του ἀπέναντι στὸ ἀρχόμενο ρωμαντικὸ κίνημα, γιὰ τὸ ὁποῖο μίλησε ἀνάμεσα στοὺς πρώτους μέσα στὸν ἑλληνικὸ χῶρο: ἐνῶ ἡ συναισθηματικὴ του ζωὴ εἶναι πλούσια σὲ προρωμαντικὰ στοιχεῖα, διαβλέπει στὸν ρωμαντισμὸ μιὰ ἐπικίνδυνη στροφὴ πρὸς τὸν μεσαίωνα, πρὸς τὴ θρησκευτικότητα, πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς αὐθεντίας, καὶ τὸν θεωρεῖ ἐφεύρημα τῶν Ἰησουϊτῶν.

Τὸ σύνολο τῶν προσπαθειῶν του αὐτῶν ἔχει, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, μιὰ βασικὴ προϋπόθεση: τὴν ὕπαρξη γλωσσικοῦ ὀργάνου κατάλληλου νὰ ἐξυπηρετήσει ὅλες τὶς πνευματικὲς ἀνάγκες ἑνὸς ἐκσυγχρονισμένου πολιτισμοῦ. Εἴδαμε ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἀπετέλεσε ἕνα ἀπὸ τὰ καίρια προβλήματα τοῦ Διαφωτισμοῦ· καὶ εἴδαμε ἀκόμη ὅτι μέσα στὴν ἴδια ἀνακαινιστικὴ ὁρμὴ προτάθηκαν οἱ πιὸ ἀντίθετες καὶ ἀσυμβίβαστες λύσεις. Ἡ μιὰ εἶναι ἡ συστηματοποίηση καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτό, ἡ χρησιμοποίηση ἀποκλειστικὰ τῆς λαϊκῆς γλώσσας, ὥστε νὰ ἀρθεῖ ἡ δυσχέρεια γιὰ τὴν διάδοση τῶν φώτων σὲ ὅλα τὰ στρώματα τῆς κοινωνίας· ἡ ἄλλη εἶναι ἡ ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας γλώσσας, τοῦ ὀργάνου δηλαδή, ποὺ φέρνει μαζί του τὶς ἀρχαῖες πνευματικὲς ἐπιδόσεις καὶ ἐξασφαλίζει, σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία μιᾶς ἀδέξιας αἰσθησιοκρατίας, ἀνάλογες ἐπιτεύξεις. Ὁ Κοραῆς θέλει τὴν πρώτη λύση: ἀποκλείει τὴν ἐπάνοδο πρὸς τὰ ἀρχαῖα, καὶ δὲν δέχεται καμμιὰ ἐπιβολὴ σχετικά· συμφωνεῖ μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς δημοτικῆς στὰ οὐσιαστικὰ σημεῖα, καὶ μάλιστα στὸ βασικό: «μόνος ὁ καιρὸς ἔχει τὴν ἐξουσίαν νὰ μεταβάλλῃ τῶν ἐθνῶν τὰς διαλέκτους».

Ἐκεῖ ὅμως ὅπου διαφωνεῖ μὲ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς δημοτικῆς λαλιᾶς, εἶναι στὰ γράδα: θέλει, ἡ συστηματοποίηση τὴν ὁποία δέχονται καὶ ἐκεῖνοι καὶ αὐτός, νὰ φθάσει σὲ ἕνα γενναῖο καθάρισια τοῦ λεξιλογίου καὶ σὲ μιὰ ἀνάλογη ἐπεξεργασία τῆς γραμματικῆς καὶ τοῦ συντακτικοῦ, μὲ βάση, ὅμως, πάντοτε, τὴν πραγματικὴ κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὰ χρόνια του. Οἱ κανόνες του εἶναι ἁπλοί: ὅπου μιὰ λέξη ξένη μπορεῖ νὰ ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἑλληνική, θὰ προτιμηθεῖ ἡ ἑλληνική· ὅπου μιὰ λέξη τῆς λαλουμένης

μπορεῖ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τὶς ὁποῖες ἐξυπηρετεῖ μιὰ ἀρχαία λέξη, θὰ προτιμηθεῖ ἡ λέξη τῆς λαλουμένης· ὅπου ἔχει κανεὶς νὰ κάνει ἐπιλογὴ ἀνάμεσα σὲ ἰδιωματικὲς λέξεις καὶ σὲ λέξεις τῆς κοινῆς, θὰ προτιμηθεῖ ἡ κοινή. «Διόρθωσιν ὀνομάζω τῆς γλώσσης, ὄχι μόνον τὸν μετασχηματισμὸν διαφόρων βαρβαρομόρφων λέξεων καὶ συντάξεων, ἀλλὰ καὶ τὴν φυλακὴν πολλῶν ἄλλων, τὰς ὁποίας ὡς βαρβάρους σπουδάζουν νὰ ἐξορίσουν ἀπὸ τὴν γλῶσσαν, ὅσοι μετὰ προσοχῆς δὲν ἠρεύνησαν τὴν φύσιν τῆς γλώσσης». Πάντως τὸ ὅριο εἶναι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἀρχαίας· ὁ Κοραῆς ξεκαθαρίζει ἐντελῶς τὴν ἔννοια αὐτή: ἂν, γράφει, ἡ θεωρία του εἶναι ἀνεφάρμοστη, τότε «φρονιμωτέραν ἄλλην συμβουλὴν εἰς τὸ ἔθνος νὰ δώσῃ τις δὲν ἔχει παρὰ τὴν συμβουλὴν τοῦ χυδαϊσμοῦ, ἤγουν νὰ γράφῃ καθὼς μιλεῖ καὶ νὰ μὴ γυρεύῃ νὰ σιάσῃ τὴν γλῶσσαν ὁποὺ ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς γονιούς του». Ὡστόσο, αὐτὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς «μέσης ὁδοῦ», ἡ ὁποία εἶναι ζήτημα ἄκρως ὑποκειμενικό, ἀφοῦ μέσα στὰ ὅρια ὑπάρχουν πάντοτε οἱ δυνατότητες γιὰ ἐντελέστερες ἢ ἀτελέστερες λύσεις, ἐνεῖχε κινδύνους οἱ ὁποῖοι γρήγορα θὰ φανοῦν: ὅταν ἔρθει ἡ ὥρα νὰ καταλυθεῖ ἡ ἰδεολογικὴ οἰκοδομὴ τοῦ Κοραῆ μὲ τὴ γλωσσική της ὑποδομή, τότε θὰ γίνει ἐκμετάλλευση τῆς ἴδιας τῆς δικῆς του διδασκαλίας μὲ τρόπο ἄκρως ἀντίθετο πρὸς τὰ συμπεράσματα στὰ ὁποῖα κατέληγε ἐκεῖνος.

Ἀλλὰ ἡ ὥρα αὐτὴ εἶχε πλησιάσει. Στὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του, τὸν νιώθουμε ξεπερασμένο σὲ πολλά· ἡ ἐθιμοφροσύνη τὸν δέχεται πρόθυμα καὶ προβάλλει τὸ ὄνομά του. Ἕνα πύργωμα στὸ Μεσολόγγι ὀνοματίζεται ἀπὸ αὐτόν. Ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευση, τὸ 1827, τοῦ ἐκφράζει τὴν ἐθνικὴ εὐγνωμοσύνη. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του καὶ τοὺς θιασῶτες τῶν ἰδεῶν του βρίσκονται στὴν Ἑλλάδα, πολεμοῦν, διδάσκουν, διοικοῦν· δίκαια λέχθηκε γι' αὐτὰ τὰ χρόνια ὅτι ἐξέδιδε «παραινέσεις ὡς διαταγὰς σχεδὸν ἀκουομένας εἰς τόπους κατὰ τριακοσίας λεύγας ἀπέχοντας». Ὅμως αὐτὴ ἡ οὐσιαστικὴ συμπαράσταση ἔχει τὴν αἰχμὴ στὰ πρῶτα ἑλληνικὰ Συντάγματα, ποὺ δίκαια κρίθηκαν ὡς ἐκφράσεις, στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, ἀπόψεων οἱ ὁποῖες μποροῦσαν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴ δική του διδασκαλία. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, οἱ δυνάμεις ποὺ ἀποβλέπουν στὶς ἄμεσες πρακτικὲς ἐπιλύσεις τῶν διοικητικῶν προβλημάτων, στὴ δημιουργία ἰσχυροῦ κατεστημένου, ὅπως καὶ στὴν ἐδραίωση προσωπι-

κῶν θέσεων, θὰ ἀποδυναμώσουν τὴ διδασκαλία αὐτή, ὁπωσδήποτε. Οἱ παλαιοὶ ἰδεολογικοὶ συμπαραστάτες του, εἴτε θὰ ἐξουδετερωθοῦν (Φαρμακίδης) εἴτε θὰ προσαρμοσθοῦν μὲ τὴ νέα κατάσταση (Βάμβας) ἢ καὶ θὰ συντελέσουν ἐνεργητικὰ σ' αὐτὴν (Κ. Οἰκονόμος), εἴτε θὰ μείνουν ἔξω ἀπὸ τὰ πράγματα, συνεχίζοντας μιὰ προσπάθεια ποὺ ὁλοένα καὶ λιγώτερο ἀνταποκρίνεται στὴν ἔφεση τῶν καιρῶν (Κ. Ἀσώπιος).

Ἐνόσω ζεῖ, βεβαίως θὰ ὑποστεῖ ἐπιθέσεις, ἰδίως ὅταν παίρνει τὴν ἔντονη ἀντικαποδιστριακὴ στάση ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τοὺς τελευταίους δημοσιευμένους διαλόγους του. Οἱ παλαιὲς ἀντιδικίες ἔχουν ξεθυμάνει· οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἀντίθετων πρὸς τὶς δικές του τάσεων ἔχουν ἐκλείψει (Κοδρικᾶς) ἢ ἔχουν βάλει κατὰ μέρος τὰ προσωπικὰ (Δούκας) ἢ ἔχουν ἀναλάβει ἄλλες φροντίδες (Λευκίας)· τὰ πράγματα γίνονται μὲ κάποια, ἐξωτερικὴ τουλάχιστον, ἔνδειξη σεβασμοῦ, ὅπου παρουσιάζεται συνάντηση δρόμων διαφορετικῶν. Μετὰ τὸν θάνατό του ὅμως, ἡ ἄργηση ξεσπάει. Ἡ ἀποδοκιμασία τῆς κοραϊκῆς προσπάθειας, ὡς πρὸς διάφορα, κατὰ περιπτώσεις, σημεῖα της, ἢ ὁ προσεταιρισμὸς τῶν ἰδεολογικῶν της βάσεων γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν σκοπῶν ποὺ τῆς εἶναι ἀλλότριοι, ἐκφράζει ὡραῖα τὴν κάμψη τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ· ἀλλὰ καὶ οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἀπορροφήθηκαν τὰ ἄκαιρα πλέον συνθήματα, καὶ ἐκεῖνοι ἀποτελοῦν χρήσιμες ἐνδείξεις τῆς ἀλλαγῆς.

Ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ, ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ διένεξη ποὺ ἔγινε γύρω στὸ μνημόσυνό του: ἂν καὶ στὴν Ἑρμούπολη οἱ Χῖοι ἔμποροι καὶ μεγαλέμποροι ἔκαναν τὸ μνημόσυνό του μὲ τὴν πρέπουσα μεγαλοπρέπεια, οὔτε στὸ Ναύπλιο οὔτε στὴν Ἀθήνα φαίνεται νὰ ἔγινε ἐπίσημη τελετή. Στὴν Πόλη, μάλιστα, τὴν τελευταία στιγμὴ ἀπαγορεύθηκε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη· οἱ σχετικὲς εἰδήσεις, ποὺ ἔφθασαν καὶ δημοσιεύθηκαν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, κατηγοροῦν, γιὰ τὴ ματαίωση, λόγιους, καθὼς καὶ προύχοντες τοῦ Φαναριοῦ. Οἱ λεπτομέρειες δὲν εἶναι γνωστές· ἐκεῖνο ποὺ μπορεῖ νὰ σημειωθεῖ, μέσα στὸ κλίμα τῶν σχέσεων οἱ ὁποῖες εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο καὶ στὸ πατριαρχεῖο ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, καὶ στὸ βασίλειο καὶ στὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ὅτι θὰ εἶταν πολὺ περίεργο ἂν εἶχε γίνει τότε μνημόσυνο τοῦ Κοραῆ στὴν Πόλη.

Ὡστόσο, τὰ γλωσσικὰ πράγματα εἶταν τὰ πρῶτα στὰ ὁποῖα ἐκδηλώθηκε ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς νεώτερους λογίους καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ: τὸ ὅραμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου παρέσυρε καὶ τὶς γλωσσικὲς θεωρίες ἔξω ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, ἔξω ἀπὸ τὴ φρόνηση, ἔξω ἀπὸ τὸν πραγματισμό. Ἐπὶ εἴκοσι χρόνια, ἤ, ἂς ποῦμε, ἀπὸ τὸ 1833 στὸ 1853, μὲ προεξάρχοντα τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο, γίνεται ἡ βαθμιαία τροπὴ τῆς νέας ἑλληνικῆς πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό. Τὰ ἐπιχειρήματα δὲν εἶναι τόσο τὰ παλαιότερα, θεωρητικά, τοῦ Διαφωτισμοῦ, τοῦ Δούκα, λόγου χάρη, ἀλλὰ περισσότερο πολιτικά· ἡ χρήση τῆς ἀρχαίας γλώσσας θὰ φανερώνει τὴν ἀρχαία καταγωγὴ τῶν νέων Ἑλλήνων. Αὐτό, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ταιριάζει στὸν παλμὸ τῆς ἐποχῆς, σὲ σοφοὺς καὶ ἀσόφους. Οἱ συγγραφεῖς, ὅσοι εἶχαν ἀρχίσει μέσα σὲ ἕνα μαλακὸ κλίμα κοραϊσμοῦ, ἢ οἱ παλαιότεροι, ἀπὸ τὴ δημοτική, ὁ Σπ. Τρικούπης, ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος, σὲ ἐπανεκδόσεις τῶν ἔργων τους ὁλοένα ἀρχαΐζουν περισσότερο. Τὸ 1850 ὁ Ἀμβρόσιος Ράλλης, ἀποφασίζοντας νὰ ἀθλοθετήσει τοὺς ποιητικοὺς πανεπιστημιακοὺς διαγωνισμούς, γιὰ νὰ ἐνθαρρύνει τὸν ἀρχαϊσμό, διαπιστώνει ὅτι ὁ πεζὸς λόγος δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἐνθάρρυνση, ἀκολουθεῖ τὸν καλὸ δρόμο. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος συστηματοποιεῖ τὴν τροπὴ αὐτή, μὲ τὴ «Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου» (1853), ἔργο ποὺ ἔχει ὑπότιτλο «Ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐννοουμένης ὑπὸ πάντων». Ἐκεῖ ἐλέγχει τὸν Κοραῆ γιὰ τὴ γλωσσική του προσπάθεια, τὸ «φραγκικὸν» οἰκοδόμημα· καὶ τὰ πράγματα ἀκολουθοῦν τέτοιο ρυθμό, ὥστε τὸ 1865 μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται ἱκανοποιημένος ποὺ δὲν ἀστόχησε: «ἡ ἐπιτυχία ἐστεφάνωσε τὴν τολμηρὰν ἡμῶν πρᾶξιν». Ἔτσι εἶναι: ἤδη τὸ 1857, προσεκτικὸς λόγιος ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος γράφει ἀναφορικὰ μὲ τὴ γλώσσα, ὅτι «τόσον προώδευσεν ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Κοραῆς πρὸ πολλοῦ εἶναι ἐκπρόθεσμος»· καί, γύρω στὸ 1860, ἕνας Ἑλληνογάλλος λόγιος, ὁ Eug. Yéméniz, διαπιστώνει ὅτι ὁ γλωσσικὸς καθαρισμὸς εἶναι τόσο γενναῖος καὶ ἀποτελεσματικός, ὥστε ἡ μορφὴ τῶν μεταγενεστέρων δημιουργιῶν νὰ εἶναι «σχεδὸν ἀρχαία».

Ἀλλὰ καὶ στὰ θέματα τὰ ἄσχετα ἀπὸ τὴ γλώσσα, ἡ ἀπόκλιση εἶναι ἐπίσης αἰσθητή. Μόλις ἔχουν περάσει δυὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, χω-

ρὶς νὰ τὸν ὀνομάσει, θὰ πεῖ γι' αὐτὸν πὼς στάθηκε «πολυμαθὴς ἀνήρ, σοφώτατος κατὰ πολλά, πλὴν (κατὰ δυστυχίαν) ἄσοφος πολλάκις ἢ κακόσοφος περὶ τοὺς θεσπεσίους τῆς ἐκκλησίας θεσμοὺς καινοτόμος». Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1865, ὁ Χῖος σοφὸς θὰ κριθεῖ ὑπεύθυνος, πάλι χωρὶς νὰ κατονομάζεται εὐθέως, γιὰ τὸ ἐλευθέριο, ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικά, πνεῦμα τῶν πρώτων Ἑλληνικῶν Συνταγμάτων· ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση: «Οὗτος ἦν τότε νέος, καὶ ἀνέπνεε τὸν ζοφώδη καὶ μοχθηρὸν ἀέρα τοῦ τότε χρόνου, ὅθεν τὰ συγγράμματα αὐτοῦ ἐποτίσθησαν κακοῦ νάματος καὶ διέχυσαν εἰς τὰς νεανικὰς καὶ ἀθώας ψυχὰς τῶν τότε σπουδαζόντων Ἑλλήνων ναὶ μὲν τὸν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐνθουσιασμὸν ἀλλὰ καὶ τὴν πρὸς τὴν θρησκείαν ἀδιαφορίαν, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ μεγάλη βλάβη εἰς τὰς ἀρχαίας ἡμῶν συνελεύσεις τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τοῦ Ἄργους, αἵτινες τυφλοῖς ὄμμασιν ἐκύρωσαν εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ ἔθνους τὴν ἀπεριόριστον ἀνεξιθρησκείαν, ἐξ ἧς πηγάζει ἡ ἐπὶ τοῦ νῦν πρὸς τὴν πίστιν ἀδιαφορία, ἥτις ἐστὶ μικρὸν βῆμα πρὸς τὴν ἀθεΐαν. Οἱ μεγάλοι θιασῶται τοῦ συγγραφέως ἐκείνου ἦσαν τότε οἱ προύχοντες ἐν ταῖς εἰρημέναις Συνελεύσεσι, οἵτινες διὰ τῆς ἀπολύτου ἀνεξιθρησκείας ἐστερέωσαν τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν πίστιν τῶν πατέρων ἡμῶν. Οἱ δὲ ἄλλοι οἱ ἁπλοῖ καὶ ἀθῶοι Ἕλληνες, οἱ ἀληθῶς μαχόμενοι καὶ φονευόμενοι ὑπὲρ πίστεως καὶ Πατρίδος ὑπέγραφον τὰς ἀνοήτους περὶ θρησκείας ἀποφάσεις».

Λίγο πρίν, ὁ σχολιαστὴς τῶν θεμάτων αὐτῶν, Σπ. Πασχάλης Φίλλης, ἔχει χαρακτηρίσει τὸν Κοραῆ: «ἀνὴρ ἄριστος φιλόλογος, οὐχὶ ὅμως καὶ ἄριστος πολιτικός». Παρόμοια εἴδαμε καὶ τὴν κρίση τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ὅταν, πρὶν τὸν ἀποδοκιμάσει, φροντίζει νὰ πεῖ γι' αὐτὸν πὼς εἶναι «πολυμαθὴς ἀνὴρ» καὶ «σοφώτατος». Ἡ νέα ἑλληνικὴ διανόηση δέχεται, δηλαδή, τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Κοραῆ, τὴν ἀναγνωρίζει, ἤ, ἀκόμη καλύτερα, τὴν προβάλλει, ἀλλὰ μόνο στὰ φιλολογικὰ —μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὅρου— καὶ τὴν ἀπεμπολεῖ γιὰ τὰ θρησκευτικὰ ἢ τὰ πολιτικά. Ὅμως καὶ στὸ θέμα τῶν γλωσσικῶν ἐφαρμογῶν, ὅπου διαπιστώσαμε τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους κρύβει ἡ θεωρία τῆς «μέσης ὁδοῦ», ἐκεῖ, ἡ θεωρία θὰ καλύψει μιὰ πραγματικότητα πολὺ διαφορετική: ὁ ἀρχαϊσμὸς ὁλοένα καὶ ξεπερνάει καινούρια ὅρια, ἀλλά, σὲ μέγιστες ἀναλογίες καὶ ἐπὶ μακρὰ χρόνια, χωρὶς νὰ παύει νὰ ὑποστηρίζει ὅτι μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν συνεχί-

ζεται ἡ γραμμὴ τοῦ Κοραῆ. Καί, χαρακτηριστικὸ τῶν δυνάμεων οἱ ὁποῖες καθοδηγοῦν τὰ συλλογικὰ σώματα, στὴν περίπτωσή μας αὐτὸ τοῦτο τὸ ἐθνικὸ σῶμα, πρὸς τὸν ἀρχαϊσμὸ πορεύονται, ἐπίσης, σταθερὰ καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ἔσχατους ὀπαδοὺς τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ τελευταῖοι πιστοὶ τοῦ Κοραῆ· ἄλλωστε, γνωρίζουμε ὅτι ὁ Διαφωτισμὸς εἶχε σταθεῖ ἀρκετὰ πολύπλευρο καὶ πολυσήμαντο κίνημα, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ περιλάβει στοὺς κόλπους του καὶ στοιχεῖα ποὺ φαίνονται ἀντιφατικὰ μεταξύ τους.

Ἔτσι δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὴν περίπτωση τοῦ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ (1778—1849) καὶ τῶν διελίξεών του μέσα στὸν ἑλληνικὸ ἰδεολογικὸ χῶρο. Ἐξεκίνησε ἀντίπαλος τοῦ Κοραῆ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Φαναριωτῶν, διαφωτισμένος ὅσο κι ἐκεῖνος, καὶ ὀπαδὸς ὄχι τῶν μέσων λύσεων, ἀλλὰ τοῦ δημοτικισμοῦ. Κατόπιν, πολὺ ἐνωρίς, τὸ κλασικὸ ἑλληνικὸ ὅραμα τὸν συνεπαίρνει, καὶ τρέπεται πρὸς ἄκρατον ἀρχαϊσμὸ γλωσσικά, χωρὶς νὰ ἀπεμπολεῖ τὰ πρῶτα ἰδανικά του, τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία συνεδριάζει ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη, ξαναλέει, ὀλίγα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του, ἀπὸ τὸ διπλὰ ἐπίσημο βῆμα ἐκεῖνο, τὶς θεωρίες στὶς ὁποῖες εἶχε πιστεύσει παιδί: «Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἀλληλένδετος σχεδὸν καὶ μακροτάτη σειρὰ πράξεων μωρῶν καὶ αἰσχρῶν διαιτοτήτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος ρωμαϊκοῦ Κράτους. Εἶναι στηλογραφία ἐπονείδητος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων».

Ὅμως, παράλληλα μ' αὐτόν, συγκρατημένοι, κοντὰ στὸν Κοραῆ, ἐργάζονται ἄλλοι. Ἡ τελευταία ὁμάδα ποὺ ἐκφράζει τὴν ὀλίγη ἐπιβίωση τοῦ Διαφωτισμοῦ μέσα στὸν καινούριο, ἐλεύθερο ἑλληνισμό, ἀποτελεῖται ἰδίως ἀπὸ τοὺς «περὶ τὸν Ἀσώπιον» —τὸν Κωνσταντῖνο, ἐννοεῖται—, μὲ κορυφαῖο, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ διδασκάλου, τὸν Στέφανο Κουμανούδη (1818-1899). Ἀπὸ ἐνωρὶς ὁ Κουμανούδης ἐμφανίζεται ὡς ἀντίπαλος καὶ τῆς βυζαντινῆς μνήμης καὶ ἐκείνου ὁ ὁποῖος θὰ τὴν ἐμπεδώσει μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου· σ' αὐτὰ συνδυάζει θαυμασμὸ πρὸς τὸν Κοραῆ, δυσπιστία πρὸς τὸν Μέσο Αἰώνα, ροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα: ἔτσι, παρὰ τὶς συμπάθειές του πρὸς τὴν δημοτική, καλλιεργεῖ κι ἐκεῖνος τὴν καθαρεύουσα, μία καθαρεύουσα πιὸ ἀρχαΐζουσα ἀπὸ τὰ κοραϊκὰ πρότυπα.

Γύρω του εἶναι ἡ «φατρία» τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ὁ Ε. Καστόρχης (1815-1885), ὁ ὁποῖος ἐπικαλύπτεται πρῶτα μὲ τὸν Κ. Ἀσώπιο, καὶ ὕστερα μὲ τὸν Γ. Μιστριώτη (1840-1916), ὀπαδὸ προοδευτικῶν ἰδεῶν στὴ νεότητά του, καὶ τοῦ κλασικοῦ ἑλληνισμοῦ σὲ ὅλη τὴ ζωή του. Ἔξω ἀπὸ τὸν στενὸ αὐτὸν κύκλο, συναντοῦμε, μέσα ἀκόμη στὸ Πανεπιστήμιο, τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ (1814-1896), τὸν Ν. Ι. Σαρίπολο (1817-1887), τὸν Μιχαὴλ Ποτλῆ (περ. 1810-1863). Ἔξω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο πρέπει νὰ σημειωθοῦν σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ὁ ρόλος τοῦ Δ. Θερειανοῦ (1834-1897), τοῦ Ι. Οἰκονομίδη (1812-1884), καί, μέσα σὲ σαφέστερα λογοτεχνικὸ χῶρο, λόγιοι καθὼς ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος (1825-1905), γιὸς τοῦ Κωνσταντίνου, ὁ ὀπαδὸς καὶ θαυμαστὴς τοῦ Κωνσταντίνου Ἐμμανουὴλ Ροΐδης (1836-1904), ὁ Σπ. Βασιλειάδης (1845-1874)· σὲ ἕνα μεγαλύτερο ἄνοιγμα τῆς προοπτικῆς, θὰ εἶχε, πάντως, κανεὶς νὰ σημειώσει τὸν Κωνσταντῖνο Σάθα (1842-1914), τὸν Ἀγησίλαο Γιαννόπουλο Ἠπειρώτη (1857-1897). Μά, ἂν ἀφήσουμε κατὰ μέρος ὅσους πεθαίνουν πρίν, καὶ τοὺς ὀλίγους ὅσοι ἐπέζησαν, τὸ κύριο σῶμα τῶν καθυστερημένων καὶ ἀνεπίκαιρων αὐτῶν ὀπαδῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ —ἐκπροθέσμους θὰ τοὺς εἶχε πεῖ ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος— χάνεται γιὰ τὰ γράμματα μαζὶ μὲ τὸν αἰώνα: Καλλιγᾶς 1896, Θερειανὸς 1897, Γιαννόπουλος 1897, Κουμανούδης 1899, Ροΐδης 1904, Ἀσώπιος 1905.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ ποικιλία ἐνδιαφερόντων, διαθέσεων, κατευθύνσεων, τὴν ὁποία ἐκφράζει τὸ ἄθροισμα τοῦτο τῶν ὀνομάτων, ποὺ εὔκολα θὰ μποροῦσε νὰ μακρύνει ἀκόμη ἀρκετά. Σ' αὐτὴν τὴν ἔσχατη ἀναλαμπὴ τοῦ κινήματος διακρίνουμε ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ βασικὰ χαρακτηριστικά του, ποὺ εἶναι, ἴσως, μιὰ ἀπὸ τὶς αἰτίες οἱ ὁποῖες ἐκατέστησαν δύσκολη τὴν ἀνανέωσή του: εἶναι ἡ ἀνομοιογένεια τῶν ὀπαδῶν. Γνωρίζουμε ὅτι ὁ Διαφωτισμὸς δὲν εἶταν μία φιλοσοφία, δὲν εἶταν κὰν ἕνα κλειστὸ κύκλωμα ἰδεῶν: εἶταν, ἰδίως, μέσα στὴν συγκυρία τῶν χρόνων, ἡ συνάντηση κάποιου τύπου χαρακτήρων, τῆς ὁποίας ἡ δύναμη, ἡ ἀκτινοβολία, ἡ ἐπικαιρότητα ἐστρατολόγησε, γύρω σὲ ἕναν σκληρὸ πυρήνα ἀπὸ συγγενικὲς προσωπικότητες, μεγάλον ἀριθμὸ ἀπὸ οὐδέτερους, μέσους ἢ καιροσκόπους. Δίπλα ὅμως σ' αὐτὸ τὸ τυπικὸ φαινόμενο, κρατοῦμε καὶ κάτι ἄλλο: ἕνα μεγάλο ἄνοιγμα, ἀδυνάτισμα συνεπῶς, ποὺ μᾶς φέρνει ἐμπρὸς

σὲ ἕνα τέλος. Ἀσύνταχτοι, σκορπισμένοι, ἀνόμοιοι, οἱ τελευταῖοι ἐκπρόσωποι τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν παρέχουν στοιχεῖα γιὰ κοινοὺς ἀγῶνες, καὶ ἀτενίζουν περισσότερο πρὸς τὰ περασμένα παρὰ πρὸς κάποιες μελλούμενες ἐξελίξεις.

Ὁ Κουμανούδης ἀπαισιοδοξεῖ ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξη τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλὰ τοῦ μένει ἐπίμονα πιστός. Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, μέσα στὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέκυψε τὸ ὀψίγονο ἔργο του, «Συναγωγὴ νέων λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων» (1900), παρενείρει ἕνα πλῆθος ἀπὸ παρατηρήσεις ποὺ τὸν δείχνουν νοσταλγὸ ξεπερασμένων καταστάσεων τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅμως τὴν πιὸ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τῆς νοσταλγίας τοῦ χαμένου ἐκείνου κόσμου, τὴν δίνει ἕνα μελέτημα τοῦ Μιλτιάδη Πανταζῆ (περ. 1850-1907) στὸ 1899: ἐκεῖ, σχολιάζοντας, συγκρίνοντας μὲ τὰ σύγχρονά του, τὰ «κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα τελευτῶντα καὶ τόνδε ἀρχόμενον», διαπιστώνει ὅτι ἐξέπεσε ἡ καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων γραμμάτων, ἡ ὁποία ἀνέβαζε τὴν στάθμη τοῦ λόγου. Καὶ στὴν κατάσταση αὐτήν, μία καὶ μόνη αἰτία βρίσκει: ὅτι ἐλαττώθηκε, στὸ σχολικὸ πρόγραμμα, ὁ χρόνος ὁ ἀφιερωμένος στὶς ἀντίστοιχες σπουδές, «αὐξηθείσης», ὅπως γράφει, «εἰς ὑπερβολὴν τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν καὶ ἱστορικῶν καὶ θρησκευτικῶν μαθημάτων». Εἶναι φανερὸ ὅτι σ' αὐτὴν τὴν καμπὴ τῆς ἱστορίας ὁ Διαφωτισμὸς ἐγινόταν ὁλότελα πιὰ ἀνεπίκαιρος.

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

Κάθε νέο στοιχεῖο ποὺ παρεμβάλλεται σὲ μιὰ ὁρισμένη ἱστορικὴ ἑνότητα προκαλεῖ τὴν γέννηση μιᾶς καινούριας τάξης πραγμάτων, ἡ ὁποία εἶναι προϊὸν τοῦ μίγματος τῆς προϋπάρχουσας κατάστασης καὶ τῆς οὐσίας ποὺ εἰσάγεται μ' αὐτὸν τὸν τρόπο. Ἂν αὐτὸ εἶναι σωστό, εἶναι πολὺ δύσκολο γιὰ τὸν ἱστορικὸ νὰ μιλήσει γιὰ ἄγνωστα ὑλικά, ὅταν πραγματεύεται τὰ θέματα τῆς ἐπιστήμης του. Ἀκόμη κι ἂν δεχθοῦμε ὅτι σὲ δυὸ διαφορετικὰ σύνολα τὰ ὑλικὰ ποὺ προσάγονται εἶναι αὐστηρῶς ὅμοια, τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ μίγματος θὰ εἶναι ἄλλο κάθε φορά, ἀφοῦ τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ μεγέθη τῶν ἐξισώσεων εἶναι διαφορετικό. Θὰ ἐπανέλθω, τελειώνοντας, στὸ θέμα τῆς περιοδίκευσης, τὸ ὁποῖο εἶναι ὁμόλογο πρὸς τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἔθιξα. Γιὰ τὴν ὥρα, ἀρκεῖ νὰ διασαφηνίσω τὴν πρότασή μου, σκιαγραφώντας σὲ γενικὲς γραμμὲς τὴν κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης, τὴ στιγμὴ ποὺ συναντιέται μὲ τὸν Διαφωτισμό.

I

«Φαίνεται», ἔγραφε ὁ d' Alembert, στὰ 1759, «ὅτι ἐδῶ καὶ τριακόσια περίπου χρόνια ἡ φύση ἔχει προορίσει κάθε μεσοῦντα αἰῶνα νὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ μιᾶς ἐπανάστασης μέσα στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα». Ὁ παρατηρητὴς εἶναι προσεκτικός· θὰ τὸν ξαναβροῦμε, ἄλλωστε, γρήγορα στὸν δρόμο μας. Στὸ μεταξύ, μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε τὴν παρατήρησή του γιὰ μιὰ πρώτη προσέγγιση. Ἂν ὅμως ἡ συσσώρευση ἀποδεικτικῶν γεγονότων εἶναι πιὰ ἀναμφισβήτητη, ἀναφορικὰ μὲ τὴν δυτικὴ παιδεία, θεωρῶ ὅτι μποροῦμε νὰ ἐπιχειρήσουμε

τὴν προσαρμογὴ τῆς τομῆς αὐτῆς στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς σκέψης. Ἐδῶ, φυσικά, ἐπειδὴ ἡ ἰσχνότητα τῶν γεγονότων εἶναι πολὺ μεγάλη, οἱ δριοθετήσεις θὰ εἶναι ἐλαφρές, στὴν ἴδια ἀναλογία.

Ἕνας ὑπολογισμὸς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων, ὅσα ἐκυκλοφόρησαν στὴν διάρκεια τοῦ αἰώνα τῶν φώτων θὰ εἶταν μιὰ καλὴ εἰσαγωγὴ στὸ θέμα ποὺ πραγματευόμαστε ἐδῶ, ἀρκεῖ νὰ μὴν λησμονήσουμε ὅ,τι τυχαῖο μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ ἀπογραφή μας. Εἶχα κάνει αὐτοὺς τοὺς ὑπολογισμοὺς ἐδῶ καὶ σαράντα χρόνια, ξεκινώντας ὅμως ἀπὸ μιὰ τεκμηρίωση ἐλλιπέστερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ διαθέτουμε σήμερα, καὶ κατανέμοντας τὰ δεδομένα σύμφωνα μὲ ἄλλες προοπτικές. Τὴν ἐπανέλαβα πρὶν ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια καὶ αὐτὰ τὰ δεδομένα παρουσιάζω ἐδῶ. Τὰ νέα στοιχεῖα, ὅσα προέκυψαν ἀπὸ τότε, θὰ τροποποιοῦσαν ἐλαφρὰ τοὺς ἀριθμοὺς χωρὶς νὰ ἀλλοιώσουν τὶς ἀναλογίες. Τὰ ἀναλυτικὰ δεδομένα εἶναι στὴν διάθεση τοῦ κάθε χρήστη, ἀλλὰ δὲν τολμῶ νὰ προχωρήσω τὴν ἀνάλυση βαθύτερα ἀπὸ ὅ,τι κατὰ «φέτες» δέκα ἐτῶν.

Σ' ἕνα σύνολο, λοιπόν, 1500 περίπου ἑλληνικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἐκυκλοφόρησαν στὴν διάρκεια τοῦ αἰώνα, ἀπὸ τὰ 1701 ὡς τὰ 1800, υἱοθετώντας μιὰ ταξινόμηση σὲ τρεῖς ὁμάδες ποὺ ταιριάζει στὴν παρούσα ἔρευνά μας, δηλαδὴ θρησκευτικά, γραμματικά, διάφορα, ἔχουμε ἀνὰ δεκαετία τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα:*

ΙΗ' αἰώνας δεκαετίες:	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
θρησκευτικὰ	35	33	38	62	75	118	124	218	125	128
γραμματικὰ	2	6	3	1	11	14	23	25	31	56
διάφορα	8	6	7	5	25	25	40	74	66	135
σύνολο	45	45	48	68	111	157	187	317	224	319

Ἔτσι, λοιπόν, ἀνάμεσα στὸ πρῶτο καὶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ἡ ἐκδοτικὴ κίνηση παρουσιάζει μία ἀπότομη αὔξηση, τὴν ὁποία δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ μετρήσουμε ἀναλογικά: καὶ μόνοι τους

* Ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ βρεῖ τοὺς ἴδιους αὐτοὺς ἀριθμοὺς κατανεμημένους σὲ κύκλους εἰκοσιπέντε ἐτῶν, ἐδῶ, στὴν σ. 30.

οἱ ἀπόλυτοι ἀριθμοὶ εἶναι ἐντυπωσιακοί· ἐκεῖ ὅπου 317 τίτλοι εἴταν ἀρκετοί, τώρα χρειάζονται 1204. Ὡστόσο ἡ ἀλλαγὴ εὐνοεῖ, κυρίως, μία κατηγορία βιβλίων: ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται στὴν διδασκαλία γλωσσῶν καί, ἰδίως, τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς· ἀπὸ 23 τίτλους γιὰ τὰ 50 πρῶτα χρόνια, περνοῦμε στὰ 150 γιὰ τὰ 50 τελευταῖα. Ἡ αὔξηση αὐτή, ποὺ θὰ φθάσει ἀπὸ τοὺς 2 τίτλους γιὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰώνα στοὺς 56 γιὰ τὴν τελευταία, ἀπαιτεῖ μιὰ βαθύτερη ἐξέταση.

Πραγματικά, ἂν ἡ ἄνοδος ποὺ παρατηρεῖται στὰ «διάφορα» ἀποκτᾶ ἐντυπωσιακὸ χαρακτήρα, αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήσσει, ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ξέρουμε ὅτι στοὺς ἀντίστοιχους ἀριθμοὺς ἐκφράζεται τὸ ξεσπαργάνωμα τῆς περιέργειας γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο, τυπικὸ στοιχεῖο τῶν ἀνθρώπων αὐτοῦ τοῦ αἰώνα. Ἀλλά, στὸ σημεῖο αὐτό, πρέπει νὰ παρατηρήσουμε, πρώτιστα, ὅτι αὐτὲς οἱ ἐξελίξεις, ὅσο ἐνδιαφέρουσες κι ἂν εἶναι καθεαυτές, δὲν μποροῦν νὰ συνδεθοῦν μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἔρευνά μας παρὰ μόνο πολὺ χαλαρά· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πρέπει νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι, παρ' ὅλα αὐτά, ἡ πιὸ μεγάλη αὔξηση εἶναι, τελικά, ἡ αὔξηση τὴν ὁποία παρουσιάζουν οἱ γραμματικές. Τέλος, ἡ πνευματικὴ διάθεση τὴν ὁποία φανερώνει αὐτὸς ὁ προσανατολισμὸς φαίνεται ὅτι εἶναι εἰδικὰ ἑλληνική, καὶ συνεπῶς θὰ μποροῦσε νὰ δώσει τὴν εὐκαιρία γιὰ πρόσφορες ἀνακαλύψεις.

Αὐτό, ὅμως, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συγκρατήσουμε γιὰ τὴν ὥρα, εἶναι ἡ ἀπότομη ἀλλαγὴ ρυθμοῦ, τὴν ὁποία διαπιστώνουμε στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα· ἔχουμε μιὰ καθαρὴ τομὴ τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας πρέπει νὰ μελετηθεῖ. Τὴν ἀκολουθεῖ, μὲ γοργό, προοδευτικὸ καὶ ἀδιάκοπο τρόπο, μιὰ ἰσχυρὴ ἐπιτάχυνση στὴν ἔκδοση τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων καὶ κυρίως ἐκείνων ποὺ ἀφοροῦν στὴν διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ καινούρια κατάσταση, ἡ ὁποία διαδέχεται μία μακρὰ περίοδο πολλῶν αἰώνων· στὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς μακρᾶς χρονικῆς συνέχειας, ἡ μελέτη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ποὺ ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδανικοῦ, εἶχε μείνει στάσιμη ἀπὸ ἕνα βαθμὸ καὶ πέρα, ὡς πρὸς τοὺς σκοπούς, τὰ ἐγχειρίδια καὶ τὶς μεθόδους. Τώρα αὐτὸς ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος ξαναπαίρνει ζωή, θέτει πρωτότυπα προβλήματα καὶ καταλήγει σὲ ἀνανεωμένες διατυπώσεις· σταδιακά, κάποτε

χρόνο μὲ τὸν χρόνο, παρακολουθοῦμε τὴν προσπάθεια τοῦ «γραμματικοῦ» γιὰ μιὰ καλύτερη γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Μιὰ ἀναγέννηση στὰ σπάργανα, τὸν ΙΗ' αἰώνα: κάτι ποὺ ἔμοιαζε μὲ χειραφέτηση τῆς μὴ θρησκευτικῆς σκέψης.

Ποιόν θὰ ὠφελήσει αὐτὴ ἡ χειραφέτηση; Οἱ μαρτυρίες ἀφθονοῦν καὶ βεβαιώνουν ὅτι οἱ Ἕλληνες, (πιὸ συνειδητὰ οἱ μορφωμένοι, λιγώτερο συνειδητὰ οἱ ἀμόρφωτες τάξεις) εἶχαν διατηρήσει τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχαιότητας. Οἱ λόγιοι, ἐξάλλου, οἱ ὁποῖοι εἶχαν πάντα, γιὰ γλώσσα παιδείας, τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ ἀντλοῦσαν τὴν ἐπιστήμη τους ἀποκλειστικὰ ἀπὸ βιβλία ἑλληνικὰ καὶ βυζαντινά, εἶχαν, ἐπὶ πλέον, πολὺ σαφῆ αἴσθηση μιᾶς πολιτισμικῆς ἁλυσίδας πού, μὲ διάμεσο τὸ Βυζάντιο, τοὺς ἔνωνε μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Μία βαθύτερη γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θὰ καλλιεργοῦσε μέσα τους τὴν ὑπερηφάνεια ὅτι ἀνήκουν σὲ μία μεγάλη καὶ ὡραία γενιά. Ἔτσι ἡ λέξη «γένος», ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ὅλες τὶς σημασίες ποὺ εἶχε, στὸν ἴδιο αὐτὸν αἰώνα, ἡ λέξη «ἔθνος», φορτίζεται τώρα μὲ ἕνα καινούριο καὶ ἀπείρως ἰσχυρότερο συναισθηματικὸ πλοῦτο ἀπ' ὅ,τι ἡ ὀρθολογική της σημασία.

Τὰ γεγονότα εἶναι παλαιά, ἀλλὰ τὰ τεκμήρια ποὺ τὸ πιστοποιοῦν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀποδεικτική τους ἀξία, εἶναι περιορισμένου ἀριθμοῦ. Θὰ ἀρκεσθῶ νὰ ξαναθυμίσω, ἐδῶ, τὰ λόγια τοῦ Γεμιστοῦ ποὺ βεβαιώνει ὅτι «ἐσμὲν γὰρ οὖν» ... «Ἕλληνες τὸ γένος»· σὲ προηγούμενο κεφάλαιο ἐσημείωσα ἀντίστοιχη διατύπωση τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (1453). Ὅ,τι φαίνεται νὰ ἀλλάζει εἶναι τὸ πάθος, ἡ ἔξαρση, ὅλα ὅσα συνοδεύουν αὐτὰ τὰ λόγια. Τὸν ἑπόμενο αἰώνα, ὁ Ἀντώνιος Ἔπαρχος γράφει σὲ ἀρχαϊκὴ γλώσσα ἕναν ἔμμετρο θρῆνο «εἰς τὴν τῆς Ἑλλάδος καταστροφήν»· ὅμως ἀρχίζει κιόλας νὰ διαφαίνεται, μέσα ἀπὸ ἄλλα κείμενα, ἕνας ἀέρας ὑπερηφάνειας καὶ πρόκλησης. Στὰ 1550, ἕνας ἀρχηγὸς μισθοφόρων, στὴν ὑπηρεσία τῶν Ἄγγλων, προσφωνεῖ τοὺς στρατιῶτες του: «Ἑλλήνων γὰρ ἐσμὲν παῖδες, καὶ βαρβάρων σμῆνος οὐ πτοούμεθα· τοίνυν τὴν πρέπουσαν ἡμῖν ἀρετὴν καὶ ἐν τῷ πολέμῳ καρτερίαν ἐπιδείξομεν, ἵν' ἅπαντες λέγειν ἔχοιεν, ὡς οἱ ἐξ Ἑλλάδος ἐν τοῖς Εὐρωπαίοις μέρεσιν εὑρεθέντες, ἔργα χειρὸς ἀρίστης ἐπεδείξαντο». Αὐτὸ εἶναι ἤδη σημαντικό· ἀλλὰ τὸ κείμενο τοῦ Νικολάου Σοφιανοῦ, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, εἶναι ἀκόμη πιὸ

συγκεκριμένο: «Όλα εἶναι δυνατὰ στὸ γένος τῶν Ρωμαίων μόνον νὰ θέλει, ἐπειδὴ ὁ θεὸς τοὺς ἐχάρισε νᾶχουν φύσιν ἐπιτηδειοτέραν ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα ἔθνη». Βρισκόμαστε πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν Διαφωτισμό, ὅταν γράφονται αὐτὰ τὰ λόγια.

Ὕστερα ἀπὸ τὸ ξεκίνημα ὅμως, τοῦ ὁποίου οἱ ἀπαρχὲς δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένες στὰ μάτια μας, ἀφοῦ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα μόνο τελευταῖα ἀπέκτησαν γιὰ μᾶς τὸ πλέριο νόημά τους, ὕστερα ἀπὸ τὸ ξεκίνημα αὐτό, βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ μία φυσιολογικὴ διαδικασία τῶν ἀνθρώπινων δραστηριοτήτων: τὴν ἑλικοειδῆ κίνηση ἡ ὁποία, μέσα ἀπὸ ἀμοιβαῖες ἐπιδράσεις, δημιουργεῖ, σὲ ἕνα ἀνώτερο κάθε φορὰ ἐπίπεδο, ἀπὸ τὴν αἰτία ἕνα αἰτιατὸ πιὸ πλούσιο καὶ ἀπὸ τὸ αἰτιατὸ μία αἰτία πιὸ ἰσχυρή. Ἂς ξαναγυρίσουμε στὸν d' Alembert. Στὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴν μεταφραστικὴ τέχνη, οἱ ὁποῖες λέγεται ὅτι γράφθηκαν στὰ 1758, συσταίνει σὲ ὅποιον θέλει νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς ὅ,τι χρήσιμο ἔχουν, νὰ ἀποκτήσει δυὸ ἰδιότητες «τῶν ὁποίων ὁ συνδυασμὸς εἶναι ἀρκετὰ σπάνιος: νὰ εἶναι βαθιὰ δοσμένος στὴν μελέτη τῶν ἀρχαίων καὶ συγχρόνως νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπὸ κάθε εὐνοϊκὴ προκατάληψη». Στὰ 1761 ἕνας ἀπὸ τοὺς πιὸ ἔγκυρους ἐκπρόσωπους τοῦ ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Ι. Μοισιόδακας ξαναπιάνει τὸ ἴδιο θέμα καὶ μὲ ὁμόλογους, θὰ ἔλεγα, ὅρους: ὁ Μοισιόδακας ἐλέγχει τὰ δύο ἑλληνικὰ ἐλαττώματα, τὴν «ὑπόληψιν» καὶ τὴν «ἀμέλειαν τῆς ἀρχαιότητος», ποὺ γεννοῦν, ἀντίστοιχα, ἢ τὴν ἰδέα ὅτι ὅσα ἐδημιούργησαν οἱ ἀρχαῖοι εἶναι «ὅλα γενναῖα, ὅλα ἀκριβῆ», ἢ «τὴν σπάνιν», «τὴν ἐρημίαν» τῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων. Ἡ σκέψη, λοιπόν, ἐπαναλαμβάνεται γιὰ λογαριασμὸ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα.

Ἐξάλλου, ἡ ἐπιστροφὴ στὰ ἀρχαῖα βιβλία δὲν ἀποτελεῖ τὸν μοναδικὸ δείκτη, ἢ τὴν μόνη αἰτία τῆς ἀλλαγῆς. Σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος, τὸ πλούσιο ἀπὸ ἀρχαῖες μνῆμες, διάσπαρτες σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνειά του, ὁ κάτοικος εἶχε καθημερινὰ τὴν εὐκαιρία νὰ δεῖ ἕνα μνημεῖο, νὰ ἀνακαλύψει ἕνα ἐρείπιο. Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ μιὰ σχετικὴ ἠρεμία ἐπέτρεψε μιὰ πιὸ ἐλεύθερη διακίνηση πραγμάτων καὶ ἰδεῶν, οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία κινητικοὶ καὶ ἐλάχιστα προσκολλημένοι στὴν γῆ, γιὰ λόγους ποὺ δὲν εἶναι τοῦ παρόντος νὰ ἀπαριθμηθοῦν ἐδῶ, ταξιδεύουν σὲ ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἔχουν νέα κίνητρα περιεργείας. Οἱ ἐπιγραφὲς συλλέ-

γονται, ἤδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, ἀπὸ τὸν Μελέτιο τὸν γεωγράφο, ὁ ὁποῖος προηγεῖται, ὡς πρὸς αὐτό, ἀπὸ τὴν μακρὰ σειρὰ τῶν ἐπιγραφολόγων. Θὰ ξαναμιλήσουμε γιὰ τοὺς θρύλους ποὺ ἀναφέρονται σὲ κρυμμένους θησαυρούς· δημιουργοῦν ἕνα κλίμα ποὺ εὐνοεῖ τὴν διάρκεια τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὶς σύγχρονες συνειδήσεις. Ὅλα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ὑπερηφάνεια γιὰ τὸ «γένος».

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, οἱ δυτικοὶ περιηγητές, οἱ ὁποῖοι, χάρη σὲ εὐκολίες ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἐνθάρρυναν τοὺς ντόπιους, ἔρχονται σὲ ὅλο καὶ μεγαλύτερο ἀριθμὸ πρὸς τὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, προκαλοῦν στὸν πληθυσμὸ ἕνα νέο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐρεθίζουν τὴν προσοχή τους. Ὁ Fourmont περιγράφει καλὰ τὴν περιέργεια ποὺ γεννοῦν οἱ ἔρευνές του γιὰ ἀρχαῖες ἐπιγραφές: «ΑΥ-ΘΕΝΤΕΣ ΜΟΥ ΕΙΝΑΙ ΓΡΑΜΜΑΤΑ!». Οἱ ταξιδιῶτες δίνουν ἀξία στὰ εὑρήματα, ἀγοράζουν, ὑπεξαιροῦν· ὅλα αὐτὰ τραβοῦν τὴν προσοχή, καταξιώνουν τὴν ἀρχαιότητα, προκαλοῦν ἀνησυχίες, ξυπνοῦν τὴν ἁπληστία, τὸ συμφέρον, τὸν σεβασμὸ γι᾽ αὐτὴ τὴν κληρονομιὰ τὴν ὁποία ἄλλοι ἔρχονται ἀπὸ μακριὰ νὰ θαυμάσουν, νὰ ἀποκτήσουν. Κάποιες ἀπόπειρες ἀνασκαφῶν καὶ τὰ ἀποτελέσματά τους, ἐξάπτουν τὴν φαντασία τῶν ντόπιων. Ἀγκαλὰ καὶ εἶναι δύσκολο νὰ τὶς ἀποτιμήσουμε, μποροῦμε πάντως νὰ διαπιστώσουμε πόσο, ὅλες αὐτὲς οἱ ἐντυπώσεις, μποροῦσαν νὰ μείνουν ζωντανὲς στὴν ψυχὴ τῶν νεώτερων ἀπὸ τοὺς μάρτυρες αὐτῶν τῶν πολλαπλῶν καὶ ποικίλων δραστηριοτήτων. Κι αὐτὸ ἀναγκαστικὰ ἐξυπηρετοῦσε τὸ ξεσπαργάνωμα τῆς συλλογικῆς συνείδησης.

Ἔτσι, ἔστω καὶ πολὺ συνοπτικά, φαίνεται ὅτι ὁριοθετήσαμε, γιὰ τὸν νεοελληνισμό, τὸν πολιτισμικὸ χῶρο μέσα στὸν ὁποῖον ἡ ὕπαρξη τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ μποροῦσε νὰ γίνει αἰσθητὴ μὲ ἀποτελεσματικὸ τρόπο. Δηλαδή: τὴν ὑλικὴ παρουσία ἰχναρίων τοῦ παρελθόντος καὶ τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο καθὼς καὶ κάποιο ξύπνημα τῆς περιέργειας γιὰ τὰ πράγματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Πραγματικά, χάρη στὴν πρώτη, εἶχε γίνει δυνατὸ τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν γραμματικὴ στὴν ἱστορία, ἀπὸ τὴν γνώση στὴν εὐαισθησία. Οἱ σχέσεις μὲ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη καθιστοῦσαν δυνατὴ τὴν διείσδυση τῶν ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ, στὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση. Τὸ ξύπνημα, τέλος, τῆς περιέργειας θὰ καταλήξει, ἔμμεσα, σὲ δύο ζῶνες ἐπαφῆς ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὴν ἄχρονη, θρησκευ-

τική, συνείδηση: μὲ τὴν διαχρονία πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο, μὲ τὴν συγχρονία πρὸς τὸν μὴ ἀσιατικὸ κόσμο, τὴν «φωτισμένη Εὐρώπη». Πρόκειται πάντα γιὰ φαινόμενα παράλληλα μὲ τὴν διαδικασία τῆς Ἀναγέννησης· οἱ ἔρευνες στὴν κατηγορία τῆς «φυσικῆς ἱστορίας» φέρνουν πιὸ κοντὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀναδημιουργοῦν τὴν ἀντιμυστικὴ ratio, τὸν «λόγο».

II

1. Ἂς ἐπανέλθουμε, ὡστόσο, στὰ τρία σημεῖα μας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ τελευταῖο. Ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Ἕλληνες, προσεγγίζοντας τὴν δυτικὴ κοσμοθεωρία καὶ ἀφομοιώνοντας τὸ δραμά της γιὰ τὸν κόσμο, ξαναβρίσκουν κάτι ἀπὸ τὴν κληρονομιὰ τῶν προγόνων τους, καὶ ἡ ἄλλη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχαν ἐφεύρει τὰ πάντα ἢ ἀναγάγει τὰ πάντα στὴν τελειότητα, γίνονται κοινοὶ τόποι γιὰ τὸν Ἕλληνα λόγιο κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, γιὰ νὰ μεταβληθοῦν, στὶς ἀρχὲς τοῦ ἑπόμενου αἰώνα, σὲ ὄργανο πρόκλησης ἢ σὲ σύνθημα. Στὰ μισὰ τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα, ὅταν ὁ νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς σκορπίζει τὴν τελευταία του ἀναλαμπή, καὶ ἡ μία καὶ ἡ ἄλλη ἄποψη θεωροῦνται κοινοὶ τόποι ποὺ εἶναι ἀνώφελο νὰ ἀποδειχθοῦν καὶ μάταιο νὰ ἀμφισβητηθοῦν. Ἡ καμπύλη ἡ ὁποία, στὴν διάρκεια ἑνὸς αἰώνα, ἀπὸ τὰ 1750 ὡς τὰ 1850, ὁδηγεῖ αὐτὴν τὴν ἔννοια σὲ ἕνα ἐπίπεδο ὁλοένα πιὸ συναισθηματικό, ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ ἁπλὴ ἀντικειμενικὴ διαπίστωση, εἶναι σαφῶς αἰσθητή.

Στὰ 1750 (ἡ ἀνάμνηση τοῦ d' Alembert μᾶς καταδιώκει) ἐμφανίζεται μία ξαφνικὴ τροπὴ στὴν ἑλληνικὴ ἐκδοτικὴ ζωή: σὲ ἕνα μέσο ἐτήσιο ὅρο 8-9, περίπου, τίτλων, ἡ χρονιὰ αὐτὴ ἐμφανίζεται μὲ 15 τίτλους. Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι αὐτό· ἀνάμεσα στοὺς τίτλους αὐτούς, ἕνας περιλαμβάνει, ἀπὸ μόνος του, 16 τόμους: πρόκειται γιὰ τὴν μετάφραση τῆς Ἱστορίας τοῦ Rollin. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἐκδότη, τὸ ὁποῖο ἐκφράζεται καθαρὰ στὸν πρόλογό του, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἐπιθυμίες τοῦ ὑποθετικοῦ κοινοῦ του: θέλησε νὰ «προσφέρει» αὐτὸ τὸ ἔργο του στὸ «ἔνδοξον Γένος τῶν Ρωμαίων», γιατὶ θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι εἶχε γραφθεῖ μὲ σκοπὸ «νὰ παραστήσῃ τῶν Μακεδόνων, καὶ Ἑλλήνων τὰ προτερή-

ματα» (τῶν ἀρχαίων, ἐννοεῖται). Ἡ σύζευξη τῆς ἀρχαιότητας μὲ τὸν σύγχρονο ἑλληνικὸ κόσμο εἶναι φανερή.

Ἀπὸ δῶ καὶ ἐμπρός, φαίνεται ὅτι μποροῦμε νὰ διακρίνουμε μιὰν ἐλαφρὰ μετατόπιση τῶν ἐνδιαφερόντων: ὁλοένα καὶ πιὸ πολὺ ὁ σύγχρονος Ἕλληνας συνειδητοποιεῖ τὴν προγονικὴ κληρονομιὰ ἀλλὰ καὶ αἰσθάνεται ἀντάξιος τῶν προγόνων του. Δὲν θὰ ἤθελα νὰ κάνω κατάχρηση μαρτυριῶν, ἐφ' ὅσον, μάλιστα, βαδίζουμε τώρα, σὲ ἕνα νέο πεδίο, στὸ ὁποῖο θὰ χρειασθεῖ νὰ ἐπανέλθουμε: ἐκεῖ ὅπου συναντιοῦνται καὶ ἀναμιγνύονται τὰ δύο ρεύματα ποὺ κατεξοχὴν συνετέλεσαν στὴν δημιουργία τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, δηλαδὴ ἡ ἀνάμνηση τοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ὑπόμνηση τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν δυτικὸ κόσμο. Παραμερίζω λοιπόν, μὲ λύπη μου, τὶς ἄφθονες ἀναφορὲς πού, χρόνο μὲ τὸν χρόνο, ξεκινώντας ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα, χαράζουν μὲ ὁλοένα καὶ πιὸ συγκεκριμένο τρόπο τὸν δρόμο ποὺ ἀκολούθησε ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ εὐαισθησία, καὶ περνῶ στὸ ἀποκορύφωμα ποὺ σημειώνεται γύρω στὰ 1820. Ἐδῶ, ἡ ρωμαλέα πνοὴ ποὺ ἐμψύχωνε τὸν ἑλληνισμὸ θὰ βρεῖ τὴν ἀντίστοιχη ἔκφρασή της στὴν ἔξαρση τοῦ λόγου· θὰ παραθέσω δύο κείμενα, ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἀκραῖο χαρακτήρα τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὸ εἰδικὸ βάρος ἐκείνων ποὺ ἐκφράζονται μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο. Πρόκειται γιὰ δυὸ λόγιους ποὺ θεωροῦνται σήμερα ὡς τυπικώτατοι ἐκπρόσωποι τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ: τὸν Βενιαμὶν Λέσβιο καὶ τὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα. Ὁ πρῶτος, λιγομίλητος καὶ βαρύθυμος, δὲν διστάζει νὰ γράψει, στὰ 1820, τὴν ἀκόλουθη φράση: «ἡ φύσις ἔθετο ὅρια εἰς τὰ πάθη τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, πλὴν ὄχι καὶ εἰς τὰ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Ἕλληνες δὲν ὑπόκειντο οὔτε τὸ πάλαι, οὔτε τὰ νῦν εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως». Ὅταν τὰ ἔγραφε αὐτά, πλησίαζε τὰ ἑξήντα· παλαιὸς μαθητὴς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Παρισιοῦ, ξεχωριστὸς διδάσκαλος καὶ λόγιος, συγκαταλεγόταν, στὸν καιρό του, ἀνάμεσα στοὺς φωτισμένους διανοούμενους· τὸ παράθεμα εἶναι παρμένο ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς Μεταφυσικῆς του. Ὁ Ψαλίδας, πνεῦμα ζωηρό, αὐθόρμητο, ἀσχολήθηκε κι αὐτὸς μὲ τὴν φιλοσοφία, ἐδίδαξε μὲ ἐπιτυχία καὶ ἀνῆκε στὴν προοδευτικὴ πτέρυγα τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης· τὸ «ἄγραφόν» του, ποὺ θὰ παραθέσω ἐδῶ εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε μὲ βεβαιότητα ἂν προηγήθηκε ἢ ἂν ἀκολούθησε

τὴν ἔκδοση τῆς Μεταφυσικῆς τοῦ Λεσβίου. Ὁπωσδήποτε, σύμφωνα μὲ τὴν μαρτυρία ἑνὸς μαθητῆ του, ἔλεγε ὅτι ἡ φύση τοποθέτησε τοὺς Ἕλληνες στὴν ὑψηλότερη βαθμίδα τοῦ ἀνθρώπινου γένους, «μετὰ δὲ τοὺς Ἕλληνας»... «ἤρχοντο οἱ Ἄγγελοι».

Περισσότερα δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ ποῦν οὔτε οἱ πιὸ θερμοὶ φιλέλληνες. Ξεπεράσαμε, ὅμως, τὰ ὅρια ποὺ εἴχαμε θέσει καὶ ἔτσι δὲν μποροῦμε πιὰ νὰ ἀποδώσουμε, μὲ βεβαιότητα, στοὺς Ἕλληνες ἢ στοὺς Δυτικοὺς suum cuique: ἡ πολλαπλὴ δράση τῶν ἀμοιβαίων ἐπιδράσεων καὶ τῶν διασταυρούμενων αἰτίων δὲν μᾶς ἐπιτρέπει πιὰ νὰ κάνουμε τὴν διάκριση ἀνάμεσα στὰ κίνητρα καὶ τὰ ἀποτελέσματα. Πρὶν νὰ πραγματευθοῦμε, λοιπόν, συνοπτικά, στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης μας, ὅπου θὰ ἀναζητήσουμε πιὸ ἄμεσα τὴν παρουσία τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν γένεση τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας, ἂς γυρίσουμε πίσω καὶ ἂς προσπαθήσουμε νὰ ἐπισημάνουμε πιὸ καθαρὲς καταστάσεις.

Τέτοια θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ περίπτωση τῆς ἐπιβίωσης τῆς μνήμης τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου στὴν νεοελληνικὴ συνείδηση. Εἶναι γνωστὸ ὅτι, μέσα ἀπὸ ἄλλους, ἔμμεσους, δρόμους, τὸ πρόσωπο τοῦ Μεγάλου Ἀλέξανδρου ἔμεινε ζωντανὸ στὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ λογοτεχνία: μὲ ποικίλες μορφές, τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλέξανδρου ἔθρεψε τὴν φαντασία τῶν ὑπόδουλων Ἑλλήνων γιὰ αἰῶνες. Θὰ φαινόταν, ἴσως, δυνατὸ νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς προφορικῆς παράδοσης· ἐκεῖ ὅμως εἶναι πολὺ σαφὴς ὁ κίνδυνος, νὰ δώσουμε πίστη σὲ περιπτώσεις ἐκλαογράφησης (folklorisation). Ὁ κίνδυνος, μάλιστα, αὐξαίνει, ὅταν ἡ ἔρευνα γίνεται σὲ πληθυσμοὺς ὅπου ἡ προφορικὴ λογοτεχνία ἔχει τὸ προβάδισμα σὲ σχέση μὲ τὰ ἔντυπα. Κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες (καὶ τέτοια εἶναι ἡ παρούσα περίπτωση), ἡ ἀποχὴ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία, προτιμότερη.

Μποροῦμε ὅμως νὰ βεβαιώσουμε, ὅτι τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλέξανδρου, τυπωμένο γιὰ πρώτη φορά, ὅπως φαίνεται, στὰ 1529 (σὲ στίχους) καὶ γύρω στὰ 1680 (σὲ πρόζα), εἶταν πολὺ δημοφιλὲς στοὺς Ἕλληνες τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας. Ὁ ρυθμὸς τῶν ἐκδόσεων παρουσιάζει μιὰν ἀνοδικὴ κλιμάκωση, ἡ ὁποία φαίνεται ἀνώτερη ἀπὸ ἐκείνην ποὺ παρατηρεῖται στὸν μέσο ὅρο τῶν ἐντύπων, στὴν ἀντίστοιχη περίοδο. Παραθέτουμε τὸν πίνακα ὅπως ἐξάγεται σή-

μερα ἀπὸ τὶς βιβλιογραφικές μας γνώσεις σχετικὰ μὲ τὶς διάφορες ἔντυπες παραλλαγὲς τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ἀλέξανδρου ἢ τὶς ἱστορίες τοῦ βασιλιᾶ τῆς Μακεδονίας, ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα:

1529,1553,1600	δηλαδὴ 3 γιὰ ἕναν αἰώνα
1603,1620,1664,1669,±1680,1690	δηλαδὴ 6 γιὰ ἕναν αἰώνα
1729,1738,1747,1750,1751,±1757, 1758,1758,1776,1778,1780,1788, 1794,1800	δηλαδὴ 14 γιὰ ἕναν αἰώνα
1803,1804,1805,1810,1813,1814, 1819,1820,1832,1833,1835,1840, 1844,1845,1846,1847	δηλαδὴ 16 γιὰ μισὸ αἰώνα

Αὐτὴ ἡ ἀπαρίθμηση ἀπαιτεῖ κάποιον σχολιασμό. Πρῶτον: πρόκειται κυρίως γιὰ μιὰ κατηγορία ἔργων καθαρὰ λαϊκῶν, ἔργων, δηλαδή, ποὺ συντάχθηκαν, συντομεύθηκαν, ξαναγράφθηκαν, μεταφράσθηκαν γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ ὀλιγογράμματες λαϊκὲς τάξεις. Ἔπειτα, ἡ παρουσία τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀλέξανδρου σ' αὐτὴν τὴν λογοτεχνία ποὺ διαδίδουν οἱ γυρολόγοι, ἔχει, ἢ ἀποκτᾶ, ἀπὸ μιὰ ὁρισμένη στιγμή, μιὰ ἀξία ἠθική, ἀξία συμβόλου· ἡ ἀπόδειξη δὲν εἶναι δύσκολη. Ὁ ΙΗ΄ ἑλληνικὸς αἰώνας ἐγκαινιάζεται μὲ μιὰ διαπίστωση ποὺ ὀφείλουμε νὰ συγκρατήσουμε: «Ἐπαινοῦσιν», γράφει καὶ δημοσιεύει ὁ πρώην πατριάρχης Ἀντιοχείας Ἀθανάσιος, «οἱ Ἕλληνες τὸν Μακεδόνα Ἀλέξανδρον»... «διὰ τὰς ὑπὲρ ἄνθρωπον δηλονότι ἐκείνου ἀνδραγαθίας καὶ κατορθώματα» (1701)· ἔχουμε, ἐδῶ, μιὰν ἄμεση μαρτυρία γιὰ τὴν σημασία ποὺ εἶχε ὁ νεαρὸς ἥρωας στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων. Ἀργότερα, στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα, ὁ ἐκδότης τῆς μετάφρασης τοῦ Rollin δὲν διστάζει νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν τόμο ποὺ περιέχει τὰ κατορθώματα τοῦ Ἀλεξάνδρου ἕνα ἀνάτυπο ποὺ τὸ πουλᾶ ξεχωριστά· ἔτσι ὁ τόμος Ζ΄ παρουσιάζεται μὲ δύο διαφορετικοὺς τίτλους καὶ ὁ ἐκδότης δικαιολογεῖ τὸ γεγονὸς ἐξηγώντας, σὲ ἕναν πρόλογο τοῦ ἀνατύπου (1751), ὅτι προβλέπει μιὰ ζήτηση μεγαλύτερη αὐτοῦ εἰδικὰ τοῦ τόμου. Στὰ 1768, ἕνας Ἕλληνας ἔμπορος, ὀλιγογράμματος, ἐγκατεστημένος στὸ Ἀμστερνταμ, κρατεῖ ἡ-

μερολόγιο· εἶναι ἡ χρονιὰ ποὺ ἀρχίζει ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος. Γράφει: «Ἀσήκωσε, Θεέ μου, ἕναν ἄλλον Ἀλέξανδρον». Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στὰ 1797, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὑποκινώντας τὴν ἐξέγερση κατὰ τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας, κυκλοφορεῖ σὲ χαλκογραφία μία προσωπογραφία τοῦ γιοῦ τοῦ Φιλίππου. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα (τὰ γεγονότα πάντως τοποθετοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821), ὁ Κανάρης (ὁ ὁποῖος θὰ γίνει μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες φυσιογνωμίες τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ζωῆς), τὸν καιρὸ ποὺ εἶναι ναύτης, ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς ὧρες τῆς σχόλης του, γιὰ νὰ διαβάσει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Ἀλέξανδρου, «καὶ κάθε φύλλο τὸ ἔβρεχε μὲ τὰ δάκρυά του». Κι ἂν παραμερίσουμε τὸν ρωμαντικὸ χρωματισμό, μένει, ὡστόσο, ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἱστορία τὴν ὁποία διηγόταν ὁ ἴδιος ὅταν ἐγέρασε, ἕνα γεγονός, μία προτίμηση γιὰ τὴν ζωὴ τοῦ νεαροῦ κατακτητῆ. Αὐτὴν τὴν προνομιούχα θέση τὴν ἐξηγεῖ, στὰ 1858, ἕνας ἀρμόδιος κριτής, ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος: στὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἐπίσημου λόγου του, τοῦ ἔτους 1856, ποὺ εἶχε θέμα τὸν Μεγάλο Ἀλέξανδρο, γράφει: «εἶναι μοναδικὸς τοῖς Ἕλλησι, λόγῳ τε καὶ ἔργῳ σύμβολον ἑνότητος αὐτοῖς γενόμενος».

Ἂν ἔπρεπε νὰ προσκομίσω καὶ δεύτερο παράδειγμα, θὰ ἐδιάλεγα, ἴσως, τὸ παράδειγμα τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων. Πρόκειται γιὰ ἕναν κύκλο γεγονότων πολὺ πιὸ χαλαρό, γιὰ μαρτυρίες ὀλιγότερο ἰσχυρές, ποὺ ὡστόσο δὲν μοῦ φαίνονται ὀλιγώτερο πρόσφορες· ὁ κύκλος αὐτὸς μαρτυρεῖ κάποια παρουσία τοῦ Ὁμήρου διαμέσου τῶν αἰώνων τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ πρῶτο, πολὺ παλαιό, ἀνάγεται στὸν ΙΣΤ΄ αἰώνα. Φαίνεται ὅτι, τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, δύο ἰόνια νησιά, ἡ Κεφαλλονιὰ καὶ ἡ Ζάκυνθος, φιλονεικοῦσαν γιὰ τὴν πρωτοκαθεδρία. Ἡ διαμάχη ἔφθασε ὡς τὴν Βενετία· ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει στὴν ὑπόθεση αὐτή, εἶναι ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς Κεφαλλονιᾶς, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα κατὰ τῶν ἀξιώσεων τῆς Ζακύνθου, στηρίχθηκαν στὸν Ὅμηρο, ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει, καθὼς φαίνεται, τὴν αὐτονομία τῶν Ζακυνθινῶν, ἀλλὰ τοὺς ἀναφέρει μόνον ὡς ὑπήκοους τοῦ Ὀδυσσέα. Μετὰ ἀπὸ αὐτό, ἡ ὁμηρικὴ παράδοση ξαναβρίσκεται κανονικά, σηματοδοτούμενη ἀπὸ μερικὲς μεταφράσεις, καθὼς καὶ ἀπὸ ἀρκετὰ χειρόγραφα σχολικῆς προέλευσης. Μονάχα πολὺ ἀργότερα μποροῦμε νὰ σημειώσουμε τὴν παρουσία

τοῦ Ὁμήρου ἔξω ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς ἐπιστῆμες. «Τὸ ἀκόλουθο ἀνέκδοτο, ποὺ μᾶς δίνει τὸ μέτρο τοῦ σεβασμοῦ τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὸν ἀθάνατο ποιητὴ τῆς Χίου, εἶναι παρμένο ἀπὸ μία ἀναφορὰ τῶν ναυτικῶν ποὺ εἶχαν ἐκστρατεύσει στὴ Μεσόγειο, στὰ 1769, κάτω ἀπὸ τὶς διαταγὲς τοῦ Ὀρλώφ: ὁ πλοίαρχος Plaget, ὁ ὁποῖος ἐκυβερνοῦσε ἕνα πλοῖο αὐτοῦ τοῦ στόλου, ὅταν προσορμίσθηκε στὴν Νάξο, πῆρε ἕνα παλαιὸ κλασικὸ ἀντίτυπο τῆς Ἰλιάδας, ποὺ βρισκόταν στὸ πλοῖο, καὶ τὸ ἔδειξε σὲ μερικοὺς κατοίκους ποὺ τοῦ τὸ ζήτησαν μὲ μεγάλη φορτικότητα. Ὁ καπετάνιος τοὺς τὸ παραχώρησε, καὶ γυρνώντας τὴν ἄλλη μέρα στὴν ἀκτή, εἶδε ἕνα γέροντα, μὲ τὴν ράχη ἀκουμπισμένη σὲ ἕνα τοῖχο, νὰ ἀπαγγέλλει, μὲ ὅλο τὸν ἐνθουσιασμὸ ποὺ προσιδιάζει στὸ εἶδος, τοὺς λόγους τῶν ἀρχαίων ἡρώων μπροστὰ σ' ἕνα ἀκροατήριο ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν γύρω στὰ δεκαπέντε ἄτομα».

Τί συνάγεται ἀπὸ τὸ περιστατικὸ αὐτό; Ἴσως ὄχι πολλὰ πράγματα, ἀφοῦ ἡ δυσκολία τῆς γλώσσας ἔριχνε ἕνα βαρὺ παραπέτασμα ἀνάμεσα στὸ ποίημα καὶ τοὺς ἀκροατές του. Ὡστόσο, ἡ δημιόσια ἀνάγνωση εἶναι σίγουρα παρμένη ἐκ τοῦ φυσικοῦ: ἡ συνήθεια εἶταν πολὺ διαδομένη, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἀρκετές, σίγουρες, πηγές· ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ ζήτημα, μποροῦμε νὰ καταγράψουμε, μὲ σχετικὴ πιθανοφάνεια, τὴν παρουσία τῆς περιέργειας καὶ τῆς ὑπερηφάνειας γιὰ τὸν ἀρχαῖο ποιητή. Ἡ ἴδια στάση γίνεται σαφέστερη στὴν ἀποβίβαση τῶν γαλλικῶν στρατευμάτων στὴν Κέρκυρα, στὰ 1797. «Ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ λαοῦ εἶταν ὁ παπὰς ἢ ἀρχηγὸς τῆς θρησκείας τοῦ τόπου, ἄνθρωπος μορφωμένος καὶ προχωρημένος κιόλας στὰ χρόνια. Πλησίασε τὸν στρατηγὸ Gentili καὶ τοῦ εἶπε: "Γάλλοι, θὰ συναντήσετε σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ ἕναν λαὸ ἄμαθο ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες ποὺ δίνουν αἴγλη στὰ ἔθνη, ἀλλὰ μὴν τὸν περιφρονήσετε γι' αὐτό· μπορεῖ νὰ γίνει ὅ,τι εἶταν ἄλλοτε: μάθετε, διαβάζοντας αὐτὸ τὸ βιβλίο, νὰ τὸν ἐκτιμᾶτε". Ὁ στρατηγὸς ἄνοιξε μὲ περιέργεια τὸ βιβλίο ποὺ τοῦ παρουσίαζε ὁ παπάς· δὲν εἶταν μικρὴ ἡ ἔκπληξή του βλέποντας ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν Ὀδύσσεια τοῦ Ὁμήρου». Κι ἐδῶ, πάλι, ἀμφιβολίες, δισταγμοί: ἀλλὰ ἂν ἡ γνώμη τοῦ Βοναπάρτη (γιατὶ τὸ κείμενο ποὺ προηγεῖται εἶναι δικό του) κινδύνευε νὰ παραποιήσει τὴν αὐθεντικότητα τῆς ἀφήγησής του, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ ὕπαρξη, στοὺς μορφωμένους Ἕλληνες,

συναισθημάτων ὅπως αὐτὰ ποὺ ἐκφράζονται ἐδῶ, μποροῦσε νὰ ἐπηρεάσει τὶς ἰδέες τοῦ στρατηγοῦ. Τὸ περιστατικὸ ποὺ ἀναφέρει ἔγινε στὶς 29 Ἰουνίου· στὶς 26 Μαρτίου ἔγραφε, γιὰ τοὺς Ἕλληνες: «θὰ κολακεύετε τὴν εὐαισθησία τους, καὶ δὲν θὰ παραλείπετε, στὶς διάφορες προκηρύξεις τὶς ὁποῖες θὰ δημοσιεύετε, νὰ μιλᾶτε γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν Ἀθήνα, τὴν Σπάρτη». Μετὰ τὴν κατάληψη τῶν νησιῶν, προσκομίζει μία νέα μαρτυρία, ὅταν γράφει πὼς στὴν Ἀλβανία καὶ στὴν Ἑλλάδα, οἱ κάτοικοι θυμοῦνται ἀκόμη τὴν Σπάρτη καὶ τὴν Ἀθήνα. Τὰ γεγονότα διαδέχονται τὸ ἕνα τὸ ἄλλο μὲ ρυθμὸ ὑπερβολικὰ γοργὸ γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ διακρίνουμε τὴν αἰτιακή τους σχέση· ὡστόσο, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μία συγκεκριμένη σχέση ἀνάμεσα στὶς ἐκφράσεις τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς συνείδησης.

Ἀλλὰ τὸ φόντο τοῦ σκηνικοῦ μας δὲν εἶναι ἀκόμη ἕτοιμο. Ἀπομένει ἀκόμη, ἀπὸ τὴν σκοπιὰ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ πρὶν νὰ περάσουμε στὰ ἑπόμενα, νὰ θυμίσουμε ὅτι ἡ περιέργεια γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες παρουσιάζεται στὴν Ἑλλάδα γύρω στὰ τέλη τοῦ ΙΗ′ αἰώνα. Συχνὰ παίρνει τὴν μορφὴ μιᾶς ἄμεσης μαρτυρίας, μιᾶς ἐπιστροφῆς τοῦ ἀφηγητῆ στὰ παιδικά του χρόνια καὶ στὰ διώματα ποὺ ἀπέκτησε τότε, πῶς ἐμφανίζονται οἱ ἀτμίδες, πῶς συμπεριφέρονται οἱ κάτοικοι τῆς τάδε περιοχῆς. Οἱ γεωγραφικὲς περιγραφὲς ἐξελίσσονται σὲ προσωπικὲς παρατηρήσεις ὅταν ἀφοροῦν στὸν τόπο καταγωγῆς τοῦ συγγραφέα. Οἱ ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν ὁρολογία προκαλοῦν μιὰν ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν ἁπλὴ γλώσσα ἢ πρὸς τὴν ἀρχαία ἑλληνική. Γνωρίζουμε ἀκόμη πολὺ ὀλίγα πράγματα γιὰ τοὺς λεπτοὺς δρόμους ποὺ ἀκολουθοῦν ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν γενέθλια γῆ καὶ ἡ νοσταλγικὴ ἀνάμνηση τῆς παιδικῆς ἡλικίας, προκειμένου νὰ ὁλοκληρωθοῦν καὶ νὰ μορφοποιηθοῦν. Στὸ σημεῖο αὐτό, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἕνα πλέγμα ἀπὸ εὐαισθησίες ἐρχόταν στὸ φῶς, καὶ ἐπέβαλε τὴν παρουσία του, μὲ ἐνδιάμεσο τὶς περιέργειες γιὰ τὰ πράγματα τῆς φύσης.

2. Θὰ εἶμαι πολὺ σύντομος στὰ δύο ἄλλα σημεῖα, τὴν ἀφθονία τῶν ἰχναρίων τοῦ παρελθόντος καὶ τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο: τὰ γεγονότα εἶναι κάπως καλύτερα γνωστά. Ἂς θυμηθοῦμε μόνο

ὅτι σ' αὐτὸ τὸ ἔδαφος τὸ κατάσπαρτο ἀπὸ ἐρείπια τῆς ἀρχαιότητας, ὁ κάτοικος δὲν μποροῦσε νὰ τὰ προσπεράσει, νὰ ξεχάσει, τὴν παρουσία τους. Μὲ τὴν βοήθεια καὶ τῆς ἀμάθειας, ἔπαιρναν μιὰν ὑπερβατικὴ ἀξία, ἔτρεφαν μύθους, μεγάλες προσδοκίες. Μοῦ ἀρκεῖ νὰ θυμίσω ἐδῶ τὴν ρήτρα ποὺ ἔθεσε σὲ συμβόλαιο ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Λυσικράτη, ὅταν τὸ πούλησε στοὺς καπουτσίνους: εἶχε συμφωνηθεῖ ὅτι οἱ ἀγοραστὲς θὰ ἐπέτρεπαν τὴν ἐπίσκεψη τοῦ μνημείου. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, ἐκείνη τὴν ἐποχή, οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν συνείδηση τῆς σπουδαιότητας τοῦ τόπου τὸν ὁποῖον ἐκατοικοῦσαν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ μύθοι γιὰ θησαυροὺς θαμένους στὴν γῆ ἀφθονοῦσαν σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῶν ἑλληνικῶν περιοχῶν· κρατοῦσαν σὲ ἔξαρση τὴν φήμη τῆς ἀρχαιότητας, προκαλοῦσαν ἀνασκαφὲς ποὺ καμμιὰ φορὰ ἔφερναν στὸ φῶς ἀρχαῖα ἐρείπια καί, τέλος, ἐνθάρρυναν τὴν παραγωγὴ πλαστῶν ἔργων. Ἡ ὕπαρξη, στὶς περιοχὲς αὐτές, ἐργαστηρίων παραχαρακτῶν, Ἑλλήνων ἢ ξένων, κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, μαρτυρεῖ τὴν ἐπικαιρότητα τῆς ἀνάμνησης καὶ τὴ ζωντάνια της.

Μὰ ἐπάνω ἀπὸ ὅλα αὐτά, ὑπάρχουν τὰ κείμενα· μπορεῖ νὰ ἀπευθύνονται σὲ ἕνα πολὺ πιὸ περιορισμένο κοινό, ὅμως τὸ κοινὸ αὐτὸ ἀκτινοβολεῖ, μὲ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὰ βιβλία, σὲ ὅλες τὶς ἄλλες τάξεις τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἱστορίας καὶ ἡ προαγωγή της στὴν νεοελληνικὴ συνείδηση, εἶναι μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες πολιτισμικὲς ἐκδηλώσεις στὸ ξετύλιγμα τοῦ ἑλληνικοῦ ΙΗ' αἰώνα. Θὰ δοῦμε στὴν συνέχεια ἐάν, καὶ πῶς, τὸ πνεῦμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμφωνήσει μὲ τὸν Διαφωτισμό· μποροῦμε, ὅμως, νὰ βεβαιώσουμε ἀπὸ τώρα ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μία προεικόνιση τοῦ ἱστορισμοῦ, μπροστὰ σὲ ἕναν χερντερισμὸ πρὶν ἀπὸ τὸν Herder. Ἂν ὁ ρωμαντισμός, σὲ ὁρισμένες ἀπὸ τὶς πλευρές του, ἔγινε τόσο ἱκανοποιητικὰ δεκτὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, αὐτὸ ὀφείλεται ἐπίσης, καὶ κατὰ πολύ, στὴν ἐπιθυμία του γιὰ ἐπιστροφὴ πρὸς τὸ παρελθόν.

Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, εἶναι αἰσθητὰ τὰ προδρομικὰ σημάδια τῆς ὑπεροχῆς ποὺ θὰ ἀποκτήσει ἡ λατρεία τῆς ἱστορίας στὴν Ἑλλάδα. Εἴδαμε, ἐνωρίτερα, τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορία νὰ ἐπιβεβαιώνεται στὰ 1701. «...Ἔχει πολὺ τὸ ἐπωφελὲς καὶ ἀναγκαῖον ἡ τῆς ἱστορίας συγγραφή», διαβάζουμε σ' ἕνα βιβλίο τοῦ 1737. Ἡ δημοσίευση, μονομιᾶς, τῶν 16 τόμων τῆς Ἱστορίας τοῦ Rollin, στὰ

μισὰ τοῦ αἰώνα, ἀξίζει περισσότερο ἀπὸ ἕνα ἐπιχείρημα· εἶναι ἡ ἀπόδειξη τοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖο κοινὸ καὶ ἐκδότες, ἔδειχναν γιὰ τὰ ἱστορικὰ ἔργα. Ὁ τυπογράφος μιᾶς ἐξάτομης Ἱστορίας, ὅπου ἀναφέρονται σύγχρονα γεγονότα (1770), ὑπερηφανεύεται ὅτι παρουσιάζει στοὺς ἀναγνῶστες του «ὄχι ἕνα μυθολογικὸν ἢ ἄχρηστον βιβλίον», ἀλλὰ ἕνα βιβλίο ποὺ ὠφελεῖ τὸ ἔθνος του. Στὰ 1791, ἕνας λόγιος μὲ γενικὰ ἐνδιαφέροντα, προλογίζοντας μίαν ἄλλη, σύγχρονη, Ἱστορία, ἀρχίζει μὲ ρητορικὴ ἔξαρση: «τάχα τί ἄλλο ἠμπορεῖ νὰ εἶναι πλέον ἀρεστόν, πλέον περίεργον εἰς ὅλας τὰς τάξεις τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν γνῶσιν τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου;».

Ὁ σπάνιος ὅρος «φιλοΐστωρ» συναντιέται, τώρα, σὲ διάφορα κείμενα, σὲ τίτλους ἢ σὲ προλόγους, μὲ ἕναν ὑπολογίσιμο ρυθμό. Ἀλλὰ ἡ τελευταία λέξη δίνεται, πάλι, ἀπὸ ἕναν ἐκδότη, στὰ 1796: «ἀνάμεσον τῶν Ἐπιστημῶν», γράφει, «ὁποῦ καλλιεργοῦσι τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, δὲν εἶναι ἀμφιβολία, ὁποῦ νὰ μὴν ἔχῃ τὸν πρῶτον τόπον ἡ Ἱστορία».

Ὡστόσο, ἔχουμε τὴν αἴσθηση ὅτι, σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, σχηματίζεται μία τρίσημη διάταξη. Οἱ θρησκευτικὲς ἐκδόσεις, ἐννοεῖται, διεκδικοῦν τὰ δικαιώματά τους στὴν προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη: σὲ ἕναν πρόλογο τοῦ 1778, μποροῦμε νὰ δοῦμε ὅτι ἂν τὸ κοινὸ ἀρέσκεται νὰ διαβάζει «ἑλληνικὰς» δηλ. τῆς εἰδωλολατρείας, «ἱστορίας καὶ κατορθώματα καὶ πόλεμους βασιλέων καὶ στρατηγῶν», θὰ πρέπει νὰ ἐκτιμᾶ, ἀκόμη περισσότερο, τὰ ψυχωφελῆ ἔργα. Δὲν τολμῶ νὰ ὁρῶ, σ' αὐτὴ τὴν διατύπωση, ἕναν ὑπαινιγμὸ στὸ κείμενο ποὺ παρέθεσα πιὰ πάνω γιὰ τὰ «μυθολογικὰ ἢ ἄχρηστα» ἔργα, ἀφοῦ μάλιστα μοῦ φαίνεται ὅτι μὲ τὸν ὅρο «μυθολογικὰ» ἔργα θέλησαν νὰ δηλώσουν, στὴν περίπτωση αὐτή, τὴν λογοτεχνία τῆς φαντασίας· πάντως, ὁ ἀνταγωνισμὸς εἶναι φανερός. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπάρχουν οἱ «γραμματικοί»: αὐτοὶ κατέχουν τὸ τέλειο ὄργανο, «τὴν γλῶσσαν τῶν θεῶν», ὅπως θὰ τὴν ἀποκαλέσουν, καὶ διδάσκουν τὴν χρήση της· ἂν οἱ νέοι στρέφονται πρὸς μία γνώση τοῦ κόσμου ὀλιγότερο τυπική, τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ τὴν ἱστορία ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ γραμματικὸς ἔχει τὴν δική του θέση, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἐξίσου ἀπομακρυσμένη ἀπὸ κάθε μορφὴ ἐπιστήμης. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ θυμίσω, σχετικὰ μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, τοὺς μακρόχρονους ἀγῶνες τῶν γραμματικῶν,

ὅπως ὁ Νεόφυτος Δούκας, ὁ Στέφανος Κομμητᾶς, ἐναντίον τῆς ὑπερβολικῆς, κατὰ τὴν γνώμη τους, σημασίας ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποδίδεται, στὸ πλαίσιο τῆς σχολικῆς διδασκαλίας, στὶς ἔρευνες καὶ τὰ πειράματα τῆς φυσικῆς: τὰ γεγονότα εἶναι πολὺ γνωστά, ὥστε δὲν χρειάζεται νὰ ἐπεκταθοῦμε. Γιὰ τήν, πιὸ λεπτή, διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἱστορία καὶ τὴν γραμματική, ἔχουμε μίαν ὡραία μαρτυρία: «Λέγεται ὅτι οἱ μαθηταὶ τοῦ μακαρίτου Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου ἐζήτησαν νὰ παραδοθοῦν τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Λυσίου, ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ σεβάσμιος ἀνὴρ τὸ ἀπέφυγε, λέγων τὴν ἀλήθειαν ὅτι δὲν δύναται νὰ παραδώσῃ τὸν λόγον ἐκεῖνον, ὅστις τῷ ὄντι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοηθῇ ἄνευ ἱστορίας». Αὐτὰ συνέβαιναν, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο, στὰ 1784, τοῦ ἀγαθοῦ αὐτοῦ γραμματικοῦ.

3. Ὁ συγγραφέας ὁ ὁποῖος διηγεῖται τὸ ἐπεισόδιο, προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει τὶς αἰτίες του: οἱ καθηγητὲς δὲν εἶχαν στὴ διάθεσή τους ἱστορικὰ βιβλία σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ δὲν ἐγνώριζαν ξένες γλῶσσες, καθὼς δὲν τοὺς ἄφηναν καιρὸ ἀσχολίες μάταιες, ὅπως ἐνόμιζε, μέσα στὴν προοπτικὴ τῶν χρόνων ὅπου ἔγραφε (1815). Φθάνουμε, ἔτσι, στὴν τρίτη καὶ τελευταία πλευρὰ τῆς μελέτης μας: στὶς σχέσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων μὲ τὴν Δύση. Γιὰ νὰ ὁρίσουμε αὐτὸ τὸ σημεῖο, πρέπει νὰ μὴν ξεχνοῦμε ὅτι, ὡς τὰ τέλη περίπου τοῦ αἰώνα, ἐκτὸς ἀπὸ σπάνιες ἐξαιρέσεις, οἱ Ἕλληνες λόγιοι, διδάσκαλοι καὶ συγγραφεῖς, πράγμα ποὺ τότε, γενικά, κατέληγε στὸ ἴδιο, εἴταν, λίγο - πολύ, δεμένοι μὲ τὴν Ἐκκλησία· αὐτὸ ἰσχύει ἀκόμη περισσότερο γιὰ τὶς προηγούμενες γενιές, ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες τοὺς εἶχαν μυήσει στὰ γράμματα, καὶ οἱ ὁποῖες τοὺς εἶχαν, γενικά, διαμορφώσει.

Αὐτὸ σημαίνει ὅτι, στὴν βάση αὐτῶν τῶν σχέσεων, ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἕνας ζωηρὸς θρησκευτικὸς ἀνταγωνισμός, καί, ἐπομένως, κάποια γνώση ὁρισμένων κειμένων, τὰ ὁποῖα ἐκπροσωποῦσαν τὸ ἀντίπαλο θρησκευτικὸ δόγμα: ὅση ἀκριβῶς χρειαζόταν γιὰ τὴν ἀναίρεσή του. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, καὶ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα, δὲν ὑπάρχει στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, καμμία γνώση σύγχρονων γλωσσῶν, κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς σύγχρονες λογοτεχνίες καὶ καμμιὰ μετάφραση λογοτεχνικῶν ἔργων. Δὲν μπορῶ παρὰ νὰ

ἐπαναλάβω ὅσα ἤδη ἔχω πεῖ, γιὰ τὸ ὅτι ἕνας Ἕλληνας, στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα, ἂν ἤξερε μόνο τὴν μητρική του γλώσσα, δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει τὴν παραμικρὴ ἰδέα γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Κορνήλιου, τοῦ Ρακίνα, τοῦ Μοντεσκιὲ ἢ τοῦ Βολταίρου. Ἡ πρώτη μετάφραση ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ καταγράψουμε στὴν διάρκεια ὅλης αὐτῆς τῆς περιόδου, εἶναι οἱ «Τύχαι Τηλεμάχου» (1742)· ἔπειτα, στὰ 1745, ὁ Ἀμύντας τοῦ Τορκουάτου Τάσσου, γύρω στὰ 1775 ἡ Ζηνοβία, «πρᾶξις δραματικὴ» τοῦ Πέτρου Μεταστασίου, ὥσπου δημοσιεύεται, στὰ 1766, ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρη, μιὰ πολὺ ἐλευθεριάζουσα μετάφραση τοῦ Μέμνονα τοῦ Βολταίρου. Μέσα ἀπὸ τοὺς ὀλίγους αὐτοὺς τίτλους ἔχουμε, συνοπτικά, τὴν ἀπότομη μεταβολὴ τῆς πορείας τῶν φώτων μέσα στὸν ἑλληνικὸ κόσμο, στὴν ὁποία, ἐξάλλου, θὰ χρειασθεῖ νὰ ἐπανέλθουμε.

Ἀλλὰ τὸ πρόβλημα δὲν βρίσκεται ἐδῶ: ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνόδου τῶν Φαναριωτῶν στὴν ἐξουσία, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ἄλλων αἰτίων, ποὺ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, οἱ ξένες γλῶσσες εἰσάγονται καὶ ἐδραιώνονται στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Οἱ ὁλοένα συχνότερες ἐπαφὲς ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης ἢ τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοὺς δυτικοὺς περιηγητές, ἐμπόρους, καθηγητὲς γλωσσῶν, τυχοδιῶκτες, ἀνοίγουν νέους ὁρίζοντες, ὄχι μόνο στοὺς λόγιους ἀλλὰ καὶ στοὺς μορφωμένους ἀνθρώπους. Ἀργότερα, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορίου, τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς ναυτιλίας, θὰ ἐνισχύσει τὸ ἴδιο αὐτὸ ἀποτέλεσμα καὶ θὰ τὸ ἐπεκτείνει καὶ σὲ ἄλλες κοινωνικὲς τάξεις: οἱ Ἕλληνες μαθαίνουν νὰ συγκρίνουν.

III

Εἶχα, πρόσφατα, τὴν εὐκαιρία νὰ μιλήσω γιὰ κάποια διεθνικὰ κινήματα ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα· τὸν Διαφωτισμὸ ἀνάμεσα στὰ ἄλλα. Γιὰ τὶς περιπτώσεις τὶς ὁποῖες εἶχα ὑπόψη μου, ἐνόμισα ὅτι μποροῦσα νὰ προτείνω τὰ ἑξῆς: ἡ ἑλληνικὴ ἀνάγκη γιὰ τὰ κύρια στοιχεῖα ποὺ συνθέτουν αὐτὲς τὶς ἀλλαγὲς εἶναι τόσο ἰσχυρή, ὥστε ὁ διεθνικός τους χαρακτήρας θὰ μποροῦσε νὰ φανεῖ, τελικά, ἐντελῶς περιττός. «Θὰ εἶταν θεωρητικὰ δυνατό», συμπλήρωνα, «νὰ ξαναφτιάξουμε τὸν Ἕλληνα λόγιο τοῦ 1800»... «χωρὶς νὰ κα-

ταφύγουμε στὶς ξένες ἐπιδράσεις». Πραγματικά· ἀλλὰ τοῦτο, ἀντὶ νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἐπιδράσεις αὐτὲς δὲν ὑπῆρξαν, μᾶς παρακινεῖ, ἀντίθετα, νὰ τὶς ἀναζητήσουμε, κάνει πιὸ πιθανὴ στὰ μάτια μας τὴν συμμετοχή τους στὴν διαδικασία τῆς διαμόρφωσης τῆς νεώτερης Ἑλλάδας. Ἡ «διψῶσα ἔλαφος», ποὺ τρέχει νὰ ποτισθεῖ στὴν πηγή, θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι τὸ ἔμβλημα τῶν ὀπαδῶν τοῦ συγκριτισμοῦ· quemadmodum desiderat cervus... Ὅταν ἔχουμε ἐξακριβώσει τὴν παρουσία τῆς ἀνάγκης, ἀποβαίνει σχετικὰ εὔκολο νὰ ἀνιχνεύσουμε τὰ μέσα ποὺ τὴν ἱκανοποίησαν.

Στὴν περίπτωση, λοιπόν, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἡ ἔρευνά μας ὄχι μόνο ἀπέδειξε ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς εἶταν ὥριμος γιὰ τὴν παλιγγενεσία, ἀλλὰ μᾶς ὁδήγησε ἐπανειλημμένα, σὲ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης μὲ τὸν Διαφωτισμό. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὁ δρόμος ἔχει φανεῖ: δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ ἀναζητήσουμε πρῶτα - πρῶτα ποιά εἶταν, στὸν φθίνοντα ΙΗ΄ αἰώνα, τὰ στοιχεῖα ποὺ μποροῦσαν νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ νέου ἑλληνικοῦ πνεύματος, καί, ἔπειτα, ποιοί θὰ εἶταν οἱ πιὸ πρόσφοροι ἀγωγοὶ γιὰ τὴν μεταφορὰ αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἡ ἔφεση εἶταν μεγάλη, ζωηρή, ἰσχυρή· ἀπομένει νὰ μάθουμε ποιός βρέθηκε ἐκεῖ, τὴν κατάλληλη στιγμή, γιὰ νὰ τὴν ἱκανοποιήσει, πῶς συνέβη αὐτὸ καὶ σὲ ποιές ἀναλογίες.

1. Μνημονεύθηκε ὁ Διαφωτισμός. Μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, τὸ θέμα δὲν τίθεται ὡς πρὸς αὐτόν. Ὄχι μόνο ἡ κύρια ἔκβαση τῶν ἑλληνικῶν διεθνικῶν κινημάτων μᾶς ὁδηγοῦσε πρὸς τὴν πλευρά του, ἀλλά, ἐπιπλέον, ὁ μικρὸς ἀριθμὸς ἐργασιῶν ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὴν περίοδο αὐτήν, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν στὴν Ἑλλάδα, ἔχει κιόλας ἀποδείξει τὴν ἐνεργητικὴ παρουσία ἐννοιῶν καὶ προσώπων τοῦ δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἰδοὺ ὡς πρὸς τὸ «ποιός» χωρὶς ἀμφιβολία καμμιά: ὅ,τι ποθοῦσε ἡ ἑλληνικὴ λογιοσύνη, πρώτιστα τὴν χειραφέτηση τοῦ πνεύματος, τὴν προαγωγὴ τῆς ἱστορικῆς συνείδησης, τὴν γνώση τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὁ Διαφωτισμὸς μπόρεσε νὰ τῆς τὸ προσφέρει.

2. Ὡς πρὸς τὸ «πῶς», τὸ τέλος τῆς προηγούμενής μας ἀνάπτυξης μᾶς ἔδειξε τὴν κατεύθυνση ποὺ πρέπει νὰ ἀκολουθήσουμε γιὰ νὰ καταλήξουμε ἐκεῖ: ἡ μεγάλη καινοτομία, στὸν τομέα αὐτόν, ἔγ-

κειται στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ γνώση τῶν δυτικῶν γλωσσῶν ἐξαπλώνεται μὲ ρυθμὸ ὁλοένα ἐπιταχυνόμενο: κυρίως ἡ γαλλική, ὡς γλώσσα παιδείας, καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ ἰταλική, πράγμα ποὺ πρακτικὰ εἶναι τὸ ἴδιο. Ἀπὸ τὴν στιγμὴ ὅπου ἡ γνώση αὐτὴ φθάνει σὲ εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα, ὅ,τι προσκομίζει ὡς λογοτεχνία καὶ ὡς πνεῦμα, εἶναι τὸ πνεῦμα καὶ ἡ λογοτεχνία τοῦ Διαφωτισμοῦ· ἀκόμη ἕνας κανόνας ἀρκετὰ γενικῆς ἀξίας: κατ' ἀρχὴν μία χώρα εἰσάγει ἰδίως ἀπὸ μίαν ἄλλη αὐτό, κυρίως, γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ τελευταία θεωρεῖται ὡς ὁ ἀναγνωρισμένος ἐξαγωγέας. Δὲν πρέπει ποτὲ ν' ἀποκλείουμε τὴν τύχη· ὅταν, ὅμως, μεταφερόμαστε στοὺς χώρους τῆς στατιστικῆς, ἡ τύχη παίζει ὑποδεέστερο ρόλο. Ἡ Γαλλία ἐξάγει, μὲ λαμπρὸ τρόπο, μὲ τὸ ἐνδιάμεσο τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τοῦ Βολταίρου, τοῦ Diderot, τὶς ἰδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ· ἡ Ἑλλάδα τὶς ἀποζητοῦσε: περιττὸ νὰ ἐπιμείνουμε στὶς συνέπειες.

Ὡστόσο, ἄν, ἐνδεικτικά, χρειαζόταν νὰ προσκομίσουμε μερικὰ παραδείγματα, τὸ παράδειγμα τοῦ Βολταίρου θὰ εἶταν, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὴ μεριὰ τῶν ξένων συγγραφέων, τὸ πιὸ πειστικό. Στὴν διάρκεια τοῦ τελευταίου τρίτου τοῦ ΙΗ' αἰώνα, σὲ μιὰ μέση παραγωγὴ ποὺ δὲν ξεπερνᾶ (γιὰ ὅλες μαζὶ τὶς κατηγορίες), τοὺς 30 τίτλους τὸν χρόνο, συναντοῦμε σαράντα περίπου φορὲς τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου· ἡ ἀλλαγὴ εἶναι ἀπότομη, ἂν σκεφθοῦμε ὅσα εἶπα σχετικὰ μὲ τὴν γνώση τῶν ξένων λογοτεχνιῶν ὀλίγα χρόνια ἐνωρίτερα. Αὐτὸ σὰν παράδειγμα ἀναφορικὰ μὲ τοὺς εἰσαγόμενους συγγραφεῖς· ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν νεοελλήνων συγγραφέων, ἂς μᾶς ἀρκέσει νὰ θυμίσουμε πόσο βαθιὰ εἶναι τὰ σημάδια τοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ ἔργο τοῦ Ρήγα τοῦ Βελεστινλῆ ἢ τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῆ, τῶν δύο σπουδαιότερων ἐμπνευστῶν τοῦ κινήματος τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας.

Γιὰ τὰ μεταφρασμένα βιβλία, ἡ μελέτη τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν παίρνει μία θέση ἡ ὁποία, χρόνο μὲ τὸν χρόνο, γίνεται πιὸ σημαντική, κυρίως στὴν διάρκεια τῶν τριῶν δεκαετιῶν ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ποσοστιαία μεταβολή, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ πέρα, εἶναι αἰσθητὴ ἰδίως σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία. Τὰ ξένα βιβλία ποὺ συναντοῦμε συχνότερα στὶς ἑλληνικὲς βιβλιοθῆκες, στὴν διάρκεια τῆς ἴδιας περιόδου καὶ λίγο ἐνωρίτερα, φαίνεται ὅτι εἶναι τὰ ἱστορικὰ βιβλία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀρκε-

τὰ εἶναι ἐπίσης μεταφρασμένα· ὁ Βολταῖρος, ὅπως εἶναι φυσικό, ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν προτίμηση αὐτή. Δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς κατηγορίες τῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα μεταφράσθηκαν καὶ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐδιαβάσθηκαν στὸ πρωτότυπο, ἐκφράζει μιὰ ἔλλειψη συνοχῆς: τὰ πρῶτα ἔχουν, συχνότερα ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἕνα χαρακτήρα σχολικό, ποὺ προκαλεῖ τὴν μετάφρασή τους, χωρὶς νὰ αὐξαίνει αἰσθητὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναγνωστῶν τους στὴν γλώσσα τοῦ συγγραφέα τους. Θὰ προσθέσω, τέλος, ὅτι εἶναι σκόπιμο νὰ ἐπισημάνουμε τὴν παρουσία, μέσα στὸν ἑλληνικὸ πολιτισμικὸ χῶρο, ἀρκετῶν ἀντιτύπων ἀπὸ συλλογὲς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας (τοῦ Diderot πρῶτα, καὶ ἔπειτα, ὅσο προχωρεῖ ἡ δημοσίευσή τους, τῶν τόμων τῆς «Μεθοδικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας»). Τὸ πράγμα εἶναι ἀξιοπρόσεκτο γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο, ὅτι ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἰδιωτικὲς καὶ μετρίως πλούσιες βιβλιοθῆκες· ἡ παρουσία, κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες, δέκα περίπου ἀντιτύπων τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας στὶς περιοχές μας, ἀποδαίνει ἀρκετὰ ἐνδεικτική.

Ἀπομένουν οἱ προσωπικὲς ἐπαφές, ὁλοένα πυκνότερες κι αὐτές. Οἱ λεβαντίνοι, οἱ ἐμπορικοὶ καὶ προξενικοὶ πράκτορες, οἱ περαστικοὶ ξένοι, οἱ περιηγητές, ὄχι μόνο αὐξαίνουν, διαρκῶς, σὲ ἀριθμό, ἀλλὰ καὶ γίνονται δεκτοί, μὲ πολὺ πιὸ οἰκεῖο τρόπο, ἀπὸ τοὺς ντόπιους. Πραγματικά, τὰ σπίτια τῶν προκρίτων, τῶν ἀνώτερων ἀξιωματούχων, τῶν μεγαλεμπόρων, ἐξευρωπαΐζονται καὶ γίνονται πιὸ φιλόξενα. Πρόσθετοι λόγοι ποὺ εὐνοοῦν τὴν ἀνάπτυξη τῶν σχέσεων ἀνάμεσα σὲ ντόπιους καὶ ξένους, εἶναι, φυσικά, ἡ γνώση τῶν ξένων γλωσσῶν καὶ ἡ παρουσία, ἀνάμεσα στὸ προσωπικὸ τῶν εὔπορων οἰκογενειῶν, γραμματικῶν ποὺ ἔχουν ἔρθει ἀπὸ τὴν Δύση ἢ διδασκάλων ξένων γλωσσῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, οἱ ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν μᾶς δίνουν ἀξιοπρόσεκτες ἐκτιμήσεις: γυναικεῖες παρουσίες, συζητήσεις ἐπάνω σὲ θέματα γενικοῦ χαρακτήρα, συνομιλίες μπροστὰ σὲ ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες μὲ καλοδιαλεγμένα βιβλία. Οἱ τεκτονικὲς στοές, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἱδρύθηκε στὰ 1744 ἢ 1745, διευκολύνουν τὴν εἰσαγωγὴ προοδευτικῶν ἰδεῶν.

Ἀναφέραμε τὰ βιβλία, ἀναφέραμε τοὺς περιηγητὲς (ἂς μὴν ξεχνοῦμε καὶ τὰ βιβλία τῶν περιηγητῶν). Δὲν θὰ ἔπρεπε, ὅμως, νὰ ἀγνοήσουμε τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔφερναν, κατὰ γενικὸ κανόνα, τὰ ξένα βιβλία, ὅταν ἔθιγαν θέματα ποὺ ἀφοροῦσαν στὸν νεώτερο ἑλληνισμό:

ὑπάρχει, ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, μία τάση νὰ συνδέονται, στὸ πνεῦμα τῶν συγγραφέων, οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, καί, ἀνάλογα μὲ τὴν εὐαισθησία ἢ τὶς ἀπόψεις τους, νὰ ἐξάγονται, ἀπὸ τὶς προσεγγίσεις αὐτές, συμπεράσματα, εὐνοϊκὰ ἢ δυσμενῆ, γιὰ τοὺς νεώτερους. Οἱ περιηγητές, ἐπίσης, ἔρχονταν πάντα στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ξαναβροῦν τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχαιότητας, καὶ ἔβλεπαν μὲ ἀνάλογο πνεῦμα τοὺς κατοίκους αὐτῶν τῶν τόπων. Ἡ αἴσθηση τῶν δεσμῶν ποὺ ὑπῆρχαν, ἀνάμεσα στὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς νεώτερους χρόνους, γίνεται πολὺ ἐντονώτερη, καθὼς πυκνώνουν οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς ὁποιουσδήποτε ξένους, συγγραφεῖς ἢ περιηγητές. Καὶ μόνο στὸ γεγονὸς ὅτι ἀντιμετωπίζεται ὡς ἀπόγονος λαμπρῶν προγόνων, ἔστω κι ἂν αὐτὸ γίνεται ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ ποὺ μπορεῖ νὰ τὸν μειώνει, ὁ Ἕλληνας μποροῦσε νὰ βρεῖ μιὰν ἀφορμὴ ὑπερηφάνειας. Εἶταν φυσικὸ νὰ συγκρατήσει αὐτὸν τὸν συγγενικὸ δεσμό, ἀπὸ τὰ διαβάσματα ἢ τὶς συζητήσεις του, ἀφοῦ ἀνταποκρινόταν καὶ ἐνίσχυε τὰ δικά του ἱστορικὰ ὁράματα. Πάντα, τὸ παιγνίδι τῆς ἀναζήτησης τῶν ἐπιδράσεων.

3. Τὸ τρίτο μας θέμα, ποὺ ἀφορᾶ στὶς προτάσεις (ἀποσκοπώντας, ἔτσι, νὰ ἐκτιμήσει κατὰ πόσο οἱ δυτικοὶ τρόποι σκέψης ἐπέδρασαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς συνείδησης) εἶναι τὸ πιὸ λεπτό. Πρόκειται, οὔτε λίγο, οὔτε πολύ, νὰ μεταφέρουμε, στὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο, ποσοτικὰ δεδομένα, καὶ αὐτὰ στὸ ἔπακρο ἰσχνά. Ἔχουμε πάντως μὲ τί νὰ προχωρήσουμε σὲ μερικὲς προσεγγίσεις· θὰ προσθέσω μάλιστα, ὅτι, ἐπὶ πλέον, τὰ νεώτερα εὑρήματα καὶ οἱ πιὸ πρόσφατες ἐργασίες, τείνουν νὰ ἀποδείξουν ὅτι οἱ μαρτυρίες, ὅσες προσάγει ἡ Ἐκκλησία στὰ θέματα αὐτά, κυρίως ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ ἀρχίζει νὰ δυσπιστεῖ πρὸς τὶς φωτισμένες ἰδέες, εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεκτες.

Θὰ ἀναφερθῶ, πρώτιστα, σὲ ἕνα κείμενο, ὡς σήμερα ἀνέκδοτο, πολὺ ἐντυπωσιακὸ γιὰ τὴν καινοτομία καὶ τὴν μοναδικότητά του. Στὴν διάρκεια αὐτῆς τῆς κρίσιμης περιόδου, τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ αἰώνα, ἐγνωρίζαμε ὅτι ἡ Ἐκκλησία καὶ τά, λίγο - πολύ, ἐπίσημα φερέφωνά της, εἶχαν ἐκδηλώσει τὴν ἀποδοκιμασία τους κατὰ τῶν ἀτομικῶν ἢ συλλογικῶν δραστηριοτήτων, ὅσες ἐκδηλώνονταν χωρὶς τὴν ἔγκρισή της. Ἂς σημειώσουμε, ἀναλυτικά, ὁρισμένες

περιπτώσεις: 1) Τὸ φυλλάδιο τοῦ 1791, τὸ ὁποῖο δημοσιεύει ἐπιστολὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη, σταλμένη ἀπὸ τὴν Πετρούπολη, τὸν Αὔγουστο 1790, πρὸς ἕναν ἀλληλογράφο ὁ ὁποῖος κατοικεῖ στὴν Τεργέστη· ὁ ἀρχιεπίσκοπος καταδικάζει ἕνα βιβλίο, γραμμένο καὶ τυπωμένο ἐκεῖ, κατὰ τῆς θρησκείας. 2) Ἡ ἀποδοκιμασία, ἀνεπίσημη στὴν ἀρχὴ κι ἔπειτα ἐπίσημη, τῶν ἀντιθρησκευτικῶν δοξασιῶν τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη (1793). 3) Μία ἐπιστολὴ μοναχῶν ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὄρος, πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, στὰ 1796, ἐναντίον ἑνὸς ἄθεου βιβλίου ποὺ δὲν εἶχε ἀποδοκιμασθεῖ. 4) Ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, στὰ 1798, ἡ ὁποία κατεδίκαζε τὴν «Νέα Πολιτικὴ Διοίκηση» τοῦ Ρήγα Βελενστινλῆ. 5) Τὸ φυλλάδιο τοῦ 1800, ὅπου παρουσιάζεται σχολιασμένη ἡ θρησκευτικὴ καταδίκη τοῦ 1793.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπὸ ὅσα ἀφοροῦν στὴν «Νέα Πολιτικὴ Διοίκηση», δὲν ἐγνωρίζαμε, ἕως τὶς ἡμέρες μας, ἀκέραια, ὅλα τὰ σχετικὰ κείμενα, ὅσα εἶχαν ἐπισύρει τὸν ἔλεγχο τῆς Ἐκκλησίας. Τώρα, ὅμως, ἔχουμε κάνει ἕνα βῆμα ἐμπρός: τελευταῖα μπόρεσα νὰ ταυτίσω δύο τυπογραφικὰ φύλλα ἑνὸς βιβλίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπουν ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ἕναν ἔντονα ἀνατρεπτικὸ χαρακτήρα. Πρόκειται γιὰ ἕναν πολὺ ἄσεμνο λίβελλο, τὸν ὁποῖον ἐπὶ καιρὸ ἐδίστασα ἂν θὰ εἶταν δημοσιεύσιμος μέσα στὶς σημερινὲς νόρμες. Ὁ συγγραφέας, ἕνα ρωμαλέο πνεῦμα ποὺ ἐδιάβασε Βολταῖρο, δὲν μπόρεσε νὰ ἀκολουθήσει τὴν λεκτική του μετριοπάθεια. Γνωρίζει προφανῶς τὸν Zadig καὶ ὁρισμένα κομμάτια ἀπὸ τὰ «Ἄτακτα» τοῦ Βολταίρου, τὸν Candide χωρὶς ἄλλο· ἀναφέρει τὸν «Χωλὸ Διάβολο». Κοντὰ σ' αὐτά, εἶναι τόσο ἱερόσυλος ὅσο καὶ ἀθυρόστομος. Ἔχει, ὡστόσο, πολὺ ἀναπτυγμένο κριτικὸ αἰσθητήριο κι ὄχι λιγότερο ζωηρὴ τὴν ἔννοια τῆς εἰρωνείας ποὺ προσιδιάζει στὸν Βολταῖρο: τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα σὲ μιὰ κοινὰ ἀποδεκτὴ γενικὴ ἀρχὴ καὶ στὴν ἰδιαίτερη ἐφαρμογή της ποὺ ἀντιβαίνει στοὺς παραδοσιακοὺς κανόνες. Ἔτσι, ὡς πρὸς τὸ κριτικὸ πνεῦμα, παραπονεῖται γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του: «εἰς τὸ γένος μας ἀλοίμονον, ὀλίγοι εὑρίσκονται οἵτινες νὰ συλλογίζωνται τολμοῦσι». Ὅσο γιὰ τὴν λειτουργία τῆς σκέψης του, ἰδοὺ ἕνα παράδειγμα: ἡ διήγηση εἰσάγει τὸν Διάβολο, ὁ ὁποῖος, ὑπερασπίζοντας ἕναν ἁμαρτωλό, βεβαιώνει ὅτι τὸ ἔγκλημα τοῦ κατηγορουμένου εἶναι συνηθισμένο καὶ ὅτι δὲν

πρέπει νὰ τιμωρηθεῖ μόνο καὶ μόνο ἐπειδὴ ἀκολουθεῖ «τὴν μόδαν τοῦ τόπου του». Φαίνεται ὅτι στὸ μέρος τοῦ βιβλίου ποὺ ἔχει χαθεῖ σχολίαζε, μὲ τὸν τρόπο του, τὸ «Σχεδίασμα περὶ ἀνεξιθρησκείας» τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη (1768)· ἐπειδὴ βάσιμοι λόγοι μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι τὸ σύνολο θὰ εἶχε κυκλοφορήσει λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1790, τὸ ἀναφέρω μὲ τὸν προσωρινὸ τίτλο ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789».

Εἴχαμε, πάντως, ἐδῶ, τὴν δυνατότητα νὰ ἀγγίξουμε μίαν αἰχμή· ἴσως νὰ μὴν εἶταν ἡ μόνη τοῦ εἴδους της, mutatis mutandis. Μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, ὅμως, σ' αὐτὰ τὰ ὅρια, τὸ τοπικὸ στοιχεῖο χάνει τὴν σημασία του. Ἂν προσπαθήσουμε νὰ φθάσουμε τὸν μέσο ὅρο, ἡ περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ φαίνεται πρόσφορη. Ἐκπρόσωπος τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, δέχεται μὲ θέρμη καὶ θαυμασμὸ τὶς ἰδέες τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ἀλλὰ ἐπιφυλάσσει γιὰ τὸν ἑαυτό του τὴν φροντίδα νὰ πραγματοποιήσει ἕναν συγκερασμὸ τῆς ξένης συμβολῆς μὲ τὴν παιδεία ποὺ εἶχε δεχθεῖ ἀπὸ τοὺς διδασκάλους του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὶς καινούριες ἰδέες γιὰ νὰ ἐνισχύσει ὁρισμένες ἀπὸ τὶς δικές του θέσεις: τὴν διαχρονικὴ ἑνότητα τοῦ ἔθνους, ἰδέα ποὺ τοῦ εἶναι προσφιλής, τὸν σεβασμὸ γιὰ τὴν βυζαντινὴ κληρονομιά. Ὁ Διαφωτισμὸς ἐμορφοποίησε τὴν ἱστορικὴ διαδικασία, ὑπῆρξε ὅμως ἐλάχιστα πρόσφορος γιὰ ἐποχὲς μὲ ἔντονη θρησκευτικὴ ζωή. Ὁ Καταρτζῆς ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση τῆς ἱστορίας, ἀλλά, συγχρόνως, ἀναιρώντας σιωπηλὰ τὸν Βολταῖρο, δείχνει, ἤδη τριάντα καὶ πλέον χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, τὴν γραμμὴ ποὺ πρέπει ν' ἀκολουθηθεῖ γιὰ τὴν στερέωση τῆς ἱστορικῆς συνείδησης. Οἱ Ἕλληνες, γράφει, ἔχουν τὴν δική τους πατρίδα. Σὲ ἄλλες σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου βρίσκεται ἕνα μεγάλο παράθεμα ἀπὸ ἕνα ἔργο τοῦ Καταρτζῆ, στὸ ὁποῖο τονίζεται ἡ συνέχεια τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ οἱ δεσμοὶ τῶν «Ρωμηῶν» μὲ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸ Βυζάντιο.

Χωρὶς τὸν Διαφωτισμὸ τὸ κείμενο αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε γραφθεῖ, ἀλλὰ μόνος ὁ Διαφωτισμὸς δὲν θὰ εἶταν ἀρκετὸς γιὰ νὰ τὸ ἐμπνεύσει. Ὁ Κοραῆς, τὴν στιγμὴ τοῦ θανάτου τοῦ Καταρτζῆ (1807), ἔχοντας καὶ ὁ ἴδιος περάσει τὰ πενήντα, ἀναμιγνύει, μὲ τέχνη, τὶς προοδευτικὲς ἰδέες, ποὺ τὸν εἶχαν ἀναθρέψει, μὲ τὸν πόθο νὰ ἐπαναφέρει στὴν ζωὴ τὶς ἀξίες τῆς ἀρχαιότητας.

Ὅλα εἶναι μέσα σὲ ὅλα. Μιλοῦμε γιὰ τὸν αἰώνα τῶν φώτων, ἢ

γιὰ τὸ ρωμαντικὸ κίνημα, σὰν ἕνα ἐνιαῖο σύνολο, μὲ ἀποχρώσεις ἐννοεῖται, ἀνάλογα, πάντα, μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς ἰδιαίτερες περιπτώσεις. Ὅμως ὁ αὐτόπτης μάρτυρας ὅλων αὐτῶν τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πνεύματος ἔχει μιὰν εἰκόνα τους πολὺ πιὸ συγκεχυμένη, καὶ πολὺ πιὸ πλούσια, ἀπὸ ὅπου θὰ μπορέσει νὰ πάρει ὅ,τι τοῦ ταιριάζει περισσότερο. Ἡ Ἑλλάδα, (ἀλλὰ δὲν πιστεύω ὅτι εἶναι ἡ μόνη στὸ εἶδος της), πῆρε ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ αἰώνα τῶν φώτων ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὸ παρελθόν, κάνοντας μάλιστα τὶς θεωρίες τοῦ Condillac ὅπλο κατὰ τῆς ζωντανῆς γλώσσας καὶ γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς. Μονάχα μέσα στὴν προοπτικὴ ποὺ παίρνω τὸ θάρρος νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ, θὰ μπορέσουμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἀκριβῆ γνώμη γιὰ τὴν συμβολὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς συνείδησης.

Ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ τελειώσω μὲ μιὰ συναφῆ παρατήρηση, ποὺ ἀφορᾶ στὸ πρόβλημα τῆς περιοδίκευσης. Μοῦ φαίνεται ὅτι, ἂν τὰ ὅσα ἐξέθεσα ἐδῶ δὲν πάσχουν ἀπὸ μιὰ ὀργανικὴ ἀνεπάρκεια, πρέπει, κάθε φορὰ ποὺ μιλοῦμε γιὰ ρεύματα, κάθε φορὰ ποὺ θέλουμε, μὲ αὐτά, νὰ θέσουμε διαχωριστικοὺς φραγμοὺς στὴν ἀδιάκοπη ροὴ τῆς ἱστορίας, νὰ παίρνουμε μερικὰ προφυλακτικὰ μέτρα, νὰ υἱοθετήσουμε τὸ ἐπιχείρημα τοῦ βέλους. Χωρὶς ἀμφιβολία, εἶναι ἀπαραίτητο, γιὰ λόγους διδακτικοῦ χαρακτήρα καὶ γιὰ νὰ ὑποταχθοῦμε στὶς κατηγορίες τοῦ πνεύματός μας, νὰ χωρίζουμε τὴν ἱστορία σὲ περιόδους· ἡ περιοδίκευση αὐτή, γιὰ νὰ ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ δυνατὸ στὴν μία καὶ μεταβαλόμενη πραγματικότητα, πρέπει νὰ περιλαμβάνει τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ συγχρονία. Ἀλλά, γιὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς σκοπό, θὰ ἔπρεπε, ὅταν μιλοῦμε γι' αὐτὰ τὰ γενικὰ ρεύματα, νὰ μὴν παραλείπουμε νὰ προσθέτουμε τὸν εἰδικὸ χαρακτήρα ποὺ ἀποτελεῖ, κάθε φορά, τὸ ἀντικείμενο τῆς ἰδιαίτερής μας μελέτης.

Ο ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

«Μόλις τὸ καράβι μου ἄραξε, διάστηκα νὰ βγῶ στὴν στεριὰ γιὰ νὰ πάω στὸ μοναστήρι. Δὲν μποροῦσα νὰ προβλέψω τὴν συνάντηση, πού, ἕνα λεπτὸ ἀργότερα, θὰ προκαλοῦσε τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν περιέργειά μου. Προχωροῦσα πρὸς τὸ βουνό, ὅταν ἀντιλήφθηκα ἕναν καλόγερο ποὺ κατέβαινε ἀπὸ κεῖ· ἦρθε διαστικὰ πρὸς τὸ μέρος μου, μὲ ρώτησε, στὰ ἰταλικά, ἀπὸ ποιόν τόπο εἶμαι, ἀπὸ ποῦ ἐρχόμουν, τί εἶχε συμβεῖ στὴν Εὐρώπη ἐδῶ καὶ ἑπτὰ χρόνια ποὺ εἶχε νὰ ἀράξει καράβι σ' αὐτὰ τὰ βράχια. Μόλις ἔμαθε πὼς εἶμαι Γάλλος: πεῖτε μου, φώναξε, ὁ Βολταῖρος ζεῖ ἀκόμη;».

Αὐτὰ συνέβαιναν στὰ 1776, στὴν Πάτμο. Ὁ ἀφηγητής, ὁ Choiseul - Gouffier, παραξενευόταν, δικαιολογημένα, ποὺ ἄκουε νὰ τοῦ ὑποβάλει αὐτὴν τὴν ἐρώτηση ἕνας μοναχὸς ἀπὸ τὸ ἱερὸ νησὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Λίγο ἀργότερα, στὴν διάρκεια τῆς συνομιλίας, ὁ μοναχὸς χαρακτηρίζει τὸν Βολταῖρο εὐεργέτη τῆς ἀνθρωπότητας. Οἱ περιηγητές, ὀλιγάριθμοι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ὅσοι εἶχαν δημοσιεύσει τὶς ἐντυπώσεις τους γιὰ τὴν Ἑλλάδα, δὲν παρέλειπαν ποτὲ νὰ σχολιάσουν τὴν ἀμάθεια τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδιαίτερα τοῦ κλήρου τους, ἐπιμένοντας, ἐπίσης, στὸν φανατισμὸ καὶ τὴν μισαλλοδοξία τοῦ τελευταίου. Γενικά, πατοῦσαν τὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος γεμάτοι προκαταλήψεις καὶ χωρὶς τὴν γνώση τῆς γλώσσας ποὺ θὰ τοὺς εἶχε ἐπιτρέψει νὰ ἀντιπαραβάλουν τὶς ἀπόψεις τους μὲ τὴν πραγματικότητα. Ἄλλωστε, ὡς πρὸς αὐτό, ὁ Choiseul - Gouffier συμμορφώνεται ἐντελῶς μὲ τὴν συνήθεια ποὺ εἶχαν ἐπιβάλει οἱ προκάτοχοί του. Καὶ ἡ ἔκπληξή του θὰ εἶταν ἀκόμη μεγαλύτερη, ἂν εἶχε μάθει ὅτι λίγα βήματα μακρύτερα ἀπὸ τὸν τόπο τῆς συνομιλίας τους μὲ τὸν μοναχό, μία ἀπὸ τὶς παλαιότερες σχολὲς τῆς Ἑλλάδας ὑπερηφανευόταν ὅτι ἔμενε πιστὴ στὴν αὐστηρὴ τήρηση τῶν κανόνων τῆς παραδοσιακῆς διδασκαλίας.

Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ ὑπερβάλουμε τὴν σημασία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας ἐκείνη τὴν ἐποχή, εἴμαστε, σήμερα, σὲ θέση νὰ βεβαιώσουμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶταν πιὰ ἀπολύτως ξένη πρὸς τὸ πολιτισμικὸ κίνημα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης.

Οἱ νεοελληνικὲς σπουδές, πού, στὴν πραγματικότητα, ἀποτελοῦν μιὰν ἀρκετὰ πρόσφατη ἐπιστήμη, μᾶς ἐπιτρέπουν, τώρα, νὰ σχηματίσουμε μιὰ πιὸ ὀρθὴ γνώμη γιὰ τὴν ὑστερινὴ περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Χάρη σ' αὐτές, γνωρίζουμε ὅτι τὰ τελευταῖα τριανταπέντε χρόνια τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἕνα αὐξανόμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς Δύσης. Τὰ ἔντυπα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς αὐξαίνει κάθε χρόνο, παρουσίαζαν μιὰν ὁλοένα καὶ πιὸ σημαντικὴ ἀναλογία σὲ συγγράμματα φυσικῆς καὶ ἠθικῆς, σὲ βάρος τῶν θεολογικῶν δημοσιευμάτων. Τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου φαίνεται ὅτι ἔγινε γνωστὸ στὴν Ἑλλάδα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ 1765.

Μὰ γιὰ νὰ τελειώνουμε μὲ τὸν μοναχό μας καὶ τὴν μαρτυρία τοῦ Choiseul - Gouffier, θὰ εἶταν σκόπιμο νὰ θυμίσω ὅτι τὸ περιστατικὸ αὐτὸ τοποθετεῖται μόλις δυὸ χρόνια μετὰ τὸ τέλος τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου καὶ τὴν ὑπογραφὴ τῆς συνθήκης τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ. Στὴν διάρκεια τοῦ πολέμου αὐτοῦ, οἱ ρωσικὲς ναυτικὲς δυνάμεις κυριαρχοῦσαν σὲ ὅλο τὸ ἀρχιπέλαγος· εἶχαν καταλάβει τὰ περισσότερα νησιά, κι ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, συγκεκριμένα, τὴν Πάτμο. Ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας δὲν εἶχε παραλείψει τίποτα, προκειμένου νὰ προσελκύσει, στὰ νησιά, τὴν συμπάθεια τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν· ἀλλά, περισσότερο γενναιόδωρη σὲ λόγια παρὰ σὲ τρόφιμα καὶ πολεμοφόδια, εἶχε ἐξασφαλίσει πλατιὰ διάδοση στὰ φυλλάδια καὶ τὰ μανιφέστα της, γεμάτα ὑποσχέσεις καὶ ἐλπίδες. Εἶταν ἡ ἐποχὴ τοῦ μεγάλου ἐνθουσιασμοῦ της γιὰ τοὺς «φιλοσόφους» καὶ γιὰ τὸν Βολταῖρο. Ἂν ὁ νεαρὸς μοναχός μας εἶχε κρατήσει στὰ χέρια του τὴν «Ἐπιστολὴ πρὸς τὴν Αὐτοκρατόρισσαν τῶν Ρώσσων», ἢ τὸ «Διεγερτικὸν τῶν Βασιλέων», μεταφρασμένα στὰ ἑλληνικά, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε φυσικὸ τὸ ὅτι εἶχε σχηματίσει αὐτὴν τὴν γνώμη γιὰ τὸν Γάλλο φιλόσοφο: ὁ Βολταῖρος, προστάτης τῶν ἀδύνατων καὶ καταπιεσμένων, ἄσπονδος ἐχθρὸς τοῦ σουλτάνου καὶ ἀποφασισμένος ὑπερασπιστὴς τῆς ὑπόθεσης τῶν Ἑλλήνων. Ἔτσι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλους λόγους, εἰδικοῦ χαρακτήρα, τοὺς ὁποίους

ἀφήνει νὰ ἐννοηθοῦν ὁ Choiseul - Gouffier καὶ ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ, καὶ χωρὶς αὐτὸ ν' ἀποβαίνει σὲ βάρος τῶν πιὸ γενικῶν θεωρήσεων ποὺ ἀποτελοῦν τὸ θέμα αὐτοῦ τοῦ δοκιμίου, μποροῦμε νὰ καταλήξουμε ὅτι ὁ μοναχὸς τῆς Πάτμου εἶχε βάσιμες αἰτίες νὰ θαυμάζει τὸν Βολταῖρο καὶ νὰ ζητᾶ νὰ μάθει νέα του.

Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ συγκρατήσει τὴν προσοχή μας σὲ τοῦτο τὸ ἰδιαίτερο περιστατικό, εἶναι τὸ ἑξῆς: τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου βρίσκεται, ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἀνακατεμένο μὲ τὸ κίνημα τῆς πνευματικῆς χειραφέτησης καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴν διάρκεια τῆς τελευταίας περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐπιπλέον, δὲν πρέπει νὰ θεωροῦμε ὡς ἁπλὴ σύμπτωση τὴν παρουσία δύο ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας στὶς πρῶτες ἐπαφὲς τῆς νεοελληνικῆς σκέψης μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου: τοῦ μοναχοῦ τῆς Πάτμου καὶ τοῦ μεταφραστῆ τῶν φυλλαδίων τοῦ Βολταίρου, Εὐγένιου Βούλγαρη, ἁπλοῦ διάκου ποὺ ὑψώθηκε, ἀπότομα, ὡς τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο, στὰ 1775, μὲ τὴ θέληση τῆς Αἰκατερίνης. Ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο βρισκόταν ἐπικεφαλῆς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἔθνους δὲν εἶχε ἀκόμη περάσει ἐντελῶς: ἡ Ἐκκλησία ἀσκοῦσε τότε, μεγαλόκαρδα, μέσα σὲ ἕνα εὐρὺ πνεῦμα θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ, ἕναν ἡγεμονικὸ ρόλο, τὸν ὁποῖο ἀναγνώριζαν οἱ λόγιοι ποὺ καὶ οἱ ἴδιοι, στὴν πλειοψηφία τους, φοροῦσαν τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔνδυμα. Γιὰ τὴν θρησκευτικὴ ζωή, οἱ κραδασμοὶ τοὺς ὁποίους προκαλοῦσαν οἱ ἀνατρεπτικὲς θεωρίες τοῦ αἰώνα τῶν φώτων, εἶταν, ἀκόμα, ἀνεπαίσθητοι· τὸ Πατριαρχεῖο ἀποτελοῦσε μία δύναμη συνειδητὰ προοδευτικὴ καὶ παρακολουθοῦσε χωρὶς ὑπερβολικὴ δυσπιστία τὸ κίνημα τῶν ἰδεῶν. Τελικὰ εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ διαπίστωση τοῦ ἀπόλυτου παραλληλισμοῦ ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἀνάμεσα στὴν καμπύλη τῆς ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας καὶ στὴν τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα. Στὴν ἀρχή, τὸ ἔργο τοῦ φιλόσοφου ἐγκρίνεται ἀπὸ τοὺς λόγιους, ποὺ τυχαίνει νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ ἀντιπρόσωποι τῆς θρησκευτικῆς σκέψης· στὴν δεύτερη φάση, Ἐκκλησία καὶ Κλῆρος ἀντιδροῦν ἔντονα, καὶ τέλος οἱ καινούριες ἰδέες ποὺ συμβολίζει τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου ὑπερισχύουν δριστικά. Πενήντα χρόνια τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶναι κλεισμένα σ' αὐτὸ τὸ σχῆμα.

Αὐτὸ ποὺ εἶναι λιγότερο περίεργο ἀλλὰ ἐξίσου ἐνδιαφέρον, εἶ-

ναι ἡ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία, ἡ ὁποία διαπιστώνεται ἀνάμεσα στὴν πολιτικὴ καὶ τὴν πολιτισμικὴ ἱστορία τῆς Ἑλλάδας τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας: οἱ σχέσεις τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν Ρωσία, οἱ σχέσεις τῆς Αἰκατερίνης μὲ τοὺς φιλοσόφους της, ρυθμίζουν τὸ παιχνίδι τῶν δράσεων καὶ ἀντιδράσεων τῆς ἑλληνικῆς σκέψης. Οἱ δύο τελευταῖες αὐτὲς παρατηρήσεις —ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἱστορία τοῦ βολταιρισμοῦ καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν στὴν Ἑλλάδα, ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ πολιτικὴ ἱστορία καὶ τὴν ἑλληνικὴ πολιτισμικὴ ἱστορία— προσθέτουν ἕνα συμπληρωματικὸ ἐνδιαφέρον σ' αὐτὸ τὸ δοκίμιο συγκριτισμοῦ. Ἡ ἔρευνα φθάνει ὡς τὸ 1821. Ὁ Ἀγώνας καὶ ἡ ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, δημιουργοῦν καινούριες συνθῆκες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ καὶ ἀνοίγουν μιὰ καινούρια σελίδα στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ τόπου.

Πρὶν νὰ παρουσιασθεῖ σὲ ἔντυπα κείμενα, εἶναι πιθανὸ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου ἐπισημάνθηκε σὲ δημόσια μαθήματα. Πραγματικά, ἡ «Λογικὴ» τοῦ Βούλγαρη, ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ 1766, εἶχε διδαχθεῖ πρῶτα, ἀπὸ τὸν ἴδιο, στὴ Σχολὴ τοῦ Ἄθω, στὰ χρόνια 1753 ὡς 1758, καὶ δὲν γνωρίζουμε ἂν οἱ σημειώσεις αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ποὺ ἀναφέρουν τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου «Περὶ τῶν ἐν τύποις ἐκδιδομένων ψευδολογιῶν» (Des mensonges imprimés), δημοσιευμένο στὰ 1749, εἶχαν ἐπίσης περιληφθεῖ στὴν προφορικὴ διδασκαλία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ «Ἀπολογία» τοῦ Μοισιόδακα (μαθητῆ τοῦ Βούλγαρη), ποὺ κυκλοφόρησε στὰ 1780, περιέχει ἕνα ἐναρκτήριο μάθημα, ποὺ ἔγινε στὰ 1765, στὸ Ἰάσιο, ὅπου ὁ Βολταῖρος ἀναφέρεται γιὰ τὸ «Essai sur l' histoire générale» (δημοσιευμένο στὰ 1756). Ἂς ἐπισημάνουμε, ὡστόσο, ὅτι ὁ Μοισιόδακας ἀναφέρει, περισσότερες ἀπὸ μία φορά, τὸ ἴδιο κείμενο, σὲ ἄλλα, νεώτερα, μέρη τῆς «Ἀπολογίας» του, πράγμα ποὺ ὑποβάλλει τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ παράθεμα ἀπὸ τὸ μάθημα ἔχει προστεθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, οἱ ἔντυπες ἀναφορὲς καὶ οἱ μεταφράσεις ἀκολουθοῦν ἀπὸ κοντά. Ἐδῶ, γιὰ μερικὰ χρόνια, θὰ κυριαρχήσει ἡ προσωπικότητα τοῦ Βούλγαρη.

Γιὰ νὰ σχηματίσουμε μιὰ γνώμη γιὰ τὸν συγγραφέα αὐτὸν ποὺ πραγματικὰ ὑπῆρξε ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος διέδωσε τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα, πρέπει νὰ διώξουμε ἀδίστακτα ἀπὸ τὸ νοῦ μας τὴν εἰκόνα τῶν φανατικῶν, περιορισμένων, ἀμαθῶν, ἀ-

κούρευτων καὶ ἀκάθαρτων Ἑλλήνων καλογήρων, ὅπως μᾶς τοὺς ἐμφανίζουν οἱ περιηγητὲς τῆς ἐποχῆς καὶ μερικοὶ ἄλλοι νεώτεροι. Εἶχε γεννηθεῖ στὰ Ἑπτάνησα, στὴν Κέρκυρα. Αὐτὸ τὸ νησί ποὺ ἀνῆκε τότε στὴν Ἑνετικὴ Δημοκρατία καὶ εἶχε μείνει πάντα ἔξω ἀπὸ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, μετεῖχε σ' ἕναν τρόπο ζωῆς καθαρὰ δυτικὸ καί, μάλιστα, ἰδιαίτερα βενετσιάνικο. Ὁ Βούλγαρης εἶχε γνωρίσει τὴν Ἰταλία καὶ ἔνιωθε μᾶλλον ξενητεμένος, ὅταν πέρασε ἀργότερα, στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὸν Ἄθω, κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἀκτινοβολία τοῦ Πατριάρχη. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, ὁ ρωσικὸς ἱμπεριαλισμός, πολὺ δραστήριος στὰ Βαλκάνια, τραβοῦσε κοντά του ὅλα τὰ ἐνεργητικὰ καὶ φιλελεύθερα στοιχεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Στὴν ἐποχὴ τῆς πατριαρχείας τοῦ Σεραφεὶμ Β΄ (ποὺ, ἀργότερα, πῆρε μέρος στὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, στὸ πλευρὸ τῶν Ρώσων καὶ ἀναγκάσθηκε, τελικά, νὰ καταφύγει στὴν Ρωσία), ὁ Βούλγαρης βρέθηκε ἀνακατεμένος στὸ φιλορωσικὸ κίνημα: στὰ 1760 —εἶταν, τότε, 44 χρόνων— μίλησε ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, ποὺ εἶταν ἡ ἐπίσημη ἑορτὴ τοῦ ρωσικοῦ κράτους, καὶ ἔδωσε μὲ τὸν λόγο του μίαν ἰδιαίτερη λάμψη στὸν ἑορτασμὸν αὐτό. Οἱ ἀρχὲς τὸν βλέπουν μὲ κακὸ μάτι, ἀπομακρύνεται σταδιακὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τελικὰ περνᾶ στὴν Γερμανία, ὅπου, ἀπὸ τὸ 1765 καὶ μετά, τὸν συναντοῦμε ἀνάμεσα στὴν Χάλλη καὶ τὴν Λειψία. Ἂν, ὅμως, γιὰ ν' ἀρέσει κανείς, ἐκείνη τὴ στιγμή, στὸν βασιλιὰ τῆς Πρωσίας δὲν ὑπῆρχε καλύτερο μέσο ἀπὸ τὸ νὰ ἐπιδεικνύει «φιλοσοφικὲς» ἀπόψεις, αὐτὸ τὸ μέσο εἶταν ἀκόμη πιὸ ἀποτελεσματικὸ προκειμένου γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα τῆς Ρωσίας. Ὁ διάκονός μας, ποὺ κιόλας δὲν εἶταν ἰδιαίτερα ἀρεστὸς στὸν Πατριάρχη, ἀφήνει τώρα νὰ ἐκδηλωθεῖ, πολὺ περισσότερο, ὁ φιλελευθερισμός του. Ἀπὸ τὴν Γερμανία γράφει στοὺς φίλους του στὴν Ἑλλάδα. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ γράμματά του ἀνακοινώνει ὅτι ἔχει ἐγκατασταθεῖ στὸ ἴδιο σπίτι ὅπου βρίσκεται τὸ παρεκκλήσι τῶν ὀρθοδόξων: «ὥστε», προσθέτει, «κινδυνεύω νὰ γίνω καὶ φιλακόλουθος». Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἔμοιαζε περισσότερο μὲ αὐλικὸ ἀββᾶ. Ἀργότερα, πάλι, καὶ ὡς τὰ βαθιά του γεράτειὰ (πέθανε στὰ 1806), ἔδινε πάντα τὴν ἐντύπωση μιᾶς πολὺ δραστήριας καὶ κάπως ζωηρῆς προσωπικότητας. Πολὺ ἑτοιμόλογος καὶ καμμιὰ φορὰ ἐριστικός, δείχνεται εὐχάριστος κι εὔθυμος στὰ γράμματά του· συμφιλιώνεται εὔκολα μὲ τοὺς

ἀντιπάλους του καὶ ἀσχολεῖται πάντα μὲ τὴν πολιτική, μὲ ἕνα ἐνδιαφέρον ποὺ δὲν τὸ ἀμβλύνουν τὰ χρόνια. «Μιλεῖ γαλλικά, ἰταλικά, γνωρίζει τὴν λογοτεχνία τους, ἡ συνομιλία του εἶναι διδακτικὴ καὶ διασκεδαστική».

Στὰ 1766, ἐκδίδει τὴ «Λογική» του, ὅπου ὁ Βολταῖρος μνημονεύεται πολὺ ἐγκωμιαστικά. Ἀλλὰ θὰ κάνει κάτι καλύτερο ἀκόμη: τὸν ἴδιο χρόνο δημοσιεύει μία μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τοῦ «Μέμνονα» τοῦ Βολταίρου. Δὲν ἔβαλε τὸ ὄνομά του, ἀλλὰ μόνο τὰ ἀρχικά του, τὰ ὁποῖα, σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου οἱ λόγιοι στὴν Ἑλλάδα μᾶλλον ἐσπάνιζαν, εἶταν ἀρκετὰ γιὰ νὰ τὸν ταυτίσουν. Ἡ μετάφραση εἶναι σὲ στίχους — ἡ φιλολογικὴ πρόζα, ἡ πρόζα τῆς φαντασίας, δὲν ὑπῆρχαν τότε γιὰ τοὺς καλλιεργημένους Ἕλληνες. Ὁ μεταφραστὴς δὲν προσπαθεῖ καθόλου νὰ ἀμβλύνει τὶς ἐλευθεριότητες τοῦ πρωτοτύπου. Ἔτσι, σὲ μιὰ στιγμὴ ὅπου Ἰταλοὶ διανοούμενοι διαμαρτύρονταν κατὰ τοῦ πνεύματος τοῦ Βολταίρου, ὁ συγγραφέας αὐτὸς παρουσιαζόταν στὴν Ἑλλάδα, κάτω ἀπὸ τὸν πιὸ ὠμὸ φωτισμό, ἀπὸ ἕνα μέλος τοῦ κλήρου.

Δύο χρόνια ἀργότερα, ὁ Βούλγαρης μεταφράζει πάλι καὶ δημοσιεύει ἕνα ἄλλο ἔργο τοῦ Βολταίρου, τὸ «Δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας». Στὶς ἄφθονες σημειώσεις ποὺ προσθέτει στὴ μετάφρασή του, μνημονεύει τὸν Βολταῖρο μὲ τρόπο ποὺ δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον: «Ὁ Βολτάριος πάντοτε εἶναι Βολτάριος, καλὰ κακοῖς συναφύρων ἐν τοῖς ἑαυτοῦ πονήμασι, καὶ συγκαταμιγνὺς μὲ τὰ ἄξια παραδοχῆς καὶ ἐπαίνου, τὰ ἀποστροφῆς καὶ μέμψεως ἄξια».

Τὰ ἔργα αὐτὰ εἶταν ὑπεραρκετὰ ὡς συστατικὰ γράμματα γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα· ἐξάλλου δὲν γνωρίζουμε κὰν ποιάν ἀκριβῶς στιγμὴ πέρασε ὁ Βούλγαρης στὴν ὑπηρεσία τῆς Ρωσίας· εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ Αἰκατερίνη, ἡ ὁποία ἑτοίμαζε κιόλας τὰ σχέδιά της ἐναντίον τῆς Τουρκίας καὶ χρειαζόταν καλλιεργημένους Ἕλληνες γιὰ νὰ τὴν βοηθήσουν στοὺς σκοπούς της, τὸν εἶχε προσεταιρισθεῖ ἀρκετὰ νωρίς. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, εἶναι βέβαιο ὅτι, στὰ 1770, ὁ συγγραφέας μας ἔχει τὴν εὔνοια τῆς αὐτοκράτειρας. Ἐγκαθίσταται στὴν Ρωσία, ὅπου δημοσιεύει τὶς μεταφράσεις τῶν φυλλαδίων τοῦ Βολταίρου, ποὺ ἀναφέραμε. Ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τοῦ πολέμου, χειροτονεῖται ἀρχιεπίσκοπος σὲ ἀρχιεπισκοπὴ ποὺ ἱδρύεται εἰ-

δικά γι' αὐτόν, σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς Ρωσίας κατοικημένη ἀπὸ Ἕλληνες. Ἐπρόκειτο, ὁπωσδήποτε, γιὰ μία ἀποστράτευση καὶ μαζὶ γιὰ ἕνα δεῖγμα ἰδιαίτερης εὔνοιας. Ἡ Αἰκατερίνη δὲν χρειαζόταν πιὰ τὶς ὑπηρεσίες του. Θὰ τὸν ξαναβροῦμε, ὡστόσο, ἀργότερα, στὴν ἱστορία τῶν περιπετειῶν τοῦ ὀνόματος τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα· ὁ ἀρχιεπίσκοπος θὰ προσπαθεῖ, πάντα, νὰ ἔχει τὴν εὔνοια τῆς αὐτοκράτειρας τῆς Ρωσίας.

Στὸ μεταξὺ τὸ ἔργο καὶ ἡ προσωπικότητα τοῦ Βολταίρου ἐνδιαφέρουν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ τοὺς Ἕλληνες λογίους. Εἶναι ἡ στιγμὴ ὅπου ἀναπτύσσεται, στοὺς Ἕλληνες, ἡ ἱστορικὴ αἴσθηση. Ὁ ἱστορικὸς Βολταῖρος, τὸν ὁποῖον εἶχε κιόλας ἐπισημάνει ὁ Μοισιόδακας, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ τοὺς ἑλκύσει. Σὲ μίαν ἱστορία, ἤ, μᾶλλον, ἕνα χρονικὸ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, συνθεμένο ἀπὸ τὸν Σπυρίδωνα Παπαδόπουλο, ὁ συγγραφέας εἰσάγει στὸ κείμενό του μεγάλα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸν Βολταῖρο (1770). Εἴδαμε ὅτι καὶ ὁ Μοισιόδακας τὸν ἀναφέρει ἐπανειλημμένα στὰ 1780· καμμιὰ φορὰ ἀμφισβητεῖ τὶς ἱστορικές του γνῶμες, πάντοτε ὅμως τὸν ἐπαινεῖ. Φροντίζουν ἐπίσης νὰ τὸν μεταφράσουν: εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι μεταφράσεις μερικῶν ἀπὸ τὰ ἱστορικά του ἔργα, οἱ ὁποῖες ἔμειναν ἀνέκδοτες ὡς τὶς μέρες μας, ἀνήκουν ἀκριβῶς σ' αὐτὴν τὴν περίοδο· «Essai sur les moeurs et l'esprit des Nations»· «Le siècle de Louis XIV». Ἔχουμε πολλὰ χειρόγραφα αὐτῶν τῶν ἔργων στὰ ἑλληνικά. Τὸ ὄνομα ἑνὸς τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς μεταφραστὲς εἶναι βεβαιωμένο: πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ, φαναριώτη μὲ μεγάλη ἐπιρροή: ὁ διαφωτισμένος δεσποτισμὸς ἑλκύεται ἀπὸ τὴν σκέψη τοῦ Βολταίρου.

Οἱ νέοι τῶν ἐτῶν 1780 τὸν διαβάζουν προσεκτικὰ καὶ ἀναφέρουν εὐχαρίστως τὰ ἔργα του. Ὁ Κοραῆς, πρόσφατα φθασμένος ἀπὸ τὴν Σμύρνη στὴν Γαλλία, διαβάζει, μὲ τὸ μολύβι στὸ χέρι, Condorcet, Ἑλβέτιο καὶ ἀντιγράφει, στὰ σημειωματάριά του, σκέψεις τοῦ Βολταίρου. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὰ 1788, σὲ ἕνα γράμμα του πρὸς ἕνα φίλο τῆς Σμύρνης, πλέκει τὸ ἐγκώμιο τοῦ φιλέλληνα Βολταίρου. Καὶ θὰ προτρέξουμε ἐλάχιστα παραθέτοντας, ἐδῶ, τὸ γράμμα του τῆς 15 Νοεμβρίου 1791, ὅπου περιγράφει, σὲ σελίδες γεμάτες θέρμη, τὴν κηδεία τοῦ φιλοσόφου.

Μερικὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ γράμμα αὐτὸ δείχνουν φανερὰ

ποιάν κατεύθυνση ἀκολουθοῦσε ὁ θαυμασμὸς τοῦ Κοραῆ γιὰ τὸν Βολταῖρο: «Ἴσως ἤκουσας ὅτι ἀποθανόντα τὸν περίφημον Βολταῖρον, ὁ κλῆρος τοῦ Παρισίου δὲν ἐσυγχώρησε νὰ θάψωσιν εἰς τὸ Παρίσιον, ἀλλ' ἔκαμαν εἰς τρόπον ὥστε ἠναγκάσθησαν οἱ συγγενεῖς καὶ οἱ φίλοι του νὰ τὸν θάψωσιν πολλὰς λέγας μακρὰν ἀπὸ τὸ Παρίσιον. Ἡ πρόφασις τῶν καλογήρων ἦτον ὅτι ὁ Βολταῖρος ἦτον ἀσεβέστατος ἄνθρωπος καὶ εἶχε κῳμωδήσῃ ρητῶς εἰς τὰ συγγράμματά του τὴν θρησκείαν. Καὶ ὅτι ὁ Βολταῖρος ἔγραψε κατὰ τῆς θρησκείας, αὐτὸ εἶναι ἀληθές· οἱ καλόγηροι ὅμως δὲν ἐκινήθησαν εἰς αὐτὸ ἀπὸ ζῆλον τῆς θρησκείας· αὐτοὶ κατέφαγον πολλάκις τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὁ ζῆλος τοῦ οἴκου τοῦ Θεοῦ αὐτοὺς ποτὲ δὲν τοὺς κατέφαγεν. Ὁ Βολταῖρος, ἂν ἔγραψε κατὰ τῆς θρησκείας, αὐτοὶ ἐστάθησαν οἱ αἴτιοι· ἐπειδή, εἰπέ με, παρακαλῶ σε, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ εὐλαβῆται τις τὴν θρησκείαν ὅταν βλέπῃ τοὺς διδασκάλους καὶ ὁδηγοὺς τῆς θρησκείας πράττοντας ὅλα τὰ ἐνάντια εἰς ὅσα αὐτὴ διδάσκει; Ἔπειτα ἡ σημερινὴ θρησκεία εἶναι πλέον ἡ αὐτὴ καὶ ἀπαράλλακτος θρησκεία, καθὼς ἐξῆλθεν ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ Ἰησοῦ; Οἱ καλόγηροι τὴν μετεμόρφωσαν καὶ τὴν ἔφερον εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε δὲν εἶναι πλέον δυνατὸν νὰ διακρίνῃ τις ἂν εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ Εὐαγγελίου ἢ ἡ θρησκεία τοῦ Κορανίου. Αὐτὴν λοιπὸν τὴν ἀμαυρωμένην ἀντίθεον καλογηροθρησκείαν κατέτρεξεν ὁ Βολταῖρος, καὶ ἄνοιξε τέλος πάντων τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ κοινοῦ λαοῦ καὶ τοὺς ἐλευθέρωσεν ἀπ' ἐκείνην τὴν δεισιδαίμονα ἀνθρωπολατρίαν, τὴν πρὸς τοὺς καλογήρους»... «ὅταν εἶδον τὰ βιβλία του φερόμενα εἰς θρίαμβον καὶ περικυκλωμένα ἀπὸ πλῆθος ἀκαδημιακῶν, τότε ἤθελον νὰ σὲ ἔχω πλησίον μου μάρτυρα καὶ τῆς ἀγανακτήσεώς μου καὶ τῶν δακρύων μου, δακρύων, φίλε μου, ἀληθινῶν, δακρύων ἀπαρηγορήτων, τὰ ὁποῖα μ' ἔκαμε νὰ χύσω ἡ ἀνάμνησις ὅτι οὕτω καὶ οἱ προπάτορές μου, οἱ ἀμίμητοι Ἕλληνες, ἤξευρον νὰ τιμῶσι τὴν σοφίαν. Καὶ ποῖοι ἄλλοι παρ' αὐτοὺς ἔγιναν τύπος καὶ ὑπογραμμὸς ὅλων τῶν καλῶν ὅσα βλέπει τις τὴν σήμερον εἰς τοὺς Εὐρωπαίους; Δὲν εἶναι αὐτοὶ οἱ Ἀθηναῖοι, οἱ ὁποῖοι κατέστησαν ἄρχοντα τῆς Σάμου τὸν Σοφοκλέα, δι' ἀμοιβὴν μιᾶς τραγῳδίας τὴν ὁποίαν ἐσύνθεσε; Δὲν εἶναι αὐτοί... Ἀλλὰ τί ματαίως νὰ ἀνανεώνω παλαιὰς καὶ ἀνιάτους πληγάς; Βάρβαρον καὶ ἀχρειέστατον γένος, ἔλεγον εἰς τὸν ἑαυτόν μου, κάκιστοι Τοῦρκοι, πολλοὶ καὶ ἀπὸ τὸ γέ-

νος μου, ἴσως καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἤθελεν εἶναι τὴν σήμερον ἰσότιμοι τοῦ Βολταίρου, ἂν ἡ ὑμετέρα τυραννία δὲν εἶχε καταστήσει στεῖραν καὶ ἄγονον τὴν καρποφόρον μητέρα τῶν σοφῶν, τὴν Ἑλλάδα».

Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, τοῦ ὁποίου ἡ θυσία, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, θὰ ἀποτελέσει τὸ προανάκρουσμα στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας, δημοσιεύει, στὰ 1790, ἕνα «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα» ἀντλημένο ἀπὸ Γάλλους καὶ Γερμανοὺς συγγραφεῖς. Ἐκεῖ μνημονεύει μιὰ ἐσφαλμένη ἄποψη τοῦ «περιφήμου Βολταῖρ»: «ἀπόρησα πῶς ἔκαμε τοιοῦτον λάθος, ἕνα τόσον μεγάλον πνεῦμα· πλὴν συγχωρητέος, ἐπειδὴ πάντοτε ἐπισφαλεῖς αἱ ἐπίνοιαι καὶ τῶν πλέον σοφῶν ἀνθρώπων» .

Φυσικά, ὁρισμένοι λόγιοι, εἴτε ἄμεσα, εἴτε ἐπηρεασμένοι ἀπὸ δυτικοὺς κριτικούς, ἀρχίζουν ν' ἀνησυχοῦν γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἐπιφυλάσσεται στὸν φιλόσοφό μας. Ξέρουμε ὅτι, γύρω στὰ 1780, ἕνας συγγραφέας κερκυραϊκῆς καταγωγῆς ἔγραψε ἕνα ἔργο κατὰ τοῦ Βολταίρου. Τὸ ἔργο παρέμεινε ἀνέκδοτο, καὶ πέρασε ἀπαρατήρητο. Γύρω στὰ 1785, ὁ Φαναριώτης Δημήτριος Καταρτζῆς, ὁ λαμπρότερος ἐκπρόσωπος τῶν θεωριῶν τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, καταδικάζει καὶ αὐτὸς τὸν Βολταῖρο σὲ ἕνα δοκίμιο, ποὺ ἐδημοσιεύθηκε μόνο στὰ 1830, πολὺν καιρὸ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ συγγραφέα του. Ὁ Βολταῖρος μνημονεύεται ὡς ὁ τέλειος τύπος τοῦ ἄθεου. Ὡστόσο, πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι αὐτὸ τὸ ἔργο, ὅπως ἐξάλλου καὶ ὅλα τὰ ἔργα τοῦ Καταρτζῆ, ἔχει συλληφθεῖ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ πνεύματος τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Οἱ διακρίσεις ποὺ γίνονται ἀνάμεσα στὴν «ὑγιᾶ φιλοσοφία» καὶ τὸν ἀθεϊσμό, ἀνάμεσα στὴν θρησκεία καὶ τὴν δεισιδαιμονία, ἀνήκουν τόσο στοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ὅσο καὶ στὸν ἴδιο τὸν Βολταῖρο. Ἀποτελοῦσε, λοιπόν, καλὴ τακτική, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ μιὰ πιθανὴ κατηγορία ἀθεϊσμοῦ, νὰ χωρίσει κανεὶς τὴ θέση του ἀπὸ ἕνα φιλόσοφο τὸν ὁποῖο, ἐκείνη τὴ στιγμή, ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινὴ γνώμη ἐθεωροῦσε ὡς τὴν προσωποποίηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ πνεύματος. Ἔτσι μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἀποτελεῖ τὴν μέση ὁδό, ἀνάμεσα στὴν ἐλεύθερη σκέψη καὶ τὴν ἀντίδραση, ποὺ καὶ οἱ δυὸ ἐμφανίζονται, τότε, στὴν Ἑλλάδα. Οἱ ἀρχὲς τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὶς ἡγετικὲς τάξεις καὶ στρέφονται πρὸς τὸν λαὸ μὲ συμπάθεια, ἀνῆκαν

ἀκόμη στὸ παρελθόν, παρ' ὅλο ποὺ προετοίμαζαν τὸ μέλλον. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ὁ ἱστορικὸς ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσει ὅτι κάθε πρόοδος στὸν πνευματικὸ τομέα ὀφείλεται στὶς ἡγετικὲς τάξεις, ποὺ ἐργάζονται γι' αὐτό, ἀκόμη κι ὅταν ἔτσι ἐπιταχύνουν τὴν πτώση τους.

Πλησίαζαν οἱ καιροὶ ὅπου τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο θὰ δυσπιστοῦσε ἀπέναντι σὲ ἕνα κίνημα ἰδεῶν τοῦ ὁποίου ἡ ἡγεσία ἄρχιζε νὰ τοῦ ξεφεύγει. Τὸ διδακτικὸ προσωπικό, τοῦ ὁποίου ὁ ἀριθμὸς αὐξαίνει, στρατολογεῖται, ὅλο καὶ πιὸ πολύ, ἀνάμεσα στοὺς κοσμικοὺς καὶ παίρνει μία θέση ὁλοένα καὶ πιὸ ἀνεξάρτητη ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία. Οἱ καινούριες κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ ἐδημιούργησε ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ προσανατόλιζαν τὴν ἀστικὴ τάξη, ποὺ ἄρχιζε τότε νὰ συγκροτεῖται, πρὸς μιὰ καινούρια ἀντίληψη τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων. Μιὰ νέα φιλοσοφία, μιὰ νέα ἠθικὴ καὶ μιὰ νέα αἰσθητικὴ θὰ ἀποτελέσουν τὴν βάση αὐτοῦ τοῦ νέου κόσμου. Ἡ φιλοσοφία θὰ στηρίζεται στὴν γνώση τοῦ φυσικοῦ κόσμου, ἡ ἠθικὴ θὰ καθορίζεται ἀπὸ τὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους, καὶ ἡ αἰσθητικὴ θὰ προκαλέσει ἔργα κατάλληλα γιὰ ἕνα κοινὸ χωρὶς φιλολογικὴ παράδοση καὶ μὲ περιορισμένη παιδεία.

Ὡστόσο, σὲ κάθε φαινόμενο ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴν ψυχολογία, διαπιστώνουμε μία ἀντιστοιχία πολλαπλῶν αἰτίων ποὺ ὁδηγοῦν στὸ αἰτιατό. Μποροῦμε νὰ εἴμαστε πάντοτε βέβαιοι ὅτι δὲν ἔχουμε ἐξαντλήσει τὶς συνθῆκες τῆς γένεσης ἑνὸς γεγονότος αὐτῆς τῆς κατηγορίας, ὅσο θὰ ἔχουμε ἀνιχνεύσει μόνο μία αἰτία του. Αὐτὴ ἡ παρατήρηση, ποὺ ἔχει ἰσχὺ γενικοῦ κανόνα, βρίσκει τὴν ἐφαρμογή της στὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη ποὺ ἐκθέτουμε ἐδῶ. Ἂν οἱ ξένες ἐπιδράσεις μποροῦσαν νὰ ἐμφανισθοῦν, μόνες, σὰν μία αἰτία ἱκανὴ νὰ ἐξηγήσει τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς Ἑλλάδας, ἂν οἱ κοινωνικὲς ἀλλαγὲς φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν ἄλλη αἰτία, ἐπίσης ἱκανοποιητική, ὁ πολιτικὸς παράγοντας ἐβοήθησε κι αὐτὸς γιὰ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα. Ἀλλὰ οἱ ξένες ἐπιδράσεις δροῦν μονάχα πρὸς τὴν κατεύθυνση ὁπού μποροῦν νὰ ἀφομοιωθοῦν· ἀλλιῶς ἀποτελοῦν περαστικὴ μόδα ἢ μίμηση, καὶ μένουν χωρὶς βαθύτερες συνέπειες· μιὰ καινούρια κοινωνικὴ κατάσταση μπορεῖ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ διαφορετικές, κάποτε μάλιστα ἀντίθετες, λύσεις· καὶ τέλος, δὲν ἀποκλείεται ἡ πολιτικὴ δράση, ἡ πιὸ ἐπιφανειακὴ ἀπὸ τὶς αἰτίες ποὺ μνημονεύ-

θηκαν ἐδῶ, νὰ προκαλέσει τὰ πιὸ βαθιὰ κινήματα. Αὐτὸ βλέπουμε ὅτι συμβαίνει στὴν Ἑλλάδα ἐκείνη τὴ στιγμὴ τῆς ἱστορίας της. Ὅταν ξέσπασε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ἡ Αἰκατερίνη, τῆς ὁποίας ἡ ρεαλιστικὴ πλευρὰ εἶταν ἡ πιὸ ἰσχυρή, ἀπαλλάχθηκε γρήγορα ἀπὸ τὶς φιλοσοφικές της χίμαιρες. Σπεύδει νὰ σταματήσει τὸν καινούριο πόλεμο ποὺ εἶχε πρόσφατα ἀρχίσει κατὰ τῆς Τουρκίας, ἀποδέχεται μιὰ φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ καὶ διακόπτει ἀπότομα τὶς σχέσεις της μὲ τὴν ἐλευθεριάζουσα γαλλικὴ σκέψη. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ποὺ παλαιὰ ἐδιχαζόταν ἀνάμεσα στὴν συμπάθειά του γιὰ τὴν ὀρθόδοξη Αὐτοκρατορία τοῦ Βορᾶ καὶ τὴν ἐπιθυμία του νὰ διατηρήσει καλὲς σχέσεις μὲ τήν, κυρίαρχη, Ὑψηλὴ Πύλη, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτιόταν ἡ τύχη του, μποροῦσε, πιά, νὰ συμφιλιώσει αὐτὰ τὰ δύο αἰσθήματα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, αὐτὴ ἡ συμμαχία εἶναι φτιαγμένη γιὰ νὰ ἱκανοποιήσει τὶς ἀντιδραστικὲς τάσεις τῆς Ἐκκλησίας, τὶς ὁποῖες θὰ δοῦν μὲ καλὸ μάτι, τόσο ἡ Τουρκία ὅσο καὶ ἡ Ρωσία.

Ἂν κάποιος μποροῦσε νὰ συλλάβει, ἔγκαιρα, αὐτὲς τὶς λεπτὲς ἀλλαγὲς καὶ νὰ συναγάγει τὶς πνευματικές τους συνέπειες, αὐτὸς εἶταν, ἀσφαλῶς, ὁ Βούλγαρης. Αὐλικὸς μὲ διαίσθηση ὀξυμένη ἀπὸ τὴν πεῖρα, καλὰ τοποθετημένος μέσα στὴν Πετρούπολη ὥστε νὰ παρακολουθεῖ τὶς ἐξελίξεις τῆς διεθνικῆς πολιτικῆς, ὀσφραίνεται τὴν ἀλλαγὴ καὶ συμμορφώνεται γλήγορα. Κι ἔπειτα, μὲ τὴν βοήθεια καὶ τῆς ἡλικίας, ἔνιωθε ὁλοένα καὶ πιὸ ἀπομακρυσμένος ἀπὸ τὶς προσδευτικὲς ἰδέες ποὺ τοῦ εἶταν τόσο ἀγαπητὲς τὸν καιρὸ τῆς νιότης του καὶ ποὺ οἱ ἴδιες εἶχαν πολὺ ἀλλάξει ἀπὸ τότε. Στὰ 1790 συντάσσει μία «Ἐπιστολή», ἀπαντητικὴ ἑνὸς ἔργου τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμε τὸ περιεχόμενο καί, τὴν ἑπόμενη χρονιά, ἐπιτρέπει τὴν δημοσίευσή της. Ἐκεῖ ὁ Βολταῖρος κατατάσσεται, ἀπερίφραστα, ἀνάμεσα στὰ «μεγάλα καὶ ἐξακουστὰ ἐπὶ δυσσεβείᾳ ὀνόματα».

Τὸ παράδειγμα τοῦ Βούλγαρη τὸ ἀκολούθησε ἕνας νέος, ὁ Ἀθανάσιος Ψαλίδας, ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἀρέσει τόσο στὸν Βούλγαρη ὅσο καὶ στὴν αὐτοκράτειρα. Σὲ ἕνα φιλοσοφικὸ ἔργο ἀφιερωμένο στὴν τελευταία, σημειώνει τὸν Βολταῖρο ἀνάμεσα στοὺς ἐχθροὺς τῆς θρησκείας. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα τὰ πράγματα εἶναι καθαρά: τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα, ἔχουμε μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀπὸ ἔργα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ ἄμεσα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο, ὅπου ὁ Βολταῖρος δέχεται διαιότατες ἐπιθέσεις.

Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ εἶναι ἀνώνυμα καὶ παρουσιάζονται μὲ τὴν μορφὴ φυλλαδίων. Καμμιὰ φορὰ οἱ τίτλοι τους εἶναι ἐξίσου ἐνδεικτικοὶ μὲ τὸ περιεχόμενό τους. Ἂν ὅλα χτυπᾶνε τὶς καινούριες ἰδέες, ἂν ὅλα καταδικάζουν ρητὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, δὲν συναντοῦμε πάντα τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου. Ὡστόσο, τὰ βιβλία ὅπου ὁ φιλόσοφος κατονομάζεται ἀφθονοῦν, καὶ ἡ ἔρευνα μπορεῖ νὰ περιορισθεῖ σ' αὐτά, ἀφοῦ μάλιστα αὐτὸ τὸ ὄνομα χάνει βαθμιαῖα μεγάλο μέρος ἀπὸ τὴν πραγματικότητά του καὶ γίνεται τὸ σύμβολο μιᾶς φιλοσοφίας ἢ ἑνὸς καθεστῶτος ποὺ καὶ τὰ δύο εἶναι ἐξίσου μισητά.

Στὰ 1791 ἕνα ἀπολογητικὸ συμπίλημα τιτλοφορημένο «Τρόπαιον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», τοποθετεῖ τὸν Βολταῖρο μεταξὺ τῶν «ἀναιδῶν, φλυάρων, ἀθέων Φραγκμασόνων». Σὲ ἕνα ἄλλο φυλλάδιο τοῦ ἴδιου εἴδους, τὸ ὁποῖο ἐκυκλοφόρησε, ἐπίσης, μὲ ψευδώνυμο, στὰ 1793, ἀναφέρονται οἱ βολταιρικὲς προλήψεις καὶ «αἱ παρδαλοποίκιλοι ἰδέαι» τοῦ φιλοσόφου. Ἐδῶ ἔχουμε τὸν μύθο ποὺ ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖται. Ὁ συγγραφέας καταδικάζει ἐκείνους ποὺ χάνουν τὸν καιρό τους μὲ παρόμοιες ἀναγνώσεις καὶ ἐπιπλέον θεοποιοῦν «τοῦτον τὸν καταγέλαστον κωμικόν, τοῦτο τὸ σιμὸν μαρμολύκειον». Τὴν ἴδια χρονιά, 1793, ἔχουμε ἕνα πολύστιχο ἔργο, τοὺς «Νεκρικοὺς Διαλόγους» τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ. Ἡ σκιὰ τοῦ Βολταίρου περνᾶ καὶ ξαναπερνᾶ μέσα ἀπ' αὐτοὺς τοὺς περίεργους στίχους· ὁρισμένα ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου ἔχουν τὸν χαρακτήρα ρεπορτὰζ γιὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ Βολταῖρος κατηγορεῖται ὅτι μιμεῖται τὸν Λουκιανό, πράγμα ποὺ ἱκανοποιεῖ τὴν ἐθνικὴ φιλοτιμία τοῦ στιχοπλόκου μας, καὶ οἱ ὀπαδοί του ὅτι ἔχουν «σωκρατικὰ» ἤθη. Τελικά, θεωρεῖται ὑπεύθυνος γιὰ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὸν Βολταῖρο σ' αὐτοὺς τοὺς διαλόγους, εἶναι μιὰ ἀρκετὰ προχωρημένη γνώση ὁρισμένων ἀπὸ τὰ ἔργα του. Τὴν ἴδια χρονιὰ πάλι, ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐκφράζεται ἐπίσημα καὶ καταδικάζει τὸν Βολταῖρο σὲ μιὰν ἐγκύκλιο τοῦ Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινούπολης, ὅπου διαβάζουμε ὅτι «ὁ παμπόνηρος καὶ μισάνθρωπος Δαίμων ηὗρεν εἰς τοὺς παρόντας αἰῶνας ὄργανα παντελοῦς ἀσεβείας καὶ ἀθεΐας, τοὺς Βολταίρους». Ἀλλὰ ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἐκδήλωση τοῦ ἀντιδραστικοῦ πνεύματος, ποὺ ἐμφανίζεται τόσο ἔντονο ἐκείνη τὴν χρονιά,

1793, εἶναι χωρὶς ἄλλο ἡ ἐκδήλωση ποὺ βρίσκουμε σ' ἕνα ἀνώνυμο φυλλάδιο, τιτλοφορημένο «Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ ἀντιχρίστου Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας». Τὸ λογοπαίγνιο ποὺ προκαλεῖ ἡ συνάντηση τῶν δύο ὅρων, Χριστόδουλος καὶ Ἀντίχριστος, μᾶς ἐπαναφέρει, ὅπως, ἄλλωστε, καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ φυλλαδίου, στοὺς πιὸ ὡραίους καιροὺς τῶν θρησκευτικῶν ἀγώνων τοῦ Βυζαντίου, ὅταν ἕνα λογοπαίγνιο εἶχε περισσότερη ἀξία ἀπὸ ἕνα ἐπιχείρημα καὶ ὅπου, ὡστόσο, παρὰ τὴν δύναμη τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἤ, ἴσως, ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς δύναμης, ἡ παρωδία λειτουργικῶν κειμένων δὲν ἀποτελοῦσε δεῖγμα ἀσέβειας. Πραγματικά, πρόκειται γιὰ μιὰν Ἀκολουθία σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τοῦ εἴδους· ἀλλὰ εἶναι ἀφιερωμένη σ' ἕναν Ἕλληνα «φιλόσοφο» τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὸν ὁποῖο θὰ γίνει λόγος στὴ συνέχεια, τὸν Χριστόδουλο Παμπλέκη, τὸν ὁποῖο χτυπᾶ δίαια τὸ θρησκευτικὸ κόμμα. Ὁ Βολταῖρος συχνά, καὶ σπανιότερα ὁ Ρουσσώ, περιλαμβάνονται στὸ ἀνάθεμα. Ἰδοὺ ἡ ἀρχὴ τῆς Ἀκολουθίας: «Ὦ τοῦ παραδόξου θαύματος, ὦ τεραστίων καινῶν τὸ σαπρὸν ἀνθρωπάριον, βούλεται κυρώσασθαι, τοῦ Βολταίρου τὰ δόγματα». Ὅλο τὸ κείμενο ἔχει συνταχθεῖ στὴν ρυθμικὴ πρόζα τῶν λειτουργικῶν κειμένων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἕνας μέτριος στιχοπλόκος, ὁ Ἀλέξανδρος Κάλφογλου, γράφοντας τὴν ἴδια ἐποχή, καὶ συγκεκριμένα στὰ 1794, χτυπᾶ τὴν ἐλευθεριότητα τῆς νεολαίας γιὰ τὴν ὁποία θεωρεῖ ὑπεύθυνη τὴν Γαλλία γενικὰ καὶ εἰδικὰ τὸν Βολταῖρο. Ἡ μάχη τῶν φυλλαδίων βρίσκεται στὸ κορύφωμά της. Ἂς σημειώσουμε ὅτι ἀποτελεῖ πολὺ σημαντικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν γαλλικὴ ἐπίδραση πάνω στὴν ἐξέλιξη τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν ἠθῶν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα· ἂς παρατηρήσουμε, ἀκόμη, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ πιὸ ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, στὰ 1798, τυπώνεται, στὸ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ, ἴσως, τὴν πρώτη ἔκδοση, μιὰ «Χριστιανικὴ Ἀπολογία», κείμενο ἀνώνυμο, ποὺ ὅμως, μὲ κάθε πιθανοφάνεια, πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὸν Ἀθανάσιο Πάριο. Αὐτὸ τὸ περιορισμένων διαστάσεων βιβλίο, ποὺ γράφθηκε γιὰ ἕνα ἐλάχιστα καλλιεργημένο κοινό, προειδοποιεῖ τοὺς ἀναγνῶστες του γιὰ τὸ βολταιρικὸ δηλητήριο. Στὰ 1800 ἡ «Ἀπολογία» κυκλοφορεῖ σὲ δεύτερη

ἔκδοση βαθύτατα ἀναθεωρημένη, ἡ ὁποία θὰ ξανατυπωθεῖ στὰ 1805. Ἕνα ἄλλο φυλλάδιο, τοῦ 1800, ἀναδημοσιεύει τὴν ἐπίσημη καταδίκη τοῦ 1793.

Ἡ ἄμεση αὐτὴ καταδίκη εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία, πιθανότατα, προκάλεσε ἕνα ἄλλο φιλολογικὸ εἶδος, ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει τώρα. Πρόκειται γιὰ ἔργα ἀφιερωμένα, ἰδίως, στὴν ἀνασκευὴ τοῦ Βολταίρου, πού, μόνος αὐτὸς ἀπὸ τοὺς σύγχρονους συγγραφεῖς, ἀξιώθηκε νὰ ἔχει, ἐκείνη τὴν ἐποχή, στὴν Ἑλλάδα, μίαν εἰδικὴ βιβλιογραφία: τρεῖς τόμοι ποὺ δημοσιεύονται, ὁ ἕνας μετὰ τὸν ἄλλο, ἀπὸ τὸ 1794 ὡς τὰ 1802. Στὰ 1794 ἔχουμε τὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Joseph Guillaume Clémence «Ἀπόδειξις τοῦ Κύρους τῶν τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις· ἢ ἀνασκευὴ τῆς τοῦ Βολτέρου βίβλου τῆς καλουμένης τελευταῖον διερμηνευθείσης Διαθήκης». Ἔργο ἀρκετὰ συγκεχυμένο, τοῦ ὁποίου ὁ ὄγκος ἔχει σχεδὸν διπλασιασθεῖ ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ μεταφραστῆ. Τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου δὲν βρίσκεται τυπωμένο στὸ βιβλίο, ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ καθαυτὸ ἀνωνυμία· ὅπως εἴδαμε κιόλας, ἡ παράλειψη τοῦ ὀνόματος τοῦ μεταφραστῆ εἶναι φαινόμενο ἀρκετὰ συνηθισμένο στὴν Ἑλλάδα αὐτὴν τὴν περίοδο καὶ δὲν σημαίνει πρόθεση ἀνωνυμίας. Ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα, ἂν ὄχι καὶ σὲ πιὸ πρόσφατες ἐποχές, τὸ κύριο ὄνομα, ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης προσωπικότητας, δὲν εἶχε ἀποκτήσει, στὴν Ἑλλάδα, τὴν σημασία ποὺ ἔχει στὴν σύγχρονη κοινωνία: οἱ ἀλλαγὲς ὀνομάτων καὶ ἡ παράλειψή τους εἶναι συχνές, ἀκόμη κι ὅταν πρόκειται γιὰ οἰκογένειες παλαιὲς καὶ διάσημες. Ἐπίδραση ἀνατολικῶν συνηθειῶν, ἐπιβίωση τῆς ἀρχαιότητας, κάποια κατάλοιπα ἀπὸ τὴν μεσαιωνικὴ ἀφάνεια, ὅλα συντείνουν στὴν μείωση τῆς σημασίας τῶν κυρίων ὀνομάτων καί, ἀκόμη περισσότερο, τῶν οἰκογενειακῶν. Ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἔντυπα, ἔχουμε ἐξάλλου τὸ παράδειγμα τῶν Δυτικῶν, στοὺς ὁποίους ἡ ἀνωνυμία εἶταν πολὺ πιὸ διαδομένη στὸ παρελθὸν ἀπὸ ὅ,τι στὴν σύγχρονη ἐποχή. Πραγματικά, γιὰ τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη αἰτία, πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται σ᾽ αὐτὴ τὴ μελέτη εἶναι ἀνώνυμα· ἄλλα ὑπογράφονται μὲ μόνα τὰ ἀρχικὰ ἢ φέρνουν οἰκόσημα ἢ κάποιο διακριτικὸ σημεῖο, ποὺ ἀποδείχνει ὅτι ὁ συγγραφέας, ὄχι μόνο δὲν ἐπιζητεῖ τὴν ἀνωνυμία, ἀλλὰ ὅτι, ἀντίθετα, ἐπιθυμεῖ νὰ ταυτισθεῖ. Τέτοια εἶναι ἡ περί-

πτωση τοῦ μεταφραστῆ τοῦ Clémence, Νικηφόρου Θεοτόκη (1731-1800) ἀπὸ τὴν εὐγενῆ οἰκογένεια τῶν Θεοτόκηδων τῆς Κέρκυρας: τὸ βιβλίο του εἶναι στολισμένο, σὲ δύο διαφορετικὰ σημεῖα, μὲ τὸ οἰκόσημό του· στὴν ἀλληλογραφία του μνημονεύει τὴν μετάφραση αὐτὴ ἀνάμεσα στὰ ἔργα του.

Ἡ ζωὴ τοῦ Ν. Θεοτόκη παρουσιάζει ἕνα περίεργο καὶ διδακτικὸ παράλληλο μὲ τὴν ζωὴ τοῦ Βούλγαρη, φίλου καὶ συμπατριώτη του. Ἄρχισε μὲ βιβλία στὴν καθομιλουμένη· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ ἀσχολίες του στὸν χῶρο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ ἐκδηλώνονται στὰ 1766-1767 μὲ τὴν δημοσίευση, σὲ δύο τόμους, τῶν «Στοιχείων Φυσικῆς», μαρτυροῦν ἕνα μυαλὸ φωτισμένο καὶ ἀπελευθερωμένο ἀπὸ τὶς πέδες ἑνὸς ὑπερβολικὰ στενοῦ παραδοσιακοῦ πνεύματος. Αὐτὰ συνέβαιναν ὅταν εἶταν τριανταπέντε, περίπου, ἐτῶν· καμμιὰ δεκαριὰ χρόνια ἀργότερα, καταδιωγμένος ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας, ἀναγκάζεται νὰ φύγει ἀπὸ τὴν Αὐθεντικὴ Σχολὴ τοῦ Ἰασίου «διὰ νυκτός, ὡς δραπέτης» καὶ νὰ διακόψει, ἔτσι, ἀπότομα, τὴν διδασκαλία τῶν μαθημάτων φυσικῆς. Στὰ 1797, μετὰ ἀπὸ σύσταση τού Βούλγαρη, τὸν καλοῦν νὰ διαδεχθεῖ τὸν τελευταῖο αὐτὸν στὸν ἐπισκοπικό του θρόνο. Δεκαπέντε χρόνια νεώτερος ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, ἀνήκει κι αὐτὸς στὴν γενιὰ τῶν φώτων, ἀλλὰ μὲ κάτι πιὸ μαλακὸ καὶ ἤδη λιγότερο μαχητικό. Δὲν πῆρε ποτὲ θέση ὑπὲρ τῶν φιλοσόφων ὅπως εἶχε κάνει ὁ φίλος του καὶ προσανατολίσθηκε γρήγορα πρὸς ἕναν καθαρολογισμὸ ποὺ τὸν ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὸ καινούριο πνεῦμα. Μὲ τὸ βιβλίο του γιὰ τὸν Βολταῖρο εἶχε μία πολὺ σαφῆ ἐπίδραση στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς σκέψης, πρὸς μιὰ ἀρνητικὴ κατεύθυνση. Στὴν εἰσαγωγή του κρίνει αὐστηρὰ τὸν φιλόσοφο, ἐπιχειρεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐπιτυχία του καὶ λυπᾶται ποὺ τὸ δηλητήριο τῆς σκέψης του ἄρχισε κιόλας τὸ καταστροφικό του ἔργο στὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχει ἐδῶ μία ἀπόπειρα σύνθεσης, ἀδύνατη καὶ προκατειλημμένη ἀλλὰ εἰλικρινής· στὰ σχόλια διαπιστώνουμε ὅτι ὁ μεταφραστὴς δὲν περιόρισε τὴν ἀντιβολταιρική του ἔρευνα μόνο στὸ βιβλίο τοῦ Clémence. Ἀξίζει, τέλος, νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι καὶ ὁ Θεοτόκης, μετὰ τὸν Πολυζώη Κοντό, συνδέει τὸν Βολταῖρο μὲ τὸν Λουκιανό.

Θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ μιλήσει διεξοδικὰ γιὰ τὴν ἐξαίσια ἀδεξιότητα αὐτῆς τῆς γλώσσας, ποὺ διαμορφωνόταν μόλις τότε, ἀκο-

λουθώντας τὸ πρότυπο τῶν δυτικῶν γλωσσῶν· νὰ δείξει ὅλη τὴν νεανικὴ φρεσκάδα της καὶ συγχρόνως τὴν ὁρμή της πρὸς τὶς ἀνώτερες μορφὲς τοῦ στοχασμοῦ. Τέλειο ὄργανο γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν αἰσθημάτων, γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ὅπως μαρτυροῦν τὰ δημοτικὰ τραγούδια ποὺ ἄγγιζαν τὴν τελειότητα στὴν διάρκεια τῆς ἴδιας αὐτῆς περιόδου, ἡ νεοελληνικὴ γλώσσα δὲν εἶταν καθόλου προσαρμοσμένη στὶς ἀνάγκες τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ἔπεφταν ὅλο καὶ πιὸ πολὺ σὲ ἀχρησία καὶ οἱ νέοι —κατὰ τὸ πνεῦμα ἢ τὴν ἡλικία— συγγραφεῖς, ἀπόφευγαν, ὅσο μποροῦσαν, νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν· μὲ ἕνα κίνημα ὅμοιο μ' ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ἀντικαταστήσει, στὴν Δύση, τὰ λατινικὰ μὲ τὶς ἐθνικὲς γλῶσσες στὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα, ἡ νέα ἑλληνικὴ δοκιμαζόταν σὲ ἐκφράσεις ποὺ ὡς τότε εἶταν γι' αὐτὴν λίγο - πολὺ ξένες. Καὶ οἱ λιγότερο ἀόριστες ἀποχρώσεις τῆς σκέψης ἔθεταν σχεδὸν ἄλυτα προβλήματα. Ὁ Θεοτόκης δὲν μπορεῖ νὰ μεταφράσει τὸν ἁπλὸ τίτλο «La Bible enfin expliquée» καί, παρόλο πού, ὅπως διαπιστώνουμε στὴν εἰσαγωγή του, καταλαβαίνει τὸ νόημά του, τὸν ἀποδίδει μὲ μιὰ ἀρκετὰ ἀδέξια κατασκευή: τῆς «τελευταίον διερμηνευθείσης Διαθήκης». Κοινωνικοὶ ὅροι ὅπως mode ἢ civilité, λέξεις τοῦ φιλολογικοῦ τεχνικοῦ λεξιλογίου ὅπως essai ἢ discours ἢ compte - rendu ἢ critique μεταφράζονται μὲ δυσκολία· ἡ ἀποκρυστάλλωσή τους στὰ ἑλληνικὰ θὰ εἶναι τὸ ἔργο τῶν πρώτων γενεῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα. Expérience, cabinet, collection, musée, bureau, ἀποτελοῦν προσκόμματα πάνω στὰ ὁποῖα σκοντάφτει ἡ πέννα ὅσων ἐπιθυμοῦν νὰ μεταφέρουν στὴν Ἑλλάδα ἕναν καινούριο τρόπο σκέψης.

Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δεύτερου βιβλίου τῆς βολταιρικῆς μας βιβλιογραφίας. Ἔχουμε, λοιπόν, δημοσιευμένη τὸ 1796, στὴν Βενετία, τὴν μετάφραση μιᾶς «Ἐπιστολῆς» ἡ ὁποία περιέχει παρατηρήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ «Ποίημα τοῦ κυρίου Βολτὲρ» γιὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Λισαβώνας. Οἱ δύο μεταφραστὲς συναντοῦν, ἀπὸ τὸν τίτλο κιόλας, ἀνυπέρβλητες σχεδὸν δυσκολίες. Γιὰ τὸ observations (ἢ remarques) χρησιμοποιοῦν τὴν λέξη «διακρίσεις» ἡ ὁποία, τόσο στὴν ἐποχή τους, ὅσο καὶ στὴ δική μας, ἔχει ἐντελῶς ἄλλη σημασία. Μέσα στὸ κείμενο, τὸ Kunstkammer ἀποδίδεται στὰ ἑλληνικὰ μὲ τὸν ὅρο «ἀρχεῖον». Θὰ εἶταν, ὡστόσο, ἀνώφελο νὰ ἐπιμείνουμε ὑπερβολικὰ σ' αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη περίπτωση, γιατὶ οἱ μετα-

φραστὲς μοιάζουν νὰ εἶναι νέοι, ἴσως στὶς πρῶτες δοκιμές τους, καὶ χωρὶς ἀμφιβολία ἄπειροι· τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον συμπέρασμα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξαγάγουμε ἀπὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα ποὺ ἀναφέραμε, εἶναι ὅτι ἡ μετάφραση δὲν ἔγινε ἀπὸ ἕνα γαλλικὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ ἀπὸ ἕνα γερμανικὸ κείμενο. Τὸ βιβλίο τυπώθηκε στὴν Βενετία, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες φάσεις, τὴν πιὸ κρίσιμη, τοῦ τέλους τῆς Δημοκρατίας. Ἡ Βενετία, ποὺ δὲν εἶχε λόγους νὰ ὑπερηφανεύεται γιὰ τὶς δραστηριότητες τοῦ Βοναπάρτη γύρω ἀπὸ τὴν περιοχή της καὶ πάνω στὰ ἴδια τὰ ἐδάφη της, κατέβαλλε ἀπελπισμένες προσπάθειες νὰ μείνει οὐδέτερη· ἤξερε ὅτι ἀνάμεσα στὴν Γαλλία καὶ τὴν Αὐστρία, εἶταν καταδικασμένη, καὶ δὲν παρουσίαζε πιὰ καμμιὰ δύναμη ἀντίδρασης. Ὡστόσο, παρὰ τὶς αὐστριακὲς βλέψεις καὶ ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ δὲν τῆς ἔμενε παρὰ νὰ διαλέξει ἀνάμεσα σὲ δυὸ κυρίους, οἱ συμπάθειές της ἔκλιναν μᾶλλον πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Αὐτοκρατορίας παρὰ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς βασιλοκτόνας ἐπανάστασης. Ἂς θυμηθοῦμε ὅτι τὸ βιβλίο τοῦ Θεοτόκη εἶχε τυπωθεῖ στὴν Βιέννη, στὴν πόλη ὅπου εἶχε βλαστήσει ἡ παράλογη ἰδέα νὰ θεωρηθεῖ ὁ Βολταῖρος ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καταδίκη καὶ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ΄· κι ἐκεῖ πάλι, ἕνα χρόνο νωρίτερα, στὰ 1793, εἶχαν κυκλοφορήσει οἱ «Νεκρικοὶ Διάλογοι» τοῦ Πολυζώη Κοντοῦ καί, πολὺ πιθανόν, ἡ «Ἀκολουθία» ἐναντίον τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη. Τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ ἡ μετάφραση τοῦ 1796 προέρχεται κι αὐτή, ἀπὸ ἕνα γερμανόγλωσσο περιβάλλον μᾶς ὁδηγεῖ σὲ ἕνα σύνολο πολιτικῶν ἀντιδράσεων ποὺ τὸ ἐπίκεντρό τους βρισκόταν στὴν πρωτεύουσα τῆς Αὐστριακῆς Αὐτοκρατορίας. Μποροῦμε, ἴσως, νὰ ἀνιχνεύσουμε, μέσα ἀπ' αὐτὲς τὶς συμπτώσεις, μερικὰ ἀπὸ τὰ πρῶτα ἴχνη τῆς γερμανικῆς ἐπίδρασης στὴν ἑλληνικὴ σκέψη.

Τέλος, στὰ 1802, κυκλοφορεῖ ἕνας «Λόγος Παραινετικὸς» τοῦ Μακάριου Καβασίλα «κατὰ Οὐολταίρου καὶ τῶν ὀπαδῶν». Ὁ συγγραφέας ἐδίδαξε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴν Κεφαλλονιά, τὴν πατρίδα του, χωρὶς νὰ διακριθεῖ ἰδιαίτερα· ὁ λόγος του εἶναι γραμμένος σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Σ' αὐτὸ τὸ ἔργο, ὁ βολταιρικὸς μύθος φθάνει στὴν πλήρη ἀνάπτυξή του. Σὲ μεγάλο βαθμὸ τὰ ἐπιχειρήματα προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Θεοτόκη, ἀλλὰ ἡ καθαυτὸ πολεμικὴ προβάλλει ἐντελῶς αὐθαίρετους ἰσχυρισμούς. Ἡ παρουσίαση τοῦ

Βολταίρου δὲν ἔχει καμμιὰ σχέση μὲ τὸ πραγματικὸ πρόσωπο: κατὰ τὸν συγγραφέα, εἶχε γεννηθεῖ κατὰ «τὰς ἀξίας αὐτοῦ ἐσχατιᾶς τῆς Δύσεως», ἀπὸ ἀνάξιους γονεῖς καὶ πῆρε κακὴ ἀγωγή. Εἶταν δύσμορφος, δοσμένος στὶς σαρκικὲς ἡδονές, στὴν λαιμαργία. Τέλος «ἀπέπτυσε τὸ ζῆν», πρὶν νὰ φθάσει στὰ γηρατειά. Ἀκολουθεῖ μιὰ μακροσκελὴς περιγραφὴ τοῦ φιλοσόφου μας, χυδαία καὶ φανταστική. Ἐδῶ ὁ Βολταῖρος δὲν ἀποτελεῖ πιὰ μέρος τῆς ἀνθρώπινης πραγματικότητας· εἶναι ἡ ἐνσάρκωση τοῦ δαίμονα: συγκεντρώνει ὅλα ὅσα περιλάμβανε τὸ πορτραῖτο τοῦ ἀθέου στὴν ἐξημμένη φαντασία τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ. Καὶ πραγματικά, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, συναντοῦμε πιὸ συχνά, σὲ διάφορους συγγραφεῖς, τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου μεταμορφωμένο σὲ ἐπίθετο ἢ νὰ χρησιμεύει γιὰ τὴν σύνθεση ὑποτιμητικῶν ὅρων. Ἤδη στὰ 1793 εἴχαμε τὸ «βολταιρόφρων» καὶ «βολταιρολάτρης»· τώρα παρουσιάζονται ὅροι συνθετότεροι: «βολταιροφωτισμένος», «βολταιροψαλιδίτης» (=ὀπαδὸς τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Ψαλίδα)· ἢ, ἀκόμη: «δὲν ἦτον, ὡς οἱ ἄλλοι, Βολταῖρος παντελῶς»· ἢ: «ὅλος φραντζέζος καὶ ὅλος Βουλταὶρ ἔγινες ἀνάθεμά σε». Ὅλα αὐτὰ δὲν εἶναι πιὰ ἐπιχειρηματολογία καὶ ξεπερνοῦν τὰ ἔντιμα ὅρια τῆς κριτικῆς: εἶναι ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς ποὺ ἐκφράζεται ἐδῶ, σὲ ὅλη τὴν ὑπερβολή του.

Οἱ ὕβρεις ποὺ ἀντικαθιστοῦν τὴν κριτικὴ δὲν ἀποτελοῦν προνόμιο μόνο τοῦ Καβαδία· ὁ διασημότερος ἐκπρόσωπος αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῆς ἀναίρεσης εἶναι ὁ Ἀθανάσιος Πάριος. Τοῦ ἀποδίδεται, ὅπως εἴπαμε, ἡ «Χριστιανικὴ Ἀπολογία», στὶς δύο παραλλαγές της, ἡ «Ἀντιφώνησις» (1802) καὶ ἕνα ἔργο μὲ τίτλο «Ἀλεξίκακον», λέξη ἀρχαία ποὺ σημαίνει κάποιον ἢ κάτι ποὺ ἀπομακρύνει τὸ κακό. Ἐδῶ δὲν πρόκειται πιὰ γιὰ ἱστορία πραγματικὴ ἢ φανταστική, κι ἀκόμη λιγότερο γιὰ συζήτηση: ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἕνα κομβολόγιο ἀπὸ παλλόμενες ὕβρεις: «κατάπτυστος», «παμμίαρος», «ἀθεώτατος», «τρισκατάρατος», «παράφρων», «θεομίσητος», «ἀσελγέστατος», κτλ. Ἀλλοῦ γίνεται λόγος γιὰ τὶς συκοφαντίες του, τὰ ψεύδη του, τὶς σοφιστεῖες του... Ἂς σημειώσουμε, πάρεργα, ὅτι ὁ Ἀθανάσιος Πάριος εἶταν κι αὐτὸς μαθητὴς τοῦ Βούλγαρη· ἡ διαφορὰ μιᾶς γενιᾶς εἶταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ μεταμορφώσει τὴν εὐνοϊκὰ διατεθειμένη κριτική, σὲ λυσσαλέα ἀντίθεση.

Ὁ ἱστορικὸς μπορεῖ, μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἔνδειξη, νὰ μετρήσει

τὸν δρόμο ποὺ εἶχε διανύσει ὁ φιλελευθερισμός: ἡ ἀντίδραση ἀποχαλινώνεται. Ὡστόσο οἱ ὑπερβολὲς αὐτὲς δείχνουν ὅτι αὐτὴ ἡ φάση τῆς μάχης ἔχει χαθεῖ· συγχρόνως καταδικάζουν τὴν παραδοσιακὴ προσπάθεια στὸ πρόσωπο τῶν ὀπαδῶν της.

Στὸ μεταξύ, σχεδὸν κάθε χρόνο, τὸ κοινὸ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ βλέπει, στὰ κείμενα τῶν συντηρητικῶν, ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Βολταίρου· ξέρουμε ἤδη μερικά: 1791 Βούλγαρης, Ψαλίδας, τὸ «Τρόπαιον»· 1793 «Ἡ ἀθλιότης τῶν δοκησισόφων», ἡ καταδίκη τοῦ Παμπλέκη, «Ἀκολουθία»· 1794 «Ἀνασκευὴ τοῦ Βολταίρου»· 1796 «Ἐπιστολή»· 1798, «Χριστιανικὴ Ἀπολογία»· 1800 «Ἐξωστρακισμὸς» καὶ ἐπανέκδοση τῆς «Ἀπολογίας» κ.τ.λ. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὰ ἔντυπα κείμενα τῆς ἐποχῆς· ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα, μὲ τὰ ἴδια χαρακτηριστικά, ποὺ εἶχαν γραφθεῖ τὴν ἴδια περίοδο, ἀλλὰ ἐκδόθηκαν πολὺ ἀργότερα· ἡ ἔγκαιρη ἔκδοση ὁρισμένων ἀπὸ αὐτὰ ἐμποδίσθηκε ἀπὸ τεχνάσματα ὁρισμένων νέων, φίλων τῆς προόδου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔχουμε καμμιὰ φορὰ τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν φυλλαδίων εἶχαν ὑπόψη τους ἔργα λίγο - πολὺ φιλελεύθερα, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἐσώθηκαν. Γιατὶ μέσα σ' αὐτὴν τὴν διαιότατη ἀντιδικία οἱ δύο μερίδες χρησιμοποίησαν κάθε μέσο ποὺ εἶχαν στὴν διάθεσή τους γιὰ νὰ ἐξοντώσουν τὸν ἐχθρό. Οἱ ἐκπρόσωποι ὅμως τῆς Ἐκκλησίας εἶχαν μὲ τὸ μέρος τους τὴν δύναμη καὶ τὴν αὐθεντία. Ὡς πρόσφατα τὸ κείμενο τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη, τοῦ φιλοσόφου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἤδη λόγος, δὲν εἶχε φθάσει ὡς ἐμᾶς, ἂν καὶ ἐδημοσιεύθηκε· φαίνεται ὅτι ὁ Χριστόδουλος δὲν ἀντιμετώπισε τὴν χριστιανικὴ θρησκεία μὲ τὸν ὀφειλόμενο σεβασμό: οἱ ἐπιθέσεις ποὺ ἐδέχθηκε ὁ συγγραφέας ἀπέδωσαν καρπούς. Αὐτὰ συνέβαιναν στὰ 1793· στὰ 1796, οἱ μοναχοὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, σ' ἕνα γράμμα πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο διαμαρτύρονται ἐναντίον ἑνὸς ἄλλου βιβλίου τοῦ ὁποίου ἀγνοοῦμε καὶ τὸν συγγραφέα καὶ τὸ περιεχόμενο, καὶ ἀπαιτοῦν τὴν καταδίκη του. Ἔχουμε, τέλος, μία ποιμαντορικὴ ἐγκύκλιο τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε', ποὺ συσταίνει στὸ ποίμνιό του, τὸ 1798, νὰ ἀποσύρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία δσα ἀντίτυπα θὰ ἐλάχαιναν ἀπὸ ἕνα ἔργο τοῦ Ρήγα Βελενστινλῆ. Αὐτὴ τὴν ἐποχή, ἄλλωστε, καθιερώθηκε ἡ συνήθεια τοῦ «imprimatur» στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Ἡ ἵδρυση πατριαρχικοῦ τυπογραφείου, ἐκείνη τὴν συγκεκριμένη στιγμὴ τῆς ἱστορίας, ἔχει χωρὶς

ἀμφιβολία, τὸν ἴδιο σκοπό, νὰ ἐξασφαλίσει, δηλαδή, τὴν δημοσίευση ἔργων ἐγγυημένης ὀρθοδοξίας. Ὅλα αὐτὰ σημαίνουν ὅτι ἡ ἐποχὴ τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ εἶχε κλείσει γιὰ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία.

Εἴδαμε κιόλας, ὅτι ὁ Βολταῖρος χαρακτηρίζεται μιμητὴς τοῦ Λουκιανοῦ· ἡ κατηγορία αὐτὴ δὲν εἶναι πρωτότυπη: ἡ γαλλικὴ κριτικὴ εἶχε προηγηθεῖ, πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ἀπολογητές. Ὡστόσο, ἱκανοποιοῦσε τὴν ἐθνικὴ φιλοτιμία καὶ συνέπιπτε μὲ τὸν γεννώμενο νεοκλασικισμό. Σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ νεοελληνικοῦ πατριωτισμοῦ, οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶταν οἱ πρόδρομοι πολλῶν πρόσφατων ἐφευρέσεων, ὅπως εἶχαν ἀνακαλύψει, σύμφωνα μὲ τὴν ἴδια ἀντίληψη, τὸ σύστημα τοῦ Κοπέρνικου. Δὲν εἶταν ἄσχημο ὅτι ἀκόμη καὶ στὰ θέματα τῆς ἀσέβειας ἡ Δύση δὲν εἶχε κάνει τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀντιγράψει τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα. Καὶ ἀφοῦ ὁ Βολταῖρος εἶχε χρησιμοποιήσει κατὰ τῆς θρησκείας τὴν σάτιρα, οἱ Ἕλληνες ἀπολογητὲς θὰ ἀπέδειχναν ὅτι ἤξεραν ὅσο κι ἐκεῖνος νὰ χειρίζονται αὐτὸ τὸ ὅπλο. Ἐξάλλου ἡ σάτιρα, μὲ τὴν πιὸ πλατιὰ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀντιστοιχοῦσε στὴν στιγμὴ τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης τῆς Ἑλλάδας ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ· ἀναπτύσσεται κυρίως σὲ περιόδους ἀπότομης ἀλλαγῆς ἢ κοινωνικοῦ ἀνταγωνισμοῦ· χρησιμοποιεῖται κατὰ προτίμηση ἀπὸ τὶς τάξεις ποὺ τείνουν πρὸς τὴν ἀνανέωση, ἀλλὰ περνᾶ καὶ στὰ χέρια τῆς ἀντίδρασης. Ἡ Ἑλλάδα, ἀνανέωνε, ἐκείνη τὴν ἐποχή, τὰ κοινωνικά της πλαίσια· ἐπισημάναμε τὴν ἀναγκαιότητα μιᾶς καινούριας φιλοσοφίας καὶ ἑνὸς νέου ἠθικοῦ κώδικα. Ἡ σάτιρα ἔμπαινε κι αὐτὴ στὸ παιχνίδι φυσιολογικά. Ἂν, γιὰ λόγους ποὺ ἀναφέραμε ἤδη, οἱ προοδευτικὲς πολεμικὲς δὲν ἔφθασαν ὅλες ὡς ἐμᾶς, μερικὲς σάτιρες τῶν ἀντιδραστικῶν, ποὺ ἐσώθηκαν, μᾶς δίνουν μιὰ ἀρκετὰ ἀκριβῆ ἰδέα τοῦ εἴδους. Ἀνάμεσα σ' ἄλλους κατηγορεῖται καὶ ὁ Βολταῖρος. Μετὰ ἀπὸ τοὺς «Νεκρικοὺς διαλόγους», τῶν ὁποίων ὁ τίτλος εἶναι δανεισμένος ἀπὸ τὸν Λουκιανό, ἔχουμε ἕνα σατιρικὸ θεατρικὸ ἔργο, «Τὸ φανάρι τοῦ Διογένους», ποὺ ἐγράφθηκε γύρω στὰ 1803 καὶ τυπώθηκε μετὰ τὸν Ἀγώνα. Στὰ 1806, ὁ Περδικάρης, μέτριος ποιητής, ἀλλὰ τῆς μόδας γιὰ ἀρκετὰ μεγάλο διάστημα, συνθέτει μιὰ κωμικὴ ἐποποιία ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Λούκιο καὶ πολὺ ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Λουκιανοῦ· τὸ ποίημα δημοσιεύθηκε στὰ 1817. Στὰ 1807

θὰ ἔχουμε ἀκόμη ἕναν Νεκρικὸ διάλογο, σὲ πρόζα αὐτὴ τὴ φορά, ποὺ ἔμεινε ἀνέκδοτος καὶ τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφέας εἶναι ἄγνωστος. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἔργα, ὁ Βολταῖρος ἐμφανίζεται ὡς ὁ κατεξοχὴν ἀντιπρόσωπος τῆς ἀσέβειας γενικά, καὶ τῶν γαλλικῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν εἰδικώτερα. Ὅπως εἴχαμε παρατηρήσει, μὲ ἀφορμὴ τὸν Θεοτόκη καὶ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο, ἔχουμε ἀκόμη μιὰ φορὰ τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώσουμε, ἐδῶ, τὴν ἀνοδικὴ πορεία τῆς ἀντίδρασης: τὸ ποίημα τοῦ Περδικάρη, παρὰ τὸ συντηρητικό του πνεῦμα, φαίνεται ὅτι καταδικάσθηκε ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης: τίποτα δὲν εἶταν πιὰ ἀρκετὰ ὀρθόδοξο στὰ μάτια τῆς Ἐκκλησίας τότε· τὸ ἀνώτατο σημεῖο αὐτῆς τῆς καμπύλης προηγεῖται λίγο ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα: μόλις στὰ 1820 τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποφάσισε νὰ καταρτίσει ἕναν κατάλογο ἀπαγορευμένων ἔργων, στὸ εἶδος τοῦ Index.

Ἂν τὰ φυλλάδια ποὺ ἔγραψαν οἱ φιλελεύθεροι δὲν ἔχουν ἀκόμα βρεθεῖ ἔχουμε, ὡστόσο, ἄλλες μαρτυρίες ποὺ φανερώνουν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος. Στὸ Βουκουρέστι, Γάλλοι καθηγητές, πρόσφυγες καὶ ἄλλοι, διαδίδουν τὶς βολταιρικὲς ἰδέες κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα. Στὰ Ἑπτάνησα, σύμφωνα μ᾽ ἕναν ἱστορικὸ καλὰ πληροφορημένο γιὰ τὰ πράγματα αὐτῆς τῆς περιοχῆς, κατὰ τὸ 1797 οἱ ἰδιωτικὲς βιβλιοθῆκες εἶταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐφοδιασμένες μὲ ἔργα τοῦ Βολταίρου. Στὴν Κωνσταντινούπολη, οἱ νέοι δάνειζαν ὁ ἕνας στὸν ἄλλον ἔργα τοῦ Βολταίρου καὶ τὰ διάβαζαν μὲ ζέση. Ἕνας ξένος, ὁ πάστορας S. S. Wilson, ποὺ εἶχε μείνει πολὺν καιρὸ στὴν Ἑλλάδα ἀμέσως μετὰ τὸ τέλος τῆς περιόδου ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, παραπονεῖται πικρὰ γιὰ τὴν διαπίστωσή του ὅτι «σ᾽ αὐτὴ τὴν χώρα ἡ καλλιεργημένη μερίδα τοῦ πληθυσμοῦ εἶχε υἱοθετήσει τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τοῦ Βολταίρου.

Μερικὲς δημοσιεύσεις τῆς ἐποχῆς ἀξίζουν νὰ μνημονευθοῦν. Ὁ «Μέμνων» ξανατυπώνεται στὰ 1792· στὰ 1794, ἕνα βιβλίο ποὺ ἀπευθυνόταν στὸ εὐρὺ κοινὸ καὶ εἶχε σκοπὸ νὰ διαμορφώσει τὸν κοινωνικὸ ἄνθρωπο, ἀναφέρει τὸν Βολταῖρο πολλὲς φορές, εὐνοϊκά, ἢ τουλάχιστον χωρὶς ἐχθρότητα· ἂς παρατηρήσουμε, ἐπιπλέον, ὅτι ὁ φιλόσοφος παρουσιάζεται, πάντα, σ᾽ αὐτὸ τὸ μικρὸ ἔργο σὰν μία ἀναμφισβήτητη αὐθεντία. Δὲν πρέπει νὰ κοροϊδεύουμε τοὺς μεγάλους: ὁ Βολταῖρος μόλις καὶ μετὰ βίας κατάφερε νὰ ἀποφύγει τὴν Βα-

στίλλη, χάρη στοὺς φίλους του καὶ στὰ πλούτη του· «ἀσύμφωναι καταστάσεις καὶ ἡλικίαι δὲν περνοῦν καλὰ μαζύ. Ὁ Βολταῖρος καὶ ὁ Φριδέρικος δὲν ἔμειναν πολὺ καιρὸν φίλοι». Ἡ ἀκόμη: «ἡ φιλοσοφία προσέτι δὲν εἶναι μερὶς τῶν ἀρχόντων»· ὅταν ὁ Βολταῖρος ἄρχισε νὰ κατακρίνει τοὺς στίχους τοῦ βασιλιᾶ, ἀμέσως ἡ φιλία τους πῆρε τέλος.

Ὁ Κοραῆς τοῦ ὁποίου ἡ φήμη ἀρχίζει νὰ ἑδραιώνεται, θὰ κάνει πολλὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Βολταίρου. Στὰ 1802 δημοσιεύει μία μετάφραση τοῦ συγγράμματος τοῦ Βεκκαρία καὶ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν εὐκαιρία γιὰ νὰ κατονομάσει πολλὲς φορὲς τὸν φιλόσοφο, τοποθετώντας τον μέσα στὰ πλαίσια τῶν προοδευτικῶν ἰδεῶν. Στὰ γράμματά του, ἐπίσης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικά, χειρόγραφα ἀλλὰ ποὺ διαβάζονταν δημόσια ἢ ἀντιγράφονταν, γνώριζαν μεγάλη διάδοση, ξαναγυρνᾶ εὐχαρίστως στὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου· καμμιὰ φορὰ συσταίνει μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του στοὺς νέους βιβλιοθηκάριους ποὺ τὸν συμβουλεύονταν στὴν δουλειά τους. Ἔτσι διαδίδει, μὲ τὸν τρόπο του, τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἔργο στοὺς ἀλληλογράφους του ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν πιὸ φωτισμένη ὁμάδα τῆς χώρας. Ἄλλοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν ἐπίσης τὸν Βολταῖρο, στὰ ἔργα τους, χωρὶς πνεῦμα πολεμικῆς. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἔτσι ἀπαντοῦν ἔμμεσα στὶς ἐπιθέσεις τῶν ὁποίων εἴδαμε τὴν διαιότητα, μιλώντας γιὰ τὸν Βολταῖρο ὅπως γιὰ ἕνα μεγάλο συγγραφέα, ἀναγνωρισμένο στὴν χώρα του. Ἔτσι, ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, μεταφραστὴς τοῦ Lalande στὰ 1803· ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1813) καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Βαρδαλάχος (1815), συντάκτες δύο ἔργων ρητορικῆς, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, συγγραφέας μιᾶς Αἰσθητικῆς (1817), ὁ Δημήτριος Γουζέλης, στὶς σημειώσεις ἑνὸς μεγάλου ποιήματος ποὺ δημοσιεύει στὰ 1817· ἀκόμη καὶ αὐτὸς ὁ Π. Κοδρικᾶς, παρὰ τὶς συντηρητικὲς τάσεις του, μιλᾶ γιὰ τὸν Βολταῖρο μὲ σεβασμὸ στὰ 1818.

Ὁ φιλόσοφός μας μνημονεύεται ἐπίσης στὴν διάρκεια τῆς δεύτερης δεκαετίας τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα στὶς εἰσαγωγὲς ἢ σὲ ἔργα δεύτερης σειρᾶς, ὅπως τὰ Ἐπιστολάρια, κλπ.: ἔνδειξη γιὰ τὴν φήμη του σὲ ὁλόενα εὐρύτερους κύκλους. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ 1811 καὶ μετά, οἱ φίλοι τοῦ Κοραῆ ἔχουν στὴν διάθεσή τους ἕνα περιοδικό, τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ φιλολογικὸ περιοδικό, τὸν Λόγιο Ἑρμῆ. Στὶς σελίδες αὐτοῦ τοῦ ἐντύπου ποὺ βγαίνει, μὲ μιὰ διακοπή, ὡς τὸ 1821, τὸ ὄνομα τοῦ

Βολταίρου μνημονεύεται συχνά. Δὲν γνωρίζουμε ἀκριβῶς τὴν ἔκταση τῆς κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ· εἶναι βέβαιο, ὅμως, ὅτι ὁ Λόγιος Ἑρμῆς περνοῦσε τὰ σύνορα καὶ διαβαζόταν ὄχι μόνο ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἔμεναν στὴν Δύση, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὅσους ζοῦσαν ὑπόδουλοι: γνωρίζουμε ὅτι τὸ περιοδικὸ ἔφθανε ὡς τοὺς λόγιους κύκλους τῆς Πόλης. Παρὰ τὶς διαμαρτυρίες, ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἀραιώνουν, οἱ ἀναγνῶστες συνηθίζουν νὰ διαβάζουν τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου χωρὶς αὐτὸ νὰ συνοδεύεται ἀπὸ δυμενῆ σχόλια.

Στὴν Κωνσταντινούπολη συναντοῦμε μεταφραστὲς τοῦ Βολταίρου: στὰ 1806, ἡ «Ἱστορία Καρόλου ΙΒ΄» τυπώνεται στὴν Βενετία, μεταφρασμένη στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Τζιγαρᾶ. Στὰ 1819, ὁ Δ. Ν. Ἰσκεντέρης μεταφράζει, στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸν «Σαδίκην»· τὸ ἔργο τυπώνεται στὸ Παρίσι. Μέσα στὸ ἴδιο τὸ κέντρο τῆς πολιτικῆς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, φαίνεται ὅτι μερικὰ προφυλακτικὰ μέτρα δὲν εἶταν περιττά: καὶ οἱ δύο μεταφραστὲς ἀποφεύγουν νὰ ἀναφέρουν τὸ ὄναμα τοῦ συγγραφέα τους. Ὁ Τζιγαρᾶς δὲν δικαιολογεῖ τὴν σιωπή του, ἀλλὰ στὸν πρόλογο τῆς Ἱστορίας μιλᾶ γιὰ τὸ θελκτικὸ ὕφος «τοῦ ἀξίου αὐτῆς συγγραφέως». Ὁ Ἰσκεντέρης εἶναι πιὸ σαφής· βεβαιώνει ὅτι τὸ ἔργο εἶναι «σοφοῦ νοὸς γέννημα» καὶ προσθέτει: «ἀπεσιώπησα δὲ τοῦ συγγραφέως τὸ ὄνομα, διὰ νὰ μὴ προσκρούσω εἰς τῶν χυδαίων τὰ δεισιδαίμονα φρονήματα». Εἶταν σχεδὸν μιὰ πρόκληση, στὴν ὁποία ὅμως δὲν δόθηκε ἀπάντηση.

Δὲν θὰ ἔπρεπε, τέλος, νὰ ὑποτιμήσουμε τὴν σημασία τοῦ θεάτρου στὴν ἀνάπτυξη τοῦ νεοελληνικοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ὁ Κοραῆς συνιστοῦσε σ' ἕναν νεαρὸ συγγραφέα νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέατρο ποὺ, κατὰ τὴν γνώμη του, θὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ θερμάνει «τῶν ὁμογενῶν τὰ στήθη εἰς τὴν ἀνάστασιν τῆς πατρίδος». Οἱ ἱστορικοὶ τοῦ θεάτρου μπόρεσαν νὰ ἀποδείξουν, μὲ σίγουρο τρόπο, τὴν ὕπαρξη συνδέσμων ἀνάμεσα στὶς πρῶτες σκηνικὲς προσπάθειες τῆς ἀναγεννώμενης Ἑλλάδας καὶ στὶς πρῶτες μυστικὲς ὀργανώσεις ποὺ εἶχαν σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας. Ἡ μετάφραση ἢ ἡ παραγωγὴ θεατρικῶν ἔργων ἔχει ἤδη ἕναν καθαρὰ παιδαγωγικὸ χαρακτῆρα· ἔτσι, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὅταν μεταφράζει Μεταστάσιο, ἢ ὁ Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, ὅταν γράφει τὸν «Ἀχιλλέα» του, ἐπιδιώκουν, καὶ οἱ δύο, ἕναν σκοπὸ διδακτι-

κὸ καὶ πατριωτικό. Ἀλλὰ τὸ μεγάλο πλεονέκτημα τοῦ θεάτρου, κυρίως σ' ἕναν λαὸ ὅπου τὸ ἔντυπο δὲν διαδίδεται εὔκολα, εἶναι ὅτι παρέχει μιὰν ἄμεση διδαχὴ μέσω τῆς παράστασης: τὸ θέατρο, σύμφωνα μ' ἕναν ἀπὸ τοὺς νέους καθηγητὲς τῆς ἐποχῆς, τὸν Κ. Ἀσώπιο, «εἶναι τὸ κοινὸν σχολεῖον τῶν ἀνθρώπων, τὸ ὁποῖον ἀναπληρώνει τῶν ἄλλων σχολείων τὴν ἔλλειψιν».

Μέσα στὶς προσπάθειες ποὺ γίνονται γιὰ τὴν δημιουργία ἑνὸς ἐθνικοῦ θεάτρου, οἱ τραγωδίες τοῦ Βολταίρου χρησιμοποιοῦνται μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιοῦνται καὶ τὰ ἰταλικὰ δραματικὰ ἔργα τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα: στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα, μεταφράσθηκαν καὶ παίχθηκαν περισσότερο ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν μεγάλων Γάλλων τραγικῶν. Ὁ «Βροῦτος» ἀνεβάσθηκε στὸ Βουκουρέστι στὰ 1817· ὁ «Θάνατος τοῦ Καίσαρος» στὰ 1819, ἡ «Μερόπη» στὰ 1819 καὶ ἐπαναλήφθηκε στὰ 1820· ὁ «Βροῦτος» ξαναπαίχθηκε στὰ 1820, πάντα στὴν πρωτεύουσα τῆς Βλαχίας, ὅπου ἐκυκλοφόρησε καὶ σὲ βιβλίο, μαζὶ μὲ ἄλλα ἔργα, τὴν ἴδια χρονιά. Στὴν Ὀδησσὸ παίζονται ἀκόμη, στὸ 1820, ὁ «Μωάμεθ» καὶ ὁ «Θάνατος τοῦ Καίσαρος». Ἕνα σημείωμα σχετικὰ μὲ τὴν παράσταση τοῦ τελευταίου ἔργου, στὸ Βουκουρέστι, δείχνει μὲ ποιό πνεῦμα ἀνέβαζαν στὴν σκηνὴ τὶς τραγωδίες τοῦ Βολταίρου: «... δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραδράμωμεν μὲ σιωπήν, τοὐλάχιστον διὰ τοὺς πικροὺς κατηγόρους τοῦ γένους μας, τὴν ἐκλογὴν τοῦ δράματος. Τοῦτο ἀποδεικνύει σαφῶς, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἤρχισαν ἤδη ν' ἀνιχνεύωσιν τὴν ὁδὸν τὴν ὁποίαν ἐνδόξως οἱ πρόγονοί των περιεπάτησαν».

Ἀλλὰ ἡ ἐποχὴ τῶν παραστάσεων καὶ τῶν πατριωτικῶν ρητορειῶν ἔφθανε στὸ τέλος της. Προετοιμασίες ἀμεσότερα πολεμικὲς ἀπασχολοῦσαν τὶς ἡγετικὲς τάξεις καὶ τὸν λαό, τοὺς διοργανωτὲς καὶ τὸ κοινὸ αὐτῶν τῶν παραστάσεων. Ἡ ἐξέγερση ποὺ ἑτοιμαζόταν ἐδῶ καὶ χρόνια ξέσπασε ἀπότομα, στὰ 1821, μονοπωλώντας ὅλες τὶς διαθέσιμες δυνάμεις τοῦ ἔθνους· οἱ πολεμικὲς σταματοῦν, τὰ βιβλία ἀραιώνουν, ἡ ἔκδοση περιοδικῶν διακόπτεται καὶ οἱ σκηνὲς τῶν θεάτρων ἀπομένουν βουβές. Ἀπὸ τὸν πόλεμο αὐτόν, ποὺ κράτησε σχεδὸν δέκα χρόνια, ἡ Ἑλλάδα βγῆκε ἐλεύθερη καὶ ἐρειπωμένη. Τὰ προβλήματα ποὺ εἶταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἀντιμετωπίσουν, τώρα, οἱ λόγιοι δὲν εἶχαν, πιά, σχεδὸν καμμιὰ σχέση μ' ἐκεῖνα ποὺ ἀντιμετώπιζαν δέκα χρόνια γωρίτερα. Τὸ θέμα δὲν εἶταν πιὰ ν' ἀκολουθή-

σουν τὸν σωστὸ δρόμο γιὰ τὴν πνευματικὴ διαμόρφωση τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ νὰ συγκροτήσουν ἕνα κράτος, καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὴν μελέτη μας, νὰ ἀποκαταστήσουν ἕνα διδακτικὸ σύστημα. Τὰ προβλήματα ποὺ παλιὰ εἶχαν ἕνα χαρακτήρα ἀναγκαστικὰ θεωρητικό, λίγο-πολύ, παίρνουν, τώρα, μιὰ μορφὴ ἄμεσα προσαρμοσμένη στὶς βλέψεις τῆς πολιτικῆς. Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν μερίδα τῆς προόδου καὶ τὴν συντηρητικὴ μερίδα παίρνουν κυρίως τὴν μορφὴ συζητήσεων σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση. Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ κράτος βαδίζει, ἴσως μάλιστα λίγο ἀπότομα, πάνω στὰ χνάρια τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ περίπτωση Βολταῖρος ἔχει λησμονηθεῖ· δὲν ὑπάρχει κἀν πρόβλημα. Ὅταν θὰ ἐμφανισθεῖ πάλι τὸ ὄνομα τοῦ διάσημου συγγραφέα στὰ ἑλληνικὰ βιβλία, θὰ ἀντιμετωπισθεῖ ἀπὸ τὴν δυτικὴ σκοπιὰ καὶ θὰ πάρει τὴν θέση ποὺ τοῦ ἔχουν δώσει στὴν Γαλλία τὴν ἴδια ἐποχή.

Ὅσο γιὰ μᾶς, αὐτὴ ἡ σύντομη ἀνασκόπηση τῆς πιὸ ἀποφασιστικῆς περιόδου τῆς νεοελληνικῆς παιδείας μᾶς ἐπέτρεψε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν σημασία τοῦ Βολταίρου στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ πνεύματος στὴν Ἑλλάδα. Συγχρόνως, μπορέσαμε νὰ προσθέσουμε μερικὲς διευκρινήσεις στὴν ἱστορία τῆς συμβολῆς τῶν γαλλικῶν γραμμάτων στὴν διαμόρφωση τῆς νεοελληνικῆς σκέψης καὶ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας· καὶ δὲν θὰ ἔχουμε ποτὲ ἐπιμείνει ἀρκετὰ πάνω στὴν σημασία αὐτῆς της συμβολῆς.

Υ.Γ.—Ἡ μελέτη αὐτὴ δὲν ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ ἐξαντλήσει ἕνα θέμα πού, εὐρύτατο αὐτὸ καθαυτό, θὰ ἔπρεπε νὰ συμπληρωθεῖ ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν ἔμμεσων ἐπιδράσεων τοῦ Βολταίρου καθὼς καὶ τοῦ βολταιρισμοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ὁ συγγραφέας ἔκρινε καλὸ νὰ περιορισθεῖ στὶς σπουδαιότερες ἐκδηλώσεις τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ἔργου τοῦ Βολταίρου πάνω στὴν νεοελληνικὴ σκέψη καὶ τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία, προσθέτοντας στὶς σημειώσεις μερικὲς λεπτομέρειες μικρότερης σπουδαιότητας. Οἱ παραπομπὲς ποὺ δίνονται ἐδῶ θὰ μποροῦσαν νὰ συμπληρωθοῦν χρήσιμα ἀπὸ ὅσες παρέχονται στὸ ἔργο τῆς Ariadna Camariano, ποὺ ἀναφέραμε ἤδη. Θὰ εἶταν, ὡστόσο, χρήσιμο νὰ ἐπισημάνουμε μερικὰ ἄλλα βιβλία τῆς ἐποχῆς, στὰ ὁποῖα τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου περνᾶ μὲ ἐνδιαφέροντα τρόπο. Πρόκειται, μὲ χρονολογικὴ σειρά, γιὰ ἕνα θρησκευτικὸ βιβλίο τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου, τὴν «Ἐπιτομὴ τῶν θείων... δογμάτων», 1806, γιὰ ἕνα ἐγχειρίδιο τοῦ Δ. Δάρβαρη «Σοφίας Ἀπάνθισμα», 1811, γιὰ ἕνα «Ἐπιστολάριο» ποὺ κυκλοφόρησε στὰ 1816, γιὰ μιὰ μετάφραση τοῦ Goldoni, ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ 1817 καὶ γιὰ μιὰ «Καθολικὴ Ἱστορία»

πού ἐκδόθηκε στό Παρίσι, στά 1819. Ἡ καμπύλη πού ἀκολούθησε ἡ φήμη τοῦ Βολταίρου στήν Ἑλλάδα εἶναι ἐπίσης ὁρατή στά τελευταῖα αὐτά ἔργα.

Ξέρουμε ἀκόμη ὅτι ἕνα ἀχρονολόγητο χειρόγραφο ἀπό τό Ἅγιο Ὄρος περιέχει ὀνειδισμούς ἐναντίον τοῦ Βολταίρου (βλ. περ. «Θεολογία» 1936, σ. 48). Τέλος ἕνα περίεργο βιβλίο πού κυκλοφόρησε στό Τριέστι, στά 1814, μέ τόν τίτλο «Ἀπολογία ἱστορικοκριτική», μνημονεύει μία «τῶν κριτικῶν ἐπιστολῶν» τοῦ Βολταίρου, ὅπου ἐκφράζεται ἐπαινετικά γιά τόν Εὐγένιο Βούλγαρη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΒΟΛΤΑΙΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Ἡ καμπύλη τὴν ὁποία διαγράφουν οἱ τύχες τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα παρουσιάζει μιὰν ἀνησυχητικὴ ἀκρίβεια: βῆμα πρὸς βῆμα παρακολουθοῦμε, μετὰ ἀπὸ μερικὲς ἄχρωμες μνεῖες, κάποιες ἐκδηλώσεις, λίγο ἢ πολὺ φθοροποιές, ἑλλήνων λογίων, ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βολταίρου· ταυτόχρονα κυκλοφοροῦν οἱ πρῶτες μεταφράσεις ἐνίων ἔργων του, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἀνώνυμοι λίβελλοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου τοῦ 1770. Μετὰ ἀπ' αὐτά, ἔχουμε τὴν φανερὴ δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας, μιὰν ὀργανωμένη ἐπίθεση ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τῶν φιλοσόφων, ἡ ὁποία τοποθετεῖται στὴν τελευταία δεκαετία τοῦ δέκατου ὀγδόου αἰώνα· τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἀδιαφορεῖ, ἀντίθετα μάλιστα, τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ Βολταίρου παύει νὰ ἀποτελεῖ ἕνα σύμβολο καὶ μὲ τὴν βοήθεια τοῦ νέου κλασικισμοῦ τὸ ἔργο του παγιοποιεῖται στὴν συνείδηση τῶν λογίων ἑλλήνων, παύει νὰ εἶναι παράγοντας ἀνωμαλίας. Τελειώνοντας θὰ δοῦμε πὼς γύρω στὰ 1820 ἢ καὶ ἀπ' αὐτὴν τὴ χρονιὰ καὶ πέρα, ἡ εἰκόνα τοῦ Βολταίρου ἀρχίζει νὰ συγχέεται μὲ τὶς εἰκόνες τῶν κλασικῶν συγγραφέων· μέσα ἀπὸ τὶς τραγωδίες του εἶναι ποὺ οἱ μεταφραστές του τὸν κάνουν γνωστὸ στὸ μεγάλο κοινό. Ἡ καμπύλη τῆς φήμης του ἀκολούθησε μὲ ἀκρίβεια τὴν γραμμὴ τῆς πορείας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας.

Αὐτὸς ὁ πίνακας εἶναι ἄραγε ἀλλοιωμένος; Οἱ παρουσίες, οἱ χρονολογίες, μήπως ἑρμηνεύονται αὐθαίρετα; Ἡ ἐκλογή, συμφυὴς σὲ κάθε διαχρονικὴ μελέτη, μήπως φαίνεται ἐδῶ καταχρηστική; Δὲν τὸ νομίζω: ἀφότου προσπάθησα, σ' ἕνα σύντομο δοκίμιο, πρὶν ἀπὸ δέκα πέντε χρόνια, νὰ παρακολουθήσω τὴν τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα, τὰ καινούργια στοιχεῖα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ συμ-

περιληφθοῦν μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἐνότητα, ἀντὶ ν' ἀναιρέσουν τὴν πρώτη ἐντύπωση μάλλον τὴν ἐνισχύουν. Παρουσιάζοντας μερικὲς παρατηρήσεις ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐνσωματώσω στὴν γραφική μας παράσταση μιὰ σημαντικὴ προηγούμενη χρονολογία, τὴν ὁποία εἶχα θεωρήσει καλὸ νὰ ἀφήσω στὸ περιθώριο ἀπὸ ἔλλειψη βεβαιότητας· ἡ χρονολογία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει τὸ σχῆμα, τοποθετώντας ὅμως δέκα πέντε χρόνια νωρίτερα τὶς πρῶτες ἐπιθέσεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἐναντίον τοῦ Βολταίρου.

Ἐδῶ, καὶ πάλι, οἱ καλύτερες ἐνδείξεις θὰ μᾶς δοθοῦν ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τῶν πολιτικῶν σχέσεων μεταξὺ Τουρκίας καὶ Ρωσίας. Πραγματικά, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης, πιεζόμενη ἀνάμεσα στὶς ὑποχρεώσεις της ἀπέναντι στὸ καθεστὼς στὸ ὁποῖο εἶταν ὑποταγμένη, καὶ στὴν ἐπιθυμία της νὰ εὐχαριστήσει τὴν ὁμόπιστη Ρωσία, εἶταν ἥσυχη μόνο ἐνόσο οἱ δύο μεγάλες αὐτοκρατορίες ἀκολουθοῦσαν γραμμὲς περίπου παράλληλες. Ἀφετέρου, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ δυσπιστεῖ γιὰ τὶς προοδευτικὲς ἰδέες τὶς ὁποῖες προέβαλε ἡ ἐπίσημη πολιτικὴ τῆς Αἰκατερίνης Β'. Κι ἀκόμη, καθὼς τὸ πνεῦμα τοῦ διαφωτισμοῦ ἁπλωνόταν μέσα στὸ ποίμνιό της, εἶχε τὴν τάση νὰ ἀντιδρᾶ μὲ τρόπο ὅλο καὶ περισσότερο ἔκδηλο στὶς ὑπερβολὲς ποὺ κινδύνευαν νὰ θίξουν τὴν αὐθεντία της. Τέλος, ὅταν οἱ ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης σχολιάζονται, δὲν πρέπει ποτὲ νὰ ὑποτιμοῦμε τὴν ἐχθρική της στάση ἀπέναντι στὴν Ρώμη. Ἀλλὰ ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ποὺ διάρκεσε περισσότερο ἀπὸ πέντε χρόνια, ἀπὸ τὸ 1768 ὡς τὸ 1774, εἶχε ἄδοξα τελειώσει γιὰ τὴ Ρωσία, ὑπὸ ὅρους ποὺ εἶχαν ἀφήσει βαθειὰ πικρία στοὺς Ἕλληνες. Τὰ μελλοντικὰ ἀποτελέσματα τῆς συνθήκης ποὺ εἶχε ὑπογραφεῖ, πολὺ εὐνοϊκὰ γιὰ τὸν ἑλληνισμό, δὲν εἶταν ἀκόμη αἰσθητὰ γιὰ τοὺς πολλούς. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὄφειλε, γιὰ μιὰ φορά, νὰ συμβιβάσει τὶς ἐνδιάθετες τάσεις του μὲ τὴν ὑπακοὴ στὸ καθεστὼς· εἶταν ὑποχρεωμένο, ἐπίσης, νὰ ἀποδοκιμάσει τὴν ρωσικὴ πολιτική, πρᾶγμα ποὺ θὰ ἱκανοποιοῦσε τόσο τὴν ὀθωμανικὴ κυβέρνηση ὅσο καὶ τὴν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη. Μὲ τὴν ἴδια εὐκαιρία, δὲν εἶταν ἄστοχο νὰ καταδικασθοῦν καὶ μερικὲς ἐλευθέριες ἐκδηλώσεις ποὺ εἶχαν καὶ αὐτὲς εὐνοηθεῖ ἀπὸ βόρειες διεισδύσεις.

Ἔτσι, φαίνεται πὼς τὴν ἐποχὴ αὐτὴν σημειώθηκε μιὰ ἀναζωπύρωση τῆς τεκτονικῆς δραστηριότητας. Μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικὲς

προσωπικότητες τοῦ Φαναριοῦ, ἕνας Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, μυημένος τὸ 1776 στὸ Χέρμανστατ, ἔκανε ἀρκετὸ θόρυβο μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προσπάθησε νὰ ἐπιταχύνει τὴν προαγωγή του μέσα στὴν τεκτονικὴ ἱεραρχία. Τὴν ἴδια χρονιά, ἢ τὴν ἑπόμενη, ἕνας ἄλλος μεγάλος τοῦ Φαναριοῦ ἀρχίζει τὴν μετάφραση τοῦ «Δοκιμίου περὶ τῶν ἠθῶν» τοῦ Βολταίρου: πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Καρατζᾶ, μελλοντικὸ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας. Στὸ μεταξὺ ἂς συγκρατήσουμε τὶς χρονολογίες. Στὴν διάρκεια τοῦ πολέμου 1768-1774 ἡ Ἑλλάδα κατακλύζεται ἀπὸ φυλλάδια τοῦ Βολταίρου - ἡ Ἐκκλησία σιωπᾶ· 1774, συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ· 1775, ἐπικύρωση τῆς συνθήκης· 1776-1777 μιὰ ἐλευθεριάζουσα καὶ βολταιρικὴ πνοὴ διατρέχει τὴν ἑλληνικὴ ἡγεσία.

Γιὰ τὴν Ἐκκλησία, εἶναι φανερὸ πὼς ἔχει φθάσει ἡ ὥρα νὰ ἐπέμβει. Οἱ Φαναριῶτες, ὑποκείμενοι σὲ μιὰ αἰτιοκρατία ποὺ μοιάζει ἀναπόφευκτη, εὐνοοῦσαν συλλογικὲς ἐκδηλώσεις οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦσαν στὴν δική τους πτώση· εἶταν ἐπεῖγον γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ νὰ διαχωρίσει τὴν θέση της ἀπὸ αὐτὲς τὶς κινήσεις. Τὰ στοιχεῖα, γι' αὐτὴ τὴν συγκεκριμένη στιγμή, ἂν καὶ ἀναζητήθηκαν ἀπὸ ἔμπειρους λογίους καὶ ὑπὸ πολὺ εὐνοϊκὲς συνθῆκες, μᾶς λείπουν. Ἀλλὰ ἔχουμε δύο μαρτυρίες τῆς ἐποχῆς, ἀνεξάρτητες μεταξύ τους, ἀπ' ὅσο μποροῦμε νὰ ξέρουμε, οἱ ὁποῖες συναντιοῦνται στὸ σημεῖο αὐτό: τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶχε καταδικάσει τὸν τεκτονισμὸ καὶ τὸν Βολταῖρο. Ἕνας ἀπὸ τοὺς μάρτυρες, ὁ Ἰωάννης Λουδοβίκος Carra, ὁ μετέπειτα ἐπαναστάτης ποὺ πέθανε στὴν λαιμητόμο, μᾶς δίνει τῶν σχετικῶν ὁδηγιῶν μιὰ διατύπωση ἀπολαυστική, ἄξια νὰ περισωθεῖ καὶ ἡ ὁποία πολὺ θὰ διασκέδασε τὸν πυργοδεσπότη τοῦ Φερνέ, ἂν τοῦ ἔγινε γνωστή. Σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα μας, ποὺ ἔζησε ἀρκετὸ διάστημα στοὺς τόπους ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, ὁ Πατριάρχης εἶχε «ἀπειλήσει μὲ τὴν ὀργὴ τοῦ Οὐρανοῦ ὅσους θὰ διάβαζαν ρωμαιοκαθολικὰ βιβλία καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Κυρίου ντὲ Βολτέρ». Ἂς μὴν σπεύσουμε νὰ χαμογελάσουμε: εἶναι ἀναμφισβήτητο πὼς οἱ ἰδέες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης ἐπάνω στὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν τῆς Δύσης ὑστεροῦσαν σὲ σαφήνεια· ὡστόσο, μπορεῖ ἐδῶ ἡ σύγχιση νὰ εἶταν ἐσκεμμένη, ρίχνοντας ἔτσι στὸν Βολταῖρο ὅλη τὴν παραδοσιακὴ ἐχθρότητα τοῦ ὀρθόδοξου ποιμνίου γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ρώμης.

Ἡ ἄλλη μαρτυρία προέρχεται ἀπὸ τὸν ἀββᾶ Λεονάρδο Παντσίνι καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια ἐποχή. Ἀκριβέστερα, σ' ἕνα γράμμα του ποὺ στέλνει σ' ἕνα φίλο του, ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, τὸ 1776 ἢ 1777, γίνεται λόγος γιὰ πρόσφατη «βούλλα» τοῦ Πατριάρχη ἐναντίον τῶν τεκτόνων, ὅπου, ταυτόχρονα, συνιστᾶται νὰ μὴν διαβάζονται τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου. Οἱ δυὸ αὐτὲς βεβαιώσεις δὲν ἀξίζουν ἕνα καλὸ ἔγγραφο, ἀλλὰ φαίνονται πειστικές. Θὰ ἐλέγαμε πὼς ἕνας μηχανισμὸς παρόμοιος μ' ἐκεῖνον ποὺ ἐπακολούθησε στὴν ρωσοτουρκικὴ εἰρήνη τοῦ 1791, δίαιη, δηλαδή, ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν προοδευτικῶν ἰδεῶν συμβολισμένων ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου, εἶχε λειτουργήσει στὸ τέλος τοῦ προηγουμένου πολέμου, καὶ τοῦτο γιὰ λόγους ἐν μέρει παρόμοιους: βλαβερὴ ἐπίδραση τῶν Ρώσων ἀξιωματικῶν, χειραφέτηση τῶν ἀνωτέρων τάξεων ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴ κηδεμονία, κτλ.

Ὡστόσο φαίνεται πὼς οἱ καιροὶ εἶχαν ἀλλάξει, πὼς οἱ καταδίκες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἔφθαναν γιὰ νὰ σταματήσουν τὴν κίνηση τῶν νέων ἰδεῶν. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, καὶ ἐφόσον ἡ καταδίκη τὴν ὁποία ἐμνημονεύσαμε γίνει ἀποδεκτή, δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε πάντα βέβαιοι ἂν ὁριαμένα ἐγκώμια τοῦ Βολταίρου εἶναι ξεπερασμένα ἢ πρώιμα. Τέτοια εἶναι ἡ περίπτωση ἑνὸς λογίου πού, στὰ 1789, τοποθετεῖ ἰσότιμα, σὲ ἕνα ἔμμετρο ἐγκώμιό του, τὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Henriade· ἀνήκει στὸ φαναριώτικο κλίμα. Ὡστόσο γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν κίνηση γιὰ τὴν πνευματικὴ χειραφέτηση, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διάφορες μαρτυρίες ποὺ ἰδιαίτερα ἔχουμε γιὰ τὴν τύχη τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα, ὑπάρχει ἕνα ἀξιοπερίεργο βρετανικὸ γραπτὸ ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ἡ Βοδλεϊανὴ βιβλιοθήκη κατέχει, ἀνάμεσα στὰ νεοελληνικά της χειρόγραφα, μιὰν ἀνέκδοτη μετάφραση τῆς «Πριγκίπισσας τῆς Βαβυλώνας» (Gr. Misc. f. 3). Ἡ γλώσσα τοῦ μεταφραστῆ δείχνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τοὺς κύκλους τοῦ Φαναριοῦ· ὅσο γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας, σὲ τίποτε δὲν θὰ δικαιολογοῦσε, σήμερα, τὴν δημοσίευση ὁλόκληρου τοῦ ἔργου. Ἀλλὰ στὴν πρώτη σελίδα, διαβάζουμε μιὰ σημείωση τοῦ πρώτου κατόχου τῆς ἐργασίας, τοῦ W. Gibson, γραμμένη στὰ 1814, στὴ γλώσσα του: «Mem: Got this book from M. my French master in Rotterdam. It is part of Voltaire translated into Greek by himself». Ὁ μαθητὴς εἶχε ξεχάσει τὸ ὄνομα τοῦ δασκάλου του καὶ εἶχε ἀφή-

σει ἕνα κενὸ γιὰ νὰ τὸ συμπληρώσει ἀργότερα, ὅταν ἢ θὰ τὸ ξαναθυμόταν ἢ οἱ σημειώσεις του θὰ τὸν βοηθοῦσαν. Ἐγὼ ὁ ἴδιος δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὸ πρόσωπο τοῦ ἄγνωστου δασκάλου τοῦ Ρότερδαμ· πάντως ὁ γραφικός του χαρακτήρας ἀνήκει, χωρὶς ἀμφιβολία, σ' ἕναν λόγιο Ἕλληνα. Ἔτσι αὐτὸ ποὺ μποροῦμε νὰ συγκρατήσουμε ἀπ' αὐτὴν τὴν περιπέτεια εἶναι ἡ βεβαιότητα ὅτι παρ' ὅλες τὶς καταδίκες τῆς ἐκκλησίας, οἱ φαναριώτικοι κύκλοι δὲν ἔπαυσαν νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἔργα τοῦ Βολταίρου, νὰ τὰ μεταφράζουν καὶ νὰ περηφανεύονται γιὰ αὐτό, ἀκόμη καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ ἔργα ποὺ ἐξαίρουν τὶς ἀνατρεπτικὲς θεωρίες του. Θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε πώς, συχνά, οἱ μεταφράσεις ἔργων τοῦ Βολταίρου στὰ ἑλληνικά, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα ἔχουν κάποιο νόημα, καὶ κάποιον σκοπό, ἐκφράζουν τὸ ἀγωνιστικὸ πνεῦμα, πάντως τὸν φιλελευθερισμό.

Μποροῦμε, ἄραγε, νὰ ὑποστηρίξουμε τὸ ἴδιο, ὅταν, μερικὰ χρόνια ἀργότερα, οἱ μεταφράσεις, ἢ τουλάχιστον, οἱ ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Βολταίρου, μεταφρασμένων στὰ ἑλληνικά, πολλαπλασιάζονται; Φαίνεται πὼς ὄχι. Ἀπὸ τὸ 1821 ἢ 1831, ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ Ἀγώνα, ἐκεῖνο ποὺ κυριαρχεῖ ἀπόλυτα μέσα στὸν χῶρο αὐτὸν εἶναι οἱ τραγωδίες. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἡ Ἑλλάδα κλείνεται μέσα σ' ἕναν νεοκλασικισμὸ ὅλο καὶ πιὸ συμβατικό, ὁ Βολταῖρος ἐμφανίζεται στὰ μάτια τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς κορυφαίους συγγραφεῖς τῆς νεοκλασικῆς τραγωδίας καὶ ἀποκλειστικὰ σχεδὸν ἀπ' αὐτὴν τὴν ἄποψη. Τὸ γεγονὸς φωτίζεται καλὰ ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀνέκδοτη μετάφραση, καμωμένη, τὸ 1826, στὴν Κρονστάνδη (τὴν Στεφανούπολη τῶν λογίων μας), πάντοτε μέσα στὸ φαναριώτικο κλίμα. Πρόκειται γιὰ τὸν «Θάνατο τοῦ Καίσαρα». Ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἔργου Δ. Φιλιππέσκος Γρηγοριάδης, δὲν ἐσταδιοδρόμησε στὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Μεταφράζει σὲ μιὰν ἄχρωμη πρόζα, ποὺ κλίνει πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό. Σ' ἕναν συγγραφέα τόσο πλούσιο ὅσο καὶ ποικίλο ὅπως ὁ Βολταῖρος, οἱ Ἕλληνες λόγιοι μποροῦσαν κάθε φορὰ νὰ παίρνουν ὅ,τι τοὺς χρειάζεται χωρὶς νὰ ἐμφανίζουν τὶς δραστηριότητές τους μὲ τὸ ἴδιο σῆμα: ἀπὸ τὸ 1820 ὡς τὸ 1863 ἕνδεκα τίτλοι τραγωδιῶν τοῦ Βολταίρου ἀναφέρονται μέσα στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία καὶ κανένα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἔργα του. Ἡ μετάφραση γινόταν, ἐπίσης, ἐδῶ, μιὰ ὁμολογία πίστεως, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὴ κατεύθυνση.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ

Α' Η ΖΩΗ ΤΟΥ

Σ' ἕνα ἐπίτομο βιογραφικὸ λεξικό, νομίζω ὅτι ἔτσι περίπου θὰ διετύπωνα τὸ ἄρθρο γιὰ τὸν Καταρτζῆ:

«Καταρτζῆς (ἢ Φωτιάδης) Δημήτριος. Φαναριώτης λόγιος (περ. 1730-1807). Ἴσως ἐγεννήθηκε στὴν Πόλη, ὅπου, πάντως, ἔμαθε τὰ πρῶτα γράμματα. Ἔζησε στὸ Βουκουρέστι, ὅπου κατέλαβε ὑψηλὰ δικαστικὰ ἀξιώματα, καὶ ἐτιμήθηκε καὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη. Εἶναι ἰδίως γνωστὸς ἀπὸ τὸ εὐρὺ μεταρρυθμιστικὸ σχέδιό του, ποὺ ἐθεμελιωνόταν ἐπάνω στὴν δημοτικὴ γλώσσα γιὰ ἀποκλειστικὸ ὄργανο τῆς παιδείας. Ἐπίσης ἀσχολήθηκε καὶ μὲ μεταφράσεις ἀπὸ τὰ γαλλικά.

Ἐξέθεσε τὸ σύστημά του σὲ σειρὰ προκηρύξεων, δοκιμίων, μελετῶν καὶ μεθοδικῶν ἔργων, τῶν ὁποίων ἡ συγγραφὴ ἔγινε ἀνάμεσα στὰ 1783 καὶ στὰ 1791. Πρὶν ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτήν, φαίνεται ὅτι εἶχε συγγραφικὰ ἐνδιαφέροντα, χωρὶς σημαντικὲς ἀντίστοιχες ἐπιδόσεις· ὕστερα ἀπὸ αὐτὴν ἐπειθαναγκάσθηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ γλωσσικὸ ἔρεισμα τοῦ προγράμματός του, συνεχίζοντας, ὡστόσο, τὴν συγγραφική του δράση, σὲ μιὰ γλώσσα τὴν ὁποία ὀνομάζει «αἱρετή», (κάτι ἀντίστοιχο μὲ τὴν μεταγενέστερη καθαρεύουσα), σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν «φυσική», τὴν ὁποία ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπερασπίζεται θεωρητικά. Ὡς τοὺς καιρούς μας τὸ ἔργο του παρέμεινε, οὐσιαστικὰ ὅλο, ἀνέκδοτο· σήμερα, ὁπού τὸ σωζόμενο πρωτότυπο συγγραφικό του ἔργο, ὅσο ἐβρέθηκε (δηλαδὴ κατὰ τὸ μέγιστο μέρος του), ἔχει δημοσιευθεῖ, ἀποκαλύφθηκαν τὰ μεγάλα συγγραφικὰ καὶ πνευματικὰ προσόντα τοῦ Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος ἀναγνωρίζεται ὡς κύριος ἐκπρόσωπος τοῦ φαναριωτικοῦ διαφωτισμοῦ.

Πνεῦμα προοδευτικό, ἐξελικτικό, ὄχι ἐπαναστατικό*, ἰδεάσθηκε ἕναν ἑλληνικὸ κόσμο εὐθυγραμμισμένο μὲ τὰ δυτικὰ πρότυπα τῶν Φαναριωτῶν, ὅπως παίρνουν σχῆμα μέσα στὴν Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Diderot. Ἡ θρησκευτική του θέση ἐκφράζει καὶ αὐτὴ μία ἀπὸ τὶς ἀπόψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ, χωρίζοντας τὴν γνώση ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἀποκάλυψη, καὶ δὲν ἐπιδέχεται ἔρευνα, ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση στὴν ὁποία πρέπει νὰ μὴν μπαίνει κανένας φραγμός.

Ἡ ἐπίδραση τοῦ ἔργου του διετέλεσε μικρή, μὲ τὸ νὰ μείνει ἀνέκδοτο· ὅμως ἡ προσωπική του ἀκτινοβολία ἐστάθηκε μεγάλη καὶ εἶναι αἰσθητὴ σὲ πολλοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, καθὼς ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης καὶ ἄλλοι».

Περισσότερο ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, ὁ Καταρτζῆς γιὰ μᾶς σήμερα, ὅταν θέλουμε νὰ τὸν πλησιάσουμε, εἶναι μία συνείδηση. Μία συνείδηση ποὺ ἀγαπάει, στοχάζεται, γράφει. Γράφει λίγο· μία μακρὰ ζωή, καμωμένη ἀπὸ ἀνθρώπινη ἐμπειρία, μελέτη, σκέψη, καταλήγει σὲ συγγραφικὴ ἐνέργεια ὀλίγων ἑκατοντάδων σελίδων, καὶ αὐτὴν συγκεντρωμένη μέσα σὲ ὀλίγα χρόνια.

Πέρα ἀπὸ αὐτὴν τὴν παράσταση, ὅταν θέλουμε νὰ πλησιάσουμε τὸν ἄνθρωπο, μόλις μποροῦμε νὰ συλλάβουμε μία ἀδέβαιη σκιά του· εἶναι πλασμένη ἀπὸ ἕνα θαμπό, διακριτικό, ἀνθρωπισμό, ἀπὸ ἕνα ὠχρό, ἀνάλαφρο, χαμόγελο, ἀπὸ ἕναν πόθο γιὰ προσέγγιση, ἡ ὁποία ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ ὁλοκληρωθεῖ: μᾶς λείπουν τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα θὰ ἐπέτρεπαν τὴν προσπέλαση.

Ὑπάρχουν συγγραφεῖς, στοχαστές, τῶν ὁποίων κατορθώνουμε γλήγορα νὰ κερδίσουμε τὴν οἰκειότητα, σὰν ὑλικά, σωματικά, μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ζωή τους: γνωρίζουμε τὰ σουσούμια τους, ἔχουμε ἀδιάκοπη συναναστροφὴ μαζί τους, μέσα ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῆς ἐπο-

---

* Οἱ τέτοιοι ὅροι, καὶ ἄλλοι ἀνάλογοι, ἐπανέρχονται στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν, προκειμένου νὰ χαρακτηρισθεῖ ὁ Καταρτζῆς. Πρέπει νὰ τοὺς παίρνει πάντοτε ὁ ἀναγνώστης, στὴν ἀρχική τους διαφάνεια, δηλαδὴ χωρὶς τίποτε ἀπὸ τὸ χρῶμα ποὺ τοὺς ἔδωσε ὕστερα ἡ χρησιμοποίησή τους στὸ πολιτικὸ λεξιλόγιο.

χῆς τους, διοικητικὲς ἢ ἄλλες, ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τους, ἀπὸ τὰ κατάλοιπά τους, ἀπὸ τὰ δημοσιεύματά τους, τέλος πάντων, εἴτε, γιὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια, ἀπὸ τὸν Τύπο, ὅπου μιλοῦν ἢ ὅπου γίνεται λόγος γι' αὐτούς.

Μὲ τὸν Καταρτζῆ, ὅλα αὐτὰ ἀθροιζόμενα, ὅσα μπορούσαμε καὶ εἴχαμε λόγο νὰ περιμένουμε ἀπὸ τὴν ἐποχή του, ἀπὸ τὴν σταδιοδρομία του, ἀπὸ τὴν ἀπογονή του, εἶναι ἐλάχιστα. Ἔχουμε οἰκειότητα, ἀποκτοῦμε δεσμό, μιὰ συναισθηματικὴ σχέση δημιουργεῖται ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸν ἀναγνώστη του, ἀλλὰ τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴν θερμὴ συγγραφική του τεχνική, ἀπὸ τὴν ὁποία προβάλλει ἐξαϋλωμένη, διάφανη, μὰ γοητευτικὴ καὶ ἀγαπητή, ἡ μορφή του.

Ἀρχίζω ἀπὸ τὶς ὀλιγάριθμες συγγραφικὲς μαρτυρίες γι' αὐτόν, δαλμένες, ὅσο γίνεται, κατὰ τὴν χρονολογικὴ τάξη τῶν θεμάτων στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται. Ὡστόσο οἱ περισσότερες τὸν χαρακτηρίζουν σὲ ἀνδρικὴ καὶ γεροντικὴ ἡλικία.

Ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς τὸν λέει πὼς εἶταν «γέννημα καὶ θρέμμα» τῆς Πόλης. Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, ἐπιστέλλοντας σὲ ὥριμη ἡλικία πρὸς τὸν Καταρτζῆ, καὶ προκειμένου νὰ διαφωνήσει μαζί του σὲ ζητήματα παιδείας, τοῦ γράφει: «ἡ γὰρ δὴ χάρις τῆς τῶν ἑλλογίμων φωνῆς νηπιόθεν σὸν ὑπῆρξε μέλημα περισπούδαστον». Αὐτὰ γιὰ τὰ πρῶτα του χρόνια. Κρατοῦμε ὡς μαρτυρημένη γιὰ ἐκεῖνο τὸ ἀρχικὸ στάδιο τῆς ζωῆς του, τὴν λογιοσύνη.

Ὁ Μιχαὴλ Περδικάρης, σὲ κείμενό του ποὺ θὰ τὸ ἐλέγαμε σατιρικό, ἂν δὲν ἔπρεπε, ἀκριβέστερα, νὰ ὀνοματισθεῖ λιβελλογραφικό, μιλεῖ, ἀργὰ πολύ, γύρω στὰ 1800, γιὰ τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς τοῦ Καταρτζῆ, ἢ, μάλλον, τῆς συζύγου τοῦ λογίου· φυσικά, πηγαίνει ἐκεῖνον νὰ κατηγορήσει, ἀλλὰ τὰ σκάγια τὴν πιάνουν ὁπωσδήποτε:

Ὁ Καταρτσῆς ὁ ἄρχων μ' ἐγνώριζε σοφόν,
καὶ ἄκρως μ' ἀγαποῦσε σχεδὸν ὡς ἀδελφόν,
κ' εἰς κάθε σύγγραμμά του μὲ εἶχεν ὡς κριτήν,
κι ὡς σύμβουλον εἰς ὅλα, καὶ ὡς διορθωτήν.
Πλὴν ἀλλ' ἡ Καταρτσέσσα, ὡς νέα καὶ καλή,
ἐχαίρετο συχνάκις μ' ἐμένα νὰ μιλῇ,
κ' εἰς ὅ,τι ὡμιλοῦσε, φρονοῦσε φυσικά,

ὡς ἦτον φωτισμένη ἀπὸ τὰ γαλλικά.
Ὁ Καταρτσῆς ὁ ἄρχων ἐφώτισε κι αὐτὴν
νὰ στοχασθῇ ὡς λέξεις θεὸν καὶ ἀρετήν.
Τ' ἀνάθεμα νὰ ἔχῃ: ὡς ἔγινεν ἀρχὴ
εἰς ἄτοπα νὰ πέσῃ μιὰ τέτοια ψυχή.

Συμπεραίνουμε ἐδῶ, πρώτιστα, ὅτι ἡ συζυγική του ζωὴ δὲν ἐστάθηκε ὁλότελα ἀκύμαντη. Ὅμως, ὅσο κι ἂν τὰ πράγματα αὐτὰ καὶ ἡ θέση καὶ ἡ στιγμὴ ὁποὺ λέγονται εἶναι ἐπιδεκτικὰ κάποιας ἀνοχῆς ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν οἱ ὁποῖες παρέχονται, κρίνω ἄξιο νὰ συγκρατήσουμε καὶ δύο ἄλλα στοιχεῖα. Πρῶτα πρῶτα ὅτι ἐμφανίζεται ἀπὸ ἐνωρὶς ὁ Καταρτζῆς ὀπαδὸς τῶν νέων ἰδεῶν: «φυσικά», δηλαδὴ κατὰ τὸν τρόπο τῶν «νατουραλιστῶν»· καὶ ὕστερα ὅτι, ἀπὸ ἐνωρὶς ἐπίσης, παρουσιάζεται ὁ Καταρτζῆς μὲ δραστηριότητα συγγραφική. Μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἔτσι, μπορεῖ καὶ νὰ μπλέκει ὁ Περδικάρης, κομμάτι, τὶς ἐποχές, γιὰ νὰ ζωηρεύσει τὸν λόγο του, ἢ ἀπὸ παραθύμηση, εἴτε ἀπὸ ἄγνοια τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν.

Ὡστόσο, γιὰ τὰ μεταγενέστερα χρόνια οἱ μαρτυρίες πληθαίνουν: ὁ Περραιβός, ἀναφερόμενος, πολὺ ἀργότερα, στὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπροηγήθηκε ἀμέσως ἀπὸ τὰ 1790, ἀπομνημονεύει ὅτι «γοητευθείς», ὁ Καταρτζῆς, «ὑπὸ τῶν προτερημάτων τοῦ Ρήγα ἠγάπησεν αὐτὸν πατρικῶς, τὸν ἐδίδαξε τὴν γαλλικὴν καὶ τὴν ἀραβικὴν διάλεκτον, τὸν συνέδραμεν, οὕτως εἰπεῖν, διὰ τῶν σοφῶν καὶ πολιτικῶν του γνώσεων καθ' ὅλα τὰ ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας ἐπιχειρήματά του». Δὲν εἶναι περιττὸ νὰ πῶ ἐδῶ ὅτι ἐπιχειρήματα εἶναι στὸ στόμα τοῦ ἀπομνημονευματογράφου, τὰ ὅσα ἐπιχειρεῖ κανεὶς νὰ κάνει, καὶ ὄχι τὸ διαλεκτικὸ στοιχεῖο, ἡ μοναδικὴ σημασία τοῦ ὅρου τούτου στὴν ἐποχή μας. Κατὰ τὰ ἄλλα, τὸ σύνολο τῆς μαρτυρίας, καὶ μάλιστα μὲ τὸ «οὕτως εἰπεῖν» ποὺ πάει νὰ κολάσει τὰ ὑπόλοιπα, ἀφήνει τὸν ἀναγνώστη μᾶλλον ἐπιφυλακτικό. Γενικά, ἄλλωστε, ὁ Περραιβὸς δὲν εἶναι ἀπὸ τοὺς μάρτυρες ποὺ γεννοῦν μιὰ σχετικὴ τουλάχιστον ἐμπιστοσύνη, καὶ μάλιστα στὰ μεταγενέστερα, καθὼς τοῦτο, γραφόμενά του, ὅπου ἀναφέρεται σὲ περιστατικὰ ποὺ συνέβαιναν ἑβδομήντα καὶ περισσότερα χρόνια πιὸ ἐνωρίς. Ἐκεῖνο, πάντως, ποὺ φαίνεται θετικὸ μέσα στὴν ἀφήγηση, εἶναι ἡ σχέση ἀνάμε-

σα στὸν Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ στὸν πολὺ πρεσβύτερό του, φθασμένον καὶ στὴν κοινωνικὴ καὶ στὴν ἐπαγγελματικὴ ἱεραρχία, Δημήτριο Καταρτζῆ.

Στὰ 1790, 1791, ὁ Καταρτζῆς χαρακτηρίζεται σὲ γράμματα νεωτέρων του συμπατριωτῶν ὡς «Μαικήνας τῶν σοφῶν τῆς Βλαχίας» καὶ «σεβάσμιος πατριάρχης τῶν λογίων». Ὁ κύκλος ἀπὸ τὸν ὁποῖον βγαίνουν αὐτοὶ οἱ χαρακτηρισμοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ περιλάβει ἀσφαλῶς τὸν Φιλιππίδη, τὸν Κωνσταντῖνο Σταμάτη, τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ, ὁ ὁποῖος, στὴν δεκαετία 1790 καθὼς συμπεραίνεται, ἐσκέφθηκε νὰ ἐκδώσει ἕνα ἔργο τοῦ Καταρτζῆ· μὲ πολλὴ πιθανότητα μποροῦμε νὰ προσθέσουμε σ' αὐτοὺς τὸν Κοδρικᾶ, νεαρὸ τότε αὐλικὸ στὴν αὐλὴ τῆς Βλαχίας, καὶ τὸν Ἀθανάσιο Χριστόπουλο, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ κάποιους δικούς του δρόμους, ἀκολούθησε τὰ χνάρια τοῦ Καταρτζῆ. Ἂς προσθέσουμε ὅτι ὁ Κοδρικᾶς προσάγει καὶ καταθέτει τὴν δική του προσωπικὴ μαρτυρία σχετικὰ μὲ μιὰ δραματικὴ ὥρα τῆς ζωῆς τοῦ Καταρτζῆ, ὅταν ὁ γέροντας μεταρρυθμιστὴς ἐγκαταλείπει τὴν γενναία ἀναμορφωτική του προσπάθεια ἀναφορικὰ μὲ τὴν δημοτικὴ γλώσσα. Τὸ ἔτος τὸ προσδιορίζει ὁ ἴδιος ὁ Καταρτζῆς, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι «ἀπὸ τοὺς 1791», ἐννοεῖται χρόνους, ἄφησε «τὸ φυσικὸν ὕφος». Ἡ ἐπακρίβωση αὐτὴ δίνει μία αὐξημένη πιθανοφάνεια στὴν μαρτυρία τοῦ Κοδρικᾶ, ὁ ὁποῖος συσχετίζει τὴν παραίτηση μὲ τὴν ἔκδοση τῆς «Νεωτερικῆς Γεωγραφίας» τοῦ Κωνσταντᾶ καὶ τοῦ Φιλιππίδη, περιστατικὸ ποὺ ἔγινε ἀκριβῶς ἐκεῖνον τὸν χρόνο. Ἀφηγεῖται, λοιπόν, ὁ Κοδρικᾶς, πῶς, ὅταν ἐδόθη ἡ «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» καὶ τὴν ἐδιάβασε ὁ Καταρτζῆς, μπαίνοντας κάποιαν ὥρα στὰ «ἀρχεῖα», δηλαδὴ τὰ Γραφεῖα τῆς Ἡγεμονίας στὸ Βουκουρέστι, ἐδήλωσε ὅτι παραιτεῖται ἀπὸ τὴν προσπάθειά του, μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια: «Ὑπογράφω, ὑπογράφω εἰς τὸ σύστημα τοῦ κοινοῦ ὕφους ὁποὺ γράφεται, καθὼς εὐκολώτερα συνηθίζεται· ὁ πρῶτος μαθητὴς μοῦ ἐχάλασε τὴν γλώσσα μου. Ἄρα δὲν εἶναι κοινή».

Τὸ τί εἶχε γίνει τότε, θὰ προσπαθήσουμε νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε κάπως, στὴν συνέχεια τοῦ κειμένου μας αὐτοῦ. Ὡστόσο, ἔχουμε δύο στοιχεῖα νὰ συγκρατήσουμε ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐποχὴ αὐτήν, τὰ ὁποῖα θὰ ἐγγράψουμε ἐδῶ. Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, ὀλίγο ἐνωρίτερα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία τοποθετεῖται τὸ περιστατικὸ αὐτό, μιλών-

τας γιὰ τὶς συζητήσεις τὶς ὁποῖες ἐπροσκάλεσε ἡ ἐξόρμηση τοῦ Καταρτζῆ ὡς πρὸς τὴν γλωσσικὴ μεταρρύθμιση, θυμίζει πὼς ὁ λόγιος Φαναριώτης ἐκατηγορήθηκε ὅτι δὲν ἔφερνε μὲ τὸ σύστημά του τὴν γλώσσα τῶν καλλιεργημένων ἀνθρώπων τῆς Πόλης, ἀλλὰ «τὸν τῶν ἐκεῖσε γραϊδίων βατταρισμόν». Πάντως, καὶ ἂν οἱ κατηγορίες αὐτὲς ἐκτοξεύθηκαν ἐναντίον του μέσα στὴν Αὐλὴ τοῦ Βουκουρεστίου, ἢ ἔφθασαν ὡς αὐτήν, τὸ κοινωνικό του ἀξίωμα δὲν ἐδοκιμάσθηκε ἀπὸ ὅλην αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, ἢ, καὶ ἂν ἐδοκιμάσθηκε, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐγκατέλειψε τὶς ἄκρες θέσεις του, ἐστάθηκε ἀρκετὸ γιὰ νὰ τὸν ἀποκαταστήσει ἐντελῶς ὅπου εἶταν ἀνάγκη. Ἔτσι, στὰ 1794, ὁ Ἀλέξανδρος Κάλφογλου, προσεκτικός, μετρημένος, καὶ αὐστηρὸς στὶς κρίσεις του ἠθολόγος, ὅταν ἀποδοκιμάζει τὰ ἤθη στὴν Βλαχία, νέων καὶ γερόντων, μία μόνη ἐξαίρεση κάνει, καὶ αὐτὴ ἀναφέρεται στὸ πρόσωπο τοῦ Καταρτζῆ:

Ἐκεῖ νομικός τις γέρων, δίκαιος, σοφὸς ἀνήρ,
κριτὴς εἶναι ἐπιστήμων, μόνος τῆς Βλαχιᾶς φωστήρ.
Πλὴν τοιοῦτοι στὴν Βλαχίαν νὰ λαλήσουν δὲν μποροῦν·
ἐκεῖ προσωποληψίαν καὶ χατήρια θεωροῦν.
Σὺ δὲ ἀπ' αὐτὸν ν' ἀκούῃς ὠφελίμους συμβουλάς...

Μία ἄλλη μνεία θὰ ἐσημείωνα, ἰδιαιτέρως σημαντικὴ γιατὶ προέρχεται ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Δούκα. Ἡ ἀντίθεση τοῦ τελευταίου τούτου πρὸς τὸν Καταρτζῆ δὲν εἶναι, ἴσως, ἀπόλυτη, ὅπως μποροῦσε κανεὶς νὰ νομίσει σὲ μιὰ πρώτη ματιά. Πραγματικά, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε τὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα συντελοῦν σὲ κάποια προσέγγιση ἀνάμεσα στοὺς δύο λογίους. Ἀπὸ τὴν μεριὰ τοῦ Δούκα, φαινόμενο ποὺ διαπιστώνεται στὸ ἔργο καὶ ἄλλων παλαιοτέρων ἢ συγχρόνων του λογίων, δὲν ὑπάρχει ἀπέχθεια στὴν χρήση τῆς λαϊκῆς γλώσσας, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ περιορίζεται ὅσο εἶναι μπορετὸ ἡ χρήση αὐτή, καί, πάντως, ἀποκλειστικὰ ὅταν πρόκειται γιὰ σχέσεις μὲ τοὺς ἀγραμμάτους. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι σὲ τοῦτο συνεχίζεται ἡ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὴν μεριά, πάλι, τοῦ Καταρτζῆ, ὁ δεσμός του μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ εἶναι ἀδιάκοπος καὶ ὁμολογημένος, ἀκόμη καὶ στὴν πιὸ ἐντόνως χρωματισμένη ροπὴ τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ πρὸς τὴν γενικὴ καθιέρωση τῆς δημοτικῆς. Ἐξάλλου, παίζει, βέβαια, τὸν ρόλο της στὴν ὑπόθεση, ἡ ἐπιβολὴ τὴν ὁποία ἀ-

σκοῦσε στοὺς κύκλους τοῦ Βουκουρεστιοῦ τὸ πρόσωπο τοῦ σεβάσμιου ἀξιωματούχου τῆς ἡγεμονικῆς Αὐλῆς. Ὅμως, τὸ γεγονὸς ὅτι —ὀλίγο μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μεταρρυθμιστῆ— ὁ Δούκας τὸν ἀναφέρει, σὲ βιβλίο, εὔφημα καὶ μὲ τρόπο ποὺ ἐκφράζει ἀγαθὲς προσωπικὲς ἐπαφές, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐντάξουμε τὸν ἠπειρώτη λόγιο ἀνάμεσα στοὺς μάρτυρες τῆς ζωῆς τοῦ Καταρτζῆ: «...Ἔγραψε δὲ μετὰ ταῦτα πλατύτερον καὶ ὁ μακαρίτης Ἄρχων Κλοτζιάρης Παναγιωτάκης Καταρτζῆς»... «Ἔπειτα ἔγραψεν ὁ αὐτὸς εἰς τὸν μακαρίτην Σέργιον τὸν ἐν Βυζαντίῳ διδάσκαλον· ὃς ἀποκριθεὶς οὐ καθ' ἣν εἶχεν ἐν φιλοσοφίᾳ ὑπόληψιν, ἐπιχειρήσας ἀπὸ τοῦ ἀξιωματικοῦ τῶν αἰώνων, μᾶς ἐψύχρανεν ὅλους παρὰ προσδοκίαν, πολλὴν κόρυζαν ἡμῶν καταχέας». Τὴν ἀγροικία τῆς ἔκφρασης, τὴν ἀφήνουμε στὸν συντάκτη τοῦ κειμένου καὶ στὴν παράδοση ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ἐξαρτημένος· ἀλλὰ κρατοῦμε αὐτὸ τὸ πρῶτο πληθυντικό, ὅπου σμίγουν ὁ Δούκας, ὁ κύκλος του, καὶ ὁ Καταρτζῆς: πολὺ χαρακτηριστικά, ἡ ἀποδοκιμασία τὴν ὁποία φαίνεται νὰ ἐξέφρασε ὁ ἐπιστολογράφος ὡς πρὸς τὸν Καταρτζῆ, στενοχωρεῖ τοὺς οἰκείους τοῦ Δούκα καὶ τὸν Δούκα τὸν ἴδιο. Τὴν παράσταση αὐτὴν ἐνισχύει καὶ ἕνα ἄλλο περιστατικό: στὰ ἴδια χρόνια ὁ Καταρτζῆς συγκαταριθμεῖται ἀνάμεσα στοὺς συνδρομητὲς στὴν ἔκδοση τοῦ Θουκυδίδη ἀπὸ τὸν Δούκα· ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ Φαναριώτη λογίου σπανίζει σὲ τέτοιου εἴδους πίνακες.

Τελευταῖα θὰ σημειώσω τρεῖς ἀκόμη μαρτυρίες, οἱ ὁποῖες παρουσιάζουν ἰδιαίτερη σημασία, ἐξαιτίας τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα τὶς ἔχουν καταθέσει. Ἡ πρώτη προέρχεται ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Σεργίου Μακραίου. Στὸ ἀχρονολόγητο τοῦτο κείμενο, ὁ ἀρχαϊστὴς λόγιος ἀπονέμει ἀνεπιφύλακτη τιμὴ στὸν Καταρτζῆ, «τὸν μυρίων ἐπαίνων καὶ λόγων ἄξιον, καὶ πάντ' ἄριστον φίλον Δημήτριον»· συνεχίζοντας, μιλεῖ, πάντοτε ἀναφορικὰ μὲ τὸν ἴδιον, γιὰ «νοῦν γέμοντα συνέσεως».

Οἱ δύο ἄλλες μαρτυρίες ἀναφέρονται σαφῶς στὰ μεταγενέστερα χρόνια, καὶ μάλιστα στὴν περίοδο ἐκείνην τοῦ βίου τοῦ Καταρτζῆ, ἡ ὁποία ἀρχίζει, ἀφοῦ ὁ γέροντας μεταρρυθμιστὴς παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν προσπάθειά του γιὰ τὴν εὐθυγράμμιση τῆς νέας ἑλληνικῆς. Θυμίζω τὸ περιστατικὸ τοῦτο ἐξ ἀφορμῆς τους, γιατί, ἴσως, ὡς ἕνα σημεῖο, μᾶς ἐξηγοῦν τὶς αἰτίες οἱ ὁποῖες τὸν ὁδήγησαν στὴν

παραίτησή του· ὅλοι οἱ λόγιοι δὲν ἔχουν τὴν ἀγαθότητα τοῦ Δούκα, οὔτε τὰ σκεπτικὰ ποὺ ἐνδεχομένως ἐκατάσταιναν ἤμερο, στὴν περίπτωση αὐτήν, τὸν Σέργιο Μακραῖο. Ἔτσι, ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, γράφοντας πολὺ ἀργότερα, στὰ 1812, θυμᾶται τὶς θεωρίες τοῦ Καταρτζῆ, τοὺς ὀπαδούς του, χωρὶς νὰ ὀνοματίζει κανένα, καὶ σημειώνει: «ὅσοι μετεχειρίσθησαν τὰ τοιαῦτα, αὐτοὶ ἀφ' ἑαυτῶν μετενόησαν ἐννοήσαντες τὴν ἀπάτην, καὶ ἅπαξ μόνον ἔγραψαν· τινὲς δὲ καὶ ἀρξάμενοι ἔπαυσαν, συμβουλευθέντες ὑπὸ τῶν πιστῶν καὶ ὀξυδερκῶς βλεπόντων τὰ πράγματα φίλων». Μιὰ γενικὴ καταφορὰ τῆς λογιοσύνης διαβλέπει κανεὶς ἐδῶ νὰ ὀρθώνεται γιὰ νὰ φράξει τὸν δρόμο στὴν προσπάθεια τοῦ Καταρτζῆ. Αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς διάθεσης τὴν ἔκφραση μᾶς δίνει ἡ ἄλλη μαρτυρία, τοῦ Στέφανου Κομμητᾶ.

Μποροῦμε νὰ τὴν χρονολογήσουμε μὲ ἱκανοποιητικὴν ἀκρίβεια: τὸ 1800 ἐξέδωσε ὁ Κομμητᾶς τὸν «Παιδαγωγό» του, γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας, καμωμένη, κατὰ τοὺς παλαιοὺς κανόνες, ἀρχαῖα ἑλληνικά. Στὸν πρόλογο ἀποδοκιμάζει τὶς ἀνακαινιστικὲς προσπάθειες: «καὶ μή, καθάπερ τινές, κακῶς εἰδότες, οἰηθῶμεν τὴν γραμματικὴν διδασκαλίαν ξυγγράφεσθαι δεῖν τῇ χυδαϊκῇ διαλέκτῳ». Τὸν τόνο τὸν δίνει αὐτὸ τὸ «κακῶς εἰδότες»· ἡ συνέχεια παρουσιάζεται ἀνάλογη: ὁ λόγος εἶναι περὶ «φρενοβλαβίας», ὑποστηρίζεται ὅτι αὐτὲς οἱ θεωρίες ὀφείλονται στὴν ἀμάθεια τῶν ἀνακαινιστῶν, καὶ ἡ ἀπόληξη, ὅτι αὐτοὶ οἱ αἱρεσιάρχες δὲν θὰ πείσουν τοὺς φρονίμους «κἂν διαρραγῶσι βοῶντες». Ὁ Καταρτζῆς εἶχε, πραγματικά, γράψει ἕνα τέτοιο ἔργο, δηλαδὴ συντακτικὸ τῆς ἀρχαίας, «μὲ ρωμαίικια», καθὼς λέει, «διδασκαλία»· δυσαρεστήθηκε καὶ ἔγραψε στὸν Κομμητᾶ προσωπικὴ ἐπιστολή, ἡ ὁποία, γιὰ τὴν ὥρα, δὲν ἔχει φανεῖ. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴν ἑτοίμασε ὁ Κομμητᾶς μιὰν ἀπάντηση, τῆς ὁποίας τὸ σχέδιο ἐσώθηκε. Δὲν γνωρίζουμε ἂν ἔφθασε στὸν Καταρτζῆ, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τὴν ὁποία ἐξετάζουμε ἐδῶ, τὸ ζήτημα δὲν ἔχει μεγάλη σημασία: τὸ πολὺ ἂν ἐντράπηκε ὁ Κομμητᾶς τὸν ἀποδέκτη τὴν τελευταία στιγμή. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει στὴν περίπτωσή μας, εἶναι νὰ διαπιστώσουμε, προκειμένου γιὰ κείμενο οὐσιαστικὰ περιορισμένο μέσα στὸν χρόνο, ἀνάμεσα στὰ 1800 ὁπού βγαίνει τὸ βιβλίο καὶ στὰ 1807 ὁπού πεθαίνει ὁ Καταρτζῆς, τὴν βιαιότητα, τὴν ὑβριστική, τὴν ὁποία προκαλεῖ στὸν Κομμητᾶ ἡ ἐκ-

δήλωση τῶν διαφωνιῶν τους: στὶς χυδαιότητες τοῦ ἐντύπου ἔρχονται τώρα νὰ προστεθοῦν οἱ αὐτόγραφες, ὅπου ἀκόμη καὶ ὁ πατροπαράδοτος σεβασμὸς τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὰ γερατειά, παραμερίζει γιὰ νὰ σχολιασθεῖ ὑβριστικὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἡλικία τοῦ ἀνακαινιστῆ· «πολλοὶ γὰρ τῶν ἀγοραίων γεραίτατοι μὲν εἰσιν, ἀλλὰ κατά τινα χυδαίαν παροιμίαν δυοῖν ὄνοιν κριθὰς νέμειν οὐ δύνανται», καὶ ἀκόμη, «πολιὰ χρόνου μήνυσις, οὐ φρονήσεως», καὶ ἄλλα. Πρέπει νὰ εἶχε περάσει τὰ ἑβδομήντα ὁ Καταρτζῆς τότε, καὶ νὰ εἶχε περάσει τὰ τριάντα ὁ Κομμητᾶς: δὲν εἶταν πιὰ παιδί, μὲ ἐλαττωμένη εὐθύνη.

Βέβαια, πλούσιος δὲν εἶναι ὁ ἀμητός: ἡ εἰκόνα τοῦ Καταρτζῆ δὲν ξεκαθαρίζει μὲ τὶς μαρτυρίες τὶς ὁποῖες συναποκομίσαμε. Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῶν ἀνθρώπινων σχέσεων, γύρω του, ἐπύκνωσε μία ὁμάδα σημαντικὴ λογίων τῆς ἐποχῆς του καὶ τοῦ κλίματός του, ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ μᾶς εἶταν δύσκολο νὰ διαπιστώσουμε μιὰ αἰσθητὴ ἀπουσία: Λάμπρος Φωτιάδης, Μιχ. Περδικάρης, Κωνσταντῖνος Σταμάτης, Χριστόφορος Περραιβός, Δανιὴλ Φιλιππίδης, Παναγιώτης Κοδρικᾶς, Ρήγας Βελεστινλῆς, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, Ἀθανάσιος Χριστόπουλος, Ἀλέξανδρος Κάλφογλου, Νεόφυτος Δούκας, Σέργιος Μακραῖος, Ἀθανάσιος Σταγειρίτης, Στέφανος Κομμητᾶς. Καὶ πάλι ἐμεῖς, μὲ τὴν συνέχιση τῆς ἔρευνάς μας, θὰ προσπαθήσουμε νὰ καταστήσουμε σαφέστερο τὸ περίγραμμα τοῦ κύκλου αὐτοῦ, νὰ τὸν πλουτίσουμε, ἐνδεχομένως, καὶ μὲ ἄλλα ὀνόματα, καὶ νὰ διακρίνουμε καλύτερα τὴν θέση τὴν ὁποία κατέχει ὁ Καταρτζῆς μέσα σ' αὐτόν. Πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτόν, θὰ πορευθοῦμε τώρα πρὸς ἕνα δεύτερο πλέγμα μαρτυριῶν, ἐκεῖνο ποὺ παρέχεται ἀπὸ τὰ διοικητικὰ κείμενα, ὅσα μᾶς εἶναι γνωστά, ὅπου ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ Καταρτζῆ. Ὅμως, ἀμέσως θὰ ἰδοῦμε γιὰ ποιούς λόγους κι αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ ἀποφασιστικό.

Ἀληθινά, θὰ πρέπει τώρα νὰ παρενθέσουμε τὸ θέμα τῶν δυσχερειῶν οἱ ὁποῖες σχετίζονται μὲ τὸ ὄνομά του. Τὸ ὀξὺ αὐτὸ πρόβλημα, ποὺ μᾶς ἐμποδίζει νὰ ἀποκτήσουμε μία ξεκάθαρη νεοελληνικὴ προσωπογραφία, τὸ πρόβλημα τῶν νεοελληνικῶν ὀνομάτων, φθάνει στὸ ὅριο, στὴν περίπτωση τοῦ Καταρτζῆ. Οὔτε τὸ ὄνομά του, τὸ χρυσὸ τοῦτο νῆμα ποὺ δένει σὲ μιὰν ἀρμαθιὰ τὰ τεκμήρια τῆς ζω-

ῆς, δὲν μᾶς ἔχει παραδοθεῖ μὲ τρόπο ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε σ' ἐκεῖνον, μὲ βεβαιότητα: ποικιλίες, προσγραφὲς ἀμφίβολες, στηριγμένες σὲ ὑποθέσεις, ἀσάφεια χρονολογικὴ στὰ διαδοχικὰ ὀνόματα ὑπὸ τὰ ὁποῖα φέρεται, εἶναι περίπου ὅ,τι ἔχουμε γι' αὐτόν, ποὺ νὰ μᾶς βοηθεῖ νὰ συγκεντρώσουμε τὶς σχετικὲς μαρτυρίες σὲ ἕνα σύνολο. Βάζοντας τὶς εἰδήσεις σὲ τάξη γνησιότητας, θὰ ἔλεγα, ἀρχίζοντας, ὅτι πρέπει νὰ δεχθοῦμε χωρὶς δισταγμὸ τὶς προσφωνήσεις τῶν δύο ἐπιστολῶν τὶς ὁποῖες στέλνει στὸν Καταρτζῆ ὁ Λάμπρος Φωτιάδης τὸ 1789: ἡ μία προσφωνεῖται «Δημητρίῳ τῷ εὐγενεστάτῳ», ἡ ἄλλη «Δημητρίῳ τῷ Φωτιάδῃ». Ἀκόμη πιὸ σημαντική, ἀπὸ τὴν ἴδια ἀλληλογραφία, εἶναι ἡ ἀντίστροφη προσφώνηση: «Δημήτριος ὁ Φωτιάδης Λάμπρῳ τῷ Φωτιάδῃ εὖ πράττειν». Ἐκδότης τῶν ἐπιστολῶν εἶναι, βέβαια, ὁ Νεόφυτος Δούκας· θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποπτεύσει ὅτι μὲ τὸν ἀρχαϊσμό του καὶ τὴν ροπὴ πρὸς αὐθαίρετη παρουσίαση τῶν κειμένων, χαρακτηριστικὸ τῶν λογίων τοῦ κλίματός του καὶ τῆς ἐποχῆς του, προσέθεσε μόνος τὶς προσφωνήσεις· μὰ τοῦτο εἶναι ἀπίθανο, γιατὶ ὁ ἴδιος, στὴν ἴδια θέση, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες, ἀλλιῶς ὀνοματίζει τὸν συγγραφέα: «Ἐπιστολαὶ ἀμοιβαῖαι περὶ γλώσσης τοῦ Ἄρχοντος Κλοτζιὰρ Δημητρίου Καταρτζῆ, καὶ Λάμπρου τοῦ Φωτιάδου τοῦ ἐν Βουκουρεστίῳ διδασκάλου». Γιὰ νὰ τελειώνουμε μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ Δούκα, θυμίζω ὅτι στὰ 1808 μνημονεύει τὸν Καταρτζῆ ἀλλιῶς: εἶναι ὁ «Μακαρίτης Ἄρχων Κλοτζιάρης Παναγιωτάκης Καταρτζῆς». Ἀλλοῦ ἔχουμε, στὴν ἴδια γύρω ἐποχή, «Δημήτριος Κλοτζιάρης ὁ Καταρτζῆς», ἢ, ἀκόμη, «Δημήτριος ὄνομα, Καταρτζῆς δὲ τουπίκλην». Πάντως στὰ 1806, στὸν πίνακα τῶν συνδρομητῶν τοῦ Θουκυδίδη, ἀναγράφεται ὡς «Ἄρχων Μέγας Κλουτζιάρης Δημήτριος Καταρτζῆς».

Συνεχίζοντας μὲ τεκμήρια τῆς ἐποχῆς, ἔχουμε ἀκόμη, σὲ συναφεῖς περιοχές, ἄξιες λόγου μαρτυρίες τρίτων. Τέτοια εἶναι ἡ μνεία τοῦ Περδικάρη, «ὁ Καταρτζῆς ὁ ἄρχων». Ὁ Κωνσταντᾶς, ἀρχαΐζοντας, προσφωνεῖ ἐπιστολή του στὰ 1787 «Δημητρίῳ μεγάλῳ Κλουτζιάρῃ»· οἱ σχέσεις του μὲ τὸν δικό μας Δημήτριο μᾶς πείθουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πρόσωπο· τὸ 1800 τὸν μνημονεύει ἀκριβέστερα: «τῷ ἄρχοντι Κλουτζιάρῃ Κανταρτζῆ». Στὴν ἐπιστολικὴ κοινωνία τοῦ 1790-1791, τὴν ὁποία ἀναφέρω πιὸ ἐπάνω, γίνεται λόγος γιὰ τὸν «Καταρτζῆ». Ὁ Κοδρικᾶς καθορίζει πιὸ ἀναλυτικὰ τὸ ὀνο-

μα, καὶ παρέχει ἄλλες, σωστές, βιογραφικὲς εἰδήσεις: «Δημητράκης Φωτιάδης, ὁ καὶ Καταρτζῆς συγγενείας λόγῳ ἐπιλεγόμενος»· θὰ δοῦμε ὕστερα τί πρέπει νὰ καταλάβουμε μὲ αὐτὴν τὴν συγγένεια. Ὁ Σέργιος ὁ Μακραῖος τοῦ ἀπευθύνει ἐπιστολὴ μὲ τὴν προσφώνηση «τῷ μεγάλῳ λογοθέτῃ Δημητρίῳ». Ὁ Περραιβός, ἀργὰ πολύ, καθὼς εἴπαμε, γράφει «Δημήτρτος Κανταρτζῆς»· μεταγενέστερη ἐπίσης εἶναι, ἀλλὰ ἰσχυρὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Νικολάου Λογάδη, ὁ ὁποῖος γράφει (1829) «τοῦ ἤδη μακαρίτου Δημητρίου τοῦ Καταρτζῆ».

Στοιχεῖα μποροῦμε νὰ ἀντλήσουμε καὶ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Καταρτζῆ, σωζόμενα αὐτόγραφα εἴτε θεωρημένα ἀπὸ τὸν ἴδιο, εἴτε, ὁπωσδήποτε, ἀντιγραμμένα πολὺ κοντὰ στὰ πρωτότυπα. Τὸ πυκνὸ δίκτυο παραπομπῶν ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσά τους, οἱ σχετικὲς μαρτυρίες καὶ ἄλλα δεδομένα τῆς ἐποχῆς, ἀποτρέπουν, εὐτυχῶς, κάθε σκέψη γιὰ χωρισμὸ τοῦ συγγραφέα τῶν ἔργων αὐτῶν σὲ δύο ἢ περισσότερα πρόσωπα, ὑπόθεση, ἄλλωστε, ποὺ καὶ ἂν μποροῦσε νὰ ὑποστηριχθεῖ σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση, θὰ εἶταν εὔκολο νὰ καταρριφθεῖ μὲ πολλοὺς ἄλλους τρόπους. Τὰ ἔργα του, λοιπόν, ὡς πρὸς τὸ ὄνομά του, παρουσιάζονται μὲ τὶς ἀκόλουθες μορφές· θυμίζω ὅτι τὸ σύντομο διάστημα χρόνου στὸ ὁποῖον ἐκτείνεται ἡ ἐξακριβωμένη ἐργογραφία του, δίνει ἰδιαίτερη βαρύτητα στὸν ἔλεγχό μας αὐτόν: ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου του ποὺ εἶχε ἑτοιμασθεῖ γιὰ νὰ ἐκδοθεῖ ἐπιμελημένο ἀπὸ τὸν Κωνσταντᾶ, ἀναγράφει τὸν συγγραφέα ὡς «Δημήτριο Παναγιωτάκη». Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν παράφραση τοῦ ἔργου ἐκείνου σὲ γλώσσα αἱρετή· ὡστόσο στὴν οἰκεία προσφώνηση διαβάζουμε γιὰ ὑπογραφὴ ἁπλῶς «Δημήτριος Κλουτζιάρης». Τὰ χειρόγραφα μιᾶς «Δικανικῆς Τέχνης» του, ἔργου μεταγενέστερου, ποὺ σώζεται σὲ τρία διαφορετικὰ ἀπόγραφα, ἔχουν ὅλα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ ὄνομά του: Δημητρίου Παναγιωτάκη. Στὶς μεταφράσεις του ὑπογράφεται σταθερὰ Δημήτριος Παναγιωτάκης Κλουτζιάρης. Ὁ ἀντιγραφέας μιᾶς «Γραμματικῆς» του, πάντως σὲ μεταγενέστερα χρόνια, πέρα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ζήτησή μας αὐτήν, τὸν λέει ἄρχοντα Κλοτσιάρη Παναγιωτάκη Καταρτζῆ· τοῦτο, μαζὶ καὶ μὲ ἄλλα σκεπτικά, μᾶς φέρνει πρὸς τὸ κλίμα τοῦ Δούκα.

Ἡ ἔρευνά μας ὁδηγεῖ σὲ κάποια συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε τώρα, διατηρώντας καὶ τὶς ὀλίγες ἐπιφυλά-

ξεις τὶς ὁποῖες ἐξέθεσα: α') Ὁ ἴδιος ὑπογράφεται Δημήτριος Φωτιάδης, ἢ Φωτάκης (Φωτάκη;), ἢ Παναγιωτάκης (Παναγιωτάκη;), σὲ ἐπιστολές του· στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων του, ἔχουμε Δημήτριος Παναγιωτάκης, ἤ, ἀπὸ τὸν τίτλο, Δημήτριος Κλουτζιάρης. β') Ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, οἱ σύγχρονοί του, κανονικὰ τὸν ὀνομάζουν Καταρτζῆ· τὸν ὀνομάζουν ὅμως καὶ ἀπὸ τοὺς τίτλους τοῦ Παχαρνίκου, τοῦ Κλουτζιάρη ἢ τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη, καθὼς καὶ Παναγιωτάκη, καὶ Φωτιάδη, καὶ Φωτάκη. γ') Σὲ δημόσια ἔγγραφα, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦμε συνεχίζοντας, ὑπογράφει μὲ ὅλους τοὺς πιὸ ἐπάνω τρόπους. Τέλος, ὁ γιός του καὶ ὁ ἐγγονός του ἔμειναν γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα Καταρτζῆς, ἀποκλειστικά· πραγματικὰ τὸ ὄνομα τοῦτο εἶναι τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τῆς συζύγου του, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ σόι της εἶταν ἐπίσημο βλαχικό, καὶ τὸ ζεῦγος ἐζοῦσε στὸ Βουκουρέστι, ἐξέπεσε τὸ ὄνομα τῆς ἀνδρικῆς φύτρας, καὶ ἐπέζησε μόνο τῶν Καταρτζήδων τὸ ὄνομα.

Ἔτσι ἔχουμε νὰ ἐκτείνουμε τὶς ἀναζητήσεις μας μέσα στὸν εὐρύτατο αὐτὸν κύκλο τῶν ὀνομάτων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ περίπτωση μιᾶς κάποιας, ἂς εἶναι καὶ σχετική, συνωνυμίας. Τὸ σίγουρο εἶναι τὸ βαπτιστικό, Δημήτριος· ὅταν ἀπαντοῦμε ἄλλο βαπτιστικό, Φώτης, ἢ Παναγιώτης, ξέρουμε καλὰ ὅτι δὲν πρόκειται γι' αὐτόν. Τὸ οἰκογενειακό του, ἂν εἶχε οἰκογενειακό, ὄνομα, θὰ εἶταν, ἂς ποῦμε, Παναγιωτάκης. Ὁ πατέρας του, μὲ πιθανότητες αὐξημένες ἀπὸ ἕνια στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παραθέτω συνεχίζοντας, μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι ἐλεγόταν Φώτης, καὶ ὅτι, συνεπῶς, ὁ Δημήτριος ἀκούσθηκε Φωτιάδης, Φωτάκης, ἢ Φωτίου. Ἀπὸ τὸ 1779 ἀγάπησε καὶ ἐχρησιμοποίησε τὸ τιτλώνυμο Κλουτζάρης, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν γάμο του καὶ πέρα ἄρχισε νὰ ὀνομάζεται ὁλοένα καὶ πιὸ κανονικὰ Καταρτζῆς· στὸ μεταξὺ ὅμως ἐχρησιμοποιήθηκε γι' αὐτὸν καὶ τὸ τιτλώνυμο τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη.

Μὰ τώρα, προκειμένου γιὰ τὴν δημόσια δράση τοῦ Καταρτζῆ καὶ τὰ μνημεῖα της, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἀσφαλέστερο στήριγμα, ὅταν θέλουμε νὰ ἐνίσουμε καὶ νὰ χωρίσουμε φρόνιμα, θὰ μᾶς τὸ δώσει ἡ ρουμανικὴ ἱστοριογραφία. Ἐκεῖ, μέσα στὰ συμφραζόμενα τῆς ἐποχῆς, μέσα στὴν πυκνότητα τῶν ὑπηρεσιακῶν ἐγγράφων, στὶς σειρὲς τῶν ὀνομάτων, στὶς παραλλαγὲς τῶν περιπτώσεων καὶ στὶς μεταβολὲς τῶν τίτλων, προαγωγές, ἀποχωρήσεις, θανάτους,

ὑπάρχουν τὰ καλύτερα δεδομένα γιὰ νὰ διακριθοῦν πρόσωπα λίγο ἢ πολὺ συνώνυμα, γιὰ νὰ ταυτισθοῦν ἄλλα ποὺ ἐμφανίζονται μὲ ποικιλία ὀνομάτων. Ἀκολουθῶ, λοιπόν, σὲ τοῦτο, πρόθυμα, τοὺς πιὸ ἐμπείρους ἀπὸ τοὺς Ρουμάνους ἱστοριογράφους στὰ θέματα αὐτά, καὶ καταλήγω μαζί τους νὰ βγάλω ἀπὸ τὸ πολυώνυμο αὐτὸ πρόσωπο μία μορφή, ἡ ὁποία φαίνεται ἀρκετὰ πιθανή.

Ὁ Δημήτριος, λοιπόν, Παναγιωτάκης, εἶναι γιὸς τοῦ Φωτίου, ἰατροῦ, ὁ ὁποῖος διετέλεσε στὴν ὑπηρεσία τοῦ Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, ὁσποδάρου κατὰ καιρούς, ἀνάμεσα στὰ 1730 καὶ στὰ 1769, καὶ στὴν Βλαχία καὶ στὴν Μολδαβία. Ὁ γιὸς εἶχε σχέσεις μὲ τὸν περίφημο Σταυράκη, στὰ χρόνια 1761 μὲ 1765, ὁπότε ἔχουμε τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ ἰσχυροῦ τραπεζίτη· οἱ διώξεις, οἱ ὁποῖες ἄγγισαν καὶ τὸν κύκλο τοῦ Σταυράκη δὲν ἄφησαν ἀπείρακτο καὶ τὸν Καταρτζῆ, ὁ ὁποῖος ἐφυλακίσθηκε. Μά, ὅπως συνέβαινε τότε μὲ πυκνὸ ρυθμό, στὰ δυναμικὰ ἐκεῖνα χρόνια τῶν συχνῶν ἐναλλαγῶν τῆς φαναριώτικης ἐξουσίας, ἡ κακὴ τύχη δὲν ἐκράτησε καιρό: κιόλας στὰ 1769 ἕνας Παχάρνικος ποὺ ἀπαντᾶ στὰ χρονικὰ τῆς ἐποχῆς φαίνεται νὰ εἶναι αὐτός. Στὰ 1770, μέσα στὴν ταραχή, τὴν ὁποία ἔχει προκαλέσει ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος, ὁ Καταρτζῆς γίνεται Λογοθέτης καὶ προάγεται ὕστερα, κατὰ τὴν θέληση τῆς ρωσικῆς ἐξουσίας, στὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη. Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸν βρίσκεται ἡ ὑπογραφή του σὲ ἔγγραφα ὡς τὰ 1773· μὰ σὲ ὅλη τὴν ὕστερη ζωή του, τυχαίνει νὰ μνημονευθεῖ μὲ τὴν παλαιά, ὑψηλήν, ἐκείνην ἰδιότητά του. Στὸ μεταξύ, μετὰ τὸν πόλεμο, στὰ 1777, τὸν βρίσκουμε νὰ ὑπογράφει ὡς Παχάρνικος ἕνα ἀρχαϊκὸ ἐπίγραμμα· τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ εἶναι δημοσιευμένο σὲ πανηγυρικὴ ἔκδοση, καμωμένη μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Νικολάου Βελαρᾶ, γιὰ νὰ ἐγκωμιασθεῖ ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης. Δύο χρόνια ἀργότερα συνέβη κάτι, ποὺ φαίνεται νὰ ἐστάθηκε ἀποφασιστικὸ γιὰ τὴν συνείδησή του: ὅταν, πολὺ πιὸ ἀργά, στὰ 1793, προσφωνεῖ ἕνα ἔργο του στὸν τότε ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρο Μουρούζη, διατυπώνει μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο τοὺς τίτλους του: «Δημητρίου Παναγιωτάκη, Μεγάλου Κλουτζιάρη κατὰ τὸ ᾳψοθ΄ ἔτος». Ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς ἐπραγματοποιήθηκε ἡ μεγάλη μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη στὴν Βλαχία, μποροῦμε νὰ θεωροῦμε, ὅτι ὁ διορισμὸς τοῦ Καταρτζῆ τότε, ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, εἰ-

τε ἡ ἐπικύρωση παλαιοτέρου διορισμοῦ του, ἀπετέλεσε, στὰ μάτια τοῦ τιμώμενου, τὴν πιὸ σημαντικὴ διοικητικὴ ἐπιβράβευση τῆς ζωῆς του. Σὲ ὑπηρεσιακὰ καὶ ἄλλα κείμενα τῶν ἑπομένων ἐτῶν, ἀπαντᾶ πολλὲς φορὲς ἡ ὑπογραφή του, μὲ τὸ ἀξίωμα αὐτό.

Ὅμως, στὰ 1792, φέρεται μὲ τὸν τίτλο τοῦ «πρώην μεγάλου κλουτζιάρη», ὅσο κι ἄν, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, στὶς τιμητικὲς ἢ ἄλλες προσφωνήσεις ἐξακολουθεῖ νὰ τοῦ ἀπονέμεται ἡ ἰδιότητα χωρὶς τὸ «πρώην». Ἄλλωστε, ἀρκετὰ κοντὰ σ' αὐτὰ τὰ χρόνια πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ ὁπού ἀποφασίσθηκε νὰ ἐκδοθεῖ ἕνα βιβλίο του, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γρηγόριου Κωνσταντᾶ· τὸ χειρόγραφο, ἕτοιμο γιὰ τὸ τυπογραφεῖο, ὅπου δὲν ἔφθασε ποτέ, τὸ ἔχουμε, καὶ ἐπιγράφεται: «Δημητρίου Παναγιωτάκη, μεγάλου λογοθέτη τῆς Ἐκλαμπροτάτης Αὐθεντίας Οὐγγροβλαχίας», κλπ. Λέω ὅτι θὰ εἶναι κοντὰ στὸν φθίνοντα αἰώνα, γιατὶ τότε εἶναι ποὺ ὁ Κωνσταντᾶς ἐπεδίωξε, ἀκολουθώντας, ἴσως, τὸ παράδειγμα τοῦ ἐξαδέλφου του, τοῦ Ἀνθιμου Γαζῆ, νὰ ὀργανώσει ἐκδοτικὲς δραστηριότητες, στὶς ὁποῖες, πάντως, δὲν ἐπέτυχε. Δὲν γνωρίζουμε ποιοί εἶναι οἱ λόγοι ποὺ ἐμπόδισαν τὴν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Καταρτζῆ: ἔχουμε τὴν διασταύρωση, τὴν συνάντηση, τῶν ἀποτυχιῶν δύο ἐντίμων ἀνθρώπων.

Αὐτὰ γιὰ τὴν διοικητική του σταδιοδρομία. Ἡ οἰκογενειακή, ἡ ὁποία συχνά, στοὺς Φαναριῶτες ἰδίως, ἔχει στενὸ σύνδεσμο μὲ τὴν πρώτη, ἐμφανίζει κι ἐδῶ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦτο: ὁ γιὸς τοῦ ἰατροῦ καὶ συμβούλου τῆς Αὐλῆς τῶν Μαυροκορδάτων, θὰ συζευχθεῖ, καθὼς εἴδαμε, θυγατέρα μιᾶς ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐγχώριες οἰκογένειες. Ἀπὸ τὸν γάμο αὐτὸν ἐγεννήθηκε, πάντως, ἕνα ἀγόρι, ὁ Στέφανος. Τὰ παιδαγωγικὰ καὶ διδακτικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Καταρτζῆ δὲν φαίνονται ἄσχετα ἀπὸ τὴν ἀνατροφὴ τὴν ὁποία θέλησε νὰ δώσει στὸ γιό του: στὰ 1783 ἀναφέρει ὅτι τὸν ἐδίδαξε τὰ γαλλικά· ἡ «Γραμματικὴ τῆς ρωμέικιας ἢ φυσικῆς γλώσσας» (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ὅρους δικούς του), τὴν ὁποία συνέγραψε κατὰ τὸ 1787, πιθανότατα, προορίζεται αὐτὸν νὰ διδάξει. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι εἶναι γραμμένη μὲ καλοδιάθετη θυμοσοφία, μὲ κατανόηση καὶ στοργὴ πρὸς τὸν ἐπίδοξο ἀναγνώστη της. Αὐτὰ προσδιορίζουν περίπου, τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία τοῦ Στέφανου· ἀπὸ ἐκεῖ, ἔμμεσα, ἔχουμε μιὰν ἔνδειξη γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ γάμου τοῦ Καταρτζῆ: κά-

που, ἂς ποῦμε, μέσα στὴν δεκαετία 1770. Τὸν Στέφανο, τὸν βρίσκω στὰ 1807, μὲ τὸν τίτλο τοῦ Μεγάλου Παχάρνικου, στὸ Βουκουρέστι, συνδρομητὴ σὲ ἕνα ἑλληνικὸ βιβλίο· ὡστόσο, ὅπως εἶταν ἐπόμενο, ἡ ἀπογονὴ τοῦ Καταρτζῆ θὰ ἐκρουμανισθεῖ: ὅλα συντελοῦν σ' αὐτό, ἀπὸ τὴν ἐπιβλητικὴ γενιὰ τῆς συζύγου ὡς τὴν παραμονὴ τῆς οἰκογένειας στὸ Βουκουρέστι, καὶ ὡς τὴν ἐθνικιστικὴ ἔξαρση, ἡ ὁποία συνεβάδισε στὴν Ρουμανία μὲ τὸ τέλος τῆς Φαναριοκρατίας. Χαρακτηριστικό, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις, εἶναι ὅτι ὁ ἐγγονὸς τοῦ Καταρτζῆ, ὁ Barbu Καταρτζῆς, διετέλεσε Ρουμάνος πολιτικός, καὶ ἀπέθανε δολοφονημένος, ὡς Πρωθυπουργὸς τῆς Ρουμανίας (1862)· ἀνήκει στὸν ἄκρως συντηρητικὸ πολιτικὸ σχηματισμὸ καὶ μνημονεύεται στὴν ρουμανικὴ γραμματεία γιὰ τὰ ρητορικά του προσόντα. Τὸν ἀπόλυτον αὐτὸν ἐκρουμανισμὸ ἐγνώρισε ἡ ἀπογονὴ πολλῶν ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν στὴν Ρουμανία, φαναριωτικῶν ἢ ἄλλων.

Γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Καταρτζῆ ἔχουμε κατηγορηματικὰ βεβαιωμένο τὸ 1807, πρὸς τὸ τέλος τῆς χρονιᾶς· σύμφωνα μὲ πληροφορία δοσμένη ἀπὸ τὸν Δ. Ροῦσο, προσεκτικὸ κατεξοχὴν ἐρευνητή, εἶχε, τότε, κλείσει τὰ ἑβδομήντα χρόνια τῆς ἡλικίας του. Κανένα ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο δὲν ἀντιβαίνει κατηγορηματικὰ στὴν παραδοχὴ τῆς πληροφορίας αὐτῆς· ὡστόσο, κάποια ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τεκμήρια θὰ παρακινοῦσαν νὰ θεωρήσουμε ὅτι εἶταν κατά τι πρεσβύτερος στὰ 1807. Ἀρκοῦμαι νὰ σημειώσω ὅτι γύρω στὰ 1790, δηλαδὴ ὅτι γύρω στὰ 55 του χρόνια, σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς οἱ ὁποῖοι μᾶς προσφέρονται, ὀνοματίζεται, ὅπως εἴδαμε, γέροντας, πατριάρχης· ὁ Περραιβός, ὡς πρὸς τὸν ὁποῖον ἐσημειώσαμε ἐνίους ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ μᾶς κάνουν νὰ ἀμφιβάλλουμε γιὰ τὶς μαρτυρίες του, τὸν λογαριάζει ἑβδομηντάρη γύρω στὰ 1793. Τοῦτο ταιριάζει μὲ τὴν ἀναβίβασή του στὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη στὰ 1770: ἔστω καὶ προκειμένου γιὰ ταραγμένους καὶ ἀνώμαλους καιρούς, φαίνεται δύσκολο νὰ μὴν εἶταν τότε γύρω στὰ σαράντα χρόνια τῆς ἡλικίας του. Ἀλλὰ πάλι: τὰ γαλλικά του τὰ ἐδιδάχθηκε ἀπὸ ἕνα βιβλίο ποὺ εἶχε ὀγεῖ στὰ 1752, καὶ τὰ βιβλία ἤθελαν, συνήθως, κάποιον καιρὸ γιὰ νὰ φθάσουν ἀπὸ τὰ δυτικὰ μέρη στὴν Πόλη. Ἐκεῖνος ποὺ τοῦ τὰ ἐδίδαξε δὲν φαίνεται νὰ παρέμεινε σταθερὰ στὴν Πόλη, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν δεκαετία 1760: νὰ τὰ ἔμαθε, αὐτὸς ὁ βιβλιοφάγος, ὁ σημαδεμένος ἀπὸ τὴν λογιοσύνη, στὰ

τριάντα πέντε του χρόνια, μοιάζει σὰν ἀργά. Ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὰ οἰκογενειακά του: ὁ ἐγγονός του Barbu ἐγεννήθηκε στὰ 1807. Ἂν οἱ ὑπολογισμοὶ τοὺς ὁποίους κάνω γιὰ τὴν ἡλικία τοῦ Στέφανου δὲν εὐσταθοῦν, τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ ἀπέκτησε ὁ Δημήτριος γιὸ ὅταν εἶταν γύρω στὰ πενήντα πέντε του χρόνια, ἢ ὁ Στέφανος νὰ ἀπέκτησε γιὸ πολὺ ἐνωρίς, τὸν Barbu· ἀλλὰ οἱ πιθανότητες, ἡ στατιστική, μᾶς φέρνουν ἀλλοῦ. Μὰ ἡ ἱστορία στηρίζεται ἀποκλειστικὰ σὲ πιθανότητες· ἡ ἴδια ὀνοματίσθηκε «φαντασία πιθανή». Παρόμοια, τέλος, καὶ γιὰ τὶς συγγραφικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Καταρτζῆ, οἱ ὁποῖες ἐξεκίνησαν συστηματικὰ στὰ 1783: τίποτε δὲν ἐμποδίζει νὰ ἄρχισε νὰ γράφει γύρω στὰ ἑξήντα του χρόνια· ὡστόσο καὶ τοῦτο μᾶς φαίνεται στὸ ὅριο τοῦ κανονικοῦ. Ἔτσι, λοιπόν, ἂς ἀρκεσθοῦμε στὴν πιθανότητα τὴν ὁποία προσδιορίζει ἡ ἔκφραση «περίπου 1730», προκειμένου γιὰ τὴν γέννησή του.

Ὡς τώρα ἐξετάσαμε δύο ὁμάδες τεκμηρίων ἀναφορικὰ μὲ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Καταρτζῆ: ὅσες προέρχονται ἀπὸ μάρτυρες τῆς ζωῆς του, ἀπὸ βιβλία τῆς ἐποχῆς του, καὶ ὅσες προέρχονται ἀπὸ κείμενα ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἐπαγγελματική του σταδιοδρομία. Πάρεργα ἐχρησιμοποιήσαμε καὶ μιὰ τρίτη ὁμάδα, τὶς μαρτυρίες ὅσες μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν ἔργων του· πραγματικά, οἱ συγγραφές του ὅλες, ἀκόμη καὶ ἐκεῖνες ποὺ περιορίζονται σὲ αὐστηρῶς εἰδικὰ θέματα, ἀποπνέουν ἕναν μειλίχιο ἀνθρωπισμό, ἐκφράζουν μιὰν ἀδιάκοπη παρουσία τῆς προσωπικότητας τοῦ συγγραφέα. Θὰ ἔλεγα ὅτι τὰ κείμενά του τὰ διατρέχει ἕνα μακρυνὸ φύσημα προρωμαντικῆς ἐξομολογητικῆς ἐπιθυμίας, πού, ἄλλωστε, τὸ ξαναβρίσκουμε ἐκεῖνα τὰ ἴδια χρόνια σὲ ἄλλους λογίους, τοὺς ὁποίους, ὅπως γνωρίζουμε, ἐσχετίσθηκε ὁ ἴδιος προσωπικά: Βούλγαρης 1766, Μοισιόδακας 1761, 1780. Σὲ διάφορα μέρη τοῦ ἔργου του βρίσκουμε εἰδήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὶς σπουδές του, τοὺς δασκάλους του, τὰ πρόσωπα μὲ τὰ ὁποῖα ἦρθε σὲ ἐπαφή, συχνὰ σημαντικές, καὶ πάντοτε ὡραῖα δοσμένες. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐλαττώνει τὴν κάποια φυσική του αἰδημοσύνη, τὸν φέρνει πιὸ κοντά μας, τὸν ξεχωρίζει μέσα σὲ μία πνευματικὴ κοινωνία διαποτισμένη ἀκόμη ἀπὸ τὴν κλασικότροπη ἀοριστία, τὴν ἀφαίρεση, τὴν γενικότητα*. Ἀλλά,

* Φυσικά, ἀλλάζει ἡ προοπτική, ἀλλάζουν οἱ ἀπ[illegible]οῦ λογίου,

ὅπως γίνεται φανερὸ στὴν συνέχεια τῆς μελέτης μας, ἀκόμη καὶ ὁ πίνακας τῶν συγγραφέων, παλαιῶν ἢ νεωτέρων, τῶν ὁποίων ἐδιάβασε τὰ ἔργα, ἢ τῶν ὁποίων συσταίνει τὴν ἀνάγνωση, μᾶς βοηθεῖ νὰ τὸν γνωρίσουμε καλύτερα, μὲ ὅσες μεθοδικὲς προφυλάξεις κι ἂν τὸν συμβουλευθοῦμε.

Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο πίνακες, τῶν προσωπικῶν του, δηλαδή, γνωριμιῶν, καλὸ εἶναι νὰ ἀφήσουμε ἀπέξω τοὺς ἡγεμόνες τῆς περιόδου κατὰ τὴν ὁποίαν εἶχε ἀξιώματα στὴν αὐλὴ τῆς Βλαχίας: ἀνώτατος δικαστικός, ἢ, ἄλλως, ἀξιωματοῦχος, αὐλικός, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῆς ἐποχῆς, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἔχει σχέσεις πυκνὲς μὲ τὸν ἡγεμόνα. Ὡστόσο, μία διπλὴ παρατήρηση ἐπιβάλλεται, ὅσο κι ἂν ὑπάρχει κίνδυνος ἡ ἀπουσία περισσοτέρων πληροφοριῶν νὰ ὑπερτονίζει τὴν ἀξία της. Ἔτσι, πρῶτον, εἴδαμε ὅτι ὁ διορισμός του στὸ ἀξίωμα τοῦ Μεγάλου Κλουτζιάρη τὸ 1779, ἀπετέλεσε στὴν συνείδηση τοῦ Καταρτζῆ μία ἀποφασιστικὴ στιγμὴ τῆς ζωῆς του. Ὕστερα, ἔχουμε ἀφιερώσεις: ἀπὸ τὸ λιγοστὸ σωζόμενο ἔργο του, ἀφιερώνει τὸ ἐπίγραμμα γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη τὸ 1777, μία μετάφραση ἱστορικο-πολιτικοῦ κειμένου στὸν Μιχαὴλ Σοῦτσο τὸ 1784-1785, ἕνα ἔργο δικονομίας στὸν Ἀλέξανδρο Μουρούζη τὸ 1793, τὸ πιὸ σημαντικό του ἔργο, στὴν ὕστερη διατύπωσή του, στὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη τὸ 1796. Κρατοῦμε τὸν διαφωτισμένο δεσποτισμό, ἐσημειώσαμε τὸν ἐξελικτικὸ χαρακτήρα τῆς προσπαθείας του, καὶ συνάμα συμπεραίνουμε μία, εὐξέγγητη, ροπὴ πρὸς τὴν ἐθιμοφροσύνη. Σὲ ἀνάλογες σκέψεις μᾶς φέρνει, πάντοτε μὲ πολλὲς ἐπιφυλάξεις, γιατὶ ἐλάχιστα γράμματά του ἐσώθηκαν, τὸ γεγονὸς ὅτι δύο ἀποδέκτες ἐπιστολῶν του εἶναι Πατριάρχες, ὁ πρώην Οἰκουμενικὸς Καλλίνικος Γ΄ καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Προκόπιος.

οἱ ἐρωτήσεις τὶς ὁποῖες θέτει στὴν ἱστορία· μὰ εἴτε ἔτσι εἴτε ἀλλιῶς, γιὰ νὰ κρίνουμε τὴν διαφορὰ ποὺ μᾶς χωρίζει ἀπὸ τοὺς κόσμους ἐκείνους, δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ πιάσουμε στὰ χέρια μας τὰ ἐπιστολάρια τῶν παλαιοτέρων χρόνων, ἔντυπα ἢ χειρόγραφα: κανονικὰ ἔχουν διαγράψει ὅ,τι θὰ θέλαμε νὰ περισώσουμε, τὴν τοποθέτηση μέσα στὸν χῶρο καὶ μέσα στὸν χρόνο, τὰ ὀνόματα, τὰ τοπωνύμια, τὸ συγκεκριμένο. Μία ὑψηλὴ χρησιμοθηρία διέπει τότε τὴν ζωὴ τοῦ λογίου, πολὺ ἐπικρατέστερη ἀπὸ τὴν δίψα γιὰ ὁποιαδήποτε γνώση· «ἑτοιμάσατε τὰ χρειώδη», λέει ὁ Πάριος τὴν ὥρα τοῦ θανάτου του: τὰ χρειώδη δὲν εἶναι ἡ ἱστορία.

Στὸν πίνακα τῶν γνωριμιῶν τοῦ Καταρτζῆ, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὰ ἔργα του, σημειώνω, κατὰ τάξη ἀλφαβητική, τοὺς ἑξῆς: Ἀνανίας Ἀντιπάριος, Νικόλαος Βελαρᾶς, Εὐγένιος Βούλγαρης, Δωρόθεος Λέσβιος, Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης, Ἠλιάδης Μανασσῆς, Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης, Ἰωάννης Φορναῖος, Λάμπρος Φωτιάδης. Ἐσημείωσα τὰ ὀνόματα δυὸ Πατριαρχῶν, μὲ τοὺς ὁποίους εἶχε, καθὼς φαίνεται, ἐπιστολικὴ κοινωνία· προσθέτω προσωπικὴ σχέση καὶ μὲ τὸν Πατριάρχη Σωφρόνιο, τὸν ἀπὸ Ἱεροσολύμων, καὶ τὸν Ἱεροσολύμων Ἀβράμιο. Κι ἐδῶ μποροῦμε, βέβαια, νὰ εἰκάσουμε ὅτι ἡ ἀπουσία ἄλλων ὀνομάτων δυνατὸν νὰ εἶναι καὶ τυχαία· ὡστόσο, ὁ προσωπικὸς τόνος τὸν ὁποῖο δίνει στὶς μνεῖες αὐτές, ἡ ἐπιθυμία του νὰ προσάγει προσωπικὲς μαρτυρίες του, ὅπου τοῦτο εἶναι μπορετό, ὁ ἐμπειρισμός του, ἂς ποῦμε μὲ μία λέξη, κατασταίνουν ἀπίθανο τὸ ἐνδεχόμενο μιᾶς τυχαίας παράλειψης. Ἀκόμη, ἄλλωστε, πιὸ ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ ἀποσιώπηση ἄλλων συγχρόνων του, τοὺς ὁποίους ὁ λόγος θὰ εἶχε φέρει πολὺ φυσικά, ἀφοῦ ἡ σχέση του μαζί τους εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ ἀλλοῦ. Πιὸ κάτω ἐξετάζουμε τὸ θέμα τοῦτο ὅσο χρειάζεται, κρατώντας μόνο ἕνα ἐνδεχόμενο, ὅτι στὰ ἔργα του ὅσα δὲν ἔχουν σωθεῖ ὑπάρχουν κάποια ὀνόματα ποὺ λείπουν στὰ σωζόμενα.

Ὡραῖα τὸν δείχνει ὁ πίνακας τὸν ὁποῖο παρέθεσα, ἀπὸ μαρτυρημένες σχέσεις του μὲ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς του. Ἐδῶ, γενικά, θὰ ἔλεγα ὅτι τὰ πρόσωπα εἶναι σὰν πιὸ ἐπίσημα: τὰ θεωρεῖ γνωστὰ στὸν ἀναγνώστη, καὶ ἐπιδιώκει, ἀπὸ τὴν μνεία τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ὀνόματος, νὰ καταστήσει πιὸ ἰσχυρὰ ἕνα ἢ ἄλλο ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματά του. Ὁ Ἀνανίας ὁ Ἀντιπάριος εἶταν ἀπὸ τοὺς πιὸ δυνατοὺς γραμματικούς, γιὰ τὰ μέτρα τῆς ἐποχῆς του, ἐποχῆς ὅπου ἐκαλλιεργήθηκαν ἐντατικὰ οἱ γραμματικὲς σπουδές. Τὸ ἔργο του «Περὶ μορίων», μὲ τὴν ἐξαντλητικὴ λεπτολογία του, ἀπεθάρρυνε ἀκόμη καὶ τῶν καιρῶν του τὴν λογιοσύνη: ἐβρῆκαν τὴν συγγραφή του «εἰς ἀηδίαν καταντῶσαν διὰ τὸ πολύφυλλον»· ὡστόσο ὁ Καταρτζῆς, προκειμένου νὰ ἐξάρει τὴν σοφία τῶν συγχρόνων του, ἀναφέρει καὶ αὐτόν. Τὸ γιατί, τὸ μαθαίνουμε μέσα στὴν βιβλιογραφική του συναγωγή, ὅπου, μὲ τὸν αὐθορμητισμὸ ποὺ εἶναι μία ἀπὸ τὶς χάρες του, ἐκεῖ ὅπου παραθέτει τὸ «Περὶ μορίων», σημειώνει δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Ἀνανία τὴν πληροφορία: «τοῦ πρώτου διδασκάλου μου»· ἔτσι ἐξηγεῖται

ἡ γερὴ ἑλληνομάθειά του, τὴν ὁποία, ὅπως εἴδαμε, ἐλογάριαζαν καὶ οἱ ἀντίπαλοί του. Κοντὰ στὸν Ἀνανία, στὴν ἀγάπη τὴν ὁποία τρέφει γι' αὐτοὺς ὁ μαθητής τους, στέκει ὁ Νικόλαος Βελαρᾶς, τὸν ὁποῖο ξαναβρίσκουμε στὴν συνέχεια τῆς μελέτης μας. Ἄλλος διδάσκαλός του, τὸν ὁποῖο, ἐπίσης, ἀπαντοῦμε καὶ πιὸ κάτω, εἶναι ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης· κρατῶ ἐδῶ ἀπὸ ἐκεῖνον, δίπλα στὸ ἔργο τοῦ Ἀνανία, μία ἀνάλογα μεγάλη γραμματικὴ συγγραφή: ὑπόμνημα σὲ ἕνα τμῆμα τῆς «Γραμματικῆς» τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ. Θυμούμαστε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὸν Κοραῆ: «ὁ πολλὰ λεπτὸς Θεόδωρος μὲ τοὺς παχυτάτους ἐξηγητάς του»· ὡστόσο, τέτοια προπαρασκευὴ ἐξηγεῖ τὴν ἐπίδοση τοῦ Καταρτζῆ στὰ ἀρχαῖα καὶ στὰ γραμματικά.

Δίπλα σ' αὐτούς, ὁ Καταρτζῆς ἀναφέρει καὶ ἄλλους λογίους, ἀλλὰ τῶν ὁποίων δὲν διετέλεσε μαθητής. Εἶναι ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης· ὁ Καταρτζῆς τὸν λέει φωστήρα τοῦ ἔθνους. Εἶναι ὁ Δωρόθεος Λέσβιος· ἂς ἐπιμείνουμε στὰ σχετικὰ μὲ τὸν τελευταῖον αὐτόν, γιατὶ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἰδοῦμε μὲ ἐνάργεια πῶς συνδυάζεται στὸν Καταρτζῆ ἡ μελέτη τῶν νεωτέρων καὶ ἡ προοδευτικὴ σκέψη. Ἡ κάποια θυμοσοφία ποὺ φεγγρίζει μέσα ἀπὸ τὶς γραμμές, ὁλοκληρώνει στὰ μάτια μας τὴν εἰκόνα τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ: μνημονεύοντας τὸ ἔργο τοῦ Δωρόθεου «Περὶ σήψεως», δὲν παραλείπει νὰ πεῖ ὅτι εἶναι γραμμένο «μὲ ὁμορφότατ' ἑλληνικά», ἀλλὰ προκειμένου νὰ μιλήσει γι' αὐτό, ἀναφέρεται στὸ περιεχόμενό του «ὅσο τὸ θυμᾶται», σὰν νὰ μὴν ἐδικαιολογοῦσε ἡ συζήτηση μιὰ ἀναγωγὴ στὸ κείμενο· καὶ στὸ τέλος, τὸ πάρθιο βέλος γιὰ τὸν Δωρόθεο, «ποὺ μοιάζει ντεπουτάτος ἀπτὸ Λύκειο, ποὺ ἤρτε δυὸ χιλιάδες χρόνια καὶ κάτι τι πίσου νὰ βαστάξῃ τὴν τιμή του, πὼς δὲν ἦταν λαθασμένο σὲ μιὰ πρόταση· τί μεγάλη δουλειά». Ἡ μεγάλη δουλειὰ εἴταν, ἀκριβέστερα, νὰ ἀποδείξει, στὸν μεσούντα δέκατο ὄγδοον αἰώνα, ὅτι τὰ ἔντομα καὶ ἄλλα μικρὰ ζῶα, προέρχονται ἀπὸ τὴν σήψη· ὁ Καταρτζῆς στὴν περίπτωση αὐτήν, δείχνει τὴν διαφορὰ τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς παιδείας, ἀναφερόμενος στὶς ἐργασίες τοῦ Daubenton (1716-1800) καὶ τοῦ Guéneau de Montbeillard (1720-1785). Καὶ οἱ δύο ἀνήκουν στὸ κλίμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ. Μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα φαίνεται νὰ παραπέμπει καὶ στὴν διδασκαλία τοῦ Μανασσῆ Ἠλιάδη καὶ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, πρὸς τοὺς ὁποίους, ὅμως, δὲν φαίνεται νὰ

εἶχε κανέναν προσωπικὸ σύνδεσμο.

Γιὰ νὰ ἐξαντλήσουμε, ὅμως, τὸν κύκλο τῶν γνωρίμων του, στὸ ποσοστὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, θὰ εἴχαμε ἀκόμη ὀλίγες μνεῖες καὶ ὀλίγες παρατηρήσεις νὰ κάνουμε. Ἔτσι, δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφύγει ἡ προσοχὴ μὲ τὴν ὁποίαν ἐνδιαφέρθηκε γιὰ τὴν λεξικογραφικὴ προσπάθεια τοῦ Ἰωάννη τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἐπανειλημμένα ἐπανέρχεται σὲ αὐτόν, καὶ πιὸ εἰδικὰ στὸ λεξικό του: «μποροῦμε νὰ ποῦμε γενικῶς ὅτι ὅσα βιβλία ἔγιναν ἀπτὴν Ἅλωσι κ' ἐδῶθες, δὲ συγκρίνουνται μὲ ταὐτὸ κατὰ τὸ χρειῶδες». Ἔχει προσωπικὴ γνώση τοῦ ἔργου ἀπὸ χειρόγραφα τετράδιά του, τὰ ὁποῖα ἐμελέτησε· ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ προφανῶς τὸν ἐνδιαφέρει περισσότερο, εἶναι τὸ ἄνοιγμα τοῦ Λεξικοῦ πρὸς τὸν ἐγκυκλοπαιδισμό: τὸ κάθε λῆμμα ἐξετάζεται «σὲ τρία χωριστὰ κεφάλαια, δηλαδὴ ἱστορίαις, παροιμίαις, λεξικό»· τὸ πρῶτο, προκειμένου γιὰ ἕνα θέμα, τοῦ ὁποίου μπόρεσε νὰ ἔχει αὐτοψία, τὴν λέξη ἔλαφος, «ἔχ' ἐν συνόψει μὲ ὀνόματ' ἑλληνικά», ἀρχαῖα, «ὅ,τ' εἶχ' ἡ φραντζέζικη φυσικὴ ἱστορία». «Αὐτὸς εἶναι λοιπὸν τῷ ὄντι σοφὸς καὶ φιλόπολις, δύοι τίτλοι καλοὶ καθ' ἑαυτούς· ὅταν εἶν' ὅμως καὶ συνεζευγμένοι, δὲν μπορεῖ κανεὶς κατ' ἀξίαν νὰ ἐπαινέσῃ τὸν ἄνθρωπο ποὺ τὰ εὐμοιρεῖ. Ἀλλοίμον', αὐτὸ τὸ ἀναγκαιότατο βιβλίο εἶν' ἀκόμι ἀνέκδοτο κ' ἀνενέργητο, κ' ἀκόμι θριαμβεύ', ὡς μὴ ὤφελεν, ὁ εἰρημένος νὰ εἶναι μόνος ποὺ ἀγαπᾶ μὲ τόσους ἀπείρους κόπους του τὴν πολιτεία του».

Αὐτὴ ἡ ἠθικὴ ἀπασχόληση ποὺ συμβαδίζει μὲ τὰ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴν παιδεία, αἴτημα πολὺ βασικὸ τοῦ Κοραῆ (ἂς τὸν θυμηθοῦμε καὶ πάλι), ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ. Καὶ τὰ ὑποδείγματά του τὰ θέλει, τόσο στὴν μία ὅσο καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση, βγαλμένα ἀπὸ τὴν ἄμεσην ἐμπειρία του. Ὅταν στὸ «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου» —ὅπου καθορίζει ἀνθρώπινα ὑποδείγματα ἔξω ἀπὸ τὸν τόπο καὶ ἀπὸ τὸν χρόνο— διαγράφει τὸν τύπο τοῦ λογίου, ξανακουμπάει ἀπότομα στὴν ἐποχή του, καὶ μνημονεύει τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἐγνώρισε· «τὸν κυρ Ἀλέξανδρο» τὸν Τυρναβίτη, «τὸν κυρ Εὐγένιο» τὸν Βούλγαρη, «τὸν κυρ Σωφρόνιο» τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη, «τὸν κυρ Νικόλαο Βελαρᾶ», τὸν παλαιό του δάσκαλο: αὐτοὶ ὅλοι, οἱ φιλόσοφοι μαζὶ καὶ θεολόγοι, εἶχαν «μία συνομιλία γιὰ παράδειγμα, πραεία, ἡδεία καὶ χαριέστατη».

Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν ἀναρωτιέται κανεὶς πῶς ἐκατόρθωνε νὰ συνδυάζει τὴν εὐγνωμοσύνη τὴν ὁποία ἔτρεφε πρὸς τὸν Κάρολο Boscamp ποὺ τὸν ἐδίδαξε τὰ γαλλικά, μὲ τὴν γνώμη τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἔτρεφε γιὰ τὴν ἠθική του προσωπικότητα. Ὁ παράδοξος αὐτὸς ἄνθρωπος, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε γεννηθεῖ στὴν ἐξημμένη φαντασία ἑνὸς μυθιστοριογράφου, ὑπηρέτησε, διαδοχικὰ ἀλλὰ καὶ ταυτόχρονα, διάφορες κυβερνήσεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου, καὶ ὑπὸ τὴν ἰδιότητα αὐτήν, ἄλλοτε ἐπίσημη καὶ ἄλλοτε μυστική, ἔζησε ὀλίγα χρόνια στὴν Πόλη στὰ '70, ἀλλὰ καὶ στὰ '60. Ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐνέργειές του τὶς ὁποῖες ἀποδοκιμάζει ἡ κοινὴ ἠθική, ἀναγράφεται καὶ ἡ ἀπαγωγὴ μιᾶς νέας Ἑλληνίδας ἀπὸ τὴν Πόλη, τὴν ὁποία κατόπιν ἐξέδωσε, καὶ τὰ λοιπά. Τυπικὸς κοσμοπολίτης στὸν αἰώνα ἐκεῖνον τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ· δὲν γνωρίζουμε κὰν τὴν πατρίδα του. Πάντως γνωρίζουμε ὅτι ὕστερα ἀπὸ σκοτεινὴ δράση στὴν Πολωνία, ἀπέθανε ἐκεῖ βίαιο θάνατο στὴν ἐπανάσταση τοῦ Kotziousko τὸ 1794.

Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μία ἄλλη ἄποψη τῆς ζωῆς του· γράφει γι' αὐτὸν ὁ Καταρτζῆς στὰ 1783· «Πρῶτο βιβλίο ποὺ ἐσπούδαξα» τὰ γαλλικὰ «ἦταν τὸ πόνημα τοῦ μουσοῦ Μασουέτ»... «καὶ δὲ γνωρίζω λιγότερη χάρι τοῦ μουσιοῦ Μποσκὰμπ ποὺ μὲ ἔμαθε τὰ φραντζέζικα, ὅσο ποὺ τὸν γνωρίζω χάρι ποὺ μ' ἐπροξένισ' αὐτὸ τὸ πάντιμο βιβλίο». Ἡ γνωριμία μὲ τὸν Boscamp εἶναι, λοιπόν, ὁ μόνος σίγουρος προσωπικὸς δεσμός, τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε ἀνάμεσα στὸν Καταρτζῆ καὶ στὸν δυτικὸ κόσμο· αὐτή, στὸ ποσοστὸ ὁπού μποροῦμε νὰ τὴν χρονολογήσουμε μὲ κάποια βεβαιότητα, καὶ ἡ χρονολογία τοῦ ἔργου τοῦ Massuet, ἀποτελοῦν τὸ ἀπώτερο ὅριο ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐκμάθηση τῆς γαλλικῆς ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ: τὸ βιβλίο ἐδγῆκε στὰ 1752, καὶ συνεπῶς, ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε τὴν μεγάλη αὐτὴν ὥρα μέσα στὴ ζωὴ τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ.

Ὅμως στοὺς ἴδιους καιροὺς μᾶς δίνει ὁ ἴδιος καὶ κάποιες ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸν ἑαυτό του: πρῶτα πρῶτα ὅτι ἀφότου ἀπέκτησε τὸ βιβλίο, «ἔγινα», λέει, «οἰκονόμος τοῦ κόπου μου, καὶ δὲν ἐδιάβαζα κάθε γραμμένο χαρτὶ πῶβλεπα σὰν καὶ πρῶτα». Ἀναγνώστης, ὅπως λένε γιὰ τὸν Πλάτωνα ὅτι ὀνομάτισε τὸν Ἀριστοτέλη· κρατοῦμε καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν χαρακτηρολογία του. Ὕστερα, στὴν ἴδια θέση μαθαίνουμε γιὰ ἄλλα δύο βιβλία τὰ ὁποῖα εἶχε στὴν βιβλιο-

θήκη του: τὴν Encyclopédie τοῦ Diderot καὶ τοῦ d'Alembert, τὴν «πρώτη», ὅπως τὴν ἀποκαλεῖ καὶ τὴν «Μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία», τὴν λεγομένη τοῦ Pankouck, πάντως ὡς πρὸς τοὺς πρώτους τόμους της. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Καταρτζῆ πολὺ ὀλίγα γνωρίζουμε πέρα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά. Πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, στοὺς καιρούς μας, εἶχε κυκλοφορήσει στὴν ἀθηναϊκὴ βιβλιαγορὰ μία παλαιὰ γραικολατίνα, Δαμασκηνοῦ καὶ Κοσμᾶ, ἡ ὁποία εἶχε ἀναγραμμένο ἐπάνω, κτητορικά, τὸ ὄνομα ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει: ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου Φωτιάδου: αφνγ' Ἰουλίου κδ'. Ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος εἶχε μία, χειρόγραφη, φυσικά, θεματογραφία τοῦ Δωροθέου τοῦ Λεσβίου, ὅπου ὁ Δημήτριος Φωτιάδης εἶχε γράψει τὸ ὄνομά του καὶ τὴν χρονία 1775.

Αὐτὰ εἶναι ὅλα: ὀλίγα ἂν ἀναλογισθοῦμε ὅτι νέος ἐδιάβαζε ὅ,τι χαρτὶ ἔβρισκε γραμμένο· ὀλίγα, ἀκόμη, ἂν ἀναλογισθοῦμε τὴν ἰδιάζουσα σημασία τὴν ὁποία προσέγραφε στὴν βιβλιολογία, γενικά. Ὡστόσο, οἱ πληροφορίες αὐτὲς μᾶς φέρνουν στὸν τελευταῖο σταθμὸ τῶν ἀναζητήσεων γύρω στὶς πηγὲς τῶν γνώσεών μας ἀναφορικὰ μὲ τὸν Καταρτζῆ. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς σταθμὸς θὰ εἶταν ἡ συναγωγὴ τῶν βιβλίων τὰ ὁποῖα φαίνεται νὰ ἔχει συμβουλευθεῖ, τῶν συγγραφέων τοὺς ὁποίους φαίνεται νὰ ἐμελέτησε. Στὴν διερεύνηση αὐτήν, φυσικά, δὲν θὰ φθάσουμε ὣς τὴν βιβλιογραφία τὴν ὁποία μᾶς ἔχει ἀφήσει, καὶ ὅπου ἔχει περιλάβει περισσότερους ἀπὸ ἑξακόσιους τίτλους: ἕνια λήμματα εἶναι φανερὸ ὅτι προέρχονται ἀπὸ αὐτοψία, καὶ ἐκείνων θὰ εἶταν, ἴσως, δικαιολογημένη μία χωριστὴ μνεία· ἀλλά, ὡς πρὸς τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας του αὐτῆς, μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ κατηγορηματικὰ ὅτι οὔτε προϋπόθεση ὑπάρχει οὔτε ὑπαινιγμὸς γίνεται γιὰ μία, ἔστω καὶ ἐπιπόλαιη, ἐπαφή, μὲ τὰ ἔργα τὰ ὁποῖα ἔχουν συναχθεῖ.

Ὡστόσο, καὶ πέρα ἀπὸ τὸ θέμα τοῦτο, οἱ κανονικὲς ἀναγραφὲς ὀνομάτων συγγραφέων μέσα στὸ σῶμα τῶν ἐργασιῶν του ἢ σὲ σημειώσεις, θὰ εἶταν κίνδυνος νὰ μᾶς ὁδηγήσουν σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα καὶ νὰ συσκοτίσουν τὸ θέμα ἀντὶ νὰ τὸ φωτίσουν. Τοῦτο εἶναι θέμα ἀρχῆς, μεθόδου, ὅπως λένε: οἱ ἀνιχνεύσεις τῶν πηγῶν, τῶν ἐπιδράσεων, τῶν σχέσεων, δὲν μποροῦν νὰ γίνονται οὔτε μὲ εὐτέλεια οὔτε μὲ εὐπιστία. Ἔχω σημειώσει καὶ ἄλλοτε ὅτι στὰ ζητήματα αὐτὰ πρέπει νὰ προσέχουμε τὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ συγγρα-

φεῖς παραπέμπουν σὲ δημοσιεύσεις τὶς ὁποῖες δὲν ἔχουν διαβάσει καὶ δὲν παραπέμπουν σὲ δημοσιεύσεις τὶς ὁποῖες ἔχουν διαβάσει. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι τόσο πολλὲς καὶ τόσο ποικίλες, ὥστε, τελικά, πολὺ ὀλίγα μποροῦμε νὰ ἀποκομίσουμε ἀπὸ τέτοια φαινομενικῶς ἄμεσα τεκμήρια. Μά, ἂν ἀρκεσθοῦμε στὴν ἀνίχνευση τῆς ἀτμοσφαίρας μόνο, μέσα στὴν ὁποία φαίνεται νὰ κινεῖται ἡ λογιοσύνη τοῦ Καταρτζῆ, τὰ συμπεράσματά μας, ἀγκαλὰ καὶ μετρίως χρήσιμα, θὰ εἶναι πάντως θετικά.

Ἔτσι, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, διαπιστώνουμε μία ἄνετη οἰκείωση μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ περισσότερο μὲ τὸν Ἀριστοτέλη· οἱ ἐπικοὶ περνοῦν συμβατικά, οἱ τραγικοὶ ἀνονομάτιστοι· ἀντίθετα, ἄμεση εἶναι ἡ σχέση μὲ τοὺς γραμματικούς, ἐνῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἡ ἀπουσία τῶν πολιτικῶν συγγραφέων, τὴν ὁποία συζητοῦμε πιὸ πέρα. Περιληπτικά, δηλαδή, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ μόρφωσή του εἶναι ἡ τυπικὴ μόρφωση τῆς ἐποχῆς του, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ ἔξαρση τῶν γραμματικῶν μαθημάτων· ἡ συνείδηση ὅμως μὲ τὴν ὁποία ἐκαταπιανόταν τὰ θέματα ὅσα τὸν ἀπασχολοῦσαν φαίνεται ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀπαρίθμηση τὴν ὁποία κάνει τῶν συγγραφέων ὅσοι, σὲ μεταγενέστερα χρόνια, ἐχρησιμοποίησαν στὰ ἔργα τους τὴν λαλωμένη, καθὼς καὶ ἡ μνεία τῶν καλῶν μεταφράσεων, ποὺ ἔχουν γίνει ἀπὸ δυτικὲς γλῶσσες.

Ὅσο γιὰ τοὺς δυτικοὺς συγγραφεῖς, ἐκεῖ ἔχει κανεὶς κάθε λόγο νὰ θεωρήσει ὅτι ἡ πληροφόρησή του εἶταν πολὺ περισσότερο ἔμμεση παρὰ ἄμεση· θὰ τὴν ἀναζητοῦσα πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν γαλλικῶν περιοδικῶν τῆς ἐποχῆς. Κάποιων γαλλικῶν περιοδικῶν· μὰ τὸ ἀποτέλεσμα στὸ ὁποῖο θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ φθάσει δὲν θὰ μετέβαλλε τίποτε ἀπὸ τὴν παράσταση τὴν ὁποίαν ἔχουμε στὸ σημεῖο τοῦτο. Φυσικά, πρέπει νὰ γίνει μία καθαρὴ ἐξαίρεση γιὰ τὴν «Ἐγκυκλοπαιδεία», γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἐδῶ, ἀμέσως, συνεχίζοντας: ἀσφαλῶς προσέτρεχε ἀδιάκοπα σ' αὐτήν. Ὕστερα, γνωρίζει τὰ «Ἄτακτα» τοῦ d' Alembert, καθὼς καὶ τὴν εἰσαγωγή του στὴν «Ἐγκυκλοπαιδεία»· τὸν τιμᾶ πολύ: εἶναι φανερὸ ὅτι τοῦ ταιριάζει ὁ μετρημένος καὶ εὐήνιος χαρακτήρας τοῦ γάλλου φιλοσόφου. Μὰ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, τί εἶχε διαβάσει ἀπὸ τὸν Βολταῖρο; τί εἶχε διαβάσει ἀπὸ τὸν Montesquieu; εἶχε διαβάσει Ρουσσώ; Τὸν πρῶτο μοιάζει νὰ τὸν γνωρίζει ἀρκετά, ἰδίως ἀπὸ τοὺς ἐπικριτές του, ἀλλὰ καὶ

ἀπὸ τὶς ἱστοριογραφικές του δραστηριότητες καὶ ἀπὸ τὰ «Ἄτακτά» του. Τοῦ δευτέρου φαίνεται νὰ γνωρίζει, ὅπως εἶναι ἐπόμενο γιὰ ἕναν νομικό, τὸ «Περὶ πνεύματος τῶν νόμων». Τὸν Ρουσσὼ δὲν μοιάζει νὰ τὸν γνωρίζει ἀλλιῶς παρὰ ἀπὸ φῆμες. Ὅμως, καὶ πάλι κι ἐδῶ, χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀποχή του ἀπὸ τὰ θέματα τῆς λογοτεχνίας: ἀπαντοῦν ποῦ καὶ ποῦ μέσα στὸ ἔργο του μνεῖες ποιητικῶν ἔργων τῆς δυτικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον εἰσάγονται, οὔτε ἄμεση γνώση τους φανερώνει, οὔτε τείνει νὰ τὰ καταστήσει ἐνδιαφέροντα γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη. Ἐκεῖνο ποὺ ἀπετέλεσε γιὰ τὸν Καταρτζῆ δῶρο θεοῦ εἶναι ἡ «Ἐγκυκλοπαιδεία», «ἡ πρώτη», τὴν ὁποία τοῦ «ἔδοσ' ὁ Θεός», καὶ δὲν εἶχε «πλέον χρεία ἀπὸ ἄλλο βιβλίο». Ἀποκλειστική, καθὼς θὰ δοῦμε συνεχίζοντας, εἶναι ἡ ἀπασχόλησή του γιὰ τὴν γνώση, γιὰ τὴν μόρφωση, γιὰ τὸν διδακτισμό, καὶ τῶν ἀντιστοίχων μόνο ἔργων ἡ παρουσία εἶναι αἰσθητὴ μέσα σὲ ὅ,τι συνέγραψε.

Σὲ ἕνα γράμμα του, τοῦ 1789, ὅταν ἑτοίμαζε τὴν «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας», ζητεῖ ἀπὸ τὸν Λάμπρο Φωτιάδη νὰ τοῦ δανείσει ἕνα βιβλίο· εἰσαγωγικά, τοῦ ἐξηγεῖ πῶς ἐργάζεται γιὰ τὸν σκοπό του: «Ὅθεν ἐσυγκάλεσα τριγύρου μου ὅσους γραμματικοὺς μπόρεσα τότε νῦν ἔχον, δηλαδὴ τὸν Διονύσιο, τὸ Μιχαήλ, τὸ Θεόδωρο, τὸν Κωνσταντῖνο, τὸν Ἀλέξανδρο, τὸν Γεράσιμο, τὸν Ἀντώνιο, τὸν Ἀνανία, τὸ Νεόφυτο, τὸ Δανιήλ...». Αὐτὴν τὴν ἐξαίσια οἰκειότητα πρὸς τοὺς λογίους, παλαιοὺς καὶ νεωτέρους, τὴν ὁποία δείχνει ἡ περιγραφὴ τοῦ Καταρτζῆ, ἐπροσπάθησα νὰ τὴν ἀνιχνεύσω καὶ σὲ ὅλους τοὺς ἄλλους χώρους ὅπου ἐκινήθηκε ὁ Φαναριώτης ἀναμορφωτής. Ἀπὸ τὴν ἔρευνά μας, διαπιστώνεται ὅτι ὀλίγα εἶναι τὰ ὀνόματα τῶν λογίων, τοὺς ὁποίους θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε συγκαλέσει γύρω του ὁ Καταρτζῆς, γιὰ νὰ τὸν βοηθήσουν στὸ μεγάλο του ἐγχείρημα, καὶ ποὺ δὲν τοὺς συνεκάλεσε. Ὅμως ἀπὸ τὸν σύνολο αὐτὸν πίνακα τῶν σχέσεών του, ἐξάγεται κιόλας μία πνευματικὴ μορφή, τῆς ὁποίας θὰ προσπαθήσουμε τώρα, συνεχίζοντας, νὰ συλλάβουμε, ὅσο πιὸ ἀναλυτικὰ γίνεται, τὰ χαρακτηριστικά.

Β' ΤΟ ΕΡΓΟ

Πρὶν φθάσουμε στὸν τελικό σκοπό μας, ποὺ θὰ εἶταν ἡ ἔκθεση μιᾶς ἰδεολογίας, ἀνάγκη εἶναι νὰ γνωρίσουμε τὸν φορέα τῆς ἰδεολογίας αὐτῆς, δηλαδή τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Καταρτζῆ.

Τὸ ἔργο αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ κάποιες ἰδιοτυπίες, τῶν ὁποίων ἡ γνώση θὰ εὐκολύνει τὶς περαιτέρω ἀναζητήσεις μας. Ἔτσι, τὸ πρώτιστο ποὺ θὰ εἶχε κανεὶς νὰ τονίσει στὴν προσπέλαση πρὸς αὐτό, εἶναι κάτι ποὺ θὰ ὀνόμαζα στατικότητά του. Ἔργο στατικό, γιατὶ δὲν ἐκτείνεται στὴν συνόλη ζωὴ ἑνὸς ἀνθρώπου, ἀλλὰ σὲ ὀλίγα μόνο χρόνια της, καὶ μάλιστα τὰ χρόνια ποὺ ἀγγίζουν ἢ ξεπερνοῦν τὴν ὡριμότητά του, κατὰ τὰ ὁποῖα, δηλαδή, ἔχει πιά, ὁπωσδήποτε, διαμορφωμένη τὴν προσωπικότητά του. Ἀπὸ νέος, εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ ἔγραφε: ἔτσι, νομίζω, θὰ εἶταν σωστὸ νὰ ἑρμηνεύσουμε τὴν φράση τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη γιὰ τὰ «νηπιόθεν» ἐνδιαφέροντα τοῦ Καταρτζῆ ἀναφορικὰ μὲ τὴν γλώσσα· ἀπὸ μία τέτοια τριβή, ἡ ὁποία τότε ἄρχιζε στὰ σχολικὰ χρόνια, μποροῦμε νὰ θεωροῦμε ὅτι προέρχεται τὸ ἐπίγραμμα τοῦ 1777. Ἐπίσης, στὰ μεταγενέστερα χρόνια του, γνωρίζουμε ὅτι ἐσυνέχισε τὴν συγγραφική του δραστηριότητα, μὲ πρωτότυπα ἔργα καὶ μὲ μεταφράσεις. Ὡστόσο, ἀνάμεσα στὰ δύο ἄκρα τῆς πνευματικῆς του ζωῆς, ὑπάρχει μία διάρκεια χρόνου ὀλίγων ἐτῶν, ἐκείνη ποὺ τοῦ ἔδωσε τὴν μοναδική του προσωπικότητα μέσα στὴν γραμματεία μας. Τῆς περιόδου αὐτῆς τὰ ὅρια τυχαίνει νὰ τὰ γνωρίζουμε μὲ ἀπόλυτην ἀκρίβεια ὡς πρὸς τὴν ἔναρξή της: 17 Ἰανουαρίου 1783. Τότε εἶναι ποὺ ἄρχισε νὰ γράφει («καθ' αὐτὸ νὰ γράφω ἤ, μᾶλλον εἰπεῖν, ποὺ ἄρχισα νὰ μαθαίνω νὰ γράφω») «ρωμαΐκα μεμουσωμένα». Τὸ τέλος τῆς περιόδου τὸ γνωρίζουμε μὲ ἴσην σχεδὸν ἀκρίβεια: εἶναι, πάντως, μέσα στὸ 1791· σὲ ἐκεῖνον τὸν χρόνο ἀναφερόμενος, ἔγραφε ὀλίγα χρόνια ἀργότερα, σὲ ἕναν πρόλογο, τὸ 1796, «ἄφησα τὸ φυσικὸν ὕφος καὶ συγγράφω»... «κατὰ τὸ ὕφος τῶν σπουδαίων, ἀδιαφορώντας μὲ ὅ,τι τρόπον καὶ ἂν εἶναι, μόνον νὰ ὠφελήσω τὸ γένος μου».

Τὸ γιατὶ ἐπρόκρινε πρῶτα τὴν καθολικὴ χρήση τῆς λαϊκῆς γλώσσας, καὶ τὸ γιατί κατόπιν ἄλλαξε γραμμή, εἶναι θέματα ποὺ τὰ ἐξετάζουμε ὕστερα· αὐτὸ ποὺ μένει νὰ ἐξετάσουμε ἐδῶ, εἶναι οἱ συνέπειες, τὶς ὁποῖες ἐπροκάλεσε ἐπάνω στὸ ἔργο του ἡ τελευταία

ἀπόφαση αὐτή. Ἂς ποῦμε ἀμέσως ὅτι θεωρητικὰ δὲν ἄλλαξε γραμμὴ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας: μαζὶ μὲ τὴν ὡραία δήλωσή του, τοῦ 1796, τὴν ὁποία σημειώνω πιὸ ἐπάνω, προβαίνει σὲ μιὰ συνεπτυγμένη ἔκθεση τῆς, ἀμετάβλητης, γλωσσικῆς του θεωρίας, γραμμένην ὅμως κι ἐκείνην στὸ καινούριο του γλωσσικὸ ἰδίωμα. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ ὁρμή του ἐκόπασε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα· ὁ δημιουργικός του παλμὸς ἔχει ἐλαττωθεῖ: ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες συγγραφικές του δραστηριότητες, εἶναι σχεδὸν ὅλο ξένο πρὸς τὴν ἀνακαινιστική του προσπάθεια. Ἦρθαν, βέβαια, καὶ τὰ γερατιά, ἀλλὰ θὰ θέλαμε νὰ γνωρίζουμε τοὺς ἐξωτερικοὺς ὅρους οἱ ὁποῖοι ἐπροκάλεσαν αὐτὴν τὴν καθίζηση· κάποιες σχετικὲς ἐνδείξεις σημειώνονται καὶ στὰ ἄλλα μέρη τῆς μελέτης μας: ἐδῶ, αὐτὸ ποὺ μᾶς ἀρκεῖ εἶναι νὰ διαπιστώσουμε τὸν στατικὸ χαρακτήρα τοῦ δημιουργικοῦ ἔργου τοῦ Καταρτζῆ, ὅσο τὸ ἔχουμε σήμερα στὰ χέρια μας, τὴν ἰσχυρὴ ἐσωτερική του ἑνότητα.

Τὸ ἔχουμε στὸ μεγαλύτερο μέρος του. Συγκεκριμένα, ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὑπολοίπων ἐργασιῶν του ὅσες σώζονται, προκειμένου νὰ διαμορφώσουμε ἕνα ἰδανικὸ διάγραμμα τῶν Ἁπάντων του στὴν περίοδο ἡ ὁποία μᾶς ἐνδιαφέρει, λείπουν οἱ ἀκόλουθες: 1) «Θεωρία ἀπάνου στὴν ἀρχαία καὶ γνήσια προφορά»· 2) «Στιχουργικὰ τῆς νέας»· 3) «Ποιητικὰ τῆς νέας»· 4) «Γραμματικὴ τῆς ἀρχαίας», ἡ ὁποία πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ «Συντακτικὸ τῆς ἀρχαίας». Γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὰ λανθάνοντα ἔργα του, προσθέτω καὶ μία «Γραμματικῆς τῆς αἱρετῆς». Ὡς πρὸς τὰ ὑπόλοιπα, στὴν ἀπόπειρά μας νὰ διατάξουμε χρονολογικὰ τὶς σωζόμενες συγγραφές του, τῆς ὀκταετίας, ἂς τὴν ποῦμε, 1783-1791, θὰ ἐπιχειρήσουμε νὰ ἐντάξουμε καὶ αὐτὰ τὰ ὀλίγα, τὰ μὴ σωζόμενα.

Πρὶν ὅμως προχωρήσουμε στὴν διάταξη αὐτήν, πρέπει νὰ προβοῦμε σὲ μία ἀκόμη παρατήρηση: γιὰ μᾶς σήμερα τὸ ἔργο τῆς ὀκταετίας φαίνεται γλωσσικὰ ἑνιαῖο: ξεκινάει ἀπὸ μία θεωρητικὴ γλωσσικὴ σύλληψη καὶ ἐκφράζεται σύμφωνα μὲ αὐτήν. Ὅμως, γιὰ τὸν συγγραφέα τὸν ἴδιο, μὲ τὴν εὐαισθησία τὴν ὁποίαν ἔχουμε προκειμένου γιὰ τὶς προσωπικές μας δημιουργίες, ἡ γλώσσα του, καὶ μέσα στὴν ὀκταετία, φυσικά, ἀφοῦ γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴν πρόκειται, παρουσίασε ἐξέλιξη, βελτίωση: «Ὡσὰν ὁποὺ τὰ συγγράμματά μου ἔχουν διαφορ᾽ ἀνάμεσά τους ἐπὶ τὸ βέλτιον κατὰ τὸ πρότερον ἢ ὕστε-

ρόν τους»· ἐκεῖ προσθέτει ὅτι δύο κείμενά του, τὰ ὁποῖα προσδιορίζει: αὐτὸ ποὺ ἡ συνήθεια ὀνόμασε «Γνῶθι σαυτὸν» καὶ τὸ «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου», εἶναι τὰ καλύτερα ρητορικά του δημιουργήματα. Ἡ προσωπική του αὐτὴ παρατήρηση, καὶ ἡ, εὐνοϊκὴ στὴν περίπτωση αὐτήν, τύχη, ἡ ὁποία μᾶς ἐπέτρεψε, ἀντὶ γιὰ συντελεσμένα, τυπωμένα, ἔργα του, νὰ ἔχουμε τὰ χειρόγραφά τους, μᾶς παρέχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἐμβαθύνουμε μέσα στὴν συγγραφική του τεχνική, τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς γλώσσας, καὶ νὰ διαπιστώσουμε τὸν χαρακτήρα τῶν ὑφολογικῶν του ἐπιδιώξεων καὶ ἀναθεωρήσεων, στὸ σύντομο χρονικὸ διάστημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἔτσι, βλέπουμε ὅτι ὁ Καταρτζῆς γνωρίζοντας ὁλοένα καὶ καλύτερα τὸν χαρακτήρα τῆς γλώσσας στὴν ὁποία εἶχε δώσει τὴν ἐμπιστοσύνη του, τείνει πρὸς τὴν κατάργηση, καὶ στὸ μεταξὺ πετυχαίνει τὴν ἐλάττωση, τῆς γενικῆς. Αὐτά, χωρὶς νὰ μνημονεύσουμε τὶς καθαρὰ συγγραφικὲς ἐπεξεργασίες, οἱ ὁποῖες ἔχουν σταθερὰ τὴν πρόθεση νὰ λειάνουν τὴν ἔκφρασή του καὶ νὰ καταστήσουν σαφέστερο, καὶ συνεπῶς ἀκριβέστερο, τὸν πάντοτε πυκνὸ λόγο του.

Ἀλλὰ οἱ ἀνιχνεύσεις τὶς ὁποῖες θὰ μποροῦσαμε νὰ κάνουμε πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴν μέσα στὸ ὕφος του, θὰ εἶταν ὑπερβολικὰ λεπτές, καὶ συνεπῶς ἀσύλληπτες, δηλαδή, τελικά, ὄχι ἀπαλλαγμένες ἀπὸ μία δόση αὐθαιρεσίας, προκειμένου σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὰ δεδομένα νὰ κατατάξουμε χρονολογικὰ τὶς ἐργασίες τοῦ Καταρτζῆ, ἂν τὰ ἴδια τὰ ἐξωτερικὰ τεκμήρια καὶ οἱ βεβαιώσεις τὶς ὁποῖες ἔχουμε ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα δὲν ἀποτελοῦσαν ἐρείσματα ἰσχυρὰ γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ μεγαλύτερου ἀριθμοῦ τῶν ἔργων του. Ἔτσι μποροῦμε νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ συγγραφικές του δραστηριότητες ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1783 καὶ 1791 εἶναι οἱ ἀκόλουθες, στὴν σειρὰ περίπου μὲ τὴν ὁποία πραγματοποιήθηκαν.

1) Ἡ πρώτη του ἐργασία εἶναι τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1783· τὸ «Σχέδιο ὅτ' ἡ ρωμαίικια γλῶσσα, ὅταν καθὼς λαλιέται καὶ γράφετ', ἔχει στὰ λογογραφικά της τὴ μελῳδία, καὶ στὰ ποιητικά της ρυθμό, καὶ τὸ πάθος καὶ τὴν πειθὼ στὰ ρητορικά της. Ὅτι τέτοια, εἶναι σὰν τὴν ἑλληνική, κατὰ πάντα καλλίτερ' ἀπ' ὅλαις ταῖς γλώσσαις. Κι ὅτ' ἡ καλλιέργιά της, κ' ἡ συγγραφὴ βιβλίων σ' αὐτήνα, εἶναι γενικὴ καὶ ὁλικὴ ἀγωγὴ τοῦ ἔθνους». Εἶναι, ἂς ποῦμε, τὸ μανιφέστο του. Ἂν εἶχε δημοσιευθεῖ στοὺς καιρούς ὁποὺ ἐγράφθηκε,

θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι χρονολογημένο ἀπὸ τὶς 17 Ἰανουαρίου.

2) «Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν Ρωμηῶν καὶ Βλάχων, ποὺ πρέπει νὰ γίνεται μετὰ λόγου στὰ κοινὰ σπητικὰ σχολεῖα». Μὲ τὸν ὅρο «σχέδιο», τὸν ὁποῖον ἔχουμε καὶ στὸν προηγούμενο τίτλο καὶ σ' αὐτόν, ὁ Καταρτζῆς εἶναι φανερὸ ὅτι προσπαθεῖ νὰ ἐνοφθαλμίσει στὴν γλώσσα του τὴν ἔννοια essai, essay· αὐτὸ ποὺ ὀνοματίσθηκε νωρίτερα, ἀπὸ τὸν Βούλγαρη, «δοκίμιο», ὅπως καὶ ἐπεκράτησε. Μία ἀπὸ τὶς πιὸ ὡραῖες στιγμὲς τῆς παιδείας μας εἶναι ὅταν ὁ ἑλληνισμός, τὸν ΙΗ' αἰώνα, στὴν θέλησή του νὰ εὐθυγραμμισθεῖ μὲ τὶς ἐξελίξεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου, προσπαθεῖ ψηλαφητὰ νὰ ἀποκτήσει τὸ ἀντίστοιχο λεξιλόγιό του: εἴτε πλάθοντας ὅρους, εἴτε ἐφαρμόζοντας τὸν νεολογισμὸ στὶς ἔννοιες ὅρων ποὺ προϋπῆρχαν. Ἔχω μιλήσει ἀλλοῦ γιὰ τὸν ὅρο «ἀνεξιθρησκεία», τὸν ὁποῖο ἐπίσης ὁ Βούλγαρης, μεγάλος θιασώτης τῆς νεολογίας, χαρίζει στὴν γλώσσα μας, ταυτόχρονα μὲ τὸ «δοκίμιο», στὰ 1768· ἐπίσης ἐμίλησα γιὰ τὸν ὅρο «πολιτισμός», τὸν ὁποῖο μᾶς ἐδωροφόρησε ὁ Κοραῆς (στὰ 1804). Ἂν ἀναλογισθεῖ κανεὶς τί σημαίνουν αὐτοὶ οἱ δύο ὅροι γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συνείδηση, καταλαβαίνει τὴν διάσταση, τὸ μεγαλεῖο τῆς προσπαθείας. Ὡστόσο, τὰ ἐνδιαφέροντα, τὰ ὁποῖα ἐκφράζουν — καὶ παρουσιάζουν— ἄλλοι ὅροι στὴν ἴδια στιγμή, δὲν εἶναι ὀλιγότερο ἀξιόλογα. Ἔτσι, εἶχα παρόμοια τὴν εὐκαιρία νὰ ἀφηγηθῶ τὴν ἀδέξια καὶ ἐναγώνια τροπὴ τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, δηλαδὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λεξιλογίου πρὸς τὴν μόδα: μιὰ ἀκέρια ἀναστάτωση τοῦ ἑλληνικοῦ συλλογικοῦ σώματος, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μὲ τὶς διαδοχικὲς προσεγγίσεις πρὸς τὴν ἔννοια τῆς μόδας.

3) Στὴν ἴδια ἐποχή, σὰν νὰ ἑτοιμάζει τὰ δύο πρῶτα ἔργα του γιὰ δημοσίευση, γράφει ἕνα σύντομο πρόλογο, προσφώνηση, «Τοῖς τὰ παρόντα ἀναγινώσκουσι σχέδια εὖ πράττειν».

4) Πιθανότατα, ἐκεῖ κάπου, κοντά, στὰ 1783, ἴσως σὰν ἕνα προανάκρουσμα στὸν μεταφραστικὸ προγραμματισμὸ τοῦ Μιχαὴλ Κωνσταντίνου Σούτσου, θέμα ποὺ, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴν ἄμεση συνέχεια τῆς μελέτης μας, ἀπασχόλησε πολὺ τὸν Καταρτζῆ, γράφει μία «Συμβουλὴ στοὺς νέους πῶς νὰ ὠφελιοῦνται καὶ νὰ μὴ βλάπτουνται ἀπτὰ βιβλία τὰ φράγκικα καὶ τὰ τούρκικα, καὶ ποιά νά 'ναι ἡ καθ' αὐτό τους σπουδή». Ἡ συσχέτιση μὲ τὸ ἀνάλογο ἔργο τοῦ Καισαρείας Βασιλείου εἶναι φανερή, καὶ ἄλλωστε δηλώνεται ἀμέσως

ἀπαρχῆς, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Καταρτζῆ. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ μετάφραση βιβλίων, καὶ μάλιστα ἀπὸ «φράγκικα» πρότυπα, εἶταν κάτι ποὺ ὁπωσδήποτε ἐνέπνεε ἀνησυχίες καὶ δυσπιστία στὴν στοχαζομένη ὀρθόδοξη συνείδηση· εἶταν, ἄλλωστε, πράγμα καὶ καινούριο καὶ ἀσυνήθιστο. Συνεπῶς μία συστηματική, καί, ὁπωσδήποτε, ἐπίσημη προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτήν, ἔπρεπε, γιὰ νὰ μὴν προκαλέσει ζητήματα, νὰ παρουσιασθεῖ μὲ κάθε μπορετὴ ἐγγύηση ὀρθοφροσύνης.

5) Στὰ 1783, ἐκεῖ μένουμε ἀκόμη, μήνα Ἰούλιο, ὁ Μιχαὴλ Σοῦτσος ἀναβιβάζεται στὴν ἡγεμονία τῆς Βλαχίας· φαίνεται ὅτι μία ἀπὸ τὶς ἐπιδιώξεις του, «ὅτε κατευοδόθηκε», εἶταν νὰ μεταφρασθοῦν στὰ ἑλληνικὰ χρήσιμες συγγραφὲς ποὺ ἔλειπαν ἀπὸ τὴν γραμματεία μας: τότε «ἐπρόσταξε τὸ Ὕψος του» καὶ τὸν Καταρτζῆ νὰ προβεῖ σὲ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Réal de Curban, «La Science du gouvernement». Δὲν ξέρουμε, καὶ δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ ποιόν ἔγινε ἡ πρόκριση τοῦ ἔργου· ὅτι ὅμως ἡ ὅλη ὑπόθεση ἀνταποκρίνεται σὲ ἐπιθυμία τοῦ Σούτσου, φαίνεται ἀπὸ δύο τεκμήρια, ἂν ἀφήσουμε ἔξω, καὶ θεωρήσουμε ἐθιμοτυπική, τὴν ἀφιέρωση τοῦ Καταρτζῆ. Τὸ ἕνα εἶναι, ὅτι, ἀγκαλὰ καὶ ὁ Σοῦτσος ἔμεινε δυόμισι, μόνο, χρόνια στὴν ἐξουσία, φαίνεται τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν ἡγεμονία νὰ συνδυάσθηκε μὲ μεταφραστικὲς προσπάθειες. Τὸ ἄλλο ἀναφέρεται στὴν ἑπομένη ἡγεμονία τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου: στὰ 1791, τὸν χρόνο τῆς καινούριας του ἀνάρρησης, ἀναθέτει στὸν Καταρτζῆ τὴν φροντίδα νὰ προβεῖ, βοηθούμενος ἀπὸ συνεργάτες, στὴν μετάφραση τοῦ Λεξικοῦ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. Πάλι, δηλαδή, μεταφραστικὴ πρόθεση. Φυσικά, κρατοῦμε τὸ θέμα, γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν ὅρων οἱ ὁποῖοι ἔφεραν τὸν Φαναριώτη ἀναμορφωτὴ στὴν ἀπόφαση νὰ μεταβάλλει γραμμὴ στὴν γλωσσική του πράξη· ὅμως αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα.

Πάντως, ὁ Καταρτζῆς ἀσχολήθηκε ἀμέσως μὲ τὴν μετάφραση τοῦ Réal de Curban: στὸ 1784 προσφέρει τὸν ἡγεμόνα τὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου μεταφρασμένον. Συνεχίζοντας προβαίνει στὴν μετάφραση τοῦ δευτέρου τόμου· αὐτὴ πραγματοποιεῖται ἀνάμεσα στὶς 9 Δεκεμβρίου τοῦ 1784 καὶ στὶς 29 Αὐγούστου τοῦ 1785. Τὴν μετάφραση τοῦ τόμου αὐτοῦ ἀφιερώνει στὸν Ἡγεμόνα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1786· τὸ μέτρο τῆς ἀπόδοσης τοῦ μεταφραστῆ, προκειμένου γιὰ

ἕνα σύγγραμμα γεμάτο ἀπὸ πυκνὴ ὁρολογία, κρίνεται ἀπὸ τὴν ταχύτητα τοῦ χρόνου μέσα στὸν ὁποῖον ἑτοίμασε τὴν ἐργασία του.

Τὸ ἔργο τοῦ Réal εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς του: μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἀντιπροσωπεύει τυπικὰ τὸν διαφωτισμένο δεσποτισμό. Εἶναι, δηλαδή, φανερὸ ὅτι ἡ ἀπόφαση νὰ μεταφρασθεῖ ὑπακούει σὲ ἕνα τέτοιο πνεῦμα: «... ἡ καλλιέργεια τῶν ἠθῶν τοῦ ἔθνους εἶναι ἀποτεταμιευμένη στὸν ἐξουσιαστή του» καὶ «ὅ,τι λογῆς εἶναι ἐκεῖνοι ποὺ διοικοῦν τέτοιοι γένουνται καὶ ἐκεῖνοι ποὺ διοικοῦνται. Ὅθεν κάθε βασιλείας δύναμι ἢ ἀδυναμία, εὐτύχημα ἢ δυστύχημα, προέρχεται ἀπταῖς ἀρεταῖς ἢ κακίαις, καὶ ἀπτὴν ἀξιότητα ἢ ἀναξιότητα τῶν αὐθέντων καὶ βασιλέων». Ὡς τώρα δὲν ἐβρέθηκαν στοιχεῖα ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μεταφράσθηκε τίποτε ἄλλο ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς τόμους τοῦ ὀκτατόμου πρωτοτύπου· ἀντίθετα, μάλιστα, ὡς πρὸς τὸν Καταρτζῆ, ἔχουμε δήλωσή του, στὰ 1787, τὴν ὁποία ἐπανέλαβε στὰ 1796, ὅτι μετέφρασε συνολικὰ δύο τόμους, τοὺς δύο οἱ ὁποῖοι ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς. Πάντως, ὁ τελευταῖος τόμος τοῦ ἔργου ἔχει περιλάβει στὶς 767 σελίδες του μία βιβλιογραφία «sur des matières de gouvernement», γιὰ θέματα δηλαδὴ ποὺ ἀναφέρονται στὴν διακυβέρνηση τῶν λαῶν· τὸ σημειώνω, ὄχι μόνο γιὰ νὰ τονισθεῖ ὅτι αὐτός, ὁπωσδήποτε, δὲν ἐπιδέχεται μετάφραση, ἀλλὰ γιὰ νὰ δώσω, ὕστερα ἀπὸ τὸ γενικὸ πνεῦμα τοῦ βιβλίου, ὅπως ἐσημειώθηκε πιὸ ἐπάνω, μιὰ δεύτερη αἰτία νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ ἐπηρέασε τὸν Καταρτζῆ, εἴτε ὅταν τὸν κινεῖ ἡ θέληση νὰ θεμελιώσει στὴν Βλαχία τὸν διαφωτισμένο δεσποτισμό, εἴτε ὅταν πάει νὰ δωροφορήσει στοὺς συμπατριῶτες του τὴν βιβλιογραφία τῆς ἑλληνικῆς παιδείας· κρατούμενα, λοιπόν, καὶ αὐτά.

6) Ὅμως, παρὰ τὸν ὄγκο τῆς μεταφραστικῆς του αὐτῆς προσφορᾶς, ἡ ἀνακαινιστικὴ του ὁρμὴ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρή, ὥστε νὰ τοῦ ἐπιτρέψει, νὰ τοῦ ἐπιβάλει, τὴν σύνταξη ἑνὸς μακροῦ προλόγου στὸν πρῶτο τόμο, κειμένου ὅπου ἐκθέτει μία θεωρία σχετικὴ μὲ τὴν μετάφραση, σημασία τῶν μεταφράσεων, τεχνικὴ τῶν μεταφράσεων, κλπ., καὶ τὴν γλωσσική του θεωρία μὲ ἕνα πλῆθος παραδείγματα καὶ ἐφαρμογές, πολὺ συστηματικὰ διατυπωμένη. Ὁ πρόλογος αὐτὸς πρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι ἐγράφθηκε τὸ 1784, ἀφοῦ ἐκεῖνον τὸν χρόνο ὁ σχετικὸς τόμος ἀφιερώνεται στὸν Ἡγεμόνα, καὶ ὁ πρόλογος,

πού ἔχει συνταχθεῖ μετὰ τὴν μετάφραση τοῦ τόμου, παρουσιάζεται μαζὶ μὲ τὴν ἀφιέρωση. Στὴν συντομία του, ὁ πρόλογος αὐτὸς πού ἐπιγράφεται «Πρὸς τὸν ἀναγινώσκοντα», εἶναι ἀπὸ τὶς σπουδαῖες ἐργασίες τοῦ Καταρτζῆ, γιὰ τὴν πυκνότητά της καὶ τὴν συστηματικότητά της.

7) Κοντὰ στὸ τέλος τῆς ὅλης ἐργασίας του τῆς σχετικῆς μὲ τὴ μετάφραση καὶ τὴν παρουσίαση τῶν δύο τόμων τοῦ Réal, μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε μὲ πιθανότητα τὴν σύνταξη ἑνὸς ἄλλου πρωτότυπου ἔργου τοῦ Καταρτζῆ: «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου, μακαρισμὸς τοῦ ὀρθόδοξου, ψόγος τοῦ ἄθεου, ταλάνισμα τοῦ δεισιδαίμων»· ἂς ποῦμε 1785 μὲ 1786. Τὰ τεκμήρια τὰ ὁποῖα μᾶς ἐπιβάλλουν τὴν χρονολόγηση αὐτήν, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐκτεθοῦν ἐδῶ· ὅμως ἀξίζει, καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀφορμή, νὰ παρατηρήσουμε τὸν συγκροτημένο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο προχωρεῖ ὁ Καταρτζῆς στὴν δόμηση τοῦ συστήματός του, καὶ συνάμα τὴν χαριτωμένη ἀμεσότητα μὲ τὴν ὁποία προβαίνει στὸ συγγραφικό του ἔργο· ἐννοῶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο μοιάζει νὰ πλαισιώνεται ἡ μεταφραστικὴ προσπάθεια ἀνάμεσα στὴν «Συμβουλή», ἡ ὁποία τὴν καταξιώνει καὶ τὴν δικαιώνει, καὶ στὸ «Ἐγκώμιο», πού συστηματοποιεῖ τὴν ἐμπειρία τὴν ὁποία προσέφερε ἡ μετάφραση. Πραγματικά, τὸ «Ἐγκώμιο», ὅπου πρυτανεύει ἡ ἔννοια τοῦ Καθρέφτη τῶν ἡγεμόνων, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ ἕναν λαμπρὸ σχολιασμὸ στὸν πρόλογο τοῦ Réal.

8) Πρὶν ἀπὸ τὰ 1787, ἤ, ὁπωσδήποτε, ὄχι ἀργότερα, μποροῦμε νὰ εἰκάζουμε μὲ πιθανότητα ὅτι εἶχε συντάξει τρεῖς τουλάχιστον ἀπὸ τὶς μὴ σωζόμενες ἐργασίες του: α) «Θεωρία ἀπάνου στὴν ἀρχαία καὶ γνήσια προφορά», β) «Στιχουργία τῆς νέας», γ) «Ποιητικὰ τῆς νέας». Γι' αὐτὲς εἴπαμε, νομίζω, πιὸ ἐπάνω τὰ δέοντα· μᾶς λυπεῖ ἡ ἀπώλειά τους, ἀλλὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δὲν ἀλλοιώνει αἰσθητὰ τὴν μορφὴ μὲ τὴν ὁποία φαντάζει ὁ συγγραφέας τους μέσα στὴν ἱστορία τῆς παιδείας μας.

9) Πάντως, στὰ 1786, δηλαδὴ μετὰ τὴν σύνταξη τοῦ «Ἐγκωμίου» (χωρὶς νὰ ἀμελοῦμε τὸ ἐνδεχόμενο τοῦ νὰ ἀποκαλυφθοῦν ἄλλα ἔργα πού θὰ ἀραιώσουν τὸ ὑφάδι μας) πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἡ σύνταξη ἑνὸς ἀκόμη δοκιμίου, πού ἐπιγράφεται: «Λόγος προτρεπτικὸς στὸ νὰ κάμουμε δασκάλους στὰ ρωμαΐκα, σὲ κάθ' ἐπιστήμ' ἢ ἐλευθέρια τέχν' ἢ ἀναγκαία ξενικὴ γλώσσα». Ἡ σκέψη, ἄλλωστε, τοῦ

Καταρτζῆ εἶναι τόσο ἐνορχηστρωμένη, ὥστε, ἂν δὲν εἴχαμε τὰ ἰσχυρὰ τεκμήρια ποὺ μᾶς ξαναφέρνουν κάθε τόσο σὲ μία ζωντανὴ μορφή, πού, σὰν Ἀνταῖος, ξαναπαίρνει κάθε τόσο δυνάμεις ἀγγίζοντας σὲ κάποια πραγματικότητα, θὰ ἐκοντεύαμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ἔργο ποὺ τὴν ἐκφράζει ὀγαίνει ἄχρονα, σὲ μιὰ πνοή. Ἂς προσθέσω ὅτι ἡ ἐντύπωση αὐτὴ καὶ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐδημιουργήθηκε τὸ σύστημα τοῦ Καταρτζῆ, καὶ κολάζεται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖον διασώθηκαν τὰ γραπτά του: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, εἴπαμε, πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ὁλοκληρώθηκε μέσα σὲ πολὺ ὀλίγα χρόνια, καί, μάλιστα, χρόνια ὡριμότητας· ἀπὸ ἄλλην ἄποψη, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ Φαναριώτης ἀνακαινιστὴς εἶχε ἀδιάκοπα ἐμπρός του ὅλα τά, ἀνέκδοτα πάντοτε, πονήματά του, καὶ κατὰ καιροὺς προέβαινε σὲ μικρὲς ἀναθεωρήσεις τους, πράγμα πού, συνάμα, ἐξηγεῖ καὶ γιατί ὑπάρχουν σ' αὐτὰ πρωθύστερες μνεῖες, ἢ διασταυρούμενες παραπομπές.

10) Ἔτσι ὁ «Λόγος» αὐτός, ἀγκαλὰ καὶ προηγήθηκε ἡ σύνταξή του, μπόρεσε νὰ μπεῖ σὰν ἐπίμετρο, συμπλήρωμα, σὲ ὅ,τι ἀπετέλεσε τὴν μεγαλύτερη συγγραφικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Καταρτζῆ, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ σύνταξη, χωρὶς ἀμφιβολία, ὁλοκληρώθηκε τὸ 1787. Εἶναι ὁ «Λόγος προτρεπτικὸς στὸ γνῶθι σαυτὸν καὶ στὴν κοινὴ παιδαγωγία τοῦ ἔθνους, ἢ σοφός, ἡμιμαθής, ἀμαθής». Ὁ «Λόγος» αὐτός, ποὺ μὲ τὰ παρεπόμενά του εἶναι καὶ τὸ μακρότερο ἀπὸ τὰ συγγράμματα τοῦ Καταρτζῆ, ἑτοιμάσθηκε γιὰ συνέκδοση μαζὶ μὲ τὸν προηγούμενο Λόγο, μὲ τὸν κοινὸ τίτλο «Ἕκτη διάλεκτος ἑλληνικὴ ἢ ρωμαΐκα ἔντεχνα καὶ μεμουσωμένα». Ὅμως τὸ ἔργο δὲν ἔπαυσε νὰ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ ἀργότερα, ἔτσι ποὺ νὰ διακρίνουμε σημάδια ἀπὸ μεταγενέστερες ἐπεξεργασίες, οἱ ὁποῖες φθάνουν ἀκόμη καὶ στὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ἔχει ἐγκαταλείψει τὴν γλωσσικὴ του προσπάθεια. Ἡ δομὴ τοῦ ὅλου ἔργου εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Προτάσσεται ὁ «Λόγος προπτρεπτικὸς στὸ γνῶθι σαυτόν»· ἔπεται ἕνα συστηματικὸ διάγραμμα «τῆς ἀνθρωπινῆς ἢ θείας σοφίας μας», μὲ μία «Διδασκαλία» στὸ διάγραμμα τοῦτο, ἀνάλυση, σχολιασμό, ἂς τὴν ποῦμε· σ' αὐτὰ ἔπονται α) μία μακρὰ βιβλιογραφία ποὺ τιτλοφορεῖται «Νέο διάγραμμα ἢ διανομὴ τῶν ἑλληνικῶν μας διδασκαλικῶν βιβλίων ποὺ ἔχουμε στῆς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις», καὶ κατόπιν, β) ἡ «Θεωρία στὴ διανομὴ τῶν ἑλληνικῶν δι-

δασκαλικῶν μας βιβλίων καὶ στὴ συγγραφὴ ρωμαίικων»: ἀνάλυση τοῦ βιβλιολογικοῦ πλούτου καὶ τῶν ἐλλείψεών του, προτάσεις γιὰ τὴν μεθοδικὴ καὶ στοχαστικὴ του αὔξηση· στὴν βιβλιογραφία αὐτὴν παραθέτει ὄχι μόνο τὰ ἔντυπα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀνέκδοτα ὅσα γνωρίζει: νιώθει κανεὶς καὶ ἐδῶ τὸ πάθος τοῦ βιβλίου. Τὴν ἐκράτησε πάντοτε κοντά του, καί, κατὰ καιρούς, προσέθεσε τίτλους, οἱ ὁποῖοι, ἔτσι, τὴν εὐθυγραμμίζουν μὲ ἐποχὲς μεταγενέστερες ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνταξη. Πρόκειται γιὰ μία σημαντικὴ προσπάθεια, ὅμοια τῆς ὁποίας δὲν εἶχε ἐπιχειρηθεῖ ὡς τότε, μέσα στὸν χῶρο τῆς «καθ' ἡμᾶς» Ἀνατολῆς, ἀπὸ Ἕλληνα λόγιο. Περισσότεροι ἀπὸ ἑξακόσιοι τίτλοι τὴν ἀποτελοῦν, ὅπου ἐναλλάσσονται τὰ ἔντυπα καὶ τὰ χειρόγραφα, γιὰ νὰ καταστήσουν ἀρτιότερη τὴν εἰκόνα τῆς παιδείας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σημείωση μὲ τὴν ὁποία κλείνει ὁ Καταρτζῆς τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς ἐργασίας του. «Σημείωσαι ὅτι τὰ βιβλία ποὺ σημαδεύω σ' αὐτὸν τὸν κατάλογο πὼς εἶν' ἀνέκδοτα, δὲν ἐννοῶ νὰ εἶναι τέτοια στῆς βιβλιοθήκαις τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ἀναμεταξὺ σ' ἐμᾶς ποῖο σ' ἕναν καὶ ποῖο σ' ἄλλον. Τὰ ἐπίλοιπα ὅμως εἶν' τυπωμένα»· ἀνάγκη γιὰ ἀκρίβεια καὶ γιὰ εἰλικρίνεια: ὁ ἔλεγχος δὲν ἔχει περιλάβει τὰ χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται στὸν δυτικὸ χῶρο. Στὴν «Θεωρία» ἐξετάζοντας τὶς πιὸ ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ ἑλληνισμοῦ, βρίσκει τὴν ἀφορμὴ νὰ ἐκθέσει τὸ σύστημα τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, τὴν ὁποία «ἐπιχειρίστηκαν ὁ κὺρ Ντιντερὸ καὶ ὁ κὺρ Νταλαμπέρ», καὶ προβαίνει σὲ ὑποδείξεις γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσε νὰ συνταχθεῖ ἀνάλογο ἔργο στὴν γλώσσα μας· ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι οἱ ὑποδείξεις αὐτὲς δὲν ἔμειναν χωρὶς κάποια ἀπήχηση στοὺς λόγιους τοῦ καιροῦ του. Ἐκεῖ, στὸ ἴδιο τμῆμα τοῦ ἔργου του, καταλήγει, πολὺ φυσικά, στὸ θέμα τῆς γλώσσας, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ὅλου παιδευτικοῦ προγράμματος, βασικὰ στηριγμένου στὸ ἔντυπο· ἔτσι, οἱ συστηματικὲς ἀνάγκες τῆς παιδείας, συνδυασμένες μὲ τὸ γλωσσικό της ὄργανο, ὁδηγοῦν πρὸς τὴν ὑποχρέωση νὰ μορφωθοῦν διδάσκαλοι· δηλαδὴ πρὸς τὸν προτρεπτικὸ λόγο «Περὶ διδασκάλων».

11) Συνεχίζοντας τὴν προσεκτικὴ διατύπωση τῆς θεωρίας του, ἡ ὁποία ἐκδηλώθηκε κυρίως στὸ «Γνῶθι σαυτόν», ὁ Καταρτζῆς προβαίνει σέ ὅ,τι εἶταν ἀμέσως ἀπαιτητό, τὴν συγγραφὴ μιᾶς «Γραμματικῆς τῆς ρωμαίικιας». Ὁ πρόλογός της χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς

15 Ἰανουαρίου τοῦ 1788. Φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ τελειωτικὴ διαμόρφωση ἐργασίας ἡ ὁποία εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὰ 1784. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1783 στὸν Ἰανουάριο τοῦ 1788, ὁ Καταρτζῆς μποροῦσε νὰ πιστεύει ὅτι μέσα σὲ μία πενταετία εἶχε καταστρώσει ἀκέριο τὸ πρόγραμμα, πού, κατὰ τὴν πεποίθησή του, εἶταν προορισμένο νὰ ἀνορθώσει τὴν νέα ἑλληνικὴ παιδεία.

12) Τὸν ἑπόμενο χρόνο, 1789, τὸν βλέπουμε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν συγγραφὴ Γραμματικῆς ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ ἐδιδασκόταν τὸ παιδί, στὴν φυσική του γλώσσα, τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι ὅλες οἱ παλιὲς Γραμματικὲς ἔκλειναν τὴν διδασκαλία τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν σὲ ἕνα φαῦλο κύκλο, διδάσκοντας τὰ ἄγνωστα διὰ τῶν ἀγνώστων: εἶταν γραμμένες στὴν γλώσσα τὴν ὁποία ἐφιλοδοξούσαν νὰ διδάξουν. Ὁ Καταρτζῆς δείχνει καὶ ἐδῶ τὴν μέση, προσεκτικὰ ζυγισμένη, πορεία του: ἔχει τὴν ἐπιθυμία ὄχι νὰ ἀθετήσει τὴν παράδοση, θέλει νὰ διδάσκεται ἡ ἀρχαία, ἀλλὰ ἔχει τὸ θάρρος νὰ κατασκευάσει τὸ καινούριο ἐργαλεῖο, ποὺ θὰ καταστήσει μπορετὴ καὶ ἀποδοτικὴ τὴν διδασκαλία αὐτήν, ἀψηφώντας τὴν ἀποδοκιμασία ἐκείνων ποὺ ἐπιθυμοῦσαν νὰ μένουν στὰ καθιερωμένα. Μὲ τὸ ἔργο του αὐτὸ εἶχε καταπιασθεῖ ἀπὸ ἀρκετὰ ἐνωρίτερα, καὶ πάντως ἀπὸ τὸ 1784. Ἀπὸ μνεία τοῦ 1796, συμπεραίνουμε ὅτι τὸ ἔργο εἶχε τελειώσει· ἀλλὰ σήμερα ἀνήκει στὰ λανθάνοντα. Πάντως, εἶναι τὸ τελευταῖο του γνωστό μας ἔργο πρὶν παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐφαρμογὴ τῶν γλωσσικῶν του ἀρχῶν.

Πολὺ γλήγορα θὰ ἀρχίσουν εἴτε οἱ πρωτότυπες ἐργασίες του σὲ γλώσσα αἱρετή, εἴτε οἱ παραφράσεις παλαιοτέρων του ἐργασιῶν καμωμένες σ' αὐτὴν τὴν γλώσσα, εἴτε οἱ μεταφράσεις ξένων, γαλλικῶν, ἔργων, στὸ ἴδιο τὸ καινούριο γλωσσικὸ σύστημα. Ἀπὸ τὴν πρώτη κατηγορία γνωρίζουμε τὴν «Δικανικὴ Τέχνη», καθὼς καὶ τὸν πρόλογο τοῦ 1796 γιὰ τὸν ὁποῖο ἔχουμε κάνει κιόλας λόγο. Ἀπὸ παραφράσεις ἔχουμε: φυσικὰ τοῦ κυρίου ἔργου του, δηλαδὴ τοῦ «Γνῶθι σαυτόν»· στὴν παράφραση αὐτὴν εἶναι ποὺ ἔχει προτάξει τὸν Πρόλογο τοῦ 1796. Ἐπίσης παρέφρασε τὸ «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου». Οἱ παραφράσεις αὐτὲς δείχνουν καθαρά, πιὸ καθαρὰ ἀπὸ τὰ καινούρια ἔργα, τὶς νέες του κατευθύνσεις: λεξιλόγιο ποὺ τείνει πρὸς τὴν χρήση λέξεων οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μὲ ἐξοβελισμὸ ἀντιστοίχων ὅρων προερχομένων ἀπὸ ξένες

γλῶσσες, μικρομεταβολὲς («στὴν» σὲ «εἰς τὴν» κλπ.), χωρὶς οὐσιαστικὴ μεταρρύθμιση στὴν δομή. Θὰ ἔλεγε, δηλαδή, κανεὶς ὅτι, ὅπως λίγο ἀργότερα ἐσύσταινε καὶ ὁ Κοραῆς, παραμένει ἀφετηρία ἡ λαλουμένη γλώσσα καὶ ἡ ἐπιλογὴ ἐπιδιώκει νὰ μὴν ἀποστεῖ πολὺ ἀπὸ τὴν γλωσσικὴ πραγματικότητα τοῦ καιροῦ. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι, ἐντελῶς μέσα στὸν χαρακτήρα του ὅπως τὸν συναντήσαμε ἕως τώρα, ὁ Καταρτζῆς δὲν παραλείπει, παραφράζοντας, νὰ ἀναθεωρεῖ ποῦ καὶ ποῦ τὰ κείμενά του· ὥστε ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτήν, οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἐπεξεργασίες δὲν πρέπει νὰ ἀφήσουν ἀδιάφορο τὸν ἱστορικὸ τῶν ἰδεῶν. Ἀπὸ μεταφράσεις, γνωρίζουμε ἤμμεσα ὅτι εἶχε ἀναλάβει νὰ δώσει στὰ ἑλληνικὰ τὸ Λεξικὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας. Τοῦ ἔργου τὸ χειρόγραφο δὲν ἔχει φανεῖ ὡς σήμερα· ὡστόσο δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν πληροφορία, γιατὶ μία τέτοια ἀπασχόληση βρίσκεται ἐντελῶς μέσα στὴν γραμμὴ τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Καταρτζῆ.

Σ' αὐτὴν τὴν ἀπόληξη ἐπάνω τῶν συγγραφικῶν δραστηριοτήτων του, ποὺ συνεχίζονται ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, θὰ μπορούσαμε κι ἐμεῖς νὰ σταματήσουμε τὴν διαχρονικὴ μελέτη τοῦ ἔργου του, γιὰ νὰ περάσουμε σὲ ὅ,τι μᾶς μένει ἀκόμη, στὴν ἐξέταση τῶν ἰδεῶν του, τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου. Ὡστόσο, ἴσως εἶναι σκόπιμο νὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ, σὲ κατακλείδα, ἡ συγγραφική του τεχνική, ὅ,τι, ἂς ποῦμε, ἀνάγεται στὰ σχετικὰ μὲ τὴν συγγραφή. Γιατί, ἀληθινά, στὴν αὐγὴ αὐτὴν τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, βρισκόμαστε ἐμπρός, ὄχι μόνο σὲ ἕναν πολὺ σημαντικὸ φορέα νέων ἰδεῶν, νέων συνειδησιακῶν καταστάσεων, νέων προσανατολισμῶν στὰ θέματα τῆς παιδείας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἕναν χειριστὴ τοῦ λόγου, σχεδὸν ἐξίσου σημαντικό.

Βεβαίως, εἶχε δίκιο ὁ Ρενὰν ὅταν ἔλεγε ὅτι ὁ ἀληθινὸς θαυμασμὸς εἶναι πάντοτε ἱστορικός. Τέτοιος πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ θαυμασμός μας γιὰ τὶς συγγραφικὲς ἐπιδόσεις τοῦ Καταρτζῆ. Πρῶτα πρῶτα, δοκιμάζει, ἀπὸ μία γλώσσα τῆς καθημερινῆς λαλιᾶς, νὰ δημιουργήσει ἕνα ὄργανο ἱκανὸ νὰ ἐκφράζει καὶ τὶς πιὸ λεπτὲς ἀποχρώσεις τοῦ στοχασμοῦ. Ὕστερα, μία πρόσθετη δυσκολία, τὴν ὁποία θέλει νὰ ὑπερνικήσει, καὶ ἡ ὁποία δύο αἰῶνες τώρα βασανίζει τὸν νέο ἑλληνισμό, ὀφείλεται στὴν προέλευση τῆς λογίας δημοτικῆς· ὁ Κοδρικᾶς, ἐπικρίνοντας τὴν προσπάθεια τοῦ Καταρτζῆ, κάνει τὴν

πολὺ ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση, ὅτι «ἠμποροῦμεν εὐλόγως νὰ ὀνομάσωμεν» τὴν γλώσσα του "ποιητική"· ἡ γνώμη αὐτὴ ἀνταποκρίνεται μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ δημοτικὴ εἶχε καλλιεργηθεῖ ὡς τότε σὲ μόνη τὴν ποίηση. Τοῦτο ἔδωσε μία λυρικὴ χροιὰ στὴν δημοτική, ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχή μας· μὰ ἡ δυσκολία γιὰ νὰ λυτρωθεῖ κανεὶς ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἐναγκαλισμό, εἶταν πολὺ μεγαλύτερη στὴν ἐποχὴ τοῦ Καταρτζῆ, καί, γιὰ τοῦτο, πολὺ μεγαλύτερος εἶναι καὶ ὁ θαυμασμός μας ἐμπρὸς στὶς ἐπιτεύξεις του. Ὅμως, ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅλα αὐτά, μία τρίτη αἰτία θαυμασμοῦ μᾶς προσφέρεται, κατὰ τρόπον ἀπολύτως προσωπικό, ἀπὸ τὸ ὕφος τοῦ Καταρτζῆ: ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ λόγιο, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἰσχυρὰ συγγραφικὰ χαρίσματα, ἐντελῶς καινούρια μέσα στὴν γραμματεία τοῦ καιροῦ του: θέληση ἀκριβείας, ὀλιγολογίας, ἐπιγραμματικότητα, θυμοσοφία.

Αὐτὰ ὅλα, αὐτὲς ὅλες οἱ δυσχέρειες, ποὺ εἴτε εἶναι ἐγγενεῖς στὸ γλωσσικὸ ὄργανο, εἴτε εἶναι ἐγγενεῖς στὸν κάθε συγγραφέα, ἔχουν, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, καὶ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις ἐπάνω στὴν ἔκφραση τοῦ Καταρτζῆ: ἡ φράση του εἶναι κάποτε στρυφνή, μὲ πολλὰ παρέμβλητα στοιχεῖα, ποὺ ἀκολουθοῦν τοὺς μαιάνδρους τοῦ στοχασμοῦ καὶ τὴν κατασταίνουν ἐνίοτε δύσκολη. Ὁ φλοιὸς εἶναι κάποτε σκληρός, ἀλλὰ ὁ καρπὸς ποὺ μᾶς προσφέρεται, ὅταν ὑπερνικήσουμε τὴν δυσκολία, εἶναι ἐξαίσιος σὲ οὐσία καὶ σὲ χυμό. Καὶ ἐπάνω ἀπὸ ὅλα βρίσκουμε, πέρα ἀπὸ κάθε διατύπωση, ἀπὸ κάθε ἔκφραση, μία σκέψη ἰσχυρή, μία ὑψηλὴ ἐπιστημονικὴ συνείδηση, ἡ ὁποία προτρέχει αἰσθητὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καταρτζῆ, καί, ὄχι σπάνια, καὶ ἀπὸ τὴν δική μας. «Ὁ ἐπιστημονικὸς κανόνας», λέει κάπου, «δὲν ἔχει ἐξαίρεση, ἐμεῖς πῶς τὴν κάμνουμε;»· καὶ νιόθουμε ὅτι ἡ φράση αὐτή, μορφὴ καὶ οὐσία, μποροῦσε νὰ βγαίνει ἀπὸ τὶς σελίδες τοῦ καλύτερου «Νουμᾶ». Ἀλλοῦ, παρόμοια: «τέχνη νὰ μὴν ἔχῃ ὑποδάθρα τὴ φύσι, καθὼς κάμνουμ' ἐμεῖς, δὲ βρίσκεται». Γιὰ τὸν ἰδιόρρυθμο τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἑλληνισμὸς ἐπροσπάθησε νὰ σταθεῖ ἀπέναντι στὰ γλωσσικὰ πράγματα, γράφει «χαλνοῦμε πάντα τὴ ρωμαίικια ὁποὺ λαλοῦμε, κ' εἶναι ἀχάλαστη, γιατ' εἶναι φυσική· μ' ὅλον τοῦτο τὴν καταφρονοῦμε». Γιὰ τὶς διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν γραφομένη καὶ λαλουμένη, λέει ὅτι μᾶς κάνουν νὰ «τραυλίζομε στὴν γλῶσσα καὶ στὴν διάνοια»· τελειώνω μὲ μία ἐπιγραμματικὴ διατύπωση, τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας εἶναι φανερός: κανείς, γράφει, «δὲν

ἔχ' ἐξουσία νὰ δώσῃ σὲ μιὰ λέξι τὸ πάθος ὁποὺ δὲν ἔχ' αὐτὴ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ».

Οἱ γλαφυρὲς αὐτὲς διατυπώσεις μᾶς φέρνουν σὲ ἕναν ἄλλο κύκλο παρατηρήσεων, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὸ ὕψος τοῦ λόγου τοῦ Καταρτζῆ: προσεκτικὸς μελετητὴς τῶν παλαιῶν σοφιστῶν καὶ ρητοροδιδασκάλων, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν βιβλιογραφική του θεμελίωση, καὶ ἀπὸ ἄλλα, ἐσωτερικά, τεκμήρια, ὁ Φαναριώτης λόγιος δὲν διστάζει νὰ χρησιμοποιήσει, ὅπως γράφει στὸν τίτλο τοῦ μανιφέστου του, «τὸ πάθος καὶ τὴν πειθὼ στὰ ρητορικά του». Τὸ «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου», γιὰ τὸ ὁποῖο ἐμιλήσαμε, μᾶς δίνει πολλὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς ρητορικῆς τέχνης. Ὑπογραμμίζω ἕνια ἀπὸ αὐτά: ἡ συνείδηση τοῦ φιλοσόφου «εἶν' ὁ ἀθλοθέτης του ποὺ τὸν στεφανώνει στὰ καλὰ ἔργα, κ' ὁ δήμιος ποὺ τὸν βασανίζει στὰ φαῦλα». Ὁ χριστιανὸς δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν σχολαστικὴ φιλοσοφία: «δὲν ἀφήνει τόσο τὸ περγιάλι καὶ νὰ βγαίνῃ πολλὰ πολλὰ στὸ γιαλό, γιατὶ βεβαιώνεται πὼς φτάνει καὶ χωρὶς αὐτὸ στὸ λειμιῶνα, καὶ χωρὶς κίνδυνο ποτέ του νὰ ναυαγήσῃ». «Σὰ νὰ εἶχε κάλπικη ζυγαριά», γράφει ἀκόμη, «ζυγιάζει βαρὺ ἐκεῖνο πού' ναι ἀλαφρό, καὶ βγάνει ἀλαφρὸ τὸ βαρύ». Ἄλλοῦ, πάλι, καταδικάζει τοὺς δεισιδαίμονες καὶ τοὺς φανατικούς, οἱ ὁποῖοι, «στοῦ θεοῦ τῆς εἰρήνης τὸ ὄνομα, ἔφεραν ἄνου κάτου τὸν κόσμο του»· ἡ σκέψη εἶναι ἀπὸ τὶς γνωστὲς τοῦ Βολταίρου, μὰ ἡ διατύπωση εἶναι τοῦ Καταρτζῆ, καὶ γνήσια. Δική του εἶναι καὶ ἡ πυκνὴ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ στοίχημα τοῦ Pascal: «ἂν εἶν' ἀληθινὰ αὐτά, κερδαίνει τὸ πᾶν. Εἰδὲ καὶ δὲν εἶναι, δὲ χάνει τίποτες».

Ὡστόσο, οἱ μερικὲς αὐτὲς χάρες δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ μᾶς γοητεύσουν σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε νὰ μᾶς κάνουν νὰ παραβλέψουμε κάποιες ἄλλες πιὸ γενικὲς καὶ πιὸ ὀργανικὲς ἀρετὲς τὶς ὁποῖες βρίσκουμε στὰ ἔργα τοῦ Καταρτζῆ. Ἐννοῶ, κατεξοχήν, τὴν ὀρθολογικὴ δομὴ ἡ ὁποία τὰ χαρακτηρίζει στὸ σχέδιο τοῦ καθενός τους, καὶ τὴν λογικὴ διάρθρωση τῶν προτάσεων ποὺ τὰ ἀπαρτίζουν. Σὲ ὅλα αὐτὰ προέχει μιὰ θέλησι ἀληθείας πειστικῆς. Καὶ θὰ εἶταν τοῦτο, ἴσως, τὸ πιὸ ἔντονο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Φαναριώτη λογίου, ἂν πιὸ βαθιά, στὴν ὑποδομὴ τῆς θεωρίας του, δὲν ἐβρίσκαμε, σὲ ἀδιάκοπη ἐγρήγορσι, μιὰ ἀκμαία ψυχικὴ ζωή, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει τὴν εἰσαγωγὴ σὲ ὅ,τι μᾶς μένει τώρα νὰ ἐξετάσουμε: τὴν θεωρία του.

Η ΘΕΩΡΙΑ

Ἡ φράση τὴν ὁποία ἀπομονώσαμε κιόλας μιὰ φορὰ στὸν Καταρτζῆ, φανερώνει μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀφετηρία του καὶ τὴν γραμμή του: «μόνο νὰ ὠφελήσω τὸ γένος μου». Ὁ Καταρτζῆς, δηλαδή, βρίσκεται ἐμπρὸς σὲ μία πραγματικότητα τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Διαπιστώνει ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς παιδείας αὐτῆς δὲν εἶναι καλό, ὅτι ἀποκλείεται οἱ ἐπιτεύξεις της νὰ μπορέσουν νὰ συγκριθοῦν μὲ τὶς ἐπιτεύξεις τῶν Δυτικῶν, οἱ ὁποῖοι, ὡστόσο, ἔχουν κοινὴ μὲ τοὺς Ἕλληνες, σὲ μεγάλο ποσοστό της, τὴν πνευματικὴ παράδοση. Βλέπει ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς στὰ μεταγενέστερα χρόνια ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀνθρώπους μὲ ἀξιόλογη διανοητικὴ ποιότητα, καὶ ἀναζητώντας τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς διαφορᾶς ἐπιπέδου, ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Δύση, ἔρχεται πρῶτα ἀντιμέτωπος μὲ τὴν γλώσσα τῆς παιδείας. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ παιδιά, οἱ νέοι, ὑποχρεώνονται νὰ ἀναλώσουν πολὺ μεγάλο μέρος τοῦ σχολικοῦ τους χρόνου, τῆς σχολικῆς τους ζωῆς, στὴν ἐκμάθηση ἑνὸς γλωσσικοῦ ὀργάνου, τῆς ἀρχαίας, τὸ ὁποῖο ὀλίγες ὑπηρεσίες μπορεῖ νὰ τοὺς προσφέρει, προκειμένου ὁ νέος ἑλληνισμὸς νὰ εὐθυγραμμισθεῖ μὲ τὶς δυτικὲς ἐπιτεύξεις. Συχνὰ ἀπαντοῦμε τὸν Μοισιόδακα, τὴν σκιά του σὰν σὲ διαφάνεια, στὶς σελίδες μας αὐτές· κι ἐδῶ ὅμως ταιριάζει νὰ φέρουμε γιὰ ἄλλη μία φορὰ τὴν μαρτυρία του. Μία μερίδα τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης, στὰ χρόνια 1780, εἶχε γυρίσει πιὰ τὰ μάτια της πρὸς τὴν Δύση, καὶ ἐστάθμιζε, σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιστημονικὲς προσκτήσεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου τὰ πράγματα τῆς ἐπιστήμης: «ἡ Εὐρώπη τὴν σήμερον... ὑπερβαίνει κατὰ τὴν σοφίαν ὡς καὶ τὴν παλαιὰν Ἑλλάδα». Κρατοῦμε ἀπὸ αὐτὴν τὴν διατύπωση τὸ «ὡς καί», γιὰ ὅταν θὰ θελήσουμε νὰ σταθμίσουμε τὴν ἀρχαιότητα ἀναφορικὰ μὲ τὸν νέο κόσμο· ἀλλὰ ἔχουμε νὰ προσθέσουμε καὶ κάτι ἄλλο, τὸ παράδειγμα τοῦ δυτικοῦ κόσμου ὡς πρὸς τὴν γλώσσα: «καλὸν εἶναι τέλος ὅτι καὶ οἱ Ἕλληνες αὐτοὶ νὰ γράφωσιν εἴτε περὶ τῶν ἐπιστημῶν εἴτε καὶ περὶ πραγμάτων ἄλλων ἐν τῇ τετριμμένῃ, ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ αὐτῶν. Ἕκαστος γινώσκει πῶς πάντα τὰ ἔθνη τῆς Εὐρώπης γράφουσιν ἐν τῷ νῦν, ἕκαστον ἐν τῇ ἰδιαζούσῃ διαλέκτῳ αὐτοῦ, τόσον περὶ τῶν ἐπιστημῶν, ὅσον καὶ περὶ πάσης ἑτέρας ὕλης τῆς πολυμαθείας ἁπλῶς». Αὐτὰ εἶναι τοῦ 1781 λόγια· δὲν θὰ περάσουν δύο χρόνια ὥ-

σπου νὰ τὰ ἐπαναλάβει, καλύτερα, μὲ περισσότερη ἄνεση, πληρέστερα, ὁ Καταρτζῆς: κι ἐκεῖνος ἀντλεῖ τὸ παράδειγμά του ἀπὸ τὴν Δύση, ἀλλὰ προσθέτει, ἀπὸ τὴν μία μεριά, μὲ περισσότερην εὐελιξία, καὶ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἐνῶ συνάμα, ἀπὸ τὴν ἄλλη, δείχνει καὶ ἀρνητικὰ ποῦ ὁδηγεῖ ἡ προσκόλληση στὴν ἀρχαία γλωσσικὴ παράδοση ὅσους τὴν ἀκολουθοῦν στὴν Δύση. Παραλληλίζουμε τὶς φράσεις του: πρέπει νὰ γράφουμε «τὴ γλώσσα ποὺ συντυχαίνουμε», δηλαδὴ συνομιλοῦμε «ὅλοι ἀπού μικροί, καθὼς κάμνουν τώρα Ἐγγλέζοι, Φραντζέζοι κ' ὅλα τὰ ἄλλα εὖ πεπολιτευμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης καὶ καθὼς κάμναν πρῶτα οἱ Ἕλληνες», δηλαδὴ οἱ ἀρχαῖοι, «Ρωμᾶνοι», δηλαδὴ Ρωμαῖοι, «καὶ Ρωμαῖοι», δηλαδὴ Ρωμιοί, Βυζαντινοί· κι ἀκόμη εἰσάγει τὸ ἄλλο ἐπιχείρημα, ἀπὸ τὸ ἄτοπο: «Καὶ διέ, παρακαλῶ, τὰ λατινικά: στὴν Οὐγγριὰ καὶ Λεχιὰ αὐτὰ εἶν' ἡ ἐπικρατοῦσα γλῶσσα, κι αὐτοῦ εἶναι ποὺ δὲν ἀκμάζουν καθ' ὅλου μήτ' αὐτὰ μήτ' ἡ ἄλλαις ὅλαις ἡ μάθησες· στοὺς ἄλλους τόπους, ποὺ ἐπικρατοῦν ἡ ἐντόπιαις γλώσσαις, ἀκμάζουν τὰ λατινικά, κι ὅλαις ἡ μάθησες...». Ὥστε καὶ ἀρνητικὰ καὶ θετικά, καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχαίων τὸ παράδειγμα καὶ ἀπὸ τῶν ξένων, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις καὶ γιὰ ὅλους τοὺς σκοπούς, ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν καλύτερη γνωριμία μὲ τὶς ἀρχαῖες γλῶσσες, πρέπει νὰ δουλεύουμε ἀποκλειστικὰ μὲ τὶς ἐθνικὲς γλῶσσες.

Ὡστόσο ἡ σκέψη του ἐπάνω στὸ θέμα, ὁλοκληρώνεται μὲ ἄλλες παρατηρήσεις, τῶν ὁποίων θὰ εἶταν ἄτοπο νὰ μᾶς διέφευγε ὁ πραγματισμός. Ἔτσι, θυμίζει ἀκόμη ὅτι ἀνάλογη μὲ τὴν ἀπώλεια χρόνου ἡ ὁποία γίνεται στὴν ἐκπαίδευση, γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας, εἶναι καὶ ἡ ἀπώλεια χρόνου τῶν ὡρίμων λογίων, ὅταν τρεπόμενοι πρὸς τὴν συγγραφή, ἐπιδιώκουν νὰ γράφουν σὲ ἰδίωμα ἄλλο ἀπὸ τὴν φυσική τους γλώσσα: ἀναθυμᾶται τοὺς ἐκλεκτοὺς λογίους τῆς ἐποχῆς του· ὁ Βούλγαρης, «σὲ πολλὰ χρόνια μέσα» ἐκατάφερε, ὕστερα ἀπὸ δύο δοκιμές, νὰ γράψει μία Λογική, ἀρχαῖα ἑλληνικά: «Ἂν εἰς αὐτὸ τὸ διάστημα ἤθελε γράφῃ ρωμαῖκα, σὰν εὔκολο πού 'ναι, πόσαις δεκαριαῖς βιβλία δὲν ἤθελε κάμῃ»; Ἂν αὐτοὶ ὅλοι, ἔγραφαν στὴν γλώσσα τους, «ἤθελαν μᾶς γεμίσουν ἀπὸ βιβλία καὶ ἤθελαν πλουταίνουν τὸ ἔθνος μας μὲ ἰδέαις πολλαῖς, καλαῖς, εὐκολοπαράδοταις καὶ εὐκολοπαράδεκταις»· καὶ πάλι, ἡ ἀντίθεση: «Ἂν αὐταῖς ταῖς ἰδέαις ποὺ ἔστρωσα τώρα ἐγὼ καὶ ταῖς ἔγραψα μὲ κά-

θε μου εὐκολία καὶ ἡδονὴ καὶ γληγοράδα, σὰ σὲ μιὰ φυσική μου γλῶσσα ποὺ εἶναι, ἤθελα νὰ τῆς γράψω ἑλληνικά, ἔπρεπε νὰ παραδέρνω σ' ὅλην τὴ ζωή μου καὶ νὰ μὴν μπορέσω νὰ πῶ ἐκεῖνο ποὺ θέλω, μήτε νὰ νοιώθετ' ὅλ' ὅσο ἤθελα πῆ, πρᾶγμα ποὺ κὰν αὐτ' ἡ συγγραφή μου ὁπωσοῦν τό 'χει». Κι ἀκόμα: «κάθε συγγραφὴ ποὺ κάμουμε στὰ ἑλληνικὰ εἶν' ἕνα εἶδος μετάφρασις ποὺ κάμουμ' ἀπτὰ ρωμαῖϊκα, ποὺ πάντα διανοοῦμε, στὰ ἑλληνικά, ποὺ διανοοῦμε μόν' ὅταν πιάσουμε κονδύλι». Αὐτὴν τὴν αἴσθηση ὅτι ἔχει ὁ ἄνθρωπος μία μαρτυρία νὰ καταθέσει καὶ ὅτι αὐτὴ ἡ μαρτυρία πρέπει νὰ γίνει νοητή, ὀφείλουμε νὰ τὴν διαστείλουμε προσεκτικὰ ἀπὸ τὴν διδακτικὴ παράδοση τῆς ἐποχῆς, ἀπὸ κάτι, δηλαδή, ποὺ δένει ὄχι μὲ τὸν πραγματισμὸ τὸν ὁποῖον ἐσημειώσαμε στὸν Καταρτζῆ, ἀλλὰ ποὺ πολὺ μᾶς θυμίζει τὶς ἐπιδείξεις τῶν ρητοροδιδασκάλων. Ἡ γοητεία ἀντὶ γιὰ τὴν πειθώ. Πέρα ἀπὸ τὸν διδάσκαλο, μιᾶς ἐποχῆς ἡ ὁποία ὁλοένα ἔρχεται νὰ θυσιάσει περισσότερα στὸν στόμφο καὶ τὸν ρητορισμό, βλέπουμε νὰ προβάλει τὸν συγγραφέα, μὲ τὴν ἐπιθυμία του, τὴν ἀνάγκη, νὰ πεῖ κάτι, νὰ γίνει ἀκουστός. Πάλι πηγαίνουμε πρὸς τὸν Μουσιόδακα, ὅταν μᾶς λέει γιὰ τὸν ἑαυτό του ὅτι εἶχε γεννηθεῖ «ἀφυὴς μὲν ἐν τῇ σχολαρχίᾳ, πεφυκὼς δὲ ὁπωσδήποτε ἐν τῇ συγγραφῇ». «Πεφυκὼς ἐν τῇ συγγραφῇ»· ἡ ἀσυνεννοησία στὶς ἔννοιες, ἡ ὁποία ἐκφράζεται, φυσικά, στὸν κόσμο τῆς ὁρολογίας, ἀρχίζει νὰ εἶναι ἕνα χαρακτηριστικὸ τῆς ἐποχῆς, ἔνδειξη ὅτι μιὰ βαθιὰ τομὴ ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται μέσα στὸν κόσμο τῶν ἐκπροσώπων τῆς νέας ἑλληνικῆς παιδείας. Τρεῖς φορὲς μέσα στὸν ἱστορικὸ χῶρο τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ παρουσιάσθηκε μία ἔκδηλη τάση πρὸς τὸν ἀρχαϊσμό. Τὴν τελευταία τὴν ἐζήσαμε, καὶ ἴσως τὰ φαινόμενα, τόσο, εἰσέτι, ζωηρά, νὰ μὴν ἐπιτρέπουν ἀκόμη τὴν ἐλεύθερη λειτουργία τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς· ἡ ἄλλη εἶναι στοὺς καιροὺς τοῦ Κ. Κόντου, στὴν ἕνατη δεκαετία τοῦ περασμένου αἰώνα· ἡ πρώτη ἀνήκει στὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία μελετοῦμε ἐδῶ, καμμιὰ ἑκατοστὴ χρόνια, δηλαδή, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κ. Κόντου. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς ἐπανόδου σὲ μία διάλεκτο ποὺ θὰ εἶταν, τάχα, ἡ ἀττική. Μίμηση τῶν ἀρχαίων: νὰ γράφουμε ὅπως ἐκεῖνοι· τέρμα τοῦ μιμητισμοῦ θὰ εἶναι ἡ ταύτιση μὲ τὸ πρότυπο: «Ἂν καὶ φράσεις μιμώμεθα, τὰ καλὰ τῶν λόγων μιμούμεθα, καὶ τῶν προγόνων ἡμῶν μίμησιν ἔχομεν»· ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖ εὔκολο εἶναι νὰ περάσουμε καὶ πάρα

πέρα: «ὁ δὲ ταῦτα μιμεῖσθαι δυνάμενος, οὐκ εἰς μακρὰν καὶ πρὸς τὰ ἄλλα χωρήσει». Αὐτὰ εἶναι τοῦ Δούκα· ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια ἀπαράσκευου λογίου γιὰ νὰ ἐκμεταλλευθεῖ τὴν αἰσθησιοκρατία τοῦ Condillac: τὸ πέρασμα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις στὸν ἐσώτερο πνευματικὸ καὶ ψυχικὸ βίο. «Τέκνα στραβόκορμα ἐμορφότατου πατέρα», γράφει ὁ Σολωμός, σχολιάζοντας τὶς παράδοξες αὐτὲς ἐφαρμογές. Μὰ οἱ ὁδηγίες τὶς ὁποῖες εἶχε δώσει σχετικὰ ὁ Καμμητᾶς, λίγο πρὶν μορφοποιήσει ὁ Δούκας τὴν θεωρία, εἶναι ἐπίσης ἐνδεικτικές. Ἔχουμε τὴν καθαρὰ πρακτική, ἐμπειρική, συνταγή, μὲ τὴν ὁποία θὰ μπορεῖ ὁ λόγιος νὰ ἐξασφαλίζει «ἀκρίβειαν ἑλληνισμοῦ»: εἶναι, πάλι, ἡ μίμηση, ἡ συναγωγή, ὁ συνερανισμός, ἐκφράσεων ἀπὸ δοκίμους ἀρχαίους συγγραφεῖς, τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος, τοῦ ἀργυροῦ ἢ τοῦ χαλκοῦ, τὶς ὁποῖες ὕστερα θὰ εἰσάγει ἐπιτήδεια στὸν γραπτό, ἢ καὶ τὸν προφορικό, λόγο του.

Μὰ ὁ Καταρτζῆς, γιὰ τὶς παρατηρήσεις του σχετικὰ μὲ τὴν ἐλαττωμένη χρησιμότητα τῆς ἀρχαίας, γράφει, μὲ τὴν χαρακτηριστικὴ ἀφέλεια καὶ ἀμεσότητα τοῦ λόγου του, ὅτι εἶχε συζητήσει καὶ μὲ ἄλλους λογίους· «κι ὡμολογούσαν ὅλοι τὴν ἀνάγκη» νὰ καλλιεργηθεῖ ἡ δημοτική. Ὡστόσο, ὀνομαστικὰ ἕναν μόνον ἀναφέρει: «μάλιστα μὲ τὸ μακαρίτη εὐεργετικώτατό μου διδάσκαλο κὺρ Νικόλαο Βελαρᾶ». Ἄλλο ὄνομα δὲν δίνει, ἐνῶ κι ἐμεῖς ἀκόμη, ἀπὸ μακρυά, θὰ μπορούσαμε, καθὼς ἐξάγεται ἀπὸ τὴν ὡς τώρα ἀναζήτησή μας, νὰ προσθέσουμε τουλάχιστον ἕναν ὁμοῖδεάτη του, τὸν Μοισιόδακα. Ἐδῶ, θὰ πρέπει νὰ μιλήσουμε γιὰ διακριτικότητα: προκειμένου νὰ ἐκθέσει, ὅπως πιστεύει, λογίους σὲ μία ἀποδοκιμασία κοινή, μνημονεύει ἕναν μόνο, ὁ ὁποῖος δὲν ζεῖ πιὰ καὶ δὲν κινδυνεύει νὰ ἀδικηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση· δὲν ἀναφέρει τὸν Μοισιόδακα, τοῦ ὁποίου οἱ περιπέτειες καὶ οἱ ταλαιπωρίες εἶχαν κιόλας ἀρχίσει, ὄχι χωρὶς σύνδεσμο μὲ ἀντίστοιχες ἀνακαινιστικὲς προθέσεις καὶ ἐπιδιώξεις. Αὐτὰ ποὺ γράφει ὁ Καταρτζῆς εἶναι τῶν ἀρχῶν τοῦ 1783· ἐνάμιση, τὸ πολὺ δύο χρόνια πρίν, εἶχε κυκλοφορήσει ἡ πικρὴ Ἀπολογία τοῦ Μοισιόδακα, ὅπου ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὶς διώξεις τὶς ὁποῖες εἶχε ὑποστεῖ ἐξαιτίας τῶν ἰδεῶν του.

Τὸ κλίμα τοῦ Φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ τὸ γνωρίζουμε κιόλας: τὸν ἔχουμε δεῖ καλὰ ἐγκατεστημένον μέσα στὸ συλλογικὸ σῶμα, δεμένον μὲ οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς μὲ τὴν κοινωνικὴ ἡγεσία τῶν

Βλάχων, μὲ προσωπικοὺς καὶ φιλικοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Φαναριῶτες Ἡγεμόνες καὶ τὴν κληρικὴ ἱεραρχία τοῦ Φαναριοῦ. Ἐπαγγελματικὰ ἡ σταδιοδρομία του ἔχει ἀπόλυτα ἐνταχθεῖ μέσα στὸν φαναριώτικον ἀέρα τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν, καί, μάλιστα, σὲ ἕνα πολὺ ὑψηλὸ ἐπίπεδο. Εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ διακινδυνεύσει μεγάλα πράγματα μὲ τὴν ἐξόρμησή του, ἡ ὁποία, ἁπλῶς θαρραλέα ὡς πρὸς αὐτὸν (κι ἀκόμη, σὲ κάποια ὅρια ἀρκετὰ στενά, ὅπως ἀποδείχθηκε ὀλίγα χρόνια ἀργότερα), μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ ὀλαβερὴ σὲ λογίους ὅπως ὁ Μοισιόδακας, χωρὶς ἀξιόλογη κοινωνικὴ ἐπιφάνεια.

Στὶς γενικὲς αὐτὲς ἐποπτικὲς παρατηρήσεις, θὰ εἶταν, ἴσως, σκόπιμο νὰ ἐξάρουμε δύο σημεῖα. Τὸ πρῶτο ἀναφέρεται στὸ κοινὸ γιὰ τὸ ὁποῖο γράφει ὁ Καταρτζῆς, καὶ τοῦ ὁποίου προϊδεάζεται τὴν προαγωγή· ἔχει καθαρὴ συνείδηση τοῦ γένους του, ἀλλὰ τοῦτο τὸν βοηθεῖ νὰ βλέπει σωστὰ καὶ τὰ θέματα ἐκεῖνα ποὺ ἀναφέρονται σὲ ἄλλα γένη: ἔχει, δηλαδή, ἕνα χρήσιμο αἰσθητήριο γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῶν φαινομένων αὐτῶν. Ὅσο γιὰ τὸ ἄλλο σημεῖο, ἐκεῖνο ἀναφέρεται πιὸ προσωπικὰ στοὺς κινδύνους οἱ ὁποῖοι περιέβαλλαν, καὶ τότε, τὸν λόγιο ποὺ ἐθήτευε μέσα στὴν νεοελληνικὴ πνευματικὴ καλλιέργεια, ἂν τοῦ ἐρχόταν ἡ διάθεση νὰ πλησιάσει πρὸς ὁποιας λογῆς νεωτερισμούς: «νεωτερίζοντα τὸ φαινόμενο» λέει ὁ Καταρτζῆς γιὰ ὅσα εἰσηγεῖται.

«Τὸ γένος μου»· τὸν εἴδαμε νὰ ἐκφράζεται ἔτσι, δίνοντας, σὲ μία δραματικὴ στιγμὴ τῆς ζωῆς του, μιὰ ἔντονη συναισθηματικὴ βαρύτητα στὸν ὅρο. Κιόλας τοῦτο, κάτι θὰ ἔπρεπε νὰ σημαίνει ἰδιαίτερα· ὅμως ὁ Καταρτζῆς οὔτε κι ἐδῶ θὰ μείνει σὲ χῶρο διαθέσεων καὶ γενικοτήτων: σὲ ἕνα σύστημα ὅπου συνδυάζονται ἡ συναισθηματικὴ του θέση μὲ τὴν ἱστορική του συνείδηση καὶ τὴν νομική του νοοτροπία, ἐκθέτει τοὺς λόγους ποὺ τὸν πείθουν ὅτι ὁ νέος ἑλληνισμὸς ἔχει τὰ συστατικὰ τοῦ γένους καὶ τῆς πολιτείας· γιὰ τὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἔννοιες, μεταχειρίζεται ἐναλλακτὰ τὸν ὅρο γένος καὶ τὸν ὅρο ἔθνος. Καὶ κατόπιν, ἐπάνω στὴν στερεὴ αὐτήν, τριπλὴ ὑποδομή, θεμελιώνει τὴν θαυμαστὴ ἀνάπτυξη τῆς θέσης του, ὅπου, ἑκατὸ χρόνια, σχεδόν, πρὶν ἀπὸ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο καὶ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο, ὑποστηρίζει τὴν διαχρονικὴ ἑνότητα τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, μὲ τὸν μεσαιωνικὸ καὶ μὲ τὸν ἀρχαῖο, καὶ μᾶς δείχνει τὸν Ρωμιὸ νὰ παίρνει συνείδηση ὅτι κατάγεται ἀπὸ «τὸν Περικλέα,

Θεμιστοκλέα καὶ ἄλλους παρόμοιους Ἕλληνες, ἢ ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Θεοδοσίου, τοῦ Βελισαρίου» κλπ. Τὴν ἴδια ἀντίληψη δείχνει καὶ στὰ θέματα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν γλώσσα: μὲ τὴν λεπτή, διακριτική του ἱκανότητα, ξεχωρίζει τὴν ταύτιση ἀπὸ τὴν καταγωγή. Κατάγονται οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἡ νέα ἑλληνικὴ εἶναι θυγατέρα τῆς ἀρχαίας· ἀλλὰ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, τὰ φαινόμενα ξεχωρίζουν. Ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπο, «οἱ θαυμάσιοι Ἕλληνες» εἶναι «πρόγονοι» τοῦ Ρωμιοῦ· ὡστόσο, αὐτὸς «δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μαζί τους». Ὡς πρὸς τὴν γλώσσα, ὁμοίως, παράλληλα μὲ τὴν βεβαίωση γιὰ τὸν στενὸ δεσμὸ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ στὴν νέα, τὸν ὁποῖο διαπιστώνει, θὰ διδάξει ἐπίμονα ὅτι «τὰ ἑλληνικὰ καὶ ρωμαϊκὰ εἶναι δύο γλῶσσαις καὶ ὄχι μία»· ἢ, ἀκόμη, «τὸ νὰ φρονῇ» κανεὶς «πὼς ἡ ἑλληνικὴ καὶ ρωμαίικια εἶναι μιὰ γλῶσσα καὶ ὄχι δύο», εἶναι «ἐνάντιο στὸν ὀρθὸ λόγο».

Αὐτὴ ἡ θέληση ὀρθολογισμοῦ, ἡ ὁποία δὲν διακρίνεται ἀπὸ τὸν ρεαλισμό, εἶναι ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συλλάβει (ἐλεύθερα ἀπὸ προλήψεις ποὺ ἀναπτύχθηκαν ἀργότερα) τὰ φυλετικὰ ζητήματα τοῦ βαλκανικοῦ χώρου, μὲ διάθεση ποὺ ξεπερνάει τὶς νεογέννητες ἐθνικὲς συνειδήσεις στὴν πρώτη τους φάση, χωρὶς τὴν μεταγενέστερη προσφορὰ τῆς μισαλληλίας. Ἔτσι, ἡ πρόθεσή του, στὰ σχέδια τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἀγωγή, εἶναι νὰ ἐξυπηρετήσει ὄχι μόνο τοὺς Ρωμιούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς Βλάχους: «Σχέδιο τῆς ἀγωγῆς τῶν παιδιῶν Ρωμηῶν καὶ Βλάχων», ἐπιγράφει τὸ δοκίμιό του, καί, ἀληθινά, οἱ δύο σκοποὶ παρουσιάζονται παράλληλα στὴν ἀνάπτυξή τους· κι ἀκόμη, ἀνάλογος εἶναι ὁ σεβασμὸς τὸν ὁποῖο δείχνει στὰ θέματα τῆς γλωσσογνωσίας: «τὰ σλοβάνικα εἶν' ὡσαύτως ἀναγκαῖα, γιατ' εἶναι τρία ἔθνη ὁμόπιστοι καὶ σύνδουλοί μας ποὺ τὰ μεταχειρίζουνται στῆς ἐκκλησίαις τους, ἤγουν Βουργάροι, Σίρμποι καὶ Μποσνάκοι». Αὐτά, καλὰ εἶναι νὰ τὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅταν προσπαθοῦμε νὰ σταθμίσουμε, μὲ τὴν μπορετὴ ἀκρίβεια, τὴν στάση τοῦ φαναριώτικου κόσμου ἀπέναντι στὴν παιδεία τῶν ὁμοδούλων λαῶν. Ὁ Καταρτζῆς εἶναι καλὸς-Φαναριώτης, ἀλλὰ πολὺ Φαναριώτης.

Ἔτσι, μποροῦμε νὰ περάσουμε στὴν δεύτερη παρατήρηση, ἐκείνην ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ μὲ τοὺς νεωτερισμούς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μικροῦ προλόγου μὲ τὸν ὁποῖο λογαριάζει ὁ Καταρτζῆς νὰ παρουσιασθεῖ στὸ κοινό του, νὰ συνοδεύσει τὸ μανιφέ-

στο του, τονίζει τοὺς κινδύνους τοῦ ἐγχειρήματος: «ἐπειδὴ καὶ ξέρω βέβαια πὼς πεσίνι θὰ κατηγορηθῶ, καὶ τὸ μέλλον Κύριος οἶδε». Ἂν δὲν εἴχαμε ὑπόψη μας τὴν ἴδια τὴν μοιραία ἀπόληξη τῆς προσπαθείας του, ἄν, ἀκόμη, δὲν ἐγνωρίζαμε παλαιότερα ἐκφρασμένες ἀνησυχίες τοῦ ὀρθόδοξου κατεστημένου, στὸν χῶρο πάντως τῆς Τουρκοκρατίας, ἂν δὲν εἴχαμε ὑπόψη μας ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, καὶ μάλιστα σύγχρονες τοῦ Καταρτζῆ, αὐτὲς ποὺ βρίσκουμε μνημονευόμενες στὸν Μοισιόδακα, θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ Καταρτζῆς ὑπερβάλει στὴν ἔκφραση τοῦ κινδύνου· καὶ ὅμως, ἔχει δίκιο: σὲ ἕνα συλλογικὸ σῶμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνοδικὴ πορεία ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι μὲ σαφήνεια αἰσθητὴ στὰ 1783, ἔχουμε ὡστόσο χαρακτηριστικὰ σημάδια ποὺ φανερώνουν τὴν παρουσία ἰσχυρῶν ἀνασταλτικῶν σχηματισμῶν. Οἱ κίνδυνοι ἐμφωλεύουν.

Ὁ ὅρος «νεωτερίζω» ἔχει σταθερὰ δύσφημη σημασία στὴν γλώσσα τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς (πρόκειται πάντοτε γιὰ συγγραφεῖς ἔντονα χρωματισμένους ἀπὸ τὴν ὀρθοδοξία), ἡ ἀλήθεια, τὸ ὀρθό, βρίσκονται πίσω, στὰ περασμένα, σὲ μιὰ ἀφετηρία, συγκεκριμένα σὲ μία ἀποκάλυψη καὶ στὴν ἑρμηνεία της. «Παυσάτω ἡ καινοτομία ὅτι μιαίνει τὴν ἀρχαιότητα», «μὴ μεταίρειν ὅρια αἰώνια», ἡ καταδίκη τῶν «καινοτομουμένων», ὁ σεβασμὸς πρὸς κάθε «ἔθος ἀρχαῖον», εἶναι οἱ κοινοὶ τόποι τοὺς ὁποίους θὰ συναντήσει κανεὶς μόλις πλησιάσει στοὺς χώρους ὅπου κατ' ἐπάγγελμα γίνεται στάθμιση τῆς παιδείας. Ἀπὸ τὰ ἴδια χρόνια τοῦ Καταρτζῆ, ἀκριβῶς, θὰ εἶχε κανεὶς πολλὰ νὰ ἀναφέρει. Τὰ παραδείγματα οὔτε θὰ προέρχονταν ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο ἄτομο ἢ ἀπὸ μία ὁμάδα, οὔτε θὰ ἐστρέφονταν μόνο πρὸς ἕνα ἄτομο ἢ μία ὁμάδα: εἶναι ἕνας κόσμος ποὺ ἀποδοκιμάζει ἕναν κόσμο. Μποροῦμε ὅμως νὰ σταματήσουμε καὶ πάλι στὸν Μοισιόδακα, γιὰ δύο λόγους: στὴν περίπτωσή του βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος ἤξερε, ἐπροσπάθησε νὰ φυλαχθεῖ, ἀλλὰ δὲν ἐφυλάχθηκε ἀρκετά, καί, καθὼς δὲν εἶχε ἄξια λόγου κοινωνικὰ ἐρείσματα, ἐτσάκισε· ἐξάλλου ὁ ἴδιος ἔλαβε ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς δικές του περιπέτειες νὰ ἱστορήσει, νὰ μαρτυρήσει, ἐπάνω στὰ γεγονότα, γιὰ ἀνάλογες διώξεις τῶν ὁποίων ἔλαβε ἄμεση γνώση.

«Ἡ προσοχὴ καὶ ἡ σύνεση». Στὰ 1781 ἐκδίδει μία «Θεωρία τῆς Γεωγραφίας», τὴν ὁποία, κιόλας, ἀφιερώνει «τοῖς ὑψηλοτάτοις, εὐσεβεστάτοις καὶ γαληνοτάτοις αὐθένταις καὶ ἡγεμόσι» (καί, σὲ

δύο στῆλες, τὰ ὀνόματα τοῦ Κωνσταντίνου Μουρούζη καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη), «τοῖς πανενδόξως καὶ πανευτυχῶς πρυτανεύουσι, τῷ μὲν ἀνὰ τὴν Μολδαβίαν πᾶσαν, τῷ δὲ ἀνὰ τὴν Δακίαν πᾶσαν, πανυπσκλιττπῶς». Αὐτὰ γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι βγάζοντας τὴν Γεωγραφία του ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει διάθεση ριζοτομική. Ὡστόσο, ὁ πρόλογος, ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει πιὸ κάτω ἄλλην ἀφορμὴ νὰ ἐπανέλθουμε, ἀναφορικὰ μὲ τὶς γλωσσικὲς θεωρίες τοῦ Καταρτζῆ, ἔχει, σὲ ἄλλο του χωρίο, σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ τὴν πρόνοια τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στὶς πατροπαράδοτες θεωρίες ἐπάνω στὸ κοσμικὸ σύστημα. Σὲ ἕνα σημεῖο, καθὼς γράφει γιὰ τὸν ἑαυτό του, «νεωτερίζει, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, πυθαγορίζει», ἀφοῦ ἐκθέτει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ γῆ κινεῖται γύρω στὸν ἥλιο. Κολάζει τὸ «νεωτερίζω» σὲ «πυθαγορίζω»· δηλαδὴ βρίσκει τὸν τρόπο νὰ ἀπαλλαχθεῖ ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ νεωτερισμοῦ, ἀνάγοντας τὴν ἄποψή του στὴν σεβάσμια, πάντοτε, ἀρχαιότητα: πυθαγορίζει. Ἀλλὰ κάνει καὶ κάτι περισσότερο, γιὰ νὰ καταστήσει τὴν θέση του ἀσφαλέστερη: τονίζει ὅτι αὐτὰ ὅλα εἶναι ἁπλῶς πιθανά, καὶ ὅτι θέλει, μόνο, νὰ πληροφορήσει τὸν ἀναγνώστη καὶ γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὶς νεώτερες θεωρίες· «ὅσοι δυσαρεστοῦνται τῇ τοιουτοτρόπῳ δοξασίᾳ, καὶ τοιοῦτοι εἶναι πάντως ἱκανοὶ μεταξὺ ἡμῶν, δύνανται νὰ μιμῶνται ἐν τούτῳ τοὺς Σκεπτικοὺς ἢ τοὺς Ἐφεκτικούς, οἵτινες, ἐν ᾧ ἐσκέπτοντο, ἢ ἐπεῖχον περὶ πάντων, ὅμως κατὰ τὸ αὐτὸ εἰδοποιοῦντο περὶ πάντων». Αὐτά, στὰ 1781. Ἕναν χρόνο πρίν, εἶχε ἐκδώσει τὴν «Ἀπολογία» του (τόμος πρῶτος, καθὼς ξέρουμε, ἀλλὰ καὶ μόνος), ὅπου, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, περιγράφει τὰ παθήματα ἄλλων λογίων, οἱ ὁποῖοι, σὲ ζητήματα πολὺ πιὸ ἀνώδυνα, εἶχαν δείξει κάποια ροπὴ πρὸς τὸν νεωτερισμό. Ἡ ἀποδοκιμασία προέρχεται ἀπὸ ποικίλες πλευρές: ὅταν ὁ Βούλγαρης ἐδίδασκε στὴν Πόλη μαθηματικά, οἱ μαθητές του εἶδαν νὰ μπαίνει στὴν αἴθουσα τῆς διδασκαλίας ἕναν μπακάλη «ἀπόζοντα τῆς πολυσυνθέτου δυσοσμίας τῆς τέχνης αὐτοῦ τὸ ἐλάχιστον πόδας δεκαπέντε ἢ δεκασκτώ»· ἔρχεται νὰ συζητήσει μὲ τὸν δάσκαλο, κρατώντας στὰ χέρια του μία πρακτικὴ ἀριθμητική, τὰ θέματα ποὺ τοὺς εἶναι κοινά: «τί δαπανᾶτε τὸν καιρὸν μάτην; ὑπέλεγον τοῖς ἀκροαταῖς τινὲς βωμολόχοι· θέλετε ἀριθμητικά; ἰδοὺ οἱ μπακάληδες... αὐτοὺς κάμετε διδασκάλους ἂν ἀγαπᾶτε νὰ μάθετε τὰ ἀριθμητικά...». Ἡ πίεση εἶναι ὅμως ἀρκετὰ ἰσχυρὴ καὶ δὲν περιορίσθηκε στὴν ἐπίδειξη τῶν μπα-

κάληδων: «Ἀπηρνήθη τὸ γένος ἡμῶν ὁ μέγας Εὐγένιος, ἀπηρνήθη αὐτὸ ὁ κλεινὸς Θεοτόκης διὰ τὴν κακὴν μεταχείρισιν, τὴν ὁποίαν ἑκάτερος ἔλαβε παρ' ἡμῶν». Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν ὁ ὁποῖος ἀποφασίζει νὰ νεωτερίσει θὰ ἔχει νὰ κάνει πολυμέτωπον ἀγώνα· ὁ Καταρτζῆς δὲν ἔχει ἄδικο, οὔτε ὑπερβάλλει τοὺς κινδύνους. Προφύλαξη χρειάζεται καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τοὺς λίγο ἢ πολὺ ὁμοϊδεάτες του, καὶ γιὰ νὰ αὐξήσουν οἱ ἐλπίδες ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ· νεωτερίζει, ἢ «μᾶλλον εἰπεῖν» διορθώνει ὁ ἕνας, νεωτερίζει, «τὸ φαινόμενο», ξεκαθαρίζει ὁ ἄλλος. Τὴν ἴδια τακτικὴ θὰ ἀκολουθοῦσε ὀλίγο ἀργότερα καὶ ὁ Κοραῆς, εἰσάγοντας τὶς δικές του προτάσεις: δὲν εἶναι καινὰ δαιμόνια· ἀπὸ τὴν παράδοση σκέπτονται κι αὐτές. Ἀλλὰ ὁ πρῶτος ἐτσάκισε· ὁ δεύτερος ἔκανε πίσω σὲ κάποια στιγμή, καὶ τοῦ Κοραῆ ἡ διδασκαλία, μὲ ἄλλους τρόπους, ἐξίσου ἀποδυναμώθηκε.

Ἂς ἐξακριβώσουμε ὅμως τώρα τί συνθέτει τὴν ἀνακαινιστικὴ θέληση τοῦ Φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ· πρὸς τοῦτο θὰ πρέπει νὰ γνωρίσουμε τὸ ἰδιόμορφο κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο συγκροτεῖται ἡ θεωρία του, τὸ φαναριώτικο κλίμα, τὸ κλίμα τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ διαστείλουμε τὰ συστατικὰ τοῦ κόσμου ἐκείνου ὅσα συνέτρεχαν σὲ μία μεταβολή, καὶ τὰ συστατικὰ ὅσα εἶχαν ἀνασχετικὴ ἐπίδραση. Διαφωτισμένος δεσποτισμός· ὁ ὅρος αὐτὸς ἐπανέρχεται τακτικὰ στὴν ἔρευνά μας. Δεσποτισμός, βέβαια, ἀλλὰ ὁ ὁποῖος ἀποβλέπει στὴν προαγωγὴ τῆς γενικῆς παιδείας καὶ στὴν βελτίωση τῶν ὅρων τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ. Οἱ ἐπιδιώξεις αὐτὲς προβλέπουν, δηλαδή, μιὰν ἐλάττωση τῶν προνομίων, ἕνα ἀδυνάτισμα τῆς κοινωνικῆς ἡγεσίας: ὅσα ἐμοιράζονταν σὲ ὀλίγους, θὰ πρέπει τώρα νὰ κατανεμηθοῦν ἀνάμεσα σὲ πολλούς· τὴν μέριμνα γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ θὰ τὴν ἔχει ὁ ἕνας, ὁ δεσπότης.

Οἱ Φαναριῶτες, οἱ ὁποῖοι εἶχαν φθάσει στὴν ἐξουσία τῶν παρίστριων ἡγεμονιῶν κιόλας ἀπὸ τὸν ἀρχόμενον αἰῶνα, ἔχουν συνείδηση ἡγεμόνων. Τὸ μάτι τους φθάνει μακρυά. Μέσα στὸν χῶρο δὲν διστάζουν νὰ θυμηθοῦν τὴν Γαλλία, τῆς ὁποίας ἡ γλώσσα καὶ ἡ λογοτεχνία γίνονται ἀντικείμενα ἰδιαίτερης φροντίδας γι' αὐτούς: φροντίζουν νὰ μαθαίνουν, νὰ μιλοῦν καὶ νὰ γράφουν ἄνετα τὴν γαλλικὴ γλώσσα, ἀσχολοῦνται, παίζοντας ἢ μὲ διαφωτισμένη, ἀκριβῶς, θέληση, νὰ μεταφράζουν ποικίλα ἔργα ἀπὸ τὰ γαλλικά, ἔχουν γραμματικοὺς καὶ οἰκοδιδασκάλους ἀπὸ τὴν Γαλλία, ἢ ἄλλους

ξένους, γαλλομαθημένους. Στούς τρόπους καὶ στὴν διαγωγή τους, τοὺς γάλλους εὐγενεῖς ἐπιδιώκουν νὰ μιμηθοῦν. Μέσα στὸν χρόνο, ἀνάγονται στὴν Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, καὶ ἀνανεώνουν τὴν παλαιὰ ἡγεμονικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἀπεκδέχεται πρόθυμα τὶς νουθεσίες πρὸς τὸν Ἡγεμόνα. Τέτοιες νουθεσίες, Καθρέπτες τῶν Βασιλέων, εἴτε γράφονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Βυζαντινοὺς αὐτοκράτορες (ἢ στὸ ὄνομά τους), καὶ κατόπιν ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες ἡγεμόνες, εἴτε συντάσσονται ἀπὸ τοὺς αὐλικοὺς σοφούς, ἐκείνων καὶ αὐτῶν. Εἴδαμε ὅτι μία ἐπανειλημμένη ἀπασχόληση τοῦ Καταρτζῆ ἀποβλέπει στὴν σύνθεση μιᾶς θεωρίας γιὰ τὰ καθήκοντα τῶν ἡγεμόνων· ἀπὸ ὅλο τὸ ἔργο του, ἄλλωστε, μπορεῖ κανεὶς εὔκολα νὰ ἐξαγάγει ἕναν ἀκέριο κώδικα τοῦ διαφωτισμένου δεσπότη.

Ὅμως, πιὸ κοντὰ κι ἀπὸ τὶς Βερσαλλίες καὶ ἀπὸ τὸ Βυζάντιο, περισσότερο μέσα στὰ μέτρα τῶν ἡγεμονιῶν, οἱ Φαναριῶτες ἔχουν ἄλλες αὐλές, πρὸς τὶς ὁποῖες μποροῦν εὔκολα νὰ στραφοῦν καὶ νὰ ἀναζητήσουν πρότυπα καὶ ὑποδείγματα. Πρόκειται ἰδίως γιὰ τὰ μικρὰ κρατίδια στὰ ὁποῖα βρίσκεται διάσπαρτη ἡ γερμανικὴ πολιτικὴ ζωή· καὶ πρόκειται ἐπίσης γιὰ τὴν αὐλὴ τῆς Βιέννης: στὴν μία περίπτωση ἡ κορυφὴ τῆς πυραμίδας βρίσκεται περίπου στὸ ἐπίπεδο τῶν ἀναλόγων σχημάτων τῆς Βλαχίας ἢ τῆς Μολδαβίας, ἐνῶ στὴν ἄλλη περίπτωση, ἡ ἄμεση γειτνίαση προκαλεῖ ἀδιάκοπες ἀνταλλαγὲς ἀνάμεσα στοὺς χώρους ποὺ ἡγεμονεύονται ἀπὸ τὴν Βιέννη, καὶ στὶς παρίστριες ἡγεμονίες· ὅμως, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν γερμανικῶν Αὐλῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Βιέννης, τὰ πνευματικὰ προϊόντα ποὺ περνοῦν στὴν Βλαχία καὶ στὴν Μολδαβία, ἔχουν ἀρχική τους προέλευση τὴν γαλλικὴ γλώσσα. Οἱ Φαναριῶτες ἡγεμόνες αἰσθάνονται ὅτι μποροῦν νὰ ἐπιδιώξουν μιὰ σχετικὴ εὐθυγράμμισή τους μὲ τὴν πανσπερμία τῶν Γερμανῶν ἡγεμόνων, ἢ καὶ μὲ κάποιες ἐμφανίσεις ἀπὸ τὴν Αὐλὴ τῆς Αὐτοκρατορίας. Μιμοῦνται στὴν ζωή, στὴν συμπεριφορά, στὰ κοινωνικὰ ἔθιμα, τὴν Δύση, ἐπιδιώκουν νὰ μιλοῦν γαλλικά, καλλιεργοῦν οἱ ἴδιοι τὰ γράμματα, καὶ ὑποθάλπουν στὸν στενὸ αὐλικό τους κύκλο τὴν καλλιέργεια τῆς στοχαστικῆς πεζογραφίας, ἀλλὰ καὶ τῆς φευγαλέας λυρικῆς ποίησης. Σὲ κάποια στιγμή, ἀπὸ τὸν Μεταστάσιο ἐξαρτήθηκε νὰ μεταφέρει τὴν ἕδρα του καὶ νὰ γίνει, ἀπὸ ἐπίσημος ποιητὴς τῆς Αὐλῆς τῆς Βιέννης, ὁ ἐπίσημος ποιητὴς τῆς Αὐλῆς τοῦ Βουκουρε-

στίου. Μέσα σ' αὐτὰ ὅλα, ἐντάσσεται, φυσικά, καὶ ἡ γνωριμία μὲ τὸν ξένο στοχασμό, τὴν ξένη πνευματικὴ ζωή, τὴν ξένη λογοτεχνία, ἀλλὰ καὶ τοὺς ξένους τρόπους ζωῆς: θὰ μποροῦσε κανεὶς σὲ μιὰ τέτοια γραμμὴ νὰ θυμηθεῖ, γιὰ ταὺς ἴδιους καιρούς, τὴν εἰσαγωγὴ τῶν Δυτικῶν ἐπιπλώσεων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καὶ τὴν διακόσμηση τοῦ ἑλληνικοῦ σπιτιοῦ στὶς περιοχὲς ποὺ προσανατολίζονται οἰκονομικὰ καὶ πολιτισμικὰ πρὸς τὴν Αὐστρία καὶ τὴν Οὐγγαρία, διακόσμηση στενὰ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὸ διεννέζικο μπαρόκ.

Στὸ μεταξὺ οἱ πολιτικὲς αὐτὲς καὶ πνευματικὲς μεταβολὲς τὶς ὁποῖες διαπιστώνει κανεὶς στὸν κόσμο τοῦ Φαναριοῦ καὶ στὴν ἀντίστοιχα προσανατολισμένη ἑλληνικὴ κοινωνική, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ἡγεσία, ἀντικρίζουν μέσα στὸν χῶρο, καθολικά, τοῦ ἑλληνισμοῦ, σὲ ἄξιες λόγου πολιτισμικὲς ἀναδομήσεις. Θὰ θέλαμε ἐδῶ νὰ συμπλέξουμε, μέσα σ' αὐτὴν τὴν ἰδιάζουσα συμπλοκὴ ποὺ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπου χάνονται τὰ ὅρια ἀνάμεσα σὲ αἴτια καὶ σὲ αἰτιατά, τὴν κίνηση μὲ τὴν περιέργεια, τὴν βελτίωση τῶν ὅρων τῆς ζωῆς μὲ τὴν διάθεση πρὸς τὴν παιδεία. Γιατί, πραγματικά, σὲ ὅλον τὸν ΙΗ΄ αἰώνα, ἀλλὰ περισσότερο στὸ τελευταῖο του τέταρτο, παρατηρεῖται μιὰ αὐξημένη διακίνηση τῶν Ἑλλήνων, τόσο μέσα στὴν μεγάλη περιοχὴ τὴν κατοικούμενη ἀπὸ μόνιμους ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, ὅσο καὶ ἔξω ἀπ' αὐτήν. Μετακινήσεις ἀτόμων ἢ ὁμάδων, ἀρχινημένες συνήθως ἀπὸ ἕναν πρῶτο εὑρετή, πού, ἀφοῦ κάπως πιασθεῖ, μετακαλεῖ ἄλλους δικούς του καὶ οἰκείους, εἶναι συχνὸ φαινόμενο. Δὲν εἶναι σπάνιες οἱ περιπτώσεις ὅπου σχηματίζονται ἔτσι, μέσα σὲ μεγάλους ἀστικοὺς χώρους, μικρὲς ἐπαγγελματικὲς κοινότητες: στὴν Πόλη οἱ Καρπενησιῶτες, σὲ παραποτάμιες πολιτεῖες τῆς Βλαχίας οἱ Κεφαλλονίτες· οἱ πρῶτοι ἔχουν στὰ χέρια τους ἕνα μεγάλο μέρος τῆς μπακαλικῆς, οἱ δεύτεροι τὴν ποταμοπλοΐα. Ὅλα αὐτά, βέβαια, εἶναι πρώτιστα στηριγμένα στὸ ἐμπόριο, καὶ κάποτε στὴν μικρὴ βιοτεχνία. Πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὶς μεγάλες κοινότητες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὁδηγοῦν τὰ καραβάνια καὶ τὰ πλοῖα. Ἐδῶ, πιά, τὸ σύστημα εἶναι κατά τι πολυμιγέστερο, ὁ δεσμὸς μὲ τὴν τοπικὴ πατρίδα ἰσχυρότερος, καὶ συνεπῶς, ἐκεῖνο ποὺ ἐπικρατεῖ εἶναι οἱ ἀνταλλαγές. Ὡστόσο, καὶ στὴν μία περίπτωση καὶ στὴν ἄλλη, οἱ ταξιδιῶτες γνωρίζουν καινούριους τόπους, καινούρια ἔθιμα, συνηθίζουν σὲ ἄλλους τρόπους ζωῆς· ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν ἐπιθυμίες, ἄγνωστες

πρίν, ἀφοῦ θὰ εἶταν χωρὶς ἀντικείμενο, καὶ περιέργειες. Καὶ αὐτὲς καὶ ἐκεῖνες εἰσάγονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἑλληνισμοῦ, μαζὶ μὲ τοὺς τρόπους οἱ ὁποῖοι ἐπιτρέπουν τὴν ἱκανοποίησή τους. Βιβλία καὶ βιβλιοθῆκες, ἐπιστολὲς καὶ προφορικὲς πληροφορήσεις, ἔρχονται ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό, καὶ φέρνουν μαζί τους ἰδέες καινούριες. Συνάμα, ὅλες αὐτὲς οἱ μετακινήσεις προκαλοῦν καὶ ἀνάλογες κινήσεις στὸν κόσμο τῆς λογιοσύνης. Ὁ λόγιος εἶναι κατὰ κανόνα δάσκαλος, καὶ ὁ δάσκαλος εἶναι κατὰ κανόνα κληρικός: ὅπου δημιουργηθεῖ μία νέα κοινωνικὴ νησίδα, δὲν ἀργεῖ νὰ ἀκολουθήσει ὁ παπάς, ποὺ εἶναι καὶ δάσκαλος, καὶ ποὺ θὰ γίνει καὶ πνευματικὸς διάμεσος· ἔχουμε σημάδια περιηγητισμοῦ, δηλαδὴ πνεύματος περιηγητικοῦ, ἐκδηλωμένου εἴτε ἀπὸ τὴν μεριὰ τοῦ κλήρου, εἴτε ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν ἐμπόρων· οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ δέχονται ἰσχυρότερα τὶς κρούσεις τῶν ξένων πολιτισμῶν, τοὺς ὁποίους ἀφομοιώνουν εὐκολώτερα, χωρὶς μεγάλες ἀναστολές.

Ἡ καθαρὴ περιέργεια μόνη της, εἶναι φανερὸ ὅτι καὶ αὐτὴ ἔχει αὐξήσει: ὅροι ζωῆς πιὸ ἱκανοποιητικοί, ποὺ ἀφήνουν, ἐπιτέλους, ὀλίγο χρόνο καὶ στὴν ἀνιδιοτέλεια, διηθήσεις τῆς ξένης παιδείας ποὺ περνοῦν στοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, μὲ μηνύματα, μὲ χειρόγραφα, μὲ πρωτότυπα καὶ μεταφράσεις, μὲ ἔντυπα. Ἡ παρουσία τοῦ ξένου σὲ ἀναλογίες, κι αὐτές, αὐξημένες, ὁ ἐνισχυμένος δυτικὸς περιηγητισμός, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν κεραῖες γιὰ τὸν ἑλληνισμό, πρόκληση περιεργειῶν, καὶ ὄργανα γιὰ ἱκανοποίησή τους. Πρέπει σ' αὐτὰ ὅλα μέσα, νὰ διακρίνουμε, καὶ τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε εὔκολο, τὴν ἀδιάκοπη παράδοση (ποὺ κάποτε εἶναι καὶ λανθάνουσα καὶ βγαίνει μὲ δικούς της δρόμους στὴν ἐπιφάνεια) ἀπὸ τὴν ἀναστροφὴ πρὸς τὶς πηγές, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ὁποιοδήποτε ἐξωτερικὸ αἴτιο: οἱ περιέργειες ἑνὸς δασκάλου, ἡ παρουσία ἑνὸς περιηγητῆ σὲ ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων, ἡ ἀποκάλυψη μαρτυρίων ἀπὸ παλαιότερους κόσμους, ὅλα αὐτὰ ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ γεννοῦν τὶς περιέργειες, χωρὶς νὰ εἶναι ἄσχετες καὶ ἀπὸ μιὰν ἐλπίδα γιὰ βελτίωση τῶν ὅρων τῆς ζωῆς.

Εἴπαμε, ἀκριβῶς, γιὰ τὴν βελτίωση τῶν ὅρων τῆς ζωῆς: φέρνει μαζί της, ἐπιτρέπει καὶ κάποια ἀνιδιοτέλεια· ἡ παιδεία εἶναι καὶ δὲν εἶναι ἀνιδιοτέλεια: ἔτσι ἄν, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, παρουσιάζεται καὶ ὡς καρπὸς μιᾶς περίσσειας χρόνου, μιᾶς στροφῆς

τοῦ νοῦ καὶ τῶν ψυχικῶν διαθέσεων πρὸς χώρους οἱ ὁποῖοι βρίσκονται πέρα ἀπὸ τὶς ἄμεσες ἀνάγκες, συνάμα, ὅμως, ἀποτελεῖ καὶ ἕνα ὄργανο γιὰ τὴν βελτίωση τῶν ὑλικῶν ὅρων τῆς ζωῆς. Τὸ πρόβλημα τῆς ἀλληλογραφίας γίνεται ἐπαγγελματικὸς καὶ οἰκογενειακὸς ἐξαναγκασμὸς γιὰ τὸν ξενητεμένο ἔμπορο· τὸ πρόβλημα τῆς γλωσσομαθείας ἀποτελεῖ, βέβαια, ὑποχρέωση γιὰ τοὺς Φαναριῶτες, ἀλλὰ εἶναι συνάμα καὶ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν ἀνθρώπων ποὺ ξενητεύονται, ἐκείνων ποὺ ἔχουν συναλλαγὲς μὲ τὸν ἔξω κόσμο. Καὶ ἐκεῖνοι καὶ αὐτοί, καὶ οἱ Φαναριῶτες καὶ οἱ ἔμποροι, θὰ μάθουν στὰ παιδιά τους ξένες γλῶσσες. Στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ἔχουμε σὲ αὐξημένες ἀναλογίες μέσα στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, μεθόδους καὶ ἄλλα βοηθητικὰ βιβλία γιὰ τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν, ἀλλὰ καὶ μεταφράσεις: πρόκειται γιὰ ἐργαλεῖα ποὺ ἱκανοποιοῦν συνάμα καὶ γεννοῦν τὶς περιέργειες.

Πολὺ ὅμως εὐδιάκριτη εἶναι καὶ ἡ αὔξηση τῶν πνευματικῶν ὀργάνων ὅσα ἔχουν σχέση μὲ τὸν ἀρχαῖο κόσμο: μέγιστος εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν γραμματικῶν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς οἱ ὁποῖες δημοσιεύονται ἐκεῖνα τὰ χρόνια· στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε καὶ ἐκδόσεις ἀρχαίων ἑλλήνων συγγραφέων καμωμένες ἀπὸ Ἕλληνες λογίους. Ὁ Νεόφυτος Δούκας ἐτυμοῦσε ἀργότερα τὸν Κωνσταντᾶ ὅτι πρῶτος ἐξέδωσε «Ἕλλην πρὸς Ἕλληνας Ἕλληνα συγγραφέα». Πρόκειται γιὰ τὸν Συνέσιο τοῦ 1792· σ᾽ αὐτὰ τὰ λόγια, ποὺ ἔχουν κιόλας τὴν δική τους γεύση, εἶναι κανεὶς πρόθυμος νὰ φέρει μιὰ ἀκριβέστερη προσέγγιση, τὸν Ἰσοκράτη, «Πρὸς Νικοκλέα», ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα, στὰ 1779. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο ὀνόματα, τοῦ Κωνσταντᾶ καὶ τοῦ Μοισιόδακα, μᾶς φέρνουν κοντὰ στὸ κλίμα τοῦ Καταρτζῆ· μὰ ἡ τροπὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα μᾶς ἐνδιαφέρει εἰδικά, προκειμένου γιὰ τὸν Καταρτζῆ, γιὰ δύο ἀκόμη λόγους. Πρώτιστα πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ τροπὴ αὐτὴ ἐκφράζει, συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, μία ἀντίστοιχη ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸ βίωμα· ἀποτελεῖ δηλαδή, διακριτικὰ εἴτε ἀδιάκριτα, μία μικρὴ ἐπανάσταση μέσα στὸν παραδοσιακὸ χῶρο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ σημερινὸς θεατὴς τῶν κινημάτων ἐκείνων, δυσκολεύεται νὰ κάνει τὸν διαχωρισμὸ ἀνάμεσα σὲ ἔννοιες τὶς ὁποῖες ἀπὸ παιδὶ ἐδιδάχθηκε νὰ ταυτίζει ἢ νὰ θεωρεῖ συγγενικές: θρησκεία, ἀρχαῖος κόσμος, γλώσσα καθαρεύουσα. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἕνα κράμα ποὺ ὀφείλεται σὲ

μεταγενέστερους συγκρητισμούς ποικίλων δυνάμεων, τούς όποίους, στήν άφέλειά του, άποδέχθηκε ό άνιστόρητος δημοτικισμός. Ή Έκκλησία πολύ έγκαίρως διαισθάνθηκε καί διέκρινε τούς πνευματικούς καί κοινωνικούς κινδύνους τούς όποίους έπροκαλοῦσε ή άναβίωση τῶν άρχαίων σπουδῶν, καί τήν έπολέμησε μέ δσους τρόπους διέθετε· άντίθετα, ή άναβίωση αὐτή βρίσκεται, δπως βλέπουμε, πολύ κοντά στό κλίμα τοῦ δημοτικισμοῦ: Μοισιόδακας, Κωνσταντᾶς, Καταρτζῆς. Στό φαναριώτικο κλίμα μέσα, μέ τήν δλοένα, ἄλλωστε, σαφέστερη ἀπόκλισή του ἀπό τά ἐκκλησιαστικά πράγματα, ή ἀρχαία παιδεία ἐκαλλιεργήθηκε αἰσθητά. Ἀξίζει ἐδῶ νά ξαναθυμηθοῦμε τόν Μοισιόδακα, καί τά λόγια του: «ὑπερβαίνει κατά τήν σοφίαν ὡς καί τήν παλαιάν Ἑλλάδα»· ή σύγκριση τοῦ νέου κόσμου καί τῆς σοφίας του δέν γίνεται, τυχόν, πρός ἄλλες ἐποχές, ἀλλά πρός τόν ἀρχαῖο κόσμο. Μέ τήν κλιμάκωση αὐτήν παραμεριζόταν ἔντεχνα τό θρησκευτικό στοιχεῖο.

Μέ τόν τρόπο αὐτόν κλείνει ό κύκλος τόν όποῖο ἀνοίξαμε δταν ἐξεκινήσαμε νά ἐξακριβώσουμε τί συνθέτει τήν ἀνακαινιστική θέληση τοῦ Καταρτζῆ. Τό ἔργο τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ ὑπακούει ἄμεσα, δταν τό ἀναλύσει κανείς, σέ δ,τι ἀπό τήν συνόλη διάθεση τήν όποία ἐκθέσαμε, μπορεῖ νά πάρει τόν χαρακτήρα κατευθυντήριας γραμμῆς. Τό κύριο εἶναι ή ἀγωγή· ἀλλά χωρίς ἔνταξη στήν σύγχρονη γλωσσική πραγματικότητα, ἀγωγή δέν μπορεῖ νά ἐπιτευχθεῖ. Ή στροφή πρός τήν νεωτερική παιδεία, μέ ἀντίστοιχη ἀποβολή τῶν ἀδρανῶν στοιχείων καί ἀνανέωση τῶν χρησίμων, δσα προέρχονται ἀπό τήν ἀρχαιότητα, θά ἀποτελέσουν τήν συμπλήρωση ἑνός τέτοιου προγράμματος.

Ἔτσι, διαθέτοντας αὐτήν τήν σεριαγιά, γνωρίζοντας τό πάθος τοῦ Καταρτζῆ γιά γνώσεις καί γιά στοχασμό, ἐπίσης, στόν νοῦ μας, τήν ὕλη τήν όποία προσφέρει ό κόσμος τῶν ἔξω, οἱ παλαιοί, δηλαδή, καί οἱ ξένοι, μποροῦμε νά διατάξουμε συστηματικά τό ἔργο, τίς ἐμπνεύσεις καί τίς ἀφετηρίες του, τό όποῖο μᾶς ἄφησε ό Φαναριώτης αὐλικός.

Ή βάση, εἴπαμε, εἶναι ή διαπίστωση μιᾶς ἀνεπαρκείας. Τά Ἑλληνόπουλα ἀφιερώνουν μακρά χρόνια γιά τήν ἐκμάθηση μιᾶς γλώσσας, ή όποία δέν εἶναι φυσική τους γλώσσα, καί τήν όποία

δὲν κατορθώνουν νὰ διδαχθοῦν καλά: τὰ ἑλληνικά. «Ὁ τρόπος τῆς παράδοσίς τους εἶναι πλημμελέστατος καὶ κοπιαστικότατος κι ἄκαρπος»· ἀλλ' ἀκόμη, «κοντὰ σ' αὐτὸ μᾶς λείπ' ὄχ' ἡ τελειοποίησι στὰ εἰρημένα μαθήματα, ἀλλ' ἁπλῶς ἡ παράδοσί τους σὲ μερικά· καὶ σ' ἐκεῖνα ποὺ παραδίδουντ' αὐτά, διδάσκουντ' ἐλλιπέστατα καὶ στὸ ποιὸν καὶ ποσόν, ἕνα συμβεβηκὸς ποὺ λέγοντάς το μόνε τινάς, τὸν ἔρχεται νὰ θρηνήσῃ». Μὰ καὶ οἱ συγγραφεῖς, οἱ ὥριμοι, προσπαθώντας νὰ ξεφύγουν ἀπὸ τὴν μητρική τους γλώσσα, ἢ χάνουν πολὺν καιρό, γιὰ νὰ γυρεύουν τὸ πῶς ἀντὶ τὸ τί, ἢ γράφουν σὲ μία ἐνδιάμεση γλώσσα, μακαρονικὴ θὰ τὴν πεῖ λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ Κοραῆς, «δυσκατάληπτα καὶ ἄνοστα», ἀφοῦ δὲν ἀκολουθοῦν τὸ «γκένιο τῆς γλώσσας». Προηγεῖται, λοιπόν, μία μακρὰ κριτικὴ γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διεξάγεται ἡ διδασκαλία, τόσο στὰ σχολεῖα ὅσο καὶ στὰ σπίτια. Πρέπει ἐδῶ νὰ λεχθεῖ ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Καταρτζῆ, καί, ἀκόμη, ἀργότερα, στὰ κοινὰ σχολεῖα, δηλαδὴ στὰ σχολεῖα ὅπου ἐμαζεύονταν πολλὰ παιδιά, γιὰ νὰ διδαχθοῦν, ἀπὸ οἰκογένειες ἄσχετες ἀναμεταξύ τους, δὲν ἐφοιτοῦσαν τὰ παιδιὰ τῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν εὐπόρων: αὐτὰ ἔπαιρναν τὰ μαθήματά τους στὸ σπίτι, μόνα τους, ἢ σὲ μικρὲς ὁμάδες μαθητῶν ποὺ εἶχαν τὴν ἴδια οἰκογενειακὴ ἢ κοινωνικὴ προέλευση. Ἄλλωστε, δὲν διδάσκονται ἐντελῶς τὰ ἴδια: τὰ παιδιὰ τῶν ἀξιωματούχων καὶ τῶν εὐπόρων πρέπει νὰ μαθαίνουν περισσότερα ἀπὸ τὰ κολυβογράμματα ποὺ ἀρκοῦν στὰ κοινὰ σχολεῖα· ἡ μόρφωση εἶναι καὶ αὐτὴ ἕνα προνόμιο. Χαρακτηριστικὴ εἶναι, ἀργότερα, καθὼς φαίνεται, ἀλλὰ πάντως πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἡ συμφωνία τὴν ὁποία κάνουν οἱ Νοταράδες μὲ τὸν δάσκαλο στὰ Τρίκκαλα τῆς Κορινθίας: τὰ παιδιά τους, τὰ ἀρχοντόπουλα, θὰ διδάσκονται ἄλλα, καὶ πληρέστερα, μαθήματα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ θὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ «τῶν λοιπῶν κατοίκων». Ὁ Καταρτζῆς ἐπιμένει νὰ τονίζει ὅτι τόσο οἱ ἀνεπάρκειες τὶς ὁποῖες διαπιστώνει, ὅσο καὶ οἱ μεταρρυθμίσεις τὶς ὁποῖες προτείνει, ἀναφέρονται καὶ στὰ κοινὰ καὶ στὰ σπιτικὰ σχολεῖα, ἢ καί, ἁπλούστερα, στὰ σπίτια, ὅπως λέει.

Στὰ σχετικὰ μὲ τὴν θεωρία τῆς ἀγωγῆς, τὴν προσοχή μας πρέπει νὰ ἐπισύρουν ἄξιες λόγου παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέρονται, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, στὴν ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ, καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, στοὺς τρόπους τῆς ἀγωγῆς. «Τὰ παιδιὰ ἔχουνε πάθη»· δὲν πρέπει

νὰ προσπαθοῦμε νὰ ἀφαιρέσουμε τὰ πάθη ἀπὸ τὸ παιδί, γιατὶ τότε «δὲ γένεται καλίτερο», ἀλλὰ «γένετ' ἕνα κούτζουρο». Ὁ δάσκαλος, «μὲ τὸ ξύλο στὸ χέρι πάσχει νὰ σβύσῃ τὰ πάθη του, δὲν τ' ἀφήνει νὰ χαρῇ καὶ νὰ ἐγλεντίσῃ, μήτε νὰ γελάσ' ἢ κάποτε καὶ νὰ κλάψῃ». Ἄλλωστε, καὶ αὐτὴ ἡ διδασκαλία περιορίζεται σὲ μόνο τὸ γλωσσικὸ μάθημα: ὁ δάσκαλος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν οὐσία τῶν κειμένων ἐπάνω στὰ ὁποῖα διεξάγεται ἡ μελέτη (ἂς ποῦμε κιόλας ὅτι οὔτε μπορεῖ). Κι ἀκόμη, παρατηρεῖ, πάντοτε ὁ Καταρτζῆς, ἐπιβάλλεται στὸ παιδὶ ἡ σιωπή, τόσο ἀπέναντι στὸν δάσκαλο ὅσο καὶ ἀπέναντι στοὺς γονεῖς. Ὁ Φαναριώτης ἀνακαινιστὴς ὅλα αὐτὰ τὰ ἀποδοκιμάζει· εἶναι φανερὸ ὅτι πάει νὰ ἀνοίξει ἕναν δρόμο καινούριο στὴν ἀγωγὴ τῶν παιδιῶν. Πάλι, κι ἐδῶ, ἂς προσθέσουμε ὅτι τὸ σχέδιο αὐτὸ οὔτε τότε φαίνεται νὰ μπόρεσε νὰ ἐνταχθεῖ μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση, καθὼς μάλιστα, ἀτύπωτο, ἔμεινε κοινολογημένο σὲ πολὺ ὀλίγους, οὔτε καὶ πολὺ ἀργότερα. Θὰ θέλαμε νὰ ξέρουμε ποῦθε ἀντλεῖ τὶς σκέψεις του αὐτές.

Μία πηγή τους, εἶναι ἡ ἀγάπη του πρὸς τὸ παιδί του, τὸν Στέφανο. Μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος: «ἕνα πάγαπῶ ἄκρως τὸν παμφίλτατό μου υἱὸ Στέφανο». Στὸν Στέφανο, ἄλλωστε, ἐπανέρχεται μὲ χαριτωμένο τρόπο στὴν «Γραμματική» του, ὅταν γιὰ διάφορα παραδείγματα τὸν ἀναφέρει ὀνομαστικά: «Στέφαν' ἔλα καὶ σ' ἀποθύμησα»· ἢ «ὁ Στέφανος εἶναι ἀξιέραστος»· ἢ, ἀκόμη, «ὁ Στέφανος σπουδάζει ἐπιμελῶς». Ὅμως, τοῦτο μᾶς δίνει ἀφορμὴ νὰ διακρίνουμε ἀκόμη πιὰ καθαρά, ἀπ' ὅ,τι ἕως τώρα, ἕνα ἀπὸ τὰ ἰδιάζοντα συστατικὰ τοῦ συγγραφέα μας: ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ἐμπειρία του, ἀπὸ τὰ συναισθήματά του, ἀνάγεται σὲ γενικὲς θεωρήσεις καὶ σὲ ὑπερατομικὲς ἐνέργειες. Πιστεύει ὅτι τὴν προσωπικὴ ἐμπειρία του ἐπάνω στὴν ἀγωγὴ τοῦ παιδιοῦ του ἔχει χρέος νὰ τὴν «κοινολογήσει καὶ σὲ ἄλλους γονεῖς»: τὸ ἔργο του ἔχει «πρόθεσι τὴν κοινὴ ὠφέλεια κι ὄχι ἄλλο».

Ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπ' αὐτό, εὔκολο μᾶς εἶναι νὰ ἀναχθοῦμε σὲ μία καθολικὴ στάση ζωῆς ἀπέναντι στὴν ἀγωγή. Ὁ Διαφωτισμὸς ἐστάθηκε αἰσιόδοξος· κάθε φορὰ ὁποὺ πρυτανεύει ἡ αἰσιοδοξία μέσα στὰ κοινωνικὰ σύνολα, τὸ θέμα τῆς ἀγωγῆς ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια τῶν συνειδήσεων καὶ παίρνει προτεραιότητα. Ἔτσι ἔγινε μὲ τὸν δυτικὸ Διαφωτισμό· τὸ ἴδιο φαινόμενο παρατηρεῖται καὶ στὸ κλίμα τῶν Φαναριωτῶν: ἡ συγγραφικὴ ἀπασχόληση μὲ τὴν ἀγωγή, μετα-

φραστικὰ ἢ πρωτότυπα, ἡ ἐκπαίδευση δασκάλων, τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, συμβαδίζουν μὲ ἄλλες διοικητικὲς ἢ οἰκονομικὲς μέριμνες.

Ὅλα αὐτά, δηλαδή, μαζί, μᾶς φέρνουν στὸν μεγάλο κόσμο τῆς ψυχολογίας καὶ τῆς νοστροπίας τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὅταν πλησιάσουμε στὸν κόσμο αὐτόν, διαπιστώνουμε ὅτι κατεξοχὴν ὡς πρὸς τὴν ἀγωγὴ ὁ Καταρτζῆς ἔχει στερεοὺς ὄχι μόνο πνευματικοὺς ἢ ψυχικούς, ἀλλὰ καὶ βιβλιολογικοὺς δεσμοὺς μαζί του. Ἰδιαίτερα, βέβαια, κινεῖ τὴν προσοχή μας, πολὺ ἀντίθετα μὲ τὴν μεταγενέστερη ἑλληνικὴ ἀγωγή, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Καταρτζῆς καὶ ὅπως τὴν γνωρίζουμε, ἡ γνώμη τὴν ὁποία ἐκθέτει σχετικὰ μὲ τὸ θυμικὸ τοῦ παιδιοῦ. Ἡ ἰδέα ὅτι τὸ παιδὶ πρέπει νὰ ἔχει πάθη, ὅτι τὰ πάθη εἶναι ἀναγκαῖα στὴν ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου, θὰ μποροῦσε νὰ εὐθύνει τὸν νοῦ μας πρὸς τὸν Rousseau· ὡστόσο, ὑπάρχουν πολλὰ σημεῖα στὸν στοχασμὸ τοῦ Καταρτζῆ, στὰ ὁποῖα θὰ ἐπερμιέναμε νὰ βροῦμε κάτι ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ φιλοσόφου τῆς Γενεύης καὶ δὲν τὴν βρίσκουμε. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι κι ἐδῶ, ὡς πρὸς τὶς ἐπαφὲς μὲ τὸν Rousseau, πρέπει νὰ ἐπέχουμε. Ἄλλωστε, αὐτὴ ἡ θεωρία τῶν παθῶν ἐπικρατεῖ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ξεκινημένη ἀπὸ πολὺ παλαιότερα, Bayle, ἂς ποῦμε, ἂν δὲν φθάσουμε καὶ στὸν La Rochefoucauld, ἔχει γίνει πιά, στοὺς καιροὺς γιὰ τοὺς ὁποίους μιλοῦμε, τόπος κοινός.

Ὡστόσο, προκειμένου νὰ ἀναζητήσουμε τὶς ἄμεσες πηγὲς τοῦ Καταρτζῆ στὰ θέματα τῆς ἀγωγῆς, νομίζω ὅτι πρὸς δύο κατευθύνσεις κυρίως θὰ εἴχαμε νὰ στραφοῦμε. Ἡ μία εἶναι τὸ ἄρθρο Collège τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Τὸ σχῆμα τῶν ἐκθέσεων τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ ἄλλου μελετήματος παρουσιάζει αἰσθητὲς ὁμοιότητες· ἂς προσθέσουμε κιόλας ὅτι τὸ ἄρθρο εἶναι γραμμένο, πολὺ χαρακτηριστικά, ἀπὸ τὸν D' Alembert, πρὸς τὸν ὁποῖο ὁ Καταρτζῆς ἔτρεφε ἰδιαίτερη ἐμπιστοσύνη. Τὸ ἄλλο ἔργο στὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς βρίσκουμε μία πηγὴ τῶν διανοημάτων τοῦ Καταρτζῆ ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἀγωγή, ἐμφανίζεται καὶ αὐτὸ ὡς ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικό: εἶναι τὸ «Σύστημα γιὰ τὴν ἀγωγή», ἔργο γραμμένο σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τῆς αὐτοκράτειρας Αἰκατερίνης τῆς Ρωσίας. Ἡ συνάντηση τῶν δύο σκέψεων, τῶν δύο διαθέσεων, ἀκόμη καὶ ἐκεῖ ὅπου δὲν εἶναι εὔκολο νὰ ἀναζητηθεῖ κοινὴ πηγή τους, ἀποτελεῖ περισσότερο ἀπὸ ἁπλὸ τεκμήριο.

Όμως, γιὰ νὰ δοῦμε μὲ τὸν συνεπέστερο τρόπο τὰ φαινόμενα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, μέσα στὸν εἰδικὸ πνευματικὸ χῶρο στὸν ὁποῖο κινεῖται ὁ Καταρτζῆς, πρέπει νὰ διατυπώσουμε ἕνα σχῆμα, ποὺ παρουσιάζεται τρίσημο. Εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ ὀρθοδοξία· θέση, τὴν ὁποία, στατιστικά, πάντοτε, μιλώντας, εἶχαν ἀποδεχθεῖ οἱ παλαιότεροι λόγιοι, καὶ ποὺ δὲν ἔπαυε νὰ βαρύνει στὴν σκέψη τῶν μεταγενεστέρων, ἂς εἶναι καὶ μὲ κάποια μείωση σὲ ἔνταση καὶ σὲ ἔκταση. Εἶναι, ὕστερα, ὁ ἀρχαῖος κόσμος: ἡ Ἐκκλησία εἶχε δείξει ἀπέναντί του κατανόηση καὶ ἀνοχή: θυμίζω τὴν μακρὰ ἐκκλησιαστικὴ τακτικὴ ἡ ὁποία ἀνοίγει τὸν νάρθηκα τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν στὴν εἰκονογράφηση τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ὡστόσο, στὸ σημεῖο τοῦτο, ἡ ἀνοχὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα δεν ἐξασθένησε κατὰ τίποτε τὴν ἀπολογητικὴ δράση τῆς Ἐκκλησίας στὴν σχέση της μὲ τὸ ποίμνιο: ἡ κατανοητὴ ἀπὸ ὀλιγογραμμάτους ἀνθρώπους γλώσσα, τὴν ὁποία υἱοθετεῖ καθαρίζοντάς την, ἡ λαϊκὴ δηλαδὴ λαλιά, εἶναι στὶς περιπτώσεις αὐτές, ἡ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας. Μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἐπιβολὴ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ στὴν ζωὴ τῆς παλαιότερης ἑλληνικῆς λογιοσύνης, τῆς ἐλεγχόμενης ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία· μάλιστα, τὸ πρόβλημα θὰ εἶταν ἀλλοῦ: θὰ ἐτύχαινε νὰ προκύψουν ζητήματα ἀπὸ τὰ εἰδωλολατρικὰ στοιχεῖα ποὺ εἰσάγονται μέσα στὴν ἀγωγὴ τῶν Ἑλληνοπαίδων μαζὶ μὲ τὴν γλωσσικὴ διδασκαλία τῆς ἀρχαίας. Οἱ ἀνησυχίες τοῦ εἴδους αὐτοῦ θὰ πρέπει νὰ ἔβρισκαν διεξόδους μὲ κάποιους τρόπους διακριτικοὺς καὶ ἄτυπους, τῶν ὁποίων μιὰ γεύση μᾶς δίνουν τὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια ὅταν ἀγγίζουν τὰ θέματα τῆς ἀρχαίας μυθολογίας ἢ ἄλλα, ἀνάλογα. Θὰ δοῦμε, ἄλλωστε, καὶ ἐκεῖ, συνεχίζοντας, ὅτι ἡ θεώρηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου γιὰ τὴν γλωσσική, σχεδὸν ἀποκλευστικῶς, διδασκαλία, ὡς ὀργάνου δηλαδή, γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀρχαίας γλώσσας, καὶ μόνης, τῆς γλώσσας τὴν ὁποία ὀφείλουν νὰ χρησιμοποιοῦν οἱ λόγιοι ἀναμεταξύ τους, προσέφερε σημαντικὴ ἀμβλυνση τοῦ προβλήματος: τὰ δύο στοιχεῖα εἶναι ἀρκετὰ διακεκριμένα, ὥστε οἱ προστριβὲς νὰ παρουσιάζονται σπάνιες. Τέλος, εἶναι ἡ Δύση. Μὲ ἐκείνην οἱ γέφυρες εἶναι περίπου κομμένες· ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὣς γύρω στὰ 1750, τὸ ἑλληνικὸ συλλογικὸ σῶμα, στὴν συγκεκριμένη ὁλότητά του, ἀγνοεῖ τὶς δυτικὲς ἐξελίξεις ὅσες ἀκολούθησαν τὴν Ἀναγέννηση· κανένα μεταγενέστερο κοσμικὸ ἔργο τῆς δυτικῆς παιδείας δὲν

ἔχει μεταφρασθεῖ στὰ ἑλληνικὰ πρίν, περίπου, ἀπὸ τὸν μεσούντα αἰώνα. Ἡ Ἐκκλησία, θεματοφύλακας τῆς ὅλης πνευματικῆς καλλιεργείας σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, εἶναι κατηγορηματικὴ στὴν ἀποδοκιμασία της τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἑτεροδοξία, τὸ σχίσμα, ὁ ἀδιαφορισμός, ἡ ἀθεΐα, εἶναι ὁ μόνος καρπὸς ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ προκύψει γιὰ τὸ ποίμνιο, ἀπὸ τὴν ἐπαφή του μὲ τὴν δυτικὴ λογιοσύνη. Εἴμαστε ἀκόμη γύρω στὰ 1750, ἀκριβέστερα στὰ 1753, πάλι μὲ τὸν Μοισιόδακα, ὅταν τὸν βρίσκουμε στὴν Σμύρνη, νὰ ζητεῖ ἐνίσχυση ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης καὶ ἀπὸ τοὺς προεστούς, γιὰ νὰ πάει στὴν Πάδοβα νὰ ὁλοκληρώσει τὴν ἐκπαίδευσή του· μὰ ὁ Ἱερόθεος Δενδρινός, διδάσκαλος στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἰωνίας, ἀπέτρεψε τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου: «ἀθεΐζουσι, κατεβόα σφαδάζων ὁ ἀνήρ, ὅσοι σπουδάζουσιν ἐν τῇ Φραγγίᾳ, καὶ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν αὐτῶν, συναθεΐζουσιν καὶ ἑτέρους».

Μπροστὰ στὸ τρίσημο τοῦτο σχῆμα βρίσκεται ὁ Φαναριώτης ποὺ ρέπει πρὸς τὸν στοχασμό. Σέβεται, πρῶτα πρῶτα, τὴν Ἐκκλησία, καὶ ἐνίοτε τὴν χρησιμοποιεῖ γιὰ τούς, ἔξω-εκκλησιαστικοὺς πάντως, σκοπούς του. Συντρέχει, ὕστερα στὴν καλλιέργεια τῶν ἀρχαίων γραμμάτων: ἵδρυση σχολείων, προστασία διδασκάλων, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἰδίως γραμματικοί, ἐννοῶ εἰδικευμένοι στὴν μελέτη τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς, καί, τέλος, ἐνθάρρυνση ἢ ἐνίσχυση ἐκδόσεων, ἡ ὁποία ἐπίσης ἔχει, ὡς ἐπίκεντρο, ἰδίως γραμματικὲς τῆς ἀρχαίας. Σ' αὐτὸ τὸ κλίμα μέσα θὰ καλλιεργηθεῖ τώρα τὸ πνεῦμα τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ. Ὁ Καταρτζῆς, ὡς πρὸς τοῦτο, εἶναι κατηγορηματικός: δὲν θὰ μᾶς ἀφήσει σὲ ἀνησυχία. Ἂν τὸ ἀνθρώπινο ἰδανικό του, ὅπως σημειώνουμε συνεχίζοντας, εἶναι ὁ φιλόσοφος, τὸν ὁποῖο θέτει ὡς πρῶτο στόχο τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιδιώξεων, καὶ τὸν ὁποῖον ἐγκωμιάζει, ὅμως τὸν ὀρθόδοξο, κάτι περισσότερο, τὸν μακαρίζει· ἔχουμε ὑπόψη μας τὴν σχέση του μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ μὲ τοὺς ἐκπροσώπους της, κρατοῦμε τὴν ἱεράρχηση τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς καὶ τοὺς πατερικούς, πού, αὐτοί, προσφέρουν «ἀληθειαις αἰώνιαις». Μά, πάλι, γιὰ τὴν ἀξία τῶν ἀρχαίων γραμμάτων εἶναι ἐξίσου κατηγορηματικός· μιλώντας γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα, γράφει: «τὴν τιμῶ μέχρις εἰδωλολατρείας καὶ ρεκομμανδάρω τὴν σπουδή της μ' ὅλη μου τὴν ψυχή». Ἡ βιβλιογραφία τὴν ὁποία συνέταξε εἶναι κατὰ τὸ μέγιστο

ποσοστό της θεμελιωμένη ἐπάνω στὴν ἀρχαία παιδεία. Βέβαια, πρέπει νὰ ἔχουμε στὸν νοῦ μας ὅτι ξεκινάει ἀπὸ τὴν διβλιογραφία αὐτὴν γιὰ νὰ δείξει τὰ κενὰ τὰ ὁποῖα παρουσιάζει τὸ ριπίδι τῶν νέων γραμμιάτων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀθετεῖ τὴν διαπίστωση ὅτι ἀφιέρωσε χρόνια μακρὰ καὶ κόπους μεγάλους γιὰ νὰ συντάξει ἕνα τέτοιο ἔργο, ποὺ προϋποθέτει, στὴν σκέψη ἐκείνου ὁ ὁποῖος τὸ συνέταξε, ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη στὴν ἀρχαία παιδεία. Ἀκόμη, ὅταν συγκρίνει τὰ ἀρχαῖα μὲ τὰ νέα ἑλληνικά, μιλεῖ γιὰ τὴν ἀμίμητη καὶ θεία μητέρα τῆς νεώτερης γλώσσας. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ στάση τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ, ὡς πρὸς τὸ τρίτο στοιχεῖο, ὡς πρὸς τὴν σχέση δηλαδὴ μὲ τὸν δυτικὸ κόσμο, εἶναι ἡ παραδοσιακή: ἀντίθετα, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ποὺ βρίσκεται ἡ πιὸ αἰσθητὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν παράδοση. Ἔντεχνα ὁ Καταρτζῆς συσχετίζει τὰ φαινόμενα τῆς δυτικῆς παιδείας, τῆς μὴ ἀποδεκτῆς ἀπὸ τὴν παράδοση, μὲ τὰ σεβάσμια, ἐθιμικῶς, φαινόμενα τῆς ἀρχαίας παιδείας: «καθὼς κάμνουν τώρα Ἐγγλέζοι, Φραντζέζοι κι ὅλα τὰ ἄλλα εὖ πεπολιτευμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης καὶ καθὼς τὸ κάμναν πρῶτα οἱ Ἕλληνες...».

Θὰ πρέπει ὅμως τώρα νὰ ζητήσουμε νὰ πληροφορηθοῦμε ἂν ἡ στάση αὐτὴ ὅπου ὁ Καταρτζῆς ξεκαθαρίζει, συστηματοποιεῖ (ξεπερνώντας τις ἴσως) τὶς ἀρχικὲς ἀκαθόριστες ροπὲς τῆς φαναριώτικης συνείδησης, μὲ τὴν ἄκρα συνέπεια τῶν διατυπώσεών του, μποροῦσε νὰ ἀφήσει ἀδιάφορη τὴν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Καταρτζῆς, φυσικά, πορεύεται μὲ προφυλάξεις, ὅπου, χωρὶς νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία, συνδυάζονται ὁ πραγματισμός του, ἡ ἐξελικτική του διάθεση καὶ ἡ ἀπαιτούμενη σύνεση. Ὡστόσο, τὰ χρόνια περνοῦν, τὰ φαινόμενα δὲν παρουσιάζονται ἀπομονωμένα, ἀλλὰ συμπλέκονται στὴν πραγματικότητα ἡ ὁποία συνθέτει τὴν ἱστορικὴ στιγμή· ἐξάλλου, ἐπόμενο εἶναι οἱ νεώτεροι νὰ ξεπεράσουν τοῦ διδασκάλου τὶς προθέσεις. Ἡ ρωσικὴ κατοχὴ στὶς παρίστριες ἡγεμονίες φαίνεται ὅτι εἶχε ἀνοίξει σὲ ἐπικίνδυνο βαθμὸ τὴν ζωὴ τῶν συνειδήσεων πρὸς τὴν ἀποδοχὴ δυτικῶν προτύπων. Ἡ Ἐκκλησία, εὐαίσθητος δέκτης τῶν λεπτῶν συνειδησιακῶν ἀνελίξεων, θὰ βρεῖ τρόπους νὰ ἐκφράσει τὶς ἀνησυχίες της.

Ἡ γραμματικὴ διδασκαλία ἔχει πάρει σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἔκταση καταπληκτική· ὅ,τι ὁ ξένος συγκρατεῖ ἀπὸ τὴν νέα ἑλληνικὴ

λογιοσύνη, εἶναι ἡ ἀπασχόλησή της μὲ τὴν ἀρχαία γραμματική: στὰ μάτια του οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι ταυτίζουν τὴν ἔννοια τοῦ βιβλίου μὲ τὴν ἔννοια τῆς Γραμματικῆς. Ὁ Ἰταλὸς ἀββᾶς Panzini, ποὺ ζεῖ στὸ Βουκουρέστι γύρω στὰ 1777, διηγεῖται ὡραῖα πῶς οἱ Ἕλληνες ἐπισκέπτες του, ὅταν βλέπουν ἐπάνω στὸ τραπέζι του κανένα μεγάλο, καλοδεμένο, βιβλίο, ρωτοῦν ἂν εἶναι γραμματική. Αὐτὴν τὴν διόγκωση τῶν γραμματικῶν ἐνδιαφερόντων βλέπει ὁ Κοραῆς εἴκοσι πέντε χρόνια ἀργότερα, καὶ καταδικάζει μονομιᾶς ὅλους τοὺς γραμματικούς: βεβαιώνει πὼς στὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γράφει, «περισσότερον ἤθελ' ὠφελήσει τὸ γένος σήμερον ὅστις καίει παρ' ὅστις γράφει γραμματικάς». Ἡ διαφορὰ μιᾶς γενεᾶς δικαιολογεῖ, ἴσως, ὡς ἕνα σημεῖο, τὴν δυσφορία τοῦ Κοραῆ: στὸ μεταξύ, ὁ ἀναναιγιστικὸς παλμὸς ποὺ ξετρυπώνει παράδοξα μέσα ἀπὸ τὶς γραμματικὲς ἀπασχολήσεις, ἔχει πιὰ χαλαρωθεῖ, καὶ συνεπῶς, εἶναι ὀλιγότερο αἰσθητός· μένει, δηλαδή, μόνο τὸ σχῆμα, χωρὶς τὸ ἀρχικό του περιεχόμενο.

Ἐνῶ, τότε, τὸν καιρὸ τοῦ Καταρτζῆ, τὸ περιεχόμενο τοῦτο ὑπῆρχε. Ὁ Νεόφυτος Καυσακαλυβίτης ἀπέθανε τὸ 1784. Τὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ θανάτου του ἔχουν ὅριο ποὺ χρονολογεῖται μὲ ἀκρίβεια: «Λέγεται ὅτι οἱ μαθηταὶ τοῦ μακαρίτου Νεοφύτου Καυσοκαλυβίτου ἐζήτησαν νὰ παραδοθοῦν τὸν ἐπιτάφιον λόγον τοῦ Λυσίου, ἀλλ' ἐκεῖνος ὁ σεβάσμιος ἀνὴρ ἀπέφυγε, λέγων τὴν ἀλήθειαν, ὅτι δὲν δύναται νὰ παραδώσῃ τὸν λόγον ἐκεῖνον, ὅστις τῷ ὄντι εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐννοηθῇ ἄνευ ἱστορίας· εἶπε δὲ νὰ τὸν παραδώσῃ μόνον γραμματικῶς, ἂν θέλωσιν. Οὕτω λοιπόν, παρέδιδον τοὺς συγγραφεῖς τότε, ἐξετάζοντες τὴν ὀρθογραφίαν καὶ σύνταξιν, καὶ τὴν μωρολογίαν μόνον· ἐπειδὴ δὲν εἶχον οἱ δυστυχεῖς, οὔτε ἱστορίαν, οὔτε ἄλλα βοηθήματα· καὶ διὰ νὰ τὴν ἀποκτήσουν, ἔπρεπε νὰ μάθουν καμμίαν ξένην γλῶσσαν· δὲν εἶχον ὅμως καιρόν, ἐπειδὴ κατεγίνοντο εἰς τὸν κολυβοπόλεμον. Ἡ τοιαύτη παράδοσις, ὠφελεῖ τόσον τοὺς μαθητάς, ὅσον ὠφελεῖ εἰς τὸν κρεοπώλην ἂν σφάξῃ τὸ ζῶον, καὶ λάβῃ μόνον τὰ ὀστᾶ, τὸ δὲ κρέας καὶ τὰ λοιπά, ρίψῃ εἰς τοὺς σκύλους». Ὑπάρχει λοιπόν, κιόλας, ἕνα πρόβλημα στὴν σχέση τῶν νεωτέρων ἀπέναντι στὴν παράδοση τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ καὶ οἱ πρεσβύτεροι δὲν μένουν ἀμέτοχοι ἀπὸ τὴν μεταβολή. Στὴν ἐπιθανάτιο κλίνη του, ὁ ἴδιος ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης φαίνεται ὅτι ἐ-

παραμιλοῦσε καὶ ἔλεγε ὅτι πηγαίνει νὰ συναντήσει τὶς ψυχὲς τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Δημοσθένη, καὶ τὰ λοιπά. Τὰ λόγια αὐτὰ ἐστάθηκαν ἀρκετὰ ὥστε νὰ προκληθεῖ δυσχέρεια γιὰ τὴν θρησκευτικὴ ταφὴ τοῦ Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη. Ὅλα αὐτὰ γίνονται στὴν μικρὴ ἡγεμονικὴ ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ Βουκουρεστίου, ὅπου διέμενε ὁ Καταρτζῆς.

Ὁ Λουκιανός, ὁ ὁποῖος εἶταν ἀπὸ τὰ σχολικὰ κείμενα τῶν παλαιοτέρων χρόνων, τώρα μοιάζει νὰ γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς ἀμορφοποίητης διχογνωμίας ἀνάμεσα στὴν λογιοσύνη καὶ στὴν Ἐκκλησία: οἱ παρουσιάσεις τοῦ Λουκιανοῦ μέσα σὲ σχολικὰ ἐγχειρίδια πληθαίνουν· ταυτόχρονα τὸ ὄνομά του γίνεται γιὰ τὴν Ἐκκλησία σύμβολο ἀποδοκιμασμένης νοοτροπίας. Στὰ 1770 ὁ Δαπόντες τὸν λέει γιὰ ἄθεο. Στὰ 1793, ὁ Πολυζώης Κοντὸς βεβαιώνει ὅτι ὁ ἀποδοκιμασμένος Βολταῖρος εἶναι μιμητὴς τοῦ Λουκιανοῦ. Στὰ 1794 ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, καὶ αὐτός, συσχετίζει τὸν Λουκιανὸ μὲ τὸν Βολταῖρο. Τὰ ἴδια λέγονται στὰ 1798, σὲ ἕνα μακρὸ χωρίο ποὺ δίνει σὰν ἐπίσημα τὴν γνώμη τῆς Ἐκκλησίας ἐπάνω στὸ θέμα. Ἀργότερα, 1800, 1805, ἡ στάση εἶναι πιὸ δίαιη: ὁ λόγος εἶναι πιὰ γιὰ τὸν «κατάπτυστον καὶ θρωμερὸν Λουκιανόν». Ὡστόσο, σ' αὐτὲς τὶς τρεῖς τελευταῖες περιπτώσεις, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο, εἶναι ὅτι ἐπισημαίνεται ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν «ἑλληνικῶν βιβλίων», τῶν ἀρχαίων, δηλαδὴ πάντοτε, γενικά: ἡ ἀντιδικία μὲ τοὺς ἀρχαίους εἶναι πιὸ αἰσθητή. Στὸ μεταξύ, στὰ 1802, ἡ περίφημη «Ἀντιφώνησις» τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου, κατηγορεῖ τοὺς ἀρχαίους γιὰ τὰ ἤθη τους, καὶ ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὸν Σωκράτη. Πιὸ ἀργά, τὸν χειμώνα τοῦ 1814-1815, καθὼς φαίνεται, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος Ζ' ἐξέφραζε τὴν δυσφορία του ὅτι οἱ λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐπροτιμοῦσαν τὸν Θουκυδίδη καὶ τὸν Δημοσθένη ἀπὸ τὸν Συνέσιο καὶ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο τὸν Ναζιανζηνό. Στὰ 1819 ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ἀποδοκιμάζει τὴν βάπτιση τῶν νηπίων μὲ ὀνόματα ἀρχαῖα ἑλληνικά. Ὁ συγκρητισμός, λοιπόν, ἀνάμεσα στὴν Ἐκκλησία καὶ στὴν ἀρχαιότητα ξαναπαρουσιάσθηκε πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὸν Ἀγώνα, καὶ φυσικά, ὄχι πρὸς ὠφέλεια τῶν ἀρχαίων· ἀλλὰ τώρα, ὁπωσδήποτε, εἴμαστε ἀκόμη μακρυὰ ἀπὸ τὸν ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμό.

Ὡστόσο ἡ σχέση τοῦ Καταρτζῆ μὲ τὰ φαινόμενα αὐτὰ εἶναι

πολυμιγέστερη. Ἀναφέραμε τὸν Βολταῖρο· καὶ ἀνιχνεύσαμε, σὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα σημεῖο, ἐπαφὲς τοῦ Καταρτζῆ μὲ τὸν στοχασμὸ τοῦ Γάλλου φιλοσόφου. Τὸν ἀναφέρει καὶ ὁ Καταρτζῆς, πολύ, ἀλλὰ στὸ σύνολο μὲ κάποια ἐπιφύλαξη, ποὺ φθάνει ὡς τὴν ἀποδοκιμασία: συγκρίνοντας καὶ αὐτὸς τὸν Βολταῖρο μὲ τὸν Λουκιανό, θὰ ἐκφράσει τὴν προτίμησή του γιὰ τὸν ἀρχαῖο: «δὲν ἀλλάζω μὲ τὸν Βολταὶρ τὸ Λουκιανό». Μὰ ἡ παρατήρησή του, πρὶν ἐπανέλθουμε στὰ σχετικὰ μὲ τὸν Βολταῖρο, μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ γιὰ δύο λόγους, ἀναφερομένους στὴν στάση του ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα. Πρῶτα πρῶτα, εἶναι, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ὁ θαυμασμός του γιὰ τὴν ἀρχαιότητα. Μὰ ὕστερα, εἶναι καὶ μιὰ λεπτὴ τοποθέτηση, τὴν ὁποία κατοχυρώνει μὲ γνῶμες ἀδιάβλητες: τὴν γραμματεία τῶν ἀρχαίων, μᾶς λέει, δὲν τὴν θεωρεῖ ὀργανικὰ δεμένη μὲ τὴν νεώτερη· «δὲν ἔχω τοὺς ἀρχαίους δικούς μου, καθὼς δὲν τοὺς εἶχαν ὁ Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος» καὶ τὰ λοιπά. Ἡ γραμματεία δηλαδὴ ἀνήκει στὴν γλώσσα, καὶ ἡ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀρχαία.

Κι ἀλλοῦ ὀνοματίζεται ὁ Βολταῖρος: «Ὁ Βολταὶρ ὅμως μὲ λόγο πὼς συντυχαίνει κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας ἦτον ἕνας ἄκρος δεισιδαίμων εἰς τὴν ἀσέβειαν»· ἀκόμη, γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ «ζαβοῦ σοφοῦ» γράφει: «καμάρωσαί τηνα στὸν πολυθρύλλητο τὸ Βολταίρ». Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτά, τὰ κάπως συμβατικά, ἀκόμη καὶ στὴν εὔχυμη γλώσσα τοῦ Καταρτζῆ, ὁ στοχασμός του δὲν ἐκκλίνει ἀπὸ τὴν γραμμὴ τοῦ Βολταίρου. Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ στοχασμοῦ του (δίπλα σὲ κοινοὺς τόπους τῆς ἐποχῆς, ὅπου εἶναι δύσκολο νὰ ἀνιχνεύει κανεὶς τὶς πνευματικὲς πατρότητες), προέρχονται μὲ σαφήνεια ἀπὸ ἐκεῖνον. Τοῦτο ἰδίως γίνεται φανερό, ὅταν φεύγοντας ἀπὸ τὴν γραμματεία περνοῦμε πρὸς τὰ διώματα: ὁ Καταρτζῆς ἀνήκει πολὺ στὸν αἰώνα του, ἡ σχέση του μὲ τὴν λογοτεχνία δὲν φαίνεται, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἔργο του, νὰ εἶταν ἰδιαζόντως στενή· ἐκεῖνο ποὺ ἀναζητεῖ μέσα στὴν παιδεία εἶναι τὴν γνώση, τὴν πληροφόρηση. Πρόκειται γιὰ τυπικὴ περίπτωση τοῦ πνεύματος τοῦ Διαφωτισμοῦ, γιὰ τὸν ἐγκυκλοπαιδισμὸ στὴν ὑψηλότερη σημασία τοῦ ὅρου, ἐκείνην ποὺ μᾶς φέρνει ἄμεσα πρὸς τὴν Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Diderot. Ἔτσι, γιὰ τὴν κρίση μας σὲ συσχέτιση μὲ τὴν σκέψη καὶ τὶς διαθέσεις τοῦ Βολταίρου, ἀναφέρομαι ἰδιαίτερα καὶ μὲ περισσότερη ἀποκλειστικότητα στὴν πολιτικὴ διανόηση ὅπως βγαίνει ἀντι-

θετικὰ μέσα ἀπὸ τὴν «Συμβουλὴ στοὺς νέους», θετικὰ μέσα ἀπὸ τὸ «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου». Ἀληθινά, εἴδαμε πῶς ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ μοτίβα τῆς Συμβουλῆς, ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἐθνότητας, ἔχει τὴν ἀφετηρία του σὲ μία γνώμη τοῦ Βολταίρου τῆς ὁποίας ἐπιχειρεῖται ἡ ἀναίρεση· ἀντίθετα, στὸ «Ἐγκώμιο», ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ὀρθὴ στάση στὴν ζωὴ βρίσκεται ἀνάμεσα σὲ δύο κινδύνους, στὴν ὑπερβολὴ τῆς πίστης, ποὺ εἶναι ἡ δεισιδαιμονία, καὶ στὴν ὑπερβολὴ τοῦ στοχασμοῦ, ποὺ εἶναι ἡ ἀπιστία, προέρχεται ἀπὸ τὸν Βολταῖρο, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ μόνιμα συστατικὰ τῶν ἀπασχολήσεών του, ὅταν ἀγγίζει τὰ θέματα τῆς βιοτικῆς.

Θὰ μποροῦσαμε μὲ τὸν ἴδιο τρόπο νὰ ποῦμε ὅτι ἡ θεωρία ὁλόκληρη τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, ἡ ὁποία βγαίνει μέσα ἀπὸ τὸ «Ἐγκώμιο», ἀνταποκρίνεται στὴν διάθεση τοῦ Βολταίρου ἰδιαίτερα, καί, παράλληλα, στὴν δηλωμένη τάση τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ὅμως ἐκεῖ εἴδαμε ὅτι πρέπει, ὁπωσδήποτε, νὰ συσχετισθεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ γιὰ τὸν ἡγεμόνα - παπέρα, μὲ μακρὰ παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ στοχασμοῦ. Τὴν γραμματεία τῆς θεωρίας αὐτῆς τὴν ἀντιπροσωπεύουν κατὰ κύριο λόγο ὁ Ἰσοκράτης καὶ ἡ πλούσια πνευματικὴ ἀπογονή του, τῆς ὁποίας, σὰν ἔσχατη ἀπόληξη, ἀπαντοῦμε —καὶ πάλι— τὸν Μοισιόδακα. Ἔχουμε τὸν Δίωνα τὸν Χρυσόστομο, τὸν Συνέσιο, τὸν Θεμίστιο, τὸν Βλεμμίδη, αὐτοκράτορες, καθὼς τὸν Βασίλειο Α΄ (μάλιστα μεταφρασμένον ἀπὸ πρόσωπο ποὺ τὸ ὑπολήπτεται ἰδιαίτερα ὁ Καταρτζῆς, τὸν Χρύσανθο Νοταρᾶ), τὸν Μανουὴλ Β΄ Παλαιολόγο· καὶ ἔχουμε ἀκόμη τοὺς Φαναριῶτες ἡγεμόνες, Μαυροκορδάτους Ἀλέξανδρο καὶ Νικόλαο. Ἀξιοπερίεργο εἶναι ὅτι ὅλοι αὐτοί, εἴτε ἀπόλυτα, εἴτε, πάντως, ἀναφορικὰ μὲ τὰ ἔργα τους, ὅσα μᾶς ἐνδιαφέρουν στὴν περίπτωση αὐτήν, δὲν βρίσκονται στήν, γενικὰ πολὺ φροντισμένη, βιβλιογραφία τὴν ὁποία μᾶς ἄφησε ὁ Φαναριώτης λόγιος. Ὁ μόνος ποὺ παρουσιάζεται, ἀκριβῶς γιὰ τὴν «Βασιλικὴ Παιδεία», εἶναι ὁ Βουλγαρίας Θεοφύλακτος. Τὸ φαινόμενο δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἑρμηνεύσουμε, ἰδίως προκειμένου γιὰ ἕναν συγγραφέα σὰν τὸν Ἰσοκράτη, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους, οἱ ὁποῖοι στὰ χρόνια ἐκεῖνα εἶχαν ἐπίσημη τὴν θέση τους μέσα στὸ σχολικὸ πλαίσιο: Θεμίστιος, Συνέσιος, ἢ Λιβάνιος· ἐπίσης λείπει ἡ καθαρὰ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορικὴ παράδοση, ἡ ὁποία ἐπόμενο εἶταν νὰ τὸν ἀπασχολεῖ ἄμεσα. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ Καταρτζῆς

εἶναι ἀπὸ τοὺς λογίους ποὺ ἀγαποῦν νὰ στηρίζονται σὲ μαρτυρίες, καὶ ἀγαποῦν νὰ προσάγουν μάρτυρες.

Τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι βρίσκει κανεὶς ὀργανικὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν λαμπρὴ ἀνάπτυξη τοῦ Καταρτζῆ, τὴν θαυμαστὰ ἐνορχηστρωμένη, καὶ στὸ φλύαρο ἐπιδεικτικὸ σχῆμα τοῦ Θεοφύλακτου. Ἔτσι, τῆς ὡραίας εἰκόνας τοῦ Καταρτζῆ, γιὰ τὸν καλὸ χριστιανό, ποὺ «μὲ τὴ λαμπάδα τῆς ἀλήθειας φωτίζει τοὺς ἄλλους καὶ μὲ τὴ λαύρα τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης τοὺς ὑποθάλπει», θὰ μπορούσαμε, ἐνδεχομένως, νὰ βροῦμε ἀνάλογα, καὶ πρὸς τὴν Δύση καὶ πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ θὰ εἴχαμε κάθε λόγο νὰ τῆς βροῦμε ἕνα προεικόνισμα στὴν ἰδιόρρυθμη παρατήρηση τοῦ Θεοφύλακτου γιὰ τὰ κόκκινα ὑποδήματα τὰ ὁποῖα φορεῖ ὁ αὐτοκράτορας: «τοῦ πυρὸς εἰσὶ σύμβολα. Τοῦ δὲ πυρὸς διπλῆ τις ἡ δύναμις, φωτιστική τε καὶ καυστική». Ἀλλὰ ἐδῶ ἡ δομὴ τοῦ στοχασμοῦ εἶναι ὁλότελα διαφορετική: ἡ μορφὴ τοῦ ἡγεμόνα βγαίνει σὰν κορυφαία, ἀπὸ μία αὐστηρὰ δεμένη λογικά, καὶ ρητορικὰ παρουσιασμένη ἀλληλουχία παραστάσεων. Ἡ ἀφετηρία εἶναι στὴ διάκριση ἀνάμεσα στὶς δύο ἔννοιες καὶ στοὺς κινδύνους γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ὅσοι προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀπιστία καὶ ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονία, εἶναι ἀπὸ τοὺς κοινοὺς τόπους τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ· σὲ βαθμὸ τέτοιο, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ θεωρήσει κανεὶς ὅτι μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ μὲ βεβαιότητα σὲ μία συγκεκριμένη πηγὴ τοῦ Καταρτζῆ. Πάντως ἔχουμε κάθε λόγο νὰ θυμηθοῦμε τὴν «Πραγματεία περὶ ἀνεξιθρησκείας» τοῦ Βολταίρου, καὶ τοῦ ἴδιου, ἄλλες διατυπώσεις ἀνάλογες· ὅμως, ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικά, γιὰ τὸν ρητορικό της παλμό, ὁ ὁποῖος μᾶς φέρνει ἄμεσα στὸ κλίμα τοῦ «Ἐγκωμίου», μπορούσαμε νὰ βάλουμε τὸ τέλος ἑνὸς «κηρήγματος»: Ὦ θεέ μου, ἀπομάκρυνε ἀπὸ μᾶς τὸ σφάλμα τῆς ἀθεΐας, ἡ ὁποία ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξή σου, καὶ λύτρωσέ μας ἀπὸ τὴν δεισιδαιμονία, ποὺ προσβάλλει τὴν ὕπαρξή σου καὶ κατασταίνει ἀφόρητη τὴν δική μας. Ὡστόσο, καὶ σὲ πολλὰ ἄρθρα τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ξαναβρίσκεται τὸ σχῆμα τοῦτο τοῦ ζευγαριοῦ.

Ὅμως τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας, στὴν ἱεράρχηση, ὅπως τὴν βλέπει ὁ Καταρτζῆς, εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν τὴν κατέχει τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο λειτούργημα μέσα στὴν κοινωνία, ἀλλὰ ὁ φιλόσοφος, τοῦ ὁποίου τὸ ἀξίωμα ἔχει προταχθεῖ στὸν τίτλο καὶ στὴν διάρθρωση τοῦ δοκιμίου «Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου»· αὐτὸ πρωτεύει, καὶ αὐτὸ ζεῖ

στὴν μνήμη τοῦ ἀναγνώστη. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι τὸ θέμα τοῦ φιλοσόφου, τῆς φιλοσοφίας, παρουσιάζεται κυρίαρχο στὶς ἀπασχολήσεις καὶ ἀνησυχίες τοῦ ἑλληνισμοῦ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, δανεισμένο, ἄλλωστε, κι αὐτό, ἀπὸ τὴν δυτικὴ πνευματικὴ ζωή. Ἀργότερα θὰ βροῦμε στὸν Κοραῆ καὶ τὸν «ἀντιφιλόσοφο», ὅρον ποὺ ἀνήκει κι αὐτὸς στὴν δυτικὴ γραμματεία τῆς ἐποχῆς.

Ἀρκετὰ ἐνωρὶς εἶχε ἔρθει στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῶν ἑλληνικῶν συνειδήσεων ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας, μὲ ὅ,τι μπορεῖ νὰ περιλάβει ὁ ὅρος ἀπὸ ἀνεξαρτοποίηση ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία. Στὴν ἀρχή, βέβαια, σὲ κάποια ἀρχή, οἱ παραδοσιακὲς λέξεις «φιλόσοφος», «φιλοσοφία», δὲν προκαλοῦν ζητήματα· ἔρχεται ὅμως μιὰ ὥρα ὁπού ἡ φιλοσοφία παρουσιάζεται μὲ κάποιο ἐπίθετο: εἶναι, στὰ 1766 ἡ «ὑγιαίνουσα» φιλοσοφία· στὰ 1780 ἡ «ὑγιής», καί, ἁπλούστερα, ἡ «ἀληθινή»· στὰ 1781 ἡ «πειραματική»· καὶ ἀκόμη εἶναι, μὲ ὑποβλητικὸ ἐπίθετο, ἡ «νέα». Ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτός, ἀληθινά, τείνει νὰ δώσει ἕνα προκλητικὸ περιεχόμενο στὸν ὅρο· «νεωτερικὴ» φιλοσοφία, δηλαδὴ φιλοσοφία τῶν νεωτέρων, εἶναι ἁπλούστατα, ἡ φυσική. Ὁ κόσμος ποὺ ἐχθρεύεται τὴν ἀνακαίνιση, ἔδειξε γλήγορα ἐπιφύλαξη· ὅπως εἶταν ἐπόμενο, εἶναι πρώτιστα τὸ ἀρχαῖο ὅπλο τῶν ἀόπλων, μὲ τὴν παλαιὰ παράδοση τῶν βυζαντινῶν θρησκευτικῶν ἐρίδων, τὸ λογοπαίγνιο: φιλόζοφος, ξυλόσοφος, καὶ τὰ λοιπά. Ὅμως οἱ τέτοιες προκλήσεις παρακινοῦν τοὺς ὀπαδοὺς τῆς φιλοσοφίας νὰ καταστήσουν τὴν ἔννοια πιὸ πυκνή, πιὸ στερεή, ἀλλὰ καὶ νὰ τῆς προσδώσουν τὴν ὕψιστη ἀρετή: τὴν παλαιότητα. Ὁπωσδήποτε ξέρουμε ὅτι αὐτὸν τὸν δρόμο θὰ ἐδιάλεγε ὁ Καταρτζῆς.

Ἡ φιλοσοφία εἶναι καὶ γι' αὐτὸν «ὑγιεινή»· ὁλοφάνερα ὅμως στὴν σημασία ποὺ θὰ τὴν ἀντέθετε πρὸς τὴν ἀρρωστημένη, τὴν κακή. Ἀλλά, καὶ πάλι, αὐτὸ δὲν φθάνει: τοὺς τίτλους της τοὺς ἔχει ἀπὸ τὴν παλαιότητα: «ποῖος ἀγνοεῖ πὼς οἱ πρόγονοι» τῶν σημερινῶν Ρωμιῶν, «οἱ θαυμάσιοι Ἕλληνες, ἔφεραν μικρὴ τὴ φιλοσοφί' ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο στὴν Ἑλλάδα, πὼς τὴν ἀνάθρεψαν στὶς ἀγκάλαις τους καὶ τὴν ἔκαμαν ἐνήλικη», πὼς «δὲν ἐπιγράφεται ἡδύτερον ἄλλην πατρίδα παρὰ τὴν Ἑλλάδα, πὼς ἂν οἱ σημερινοὶ οἰκήτορές της δὲν ἄλλαζαν τὴν διάλεκτό τους, ἤθελ' ἔχῃ τὸ βασιλικὸ θρόνο της ἐκεῖ ὡς τὰ σήμερα». Ἀπὸ τὴν συνέχεια, ἄλλωστε, τοῦ χωρίου αὐτοῦ γίνεται φανερὸ ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἔλαβε καὶ μία περισσότερη φροντί-

δα, νὰ συνδέσει τὸ κείμενό του μὲ παλαιότερα γραπτὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ἀλλὰ στὴν πλέον προοδευτική της ἔκφραση· σταθερὸ εἶναι σ' αὐτόν, τὸ δίσημο σχῆμα ποὺ δένει ὀργανικὰ τὴν παράδοση μὲ τὴν πρόοδο. Ἀναφέρομαι στὰ λόγια τοῦ Μάξιμου Καλλιπολίτη, ὁ ὁποῖος λέει ὅτι «ἐχάθη τὸ σπίτι τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα», κι ἀκόμη, πιὸ κάτω, πὼς «εἶναι κατάρα τοῦ θεοῦ εἰς τὸν λαόν, ὅταν ὁ θεὸς λαλῇ μὲ ξένες γλῶσσες». Μὲ τέτοιο τρόπο συνεχίζει καὶ ὁ ἀνακαινιστὴς Φαναριώτης, φθάνοντας ὅμως νὰ βεβαιώνει ὅτι ἡ φιλοσοφία ὄχι μόνο δὲν δέχεται νὰ μιλεῖ ἀλλιῶς παρὰ μὲ κάθε ἄνθρωπο στὴν γλώσσα του, ἀλλά, ἀκόμη, ὅτι δὲν δέχεται νὰ χρησιμοποιεῖ μεσολαβητὲς ἀνάμεσά της, γιατὶ «ἔχει νὰ κάμνῃ μὲ ὁλόκληρα ἔθνη ὑπόφορά της», ἔχει δηλαδὴ ὑπηκόους της ὁλόκληρα τὰ ἔθνη, ἀκέριους τοὺς λαούς, καὶ ὄχι μία μερίδα τους μόνο. Ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ γίνει κτῆμα τοῦ λαοῦ.

Αὐτὴ εἶναι ἡ θέληση τοῦ Καταρτζῆ· δὲν ἔχουμε τὸ δικαίωμα νὰ μιλοῦμε γιὰ τεχνικὴ καὶ μόνο. Αὐτὴ εἶναι ἡ διάθεση ποὺ τὸν ἐκφράζει: νὰ δέσει τὸν καινούριο μὲ τὸ παλιό, νὰ πλουτίσει τὸ σημερινὸ μὲ ὅ,τι ζωντανὸ ἔχουν ἀφήσει τὰ περασμένα. Τὸ ζωντανὸ ὅμως τὸ βρίσκει σὲ ἕναν συγκεκριμένο κόσμο, στὰ κοινωνικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ τείνουν πρὸς τὴν ἀνανέωση καὶ δὲν φοβοῦνται τὴν μεταβολή. Ὁ παραδοσιακὸς κόσμος μὲ τὸν ὁποῖο ἀγαπάει νὰ συναναστρέφεται εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀποδοκιμάσθηκε, ποὺ ἐκαταδιώχθηκε, γιατὶ ἐπίστευσε στὴν βελτίωση, γιατὶ ἔβλεπε τὸ καλὸ στὰ μελούμενα καὶ ὄχι στὰ περασμένα. Εἴπαμε γιὰ τὴν μετάφραση τῶν Γραφῶν ἀπὸ τὸν Μάξιμο Καλλιπολίτη, καὶ πῶς τὴν ξαναφέρνει στὸ νοῦ του. Παρόμοια, ἀπὸ τὸν ἴδιον αἰώνα, θὰ κρατήσει τὴν ὀλιγότερο συμβατικὴ μορφή: τὸν Θεόφιλο Κορυδαλέα. Πραγματικά, νομίζω ὅτι ἡ εἰκόνα τοῦ χοροῦ τῶν μουσῶν, ὁ ὁποῖος συμβολίζει τὴν ἑνότητα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῶν ἐλευθερίων τεχνῶν, μᾶς ἀνάγει στὴν παρόμοια παράσταση ποὺ βρίσκουμε στὸν Κορυδαλέα. «Πλάττει ταῖς μούσαις ὁ φυσικὸς μῦθος συμπεπλεγμέναις μίαν μὲ τὴν ἄλλην, νὰ κάμουσι χορὸν εἰς τὸν ἑλικῶνα. Θέλει νὰ εἰπῇ τυχὸν τὸ πλάσμα ὅτι συμπεπλεγμέναις εἶναι μία μὲ τὴν ἄλλην οἱ ἐπιστήμαις». Σὲ ἀνθρώπους τῆς ἑπόμενης γενεᾶς, ὅπως ὁ Κοραῆς, ὅλη ἡ ὑπόθεση εἶναι νὰ ἐπικρατήσει ἕνας τρόπος στοχασμοῦ καὶ ζωῆς, μία διοτική, ποὺ λέγεται φιλοσοφία. Ἡ ἀντίδραση, στοὺς μεταγενέστερους αὐτοὺς

χρόνους (στοὺς ὁποίους, ὡστόσο, καθὼς γνωρίζουμε πιά, ἀνήκει μὲ τὰ γερατιά του ὁ Καταρτζῆς), παίρνει πιὸ σοφὴ μορφή, ἀποβλέποντας παράλληλα σὲ δύο τινά: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ νὰ προσεταιρισθεῖ τὸν ὅρο σὲ μία σημασία ἀνεκτὴ ἀπὸ τὴν συντήρηση, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ἀποδείξει ὅτι ὁ ὅρος ἢ δὲν σημαίνει τίποτε ξεκάθαρο γιὰ τοὺς ἀντιπάλους ὅσοι τὸν χρησιμοποιοῦν, ἢ σημαίνει, πολὺ πιὸ πέρα ἀπὸ κάθε παράσταση πνευματικῆς ζωῆς, μιὰ καθαρῶς ἐπαναστατική, θρησκευτικά, πολιτικά, κοινωνικά, διάθεση.

Χαρακτηριστικά, τὸ παραδοσιακὸ ἐπίθετο τῆς φιλοσοφίας, «δέσποινα», πού, καθὼς γνωρίζουμε κιόλας, προσφέρεται στὴν μεταφορὰ καὶ στὴν ἀλληγορία, ξαναβρίσκεται σὲ συγγραφεῖς ποὺ διαφωνοῦν μὲ τὶς νέες ροπές, ἢ ποὺ θὰ ἐπερμένα με νὰ διαφωνοῦν. Ἔτσι, ὁ Στέφανος Κομμητᾶς ὁ ἴδιος, τιμᾶ τὴν φιλοσοφία (ποιά φιλοσοφία;) καὶ τῆς ἀπονέμει τὸν τίτλο «δέσποινα»· ὁ Νεόφυτος Δούκας μιλεῖ γιὰ «φιλοσοφίαν τὴν δέσποιναν»· ὁ Ἀθανάσιος Σταγειρίτης μιλεῖ κι αὐτὸς γιὰ τὰ «βασίλεια», δηλαδὴ τὸ παλάτι, τῆς φιλοσοφίας. Μαζί του (1812) ξεπερνοῦμε τὸ ὅριο τῆς ζωῆς τοῦ Καταρτζῆ· ἀλλὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν διακρίνουμε σαφέστερα τὴν καμπύλη καὶ τὸ τέλος τῆς ἱστορίας, καθὼς τὸ βλέπουμε τώρα νὰ διαγράφεται. Στὰ 1810, ὅταν ἐκπρόσωποι τοῦ Φαναριώτικου κατεστημένου ἔχουν πιὰ ἀρχίσει νὰ ἀνησυχοῦν, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ὁ Φιραρῆς, γράφει γιὰ τοὺς φιλοσόφους:

> ὀλίγοι εἶν' οἱ ἔμφρονες, τῶν πονηρῶν δὲ πλήθη,
> καὶ πάντες εἶν' ἐπιρρεπεῖς εἰς τὰ ἀχρεῖα ἤθη.

Εἶναι ἡ ἄλλη τακτική. Στὰ 1814, ὁ Κομμητᾶς καί, ἀκόμα σαφέστερα, ὁ Δούκας γράφουν, ὅπως εἴδαμε, ἐναντίον ἐκείνων οἱ ὁποῖοι γιὰ νὰ ἐντυπωσιάσουν τοὺς ἀμαθεστέρους «ἐβόων Φιλοσοφία, Φιλοσοφία», μιμούμενοι τὸ «liberté, liberté» τῶν Γάλλων. Στὰ 1818 ὁ Κοδρικᾶς θὰ ξεκαθαρίσει τὰ ζητήματα ἐρίζοντας μὲ τὸν Κοραῆ: ἐπισημαίνει ὅτι ἡ διαφωνία τους ἀφορᾶ ὄχι στὶς λέξεις, ἀλλὰ στὰ κυριώτερα ἤθιμα τοῦ γένους καὶ γιὰ νὰ μειώσει τὸν Κοραῆ τὸν ἀποκαλεῖ «φιλόσοφο».

Μέσα σὲ ἕνα τέτοιο κλίμα ἀποδοκιμασίας τελειώνει, ὅταν πλησιάζουμε στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα, ἡ γενναία προσπάθεια γιὰ νὰ ἐπιβληθεῖ τὸ νόημα τῆς φιλοσοφίας. Ἴσως τὸ τέλος αὐτὸ νὰ μπορεῖ νὰ

μᾶς ἐξηγήσει, κάπως σὰν ὀργανικά, τὴν στροφὴ τοῦ Καταρτζῆ ὀλίγα χρόνια πρίν. Βέβαια, σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ὅταν μία ὁλόκληρη συλλογικὴ δομὴ δοκιμάζεται καὶ ὠθεῖται ἀπὸ κάποια στοιχεῖα της πρὸς τὴν ἀναμόρφωση, δύσκολο εἶναι νὰ ἀπομονωθοῦν αἴτια ἁπλά. Ὁ Νεόφυτος Δούκας γράφει ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἄλλαξε γλωσσικὴ πορεία, ὕστερα ἀπὸ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν μὲ τὸν Λάμπρο Φωτιάδη, ὁ ὁποῖος τὸν μετέπεισε. Ὁ Κοδρικᾶς ξέρουμε ὅτι θέλει νὰ ἀποδώσει τὴν μεταστροφὴ στὴν «Νεωτερικὴ Γεωγραφία» τοῦ Φιλιππίδη καὶ τοῦ Κωνσταντᾶ, ἀδέξια, κατὰ τὸ λέγειν του, ἐφαρμογὴ τῶν γλωσσικῶν διδαγμάτων τοῦ Καταρτζῆ. Φτωχὲς ἀφορμές, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ ἐμφανισθοῦν μὲ βαρύτητα αἰτίων. Πιὸ κοντὰ στὰ πράγματα φαίνεται νὰ εἶναι μία ἄλλη πληροφορία, καὶ πάλι τοῦ Κοδρικᾶ, ἡ ὁποία ἐνδέχεται νὰ κρύβει ἕναν ὑπαινιγμό: ἁπλῶς ἐκεῖ ὅπου μιλεῖ γιὰ τὴν στροφὴ τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ, προσθέτει ὅτι «ἐδιωρίσθη ἀκολούθως μὲ δύο ὑπογραμματικοὺς νὰ μεταφράσῃ τὸ λεξικὸν τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας»· ἄλλοῦ, σημειώνει καὶ κάτι περισσότερο, ὅτι ὁ διορισμὸς ἔγινε «μὲ ἡγεμονικὰ σιτηρέσια». Σὲ ἀδιάβλητη στιγμὴ ὁ Κοδρικᾶς βεβαιώνει ὅτι ἡ γλωσσικὴ ροπὴ τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου ἔφερνε πρὸς ἕναν γλωσσικὸ καθαρισμό. Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης, γράφοντας στὸν Καταρτζῆ τὸ 1789, τοῦ θυμίζει ὅτι ἡ γλωσσικὴ του προσπάθεια εἶχε ἀποδοκιμασθεῖ τὸν καιρὸ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου: ἀναρωτιέται κανείς, γιατί τότε, καὶ ὄχι τὴν στιγμὴ ὅπου διεξάγεται ἡ ἀλληλογραφία; — ἡ μόνη ἁπλὴ λύση τῆς ἀπορίας, εἶναι ὅτι στὰ 1789 δὲν ὑπῆρχε ἡγεμονικὴ ἀντίρρηση στὸ πρόγραμμα τοῦ Φαναριώτη μεταρρυθμιστῆ· ἡ διαφωνία ἐρχόταν ἐκ τῶν ἄνω, ὅσο ἡγεμόνευε ὁ Μιχαὴλ Σοῦτσος, καί, μὲ κάποιον τρόπο, στὰ 1791, ὅταν ἐκεῖνος ἐπανέρχεται, ἐπόμενο εἶναι ἡ ἡγεμονικὴ στάση νὰ ἔχει δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις στὴν γλωσσικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Καταρτζῆ. Τὸ ἡγεμονικὸ σιτηρέσιο εἶναι ἐνδεχόμενο νὰ μὴν τὸν ἀφήνει ἀδιάφορο, σ᾽ ἐκείνην τὴν ἡλικία· ἕνας μαλακὸς πειθαναγκασμὸς μοιάζει νὰ γλυκαίνει τὸ χάπι τῆς ἀποτυχίας. Ὁ Καταρτζῆς συνεχίζει τὸ ἔργο του, παραιτεῖται ἀπὸ τὴν πράξη, χωρὶς νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν θεωρία. Ὅλη ἡ συγγραφική του προσπάθεια ἕως τὸν θάνατό του θὰ μείνει ἀνέκδοτη. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν δημιουργοῦν καταστάσεις νέες, ποὺ δὲν βολεύουν τὸν Καταρτζῆ, οἱ ἰδέες του δὲν ἀνταποκρίνονται πιὰ στὰ καινούρια

σχήματα, ὑπερβολικὰ ριζοτόμες γιὰ τὴν καινούρια, δυναμική, νεολαία, γιὰ τοὺς ὀπαδούς, ἂς ποῦμε, τοῦ Κοραῆ. Ἔτσι, καθένας ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν τὸν κύκλο του, θὰ τραβήξει τὸν δικό του δρόμο. Ὁ Ρήγας ἔφυγε πρῶτος πρὸς τὴν θυσία· ὁ Κοδρικᾶς καὶ ὁ Χριστόπουλος πρὸς τὴν κοινωνικὴ ἐπιτυχία· ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Φιλιππίδης, πρὸς τὴν πάλη μὲ τὴν σκληρὴ πραγματικότητα. Τὰ συγγράμματά του ὅλα θὰ μείνουν ἀνέκδοτα· ἡ σκέψη του, ὑποτονισμένη, θὰ περάσει σὲ κατασκευὲς τρίτων. Ἔτσι, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, σβήνει μέσα στὸν κόσμο τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μία γενναία ἀναμορφωτικὴ προσπάθεια.

Ὀλίγα χρόνια ἀργότερα, ἀκόμη πιὸ θλιβερὴ καὶ θεαματικὴ θὰ σταθεῖ ἡ ἀποτυχία τοῦ Κοραῆ. Ἡ ἀνέλιξη τοῦ ἑλληνισμοῦ ἔχει προχωρήσει μὲ πόδι γοργό. Ὅτι ἔλεγε στὰ 1857, μισὸν αἰώνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Καταρτζῆ, ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος γιὰ τὸν Κοραῆ, ἀναφορικὰ μὲ τὴν γλώσσα, πὼς εἶναι «ἐκπρόθεσμος», δηλαδὴ ξεπερασμένος, ἰσχύει καὶ γιὰ ὁλόκληρη τὴν ἀνακαίνιση, στὴν ὁποία στάδιο προδρομικὸ εἶχε διατρέξει ὁ Καταρτζῆς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ
1791 -1800

Ἡ ζωγραφικὴ ἀναπαράσταση τοῦ χρόνου ὁ ὁποῖος φεύγει μᾶς ἄφησε, μαζὶ μὲ ἄλλες, τὴν εἰκόνα τῶν χρόνων ποὺ κυλᾶν σὰν ποταμὸς ἢ σὰν χείμαρος. Ὁ Ν. Δούκας ἐδημοσίευσε τὸ 1805, στὴν Βιέννη, μὲ τίτλο «Ὁ χείμαρος τῶν χρόνων», ἕναν ὡραῖο πίνακα, προσαρμογὴ ἀπὸ γερμανικὸ πρότυπο: εἰσάγει, ἔτσι, στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο, ἕνα ὀπτικὸ μέσο γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἱστορίας. Μεταγενέστερα παρουσιάσθηκαν πιὸ αὐστηρὰ γραμμικὲς παραστάσεις τῶν ἰδίων διανοημάτων, τοῦ τύπου τῶν «καμπυλῶν» τὶς ὁποῖες βλέπουμε σὲ θερμόμετρα ἢ ἄλλα ὄργανα τῶν μετεωρολογικῶν σταθμῶν: ὅταν κατὰ τὴν γνώμη τοῦ συντάκτη «ἀνεβαίνει» ὁ πολιτισμός, διαγράφεται μία αἰχμή, λιγότερο ἢ περισσότερο ὀξεία, ἀνάλογα μὲ τὸ ὑποτιθέμενο ἐπίπεδο τῆς ἀνόδου, ποὺ πέφτει ὅταν ὁ πολιτισμός, ξεπερνώντας τὴν «ἀκμή» του, ἀρχίζει νὰ χάνει ἀπὸ τὴν ἀξία του. Ὡστόσο, ξεφεύγοντας ἀπὸ ὅ,τι μιλεῖ ἀποκλειστικὰ στὴ φαντασία καὶ ἀπὸ ὅ,τι ἀναφέρεται σὲ ποιοτικὲς κρίσεις, νομίζω ὅτι ἡ καλύτερη, δηλαδὴ ἡ πλησιέστερη πρὸς τὰ πράγματα παρουσίαση τῶν φαινομένων τούτων εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀναφέρεται σὲ διαφορετικὲς πυκνότητες τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου δὲν ἔχει ἀλλάξει αἰσθητά: προβληματισμοί, ἀντιδράσεις· ὅλα ὑπάρχουν, σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, καὶ ἡ αὐτόματη γένεση στοὺς τομεῖς αὐτοὺς εἶναι ἔξω νοῦ. Ἐκεῖνο ποὺ μεταβάλλεται, καὶ ποὺ δίνει τὸ ἰδιαίτερο χρῶμα σὲ κάθε στιγμή, εἶναι ἡ πυκνότητα ἢ μανότητα τῶν διαφόρων, σταθερὰ ὑπαρκτῶν, συστατικῶν της.

Εἶχα πρόσφατα τὴν εὐκαιρία νὰ δείξω ὅτι ξεκινώντας ἀπὸ τέ-

τοιαν ἀρχὴ θὰ μπορούσαμε νὰ δώσουμε ἕνα χαρακτήρα ἐπιστημονικὸ στὴν ἔννοια τῶν λογοτεχνικῶν γενεῶν· μποροῦμε ἀκόμη νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἴδια θεώρηση τῶν πολιτισμικῶν ἢ ἄλλων ἀντικειμένων μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐπιλύσουμε ἕνα συγγενικὸ θέμα: τὴν διαίρεση τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου σὲ περιόδους («περιοδίκευση»=périodisation). Σύμφωνα μὲ τὰ συγκεκριμένα ἐνδιαφέροντα ποὺ θὰ ἀπασχολοῦν τὸν ἱστορικό, ἡ διαφορετικὴ πυκνότητά τους στὴ δεδομένη περίπτωση θὰ προκαλεῖ ἀντίστοιχες τομές. Ἄλλωστε, ὄχι μόνο ἡ αὔξηση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐλάττωση ὁρισμένων ἀπὸ τὰ συστατικὰ στοιχεῖα μπορεῖ νὰ ἀποφασίσει τὴν παρουσία τομῆς: ἡ γενεὰ τοῦ 1880, ἡ «γενεὰ» τοῦ 1930 ἐμφανίζονται ὕστερα ἀπὸ βίαιες ἐκκαθαρίσεις, ἐνῶ ἄλλες μπορεῖ νὰ ἐκδηλωθοῦν ὕστερα ἀπὸ μιὰ γενναία προπαρασκευή, ὅπως στὸν παλιὸ καλὸ καιρὸ οἱ ἐπιθέσεις τοῦ πεζικοῦ ὕστερα ἀπὸ τὸν καταιγισμὸ τοῦ πυροβολικοῦ. Κάτι τέτοιο φαίνεται νὰ ἔχει συμβεῖ μὲ ὅ,τι ἐπρότεινα νὰ ὀνομάσουμε στὴν νεοελληνικὴ ἱστορία «γενεὰ τοῦ 1800», ἐνῶ, ἀντίθετα, ἕνα κενὸ διευκολύνει τὴν ἐπιβολὴ τοῦ ρωμαντισμοῦ στὴν Ἑλλάδα: 1830, συνέπειες τῶν πολεμικῶν ἔργων τοῦ Εἰκοσιένα καὶ διαμόρφωση νέων ἀναγκῶν οἱ ὁποῖες δὲν ὑπῆρχαν προηγουμένως, ἀλλὰ ἐδημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν εἰρήνη καὶ ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ νέου κράτους, μὲ τὶς δικές του, διοικητικὲς καὶ ἄλλες, ἀπαιτήσεις. Τὸ μελέτημα, λοιπόν, ποὺ ἀκολουθεῖ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἀποτελεῖ συνάμα προσπάθεια γιὰ σύνθεση μερικὴ ἑνὸς κεφαλαίου τῆς Ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ δοκιμὴ ἑνὸς τρόπου γιὰ τὴν προσπέλαση στὰ θέματα ὅσα ὑπάγονται στὴν κατηγορία τῆς διαχρονίας.

Πραγματικά, ἡ δεκαετία ποὺ κλείνει τὸν αἰώνα τῶν Φώτων ἀποτελεῖ «χρόνο» οὐσιαστικὸ μέσα στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Στὰ χρόνια αὐτὰ οἱ ποικίλες ἐκδηλώσεις (ἄμεσα συνδεδεμένες μὲ τὴν πνευματικὴ ζωὴ ἢ ἀντανακλώντας ἐπάνω της) ἐμφανίζονται μὲ τέτοιαν πυκνότητα ὥστε θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι προεικονίζουν σὲ μικρογραφία ὁλόκληρη τὴν ἱστορία τοῦ ἀνερχόμενου νέου ἑλληνισμοῦ. Παρακολουθοῦμε, ἀπὸ χρόνο σὲ χρόνο, τὴ σκλήρυνση τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ, τὴν παγίωση τῆς ἀντιδραστικῆς ἰδεολογίας, τὴν διαμόρφωση τοῦ φιλελεύθερου πνεύματος, τὴν βαθμιαία ἀπελευθέρωση τῆς «κοσμικῆς» σκέψης. Αὐτὲς οἱ πνευ-

ματικὲς κινήσεις ἐπηρεάζονται, σὲ μεγάλο ποσοστό, ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς διεθνικῆς πολιτικῆς καὶ ἀπὸ τὴν πορεία τῆς παιδείας στὴ Δύση.

Ἡ ἰδιαιτη τροπὴ τὴν ὁποία δίνει ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας στὴν πολιτική της, ἀναφορικὰ μὲ τὴ «φιλοσοφία», ἐπιφέρει καίριες μεταβολὲς στὴν δραστηριότητα τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινούπολης. Πραγματικά, ὡς τὰ 1791, τὸ Πατριαρχεῖο βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ δύο ἀντιθέτων δυνάμεων: ὑπῆρχε ἀφενὸς ἡ ἀνάγκη νὰ δείχνει νομιμοφροσύνη ἀπέναντι στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία κι ἀφετέρου ἡ ἐπιθυμία του νὰ μὴν ἐξασθενίσει τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ τὴ ρωσικὴ αὐτοκρατορία· ἡ τελευταία ἀνήκει στὸ ἴδιο δόγμα καὶ εἶχε ἐπίσημα ἐκδηλωθεῖ προστάτρια τῶν ραγιάδων. Ὡστόσο, σ' ὅλα τὰ προηγούμενα χρόνια, ἡ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Αἰκατερίνης Β' βρέθηκε συχνὰ ἀντίθετη πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας· ὅσο γιὰ τὴν πολιτισμικὴ πολιτική της ἡ αὐτοκράτειρα ἤθελε ν' ἀποδείξει τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα της καὶ εἶχε εὐνοήσει τὴν ἀνάπτυξη τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν μὲ τὴ μορφὴ τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς τὸ Πατριαρχεῖο, συμπιεσμένο ἀπὸ ἀντιφατικὲς καὶ ἀσυμβίβαστες τάσεις, ὑποχρεώθηκε νὰ υἱοθετήσει μιὰ μαλακὴ στάση, προβάλλοντας τὴν μικρότερη ἀντίσταση γιὰ νὰ μὴ δυσαρεστήσει τὴ Ρωσία, χωρίς, ὡστόσο, νὰ παραβλέπει τὶς ἀπαιτήσεις τῆς Πύλης. Παρόμοιος τρόπος συμπεριφορᾶς ἀνταποκρίνονταν, ἄλλωστε, στὸ πνεῦμα τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἰδίως ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ τὴν περίοδο τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ: ἐνθάρρυνση τῆς παιδείας, σεβασμὸς στὶς ἰδέες ἐφόσον δὲν βρίσκονται σὲ ἀπόλυτη δυσαρμονία μὲ τὸ δόγμα, ἀποφυγὴ κάθε πολιτικῆς δραστηριότητας. Ἔτσι, βλέπουμε, στὰ προηγούμενα χρόνια, ἐκδηλώσεις τῆς Ἐκκλησίας οἱ ὁποῖες δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὶς περιστάσεις: ἀπὸ τὸν 17ο αἰώνα, ἰδίως τὴν ἐποχὴ τῶν διαδοχικῶν πατριαρχιῶν τοῦ Κύριλλου Λούκαρη, ἡ Ἐκκλησία ἐνεργώντας ἄμεσα ἀπὸ τὸ κέντρο ἢ διὰ μέσου τῶν ἐπισκόπων, δημιουργεῖ σχολεῖα, χορηγεῖ ὑποτροφίες, χρηματοδοτεῖ ἐκδόσεις. Ὅλα αὐτὰ εἶναι εὔκολα γιατὶ τὸ διδακτικὸ προσωπικὸ ἀνήκει στὸν κλῆρο καὶ συνεπῶς βρίσκεται πάντοτε κάτω ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ ἔλεγχο. Ἡ κίνηση γίνεται αἰσθητότερη στὸν 18ο αἰώνα.

Ἀπὸ τὸ 1791 θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι καινούριες δυνάμεις ἀπελευθερώνονται, ἡ Ρωσία σταματᾶ τὸν πόλεμο μὲ τὴν Τουρκία, ἡ αὐτοκράτειρα ἀπαρνιέται τὶς ἰδέες τῶν φιλοσόφων· τίποτα πιὰ δὲν ἐμποδίζει τὸ Πατριαρχεῖο νὰ δείχνει νομιμοφροσύνη ἀπέναντι στὴν Πύλη, νὰ προσεγγίζει τὴν ρωσικὴ αὐτοκρατορία ἐξαιτίας τῆς θρησκείας, νὰ ἀποδοκιμάζει τὶς ὑπερβολὲς τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ νεωτεριστικοῦ πνεύματος πολλαπλασιάζονται μὲ τρόπο τόσο ἀπότομο καὶ ταχὺ ὥστε ἔχει κανεὶς τὴν ἐντύπωση πὼς βρίσκεται μπροστὰ σὲ μιὰν ὀργανωμένη κίνηση: 1791, «Τρόπαιον τῆς ὀρθοδόξου πίστεως... πρὸς... ἀναίρεσιν τῶν φληνάφων δυσσεβῶν», «Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως... πρὸς ἀναίρεσιν τινὸς φληνάφου δυσσεβοῦς», 1792, «Βιβλίον καλούμενον ἔλεγχος κατὰ ἀθέων καὶ δυσσεβῶν», 1793, «Ἡ ἀθλιότης τῶν δοκησισόφων», «Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ ἀντιχρίστου Χριστοδούλου», ἐναντίον τοῦ Χριστοδούλου Παμπλέκη, «Νεκρικοὶ διάλογοι», 1794 «Ἀπόδειξις τοῦ κύρους... ἢ ἀνασκευὴ τῆς τοῦ Βολταίρου βίβλου», «Στηλίτευσις... φαρμαζονικῆς αἱρέσεως», κλπ... Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ καινούργιο πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπίθεση διευθύνεται κυρίως ἐναντίον τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας· ὡστόσο θὰ ἔχει σύμβολό της, στὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς, ἕνα πρόσωπο ὄχι πολὺ καθαρὰ ἰδωμένο, ἀλλὰ μὲ σαφέστατη ἀλληγορικὴ σπουδαιότητα: εἶναι ὁ Βολταῖρος. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦτα ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ Βολταίρου χωρὶς νὰ ἔχουμε πάντοτε τὴν ἐντύπωση ὅτι τὸ ἔργο του εἶναι γνωστὸ σ' αὐτοὺς ποὺ τὸν ἀποδοκιμάζουν. Στὰ 1793, ἐξάλλου, ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία ἐκφράζεται ἐπάνω σ' αὐτὸ τὸ θέμα, στὴν ἐγκύκλιο τὴν ὁποία ὑπογράφει ὁ Πατριάρχης Νεόφυτος καταδικάζοντας τὶς δοξασίες τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη, ἀλλὰ συνάμα καὶ τοῦ Βολταίρου. Ἀργότερα, ὅπως θὰ δοῦμε, παρουσιάζεται σὲ διάφορες εὐκαιρίες, ἡ Ἐκκλησία νὰ παίρνει ἄμεση θέση σὲ τέτοιου εἴδους ζητήματα.

Ὡστόσο, αὐτὲς οἱ ἐνδείξεις, τῶν ὁποίων τὴν βαρύτητα δὲν θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐλαττώσει, δὲν ἐμφανίζονται μεμονωμένες: κοντὰ στὰ ἔργα ὅσα εἴτε ἔχει παραγγείλει εἴτε ἔχει ἐμπνεύσει ἡ Ἐκκλησία, κοντὰ στὶς ἄμεσες ἐκδηλώσεις τοῦ Πατριαρχείου, ἄλλες δραστηριότητες μαρτυροῦν τὴ σημασία καὶ τὴ βαθύτητα τῆς μεταβολῆς ἡ ὁποία ἐπῆλθε. Στὰ 1791 ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, ἀφοῦ γιὰ μερι-

κὰ χρόνια εἶχε ἀντιπροσωπεύσει μέσα στοὺς Φαναριῶτες, μὲ τρόπο πειστικὸ καὶ ἀποτελεσματικό, τὸ πνεῦμα τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, ἀναθεωρεῖ ἀπότομα τὴ γραμμή του. Εἶχε κηρυχθεῖ κατὰ τῆς λόγιας γλώσσας ἡ ὁποία εἶταν ἀνίκανη νὰ μεταδώσει στὸν λαὸ τὶς καινούριες ἔννοιες καὶ εἶχε καταρτίσει ἕνα ὁλόκληρο σύστημα ἀγωγῆς, ἐκπαίδευσης καὶ ἐκλαΐκευσης μὲ βάση τὴν κοινὴ λαλιὰ καὶ οἰκοδομημένο σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς γαλλικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ἂν καὶ ὅλα τὰ ἔργα του παρέμειναν ἀνέκδοτα, εἶχε ὡστόσο αἰσθητὰ ἐπηρεάσει τοὺς Φαναριώτικους κύκλους. Στὰ 1791 ἐγκαταλείπει τὶς ἰδέες του γιὰ τὴ γλώσσα καὶ πλησιάζει στὸν γλωσσικὸ καθαρισμό· δὲν γνωρίζουμε τὶς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς μεταστροφῆς, ἀλλὰ φαίνεται νὰ ἔχει σχέση μὲ μεταβολὲς πολιτικῆς ὑφῆς ποὺ συνέβησαν στὴ Βλαχία, ὅπου ζοῦσε.

Λίγο ἀργότερα, στὰ 1794, ἕνα φαναριώτης ποιητής, ὁ Ἀλέξανδρος Κάλφογλου, καταδικάζοντας τὰ ἤθη τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βογιάρων στὴν Βλαχία ἐξαιρεῖ μονάχα τὸν Καταρτζῆ. Ὁ ἴδιος ὁ Κάλφογλου εἶναι σαφῶς συντηρητικός, ἀποδοκιμάζει ὅ,τι προέρχεται ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ καταδικάζει τὶς φιλελεύθερες ἰδέες. Ἀποδίδει στοὺς Γάλλους συγγραφεῖς (Μιραμπώ, Ρουσσώ, Βολταῖρο) τὴν κατάπτωση τῶν ἠθῶν τὴν ὁποία διαπιστώνει στοὺς νέους.

Μὰ τέτοιες, τόσες καὶ τόσο βίαιες ἀντιδράσεις, εἴτε τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν φερεφώνων της, εἴτε τοῦ εὐρύτερου κύκλου τῶν πιστῶν, δὲν μποροῦν νὰ νοηθοῦν, ἔτσι συγκεντρωμένες ποὺ παρουσιάζονται, χωρὶς τὴν ὕπαρξη κάποιων δράσεων. Κάποτε τὶς δράσεις αὐτὲς τὶς γνωρίζουμε ἀρνητικά: ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις ποὺ ἔχουν προκαλέσει· πιὸ σπάνια τὶς ἔχουμε αὐτούσιες μὲ τὴ μορφὴ ἐντύπων φιλελευθέρων, ἀντικληρικῶν ἢ καὶ ἀντιθρησκευτικῶν ἔργων. Πρὶν προχωρήσουμε, ἄλλωστε, ἀξίζει νὰ κρατήσουμε ὑπόψη μας καὶ ἕνα ἄλλο τεκμήριο: ὁ λόγος θὰ εἶναι ἐδῶ γιὰ τρία δημοσιεύματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα ὑπολογίζω ὅτι πιθανότατα ἐβγῆκε γύρω στὰ 1789, ἢ, τέλος πάντων, λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ 1790, τὸ δεύτερο ἐβγῆκε στὰ 1792, καὶ τὸ τρίτο στὰ 1793. Καὶ τὰ τρία λοιπὸν αὐτὰ ἔντυπα σώζονται τὸ καθένα σὲ ἕνα καὶ μόνο ὡς σήμερα ἀποθησαυρισμένο ἀντίτυπο. Μία τέτοια ἐξαφάνιση θὰ ἀποτελοῦσε ἐξαίρεση σπάνια στὰ βιβλιογραφικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς.

Τις γενικὲς αἰτίες ποὺ ἐλαττώνουν τὰ ἀντίτυπα τῶν λιβέλλων τὶς γνωρίζουμε: φθορὰ τῶν μικρῶν βιβλίων, μικρὰ τραβήγματα, ἐχθρότητα τῶν θυμάτων, κάποτε μεταμέλεια ἢ ἀδιαφορία τῶν συντακτῶν, καὶ τὰ λοιπά· ὅμως ἐδῶ ἡ συνάντηση τριῶν ὁλοκληρωτικῶν καταστροφῶν, ἔργων, ἀντιστοίχου περιεχομένου, στὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, ἐπιβάλλει τὴν ζήτηση μιᾶς εἰδικῆς αἰτίας. Τέτοια εἰδικὴ αἰτία θὰ μποροῦσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀποδοκιμασία τὴν ὁποία θὰ εἶχε διατυπώσει κάποια ἀρχή. Καὶ πραγματικά, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια γνωρίζουμε δύο πατριαρχικὰ γράμματα ποὺ παραγγέλνουν νὰ ἐξαφανισθοῦν συγεκριμένα δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα ἀναγράφονται στὰ γράμματα. Τὸ ἕνα εἶναι τοῦ 1793: ἡ ἐγκύκλιος στὴν ὁποία ἀναφέρθηκα πιὸ ἐπάνω, ἀναφέρεται στὸ τρίτο ἀπὸ τὰ ἔντυπα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐμίλησα ἐδῶ, καὶ ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ξανά· τὸ ἄλλο εἶναι τοῦ 1798 καὶ ζητεῖ νὰ συλλεγοῦν καὶ νὰ σταλθοῦν στὸ Πατριαρχεῖο, γιὰ νὰ μὴ κυκλοφοροῦν, ὅσα ἀντίτυπα βρεθοῦν ἀπὸ τὴν «Νέα πολιτικὴ Διοίκηση» τοῦ Ρήγα. Ἂν λοιπὸν ἡ ὑπόθεσή μας ἀληθεύει, θὰ ἔχουμε ἄλλο ἕνα τεκμήριο γιὰ τὴν βιαιότητα τῶν πνευματικῶν συγκρούσεων ἐκεῖνα τὰ χρόνια.

Τὸ τεκμήριο ὅμως, μᾶς τὸ δίνουν, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὰ τρία δημοσιεύματα, τὰ ὁποῖα ἐπεσήμανα. Τὸ πρῶτο, ἄγνωστο ὡς πρόσφατα, ἀκόμη καὶ βιβλιογραφικά, εἶναι ἕνα ἀφήγημα, φανερὰ ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν contes καὶ τῶν facéties τοῦ Βολταίρου. Τὸ χαρακτηρίζουν ἄξια λόγου ἀφηγηματικὰ προσόντα, ποὺ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, ἀλλὰ καὶ μία χωρὶς προηγούμενο καὶ χωρὶς ἐπόμενο ἐλευθεροφροσύνη καὶ ἀθυροστομία: χλευάζει καὶ εὐτελίζει ὄχι μόνο τὸν κλῆρο καὶ τοὺς θεσμοὺς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τὰ Μυστήρια τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· μὲ τὸν ἴδιο τρόπο φέρεται καὶ πρὸς τὶς ἡγέτιδες κοινωνικὲς τάξεις. Στὴν αὐγὴ τῆς νέας περιόδου τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, τὸ πρῶτο τοῦτο νεοελληνικὸ πεζογράφημα, ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789», ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ ὀρόσημο.

Τὰ δύο ἄλλα δὲν θὰ μᾶς κρατήσουν πολύ. Τὸ κείμενο τοῦ 1792 ὀνομάζεται «Σάλπιγξ τῆς Ἀλήθειας», καὶ ἔχει κι αὐτό, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο, συστατικὰ προσωπικοῦ λιβέλλου. Εἶναι σὲ στίχους. Δὲν ἔχει τὴν ὀξύτητα τοῦ πρώτου, καὶ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἁπλῶς ἔργο ἠθολόγου ποὺ ἀγανακτεῖ μὲ τὴν ἠθικὴ κατάσταση τῶν, ἢ ἐνίων, συγχρόνων του, ἂν ἡ ἔντονη ἀντικληρική του στάση

δὲν τὸ ἐχρωμάτιζε διαφορετικά. Τέλος, τὸ τρίτο εἶναι ἡ περίφημη «Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγόρους, ἐπονομοσθεῖσα περὶ Θεοκρατίας», ἔργο τοῦ Χριστόδουλου Παμπλέκη. Ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε καὶ γι' αὐτό, ἔχει περισσότερο θεωρητικὸ περιεχόμενο ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀποτελεῖ ὅμως, πάντως, ἀναίρεση τοῦ χριστιανισμοῦ.

Στὴν ἴδια ὅμως ἀκόμη τούτη περίοδο, πρέπει νὰ τονισθοῦν ἄλλες ἐκφράσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὅσο γιὰ τὴν ἐλαφρὰ ποίηση τῶν Φαναριωτῶν, θὰ εἶταν δύσκολο νὰ τὴν χρονολογήσει κανεὶς μὲ ἀκρίβεια· ἀλλά, πάντως, ἀναφορικὰ μὲ τὴν δημιουργικὴ πεζογραφία βλέπουμε μόλις νὰ ἐμφανίζονται στὰ ἴδια χρόνια τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ εἴδους αὐτοῦ. Εἶναι πρῶτα ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789»· ὕστερα ἔχουμε δύο συλλογὲς μὲ νουβέλλες (1790, 1792) ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη (τὸ «Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν») εἶναι παρμένη ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Restif de la Bretonne. Ἡ καινοτομία ποὺ φέρνουν ὅλα τὰ δημοσιεύματα αὐτά, συνίσταται στὸ ὅτι οἱ ὑποθέσεις τὶς ὁποῖες διαπραγματεύονται εἶναι παρμένες ἀπὸ τὴ σύγχρονη ζωή. Μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ὡς τότε ἡ δημιουργικὴ πεζογραφία εἶχε ἀντιπροσωπευθεῖ μόνον ἀπὸ μερικὰ ἔργα τῶν ὁποίων τὸ θέμα ἀνήκει στὴν ἀρχαιότητα καὶ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποτελοῦν πέρασμα ἀνάμεσα στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὴν ψυχικὴ ξεκούραση. Ἂς ἀναφέρουμε πρῶτα τὰ «Παίγνια τῆς φαντασίας» τοῦ Loredano, τῶν ὁποίων ὁ σχολικὸς χαρακτήρας εἶναι πολὺ ἔντονος. Ἡ πρώτη ἔκδοση τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασης εἶναι τοῦ 1711, ἡ δεύτερη τοῦ 1789· ἡ τελευταία αὐτή, ἡ ὁποία βρίσκεται κι ἐκείνη κοντὰ στὶς χρονολογίες ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται μέρος τῆς κίνησης ποὺ θὰ καταλήξει στὴ δημιουργία τῆς λογοτεχνικῆς πεζογραφίας. Οἱ «Τύχαι Τηλεμάχου», γιὰ τὸν διδακτικὸ χαρακτήρα τῶν ὁποίων δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἐπιμείνουμε, εἶχαν μεταφρασθεῖ στὰ 1742. Πάρεργα, ἂς σημειώσουμε, στὰ 1715 ἢ στὰ 1716, τὴν σύνθεση ἑνὸς βιβλίου μὲ μυθιστορηματικὸ χαρακτήρα: τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα», ἔργο ἑνὸς φαναριώτη πρίγκιπα, τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου· ὡστόσο, αὐτὴ ἡ δοκιμή, ἀνέκδοτη ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ' αἰώνα, δὲν πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἐδῶ.

Τελικά, δὲν θὰ εἶταν ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας νὰ διαπιστώναμε ἐδῶ μιὰν ἀπότομη αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μεταφρασμένων θεατρικῶν

ἔργων ποὺ κυκλοφοροῦν στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια. Δίπλα στὶς παραδοσιακὲς ἐπανεκδόσεις ἐνίων ἔργων τοῦ κρητικοῦ ρεπερτορίου, ἡ ἑλληνικὴ βιβλιογραφία παρουσιάζει συνολικὰ γιὰ τὰ χρόνια 1700 ὡς 1790 τρεῖς δημοσιεύσεις μεταφρασμένων θεατρικῶν ἔργων: ὁ «Ἀμύντας» τοῦ Τ. Τάσσου (1745), ἡ «Ζηνοβία» τοῦ Μεταστάσιου (περ. 1755) καὶ τὸ θέατρο τοῦ Μεταστάσιου (1779). Ὕστερα ἔχουμε ἀλλαγὴ τοῦ ρυθμοῦ: 1791 = τέσσερις τίτλοι, 1794 = τρεῖς τίτλοι, 1796 = δύο, 1797 = ἕνας. Συνολικὰ ἀπὸ τὸ 1745 ὡς τὸ 1790 ἔχουμε τρεῖς τίτλους καὶ γιὰ τὰ ἐννέα ἑπόμενα χρόνια, δέκα τίτλους. Πρόκειται, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος, γιὰ ἔργα τοῦ Γκολντόνι καὶ τοῦ Μεταστάσιου. Χωρὶς ἀμφιβολία, δημοσιεύσεις τοῦ εἴδους αὐτοῦ ἀνταποκρίνονται σὲ καινούργιες ἀπαιτήσεις τοῦ κοινοῦ καὶ πιθανώτα, κατὰ μέγα μέρος, σὲ ἀπαιτήσεις ἑνὸς καινούριου κοινοῦ. Τὸ γεγονὸς ἔχει μεγαλύτερη σημασία γιατὶ οἱ γραμματισμένοι Ἕλληνες εἶχαν τὴν αἴσθηση τοῦ διαλόγου· τὴν ξαναβρίσκουμε ὄχι μονάχα στὸ κρητικὸ θέατρο καὶ στὴν ἐπιβίωσή του ἀλλά, ἐπίσης, μὲ σκοπὸ διαφημιστικό, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ διδακτικὰ βιβλία καὶ σὲ λιβέλλους. Ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία, ὡς τὰ τέλη τοῦ αἰώνα, δὲν εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ θέατρο. Μέσα σὲ λίγα χρόνια ἀλλάζει.

Ἡ ἴδια παρατήρηση μπορεῖ νὰ γίνει σχετικὰ μὲ μιὰν ἄλλη ἐκδοτικὴ δραστηριότητα: τὰ ἐγχειρίδια καλῆς συμπεριφορᾶς. Ὁ νέος ἑλληνισμὸς εἶχε γνωρίσει, προηγουμένως, δύο εἴδη ἀπὸ τὰ ἐγχειρίδια τοῦτα· τὸ πρῶτο ἀπὸ ὅπου θὰ ἔφθανε κανείς, βαθμιαία, μέσα ἀπὸ τὴν κληρονομιὰ τῶν βυζαντινῶν, ὡς τὸν Ἰσοκράτη, ἀφορᾶ στὴν ἀγωγὴ τῶν πριγκίπων. Ὅταν, στὴν ἀρχὴ τοῦ 18ου αἰ., οἱ Φαναριῶτες ἔρχονται στὴν ἐξουσία στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ξαναπαίρνουν τὴν παλιὰ συνήθεια, ἐνισχυμένοι ἴσως κι ἀπὸ πιὸ πρόσφατα δυτικὰ παραδείγματα, συγγράφουν συμβουλὲς γιὰ τὴν τέχνη τοῦ διοικεῖν, τὶς ὁποῖες κληροδοτοῦν στοὺς ἐπιγόνους τους. Ἀλλὰ πρὸς τὸ μέσο τοῦ αἰώνα, μιὰ ἄλλη μορφὴ ἐγχειριδίου ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται: πολλαπλασιασμένη, πρῶτα, σὲ χειρόγραφα ἀπὸ τὴν σχολικὴ χρήση, δημοσιευμένη γιὰ πρώτη φορὰ στὰ 1780, ἡ «Χρηστοήθεια» τοῦ Ἀντωνίου τοῦ Βυζαντίου εἰσέρχεται ὅλο καὶ πιὸ βαθιὰ μέσα στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐγχειρίδιο, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὸ Galateo τοῦ Giovanni della Casa καὶ παραφρασμένο ἀπὸ τὸ De

civilitate morum puerilium τοῦ Ἐράσμιου· ἔχουμε, δηλαδή, μία ὁμόλογη παρουσίαση τῶν ἡγεμονικῶν ἐγχειριδίων, καμωμένη πιὰ ὄχι γιὰ τοὺς ὀλίγους, ἀλλὰ γιὰ τοὺς περισσότερους, ὅσους τουλάχιστον εἶναι ἀρκετὰ εὐνοημένοι ἀπὸ τὴν μοίρα τους ὥστε νὰ λάβουν τὴν σχολικὴ ἀγωγή, ἤ, ἔμμεσα, τὰ ἀγαθά της. Μὰ τώρα, τὰ τέλη τοῦ αἰώνα θὰ δοῦν πολλὲς παρόμοιες δημοσιεύσεις. Οἱ λεγόμενες κατώτερες τάξεις ἀρχίζουν νὰ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη ν' ἀποκτήσουν καλοὺς τρόπους: ἔχουν ἀρκετὲς ἀξιώσεις καὶ ἐλπίδες γιὰ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ δημοσίευση παρόμοιων βιβλίων.

Εἴπαμε ὅτι, στὰ τέλη τοῦ αἰώνα, ἡ «Χρηστοήθεια» συνεχίζει τὴν σταδιοδρομία της (1794)· ἀλλὰ ἔχουμε καὶ ἄλλα ἔργα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴν πολὺ σαφῆ ἐντύπωση ὅτι μιὰ καινούργια κοινωνία ἔχει σχηματισθεῖ: «Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν» (1791), «Ἄνθος ἀρετῆς καὶ γνώσεως, ἤτοι Συνάθροισις κανόνων τινῶν, δι' ὧν δύναται τινὰς νὰ ζήσῃ τιμίως καὶ εὐτυχῶς» (1794), «Τέχνη τοῦ ζῆν, ἤτοι Νουθεσίαι ὠφέλιμαι. Πῶς νὰ ζήσῃ τινὰς ἐν εἰρήνῃ καὶ γαλήνῃ εἰς τὴν συναναστροφὴν τῶν ἀνθρώπων» (1794), «Ἀσφαλὴς ὁδηγία εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἀνθρώπων» (1795), «Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν» (1796).

Στὸ μεταξὺ ἄλλες παρατηρήσεις τραβοῦν τώρα τὴν προσοχὴ τοῦ ἱστορικοῦ: ἡ Ἑλλάδα βρίσκεται ὑποχρεωμένη νὰ ἐκφράσει τὴν ἔννοια «μόδα». Ἔχουμε πρώτα περιφράσεις τῶν ὁποίων ἡ χρήση, φυσικά, συνεχίζεται ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα. Ὡστόσο, καὶ πάντως ἀπὸ τὸ 1789, ἀκόμη καὶ στὴν γραπτὴ γλώσσα, ἡ ὁποία, συνήθως, δέχεται τοὺς νεολογισμοὺς μὲ κάποια καθυστέρηση, ἡ λέξη τούτη εἶχε ἁπλῶς μεταγραφθεῖ, προφανῶς, ἀπὸ τὰ ἰταλικά: μόδα. Ἡ λέξη αὐτὴ παρεμβάλλεται ἀκόμη καὶ σὲ κείμενα γραμμένα σὲ ἀρχαϊκὴ γλώσσα. Ἡ μόδα, ἡ μεταβολὴ μέσα στὴν διαχρονικὴ διάσταση, ἔρχεται νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀκινησία τῶν ἐνδυμιάτων τῶν περασμένων χρόνων καὶ τὴν ἐνδεικτικὴ κοινωνικῆς στρωματογραφίας ποικιλία.

Γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη μᾶς δίνεται ἐδῶ ἡ εὐκαιρία νὰ παρατηρήσουμε πόσο ἡ ἐπιστροφὴ στὰ ἀρχαῖα ἔγινε ὀξύτερη μετὰ τὴ δημιουργία τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους: ἡ λέξη «συρμός», ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπὸ μερικὲς διακυμάνσεις καὶ παραλλαγές, ἀντικατέ-

στησε τὸν ὅρο «μόδα», ἀποτελεῖ ἕνα νεολογισμὸ τοῦ ὁποίου τὰ ἴχνη δὲν φαίνεται πὼς μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε πέρα ἀπὸ τὸν ΙΘ' αἰώνα· καταγράφεται εὐσυνείδητα, ἀργά, (1833) ἀπὸ τὸν Κοραῆ, φίλο τῶν νεολογισμῶν.

Ταυτόχρονα ἕνας καινούριος ὅρος θὰ κρατήσει τὴν προσοχή μας. Στοὺς τίτλους ποὺ ἀναφέραμε ἐδῶ θὰ μπόρεσε κιόλας ὁ ἀναγνώστης νὰ παρατηρήσει τά: «εὐτυχῶς» (νὰ ζήσῃ τιμίως καὶ εὐτυχῶς) καὶ «γαλήνη» (νὰ ζήσῃ τινὰς ἐν εἰρήνῃ καὶ γαλήνῃ)· πρόκειται πιὰ γιὰ προβλήματα καθαρὰ ἐπίγεια. Ἡ μετατόπιση αὐτὴ τῶν κοινωνικῶν ἀξιῶν εἶναι αἰσθητότερη μέσα σὲ μιὰν ἄλλη σημασιολογικὴ ἐξέλιξη: στὴ σπουδαιότητα τὴν ὁποία παίρνει ὁ ὅρος «εὐδαιμονία» στοὺς τίτλους τῶν ἔργων ποὺ ἔρχονται νὰ ἀντικαταστήσουν τὰ ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴ θρησκεία παλαιὰ ἐγχειρίδια: «Ἀληθὴς εὐδαιμονία» (1791), «Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν» (1796). Τὰ βιβλία αὐτὰ προβάλλουν στοὺς ἀναγνῶστες τους τὴν «εὐδαιμονία», δηλαδὴ τὴν εὐτυχία σ' αὐτὸν τὸν κόσμο, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὸ πρόβλημα ποὺ ἐπρώτευσε ἄλλοτε, τῆς «μακαριότητας», τῆς εὐτυχίας, στὸν ἄλλο κόσμο.

Ἀκόμη θὰ ἔπρεπε νὰ ἐξετάσουμε, στὴν ἴδια γραμμή, τὴν ὑπερπαραγωγὴ παιδαγωγικῶν καὶ ἐκπαιδευτικῶν βιβλίων, τὰ ὁποῖα φανερώνουν, γενικά, ἕνα αὐξημένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ παιδί. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ μιὰ ἔνδειξη πάρα πάνω: αἰσιοδοξία, ἀνανέωση, ἐμπιστοσύνη, πρὸς τοὺς καιροὺς ποὺ ἔρχονται, ὅλα αὐτὰ ἐκφράζονται ἀνάμεσα σ' ἄλλα καὶ μὲ τὴν ἔντονη στροφὴ πρὸς τὴ νεολαία. Τελικὰ θὰ μπορούσαμε ἴσως, γιὰ νὰ κλείσουμε τὸ κεφάλαιο τοῦτο, νὰ συζητήσουμε μιὰ τελευταία περίπτωση, τῆς ὁποίας ἡ λεπτότητα δὲν πρέπει νὰ μᾶς κρύψει τὴν σπουδαιότητά της· τὸ ζήτημα ἀναφέρεται πάντοτε στὴν ἀγωγή. Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα, κυκλοφοροῦν, μὲ ἕνα ρυθμὸ ποὺ ὁλοένα αὐξαίνει, ἀρκετὲς γραμματικὲς ἀρχαίων ἑλληνικῶν: συνολικὰ καὶ κατὰ μέσο ὅρο, μιὰ γραμματικὴ κάθε δυὸ χρόνια· αὐτὸ μᾶς κάνει, ὑπολογίζοντας πάνω σ' ἕνα «ἐλάχιστο» (ὄχι μέσον ὅρο: εἶναι σίγουρα ἀνώτερος γιὰ τέτοιου εἴδους δημοσιεύσεις) 500 τραβηγμάτων, ἕνα ἐντυπωσιακὸ σύνολο ἀπὸ 25.000 ἀντίτυπα ἔργων τὰ ὁποῖα στὴν μεγάλη τους πλειονότητα ἔχουν ἐκδοθεῖ μὲ ἐμπορικοὺς σκοπούς. Γιὰ τὰ δέκα χρόνια, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλοῦ-

με, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν γραμματικῶν ποὺ δημοσιεύθηκαν ἀνέρχεται στὶς 15.

Ὡστόσο, ἂν ὁ «γραμματικὸς» δίνει συχνὰ τὴν ἐντύπωση ἀνθρώπου προσηλωμένου σ' ἕνα ὑπερβολικὸ φορμαλισμό, ἴσως, στὴν περίπτωση ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἡ πληθώρα τῶν γραμματικῶν νὰ ἔχει διαφορετικὸ νόημα: πραγματικά, θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ ξέρει ἂν ἡ ἐπιστροφὴ στὴν ἀρχαιότητα ἐκφρασμένη μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δὲν θὰ ἀποτελοῦσε μακρυνὴ ἔμμεση ἐκδήλωση ἑνὸς πνεύματος ἀνεξαρτησίας ἀντίκρυ σὲ καθαρὰ θρησκευτικὲς δραστηριότητες. Πάντως, καὶ ἐδῶ ἡ εὐαισθησία τῶν ὑπευθύνων γιὰ τὴν ὀρθοδοξία τοῦ γένους φαίνεται νὰ συνέλαβε τὸ πρόβλημα: ἕνα διβλίο, γραμμένο εἴτε μέσα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἴτε κατὰ τὶς ὑποδείξεις τῶν ταγῶν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ 1798, ἐκφράζει ἐπιφυλάξεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν μελέτη τῶν «ἑλληνικῶν διβλίων» — δηλαδὴ τῶν ἀρχαίων.

Ἀνάλογα, ἴσως, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποθέσει καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἐξεικόνιση τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων μέσα στὶς ὀρθόδοξες ἐκκλησίες, ἡ ὁποία τότε περίπου φαίνεται νὰ ἐγκαταλείπεται. Γεγονὸς εἶναι, ὁπωσδήποτε, τοῦτο: ὅτι ἀκριβῶς στοὺς ἴδιους καιρούς, στὴν συγκεκριμένην αὐτὴν δεκαετία, διαπιστώνεται αὐξημένη δυσπιστία τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στὴν φιλοσοφία, ἐνῶ στὰ προηγούμενα χρόνια παρατηρεῖται προσπάθεια γιὰ συνύπαρξη τῶν δύο καὶ ἐπιδιώκεται ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐξακολούθηση τῶν παλιῶν σχέσεων ὑποταγῆς τῆς φιλοσοφίας ἐμπρὸς στὴν θρησκεία. Τώρα αὐτὰ ἐχάθηκαν ἢ σπανίζουν· «οἱ ἀληθεῖς χριστιανοὶ στέλλουν τοὺς φιλοσόφους εἰς τὸν ἐξορκισμόν» (1793). Ἕνα τέτοιο πνεῦμα, ἐντελῶς καινούριο μέσα στὴν ὀρθοδοξία, θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ μεταβληθεῖ ἡ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀναφορικὰ καὶ μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων μέσα στὸν χριστιανικὸ ναό.

Πραγματικά, κι αὐτὸ εἶναι ἕνα στοιχεῖο τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συγκρατήσουμε ἀναφορικὰ μὲ τὴν θρησκευτικὴ εἰκονογραφία, φαίνεται ὅτι, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια, οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ὑποχωροῦν αἰσθητὰ μέσα στὴν χριστιανικὴ συνείδηση. Δὲν πρόκειται γιὰ τὶς θεωρίες τους ἀλλά, σαφῶς, γιὰ τὰ ἤθη τους. Στοὺς «Νεκρικοὺς Διαλόγους» τοῦ 1793, γιὰ νὰ ἐκφρασθεῖ ἡ ἔννοια τῆς σεξουαλικῆς διαστροφῆς στοὺς νέους χρησιμοποιεῖται τὸ ὄνομα τοῦ Σωκράτη. Στὰ 1802 ἡ ἀποδοκιμασία εἶναι πιὸ γενικευμένη καὶ καλύτερα θεμελιωμένη:

ἡ ἐπίθεση δὲν γίνεται μόνον ἐναντίον τοῦ Σωκράτη· μαζὶ μ' αὐτὸν χτυποῦν τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ζήνωνα· τὸν Ἀριστοτέλη, ἐπίσης, δμως γιὰ ἄλλους λόγους. Δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε, ἐδῶ, μὲ ἁπλοὺς ὑπαινιγμοὺς ἢ μὲ τολμηρὰ ἀστεῖα, τὰ ὁποῖα εἰσάγονται σὲ ἕνα σατιρικὸ κείμενο: ἡ ἐπιχειρηματολογία εἶναι σφιχτὴ καὶ σκοπεύει στὴν ἀκύρωση τῆς ἴδιας τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας μέσα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῶν πλέον γνωστῶν ἐκπροσώπων της: ὅλοι οἱ Ἕλληνες σοφοὶ τῆς εἰδωλολατρικῆς ἐποχῆς, «καὶ παλαιοὶ καὶ νέοι μέχρι λόγων ἦσαν φιλόσοφοι· καὶ μέχρι λόγων τὴν ἀρετὴν ἐτίμουν καὶ ἐδίδασκον, ἔπειτα μὲ τὰ ἔργα ἦσαν δοῦλοι τῶν ἰδίων τους παθῶν». Οἱ κατηγορίες στηρίζονται μὲ παραπομπὲς σὲ ἀρχαίους συγγραφεῖς. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐπροκάλεσε θόρυβο, ἐθεωρήθηκε ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἔδωσε ὅπλα στοὺς κατηγόρους τῆς νέας Ἑλλάδας.

Ἴσως θὰ εἶταν σκόπιμο νὰ συνδυάσει κανεὶς τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς μὲ τὶς ἀντίστοιχες τὶς ὁποῖες ἐμπνέει ἡ παρουσία τοῦ Λουκιανοῦ μέσα στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο στὰ ἴδια περίπου χρόνια, καὶ μάλιστα ποὺ ὀνοματίζεται στὸ κείμενο τοῦ 1798 ποὺ παρέθεσα πρίν. Εἶταν ἀπὸ πάντοτε μέσα σὲ κάτι σὰν κλασικὸ κανόνα καὶ ἐδιδασκόταν στὰ σχολεῖα, ὅσο κι ἂν τὸ λοίδωρο πνεῦμα του τὸν κακαθιστοῦσε ὕποπτο στοὺς πολὺ προσηλωμένους στὰ θρησκευτικὰ πράγματα. Τὸ 1770 ὁ Καισάριος Δαπόντες τὸν ὀνομάζει ἄθεο καὶ λέει πὼς εἶναι «πλήρης πάσης κακίας καὶ ραδιουργίας»· μὰ ἡ προκάλυψη αὐτὴ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ μεταφράσει δύο Νεκρικοὺς διαλόγους σὲ ἕνα βιβλίο μὲ καθαρὰ θρησκευτικὲς ἀπαιτήσεις. Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τὰ πράγματα ἔχουν ἀλλάξει, καὶ ὁ συγγραφέας τῶν Διαλόγων αὐτῶν ἔχει περιληφθεῖ ἀνάμεσα στοὺς ἀπίστους οἱ ὁποῖοι μὲ κάθε ἀφορμὴ στηλιτεύονται στὰ μάτια τῶν εὐσεβῶν: Βολταῖρος, Ρουσσώ, Λὰ Μετρὶ καὶ ἄλλοι. Ἰδιαίτερα, τὰ ὀνόματα τοῦ Λουκιανοῦ καὶ τοῦ Βολταίρου συνδυάζονται μόνα, περισσότερο ἀπὸ μιὰ φορά, σ' αὐτὰ τὰ χρόνια (τουλάχιστον 1793, 1794, 1798)· ὁ γάλλος φιλόσοφος, ποὺ δὲν εἶναι οὔτε πρωτότυπος στὰ μάτια τῶν κατηγόρων του, παρουσιάζεται νὰ ἔχει ἁπλῶς μιμηθεῖ τὸ εἶδος τοῦ ἄλλου.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, καθὼς ἡ καταδίκη τοῦ ἑνὸς παρασύρει τὴν ἀποδοκιμασία τοῦ ἄλλου, ὀλίγες εἶναι οἱ συντηρητικὲς τοποθετήσεις ποὺ μποροῦν νὰ γίνουν ἀπέναντι στὸ θέμα τοῦτο. Μποροῦσε κα-

νεις νὰ τὸν πολεμήσει μὲ τὰ δικά του ὅπλα· καὶ πραγματικὰ ἔχουμε σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια πολλὰ ἔργα γραμμένα μὲ τὸν τρόπο τοῦ Λουκιανοῦ, ἀλλὰ στὴν ὑπηρεσία τῆς εὐσεβείας. Αὐτὴ ἡ ἀντεπίθεση δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει πολύ: ἡ τακτικὴ τῆς συγγραφικῆς πολεμικῆς δὲν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Ἡ ἄλλη ἀντενέργεια, ἡ πιὸ ἄμεση, θὰ εἶταν ὁ ἐξοστρακισμὸς ἑνὸς ἔργου ἀποδοκιμασμένου ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Καὶ ὅμως τὸ ἀντίθετο συνέβη: ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου αἰώνα ὁ Λουκιανὸς ἀφθόνως ἐκδίδεται, ἀνθολογεῖται μέσα σὲ διδακτικὰ ἐγχειρίδια, σχολιάζεται, ἐπαινεῖται, χρησιμοποιεῖται σὲ παραθέματα. Δὲν εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ἐπιλέξει κανείς, προσεκτικά, ἐπιδέξια, μέσα σὲ ἕναν ἀριθμὸ τόμων, νὰ ἀπαρτίσει μία καλὴ συλλογὴ χωρὶς ἀκατάλληλα κείμενα· οἱ πρόγονοί μας εἶδαν κάποτε νὰ δημοσιεύεται ἕνας «Βολταῖρος γιὰ τοὺς νέους», προσαρμοσμένος πέρα γιὰ πέρα στοὺς κανόνες τῆς καθωσπρεπειᾶς. Ἐκεῖνο ποὺ ἐπισύρει τὴν προσοχή μας ἐδῶ, εἶναι ἡ ἐπιμονὴ μὲ τὴν ὁποία ὑπενθυμίζεται στὸ κοινό, ἐξαίρεται, ἕνα πρόσωπο ἀνεπιθύμητο. Θὰ εἶχε κανεὶς τὴν τάση νὰ διαπιστώσει σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση κάτι σὰν πρόκληση· τὸ τέλος τοῦ αἰώνα φαίνεται κάποτε νὰ θέλει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ τέλος ἑνὸς κόσμου.

Εἴδαμε τὴν ἀποτυχία τῆς προσπάθειας τοῦ Καταρτζῆ· ὁ διαφωτισμένος δεσποτισμὸς τοῦ ὁποίου ὁ ρυθμὸς ἐλαττώνεται. Ἀλλὰ στὰ τέλη τοῦ αἰώνα τούτου, τρία ἀπὸ ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ ὀνόματα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ συναντιοῦνται: ἂν βρισκόμαστε μπροστὰ στὴν ἄμπωτη τοῦ φαναριώτικου φιλοσοφισμοῦ ὅπως εἶχε ἐκφρασθεῖ ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, εἴμαστε καὶ μπροστὰ στὴν δράση τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ (τοῦ ὁποίου ὅλη ἡ παραγωγὴ περιορίζεται μέσα σ' αὐτὴν τὴν δεκαετία) καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ φιλολογικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἔργου τοῦ Κοραῆ. Θὰ εἶταν δύσκολο νὰ ζητούσαμε νὰ διαβαθμίσουμε χωριστὰ τὴν σπουδαιότητα τῶν ξένων πρὸς τὴν παιδεία παραγόντων, μέσα σ' ὅλες αὐτὲς τὶς διασταυρώσεις. Ὡστόσο, ὑπάρχουν ἀρκετὰ σαφεῖς δεσμοὶ ἀνάμεσα στὶς πνευματικὲς δραστηριότητες ὅσες ἀναφέραμε στὶς προηγούμενες σελίδες καὶ σὲ μερικὰ γεγονότα τῆς πολιτικῆς ἱστορίας. Δηλαδή: ὁ ἰωσηφισμὸς δημιουργώντας εὐνοϊκοὺς ὅρους γιὰ τὴν γενικὴ καὶ τὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων στὴν Αὐστρία καὶ ἰδιαίτερα στὴν Βιέννη, εὐνόησε

τὴν δραστηριότητα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ. Τὸ πρῶτο σημαντικὸ ἑλληνικὸ περιοδικὸ ἐκδόθηκε ἀπὸ ἕναν συνεργάτη τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ. Ἐξάλλου, ὁ Κοραῆς ποὺ εἶχε ἔρθει στὴν Γαλλία μερικὰ χρόνια νωρίτερα (1782), κινούμενος μέσα σ' ἕνα ἰδιαίτερα φωτισμένο περιβάλλον, στὴν Ἰατρικὴ Σχολὴ τοῦ Μομπελλιέ, εἶχε πιὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸ 1788. Ἐκεῖ εἶναι μάρτυρας τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τὴν ὁποία συχνὰ περιγράφει μέσα σὲ σελίδες τῶν βιβλίων του καὶ μέσα στὴν ἀλληλογραφία του.

Τελικά, στὰ 1797, οἱ γαλλικὲς δυνάμεις φθάνουν στὰ Ἑπτάνησα· τυπικὲς ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις ἀλλὰ μὲ χαρακτήρα ἀναμφισβήτητα λαϊκό, γύρω ἀπὸ δένδρα τῆς Ἐλευθερίας, χρυσὲς βίβλους, κτλ. ἀποδείχνουν ὅτι οἱ ἰδέες τὶς ὁποῖες ἀντιπροσώπευε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀνταποκρίνονταν στὶς κοινωνικὲς καὶ πνευματικὲς ἀνησυχίες ἑνὸς μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νησιῶν. Ἀφετέρου ἡ Ἐκκλησία εἶχε συνείδηση αὐτῶν τῶν συμπτώσεων: καταδικάζει ἐπαναλημμένα τὸ γαλλικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα, τὶς δημοσιεύσεις τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ καὶ τὶς ἐνέργειες ἀκόμη τῶν Ἐπαναστατῶν ἐναντίον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Κοραῆς, ποὺ ζοῦσε τότε στὸ Παρίσι, ἀντιδρᾶ μὲ τὰ κείμενά του σ' αὐτὲς τὶς δραστηριότητες τοῦ Πατριαρχείου. Σ' ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα του πολιτικὰ φυλλάδια, δημοσιευμένο φαίνεται πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Ρήγα, ἀναφέρει τὴ φυλάκιση τοῦ Βελεστινλῆ καὶ τῶν συνεργατῶν του.

Μέσα στὸ περιορισμένο χρονικὸ διάστημα ποὺ ἐξετάζουμε ἐδῶ, τὰ ἑλληνικὰ πνευματικὰ γεγονότα, κάτω ἀπὸ τὴ δυνατὴ πίεση τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων τῆς Εὐρώπης, συνωθοῦνται, ἐπικαλύπτονται, μπλέκονται σὲ τέτοιο βαθμὸ ὥστε καμιὰ φορὰ εἶναι δύσκολο νὰ τὰ διαχωρίσουμε, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξή τους, νὰ προσδιορίσουμε τὶς σχέσεις τους. Ἀλλὰ δίπλα στὴν γενικὴ ἐντύπωση ἡ ὁποία εἶναι σαφής, ἡ πυκνότητα ἐνίων ἰδιαιτέρων περιπτώσεων εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη γιὰ νὰ ἀποτελέσουν αἰσθητοὺς πυρῆνες. Στὰ 1791 κυκλοφορεῖ ἕνας πρῶτος τόμος (ἡ συνέχεια τοῦ ὁποίου τυχαῖα ἐμποδίσθηκε) μιᾶς «Νεωτερικῆς Γεωγραφίας»: εἶναι ἄμεσα ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ καὶ ἀναφέρεται συχνὰ στὸ περιεχόμενο τῆς «Μεθοδικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας». Ἡ φυσικὴ καὶ οἱ φυσιογνωστικὲς ἐπιστῆμες ἀναπτύσσονται ἀπότομα. Ἐνῶ, στὰ προηγούμενα χρόνια, ἡ ἐπίσημη ἐκπαίδευση ἐξαρτιόταν ἄμεσα ἀπὸ τοὺς σχο-

λιαστὲς τοῦ Ἀριστοτέλη, ἐδῶ τὰ μεταφρασμένα, παραφρασμένα ἢ πρωτότυπα, ἔργα τῆς νεώτερης φυσικῆς ἀρχίζουν νὰ βαραίνουν στὴν ζυγαριά. Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς, ἐπηρεασμένος καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, εἶχε δημοσιεύσει, στὰ 1790, ἕνα Ἀπάνθισμα Φυσικῆς μὲ ὕλη παρμένη ἀπὸ ἀνάλογα γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ βιβλία· στὸ νοῦ τοῦ συγγραφέα τὸ βιβλίο προοριζόταν νὰ ὑπερνικήσει τὴν «δεισιδαιμονία». Τὸ ἔργο ἀναφέρεται πρόθυμα στὴν Ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Diderot. Οἱ «Συνομιλίες γιὰ τὴν πολλαπλότητα τῶν κόσμων» μεταφράζονται στὰ 1794· ἂν γιὰ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη τὸ ἔργο τοῦ Φοντενὲλ κάθε ἄλλο παρὰ ἀντιπροσωπεύει αὐτὴ τὴ στιγμὴ ἕνα ἐξελιγμένο σταθμὸ τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι σχεδὸν μιὰ ἀνατρεπτικὴ πράξη τῆς ὁποίας ὁ χαρακτήρας εἶναι ὑπογραμμισμένος, ἐξάλλου, ἀπὸ τὶς σημειώσεις τὶς ὁποῖες ὁ μεταφραστὴς προσθέτει στὸ πρωτότυπο. (Ἔτσι, φαίνεται, καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶχε δεῖ τὰ πράγματα, ἂν εἶναι ἀληθινὴ ἡ μαρτυρία ἑνὸς περιηγητῆ, τῆς ἀρχῆς τοῦ ἑπομένου αἰώνα, ὅτι δηλαδὴ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶχε καταδικάσει αὐτὸ τὸ ἔργο· ἀξιοσημείωτο γεγονός: μόνο στὰ 1798 συσταίνει τὸ Πατριαρχεῖο μία ἐπιτροπὴ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῶν δημοσιευμάτων). Ὁπωσδήποτε τὸ βιβλίο τοῦτο τοῦ Φοντενὲλ καὶ ὅ,τι τὸ συνοδεύει σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῆς νεώτερης ἀστρονομίας, ἀνασκευάζεται ἀπὸ ἕναν διδάσκαλο τῆς Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς: «Τρόπαιον ἐκ τῆς ἑλλαδικῆς πανοπλίας κατὰ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Κοπερνίκου» (1797). Τέλος, στὰ 1799, ἔχουμε τὴ μετάφραση ἑνὸς ἔργου γραμμένου σύμφωνα μ' ἕνα πνεῦμα περισσότερο νεωτεριστικό, τὴν «Φιλοσοφικὴ Γραμματική», τοῦ Ἄγγλου Benjamin Martin.

Αὐτὸ ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὶς οὐσιαστικὲς ἐνδείξεις μέσα στὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας σ' αὐτὸ τὸ τέλος τοῦ αἰώνα: ἡ ροπὴ πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, μελετημένες σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν δυτικῶν ἐρευνῶν. Ἀλλὰ στὰ ἴδια αὐτὰ χρόνια, ἀρχίζοντας, μάλιστα, γιὰ τὴν ἀκρίβεια, λίγο ἐνωρίτερα, ὁ νεοέλληνας ἀποκτᾶ ὁλοένα αὐστηρότερη συνείδηση ὅτι ἀνήκει σὲ μιὰ γενιὰ ἡ ὁποία ἀνάγεται, χωρὶς διακοπή, ὡς τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Γνωρίζει ὅτι εἶναι διάδοχος τῶν Ἑλλήνων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Αὐτὴ ἡ συνείδηση σχηματίσθηκε ἐπάνω σὲ τρία διαφορετικὰ ἐπίπεδα· δηλαδή: 1) μιὰ βαθιὰ λανθάνουσα ροή, τῆς ὁποίας τὰ ἴχνη χάνουμε καμμιὰ φορά, συγ-

κροτημένη καὶ ὑποβασταζόμενη ἀπὸ μιὰ παραδοσιακὴ λαϊκή, λαογραφική, μνήμη. Φαίνεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ δόξα, καθὼς εἶναι αἰσθητὴ σ' ἕναν χῶρο γεμάτο ἐρείπια, πλούσιο σὲ εὑρήματα ἀπὸ ἀρχαῖα νομίσματα καὶ μικροαντικείμενα, δὲν εἶχε χαθεῖ μέσα στὶς ἀναμνήσεις καὶ στοὺς μύθους τοῦ λαοῦ ποὺ τὴν κατοικοῦσε, 2) ἡ λόγια παράδοση, ἀκόμη εὐκρινέστερη: παρακολουθοῦμε, χωρὶς διακοπή, διὰ μέσου τοῦ Βυζαντίου, τὴν παρουσία τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας μέσα στὸ σχολικὸ χῶρο. Στὴν ἐξελιγμένη μορφή της ἢ στὴν ἀκαμψία τοῦ ἀττικισμοῦ, καλλιεργημένου ἀπὸ τοὺς περισσότερους λόγιους συγγραφεῖς, ἡ γλώσσα ἀποτελοῦσε ἕνα σίγουρο δεσμὸ μὲ τὴν ἀρχαιότητα. Ὁλοένα καὶ πιὸ πολύ, ὅσο πλησιάζει ὁ αἰώνας στὸ τέλος του, οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι ὑπογράμμιζαν τὴ διάρκεια τούτη καὶ τὴν εἶχαν καύχημά τους. Στὰ χρόνια 1780 - 1790 ἀποσαφηνίζεται στὸν Καταρτζῆ ἡ ἰδέα τῆς ἱστορικῆς ἑνότητας, μὲ ὅλο τὸ ἠθικὸ στοιχεῖο ποὺ ἐμπεριέχει, 3) ὁ καθαυτὸ φιλελληνισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμα γεννηθεῖ, μὰ φαινόταν κιόλας προσχηματισμένος ἀπὸ τὸ νεοκλασικὸ πνεῦμα ὅπως εἶταν διαδεδομένο ἀπὸ τὰ «Ταξίδια» τοῦ Ἀνάχαρση ἢ τοῦ Ἀντήνορα. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἡ ὁποία ἔδωσε ἕνα καινούργιο νόημα στὶς τάσεις αὐτὲς παρουσίαζε τὸ περισσότερο προσαρμοσμένο πρότυπο γιὰ νὰ περιλάβει σὲ ἕναν, ἐνιαῖο, παλμὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἀνανέωσης μὲ τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχαιότητας. Οἱ δυτικοὶ περιηγητὲς στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ δημοκρατικὲς ἐκδηλώσεις, ὑπογραμμίζουν, πρὸς χρήση τῶν Ἑλλήνων, τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὸν νεώτερο κόσμο καὶ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τοὺς θυμίζουν τὴ δόξα τῶν προγόνων τους. Τοῦτο ἐνισχύει ὅ,τι ἀναφέραμε γιὰ τὶς γραμματικές. Ὅταν λίγο ἀργότερα θὰ δοῦμε νὰ διαγράφεται ἕνα ρεῦμα ἐπιστροφῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα (γλώσσα, ὀνόματα) δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποκύψουμε στὸν πειρασμὸ νὰ δοῦμε σ' αὐτὸ μιὰ ἐκδήλωση ἀντιδραστικοῦ χαρακτήρα· ἡ ἐπιστροφὴ στὸ ἀρχαῖο μποροῦσε νὰ εἶναι, καὶ πραγματικὰ εἶταν, μιὰ ἀπὸ τὶς μορφὲς τὶς ὁποῖες ἔπαιρνε τὸ φιλελεύθερο καὶ προοδευτικὸ πνεῦμα.

Ἡ γενιὰ τοῦ 1800 μπορεῖ τώρα νὰ προχωρήσει. Ὅμως τὰ προηγούμενα, ὅσα ἀναλύσαμε ἐδῶ, διαγράφουν κιόλας τὶς γενικὲς γραμμὲς τοῦ τί θὰ εἶναι ἡ Ἑλλάδα στὰ εἴκοσι πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Τὰ προβλήματα τῆς ἐκπαίδευσης μέσα σ' ἕνα νεωτερι-

στικὸ πνεῦμα περνοῦν στὸ πρῶτο πλάνο. Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅλο καὶ πιὸ δύσπιστη· ὁ Νεόφυτος Δούκας, στὴν προσπάθειά του νὰ ξαναζωντανέψει τὴ χρήση, ἀκόμη καὶ προφορική, τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν, βρίσκεται ὅτι ἐξεπέρασε τὰ ὅρια μιᾶς καλῶς ἐννοουμένης ὀρθοδοξίας καὶ ἀνακαλεῖται στὴν τάξη ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Σὲ μιὰ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο (1819) ὑπογραμμίζεται ἡ καινούρια συνήθεια τὴν ὁποία ἀπαγορεύει: τὸ γεγονὸς ὅτι δίνονται στὸ βάπτισμα τῶν νεογνῶν ἀρχαῖα, μὴ χριστιανικά, ὀνόματα. Στὰ 1819, ἀποφασίζει τὸ Πατριαρχεῖο νὰ καταρτίσει καταλόγους ἀπαγορευμένων βιβλίων.

Ὡστόσο, τὸ προοδευτικὸ στοιχεῖο εἶναι δυνατὸ καὶ συνειδητό, ὑποστηριζόμενο ἀπὸ τοὺς ἐμπόρους τοὺς ἐγκαταστημένους στὸν χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ ὅσους ἀνήκουν στὶς ἑλληνικὲς παροικίες τῶν μεγαλουπόλεων τῆς Ρωσίας καὶ τῆς Δύσης. Χρηματοδοτοῦν ἐκδόσεις βιβλίων τῶν ὁποίων ἡ προσφορὰ καὶ ἡ ζήτηση, ἐκφράσεις τῆς ἴδιας κοινωνίας, αὐξάνουν παράλληλα· χορηγοῦν ὑποτροφίες. Τὰ νέα σχολεῖα ποὺ ἱδρύονται, ἐξαρτῶνται τὰ περισσότερα ἀπὸ προοδευτικοὺς κύκλους· πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιὰ σχολεῖα, στενοχωρημένα οἰκονομικά, θὰ ὑποστοῦν τὴν ἐπίδραση τῶν κύκλων αὐτῶν· τέλος, ἀκόμη καὶ τὰ σχολεῖα ποὺ ἀνήκουν σὲ παραδοσιακοὺς σχηματισμοὺς ἀναγκάζονται νὰ ὑποκύψουν: οἱ σχολάρχες τους εἰσάγουν μαθήματα φυσικῆς, νεώτερης φιλοσοφίας.

Ἡ σημασία ποὺ ἀποδόθηκε στὶς μεταφράσεις δυτικῶν ἔργων στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ὁλοένα καὶ περισσότερο τονίζεται. Ἀπὸ ἕναν μέσον ὅρο 6 τίτλων τὸ χρόνο στὴν ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰώνα, περνοῦμε στὸ διπλάσιο ἢ στὸ τριπλάσιο στοὺς χρόνους ποὺ προηγοῦνται ἄμεσα ἀπὸ τὸν ἀγώνα γιὰ τὴν Ἀνεξαρτησία. Καὶ αὐτὸ χωρὶς νὰ ληφθοῦν ὑπόψη τὰ βιβλία ὅσα ἔχουν καθαρὰ θρησκευτικὸ χαρακτήρα ἢ τὰ λαϊκὰ φυλλάδια: ἡ αὔξηση τῶν μεταφράσεων εἶναι αἰσθητὴ στὸν χῶρο τῶν ἐκπαιδευτικῶν βιβλίων καὶ τῶν βιβλίων γενικῆς παιδείας. Τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου περνᾶ συχνὰ μέσα στὰ δημοσιεύματα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, στὴν ἀρχὴ σὲ ἔργα πολεμικῆς ἐνῶ πρὸς τὸ τέλος φαίνεται νὰ ἔχει ἐπιβληθεῖ στὶς μορφωμένες τάξεις. Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔργα του μεταφράζονται καὶ μέσα στὰ εἴκοσι αὐτὰ χρόνια.

Κάτω ἀπὸ τὴ συνδυασμένη ὤθηση τοῦ νεοκλασικισμοῦ καὶ τοῦ μοντερνισμοῦ ἡ Ἐκκλησία χάνει πολὺ ἀπὸ τὴ δύναμή της. Τοῦτο ἰ-

δίως ἀνάμεσα στοὺς νέους. Ὅταν στὰ 1821 ξεσπᾶ ἡ Ἐπανάσταση ποὺ ὕστερα ἀπὸ μακροὺς ἀγῶνες θὰ καταλήξει στὴν δημιουργία τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης δημοσιεύει μιὰν ἐγκύκλιο ὅπου καταδικάζεται τὸ κίνημα· ἡ ὀλίγη ἐπίδραση τὴν ὁποία προκάλεσε ἡ ἐκδήλωση αὐτὴ ἐπάνω στὴν ἑλληνικὴ ἐπαναστατικὴ ὁρμὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔνδειξη πειστική.

Ἀλλὰ τὰ δέκα χρόνια ποὺ ἐπακολουθοῦν ἀνάμεσα στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ Ἀγώνα προκαλοῦν μιὰ βαθιὰ τομὴ στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας: ἡ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα ἀπότομα ἀναστέλλεται: ὁ ἀριθμητικὸς δείκτης περνᾶ ἀπὸ 87 τὸ 1820 σὲ 31 τὸ 1821, 14 τὸ 1822: ἡ κανονικὴ μετάδοση τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τοὺς διδασκάλους στοὺς μαθητὲς εἶναι σχεδὸν ἐντελῶς σταματημένη. Καὶ τὸ βάθος τοῦ ρήγματος τούτου εἶναι τόσο, ὥστε, ὅταν ἡ Ἑλλάδα συγκροτεῖται πιὰ σὲ ἐλεύθερο κράτος, ἀφενὸς ἡ ἔλλειψη συνοχῆς καὶ ἀφετέρου οἱ καινούριες τροπὲς τῆς νεολαίας πρὸς τὰ δημόσια λειτουργήματα καὶ τὴν πολιτικὴ δράση κάνουν ὥστε ἡ σχολικὴ παράδοση νὰ ἔχει σχεδὸν διακοπεῖ. Ἡ νέα Ἑλλάδα θὰ σχηματισθεῖ σύμφωνα μὲ νέους κανόνες: βρισκόμαστε ἐμπρὸς στὴν ἀπαρχὴ μιᾶς νέας περιόδου τῆς ἑλληνικῆς παιδείας· 1830, τὸ ξεκίνημα τοῦ ρωμαντισμοῦ στὸν πνευματικὸ χῶρο, τὸν ὁποῖο ἄφησαν κενὸ δέκα ἐτῶν ἀγῶνες καὶ θυσίες.

ΤΑ «ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΠΑΡΕΡΓΑ»

Ἕνα λογοτέχνημα ἐπιδέχεται τριῶν εἰδῶν τοποθετήσεις μέσα στὸν χρόνο: εἶναι πρῶτα πρῶτα ἡ στιγμὴ τῆς συγγραφῆς του, ἡ ὑποκειμενικὴ τοποθέτηση· ὕστερα εἶναι ἡ στιγμὴ ὁπού τὸ ἔργο δημοσιεύεται, ἔρχεται σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸν ἀναγνώστη, ἡ ἀντικειμενικὴ τοποθέτηση· καί, τέλος, εἶναι ἡ στιγμὴ ὁπού τὸ θεωροῦμε ἱστορικά. Πολὺ συχνά, στὶς πιὸ συνηθισμένες περιπτώσεις, οἱ τρεῖς αὐτὲς στιγμὲς ἐπικαλύπτονται σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε αἰσθητὰ νὰ μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι γίνονται μία: τὸ ἔργο γράφεται, δημοσιεύεται, κρίνεται. Ὑπάρχουν ὅμως δημιουργήματα ποὺ ἀντέχουν στὸν χρόνο, ἢ ποὺ γιὰ κάποιον λόγο ἀνασύρονται ἀπὸ τὴν ἀφάνεια, καὶ τότε ἡ κριτικὴ γραμμὴ μακραίνει, γίνεται μία καμπύλη ποὺ ἐκφράζει τὴν γνώμη τῶν διαδοχικῶν γενεῶν γι' αὐτά. Ἔχουμε κιόλας δύο ἢ περισσότερες κρίσεις: πῶς τὸ ἔκριναν οἱ ἀναγνῶστες του πρὶν ἀπὸ χρόνια, ὅταν ἐπρωτοβγῆκε, καὶ πῶς τὸ κρίνουμε ἐμεῖς σήμερα. Ὕστερα, δὲν πρέπει νὰ ἀγνοοῦμε τὴν περίπτωση ἔργων ποὺ δὲν ἐδημοσιεύθηκαν ὅταν ἐγράφθηκαν ἀλλὰ εἴτε ἔμειναν, ἐπὶ χρόνια, ἀνέκδοτα, στὰ συρτάρια τῶν συγγραφέων τους, εἴτε ἐδημοσιεύθηκαν μεταθανάτια· κάποτε ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν συγγραφὴ καὶ στὴν ἔκδοση παρουσιάζεται μεγάλη, τόσο ὥστε τὸ κοινό, γιὰ τὸ ὁποῖον εἶταν ἕνα βιβλίο προορισμένο νὰ ἔχει ὁλότελα λείψει, καὶ νὰ ἔχει ἀντικατασταθεῖ μὲ ἄλλο, ποὺ ἔλκεται ἀπὸ ἄλλες ἀπασχολήσεις, σκέπτεται ἀλλιώτικα. Ἔτσι, διαμορφώνονται καὶ ἐδῶ δύο ξεχωριστὲς ἑνότητες ποὺ ἐπιβάλλουν χωριστὰ τὶς δύο διαφορετικὲς μεταχειρίσεις τοῦ ἔργου: τὴν ὑποκειμενική, καθὼς εἴπαμε, ἀναφορικὰ μὲ τὸν συγγραφέα, τὴν ἀντικειμενική, ἀναφορικὰ μὲ τὸ κοινό.

Αὐτὲς εἶναι, τελικά, οἱ τρεῖς τοποθετήσεις μας ἀπέναντι σὲ ἕνα λογοτέχνημα: τρεῖς μαρτυρίες, τρία τεκμήρια. Ἡ πρώτη παρέχεται

ἀπὸ τὸ συγγραφέα: τί ἐπεδίωξε νὰ κάνει, τί ἔκανε, ποιά ἐστάθηκε ἡ συμβολὴ τῆς πνευματικῆς κοινωνίας τοῦ καιροῦ του στὴν συγγραφική του προσπάθεια, καὶ ποιά ἐστάθηκε ἡ προσωπική του προσφορά. Ἂς ποῦμε ἀμέσως ἐδῶ ὅτι σ' αὐτὸ τὸ χαρμάνι, ὅπου σμίγουν τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς μὲ τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀτόμου, ἄλλοι ἀπὸ ἐμᾶς ἐξαίρουν τὸ τελευταῖο, τὴν προσωπικὴ προσφορά, καὶ ἐντυπωσιάζονται ἰδίως ἀπὸ τὸ ἐξαιρετικό, ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ συμβολή· ἄλλοι, ἀντίθετα, βλέπουν στὸν συγγραφέα ἕναν δέκτη καὶ ἀναζητοῦν μέσα στὸ ἔργο του ὄχι ὅ,τι ξεχωρίζει, ἀλλὰ ὅ,τι ἐκφράζει τοὺς μέσους ὅρους τῆς ἐποχῆς του. Ἡ δική μας γενεά, ἴσως ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς τὶς παλαιότερες ἡρωολατρεῖες, φαίνεται νὰ ἐτόνισε πιὸ ἐμφαντικὰ τὴν ἄποψη αὐτήν, τὴν παθητική, νὰ παραμέρισε μὲ κάποια μονομέρεια τὴν αἰσθητικὴ ἄποψη τῶν φαινομένων, καὶ ἔτσι, τελικά, νὰ ἐστερήθηκε, καὶ νὰ ἐστέρησε ὅσους τὴν ἐμπιστεύονται καὶ τὴν ἀκολουθοῦν, ἀπὸ κάποιες ἀπολαύσεις. Ὅσο γιὰ τὴ δεύτερη μαρτυρία, τὸ δεύτερο τεκμήριο, πολὺ σημαντικό, ἐκεῖνο πιὰ ἔχει ἀποκλειστικὰ ἱστορικὸ χαρακτήρα: τί εἶδε μία ἐποχὴ μέσα σὲ ἕνα ἔργο· ἀπὸ ἄθροιση, ἀπὸ συσσώρευση παρατηρήσεων τοῦ τύπου αὐτοῦ, μποροῦν νὰ προκύψουν σπουδαῖα στοιχεῖα γιὰ νὰ γνωρίσουμε τὰ περασμένα. Τέλος, στὴν τρίτη μαρτυρία, ὅταν κρίνουμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι τὸ παλαιότερο ἔργο, γινόμαστε ὕλη τοῦ αὐριανοῦ ἱστορικοῦ, παρέχουμε τεκμήρια τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἐθεωρήσαμε τὸ λογοτεχνικὸ ἀντικείμενο.

Ὁ λόγος θὰ εἶναι σήμερα, γιὰ ἕνα ἔργο ποὺ προσφέρεται, μὲ τρόπο, θὰ ἔλεγα, σχεδὸν πειραματικό, ἐργαστηριακό, καὶ στὶς τρεῖς κρίσεις. Πρόκειται γιὰ τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα» ἔργο γραμμένο γύρω στὸ 1718, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ ἕναν Φαναριώτη ἡγεμόνα, τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔμεινε ἀνέκδοτο καὶ ἀχρησιμοποίητο γιὰ τὴν γραμματεία μας ὡς τὰ 1800. Τότε ἐδημοσιεύθηκε γιὰ μιὰ καὶ μοναδικὴ φορά, ἔτσι ποὺ νὰ μᾶς προσφέρει τὴν δυνατότητα νὰ μελετήσουμε σ' ἐκεῖνο: πρῶτα τὴν ἀρχική του ἔμπνευση, σὲ μιὰ σημαντικὴ στιγμὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ, ὕστερα τὴν ἐμφάνισή του σὲ μιὰ ἀκόμη πιὸ κρίσιμη ὥρα τῆς ἱστορίας μας, καί, τέλος, νὰ συγκρίνουμε ὅλα αὐτὰ μὲ τὶς σημερινὲς ἀντιλήψεις μας. Δίπλα, ἀκόμη, σ' αὐτά, θὰ ἔλεγα ὅτι δὲν εἶναι μικρὴ τύχη πού, μέσα σὲ μία γραμματεία δοσμένη ἀκόμη στὴν κλασικὴ παράδοση, καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὰ εἴδη καὶ ἀναφορικὰ μὲ τὴν γλώσσα, μᾶς παρέχεται ξαφνικά,

ἕνα ἔργο ποὺ διασταυρώνει τὶς ἀρχαῖες παραδόσεις τοῦ μυθιστορηματικοῦ εἴδους μὲ τὶς ὁλότελα καινούριες δυτικὲς ἐπιδόσεις.

Γιατί, ἀληθινά, ἀξίζει νὰ τὸ τονίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχή, δὲν εἶναι καμμία ἐλαστικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων ποὺ θὰ ἐπέτρεπε νὰ ἐνταχθεῖ μία τέτοια μελέτη μέσα σὲ μία γενικὴ θεώρηση, ἀφιερωμένη στὸ νεοελληνικὸ μυθιστόρημα. Ἔχουμε νὰ κάνουμε ἐδῶ μὲ τὸ πρῶτο νεοελληνικὸ μυθιστόρημα, ἤ, ἂν θέλουμε νὰ ἀκριβολογήσουμε πολύ, μὲ τὴν πρώτη νεοελληνικὴ ἀπόπειρα γιὰ σύνταξη μυθιστορήματος. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἐπάνω θὰ σκύψουμε μὲ ἰδιάζουσα προσοχή, περιμένοντας νὰ ἀκούσουμε τὶς πρώιμες φωνὲς τοῦ φαναριώτικου κόσμου, καθὼς βγαίνει στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας μας, καθὼς ξεκινάει νὸ μεταλαμπαδεύσει στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ τὰ «φῶτα» τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, μέσα σὲ ἕναν χῶρο λογοτεχνικό, καὶ νὰ καλλιεργήσει τὸν χῶρο αὐτόν. Ἔχουμε συχνὰ καὶ ἀκούσει καὶ γράψει ὅτι οἱ φαναριῶτες ἀπετέλεσαν τοὺς κυρίους ἀγωγοὺς γι' αὐτὴν τὴν «μετακένωση», ὅπως τὴν ἔλεγε ὁ Κοραῆς, καὶ μάλιστα στὸν ταμέα τῆς λογοτεχνίας, ἔχουμε τόσο συχνὰ διαπιστώσει τὸ φαινόμενο αὐτὸ γιὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὥστε νὰ γίνεται ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἡ γνωριμία μας μὲ μιὰ τέτοια μακρυνὴ ἀπαρχή του. Μὴν ξεχνοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν λειτουργία ἡ ὁποία θὰ μᾶς φέρει μιὰ φορά, πενήντα χρόνια ἀργότερα, κοντὰ στὴν χορεία τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης, ξεχωρίζοντάς μας ἀπὸ τὸν ἀσιάτη κατακτητή, αὐτὴ ποὺ θὰ μᾶς δώσει τὴν συνείδηση ὅτι ἀνήκουμε σὲ ἕναν κόσμο ὁλότελα ξένο πρὸς τὶς ἀσιατικὲς παραδόσεις, καὶ πού, τελικά, θὰ μᾶς ἑτοιμάσει γιὰ τὸν μεγάλο Ἀγώνα τοῦ Εἰκοσιένα. Ἀρχίζει ἡ πρώτη πράξη τοῦ ἔργου ποὺ θὰ μᾶς ξαναδώσει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀνεξαρτησία.

Ὡστόσο, πρὶν νὰ προχωρήσω στὸ εἰδικὸ θέμα μου, θὰ ἤθελα νὰ προβῶ σὲ δύο ἀκόμη παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες, νομίζω, θὰ τὸ περιγράψουν μὲ τὴν μεγαλύτερη μπορετὴ ἀκρίβεια. Ἀναφέρονται ἡ μία στὴν γαλλικὴ καὶ ἡ ἄλλη στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλώσσα. Πρῶτα πρῶτα μᾶς εἶναι γνωστό, ὅτι ὅταν μελετοῦμε τὴν ρωμαντικὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς παιδείας μας, ἀναζητοῦμε, καὶ κανονικὰ βρίσκουμε, τὴν πολὺ αἰσθητὴ παρουσία ἰσχυρῶν γαλλικῶν ἐπιδράσεων. Ἐπίσης, μᾶς εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ Φαναριῶτες, ἀνοίγοντας διάπλατες τὶς θύρες στὴν δυτικὴ παιδεία, ὅπως ἀνοίγει κανεὶς διάπλατα τὰ παράθυρα γιὰ νὰ μπεῖ καθαρὸς ἀέρας καὶ φῶς μέσα στὸ δω-

μάτιο, ἔμπασαν ἔτσι τὸ γαλλικὸ ἰδίως πνεῦμα μέσα στὰ γράμματά μας. Ἀλλὰ τὴν παρουσία τοῦ πνεύματος αὐτοῦ δὲν εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ τὴν ἀνιχνεύσουμε ὡς τὰ σήμερα μὲ τρόπον ἀρκετὰ ξεκαθαρισμένο: ὑπάρχουν λογῆς μαρτυρίες γιὰ τὸν φθίνοντα δέκατο ὄγδοο αἰώνα, μαρτυρίες τὶς ὁποῖες κάθε μέρα ποὺ περνάει κατασταίνει περισσότερες καὶ περισσότερο πειστικές· μὰ γιὰ τὰ παλαιότερα χρόνια, τὰ στοιχεῖα ὅσα διαθέτουμε εἶναι εἴτε ὀλίγα, εἴτε ἔμμεσα, εἴτε παρουσιάζονται τὰ ἴδια στηριγμένα σὲ συμπεράσματα. Στὰ χρόνια αὐτά, τὰ πρώιμα τοῦ αἰώνα, ἐκεῖνο ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὸ καὶ ξεκαθαρισμένο, ἀναφέρεται στὶς ἰταλικὲς ἐπιδράσεις: ἐκπαίδευση στὴν Ἰταλία, γνώση τῶν ἰταλικῶν συγγραμμάτων, μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἰταλικά· αὐτὰ μᾶς εἶναι γνωστὰ μὲ βεβαιότητα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἔχουμε μερικὲς γενικότητες μόνο: ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς συνθήκης τῆς Ραστάτης, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1714, καθιερώθηκε γιὰ γλώσσα τῆς διπλωματίας ἡ γαλλική, ὅτι συνεπῶς οἱ νέοι, ὅσοι προορίζονταν γιὰ τὸ διπλωματικὸ στάδιο μέσα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, δηλαδὴ οἱ Φαναριῶτες, ἔπρεπε νὰ διδάσκονται τὰ γαλλικά, ὅτι οἱ Γάλλοι διδάσκαλοι ἐδίδασκαν στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, καὶ ἄλλα. Καὶ ὕστερα, ἔχουμε μία λεπτομέρεια καὶ μία διαπίστωση· ἡ λεπτομέρεια: ὁ ἀββᾶς Πέτρος Desfontaines γράφει, στὰ 1743, ὅτι ἡ γαλλικὴ γλώσσα εἶναι προτιμημένη ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες ξένες γλῶσσες ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς, στὶς παρίστριες ἡγεμονίες, καὶ ἀσφαλῶς ἐννοεῖ τοὺς Φαναριῶτες· ἡ διαπίστωση: πρώτη μετάφραση γαλλικοῦ ἔργου, ἔχουμε στὰ 1742, τοῦ Fénelon, Les Aventures de Télémaque. Ἂν λογαριάσουμε τρεῖς σταθμοὺς στὴν ἐξέλιξη τῆς γαλλογνωσίας ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀνάμεσα στοὺς Φαναριῶτες: 1714, ἀνάγκη νὰ μαθαίνουν οἱ εὐγενεῖς νέοι γαλλικά· 1720, ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης τῶν Μαυροκορδάτων σχεδὸν κενὸς ἀπὸ γαλλικὰ βιβλία· 1743 ἡ βεβαίωση τοῦ ἀββᾶ, συμπεραίνουμε τὴν σημασία τὴν ὁποία παίρνει γιὰ μᾶς ἡ ὕπαρξη ἑνὸς κειμένου ἑλληνικοῦ ὅπου, καθὼς θὰ δοῦμε, γίνεται λόγος γιὰ τὴν πρόσφατη γαλλικὴ παραγωγή. Αὐτὰ ἀναφέρονται, λοιπόν, σὲ ἕνα σημεῖο, τὸ σχετικὸ μὲ τὴν γαλλογνωσία: τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα», μαρτυρία τῆς γαλλογνωσίας πρὶν ἀπὸ τὰ 1720 μέσα στὸ κλίμα τῶν Φαναριωτῶν. Ἀξίζει, ἄλλωστε, νὰ σημειωθεῖ ὅτι παλαιότερα ἀπὸ τὰ χρόνια τὰ ὁποῖα μνημονεύουμε τώρα, πάλι ἕνας Φαναριώτης, πάλι ἕνας Μαυροκορδάτος, ὁ ἐξ Ἀπορ-

ρήτων Ἀλέξανδρος, ὁ πατέρας τοῦ Νικολάου, ἂν ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὸν Μακιαβέλη, ἐπηρεάσθηκε ὅμως καὶ ἀπὸ τὸν La Rochefoucauld.

Ἡ ἄλλη παρατήρηση, τὴν ὁποία θὰ ἤθελα νὰ κάνω προκαταρκτικά, εἶναι σχετικὴ μὲ τὴν γλώσσα τοῦ ἔργου αὐτοῦ: θαυμαστὴς τῶν πλατωνικῶν διαλόγων, ἀλλὰ σχεδὸν ἐξίσου καὶ τοῦ Λουκιανοῦ, ὁ συγγραφέας τοῦ βιβλίου αὐτοῦ φιλοδοξεῖ νὰ γράψει σὲ γλώσσα ποὺ νὰ ἀττικίζει. Δὲν μεταχειρίζομαι τὸν ὅρο στὴν συμβατικὴ σημασία στὴν ὁποία θὰ μποροῦσαμε νὰ τὸν δοῦμε χρησιμοποιούμενο μέσα στὴν μαχητικὴ ἀρθρογραφία ἢ στὰ ἐριστικὰ φυλλάδια: ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος γράφει ἀρχαῖα ἑλληνικά, καὶ τὰ γράφει, μάλιστα, μὲ τρόπο ποὺ προκαλεῖ τὴν ἐκτίμηση τῶν ξένων ἀναγνωστῶν του. Ἀπὸ τὴν στιγμὴ αὐτήν, παρουσιάζεται τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: μποροῦμε ἄραγε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἕνα τέτοιο βιβλίο ἔχει τὴν θέση του μέσα στὴν διερεύνηση τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας; Ἀπὸ τὴν στενὴ ἄποψη τῆς λογοτεχνίας, τῆς τέχνης, δηλαδή, τοῦ λόγου, νομίζω ὅτι τὸ ζήτημα ἔχει λυθεῖ ὁριστικά: ὄχι, δὲν μποροῦμε. Ἀλλὰ γνωρίζουμε ὅτι πολὺ συχνά, κανονικά, θὰ ἔλεγα, ἕνα λογοτέχνημα ἀποτελεῖ μαρτυρία σχετικὴ μὲ τὴν ἐποχή του, ἐντελῶς ἄσχετη ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ λόγου του. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, ἄλλωστε, καὶ ἡ ἴδια ἡ γλώσσα παύει νὰ εἶναι κριτήριο, εἴτε ἀντικείμενο κριτικῆς, καὶ γίνεται κι ἐκείνη μαρτυρία: καὶ μόνο τὸ ὅτι ἐγράφθηκε ἕνα ἐπίγραμμα ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἂς ποῦμε τὸ 1963, ἀποτελεῖ τεκμήριο γιὰ τὴν παιδεία τῆς ἐποχῆς, ὄχι ἀνάξιο λόγου· τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ποιότητα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σ' αὐτὴν τὴν συγκεκριμένη στιγμή. Καὶ πάλι, πέρα ἀπὸ τὸ θέμα τὸ γλωσσικό, ὅλη ἡ ἄλλη ὕλη, ὅση παρέχεται μέσα στὸ λογοτέχνημα, τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ συγγραφέα, τὰ πραγματικὰ στοιχεῖα, ὅσα εἰσάγει μέσα στὸ ἔργο του, οἱ πηγὲς τὶς ὁποῖες ἀνιχνεύουμε σ' αὐτό, τὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατεῖ σ' αὐτό, οἱ κρίσεις του γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς ἐποχῆς, ὅλα ὅσα ἀπαρίθμησα καὶ ἄλλα ἀκόμη, μπαίνουν ἀπολύτως μέσα στὴν ἱστορία τῆς παιδείας, τὴν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας στὴν εὐρύτατη σημασία τοῦ ὅρου. Ἔτσι, λοιπόν, πρὶν νὰ μποῦμε στὴν μελέτη τοῦ ἔργου, νομίζω ὅτι διασκορπίσαμε τὶς ἀνησυχίες τὶς ὁποῖες τυχὸν θὰ γεννοῦσε ἡ παρουσία του μέσα στὸν χῶρο τῆς νέας μας λογοτεχνίας.

Ἐχαρακτήρισα τὰ Φιλοθέου Πάρεργα πρώτη νεοελληνικὴ ἀπόπειρα γιὰ σύνταξη μυθιστορήματος. Ἔτσι τὸ εἶδαν καὶ οἱ πρῶτοι

ξένοι ἀναγνῶστες του: ξένοι, Γάλλοι, δηλαδὴ ἄνθρωποι ποὺ εἶχαν πρόσφατη πεῖρα ἀπὸ τὸ νέο μυθιστόρημα· ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ λογίους. Σὲ ἕνα γράμμα τοῦ Αὐγούστου 1719, ὁ Ἰωάννης Boivin γράφει γι' αὐτὸ ὅτι εἶναι «une espèce de roman»· ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς ξαναβρίσκεται καὶ σὲ ἄλλες κρίσεις ξένων ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἴδιο ἔργο. Ἕνα μυθιστόρημα χωρὶς πλοκή, χωρὶς ἐνορχήστρωση, μὲ δύο διαστάσεις.

Ἂν δεχθοῦμε, μὲ τὸν Thibaudet, ὅτι δύο εἶναι οἱ δρόμοι μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔφθασε στοὺς καιρούς μας τὸ μυθιστόρημα, ὁ κύκλος τῶν ἐπικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ τὰ δυτικὰ ἐρωτικὰ ἀφηγήματα ἀπὸ τὴν ἄλλη, δύσκολα θὰ μπορέσουμε νὰ ἐντάξουμε στὸ σχῆμα τοῦτο τὰ Φιλοθέου Πάρεργα. Μᾶς χρειάζεται ἐδῶ καὶ ἡ τρίτη γραμμή, ἡ γραμμὴ ἡ δική μας, ἐκείνη ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἀλλὰ γιὰ νὰ σβήσει, οὐσιαστικά, μαζί του: ἂν θέλουμε νὰ βροῦμε κάποιο κλίμα ὅπου νὰ ἐντάξουμε τὸ ἔργο αὐτό, θὰ ἔπρεπε μάλλον νὰ πᾶμε πρὸς τὸν κύκλο τῶν ἀρχαίων συμποσιακῶν· χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸ ἔργο σὲ κάποια στιγμὴ ὀνοματίσθηκε «Οἱ κηποσοφισταί»· οἱ «δειπνοσοφισταὶ» προσφέρουν τὸν τίτλο. Τὸν Λουκιανὸ τὸν ἐμνημόνευσα κιόλας ἀγκαλὰ καὶ πρέπει κανεὶς συχνὰ νὰ ἐπανέρχεται σ' αὐτὸν ὅταν μελετάει τὰ Πάρεργα· καί, δίπλα του, χωρὶς ἄλλο θὰ συνετέλεσαν στὴν διαμόρφωση τοῦ ἔργου, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὁ Πλούταρχος, ὁ Ἀθήναιος, ὁ Κλήμης, ὁ Πετρώνιος, καθένας μὲ τὸν τρόπο του, ἀλλὰ ὅλοι πρὸς μία κοινὴ κατεύθυνση, ἑνὸς εἴδους ὅπου τὰ ἐμβόλιμα εἶναι πολὺ περισσότερα ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο, ὅπου, δηλαδή, ἕνας χαλαρὸς μῦθος χρησιμεύει γιὰ νὰ πλαισιώσει, διαδοχικά, διάφορα μικρὰ ἀφηγήματα ἢ ἐπιμέρους συζητήσεις ἢ θεωρητικὲς ἀναπτύξεις θεμάτων. Γιὰ νὰ καταλάβει κανεὶς τὸ εἶδος θὰ πρέπει νὰ θυμηθεῖ τὴν θεατρικὴ Ἐπιθεώρηση: μία σειρὰ ἀπὸ σκηνές, λίγο ἢ πολὺ αὐτόνομες, μὲ μιὰ ἐλαφρὴ συνδετικὴ ὕλη μεταξύ τους.

Ὡστόσο, οἱ ὀλιγότερο λόγιοι ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες, διαβάζοντας μία τέτοια περιγραφὴ τῶν Παρέργων θὰ ἐκινδύνευαν νὰ ὁδηγηθοῦν πρὸς περιοχὲς πολὺ διαφορετικές: μοῦ ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω τὸ Δεκαήμερο τοῦ Βοκκάκιου ἢ τὴν Χαλιμᾶ. Καὶ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν περιγραφὴ τὴν ὁποία δίνω: ὀλίγη συνεκτικὴ ὕλη σὲ μία σειρὰ ἀπὸ αὐτοτελεῖς μικρὲς πα-

ρουσιάσεις θεμάτων. Καὶ πραγματικὰ μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν Παρέργων εἶχε στὸ νοῦ του καὶ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά. Γιὰ τὴν Χαλιμᾶ δὲν μᾶς χρειάζεται καμμία εἰδικὴ μαρτυρία: ἡ διάδοσή του, σὲ διάφορες μορφές, εἶναι μαρτυρημένη ἀπὸ παλιὰ στὰ μέρη τῆς Τουρκίας. Πάντως, γαλλικὰ πρωτάρχισε νὰ βγαίνει τὸ 1764· ἑλληνικὰ πολὺ ἀργότερα, καθὼς φαίνεται, στὰ 1757, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει καθόλου ὅτι τότε πρωτομπῆκε μέσα στὴν παιδεία μας. Ὅσο γιὰ τὸν Βοκκάκιο, μποροῦμε νὰ δώσουμε καὶ κάτι πιὸ συγκεκριμένο: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ γνωρίζουμε ὅτι ἡ νέα μας γραμματεία, ἀπὸ νωρὶς καὶ χωρὶς διακοπή, ἀσχολήθηκε πολὺ μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ Δεκαημέρου καὶ μὲ τὰ ἔργα του· ἕνα ἄλλο τεκμήριο ἔχουμε ἀπὸ τὴν παρουσία καὶ τῶν ἔργων γενικὰ τοῦ Βοκκάκιου μέσα στὴν βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων, καὶ εἰδικὰ τοῦ Δεκαημέρου. Ὅμως γιὰ νὰ ὁλοκληρώσουμε τὸν γύρο μας μέσα στὸν χῶρο ὅπου θὰ εἶταν σκόπιμο νὰ ἀναζητήσουμε πηγὲς ἐμπνεύσεων οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν σὲ ἕνα ἔργο ὅπως τὰ Πάρεργα, νὰ θυμηθοῦμε διάφορα δημοσιεύματα ποὺ μὲ τὴν μορφὴ ἀπομνημονευμάτων ἐκυκλοφόρησαν ἀρκετὰ στὴν Δύση, κιόλας ἀπὸ τὸν φθίνοντα ΙΖ΄ αἰώνα. Μὲ τὰ αὐτοβιογραφικὰ αὐτὰ ἀφηγήματα τὰ Πάρεργα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ ἔχουν ἰδιαίτερα στενὴ σχέση, ἡ ὁποία προκαλεῖ ἐνδιαφέρουσες σκέψεις γιὰ ἐνδεχομένη ἀλληλεπίδραση ἀνάμεσα στὸ ἑλληνικὸ καὶ στὰ ξένα ἔργα. Πάντως τὸ χρονικὸ προβάδισμα τὸ ἔχουν τὰ ξένα, καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι κι ἂν τὰ Φιλοθέου Πάρεργα δὲν ἔμειναν ὁλότελα ἄγνωστα ἔξω ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, μόνο χειρόγραφα ἐκυκλοφόρησαν στὴν ἐποχή τους, γεγονὸς ποὺ περιορίζει πολύ, ποιοτικὰ καὶ ποσοτικά, τὸν κύκλο τῆς ἀκτινοβολίας τους. Ἀντίθετα, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν ἀρχομένη ΙΗ΄ ἑκατονταετηρίδα ἡ γαλλικὴ γραμματεία ἦρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ κόσμο, κατὰ τρόπο ἐντυπωσιακό. Προσεκτικὸς μελετητὴς τῶν πραγμάτων αὐτῶν μιλεῖ γιὰ «ἀποκάλυψη»: «ἀπὸ τὰ 1705 στὰ 1710 τὰ χειρόγραφα τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης ἐξέχυσαν ἐξαφνικὰ τὶς ἀφηγήσεις τὶς ὁποῖες ἐκρατοῦσαν ἀπὸ καιρὸ καταχωνιασμένες»· ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴν Χαλιμᾶ, τὴν ὁποία ἐμνημόνευσα κιόλας, ἀλλὰ ἡ τροπὴ πρὸς τὴν Ἀνατολὴ ἔχει πιὸ γενικὸ χαρακτήρα. Τὸ πνεῦμα τῆς περιεργείας γιὰ τὰ ἀνατολικὰ πράγματα, καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Τουρκία, οἱ λεγόμε-

νες Turqueries, κυρίαρχο στὴν Γαλλία σὲ ὅλο τὸν ΙΗ΄ αἰώνα, εἶναι ἐκεῖνο ποὺ δίνει τὰν τόνο σὲ ἕνα μυθιστόρημα τοῦ ἀββᾶ Bignon, δημοσιευμένο στὰ 1713 μὲ τὸν τίτλο Abdahla. Συμβαίνει ὅμως ὁ ἀββᾶς αὐτὸς νὰ ἐργάζεται ἐπίσης στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη καὶ νὰ ἐνδιαφερθεῖ προσωπικὰ γιὰ τὰ Φιλοθέου Πάρεργα, ὅταν τὸ βιβλίο ἐμπῆκε ἐκεῖ, στὰ 1720· τέτοιου εἴδους παρατηρήσεις θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσουν τὸν γνώμονα γιὰ τὶς ἀναζητήσεις καὶ τὶς συσχετίσεις.

Γιατὶ ἀληθινά, χωρὶς νὰ μποροῦμε νὰ ξέρουμε ποιά θὰ εἶταν ἡ συνέχεια τοῦ ἔργου, ἀφοῦ τὸ πρῶτο μόνο μέρος του ἔχει φθάσει στὰ χέρια μας, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ συνεχίζοντας, φανερὸ εἶναι ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς τοῦ συγγραφέα εἶταν νὰ μᾶς δώσει μέσα ἀπὸ τὸν μύθο μιὰ περιγραφὴ τῆς ζωῆς τῆς Τουρκίας. Εἶναι ἕνα βιβλίο 150 σελίδων μικροῦ σχήματος. Ὕστερα ἀπὸ σύντομο προοίμιο, ἂς ποῦμε στὸν τύπο τοῦ Λουκιανοῦ, ὁ ἀφηγητὴς τὸν ὁποῖο μποροῦμε νὰ ὀνομάζουμε Φιλόθεο, ἀγκαλὰ καὶ πουθενὰ δὲν γίνεται κατηγορηματικὴ ἡ ταύτιση, παρουσιάζεται νὰ σεριανάει στὴν Πόλη, στὸν Ἱππόδρομο γράφει, στὸ Ἄτ Μεϊντάν, ποὺ εἶταν τότε ὁ συνηθισμένος τόπος περιπάτου, «ἐν ᾧ ὁσημέραι συρρεῖν εἰωθεν οὐ μόνον ὁ πολὺς ὅμιλος, πωλήσοντες, ὠνησόμενοι, ἀπατήσοντες» κλπ. Εἴμαστε περίπου στὰ 1715. Δὲν ξέρουμε ποιοί εἶναι ποὺ περπατοῦσαν ἔτσι ἄσκοπα· συναντοῦν ἐκεῖ τρεῖς ἀγνώστους, ποὺ κινοῦν τὴν περιέργειά τους: εἶναι ντυμένοι περσικά, ἀλλὰ μιλοῦν ἰταλικά. Οἱ δύο παρέες σμίγουν, καὶ ἀνταλλάζουν γνῶμες γιὰ διάφορα ζητήματα· ἐδῶ καὶ λόγος πολὺ εὐνοϊκὸς γιὰ τὸν Σουλτάνο. Καθὼς προχωροῦν συναντοῦν ἕναν Σμυρναῖο κρυπτοχριστιανό, ποὺ τοὺς καλεῖ ὅλους στὸ σπίτι του. Ὀνομάζεται Ἰάκωβος. Ἐδῶ μακρά, τυπικὰ σοφιστική, περιγραφὴ τοῦ περιβολιοῦ του. Ἐπάνω στὸ φαγητὸ γίνονται ποικίλες συζητήσεις καὶ παρέχονται κάθε λογῆς πληροφορίες, γιὰ τοὺς Τούρκους, γιὰ τὴν διαβίωσή τους, καὶ γιὰ ἄλλα. Στὴν συνέχεια ἕνας ἀπὸ τοὺς ξένους, ποὺ ὀνομάζεται Κορνήλιος, ἀφηγεῖται τὴν ζωή του. Ὅμως, ὕστερα ἀπὸ ὀλίγων σελίδων ἀφήγηση, μπαίνουν Τοῦρκοι μέσα στὸ σπίτι καὶ πιάνουν τὸν Κορνήλιο· ὅλοι οἱ ἄλλοι σκορποῦν, καὶ μένει μόνο ὁ ἀφηγητής, ποὺ εἴπαμε νὰ τὸν ὀνομάζουμε Φιλόθεο, καὶ ὁ Ἰάκωβος. Φεύγουν καὶ οἱ δυό τους, καὶ περνοῦν στὸν Γαλατᾶ νὰ συναντήσουν ἕναν Ἰταλὸ τὸν ὁποῖο ἔχει ἀναλάβει νὰ ξεναγήσει ὁ Ἰάκωβος. Περνώντας ἀντίκρυ ἀκοῦν ἀπὸ τὸν βαρκάρη τὴν βιογραφία του.

Βρίσκουν τὸν Ἰταλὸ στὸ σπίτι ἑνὸς Γραικοῦ, νὰ συζητεῖ μὲ διάφορους ξένους· ὁ Γραικὸς μιλεῖ γιὰ τὶς ἀναγνώσεις του καὶ γιὰ τὶς προτιμήσεις του: σὲ τριάντα σελίδες ἐπάνω γίνονται συγκρίσεις ἀρχαίων καὶ νέων συγγραφέων καὶ διαβάζουμε δύο κείμενα τοῦ Γραικοῦ σχετικὰ μὲ τὸν Θαλῆ τὸν Μιλήσιο καὶ μὲ τὸν Σόλωνα. Κατόπιν γενικεύεται ἡ συζήτηση, περνώντας σὲ ἄλλα θέματα, στὸν χαρακτήρα τῶν διαφόρων λαῶν. Ἀποκομιοῦνται ἐκεῖ· τὸ ἄλλο πρωὶ ἔρχεται γράμμα τοῦ Κορνήλιου πρὸς τὸν Ἰάκωβο· εἶναι στὴ φυλακὴ καὶ πρέπει νὰ πᾶνε νὰ τὸν σώσουν. Ἐκεῖ ἔχουμε διάφορες ἀφηγήσεις σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ τῶν φυλακισμένων καὶ μὲ τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι προκάλεσαν τὴν φυλάκισή τους. Ὁ Ἰάκωβος στὴν συνέχεια πηγαίνει νὰ φροντίσει γιὰ τὸν Κορνήλιο, καὶ ὁ Φιλόθεος ξαναβρίσκεται τελικὰ στὸ σπίτι τοῦ Γραικοῦ, ὅπου ἔχουμε πάλι κείμενα τοῦ Γραικοῦ, γνῶμες καὶ ἀνταλλαγὲς ἀπόψεων γιὰ διάφορα ζητήματα, γιὰ τὸν ἔρωτα, γιὰ τὴν δεισιδαιμονία, γιὰ τὴν μωρία. Ἐπάνω, περίπου, σ' αὐτὴν τὴν συζήτηση καὶ στὶς σχετικὲς ἀναγνώσεις, τελειώνει τὸ βιβλίο. Ὁ Φιλόθεος σημειώνει ὅτι θὰ γράψει τὴν συνέχεια τῶν ὁμιλιῶν, ἐκτὸς ἂν «ὅσα ἔφθημεν διηγησάμενοι ἀηδίας γενόμενα πρόξενα, τὸ σιωπᾶν ἡμῖν ἐπιτάξει».

«Ἀηδίας γενόμενα πρόξενα»; Ἂς ἐπιφυλάξουμε τὴν γνώμη μας. Πάντως εἶναι φανερὸ ὅτι συνέχεια δὲν ἐδόθηκε στὸ βιβλίο: ἐνῶ γνωρίζουμε πολλὰ χειρόγραφα τοῦ μέρους αὐτοῦ, δὲν ἔχουμε οὔτε ἕνα τεκμήριο γιὰ τὰ ὑπόλοιπα. Ἀλλὰ μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι δὲν εἶναι ἡ ἀποδοκιμασία ποὺ ἀνέκοψε τὴν πρόοδο τοῦ ἔργου: ἡ αὐλὴ ποὺ περιέβαλε τὸν συγγραφέα τὸν ἐξασφάλιζε ἀπὸ τέτοιους κινδύνους. Ἄλλωστε, τὸ βιβλίο, μέσα στὴν ἔλλειψη δομῆς του, ἐλάττωμα ποὺ δὲν εἶχε λόγο σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια νὰ εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητό, μέσα στὶς μακρολογίες του, ποὺ κι ἐκεῖνες δὲν προκαλοῦσαν τὴν ἀνυπομονησία τὴν ὁποία προκαλοῦν σήμερα, εἶχε πολλὰ νὰ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη του, τερπνά, διδακτικά, ἠθοπλαστικά. Τὰ πολλὰ καὶ ἐλευθεριάζοντα ὅσα λέγονται γιὰ τοὺς Τούρκους, θὰ ἐνδιέφεραν, χωρὶς ἀμφιβολία, τὸν δυτικό: περιβολή, δίαιτα, σχέσεις τῶν φύλων, χαρακτῆρας, διανοητικά τους χαρακτηριστικά. Τὰ ἐπίσης πολλὰ ὑπόλοιπα, εἴταν καμωμένα γιὰ νὰ κινήσουν τὴν προσοχὴ εἴτε τῶν λογίων Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς, εἴτε τῶν νέων ὅσοι ἐδίψοῦσαν νὰ πληροφορηθοῦν κάτι γιὰ τὸν ἄγνωστό τους δυτικὸ κό-

σμο. Μᾶς εἶναι δύσκολο σήμερα, κάνοντας μιὰ τομὴ γύρω στὰ 1718, περίπου τὸν χρόνο ὁποὺ ἐγράφθηκε τὸ ἔργο, νὰ ξέρουμε τί ἐγνώριζε ὁ νεαρὸς καὶ φιλοπερίεργος Ἕλληνας ἀπὸ τὰ δυτικὰ πράγματα. Ὡστόσο μερικὲς δοκιμὲς μέσα στὰ βιβλία τῆς ἐποχῆς μᾶς δείχνουν περίπου κλειστὴ τὴν λογία Ἑλλάδα στὴν δυτικὴ παιδεία. Ἐνδεικτικὰ θὰ μποροῦσα νὰ ἀναφέρω ὅτι ἡ Βιβλιογραφία τοῦ Legrand ἔχει γιὰ τὰ χρόνια 1701—1720, 132 τίτλους, καὶ ὅτι ἀπὸ τοὺς τίτλους αὐτοὺς κανεὶς δὲν πληροφορεῖ γιὰ τὰ τότε πνευματικὰ θέματα τῆς δυτικῆς Εὐρώπης.

Τὸ λεξικὸ τοῦ Bayle, σταθμὸς γιὰ τὰ ἱστορικὰ τοῦ πολιτισμοῦ μας, ἔχει πιὰ κυκλοφορήσει (1698). Σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο αἰώνα κυκλοφοροῦνται μέσα στὴν δυτικὴ Εὐρώπη ἔργα Ἄγγλων, Γάλλων, Ἰταλῶν, Γερμανῶν, προορισμένα νὰ ἀνανεώσουν τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία: Defoe (ὁ Ροβινσώνας εἶναι τοῦ 1719), Toland, Addison, Swift, Pope, Berkeley, Edward Young εἶναι ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα ὅσα ἐπικρατοῦν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἀγγλίας· Boileau, Fénelon (οἱ Περιπέτειες τοῦ Τηλέμαχου εἶναι τοῦ 1699), Fontenelle, Marivaux, Montesquieu, Βολταῖρος εἶναι ὀνόματα ποὺ εἴτε ἀκμάζουν εἴτε ἀκούγονται κιόλας στὴν Γαλλία· ἀπὸ τὴν Ἰταλία, ὁ Muratori, ὁ Metastasio εἶναι ὀνόματα ποὺ ἔχουμε νὰ συγκρατήσουμε· ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς ἂς συγκρατήσουμε τὸ ὄνομα τοῦ Leibniz. Νομίζω ὅτι μὲ μόνη τὴν ἐκφώνηση αὐτὴν διέγραψα μία εἰκόνα, τὴν εἰκόνα μιᾶς ἔντονα φωτισμένης χαραυγῆς σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο μεγάλον αἰώνα. Ὅσο κι ἂν εἶναι ἐπικίνδυνες τέτοιου εἴδους διατυπώσεις, ἂς ποῦμε ὅτι κανένα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ὀνόματα δὲν μποροῦσε κανεὶς νὰ διαβάσει στὴν γλώσσα μας τότε, εἴτε προκειμένου γιὰ πληροφορία, εἴτε γιὰ μετάφραση, εἴτε γιὰ ἐπίκριση. Ἂν βρίσκεται καὶ κανένα ποὺ ξεφεύγει τὸν ἔλεγχό μας, ἡ ἀφάνεια αὐτὴ εἶναι τεκμήριο τῆς ἀνυπαρξίας ἑνὸς κλίματος ποὺ νὰ ὑποστήριζε στὶς ἀναζητήσεις τους τοὺς συμπατριῶτες μας. Γιατί, ἴσως, πιὸ χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τὴν ἀπουσία τῶν ὀνομάτων, εἶναι ἡ ἄγνοια ἀκέριου τοῦ δυτικοῦ κόσμου μέσα στὴν ὁποία ζεῖ ἡ βιβλιογραφία μας ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἀντιρρητικὰ θρησκευτικὰ ἔργα, ἐλάχιστα εἶναι τὰ σημεῖα ἐκεῖνα μέσα στὴν ἑλληνικὴ παραγωγή, τὰ ὁποῖα νὰ ἐπιτρέπουν στὸν ἀναγνώστη τὴν ὑποψία τῶν κόσμων ὅσοι ὑπάρχουν πέρα ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα· μὲ μία ἐξαίρεση, καθὼς εἴπαμε, ἕναν

Φαναριώτη, τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο. Ἕνα παραπέτασμα ἀγνοίας, ὅμοιο τοῦ ὁποίου οὔτε νὰ συλλάβει μπορεῖ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος.

Σ' αὐτοῦ τοῦ ἀγνώστου δυτικοῦ κόσμου τὴν γνωριμία προσφέρει κάτι θετικὸ ὁ Φιλόθεος μὲ τὰ Παρεργά του· ἂν παραβλέψουμε τοὺς ἐλαχίστους κινδύνους τοὺς ὁποίους διέτρεχε τότε τὸ βιβλίο αὐτὸ νὰ ἀποδοκιμασθεῖ ἐπίσημα ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, μποροῦμε νὰ εἴμαστε βέβαιοι ὅτι εἶχε ἐξασφαλισμένη ἐπιτυχία ἀνάμεσα σὲ ἕνα, ἔστω καὶ στενότατο ἀναγνωστικὸ κοινό. Ἀνοίγει παράθυρα πρὸς τὴ Δύση· θερμὸ τὸν παλμὸ τῆς νέας ἐπιστήμης, τοῦ νέου πνεύματος τὸν νιώθει κανεὶς νὰ περνάει κάτω ἀπὸ τὶς ψυχρὲς σελίδες τοῦ βιβλίου: «θαυμάζω καὶ δι' ἐπαίνων ἄγειν οὐ παύομαι τοὺς Νεωτέρους εἰς τὰ ἐνδόμυχα τῆς φύσεως χορήσαντας». Καὶ τολμάει νὰ πάει καὶ πιὸ πέρα καὶ νὰ βεβαιώσει ὅτι ἂν ξαναγεννιόταν ὁ Ἀριστοτέλης θὰ γινόταν πρόθυμος μαθητὴς τῶν νεωτερικῶν φιλοσόφων. Πενήντα χρόνια ἀργότερα, θὰ τελειώσει ἄσχημα τὴν σταδιοδρομία του ὁ Μοισιόδακας, ὑποστηρίζοντας τὰ ἴδια, θὰ καταδικασθεῖ ὁ Καταρτζῆς στὴν σιωπή. Ἡ ὥρα εἶναι ἀκόμη γενναία στὸν φαναριώτικο κύκλο. Καὶ δίπλα σ' ἕνα τέτοιο πνεῦμα, δίνει ἐπίσης ὁ Φιλόθεος ὀνόματα ἰσχυρὰ καὶ πρωτοφανέρωτα στὸν τόπο μας, ὀνόματα πρὸς τὰ ὁποῖα φέρεται μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ οἰκειότητα ποὺ παρασύρει τὸν ἀναγνώστη. Ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὸν Βάκωνα, καὶ γιὰ τὸν Hobbes· μιλεῖ ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν Μακκιαβέλη καὶ γιὰ τὸν La Rochefoucauld, τῶν ὁποίων τὸ ὄνομα ἔχουμε ἔτσι δεύτερη ἀφορμὴ νὰ μνημονεύσουμε ἐδῶ. Συζητεῖ τὶς γνῶμες τους ἢ γράφει ἐναντίον τους ἀντιρρητικά. Καὶ πέρα ἀπὸ αὐτά, δίνει σελίδες ὅπου χαρακτηρίζονται ἕνας πρὸς ἕναν οἱ διάφοροι ἑτερόδοξοι δυτικοὶ λαοί, οἱ Φράγκοι, ὅπως τοὺς ἔκλεινε σὲ μία κοινὴ ἀποδοκιμαστικὴ ὀνομασία ὁ ὀρθόδοξος τοῦ 1700. Ἐδῶ πιὰ δὲν εἶναι οἱ Φράγκοι: εἶναι, ξεχωρισμένοι, ξιδιασμένοι, ὁ Ἄγγλος, ὁ Γάλλος, ὁ Ἰταλός, καθένας μὲ τὰ δικά του ἐθνικὰ συστατικά, μὲ τὶς συνήθειές του, καὶ τὴν στάση του ἀπέναντι στὴν ζωὴ καὶ ἀπέναντι στοὺς τρίτους. Αὐτὰ ὅλα, (ὅσο κι ἂν δυσκολεύει κάποτε τὴν κατανόησή τους τὸ ἀρχαῖο ἑλληνικὸ ἐλάττωμα τῶν περιφραστικῶν διατυπώσεων, σπρωγμένο σὲ κάθε ὑπερβολὴ ὅπως γίνεται σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο), εἶναι πράγματα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐλκύσουν πολὺ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη. Ἔχουν γραφι-

κότητα, χρῶμα, ζωή. Ἀντὶ ἀφηρημένων ἐννοιῶν παρουσιάζονται ἐδῶ, μὲ πλαστικότητα, μονωμένες ὀντότητες.

Ἂν πλησιάσουμε τώρα τὸν συγγραφέα του, ὄχι μόνο θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ καταλάβουμε καλύτερα τὰ περιστατικὰ καὶ τὰ ἱστορικὰ τοῦ βιβλίου, ἀλλὰ θὰ βοηθηθοῦμε ἀκόμη περισσότερο νὰ κατανοήσουμε τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ διαμόρφωσή της. Τὸ ἔργο εἶναι ἀνώνυμο· ὡστόσο ἀπὸ τὴν ἴδια στιγμὴ τῆς γένεσής του ὑπάρχουν μαρτυρίες ὅτι πρόκειται γιὰ πόνημα τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου. Ὁ κατάλογος τῆς βιβλιοθήκης τῆς οἰκογενείας, συνταγμένος τὸ 1720, μαρτυρεῖ γι' αὐτό. Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ἐξάλλου, ὁ ὁποῖος τὸ ἐξέδωσε στὰ 1800, βεβαιώνει, μὲ ὀρθὸ κριτικὸ στοχασμὸ ὅτι εἶδε χειρόγραφό του μὲ αὐτόγραφες διορθώσεις τοῦ Μαυροκορδάτου. Ὁ Φαναριώτης, λοιπόν, αὐτός, ἡ δεύτερη γενεά, ὅπως εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν χαρακτηρίσω ἄλλοτε, παράλληλα μὲ τὴν ἄσκηση ὑψηλῶν καθηκόντων, γνωρίζουμε ὅτι ἀφιέρωσε κόπο καὶ χρόνο στὴν συγγραφή. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἔργα του εἶναι κι αὐτό.

Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ἀκέρια τὴν πολυκύμαντη βιογραφία τοῦ τυπικοῦ αὐτοῦ Φαναριώτη. Νομίζω ὅτι μερικὲς βασικὲς χρονίες καὶ μερικὰ περιστατικὰ τῆς ζωῆς του ἀρκοῦν στὸν σκοπό μας. Γεννημένος στὰ 1680, μέσα σὲ σπίτι ἀρχοντικὸ καὶ πλούσιο, ἐδιδάχθηκε σὲ ὅ,τι ὀνόμαζαν οἱ Φαναριῶτες «τὸ σπιτικὸ σχολεῖο»: δηλαδὴ μὲ οἰκοδιδασκάλους. Ἡ μόρφωση τὴν ὁποία ἔλαβε ἔτσι, μὲ τὴν βοήθεια, πάντως, καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ σοφοῦ πατέρα του, εἶταν ἐξαιρετικὰ μεγάλη. Φιλοπερίεργος, μὲ ἔντονη ροπὴ πρὸς τὰ γράμματα, ἔδειξε καὶ ἄξια λόγου κλίση πρὸς τὶς συγγραφικὲς ἐπιδόσεις, τὴν ὁποία ὅμως μπόρεσε νὰ ἐξασκήσει ἰδίως τὶς ὧρες ὁπού δὲν τὸν ἀπορροφοῦσαν οἱ ἀπασχολήσεις του μὲ τὸν δημόσιο βίο. Μέγας Λογοθέτης τοῦ Πατριαρχείου νεώτατος, διορίζεται κιόλας στὰ 1698 Μέγας Δραγουμάνος τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, καὶ στὰ 1709 ἡγεμόνας τῆς Μολδαβίας, ἐγκαινιάζοντας αὐτὸς τὴν μακρὰ σειρὰ τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων στὶς παρίστριες ἡγεμονίες, τὴν ὁποία θὰ διακόψει ὁριστικὰ ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Τὸ 1716, ἡγεμόνας ὄντας τῆς Βλαχίας, ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Αὐστριακῶν, οἱ ὁποῖοι τὸν ἐκράτησαν αἰχμάλωτο στὴν Τρανσυλβανία, ὡς τὴν ἀποκατάσταση τῆς εἰρήνης, στὰ 1718.

Ἴσως τότε, στὴν ἀναγκαστική του ἀποχὴ ἀπὸ τὴν δημόσια δράση, μπόρεσε νὰ δοθεῖ μὲ περισσότερη συνέπεια στὴν συγγραφή: στὴν Τρανσυλβανία μένοντας, στὸ Karlsburg, τὴν Καρολίνα, εἶναι ποὺ συνέταξε ἕνα ἄλλο του, πιὸ γνωστὸ ἔργο, τὸ Περὶ Καθηκόντων, κι αὐτὸ στὴν ἀρχαία ἑλληνική. Πρόκειται γιὰ φιλοσοφικὸ σύγγραμμα, ὅπου συνδυάζεται ἡ κλασικὴ διδασκαλία τῶν ἀρετῶν μὲ τὴν χριστιανική· ἡ βιβλιογραφία του ἐκεῖ εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γραφικὴ καὶ πατερική, καὶ κατὰ τὰ ὑπόλοιπα ἀρχαία, χωρὶς κανένα νεωτερικὸ στοιχεῖο. Τὸ ἔργο ἐδῴκε ἀμέσως, στὰ 1719, συνοδευόμενο μὲ λατινικὴ μετάφραση. Τῆς ἴδιας ἐποχῆς πρέπει νὰ εἶναι καὶ τὰ Φιλοθέου Πάρεργα: τὸ ἐτοποθέτησα, ἀρχίζοντας, συμβατικὰ στὰ 1718· καί, ἀλήθεια, ἀφοῦ κιόλας μαρτυρεῖται στὰ 1719, καὶ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα τοῦ 1715, λογικὸ εἶναι νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἐκεῖ, στὴν ἡσυχία τῆς αἰχμαλωσίας, ἀνάμεσα στὸν Νοέμβριο τοῦ 1716 καὶ στὸν Ἰούλιο τοῦ 1718 ἐβρῆκε τὸν καιρὸ ὁ Μαυροκορδάτος νὰ τὸ συντάξει. Τὰ μεταγενέστερα ἱστορικὰ τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου δὲν μᾶς ἐνδιαφέρουν· ἀρκεῖ νὰ γνωρίζουμε ὅτι ἐσυνέχισε τὴν ἡγεμονική του σταδιοδρομία, καὶ ὅτι ἀπέθανε αὐθέντης τῆς Βλαχίας, ἀξίωμα τὸ ὁποῖο κατεῖχε ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1719, ὡς τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1730. Ἔργα του μνημονεύονται διάφορα, ἔμμετρα καὶ πεζά, πρωτότυπα καὶ μεταφράσματα· μερικὰ ἀθετοῦνται αὐτὰ τὰ τελευταῖα χρόνια. Ἄξιο λόγου καὶ ἀσφαλῶς γνήσιο εἶναι ἕνα σύντομο κείμενο ὁδηγιῶν καὶ συμβουλῶν πρὸς τὸν γιό του, καὶ διάδοχό του, Κωνσταντῖνο, γραμμένο στὰ 1727, καὶ προοριζόμενο ἀπὸ τὸν συγγραφέα του νὰ μείνει γιὰ ἀποκλειστικὴ χρήση τοῦ ἀποδέκτη του.

Ἐκεῖνο ποὺ θὰ μᾶς ἐνδιέφερε περισσότερο, θὰ εἴταν νὰ μάθουμε γιατί τὸ ἔργο αὐτό, τὰ Φιλοθέου Πάρεργα, ἔμεινε ἀνέκδοτο. Ἐδῶ θὰ ἤθελα νὰ δώσω δύο ἐξηγήσεις, ποὺ δὲν εἶναι καὶ ἀσυμβίβαστες ἀναμεταξύ τους: ἡ τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου εἶναι φορτωμένη μὲ πολλὰ διοικητικὰ καθήκοντα καὶ μὲ ἄλλες οἰκογενειακὲς εὐθύνες, δηλαδὴ καθόλου κατάλληλη γιὰ νὰ ἀφιερωθεῖ κανεὶς σὲ συγγραφικὲς δραστηριότητες. Ἄλλωστε δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἂν τὰ ἀξιώματα τῶν Φαναριωτῶν ἀπέδιδαν μεγάλα ὑλικὰ κέρδη, δὲν εἶχαν καθόλου τῆς ἀργομισθίας τὰ χαρακτηριστικά, καὶ οὔτε εἴταν ἀπαλλαγμένα ἀπὸ κάθε λογῆς

κινδύνους ἐναντίον τῶν ὁποίων μόνο μία ἀδιάκοπη ἐπαγρύπνηση μποροῦσε κάποτε, ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, νὰ ἀντεπεξέλθει. Ἐξάλλου, ὁ Νικόλαος πεθαίνει νέος ἀκόμη, στὰ πενήντα του χρόνια ἐπάνω, ἀκριβῶς τὴν ὥρα ποὺ ἐσχεδίαζε νὰ μεταβιβάσει τὸ ἀξίωμά του στὸν γιό του, νὰ ἀποσυρθεῖ ἀπὸ τὶς πολιτικὲς μέριμνες, καὶ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὰ γράμματα. Τοῦτο, λοιπόν, δικαιολογεῖ μιὰ τέτοιαν ἀναβολή, προκειμένου ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου νὰ συμπέσει μὲ περισσότερο πνευματικὲς ἀπασχολήσεις τοῦ συγγραφέα τῶν Παρέργων. Ἀλλὰ ἕνας ἄλλος κύκλος φαινομένων μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει πιὸ εἰδικὰ τὴν περίπτωση τοῦ ἔργου αὐτοῦ· μία πρώτη ἀπόπειρα γιὰ μετάφραση τοῦ ἔργου στὰ γαλλικά, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Le Clerc δὲν ὁλοκληρώθηκε· στὰ 1724 ἕνας λόγιος, Ἰωάννης κι αὐτός, μὰ ποὺ δὲν ἔχει ὡς σήμερα συσχετισθεῖ μὲ τὸν Le Clerc μαρτυρεῖ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὴν μετάφραση τοῦ ἔργου σὲ γλώσσα γαλλική· στὰ 1730, μήνα Ἰούνιο, δύο μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Νικολάου, ἡ τελευταία αὐτὴ μετάφραση φαίνεται νὰ εἶναι ἕτοιμη. Ἐξάλλου, κιόλας ἀπὸ τὸ 1719, τὸ ἔργο ταξιδεύει πρὸς τὸ Παρίσι, ὅπου εἶναι προορισμένο νὰ ἀποτεθεῖ στὴν Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη. Ὅλα αὐτά, ἂν δὲν γελιέμαι, φανερώνουν τὴν θέληση τοῦ Νικολάου: ὅπως, προκειμένου γιὰ ἔργο φιλοσοφικό, ἐφρόντισε νὰ τὸ παρουσιάσει στὴν τότε ἐπίσημη γλώσσα τῆς φιλοσοφίας — τὰ λατινικά, ἔτσι προκειμένου γιὰ ἕνα λογοτέχνημα, νὰ τὸ παρουσιάσει στὴν γλώσσα ἡ ὁποία ἀπὸ τότε πιὰ καθιέρωνε τὴν λογοτεχνικὴ φήμη μέσα στὸν εὐρωπαϊκὸ κόσμο, στὴν γαλλική. Ὁ θάνατος τοῦ Μαυροκορδάτου ἀνέκοψε τὶς σχετικὲς ἐνέργειες, τὶς ὁποῖες, ἄλλωστε, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχε ἀναστείλει ἡ φρόνηση, ἡ προκαθημένη ἀρετὴ στὴν φαναριώτικη κλίμακα τῶν ἀξιῶν. Ἔτσι τελειώνει στὴν πρώτη της φάση ἡ ἱστορία τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Δεύτερη φάση της ἔχουμε, πολὺ ἀργότερα, μόλις στὰ 1800, τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου, στὴν Βιέννη. Τὴν σχετικὴ φροντίδα τὴν ἀνέλαβε ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ἄνθρωπος ἐκλεκτός, ποὺ προορίζεται νὰ γίνει ἕνας ἀπὸ τοὺς διαπρεπεῖς λογίους τῆς ἐποχῆς του. Τί τὸν ἔκανε νὰ ἀποφασίσει αὐτὴν τὴν ἔκδοση, σὲ μιὰ στιγμή, πιά, ὅπου ὁ Διαφωτισμὸς ἔχει μεταβάλλει ριζικὰ τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν Ἑλλήνων, καὶ μάλιστα τῶν νεωτέρων, σὲ μιὰ στιγμή, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντᾶς ἔχει δεχθεῖ ἔντονη τὴν ἐπίδραση τοῦ Καταρτζῆ,

ἔχει δυθισθεῖ στὴν γνώση ἔργων σὰν τὴν Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία;

Ἂν τὸν ρωτήσουμε τὸν ἴδιο γιατί τὸ ἔκανε, θὰ μᾶς πεῖ, ὅπως σημειώνει σὲ ἕνα γράμμα του, τοῦ 1800, «οὐκ οἶδ' ὑφ' ὅτου κινούμενος». Στὸν Πρόλογό του ὁ Γρηγόριος εἶναι κάπως πιὸ κατηγορηματικός: παρουσιάζει τὸ βιβλίο γράφοντας ὅτι «ἱστορία τις ἐστι πεπλασμένη μὲν καὶ μυθώδης, οὐκ ἐλάσσω δ' ἀληθοῦς καὶ ὑφεστώσης τὴν ὄνησιν παρεχομένη»· καὶ συνεχίζει μὲ μία λαμπρή, στὴν συντομία της, διαγραφὴ τοῦ ἔργου: «ἦθη τε γὰρ καὶ χαρακτῆρας τῶν καθ' ἡμᾶς προϊόντων ἐθνῶν περιγράφει, καὶ βίβλους σοφῶν ἀνδρῶν ἀρχαίων τε καὶ νεωτέρων ἀνακρίνει· ἅπτεται δ' ἔσθ' ὅπη ἀκροθιγῶς καὶ πραγμάτων πολιτικῶν, ὅσα μάλιστα ἀνήκει εἰς τὸ κρατοῦν ἡμῶν ἔθνος, καὶ ἕτερ' ἄττα εἰς φιλολογίαν τε καὶ διάχυσιν χρήσιμα καὶ ἀναγκαῖα ἡμῖνγε τοῖς τὸ βάρβαρον τῆς Εὐρώπης οἰκοῦσι μέρος προΐσχεται».

Τὰ Πάρεργα ἐτυπώθηκαν, σὲ 1000, ὑποθέτω, ἀντίτυπα, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ, ποὺ εἶταν τότε στὴν Βιέννη. Δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει καθόλου θέληση τοῦ Κωνσταντᾶ νὰ εὐχαριστήσει τὴν οἰκογένεια, ἡ ὁποία σ' ἐκείνους τοὺς καιροὺς δὲν ἐβρισκόταν σὲ ἄνοδο. Μᾶλλον μπορεῖ κανείς, συσχετίζοντας μὲ μερικὲς ἄλλες ἀπόπειρες τοῦ ἴδιου, νὰ ὑποθέσει ὅτι ἀπέβλεπε σὲ κάτι ἀνάλογο μὲ ὅ,τι εἶχε κάνει ὁ Πολυζώης Λαμπανιτζιώτης, ἢ ἄρχιζε νὰ κάνει ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, νὰ κατασταθεῖ κάπου ἐκδότης βιβλίων. Πάντως οὔτε τὰ προσόντα του, οὔτε τὰ ἐλαττώματά του τὸν ἐβοηθοῦσαν σὲ τέτοιου εἴδους ἐπιχειρήσεις, ἐνῶ, ἀντίθετα, ἰσχυρὴ εἶταν σ' αὐτὸν ἡ ἕλξη τῆς διδασκαλίας. Γιὰ τοῦτο καὶ οἱ ἐκδοτικές του ἀπόπειρες δὲν ἔλαβαν συστηματικὴ συνέχιση· ἂς προσθέσω κιόλας ὅτι, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Γαζῆ, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἄλλη σχετικὴ σκέψη, ὁ Κωνσταντᾶς δὲν εἶταν καμωμένος γιὰ τὸ ἐμπόριο, γιὰ τὶς ἐπιχειρήσεις, γιὰ τὴν δράση: ὑπαινίχθηκα πιὸ γενικὰ τὶς ἐκδοτικές του φιλοδοξίες ἐκεῖνα τὰ χρόνια, καὶ ἴσως ἀξίζει νὰ τὶς προσέξουμε, καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, μὰ ἀκόμη γιατὶ ἡ ἀποτυχία του σὲ δύο ἀπ' αὐτὲς (ποὺ εἶναι τρεῖς ὅλες κι ὅλες, ὅσο γνωρίζουμε) θὰ ἐστάθηκε ἀρκετὴ γιὰ νὰ ἀναστείλει τὸν ζῆλο του.

Πρόκειται γιὰ τὰ ἀκόλουθα ἔργα: πρῶτα οἱ Ἐπιστολὲς τοῦ Συνέσιου (1792)· ἡ ἐπανέκδοσή τους ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια εἶναι τεκμήριο (ὄχι ἀμάχητο) ἐκδοτικῆς ἐπιτυχίας, ἡ ὁποία ἐξηγεῖ-

ται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βιβλίο προοριζόταν γιὰ σχολικὸ ἐγχειρίδιο. Ὕστερα εἶναι ἕνα ἔργο τοῦ Καταρτζῆ, τὸ «Γνῶθι σαυτόν»· ἐκεῖνο φαίνεται ὅτι δὲν ἔφθασε ὡς τὸν τύπο. Καὶ τέλος εἶναι τὰ Φιλοθέου Πάρεργα. Θὰ ἄξιζε κανεὶς νὰ ἐξακριβώσει ἂν τὰ ἔργα αὐτὰ παρουσιάζουν κοινὰ χαρακτηριστικά, ἂν εἶναι δηλαδὴ ἐνδεικτικὰ ἑνὸς πνεύματος ἢ ἂν ἀποτελοῦν ἁπλῶς μία τυχαία συνάντηση ὀφειλομένη σὲ λόγους ἐξωτερικούς: ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ πρῶτο συμβαίνει γίνεται πιὸ πιθανὴ ἂν ἀναλογισθοῦμε τὸν βαρὺ μονολιθικὸ χαρακτήρα τοῦ Κωνσταντᾶ: «μονόλυκο» ὀνόμαζε, ὅταν ἐγέρασε, τὸν ἑαυτό του. Ἀρχίζω ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς λόγους: καὶ τὰ τρία ἔργα προέρχονται ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι· τὸ ἕνα τὸ ἔχει συντάξει ὁ δάσκαλος τοῦ ἐκδότη, ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης· στὸ δεύτερο ὁ ἐκδότης ἔχει, ἐπίσης, ἀπέναντι στὸν συγγραφέα, σχέση μαθητῆ, ὀπαδοῦ, πρὸς διδάσκαλο· ὅσο γιὰ τὸ τρίτο ἂς λεχθεῖ ἁπλῶς, (ἄσχετα ἀπὸ ὅσα θὰ ἔχω νὰ σημειώσω ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἔκδοσή του καὶ τοὺς καιρούς, ὅπου ἐπραγματοποιήθηκε αὐτή), ὅτι, ἀκριβῶς, ὁ Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης ἐδίδαξε στὸ Ἰάσιο, ἴσως στὸν καιρὸ τῆς ἡγεμονίας τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, τοῦ Ντελίμπεη.

Ἂν ὅμως ἐξετάσουμε τὰ ἔργα τὰ ἴδια, ἴσως μπορέσουμε νὰ φωτισθοῦμε γιὰ κάποιαν περισσότερο ὀργανικὴ σχέση ἀναμεταξύ τους. Τὰ δύο, Συνέσιος καὶ Πάρεργα, εἶναι γραμμένα στὴν ἀρχαία ἑλληνική· ἔχουν ὅμως καὶ ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικά: εἶναι ξένα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ ἡ ἔκδοσή τους ἐκφράζει μιὰν ἔντονη, σαφέστατη, θέληση γιὰ ἀνανέωση. Γιὰ τὴν τελευταία αὐτὴν διαπίστωση, καὶ πρὶν ἀναλύσουμε τὰ συστατικά της, θὰ μᾶς ἀρκοῦσε, πάντως, νὰ θυμηθοῦμε, ἀναφορικὰ μὲ τὸν Συνέσιο, τὰ λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Νεόφυτος Δούκας τιμᾶ τὸν Γρηγόριο Κωνσταντᾶ ἀκριβῶς γι' αὐτὴν τὴν ἔκδοση: ὅτι πρῶτος ἐξέδωσε «Ἕλλην πρὸς Ἕλληνας, Ἕλληνα συγγραφέα»· ὅσο γιὰ τὰ Πάρεργα, δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι τὸ ἔργο ἀποτελεῖ, ὅπως εἶπα, πρώτη νεοελληνικὴ ἀπόπειρα γιὰ σύνταξη μυθιστορήματος. Δύο, λοιπόν, πρῶτες προσπάθειες, ἀλλὰ ἄραγε μποροῦσε κανεὶς νὰ διαγνώσει, καὶ μάλιστα μέσα στὴν ἐπανάληψη αὐτήν, ἕνα ἐπαναστατικὸ στοιχεῖο στὶς δραστηριότητες τοῦ Κωνσταντᾶ ἐκεῖνα τὰ χρόνια; Ἀσφαλῶς ὄχι: καὶ τὰ δύο ἔργα περιβάλλονται μὲ ὅλα τὰ συστατικὰ ὅσα προσφέρονται γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν σὲ κείμενα τῆς θύραθεν γραμματείας

τὴν ἐκκλησιαστικὴ συγκατάνευση. Ἡ ἀλλοτρίωσή τους ὅμως ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ κανόνα δείχνει καὶ μία διάθεση γιὰ νὰ μετατεθοῦν ὅσα ἐφαίνονταν ὁλοένα καὶ πιὸ ἀμετάθετα καὶ μία θέληση γιὰ τὴν δημιουργία καθαρὰ κοσμικῆς παιδείας, στενὰ πάντοτε συνυφασμένης μὲ τὴν θρησκευτικὴ πίστη. Ἡ ἀνανέωση μέσα στὴν συντήρηση, ἡ ἔνταξη παλαιῶν ἀξιῶν μέσα σὲ νέα σχήματα· στὴν ἴδια αὐτὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα, κατὰ τὴν ὁποία παρουσιάζονται τὰ δύο ἔργα τὰ ὁποῖα σχολιάζουμε ἐδῶ, δημοσιεύονται καὶ ἀντιθρησκευτικὰ κείμενα μὲ ἔντονα τὰ χαρακτηριστικά τους, καὶ ἀντιδραστικὰ κείμενα ἀνάλογα: καὶ τὰ δύο ὅμως ἔργα περνοῦν ἀνάμεσα στὶς συμπληγάδες καὶ ξεφεύγουν καὶ ἀπὸ τοὺς δύο κινδύνους· μακριὰ «ἀπὸ τὴν σκύλλαν τῆς ἀπιστίας καὶ τὴν χάρυβδιν τῆς δεισιδαιμονίας», ἔγραφε ὁ Κοραῆς στὰ 1785, νέος καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς ἀρχιερέα, ἐνῶ στὰ ἴδια ἀκριβῶς χρόνια καταδίκαζε ὁ Καταρτζῆς, μὲ τὰ ἴδια λόγια, «τὰ δύο φοβερὰ θηρία, τὴ σκύλλα καὶ τὴ χάρυβδι, τὴ δεισιδαιμονία δηλαδὴ καὶ τὴν ἀθεΐα».

Ἔτσι ἄνετα, ὀργανικά, ξαναβρισκόμαστε ἐμπρὸς στὸ ὄνομα τοῦ Καταρτζῆ: δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἀρχαῖο ἔργο, δὲν πρόκειται γιὰ ἔργο γραμμένο ἀρχαΐα ἑλληνικά, ἀλλὰ τὸ σύνολο τῆς παραγωγῆς τοῦ Καταρτζῆ ἀποτελεῖ τὴν πιὸ γενναία προσπάθεια τῶν χρόνων ἐκείνων γιὰ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς συστήματος ἀγωγῆς, ἡ ὁποία χωρὶς νὰ ξεκόβει ἀπὸ τοὺς πατροπαράδοτους δεσμοὺς τοῦ γένους μὲ τὴν Ἐκκλησία, ἔχει ὡστόσο καθαρὴ τὴ σύσταση τῆς κοσμικῆς παιδείας· καὶ ἴσως, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτήν, μαζὶ μὲ τὸ «Ἐγκώμιο τοῦ Φιλόσοφου», στὰ Ἅπαντά του τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ ἔργο νὰ εἶναι αὐτό, τὸ «Γνῶθι σαυτόν», τοῦ ὁποίου εἶχε ἑτοιμασθεῖ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Κωνσταντᾶ. Ὁ διαφωτισμένος δεσποτισμὸς ἀναγμένος σὲ σύστημα: τοῦτο εἶναι ἡ ἀκριβέστερη διατύπωση τῶν συγγραφικῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Καταρτζῆ, ἡ ὁποία μᾶς δίνει καὶ τὴν ἔννοια τῆς ἐκδοτικῆς προσπαθείας τοῦ Κωνσταντᾶ· μία πνευματικὴ ἐλευθεροφροσύνη ποὺ εὐλαβεῖται τὰ παραδομένα θρησκευτικὰ διδάγματα, ἀλλὰ στέκει πρόθυμα ἔξω ἀπὸ αὐτά. Ἡ ἀνάλυση αὐτή, ὅμως, νομίζω ὅτι φωτίζει καὶ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία ἔργα γιὰ τὰ ὁποῖα ἐμιλήσαμε ἐδῶ.

Συγκεκριμένα, ἴσως μᾶς φέρνει μία ἀπάντηση στὸ ἐρώτημά μας ἀναφορικὰ μὲ τοὺς λόγους ποὺ παρεκίνησαν τὸν Κωνσταντᾶ στὴν ἔκδοση τῶν Παρέργων: πρόκειται γιὰ δημιουργία πού, ἀκρι-

δῶς, μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὸ κίνημα τοῦ διαφωτισμένου δεσποτισμοῦ, γιὰ τὰ συστατικά της ὅπως τὰ ἀναλύσαμε ἐδῶ: καὶ τὸ θέμα της, καὶ ἡ γλώσσα της καὶ ὁ σκοπός της θὰ μποροῦσαν ἀπολύτως, σὲ ἐκείνους τοὺς καιρούς, νὰ θεωρηθοῦν ὅτι ἀντιπροσωπεύουν μία στάση φιλελεύθερη γιὰ τὰ χρόνια κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ Κωνσταντᾶς διεμόρφωνε τὴν πνευματική του προσωπικότητα. Ἀλλὰ τώρα, στὰ 1800, τὰ Πάρεργα φαίνονται πλέον, ὅπως εἶπα, νὰ βγαίνουν ἔξω ἀπὸ τὴν ὥρα τους. Ἡ ἀρχαία γλώσσα, σὰν ὄργανο διδασκαλίας βρίσκεται σὲ μεγάλη πιὰ ὑποχώρηση, καὶ ὅσο γιὰ τὴν διάχυση, οἱ νέοι τὴν ἀναζητοῦν, καθὼς γνωρίζουμε καλὰ γι' αὐτὴν τὴν ἐποχή, ἀπὸ πολλὲς μαρτυρίες καὶ τεκμήρια ποὺ ὅλα διασταυρώνονται, πρὸς ἄλλου εἴδους ἀναγνώσματα. Εἶταν, βέβαια, καὶ στιγμὴ ὁπού κανένα περιοδικὸ δὲν ἔβγαινε· ἀλλὰ πάντως ἀποβαίνει χαρακτηριστικὴ ἡ ἐντύπωση ὅτι τὸ διβλίο ἐπέρασε ἀπαρατήρητο καὶ ἄφησε ἀσυγκίνητο τὸν λόγιο κόσμο μας. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἔργο, πού, τὸν καιρὸ ὁπού ἐγράφθηκε εἶταν ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις νεωτεριστικὸ καὶ προοδευτικό, πού, ἀκόμη κι ἀργότερα, μὲ τὴν αὔξουσα δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸν ἀρχαῖο κόσμο, καὶ τὴν θύραθεν παιδεία, μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ προοδευτικό. Ὅμως τώρα πιά, σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο δέκατο ἔνατο αἰώνα, δὲν ἀνταποκρινόταν σὲ καμμιὰ πλέον ἀπαίτηση, ἢ, ἀκριβέστερα, ἐμφανιζόταν πέρα γιὰ πέρα συντηρητικό, ἀνίκανο, δηλαδή, νὰ συγκινήσει τοὺς νέους. Habent sua fata libelli.

Ἀλλά, καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴν θὰ πῶ, δὲν εἶταν εὔκολο στὸν τότε ἄνθρωπο, χωρὶς τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ ποὺ προσφέρεται σήμερα σ' ἐμᾶς, χωρὶς τὴν γνώση ὅλων τῶν ἐξελίξεων ποὺ ἐμεσολάβησαν ἀπὸ τότε ἕως τώρα, δὲν εἶταν εὔκολο στὸν ἄνθρωπο τοῦ 1800 νὰ σταθμίσει μὲ κάποιαν ἀσφάλεια τὶς ἀναλογίες τῶν ζωντανῶν καὶ τῶν νεκρῶν στοιχείων ὅσα ἀποτελοῦσαν τὸν πολιτισμὸ μέσα στὸν ὁποῖο εἶχε μορφωθεῖ, ἐσκεπτόταν, ἐνεργοῦσε. Ἰδίως ἡ σχολικὴ πράξη ποὺ δὲν εἶχε παρουσιάσει αἰσθητές, ἐντυπωσιακές, μεταβολὲς σ' ἐκείνους ἀκόμη τοὺς καιρούς, εἶταν κακὸς δείκτης καὶ κακὸς σύμβουλος ἀναφορικὰ μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ καιροῦ. Ἀκόμη, λίγο ἀργότερα, στὰ 1804, ὅταν ξεκινάει ὁ Κοραῆς νὰ ἐκδώσει ἕνα ἄλλο ἑλληνικὸ μυθιστόρημα, τὰ Αἰθιοπικὰ τοῦ Ἡλιοδώρου, δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε μὲ ἀκρίβεια σὲ τί ποσοστὸ ἔκανε, κατὰ τὴν συνείδησή του, ἔργο φιλολογικὸ καὶ σὲ τί ποσοστὸ προσέφερε ἕνα χρηστικὸ κείμενο

γιὰ τὸν γενικὸ ἀναγνώστη. Καὶ δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἀπὸ μιὰ τέτοια ἄποψη ὁ Κωνσταντᾶς εἶχε ἕνα πρόσθετο ἐλαφρυντικό: ὅτι ἔβγαινε ἀπευθείας μέσα ἀπὸ τήν, συντηρητική, σχολικὴ ἀγωγὴ τοῦ καιροῦ ἐκείνου.

Σήμερα, τὰ πράγματα εἶναι ἐντελῶς ἄλλα γιὰ ἐμᾶς. Ἡ τρίτη κρίση, ἡ δική μας, ἔχει τὸ προνόμιο νὰ παρουσιάζεται διπλή: ἐκφράζει, βέβαια, τὴν γνώμη μας, ἀλλὰ εἶναι κιόλας σὲ θέση νὰ ἐκφράσει καὶ τὴν ἱστορικὴ πλευρὰ τοῦ ζητήματος. Ἀπὸ τὴν τελευταία αὐτὴν σκοπιά, ἐπόμενο φαίνεται νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ Μαυροκορδάτος δὲν μποροῦσε νὰ ἔρθει στὰ γράμματα μὲ τὴν συνείδηση ὅτι πάει νὰ ἀνατρέψει καθεστῶτα: ὅταν ἐκεῖνος ἔγραφε, τὸ ξεχώρισμα, στὸ ἀνατολικὸ κλίμα, ἀνάμεσα στὸν λόγιο καὶ στὸν ἰδιώτη εἶταν, ἀκόμη, πρώτιστα ξεχώρισμα γλωσσικοῦ ἰδιώματος. Ἡ παράδοση τῆς διδασκαλίας τῆς ἀρχαίας εἶταν τότε ἀρκετὰ ζωντανὴ ὥστε ὅποιος τὴν συνέχιζε νὰ μὴν ἔχει τὴν ἀντίληψη ὅτι ἐργάζεται γιὰ τὴν συντήρηση. Ὁ Μαυροκορδάτος μπορεῖ νὰ αἰσθάνεται μὲ κάποιο τρόπο προσδευτικὸς γράφοντας στὰ ἀρχαῖα, ἀφοῦ πιστεύει ὅτι ἀπευθύνεται σὲ ὁμοτίμους του. Γιὰ νὰ σταθμίζουμε σωστὰ τὰ πράγματα σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο ΙΗ' αἰώνα πρέπει νὰ ἐξακολουθοῦμε νὰ βλέπουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὸ κλίμα τῆς Βενετιᾶς καὶ στὸ κλίμα τῆς Κωνσταντινούπολης: ἂν δέκα χρόνια πιὸ πρίν, στὰ 1708, ἡ ἔκδοση μιᾶς ποιητικῆς συλλογῆς σὰν τὰ «Ἄνθη Εὐλαβείας» μὲ τὴν θερμὴ δημοτική τους γλώσσα, μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ πράξη φυσικὴ μέσα στὸ κλίμα τῆς Βενετίας, ἐξίσου φυσικὴ ἐνέργεια ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ σύνταξη ἑνὸς ἔργου πεζοῦ ἀπὸ ἕναν Φαναριώτη ἄρχοντα σὲ γλώσσα ἀρχαία. Ἡ διαφορὰ ἐδῶ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῶν ἰδεῶν· καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἔργο γενναῖο. Μᾶς κινεῖ τὴν προσοχὴ ἡ τόσο πρώιμη γιὰ τὴν Ἑλλάδα σκέψη νὰ συνταχθεῖ ἔργο χωρὶς διδακτικὴ ἢ θρησκευτικὴ σκοπιμότητα, ἔργο λογοτεχνικό, μὲ ἔφεση, ἀκριβέστερα, λογοτεχνική: φανερὸ εἶναι ὅτι μία νέα κατάσταση ἔχει δημιουργηθεῖ μέσα στὸν ἑλληνισμό, ὅτι μιὰ τάξη ἔχει ἀρχίσει νὰ λυτρώνεται ἀπὸ τὶς ἄμεσες ἀνάγκες καὶ συνεπῶς μπορεῖ νὰ εἶναι εὔκαιρη γιὰ ὁ,τιδήποτε, καὶ γιὰ τὸν πόθο τῆς ἐλευθερίας. Μᾶς δροσίζει τὴν σκέψη μας ἡ θέληση τοῦ στοχαστικοῦ λογίου, νὰ ἀγγίσει τὴ σύγχρονη ζωή, νὰ παρου-

σιάσει τύπους ὄχι ἀντλημένους ἀπὸ μία νεκρὴ κοινωνία, ἀλλὰ ἀπὸ τὸν γύρω κόσμο, νὰ συζητήσει θέματα ὄχι ἀντλημένα ἀπὸ παλιὰ βιβλία, ἀλλὰ ποὺ ἀνταποκρίνονται σὲ ἀνησυχίες τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ κόσμου. Μᾶς γεμίζει εὐψυχία τὸ θάρρος μὲ τὸ ὁποῖο κρίνει τοὺς ἀρχαίους. Οἱ Φαναριῶτες ἐδῶ βάζουν τὰ θεμέλια μιᾶς καινούριας φιλελεύθερης ἑλληνικῆς πνευματικῆς πολιτείας.

Ὡστόσο, μὲ αὐτὰ ποὺ εἶπα ἐξέφρασα περίπου, σὲ ὅ,τι ἔχει σημαντικὸ καὶ τὴν σημερινή, τὴν δική μας, κρίση. Ξεπερνοῦμε ἀδιάφορα τὸ ἐξωτερικὸ ντύμα τοῦ ἔργου, ἀναγνωρίζουμε ἀνεπιφύλακτα ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τέχνη, μὲ λογοτεχνία, μὲ αἰσθητικὴ ποιότητα. Διαπιστώνουμε χωρὶς δυσφορία τὴν γλωσσικὴ φτώχεια τοῦ βιβλίου, καμωμένη ἀπὸ μίμηση καὶ ἀπὸ ἕτοιμα σχήματα. Καὶ ἀφοῦ λείψουν ἀπὸ τὴν μέση ὅλες αὐτὲς οἱ πέδες, βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ κάτι σεβάσμιο καὶ σημαντικό. Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος, μέσα ἀπὸ τοὺς πλέον ὑπευθύνους ἐκπροσώπους του σ᾽ ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἀρχίζει νὰ αἰσθάνεται καινούριες ἀνάγκες, ἀρχίζει νὰ νιώθει τὴν ἔλξη τοῦ περιττοῦ, προϋπόθεση τῶν ἐξελιγμένων πολιτισμῶν, καὶ δοκιμάζει νὰ προσαρμόσει τὴν περπατησιά του στὸ βάδισμα τοῦ δυτικοῦ κόσμου, χωρὶς τὶς ἀναστολὲς τὶς ὁποῖες προκαλεῖ ἡ διαφορὰ τῶν δογμάτων. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ ἀρχόμενος ΙΗ΄ αἰώνας, ὁ αἰώνας τῶν Φαναριωτῶν, ὁ μεγάλος αὐτὸς αἰώνας, καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, μᾶς δίνει ἕναν ἀρραβώνα, μιὰν ἐγγύηση, τῶν τεραστίων ἐπιτεύξεων οἱ ὁποῖες πρόκειται νὰ ἀκολουθήσουν, μὲ τὴν φαναριώτικη, ὡς τὸ τέλος, ἡγεσία. Κιόλας πέρα ἀπὸ τὸ ξεπερασμένο αὐτὸ ἔργο, ἀλλὰ ἀπὸ τὶς ἀνησυχίες του καὶ τὶς ὑποσχέσεις του, προβάλλει ἡ φωτεινὴ μορφὴ τοῦ Καταρτζῆ: κιόλας φεγγρίζει τὸ πρῶτο χάραμα τῆς ἐλευθερίας. Τέτοιο εἶναι τὸ πρόσωπο ποὺ φέρνουμε κι ἐμεῖς μὲ τὴ σειρά μας ἐμπρὸς στὸ κριτήριο τῆς ἱστορίας, ἀναφορικὰ μὲ τὰ Πάρεργα τοῦ Φιλοθέου.

Ο J. G. HERDER ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

Ποίηση, λογιοσύνη, φιλοσοφία. Τρεῖς μορφὲς τῶν συγγραφικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Herder, οἱ ὁποῖες, ὅσο ἀκτινοβολοῦσε ἡ φήμη του, εἶχαν δυνατότητες νὰ τραβήξουν τὴν προσοχὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων. Ἂν θέλουμε νὰ χαράξουμε τὰ πιθανὰ ὅρια τῆς παρουσίας αὐτῆς, θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὰ οὐσιαστικὰ γεγονότα, τόσο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ πομποῦ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δέκτη· ἀνάμεσα στοὺς δυό, μιὰ θέση θὰ κρατηθεῖ γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο τῶν ἐνδιαμέσων.

Ἀναφορικὰ μὲ τὸν πρῶτο, τὸν πομπό, ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν Herder εἶναι σχετικὰ ἁπλή: φαίνεται ὅτι κατὰ τὸ τριακοστὸ ἔτος τῆς ἡλικίας του ἔχει ἤδη διαμορφώσει τὴν θεωρία του καὶ πώς, ὅταν, δέκα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1784, ἀρχίζει νὰ δημοσιεύει τὸ βασικό του σύγγραμμα γιὰ τὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἡ φήμη του εἶναι ἀρκετὰ παγιωμένη καὶ οἱ φιλίες ποὺ φρόντισε νὰ συνάψει ἀρκετὰ σημαντικές, ὥστε τὸ βιβλίο του νὰ πάρει πολὺ γρήγορα σπουδαία θέση μέσα στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας του. Πολὺ γρήγορα, στὸν θάνατό του, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κιόλας τοῦ ρωμαντικοῦ αἰώνα, ἡ σκέψη του, νεφελώδης καὶ πλούσια στὸ ἔπακρο, ξαναβρίσκεται στὶς ἀποφασιστικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ νέου κινήματος.

Ὡστόσο, θὰ εἶταν ἴσως χρήσιμο, ἐδῶ, νὰ κάνουμε μιὰ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἀκτινοβολία καὶ στὸ κύρος ἑνὸς στοχαστῆ. Δὲν θὰ τολμοῦσα νὰ προτείνω πολὺ αὐστηροὺς κανόνες, ἐξαιτίας τῆς πληθώρας τῶν μπορετῶν περιπτώσεων. Ἀλλά, σὲ γενικὲς γραμμές, θὰ εἶταν δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ κύρος παρουσιάζεται σὲ βάρος τῆς ἀκτινοβολίας. Ἡ τελευταία αὐτὴ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ ξάφνιασμα, πλουτισμένη μὲ στοιχεῖα ποὺ ἀγγίζουν τὴν εὐαισθησία·

τὸ κύρος, ποὺ ὁδηγεῖ στὴν ἐθιμοφροσύνη καὶ τελικά, σὲ μιὰ στατικὴ θέα τῶν γεγονότων, προσφέρει ἐλάχιστο ὑλικὸ στοχασμοῦ στὸν ἱστορικὸ τῶν ἰδεῶν. Ἡ περίπτωση τοῦ Herder, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, φαίνεται ἀρκετὰ τυπική: δὲν θὰ τολμοῦσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἡ μεγάλη του ὥρα, τόσο στὴν Γερμανία ὅσο καὶ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη, συγχρονίζεται μὲ τὶς μεγάλες ἐκδόσεις τοῦ ὁλοκληρωμένου ἔργου του, αὐτὲς ποὺ τὸν καθιερώνουν ὡς κλασικὸ Εὐρωπαῖο συγγραφέα. Καὶ τοῦτο ἰσχύει ἀκόμα καὶ γιὰ χῶρες σὰν τὴν Ἑλλάδα, ὅπου οἱ πολιτισμικὲς ἐκδηλώσεις τῆς Δύσης ἐμφανίζονται μὲ κάποια καθυστέρηση.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ θεωρήσουμε ὅτι, γύρω στὰ 1800, τὸ ἔργο τοῦ Herder ἔβρισκε σημαντικὴ ἀπήχηση ποὺ ὀφειλόταν, ἐπίσης, στὶς διάφορες ὄψεις ὑπὸ τὶς ὁποῖες τὸ ἔργο αὐτὸ παρουσιαζόταν. Πρέπει ὡστόσο νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ κοινὸ τοῦ ποιητῆ - φιλοσόφου περιοριζόταν ἀπὸ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο: ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο ἢ ἀπὸ τὰ προκαλούμενα σχόλια, μόνο ὁ ἀναγνώστης τῆς γερμανικῆς γλώσσας εἶχε τὴν εὐκαιρία ἢ τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσει τὴν σκέψη καὶ τὴν συγγραφικὴ παραγωγὴ τοῦ Herder. Πάνω σ' αὐτό, ἡ διατριβὴ τοῦ Henri Tronchon γιὰ τὶς πνευματικὲς τύχες τοῦ Herder στὴν Γαλλία μᾶς προσφέρει μιὰ σίγουρη καὶ πλούσια τεκμηρίωση. Ἔτσι, μαθαίνουμε, προκειμένου ἀκριβῶς γιὰ τὸν Herder, ὅτι, κατὰ τὸ «Journal Encyclopédique» τοῦ 1767, ἡ γερμανικὴ γλώσσα εἶναι «λίγο διαδεδομένη στὶς ἄλλες χῶρες» (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Γερμανία)· στὰ 1779, οἱ «Nouvelles de la République des lettres et des arts» βεβαιώνουν ὅτι τὸ γαλλικὸ κοινὸ δὲν διαβάζει γερμανικὰ καί, πολὺ περισσότερο, δὲν μπορεῖ κὰν νὰ διαβάσει σὲ μετάφραση τὰ ἔργα τῶν Γερμανῶν συγγραφέων. Ἀργότερα, τὴν στιγμὴ ἡ ὁποία μᾶς ἐνδιαφέρει ἰδιαίτερα, ὁ H. Tronchon παρατηρεῖ ὅτι, τόσο στὸ βιβλίο τῆς madame de Staël ὅσο καὶ στὶς κριτικὲς ποὺ προκάλεσε τοῦτο, ἡ θέση ἡ ὁποία δίνεται στὸν Herder δὲν ἀνταποκρίνεται σὲ ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ περιμένει ἕνας μάρτυρας ἐνήμερος τῶν γερμανικῶν πραγμάτων κατὰ τὸ 1810. Ἀλλὰ τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι στὰ 1825, τὴν στιγμὴ ὅπου ὁ Edgar Quinet ἀνακαλύπτει καὶ ἀποφασίζει νὰ μεταφέρει στὰ γαλλικὰ τὸ βασικὸ ἔργο τοῦ Herder, δὲν ξέρει τὴν γλώσσα τοῦ πρωτοτύπου καὶ δουλεύει μὲ μιὰ ἀγγλικὴ μετάφραση· μιλᾶ ἐξάλλου, τὴν ἐποχὴ αὐτή,

γιὰ τὸν Herder σὰν νὰ πρόκειται γιὰ συγγραφέα ἄγνωστο στὴν Γαλλία.

Ὡστόσο, εἶναι γνωστὸ ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, ὅτι σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο αἰώνα, κατὰ γενικὸ κανόνα, ἡ παιδεία της εἶταν καθαρὰ προσανατολισμένη πρὸς τὴν Γαλλία· ὅσο γιὰ τὴν γνώση τῶν ξένων γλωσσῶν, τὰ γαλλικὰ εἶχαν ἀντικαταστήσει τὰ ἰταλικὰ στὸ σύνολο σχεδὸν τῶν περιοχῶν ὅπου ἐμιλιόταν ἡ ἑλληνική. Οἱ κυριότερες μεταφράσεις γίνονταν ἀπὸ τὰ γαλλικά, ἀκόμα καὶ ὅταν τὰ πρωτότυπα εἶταν γραμμένα σὲ ἄλλες γλῶσσες. Ἐξάλλου, κατὰ τὴν ἴδια αὐτὴν περίοδο, σὲ ὅ,τι ἀγγίζει τὴν τυπικότερη δραστηριότητα τοῦ Herder, δηλαδὴ τὸν προβληματισμό του πάνω στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, οἱ Ἰταλοὶ λόγιοι εἶχαν τὸν ἀντίστοιχό του στοχαστή, τὸν Vico· ἑπομένως, οἱ κύκλοι Ἑλλήνων διανοουμένων ὅσοι ἔμεναν προσκολλημένοι στὴν ἰταλικὴ διδασκαλία, δὲν εἶταν σὲ θέση, μέσω αὐτῆς, νὰ γνωρίσουν τὶς θεωρίες τοῦ Herder.

Ἂν λοιπὸν καὶ οἱ δύο αὐτοὶ δρόμοι, οἱ ὁποῖοι θὰ μποροῦσαν κανονικὰ νὰ ὁδηγήσουν τοὺς Ἕλληνες πρὸς τὴν γερμανικὴ παιδεία, ἔμεναν κλειστοί, ἡ ἔρευνά μας θὰ πρέπει νὰ στραφεῖ πρὸς μιὰ κατεύθυνση λιγότερο σίγουρη, δηλαδή, πρὸς τοὺς Ἕλληνες λογίους ποὺ εἶταν ἐξοικειωμένοι μὲ τὰ γερμανικά. Ἐδῶ τὰ πράγματα χρειάζονται πιὸ λεπτομερειακὴ ἐξέταση, ἀφοῦ ἀγγίζουμε κιόλας τὴν οὐσία τοῦ θέματός μας· θὰ εἴμασταν εὐτυχεῖς ἂν κάποια προγενέστερη ἐργασία μᾶς ἐβοηθοῦσε στὴν ἔρευνά μας. Ἡ συγκεχυμένη ἀλλὰ ἀρκετὰ γενικὴ γνώμη, στὸ σημεῖο αὐτό, δέχεται ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἄνθισε στὸ φῶς τῆς γαλλικῆς παιδείας καὶ τῶν γαλλικῶν γραμμάτων. Ἀλλὰ ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν ἀνήκει εἰδικὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη· ἔχει γίνει ἀπὸ καιρὸ ἕνα ἀξίωμα ἀποδεκτὸ ἀπὸ ὅλους καὶ προσαρμοσμένο παντοῦ. Πράγματι, δὲν ἀνεφέρεται ἀποκλειστικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, καὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπαληθεύεται σὲ κάθε συγκεκριμένη περίπτωση. Τέλος, παρουσιάζει μιὰ ἀκαμψία ἀταίριαστη μὲ τὴν ρευστότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν πολιτισμικὴ ἱστορία γενικά: σ' αὐτὸν τὸν τομέα, κυρίως, ἀκόμα καὶ οἱ πιὸ τεκμηριωμένες ἀποφάνσεις ἔχουν στατιστικὸ χαρακτήρα· ὅλη ἡ ὑπόθεση εἶναι λοιπὸν νὰ βεβαιώνεται κανεὶς ὅτι δὲν πέφτει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πολλὲς περιπτώσεις ὅπου, ἀπὸ ἔλλειψη ἢ ἀπὸ ὑπερπληθώρα, τοποθετοῦνται ἔξω ἀπὸ τὴν κανονικὴ καμπύλη.

Ὡστόσο, ἡ ἐργασία αὐτὴ δὲν ὑπάρχει, καὶ πρέπει νὰ προσπαθήσουμε νὰ τὴν ἀναπληρώσουμε. Στοὺς Ἕλληνες ἡ γλωσσομάθεια, καθὼς καὶ τὸ μέρος τῆς παιδείας ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτήν, εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ ἰταλικὰ στὰ γαλλικὰ κιόλας ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ προηγούμενου αἰώνα· ἕνας καλὸς μάρτυρας, ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδακας, βεβαιώνει στὰ 1780 ὅτι «πάντες οἱ ἐπισημότεροι εὐγενεῖς νέοι οἱ Κωνσταντινουπολῖται καταγίνονται τὴν σήμερον ἐν τοῖς ἰταλικοῖς ἢ ἐν τοῖς γαλλικοῖς». Μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, οἱ μαρτυρίες πολλαπλασιάζονται καὶ συγκεκριμενοποιοῦνται· αὐτὸς ὁ δυνατὸς ἄνεμος ποὺ ἔπνεε ἀπὸ τὴν Γαλλία καὶ ποὺ ἀνατάραζε κυρίως τοὺς δυναστευομένους πληθυσμούς, εἶχε φθάσει καὶ στὴν Ἑλλάδα: ἀνάμεσα στὰ 1790 καὶ τὰ 1800 μιὰ σειρὰ προξενικὲς ἐκθέσεις κατηγοροῦν ὁρισμένους Φαναριῶτες ποὺ ὑπηρετοῦν στὶς παραδουνάβειες ἡγεμονίες ὅτι υἱοθετοῦν τὶς γαλλικὲς ἰδέες καὶ ὅτι συναγελάζονται μὲ πράκτορες τῆς Δημοκρατίας. Αὐτὸ δὲν γινόταν δίχως γνώση τῶν γαλλικῶν· πολυάριθμα εἶναι τὰ γνωστὰ ὀνόματα καθηγητῶν τῆς γαλλικῆς οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὸ Βουκουρέστι καὶ στὸ Ἰάσι. Γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπίσης, δὲν λείπουν τὰ τεκμήρια, προερχόμενα ἀπὸ προξενικὲς καὶ ἄλλες ἐκθέσεις· τὸ ἴδιο πνεῦμα δεσπόζει καὶ ἐδῶ. Τέλος, ὁ δείκτης τῶν μεταφράσεων (χωρὶς νὰ ὑπερτιμᾶται ἡ σημασία του) εἶναι ἐπίσης πειστικός: ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνα ἐνδιαφέρον σκέλος τῆς ἔρευνάς μας θὰ μποροῦσε ἀκόμα, στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα, νὰ στραφεῖ πρὸς τὰ λατινικά, ἔχουμε γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, τοὺς ἀκόλουθους ἀριθμούς:

δεκαετίες:	6	7	8	9	10	σύνολο
ἰταλικὰ	6	7	3	1	17	34
γαλλικὰ	2	3	4	14	11	34
γερμανικὰ	—	3	1	3	10	17
ἀγγλικὰ	—	—	—	—	2	2
διάφορα	—	—	1	1	1	3
(λατινικὰ	2	1	2	2	3	10)
Σύνολο	10	14	11	21	44	100
συνολικὴ παραγωγὴ	157	189	317	224	319	1206

Ὁ πίνακας αὐτὸς μοιάζει νὰ δείχνει μιὰ ὁρισμένη αὔξηση τῶν γαλλικῶν σὲ σχέση μὲ τὰ ἰταλικά· ἀλλὰ αἰσθητότερος εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, ὁ ἀνοδικὸς ρυθμὸς τῶν γερμανικῶν. Ὅσο γιὰ τὸ ποῦ καὶ πῶς ἕνας Ἕλληνας μποροῦσε νὰ μάθει γερμανικὰ τὴν ἐποχὴ αὐτήν, φαίνεται ὅτι δὲν ἔλειπαν τὰ μέσα: ἔχουμε κιόλας στὰ 1767, σὲ μιὰ στιγμὴ ὅπου αὐτὸ τὸ εἶδος δημοσιευμάτων εἶταν ἐξαιρετικὰ σπάνιο, μιὰ μέθοδο διδασκαλίας τῶν γερμανικῶν, τοῦ Μ. Παπαγεωργίου. Τὸν ἑπόμενο χρόνο, 1768, ὁ ἴδιος συγγραφέας δημοσιεύει ἕνα «Ἀλφαβητάριον Γερμανικὸν» καὶ ἕνα «Λεξικὸν Ρωμαικογερμανικόν»· ἐκεῖ ἀνακοινώνει τὴν πρόθεσή του νὰ δημοσιεύσει καὶ μία γερμανικὴ γραμματική, ἀλλὰ τὸ σχέδιο αὐτὸ δὲν ἐπραγματοποιήθηκε. Μιὰ νέα μέθοδος, τοῦ ἴδιου συγγραφέα, δημοσιεύθηκε, στὰ 1772, μὲ διαφορετικὸ τίτλο· ὑπάρχουν ἄλλες δύο ἐκδόσεις της, στὰ 1792 καὶ 1793. Στὸ μεταξὺ ἔχουμε στὰ 1785 μιὰ γερμανικὴ γραμματική, τοῦ Δ. Δάρβαρη. Ἔχω προτείνει νὰ θεωροῦμε ὡς ἐλάχιστο, προκειμένου γιὰ τραβήγματα βιβλίων αὐτῆς τῆς κατηγορίας, τὸν ἀριθμὸ τῶν πεντακοσίων ἀντιτύπων· αὐτὲς οἱ ἑπτὰ ἐκδόσεις μέσα σὲ εἰκοσιπέντε χρόνια, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΘ′ αἰώνα, θὰ μᾶς ἔδιναν κιόλας ἕναν ἐντυπωσιακὸ ἀριθμὸ πωλήσεων, δεδομένου ὅτι ἡ διάδοση τοῦ βιβλίου γινόταν τότε μέσα σὲ ἀρκετὰ δύσκολες συνθῆκες καὶ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὰ ἀστικὰ κέντρα, ἐνῶ ἡ ἀναλογία τῶν ἀγραμμάτων εἶταν σημαντική. Ἀλλὰ ὁ Μ. Παπαγεωργίου μᾶς δίνει γιὰ τὸ βιβλίο του, στὸν πρόλογο τῆς ἔκδοσης τοῦ 1792, συμπληρωματικὲς πληροφορίες ποὺ καταστάινουν τὴν περίπτωση ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα.

Ἔτσι μαθαίνουμε ἐδῶ ὅτι ἡ πρώτη ἔκδοση τραβήχθηκε σὲ 3000 ἀντίτυπα καὶ ὅτι ἤδη ἔχει γίνει ἀρκετὰ δυσεύρετη. Λέγοντας πρώτη ἔκδοση, πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὴν ἔκδοση τοῦ 1772, μετὰ τὴν ὁποία ὁ τίτλος παραμένει ὁ ἴδιος· ἂν ἐξάλλου ὁ λόγος εἶταν γιὰ τὴν προηγούμενη, ἡ πληροφορία δὲν θὰ εἶχε πιὰ νόημα. Ἔχουμε λοιπόν, ὕστερα ἀπὸ ἕναν ἐλάχιστο ἀριθμὸ 1500 ἀντιτύπων τὰ ὁποῖα πουλήθηκαν ἀπὸ τὸ 1767 ὡς τὸ 1772, καὶ χωρὶς νὰ λογαριάσουμε τὴν Γραμματικὴ τοῦ Δάρβαρη, ἀκόμα 3000 ἀντίτυπα ποὺ καταναλώθηκαν μέσα σὲ εἴκοσι χρόνια, καθὼς καὶ δύο νέες ἐκδόσεις μὲ διαφορὰ ἑνὸς χρόνου· παρόλες τὶς ἐπιφυλάξεις ποὺ θὰ μποροῦσε δικαιολογημένα νὰ ἔχει κανείς, κυρίως γιὰ τὸν χαρακτήρα τῶν τε-

λευταίων ἐκδόσεων, τὸ σύνολο παρουσιάζει τὶς ἐνδείξεις μιᾶς ἀξιόλογης δραστηριότητας πωλήσεων. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος πρόλογος μᾶς ὑποβάλλει μιὰ ἄλλη παρατήρηση: εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ βιβλίο δὲν ἀπευθύνεται στοὺς νέους· ὁ συγγραφέας ἔχει στὸ νοῦ του «τὰς δυσκολίας ὁποῦ δοκιμάζουσι διὰ τὴν μάθησιν τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, ὅσοι Ρωμελίται διατρίβουσιν διὰ πραγμάτειάν των» σὲ γερμανόγλωσσες χῶρες. Ἀκριβέστερα πρόκειται γιὰ τὴν Αὐστρία: οἱ ἕξη ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Μ. Παπαγεωργίου (καθὼς καὶ ἡ Γραμματικὴ τοῦ Δάρβαρη) τυπώθηκαν στὴν Βιέννη.

Καὶ σὲ ἄλλες πόλεις ἐπίσης, ὅπου ἡ χρήση τῶν γερμανικῶν εἴταν ἀναγκαία στὸ ἐμπόριο, εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀξιόλογες ἑλληνικὲς παροικίες: στὴν Λειψία, στὴν Βούδα, στὴν Τεργέστη. Ὡστόσο, ἤδη ἀπὸ τὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ αἰώνα, ἡ Βιέννη παίρνει σταθερὰ τὸ προβάδισμα. Ἐδῶ ὑπάρχουν Ἕλληνες ποὺ κάνουν περιουσία καὶ εἶναι ἀρκετὰ πολυάριθμοι ὥστε νὰ δημιουργήσουν, χάρη στὰ μέσα ποὺ διαθέτουν, ὅρους εὐνοϊκοὺς γιὰ τὴν παιδεία τῶν ἀποδήμων συμπατριωτῶν τους: ἵδρυση ἐκκλησιῶν, σχολείων, ὑποτροφιῶν, ἐπιχορηγήσεων. Ἔτσι, κοντὰ στὴν ἐμπορικὴ ζωή, διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ αἰώνα τὴν ὕπαρξη ἑνὸς πολιτισμικοῦ πυρήνα, τὴν παρουσία λογίων ποὺ ἔρχονται ἐδῶ εἴτε γιὰ νὰ συμπληρώσουν τὶς γνώσεις τους, εἴτε γιὰ νὰ ἐκδώσουν τὰ βιβλία τους, εἴτε γιὰ νὰ παραμείνουν ὡς διδάσκαλοι στὰ σχολεῖα ἢ ὡς παιδαγωγοὶ στὰ σπίτια τῶν πλουσίων. Στὴν Βιέννη ἐπίσης θὰ φανοῦν, ἐνθαρρυμένα ἀπὸ τὸν ἰωσηφισμό, τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ περιοδικὰ φύλλα ὅσα γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα. Ἑπομένως, στὴν Βιέννη ὅλα μοιάζουν νὰ προσφέρονται σὲ γόνιμες ἐπαφὲς ἀνάμεσα στὴν γερμανόγλωσση παραγωγὴ καὶ στὴν ἑλληνικὴ ἀφομοιωτικότητα: ἂν ἡ μελέτη τῶν ἐνδιαμέσων εἶναι μᾶλλον ἀπογοητευτική, ἀπεναντίας οἱ δύο ἀναγκαῖοι παράγοντες ἐμφανίζονται ἐδῶ μὲ τρόπο ἱκανοποιητικό· ὁ Κοραῆς εἶχε δίκαιο ὅταν ἀποκαλοῦσε τὴν Βιέννη (παρὰ τὴν κακὴ ἰδέα ποὺ εἶχε γιὰ τὴν Αὐστρία) «τὸ ἐργαστήριον τῆς νέας τῶν Γραικῶν φιλολογίας».

Πρέπει ὡστόσο νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὰ γεγονότα, τέτοια ὅπως παρουσιάζονται ἐδῶ, δὲν ἀνταποκρίνονται ἀκριβῶς στὴν γνώμη ποὺ ὑπερίσχυσε τότε καὶ ποὺ ἐπικρατεῖ ἀκόμα· ἂς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτή, περισσότερο ἀπὸ ποτὲ ἄλλοτε, μποροῦσε κανεὶς νὰ ζεῖ, νὰ δρᾶ, ἀκόμα καὶ νὰ ἐπωφελεῖται ἀπὸ τὴν πνευματικὴ

ζωὴ στὴν Βιέννη μὲ μόνο ἐφόδιο τὴν γαλλικὴ γλώσσα. Ὑπάρχουν ἐξακριβωμένες περιπτώσεις Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ παιδαγωγῶν οἱ ὁποῖοι ἔμειναν γιὰ πολὺν καιρὸ στὴν Βιέννη χωρὶς νὰ ξέρουν «μηδὲ γρῦ» γερμανικά. Καὶ ἀφοῦ, ἔχοντας ξεπεράσει τὴν αὐγὴ τοῦ αἰώνα, ἀγγίζουμε τὴν δεύτερη δεκαετία του, μπορῶ ἴσως νὰ προσγράψω, ἀπὸ τώρα, στὸ ἔτος 1816 τὰ παράπονα ἑνὸς Ἕλληνα νέου ὁ ὁποῖος διέμενε στὴν Βιέννη· παραπονιέται πὼς οἱ συμπατριῶτες του δὲν ἐκτιμοῦσαν, ὅσο αὐτὸς θὰ τὸ εὐχόταν, τὶς γερμανικὲς ἀξίες: «πολλὰ ὀλίγοι τῶν ἡμετέρων», γράφει, «γνωρίζουσι τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν καὶ παιδείαν». Στὴν οὐσία, ἀργότερα, μετὰ τὴν δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Ὄθωνα καὶ τὴν βαυαρικὴ ἀντιβασιλεία (1833-1835), τὰ πράγματα θὰ περιπλακοῦν· ἀλλά, σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο αἰώνα, μπορέσαμε νὰ δοῦμε ὅτι ὅλα ἀναγγέλλουν τὴν πιθανότητα ἐπαφῶν ἀνάμεσα στὴν γερμανόγλωσση φιλολογικὴ ἔκφραση καὶ στὴν ἑλληνικὴ σκέψη. Καὶ τοῦτο σὲ ὅλη τὴν γερμανικὴ ἐπικράτεια, ἰδιαίτερα ὅμως στὴν Βιέννη.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα δὲν εἶναι παρὰ ζήτημα κατάλληλης εὐκαιρίας. Ἴσως μὲ τὴν βοήθεια τῆς τύχης τὸ ὄνομα τοῦ Herder νὰ ἀναφέρθηκε σὲ μερικὲς περιπτώσεις μειονωμένες καὶ χωρὶς ἐνδεικτικὴ σημασία. Δὲν πρέπει ἄλλωστε νὰ περιμένουμε ἔντονη δραστηριότητα πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτήν: ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν βιβλίων ποὺ μεταφράζονταν ἀπὸ τὰ γερμανικὰ εἶταν περιορισμένος, ὅτι ἡ φήμη τοῦ Herder, σ' αὐτὸν τὸν ἀρχόμενο αἰώνα, εἶταν ἐλάχιστα διαδεδομένη στὶς εὐρωπαϊκὲς φιλολογίες καὶ ὅτι, τέλος, ὀλιγάριθμοι εἶταν οἱ Ἕλληνες λόγιοι οἱ ὁποῖοι, ἔχοντας σπουδάσει σὲ γερμανόγλωσσες χῶρες, θὰ εἶταν διατεθειμένοι νὰ μεταφράσουν στὸ ἐθνικό τους ἰδίωμα γερμανικὰ βιβλία ἢ νὰ γράψουν ἀντίστοιχα ἔργα ὅπου, ἐντελῶς φυσικά, θὰ παρουσιαζόταν τὸ ὄναμα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Τελικά, φαίνεται πὼς οἱ κατάλληλοι γιὰ μιὰ τέτοια σύζευξη ὅροι συναντιοῦνται σὲ δύο - τρεῖς Ἕλληνες λογίους, δηλαδὴ στὸν Ἀθανάσιο Ψαλίδα, στὸν Στέφανο Δούγκα, στὸν Κωνσταντῖνο Κούμα. Τοῦ πρώτου ἡ φιλοσοφικὴ παραγωγή, ἡ ὁποία μοιάζει νὰ ἀνήκει στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του, («Ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία», 1791), δὲν ἀγγίζει τὴν σκέψη τοῦ Herder, ἀλλὰ προσγράφεται στὴν διδασκαλία τοῦ Kant. Ὁ δεύτερος ἀναγ-

κάσθηκε νὰ καταστρέψει τὰ ἔργα του ἐνῶ εἶταν ἀκόμα χειρόγραφα: εἶχε κατηγορηθεῖ ὅτι ἐνόθευε τὶς διδαχὲς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μὲ θεωρίες τοῦ διδασκάλου του, τοῦ Schelling. Ὁ Κούμας ὁ ὁποῖος, προσεκτικὸς ἐρανιστής, ἐσταχυολόγησε ἀπὸ διάφορες θεωρίες, μνημονεύει τὸν φιλόσοφό μας τουλάχιστο μιὰ φορά, καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν «σεβασμίων ἀνδρῶν» ποὺ ἄσκησαν κριτικὴ στὸν Kant.

Αὐτὸ γινόταν στὰ 1818. Τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, μεταφρασμένο ἀπὸ τὰ γερμανικά, μειώνει τὴν σημασία τῆς μαρτυρίας, ἡ ὁποία χάνει ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀξία της, ἀφοῦ ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος ἀναφέρεται πλαγίως, μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Kant καὶ τῆς διδασκαλίας του. Ἀλλὰ ἡ περίπτωση δὲν εἶναι σπάνια, πρέπει νὰ τὸ πάρουμε ἀπόφαση: οἱ μεταγενέστερες ἐποχές, ἐνῶ δέχονται τὶς πρότερες κατατάξεις διαφόρων συγγραφέων, δὲν ἐπικυρώνουν πάντοτε τὶς αἰτίες οἱ ὁποῖες ὑπαγόρευσαν τὶς ἀποφάσεις αὐτές. Συμβαίνει κάποτε σὲ πολλὲς σειρὲς γενεῶν νὰ θαυμάζουν ἕναν συγγραφέα, ἀλλὰ κάθε φορὰ γιὰ διαφορετικὰ ἔργα καὶ γιὰ διαφόρους λόγους. Ἄλλοτε ἔλεγαν ὅτι χαρακτηριστικὸ τῆς μεγαλοφυΐας εἶναι νὰ ἱκανοποιεῖ ἀνόμοια γοῦστα καὶ ἀνόμοιους καιρούς· θὰ ἔλεγα ὅτι στὴν ἐποχή μας εἴμαστε πιὸ διστακτικοὶ καὶ ὅτι σκεπτόμαστε πὼς ὁ ἄνθρωπος βρίσκει συχνὰ στὰ διαβάσματά του ὅ,τι φέρνει ὁ ἴδιος: τὶς ἀνησυχίες του, τὶς περιέργειές του καὶ τὸν τρόπο νὰ τὶς ἱκανοποιεῖ. Ἐξάλλου ἡ συνέχεια τῆς μελέτης μας θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ τυπικὴ ἐξεικόνιση τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἐνδεχομένου.

Πραγματικά, ἡ πρώτη ἀναφορὰ τοῦ Herder τὴν ὁποία κατόρθωσα νὰ ἐντοπίσω ἀποτελεῖ μόνο μιὰ ἁπλὴ μνεία τοῦ ὀνόματός του ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα ἄλλων Γερμανῶν λογοτεχνῶν. Τοῦτο στὰ 1813. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ τῶν δραστηριοτήτων του προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν λογίων τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας. Στὰ 1817 τὸν ξαναβρίσκουμε ν' ἀναφέρεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλους Γερμανοὺς λογοτέχνες, τοὺς ὁποίους μεταφράζει στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κάποιος συμπατριώτης τους. Τέλος, στὰ 1820, ἔχουμε τὴν μετάφραση —ἀξιοθρήνητη— ἑνὸς ποιήματός του στὰ νέα ἑλληνικά. Ἀργότερα, ἀκόμα, ξαναπερνᾶ πολλὲς φορὲς μέσα στὰ χρονικὰ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας μὲ τὴν ἰδιότητα πάντα τοῦ λογοτέχνη. Ὡστόσο, ἀνάμε-

σα στὶς δύο σειρὲς φαινομένων ποὺ ἐπισημαίνουμε ἐδῶ, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία τελειώνει στὰ 1820 καὶ ἡ ἄλλη ἀρχίζει πολὺ ἀργότερα, ὑπάρχει ὁ μακροχρόνιος Ἀγώνας (1821-1830) καὶ ἡ βαθιὰ τομὴ τὴν ὁποία δημιουργεῖ στὴν πολιτισμικὴ ἱστορία τῆς νέας Ἑλλάδας· ἂν οἱ δύο χρόνοι ἐξετάζονταν μὲ τὴν ἴδια κίνηση, θὰ ἄλλαζε τελείως ἡ προοπτική: εἶναι πολὺ καλὸ λοιπὸν νὰ χωρίσουμε τὴν ἔρευνά μας σὲ δύο περιόδους, σταματώντας, μεσοστρατίς, κατὰ τὸ 1821.

Ἄλλωστε ἡ πρώτη αὐτὴ περίοδος ἀποτελεῖ καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρές, τῶν παραγόντων καὶ τῆς ὕλης τὴν ὁποία πραγματεύονται, μιὰ προετοιμασία γιὰ ὅ,τι θὰ ἀκολουθήσει: θὰ ἔχουμε ἐν μέρει τὰ ἴδια πρόσωπα καὶ τὰ ἴδια θέματα· λείπει τὸ οὐσιαστικό, δηλαδὴ ἡ ἐσωτερικὴ ἀναγκαιότητα τῶν τελευταίων αὐτῶν. Γιὰ τὴν ὥρα ἔχουμε τὶς συνθῆκες, τοὺς λογίους οἱ ὁποῖοι ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν γερμανικὴ σκέψη, καὶ τὸν τόπο: Βιέννη. Ἐδῶ θὰ βροῦμε, ἀπὸ τὸ 1811 καὶ πέρα, τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ φιλολογικὸ περιοδικό, τὸν «Λόγιο Ἑρμῆ». Διευθυνόμενο στὴν ἀρχή, μὲ κάποια ἀδεξιότητα, ἀπὸ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ, τὸν πρῶτο διευθυντή του ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε τὴν συμπαράσταση ποὺ τοῦ εἶταν ἀπαραίτητη, θὰ ἐξελιχθεῖ πολὺ γλήγορα σὲ ἐξαίρετο ὄργανο διάδοσης τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης στοὺς ὑπόδουλους πληθυσμοὺς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς Ἕλληνες.

Τὸν ἴδιο λοιπὸν αὐτὸν χρόνο, 1813, ὅπου συναντοῦμε, ἴσως γιὰ πρώτη φορά, καὶ ἀκριβῶς μέσα στὸν Λόγιο Ἑρμῆ, τὸ ὄνομα τοῦ Herder νὰ κοσμεῖ ἕνα νεοελληνικὸ κείμενο, τὸ ἴδιο αὐτὸ περιοδικὸ ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες του στὴν σκέψη τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Πρῶτα-πρῶτα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀόριστη μνεία του γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε, βρίσκουμε, σὲ μιὰ ἄλλη εὐκαιρία, ἕνα ἐκτεταμένο χωρίο του γιὰ τὴν μουσική. Ἀλλὰ ἡ σημαντικότερη προσφορὰ τοῦ περιοδικοῦ σ' αὐτὸν τὸν τομέα εἶναι μιὰ μακρὰ μελέτη (τῆς ὁποίας ἡ δημοσίευση συνεχίζεται σὲ περισσότερα τεύχη) μὲ τὸν τίτλο «Ἱστορία τῆς καθολικῆς ἱστορίας»· δὲν ἔχει ὑπογραφὴ ἀλλὰ μόνο ἀρχικά, τὰ ὁποῖα ὅμως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ διαβάσουμε, χωρὶς καμμία ἀμφιβολία, τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Μανούση.

Καθὼς πρόκειται γιὰ λόγιο ὄχι πολὺ γνωστό, τὸν ὁποῖο θὰ ξανασυναντήσουμε στὸ δοκίμιό μας ὡς ἀντιπρόσωπο, ἴσως τὸν σπου-

δαιότερο, τοῦ χερντερισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, θεωρῶ χρήσιμο νὰ σκιαγραφήσω μὲ λίγα λόγια τὴ ζωή του. Γεννήθηκε τὸ 1793 στὴν Σιάτιστα, πόλη ἡ ὁποία εἶχε ἀδιάλειπτες ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη· εἶταν ἀκόμα παιδὶ ὅταν ἡ οἰκογένειά του ἐγκαταστάθηκε στὴν Πέστη· ἀπὸ ἐδῶ, μετὰ τὸν θάνατο τῶν γονέων του, κατέφυγε τὸ 1808 σ' ἕναν θεῖο του ποὺ διέμενε στὴν Βιέννη. Ὁ Θεόδωρος Μανούσης δουλεύει κοντὰ στὸν θεῖο του ὡς ἔμπορος· ἔχει τὸ πάθος τῆς μελέτης καί, ἐνῶ ἀποκτᾶ περιουσία, στρέφει παράλληλα τὶς πνευματικές του περιέργειες σὲ ποικίλες κατευθύνσεις, πράγμα ποὺ θὰ τοῦ ἀφήσει, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἕνα στοιχεῖο ἐρασιτεχνισμοῦ τὸ ὁποῖο ταιριάζει μὲ τὴν πλατιὰ μάρφωσή του. Πολὺ ἀργὰ (1819-1821) πέρασε δύο χρόνια σπουδῶν στὴν Λειψία καὶ στὴν Γοτίγγη· ὕστερα ἐξαναγύρισε στὴν Βιέννη καί, ἀπὸ τὸ 1828 ὡς τὸ 1830, πῆρε στὴν Πίζα τοὺς πανεπιστημιακοὺς τίτλους του στὴν ἰατρικὴ καὶ στὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Τὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του τερματίζονται στὴν Ρώμη, ὅπου ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία. Τὸν ξαναβρίσκουμε καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, πρῶτον κάτοχο τῆς ἕδρας τῆς Γενικῆς Ἱστορίας. Πέθανε στὰ 1858. Ἡ περίπτωσή του δείχνει, καλύτερα ἀπὸ ὁποιανδήποτε ἄλλη, τὸν χαρακτήρα τῆς ἑλληνικῆς ἐμπορικῆς τάξης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα: εἶναι ἡ τάξη ποὺ θέλησε καὶ ἐδημιούργησε τὸν πλοῦτο, ὅσος εἶναι, τὴν πρόοδο καὶ τὴν ἐλευθερία τῆς Ἑλλάδας.

Εἴκοσι χρονῶν, ὁ Μανούσης διάβασε Herder, καὶ στὴν μελέτη του ποὺ προαναφέραμε τὸν μνημονεύει καὶ τὸν τιμᾶ: «τὸ κορυφαῖον σύγγραμμα εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἱστορίας εἶναι τὸ τοῦ περιφήμου Ἑρδέρου "Ἰδέαι περὶ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος". Τόμ. 4, ἐν Ρίγᾳ 1785-1791»... «τὸ ὁποῖον ἀναντιρρήτως δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς τὸ ἄριστον ἱστορικὸν σύγγραμμα τῶν νεωτέρων· ἐπειδὴ ποίου ἄλλου ἱστορικοῦ σύγγραμμα λέγει πρὸς τοὺς φιλοίστορας νέους δικαιότερα τὸ virtutem ex me disce puer (Virgil.) παρὰ τοῦ Ἑρδέρου; Ὅλαι αἱ θεωρίαι καὶ κρίσεις τοῦ συγγραφέως τούτου μαρτυροῦσιν τὴν καθαρωτάτην φιλοσοφίαν, τὴν μεγίστην ἀγχίνοιαν καὶ λαμπροτάτην σύνοψιν ὅλης τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους».

Ἔτσι, ὅ,τι στὰ μάτια τοῦ ἱστορικοῦ τῶν ἰδεῶν ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴ προσφορὰ τοῦ Herder στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, ἀρ-

χισε νὰ εἰσάγεται στὴν νεοελληνικὴ σκέψη· ἀλλὰ ἀπὸ τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἰσάγονται σ' αὐτὴν ταυτόχρονα, ὅπως διαπιστώνουμε, σημαντικὰ στοιχεῖα τοῦ ρωμαντισμοῦ καὶ τῆς ἱστοριοκρατίας.

Ἐδῶ ὅμως θὰ εἴχαμε τὸν πειρασμὸ νὰ διακρίνουμε, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, τὰ ἀφομοιώσιμα ἀπὸ ἕνα πολιτισμικὸ συλλογικὸ σῶμα προϊόντα καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅσα γίνονται δεκτὰ μὲ τὴν μεγαλύτερη προθυμία, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν ἀνταποκρίνονται σὲ καμμία βαθιὰ ἀναγκαιότητα τοῦ σώματος αὐτοῦ. Στὴν περίπτωσή μας, ξέρουμε ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶχε τὴν προδιάθεση νὰ υἱοθετήσει τὰ ρωμαντικὰ συνθήματα, ἀλλὰ οἱ ἱστορικοὶ ὅροι, ὁ νεοκλασικισμὸς ποὺ διαπότιζε ὅλο καὶ περισσότερο τοὺς λογίους σ' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν ἀρχόμενο αἰώνα, δὲν ἔδιναν ἀνοίγματα εὐνοϊκὰ γιὰ ρωμαντικὲς δραστηριότητες καὶ ἐκδηλώσεις: οἱ γεμάτες ρωμαντισμὸ ἔννοιες τὶς ὁποῖες ἐπρότεινε ὁ Herder, ἔννοιες δηλαδὴ ἰδιαίτερα (μυστικιστικὲς ἢ λαογραφικὲς (ἂς τὸ ποῦμε πρωθύστερα), ἀκόμα καὶ ἱστοριοκρατικὲς μὲ τὴν πιὸ στενὴ σημασία τοῦ ὅρου, δὲν εἶταν καμωμένες γιὰ νὰ ἑλκύσουν τοὺς Ἕλληνες λογίους. Ὁ δρόμος ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐξασφαλίσει μιὰ εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ ἀπὸ μέρους τους, περνοῦσε ὑποχρεωτικὰ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο· εἴμαστε σὲ πλήρη νεοκλασικισμό: οἱ ἀπόγονοι πλησιάζουν τοὺς προγόνους τους καὶ τείνουν νὰ ἑνωθοῦν μαζί τους χωρὶς νὰ ἀναζητοῦν ὁποιονδήποτε ἐνδιάμεσο κρίκο. Ἡ ὥρα τῶν ἀποφασιστικῶν ἐπιχειρημάτων δὲν εἶχε ἔρθει ἀκόμα, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητα κανεὶς δὲν ἀμφισβητοῦσε αὐτὴν τὴν καταγωγή: οὔτε ὁ λαογραφισμός, οὔτε ἡ ἱστοριοκρατία μποροῦσαν ν' ἀνθίσουν στὰ χρόνια 1810-1820 τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπασχολοῦν πρὸς τὸ παρόν.

Ἀλλὰ ὑπάρχουν, ἐπίσης, οἱ προσωπικὲς περιπτώσεις, καὶ ὑπῆρχαν, ἐπίσης, τὴν ἐποχὴ αὐτήν, οἱ ἄλλες δραστηριότητες τοῦ Herder οἱ ὁποῖες βρίσκονταν πιὸ κοντὰ στὴν κύρια ἑλληνικὴ θεματογραφία καὶ οἱ ὁποῖες, ἑπομένως, ἐπέτρεπαν στὴν φωνή του νὰ βρεῖ ἀπήχηση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες λογίους. Καὶ πράγματι, ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» τοῦ 1816 δημοσιεύει τὴν μετάφραση τῆς μακρᾶς μελέτης τοῦ Herder «Νέμεσις». Ἡ μετάφραση ὑπογράφεται μὲ ἕνα ἀρχικὸ Ζ· μοῦ φαίνεται πολὺ πιθανὸ νὰ πρόκειται γιὰ τὸν Ζηνόβιο Πώπ, ἕναν ἄλλον ἐμπορευόμενο νέο ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν λογοτεχνία, ποὺ διέμενε στὴν Βιέννη καὶ πού, τὸν ἴδιο αὐτὸν χρόνο, συνεργάσθηκε στὸ περιοδικό. Ἐδῶ ἔχουμε σημειώσεις τοῦ μεταφραστῆ· κατευ-

θύνουν τὴν σκέψη τοῦ κοινοῦ πρὸς τὸ κύριο ἔργο τοῦ Herder, τὶς «Ἰδέες», τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζεται μὲ μιὰ ἑλληνικὴ ἔκφραση ἀνάλογη πρὸς τὸ opus aureum. «Ὁ Ἔρδερος», λέγεται ἀκόμη ἐδῶ, «θέλγει τὸν ἀναγνώστην μὲ τὴν ἡδύτητα τῆς φράσεως, τὸν ζωογονεῖ μὲ τὴν κοίνωσιν τῶν πολυμαθεστάτων ἰδεῶν του καὶ τὸν διεγείρει περὶ τὸ καλὸν καὶ ἀγαθόν».

Τὸν ἴδιο αὐτὸν χρόνο, 1816, καὶ πάντοτε στὸ ἴδιο περιοδικό, τὸν «Λόγιο Ἑρμῆ», βρίσκουμε τὸ ὄνομα τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου νὰ ἀναφέρεται σὲ μιὰ περίπτωση ἰδιαίτερα χαρακτηριστική. Εἶταν ἡ στιγμὴ ὅπου μερικοὶ Ἕλληνες νέοι τῆς Βιέννης, μὲ τὴν ἐπίδραση τοῦ Kopitar πρῶτα καὶ τοῦ Haxthausen ὕστερα, μάθαιναν νὰ θαυμάζουν καὶ νὰ μελετοῦν τὸ δημοτικὸ τραγούδι, μυοῦνταν στὸ νέο πνεῦμα· οἱ κλασικιστὲς συμπατριῶτες τους, ποὺ δὲν τὰ συμπαθοῦσαν αὐτά, κορόιδευαν ταυτόχρονα καὶ τὶς ἀσχολίες καὶ τὰ τραγούδια. Δημοσιεύοντας λοιπὸν τὴν μετάφραση τῆς κριτικῆς ποὺ εἶχε γράψει ὁ Kopitar γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Leake «Researches in Greece», ὁ μεταφραστής, ὁ ὁποῖος πιθανότατα δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Θ. Μανούση, ἀναφέρει σὲ σημείωση τὶς «Stimmen» τοῦ Herder: καὶ αὐτὸς ἐπίσης τὸν χαρακτηρίζει περίφημο. «Φιλόσοφος ἀνήρ, φιλόσοφα φρονῶν, δὲν ἐντράπη παντελῶς συλλέγων τοιαῦτα τραγούδια, χαρακτηριστικὰ ὄχι μόνον τῆς ποιήσεως ἀλλὰ καὶ τῶν φρονημάτων τῶν ἐθνῶν». Τὸ σύνθημα ἔχει δοθεῖ· ἀλλὰ θὰ γίνει δεκτὸ πολὺ ἀργότερα, μόνον ὅταν θὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς συνείδησης τῶν Ἑλλήνων λογίων· θὰ δοῦμε ἄλλωστε, στὴ συνέχεια, μὲ πόση ἐμμονὴ ὁ Θ. Μανούσης ἔμεινε προσκολλημένος στὸ χερντερικὸ ἰδανικό του.

Στὸ μεταξύ, ἡ ἀπήχηση τοῦ Herder στοὺς Ἕλληνες λογίους ὀφείλεται πάντοτε στὶς μελέτες τοῦ γερμανοῦ στοχαστῆ, γύρω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα: στὰ 1820 ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» δημοσιεύει τὴν μετάφραση ἑνὸς ἄλλου κειμένου του γιὰ τὶς «Ἐξασκήσεις τῶν Ἑλλήνων περὶ τὰς Ἐπιστήμας». Ἡ μετάφραση εἶχε γίνει τὸν προηγούμενο χρόνο ἀπὸ τὸν Ἀναστάσιο Πολυζωίδη, ὅταν αὐτὸς παρακολουθοῦσε μαθήματα ἰατρικῆς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γοτίγγης. Ὁ Πολυζωίδης ἔκανε μιὰ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἔντιμη σταδιοδρομία, ἐξαιτίας τῆς ὁποίας, στὸ διάστημα ἀποφασιστικῶν χρόνων, ἔμεινε μακριὰ ἀπὸ τὶς φιλολογικές του ἀσχολίες· τελικὰ ὅμως ἄφησε ἱστο-

ρικὰ ἔργα (ἐρανίσματα πλουτισμένα μὲ χωρία ὅπου διαφαίνεται ἕνας προσωπικότερος τόνος) τὰ ὁποῖα ἐκτιμήθηκαν στὴν ἐποχή τους. Στὴν πραγματικότητα, γιὰ τοὺς νέους ἀνοιγόταν πιὰ ἕνας καινούργιος δρόμος, χαραγμένος ἀπὸ τὴν συμμετοχή τους στὸν Ἀγώνα. Ἐλάχιστοι στάθηκαν ὅσοι, ἔχοντας σωθεῖ ἀπὸ τὴν καταιγίδα, μπόρεσαν νὰ συνεχίσουν στὴν ἐλευθερωμένη χώρα τους τὶς προεπαναστατικές τους ἀσχολίες: καθὼς ἡ ἵδρυση ἑνὸς νέου κράτους προσέφερε δυνατότητες ἀνύπαρκτες στὸ παρελθόν, πολλοὶ ἀπὸ αὐτούς, ἑλκόμενοι πρὸς διοικητικὰ καθήκοντα, ἐγκατέλειψαν τὶς εἰδικότητες ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο τῶν σπουδῶν τους.

Ἀπεναντίας, στὰ μετεπαναστατικὰ χρόνια οἱ αἰτίες ἀναφορᾶς στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας πολλαπλασιάζονται σὲ τέτοιο σημεῖο, ὥστε ἡ παρουσία τοῦ Vico καὶ τοῦ Herder στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας νὰ φαίνεται ἀναγκαία. Ὁ φιλελληνισμὸς εἶχε χάσει ἀρκετὰ τὴν πρώτη του αἴγλη· μεταβαλλόταν τώρα σὲ δυσπιστία. Οἱ Ἕλληνες δὲν μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὶς ἀποφάσεις τῶν μεγάλων δυνάμεων γιὰ τὴν τύχη ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὸ νεοσύστατο κράτος. Τέλος, γιὰ ἀποκορύφωμα, ἀκόμα καὶ ἡ ἀρχαία κληρονομία τους γινόταν ἀντικείμενο ἀμφισβητήσεων. Τὸ ἔθνος αὐτὸ ποὺ εἶχε δράσει θαυμάσια στὸ διάστημα τοῦ Ἀγώνα, ἀποσπώντας τὶς ἐπευφημίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου, βρισκόταν τώρα ἀκρωτηριασμένο τόσο στὴν ἔννοια τοῦ χώρου ὅσο καὶ στῆς διάρκειας. Χρειαζόταν ἕνα νέο ξεκίνημα.

Τί ἔγινε ἢ τί δὲν ἔγινε στὸν πολιτικὸ τομέα, δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ· ἀλλὰ στὸ ἠθικὸ πεδίο, κυρίως, εἶταν σημαντικὸ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ὕπαρξη ἀδιαφιλονίκητων δεσμῶν ἀνάμεσα στὴν νέα Ἑλλάδα καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Κατὰ πρῶτο λόγο, ἡ ἱστορία προσφέρει τὴν συμβολή της· παράλληλα, ἡ ἔρευνα κοινῶν σημείων ἀνάμεσα στὰ ἤθιμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ στὰ ἤθιμα τῶν νεωτέρων θὰ δώσει πολύτιμα ἐπιχειρήματα. Ἡ διαχρονικὴ ἑνότητα παρουσίαζε μιὰ δυσκολία: ὑπῆρχε τὸ κενὸ τοῦ Βυζαντίου ποὺ ἔπρεπε νὰ καλυφθεῖ, ὥστε ν' ἀποκατασταθεῖ ἡ συνέχεια ἀνάμεσα στὸ παρελθὸν καὶ στὸ παρόν. Ἡ πολιτικὴ ἀποτελεσματικότητα τοῦ νέου κράτους μέσα στὴν εὐρωπαϊκὴ χορεία φαινόταν ἀμφισβητήσιμη· ἔπρεπε νὰ ὁρισθεῖ ὁ ρόλος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Βλέπουμε νὰ διαγράφεται ἕνα σύνολο, ἕνα σύμπλεγμα μελετῶν, τῶν ὁποίων τὸ γενικὸ

διάγραμμα ἔρχεται νὰ συμπέσει, ἀρκετὰ συγκεκριμένα, μὲ ὅ,τι ἀποτελεῖ τὴν κύρια προσφορὰ τῆς σκέψης τοῦ Herder στὴν νοοτροπία τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ φιλόσοφος θὰ παρακινήσει ἢ θὰ ἐνθαρρύνει τοὺς λογίους τῆς νέας Ἑλλάδας καὶ θὰ ἐνισχύσει τὰ ἐπιχειρήματά τους· νὰ ψάξουν μέσα στὸ ἑλληνικὸ παρελθόν, νὰ βροῦν καὶ νὰ ἐξάρουν τὴν ἀνώνυμη ποίηση τοῦ λαοῦ, νὰ ἀναζητήσουν τὶς ἀρχαῖες πηγές, τὰ κοιτάσματα, μοντέρνα ἔθιμα μέσα στὰ ἀρχαῖα ἤθη· νὰ ἀνακαλύψουν τὴν ἰδιοφυία τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς. Θὰ προσανατολίσει τὴν ἔρευνα πρὸς τὴν ἱστορία, ἰδιαίτερα τὴν μεσαιωνική, πρὸς τὴν ἀνακάλυψη, μέσα ἀπὸ τοὺς αἰῶνες, τῆς ξεχωριστῆς ἰδιοφυίας τοῦ ἔθνους καί, συνεπῶς, τῆς ἀποστολῆς τὴν ὁποία τὸ ἔθνος ἔχει νὰ ἐκπληρώσει. Καί, πρὶν ἀπ' ὅλα, θὰ βοηθήσει τοὺς θεωρητικοὺς τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ δώσουν ἕνα νόημα στὴν ἱστορία, πράγμα ἀναγκαῖο γιὰ ν' ἀποκτήσουν ἔρεισμα ὅλες αὐτὲς οἱ ἔρευνες.

Μὲ αὐτοὺς τοὺς ὅρους, ἡ θέση του εἶναι ἐξασφαλισμένη μέσα στὸν κόσμο ποὺ ἀπεργάζεται τὴν ἑλληνικὴ διδασκαλία, στὴν ὁποία ὁ Herder θὰ κληθεῖ νὰ συμβάλει. Φυσικά, γιὰ λόγους ποὺ ἀφοροῦν ἰδιαίτερα στὴν Ἑλλάδα, μπορεῖ νὰ ἔχει προπορευθεῖ ὁ Vico, ἀλλὰ ὄχι κατὰ πολύ: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἀφοῦ βρισκόμαστε στὸ δεύτερο τρίτο τοῦ αἰώνα, ἡ χρονικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τοὺς δύο στοχαστὲς τείνει νὰ ἐκλείψει (χάρη, ἐπίσης, στὴν καθυστέρηση τὴν ὁποία γνωρίζει ἡ ἐπιβολὴ τοῦ Vico)· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸν γερμανισμὸ εἶχαν γίνει πολὺ πιὸ στενές, κιόλας ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο στὸ διάστημα τῆς βασιλείας τοῦ Ὄθωνα. Ὁπωσδήποτε, ἡ πρωταρχικὴ ἰδιότητα τοῦ Herder, γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, θὰ ἔρθει γλήγορα σὲ πρῶτο ἐπίπεδο ἀνάμεσα στοὺς εἰδικούς, ἐνῶ, παράλληλα, ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος θὰ ἐξακολουθήσει νὰ κατέχει μιὰ διακριτικὴ θέση στὸν τομέα τῆς γενικῆς λογοτεχνίας. Θὰ προσθέσω πὼς μιὰ τέτοια ἀντίθεση γίνεται ἰδιαίτερα αἰσθητή, ὅταν μπορεῖ νὰ διαβάσει κανείς, σ' ἕνα καλὸ φιλολογικὸ περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς, στὰ 1848, σὲ μιὰ στιγμὴ ὅπου οἱ Ἕλληνες λόγιοι εἶχαν σὲ μεγάλη ἐκτίμηση τὴ σκέψη τοῦ Herder, πὼς «τὰ συγγράμματά του, ἐξυμνηθέντα ἄλλοτε ὑπερβαλλόντως, ἐλησμονήθησαν σήμερον».

Ἡ πέμπτη καὶ ἕκτη δεκαετία τοῦ αἰώνα, οἱ ὁποῖες συμπίπτουν μὲ τὴν ἰσχυρότερη ὁρμὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ, θὰ γνωρίσουν

τὴν πιὸ ἔντονη παρουσία τῆς σκέψης τοῦ Herder στὴν ἀνάπτυξη τῆς νεοελληνικῆς ἰδεολογίας. Δὲν πρόκειται μόνο γιὰ παραθέματα ἢ γιὰ σκόρπιες μνεῖες, ἀλλὰ προπάντων γιὰ προσεγγίσεις μὲ τὶς ἰδέες ποὺ ἀναπτύσσονταν στὴν Ἑλλάδα ἢ μὲ τὴν ἱστορία τῆς χώρας. Στὰ 1841 εἶχε κυκλοφορήσει ἕνα βιβλίο μὲ τὸν τίτλο «Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας»· εἶναι ἀφιερωμένο στὴν μνήμη τοῦ Vico. Μολονότι τὸ ἔργο δὲν ὀνομάζει τὸν Herder, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι, ἀπὸ αὐτὴν τὴν χρονιὰ καὶ πέρα, ὁ Γερμανὸς φιλόσοφος ἔχει τὴν ὀργανική του θέση μέσα στὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ νέου κράτους.

Ὁ Θ. Μανούσης εἶχε μείνει πιστὸς στὶς ἰδέες ποὺ ἐσημάδευσαν τὴν νεότητά του: στὰ 1840, τὸ περιοδικὸ «Ἐρανιστὴς» δημοσιεύει δύο μελέτες, γραμμένες ἀπόλυτα μὲ τὸ πνεῦμα τοῦ Herder, ἀλλὰ σχετικὲς μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα: «Περὶ τῶν ἀσμάτων τοῦ λαοῦ εἰς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας» καὶ «Περὶ τῶν παροιμιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων». Οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ Herder οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ συγγραφέα ἀναφέρονται. Τὰ ἄρθρα, ὅπως τὰ περισσότερα στὸ περιοδικὸ τοῦτο, εἶναι ἀνώνυμα· ὑπογράφονται μὲ ἕνα ἁπλὸ Μ. Ὡστόσο, στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, ὁ συγγραφέας θυμίζει σὲ μιὰ σημείωση (σὲ πρῶτο πρόσωπο) τὴν προσφορά του στὴν συναγωγὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν: «οἱ ἀναγνῶσται γνωρίζουν ἀναμφιβόλως τήν, κατὰ προτροπὴν γνωστοῦ Γερμανοῦ συγγραφέως, παρ' ἡμῶν ἐν Βιέννῃ γενομένην, καὶ ὕστερον ὑπὸ τοῦ Φωριέλου ἐν Παρισίοις μὲ πολλὴν κρίσιν καὶ φιλοκαλίαν ἐκδοθεῖσαν συλλογὴν τῶν νέων ἑλληνικῶν τραγῳδίων». Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ πρόκειται, ἐδῶ, γιὰ τὸν Goethe, ἀλλὰ ὑπάρχουν σοβαρὲς πιθανότητες νὰ ὑπονοεῖται ὁ Kopitar· ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, μποροῦμε νὰ συγκρατήσουμε τὴν δήλωση αὐτή, ἡ ὁποία συνδέει ἄμεσα τὴν ἑλληνικὴ λαογραφικὴ δραστηριότητα μὲ τὴν χερντερικὴ παράδοση. Ὁ Μανούσης, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσε ἐλάχιστα ὅσο ζοῦσε καὶ ὁ ὁποῖος, στὸ θάνατό του, ἄφησε ἐντολὴ νὰ καταστραφοῦν τὰ χαρτιά του, εἶχε πάντως μία τουλάχιστον ἀκόμη εὐκαιρία νὰ ἐκδηλώσει τὸν σεβασμό του γιὰ τὴν μνήμη τοῦ Herder· στὰ 1849, σ' ἕναν λόγο του στὴν ἐτήσια ἑορτὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὸν ἀναφέρει γιὰ νὰ τιμήσει καλύτερα τὴν πόλη· τὸ παράθεμα, αὐτὴ τὴν φορά, εἶναι παρμένο ἀπὸ τὶς «Ideen».

Στὰ 1843, τὸ ἴδιο περιοδικὸ «Ἐρανιστὴς» δημοσιεύει μιὰ

μακρὰ μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς ἱστορικῆς φιλοσοφίας», ὑπογραμμένη μὲ τρία ἀρχικὰ ποὺ πρέπει νὰ διαβασθοῦν: Πέτρος Βράιλας Κερκυραῖος· ἔτσι παρουσιάζεται στὴν χερντερικὴ βιβλιογραφία, μετὰ τὸν Θ. Μανούση, ὁ δεύτερος Ἕλληνας λόγιος ποὺ ἐνέργησε μὲ συνέπεια γιὰ τὴν ἀκτινοβολία τῆς σκέψης τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Βράιλας ἀφιερώνει στὸν Herder τρεῖς πυκνὲς σελίδες, ὅπου ἐκθέτει τὶς ἀρχές του καὶ ἐκφράζει τὶς ἐπιφυλάξεις του γι' αὐτές. Ὡστόσο, σὰν εἶδος εἰσαγωγῆς, συγκρίνει τὸν Herder μὲ τὸν Vico, καὶ ὁ παραλληλισμὸς ἀποβαίνει σὲ ὄφελος τοῦ πρώτου: «Ὀφείλομεν δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἐὰν ὁ Βίκος ἐπενόησε τὴν ἐπιστήμην καὶ πρῶτος ἀπέδειξε δυνατὴν τὴν ὕπαρξίν της, ὁ Ἔρδερος ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἐπλησίασεν εἰς τὰς ἀληθεῖς ἀρχὰς αὐτῆς καὶ εἰς τὴν μέθοδον καθ' ἣν πρέπει νὰ ρυθμίζηται πᾶσα περὶ τῶν τοιούτων μελέτη».

Ὁ Βράιλας εἰδικεύθηκε λίγο - πολὺ στὴν φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, στὸ μέτρο ὅπου οἱ γενιὲς ἐκεῖνες μπόρεσαν νὰ περιορισθοῦν σ' ἕναν τομέα μόνο: γεννημένος τὸ 1812, στὴν Κέρκυρα, ἔλαβε μόρφωση ἰταλικὴ καὶ γαλλική. Στὴ συνέχεια ἔγινε διαδοχικὰ δικαστής, καθηγητὴς τῆς φιλοσοφίας, βουλευτής, ὑπουργός, διπλωμάτης. Πέθανε τὸ 1884 στὸ Λονδίνο, ὅπου εἶταν πρέσβυς τῆς Ἑλλάδας. Στὴν φιλοσοφία ἐστάθηκε ἐκλεκτικός. Στὰ 1853 ἀποδέχεται τὴν γνώμη τοῦ Herder, κατὰ τὸν ὁποῖο ὁ φιλόσοφος τῆς ἱστορίας ὀφείλει νὰ ἀρχίζει τὴν μελέτη του ἀπὸ τὴν γνώση τοῦ ὑλικοῦ σύμπαντος. «Ὁ μέγας Ἔρδερος», λέει, καὶ «εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀθανάτου πονήματός του». Στὰ 1859-1860 ἔκανε ἕνα μάθημα φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, ὅπου, φυσικά, ἀνέπτυξε τὴν χερντερικὴ θεωρία.

Ἀλλὰ δὲν νομίζω ὅτι ὑπάρχει λόγος νὰ ἀναζητήσουμε παραπέρα τὰ χνάρια τῆς παρουσίας τοῦ Herder στὴν Ἑλλάδα. Χάρη στὸν Βράιλα κυρίως, ἡ σκέψη του καὶ ἡ φυσιογνωμία του ἐπιβλήθηκαν στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῆς χώρας, περίπου κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ καθόρισε ἡ διεθνὴς φιλοσοφικὴ γνώμη· ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἰδιαίτερη προσφορά του στὴν διαμόρφωση τῆς κατεστημένης ἑλληνικῆς ἰδεολογίας στάθηκε στὸ ἔπακρο ἀποφασιστική, ἀφοῦ οἱ δύο σημαντικότερες ἐκδηλώσεις τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, δηλαδὴ ἡ ἱστοριοκρατία καὶ ὁ λασγραφισμός, ἔχουν κάθε λόγο, ὡς πρὸς τὴν γένεσή τους, νὰ προσγράφονται στὸν Herder. Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα, μπο-

ροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁ ἱστορικὸς ρόλος τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου στὴν Ἑλλάδα ἔληξε· ὅλα αὐτὰ γινόταν κατὰ τὸ 1860, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, μεγαλοφυὴς ρωμαντικὸς ἱστορικός, ἄρχιζε νὰ δημοσιεύει τὴν δική του «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», ὅπου οἱ νέες ἑλληνικὲς ἀξίες ἔμελλαν νὰ βροῦν τὴν ὁριστική τους μορφή. Ὁ λαογραφισμός, πρὶν ἀκόμη ὀνοματισθεῖ, ὅπως εἶπα πρίν, εἶχε κάνει, καθὼς εἴδαμε, τὶς πρῶτες του ἐμφανίσεις ὡς ἀμυντικὸ ὅπλο ἐνάντια στὰ χτυπήματα ποὺ δεχόταν ἡ διαχρονικὴ ἑνότητα τῆς Ἑλλάδας· μερικὰ χρόνια ἀργότερα, θὰ κωδικοποιηθεῖ καὶ αὐτὸς μὲ τὴν σειρά του ἀπὸ ἕναν ἄλλο μεγάλο ρωμαντικό: τὸν Νικόλαο Πολίτη, ἱδρυτὴ τῶν λαογραφικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα. Στὸ βάθος τῶν ἰσχυρῶν αὐτῶν κινημάτων, τὰ ὁποῖα μένουν πάντοτε ἐπίκαιρα, ἡ μορφὴ τοῦ Herder διακρίνεται καθαρὰ στὰ μάτια τοῦ ἱστορικοῦ.

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

1. ΕΞΗΓΗΣΗ ΤΟΥ ΤΙΤΛΟΥ

Όταν, προκειμένου γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας, χρησιμοποιοῦμε μιὰν ἔννοια σὰν κι αὐτὴν ποὺ τιτλοφορεῖ τὰ εἰσαγωγικὰ τοῦτα λόγια, δηλώνουμε κιόλας ὅτι μερικὲς γενικὲς ἀντιλήψεις κυβερνοῦν ἐκ τῶν προτέρων τὴν σκέψη μας. Ἀλλωστε, τόσο σ' αὐτὴν τὴν ἐπιστήμη, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλη, ὅπως καὶ σ' ἀκέρια τὴν πνευματικὴ ζωή, ἀναζητοῦμε μόνο ἐκεῖνο ποὺ μᾶς εἶναι κιόλας γνωστό: ἡ τύχη εἶναι ἀσήμαντος συντελεστὴς στὰ ἐπιστημονικὰ πράγματα· μόνο ὅταν ρωτοῦμε ἔχουμε τὴν ἐλπίδα νὰ λάβουμε ἀπαντήσεις. Ἔτσι καὶ στὴν περίπτωση αὐτήν: ὅταν λέμε «ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του», νοοῦμε κιόλας ὅτι πιστεύουμε στὴ σημασία τοῦ Κοραῆ, ὅτι τὸν τοποθετοῦμε σὰν κεντρικὸ πρόσωπο μέσα στὴν ἐποχή του. Κι ἀκόμη νοοῦμε μιὰ διπλὴ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ τοὺς συγχρόνους του, τοὺς λίγο παλαιότερους καὶ τοὺς λίγο μεταγενέστερους: ὁ Κοραῆς ἐπῆρε κάτι ἀπὸ τὴν ἐποχή του, κι ὁ Κοραῆς ἔδωσε κάτι στὴν ἐποχή του. Γιὰ νὰ ἐξαντλήσουμε, λοιπόν, τὸ περιεχόμενο τῶν ὑποσχέσεων ὅσες παρέχει ὁ τίτλος μας, ἐπόμενο θὰ εἴταν νὰ ἀπασχοληθοῦμε μὲ τρία θέματα: νὰ ἐξακριβώσουμε, πρῶτα, τὴν κατάσταση τοῦ κόσμου —στὸ συγκεκριμένο σημεῖο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει— τὴν στιγμὴ ὅπου πάει νὰ παρουσιασθεῖ ὁ Κοραῆς, νὰ δοῦμε ποιές δυνάμεις ἀναμιόχλευαν, ἀνάδευαν τότε τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, καὶ νὰ γνωρίσουμε ποιές ἀπ' αὐτὲς μποροῦσαν νὰ καταστοῦν οἰκεῖες στὸν Κοραῆ καὶ ἀποδοτικὲς γιὰ τὴν δική του ἰδιοσυγκρασία. Ἕνα στάδιο πιὸ πέρα θὰ εἴταν ἡ μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ καὶ τῶν συγχρόνων του καὶ τῆς προσφορᾶς τους στὴν παιδεία: τί ἐπῆραν, καὶ τί τὸ ἔκαναν· νὰ ξεχωρίσουμε τὴν συμβολὴ τοῦ Κοραῆ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα πο-

λιτιστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐποχῆς του, νὰ διαπιστώσουμε ἂν, καὶ πόσο, ἐστάθηκε ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δημιουργοῦν τὴν ἱστορία. Γιατί, βέβαια, ἀφοῦ πιστεύουμε ὅτι πρῶτα γνωρίζουμε κάτι καὶ κατόπι τὸ ἀναζητοῦμε, ἀνάγκη εἶναι σὲ κάποια στιγμὴ νὰ δικαιώσουμε πειραματικὰ τὴν ἄποψή μας, ἂν ὄχι τίποτε ἄλλο, τουλάχιστον νὰ κάνουμε μιὰ «ἐπίδειξη» τῆς θεωρίας μας· θὰ ἔμενε τότε νὰ δεῖ κανεὶς ἀκριβῶς ποιά παρουσιάζεται ἡ προσφορὰ τοῦ Κοραῆ στὴν ἐποχή του, σὲ ποιά σημεῖα τὸ προσωπικό του ἔργο ἐπηρέασε τὴν ἐξέλιξη τῶν φαινομένων ὅσα τὸ ἀκολούθησαν, ποῦ ἐπέτυχε, ποῦ ἀστόχησε.

Ὁ τίτλος, λοιπόν, μαρτυρεῖ γιὰ τὸ περιεχόμενο τῆς μελέτης μας μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια καὶ καθορίζει σὲ κάποια προσέγγιση καὶ τὸ σχῆμα της. Ὡστόσο, μᾶς δίνει καὶ κάτι ἄλλο ἀκόμη: μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὡς ἕνα σημεῖο μαρτυρεῖ καὶ γιὰ τὴν μορφὴ τοῦ Κοραῆ, ὅπως τὴν βλέπει ὁ ἱστορικός του. Ταξινομοῦμε κάποτε τοὺς ἱστορικοὺς ἀνθρώπους —ἂν ὄχι καὶ τοὺς ἄλλους— σὲ μερικὲς μεγάλες ὁμάδες. Εἶναι ὁ στοχαστής, εἶναι ὁ κριτικός, εἶναι ὁ δημιουργός. Ὁ Κοραῆς ἀνήκει στοὺς δημιουργούς. Ἀλλὰ κι ἐκείνους πάλι μποροῦμε, σχηματικὰ πάντοτε, νὰ τοὺς ὑποκατατάξουμε· ἔχουμε τὸν τύπο τοῦ ἀγωνιστῆ, ποὺ παλεύει γιὰ τὴν χαρὰ τῆς πάλης· ἔχουμε τὸν φιλόδοξο, ἢ φιλόπρωτο, ποὺ δημιουργεῖ γιὰ νὰ ἀποκομίσει κάποια προσωπικὰ ὠφελήματα, σὲ ὁποιοδήποτε ὑψηλὸ ἐπίπεδο· τέλος εἶναι κι ὁ δημιουργὸς ποὺ χαίρεται τὸ συντελεσμένο ἔργο. Σ' αὐτὴν τὴν τελευταία κατηγορία ἀνήκει ὁ Κοραῆς: οὔτε ἡ χαρὰ τῆς δράσης, οὔτε ἡ χαρὰ τῆς νίκης, ἀλλὰ ἡ χαρὰ τῆς πραγματοποίησης. Καὶ κατεξοχὴν τοῦ τύπου αὐτοῦ δημιουργὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὴν ἐποχή του· ρεαλισμὸς καὶ πραγματοποίηση, ἔννοιες σχετικές, τραβοῦν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη: ὁ πραγματοποιός, γιὰ νὰ μπορέσει νὰ φθάσει στὸν σκοπό του, νὰ ἱκανοποιήσει τὴν ἐσωτερική του ἀναγκαιότητα, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι καὶ ρεαλιστής, νὰ στηρίζεται σὲ μεγάλη ἀναλογία ἐπάνω σ' ἐκεῖνο ποὺ ὑπάρχει, γιὰ νὰ θεμελιώσει τὸν κόσμο του τὸν καινούριο. Καὶ καθώς, πάλι, στηρίζεται στὴν πραγματικότητα, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὸ ἔργο του εἶναι πραγματικὸ καὶ γόνιμο, ἀφήνει πίσω του ἀχνάρια βαθιά. «Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του», σημαίνει, λοιπόν, ἀκόμη, ὅτι ὁ Κοραῆς ἔζησε τὴν ἐποχή του, τὰ προβλήματά της, τὶς δυνατότητες καὶ ἐπίσης ὅτι ἔπλασε τὴν ἐποχή του, ὡς κάποιο ση-

μειο ποὺ μένει νὰ ἐξακριβωθεῖ, σύμφωνα μὲ τὴν προσπάθειά του.

Ὅμως στὶς γενικὲς αὐτὲς ἔννοιες ἀντίκρυ, καλὸ εἶναι νὰ παραθέσουμε καὶ τὶς παραπληρωματικές τους, γιὰ νὰ ἔχουμε ἀκέρια τὴν εἰκόνα μιᾶς ἐποχῆς, τῆς ὁποιας ἐποχῆς. Ἔχει λεχθεῖ, καὶ τὸ πιστεύω ἀνεπιφύλακτα, ὅτι οἱ ἐποχὲς δὲν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς λύσεις τὶς ὁποῖες προσφέρουν στὰ ἰδιάζοντα προβλήματά τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἴδια αὐτὰ τὰ προβλήματα. Σ' ἕναν τεράστιο λέβητα ὅλα τὰ ἐπίκαιρα ζητήματα ἀνακατεμένα τείνουν νὰ πάρουν μορφή· ὁ ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ τὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς του μπορεῖ πάντως νὰ ἀνασύρει ἀπὸ τὸν τεράστιο λέβητα κάθε λογῆς λύσεις, κάθε λογῆς δυνατότητες· ἡ πρωτοτυπία του δὲν θὰ εἶναι ἀπόλυτη: θὰ εἶναι πρωτοτυπία ἐπιλογῆς, συνδυασμοῦ, δηλαδὴ σὲ τελευταία ἀνάλυση πρωτοτυπία μορφῆς. Σχολεῖα, ἡ προσφορὰ τῶν κλασικῶν, ἡ σημασία τοῦ ἐντύπου, ἔννοιες τὶς ὁποῖες θὰ ἀπαντήσουμε ἐπανειλημμένα στὴν συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς, εἶταν κοινοὶ τόποι τῆς ἐποχῆς τοῦ Α. Κοραῆ· θὰ εἶταν πολὺ μεγάλη ἀφέλεια νὰ ἐνομίζαμε ὅτι ἐκεῖνος τὶς παρουσίασε στὸν ἑλληνισμὸ τῶν χρόνων 1800, καθὼς ἀντίστοιχα θὰ ἐφανέρωνε βαθύτατη ἄγνοια τῶν φαινομένων τοῦ καιροῦ του. Ἄλλωστε, κι ἂν δὲν τὸ ξέραμε, κι ἂν δὲν τὸ ὑποπτεύαμε, πάλι θὰ εἴχαμε τοὺς ἀντιπάλους του νὰ μᾶς τὸ πληροφορήσουν: στὰ 1814, ἕνας ἀπὸ τοὺς πλέον ἀξιόλογους ἀρχαϊστὲς τοῦ καιροῦ, γράφει τάχα πρὸς τὸν Κοραῆ, καὶ παραλληλίζει τὴν δράση του μὲ τὴν δράση τοῦ Δούκα, τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ ἀρχαϊσμοῦ· μερικὰ χωρία εἶναι χαρακτηριστικά.

«Σὺ μὲν γάρ», γράφει ὁ Κομμητᾶς, «μεταφράσας τὸν Βεκκαρίαν, τύποις ἐξέδωκας, σύγγραμμα τῷ ὄντι ὑψίνουν μέν, καὶ τοῖς ἐν τέλει, ὡς ἂν εἴποι τις, ἀληθῶς ἀναγκαῖον, οὐ πάνυ δὲ βατόν, οὐδ' αὐτοῖς, οἶμαί γε, τοῖς μετρίως πεπαιδευμένοις· ὁ δὲ Δούκας Γραμματικὴν ἐκ πολλῆς μεταβολῆς τῆς συνήθους καχεξίας ἐξέδωκεν, ἐπίτομον μὲν ἐς τὰ μάλιστα, εὐστόχως δὲ ὑπανοίξασαν τὴν πρὸς τὸ τέλος ὁδόν, τῶν περιττῶν ἐκείνων, καθάπερ τὴν τοῦ Αὐγίου κόπρον, εὐτυχῶς ἐκκαθάρας· τρὶς γὰρ ἀνὰ δισχιλίας ἐκδοὺς ἐν ὀκτὼ ἔτεσι, πάσας, ὀλίγων δεουσῶν, διενείματο. Καὶ σὺ μὲν τὰ Ἐρωτικὰ Ἡλιοδώρου δίτομον βιβλίον ἐκδοῦναι προείλου» ... «Δούκας δὲ τὸν τῶν συγγραφέων δεινότατον παραφράσας» ... «ἐν δέκα τόμοις ἐξέδωκεν»... «Σὺ μὲν τοῦ Αἰλιανοῦ αὖθις ἱστορίαν, καὶ τοὺς ἄλλους αὐτόθι, ὡς

Πρόδρομον τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, μονότομον»... «ἐκεῖνος δὲ τὴν Ρωμαϊκὴν ἱστορίαν τοῦ Εὐτροπίου»... «Σὺ Ἰσοκράτην»... «ἐκεῖνος δὲ Ἀρριανοῦ τὰ σωζόμενα»... «Καὶ σὺ μὲν Πολυαίνου τὰ στρατηγήματα· ἐκεῖνος δὲ Μάξιμον τὸν Τύριον ἐξεπόνησε. Σύ, Αἴσωπον· ἐκεῖνος, Δίωνα τὸν Χρυσόστομον τρίτομον». Καὶ συνεχίζει μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, καὶ γιὰ νὰ μειώσει τὴν προσπάθεια τοῦ Κοραῆ, καὶ γιὰ νὰ δείξει τὰ ἀντεθνικά, καθὼς θὰ ἐλέγαμε σήμερα, ἀποτελέσματά της, ἀλλὰ ἰδίως γιὰ νὰ ἀποδείξει ὅτι καὶ τοῦ Δούκα ἡ προσπάθεια, ἀνάλογη σὲ ὅλα, εἶταν ἐπὶ πλέον ἐθνικὴ καὶ καρποφόρα. Ἐμεῖς δὲν ἔχουμε λόγο νὰ συνεχίσουμε· τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς μᾶς δείχνουν χωρὶς ἀμφιβολία καιμιὰ ὅτι εἴτε στὴν μιὰν ἄκρα βρισκόμαστε μὲ τὸν Δημητράκη Φωτιάδη, εἴτε στὴν ἄλλη μὲ τὸν Δούκα, εἴτε τὴν «μέσην ὁδὸν» θελήσουμε νὰ πορευθοῦμε μὲ τὸν Ἀδ. Κοραῆ, ἀκριβῶς τὰ ἴδια προβλήματα, καὶ συχνὰ τὶς ἴδιες λύσεις, θὰ βροῦμε νὰ προτείνονται ἢ καὶ νὰ ἐφαρμόζονται.

Ἔτσι, τὸ πρῶτο μας ἔργο θὰ πρέπει νὰ εἶναι νὰ ἐπιδιώξουμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν ἐποχὴ αὐτὴν γιὰ τὴν ὁποία πρόκειται νὰ μιλήσουμε, νὰ καταλάβουμε ποιά εἶναι τὰ συστατικά της, ποιά εἶναι ἡ ἰδιοτυπία της, καὶ νὰ ἐξακριβώσουμε ἂν παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα ὅσα ἐπιτρέπουν νὰ γίνεται λόγος γιὰ μιὰν εἰδικὴ μονάδα μέσα στὸν χρόνο, εἴτε ἐποχὴ τὴν ποῦμε, εἴτε αἰώνα, εἴτε περίοδο, εἴτε γενιά. Γιατὶ δὲν πρόκειται, ἐδῶ, ἁπλά, γιὰ μιὰ χρονικὴ διαίρεση, ἀλλά, πολὺ πιὸ θεωρητικά, γιὰ μιὰ τομὴ μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνο, τῆς ὁποίας ἔχουμε τώρα νὰ διαπιστώσουμε τὴν νομιμότητα.

Καὶ νομίζω ἀληθινά, ὅτι ὄχι μόνο ἡ ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ ἔχει κάθε δικαίωμα νὰ πάρει μιὰν ἐντελῶς συγκεκριμένη θέση μέσα στὴν ἱστορία μας, ἀλλὰ ὅτι, ἐπιπλέον, εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ τυπικές, τὶς πιὸ χαρακτηριστικὲς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Μέσα στὰ μακρὰ χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τὰ 1748, δηλαδή, ὡς στὰ 1833, κλείνονται μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς σελίδες ἀπὸ ὅσες εὐτύχησε νὰ γράψει τὸ γένος μας. Μέσα στὰ ὀγδονταπέντε αὐτὰ χρόνια, ἀναρίθμητα εἶναι τὰ περιστατικὰ ὅσα μᾶς σταματοῦν καὶ μᾶς ἀναγκάζουν νὰ τὰ ἀπομονώσουμε καὶ νὰ τὰ ἐξετάσουμε. Ἀπότομες μεταβολές: αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν βιβλίων ποὺ ἐκδίδονται, αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν λογίων, αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σχολείων, αὔξηση τοῦ ἐθνικοῦ

πλούτου, ὁ Ρήγας, ὁ Ἀγώνας, ἡ ἀνεξαρτησία. Ἀνάλογα καὶ σὲ παγκόσμια κλίμακα: ἡ Ἐπανάσταση τῆς Ἀμερικῆς, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, οἱ ἀνασκαφὲς τοῦ Ἡρακλείου τῆς Καμπανίας καθὼς καὶ τῆς Πομπηίας, ποὺ ἀποκαλύπτουν τὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ στρέφουν πρὸς αὐτὲς τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ μεγάλου κοινοῦ, οἱ ναπολεόντιοι πόλεμοι, ὁ ρωμαντισμός. Ἀνάλογα καὶ οἱ ποιοτικὲς μεταβολὲς μέσα στὸν ἑλληνισμό: ἡ μετατόπιση τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, ἡ μεταβολὴ τῶν πνευματικῶν ἐνδιαφερόντων ὅπως ἐκδηλώνεται μέσα στὴν βιβλιογραφία τοῦ καιροῦ, τὸ ξεκίνημα τῆς νέας μας λογοτεχνίας. Ὅλα αὐτὰ σημαδεύουν μιὰ βαθιά, ἀξιόλογη, τομὴ μέσα στὸν ἑλληνικὸ χρόνο, ἀνάλογη τῆς ὁποίας θὰ μπορούσαμε νὰ θεωρήσουμε, μὲ τὶς μεταβολὲς τὶς ὁποῖες ἀπαιτοῦν οἱ διαφορετικοὶ ὅροι, τὴν πτώση τῆς Πόλης καὶ τὴν πρόσφατη Κατοχή· ἂς σημειωθεῖ, πάρεργα, ὅτι ἀπὸ τὴν ἄποψη τὴν δημιουργικὴ ἡ πιὸ γόνιμη εἶναι ἐκείνη ποὺ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς μελέτης μας.

Τὰ περιστατικὰ αὐτὰ μᾶς πείθουν βέβαια, ὁλότελα, γιὰ τὴν σημασία τῆς τομῆς ποὺ ἐπιχειρεῖται ἐδῶ· ὡστόσο ὑπάρχει καὶ μιὰ ἄλλη παρατήρηση ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη, καὶ μᾶς ἐνδιαφέρει καὶ αὐτόνομα: δὲν εἴμαστε μονάχα ἐμεῖς ποὺ ἔχουμε τὴν ἀντίληψη τοῦ μεγαλείου τῶν χρόνων 1750 μὲ 1830: πολὺ χαρακτηριστικὸ εἶναι νὰ βλέπουμε ὅτι ταυτόχρονα μὲ τὰ γεγονότα, ἢ μὲ μιὰν ἐλάχιστη προοπτική, οἱ ἄνθρωποι, ὅσοι στοχάζονταν ἐπάνω στὰ ζητήματα αὐτά, εἶχαν ἀπόλυτη τὴν συνείδηση τῶν μεγάλων ὡρῶν τὶς ὁποῖες ἐζοῦσαν. Ὁ Κοραῆς ὁ ἴδιος, στὸ περίφημο γαλλικὸ ὑπόμνημα τοῦ 1803, ὁρίζει ὅτι ἡ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνισμοῦ ἄρχισε πρὶν ἀπὸ καμμιὰ πενηνταριὰ χρόνια, δηλαδή, ἀκριβῶς στὰ μισὰ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Παρόμοια διαπιστώνει μὲ ἐνθουσιασμό, λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1815: «δὲν ἔμεινεν ἀμφιβολία, πλὴν εἰς τὰς κεφαλὰς τῶν μωρῶν, ἢ τῶν κακῶν, ὅτι ἔφθασε καὶ τῶν Γραικῶν ὁ καλὸς καιρός· καὶ ἔφθασε μὲ τόσην ὁρμὴν ὥστε καμμία δύναμις ἀνθρώπινος δὲν εἶναι πλέον καλὴ νὰ μᾶς ὀπισθοποδίσῃ». Στὰ ἴδια χρόνια, ἡ διαπίστωση αὐτὴ κοντεύει νὰ γίνει κοινὸς τόπος: «...Καὶ δή, χάρις τῷ κρείττονι: ἐξ αὐτῶν μάλιστα τῶν ἡμερῶν ἄρχεται φανερώτερον ὁ τοῦ βελτίονος Πίθου καιρός. Νῦν ἤδη Ἡγεμόνες καὶ Δυνατοὶ μὲ βασιλικὸν καὶ φιλάνθρωπον δόγμα, περιθάλπουσι τὴν Ἑλλάδα, φροντίζοντες κατὰ τὸ δυνατὸν διὰ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς αὐτὴν αἱ Μοῦ-

σαι. Νῦν ἤδη πολλοὶ φιλόμουσοι, φιλογενεῖς καὶ εὐεργετικοὶ ἄνδρες ἐγείρουσι καὶ συστήνουσι Μουσεῖα, δαπανῶσι καθ' ἑκάστην ἀφθόνως εἰς ἐκτυπώσεις βιβλίων, διανέμουσιν αὐτὰ δωρεὰν εἰς τὸ γένος, καὶ κατὰ πάντα τρόπον ζητοῦσι τὴν ἀναπτέρωσιν τῆς Ἑλλάδος, καὶ τὴν βελτίωσιν τῆς αὐτῶν πατρίδος. Νῦν ἤδη νέοι καὶ ἱεροί τινες ἄνδρες, ἀφίνοντες τὴν φιλτάτην πατρίδα, σπεύδουσι μακράν, ὅπου ἐμφιλοχωροῦσιν αἱ Μοῦσαι, κἀκεῖ δαπανῶσιν ἄφθονα χρήματα, μοχθοῦσι καὶ σπουδάζουσι νὰ μετακομίσωσιν, οὐχὶ ἐν μικρᾷ λάρνακι μικρά τινα ζώπυρα, ἀλλ' ὅλον αὐτὸ τὸ σύνταγμα τῶν Μουσῶν, καὶ ὅσον οὔπω, ἂν θεὸς θέλῃ, ἐλπίζεται εἰς τὴν Ἑλλάδα μία εὐτυχὴς σύστασις παιδείας παντοδαπῆς».

Χωρία τοῦ τύπου αὐτοῦ, ξεδιαλεγμένα ἀνάμεσα σὲ κείμενα τῶν χρόνων 1780 μὲ 1820, θὰ μποροῦσε νὰ παραθέσει κανεὶς πολλότατα, ποὺ παραλλάζουν μόνο κατὰ τὴν πιὸ ρητορικὴ ἢ πιὸ στοχαστικὴ ἰδιοσυγκρασία τῶν συντακτῶν τους. Τὸ γεγονὸς εἶναι ἕνα: ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς κινεῖται ἐκεῖνα τὰ χρόνια μὲ ἐξαιρετικὰ γοργὸ ρυθμό, ὥστε κάποτε νὰ διαπιστώνουμε ἀδεξιότητες ἢ καὶ ἀστοχίες στὶς ἐπιδιώξεις αὐτές. Τὰ μοιραῖα σφάλματα τοῦ νεοφώτιστου ζήλου δίνουν ἀφορμὲς στοὺς συντηρητικοὺς γιὰ νὰ καταδικάζουν ὄχι τυχὸν ἄτομα ἢ μονωμένες προσπάθειες, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνακαινισμοῦ. Ὁ Ἱερόθεος ἀπὸ τὴν Σμύρνη, ζητάει νὰ μὴν πηγαίνουν οἱ νέοι μας στὴν Δύση γιὰ σπουδές, γιατὶ διδάσκονται τὴν ἀθεΐα, καὶ γυρίζοντας στὰ χώματά μας τὴν μεταδίνουν καὶ στοὺς ἄλλους· ὁ Μπαλάνος, στὰ Γιάννινα, καταδικάζει τὴν ἐκμάθηση τῶν ξένων γλωσσῶν, γιατὶ ἔχει ἀνάλογα ἀποτελέσματα· τέλος, ὁ Πάριος ζητάει οὔτε γιὰ ἐμπόριο νὰ μὴν πηγαίνουν τὰ Ἑλληνόπουλα στὴν Δύση, γιατὶ καὶ ἔτσι προλαβαίνουν νὰ γνωρίσουν τὸ φαρμάκι τῆς ἀθεΐας καὶ νὰ τὸ μεταφέρουν, μὲ τὶς ἄλλες πραγμάτειες τους, στοὺς τόπους μας. Ἡ ἀμυντικὴ αὐτὴ στάση, ποὺ εὔκολα παίρνει τὴν μορφὴ τῆς ἐπίθεσης, ὁδηγεῖ στὰ ἄκρα τοὺς ὀπαδοὺς τῆς συντήρησης: τότε, καὶ μόνο τότε, σ' ἐκεῖνα τὰ λίγα χρόνια ὅσα προηγοῦνται ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἔχουμε πολλοὺς καὶ σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ἐκκλησίας ποὺ παίρνουν στάση καθαρὰ ἀντιδραστικὴ ἐμπρὸς στὴν κοσμικὴ σοφία· τότε, καὶ μόνο τότε, ἀρχίζουμε νὰ ἔχουμε μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μιὰ διάθεση πνευματικῆς κηδεμονίας ποὺ δὲν εἶναι μέσα στὶς παραδόσεις της: ἔλεγχος

τῶν δημοσιευμάτων ἢ πίνακας τῶν καταδικασμένων ἔργων. Ἔτσι καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς ἄγονται πρὸς τὴν ἀκρότητα, καὶ πιστεύοντας στὴν ἱερότητα τοῦ σκοποῦ οἱ ὀπαδοὶ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης παράταξης δὲν διστάζουν νὰ χρησιμοποιήσουν μέσα ἀνίερα, τὴν διαβολή, τὴν συκοφαντία, τὴν κατάδοση. Ἀπὸ τοὺς κινδύνους αὐτοὺς ἡ «μέση ὁδὸς» δὲν σώζει τὸν ἄνθρωπο, καὶ μόνο ποὺ ἡ ἰδιάζουσα θέση της τὸν φέρνει νὰ βάλλεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἄκρες· ὅμως αὐτὰ θὰ τὰ ξαναδοῦμε καὶ στὴ συνέχεια. Ἐκεῖνο ποὺ μᾶς χρειάζεται ἐδῶ νὰ παρατηρήσουμε εἶναι ὅτι τῆς ἐποχῆς χαρακτηριστικὸ εἶναι καὶ ἡ ἔξαψη τῶν παθῶν, ποὺ ἔχουν πνευματικὴ ἀφετηρία ἢ τουλάχιστον ποὺ ἐμφανίζουν πνευματικὴ δικαιολογία· ἔξαψη παθῶν ποὺ δὲν ἔχει τὸ προηγούμενό της μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ.

2. ΣΤΑ ΜΙΣΑ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Αὐτά, σὲ πολὺ μεγάλες γραμμές, μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν τὰ σημάδια ποὺ μᾶς ἐπιβάλλουν νὰ ἀπομονώσουμε τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ μέσα στὴν ροὴ τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου. Πρὶν ὅμως νὰ προχωρήσουμε καὶ νὰ περιγράψουμε τὴν ἐποχὴ ἐκείνη σὲ μερικοὺς κύριους ἐκπροσώπους της καὶ σὲ μερικὰ κύρια ἔργα της, καλὸ θὰ εἶταν νὰ σχηματίσουμε μιὰ πρώτην εἰκόνα τοῦ πνευματικοῦ μας κόσμου, ὥστε νὰ ἔχουμε καὶ τὴν ἀφετηρία καὶ τοὺς ἀναγκαίους ὅρους γιὰ τὶς συγκρίσεις καὶ γιὰ τὴν στάθμιση τῶν προσπαθειῶν καὶ ἐπιτεύξεων. Θὰ πρέπει νὰ δοῦμε ποῦ βρισκόταν ὁ ἑλληνισμὸς γύρω στὰ μισὰ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, τί κατεῖχε καὶ ποιές εἶταν οἱ ἐπιδιώξεις του. Βέβαια, δὲν ξεχνοῦμε ὅτι σὲ μιὰ τέτοιαν εἰκόνα, ἄθελά μας εἴτε θελημματικά, θὰ τονίσουμε μόνο τὶς ἀπόψεις ἐκεῖνες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ παρακολουθήσουμε τὶς μεταγενέστερες ἐξελίξεις, καὶ ὄχι τυχὸν τὶς εὐχὲς καὶ τοὺς πόθους ποὺ ἔμειναν χωρὶς ἀνταπόκριση μέσα στὴν ζωὴ τοῦ πνεύματος· ἐξ ἄλλου μᾶς εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀπομονώσουμε μέσα στὴν εὐρωπαϊκὴ πολυφωνία τὴν ἑλληνικὴ ἀποκλειστικὰ συμβολή, κατασκευάζοντας ἔτσι αὐθαίρετα μιὰν ἀνύπαρκτη στὴν ἀπομόνωσή της περιοχή. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι σ' ἐκείνους τοὺς καιρούς, ὅπως καὶ πρίν, ὅπως καὶ ὕστερα, ὁ πνευματικὸς ἑλληνισμὸς βαδίζει ἐπάνω στὰ χνάρια τῶν δυτικῶν ἐπιτεύξεων, ὅταν δὲν

συμπορεύεται μὲ τὴν δυτικὴ παιδεία· καὶ τὸ βέβαιο ἀκόμη εἶναι ὅτι, ὅσο περνᾶ ὁ καιρός, ὅσο περνᾶν τὰ χρόνια, ὁλοένα δημιουργοῦνται παραπλήσιοι παιδευτικοὶ ὅροι ἀνάμεσα στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμὸ καὶ στὴν Δύση, ἔτσι ποὺ καὶ χωρὶς τὸν συντελεστὴ τῆς μόδας ἢ τῆς μίμησης ἢ τῶν ἐπιδράσεων, παράλληλα αἴτια προκαλοῦν παράλληλα ἀποτελέσματα, πέρα ἀπὸ τὶς διαφορὲς ἢ καὶ τὶς ἀντιθέσεις —πολιτισμικές, θρησκευτικὲς ἢ ἄλλες. Στὴν στιγμὴ τῆς παιδείας μας ἐκείνην τὸ μόνο ποὺ ἔχει κανεὶς νὰ λογαριάζει μὲ κάποια προσοχὴ γιὰ νὰ ἔχουν πραγματικὸ περιεχόμενο οἱ συσχετίσεις μας ἀνάμεσα στὴν «καθ' ἡμᾶς» Ἀνατολὴ καὶ στὴν Δύση, εἶναι μιὰ καθυστέρησή μας σὲ φαινόμενα καὶ σὲ ἀντιδράσεις, τῆς ὁποίας τὴν ἔκταση μποροῦμε νὰ ὑπολογίζουμε, σὲ πολὺ εὐνοϊκὲς περιπτώσεις, στὴν διάρκεια μιᾶς πνευματικῆς γενιᾶς: γύρω στὰ 1765 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης δέχεται τὴν δόνηση πνευματικῶν φαινομένων ποὺ παρουσιάσθηκαν στὴν Δύση γύρω στὰ 1750· ἀνάλογα διαπιστώνουμε καὶ στὸν Μοισιόδακα.

Εἶναι κρίσιμα γιὰ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη τὰ χρόνια ἐκεῖνα 1750. «Τὰ μισὰ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, ποὺ παρουσιάζουν σὲ διάστημα 3 ἢ 4 ἐτῶν τὴν δημοσίευση τοῦ "Περὶ τοῦ πνεύματος τῶν Νόμων" (τοῦ Montesquieu, 1748), τῆς "Φυσικῆς Ἱστορίας" τοῦ Buffon μὲ τὴν Θεωρία τῆς Γῆς (τοῦ ἴδιου συγγραφέα, 1759), τοῦ "Ἀγγλικοῦ Θεάτρου" τοῦ Laplace (1748), τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ποὺ γεννιέται στὰ 1751, ἡ ἀρχὴ τῆς δόξας τοῦ Rousseau, τοῦ Diderot, τοῦ d' Alembert (Λόγος γιὰ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες, 1750, Ἐπιστολὴ περὶ τυφλῶν, 1749, Εἰσαγωγικὸς λόγος, 1751), ἡ δημοσίευση τοῦ "Αἰώνα τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄" (1751) καὶ τοῦ πρώτου τόμου τοῦ "Δοκιμίου περὶ τῶν ἠθῶν" (1753), τοῦ μεγάλου λόγου τοῦ Turgot περὶ προόδου (1750) καὶ τοῦ ἰσχυροῦ "Συντάγματος τῶν αἰσθήσεων" (Traité des Sensations) τοῦ Condillac (1754) ἀποτελοῦν μιὰ στιγμὴ πολὺ πιὸ ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος καὶ τῶν γραμμάτων, ἀπὸ τὸ 1700 ἢ τὸ 1715. Ἡ δόνηση ποὺ σημειώνεται τότε κόβει καθαρὰ σὲ δύο τὸν αἰώνα». Στὴν Ἑλλάδα τὸ φαινόμενο παρουσιάζεται μὲ τὴν σχετικὴ καθυστέρηση. Τὰ χρόνια 1750 εἶναι κατεξοχὴν χρόνια σιωπῆς καὶ σὰν προπαρασκευῆς. Οἱ σημαντικοὶ λόγιοι τῶν παλαιοτέρων χρόνων ἔχουν λείψει ἢ ἔχουν σωπάσει: Γόρδιος (1729), Νικόλαος Μαυροκορδάτος (1730), Χρύσανθος Νοταρᾶς (1731), Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Ἐκεῖνοι ποὺ θὰ τιμηθοῦν μὲ

ὁποιον τρόπο, στὸν κόσμο τῆς παιδείας, ἢ εἶναι ἀκόμη νέοι καὶ δὲν ἔχουν παρουσιάσει ἀκόμη ἔργο σημαντικό, ἢ γεννιοῦνται σ' αὐτὰ τὰ χρόνια: Δαπόντες, γέν. 1714, Βούλγαρης, γέν. 1716· ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1730 καὶ 1740, γεννήθηκαν ὁ Μοισιόδακας, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ὁ Χριστόδουλος Παμπλέκης. Σὰν κάτι νὰ φεύγει, καὶ κάτι καινούριο νὰ ἑτοιμάζεται νὰ ἐρθεῖ. Ἡ μεταφραστικὴ κίνηση εἶναι ἀκόμη πολὺ περιορισμένη: μέσα σὲ μιὰ δεκαετία, 1740 μὲ 1750, δύσκολα βρίσκει κανεὶς δύο βιβλία νὰ σημειώσει, τὸν Fénelon, στὰ 1742, καὶ τὴν Ἱστορία τοῦ Rollin, στὰ 1750. Ὁ Ἀγαθάγγελος, τοῦ ὁποίου ὁ ρόλος θὰ ἀποβεῖ τόσο σημαντικὸς στὶς ἀπελευθερωτικὲς προσπάθειες, γύρω στὰ 1750 φαίνεται νὰ ἔχει συνταχθεῖ· θὰ χρειασθοῦν, φυσικά, μερικὰ χρόνια γιὰ νὰ ἀποδώσει. Κάποια ἀξιόλογα κινήματα παρουσιάζονται, ποὺ δείχνουν σὰν παράκαιρα, σὰν ἀνώριμα. Ὁ ἐλεύθερος τεκτονισμὸς διαχύνεται ἐπάνω στὰ ἐδάφη μας, ἀλλά, καθὼς φαίνεται, ἰδίως στὶς παροικίες τῶν δυτικῶν: δὲν ὑπάρχει ἀκόμη ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ποὺ θὰ μπορέσει νὰ τὸν ἀφομοιώσει, καθὼς θὰ γίνει τοῦτο πενήντα χρόνια ἀργότερα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα. Στὰ 1753, ἡ Σχολὴ τοῦ Ἄθω, μὲ τὸν Βούλγαρη, δείχνει προορισμένη γιὰ μεγάλα ἔργα: ἡ δυτικὴ παιδεία θὰ ἀνοίξει τὶς πόρτες τοῦ Κάστρου τῆς Ὀρθοδοξίας; Ὄχι, γιατί, λίγα χρόνια ἀργότερα, ἡ κάθε λογῆς ἀντίδραση θὰ ἀναγκάσει τὸν Βούλγαρη νὰ ἐγκαταλείψει καὶ τὴν προσπάθειά του καὶ τὸ ἱερὸ βουνό. Ἀκόμη, στὰ 1753, ὁ Μοισιόδακας ἔχει τὴν θέληση καὶ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐπιτύχει ὑποτροφία ἀπὸ τοὺς πλούσιους ἐμπόρους τῆς Σμύρνης γιὰ νὰ πάει νὰ σπουδάσει στὴν Δύση· δὲν τὸ πετυχαίνει, γιατὶ ὁ Ἱερόθεος Δενδρινός, ἀκουσμένος διδάσκαλος στὴν πολιτεία, καταδικάζει τὶς σπουδὲς στὴν Δύση. Φρικιάσεις πρὸς τὸ φῶς τῆς γνώσης, ἀλλὰ ποὺ δὲν ὁλοκληρώνονται, γιατὶ δὲν εἶναι ἀρκετὰ δυνατές, δὲν ἀνταποκρίνονται σὲ ἀνάγκες πολλῶν, καί, ἔτσι, εὔκολα τὶς ἀντικόβει ἡ συντηρητικὴ συνήθεια. Θὰ χρειασθεῖ ἡ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ (1774), θὰ χρειασθεῖ ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση γιὰ νὰ φέρουν τὶς ἀναγκαῖες κοινωνικὲς ἀλλαγὲς στὸ παλαιὸ σχῆμα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ.

Ἔτσι, λοιπόν, τὴν ὥρα ποὺ γεννιέται ὁ Κοραῆς, στὰ 1748, μόνο ἕνας πολὺ εὐαίσθητος δέκτης θὰ μποροῦσε νὰ συλλάβει μέσα στὴν ἑλληνικὴ παιδεία ὅτι ἔφθασε ἡ μεγάλη της ὥρα· μόνο μιὰ

προσεκτική ἀντιβολὴ μὲ τὰ δυτικὰ πράγματα θὰ ἐπέτρεπε νὰ καταλάβει κανεὶς ὅτι ἡ ἀναλογία θὰ δημιουργοῦσε κι ἐδῶ, ὕστερα ἀπὸ ἕναν ἄγνωστον ἀριθμὸ δεκαετηρίδων, κατάλληλους ὅρους γιὰ προκοπή. Ἀλλὰ κι αὐτὸς ἀκόμη ὁ προφητικὸς μελετητὴς θὰ ἔπρεπε ἐπὶ πλέον νὰ εἶχε ὑπόψη του φαινόμενα ποὺ καὶ στὴν Δύση μόλις ἄρχιζαν νὰ διαγράφονται, καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀντιστοιχία στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἐστάθηκε ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ γένους· σκέπτομαι τὴ στροφὴ πρὸς τὶς ἐθνικὲς γλῶσσες γιὰ τὴν διδασκαλία, τὴν ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καί, τέλος, τὴν ἀναζήτηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου, φαινόμενα, καὶ τὰ τρία, χαρακτηριστικὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα: ὁ Καταρτζῆς, ὁ θεωρητικὸς τοῦ δημοτικισμοῦ, ἀπὸ τὶς δυτικὲς γλῶσσες θὰ ἀντλήσει τὰ ἐπιχειρήματά του· οἱ ἑλληνικοὶ πρόγονοι θὰ πλημμυρίσουν τὴν παιδεία μας, ὅταν θὰ ἔχουν γίνει πλέον κοινὸς τόπος καὶ στὰ γράμματα, καὶ ἀκόμη καὶ στὴ ζωὴ τῶν δυτικῶν· κι ὅσο γιὰ τὴν διδασκαλία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, αὐτὴ μᾶς ἦρθε πάνοπλη καὶ ἀκέρια ἀπὸ τὴν Δύση. Ἡ γενιὰ τοῦ Κοραῆ καὶ ἡ γενιὰ τῶν πρώτων ὀπαδῶν του εἶταν προορισμένες νὰ ἀναμορφώσουν τὴν ἑλληνικὴ παιδεία.

3. ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΤΗΣ ΠΡΟΠΑΡΑΣΚΕΥΗΣ

Ἀλλὰ βέβαια, τέτοια φαινόμενα, καὶ σὲ τέτοια ἔκταση, δὲν μποροῦσαν νὰ παρουσιασθοῦν χωρὶς τὴν ἀναγκαία προετοιμασία. Μεταβολὴ τῶν ὑλικῶν ὅρων, μεταβολὴ τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν, μεταβολὴ τῶν πνευμάτων, θὰ ἀποδοῦν οἱ κύριοι συντελεστὲς τῆς ἀνανέωσης καὶ αὐτῶν τὸν ρόλο πρέπει τώρα νὰ ἐξετάσουμε. Ὡστόσο δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε κάτι βασικὸ ἀναφορικὰ μὲ τὴν νεότητα τοῦ Κοραῆ: ἐστάθηκε μακρὰ καὶ ὀδυνηρή· γιὰ νὰ συναντήσουμε κάπως μεθοδικὰ τὶς πρῶτες συγγραφικὲς δοκιμές του, εἶναι ἀνάγκη νὰ προχωρήσουμε ὡς στὰ 1782. Αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἔχουμε τώρα νὰ ἐξετάσουμε, ἐκείνην ποὺ ὁρίζεται ἀνάμεσα στὴν συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ καὶ στὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση· ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ὅρια μποροῦμε νὰ τοποθετήσουμε τοὺς συντελεστὲς τῆς ἀλλαγῆς ποὺ πλησιάζει. Ἡ μεταβολὴ τῶν ὑλικῶν ὅρων, ἔξω ἀπὸ τὸ θέμα μας ἡ ἴδια, θὰ μᾶς ἀπασχολήσει μόνο μὲ τὶς συνέπειές της.

Οἱ καραβοκυραῖοι καὶ οἱ πραγματευτάδες δὲν φέρνουν μονάχα πλούτη ἀπὸ τὶς δυτικὲς χῶρες ὅπου ταξιδεύουν· μαζὶ μὲ τὰ πλούτη φέρνουν τὸν πόθο μιᾶς καλύτερης ζωῆς, τὴν πεποίθηση ὅτι τὴν καλύτερη αὐτὴν ζωὴ τὴν δίνει ἡ παιδεία στὸν ἄνθρωπο, ἡ παιδεία ποὺ εἶναι μητέρα τῆς ἐλευθερίας. Ὁ Ἰωάννης Πρίγκος, ἀγράμματος ἔμπορος, ποὺ ἐζοῦσε στὸ Ἀμστερνταμ τὸν καιρὸ ὅπου ὁ νέος Κοραῆς δοκιμαζόταν στὸ ἐμπόριο, στὴν ἴδια φιλελεύθερη πολιτεία τοῦ Βορρᾶ, ὁ Πρίγκος μαζεύει βιβλία καὶ τὰ στέλνει στὴν πατρίδα του· «αὐτὰ εἶναι φιλοσοφικὰ χρειαζόμενα διὰ σχολὴν τῶν νέων στὰ μαθήματα καθὼς ἡ Εὐρώπη στὰ σχολεῖα τὰ μαθητεύει τῶν νέων...». Στὴν Ὕδρα, τὸ ὑλικὸ κέρδος συμπορεύεται μὲ τὴν ἔφεση πρὸς τὴν παιδεία: νὰ βρεθεῖ δάσκαλος καλὸς γιὰ τὰ παιδιὰ τῶν καραβοκυραίων. Στὴν Πάτμο, ἕνας Πατινιώτης καπετάνιος, ἔφερε μαζὶ μὲ τὴν πραγμάτεια του καὶ ἕνα χειρόγραφο τετράδιο γεμάτο ἀσέβειες. Ὡστόσο, ὁ πλοῦτος προσφέρει καὶ κάτι ἄλλο: μὲ τὴ στοιχειώδη ἐξασφάλιση τῶν ὅρων τῆς ζωῆς παρέχει τὴν δυνατότητα στοὺς Ἕλληνες νὰ μὴν ἔχουν ἀποκλειστικὴ τους ἀπασχόληση τὸ μεροκάματο, τοὺς δίνει τὸ ἀναγκαῖο otium, τὴν ἀναγκαία ἄνεση γιὰ νὰ στοχάζονται, γιὰ νὰ ρεμβάζουν πότε πότε, γιὰ νὰ ὀνειρεύονται ἡμέρες καλύτερες, καὶ —μέσα ἀπὸ τὰ διαβάσματα καὶ τὰ ἀκροάματα, ἢ μέσα ἀπὸ τῶν δυτικῶν τὶς ἐπαφὲς— νὰ νοσταλγοῦν περασμένες δόξες τῆς φυλῆς.

Γιατὶ ἡ κοινωνία ποὺ ἀρχίζει τώρα νὰ συγκεντρώνει τὰ πλούτη, δὲν εἶναι ἐκείνη ποὺ μποροῦσε νὰ ζήσει μὲ τρόπο κάπως ἀνεκτὸ στὰ παλαιότερα χρόνια, κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό· οἱ περιουσίες τους δὲν εἶναι κτηματικές· πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους ποὺ ἔχουν συνηθίσει νὰ κινοῦνται καὶ νὰ κουβαλᾶν μαζί τους καὶ τὸ βιός τους. Αὐτοὶ δὲν φοβοῦνται τὴν μεταβολή, γιατὶ γνωρίζουν ὅτι καὶ οἱ περιουσίες τους ἔτσι ἔγιναν, μέσα στὶς μεταβολές. Ὅλα πρέπει νὰ ἀλλάξουν· ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν συνηθίσει στὴν ζωὴ κάτω ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό, ποὺ εἶχαν βρεῖ, τέλος πάντων, ἕνα τρόπο ζωῆς μέσα στὴν σκλαβιά, δὲν εἶναι οἱ καλοὶ ἡγέτες τοῦ ἑλληνισμοῦ, καὶ πρέπει νὰ παραχωρήσουν τὶς θέσεις τους σὲ ἄλλους, πιὸ κατάλληλους, γιὰ νὰ συνεχίσουν τῶν προγόνων τὴν ἔνδοξη ἱστορία. Πρέπει νὰ γίνουν σχολεῖα, νὰ διατεθοῦν ὑποτροφίες γιὰ νὰ σπουδάσουν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ διδάσκουν στὰ σχολεῖα, πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν βιβλία ποὺ νὰ

φωτίσουν τὸ γένος μὲ τὰ φῶτα τῆς Εὐρώπης, τῆς «φωτισμένης», ὅπως ἀρχίζει νὰ ὀναμάζεται τότε. Καὶ ἡ κίνηση αὐτὴ ἔχει τὴν ἀνταπόκρισή της πολὺ ψηλά, στὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν Φαναριωτῶν, ποὺ παρακολουθοῦν μὲ προσοχὴ τὶς δυτικὲς ἐξελίξεις στὸν τομέα τῆς παιδείας καὶ προσπαθοῦν νὰ προσαρμόσουν τὴ ζωή τους καὶ τὴν διδασκαλία τους μὲ τὰ δυτικὰ πρότυπα. Τὸν διαφωτισμένο δεσποτισμὸ διδάσκονται μέσα στὰ βιβλία ποὺ φέρνουν ἀπ' ἔξω, στὸν Βολταῖρο, στὴν Ἐγκυκλοπαιδεία, καὶ αὐτὸν θέλουν νὰ διδάξουν ἐδῶ. Μαθαίνουν νὰ προσέχουν τὸν λαό, τὶς αἰσθητικὲς ἐκδηλώσεις του, τὴ γλώσσα του, νὰ πιστεύουν στὴν ἀνάγκη μιᾶς πιὸ γενικευμένης καλλιέργειας τοῦ νοῦ. Ἄλλωστε εἶναι καιρὸς πιὰ ποὺ δὲν ἔχουν κοινὲς ὀλέψεις μὲ τὸ Πατριαρχεῖο· ἡ μελέτη τους —εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἡ τάξη ποὺ διαβάζει μέσα στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα—, ἡ πολιτική τους, τὰ ἄμεσα συμφέροντά τους, τοὺς φέρνουν κοντὰ στὴν ἐμπορικὴ τάξη, τὴν πλούσια καὶ δυναμική. Ἀπὸ πάνω, ἀπὸ τὶς μισοανεξάρτητες παρίστριες ἡγεμονίες, ποὺ εἶναι τόσο χαρακτηριστικὰ στραμμένες πρὸς τὴ Δύση, θὰ ἀκουσθοῦν τὰ πρῶτα κηρύγματα γλωσσικῆς καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας μέσα στὴν ἑλληνικὴ ἀνακαίνιση, θὰ ἐμψυχωθεῖ ὁ Ρήγας στὴν προσπάθειά του καὶ θὰ ξεκινήσει γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν σχεδίων του, ὅπως, λίγο ἀργότερα, πάλι, ἀπὸ ἐκεῖ ἐπάνω θὰ ἀκουσθοῦν τὰ πρῶτα καλέσματα γιὰ τὸν Ἀγώνα, ἀπὸ τὸ στόμα ἑνὸς Φαναριώτη. Οἱ ἀλλαγὲς αὐτὲς τοῦ κοινωνικοῦ προσανατολισμοῦ θὰ ἔχουν ἐπίσης ἄμεσες συνέπειες ἐπάνω στὴ νέα διάθεση τῶν ἑλληνικῶν πνευμάτων. Νέες τοποθετήσεις, καὶ συνεπῶς νέες ἀντιδράσεις.

Τὰ πνεύματα ἔχουν ἀλλάξει βαθύτατα. Πρῶτα πρῶτα, μὲ τρόπο ἐντελῶς ἀντικειμενικό, ἡ περιέργεια ἔχει κυριεύσει τοὺς ἀνθρώπους. Αὐτὰ ὅλα τὰ ταξίδια, ἡ γνώση τῶν ξένων γλωσσῶν, ἡ διάθεση κάποιου χρόνου μέσα στὴν ἡμέρα ἢ μέσα στὴν ἑβδομάδα, γιὰ τὴν ἀνάγνωση, ἔχουν δημιουργήσει ἔντονες ἀνάγκες γιὰ γνώσεις καὶ στὴν διάσταση τοῦ χρόνου μὲ τὴν μορφὴ τῆς ἱστορίας, καὶ στὴν διάσταση τοῦ χώρου μὲ τῆς γεωγραφίας. Ὕστερα εἶναι καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα γύρω στὴν φυσική· κι ἂν δὲν ἔχουμε λέξεις, ἀκόμη, γιὰ νὰ ἐκφράσουμε τὴν ἔννοια τοῦ μουσείου, τῆς συλλογῆς φυσικῶν ἀντικειμένων, ξέρουμε πόσο περίεργα πειράματα γίνονται στὴν φωτισμένη Εὐρώπη, θὰ θέλαμε νὰ μπορέσουμε νὰ τὰ μεταφέρουμε κι

ἐδῶ, μᾶς τυχαίνει νὰ ἐπισκεφθοῦμε καὶ νὰ θαυμάσουμε τὶς συλλογὲς μὲ τὰ πιὸ περίεργα ἀντικείμενα, τὰ φερμένα ἀπὸ τὰ πέρατα τοῦ κόσμου. Ὁ Ὁλλανδὸς δάσκαλος τοῦ Κοραῆ στὸ Ἀμστερνταμ ἔχει μιὰ πολὺ περίεργη συλλογὴ φυσικῆς· ἀλλὰ κι ὁ Κοραῆς, κοντά του, πάει κι αὐτὸς νὰ γίνει συλλέκτης. Τοὺς ἴδιους καιρούς, ὁ Καισάριος Δαπόντες, ἔκπληκτος ἀπὸ τὸ θέαμα τῆς ποικιλίας τοῦ κόσμου, ἐμάζευε μέσα στὸν λόγο του μιὰ συλλογὴ ἀντίστοιχη μὲ τὴν συλλογὴ τὴν ὁποία ὀρεγόταν ὁ Κοραῆς: «Τὰ πετράδια Ἰνδίας, κεχριμπάρι τὸ λέχικο, ὁ ἄνθραξ ὁ λίθος, τὸ μαργαριτάρι χουρμούζιον, τὰ φαρφουρία τὰ τζάγια τὰ ραβέντια, καὶ μετάξια Κίνας, ἐξαίσια πράγματα...». Οἱ προοδευτικοὶ διδάσκαλοι παρέχουν ὁδηγίες πῶς νὰ κατασκευάζονται ὄργανα διδασκαλίας τῆς φυσικῆς καὶ πῶς νὰ γίνονται πειράματα μὲ μέσα ἁπλά.

Καὶ μπροστὰ σὲ τόσες περιέργειες, σὲ τόσα ἄγνωστα καὶ ἀξιοπερίεργα πράγματα, ἐπόμενο εἶταν, τὰ παλιὰ καὶ τὰ συνηθισμένα, νὰ χάσουν λίγο ἀπὸ τὴν γοητεία τους. Δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει σὲ κάποιαν ἔκταση τὸν κλονισμὸ τῆς πίστης· φανερὸ ὅμως εἶναι ὅτι ὁ ζῆλος τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων εἶναι σὲ ὕφεση μέσα στοὺς κύκλους τῶν λογίων καὶ ἴσως καὶ σὲ μιὰν ἀντίστοιχη μερίδα τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἔχει ἀλλάξει πιὸ βαθιὰ εἶναι δύναμη τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ Ἐκκλησία· θὰ ἔλεγε κανεὶς ὅτι τὴν ἀπέλιπε ἡ παλιά της σιγουράδα, ἡ λαμπρή της αὐτοπεποίθηση· καὶ μαζὶ μ' αὐτές, καθὼς εἶναι ἐπόμενο, φαίνεται νὰ τὴν ἀπέλιπε ἡ παλιά της ἀνεκτικότητα, ποὺ ἐστάθηκε πάντα μιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες της δυνάμεις. Ἡ πολιτικὴ τοποθέτηση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ποὺ εἶναι ἡ κορυφὴ τοῦ γένους, ἀνάμεσα στὸν κυρίαρχο ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ καὶ στὶς διεθνικὲς ζυμώσεις ἀπὸ τὴν ἄλλη, δυσχεραίνουν ἐξαιρετικὰ τὰ κινήματά του. Γιὰ πρώτη ἴσως φορὰ στὴν ἱστορία τοῦ Πατριαρχείου, τὸ βλέπουμε νὰ κινεῖται μὲ κάποιαν ἀδεξιότητα, ποὺ εἶναι ὁλοφάνερα καρπὸς τῆς ἀνησυχίας: μέτρα περιοριστικὰ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας παρουσιάζονται, τώρα, στὴν πιὸ ἀκατάλληλη στιγμή, ὅταν ἀκριβῶς θὰ ἐπερίμενε κανείς, σύμφωνα μὲ τὶς παλιές της παραδόσεις, νὰ βρεθεῖ, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία συντελεστὴς προόδου καὶ φωτισμοῦ. Ἡ στάση της αὐτή, ἡ καινούρια στὴν οὐσία της, θὰ ἔχει συνέπεια νὰ ξενίσει, νὰ δυσαρεστήσει, νὰ προκαλέσει· ἀντὶ τὰ πάθη

νὰ σβήσουν, ἀντὶ οἱ ἀντιθέσεις νὰ παρασιωπηθοῦν, ἀντίθετα, ὑπογραμμίζονται καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριὲς μὲ πεῖσμα. Τελικὰ τὸ χάσμα μεγαλώνει καὶ παρέχει εὐκαιρία σὲ περισσότερους νὰ ἐκδηλωθοῦν καὶ στοὺς πιὸ φανατικοὺς νὰ ξεσπαθώσουν ἐναντίον ὄχι τῆς ἀπρόσωπης Ἐκκλησίας, ἀλλά, ἐντελῶς συγκεκριμένα, ἐναντίον τῆς ἱεραρχίας.

4. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

Τέτοιες εἶναι, σὲ μεγάλες γραμμές, οἱ ρίζες τῶν φαινομένων τῶν ὁποίων θὰ παρακολουθήσουμε πιὸ κάτω τὴν ἐξέλιξη, καὶ οἱ πρῶτοι τους βλαστοί. Τὰ προβλήματα πού δημιουργοῦνται εἶναι ὀξύτατα καὶ σημαντικότατα. Μιὰ κοινωνία καινούρια ἔχει τώρα νὰ ἀνασυντάξει τοὺς κώδικές της. Ἡ ἐσχατολογικὴ ἠθικὴ δὲν ἀρκεῖ σ' αὐτὲς τὶς γενιὲς πού εἶναι γεμάτες κριτικὴ διάθεση· θὰ χρειασθεῖ κώδικας ἠθικῆς καινούριος: τὶς θεολογικὲς ἀρετὲς θὰ τείνει νὰ τὶς ἀντικαταστήσει ἡ μία καὶ μόνη ἀρετή, τοῦ πολίτη· στὴν ὑπόσχεση μιᾶς μεταθανάτιας ἀμοιβῆς γιὰ τὶς γήινες ἀγαθὲς πράξεις, θὰ ἔρθει παράλληλα νὰ τοποθετηθεῖ —μιὰ πού οἱ καιροὶ τὸ ἐπιτρέπουν— καὶ ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἐπίγειας εὐδαιμονίας. Ἐξάλλου, ἡ κοινωνία ἔχει ἀρχίσει νὰ συγκροτεῖται, μὲ τὴν αὔξηση τῆς κινητῆς περιουσίας, οἱ πόλεις μεγαλώνουν, πολλαπλασιάζονται οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους, οἱ διακρίσεις τὶς ὁποῖες προκαλεῖ ὁ πλοῦτος παύουν νὰ εἶναι ἀπόλυτες: ἀπὸ τὴν μιὰ στὴν ἄλλη οἰκονομικὴ τάξη ἡ μετάβαση γίνεται ὁμαλὰ καὶ φυσικά· ἡ χρηστοήθεια, λοιπόν, ἡ τέχνη τῆς καλῆς συμπεριφορᾶς, παίρνει μιὰ σημασία τὴν ὁποία δὲν μποροῦσε νὰ ἔχει σὲ παλαιότερα χρόνια. Ἀντίστοιχα διαμορφώνονται καινούρια προβλήματα στὴν ἐνδυμασία: ἡ μόδα, ἐπίδειξη τῶν μεγάλων, μίμηση τῶν μικρῶν, μπαίνει κυρίαρχη μέσα στὴν ἑλληνικὴ ζωὴ καὶ ἀποδιώχνει τὸν πατριαρχικὸ συντηρητικὸ χαρακτήρα τῆς ἐνδυμασίας, τουλάχιστον στὰ ἀστικὰ κέντρα. Τέλος, μαζὶ μὲ τὸν πλοῦτο, τὴν ἄνεση, τὴν μόδα, τὶς κοινωνικὲς συναλλαγές, θὰ διαμορφωθοῦν ὅροι πιὸ κατάλληλοι γιὰ τὴν σπατάλη, γιὰ τὰ τυχερὰ παιχνίδια, γιὰ τὴν συνανάμιξη τῶν φύλων. Κοιταγμένη προσεκτικά, ἡ κοινωνία τῶν χρόνων ἐκείνων, ἡ εὐκίνητη καὶ ριψοκίνδυνη, μοιάζει πολὺ λιγότερο συντηρητική, πολὺ πιὸ φιλελεύθερη ἀπὸ

τὴν κοινωνία τῶν μετεπαναστατικῶν χρόνων, τὴν κρυσταλλωμένη καὶ δύσπιστη ἐμπρὸς σὲ ὁποιαν ἀλλαγή.

Μιὰ ἄλλη ἀντίστοιχη σειρὰ ζητημάτων ἀναφερέται στὸ πρόβλημα τῆς παιδείας, στὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα καὶ στὸ πρόβλημα τὸ λογοτεχνικό. Τὰ ἐνδιαφέροντα τῶν νέων παρουσιάζουν πολὺ μεγάλη εὐρύτητα, καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθοῦν χρειάζονται πολὺ μεγάλη ποικιλία μέσων πρὸς τὴν γνώση. Ἔχουμε ἕνα πλῆθος βιβλία ποὺ ἀνήκουν στὸν κύκλο τῆς ἠθικῆς ἢ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν· ἀλλὰ δίπλα σ᾽ αὐτὰ ἔχουμε ἄλλα τῶν ὁποίων τὸν χρησιμοθηρικὸ χαρακτήρα δὲν μᾶς εἶναι εὔκολο νὰ ἀντιληφθοῦμε: σὰν ἕνα εὐτυχισμένο χάζεμα μέσα στὸν κόσμο τῆς ἐμορφιᾶς ἢ τῆς εὐτυχίας. Ὅσο γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ βιβλία, ἐκείνων ὁ ἀριθμὸς αὐξαίνει, ἐνῶ συνάμα τὰ παλιὰ πέφτουν σὲ ἀχρηστία, γιατὶ οἱ ἀνάγκες ἔχουν ἀλλάξει. Σὲ ὅλη τὴν περίοδο ποὺ ἑτοιμάζεται τώρα, τυπικὴ ἐντελῶς εἶναι ἡ στοργικὴ στροφὴ πρὸς τὸ παιδί: ἡ νέα κοινωνία πιστεύει στὸ παιδί, ἀρχίζει νὰ ἐλπίζει σὲ μιὰ καλύτερη ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων. Οἱ κουρασμένες ἐποχὲς προάγουν τὸν γεροντισμό, τὴν γεροντοκρατία· οἱ ζωντανὲς ἐποχὲς πιστεύουν στὸ παιδὶ καὶ δουλεύουν γι᾽ αὐτό.

Ἀλλὰ τὸ λογοτεχνικὸ πρόβλημα, μὲ τὴν γενικότητά του, εἶναι καμωμένο περισσότερο ἀπὸ ὅλα γιὰ νὰ συγκρατήσει τὴν προσοχή μας. Αὐτοὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ποὺ μαθαίνουν τώρα γράμματα, δημιουργοῦν ἕνα ἐντελῶς καινούριο στὴν ἰδιοτυπία του ἀναγνωστικὸ κοινό, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ἀφήσει ἀδιάφορο οὔτε τὸν στοχαστή, οὔτε τὸν ἐπιχειρηματία, τὸν ἐκδότη. Πρόκειται γιὰ ἀνθρώπους μὲ πολὺ μέτρια μόρφωση, ἀφοῦ κάπου στὸν δρόμο τῶν σπουδῶν τους σταματοῦν γιὰ νὰ τραποῦν πρὸς τὰ ἐπαγγέλματα· ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι τώρα αὐτοὶ μαθαίνουν γράμματα καὶ εἶναι καὶ πολυάριθμοι, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχοι πρόγονοί τους καὶ ὀλίγοι εἴταν καὶ δὲν ἐσπούδαζαν καθόλου. Ἰδίως ἐκεῖνο ποὺ τοὺς λείπει ἐντελῶς εἶναι ἡ αἰσθητικὴ καλλιέργεια, ἡ ἱκανότητα νὰ ἀπολαύσουν δύσκολα κείμενα ἢ κείμενα γραμμένα σὲ δυσκολονόητη γλώσσα. Ἄλλη μιὰ διαφορὰ ἔγκειται σὲ τοῦτο: ὅτι ἄνθρωποι νέοι στὴν ψυχή, εἶναι πολὺ πιὸ ἕτοιμοι νὰ συγκινηθοῦν παρὰ νὰ γνωρίσουν τὶς καθαρὰ διανοητικὲς ἀπολαύσεις· φιλοπερίεργοι καὶ εὐκολοσυγκίνητοι, ζητοῦν ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση νὰ ἱκανοποιήσει ἀνάγκες ποὺ μοιάζουν πολὺ μὲ τοῦ παιδιοῦ τὶς ἀναγνωστικὲς διαθέσεις: ἡ ὥρα τοῦ παραμυθιοῦ ὕστερα ἀπὸ

τὴν ὥρα τῆς πραγματογνωσίας. Καὶ δίπλα σ' αὐτά, ἕνα ἀκόμη τελευταῖο χαρακτηριστικὸ θὰ ξεχωρίσει τὰ προβλήματά τους ἀπὸ τῶν παλαιοτέρων γενεῶν τὰ προβλήματα: ἡ ἀνάγνωση δὲν ἀποτελεῖ μέρος κάποιου, ὁποιου ἐπαγγέλματος, τοῦ δασκάλου ἢ τοῦ δραγουμάνου, ἢ τῆς θρησκευτικῆς διακονίας· τώρα ὁ ἄνθρωπος θέλει νὰ διαβάζει, γιατὶ νιώθει ὅτι ἀνήκει σ' ἕναν κόσμο μεγάλο, καὶ ὅτι μόνο μὲ τὸ διάβασμα θὰ μπορέσει νὰ ἐπικοινωνήσει μαζί του, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχει ἀνακαλύψει τὴν χαρὰ τῆς ἄσκοπης ἐνέργειας, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ γένος εἶταν αἰῶνες στερημένο. Μέσα σ' ἕνα τέτοιο κλίμα βλέπουμε κιόλας νὰ προβάλλει καὶ ἡ ἐφημερίδα, τὸ μυθιστόρημα· ἔπρεπε νὰ περιμένουμε νὰ παρουσιασθοῦν τὴν ὥρα ἀκριβῶς ὅπου παρουσιάζονται, γύρω, δηλαδή, στὰ χρόνια 1790· κι ἀκόμη, δὲν μπορεῖ καθόλου νὰ μᾶς ξενίσει τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στῶν δύο τὴν ἐμφάνιση βλέπουμε, μὲ κάποιον τρόπο, τὴν συμπαράσταση τοῦ Ρήγα.

5. ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΙ

Θὰ ξαναδοῦμε τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐπιμερισμένα. Στὸ μεταξὺ θὰ ἄξιζε νὰ κοιτάξει κανεὶς λίγο, νὰ μάθει ποιούς τρόπους ἀναζήτησαν οἱ πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ γένους γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς καινούριες ἀνάγκες του. Καὶ πρῶτα πρῶτα ἂς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀνάγκες αὐτὲς δὲν εἶναι ἀνακαλύψεις τὶς ὁποῖες κάνουμε σήμερα, ἐκ τῶν ὑστέρων, κοιτάζοντας τὴν ἱστορία μας· εἶναι ἀντιληπτὲς στὰ ἄτομα ποὺ ἀποτελοῦν τὴν συνείδηση τοῦ γένους, στοὺς λογίους ὅσοι, μὲ τὴν ἡλικία τους ἢ μὲ τὸ μυαλό τους ἢ μὲ τὴν ψυχή τους, ἀνήκουν στὴν καινούρια γενιά: οἱ ἐξελιγμένοι Φαναριῶτες, στὴν κάμψη τους ἐπάνω, θὰ συναντηθοῦν ἐδῶ μὲ τοὺς νέους ἐμπόρους, καὶ μὲ τοὺς ἐμπνευσμένους δασκάλους.

Τὸ μεγάλο ζήτημα εἶναι, φυσικά, τὸ γλωσσικὸ ὄργανο· ἐκεῖ θὰ γίνουν οἱ πιὸ δύσκολοι καὶ οἱ πιὸ ὀδυνηροὶ πειραματισμοί. Δυὸ τάσεις, ξεκινημένες οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴν ἴδια πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ διάθεση, καταλήγουν σὲ δυὸ γλωσσικὲς θεωρίες ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες. Σύμφωνα μὲ τὴν μία, οἱ προϋποθέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου βρίσκονται στὴν ἀντίθετη πρὸς τὴν σημερινὴ κατάσταση, σὲ μιὰ πράξη ἀντίστασης πρὸς τὸν κυρίαρχο, ὁ ὁποῖος, ἀνάμεσα στὰ ἄλ-

λα, συνετέλεσε βάρβαρα καὶ στῆς γλώσσας μας τὴν διαφθορά. Ἡ καθημερινὴ λαλιά μας εἶναι ἀνάξια τῶν προγόνων μας καὶ μᾶς ἐμποδίζει νὰ πλησιάσουμε στὴν σοφία τους καὶ στὴν ἀρετή τους· πρέπει νὰ πᾶμε πρὸς τὴν ἀρχαία γλώσσα, ἤ, καὶ πιὸ ὠμά, πρέπει νὰ γράφουμε τὴν γλώσσα τῶν ἀρχαίων. Ἔτσι, ὅσο ἀνεβαίνει ὁ νεοκλασικισμὸς στὴν Δύση, ὅσο στὴν Ἀνατολὴ γίνεται ἐναργέστερη ἡ συνείδηση τῆς προγονικῆς μας δόξας, τόσο βλέπουμε τὸ ρεῦμα τοῦ γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ νὰ γίνεται πιὸ ἔντονο καὶ πιὸ ἀδιάλλακτο: εἴτε ἀπὸ συγγραφέα σὲ συγγραφέα παρακολουθήσουμε τὴν ἐξέλιξη, εἴτε, πολὺ πιὸ ἐνδεικτικά, μελετήσουμε τὰ διαδοχικὰ γλωσσικὰ στάδια ἑνὸς συγγραφέα, βλέπουμε μιὰ τυπικὴ στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαία γλώσσα· ἀπὸ τὰ χρόνια 1770, στὰ χρόνια 1790, κι ἀπὸ ἐκεῖνα πάλι εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, ἡ γλώσσα πολλῶν ἀπὸ τοὺς λογίους μας ὁλοένα καὶ ἀρχαΐζει πιὸ ἐπιδεικτικά. Σὲ τοῦτο, βέβαια, συντελεῖ καὶ ἕνα πνεῦμα ἀντιδραστικό, ποὺ τὸ ἀναπτύσσουν εἴτε οἱ πιὸ γενικοὶ λόγοι τοὺς ὁποίους ἀνέφερα πιὸ ἐπάνω, εἴτε καί, πιὸ εἰδικά, οἱ ἴδιες οἱ γλωσσικὲς διενέξεις ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς τῶν διαφόρων θεωριῶν: τῶν δύο ἄκρων πρῶτα, ὕστερα καὶ τῆς μέσης.

Ἡ ἄκρα ἀντίθετη θεωρία εἶναι κι αὐτὴ ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς νέες ἐξελίξεις. Πρέπει νὰ διαδόσουμε τὴν μόρφωση, τὰ «φῶτα»· πρέπει τὰ ἔργα μας νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ στὸν λαό. Στὴν φωτισμένη Εὐρώπη ἄφησαν τὰ λατινικὰ καὶ ἐκαλλιέργησαν τὶς ἐθνικὲς γλῶσσες· τὸ ἴδιο πρέπει νὰ κάνουμε κι ἐμεῖς, ἂν θέλουμε νὰ ἰδοῦμε τὴν προκοπὴ τῶν δυτικῶν, ἂν λαχταροῦμε νὰ ἑτοιμάσουμε τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ γένους. Ἡ γλώσσα μας δὲν ὑστερεῖ σὲ τίποτε ἀπὸ τὶς ἄλλες γλῶσσες, εἶναι, μάλιστα, καὶ καλύτερη· ἔτσι ἔγραφε, στὰ 1783, ὁ Καταρτζῆς. Ἀντίστοιχα διδάσκει, ἀπὸ ἄλλην ἄποψη, ἀπὸ τὴν ἄλλην ἄποψη, ὁ Ρήγας, λίγα χρόνια ἀργότερα: «ἐν ὅσῳ, φίλε μου, ὁ Χασάνης καὶ ὁ Μεχμέτης τυμπανίζουσι διὰ τῆς σιδηρᾶς ράβδου τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἕλληνος, οὗτος οὔτε καιρόν, οὔτε νοῦν ἔχει νὰ διδαχθῇ τὴν ἀρχαίαν γλῶσσάν του, ἢ νὰ διορθώσῃ τὴν παροῦσαν· ὅθεν δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ τοὺς λαλοῦντας ὑπὲρ τῶν συμφερόντων του, εἰμή, ὅταν τῷ λαλῶσιν εἰς τὴν συνήθη αὐτῷ ἐκ βρέφους διάλεκτον». Μαθητὴς τοῦ Καταρτζῆ, ὁλοκληρώνει τὴν θεωρητικὴ διδασκαλία ἐκείνου μὲ τὰ πρακτικά του αὐτὰ ἐπιχειρήματα. Ὅμως κι αὐτὰ κι ἐκεῖνα εἶναι φανερὸ ὅτι βρίσκονται σὲ ἄκρα ἀντίθεση μὲ

τὶς ἀπόψεις τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀρχαίας, καὶ ὅτι οἱ δύο ἐπαναστατικὲς ὁρμὲς ἀντὶ νὰ πολεμήσουν τὸν κοινὸ ἐχθρό, παρουσιάζεται κίνδυνος νὰ συγκρουσθοῦν μεταξύ τους.

Στὰ πρῶτα χρόνια, στὰ χρόνια ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν τώρα, ὑπάρχει ἡ διάθεση, ἂν ὄχι ἡ δυνατότητα, γιὰ συμβιβασμό: τὰ πράγματα δὲν ἔχουν ὀξυνθεῖ, οἱ ἀναμνήσεις τῆς ἐνιαίας, παλαιότερα, γλωσσικῆς γραμμῆς εἶναι ἀκόμη πρόσφατες, συμφέροντα δὲν ἔχουν ἐμφιλοχωρήσει μέσα στοὺς ἀγῶνες, γιατὶ οἱ διαφερόμενες ἀπόψεις δὲν ἔχουν λάβει ἀκόμη μορφὲς πιὸ πρακτικές, διδακτικὲς ἢ ἄλλες, καί, ἀκόμη, τὰ προσωπικὰ πάθη δὲν ἔχουν πάρει τὸ προβάδισμα ἀπέναντι στὰ θεωρητικά. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἐπιζητοῦνται λύσεις ποὺ νὰ γίνουν κοινὰ παραδεκτές. Καὶ κατεξοχὴν μέσα στὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς εἶναι βέβαια οἱ λύσεις ποὺ θὰ προέκυπταν ἀπὸ κοινὴ ὁμολογία τῶν λογίων: μιὰ Ἀκαδημία θὰ μποροῦσε νὰ λάβει τὴν πιὸ ὀρθὴ ἀπόφαση, ποὺ θὰ γινόταν ἀπὸ ὅλους παραδεκτή. Αὐτὸ τὸ ζήτημα τῆς Ἀκαδημίας πολὺ ἀπασχολεῖ τὸν ἑλληνισμὸ σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια· ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς τὴν ἀπεκδέχονται. Ὁ Καταρτζῆς τὴν σχεδιάζει γύρω στὰ 1786, ὁ Κωνσταντᾶς τὴν ζητεῖ στὰ 1804. Παράλληλα, ἀπὸ διάφορες μεριές, πλησιάζουν πρὸς τὴν πραγματοποίηση: Ἀκαδημία στὴν Πόλη, Ἀκαδημία στὰ Ἑπτάνησα, Ἀκαδημία στὸ Βουκουρέστι, καὶ κάτι σὰν Ἀκαδημία στὴν Ἀθήνα· ὅλα αὐτὰ μέσα σὲ λίγα χρόνια. Κι ἂν δὲν πετυχαίνουν τὰ ὁμαδικὰ αὐτὰ πειράματα, ὅλες οἱ δοκιμὲς θὰ γίνουν μὲ τὴν ἀτομικὴ ἐπαναστατικὴ διάθεση τῆς ἐποχῆς.

Ἄλλες δοκιμὲς θὰ γίνουν πρὸς τὴν κατεύθυνση τοῦ βιβλίου· ἡ συνεταιρικὴ ἔκδοση εἶναι κάτι ἀρκετὰ συνηθισμένο ἀπὸ τὰ παλιὰ χρόνια, παράλληλα μὲ τὴν ἰδιωτικὴ ἔκδοση, μὲ συνδρομητὲς ἢ ὄχι, καὶ μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ ἐκδότη ἐπιχειρηματία. Τώρα ὅμως ὁ θεσμὸς θὰ πάει νὰ πάρει μιὰ μορφὴ πιὸ ἀποκρυσταλλωμένη, ἑνὸς σωματείου ποὺ συνάμα θὰ διαλέγει τὰ ἔργα ποὺ πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν καὶ θὰ χρηματοδοτεῖ τὴν ἔκδοσή τους. Καὶ πάλι, ἐδῶ, τὸ ἴδιο φαινόμενο διαπιστώνουμε: ὁ πλοῦτος, ὁ ἐμπορικός, δὲν ἀρκεῖται πιὰ νὰ μένει παθητικός, ἀλλὰ θέλει καὶ μπορεῖ νὰ παίρνει θέση στὰ ζητήματα τῆς παιδείας. Πάντως, στὰ ἴδια ἐκεῖνα χρόνια, γενικεύεται καὶ ἡ συνήθεια τῶν συνδρομῶν σὲ μέγιστο βαθμό. Οἱ προεγγραφὲς σὲ σκληρὰ κάποτε ἐπιστημονικὰ βιβλία φθάνουν σὲ ἀριθμοὺς τοὺς ὁποίους θὰ

ἐζήλευε ἕνας σύγχρονος μυθιστοριογράφος στὸν τόπο μας. Μέγιστη εἶναι καὶ ἡ ποικιλία τῶν δημοσιευμάτων· οἱ μεταφράσεις ἐπιλέγονται χωρὶς πολλὴν αὐστηρότητα, τὰ πρωτότυπα δὲν παρουσιάζουν ἀνεκτὴ ἀναλογία σημαντικῆς δημιουργίας: θὰ εἶταν ἄδικο νὰ ἐπερι-μέναμε τὴν ποιότητα νὰ προβαδίζει μέσα σὲ μιὰ τέτοια ἀχόρταγη ὁρμὴ τῆς φυλῆς.

Ἐπίσης ἀδιάκοπη εἶναι καὶ ἡ ἀπασχόληση γύρω στὰ σχολικὰ πράγματα. Στοχασμοὶ γιὰ τὴν σκοπιμότητα τῆς ἀγωγῆς σὲ ὁμάδες ἢ ἀτομικά, ὑποδείξεις σὲ ζητήματα μεθόδου, συστάσεις γιὰ τὴν ἵδρυ-ση σχολείων, ὀργανισμοὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ὑποτροφιῶν, ριζικὲς ἀλλαγὲς στὰ προγράμματα, ἐναγώνια παρακολούθηση τῶν δυτικῶν ἐπιτεύξεων σ' αὐτοὺς τοὺς τομεῖς. Οἱ συντηρητικοὶ κι ἐδῶ εἶναι κά-πως διστακτικοί: ἡ παιδεία ποὺ πάει νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ περάσει στὰ χέρια τῶν λαϊκῶν, καὶ μάλιστα τῶν πιὸ προοδευτικῶν, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ εἶναι ἡ ἴδια παιδεία τῆς ὁποίας πρωτοστάτης εἶταν ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία· ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, μεριά, μιὰ ἐγκατάλειψη ἢ μιὰ ὑπερβολικὴ ἐμμονὴ σὲ ξεπερασμένα διδακτικὰ σχήματα θὰ ἐκινδύνευε νὰ ἀποξενώσει τὴν νεολαία ἀπὸ τὰ σχολεῖα ὅσα ὑπόκεινται στὴν ἄμεση ἐποπτεία τῆς Ἐκκλησί-ας ἢ τῶν ἀξιωματούχων της. Γιὰ τοῦτο καὶ στὰ σχολεῖα τοῦ τύπου αὐτοῦ, εἴτε παλιὰ εἶναι, εἴτε καὶ καινούρια, πρυτανεύει ἕνας δίση-μος ρυθμός: μιὰ ἡ γενναία προσπάθεια γιὰ συγχρονισμό, γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν πειραματικῶν μαθημάτων, καὶ μιὰ ἡ δύσπιστη ἀνα-θεώρηση προσώπων καὶ μεθόδων. Ἔτσι ἡ ταραχὴ δὲν ἀφήνει ἀ-μέτοχη οὔτε τὴν ἴδια τὴν ἱεραρχία, ποὺ κι ἐκείνη χωρίζεται σὲ συντηρητικὴ μερίδα καὶ σὲ προοδευτική. Τὰ σχήματα, ὅσα διαθέτου-με σήμερα γιὰ νὰ ἐντάξουμε ὅλα αὐτὰ τὰ ζητήματα, κινδυνεύουν νὰ ἀποβοῦν ἐντελῶς παραπλανητικὰ γιὰ τὴν κρίση μας, γιατὶ πολὺ ὀλίγο ἀνταποκρίνονται στὴν κατάσταση τῶν τότε πνευμά-των: ἕνας ἄνθρωπος ὅπως ὁ Δούκας, ποὺ εἶναι σήμερα, γιὰ μᾶς, τὸ σύμβολο τῶν ἀντιδραστικῶν τῆς ἐποχῆς του, εἶχε τότε δυσχέρειες μὲ τὴν προϊσταμένη ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή, γιὰ κάποιες ἀντιλήψεις του ποὺ ἐθεωρήθηκαν ἀνατρεπτικές.

6. ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΝΟΗ

Μέσα ἀπὸ τέτοιους σκολιοὺς δρόμους, ἀπὸ τέτοιες κορδέλλες καὶ διασταυρώσεις, ἡ Ἱστορία ὁδηγοῦσε τὸν ἑλληνισμὸ πρὸς καινούριους ὁρίζοντες. Μαζὶ μὲ τὸν αἰώνα ἀρχίζει καὶ διαμορφώνεται καθαρὴ μία τουλάχιστον θέση, ἡ μόνη ποὺ εἶταν κοντὰ στὴν πραγματικότητα, ἡ θέση τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ. Στὰ 1804, ὅταν ἀρχίζει οὐσιαστικὰ τὴν μεγάλη του ἐκδοτικὴ προσπάθεια, δημοσιεύοντας τὸν Ἡλιόδωρο, μὲ τὴν θαυμαστὴ προσφώνηση πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ὁ Κοραῆς ἔχει πλέον νὰ ἐπιδείξει ἀξιόλογο καὶ σὲ ἔκταση καὶ σὲ ποικιλία ἔργο. Εἶναι φημισμένος καὶ τιμημένος καὶ στὸν τόπο του καὶ στὴν Γαλλία, καὶ στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη. Ἐκείνην τὴν ὥρα θὰ μποροῦσε ἀκόμη νὰ διαλέξει ἕναν ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ ἐκφρασθεῖ, πιὸ εὔκολο, ἢ πιὸ ἐπιδεικτικό. Ἰατρική, φιλοσοφία, πολιτική, γιὰ ὅλα εἶναι ὥριμος καὶ σὲ ὅλα ἔχει δώσει δείγματα τῶν ἱκανοτήτων του. Στὰ 1802 τὸ Πατριαρχεῖο τὸν ἐτίμησε καὶ τὸν ὅρισε, μὲ ἄλλους πολλούς, ἐπίτροπο τῆς καινούριας σχολῆς ποὺ θὰ ἀνασυσταθεῖ στὸ Ἅγιον Ὄρος. Τὸν ἐπόμενο χρόνο ἔχουμε τὴν παράκληση τῶν Σουλιωτῶν, ποὺ θέλουν νὰ τὸν διορίσουν ἡμιεπίσημο πρέσβη τους κοντὰ στὴν γαλλικὴ κυβέρνηση, ἐνῶ συνάμα ἡ Σμύρνη, ἡ γενέτειρά του, βλέποντας τὴν δόξα νὰ τὸν πλησιάζει, τὸν θυμᾶται καὶ τὸν καλεῖ νὰ ἐπιστρέψει νὰ ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τῶν σχολικῶν πραγμάτων τοῦ τόπου. Καὶ ἀκόμη, τὸν ἴδιο χρόνο πάντοτε, ὁ Κοραῆς προβαίνει στὴν ἀνακοίνωσή του, γαλλικά, στὴν ἑταιρία τῶν ἀνθρωποτηρητῶν, μνημεῖο μοναδικὸ τῆς φιλοσοφικῆς του σκέψης. Ὅμως ἐκεῖνος θὰ διαλέξει τὴν ἀγαθὴ μερίδα, τὴν πιὸ σκληρὴ καὶ τὴν πιὸ ἀχάριστη, καὶ καταλήγει νὰ ἀφιερωθεῖ «εἰς ὅ,τι τὴν πατρίδα ἔμελλε μᾶλλον νὰ ὠφελήσῃ».

Ἀλλὰ ὁ πλούσιος ἐσωτερικός του κόσμος δὲν θὰ χαθεῖ οὔτε κι αὐτὸς γιὰ τὴν Ἑλλάδα: στὰ μεστὰ προλεγόμενά του, θὰ ἀποθέσει ἀκέρια τὴν σοφία του, τὴν πεῖρα του, τὸν στοχασμό του. Τυρταϊκὰ σαλπίσματα γιὰ τὴν μεγάλη μάχη ποὺ ἀρχίζει, τὰ κείμενα αὐτὰ θὰ προκαλέσουν ἀμέσως τὴν προσοχὴ πλήθους νεωτέρων οἱ ὁποῖοι θὰ σπεύσουν νὰ συσπειρωθοῦν γύρω στὸν Κοραῆ καὶ νὰ τὸν ἐνισχύσουν μὲ τὴν ὁρμή τους. Ἡ προσπάθειά του θὰ διασπάσει περίεργα καὶ τὸν ἀγώνα τὸν γλωσσικό, καθὼς θὰ δημιουργήσει καὶ-

νούριες διατάξεις τῶν πνευματικῶν πραγμάτων. Ἡ χριστιανική του πίστη, τουλάχιστον ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια καὶ ὕστερα, δὲν φαίνεται νὰ ἐδοκιμάσθηκε ποτὲ πολὺ σκληρά· ἀλλὰ οἱ παιδικές του ἀναμνήσεις, ἡ ζωή του στὴν Ὁλλανδία κατόπιν, καὶ ὕστερα οἱ σπουδές του μέσα στὴν προεπαναστατικὴ Γαλλία τοῦ ἔχουν ἐμπνεύσει ἀντικληρικὴ διάθεση καὶ ἀπέχθεια γιὰ τὴν κάθε μορφῆς τυπολατρεία. Τὸ πνεῦμα αὐτό, καὶ τὸν φιλελευθερισμό του, ὕστερα καὶ μαχητικὸς καθὼς εἶναι, τὰ ἐπέδειξε ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὰ κείμενά του, ἔντυπα ἢ ἐπιστολές, ἔτσι ὥστε προκάλεσε ἔντονη τὴν δυσπιστία τῶν πιὸ συντηρητικῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ συντηρητικοὶ ἤξεραν κιόλας μὲ ποιόν εἶχαν νὰ κάνουν, καὶ πῶς εἶχαν νὰ ἀντιδράσουν: τὸ κήρυγμά του τὸ φιλοσοφικὸ ἔκρυβε ἐπικίνδυνο φαρμάκι γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ κατάσταση. Καὶ πραγματικά, ἀπὸ τὶς πρῶτες σχεδὸν ἐμφανίσεις τοῦ Κορανῆ, ἀλλεπάλληλες θὰ εἶναι οἱ ἐπιθέσεις τὶς ὁποῖες θὰ δεχθοῦν εἴτε αὐτὸς ὁ ἴδιος εἴτε, ἀργότερα, οἱ ὀπαδοί του, ἀπὸ τὴν συντηρητικὴ μερίδα. Ὀξύτερη δίμως πολεμικὴ προκαλοῦσαν τὰ γραφόμενά του ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν γλωσσικῶν πραγμάτων· οἱ τάσεις εἶταν τότε περίπου διαμορφωμένες: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ὁ ἀρχαϊσμὸς ἔχει κορυφαῖο τὸν Νεόφυτο Δούκα· ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ ἄκρατος δημοτικισμὸς δὲν ἀποτελεῖ μιὰν ἐνιαία σχολή, ἀλλὰ διδάσκεται ἀπὸ πολλοὺς νεώτερους, τὸν Ψαλίδα, τὸν Βηλαρᾶ, τὸν Χριστόπουλο. Ὁ Κορανῆς, ἀπὸ τὴν ἀρχή, παρουσιάζεται ἀντιμέτωπος καὶ πρὸς τὶς δύο παρατάξεις· ἀντίστοιχα θὰ δεχθεῖ καὶ τῶν δύο παρατάξεων τὰ χτυπήματα. Ἡ διακωμώδηση, ἡ ἐριστικὴ ἀντίκρουση, ἡ προσωπικὴ ἐπίθεση, ὅλα τὰ ὅπλα θὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐναντίον τοῦ νέου ἀντιπάλου. Ὁ Νερουλός, ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν ὀπαδῶν τῆς λαϊκῆς γλώσσας, γράφει τὰ ἀγοραῖα «Κορακιστικά» του, ὁ Δούκας τὶς ἀμέθοδες ἀλλὰ ὀξεῖες ἐπικρίσεις του, ὁ Κομμητᾶς θὰ κοιτάξει νὰ τὸν ἐκθέσει ἠθικά, ὁ Ἰγνάτιος Σκαλιώρας δὲν θὰ διστάσει νὰ μαζέψει καὶ νὰ τυπώσει τὶς πιὸ χυδαῖες προσωπικὲς συκοφαντίες ἐναντίον του. Ὁ Κοδρικᾶς δανείζεται παραστάσεις ἀπὸ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, καὶ κατηγορεῖ τὸ κοραϊκὸ κίνημα γιὰ ἀντιθρησκευτικό, ὀχλοκρατικό, χαρακτηρίζοντας ξεβράκωτους καὶ ἀντάρτες τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Κορανῆ.

Ἔτσι τὰ πολεμικὰ φυλλάδια, ἀνώνυμα πολὺ συχνά, βίαια, προσωπικά, ὑβριστικά, συκοφαντικά, διαδέχονται ἀκατάπαυστα τὸ ἕνα

τὸ ἄλλο καὶ χτυποῦν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς τὴν προσπάθεια. Δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ νομισθεῖ ὅτι ἡ παράταξη τοῦ Κοραῆ μένει ἄοπλη ἐμπρὸς σὲ μιὰ τέτοια ἐπίθεση: ὁλοένα καὶ πιὸ πυκνὲς οἱ τάξεις τῶν ὀπαδῶν τοῦ ἀνακαινισμοῦ, ξέρουν νὰ ἀνταποδώσουν χτύπημα σὲ χτύπημα, καὶ ὅταν οἱ τακτικὲς ἀνάγκες τὸ ἀπαιτοῦν, ξέρουν νὰ προλάβουν τὴν ἐπίθεση, χτυπώντας αὐτοὶ πρῶτοι. Κι ὁ Κοραῆς ὁ ἴδιος γνωρίζει, ὅσο καλὰ ὁποιοσδήποτε ἄλλος, ὅτι ἡ γραφίδα εἶναι κάποτε, σὲ ἐπιδέξια χέρια, ὅπλο φοβερό. Τὰ φυλλάδια, λοιπόν, διασταυρώνονται, καὶ ἡ μάχη τῶν φυλλαδίων συνεχίζεται εἴκοσι καὶ περισσότερα χρόνια, ὡς στὸν Ἀγώνα, ποὺ προκαλεῖ, τουλάχιστον ἐπιφανειακά, τὸν συγκρητισμὸ τῶν λογίων ὅλων τῶν παρατάξεων. Μοναδικὴ ζωτικότητα φανερώνουν τὰ φυλλάδια αὐτά, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τόσο ποικίλα πνευματικὰ κλίματα, καὶ φλέγονται ὅλα ἀπὸ τὴν ἴδια πεποίθηση στὴν ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Κι ἂν εἶταν καὶ μόνα αὐτά, πάλι ὁ ἱστορικὸς κι ὁ ψυχολόγος θὰ εἶχαν κάθε λόγο νὰ σκύψουν μὲ προσοχὴ ἐμπρὸς στὰ μνημεῖα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιὰ νὰ διδαχθοῦν. Ἀλλὰ αὐτὰ δὲν εἶναι τίποτε περισσότερο ἀπὸ πάρεργα τοῦ μεγάλου ἔργου ποὺ πραγματοποιεῖται ταυτόχρονα. Ἡ κοραϊκὴ προσπάθεια ἦρθε στὴν ὥρα της, ἐβρῆκε ἀνταπόκριση ἰδίως στὶς πλέον δυναμικὲς τάξεις τοῦ γένους, καὶ ἔτσι, ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπου δὲν εἶταν ἐντελῶς νοητὴ ἀπὸ ὅλους, ἢ ὅπου εἶχε χαρακτήρα ὑπερβολικὰ πρωτοποριακό, ἀνακαινιστικό, πάλι καὶ τότε ἐβρῆκε τὴν συναντίληψη μεγάλου ἀριθμοῦ ἀτόμων, ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ εἶχαν πλοῦτο ἢ δύναμη γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὶς παιδευτικὲς προσπάθειες. Ἐξάλλου, χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι μέσα στὸν κόσμο τῶν λογίων, σχεδὸν ὅλοι ὅσοι ἔχουν κάτι μέσα τους, ἀπὸ τοὺς νεωτέρους, ὅλοι ὅσοι πρόκειται νὰ ἀφήσουν ἔργο, συντάσσονται μὲ τὸν Κοραῆ. Καὶ ὄχι μόνο αὐτό: παρεμβαίνουν ἡ τεράστια προσωπικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Κοραῆ, ἡ μόδα, μεγάλος συντελεστὴς στὰ πράγματα τῶν γραμμάτων, ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἐπιτυχίας καὶ ὠθοῦν πρὸς τὶς τάξεις τῶν κοραϊστῶν ἀκόμη καὶ ἐκείνους ποὺ δὲν εἶχαν πνευματικὴ ἢ ψυχικὴ συγγένεια μὲ τὸν Κοραῆ, ἀκόμη κι ἐκείνους ποὺ θὰ τὸν ἐγκαταλείψουν ἢ θὰ παραχαράξουν τὴν διδασκαλία του ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατό του, ἢ λίγο προτύτερα ἢ λίγο ἀργότερα.

Θαυμαστὸ εἶναι τὸ ἔργο ποὺ πραγματοποιεῖται μέσα ἀπὸ τὴν

δημιουργική πνοή τοῦ Κοραῆ. Τὰ φαινόμενα, τὰ πρόσωπα, τὰ ἔργα, τὰ τεκμήρια, εἶναι ἀπειράριθμα. Μεγάλες καὶ ὀργανωμένες, ἂν ὄχι συστηματικές, ἐκδοτικὲς προσπάθειες πραγματοποιοῦνται ἀπὸ πλούσιους ἐμπόρους καθὼς οἱ Ζωσιμάδες· ἂς παραπονιέται, δίκαια, ὁ Κοραῆς γιὰ τὶς δυσκολίες τὶς ὁποῖες συναντᾶ στὶς συνεννοήσεις του μὲ τοὺς χορηγούς: ἡ πνευματικὴ προπαρασκευὴ δὲν εἶναι ἀρκετή· ἀλλιῶς καὶ ἡ διάθεση καὶ τὰ πλούτη ποὺ προσφέρονται εἶναι ἄφθονα. Κι ἂν ὑπάρχει περίοδος στὴν πνευματικὴ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ ὅπου ὁ λόγιος νὰ ἔχει ἐλπίδες νὰ πλουτίσει εἴτε ἀπὸ τὴν διδασκαλία εἴτε ἀπὸ τὴν ἔκδοση βιβλίων, τῆς περιόδου αὐτῆς ἡ αἰχμὴ πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ τοποθετηθεῖ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1800 καὶ 1820. Τὰ σχολεῖα, τὰ βιβλία, τὰ περιοδικά, πολλαπλασιάζονται· ἀνάλογα πληθαίνουν καὶ οἱ ἄνθρωποι ὅσοι ζοῦν ἀπὸ τὰ πράγματα τοῦ πνεύματος.

Ὡστόσο, σὲ τέτοια θέματα, ὅσο μπορεῖ κανείς, πρέπει ἀντίστοιχα μὲ τὴν ποσοτικὴ ἔρευνα νὰ προβαίνει καὶ στὴν ποιοτική. Ἐδῶ, ἔτσι κοιταγμένη, ἡ μεταβολὴ ἐμφανίζεται ἀκόμη πιὸ ἀπότομη καὶ ἀποφασιστική. Ὁ λόγος γιὰ βιβλία, γιὰ περιεχόμενο, γιὰ ὕφος, ἀκόμη καὶ γιὰ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, ἡ ὁποία καὶ αὐτὴ ἐκφράζει ἕνα πνεῦμα· τὰ βιβλία γίνονται μικρά, κομψά, «διὰ τὴν τζέπην, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν καινοτρόπων Γάλλων». Κάπου γράφει ὁ Κοραῆς, σὲ ἰδιωτική του ἐπιστολή, γιὰ ἕνα ἔντυπο ὅτι «ἄρχισε νὰ μυρίζῃ» Εὐρώπῃ· καλύτερα δὲν θὰ μποροῦσε νὰ διατυπωθεῖ ἡ μεταβολή: κάτι συχνὰ ἀνεπαίσθητο, ποὺ δίνει καὶ στὸ πνεῦμα, καὶ στὸ λόγο, καὶ στὴν μορφή, ἕναν ἀέρα διαφορετικό, ἔντονα δυτικό. Ἡ ἀπόκλιση ἀνάμεσα στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴν δυτικὴ πορεία μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἔχει ἐξουδετερωθεῖ: τὰ βιβλία ποὺ μεταφράζονται εἶναι, πολὺ συχνά, ἐκεῖνα ποὺ μόλις ἔχουν ἐκδοθεῖ· τὰ νέα διδακτικὰ συστήματα συζητοῦνται, ἐλέγχονται, κι ὅταν εἶναι μπορετό, δοκιμάζονται, μόλις ἀρχίσουν νὰ ἐφαρμόζονται ἢ καὶ νὰ προβάλλονται στὴν Δύση· παρόμοια καὶ οἱ ἰδέες, ἀκόμη κι οἱ πιὸ προοδευτικές, καὶ οἱ πιὸ ξένες ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παράδοση, θὰ βροῦν ἀπήχηση, θὰ συζητηθοῦν, καὶ κάποτε θὰ τύχει νὰ βροῦν καὶ ὀπαδούς. Ἐκεῖνες οἱ κολακευτικὲς προσφωνήσεις, ποὺ τόσο ἄρεζαν λίγα χρόνια πρὶν καὶ ποὺ σήμερα τόσο μᾶς θυμίζουν τὸν Φτωχοπρόδρομο —χωρὶς τὸ πνεῦμα του—, τώρα, κυνηγημένες ἀπὸ τὸν Κοραῆ

τὸν ἴδιο καὶ ἀπὸ τοὺς φίλους του, χάνονται γιὰ νὰ ἀφήσουν τὴν θέση ἢ σὲ πράξεις φιλικῆς ἔνδειξης ἢ σὲ ἐκδηλώσεις μιᾶς εὐγνωμοσύνης γεμάτης ἀξιοπρέπεια. Ἀνάλογης μέριμνας ἀντικείμενο γίνεται καὶ ἡ διάταξη τῆς ὕλης μέσα στὰ βιβλία: ἐχάθηκαν πιὰ ἐκεῖνες οἱ βαριές, ἀσφυκτικὲς σελίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες λείπει, ὅ,τι θὰ μποροῦσε νὰ ξεκουράσει τὸν ἀναγνώστη, νὰ τοῦ δώσει τὸ ἀναγκαῖο θάρρος γιὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἀνάγνωσή του, ποὺ σὰν «μακρὴ ὁδὸς ἀπανδόκευτος», χωρὶς μιὰ παράγραφο, ἕναν ὁδηγητικὸ ὑπότιτλο, εἶναι ὅμοιες πλάκες βαριὰ τοποθετημένες ἐπάνω στὸ στοχασμό. Ἡ ἐνέργεια τῆς σκέψης, ποὺ εἴταν ἄλλοτε, πρόσφατα ἀκόμη, ἕνας μακρὸς ἀδιάκοπος μονόλογος, τείνει τώρα νὰ ἀποκατασταθεῖ σὲ διάλογο· ἡ διδαχὴ παραχωρεῖ τὴν θέση της στὴν συζήτηση. Γιὰ τοῦτο σ' αὐτοὺς ἀκριβῶς τοὺς καιροὺς τὸ διαλογικὸ εἶδος εἴτε στὴν λογοτεχνία εἴτε στὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια σημειώνει μιὰ μεγάλη ἀνάπτυξη. Ἡ κριτική, μίμηση τῶν ξένων ἢ ἐντόπια ἀναγκαιότητα, παίρνει ἀντίστοιχα μεγάλη σημασία μέσα σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς συζητήσεις, τὶς ἀντεγκλήσεις, τὶς ἀναζητήσεις.

Κιόλας διαπιστώνουμε μιὰ τάση πρὸς τὴν εἰδίκευση, ἰδίως στὴν θεωρία, ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη. Ὁ λόγιος, ὁ διδάσκαλος, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πιὰ ὁ ἀριστοτελικὸς σοφός, ὁ χρησμοδότης τῶν παιδιῶν ἢ τῆς κοινωνίας, ποὺ προσπαθεῖ μὲ γενικότητες ἢ μὲ τὴν παραγωγὴ νὰ συμπληρώσει τὰ κενὰ τῶν γνώσεών του. Ἡ μεγάλη ροπὴ πρὸς τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἡ καλλιέργεια τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημονικῶν κλάδων, ἡ προσεκτικὴ παρακολούθηση τῶν δυτικῶν ἐπιτεύξεων στὰ μεθοδολογικὰ καὶ στὰ πραγματικὰ ζητήματα ὁδηγοῦν πρὸς τὴν εἰδίκευση, πρὸς τὴν ὁποία φέρνει καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν μαθητῶν στὰ σχολεῖα, ποὺ προκαλεῖ ἀνάλογη αὔξηση τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ. Ἔτσι καὶ ἡ συγγραφικὴ δράση τῶν λογίων φθάνει τουλάχιστον νὰ ἔχει κάποιο ἐπίκεντρο μέσα σὲ μιὰ συγκεκριμένη εἰδικότητα, ἔστω κι ἂν δὲν περιορίζεται σ' αὐτήν, γιὰ λόγους κερδοσκοπίας ἢ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συγκεκριμένων ἀναγκῶν ἑνὸς συγκεκριμένου σχολείου. Ἄλλωστε μικρὸ μέρος ἀπὸ τὰ βιβλία ὅσα δημοσιεύονται εἶναι στὸ σύνολό τους πρωτότυπα: ὁ Κοραῆς ζητάει, πρὶν ἀπὸ ὅλα, νὰ προβοῦμε στὴν μετακένωση τῆς δυτικῆς σοφίας στὴ Ἑλλάδα· τοῦτο μπορεῖ, βέβαια, νὰ γίνει καὶ μὲ ἔργα καινούρια, ἀλλὰ πιὸ γλήγορα καὶ ἀσφαλέστερα θὰ γίνει μὲ καλὲς μετα-

φράσεις καὶ ἐρανίσματα ἢ διασκευὲς σύμφωνα μὲ τὶς εἰδικὲς ἀνάγκες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ στὰ προλεγόμενα μέσα, θὰ βρίσκουμε πάντοτε τὴν φιλοσοφία, τὸν γενικὸ στοχασμὸ ποὺ ὁδηγεῖ τὴν ἐκλογὴ καὶ τὴν γραφίδα τοῦ διασκευαστῆ. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν Κοραῆ τὸν ἴδιο καὶ τοὺς θαυμαστοὺς αὐτοσχέδιους στοχασμούς του, ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τῆς παιδείας τῶν χρόνων ἐκείνων θὰ μποροῦσε νὰ παρουσιασθεῖ μέσα ἀπὸ τὰ προλεγόμενα τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων.

Συχνὰ νιώθει κανείς, διαβάζοντας τὰ βιβλία αὐτά, ἢ τοὺς πρόλογους, ὅτι δὲν ἔχει νὰ κάνει μὲ πολὺ ἔντονες προσωπικότητες, ἰδίως στὴν παράταξη τοῦ Κοραῆ. Πρῶτα πρῶτα, κάτω ἀπὸ τὴν πολὺ ἰσχυρὴ προσωπικότητα τοῦ Κοραῆ, ἐπόμενο εἶταν νὰ γίνει πιὸ ἀχνὴ ἡ φυσιογνωμία τῶν ὀπαδῶν του· ὕστερα ὁ μονοϊδεασμός, ἡ ἰδεοληψία, ποὺ κατέχουν τοὺς πνευματικούς μας ἀνθρώπους σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, προκαλοῦν μιὰ μονοτονία ἀντιδράσεων πολὺ χαρακτηριστική: τὰ ἴδια θέματα ἀντικρισμένα ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά· τέλος δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συγγραφεῖς ποὺ δοκιμάζουν νὰ ἀποκτήσουν νέο ἐκφραστικὸ ὄργανο: τὰ μέσα τους εἶναι ὀλίγα, περιορισμένα, ὅλοι μεταχειρίζονται περίπου τὰ ἴδια, γιατὶ ἄλλα δὲν ὑπάρχουν ἀκόμη. Πολὺ ὀλίγοι εἶναι ὅσοι προσπαθοῦν νὰ πορευθοῦν «κατ' ἀτριβήτους ὁδούς», καὶ αὐτοὶ δὲν κατορθώνουν νὰ πᾶνε πολὺ μακριά: σὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς τρεῖς παρατάξεις ἐπάνω θὰ πέσουν.

Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτοὺς δὲν φαίνεται εὔκολη ἡ ἐπιλογὴ τῶν πιὸ χαρακτηριστικῶν συγγραφέων σ' αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς μορφὲς κορυφαίων, ἕναν Καταρτζῆ, ἕναν Κοραῆ, καὶ μόλις μόλις τὸν Δούκα, λείπει ἀπὸ τοὺς ἄλλους, τουλάχιστον σ' ἕνα γενικὸ ἀντίκρισμα, καὶ τουλάχιστον ἐνόσω ζοῦν οἱ κορυφαῖοι, λείπει ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἡ τρίτη διάσταση, ἐκείνη ποὺ ξεχωρίζει τοὺς ζωντανοὺς ὀργανισμοὺς ἀπὸ τὴν σκιά τους. Εἶναι ἕνα φαινόμενο ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο ποὺ συμβαίνει στὴν ἐποχή μας γύρω στὶς ἀναζητήσεις τοῦ νέου λυρισμοῦ: λίγες δημιουργίες καὶ πολλὰ ἀντίτυπα. Ἀλλὰ μὲ κάποια προσοχή, καὶ κάποιον ἐθισμό, καὶ στὴν μιὰ περίπτωση καὶ στὴν ἄλλη, μέσα ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία, ἀρχίζει νὰ διαβλέπει κανεὶς κάποιες μορφές. Δίπλα στὸν Καταρτζῆ, δίκαιο εἶναι νὰ κρατηθεῖ μιὰ θέση γιὰ τὸν Φιλιππίδη ἢ τὸν Κωνσταντᾶ· στὴν παράταξη τῶν ὀπαδῶν τῆς γλωσσικῆς συντήρησης, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν συμμάχους

ἀλλὰ συνεμπόλεμους ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, μπορεῖ νὰ ἐπιφυλαχθεῖ ἀπὸ μιὰ θέση γιὰ τὸν Ζαλίκογλου, ἀγκαλὰ κι ἐκεῖνος δὲν μπόρεσε νὰ ἀντισταθεῖ στὴν δύναμη τοῦ κοραϊκοῦ ρεύματος, γιὰ τὸν Δούκα, γιὰ τὸν Κοδρικᾶ, γιὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Ε', αὐστηρὸ τηρητὴ τῶν παραδομένων. Τέλος, στὴν παράταξη τῶν φίλων τῆς φιλοσοφίας, θὰ μποῦν ὁ Γαζῆς, ὅσο κι ἂν ἐνέπνεε δικαιολογημένη δυσπιστία στὸν Κοραῆ, ὁ Νικολόπουλος ποὺ μὲ τὴν ἐπίμονη προσκόλλησή του στὰ διδάγματα τοῦ ἀρχηγοῦ κατόρθωσε νὰ ὑπερνικήσει τὴν δυσπιστία αὐτήν, ὁ Βάμβας, ὁ Οἰκονόμος, ἀποστάτες τοῦ κοραϊσμοῦ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ δασκάλου, ὅπως κι ὁ Νικολόπουλος, καὶ οἱ πιστοὶ ἀνάμεσα στοὺς πιστούς, ὁ Κοκκινάκης, ὁ Κούμας, ὁ Φαρμακίδης. Γιὰ μερικοὺς ἄλλους, ἡ παρουσία τους ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ θὰ εἶχε ἰδίως συμβολικὸ χαρακτήρα: ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου καὶ ὁ Ἰάκωβος Ρώτας, ἐπίλεκτοι φίλοι τοῦ Κοραῆ, ἔκαναν πολλὰ γιὰ τὴν ἐξάπλωση τῆς διδασκαλίας του, ἀλλὰ ἡ συγγραφική τους δραστηριότητα εἶναι ἡ πιὸ ἀσήμαντη μέσα στὴν ὅλη δράση τους. Ἄλλοι, τέλος, φίλοι ἢ ἀντίπαλοι, ὁ Καΐρης, ὁ Ἀσώπιος, ὁ Πάριος, ὁ Ψαλίδας πρέπει κι αὐτοὶ νὰ μνημονευθοῦν, ἀλλὰ ἡ ἔνταξή τους δὲν ἐπιβάλλεται σ' αὐτὴν ἐδῶ τὴν θέση.

7. ΤΑ ΤΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ ΠΡΟΣΩΠΑ

Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθοῦν ἀπὸ κάπως πιὸ κοντὰ οἱ συγγραφεῖς, ὅσοι ἀποτελοῦν τὸ εἰδικώτερο ἀντικείμενο τῆς μελέτης μας. Πρὶν ἀπὸ τὸν Κοραῆ, οἱ ἄμεσοι πρόδρομοι, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο χωριστό, προτασσόμενο, μελέτημα· ὕστερα οἱ κύριοι ἀντίπαλοί του, καί, τέλος, οἱ ὀπαδοί. Καὶ ὅμως, τοῦτο τὸ σχῆμα, ποὺ φαίνεται τόσο ἁπλό, ἐπιβάλλει πολλὲς ἀποχρώσεις, οἱ ὁποῖες κάποτε συγχέουν τὰ ὅρια τῶν διαφόρων τομέων. Θὰ ἔχουμε, λοιπόν, πάντως,

α) Δ. Καταρτζῆς,

β) Γρηγόριος Κωνσταντᾶς

Ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς γεννήθηκε στὶς Μηλιὲς τοῦ Πηλίου, στὰ 1753, κατὰ τὴν πιὸ πιθανὴ ἐκδοχή. Οἱ γονιοί του, φτωχοὶ ζευ-

γίτες· καὶ συχνά, μικρός, ἐβάδισε κοντά τους πρὸς τὴν σκληρὴ πάλη μὲ τὴν ξένη γῆ. Στὸ χωριό του εἶχε ἐγκατασταθεῖ δάσκαλος ἕνας πατριώτης του Ἄνθιμος, καλόγερος· ὁ Γεώργιος —εἶταν τὸ ὄνομα τοῦ Κωνσταντᾶ πρὶν χειροτονηθεῖ— ἔμαθε κοντὰ στὸν Ἄνθιμο ὅσα εἶχε νὰ μάθει, κερδίζοντας μαζὶ καὶ τὴν ξεχωριστή του ἀγάπη. Ἴσως καὶ νὰ μπῆκε ἀργὰ στὰ γράμματα, ὅπως τύχαινε τότε, ἰδίως μὲ τὰ φτωχὰ χωριατόπουλα. Ἡ δίψα του γιὰ γνώσεις εἶταν πιὸ μεγάλη ἀπὸ ὅ,τι μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ καλόγερος· συνεχίζει λοιπὸν τὶς σπουδές του στὸ σχολεῖο τῆς Ζαγορᾶς, ἀρκετὰ σημαντικὸ ἐκπαιδευτικὸ κέντρο σὲ κεῖνα τὰ χρόνια. Δὲν ξέρουμε ποῦ καὶ πότε χειροτονήθηκε· στὰ 1778, τὸν συναντοῦμε ἱεροδιάκονο τοῦ Ἁγίου Σκοπέλου.

Ἂν πιστέψουμε τὸν Ζαβίρα, ἕνα ἐπεισόδιο μ' ἕναν δεσπότη στάθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὶς εὐρύτερες σπουδὲς τοῦ Κωνσταντᾶ. Ἐπάνω στὴ λειτουργία, ὁ δεσπότης τὸν ἐχτύπησε· τὸ πράγμα δὲν εἶταν σπάνιο σ' ἐκείνους τοὺς καιρούς, μὰ ὁ ὑπερήφανος χαρακτήρας τοῦ Κωνσταντᾶ δὲν τὸ ἀνέχθηκε. Ἔφυγε, ἐπῆγε στὸ Βουκουρέστι εἴτε κατ' εὐθεῖαν, εἴτε, ὅπως εἶναι πιὸ πιθανόν, ἀφοῦ ἔζησε πρίν, γιὰ λίγο καιρό, στὴν Πόλη. Στὸ Βουκουρέστι ὁ Γρηγόριος ἔγινε μαθητὴς τοῦ Νεόφυτου Καυσακαλυβίτη, ποὺ ὅσο κι ἂν ἴσως δὲν εἶταν ἀπὸ τοὺς χειρότερους διδασκάλους τῆς ἐποχῆς του, πάντως εἶταν πολὺ συντηρητικὸς καὶ ἀκολουθοῦσε ξεπερασμένες διδακτικὲς μεθόδους. Μετὰ τὸν θάνατό του τὸν διαδέχθηκε ὁ Γρηγόριος στὴ σχολαρχία τῆς σχολῆς τοῦ Βουκουρεστίου, μὰ παραιτήθηκε, γλήγορα, στὰ 1787.

Ὅμως στὸ Βουκουρέστι, ποὺ ἄρχιζε νὰ εἶναι τότε κέντρο δυτικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Κωνσταντᾶς εὐτύχησε νὰ ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Δημ. Καταρτζῆ· ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, Μηλιώτης κι αὐτός, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Ρήγας, λίγο ἀργότερα ὁ Χριστόπουλος, ἀσπάζονται τὶς προοδευτικὲς ἰδέες τοῦ Καταρτζῆ. Ἀπὸ κεῖ ξεπετιέται ἡ Φυσικὴ τοῦ Ρήγα (1790), ἀπὸ κεῖ ἡ Γεωγραφία τῶν Κωνσταντᾶ καὶ Φιλιππίδη (1791), γραμμένη σὲ γλώσσα ἐντελῶς δημοτική.

Ἡ Γεωγραφία τοῦ Κωνσταντᾶ καὶ τοῦ Φιλιππίδη εἶναι ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα βιβλία ποὺ ἔβγαλε ὁ ἑλληνισμὸς στὴν Ἀναγέννησή του, ἀλλὰ φανερώνει συγγραφέα μὲ ἐξαιρετικὴ προσωπικότητα: βλέπει καλά, ξέρει νὰ παρατηρεῖ, ξέρει νὰ ξεχωρίζει

καὶ νὰ τονίζει τὰ οὐσιώδη, ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ζωντανὰ ζητήματα, τοὺς ὑλικοὺς ὅρους τῆς ζωῆς, τὶς κοινωνικὲς συνθῆκες της. Εἶναι ἕνα κείμενο φωτεινό, σχεδὸν ἄξιο νὰ συγκριθεῖ μὲ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ, καὶ σχεδὸν ἰσότιμο μὲ τὴν «Νομαρχία». Γιὰ τοῦτο συζητήθηκε τὸ ποσοστὸ τῆς συμμετοχῆς τοῦ καθενὸς ἀπὸ τοὺς δυὸ συνεργάτες. Ἡ διαφοροποίηση φαίνεται δύσκολη· ἀφοῦ ἔβαλαν καὶ οἱ δυὸ τὸ ὄνομά τους στὸν τίτλο, σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο ἐξέφραζε καὶ τοὺς δυό.

Ὅπως κι ἂν εἶναι, ὁ Κωνσταντᾶς διαφωτίσθηκε ζώντας στὸ περιβάλλον τοῦ Καταρτζῆ. Ἡ μόρφωση τὴν ὁποία εἶχε ἀποκτήσει ὡς τότε, στὴν Ἀνατολή, δὲν ἔφθανε πιά. Ἔρχεται ἡ στιγμὴ τῆς μεγάλης περιπέτειας: τὸ ταξίδι γιὰ σπουδὲς στὴ Δύση.

Ἄλλοι μὲ ὑποτροφίες, οἱ πιὸ πολλοὶ ἀφοῦ εἶχαν δουλέψει στὰ μέρη τους καὶ εἶχαν κάνει ἕνα μικρὸ κομπόδεμα, καὶ πάντα δουλεύοντας κι ἐκεῖ ποὺ πήγαιναν, ὅλο καὶ πιὸ πυκνοὶ ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ καὶ πέρα, πορεύονται οἱ νέοι Ἕλληνες διανοούμενοι πρὸς τὰ μεγάλα πνευματικὰ κέντρα τῆς Εὐρώπης. Τὸν Κωνσταντᾶ τὸν συναντοῦμε σ' αὐτὰ τὰ χρόνια στὴν Βιέννη (πάντως 1788, 1792), στὴ Χάλλη, στὴν Πάδοβα. Στὰ 1792 ἐκδίδει, στὴν Βιέννη, τὶς Ἐπιστολὲς τοῦ Συνεσίου μὲ σχόλια τοῦ Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη. Ἀντίθετα μὲ τὶς καθαρὰ ἐμπορικὲς ἐκδόσεις ἀρχαίων κειμένων, τὶς ὁποῖες εἴχαμε πρίν, ἐδῶ γίνεται προσπάθεια γιὰ φιλολογικὴ ἔκδοση· γιὰ τοῦτο, πολὺ ἀργότερα, τιμοῦσε ὁ Νεόφυτος Δούκας τὸν Κωνσταντᾶ, γράφοντας ὅτι πρῶτος αὐτός, Ἕλληνας, ἐξέδωσε Ἕλληνα συγγραφέα γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Μὰ ἡ ὑγεία τοῦ Κωνσταντᾶ δὲν τὸν βοηθεῖ: ἔχει αἱμοπτύσεις καὶ ἀναγκάζεται, χωρὶς νὰ πάψει νὰ σπουδάζει, νὰ ἔρχεται πρὸς κλίματα ὅλο καὶ πιὸ μαλακά· ἔτσι πέρασε στὴν Πάδοβα. Ἀλλὰ κι αὐτὸ δὲν ἔφθασε: στὰ 1794 εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιστρέψει στὸν τόπο του γιὰ νὰ ξεκουρασθεῖ. Περνάει ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, τὰ Γιάννινα, καὶ φθάνει στὶς Μηλιές, ὅπου ἐνὸς χρόνου ἡσυχία καὶ μητρικὴ περιποίηση τὸν θεραπεύει ἐντελῶς. Στὰ 1795 τὸν καλοῦν στὰ Ἀμπελάκια, τὴ μεγάλη καὶ πλούσια θεσσαλικὴ πόλη, περίφημη γιὰ τὸν συνεταιρισμό της. Ἐκεῖ μένει λίγα χρόνια, διδάσκοντας τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά, τὰ ἰταλικά, μαθηματικὰ καὶ φιλοσοφία. Ἐπίσης ἐργάζεται συγγραφικὰ καὶ ἐκδοτικά. Στὰ 1800 βγάζει τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα», ἀνώνυμο ἔργο

τοῦ Νικολάου Μαυροκορδάτου, καὶ μεταφράζει τὰ Στοιχεῖα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Fr. Soave (Σοαυίου, ὅπως τὸν γράφει ἑλληνικά), πλουτίζοντάς τα καὶ μὲ μερικὲς σημειώσεις. Φυσικὰ ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς ἐδιάλεξε ἕνα ἔργο διαφωτισμένο, ποὺ συστηματοποιεῖ τὶς ἰδέες τοῦ Locke καὶ τοῦ Condillac· σὲ μιὰ σημείωση μιλεῖ γιὰ τὸν Κάντ. Ἐνδιαφέρων ὅμως εἶναι καὶ ὁ πρόλογος ποὺ προτάσσει στὸ βιβλίο (α΄ ἔκδοση σὲ τέσσερις τόμους στὴν Βενετία, 1804, β΄ ἔκδοση στὴν Βενετία, τὸ 1818). Ἐκεῖ ἐκθέτει τὶς ἰδέες του γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τονίζει: «γλῶσσαν εἰς τὴν μετάφρασίν μου μετεχειρίσθην τὴν κοινήν, τοῦτ' ἐστιν ἐκείνην ὁποῦ καταλαμβάνει ὅλον τὸ γένος μου· ἐπειδὴ ὁ σκοπός μου ἀποβλέπει εἰς φωτισμὸν τοῦ ὅλου καὶ ὄχι ἑνὸς πολλοστημορίου».

Τὸν πρόλογο τοῦ ἔργου, ποὺ θὰ ἔχει μεταφρασθεῖ γύρω στὰ 1799, τὸν ὑπογράφει στὴ Βιέννη, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1804. Πραγματικά, γιὰ δυὸ περίπου χρόνια, 1803-1805, ξαναπῆγε ὁ Κωνσταντᾶς στὴ Βιέννη, στὴ Βενετία καὶ στὸ Τριέστι γιὰ νὰ ἀνανεώσει τὶς μελέτες του καὶ νὰ τυπώσει τὸ ἔργο του. Ἐκεῖ, σὲ συναντήσεις μὲ τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ, καὶ μὲ ἄλλους λογίους, ἐσχεδίασαν ἴσως τὴ σύσταση μιᾶς ἀνώτερης σχολῆς, ἀλλὰ ἂν τότε ἐμελετήθηκε τὸ ἔργο, πάντως τὴν πραγματοποίηση ἐμπόδισε ἡ κακία τῶν καιρῶν. Δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς τί ἔκανε τότε ὁ Κωνσταντᾶς· ἴσως γύρισε στὴν πατρίδα του ὅπως ἐσχεδίαζε. Στὴν πρόταση τοῦ ἡγεμόνα Ἀλέξανδρου Μουρούζη νὰ πάει νὰ διδάξει στὸ Ἰάσι, τοῦ ἐδήλωσε ὅτι προτιμάει τὸ χωριό του: «αἱρούμεθα τοιγαροῦν τὴν ἐσχατιὰν τῆς Ἑλλάδος ἐν ᾗ ἔφυμεν καὶ ἐτράφημεν...». Ἀργότερα φαίνεται ὅτι ἐγκαταστάθηκε γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ στὴν Πόλη, ὅπου ἐργαζόταν καλὰ καὶ ἐκέρδιζε (1809;-1812). Ἐκεῖνα τὰ χρόνια μάλιστα τοῦ προτάθηκε νὰ ἀναλάβει τὴν διεύθυνση τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, ἀλλὰ οὔτε κι αὐτὸ ἐδέχθηκε. Ὅπως στὸ Βουκουρέστι καὶ στὸ Ἰάσι, ἔτσι κι ἐδῶ, γίνεται φανερὴ μέσα στὸν χαρακτήρα τοῦ Κωνσταντᾶ ἡ θέληση νὰ ἀποφεύγει τὰ μεγάλα καὶ ἐπιδεικτικὰ ἀξιώματα.

Στὰ 1811 ἦρθε ἕνα περιστατικὸ ποὺ βοήθησε τὸν Γρηγόριο νὰ βολέψει τὴ ζωή του σύμφωνα μὲ τὰ ἰδανικά του, τῆς θεωρίας, τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς μελέτης. Ἐκεῖνον τὸ χρόνο πέθανε στὶς Μηλιὲς ὁ Γέροντας καὶ δάσκαλός του Ἄνθιμος, καὶ τὸν ἄφησε, μὲ τὴν διαθήκη του, κληρονόμο του καὶ διάδοχό του στὴν διεύθυνση τῆς

σχολῆς τοῦ χωριοῦ τους. Ὁ Γρηγόριος ἀποφασίζει ἀμέσως νὰ ἐγκαταλείψει τὴν Πόλη, τὶς ἀνέσεις του, τὰ κέρδη του, τὶς ἐλπίδες ποὺ δικαιολογημένα μποροῦσε νὰ τρέφει ἐκεῖ γιὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα καὶ νὰ γυρίσει στὸν τόπο του. Ἀπὸ τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα μὲ τὰ ὁποῖα ἐφρόντισε νὰ κατοχυρώσει τὴν διαθήκη, φανερώνεται ἡ ἐκτίμηση ποὺ ἔτρεφε σ' αὐτὸν ἡ Ἐκκλησία. Μὰ ἐκεῖνος ἱεροδιάκονος εἶταν καὶ ἱεροδιάκονος θέλησε νὰ μείνει. Μηλιώτης εἶταν καὶ στὶς Μηλιὲς λαχταροῦσε νὰ πάει νὰ φωτίσει τοὺς πατριῶτες του.

Ἄνοιξη ἦ καλοκαίρι τοῦ 1812 θὰ γύρισε στὴν πατρίδα του. Εἶχε βάλει κατὰ μέρος χρήματα, κέρδη τῆς διδασκαλίας του, καὶ ἴσως τῶν βιβλίων του· ἡ κληρονομιὰ τοῦ Ἄνθιμου εἶταν κι ἐκείνη ἀξιόλογη. Ἔτσι ἔμοιαζε νὰ φτάνει ἡ ὥρα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ πραγματοποιηθοῦν τὰ σχέδια γιὰ τὴ μεγάλη σχολὴ τῆς Θεσσαλίας. Στὴν κατεύθυνση αὐτή, καθὼς ὑποθέτει καὶ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ἀσφαλῶς θὰ τὸν ἔσπρωξε καὶ ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁλότελα διαφορετικὸς τύπος, φίλος τῆς ἐπίδειξης, γεμάτος πολυπραγμοσύνη καὶ φιλοδοξίες. Ὁ Κωνσταντᾶς ἄρχισε ἀμέσως νὰ διδάσκει δωρεάν, ἐνῶ παράλληλα προχωροῦσαν οἱ συνεννοήσεις μὲ τὸν Γαζῆ, ποὺ κατέληξαν στὴν ἀκόλουθη συμφωνία (1 Ἰουλίου 1814) : οἱ δυὸ συμπατριῶτες «ἀφιέρωσαν ἑαυτούς», ὅπως λένε στὸ συμφωνητικό τους, στὴ σύσταση ἑνὸς «σχολείου τακτικοῦ» στὶς Μηλιές· βάζουν ὁ καθένας ἀπὸ πεντακόσιους «χρυσοὺς καισαρικοὺς» γιὰ τὶς δαπάνες καὶ ἐπὶ πλέον ὁ Γαζῆς τὴ βιβλιοθήκη του. Ὁ Κωνσταντᾶς ἐπωμίζεται τὴ δουλειά, τὴν οἰκοδομὴ τῆς καινούριας σχολῆς, ἐνῶ ὁ Γαζῆς φροντίζει νὰ μαζέψει ἀπὸ τὴ Βιέννη χρήματα, βιβλία καὶ ὄργανα διδασκαλίας. Γιὰ νὰ ἐνισχύσει μάλιστα τὴν προσπάθεια, κατόρθωσε νὰ τὴν ἐντάξει στὸ πρόγραμμα καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς «Φιλομούσου Ἑταιρίας» ποὺ ἱδρύθηκε σχεδὸν τὸν ἴδιο καιρό. Οἱ δυσκολίες εἶταν βέβαια μεγάλες καὶ ὁ Γαζῆς εἶχε πολλὰ νὰ φροντίζει· ὥστε καὶ χωρὶς νὰ συμμερισθοῦμε κάποιες ὑπόνοιες ποὺ φαίνεται νὰ πέρασαν ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ «ὑπόπτου» (δηλαδὴ φιλύποπτου) Κωνσταντᾶ, μποροῦμε νὰ καταλάβουμε γιατὶ ἔπεσε σ' αὐτὸν ὅλο τὸ βάρος τῆς δουλειᾶς — καὶ τῆς δαπάνης, ἀντίθετα ἀκριβῶς ἀπὸ ὅτι ἔγραφε τότε στοὺς γνωστούς του ὁ Γαζῆς.

Ὁ ἴδιος ἔφθασε στὶς Μηλιές, γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ, στὰ 1817.

Χρήματα δὲν ἔφερνε μαζί του. Εἶχε πιά, ἄλλωστε, κατηχηθεῖ στὴ Φιλικὴ Ἑταιρία, τῆς ὁποίας εἶταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς, καὶ τὸ νοῦ του τὸν εἶχε ἀλλοῦ: οἱ Μηλιὲς θὰ γίνονταν ἕνα ἀπὸ τὰ κέντρα γιὰ τὴ διάδοση τῶν ἀρχῶν τῆς Φελικῆς Ἑταιρίας. Πολὺ ἐνδεχόμενο εἶναι νὰ ἐμύησε καὶ τὸν Γρηγόριο, γιατὶ τὸ ἀφιερωτικὸ τοῦ Ν. Δούκα εἶναι γραμμένο πρὸς ἐκεῖνον. Πάντως τὴ δουλειὰ ὅλη τοῦ σχολείου, ποὺ ἀποκτᾶ γρήγορα μεγάλη φήμη, τὴν κρατεῖ ὁ Κωνσταντᾶς· ὁ Γαζῆς ἀλληλογραφεῖ, ταξιδεύει, προετοιμάζει τὴ μεγάλη στιγμή. Ὅταν ξέσπασε ἐκείνη, οἱ δύο δάσκαλοι ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ ἐμψυχώσουν τοὺς πατριῶτες μὲ λόγους καὶ μὲ πράξεις.

Στὰ 1824 ἡ Κυβέρνηση προσκάλεσε τὸν Κωνσταντᾶ Ἔφορο τῆς Παιδείας. Ὁ Κωνσταντᾶς ἐπῆρε τὸ ζήτημα πολὺ ζεστά, συνέταξε τὸν κανονισμὸ τῶν καθηκόντων τοῦ Ἐφόρου, ποὺ ἐδημοσιεύθηκε ἐγκεκριμένος τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1825, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ κράτησε πολλὰ χρόνια καὶ αὐτὴ τὴ θέση: οἱ ὅροι δὲν εἶταν καλοὶ γιὰ μιὰ συστηματικὴ προσπάθεια στὴν παιδεία. Πῆγε καὶ ἐδίδαξε στὴ Σύρα, ὑπὸ ὅρους δυσμενέστατους. Ὁ Δούκας, ποὺ τὸν ἐγνώριζε καὶ τὸν ἐκτιμοῦσε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς γλωσσικές τους διαφωνίες, γράφει, στὰ 1827, γράμμα ὅπου στενοχωριέται γιὰ τὸ «μοχθηρὸν καὶ ἐν κακουχίᾳ γῆρας» τοῦ Κωνσταντᾶ. Τὸν ἴδιο χρόνο τὸν ξαναβρίσκουμε Ἔφορο τῆς Παιδείας στὸν Πόρο, ἀπὸ ὅπου ὅμως φεύγει ἄρρωστος.

Τὸν ἑπόμενο χρόνο ὁ Καποδίστριας ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες φροντίδες του ἐστάθηκε νὰ περιμαζέψει τὰ προσφυγόπουλα, τὰ ἀλητόπαιδα, τὰ ὀρφανά, ποὺ εἶχε δημιουργήσει ὁ μακροχρόνιος πόλεμος καὶ νὰ συστήσει ἕνα ἄσυλο, ὀρφανοτροφεῖο. Ὁ Κωνσταντᾶς διορίσθηκε, τὸν Μάρτιο τοῦ 1829, μέλος μιᾶς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ τὸ διεύθυνε· τὰ καθήκοντά του ὅμως, ὅπως τὰ καθορίζει ὁ κανονισμὸς τοῦ Ὀρφανοτροφείου, παραχωροῦν οὐσιαστικὰ σ' αὐτὸν τὴν διεύθυνση. Ἀπὸ τὸ 1829 ὡς τὸ 1833 ἐργάζεται ἐκεῖ μὲ ζῆλο καὶ αὐτοθυσία· μετὰ τὸ φόνο τοῦ Κυβερνήτη, τὸ ἵδρυμα μένει χωρὶς πιστώσεις, ἀλλὰ συντηρεῖται χάρη στὸ σεβασμὸ καὶ τὴν ἐκτίμηση ποὺ ἐμπνέει ὁ διευθυντής του, σὲ δικούς μας καὶ ἀλλοδαπούς. Ἀλλὰ μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ Ὄθωνα, ὄχι μόνο δὲν ἀναγνωρίζεται τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντᾶ, παρὰ οὐσιαστικὰ τὸν παύουν.

Ὁ Κωνσταντᾶς πολὺ πικραμένος, στὰ ὀγδόντα του χρόνια ἀπάνω, ἀποφασίζει νὰ φύγει, νὰ γυρίσει πίσω στὴν ὑπόδουλη πατρίδα του καὶ νὰ ζήσει ἐκεῖ ὅσα χρόνια τοῦ μένουν ἀκόμη· «κατεφρονήθην», ἔγραφε σὲ γράμμα του, «καὶ παρερρίφθην ὡς σκεῦος πεπαλαιωμένον καὶ ἄχρηστον». «Ἥκιστα πρακτικός», ὅπως τὸν χαρακτηρίζει ὁ Α. Ρ. Ραγκαβῆς, ἔχει μείνει ἐντελῶς ἄπορος· ἐκεῖ τουλάχιστον, ἔχει ἐξασφαλισμένο τὸ ψωμί του ἀπὸ τὶς προσόδους τῶν κτημάτων τῆς σχολῆς. Ἡ φτώχεια, λοιπόν, καθὼς ρητὰ τὸ λέει ὁ Δούκας, συνεργάτης του στὸ Ὀρφανοτροφεῖο, ἀλλὰ μαζὶ καὶ ἡ ἀπογοήτευση καὶ ἡ φυσικὴ τάση τοῦ ἀνθρώπου νὰ ξαναβρεθεῖ στὸν τόπο του μιὰ τέτοιαν ὥρα, ξαναέφεραν τὸν Κωνσταντᾶ στὶς Μηλιές. Ὡς τὸ τέλος τῆς μακρᾶς ζωῆς του μοίραζε τὸν καιρό του ἀνάμεσα στὴ μελέτη καὶ στὴν ἄμισθη διδασκαλία. Εἶχε σκεφθεῖ νὰ μετοικίσει τὸ χωριό του στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια· μὰ τὸ ζήτημα δὲν ἔλαβε συνέχεια, ἀπὸ ἔλλειψη μέσων. Σ' ἕνα ἀνέκδοτο γράμμα του πρὸς τὸν Φίλιππο Ἰωάννου, παλαιότερο, φυσικά, ἀπὸ τὶς ἐνέργειές του αὐτὲς (8 Δεκεμβρίου 1828), ἐκφράζει δραματικὰ ὅλο τὸν σπαραγμὸ τῆς ψυχῆς του, ἐπειδὴ ἡ κοινὴ πατρίδα τους, ἡ Μαγνησία, δὲν πρόκειται νὰ περιληφθεῖ στὸ ἐλεύθερο κράτος.

γ) Ἀδαμάντιος Κοραῆς

Ὅταν γνωρίσουμε καλὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ, τοὺς φίλους του καὶ τοὺς ἀντιπάλους του, ὀλίγα εἶναι τὰ ὅσα θὰ μᾶς μένει νὰ μάθουμε σχετικὰ μὲ τὸν ἴδιο: ὅλη του ἡ ζωή, ἀφιερωμένη στὴν παιδεία καὶ στὴν ἀνάσταση τῆς πατρίδας του, τὸν κατέστησε δημόσιον ἄνδρα, τοῦ ὁποίου οἱ πράξεις, ἐστραμμένες πρὸς τὴν κοινότητα, καθρεφτίζονται μέσα στὶς πράξεις τῶν συγχρόνων του. Ἔτσι ἐδῶ δὲν ἔχουμε παρὰ νὰ μνημονεύσουμε τὰ περιστατικὰ τῆς ἀτομικῆς του ζωῆς καὶ νὰ προσπαθήσουμε νὰ προσθέσουμε ὀλίγα στοιχεῖα ψυχογραφικά, ὅσα φαίνονται μέσα στὸ ἔργο του καὶ ἰδίως μέσα στὴν ἀλληλογραφία του. Ἐξάλλου, προκειμένου νὰ ἀναπτύξει κανεὶς κάπως τὸ θέμα, θὰ βρεθεῖ σὲ ἐξαιρετικὰ δύσκολη θέση, ὑποχρεωμένος νὰ ἀκολουθήσει ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὴν ἐξαίσια αὐτοβιογραφία, τὴν ὁποία μᾶς ἐκληροδότησε ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς.

Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, —ἢ Διαμαντάκης, καθὼς τὸν ἔλεγαν

οἱ οἰκεῖοι του— ἐγεννήθηκε σὲ καλὴ καὶ εὐκατάστατη οἰκογένεια ἐγκαταστημένη στὴν Σμύρνη. Πατέρας του ὁ Ἰωάννης Κοραῆς, ἔμπορος, ἀπὸ χιώτικη θαλασσινὴ γενιά· τὰ ἀξιώματά του μέσα στὴν κοινωνία τῆς Σμύρνης φανερώνουν καὶ τὴν ἀρετή του, ἀλλὰ καὶ τὴν τιμὴ τὴν ὁποία τοῦ ἀπένεμαν οἱ συντοπίτες του. Μητέρα του ἡ Θωμαή, κόρη τοῦ Ἀδαμαντίου Πατιρντόγλου, ποὺ εἶναι πιὸ γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα ποὺ τοῦ ἄρεζε, Ρύσιος, ἀπὸ τὴν Ἀρετζοῦ τῆς Βιθυνίας· ἀρκετὰ μορφωμένη ἀπὸ τὸν λόγιο πατέρα της, ἐκείνη ἐδίδαξε στὸν Διαμαντάκη τὰ πρῶτα γράμματα. Ὁ Ρύσιος, ποὺ διετέλεσε καὶ ἔμπορος, εἶχε σημαντικὴ βιβλιοθήκη, ποὺ ἐπέρασε μετὰ τὸν θάνατό του στοὺς Κοραῆδες· λογιοσύνη ὅμως βρίσκουμε κι ἀπὸ τὴν μεριὰ τοῦ πατέρα, τὸν παλαιὸ χιώτη ἰατροφιλόσοφο Ἀντώνιο Κοραῆ, ἕναν ἄλλο Κοραῆ, Σωφρόνιο, Μητροπολίτη Βελιγραδίου ποὺ ἀπαντᾶ καὶ συνδρομητὴς σὲ βιβλία τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τοὺς λογίους συγγενεῖς του, μόνο τὸν τελευταῖον αὐτὸν φαίνεται νὰ σχετίσθηκε περισσότερο ὁ Κοραῆς· πάντως ὁ Ἀντώνιος ἀνήκει στὸν προηγούμενο αἰώνα, καὶ ὁ Ρύσιος ἀπέθανε ὅταν εἶταν ὁ Κοραῆς ἑνὸς ἔτους.

Οἱ χρονολογικοὶ σταθμοὶ τῆς ἐξωτερικῆς ζωῆς τοῦ Κοραῆ κλείνονται μέσα σὲ λίγες γραμμές. Γέννηση: 27 Ἀπριλίου 1784. Στὰ 1771 γιὰ ἐμπορικὰ πηγαίνει στὴν Ὁλλανδία ἀπὸ ὅπου ἐπιστρέφει στὰ 1778. Ὕστερα ἀπὸ λίγα χρόνια στὴν Σμύρνη, φεύγει ξανά, τὸ 1782, πηγαίνει στὸ Μομπελλιέ, ὅπου σπουδάζει ἰατρική· στὰ 1788, μετὰ τὸ τέρμα τῶν σπουδῶν του, περνάει στὸ Παρίσι ὅπου —ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἐξόδους στὴν γύρω περιοχὴ— θὰ παραμείνει ὡς στὸν θάνατό του, 6 Ἀπριλίου 1833. Ἐπρόφθασε νὰ ἰδεῖ τὸ ὄνειρό του πραγματοποιημένο, τὴν Ἑλλάδα ἐλεύθερη· ἐπὶ πλέον, μὲ ὀλιγότερη ἱκανοποίηση, ἐγνώρισε τὴν διακυβέρνηση τοῦ Καποδίστρια καὶ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς πρώτης δυναστείας στὴν Ἑλλάδα.

Ἀπὸ μακρὰ παράταση τῶν νεανικῶν χρόνων χαρακτηρίζεται αὐτὴ ἡ ζωή: εὐτύχησε ὁ Κοραῆς νὰ παραταθοῦν οἱ σπουδές του ὡς τὰ σαράντα του χρόνια, καὶ —σχεδὸν ἀποκλειστικὰ— νὰ συλλέγει, σὲ ἡλικία ὅπου ἄλλοι ἔχουν κιόλας ἐξαντλήσει τὰ περισσεύματά τους τὰ πνευματικὰ καὶ ἀρχίζουν νὰ ἀντλοῦν ἐναγώνια ἀπὸ τὸ κεφάλαιό τους. Δίπλα στὰ φυσικά του χαρίσματα, δίπλα στὴν προσφορὰ τῆς παιδείας, τρίτο λόγο σημαντικό, γιὰ τὴν ποιότητα τῆς παραγωγῆς του, πρέπει νὰ θεωροῦμε τὴν ὡριμότητά του αὐτήν, ὅταν ἄρχισε νὰ

παράγει συστηματικά, σὲ ἡλικία ἐπάνω ἀπὸ πενήντα χρονῶν. Ὅμως ἐκεῖνο ποὺ γιὰ μᾶς, γιὰ τοὺς μεταγενέστερους, ἐστάθηκε εὐλογία Θεοῦ, γιὰ τὸν ἴδιο, ὅταν τὸ ἔζησε, εἶταν βαριὰ κατάρα. Στὴν Σμύρνη δάσκαλός του εἶταν ὁ Ἱερόθεος Δενδρινός, ποὺ δὲν μᾶς εἶναι ἄγνωστος· θάσκανα, μισονεϊσμὸς καὶ καχύποπτη συντήρηση, ἀλλὰ καὶ γερὴ μόρφωση στὴν ἑλληνική, πολύτιμο στήριγμα τῶν μεταγενέστερων ἔργων τοῦ Κοραῆ. Στὴν Ὁλλανδία, ξιπάζεται ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καθὼς εἶταν πολὺ φυσικό, στὴν πρώτη του ἐπαφὴ μὲ ἕναν πολιτισμὸ ἀσύγκριτα πλέον προηγμένο ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ τῆς Σμύρνης, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐπιδίδεται μὲ πάθος στὴ μελέτη, σὲ κάθε εἴδους σπουδή: ἀπὸ τὴν κιθάρα καὶ τὸ σπαθὶ ὡς τὰ μαθηματικὰ καὶ τὰ ἑβραϊκά· ἕνας συνεργάτης του γράφει κάτω στὴν πατρίδα: «ἐτοῦτος διὰ νεγότζιο δὲν εἶναι»· «ἦτον καλὸς νὰ τὸν ἔστελνε ὁ πατέρας του νὰ μάθῃ τὴν ἰατρική».

Μὰ οἱ γονεῖς του ἄργησαν νὰ συμμερισθοῦν τὴν τόσο σωστὴ αὐτὴ διάγνωση: δὲν τοὺς ἔφθασε ἡ ἀποτυχία του στὰ ἐμπορικὰ πράγματα, ἐξ αἰτίας τῆς ὁποίας ἀναγκάσθηκε νὰ ἐπιστρέψει στὴν Σμύρνη· δὲν τοὺς ἔφθασαν τὰ ἀδιάκοπα παρακάλια τοῦ Διαμαντάκη, ἢ οἱ ἐξηγήσεις του: ἡ ἀναχώρησή του κι ἂν δὲν ἔγινε παρὰ τὴν θέλησή του, πάντως τοὺς δυσαρέστησε πολύ. Κατεστραμμένος οἰκονομικά, πολὺ γλήγορα ἀβοήθητος ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πατέρα του (1783), θὰ ἀρχίσει ὁ Κοραῆς νὰ συνοικεῖ μὲ τὴ φτώχεια, ποὺ δὲν τὸν ἄφησε ὡς τὴν τελευταία ἡμέρα τῆς ζωῆς του. Συνηθισμένος ἀπὸ μικρὸς στὸ ἔντυπο, ὕστερα ἀπὸ ποικίλες δοκιμὲς συγγραφικές, σὲ πρόζα καὶ σὲ στίχους, τὰ πρῶτα του δημοσιεύματα φαίνεται ὅτι τὰ ἔκαμε γιὰ διοπορισμό: εἶναι τρεῖς διαφορετικὲς κατηχήσεις (1782-1783), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πιὸ μεγάλη εἶναι μεταφρασμένη, ἀλλὰ συνοδεύεται ἀπὸ μακρὸ καὶ σοφὸ πρωτότυπο πρόλογο. Τὸν καιρὸ τῶν σπουδῶν καὶ ἀμέσως μετά, τὰ δημοσιεύματά του — ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δύο διατριβές του — θὰ ἔχουν καὶ αὐτὰ διοποριστικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ θὰ ἀποβλέπουν στὴν ἰατρική: μεταφράσεις στὴν γαλλικὴ ἔργων ἰατρικῶν.

Ἐμεῖς, σήμερα, ξέρουμε ὅτι κατεῖχε κιόλας τότε γερὰ τὰ ἑλληνικά: γράμματά του, σημειώματά του, ὁ πρόλογος στὴν Κατήχηση· πολὺ γλήγορα ὅμως, καὶ ἰδίως ὕστερα ἀπὸ τὴν ὑποστήριξη τῆς διατριβῆς του, ἐφημίσθηκε ἀνάμεσα στοὺς δυτικοὺς σοφοὺς γιὰ τὴν ἑλ-

ληνομάθειά του· κι ὅταν φεύγει ἀπὸ τὸ Μομπελλιὲ γιὰ νὰ πάει στὸ Παρίσι, φαίνεται ὅτι φροντίδες φιλολογικὲς προκαλοῦν τὴν μετάβαση αὐτήν, ἡ ὁποία στὴν ἀρχὴ ἐμφανιζόταν προσωρινή, γιὰ νὰ διαρκέσει, τελικά, σαρανταπέντε ἀδιάκοπα χρόνια. Μόνο σὲ μιὰ στέρεη ἑλληνομάθεια, ἀποκτημένη μαζὶ μὲ τὴν πρώτη παίδευση, θὰ εἶχε μπορέσει νὰ ἐποικοδομήσει, ἀργότερα, ὁ Κοραῆς τὴν ἐξοικείωσή του πρὸς τὰ ἀρχαῖα γράμματα, ἕνα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν φιλολογικῶν του ἐπιδόσεων. Ἡ κύρια διδακτορικὴ διατριβή του, ἄλλωστε, ἀποτελεῖ διασταύρωση ἀνάμεσα στὶς ἰατρικὲς σπουδές του καὶ στὶς φιλολογικές του γνώσεις: ὁ Ἱπποκράτης. Ἀπὸ ἐκεῖ, μὲ τοὺς ἐπαίνους τοὺς ὁποίους ἐπροκάλεσε ἡ ἐργασία ἀνάμεσα στοὺς ξένους, εὔκολο εἶναι νὰ καταλάβουμε τὸ πέρασμά του στὴν ἀποκλειστικὰ φιλολογικὴ ἀποσχόληση.

Σὲ τοῦτο ὅμως συνετέλεσε κι ἕνας ἄλλος σπουδαῖος λόγος, δεμένος μὲ τὴ συναισθηματικὴ ζωὴ τοῦ Κοραῆ ὅσο καὶ μὲ τὴν πνευματική του καλλιέργεια: εἶναι ἡ πατριωτική του συνείδηση, ἡ ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ παιδεία εἶταν γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του ὁ ἀσφαλέστερος δρόμος πρὸς τὴν ἀπόκτηση τῆς ἐλευθερίας. Ἡ τροπή, λοιπόν, πρὸς τὶς ἐκδόσεις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων, ἡ ὁποία πολὺ γλήγορα θὰ ἀποβεῖ ἀποκλειστικὴ του ἀπασχόληση, δὲν εἶναι ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴν ἐπικαιρότητα, παρά, ἀντίθετα, ἀφοσίωση στὸ γένος. Εἶναι πιὰ τὰ χρόνια ὅπου, μὲ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, οἱ κλασικὲς σπουδὲς κι ἀκόμη περισσότερο ὁ νεοκλασικισμός, ἐπιβάλλονται στὴν συνείδηση τῶν ἀνθρώπων, ὅπου τὰ ἰδανικὰ τῆς Σπάρτης, τῆς Ἀθήνας, τῆς Ρώμης ξαναζωντανεύουν στοὺς λόγους καὶ στὶς ἐνέργειες τῶν ρητόρων καὶ τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν. Ὁ Κοραῆς συνδέει ἀναπόσπαστα στὴν συνείδησή του τὰ κλασικὰ γράμματα καὶ τὴν ἐλευθερία· γιὰ νὰ συντελέσει στὴν ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας θὰ ἀφοσιωθεῖ στὰ ἑλληνικὰ γράμματα· ὅταν λέει καὶ ξαναλέει τὸ «Δράξασθε παιδείας», ξέρει καλὰ ὅτι συμβουλεύει τοὺς πατριῶτες του ν' ἀδράξουν στὰ χέρια τους ἕνα ὅπλο.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν θὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ μετάβασή του ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἰατρικῆς στὸν κόσμο τῆς φιλολογίας. Ἡ μετάβαση αὐτὴ συντελεῖται κιόλας βαθιὰ μέσα στὴν δεκάτη ὄγδοη ἑκατονταετηρίδα, ἀλλὰ ὁλοκληρώνεται στὸν ἀρχόμενο αἰώνα· στὸ μεταξὺ θὰ δοῦμε τὸν αὐριανὸ ἐκδότη τῶν Ἑλλήνων κλασικῶν νὰ προέρχεται σὲ

δημοσιεύματα καθαρὰ πολιτικοῦ, ἐθνικοῦ, περιεχομένου. Στὰ 1798 ἡ ἔκδοση τῆς Πατρικῆς Διδασκαλίας καὶ ἡ σύλληψη τοῦ Ρήγα τοῦ ἐμπνέουν ἕνα ὅλαιο φυλλάδιο, ὅπου προασπίζεται τὶς φιλελεύθερες ἰδέες: εἶναι ἡ «Ἀδελφικὴ Διδασκαλία»· στὰ 1800 ἔχουμε τὸ «Ἄσμα Πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν», καί, στὰ 1801, τὸ «Σάλπισμα Πολεμιστήριον». Ἡ προσέγγιση τῶν Γάλλων στοὺς ἑλληνικοὺς χώρους εἶχε ὑποδαυλίσει πόθους καὶ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσή τους, καὶ ὁ Κοραῆς νομίζοντας κι ἐκεῖνος ὅτι ἡ ὥρα ἔφθασε, στρέφεται πρὸς τὴν συγγραφὴ κειμένων ποὺ νὰ ἔχουν, κατὰ τὴν κρίση του, ἀμεσότερη ἀπόδοση. Παρόμοιους σκοποὺς ἐξυπηρετεῖ, πρὸς τὴν ἄλλη κατεύθυνση, ἡ ἀνακοίνωση τὴν ὁποία ἔκανε γαλλικά, στὸ Παρίσι, γνωστὴ ὡς τὸ Ὑπόμνημα περὶ τῆς παρούσης καταστάσεως τῆς Ἑλλάδος (1803)· τὸ λαμπρὸ αὐτὸ κείμενο ἀποτελεῖ, κατὰ τὴ φράση ξένου ἱστορικοῦ, ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἱστορικὰ δοκίμια τῶν νεωτέρων χρόνων. Εἶναι οἱ καιροί ὅπου, γιὰ τὸν χαρακτήρα του, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Κοραῆς ἀνακατεύεται ἐνεργὰ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῶν συμπατριωτῶν του. Στὸν κύκλο αὐτὸν πρέπει νὰ ἐντάξουμε καὶ τὸν διάλογο τοῦ 1805, γραμμένον πλέον ἀφοῦ εἶχαν παρέλθει οἱ ἐλπίδες γιὰ τὴν ἄμεση ἀπελευθέρωση τοῦ γένους· τὸ θέμα ἀρχίζει πιὰ νὰ γίνεται τυπικό: τὴν κάθε ἀπογοήτευση ὕστερα ἀπὸ ξένες ἐπεμβάσεις τὴν ἀκολουθοῦσαν περίοδοι ἐθνικῶν ἀνατάσεων, διδασκαλίας γιὰ ἐθνικὴ αὐτοτέλεια, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ποὺ θὰ ἐστηριζόταν σὲ μόνο ἑλληνικὲς δυνάμεις· στὸν διάλογο τοῦτον τοῦ Κοραῆ, βρίσκουμε μαζί, ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν γαλλικὸ φιλελευθερισμό, καὶ τὴν δυσπιστία πρὸς τὴ Ρωσία.

Τὸ ἔτος αὐτὸ ὁ Κοραῆς ἔρχεται συστηματικὰ πρὸς τὴν ἔμμεση ἐθνικὴ δράση, ἀρχίζοντας μεθοδικὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων. Εἶχε δώσει ἀπὸ πρίν, ἄλλωστε, μερικὲς ἐκδόσεις, τὸν Θεόφραστο στὰ 1799, τὸν Ἱπποκράτη (1800), ποὺ ἐτιμήθηκε ἀργότερα, στὰ 1810, μὲ τὸ πρῶτο δεκαετηρικὸ βραβεῖο τῆς γαλλικῆς αὐτοκρατορίας, τὰ «Αἰθιοπικὰ» τοῦ Ἡλιοδώρου στὰ 1804· στὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο, ὁ Πρόλογός του, ποὺ ἔχει μορφὴ ἐπιστολῆς πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, ἐγκαινιάζει τὴν σειρὰ τῶν Προλεγομένων στὶς ἐκδόσεις του, τὰ ὁποῖα, σὲ μεγάλο ποσοστό, τιτλοφοροῦνται «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί». Ἤδη τώρα, στὰ

1805, δημοσιεύει τὴν Προκήρυξή του γιὰ τὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» του, τὴν σειρά, δηλαδή, τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, καὶ τὸν πρῶτο τόμο τῆς Συλλογῆς, τὸν «Πρόδρομο» τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης. Δίπλα στὴν βασικὴ σειρά, πολὺ γλήγορα ἀρχίζουν νὰ διαμορφώνονται καὶ τὰ «Πάρεργά» της, ποὺ κι ἐκεῖνα ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἐκδόσεις Ἑλλήνων συγγραφέων. Μέσα σὲ δεκαπέντε περίπου χρόνια, ὡς στὸν Ἀγώνα, θὰ ἐκδοθοῦν ἔτσι πάνω ἀπὸ εἴκοσι τόμοι ἀρχαίων κειμένων. Τὰ προλεγόμενά τους ἀθροίζονται σὲ πολλὲς ἑκατοντάδες σελίδες· ἐκεῖ παραθέτει τὶς γλωσσικὲς καὶ ἐκπαιδευτικές του θεωρίες, ποὺ τὸν κατασταίνουν πρόδρομο στὶς νεώτερες παιδαγωγικὲς θεωρίες καὶ ὁδηγὸ στὴν ὀρθὴ λύση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος. Ἐκεῖ, ἀκόμη, ἐκθέτει καὶ τὴ φιλοσοφία του, ἀναπτύσσει τὴν ἀνάγκη νὰ εὐθυγραμμίσει ὁ ἑλληνισμὸς τὴν παιδεία του μὲ τὴν παιδεία τῆς ὑπόλοιπης «φωτισμένης» Εὐρώπης: αὐτὴ εἶναι ἡ «μετακένωση», γιὰ τὴν ὁποία τὸν ἐπέκριναν τόσο οἱ ἀντίπαλοί του, περισσότερο γιὰ τὸ πρόγραμμα παρὰ γιὰ τὴ λέξη ποὺ τὸ ἐξέφραζε. Οἱ ἐκπαιδευτικὲς καὶ παιδαγωγικὲς θεωρίες του στηρίζονται στὴν πείρα του, ὅπως τὴν εἶχε κιόλας ἀποκτημένη στὴν Ὁλλανδία, στὶς ἀναγνώσεις του, καὶ στὶς σύγχρονές του τάσεις· ὡστόσο ζεῖ τόσο βαθιὰ τὴν ἐποχή του, ὥστε ὅλα αὐτὰ τὰ προβάλλει πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ ὅριο ὅπου εἶχαν φθάσει στὸν καιρό του, καὶ τὰ φέρνει ὡς ἐκεῖ ὅπου ἐπροχώρησαν στοὺς δικούς μας καιρούς: ἀρκεῖ νὰ ξαναδιαβάσει κανεὶς τὸ πόσο καταδικάζει τὶς σωματικὲς ποινὲς στὸ σχολεῖο, τὸ πόσο ζητεῖ νὰ σεβόμαστε τὴν προσωπικότητα τοῦ παιδιοῦ, γιὰ νὰ δεῖ ὅτι ἡ δική μας ἐποχὴ δὲν μπόρεσε ἀκόμη νὰ ξεπεράσει τὴν διδασκαλία του. Οἱ καινούριες θεωρίες, ὅπου κι ἂν παρουσιάζονται, δὲν γίνονται πρόθυμα ἀσπαστὲς γιὰ τὸν λόγο καὶ μόνο ὅτι εἶναι καινούριες, ἀλλὰ οὔτε καὶ κινδυνεύουν νὰ ἀπορριφθοῦν γι' αὐτό: ὁ Κοραῆς θὰ τὶς ἐξετάσει μὲ προσοχή, ἕτοιμος πάντα νὰ ἀφομοιώσει ὅ,τι ἔκρινε ἀφομοιώσιμο γιὰ τὸν νέο ἑλληνισμό· παράδειγμα ἡ ἀλληλοδιδακτική, τῆς ὁποίας ἐπρόσεξε τὰ πρῶτα κινήματα, φροντίζοντας μὲ ἐπιτυχία νὰ τὴν καταστήσει προσιτὴ καὶ χρήσιμη στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση.

Οἱ διάφορες αὐτὲς ἐπὶ μέρους ἐπιδιώξεις προέρχονται ἀπὸ ἕνα συγκροτημένο σύνολο θεωρητικῶν ἀρχῶν, ποὺ ἔχουν κι ἐκεῖνες τὴν ἀφετηρία τους μέσα στὸν ΙΗ΄ αἰώνα, τὸν αἰώνα ποὺ διεμόρφωσε τὸν στοχασμὸ τοῦ Κοραῆ. Ὁ Κοραῆς δὲν εἶναι ἐπαναστάτης, καὶ ἡ

σκέψη του δὲν εἶναι ἐπαναστατική: εἶναι ἐξελικτικός, προοδευτικός· ἀνήκει πνευματικὰ στὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων, μὲ τὸν ὁποῖο φαίνεται νὰ εἶχε καὶ ἄμεσες ἐπαφές. Οἱ ἀκρότητες τὶς ὁποῖες εἶδε στὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὸν δυσαρέστησαν, ὅπως ἀπεδοκίμασε καὶ τὸν βοναπαρτισμό: «λατρεύω» ἔγραφε, «τὴν ἐλευθερία, ἀλλὰ θὰ ἤθελα νὰ τὴν βρίσκω πάντοτε θρονιασμένη ἀνάμεσα στὴν δικαιοσύνη καὶ τὸν ἀνθρωπισμό»· ἢ ἀκόμη: «εἶμαι ἐρωτομανὴς τῆς ἐλευθερίας, ἀλλ' ἀγαπῶ, φίλε μου, καὶ τὴν δικαιοσύνην. Ἐλευθερία χωρὶς δικαιοσύνην εἶναι καθαρὰ ληστεία». «Δὲν ἐσφάγη ποτὲ τυραννία μὲ σφαγὴν τυράννων», ἔγραφε πολὺ ἀργότερα, πρὶν δολοφονηθεῖ ὁ Καποδίστριας, ἐναντίον τοῦ ὁποίου εἶχε διεξαγάγει βιαιότατο ἀγώνα. Ἡ σκέψη του, μὲ τὴν ἴδια πλαστικότητα δοσμένη, ξαναβρίσκεται σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς μακρᾶς ζωῆς του, καὶ ἐφαρμοσμένη σὲ διάφορα θέματα· τὴν θρησκεία τὴν θέλει: μακριὰ «ἀπὸ τὴν Σκύλλαν τῆς ἀπιστίας καὶ τὴν Χάρυβδιν τῆς δεισιδαιμονίας»· καὶ γιὰ τὴ γλώσσα, τὰ ἴδια: «μήτε τύραννοι τῶν χυδαίων οὔτε δοῦλοι τῆς χυδαιότητος αὐτῶν». Ἔτσι παρουσιάζεται ἡ περίφημη «μέση ὁδός»: δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ ἐπίλυση μιᾶς δυσχέρειας μὲ συμβιβαστικοὺς τρόπους, ἀλλὰ γιὰ μιὰ νέα, γενναία, λύση, σύμφωνη μὲ τὸ πνεῦμα ποὺ ἐξέθρεψε τὸν Κοραῆ στὰ νιάτα του, μὲ τὸ πνεῦμα τῆς προόδου. Ὅλος ὁ Διαφωτισμὸς κλείνεται μέσα στὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ, γεμάτος πίστη στὰ πεπρωμένα τοῦ ἀνθρώπου, γεμάτος σεβασμὸ γιὰ τὴν ἀποκτημένη τάξη. Καὶ μαζί, μέσα στὴν διδασκαλία αὐτήν, κλείνεται τὸ ἑλληνικὸ ἰδανικὸ τῶν τελευταίων δεκαετηρίδων τοῦ ΙΗ' αἰώνα: νὰ ἀνακτήσουμε ἐκεῖνο ποὺ ἐχάσαμε, χωρὶς νὰ χάσουμε ἐκεῖνο ποὺ κατέχουμε· ἡ διαλεκτικὴ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων ὅσα ἔρχονται τώρα στὴν ἐπιφάνεια, πραγματευτάδες, καραβοκυραῖοι. Οἱ ἐσωτερικὲς ἀναγκαιότητες καὶ οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ἔρχονται γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ νὰ σμίξουν καὶ νὰ διατυπώσουν τὰ συνθήματα τῆς ἱστορικῆς στιγμῆς. Ἡ εὐαισθησία τοῦ Κοραῆ τὸν βοηθεῖ νὰ συλλάβει ὅλα αὐτὰ τὰ διάχυτα ρεύματα τῆς ἐποχῆς του· ἡ μεγαλοφυία του θὰ τοῦ ἐπιτρέψει νὰ τοὺς δώσει τὴν ὁριστική τους διατύπωση. Ἄξιος πνευματικὸς ἡγέτης τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, σχεδιάζει, μὲ ἀκρίβεια, τὰ θεμέλια ποὺ θὰ στηρίξουν τὴν καινούρια Ἑλλάδα, ἐνῶ συγάμια προτρέπει μὲ ἀποτελεσματικότητα στὴν δημιουργία της.

Οἱ προσπάθειές του αὐτὲς βρίσκουν, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, πολλοὺς θερμοὺς θιασῶτες, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἀντιπάλους, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ ποικίλες τάξεις τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Οἱ ὀπαδοὶ θὰ βρεθοῦν ἰδίως ἀνάμεσα στοὺς νέους, ὅσοι δὲν ἔχουν προφθάσει ἀκόμη νὰ ἐνταχθοῦν σὲ σχήματα παλαιά, ὅσοι ἀπὸ πληθωρικὴ ἐνεργητικότητα δὲν διστάζουν ἐμπρὸς στὴν ἀνακαίνιση· εἴτε ἱερωμένοι, εἴτε λόγιοι, εἴτε ἔμποροι, ὅσοι ταυτίζουν τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας μὲ τὴν ἔννοια τῆς προόδου, ὅσοι ταυτίζουν τὴν ἔννοια τοῦ πολιτισμοῦ μὲ τὶς δυτικὲς ἐπιτεύξεις τῆς ἐποχῆς, θὰ ἐργασθοῦν γιὰ τὴν διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Κοραῆ. Βιβλία, πρωτότυπα ἢ μεταφράσματα, περιοδικά, σχολεῖα, ὅλα τὰ μέσα τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας θὰ χρησιμοποιηθοῦν γιὰ τὴν γλήγορη καὶ ἀποτελεσματικὴ ἐνέργεια. Ὡστόσο, κι ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ γελασθοῦμε: ἡ κατάφαση τῶν νέων δὲν εἶναι ὁμόθυμη. Πρῶτα πρῶτα, αὐτὴ ἡ μέση ὁδὸς τὴν ὁποία ζητάει ὁ Κοραῆς, εἶναι προορισμένη νὰ δυσαρεστήσει τοὺς ὀπαδοὺς τῶν ἄκρων, καὶ οἱ νέοι ἀγαποῦν νὰ τρέπονται πρὸς τὰ ἄκρα. Ἔτσι ἡ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ θὰ δεχθεῖ ἐπιθέσεις ἀπὸ νέους, φανατισμένους, ἐκπροσώπους τῆς ἀχαλίνωτης μεταβολῆς ὅσο καὶ τῆς ἀπόλυτης ἀκινησίας. Ὕστερα ὑπάρχουν καὶ τὰ συμφέροντα, ποὺ συνήθως τὰ στοχάζονται οἱ ὥριμοι, ἀλλὰ κάποτε καὶ οἱ νέοι. Πολλὰ συμφέροντα θίγονται ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ: δάσκαλοι, συγγραφεῖς, κληρικοί, ἔμποροι, βλέπουν μὲ δυσφορία τὶς κάθε λογῆς θυσίες τὶς ὁποῖες ζητάει ὁ Κοραῆς. Κι ἐκεῖνος, προσεκτικὸς ἐρευνητὴς τῶν ψυχῶν, στοχαστικὸς ἐξεταστὴς τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων, ξεχωρίζει καλὰ ποῦ τελειώνει ἡ ἰδεολογικὴ ἀντίθεση καὶ ποῦ ἀρχίζει ἡ προσωπικὴ ἀνησυχία.

Ἡ Ἐπανάσταση τὸν βρίσκει, περασμένα τὰ ἑβδομήντα, γεμάτο καρδιά, πυρωμένο γιὰ τὴν ἐθνικὴ παλιγγενεσία. Λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμά της ἕνας νέος θαυμαστής του μᾶς τὸν περιγράφει: «αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἁπλότητα νηπίων καὶ ζωηρότητα νεανικήν· ὁμοιάζει τωόντι τοὺς παλαιοὺς τῆς Ἑλλάδος σοφούς· τοὺς φιλογενεῖς, τοὺς εὐεργέτας τῆς πατρίδος θεωρεῖ ὑπὲρ ἀδελφοὺς καὶ πατέρας· κάθε καλὸν εἰς τὸ γένος τὸν κάμνει νὰ πηδᾷ ἀπὸ τὴν χαράν του καὶ ὁ θρίαμβος τῆς κακίας τὸν κάμνει νὰ νεκρώνεται· διὰ τὸν ἑαυτόν του δὲν ζῇ καθόλου· τὴν πατρίδα πάντα μελετᾷ καὶ ὑπὲρ αὐτῆς ἀναπνέει». Ἀφοῦ δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ἔρθει νὰ πολεμήσει, ὅπως θὰ εὐ-

χόταν, θὰ ἀγωνισθεῖ μὲ τὴν πένα, τόσο γιὰ νὰ ἐμψυχώσει τοὺς συμπατριῶτες του, ὅσο καὶ γιὰ νὰ τοὺς νουθετήσει νὰ ἀκολουθήσουν τὴν σωστὴ πολιτικὴ γραμμή: συνεχίζοντας τὴν ἔκδοση ἀρχαίων κειμένων, θὰ διαλέγει, τώρα, συγγραφεῖς καὶ ἔργα κατάλληλα γιὰ τὸν εἰδικό του σκοπὸ καὶ θὰ τὰ στολίζει μὲ προλεγόμενα ἁρμόδια γιὰ νὰ φρονηματίσουν καὶ νὰ καθοδηγήσουν πολιτικὰ τοὺς ἀναγνῶστες του. Πολλὰ ἀπὸ τὰ Προλεγόμενά του αὐτῆς τῆς ἐποχῆς ἔχουν διαλογικὸ χαρακτῆρα τὸν ὁποῖο προτιμᾶ, προκειμένου νὰ καταστήσει τὸν λόγο του πιὸ ζωηρό· ἄλλωστε, καὶ σὲ πιὸ παλιὰ καὶ σὲ μεταγενέστερα ἔργα του, δὲν ἀπαξίωσε νὰ χρησιμοποιήσει διάφορα ρητορικὰ μέσα, ἀποβλέποντας πάντοτε στὴν πειθώ: καὶ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν ἐπίσης ἀνήκει τυπικὰ στὸν ΙΗ΄ αἰώνα. Ὅσο γιὰ ἄλλη, ἐξωσυγγραφικὴ δράση, ἐνεργεῖ μὲ γράμματα καὶ μὲ προσωπικὲς παραστάσεις γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ φιλελληνισμοῦ. Ἡ ἀλληλογραφία του, ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ περίλαμπρα μνημεῖα τῆς νέας μας φιλολογίας, ἐμπλουτίζεται τώρα καὶ μὲ πολλὰ γράμματα πρὸς κορυφαίους ξένους, πρὸς τοὺς ὁποίους ὑποστηρίζει τὸ δίκαιο τῶν ἑλληνικῶν ἀγώνων. Τὴν ἡμέρα ὅπου, ἐπὶ τέλους, ἔφθασε ἡ εἴδηση τῆς ναυμαχίας τοῦ Ναβαρίνου, ὁ γέροντας τῶν ἑβδομήντα ὀκτὼ ἐτῶν ὁδηγεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς νέους ποὺ βρίσκονται ἐκείνη τὴν ὥρα κοντά του, τὸν Κωνστ. Καραθεοδωρῆ, καὶ κατεβάζει ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη του τὸν Προμηθέα Δεσμώτη· διαλέγει τὸ χωρίο καὶ ξαναδίνει τὸ βιβλίο στὸν νέο, ποὺ διαβάζει μεγαλόφωνα τοὺς θαυμαστοὺς στίχους τοὺς Αἰσχύλου:

Εἰς ἀπέραντον δίκτυον ἄτης...

Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀγῶνες, ὅλες αὐτὲς οἱ φροντίδες, ἀνταποκρίνονται σὲ βασικὰ ἐθνικὰ αἰτήματα· γιὰ τοῦτο τὸ ἔθνος ἀναγνωρίζει ἐγκαίρως τὴν προσφορὰ τοῦ Κοραῆ στὴν ἐθνεγερσία: εἴτε μὲ προσωπικὲς ἐπαφές, εἴτε μὲ ψηφίσματα, εἴτε καὶ μὲ πιὸ ὑλικοὺς τρόπους, ἡ ἀναγνώριση παρουσιάζεται ὁμόφωνη. Ὁ Κοραῆς εἶναι τώρα πιά, στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα, ὁ πνευματικὸς ἡγέτης τοῦ τόπου του: δίνει ὁδηγίες, καὶ οἱ ὁδηγίες του ἐκτελοῦνται ὅσο εἶναι τοῦτο μπορετό. Ὡραία εἰκόνα τῆς στιγμῆς ἐκείνης μᾶς ἄφησε ὁ Π. Ἀργυρόπουλος: «φαντάζομαι Ἀσιανόν τινα, μὴ συλλαβόντα ποτὲ τὴν ἰδέαν τῆς ἰσχύος, ἢ ὑπὸ μορφὴν ἀρχαίου σατράπου χρυσοστολίστου, δορυφορουμένου ἀπὸ σωματοφύλακας ὑπηρετοῦντας τὰς ὀρέξεις του, δια-

νέμοντας χρυσὸν ἢ στρεβλώσεις, ποίαν περιφρόνησιν ἤθελεν αἰσθανθῇ ὁ Ἀσιανός, βλέπων τὸ γερόντιον τοῦτο καὶ ποίαν ὑβριστικὴν δυσπιστίαν ἤθελε δείξει, ἂν τὸν ἐβεβαίουν, ὅτι ἀπὸ τὸ πενιχρὸν τοῦτο ταμεῖον ἐκδίδει παραινέσεις ὡς διαταγὰς σχεδὸν ἀκουομένας εἰς τόπους κατὰ τριακοσίας λεύγας ἀπέχοντας, καὶ ὅτι δι' αὐτῶν κλονίζει πεποιθήσεις καὶ καρδίας καὶ μάλιστα ὅτι συντείνει εἰς τὸ νὰ διασείσῃ τὰ θεμέλια τῆς παλαιᾶς Τουρκικῆς ἐπικρατείας».

Ἀλλὰ τὴν Ἐπανάσταση ἀκολουθοῦν τὰ δύσκολα καποδιστριακὰ χρόνια. Ὁ Κοραῆς εἶχε γνωρίσει τὸν Καποδίστρια, καὶ εἶχε σχηματίσει, ἀρχικά, ἰδέα καλὴ γιὰ ἐκεῖνον. Ὕστερα, ἄμως, πρὶν ἀκόμη ἀπὸ τὸν ἀγώνα, πολλές, ὁμολογημένες ἢ ἀνομολόγητες, αἰτίες εἶχαν ψυχράνει τὰ συναισθήματα τοῦ ἐκπροσώπου τῆς γαλλικῆς ἰδεολογίας ἀπέναντι στὸν ὑπουργὸ τοῦ Τσάρου. Ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς παίρνει στὰ χέρια του τὴν ἐξουσία, Κυβερνήτης τῆς καινούριας ἑλληνικῆς πολιτείας, μὲ ὑπέρμετρο πραγματισμὸ ποὺ θυμίζει περισσότερο ρωσικὴ διοίκηση παρὰ διπλωματικὲς διαπραγματεύσεις, προκαλεῖ ἔντονη ἀντιπολίτευση, φιλελεύθερη στὰ κηρύγματά της. Ἡ ἀντιπολίτευση καὶ τὰ κηρύγματα συγκινοῦν τὸν Κοραῆ, ποὺ ἐντάσσεται ἀνεπιφύλακτα σ' αὐτήν, καὶ δημοσιεύει δύο σφοδροὺς ἀντικαποδιστριακοὺς διαλόγους, ἀπὸ τοὺς ὁποίους, μάλιστα, ὁ δεύτερος ἐδημοσιεύθηκε μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κυβερνήτη. Παράλληλα ὁ Κοραῆς, περιμένοντας πιὰ τὸν θάνατο ποὺ δὲν μποροῦσε ν' ἀργήσει, συγυρίζει τὰ χαρτιά του καὶ δημοσιεύει σὲ ἀλλεπάλληλους τόμους, ἀπὸ τὸ 1829 καὶ πέρα, τὰ «Ἄτακτά» του, συλλογὴ ἀπὸ ποικίλο λεξικογραφικὸ καὶ ἄλλο ὑλικό. Οἱ τελευταῖοι ἀγῶνες του ἐπροκάλεσαν πάλι κάποιες πολεμικὲς καὶ κάποιους λιβέλλους, ἀλλὰ στὸ σύνολο παραμένει ὁ Πατριάρχης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, κακὰ πληροφορημένος, σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη μερικῶν, μὲ κάπως ἀδυνατισμένες τὶς ἱκανότητές του, σύμφωνα μὲ τὴν γνώμη ἄλλων, συνεπέστατος πρὸς τὶς ἰδέες του, στ' ἀλήθεια, καὶ μὲ ἀκμαία διανόηση ὡς στὴν τελευταία του ὥρα. Ἀπέθανε ὄχι ἀπὸ ἀρρώστια, παρὰ ἀπὸ τὶς συνέπειες μιᾶς πτώσης του· ἔμεινε λίγες ἑβδομάδες στὸ κρεβάτι, ὅπου συζητοῦσε, μὲ τοὺς νέους ποὺ τὸν ἐπισκέπτονταν, τὰ νέα τῆς ἡμέρας, ποὺ τὰ ἐμάθαινε ἀπὸ τὴν πλέον προοδευτικὴ ἐφημερίδα τοῦ καιροῦ. Ἔτσι τὸν ἐβρῆκε ὁ θάνατος, γαλήνιο καὶ στοχαστικό, ὅπως φανταζόμαστε ὅτι ἐπέθαιναν οἱ ἀρχαῖοι σοφοί, στὶς 6 Ἀπριλίου τοῦ 1833· λίγες ἡ-

μέρες τοῦ ἔλειπαν γιὰ νὰ κλείσει τὰ ὀγδονταπέντε χρόνια μιᾶς ζωῆς, ποὺ ἐστάθηκε ὁλάκερη ἀφιερωμένη στὴν παιδεία καὶ τὴν προκοπὴ τῶν Ἑλλήνων.

δ) Νεόφυτος Δούκας

Ὁ Δούκας γεννήθηκε σ' ἕνα χωριὸ τῆς Ἠπείρου, τὰ Ἄνω Σουδενά, γύρω στὰ 1760, ἢ μᾶλλον λίγο μετὰ τὸ 1760. Εἶταν παιδὶ ἀκόμη ὅταν ἡ χήρα μητέρα του τὸν ἀφιέρωσε σ' ἕνα πλησιόχωρο μοναστήρι· ὅμως ὁ μικρὸς Δούκας γλήγορα ἄφησε τὸν τόπο τῆς μετάνοιας γιὰ νὰ πλησιάσει στὶς πηγὲς τῆς γνώσης, γιατὶ ἐκείνην ἰδιαίτερα ἀγαποῦσε. Σὲ ἡλικία 18 χρονῶν πηγαίνει στὰ Ἰωάννινα, κοντὰ στὸν σχολάρχη Κοσμᾶ Μπαλάνο, σοφὸ ἀξιόλογο, σφιχτὰ κρατημένο στὴν κάθε λογῆς ὀρθοδοξία. Ἀπὸ ἐκεῖ περνάει στὸ Μέτσοβο, ὅπου θὰ μαθητεύσει, γιὰ μιὰ τετραετία, κοντὰ στὸν Δημήτριο Βαρδάκα, πιὸ προοδευτικὸ ἀλλὰ πολὺ λιγότερο σοφὸ διδάσκαλο. Εἶταν αὐτὸς ὁ τρόπος τότε τῆς σπουδῆς, ὁ πιὸ συνηθισμένος: καμμιὰ σχολὴ δὲν κατόρθωνε νὰ δώσει ἀκέρια μόρφωση, καὶ γιὰ τοῦτο ὅσοι νέοι ἀγαποῦσαν τὰ γράμματα περνοῦσαν ἔτσι ἀπὸ τὴν μία στὴν ἄλλη σχολή, πολὺ συχνὰ συνδυάζοντας κι ἕνα ἐπάγγελμα γιὰ νὰ ζήσουν. Τὸν τραβοῦν ἀκόμη πιὸ ψηλὰ οἱ κορυφὲς τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ κατορθώνει νὰ φθάσει στὸ Βουκουρέστι, ὅπου οἰκοδιδάσκαλος στὰ σπίτια τῶν ἀρχόντων, συμπληρώνει τὴν μόρφωσή του κοντὰ στὸν περίφημο Λάμπρο Φωτιάδη. Στὰ 1803 καλεῖται νὰ ἀναλάβει τὴν πνευματικὴ διακυβέρνηση τῆς ὀρθόδοξης ἑλληνικῆς κοινότητας τῆς Βιέννης· πέντε χρόνια μετά, λήγει ἡ σύμβασή του μὲ τὴν κοινότητα, καὶ παραμένει στὴν Βιέννη ἀφοσιωμένος σὲ ἐκδοτικὲς ἐργασίες. Στὰ 1815 θὰ ξαναγυρίσει στὸ Βουκουρέστι, ὅπου θὰ μείνει, μὲ μερικὲς μικρότερες ἢ μεγαλύτερες διακοπές, ὡς τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἑλληνικῆς πατρίδας. Τότε κατέβηκε στὴν Αἴγινα, ὅπου ἀνέλαβε τὴν διεύθυνση τοῦ Ὀρφανοτροφείου· τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1845 διορίσθηκε πρῶτος διευθυντὴς στὴν Ριζάρειο Σχολή, ἱδρυμένη ὕστερα ἀπὸ δικές του συστάσεις πρὸς τὸν ἐθνικὸ εὐεργέτη Μάνθο Ριζάρη. Τὴν θέση αὐτὴν ἐκράτησε ὡς στὸν θάνατό του, δηλαδὴ ὡς στὶς 20 Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου.

Ἐπέθανε φτωχός, ὅπως εἶχε γεννηθεῖ, ἀφοῦ ἐδαπάνησε τὰ

μεγάλα κέρδη ὅσα ἀπεκόμιζε ἀπὸ τὴν διδασκαλία, σὲ ἐκδόσεις βιβλίων τὰ ὁποῖα μοιράζονταν χάρισμα σὲ φτωχοὺς μαθητὲς καὶ δασκάλους. Σὲ περισσότερους ἀπὸ πενήντα χιλιάδες τόμους ὑπολογίζονται τὰ βιβλία του ποὺ ἐσκόρπισαν ἔτσι ἐπάνω στὴν Ἑλλάδα. Γιατὶ ἡ μακρὰ διδακτικὴ δράση του φαίνεται ἐλάχιστο κάτι, ἂν τὴν συγκρίνει κανεὶς μὲ τὴν συγγραφική του παραγωγή: ἐκδόσεις ἀρχαίων συγγραφέων, σχόλια, μεταφράσεις, μελέτες, ὑπομνήματα, ἐπιστολές, διδακτικὰ ἐγχειρίδια, διάλογοι, τὰ περισσότερα σὲ ἀρχαία γλώσσα, ἀποτελοῦν ἕνα σύνολο ἀπὸ κάπου ἑκατὸ τόμους μικροὺς καὶ μεγάλους· ἂς θυμηθοῦμε ἐδῶ τὴν σύγκρισή του μὲ τὸν Κοραῆ, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Κομμητᾶς. Ἀλλὰ καὶ στὴν διδασκαλία πρέπει νὰ παρουσίαζε κάποιες εὐχέρειες: τὸν καιρὸ ὅπου ἐσχολάρχησε στὸ Βουκουρέστι, μετὰ τὸν Φωτιάδη, ἀναφέρεται ὅτι οἱ μαθητὲς τῆς σχολῆς εἶχαν αὐξήσει ἀπὸ 60 σὲ 400· ὅσο κι ἂν πρέπει νὰ δυσπιστεῖ κανείς, κανονικά, σ' αὐτοὺς τοὺς ἀριθμούς, ποὺ ἐντάσσονται μέσα σὲ πιὸ γενικὰ συστήματα ἐγκωμιαστικοῦ, ὡστόσο μποροῦμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα νὰ πιστεύσουμε σὲ μιὰ σημαντικὴ αὔξηση, τῆς ὁποίας ἕνα μέρος ὀφείλει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Δούκα. Ὅμως ἡ ἐπιστημονική, φιλολογική, ἀξία του, τὴν ὁποία, ὅπως γνωρίζουμε, δὲν ἐδίστασε ὁ γλωσσικὸς φανατισμὸς τῆς ἐποχῆς νὰ παραβάλει μὲ τοῦ Κοραῆ, στέκει ἀσύγκριτα πιὸ χαμηλή.

Ἐκεῖ ὅπου μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ ὁποιονδήποτε ἀπὸ τοὺς καλύτερους, εἶναι σὲ ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὴν ψυχικὴ ποιότητα, μὲ τὸ ἦθος, μὲ τὴν θέληση τοῦ καλοῦ. Ὕστερα τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐστάθηκε ἐπάνω ἀπὸ τὸν μέσον ὅρο ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς μεγαλοφυΐας, τὸν καταστάινει κατάλληλο δείκτη τῶν τάσεων, τῶν πόθων καὶ τῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του: ἐπηρεάσθηκε περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἐπηρέασε. Ἔτσι στὸν γλωσσικὸ ἀγώνα, ὅπου γίνεται ἀπὸ νωρὶς κορυφαῖος μέσα στὸν χορὸ τῶν ἀρχαϊστῶν, μᾶς δείχνει ἄριστα τὸν δρόμο ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐπέρασε ὁ γλωσσικὸς ἀρχαϊσμὸς στὸν τόπο μας: δὲν διδάσκεται ἐδῶ ἡ συντήρηση τοῦ Κοδρικᾶ, ἀλλὰ ἀντίθετα βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ μιὰ θαρραλέα, ἐπαναστατική, ἐθνική, προσπάθεια ποὺ ἔχει σκοπὸ τὴν ἀνάσταση τοῦ γένους. Ἡ νεανική, ἀκόμη, ἐθνικὴ συνείδηση τῶν χρόνων ἐκείνων εἶταν στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ ὅραμα τοῦ μεγαλείου τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, καθὼς εἶταν καὶ στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ ἔξαψη: ἂν ἡ τρο-

πὴ πρὸς τὸν γλωσσικὸ ἀρχαϊσμό, ἡ ἀνιστόρητη, μᾶς ξαφνιάζει σήμερα, δὲν κάνει γιὰ τοῦτο νὰ ξεχάσουμε ὅτι ὑποστηρίχθηκε ἀκριβῶς τὰ ἴδια χρόνια ὅπου οἱ Γάλλοι ἐπαναστάτες ἐντύνονταν σὰν τοὺς ἀρχαίους, ἐξαρχάιζαν τὰ ὀνόματά τους, καὶ μέσα σὲ γιορτὲς εἰδωλολατρικὲς προσπαθοῦσαν νὰ ἀναστήσουν λατρεῖες ἀρχαῖες. Καὶ ἡ τοποθέτηση αὐτὴ ἔχει τὸ ἀντίστοιχό της μέσα στὴν κλασικιστικὴ διδασκαλία τοῦ καιροῦ, ἡ ὁποία ἐδίδασκε ὅτι μπορεῖ νὰ γίνει προσέγγιση πρὸς τὰ κλασικὰ πρότυπα μέσα ἀπὸ τὸν δρόμο τῆς μίμησης. Ἀπὸ μιὰ τέτοια θεωρία ὡς τὴν πεποίθηση ὅτι μὲ τὴν μίμηση τῆς ἀρχαίας γλώσσας θὰ μπορέσουμε νὰ πλησιάσουμε στὴν δόξα τῆς ἀρχαίας γραμματείας, ἡ ἀπόσταση δὲν εἶναι μεγάλη, καὶ ἑπόμενο εἶταν ὁ νέος ἑλληνισμὸς νὰ τὴν ὑπερπηδήσει πρόθυμα· ἔτσι φθάνει ὁ Δούκας στὴν διατύπωση τῆς ἀρχῆς: «Ἂν καὶ φράσεις μιμώμεθα, τὰ καλὰ τῶν λόγων μιμούμεθα, καὶ τῶν προγόνων ἡμῶν μίμησιν ἔχομεν· καὶ διὰ τοῦτο συγκίνει μᾶλλον πρὸς τοῦτο καὶ συνεπαίνει πρὸς τὴν μίμησιν τῶν καλῶν· ὁ δὲ ταῦτα μιμεῖσθαι δυνάμενος, οὐκ εἰς μακρὰν καὶ πρὸς τὰ ἄλλα χωρήσει, τῆς φιλοτιμίας ἐπαινουμένης».

Καὶ γενικὰ ὅτι ἔτσι εἶταν τὰ πράγματα, ὅτι δὲν ἀποτελεῖ μιὰ τέτοια τοποθέτηση, δική μας ἑρμηνεία στὴν προσπάθεια νὰ ἐξηγήσουμε τὴν ἀναδρομή, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις τὶς ὁποῖες ἐπροκάλεσε μέσα στοὺς συντηρητικοὺς κύκλους τῆς Ἐκκλησίας ἡ πολιτεία τοῦ Δούκα, καὶ ἀπὸ τὴν δική του τὴν στάση σὲ ὅλα τὰ ἄλλα ζητήματα παρεκτὸς ἀπὸ τὸ γλωσσικό. Μὲ πάθος καὶ μὲ συνέπεια σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῆς μακρᾶς ζωῆς του, ἀγωνίζεται γιὰ νὰ ἐξαπλώσει τὴν παιδεία, γιὰ νὰ αὐξήσει τὰ σχολεῖα στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα, καὶ μάλιστα στὴν τοπική του πατρίδα, καθὼς καὶ στὶς κοινότητες τοῦ ἔξω ἑλληνισμοῦ. Ἡ συνείδησή του, ἄλλωστε, εἶναι αὐτοκρατορική: «Ἕλληνας δὲ ἐννοῶ, ὅταν προφέρω τὸ γλυκὺ τοῦτο καὶ πρᾶγμα καὶ ὄνομα, οὐχὶ μόνον τοὺς ὀλίγους ἐκείνους τοὺς κατοικοῦντας τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἁπλῶς πᾶσαν τὴν ἔκτασιν, ἐν ᾗ ὁμιλεῖται αὕτη ἡ νεωτέρα τῶν Ἑλλήνων διάλεκτος, δι' ἧς καλλιεργεῖται καὶ φθάνει ἕκαστος εἰς τὸ ἴδιον τέλος· τοιοῦτοι δὲ εἶναι οἱ ἀπὸ τοῦ Βρούτου ποταμοῦ μέχρι τοῦ Νείλου πάντες σχεδὸν οἱ μεταξὺ κατοικοῦντες». Ἀλλὰ καὶ οἱ ἄλλες του φροντίδες ὅλες, ὅταν τὶς συλλάβει κανεὶς στὴν ἑνότητά τους καὶ στὴν συνέπειά τους, τὸν δείχνουν φιλοπρόοδο: ὑποτροφίες, τυπογραφία, ἐκκλησιαστικὴ ἀνα-

καίνιση, κατάργηση τῶν προνομίων, ἐλευθεροτυπία, τὰ συστατικὰ τῶν νέων ἰδεῶν, ξαναβρίσκονται ὅλα στὸν Δούκα καὶ πολεμιοῦνται στὸ πρόσωπό του ἀπὸ τοὺς συντηρητικούς. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι πλησιάζουμε στὴν ἐποχὴ ὅπου ὁ Γρηγόριος ὁ Ε΄ θὰ καταδικάσει, ἐπίσημα, τὴν συνήθεια ποὺ ἄρχιζε νὰ ἐξαπλώνεται στὴν Ἑλλάδα, τοῦ βαπτίσματος σὲ ὀνόματα ἀρχαῖα.

Δὲν πιστεύει στὶς παραδαμένες διδακτικὲς μεθόδους: τὸ διάβασμα τῶν ὀκτωήχων καὶ τῶν ψαλτηρίων, ποὺ εἶταν τὰ διδακτικὰ βιβλία τῆς πρώτης ἡλικίας, «μωραίνει» τὰ παιδιά, κατὰ τὸν Δούκα. Τὰ ἐπιχειρήματά του γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαία γλῶσσα δὲν εἶναι τυχὸν στηριγμένα σὲ πνεῦμα συντήρησης, ἀλλὰ ἀποτελοῦν κατὰ τὴν ἀντίληψή του προεκτάσεις τῶν νεωτέρων γλωσσικῶν θεωριῶν, ἐφαρμογὴ τῶν γλωσσικῶν θεωριῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπάνω στὰ ἑλληνικὰ πράγματα· ὅταν ὁ Σολωμὸς ὀναμάζει τὶς θεωρίες τοῦ σοφολογιώτατου, στὸν «Διάλογο», «τέκνα στραβάκορμα ἑνὸς πατέρα εὐμορφότατου», ἔχει στὸν νοῦ του τὴν φράση τοῦ Δούκα: «ἐὰν συγκαταβῶμεν κατὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ λόγου πρὸς τὰς δυνάμεις τοῦ χύδην λαοῦ, ἀνάγκη ἔσται μήτε τῶν ἰδεῶν τῶν ὀλίγων ἐκείνων νὰ ἐξέλθωμεν περαιτέρω», τὴν ὁποία διατυπώνει στὴν γλῶσσα μας μὲ τὴν γνωστὴ φράση ὅτι «γιὰ νὰ γράφουμε μὲ τὰ λόγια τοῦ λαοῦ, πρέπει καὶ μὲ τοὺς στοχασμοὺς τοῦ λαοῦ νὰ συλλογιζώμαστε». Ὅμως «πατέρας εὐμορφότατος», στὴν περίπτωση αὐτήν, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὶς θεωρίες τοῦ Condillac πὼς ἡ λέξη εἶναι τὸ σημεῖο τῆς ἰδέας. Ὁ Δούκας ἐμφανίζεται, δηλαδή, στὰ γλωσσικὰ ζητήματα, ὀπαδὸς ἀντιλήψεων ποὺ εἶταν ἀπόλυτα προοδευτικὲς στὸν καιρό του, ἤ, τουλάχιστον, στὰ νιάτα του. Κι ἂν δὲν μπόρεσε νὰ σταθμίσει ἀκριβῶς τὴν σημασία τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιὰ τὶς καινούριες ἑλληνικὲς γενιές, τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἀποκλειστικὰ φιλολογική του μόρφωση, καὶ ξαναπαρουσιάζεται μὲ ἄλλη μορφὴ ἀκόμη καὶ σὲ ἕναν διανοούμενο σὰν τὸν Κοραῆ.

Μὲ τὸν τελευταῖον αὐτὸν ἡ διάσταση παρουσιάσθηκε ἀπὸ πολὺ νωρίς· δὲν χρειάζεται νὰ τὴν ἀφηγηθεῖ κανεὶς ὁλόκληρη, μὲ τὶς ποικίλες φάσεις της, καί, πάλι, μὲ τὸν τελικὸ κατευνασμὸ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα. Ἐκεῖνα ποὺ ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὸ κριτικὸ πνεῦμα τοῦ Δούκα καὶ ἡ σκωπτική του διάθεση, παρατηρημένη κιόλας ἀπὸ τὴν ἐποχή του, κι

ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀντίκρυ σὲ μιὰν ἄφογη πολεμική, ἡ κάπως νευρικὴ καὶ προσωπικὴ ἐπίθεση τῆς ὁμάδας τοῦ Κοραῆ· ἄλλωστε, ἂν εἴχαν καμμιὰ σημασία, προκειμένου γιὰ πνευματικοὺς ἀγῶνες, οἱ εὐθῦνες γιὰ τὴν πρόκλησή τους, θὰ εἴχαμε τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι καὶ στὴν περίπτωση αὐτήν, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες, τὴν ἀρχὴ τὴν ἔκανε ὁ Κοραῆς. Δὲν εἶναι ἐριστικὸς ὁ Δούκας· οὔτε ἔχει, στὰ γλωσσικὰ πράγματα, τὴν συνείδηση ὅτι χρειάζεται νὰ ἀνατρέψει μιὰ τάξη, καὶ συνεπῶς νὰ πολεμήσει γι' αὐτὸν τὸν σκοπό: πολὺ περισσότερο ἔχει τὴν τάση νὰ ὑπηρετήσει θετικά, νὰ διευκολύνει μὲ τὸ ἔργο του τὴν ἐπικράτηση τῶν σωστῶν γλωσσικῶν κανόνων.

Ἀλλὰ οἱ ἐπιθέσεις τῶν φίλων τοῦ Κοραῆ, καὶ τοῦ Κοραῆ τοῦ ἴδιου, ὅσο κι ἂν μπορεῖ νὰ μᾶς φανοῦν ἄδικες ἢ ὑπερβολικές, δὲν ἐξέφευγαν ἀπὸ τοὺς κανόνες τῆς φιλολογικῆς πολεμικῆς, ἂς εἶναι καὶ τῆς διαιτέρης· ἀπὸ ἄλλη πλευρὰ ἐδέχθηκε ὁ Δούκας πολὺ ἀλλιώτικα ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν γλωσσικῶν του θεωριῶν: ἀπὸ τὴν μεριὰ τοῦ δημοτικισμοῦ. Ἐδίδασκε κάπου δυὸ χρόνια ἀρχιδιδάσκαλος στὴν σχολὴ τοῦ Βουκουρεστιοῦ, ὅταν μιὰ Κυριακή, πηγαίνοντας νωρὶς στὴν ἐκκλησιά, ἐδέχθηκε ἀπὸ κάποιον ποὺ τὸν παραμόνευε, ἕνα ἰσχυρότατο κτύπημα στὸ κεφάλι του. Εἶταν τὸ Βουκουρέστι τότε, τὸ φαναριώτικο, πολὺ προοδευτικὸ στὰ γλωσσικά: ὁ ἴδιος ὁ Δούκας, λίγα χρόνια πρίν, κατηγοροῦσε τὴν χρυσὴ νεολαία τῆς φαναριώτικης πρωτεύουσας, ὅτι ἐπρόσεχαν πολὺ ἐπάνω στὴν κουβέντα τους, μὴν τύχει καὶ τοὺς ξεφύγει καμμιὰ λέξη καθαρή: ὁ δημοτικισμὸς εἶταν τῆς μόδας. Ὡστόσο, τὸ κτύπημα εἶταν δυνατό, καὶ τὸ μαγγούρι γεμάτο ρόζους· ἂν ἡ ἀπόπειρα αὐτὴ ἡ δολοφονικὴ δὲν ἐπέτυχε, τοῦτο ὀφείλεται στὸ γερὸ σκαρὶ τοῦ Δούκα, καὶ στὴν σκληρή του κεφαλή, ἐπάνω στὴν ὁποία ἔσπασε τὸ ραβδί· ἀλλὰ ὁ πενηνταπεντάρης Ἠπειρώτης ἐχρειάσθηκε νὰ νοσηλευθεῖ, ὑπέφερε ἐπὶ τρία χρόνια ἀπὸ τὶς συνέπειες τοῦ κτυπήματος, καὶ φυσικὰ ἀπεχώρησε ἀπὸ τὴ διδασκαλία. Τὴν εὐθύνη γιὰ ὅλα αὐτὰ τὴν ἀπέδωσε στοὺς Φαναριῶτες, καὶ ἰδιαίτερα στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, ποὺ εἶταν τότε Μέγας Ποστέλνικος τῆς Βλαχίας.

Τοῦτο, κι ἄλλα περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, λιγότερο δραματικά, τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ δείξει ἐκεῖνο ποὺ κατ' ἐξοχὴν τὸν ἐχαρακτήριζε, τὰ ψυχικά του χαρίσματα. Γιὰ νὰ τὸν δοῦμε στὴν φυσική του ἐμφάνιση, μιᾶς παραδίδεται ψηλὸς καὶ καλοκαμωμένος· ξέρουμε

κιόλας πώς εἶταν γερός. Τὴν παράστασή του τὴν ὁλοκληρώνουν οἱ σύγχρονοι, περιγράφοντάς τον ἱλαρό, ὁμιλητικό, ἀστεῖο - κοινωνικό, ἂς τὸν ποῦμε. Ὅλα αὐτὰ διαφαίνονται μέσα στὰ κείμενά του, κάτω ἀπὸ τὴν παγωμένη ἀρχαΐζουσα γλώσσα του. Εἴδαμε κιόλας, ἐπίσης, ὅτι ἀπὸ τὸν καιρὸ ποὺ ἐζοῦσε, οἱ λόγιοι εἶχαν προσέξει τὴν εἰρωνική του διάθεση, ποὺ δὲν τὸν ἀπέλιπε ὡς τὰ γεράτιά του, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὶς γεροντικές του ἐπιστολές. Ὅλα αὐτὰ δημιουργοῦν τὴν εἰκόνα ἑνὸς τύπου ἀνοιχτόκαρδου, χωρὶς κακία, καὶ ἀκόμη χωρὶς μνησικακία. Ἔτσι ἀποδείχθηκε ὁ Δούκας, κάθε φορὰ ποὺ ἡ Πρόνοια θέλησε νὰ τὸν δοκιμάσει. Πρὸς τὸν Κοραῆ, ὕστερα ἀπὸ ἀγῶνες πολὺ σκληρούς, καὶ ἀπὸ κρίσεις ποὺ ἐπλήγωναν βαθιὰ κι ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές, αὐτὸς ἄπλωσε πρῶτος ἀνοιχτὸ τὸ χέρι γιὰ νὰ προτείνει τὴν συμφιλίωση· ἄλλωστε, καὶ γενικὰ ἡ στάση του ἀπέναντι στὸν Κοραῆ, ἅμα σκεφθεῖ κανεὶς τὴν διαιότητα τῆς ἀντιδικίας τους, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ψυχικὴ ποιότητα τοῦ Ἠπειρώτη: ἀκόμη καὶ στὴν ἐποχὴ τῶν πιὸ μεγάλων γλωσσικῶν τους συγκρούσεων, στὰ χρόνια, δηλαδή, 1813, 1814, δὲν ἐξέφυγε ποτὲ ἀπὸ κάποια σεμνότητα στὴν διατύπωση τῶν ἐπικρίσεών του. Ἀργότερα ὑποστήριζε ὅτι εἶταν ἐχθρὸς ὄχι τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ «γραμματικῶν τινῶν παραλογισμῶν» του· στὸ δωμάτιό του μέσα οἱ ἐπισκέπτες του μποροῦσαν νὰ βλέπουν τὴν εἰκόνα τοῦ μεγάλου του ἀντιπάλου. Πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἔκανε τὸ ἀποφασιστικὸ βῆμα, γράφοντας καὶ δημοσιεύοντας τὸν λόγο του «περὶ ὁμονοίας τῶν πεπαιδευμένων Ἑλλήνων»· καὶ στὸν Ἀγώνα ἐπάνω ἔγραψε ἀπευθείας στὸν Κοραῆ μὲ πολλὴ ἀδρότητα. Δὲν ἔχουμε ἀπάντηση τοῦ Κοραῆ, ἀλλὰ δὲν ἔχουμε πιὰ καὶ καμμιὰν ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς δικούς του. Τέλος, ὡραία εἶναι ἡ πράξη τοῦ Δούκα, ὅταν στὸν θάνατο τοῦ παλιοῦ ἀντιπάλου του τὸν νεκρολογεῖ, μὲ τρόπο ποὺ τιμᾶ καὶ τοὺς δυό. Ἀνάλογα συμπεριφέρθηκε καὶ πρὸς ἄλλους ἀντιπάλους του, ἀπὸ τὸν σινιὸρ Ἀντώνιο, τὸν ροπαλοφόρο, στὸν ὁποῖο ἐσυγχώρησε τὴν δολοφονικὴ ἀπόπειρα, ὡς τὸν Βάμβα καὶ τὸν Οἰκονόμο· ἀγκαλὰ οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ εἶχαν τόσο ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ, καὶ εἶχαν τόσο προσπελάσει πρὸς τὴν κάθε εἴδους συντήρηση, ὥστε μόνο προσωπικὰ πάθη θὰ μποροῦσαν νὰ χωρίζουν τὸν Δούκα ἀπὸ ἐκείνους· ἀλλὰ προσωπικὰ πάθη δὲν εἶχε ὁ Δούκας. Ἂν ἀπὸ τὸ ἔργο του, τὸ πολλότατο, ξεπερασμένο κιόλας ἀπὸ τὴ γένεσή του,

ὑπερφαλαγγισμένο ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Κοραῆ, ἐλάχιστα μποροῦν νὰ περισωθοῦν, τουλάχιστον ἀξίζει νὰ διατηρηθεῖ ἡ μορφή του, ὅπως προβάλλει μέσα ἀπὸ τὴν ἀνακαινιστική του προσπάθεια, ἁγνὴ καὶ ἀφοσιωμένη στὰ κοινά.

ε) Π. Κοδρικᾶς

Στὸν δρόμο τῆς ζωῆς τοῦ Κοδρικᾶ μποροῦμε ἀρκετὰ σημάδια νὰ βάλουμε. Μιά, πολὺ μεταγενέστερη, ἐπίσημη πράξη, τὸν φέρνει γεννημένο στὰ 1762. Ὁ πατέρας του, ἀπὸ καλὴ ἀθηναϊκὴ οἰκογένεια, Καντζηλιέρης· μιὰ γιὰ νὰ ἐπιζήσει τὸ πιὸ καλὸ ὄνομα τῆς μητρικῆς του οἰκογενείας, τὸ ὄνομα τῶν Κοδρικάδων, ὁ Παναγιώτης ἐκεῖνο θὰ κρατήσει, ὕστερα ἀπὸ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ τελευταίου Κοδρικᾶ. Στὸ γενεαλογικό του δένδρο, ὁ Παναγιώτης Κοδρικᾶς ἔχει τέσσερα ἀπὸ τὰ πιὸ μεγάλα ἀθηναϊκὰ ὀνόματα: Καντζηλιέρης, Χαλκοκονδύλης, Κοδρικᾶς, Παλαιολόγος. Αὐτὰ τὰ θέματα τὸν ἀπασχολοῦσαν πολύ: μόλις ἔφθασε στὸ Παρίσι, στὰ 1797, θὰ ἐμίλησε γι' αὐτὰ στὸν Villoison, τὸν Γάλλο ἑλληνιστή, ποὺ τοῦ στέλνει ἀμέσως κάποιες πρόσθετες γραπτὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τῆς οἰκογένειάς του· οἱ καινούριοι αὐτοὶ τίτλοι τὸν δείχνουν νὰ συγγενεύει καὶ μὲ τοὺς Γασπαραίους τῶν Ἀθηνῶν. Καλὸ θὰ εἶναι νὰ τὰ ἔχουμε ὅλα αὐτὰ ὑπ' ὄψη μας ὅταν, ἀργότερα ἀκόμη, θὰ τὸν δοῦμε νὰ διαμορφώνει τὴ γλωσσική του διδασκαλία γύρω στὴ γλώσσα «τῶν εὐγενῶν».

Στὸ μεταξύ, ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ σόι του, τὸ μικρὸ ἐπαρχιωτόπουλο θὰ πάρει τὸν συνηθισμένο δρόμο τῶν φιλόδοξων καὶ δυναμικῶν νέων σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια: στὰ 1778 θὰ ξεκινήσει ἀπὸ τὴν πατρίδα του, μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν Πόλη. Ἐκεῖ, στὰ ἀρχοντικὰ τῶν Φαναριωτῶν, ἔπρεπε νὰ πάει νὰ ζήσει ὅποιος διψοῦσε γιὰ ἀξιώματα καὶ γιὰ σταδιοδρομίες αὐλικές· ἐκεῖ, γραμματικὸς σὲ κανέναν κληρικὸ ἐπίσημο, ἢ οἰκοδιδάσκαλος σὲ καμμιὰ οἰκογένεια, θὰ μποροῦσε συνάμα νὰ συμπληρώσει τὴν τυπική του μόρφωση καὶ νὰ διδαχθεῖ τὴν τέχνη ποὺ προάγει τὸν ἄνθρωπο μέσα στὴν ἰδιότυπη φαναριώτικη κοινωνία. Ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κοδρικᾶ ἔχουμε ἐπίσης τὴν πληροφορία ὅτι διετέλεσε ἕξι χρόνια Γραμματικὸς τοῦ Πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Ἐπειδὴ ἡ μεταγενέστερη χρονολογία του δὲν παρου-

σιάζει κανένα τόσο μεγάλο κενό, πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν γραμματεία του αὐτήν, στὴν Πόλη —ποὺ εἶταν, τότε, ἡ κανονικὴ ἕδρα τοῦ Ἱεροσολύμων— ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1778 καὶ 1783, ὁπόταν ξέρουμε ὅτι ἔγινε Γραμματικὸς τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου καὶ πῆγε μαζί του στὴν Βλαχία. Ἡ πτώση τοῦ Σούτσου, καὶ ἡ ἀνάρρηση τοῦ Μαυρογένη, δὲν φαίνεται νὰ ἐπηρέασε τὴν σταδιοδρομία τοῦ νεαροῦ Γραμματικοῦ· ἀντίθετα πρέπει ἡ μεταβολὴ αὐτὴ νὰ τοῦ ἐξασφάλισε μιὰ καλὴ θέση, ἀφοῦ μπορεῖ νὰ κρατήσει ἕνα πολὺ λεπτομερειακὸ ἡμερολόγιο τῶν πράξεων τοῦ νέου Ἡγεμόνα ἀπὸ τὴν ἡμέρα ὅπου περνάει τὸν Δούναβη, ἐρχόμενος πρὸς τὸ Βουκουρέστι νὰ ἀναλάβει τὴν ἐξουσία.

Στὰ 1789, 1790, 1791 βρίσκουμε τὸν Κοδρικᾶ στὴν δραγομανία τοῦ στόλου, στὸ βασιλικὸ ὀρδί, στὸ στρατόπεδο τοῦ μεγάλου Βεζύρη ποὺ θὰ παραλάβει τὴν Βλαχία ἀπὸ τοὺς Ρώσους μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς εἰρήνης. Ὁ Μιχαὴλ Σοῦτσος ποὺ ξαναπῆρε τὸν θρόνο τῆς Βλαχίας, θὰ τὸν κρατήσει κοντά του στὰ 1791 - 1793, καὶ ὅταν θὰ περάσει στὴν Μολδαβία, 1793 - 1795, θὰ τὸν πάρει μαζί του, ἀπόλυτα ἱκανοποιημένος, καθὼς φαίνεται, ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες του. Καὶ πραγματικά, ὁ Κοδρικᾶς παρουσιάζει μεγάλα προτερήματα· ἔχει διανοητικὲς ἱκανότητες πολὺ ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτριο, τὶς ὁποῖες μπόρεσε νὰ ἀναπτύξει μὲ τὴν μελέτη, καὶ μάλιστα κοντὰ στὸν μεγάλο διδάσκαλο τῆς ἐποχῆς, τὸν Λάμπρο Φωτιάδη, ποὺ ἐδίδασκε στὸ Βουκουρέστι. Συνάμα εἶναι ὀξὺς καὶ ἔχει διδαχθεῖ τὴν ἀντιφατικὴ φαναριώτικη τέχνη, ποὺ εἶναι μαζὶ στηριγμένη στὴν κολακεία καὶ στὴν πιὸ μεγάλη ὑβριστικότητα καὶ ἀθυροστομία: στὰ χειρόγραφά του ἔχει διασωθεῖ ἕνας ἔμμετρος λίβελλος, ἐναντίον τοῦ Χαντζερῆ· μένει ἀδημοσίευτος, ἴσως γιὰ τὴν αἰσχρότητά του. Ἀλλὰ στὶς παρίστριες ἡγεμονίες καλλιεργεῖται ὁ νέος αὐλικὸς μὲ χίλιους τρόπους: ἔχει σχηματισθεῖ, ἰδίως, στὸ Βουκουρέστι, σημαντικὸ κέντρο παιδείας. Ἐκεῖ, γύρω στὸν Καταρτζῆ, κινοῦνται διάφοροι λόγιοι, ὁ Φιλιππίδης, ὁ Ρήγας, ὁ Μοισιόδακας — σὲ κάποιες ἐποχές· γιὰ τὸν τελευταῖο αὐτὸν ὁ Κοδρικᾶς μᾶς λέει ὅτι «τὸν ἐπροστάτευσε»· μὲ τὸν Φιλιππίδη εἶναι γνώριμοι· γιὰ σχέσεις μὲ τὸν Ρήγα δὲν ἔχουμε τίποτε συγκεκριμένο· ἀντίθετα, μὲ τὸν Καταρτζῆ μαθαίνουμε ὅτι εἶχε γνωριμία: στὸν Κοδρικᾶ, βαριεστημένος ἀπὸ τὸν ἀγώνα κι ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις, ἐδήλωσε ὅτι παραιτεῖται ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς γλωσσι-

κῆς του προσπάθειας: «ὑπογράφω, ὑπογράφω, εἶπεν ἀναφανδόν, εἰς τὸ σύστημα τοῦ κοινοῦ ὕφους ὅπου γράφετε, καθὼς εὐκολώτερα συνηθίζεται· ὁ πρῶτος μαθητὴς μοῦ ἐχάλασε τὴν γλώσσα μου, ἄρα δὲν εἶναι κοινή». Σ' αὐτὸν τὸν κύκλο μέσα μορφώνεται ὁ νέος αὐλικός. Ἀπὸ κάποια πηγὴ πολὺ σίγουρη, γνωρίζουμε ὅτι «περιῆλθε πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος»· καὶ πάλι ὁ ἴδιος μᾶς λέει ὅτι ἐπῆγε δυὸ φορὲς στὴν Χίο· ὅλες αὐτὲς οἱ μετακινήσεις, ὁ πλουτισμὸς τῆς ἐμπειρίας, τοποθετοῦνται μέσα σ' αὐτὴν τὴν περίοδο, καὶ ἴσως, μάλιστα, ἀκόμη πιὸ συγκεκριμένα καὶ ἀσφαλέστερα, στὴν ἐποχὴ ὅπου ὑπηρέτησε στὴν δραγομανία τοῦ στόλου.

Τότε περίπου ἔχουμε καὶ τὶς πρῶτες γνωστές μας φιλολογικὲς ἐπιδόσεις του: στὸ λιβελλογράφημά του ἐναντίον τοῦ Χαντζερῆ, σημειώνει, μὲ τὴν θρησκευτικὴ εὐλάβεια μὲ τὴν ὁποία ἀποθανατίζει κάθε τι ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ζωή του, ἀκόμη καὶ τὶς πιὸ ἀσήμαντες πράξεις του, ὅτι «ἐστιχουργήθη εἰς Σούμναν εἰς τὸ βασιλικὸν ὀρδὶ 1789 ἢ 1790». Γράφει καὶ ἄλλους στίχους, τυπικὰ φαναριώτικους, ἐρωτικοὺς ἰδίως. Ὅσο γιὰ τὴν ὑπόλοιπη γνωστή μας ἐργασία του, στὰ νεανικά του χρόνια, ἀποτελεῖται ἰδίως ἀπὸ μεταφράσεις: στὰ 1794 ἐδημοσιεύθηκε μετάφρασή του τοῦ ἔργου τοῦ Fontenelle: «De la Pluralité des Mondes». Ἂς σημειωθεῖ, πάρεργα, δεῖγμα τῆς μορφῆς τὴν ὁποία ἔπαιρναν σ' ἐκεῖνα τὸ χρόνια οἱ ἀγῶνες ἀνάμεσα στοὺς λογίους, ὅτι δὲν ξέρουμε ποιοί καλοθελητές του τοῦ ἀμφισβήτησαν τὴν πατρότητα τῆς μετάφρασης αὐτῆς· τὴν φήμη ἀναγράφει μὲ φανερὴ εὐχαρίστηση σ' ἕνα του γράμμα πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου ὁ Κοραῆς, στὰ 1803. Σήμερα, ἀπὸ τὰ σωζόμενα χαρτιὰ τοῦ Κοδρικᾶ, ὅπου βρίσκονται καὶ σχέδια ἀπὸ τὴν μετάφραση μερικῶν τμημάτων τοῦ ἔργου, γνωρίζουμε χωρὶς ἀμφιβολία ὅτι οἱ κατηγορίες εἶταν ἄδικες. Τὸ ἔργο ἀφιερώνεται στὸν Μιχαὴλ Σοῦτσο, ποὺ εἶχε παραγγείλει τὴν μετάφραση καὶ ἐδαπάνησε καὶ γιὰ τὴν ἐκτύπωση· κάπου ἀλλοῦ, πολὺ ἀργότερα, σημειώνει ὁ Κοδρικᾶς, μεταφραστὴς ὁ ἴδιος, ὅτι ἡ ἐργασία ἔγινε «ὑπ' ὄψιν» τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη, ποὺ ἐστάθηκε «ὁ ἔσχατος διδάσκαλος τοῦ Κοδρικᾶ ἐν Βουκουρεστίῳ»· τοῦτο δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι ὁ Κοδρικᾶς ἐσυνέχιζε τὶς σπουδές του ὡς τὰ τριάντα του χρόνια, ἀλλὰ φανερώνει ὅτι εἶχε κρατήσει σύνδεσμο μὲ τὸν δάσκαλό του.

Ὁ πρόλογος τοῦ «Περὶ πληθύος κόσμων», ὅπως ἀπέδωσε ἑλλη-

νικὰ τὸν τίτλο ὁ Κοδρικᾶς, καθὼς καὶ κάποιες ἀπὸ τὶς σημειώσεις, παρέχουν ἐνδείξεις τῶν προοδευτικῶν διαθέσεων τοῦ νέου λογίου καὶ αὐλικοῦ. Πραγματικά, γίνεται προσπάθεια νὰ ἐνημερωθεῖ ἀπὸ μερικὲς ἀπόψεις τὸ ἔργο τοῦ Fontenelle, νὰ μετατοπισθεῖ ἡ γνώση τῶν ἀναγνωστῶν ἀπὸ τὴν καρτεσιανὴ διδασκαλία τῆς φυσικῆς στὴν νευτωνική, τὴν δεσπόζουσα, δηλαδή, φιλοσοφία, στὴ σημασία τὴν ὁποία εἶχε ὁ ὅρος ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ὁ μεταφραστὴς καὶ σχολιαστὴς ξέρει καλὰ ὅτι ζεῖ σ' ἕναν αἰώνα μεγάλο: ἐπανειλημμένα τονίζει τὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα μέσα στὸν λόγο του, ἐξαίροντας τὸν προοδευτικὸ χαρακτήρα ἀκέριας τῆς ἑκατονταετηρίδας ποὺ ἔχει ἄξονά της τὴν ἔκδοση τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ, ἡ δεισιδαιμονία ἐλέγχεται, ἡ νέα φυσικὴ προάγεται ἐναντίον ὅσων κινημένοι «ὑπὸ δεισιδαίμονος ἀμαθείας» ἐξακολουθοῦν νὰ ἀρνιοῦνται τὸ σύστημα τοῦ Κοπερνίκου. Ἔτσι, ἐπάνω σ' ἕνα κείμενο ξεπερασμένο, κατορθώνει ὁ μεταφραστὴς νὰ πλέξει μιὰ σκέψη θαρραλέα. Καὶ εἶταν πραγματικὰ πράξη θάρρους ἡ δημοσίευση ἑνὸς τέτοιου βιβλίου στὰ 1794, ἀκριβῶς, δηλαδή, τὴν στιγμὴ ὅπου ἡ Ἐκκλησία μὲ πράξεις της τοῦ 1793 εἶχε ἀποδοκιμάσει ἐπίσημα τὴν νέα φιλοσοφία. Ὁ Hobhouse παρέχει τὴν εἴδηση ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Κοδρικᾶ καταδικάσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία· ἡ στιγμὴ τῆς πνευματικῆς μας ἱστορίας δικαιολογοῦσε ἐντελῶς μιὰ τέτοια καταδίκη.

Στὰ μεταγενέστερα χρόνια ὁ Κοδρικᾶς ἐδείχθηκε πολὺ συντηρητικὸς σὲ ὅλα καὶ στὰ θρησκευτικὰ καὶ στὰ πολιτικὰ καὶ στὰ πνευματικά, γενικά, ζητήματα, καὶ θερμὸς καὶ συνειδητὸς ὀπαδὸς τῶν παραδομένων. Θὰ ἤθελε νὰ ἤξερε κανείς, ἐδῶ, ἂν ἄλλαξε γραμμή, καὶ σὲ τί ποσοστό, ἂν ἡ τάση πρὸς τὴν συντήρηση ἦρθε μὲ τὰ χρόνια ἢ ὀφείλεται τυχὸν σὲ κάποιους λόγους πιὸ ἐξωτερικούς. Μιὰ τέτοια εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐποχῆς θὰ εἶταν ὁλότελα λαθεμένη· ὁ Κοδρικᾶς ἔμεινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὅ,τι ἀπὸ νέος ἐφιλοδόξησε νὰ γίνει: ὁ καλὸς Φαναριώτης. Ἂν ἄλλαξε κάτι σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, αὐτὸ τὸ κάτι εἶναι ἡ στάση τῶν Φαναριωτῶν ἀπέναντι στὶς νέες ἰδέες καὶ ἀπέναντι στὴν Ἐκκλησία. Πραγματικά, ὁ Ἀθηναῖος Γραμματικὸς τῶν αὐθεντῶν ἐπρόφθασε ἀκόμη, καὶ ἐξαιρετικὰ λαμπρή, τὴν φαναριώτικη κυριαρχία στὸ τέλος τῆς ὁρμητικῆς περιόδου της, ὅταν εἶταν ἡ τάξη τῶν Φαναριωτῶν ὁ φυσι-

κὸς ἀγωγὸς τῶν νέων ἰδεῶν, καὶ τῶν πλέον ἀνατρεπτικῶν, ὅταν ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἀρχίσει νὰ τρέπεται μὲ γοργὸ τὸ πόδι πρὸς τὴν συντήρηση, ἐνῶ ἡ ἄρχουσα τάξη μὲ τὴν παλιά της ὁρμὴ ἐξακολουθοῦσε νὰ καλλιεργεῖ τὶς ἰδέες ποὺ ὑπέσκαπταν τὴν ἴδια τὴν κυριαρχία της. Καὶ μέσα στὸ κλίμα αὐτό, ἐγνώρισε ὁ Κοδρικᾶς ὅ,τι καλύτερο καὶ πιὸ γενναῖο ὑπῆρχε, τὴν ὁμάδα τοῦ Καταρτζῆ. Δὲν ἐσυμφώνησε μὲ τὸν ἀρχηγὸ στὰ γλωσσικὰ ζητήματα, καὶ μάλιστα ἀφοῦ οἱ ἄκρες γλωσσικὲς θεωρίες δὲν εἶχαν ἐπιδοκιμασθεῖ ἀπὸ τὴν αὐλή, δηλαδὴ ἀπὸ τοὺς Ἡγεμόνες· ἀλλά, κατὰ τὰ ἄλλα, ἐπηρεάσθηκε ἀπὸ τὴν γενναία του σκέψη καὶ ἀπὸ τὴν φιλοσοφική του τοποθέτηση. Ἔτσι, καὶ ἡ ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ εὐταξία ἀντὶ νὰ ἀποτελεῖ πράξη καταδικαστέα μέσα στὸ φαναριώτικο κλίμα, εἴταν ἀντίθετα ἕνας ἀκόμη τρόπος νὰ δείξει κανεὶς τὴν ἀναγκαία ἀφοσίωση πρὸς τὴν ἄρχουσα τάξη. Ἀργότερα, οἱ Φαναριῶτες ἀρχίζουν νὰ γίνονται πιὸ συντηρητικοί, καί, συνεπῶς, νὰ προσεγγίζουν πρὸς τὴν Ἐκκλησία, μὲ τὴν ὁποία εἶχαν πλέον κοινὸ μέτωπο γύρω στὰ χρόνια τοῦ Ἀγώνα. Λίγοι ἐμπρὸς στὸν κίνδυνο μπόρεσαν νὰ παραιτηθοῦν ἐντελῶς ἀπὸ τὰ ταξικά τους συμφέροντα· καὶ ἂν ἡ ἀγάπη τῆς πατρίδας παρέσυρε πολλοὺς σὲ ὅ,τι θὰ ἀποτελοῦσε τὴν ὁριστικὴ διάλυση τῆς φαναριώτικης ὁμάδας, στὰ ἄλλα ὅλα ζητήματα, τῶν ὁποίων ἡ σχέση μὲ τὰ ἐθνικὰ πράγματα δὲν εἶταν ἔκδηλη, ἐκεῖ ἡ προοδευτικὴ τάση ἐγκατέλειψε τοὺς περισσότερους. Ἐξάλλου τὴν προσαρμοστικότητα στὴν ὁποία εἶχε γυμνασθεῖ ἀπὸ νέος ὁ Κοδρικᾶς, ἐχρειάσθηκε ἀργότερα, στὴν Γαλλία, νὰ τὴν ἐφαρμόσει, ὑπὸ διαφορετικοὺς ὅρους, μετὰ τὴν παλινόρθωση τῶν Βουρβώνων. Ὅλα αὐτὰ φανερώνουν ἀπόλυτη συνέπεια, τὴν ὁποία ὁ ἀγώνας πρὸς τὸν Κοραῆ κατέστησε περισσότερο ἀνάγλυφη.

Τὸ σπίτι τοῦ Κοδρικᾶ πρέπει νὰ εἶχε κάποιαν ἄνεση· βέβαια, οἱ ἀθηναϊκὲς περιουσίες εἶχαν πολὺ ὑποφέρει σ' ἐκεῖνα τὰ πολὺ δύσκολα χρόνια, ἀλλὰ ἡ σχετικὴ θέση μέσα στὴν ἱεραρχία τοῦ πλούτου δὲν πρέπει νὰ ἄλλαξε πολύ. Ἄλλωστε, σύμφωνα καὶ πάλι μὲ τὴν φαναριώτικη διδασκαλία, μετὰ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν πατρίδα του, ὁ Κοδρικᾶς ἐφρόντισε μὲ ἐπιτυχία νὰ αὐξήσει τὴν περιουσία του· ἔτσι κατόρθωσε, καθὼς φαίνεται, νὰ ἀναθρέψει καὶ τὸν νεώτερό του ἀδελφό, νὰ τοῦ ἐξασφαλίσει τὰ μέσα τῆς ἐργασίας, καὶ νὰ ἐξακολουθεῖ πολὺ ἀργότερα νὰ ἔχει ἀρκετὰ οἰκονομικὰ συμ-

φέροντα στὰ μέρη τῆς Τουρκίας. Ἄλλωστε, ἡ ζωή του ἤδη ἄρχιζε νὰ παίρνει μιὰν ἰδιάζουσα τροπή, καὶ νὰ προσανατολίζεται πρὸς τὴν Γαλλία· γνωρίζουμε ὅτι στὰ 1791 τοῦ εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἐμπιστευτικὴ ἀλληλογραφία μὲ τοὺς πράκτορες τοῦ Μ. Σούτσου στὶς δυτικὲς πρωτεύουσες καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς κεντρικῆς καὶ τῆς δυτικῆς Εὐρώπης· ἡ ἀλληλογραφία αὐτή, ὅσο γνωρίζουμε, κρατάει τουλάχιστον ὡς τὰ 1795, καὶ κατασταίνει τὸν Κοδρικᾶ πραγματικὰ εἰδικὸ γιὰ ὅλα τὰ θέματα τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς καὶ διπλωματίας. Ἔτσι μᾶς φαίνεται ἐντελῶς δικαιολογημένο ὅταν βλέπουμε ὅτι, στὰ 1797, προκειμένου νὰ ὀργανωθεῖ ἡ πρώτη μόνιμη ἐκπροσώπηση τῆς Τουρκίας στὴν Γαλλία, ὁ Γραμματικὸς τοῦ Σούτσου ὁρίζεται μέλος τῆς ἀποστολῆς.

Πολὺ γλήγορα αἰσθάνθηκε νὰ ριζώνει στὸν τόπο ποὺ θὰ γίνει πλέον ἡ θετή του πατρίδα: δὲν εἶχε περάσει χρόνος ἀπὸ τὴν ἄφιξη τῆς πρεσβείας στὴν Γαλλία καὶ βλέπουμε κιόλας τὸν Κοδρικᾶ νὰ ὑπηρετεῖ τὰ σχέδια τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου, παράλληλα μὲ τὴν ὑπηρεσία του τὴν ἐπίσημη, καὶ κάποτε εἰς βάρος της. Τὰ γεγονότα παίρνουν τότε πολὺ γοργὴ ἐξέλιξη· ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου, γιὰ τὴν ὁποία ἡ Πρεσβεία ἐστάθηκε ἀνίκανη νὰ εἰδοποιήσει ἐγκαίρως καὶ σωστὰ τὴν Πόρτα, βάζει σὲ ἐξαιρετικὰ λεπτὴ θέση τὸν Πρέσβη στὸ Παρίσι, ἐνῶ συνάμα προκαλεῖ καὶ τὴν δικαιολογημένη δυσμένεια τοῦ κέντρου. Ἔτσι, ὅταν ὁ Τοῦρκος Πρέσβυς ἔφυγε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1802 ἀπὸ τὸ Παρίσι, ὅπου εἶχε γνωρίσει μιὰ ζωὴ ποὺ ἔμοιαζε ἐπὶ καιρὸ μὲ τὴν ζωὴ τοῦ πολιτικοῦ αἰχμαλώτου, ὁ Κοδρικᾶς ἔκρινε σκόπιμο νὰ μὴν τὸν ἀκολουθήσει: ἡ πολιτεία του σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια εἶχε σταθεῖ τέτοια ὥστε νὰ κινδυνεύει ἡ ζωή του στὴν Πόλη· ἐξάλλου ἀνήκει ἤδη στὴν γαλλικὴ ὑπηρεσία ὑπὸ τὴν ἰδιότητα τοῦ μεταφραστῆ διερμηνέα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, τὴν ὁποία θὰ κρατήσει ὡς τὸν θάνατό του.

Στὴν τροπὴ αὐτὴν τῆς τύχης του μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι συνετέλεσε ὁ κόμης d'Hauterive, πού, ἀπὸ τὰ 1798, μετέχει ἐνεργὰ στὴν διπλωματικὴ δράση τοῦ Παρισιοῦ, καὶ ποὺ σὲ ὅλη τὴν ὑπηρεσιακὴ σταδιοδρομία τοῦ Κοδρικᾶ θὰ παραμείνει προϊστάμενός του καὶ προστάτης του. Ὁ d' Hauterive ὑπάρχει κάθε λόγος νὰ θεωροῦμε ὅτι εἶχε σχετισθεῖ μὲ τὸν Κοδρικᾶ προσωπικὰ εἴτε στὴν Πόλη εἴτε στὶς παρίστριες ἡγεμονίες, στοὺς φαναριώτικους κύκλους

στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν καὶ οἱ δύο· μὰ κι αὐτὸ ἂν δὲν ἔγινε, εἶταν ἐπόμενο νὰ συνδεθοῦν ὑπηρεσιακὰ οἱ δύο γνῶστες τῶν ἀνατολικῶν πραγμάτων, ὁ ἕνας ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν Γάλλων, καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν Τούρκων, καθὼς ἐπίσης εἶταν εὔκολο γιὰ τὸν Κοδρικᾶ νὰ ἐπιτύχει συστατικὲς ἐπιστολὲς Φαναριωτῶν πρὸς τὸν παλαιὸ γραμματέα τῶν Ἡγεμόνων. Πάντως, ὅπως κι ἂν εἶναι, ὁ d'Hauterive ἐστάθηκε ὄχι μόνο προϊστάμενος, ἀλλὰ καὶ ἀληθινὸς προστάτης τοῦ Κοδρικᾶ, μὲ τὸν ὁποῖο οἱ σχέσεις τους ξεπερνοῦσαν πολὺ τὶς ἁπλὲς ὑπηρεσιακὲς σχέσεις: προσκλήσεις γιὰ γεῦμα στὸ σπίτι του, ὑποδείξεις μέσα στὸν τύπο δημοσιευμάτων ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνδιαφέρουν τὸν Ἕλληνα λόγιο, ὑπηρεσιακὲς συστάσεις, τέτοια εἶναι τὰ στοιχεῖα ὅσα βρίσκουμε μέσα στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κοδρικᾶ ἢ ἀλλοῦ, προερχόμενα ἀπὸ τὸν d' Hauterive. Πολὺ ἀργὰ ἀκόμη, στὰ 1825, μὲ μιὰ συνέπεια ποὺ τιμᾶ καὶ τοὺς δύο, ἔγραφε γιὰ τὸν Κοδρικᾶ ὅτι «personne à Paris n'est mieux informé que lui de tout ce qui se passe en Grèce».

Ἀλλὰ δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ μόνη προστασία, ἡ μόνη φιλία, τὴν ὁποία εἶχε ἐπιτύχει νὰ ἀποκτήσει ὁ Κοδρικᾶς στὸ Παρίσι. Εἴδαμε ὅτι ἀμέσως, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή, ἐβρέθηκε σχετισμένος μὲ τὸν Villoison· ὅμως τὰ ἐνδιαφέροντά τους εἶταν πάρα κοντινά, καὶ οἱ ἰδέες τους πάρα ἀντίθετες, γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ συνεχισθοῦν ὁμαλὲς σχέσεις: ἀπὸ μιὰ ἀποσημείωση τοῦ Κοδρικᾶ μαθαίνουμε γιὰ κάποιο ἐπεισόδιο ποὺ συνέβη ἀνάμεσα στοὺς δύο, ὅπου ὁ Κοδρικᾶς ἐμφανίζεται νὰ ὑπερασπίζεται μὲ θέρμη τὴν ἑλληνικὴ προφορὰ τῆς ἀρχαίας. Ἄλλωστε ὁ Villoison ἀπέθανε γλήγορα, στὰ 1806, καὶ ἔτσι πολλὰ δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ κάνει γιὰ τὸν Κοδρικᾶ. Στὰ χαρτιὰ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἂς σημειωθεῖ ὅτι μένουν χνάρια ἀπὸ τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Fr. Bast, τὸν Γερμανὸ φιλόλογο ποὺ ζοῦσε τότε, στὰ 1801, στὸ Παρίσι. Ὁ Bast συμβουλεύεται τὸν Ἀθηναῖο γιὰ διάφορα ζητήματα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὸν νεώτερο ἑλληνισμό· τοῦτο ἐπίσης φανερώνει καλὴ τὴν θέση τοῦ Κοδρικᾶ μέσα στοὺς λόγιους παρισινοὺς κύκλους. Ἔχουμε ὅμως κι ἄλλα τεκμήρια, καὶ μάλιστα πιὸ ἄμεσα: σὲ ἕνα δημοσίευμα τοῦ ἴδιου χρόνου, ἐπιγραφόμενο «L' Alchymiste Littéraire, ou Décomposition des Grands Hommes du jour», ὁ Κοδρικᾶς μνημονεύται εὐμενέστατα: «Codrika, interprète de l'ambassadeur Ottoman en apprend plus pendant deux heures

que les ouvrages que je viens de citer. Codrika est né à Athènes; il a beaucoup d'esprit, est très instruit, il parle le français avec facilité, avec grâce, il fait de jolis vers».

Τὸν ἐπόμενο χρόνο, ἕνα πρῶτο, ὅσο γνωρίζουμε, δημοσίευμά του, γαλλικά, θὰ συντελέσει πάντως στὸ νὰ γίνει πιὸ γνωστὸς στοὺς λόγιους γαλλικοὺς κύκλους. Τὸ θέμα τοῦ δημοσιεύματος ἀναφέρεται στὴ νεοελληνικὴ γλώσσα· βρίσκεται δηλαδὴ μέσα στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καθὼς καὶ μέσα στὸ πνεῦμα τῶν ἐνδιαφερόντων τὰ ὁποῖα ἐπήμονα ἐκαλλιεργοῦσε ἡ ὁμάδα τοῦ Καταρτζῆ. Τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ θὰ ἀποτελέσει, ἀπὸ κάποιες ἀπόψεις, τὴν συνέχιση τῶν Προλεγομένων στὸ «Περὶ πληθύος κόσμων», καὶ συνάμα τὴν ἀφετηρία ὅλων τῶν μεταγενέστερων ἀπασχολήσεών του ἐπάνω στὴ γλώσσα μας, δὲν ἔμεινε, ἀλήθεια, ἀπαρατήρητο στὴν Γαλλία.

Καὶ πάλι, ἕνα χρόνο ἀργότερα, στὰ 1803, ἔχουμε καινούριο τεκμήριο τοῦ καλοῦ του ὀνόματος: ὁ κριτικὸς τοῦ «Publiciste», ἀναλύοντας τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Κοραῆ δὲν χάνει τὴν εὐκαιρία νὰ τιμήσει καὶ τὸν Κοδρικᾶ, χωρὶς κἂν νὰ ἔχει συναντήσει τὸ ὄνομά του μέσα στὸ μελέτημα τοῦ Κοραῆ. Ὁ «δυσγάργαλος» Κοραῆς πειράζεται γι' αὐτό, κι ἔχουμε ἀπὸ τότε ἀφορμὴ νὰ βροῦμε στὰ γράμματά του μιὰ πρώτη ἔνδειξη τῆς δυσαρεσκείας του πρὸς τὸν Κοδρικᾶ.

Ἀπὸ πότε ἀκριβῶς ἄρχισε ἡ φαγωμάρα ἀνάμεσα στὸν Κοδρικᾶ καὶ στὸν Κοραῆ, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ τὸ ἐξακριβώσουμε. Ὅμως ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀσάφεια τῶν πρώτων ἀκροβολισμῶν, γνωρίζουμε, μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, μὲ τὴν ἀκριβόλογη διάθεση τοῦ Κοδρικᾶ, τὴν στιγμὴ τῆς ἐπίσημης διακοπῆς τῶν σχέσεων, ἡ ὁποία, ἄλλωστε, συνέπεσε περίπου μὲ τὴν πρώτη τους συνάντηση. Τὸ περιστατικὸ μᾶς γίνεται γνωστὸ κι ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές, σὰν γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἀκέρια καὶ σίγουρη ἡ κρίση μας. Ἡ μία κατάθεση γίνεται ἐπίσημα, στὸ φυλλάδιο τοῦ Κοδρικᾶ τὸ ἐπιγραφόμενο: «Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς Οἰκείους», δηλαδὴ στὰ 1817. Ἡ περιγραφὴ ἔχει μιὰ ζωντάνια καταπληκτική, καὶ παρουσιάζει ὅλα τὰ ἐχέγγυα τῆς πιστότητας γιὰ ὅποιον ἔχει κάπως ἐξοικειωθεῖ μὲ τὸν χαρακτήρα καὶ τὴ νοοτροπία τοῦ Κοραῆ. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ὁλόκληρο τὸ κείμενο· ὅπως φαίνεται ἀπὸ διάφορα σημεῖα του, τὸ περιστατικὸ πρέπει νὰ ἔγινε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1803.

«Ὅταν ὁ Κοδρικᾶς ὕστερον ἀπὸ πέντε χρόνους τῆς εἰς Παρί-

σι διατριβῆς του ἀπήντησε διὰ πρώτην φορὰν εἰς τὸν Κεραμεικὸν τοῦ Παρισίου, ἤτοι εἰς Τουλιερίες, τὸν Φιλόσοφον (πρὸς ἔντευξιν τοῦ ὁποίου κατὰ ζήτησιν τοῦ Κοδρικᾶ, φίλος τις τῶν εὐκλεεστέρων σοφῶν τῆς Εὐρώπης τὸν ὡδήγησεν), ὁ Κοδρικᾶς κατὰ τὴν ἐν τῷ πολιτεύματι συνηθισμένην εὐπροσηγορίαν, εἴτε πρὸς τὸν Φιλόσοφον: "Χαίρομαι, σοφολογιώτατε, ὁποῦ ἀξιώθηκα νὰ κάμω προσωπικῶς τὴν γνωριμίαν σας, τὴν ὁποίαν πρὸ τοσούτου καιροῦ ἐπιθυμοῦσα". Ἀπόρησεν ὁ Κοδρικᾶς βλέπωντας τὸν Φιλόσοφον ὅτι κατηφίασεν ὡς ἀγανακτισμένος, χωρὶς νὰ προφέρῃ οὐδὲ λέξιν πρὸς ἀπόκρισιν, μὴ ἠμπορώντας ὅμως νὰ ἐννοήσῃ τὸ αἴτιον, ἐξηκολούθησε μὲ τὴν αὐτὴν εὐπροσηγορίαν, ζητῶν ἄδειαν παρὰ τοῦ Φιλοσόφου νὰ ὑπάγῃ εἰς τὸ κατάλυμά του πρὸς χαιρετισμόν. Ἐφ' ᾧ ὁ Φιλόσοφος ἀπεκρίθη: "Ἐγὼ εἶμαι πάντοτε εἰς τὴν κατοικίαν μου καὶ ὅποιος ἀγαπᾷ ἐμπορεῖ νὰ μὲ ἀνταμώσῃ". Αὐτῆς τῆς ἐπὶ ποδὸς ὁμιλίας διαλυθείσης, τῇ ἐφεξῆς ἡμέρᾳ δὲν ἔλειψεν ὁ Κοδρικᾶς νὰ ὑπάγῃ εἰς χαιρετισμὸν τοῦ Φιλοσόφου. Ἀλλὰ ποία ἐστάθη ἡ ἀπορία του ὅταν ἤκουσεν ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ Φιλοσόφου τὴν ἐξήγησιν τῆς χθεσινῆς κατηφείας του! Βεβαιότατα κανένας ἄνθρωπος μὲ ἀνθρώπους συζήσας δὲν ἠμπορεῖ νὰ τὴν ἰδεασθῇ! Ἂς ἀφήσωμεν αὐτὸν τὸν ἴδιον νὰ τὴν κάμῃ: Μετὰ τὸν πρῶτον λοιπὸν συνήθη χαιρετισμόν, εἰς τὸν ὁποῖον ἀπεκρίθη μὲ μεγάλην ψυχρότητα, καταχέρισεν ὁ Φιλόσοφος νὰ λέγῃ πρὸς τὸν Κοδρικᾶν: ""Ἂν δὲν ἐντρεπόμην χθὲς τὸν τίμιον ἄνθρωπον μὲ τὸν ὁποῖον ἤσουν συνωδευμένος ἤθελα σὲ ὑβρίσῃ (τότε δὲν ἤξευρεν ἀκόμη ὁ Φιλόσοφος ὅτι πρέπει νὰ λέγωμεν «ἤθελα σὲ ὑβρίσειν») διὰ τὴν ὁποίαν ἀλαζωνείαν ἔδειξες λέγωντας ὅτι πρὸ πολλοῦ ἐπεθύμεις νὰ κάμῃς τὴν γνωριμίαν μου τὸ ὁποῖον θέλει νὰ εἰπῇ (ὡσαύτως ἀκόμη δὲν ἤξευρεν ἀκόμη τὸ «θέλει νὰ εἴπει» ὅρα Προοίμ., μεταφ. Βεκκαρία) ὅτι ἐγὼ εἶμαι κατώτερός σου καὶ εἶχα χρέος νὰ ὑπάγω πρῶτος εἰς σέ. Ἐγὼ ἀνάμεσα σοῦ καὶ ἐμοῦ δὲν γνωρίζω καμμίαν ἄλλην διαφορὰν παρὰ τὴν ἡλικίαν, καὶ ἐγὼ εἶμαι παρὰ σὲ πλέον ἡλικιωμένος". Αὐτὴν τὴν τεραστίαν ἐξήγησιν τὴν ἐπρόφερεν ὁ Φιλόσοφος μὲ τόσον θυμόν, ὥστε ἐβιάσθη ὁ Κοδρικᾶς νὰ τῷ εἴπῃ: ""Ἐξέχασες, σοφολογιώτατε, ὅτι εἶσαι εἰς τὴν κατοικίαν σου!" Καὶ οὕτω μετέβη ὁ Φιλόσοφος εἰς τὰ ἑφεξῆς παραλαλήματα, τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα ἐν οἰκείῳ τόπῳ θέλομεν σημειώσει διὰ νὰ σαφηνίσωμεν τὰ νοήματα τῆς παρούσης διατριβῆς» ... «Ὑ-

στερον ἀπὸ τὴν ἐξουθενωτικὴν ἐκείνην ἀποστροφήν» ...«ἐπέφερε: "Σεῖς εἶσθε οἱ μεγαλύτεροι ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος. — Διατί, ἐρώτησε μὲ ἀπορίαν ὁ Κοδρικᾶς. — Διότι ἀπὸ τὴν κενοδοξίαν σας νὰ ὀνομασθῆτε Ἄρχοντες μ' ὅλον ὅτι εἶσθε δοῦλοι, καὶ δούλων χειρότεροι, συνεργεῖτε εἰς τὴν δουλείαν τῆς Ἑλλάδος. — Καὶ τί ἔπρεπε νὰ κάμωμεν; — Νὰ γίνητε γεωργοί, βακάληδες". Τότε ὁ Κοδρικᾶς εἰς τὴν παραλογίαν τοῦ ἀνθρώπου ἀδημονῶν, ἀπεκρίθη μὲ ἀγανάκτησιν: "Ἀλλ' ἂν ἡμεῖς, σοφολογιώτατε, ἐγινόμεθα γεωργοὶ ἢ βακάληδες, ἡ σοφολογιότης σου ἔπρεπε νὰ μείνῃς μυλωνᾶς ἢ κηπουρός, καθ' ὅτι κανένας δὲν ἤθελεν ἔχει χρείαν τῆς φιλοσοφίας σου". Καὶ οὕτως ἔλαβε πέρας ἡ γλυκυτάτη ἐκείνη ἔντευξις».

Φαίνεται ὅτι θὰ εἶταν ἡ σκηνὴ δυνατή, ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ δὲν ξεχνιοῦνται εὔκολα· ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται ὅτι ἔμεινε παρόμοια χαραγμένη καὶ στοῦ Κοραῆ τὴ μνήμη: σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Βασιλείου, τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1816, θυμᾶται τὸ περιστατικὸ καὶ τὸ μνημονεύει: «ὁ Ἀθηναῖος» (ἔτσι ὀναμιάζει ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πολλὰ παρατσούκλια, ὅπως ἐσυνήθιζε, τὸν Κοδρικᾶ) «ἀπόρησε ὅτι δὲν ὑπῆγα εἰς προσκύνησίν του, καὶ μὲ τὸ εἶπε καθαρὰ εἰς τὸν Κεραμεικὸν ἀπαντήσας με, πρὸ χρόνων πολλῶν». Ἄλλοτε πάλι, ἀλλὰ τοῦτο γίνεται πάντως μετὰ τὴν δημοσίευση τοῦ «Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς Οἰκείους», στὴν τελευταία σελίδα τοῦ ἀνώνυμα δημοσιευμένου «Νόμῳ καλόν», στὰ 1819, ρίχνει ἕνα πάρθιο βέλος, πού, βέβαια, κι ἐκεῖνο στὸ ἴδιο ἐπεισόδιο ἀναφέρεται. Σημειώνει τὴν παράδοξη ἀλλὰ ὄχι ἀνεξήγητη ἔκφραση τοῦ Κοδρικᾶ, ὅτι «ἐπροστάτευσε» τὸν Μοισιόδακα, καὶ προσθέτει, κλείνοντας μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τὴν αἰχμηρή του ἀντίκρουση: «Μήποτε ἄρα συνέβη τι παρόμοιον καὶ μὲ τὸν Κοραῆν; μήποτε τολμήσας νὰ προσφερθῇ πρὸς αὐτὸν ὡς προστάτης, ἀπεβλήθη ἀπὸ τὸν Κοραῆν, ὡς μὴ ἔχοντα χρείαν προστασίας; Ἂν ἐκαταφρόνησε τοιαύτην προστασίαν ὁ Κοραῆς, ἔπραξε μέγα καὶ ἀσυγχώρητον ἁμάρτημα». Ὡστόσο ἡ παρουσία τοῦ Βασιλείου, τοῦ φρόνιμου Ἠπειρώτη, ἀνάμεσα στοὺς δύο λογίους, ἴσως νὰ συνετέλεσε στὴν μακρὰ παράταση κάποιας ἐκεχειρίας, ποὺ ἐκράτησε πολλὰ χρόνια, ἀφοῦ μόλις στὰ 1816 ξεσπάει ἡ κρίση, καὶ πάλι, στὴν ἀρχή, μὲ μιὰ ἔστω καὶ ἀδέξια, ἔστω καὶ ἐπιφανειακή, προσπάθεια τοῦ Κοδρικᾶ νὰ μὴν χτυπήσει προσωπικὰ τὸν Κοραῆ. Ἀλλά, βέβαια, ἐκεῖνον τὸν καιρό, κάθε γέφυρα εἶχε κοπεῖ ἀνάμεσα στοὺς δύο: στὰ

1816 ὁ Κοδρικᾶς ἐζήτησε ἄδεια ἀπὸ τὴ Ὑπηρεσία του καὶ ἐπῆγε στὴν Φλωρεντία νὰ ἐργασθεῖ στὴν Λαυρεντιανὴ Βιβλιοθήκη σὲ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν Μελέτη του. Στὴν Φλωρεντία σὲ ἐπαφές του μὲ τοὺς νεαροὺς Ἕλληνες, ὑποστήριξε ὅτι «ἔσεται ἦμαρ ὅτε ἀποδειχθήσεται ἡ ἀπὸ τοῦ Κοραῆ εἰς τὸ γένος ἡμῶν βλάβη μείζων τῆς ἐξ αὐτοῦ ὠφελείας».

Ἔτσι εἶχε φθάσει πλέον ὁ καιρὸς τῶν μεγάλων γλωσσικῶν ἀγώνων μὲ τὸν Κοραῆ. Κάπου δεκατρία χρόνια ἀμοιβαία δυσπιστία καὶ ἐχθρότητα, ποὺ θὰ καταλήξει σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς δρμύτερες μάχες ποὺ ἐδόθηκαν μέσα στὸ πνευματικὸ κλίμα τοῦ ξαναγεννημένου ἑλληνισμοῦ. Στὴν ὀξύτητα αὐτὴν συντελεῖ καὶ ἡ προσωπικότητα τῶν δύο κυρίων ἀνταγωνιστῶν καὶ τὸ ἴδιο τὸ περιεχόμενο τῆς διαφορᾶς, σημαντικό, ἀποφασιστικό, θὰ ἐλέγαμε, γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς κοινωνίας. Τὴν σημασία αὐτήν, ποὺ ξεπερνάει κάθε νόημα φιλολογικῶν ἢ γλωσσικῶν διαστάσεων, τὴν διέγνωσε πολὺ γλήγορα, καὶ τὴν ἐκαλλιέργησε ὁ Κοδρικᾶς, πιὸ εὐαίσθητος, ἀπὸ τὴν πεῖρα του κοντὰ στοὺς Φαναριῶτες, σὲ ὅ,τι ἐξέφραζε τὴν πολιτικὴ ἢ τὴν κοινωνικὴ ἀναταραχὴ τοῦ καιροῦ.

Ἄλλωστε ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων δὲν θὰ ἐπιτρέψει τὴν συνέχιση τοῦ ψυχροῦ πολέμου. Ὁ Ἀθηναῖος λόγιος ὁρίσκει τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς γαλλικῆς παλινόρθωσης ἐξαιρετικὰ κατάλληλο γιὰ νὰ ἐκτοξεύσει ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του τὴν κατηγορία ὅτι πᾶνε νὰ ἀνατρέψουν τὴν πολιτικὴ εὐταξία. Δὲν θὰ παρακολουθήσουμε, φυσικά, ἐδῶ, ὅλες τὶς φάσεις τῆς μεγάλης ἐκείνης μάχης· μᾶς ἀρκεῖ νὰ ἔχουμε ὑπόψη ὅτι, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, χρησιμοποιήθηκαν ὅλα τὰ μέσα ὅσα διαθέτει ἡ γραφίδα. Παράλληλα καὶ οἱ ὕβρεις φθάνουν στὴν διαπασῶν, ὥσπου ἀπότομα ἔρχονται ὅλα νὰ πέσουν μὲ τὴν Ἐπανάσταση.

Πρῶτα πρῶτα εἶναι ἡ διακοπὴ τοῦ «Λόγιου Ἑρμῆ». Ἴσως ὅμως νὰ ὑπάρχουν καὶ λόγοι πιὸ ἐσωτερικοί: συγκεκριμένα, ὅπως ξέρουμε καὶ γιὰ τὸν Δούκα, ἡ ἀνάμιξη πολλῶν ἀπὸ τοὺς λογίους μας στὴ προεπαναστατικὴ κίνηση, τοὺς καθιστοῦσε προσεκτικοὺς γιὰ τοὺς κινδύνους τοὺς ἐθνικοὺς τοὺς ὁποίους περιέκλεινε ἡ παράταση αὐτῶν τῶν ἐμφυλίων φιλολογικῶν πολέμων· ἡ λέξη διχόνοια, μὲ τὸν ἰδιαίτερο ἐθνικὸ παλμό της, ὅπως ἀκούγεται καὶ στὸν Σολωμό, ἔχει ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους

τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ. Ἄλλωστε, ὁ Κοδρικᾶς, ὕστερα ἀπὸ ἀλλεπάλληλα φυλλάδια, δικά του ἢ ἐμπνευσμένα ἀπὸ ἐκεῖνον, παράλληλα μὲ ἔντονο δημοσιογραφικὸ ἀγώνα, τὸν ὁποῖο διεξάγει ἰδίως ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ περισδικοῦ «Καλλιόπη», ρίχνει, στὰ 1818, τὸν ὄγκο τῆς μεγάλης «Μελέτης» του, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ οὐσιαστικὰ τὸ ἔργο τῆς ζωῆς του. Καὶ ναί, ἀλήθεια, ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου ὄξυνε τὰ πράγματα, ἀλλὰ ἡ ἐνίσχυση τὴν ὁποία ἔλαβε ἡ προσπάθεια, ἐδυσκόλεψε πολὺ τὴ συνέχιση τῆς μάχης, γιατὶ τὰ βόλια τῶν κοραϊστῶν ἐκινδύνευαν νὰ χτυπήσουν ἄλλοῦ ἀπὸ τὸν στόχο τους, πολὺ πιὸ ψηλά. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ εἶναι, μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Καποδίστρια, ἡ ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου στὸν Αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας, εὐμένεια σημαντικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ μέσα στὸν ὀρθόδοξο ἑλληνισμό. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἔχουμε τὴν ἠθικὴ ἐνίσχυση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὸν Κοδρικᾶ, μαρτυρημένη μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Ε΄ ἡ ὁποία ἐδημοσιεύθηκε τότε. Ὅλα αὐτὰ περιόριζαν τὴν ἔκταση ἂν ὄχι τὴν ἔνταση τῆς μάχης.

Ἄλλον λόγο, κι αὐτὸν ἐσωτερικό, πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὴν στροφὴ τῶν λογίων πρὸς τὸν Ἀγώνα, ἀμέσως ἀπὸ τὴν πρώτη του ἀρχή. Ὁ Κοραῆς ἀπὸ τὰ 1821 ἀρχίζει ἀλλεπάλληλα τὰ δημοσιεύματά του ποὺ ἔχουν σκοπὸ νὰ ἐμψυχώσουν τὸν πολεμιστή, νὰ φρονηματίσουν τὸν πολιτικό. Ὁ Κοδρικᾶς ἀρχίζει νὰ βλέπει, γιὰ ἄλλη μιὰ φορά, τὴ δυνατότητα νὰ περάσει ἐπίσημα στὸ διπλωματικὸ σῶμα καὶ θέτει τὶς δυνάμεις του ἀκέραιες στὴν ὑπηρεσία τῆς πατρίδας. Τὰ ὑπομνήματα, τὰ ὁποῖα ἀδιάκοπα ὑπέβαλε στοὺς Γάλλους προϊσταμένους του, πολὺ στερεὰ τεκμηριωμένα, ἐξασφάλιζαν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ὑπηρεσιακῆς Γαλλίας· τὴν κοινὴ γνώμη θὰ προσπαθήσει κι ἐκείνην νὰ τὴν κερδίσει, δημοσιεύοντας γαλλικὰ φυλλάδια σχετικὰ μὲ τὸν Ἀγώνα, καὶ ὅπου ἰδίως ἐπεδίωκε νὰ ἀπαλλάξει τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἀπὸ τὴν κατηγορία τοῦ καρβοναρισμοῦ. Τέτοια φυλλάδια ἐδημοσίευσε δύο, τὸ ἕνα στὰ 1822, καὶ τὸ ἄλλο στὰ 1824. Ἀνάμεσα στὰ δύο, τὸν βλέπουμε νὰ ἐνεργεῖ γιὰ πολιτικὰ ζητήματα, ὄχι ἀκόμη ἐντολοδόχος τῶν ἑλληνικῶν Κυβερνήσεων, ἀλλὰ ἡμιεπίσημος κιόλας ἀντιπρόσωπός τους.

Πολὺ κοντὰ ἐπέρασε ὁ Κοδρικᾶς ἀπὸ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀτομικῶν του βλέψεων: τὸν Μάρτιο τοῦ 1825, εἶταν ἀποφασισμένη ἡ ἀνάθεση τῆς ἀντιπροσωπείας τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων στὸν

Κοδρικᾶ· δὲν ξέρουμε ἀκριβῶς τί ἐμεσολάβησε τὴν τελευταία στιγμὴ καὶ τὰ πράγματα ἐπῆραν ἄλλη τροπή: μὲ πολλὴ διάκριση γράφει ἡ Κυβέρνηση τὸν Ἀπρίλιο τοῦ ἴδιου χρόνου· «τὰ ἔγγραφα τοῦ διορισμοῦ ὡς πράκτορος εἰς Παρισίους τοῦ Κυρίου Κοδρικᾶ, κατὰ τὸ παρὸν ἐμποδίσθηκαν διά τινας λόγους». Λαλίστερος ὁ Γρηγόριος Δικαῖος γράφει τὶς ἴδιες ἡμέρες στὸν Γεννάδιο, φανατικὸ διώκτη τῶν Φαναριωτῶν: «οἱ διορισθέντες τρεῖς πράκτορες, Κοδρικᾶς, Σκοῦφος καὶ Βογορίδης, ἐδιορίσθησαν παρὰ τοῦ γεν. γραμματέως Α. Μαυροκορδάτου. Ἐγὼ περὶ τῶν ὑποκειμένων τούτων ἀκριβῆ ἰδέαν δὲν εἶχον, ἀλλ' εὐθὺς ἀφ' οὗ ἐπληροφορήθην ἀπὸ φίλους μας τὴν ἀνικανότητα τῶν ὑποκειμένων αὐτῶν, τὸν μὲν διορισμὸν τοῦ Κοδρικᾶ ἀμέσως ἐμπόδισα· περὶ δὲ τοῦ Σκούφου καὶ Βογορίδη ἐπροσπαθοῦσα παντοιοτρόπως νὰ ἐμποδίσω, καὶ τελευταῖον, ἀφ' οὗ ἔλαβον τὴν ἄνω εἰρημένην ἀγαπητήν ἐπιστολήν σου (ὅπου εἶδον τὴν διαγωγὴν καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν εἰρημένων τριῶν τούτων ὑποκειμένων ἀξιόλογα ἐκθεμένα), κατώρθωσα νὰ ἐμποδίσω καὶ τὸν διορισμὸν τοῦ Βογορίδη· μένει τώρα ὁ Σκοῦφος, ἀλλὰ καὶ τοῦτον ἐλπίζω νὰ ἐμποδίσωμεν».

Ὡς τὴν ὥρα ὅπου ἔκλεισε τὰ μάτια του ὁ Κοδρικᾶς, ἡ ἐχθρότητα τῆς ὁμάδας Κοραῆ τὸν ἐκυνήγησε· κι ἀκόμη, λίγο ὕστερα. Δὲν ξέρουμε ἀπὸ τί ἐπέθανε ὁ Ἀθηναῖος λόγιος· ἡ φήμη θέλει νὰ πέθανε μαθαίνοντας τὴν παράδοση τῆς Ἀκρόπολης στοὺς Τούρκους, ἀλλὰ ἡ χρονολογία δὲν βολεύεται ἔτσι. Στὴν κηδεία του, 16 Ὀκτωβρίου 1827, ἐπῆγαν πολλὰ μέλη ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ παροικία τοῦ Παρισιοῦ, καὶ ὁ Καποδίστριας, περαστικὸς τότε ἀπὸ τὴν γαλλικὴ πρωτεύουσα. Τὸν ἐπικήδειο ἐξεφώνησε ὁ πιὸ σφοδρὸς καὶ πιὸ ἄδικος ἀπὸ τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Κοραῆ, ὁ Μηνᾶς Μινοΐδης. Λίγους μῆνες ἀργότερα ἔγραφε ὁ Κοραῆς, μὲ κάποια μελαγχολία: «ἴσως δὲν ἔμαθες σὺ καὶ τὸν θάνατον τοῦ ἐδῶ Κοδρικᾶ.

> **Βίοτος τρέχει κυλισθείς,**
> **ὀλίγη δὲ κεισόμεθα**
> **κόνις, ὀστέων λυθέντων».**

Μὰ κι ὁ ἴδιος ὁ Κοραῆς ἐπλησίαζε τὰ ὀγδόντα· τίνος τὴν μοίρα ἐστοχαζόταν μᾶλλον ἐκείνην τὴν ὥρα ὁ φιλόσοφος; Μέσα στὶς τόσες, καὶ κάθε λογῆς, θυσίες, τὶς ὁποῖες εἶχε ἀπαιτήσει τὸ τελε-

τουργικὸ θαῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ διαφωτισμοῦ, μία, ἡ πιὸ ὀδυνηρή, ἐστάθηκε ἡ θυσία τῶν ἀνθρώπων. Ἀνθρώπινο θύμα, ἀναγκαῖο γιὰ νὰ κατευνάσει τὶς δυνάμεις τοῦ ὀλέθρου καὶ τῆς ἀντίδρασης, ποὺ ἀκόμα μποροῦσαν πολὺ νὰ βλάψουν, ἐκλεκτὸ ἀνθρώπινο θύμα, ὁ Κοδρικᾶς ποὺ σὲ ἄλλες περιπτώσεις θὰ εἶχε πάρει μιὰν ἀπὸ τὶς πρῶτες θέσεις μέσα στὸν ἑλληνισμό, μᾶς ἄφησε μόνο τὴν ἀνάμνηση τοῦ τί θὰ μποροῦσε νὰ εἶχε γίνει, τὴν πικρία τοῦ τί δὲν ἔγινε.

στ) Γρηγόριος ὁ Ε΄

Γιὰ τὸν Γρηγόριο τὸν Ε΄, ὁ λόγος μας θὰ εἶναι σύντομος: ὁ Πατριάρχης ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν θέση του στὴν συνείδηση τῶν νέων Ἑλλήνων. Ἐδῶ θὰ περιορισθοῦμε στὰ ἀπαραίτητα βιογραφικά, ἐξαίροντας περισσότερο ὅσα σχετίζονται ἀμεσώτερα μὲ τὴν παιδεία, καὶ μὲ τοὺς πνευματικοὺς προεπαναστατικοὺς ἀγῶνες.

Ἐγεννήθηκε στὴν Δημητσάνα τὸ 1745, κατὰ τὶς πιὸ πιθανὲς εἰδήσεις. Ἔμαθε ἐκεῖ τὰ πρῶτα γράμματα, ὕστερα ἐπέρασε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐμαθήτευσε κοντὰ στὸν συμπατριώτη του Ἀθανάσιο Μπουσόπουλο, ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Σμύρνη, κι ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Πάτμο. Ἡ ἀγωγή του, δηλαδή, κατὰ τὰ κύρια σημεῖα της, ἔγινε σὲ κέντρα συντηρητικῆς παιδείας: Σμύρνη, μὲ τὸν Ἱερόθεο Δενδρινό, Πάτμος μὲ τὸν Δανιήλ.

Στὸ μεταξὺ εἶχε ἀσπασθεῖ τὸν κληρικὸ βίο, καὶ εἶχε ἀρχίσει παράλληλα δράση συγγραφική, τὴν ὁποία ἐσυνέχισε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ ἀφοσιωθεῖ μὲ τρόπο συστηματικὸ στὴν συγγραφή: δικά του γνωρίζουμε μὲ ἀσφάλεια, σὲ πολὺ ἀραιὲς περιόδους δημοσιευμένα, μόνο μερικὰ θρησκευτικὰ κείμενα· ἡ κύρια δράση του ἐστάθηκε διοικητικὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἀρχιδιάκονος πρῶτα καὶ πρωτοσύγκελος τοῦ ἁγίου Σμύρνης, προβιβάσθηκε, στὰ 1784, στὸν θρόνο τῆς Σμύρνης, ἀπὸ ὅπου ἀνέβηκε στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο στὰ 1794. Τρεῖς φορὲς ἀποδέχθηκε τὴν πατριαρχία: στὰ 1794 μὲ 1798, στὰ 1806 μὲ 1809, καί, κατόπι, στὰ 1819, γιὰ νὰ γίνει τὴν τρίτη φορὰ θύμα τῆς ὀργῆς τῶν Τούρκων καὶ νὰ πεθάνει στὴν ἀγχόνη στὶς 10 Ἀπριλίου τοῦ 1821.

Ἕνας ἀπὸ τοὺς βιογράφους του παρετήρησε εὔστοχα ὅτι οἱ τρεῖς πατριαρχίες τοῦ Γρηγορίου συνέπεσαν μὲ πολὺ μεγάλα περιστατικὰ τῆς ἱστορίας μας: τὴν πρώτη φορὰ ἔχουμε τὴν ἐκστρατεία

τῶν Γάλλων στὴν Αἴγυπτο, μὲ τὶς γνωστὲς συνέπειες γιὰ τὰ Ἑπτάνησα καὶ γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν τῆς Τουρκίας· στὴν ἴδια πατριαρχία, ἔχουμε, ἄλλωστε, καὶ τὸ κίνημα τοῦ Ρήγα. Τὴν δεύτερη φορά, εἶναι ἡ ἀντίθεση μὲ τὴν Ἀγγλία, ὁ ἀγγλικὸς στόλος ποὺ φθάνει κάτω ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Βασιλεύουσας. Τὴν τρίτη φορὰ εἶναι ἡ Ἐπανάσταση. Δὲν εἶναι εὔκολο νὰ μετρήσουμε μὲ τὰ δικά μας μέτρα τὶς ἀντιδράσεις τῶν ἀνθρώπων, ὅσοι ἔζησαν κάτω ἀπὸ τόσο διαφορετικὲς συνθῆκες, πρὶν ἀπὸ ἑκατὸν πενήντα χρόνια· οὔτε κἂν εἶναι πάντοτε εὔκολο νὰ συλλάβουμε τὰ προβλήματα ὅπως τὰ ἔβλεπαν οἱ ἄνθρωποι τῶν χρόνων ἐκείνων. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς χρήσιμο εἶναι, ὅποτε μποροῦμε, νὰ διασταυρώνουμε ὄχι τὶς δικές μας ἀντιλήψεις μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν παλαιοτέρων χρόνων, ἀλλὰ μεταξύ τους τὶς παλιὲς ἀντιλήψεις· ὁ δικός μας ρόλος πρέπει, ὅσο γίνεται, νὰ περιορίζεται στὴν ἐξακρίβωση τῶν γεγονότων.

Στὴν περίπτωση τοῦ Γρηγορίου, τὰ γεγονότα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: ἡ Ἐκκλησία εἶχε ἐγκαταλείψει τότε τὸ προβάδισμα στὰ ζητήματα τῆς παιδείας, καὶ περνώντας ἀπὸ τὴν ἐπιφυλακτικότητα στὴν ἀντιδραστικότητα, ἔβλεπε χωρὶς συμπάθεια τὸ πνεῦμα τῆς ἔρευνας νὰ κυριαρχεῖ μέσα στὴν νεοελληνικὴ σκέψη, μὲ τὴν ὁλοένα μεγαλύτερη ἀπασχόληση γύρω στὰ ἠθικὰ καὶ τὰ φυσικὰ προβλήματα. Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἐνίσχυσε τὴν ἀποστροφὴ τῶν συντηρητικῶν πρὸς τὶς καινούριες ἰδέες, ἰδίως ἀπὸ τὴν στιγμὴ ὅπου ἡ Ρωσία συμβιβάσθηκε μὲ τὴν Τουρκία στρέφοντας ὅλη τὴν προσοχή της πρὸς τὰ κινήματα τῆς Γαλλίας. Ὅσοι ἐπίστευαν τότε στὴν πολιτικὴ τῆς ὀρθόδοξης αὐτοκρατορίας ἐβρέθηκε ἔτσι νὰ ἀκολουθοῦν πολιτικὴ συμπάθειας πρὸς τὴν Τουρκία. Αὐτὰ συμβαίνουν στὴν περίοδο τῆς πρώτης πατριαρχίας τοῦ Γρηγορίου. Ὅταν ἐκυκλοφόρησε ἡ «Νέα πολιτικὴ Διοίκηση» τοῦ Ρήγα, ὁ Γρηγόριος κατεδίκασε τὸ ἔργο μὲ αὐστηρότητα, «ὅτι πλῆρες ὑπάρχει σαθρότητος»· ὅταν οἱ Γάλλοι ἐπέρασαν στὰ Ἑπτάνησα, ὁ Γρηγόριος ἐξέδωσε ἐγκύκλιο γιὰ νὰ καταστήσει προσεκτικοὺς τοὺς Ἑπτανήσιους νὰ μὴν πιστέψουν στὶς ἀπατηλὲς ὑποσχέσεις τῶν δημοκρατικῶν: «Ὁ πονηρὸς καὶ ἀρχέκακος ὄφις, ἀφ' οὗ δολίως ἐπλάνησε τὴν ἀνθρωπότητα μὲ πολυειδεῖς ἀπάτας καὶ τρόπους, διὰ νὰ τοὺς σύρῃ εἰς τὴν ἀπώλειαν, τελευταῖον εἰς τούτους τοὺς ἐσχάτους αἰῶνας, ἐπινοήσας τὸ γένος τῶν Γάλλων

δεκτικώτερον τῆς πονηρίας, ἔχυσε δαψιλῶς εἰς τὰς ψυχάς των τὸ φάρμακον τῆς ἀποστασίας πρὸς τὸν θεόν· καὶ ἀφοῦ τοὺς ἔφερεν εἰς μίαν ἀλληλομαχίαν καὶ εἰς ἐλεεινὴν βασιλοκτονίαν, τότε ἀμέσως τοὺς ἔρριψεν καὶ εἰς παντελῆ ἀθεΐαν καὶ ἀσέβειαν».

Στὴν δεύτερη πατριαρχία ἡ τοποθέτηση τῆς Ἐκκλησίας εἶταν πολὺ πιὸ δύσκολη. Ὅταν ὁ ἀγγλικὸς στόλος παρουσιάσθηκε ξαφνικὰ ἐμπρὸς στὴν Πόλη, ἡ διοίκηση ἐκάλεσε τοὺς Πολίτες ὅλους νὰ τρέξουν καὶ νὰ δουλέψουν στὴν πρόχειρη ἐνίσχυση τῶν θαλασσίων τειχῶν. Στὸ ἔργο τοῦτο ἔτρεξε πρόθυμα κι ὁ Πατριάρχης, παίρνοντας μαζί του καὶ μερικοὺς συνοδικούς, καὶ δίνοντας ἔτσι τὸ παράδειγμα στὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Πόλης· τώρα ἡ πράξη θὰ ἔδειχνε γαλλοφιλία, ἂν δὲν ἔδειχνε μόνο νομιμοφροσύνη. Παρόμοια, λίγους μῆνες νωρίτερα, εἶχε ἐκδώσει ὁ Πατριάρχης ἐγκύκλιο ἐναντίον τῶν Ρώσων, ἐχθρῶν τότε τῆς Τουρκίας, γιὰ νὰ ἐνισχύσει «ὅλους τοὺς εὐσεβεῖς καὶ ὀρθοδόξους χριστιανούς, ἱερωμένους καὶ λαϊκούς, μεγάλους τε καὶ μικροὺς εἰς τὸ πιστὸν ραγιαλίκι», θυμίζοντάς τους, πολὺ ἐπίκαιρα, ὅτι «πᾶς ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ, τῇ τοῦ θεοῦ διαταγῇ ἀντέστηκεν».

Ὅσο γιὰ τὴν τρίτη πατριαρχία, γνωστὸ εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος ἔδειξε καὶ τότε μὲ τὶς ἐνέργειές του ὅτι ἐπιθυμοῦσε νὰ βάλει φραγμὸ στὸ φιλόκαινο πνεῦμα ὅπου κι ἂν ἐφυσοῦσε. Ἀναφέρεται ὅτι τότε καταδικάσθηκε καὶ ἐκάηκε ἕνα βιβλίο στὰ Πατριαρχεῖα, στὸ Φανάρι. Λέγεται ἀκόμη ὅτι τότε πάλι ἑτοιμάσθηκε ὁ Πατριάρχης νὰ ὀργανώσει συστηματικὰ ὅ,τι δὲν εἶχε κατορθώσει στὴν πρώτη του πατριαρχία, τὸν ἔλεγχο ὅλων τῶν βιβλίων, ὅσα ἔβγαιναν σὲ ἑλληνικὴ γλώσσα. Ἀκόμη, τότε εἶναι ὅπου ἐξέδωκε τὴν ἐγκύκλιό του ἐναντίον τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων καὶ ἐναντίον τῆς διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ στοὺς ἴδιους καιροὺς ἐπῆρε ἀντικοραϊκὴ θέση στὴν διένεξη τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν Κοδρικᾶ. Στὰ πολιτικὰ πράγματα ἐγνώριζε τὴν ὕπαρξη τῆς Φιλικῆς Ἑταιρίας καὶ δὲν τὴν ἀπεδοκίμαζε. Στὴν κρίσιμη ὅμως ὥρα ἔδειξε συνέπεια ἀπέναντι στὴν παλαιότερη πολιτεία του: καὶ τώρα, λίγο πρὶν μαρτυρήσει, κατεδίκασε τὴν Ἐπανάσταση καὶ ἀναθεμάτισε τὸν Ὑψηλάντη· ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς», τὸ ἀγαπημένο περιοδικὸ τοῦ Κοραῆ, προκειμένου νὰ εἶναι ἀναγκασμένος νὰ δημοσιεύει τέτοια κείμενα, προτίμησε νὰ σταματήσει τὴν ἔκδοσή του. Ἐλέχθηκε ὅτι ὅλα τὰ μέτρα αὐτά, τῶν ὁποίων

οἱ συνέπειες μποροῦσαν νὰ εἶναι ἀποφασιστικὲς γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀγώνα, τὰ ἔλαβε ὁ Πατριάρχης, εἴτε πιεζόμενος ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη, εἴτε γιὰ νὰ προστατεύσει τὴν ζωὴ τῶν ραγιάδων ὅσοι ἐζοῦσαν στὶς περιοχὲς καὶ δὲν εἶχαν ἐπαναστατήσει. Αὐτὰ εἶναι πιθανά· ἀλλὰ τὸν καιρὸ ἐκεῖνον ἡ ἐντύπωση τῶν ἀνθρώπων εἶταν ὅτι ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης εἶχε καταδικάσει τὸν Ἀγώνα· καὶ μόνη ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ἔχει νὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, μαζὶ μὲ τὶς ἐντυπώσεις τὶς ὁποῖες εἶχαν προκαλέσει οἱ παλαιότερες ἐνέργειες τοῦ Γρηγορίου, στὶς προηγούμενες πατριαρχίες του.

Συγκεκριμένα εἶναι εὔκολο νὰ ἐννοήσουμε τί ἀντιδράσεις παρουσίασε ὁ Κοραῆς σὲ τέτοιες ἐκδηλώσεις. Ἀλλὰ πρὶν ἀπὸ τὴν ὁποια θεωρία πρέπει νὰ μνημονεύσουμε καὶ κάποια πιὸ προσωπικὰ περιστατικὰ ποὺ ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τῆς Σμύρνης. Ὁ Κοραῆς ἐγνώριζε τὸν Γρηγόριο καὶ εἶχε κάθε λόγο νὰ τὸν βλέπει μὲ συμπάθεια ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀνέβηκε στὸ θρόνο τοῦ ἱεροῦ Πολυκάρπου· ἔτσι τοῦ ἔγραψε τότε γράμμα συγχαρητικό, ὅπου, μάλιστα, ἐθύμιζε καὶ προσωπικὲς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὸ νέο Μητροπολίτη. Ὡστόσο, γλήγορα, ὁ ἱεράρχης ἤρθε σὲ σύγκρουση καὶ μὲ τὸν Πρωτοψάλτη, ἀγαπημένο φίλο τοῦ Κοραῆ, καὶ μὲ Σμυρναίους προεστοὺς ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ μερίδα, φίλους, κι αὐτούς, τοῦ Κοραῆ. Ὁ Πρωτοψάλτης ἐδοκιμάσθηκε οἰκονομικὰ ἀπὸ τὴν δυσμένεια τοῦ Γρηγορίου, οἱ προεστοὶ δυσαρεστήθηκαν κι ἐκεῖνοι γιὰ ζητήματα οἰκονομικά. Ὁ Κοραῆς, ποὺ εἶχε ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένο τὸ αἰσθητήριο τῆς φιλίας, δὲν ἐπρόκειτο νὰ λησμονήσει ποτὲ αὐτὰ τὰ πράγματα, ἀκόμη κι ὅταν ἀργότερα ἐψυχράνθηκαν κάπως οἱ σχέσεις του μὲ τὸν Πρωτοψάλτη.

Ὅταν, λοιπόν, ἀνέβηκε ὁ Γρηγόριος γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο, δὲν θὰ εἶταν ὁ Κοραῆς ἐκεῖνος ποὺ εἶχε τὴν διάθεση νὰ τοῦ συγχωρήσει τὴν παραμικρὴ ἀτέλεια στὶς ἐνέργειές του, νὰ παραβλέψει τὴν παραμικρὴ διαφωνία. Καὶ οἱ ἀφορμὲς θὰ ἔρθουν ἀλλεπάλληλες: ὁ φιλελευθερισμός, τὸ προοδευτικὸ πνεῦμα τοῦ Κοραῆ, ἡ γαλλοφιλία του, ὅλα θὰ βρεθοῦν ἀντίθετα μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ νέου Πατριάρχη. Εἶναι τὰ διάφορα ἐγκύκλια γράμματα ἐναντίον τῶν Γάλλων ἢ ἐναντίον τοῦ Ρήγα· κατόπιν εἶναι ἕνα μικρὸ βιβλίο, «Χριστιανικὴ Ἀπολογία», κι ἕνα ἄλλο, ἡ «Πατρικὴ Διδασκαλία», τυπωμένα καὶ τὰ δυὸ στὴν Πόλη, καὶ ἐμπνευσμένα, χωρὶς ἀμφιβο-

λία, ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη. Ὅλη αὐτὴ ἡ κίνηση ἐναντίον τῶν ἰδεῶν τὶς ὁποῖες ἀγαποῦσε ὁ Κοραῆς, ὅλη αὐτὴ ἡ θελημιατικὴ σύγχιση ἀνάμεσα στὸν φιλελευθερισμὸ καὶ στὴν ἀναρχία, προκαλεῖ καὶ ἄλλες ἀντιδράσεις, ἀλλὰ προκαλεῖ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ τὴν ἀντίδραση: στὰ 1798 ἔχουμε ἕνα δικό του δημοσίευμα, τὴν «Ἀδελφικὴ Διδασκαλία», ποὺ ἂν καὶ ἐβγῆκε χωρὶς τὸ ὄνομά του, ὡστόσο ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἐγνώσθηκε ὅτι εἶταν δικό του. Ἀλλὰ ἡ πτώση τοῦ Γρηγορίου, λίγο ἀργότερα, ἀνέκοψε τὶς ἐκδηλώσεις μιᾶς ἀντιγνωμίας, ἡ ὁποία, ὅπως σὲ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ εἶχε πάει χειροτερεύοντας.

Ἔτσι, ἀπὸ τὴν πρώτη πατριαρχία ἔχουμε τὴν «Ἀδελφικὴ Διδασκαλία» καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ἀλληλογραφία γιὰ νὰ γνωρίζουμε τὴν στάση τοῦ Κοραῆ ἀπέναντι στὸν Γρηγόριο. Στὴν δεύτερη πατριαρχία, οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ Γρηγορίου σὲ ζητήματα τῶν σχολείων, στὰ ὁποῖα τόση σημασία ἀπέδιδε ὁ Κοραῆς, ἐστάθηκαν πολὺ ἐνθαρρυντικές: «τὴν πατριαρχίαν ταύτην», γράφει ὁ Μανουὴλ Γεδεών, μᾶλλον ἐπιφυλακτικός, γενικά, ἀπέναντι στὸν Γρηγόριο, «διακρίνει ὁ μέγας ὑπὲρ τῆς διαδόσεως τῆς παιδείας ζῆλος τοῦ Γρηγορίου». Εἶταν τὸν καιρὸ ὅπου ὁ Κοραῆς ἐξεκινοῦσε τὴν μεγάλη του προσπάθεια, μὲ τὴν «Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη» του καὶ τοὺς Αὐτοσχέδιους Στοχασμούς του· δὲν πρόκειται γιὰ καθαυτὸ μαχητικὴ περίοδο: μᾶλλον ἐλπίζει αὐτὴν τὴν ὥρα, ὅπως καὶ θὰ τὸ ἐπιτύχει σὲ μεγάλο ποσοστὸ ὁ Κοραῆς, ὅτι θὰ μπορέσει νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἰδέες του, ὅτι τουλάχιστον θὰ προσεταιρισθεῖ μεγάλη μερίδα τῶν διανοουμένων. Ἀποφεύγει, λοιπόν, κι αὐτὸς τὴν μεγάλη ὀξύτητα, ἐπαινώντας μᾶλλον τὰ καλά, παρὰ καυτηριάζοντας τὰ ἄτοπα. Ἰδιαίτερα, εἶναι ἡ στιγμὴ ὅπου περιμένει πολλὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, καὶ ὅπου ἡ Ἐκκλησία φαίνεται πρόθυμη νὰ τὸν περιβάλει μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη της: ἀπὸ τὰ 1802 ἔχει ὁρισθεῖ ἀνάμεσα στοὺς (πολυάριθμους) ἐπιτρόπους τῆς νέας Σχολῆς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, καὶ ἐξακολουθεῖ ἀκόμη νὰ ἐλπίζει τὴν σύστασή της καὶ νὰ καμαρώνει γι' αὐτό. Τὰ προσωπικά του, ὅσο κι ἂν εἶναι κι ἐκεῖνα συνυφασμένα μὲ πνευματικότητα, πρόθυμα τὰ παραμερίζει, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετήσει ἔτσι τὸ κοινὸ ἀγαθό. Στὰ Προλεγόμενα τοῦ πρώτου τόμου τοῦ Πλουτάρχου ἀπονέμει θερμὸ ἔπαινο στὸν Πατριάρχη Γρηγόριο· στὸ μεταξὺ ἡ ἀλλαξοπατριαρχία τὸν ἀνησυχεῖ, ἀλλὰ ὅταν πληροφορεῖται ὅτι κι ὁ νέος Πατριάρχης

ἔχει καλὲς διαθέσεις ἀπέναντι στὴν παιδεία, δὲν θεωρεῖ ἀναγκαῖο νὰ ἀλλάξει τίποτε ἀπὸ ὅσα εἶχε γράψει. Στὴν ἰδιωτική, ἐπίσης, ἀλληλογραφία του δὲν φανερώνει δυσμένεια πρὸς τὸν Γρηγόριο.

Ἀντίθετα, στὴν τελευταία πατριαρχία, ἡ ἀσυμφωνία θὰ ξεσπάσει καὶ πάλι, καὶ μάλιστα μὲ μεγάλη ὀξύτητα. Πέρα κι ἀπὸ τοὺς γλωσσικοὺς ἀγῶνες, ἔχουν διαμορφωθεῖ οἱ δυὸ παρατάξεις, τῶν προσδευτικῶν, μὲ ἀρχηγὸ τὸν Κοραῆ, καὶ τῶν ἀντιδραστικῶν, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν μᾶλλον ἕνα φαινόμενο συγκρητισμοῦ ἀπέναντι στὸν Κοραῆ, γιατὶ κατὰ τὰ ἄλλα τὶς ἰδέες τους χωρίζουν βαθύτατες κάποτε διαφορές. Οἱ ἀντίπαλοι ὅλοι αὐτοὶ τοῦ Κοραῆ ἔχουν μεταχειρισθεῖ ὅλα τὰ ὅπλα, χωρίς, εἴπαμε, οὔτε ἡ συκοφαντία νὰ λείψει, γιὰ νὰ τὸν μειώσουν. Στὰ θέματα ὅσα μᾶς ἐνδιαφέρουν ἐδῶ, τὰ κεφάλαια τῆς κατηγορίας εἶναι ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Κοραῆ τείνει νὰ κλονίσει τὴν πίστη τὴν θρησκευτική, καὶ νὰ καταργήσει τὴν κοινωνικὴ εὐταξία. Καὶ αὐτὰ τὰ κατηγοροῦν ἄνθρωποι ποὺ πρόσκεινται στὸν Γρηγόριο ἢ τῶν ὁποίων ὁ Γρηγόριος συμμερίζεται τὶς ἰδέες. Ἕνας τους, ὁ Κοδρικᾶς, ὑπερασπιστὴς θερμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας, ἔχει καταγγείλει στὸ τελευταῖο βιβλίο του, στὴν «**Μελέτη** περὶ τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου», καθὼς καὶ σὲ ἄλλα παλαιότερα δημοσιεύματά του, τὴν ἀνατρεπτικότητα τῶν ἰδεῶν τοῦ Κοραῆ. Ὁ Γρηγόριος, λίγους μῆνες μετὰ τὴν ἀνάρρησή του στὸν θρόνο, θὰ δημοσιεύσει τὴν ἐγκύκλιο γιὰ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες καὶ γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα. Χωρὶς νὰ μνημονεύει κανένα, στρέφεται φανερὰ ἐναντίον τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Κοραῆ, ὅσο κι ἂν ἐπιδιώκει νὰ τὸν διαχωρίσει ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του. Εἶταν ἀπροκάλυπτη ἐπίθεση, τὴν ὁποία σὲ πυκνὰ διαστήματα θὰ ἀκολουθήσουν ἄλλες: **Μάρτιος** 1819, ἡ ἐγκύκλιος· **Μάϊος**, ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς Οἰκονόμου στὴν Σμύρνη, ὅπου ἀνάγονται στὴν ἐπιφάνεια οἱ παλιὲς συζητήσεις καὶ κατηγορίες σχετικὰ μὲ τὴν νηστεία· τέλος, τὸν **Ὀκτώβριο** τοῦ ἴδιου χρόνου, συγχαρητικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Κοδρικᾶ γιὰ τὴν **Μελέτη** του, τὸν «κατακοπρισμένον λίβελλον», κατὰ τὸν Κοραῆ καὶ τοὺς ὀπαδούς του: «ὅτι εἰς κενὸν ἀπέβησαν αἱ περὶ γλώσσης διδασκαλίαι τῶν δημοσίᾳ φιλοσοφούντων, καὶ ὅτι αὐτοὶ ἐπεχείρησαν νὰ πλέξωσι τὸ ἐξ ἄμμου σχοινίον, φανερόν», ἔγραφε ὁ Γρηγόριος στὸν Κοδρικᾶ.

Ὁ Κοραῆς τὰ σημειώνει ὅλα αὐτά, καὶ ἀντιδρᾶ μὲ διαφόρους

τρόπους· στὴν ἀρχή, μέσα στὴν ἀλληλογραφία του πρὸς τοὺς φίλους του, στενοχωριέται: ἄλλοτε, λέει γιὰ τὸν Πατριάρχη, «ἔδειξε τινὰ Ἑλληνικὰ **φρονήματα**». Ὕστερα **δυσφορεῖ**: «**ἄρχισε νὰ μὲ μαστίζῃ**», γράφει. Ὕστερα, ὅταν μαθεύεται ὅτι ὁ Πατριάρχης δυσπιστεῖ πρὸς τὴν ὀρθοδοξία τοῦ Βάμβα, ξεσπαθώνει ἀκράτητα: ἀκόμη καὶ μετὰ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Γρηγορίου, γράφει —σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολή— ὅτι ὀλίγο ἔλειψε ὁ τελευταῖος αὐτὸς «νὰ σηκώσῃ» τὴν ζωὴ τοῦ Βάμβα. Στὸ μεταξὺ εἶχε δημοσιεύσει στὸν «Λόγιο Ἑρμῆ» τοῦ 1821, ἀνώνυμα, τὸν Διάλογό του, ὅπου, ἀφοῦ τάχα ἀποδείξει ὅτι ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Κοδρικᾶ εἶναι ψευδεπίγραφη, τὴν ἐλέγχει μὲ διαιότητα· τὰ μυστικὰ τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς ἐριστικῆς, τὰ κατεῖχε ὁ Κοραῆς ὅσο κανεὶς ἄλλος ἀπὸ τοὺς δικούς μας.

Ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ 1819 ἀγγίζει δύο σημεῖα: τὸ πρῶτο ἀφορᾶ στὴν καταφρόνηση τῆς μελέτης τῶν γραμματικῶν, λογικῶν καὶ ρητορικῶν μαθημάτων· τὸ δεύτερο στὴν ἀδιαφορία γιὰ τὸ ζήτημα τῆς νηστείας. Τὸ ζήτημα τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων ἔρχεται στὸ τέλος, χωρὶς νὰ προπαρασκευάζεται ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ σὰν νὰ εἶναι πρόσθετο. Στὴν εἰσαγωγὴ ὁ Γρηγόριος θυμίζει τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὰ σχολικὰ πράγματα, ὅπως τὸ εἶχε ἐπιδείξει παλαιότερα. Κατόπιν διαπιστώνει μὲ ἱκανοποίηση τὴν πρόοδο τῶν τελευταίων ἐτῶν στὴν κατεύθυνση αὐτήν, καὶ ἐκφράζει τὴν λύπη του ὅτι μερικὰ περιστατικὰ χαλοῦν τὴν ὡραία εἰκόνα τῆς ἐθνικῆς προσπάθειας. Τὰ μελανὰ σημεῖα εἶναι τὰ δύο ποὺ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐγκυκλίου. Οἱ «τινὲς τῶν καθ' ἡμᾶς πεπαιδευμένων» ποὺ «ἐγνωμάτευσαν περὶ Ἑλληνικῆς Διαλέκτου», εἶναι ὁ Κοραῆς· αὐτοὶ ποὺ «ἔγιναν τολμηροὶ καὶ κακόσχολοι παρεξηγηταὶ τῶν γνωμολογηθέντων», εἶναι οἱ ὀπαδοί του. Ἀντίστοιχα πρέπει νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἂν κατηγορήθηκαν ὁ Κούμας καὶ ἄλλοι ὅτι δὲν κρατοῦσαν τὴν νηστεία, ὡστόσο τὸ μεγάλο σκάνδαλο τὸ εἶχε προκαλέσει ὁ Κοραῆς μὲ γράμμα του πρὸς τὸν Πρωτοψάλτη, στὸ ὁποῖο ἀπάντησε ὁ Ἀθανάσιος Πάριος μὲ ἄλλο γράμμα, πού, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν σωζομένων ἀπογράφων του, εἶχε μᾶλλον χαρακτήρα ἀνοιχτῆς ἐπιστολῆς. Τέλος, ὅσο γιὰ τὰ ὀνόματα, ποὺ παρουσιάζονται, ἀλήθεια, κάπως διαστικὰ στὸ τέλος, βλέπουμε ὅτι καὶ ἡ «καινοτομία» αὐτὴ τῶν ἀρχαίων ὀνομάτων κρίνεται «ὡς μία καταφρόνησις τῆς Χριστιανικῆς ὀνοματοθεσίας». Γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ πρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς σχηματι-

κὲς ἀντιλήψεις μας γιὰ τὶς δράσεις καὶ ἀντιδράσεις τοῦ περασμένου αἰώνα: τὰ μέτρα καὶ τὰ κριτήρια, οἱ κινήσεις ποὺ ἑνώνουν καὶ ποὺ ἀπωθοῦν, δὲν εἶναι οἱ ἴδιες τὶς ὁποῖες ἐγνωρίσαμε ἕναν αἰώνα ἀργότερα.

ζ) Νικολόπουλος καὶ Ζαλίκογλου

Ἀπὸ τοὺς λογίους ποὺ βιογραφοῦνται στὶς σελίδες αὐτές, τέσσερις ἔζησαν τὴν ἀνδρική τους ζωὴ καὶ ἀπέθαναν στὸ Παρίσι. Τὸ γεγονὸς εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς σημασίας τὴν ὁποία ἔχει ἡ πρωτεύουσα αὐτὴ τῆς Εὐρώπης, γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων τῆς ἑλληνικῆς παιδείας· μᾶς ἐπιτρέπει ὅμως συνάμα νὰ σταθμίσουμε τὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπίδραση καὶ στὴν ἰδιοσυγκρασία γιὰ τὴν διαμόρφωση ἑνὸς λογίου: Κοραῆς, Κοδρικᾶς, Νικολόπουλος, Ζαλίκογλου. Ὁ Κοραῆς τὰ φοβόταν ὅλα αὐτὰ τὰ φιλότιμα παιδιὰ ποὺ ἔφθαναν στὸ Παρίσι «ἐπιθυμίᾳ παιδείας καὶ εὐνοίας τοῦ σοφωτάτου» Κοραῆ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ἄλλους τοὺς ἔχανε, γιατὶ ἔβρισκαν περισσότερη θαλπωρὴ στὸ ἀντίθετο στρατόπεδο, ἄλλοι ἔχαναν τὸν καιρό τους, γιατὶ ἐπερπατοῦσαν χωρὶς τὶς πολύτιμες συμβουλές του, κι ἄλλοι διαμόρφωναν ἕναν περίεργο, δικό τους, κοραϊσμό, ἐρήμην τοῦ δασκάλου, κι ὅπου κάποτε δυσκολευόμαστε νὰ τὸν ξαναβροῦμε. Ἔτσι ἔγινε μὲ τὸν Νικολόπουλο· δικά του εἶναι τὰ λόγια ποὺ ἐσημείωσα παραπάνω γιὰ τοὺς σκοπούς του, ὅταν ξεκινοῦσε γιὰ τὸ Παρίσι, στὰ 1806. Κι ἐχρειάσθηκαν περισσότερα ἀπὸ δέκα χρόνια γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ὁ Κοραῆς γιὰ τὴν καλή του πίστη, ἀφοῦ πρῶτα μὲ κάθε τρόπο ἔκανε ὅ,τι μποροῦσε γιὰ νὰ τὸν ἀποκαρδιώσει. Ἔτσι, μὲ τὶς δικές του δυνάμεις, ἔφθασε ὁ Νικολόπουλος νὰ κατασκευάσει ἕναν δικό του, ἀρχαϊκό, κοραϊσμό, ποὺ μᾶς ξενίζει σήμερα καὶ μᾶς συγκινεῖ· στὸ ἴδιο κλίμα θὰ φθάσει μόνος του κι ὁ Γρηγόριος Ζαλίκογλου, πάλι μὲ μόνο τὰ δικά του μέσα. Ὠχρὲς ἀπομιμήσεις τοῦ μεγάλου συγγραφέα, δὲν μπόρεσαν νὰ πάρουν ἀπὸ κεῖνον τίποτε ἄλλο παρὰ τὴν πίστη στὴν πατρίδα καὶ στὰ μέσα γιὰ τὴν ἀνόρθωσή της, ὅπως δὲν μπόρεσαν, ζώντας τόσα χρόνια στὸ Παρίσι, νὰ ἀποβάλουν τίποτε ἀπὸ τὶς ἀναμνήσεις τῆς σχολαστικῆς διδασκαλίας ποὺ τοὺς ἀνάστησε. Βίοι παράλληλοι.

Ὁ Γρηγόριος Ζαλίκογλου ἐγεννήθηκε στὴν Θεσσαλονίκη στὰ

1776. Τὶς κύριες σπουδές του τὶς ἔκανε στὸ Βουκουρέστι, κοντὰ στὸν Λάμπρο Φωτιάδη, ποὺ ἐπαινοῦσε τὴν φιλομάθειά του. Φαίνεται ὅτι κι αὐτός, ὅπως οἱ περισσότεροι ἐπαρχιῶτες ποὺ συνέρεαν ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα στὶς παρίστριες ἡγεμονίες, ἐκατόρθωσε νὰ μπεῖ στὴν δούλευση μιᾶς φαναριώτικης οἰκογένειας, ἡ ὁποία τὸν ἐπροστάτευσε: στὰ 1802, ὁ Ἀλέξανδρος Καλλιμάχης τοῦ ἀνέθεσε κάποιαν ἐντολὴ γιὰ τὸ Παρίσι — ἂν ἁπλῶς δὲν τὸν ἐβοήθησε νὰ πάει νὰ συνεχίσει ἐκεῖ τὴν μόρφωσή του. Πάντως ὁ Ζαλίκογλου ἐγκαταστάθηκε ἐκεῖ, ἐπῆρε γυναίκα τοῦ τόπου, καὶ ἐκεῖ ἀνέπτυξε τὴν συγγραφικὴ καὶ τὴν ἄλλη δράση του. Ὁ Choiseul - Gouffier, ποὺ παρεσκεύαζε τότε τὴν συνέχεια τοῦ ἔργου του, καὶ εἶταν ἑπόμενο νὰ ἔχει ἀδιάκοπη ἀνάγκη ἀπὸ πληροφορίες σχετικὲς μὲ τὴν Ἑλλάδα, τὸν προσέλαβε γραμματέα του, καὶ ἔτσι ἐβρέθηκε νὰ συνεργασθοῦν καὶ στὸ «Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο», τὴν φιλελληνικὴ Ἑταιρία τοῦ Παρισιοῦ, τῆς ὁποίας πρόεδρος ἔγινε ὁ Choiseul - Gouffier καὶ ἐκτελεστικὰ ὄργανα, ἀνάμεσα στὰ μέλη, εἶταν ὁ Ζαλίκογλου κι ὁ Νικολόπουλος. Στὰ 1809 ἐξέδωσε ἕνα Γαλλοελληνικὸ λεξικό, στὸν πρόλογο τοῦ ὁποίου βλέπει κανεὶς καθαρὰ καὶ τὴν ἐπίδραση τοῦ Κοραῆ, καὶ τὴν θέληση τοῦ συντάκτη νὰ μείνει ἔξω ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολία εἴτε αὐτοῦ, εἴτε τοῦ Κοδρικᾶ. Ὕστερα, γιὰ καιρό, δὲν ἔχουμε καμμιὰ συγγραφική του ἐκδήλωση, ὥσπου, καθὼς μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν βιογράφο του, στὰ 1822 συνέταξε ἕνα διάλογο γιὰ τὰ ἐθνικὰ ζητήματα. Ἐπίσης εἶχε μεταφράσει τοῦ Ρουσσὼ τὸ Περὶ κοινωνικῆς συνθήκης, εἶχε γράψει ἀπομνημονεύματα ἀπὸ τὸ Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο, καὶ εἶχε ἑτοιμάσει νέα, συμπληρωμένη, ἔκδοση τοῦ λεξικοῦ του. Ὅμως ὁ θάνατος, ποὺ τὸν ἐπῆρε στὰ 1827, δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ δημοσιεύσει τίποτε ἀπὸ αὐτά, καὶ μόνο ὕστερα, στὰ 1828, ἡ χήρα του ἐξέδωσε, μὲ τὴν συνεργασία τοῦ Νικολόπουλου τὸν Διάλογο καὶ τὸν Ρουσσώ. Στὸν πρῶτο ὑπάρχει μακρὸς πρόλογος ἀπὸ τὸν Νικολόπουλο, μὲ ὑποθῆκες πρὸς τοὺς Ἕλληνες, καὶ στὸν δεύτερο, ἀπὸ τὸν ἴδιο, μακρὰ βιογραφία τοῦ Ζαλίκογλου, μὲ ἄλλα σχετικά. Ὁ Διάλογος εἶναι σὰν ἀδέξια γραμμένος διάλογος τοῦ Κοραῆ, καὶ τὰ προλεγόμενα εἶναι σὰν ἀδέξια γραμμένοι αὐτοσχέδιοι στοχασμοὶ τοῦ Κοραῆ.

Ὁ Κωνσταντῖνος Νικολόπουλος εἶταν ἴσως πιὸ δυναμικός, ἴσως πιὸ τυχερός, ἴσως πιὸ μακρόζωος. Πάντως ἡ μορφή του διαγράφεται

πιὸ καθαρά, μέσα στὰ πολλὰ ἔργα του καὶ τὴν ποικίλη δράση του. Εἶχε γεννηθεῖ στὴν Σμύρνη, στὰ 1786, ἀλλὰ καταγόταν ἀπὸ τὸν Μωριά. Τὶς κύριες σπουδές του τὶς ἔκανε κι αὐτὸς στὸ Βουκουρέστι, μαθητὴς τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη· ὅλοι αὐτοὶ οἱ μαθητὲς τοῦ Φωτιάδη, ἐπόμενο εἶταν, ἐρχόμενοι στὸ Παρίσι, νὰ συνδέονται μεταξύ τους μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πρεσβύτερό τους συμμαθητή, τὸν Κοδρικᾶ. Ὁ Νικολόπουλος, παρ' ὅλη τὴν κακὴ ὑποδοχὴ τὴν ὁποία τοῦ ἔκανε ὁ Κοραῆς, ἐπροσπάθησε νὰ συμβιβάσει τὴν ἀγάπη του καὶ τὸν σεβασμό του πρὸς αὐτὸν μὲ τὴν φυσικὴ οἰκείωση πρὸς τὸν Κοδρικᾶ. Θεωρητικὰ τοῦτο δὲν θὰ εἶταν ἀνέφικτο, γιατὶ ἀνάμεσα στοὺς δυὸ λογίους, τὸν Κοραῆ καὶ τὸν Φωτιάδη, ὑπῆρχε, καθὼς φαίνεται, ἀμοιβαία ἐκτίμηση: ὁ Φωτιάδης ἀναφέρεται ὅτι ἐπαινοῦσε τὶς ἀρχὲς καὶ τὰ ἔργα τοῦ Κοραῆ, καὶ ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἔγραψε θερμὰ λόγια γιὰ τὸν Φωτιάδη ἀπ' ἀφορμὴ τὸν θάνατό του. Ἀλλὰ στὴν πράξη, κάθε νέος, κάθε ἄνθρωπος ποὺ θὰ ἐρχόταν στὸ Παρίσι εἶχε νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στοὺς δυὸ ἀρχηγούς: «τί θέλεις; μῆλο ἢ ἀχλάδι;» Ὁ Νικολόπουλος ὅταν ἐβρέθηκε ἐμπρὸς στὸ δίλημμα, ἐδιάλεξε τὸν Κοραῆ, χωρὶς ὅμως νὰ μπορέσει νὰ γίνει οἰκεῖος του, νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν συναναστροφὴ μαζί του. Ἔτσι, ὁ λόγος του παρέμεινε ψυχρός, γεμάτος ἀναφορμοίωτους ἀρχαϊσμούς, «μακαρονικός», ὅπως ἀκριβῶς θὰ τὸν ἔλεγε ὁ Κοραῆς.

Στὸ Παρίσι ἔζησε κι ὁ Νικολόπουλος, ἐκεῖ ἐργάσθηκε, καὶ ἐκεῖ ἀπέθανε, στὰ 1841. Ἔγραφε πολλά, μὲ πολλὰ ψευδώνυμα, ἐξέδωσε ἕναν καιρὸ ἕνα περιοδικό, τὴν «Μέλισσα», ὄργανο τοῦ κοραϊσμοῦ γεμάτο παλμό, ἀλλὰ ποὺ δὲν ἐπέζησε πέρα ἀπὸ δύο χρόνια: 1819 - 1821· ἄλλο περιοδικό, μὰ λιγόζωο κι ἐκεῖνο, εἶναι ὁ «Ζεὺς Πανελλήνιος» (1835). Στίχοι, πεζά, προλεγόμενα, προκηρύξεις, θούρια, ἀπ' ὅλα γράφει ὁ Νικολόπουλος, καὶ ἀναπτύσσει μεγάλη δραστηριότητα, ἰδίως ἀπὸ τὸν ἀγώνα καὶ πέρα, ἀφοῦ πλέον ἔχει κατορθώσει νὰ ἀποσπάσει τὴν ἀνεπιφύλακτη εὐμένεια τοῦ Κοραῆ: «ὁ Βάμβας μοῦ ζητεῖ νὰ τὸν στείλω ἐδῶθεν κανένα ὁμογενῆ διδάσκαλον φιλολογίας. Ἀλλ' ἐδῶ ἐξεύρεις (ἢ μάθε το ἂν δὲν τὸ ἐξεύρῃς) παρὰ τὸν Νικολόπουλον ἄλλος δὲν εἶναι τοιοῦτος, ὁποῖον ὁ Βάμβας τὸν ζητεῖ· καὶ ὁ Νικολόπουλος δὲν πείθεται εἰς τοῦτο». Ἔτσι ἔγραφε πιά, στὰ 1819, ὁ Κοραῆς.

Ἀπὸ τὴν συγγραφικὴ δράση τοῦ Νικολόπουλου στὰ ἑλληνικά,

πιὸ σημαντικὲς ἐφάνηκαν ἄλλες δραστηριότητές του: ἡ συνεργασία του σὲ γαλλικὰ περιοδικὰ ἢ σὲ ἄλλα ἀνάλογα γαλλικὰ δημοσιεύματα, καὶ ἡ συλλογὴ βιβλίων στὴν ὁποία ἀφιέρωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του καὶ ὅλες του τὶς οἰκονομίες. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ εἶναι ποὺ τελικὰ τοῦ ἐξασφάλισε μιὰ —κάπως χλωμὴ καὶ συμβατικὴ— ἐπιβίωση στὴν μνήμη τῶν συμπατριωτῶν του: ἀπετέλεσε τὸν πυρήνα τῆς σημερινῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀνδρίτσαινας. Ἐλέχθηκε ἐπανειλημμένως, χωρὶς σίγουρα τεκμήρια, ὅτι ἔχει αἰσθητὰ φαλκιδευθεῖ, καθὼς γίνεται κάθε τόσο μὲ τὶς προσφορὲς τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν στὸν τόπο τοῦτον.

η) Βάμβας καὶ Οἰκονόμος

Ταιριάζουν ὁ Βάμβας μὲ τὸν Οἰκονόμο· ἔχει κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ τοὺς παρουσιάσει σὲ παράλληλους βίους. Ταιριάζουν, ὅσο κι ἂν ἐπολεμήθηκαν ἀναμεταξύ τους, σὲ μιὰ περίοδο τῆς ὡριμότητάς τους, μὲ πάθος ἀληθινὰ καλογερικό. Ἂν ἤθελε κανεὶς νὰ διαγράψει τὴν τροχιά τους μέσα στὸ στερέωμα τῆς παιδείας μας, θὰ ἐσχεδίαζε δύο καμπύλες σχεδὸν παράλληλες: πρῶτα γοητευμένοι, στὴν ἐτυμολογικὴ σημασία τοῦ ὅρου, ἀπὸ τὸν Κοραῆ, καὶ κατόπιν αἱρετικοὶ ποὺ παρεμόρφωσαν τὴν διδασκαλία του. Ὁ Οἰκονόμος, ποὺ ἔμεινε πιὸ μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ δασκάλου, μπόρεσε καὶ πιὸ γλήγορα νὰ ἐλευθερωθεῖ· ὁ Βάμβας, οἰκόσιτος, γράφοντας τὰ πρῶτα του ἔργα «εἰς τὰ γόνατα» τοῦ Κοραῆ, ἔκανε λίγο περισσότερα χρόνια γιὰ νὰ ἀποσχισθεῖ. Ὡστόσο, καὶ στοῦ ἑνὸς τὶς ἀπαρχές, καὶ στοῦ ἄλλου, διασκεδάζει κανεὶς νὰ βλέπει μιὰ μίμηση, ποὺ δὲν ἐννοεῖ οὔτε τὰ ἐλαττώματα τοῦ δασκάλου νὰ παρατρέξει. Στὸ τέλος τῆς ζωῆς τους, καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος εἶχαν φθάσει νὰ γράφουν σὲ ἕνα ἰδίωμα ἀπόλυτα ἀντίθετο πρὸς τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ· ἀνάλογα καὶ οἱ ἰδέες τους εἶχαν ξεμακρύνει ἀπὸ τὴν φωτεινὴ διδασκαλία ἐκείνου.

Ὁ Νεόφυτος Βάμβας ἐγεννήθηκε στὴ Χίο, ἴσως τὸ 1776. Ἀφοῦ, σύμφωνα μὲ τὰ συστήματα τοῦ καιροῦ, γυρίζοντας ἀπὸ πολιτεία σὲ πολιτεία καὶ ἀπὸ σχολεῖο σὲ σχολεῖο, —Σίφνος, Πάτμος, Χίος, Πόλη— ἐσύναξε γνώσεις ἀρκετές, καὶ ὀλίγα χρήματα, ἐξεκίνησε καὶ ἔφθασε, στὰ 1808, στὸ Παρίσι, νὰ συμπληρώσει τὶς σπουδές του, ἢ μᾶλλον γιὰ νὰ τοὺς δώσει καινούριο περιεχόμενο, καὶ νὰ

στραφεῖ ἀπὸ τὰ γράμματα, στὰ ὁποῖα εἶχε κιόλας ἀναδειχθεῖ ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Πόλης, πρὸς τὶς θετικὲς ἐπιστῆμες. Συνάμα θὰ ἀποκτήσει τὴν εὔνοια τοῦ Κοραῆ, θὰ γίνει συνεργάτης του, μισθοδοτημένος ἀπὸ τὸν ἄπορο γέροντα ποὺ ἔβλεπε, στὸ πρόσωπο τοῦ νεαροῦ συμπατριώτη, συγκεντρωμένες ὅλες τὶς ἐλπίδες γιὰ τὴν ἀνάσταση τοῦ γένους. Ἀπὸ κάποιες μεριὲς δὲν εἶχε ἄδικο ὁ Κοραῆς: ὁ Βάμβας εἶταν πλούσια προικισμένος ἀπὸ τὴν φύση· εἶχε κατανόηση, παρατηρητικότητα, κρίση ἀρκετή, καὶ φιλοδοξία μεγάλη, προσόντα ὅλα σημαντικὰ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἕνας ἄνθρωπος τὴν προκοπή του καὶ νὰ προαγάγει τὶς ἰδέες στὶς ὁποῖες πιστεύει. Τὸ κακό, στὴν περίπτωση τοῦ Βάμβα, εἶναι ὅτι κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἐντελῶς βέβαιος ἂν ἐπίστευε σὲ τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἂν ποτὲ «εἶχεν ἀρχάς», ὅπως ἔγραφε γι' αὐτόν, πολὺ ἀργότερα, ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης. Πάντως ὁ Κοραῆς ἐπίστευσε σ' αὐτόν, καὶ ὅσο κι ἂν ἡ πολιτεία του ἔδωσε πολλὲς ἀφορμὲς γιὰ σκέψεις στὸν σεβάσμιο γέροντα, ὡστόσο ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ ἐμπιστεύεται τὸν ἀγαπημένο τοῦ Βάμβα, νὰ τὸν ἔχει πραγματικὰ σὰν παιδί του. Ἀφοῦ τὸν ἐσπούδασε στὸ Παρίσι, ὅπου ἔμεινε ὁ Βάμβας ὡς τὰ 1815, τοῦ ἐξασφάλισε κατόπι τὴν διεύθυνση τῆς σχολῆς τῆς Χίου, καὶ ἀκόμη, πολὺ μετὰ τὸν Ἀγώνα, χωρὶς ποτὲ νὰ πάψει νὰ τοῦ γράφει, νὰ τὸν σκέπτεται, νὰ ἀπασχολεῖται μαζί του, νὰ τὸν προστατεύει ἐναντίον τῶν κάθε λογῆς ἐπιθέσεων ποὺ ἐπλήθαιναν γύρω του, ἐφρόντισε νὰ τοῦ προσφερθεῖ ἡ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνογαλλικοῦ Λυκείου, ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 1830 μὲ φιλελληνικὸ χρῆμα. Ὁ Βάμβας δὲν ἐδέχθηκε, πληγώνοντας βαθύτατα μὲ τὴν ἄρνησή του αὐτὴν τὸν Κοραῆ, ποὺ δὲν ἄλλαξε, ὅμως, ὡς τὸ τέλος, διαθέσεις ἀπέναντί του.

Ἡ δράση τοῦ Βάμβα στὴν Χίο, στὸν Ἀγώνα κοντὰ στὸν Ὑψηλάντη, στὰ Ἑπτάνησα, ὅπου ἔφυγε ἤδη ἀπὸ τὰ 1822, μέσα στὴν ἀκμὴ τῶν πολεμικῶν πραγμάτων, καὶ ὕστερα στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα, ὅπου διετέλεσε καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, συζητήθηκε, καὶ ἐσχολιάσθηκε ἀπὸ πολλούς, χωρὶς εὐμένεια, γιὰ διάφορους λόγους, ἀνεξάρτητους ἀναμεταξύ τους. Οἰκονόμος, Λέσβιος, Φαρμακίδης, ἄλλοι, λιγότερο σημαντικοὶ ἢ λιγότερο γνωστοί, τὸν ἐπολέμησαν ἐπίμονα, παίρνοντας στόχο ὄχι τὰ ἔργα του μόνο ἢ τὶς ἰδέες του, ἀλλά, ἰδίως, τὸν χαρακτήρα του. Ἄλλωστε, στὶς κρίσεις καὶ τὶς ἐπικρίσεις τῶν παλαιῶν ἐκείνων, σὰν νὰ φέρνει μιὰν ἐπικύρω-

ση ἡ ἄκρα ἰδεολογικὴ ἀσυνέπειά του, ἡ μετάστασή του ἀπὸ τὸ ἕνα ἄκρο τῆς ἰδεολογικῆς κλίμακας στὸ ἄλλο, καὶ ἡ ἀστοργία του ἀπέναντι στὴν μνήμη τοῦ Κοραῆ, ποὺ ἐστάθηκε ὁ εὐεργέτης του. Φυσικὰ δὲν μποροῦμε νὰ ζητήσουμε ἀπὸ ὅλους τὴν ἀλύγιστη προσήλωση ἐκείνου σὲ ἀνθρώπους καὶ σὲ ἰδανικά· ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο χαρακτήρα, ἡ ἀπόσταση εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε χωρὶς ἀμφιβολία νὰ διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν γραμμὴ ποὺ χωρίζει τὴν ἀρετὴ ἀπὸ τὴν κακία. Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι μὲ τὴν φρονιμάδα του καὶ τὴν προσήλωσή του στοὺς κανόνες ποὺ ἐξασφαλίζουν τὴν ἀπόκτηση τοῦ πλούτου, τὸ μικρὸ χωριατόπουλο τῆς Χίου ἐκατάφερε νὰ μὴν πεθάνει στὴν ψάθα, ὅπως ὁ δάσκαλός του, ἀλλὰ νὰ πεθάνει πλούσιος πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς καὶ κληρικός, μὲ τουλάχιστον ὅση ὑπόληψη εἶχε κι ὁ Κοραῆς. Στὴν ἐπιτυχημένη αὐτὴν σταδιοδρομία, ἡ εὐθανασία ἦρθε νὰ δώσει ταιριαστὸ ἐπιστέγασμα: ὁ Βάμβας ἐβρέθηκε νεκρὸς στὸ σπίτι του στὶς 9 Ἰανουαρίου τοῦ 1855, σὲ ἡλικία περίπου ὀγδόντα ἐτῶν.

Τὸ συγγραφικό του ἔργο εἶναι μεγάλο· ἀποτελεῖται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ διδακτικὰ ἐγχειρίδια καὶ ἀπὸ λόγους σχολικούς, πανεπιστημιακούς, ἢ ἄλλους. Ἀπὸ πολὺ νωρίς, ἀπὸ τὰ πρῶτα του ἔργα, ἄμεσα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὶς διαθέσεις τοῦ Κοραῆ, βλέπουμε ὅτι ἐγκατέλειψε τὰ σχετικὰ μὲ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες, ἐκεῖνα, δηλαδή, ποὺ εἶχαν ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο τῶν σπουδῶν του, καὶ ἀπασχολήθηκε ἰδίως ἀπὸ τὰ ἀνθρωπιστικὰ ζητήματα καὶ τὴν φιλολογία. Τὸ πρῶτο του βιβλίο εἶναι μιὰ Ρητορική, δημοσιευμένη στὰ 1813, καὶ τὸ δεύτερο μιὰ φιλοσοφικὴ Ἠθική, στὰ 1818. Ὕστερα τὸν βλέπουμε ἀκόμη σαφέστερα νὰ στρέφεται πρὸς τὴν φιλολογία, νὰ δημοσιεύει Γραμματικές, Συντακτικά, καὶ ἀκόμη καὶ πρὸς ἐκδόσεις ἀρχαίων κειμένων νὰ πορεύεται, δημοσιεύοντας σημειώσεις σὲ ρήτορες Ἀττικούς, γιὰ χρήση διδακτική. Ὅσο κι ἂν πρὶν ἀκόμη ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Κοραῆ, εἶχε κιόλας μιὰ θέση ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες φιλολόγους, φανερὴ εἶναι ἐπάνω του ἡ μεγάλη ἐπίδραση τοῦ σοφοῦ συμπατριώτη του: ἐκεῖνος τὸν ἐπέβαλε στὴν διεύθυνση τῆς σχολῆς τῆς Χίου, ἐκεῖνος δὲν ἔπαψε μέσα στὰ δημοσιεύματά του καὶ στὴν ἰδιωτική του ἀλληλογραφία νὰ τὸν ὑπερασπίζεται, καί, ἰδίως, δὲν ἔπαψε νὰ τὸν φροντίζει καὶ νὰ τὸν καθοδηγεῖ.

Ὅμως, γλήγορα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ, ὁ Ν. Βάμβας δὲν μπόρεσε νὰ ἀντισταθεῖ στὸ ἰσχυρὸ ρεῦμα τοῦ ἀρχαϊσμοῦ ποὺ συνέπαιρνε τότε τὴν Ἑλλάδα, καὶ παρασύρθηκε κι αὐτὸς πρὸς μιὰ κατεύθυνση ποὺ ἀνταποκρινόταν, ἄλλωστε, καὶ σὲ κάποιες δικές του τάσεις, καταχωνιασμένες βαθιὰ ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Κοραῆ. Μέσα σὲ λίγα χρόνια οἱ διαδοχικὲς ἐκδόσεις τῶν ἔργων του παρουσιάζουν διαφορὲς σὰν τὴν ἀκόλουθη: «ἕκαστον ἔθνος ἔχει τὴν ἰδικήν του γλῶσσαν, ἡ ὁποία παίρνει καὶ τὸ ὄνομά του...» (1835)· «ἕκαστον ἔθνος ἔχει ἰδίαν γλῶσσαν, ἥτις λαμβάνει καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς...» (1849). Στὰ 1845 συγκρίνει τὴν γλωσσικὴ κατάσταση μὲ τὸ 1818 καὶ μιλεῖ «διὰ τὴν γενομένην ἐξ ἐκείνου τοῦ χρόνου πρόοδον τῆς γλώσσης». Μὰ περισσότερο βαραίνει τὴν μνήμη του τὸ γεγονὸς ὅτι στὶς ἐπιθέσεις, οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἐναντίον τοῦ Κοραῆ, νεκροῦ πλέον, αὐτός, ὁ πιὸ ἀγαπημένος του μαθητής, δὲν μπόρεσε νὰ ἀντιτάξει τὴν δική του προσωπικὴ μαρτυρία, ἀλλὰ ἄφησε συχνὰ ἀνυπεράσπιστη τὴ φήμη τοῦ σταθεροῦ ὑπερασπιστῆ του.

Παρόμοια βαριὰ κατηγορία δὲν θὰ ταίριαζε στὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο: ἀπὸ πολὺ πιὸ ἑνωρίς, ἐνόσω ἀκόμη ἔζοῦσε ὁ Κοραῆς, ὁ Οἰκονόμος, ποὺ φαινόταν στὰ πρῶτα του ἔργα ἐντελῶς ὑποταγμένος στὴν ἀνακαινιστικὴ διδασκαλία, τὴν ἐγκατέλειψε καὶ πέρασε σὲ πολὺ πιὸ συντηρητικὸ κλίμα, ἐκεῖνο ποὺ τοῦ πήγαινε καλύτερα· κι ἀπὸ ἐκεῖ πάλι, ὁλοένα πισωποδίζοντας, ἔφθασε, μὲ τὰ χρόνια, νὰ γίνει ὁ κορυφαῖος τῶν συντηρητικῶν, ἀφήνοντας πίσω του μακριὰ τὰ νεανικά του κινήματα.

Ἐγεννήθηκε στὰ 1780 στὴν Τσαριτσάνη ἀπὸ λόγια κληρικὴ οἰκογένεια· ἐσπούδασε πρῶτα κοντὰ στὸν πατέρα του, ἐπέρασε ὕστερα στὰ Ἀμπελάκια, ποὺ εἶταν τότε φωτεινὸ κέντρο παιδείας, καὶ ἐκεῖ ἐδιδάχθηκε ἀνάμεσα στὰ ἄλλα καὶ τὴ γαλλικὴ γλώσσα. Προικισμένος μὲ ἐξαιρετικὴ εὐφυΐα, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο λόγιο τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐστάθηκε αὐτοδίδακτος, ἀφοῦ ἄλλες μεθοδικὲς σπουδὲς ἀπὸ αὐτὲς δὲν ἔκανε. Ὅμως ἡ συμμετοχή του σὲ ἐθνικοὺς ἐπαναστατικοὺς ἀγῶνες, ἡ δραστήρια φροντίδα του γιὰ τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς παιδείας, τὸν ἔκαναν γλήγορα νὰ ξεχωρίσει ἀπὸ τὴν μάζα τῶν λογίων, καὶ νὰ διακριθεῖ. Τὰ πρῶτα του γραπτά, ἀνάμικτα καὶ μὲ θρησκευτικὰ ἐνδιαφέροντα, τὸν δείχνουν ἰδίως προσανατολισμένο πρὸς τὴν λογοτεχνία: γνω-

ρίζουμε ὅτι μετέφρασε σὲ ἡρωϊκοὺς στίχους τὶς Περιπέτειες τοῦ Τηλεμάχου τοῦ Fénelon, ζηλωτὴς καὶ μιμητὴς τοῦ Βούλγαρη, ὅτι ἐσύνθεσε μιὰ τραγωδία, ὅτι ἔγραφε στίχους, ὅτι παρακολουθοῦσε ὡς πολὺ μεταγενέστερα χρόνια τὴν γαλλικὴ ποίηση τοῦ καιροῦ, τὴν ρωμαντική. Ὅμως, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ λίγα σωζόμενα ποιήματά του, τὸ κλίμα του, στ' ἀλήθεια, εἶταν ἴσως ἡ πρόζα, ἴσως ὁ στοχασμός, μᾶλλον ἡ ρητορεία, ἀλλὰ πολὺ λίγο ἡ λυρικὴ διάχυση:

Ἀλλ' ὑπερέχει πάντων
τὸ ὄψος Κουκλουτζᾶ.
Ὁ οὐρανὸς τὸ βλέπει
μὲ ὄψιν διαυγῆ,
θάλασσα τὸ ριπίζει,
τὸ στεφανώνει γῆ.
Αὐτόθεν τῶν χαρίτων
καὶ τῶν νυμφῶν χοροὶ
φαίνονται. Παίζουν ὧραι,
κ' ἡ Σμύρνη θεωρεῖ.

Βρίσκεται τώρα στὴν Σμύρνη, ὅπου τὸν ἔφερε στὰ 1809, ἡ φήμη του, ἡ φιλία του μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Κούμα καὶ οἱ συστάσεις τοῦ Κοραῆ στὸ Γυμνάσιο ποὺ εἶχε ἱδρυθεῖ μὲ τὸν σκοπὸ νὰ ἐξουδετερώσει τὴν καθυστέρηση τῶν μεθόδων καὶ τῆς διδασκαλίας ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολή. Ἡ Σμύρνη (1809 - 1819) εἶναι ἡ πιὸ ὡραία του στιγμή: συνεργάζεται μὲ τὸν δάσκαλό του τὸν Κούμα, σὲ ἕνα κλίμα καθαρὰ κοραϊκό, γράφει ἔργα ἐμπνευσμένα ἀπὸ τὴν καινούρια προσπάθεια. Ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας μας ἔχουν δύο ἀπὸ τὰ ἔργα του τῆς ἐποχῆς ἐκείνης: ἡ παράφραση τοῦ «Φιλάργυρου» τοῦ Μολιέρου, δημοσιευμένη στὰ 1816, καὶ τὸ ἔργο του «Γραμματικά», τοῦ ὁποίου ὁ πρῶτος καὶ μόνος τόμος, δημοσιευμένος στὰ 1817, περιέχει σύστημα αἰσθητικῆς. Καὶ στὰ δύο αὐτὰ ἔργα ὁ Οἰκονόμος ἐμφανίζεται θερμὸς ὀπαδὸς τῶν ἰδεῶν τοῦ Κοραῆ, ὄχι μόνο στὰ γλωσσικὰ ζητήματα, ἀλλὰ καὶ στὴν πιὸ γενικὴ θεώρηση τῶν πνευματικῶν πραγμάτων. Ἡ παράφραση τοῦ Μολιέρου, ἡ ὁποία ἀποθανατίζει καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἐξηνταβελώνη, δὲν στερεῖται ἀπὸ χάρη, οὔτε ἀπὸ σκηνικὴ ἱκανότητα· μὲ αὐτὴν καθιερώνεται ὅ,τι εἶχε εἰσαχθεῖ ξανὰ στὴν νέα μας κωμωδία μὲ τὰ

Κορακιστικὰ τοῦ Ρίζου Νερουλοῦ, ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἰδιωματικῶν στοιχείων γιὰ τὴν πρόκληση τοῦ κωμικοῦ. Ὡστόσο ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου δείχνεται καλὰ ἀπὸ μερικὰ σημεῖα ὅπου προσθέτει ἕνα στοιχεῖο καθαρὰ προρωμαντικὸ μέσα στὴν κωμωδία αὐτήν, τὴν τόσο ὀλίγο προρωμαντική: «Πολλάκις πλανώμενος εἰς τὰ λιβάδια, κατέβαινα ἕως εἰς τὸν Αἰολικὸν κόλπον καὶ παρεκάλουν τὰ κωφὰ κύματα νὰ μοῦ φέρουν κανὲν σημεῖον τῆς ὁποίας κατέπιον φαμίλιας μου. Τὸ πρωὶ ἐγυαλίζετο ἡ αὐγὴ εἰς τὰ δάκρυά μου, καὶ τὸ ἑσπέρας, εἰς τὸ φῶς τῆς σελήνης, ἔβλεπα τὴν ἀμυδρὰν σκιὰν τῆς προτέρας μου εὐτυχίας...».

Σ' ἕνα λόγο του, ποὺ φέρεται ἀπαγγελμένος στὰ 1822, ἀλλὰ ἔχει πρωτοδημοσιευθεῖ μόνο στὰ 1833, ὁ Φαρμακίδης ἀνακάλυψε σημαντικὲς μιμήσεις ἀπὸ ποίημα τοῦ Lamartine. Δείχνει καὶ τοῦτο τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Οἰκονόμου, καὶ τὴν προσεκτικὴ παρακολούθηση τῶν δυτικῶν λογοτεχνικῶν πραγμάτων, τῆς ὁποίας καὶ ἄλλα δείγματα μᾶς δίνει τὸ ἔργο του καὶ ἡ ἀλληλογραφία του. Κι ὅμως βρισκόμαστε τώρα στὸ δεύτερο κεφάλαιο τοῦ βίου τοῦ Οἰκονόμου, ὅταν λόγοι ποικίλοι τὸν φέρνουν σιγὰ σιγὰ πρὸς τὴν κάθε μορφῆς ἀντίδραση. Ἡ πρώτη τομή, ποὺ δὲν προσιδιάζει, ἄλλωστε, σὲ μόνο τὸν Οἰκονόμο, παρουσιάζεται γύρω στὰ 1820: ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' ἔχει καθαρὰ ἐκδηλωθεῖ καὶ μὲ τὴν ἔντονη αὐτὴν στάση του παρασύρει τοὺς πιὸ ἀδύνατους κοραϊστὲς καὶ δημιουργεῖ ἕνα ρῆγμα στὴν τάξη τῶν προοδευτικῶν. Παράλληλα προσπαθεῖ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους νὰ κερδίσει γιὰ τὴν συντήρηση τὰ καλὰ στοιχεῖα ποὺ εἶχαν παραπλανηθεῖ ἀνάμεσα στοὺς προοδευτικούς· ἕνας ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὁ Οἰκονόμος, δὲν διώκεται πλέον ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, ἀλλὰ στὴν Ἡόλη ὅπου βρίσκεται τώρα, μετὰ τὸ δημαγωγικὸ κλείσιμο τοῦ προοδευτικοῦ σχολείου τῆς Σμύρνης, ἀπολαύει μεγάλες τιμὲς ἀπὸ τὸν Πατριάρχη.

Μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ Ἀγώνα, ὁ Οἰκονόμος, ποὺ τὸν εἶχε ὀνομάσει ὁ Γρηγόριος πατριαρχικὸ ἱεροκήρυκα καὶ διδάσκαλο, ἐπρόφθασε νὰ φύγει ἐγκαίρως στὴν Ὀδησσό, ὅπου ἐβρέθηκε στὴν κηδεία τοῦ Πατριάρχη καὶ ἐξεφώνησε λόγο. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀνέβηκε στὴν Πετρούπολη, ἔγινε δεκτὸς στοὺς αὐλικοὺς καὶ λόγιους κύκλους τῆς Πρωτεύουσας, καὶ παρέμεινε τιμημένος ὡς μετὰ τὸν Ἀγώνα. Εἶχε πιὰ ἐγκλιματισθεῖ σὲ μιὰ κατάσταση ὁλότελα ἀντίθετη ἀπὸ ἐκείνην τὴν

ὁποία ὀνειρευόταν ὁ Κοραῆς γιὰ τὴν Ἑλλάδα· ἤδη ἀπὸ τὰ 1823, οἱ φίλοι τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἔχουν χάσει τὴν ἐμπιστοσύνη τους πρὸς τὸν προστατευόμενο τοῦ Τσάρου, καὶ τὸν χαρακτηρίζουν Μακιαβέλη. Πραγματικά, ὁ Οἰκονόμος εἶναι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνην δοσμένος στὴν συντήρηση, ὄχι μόνο τὴν γλωσσική, ποὺ εἶναι ἡ πιὸ ἄμεσα αἰσθητή, ἀλλὰ ἰδίως τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν θρησκευτική: κάθε τι ποὺ ἔχει παραδοθεῖ ἀπὸ τοὺς προγόνους, πρέπει νὰ παραμένει ἀναλλοίωτο. Μὲ τὶς ἀντιλήψεις αὐτὲς ἔρχεται στὰ 1834 στὴν Ἑλλάδα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ θριαμβευτικὴ περιοδεία στὶς χῶρες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, τὴν ὁποία εἶδε τότε γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορά. Στὴν Ἑλλάδα, στὴν Ἀθήνα ἰδιαίτερα, ὅπου θὰ ἐγκατασταθεῖ ἀπὸ τὰ 1837, ὁ τιμημένος κληρικὸς θὰ εἶναι ὑπέρμαχος τῆς αὐστηρῆς ὀρθοδοξίας ἀπέναντι στοὺς πιὸ φιλελεύθερους κληρικούς, καθὼς ἐστάθηκε στὴν ἀρχὴ ὁ Βάμβας καὶ παρέμεινε ὡς τὸ τέλος ὁ Φαρμακίδης. Ἐδῶ θὰ ἀναπτύξει μεγάλη συγγραφικὴ δράση, γύρω στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καὶ τὰ φλέγοντα ἐκκλησιαστικά, ἡ ὁποία παίρνει συχνὰ σφοδρὸ μαχητικὸ χαρακτήρα. Οἱ γνώσεις του, ἡ μνήμη του, εἶναι καταπληκτικές· τὴν κρίση του τὴν θολώνει συχνὰ τὸ πάθος του καὶ ἡ θέλησή του νὰ ἀποδέχεται τὰ παραδομένα χωρὶς νὰ τὰ συζητεῖ· ὅσο, τέλος, γιὰ τὴν ἄποψη τῆς μεθόδου, ἐκεῖ γίνεται αἰσθητὴ ἡ ἄγνοια, καί, ἀκόμη περισσότερο, ἡ περιφρόνηση τῶν δυτικῶν πραγμάτων στὴν ὁποία εἶχε πλέον καταλήξει. Ἡ φήμη γιὰ τὴν ρητορική του δεινότητα, τῆς ὁποίας τὴν ἠχὼ ξαναβρίσκουμε στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς, δὲν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ ἔργο του τὸ ρητορικό, ποὺ ἔχει στόμφο καὶ δυσκινησία· ἀλλὰ κι ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἔργα του, ἐκεῖνα ποὺ ἐπιζοῦν σήμερα, εἶναι τὰ νεανικά του, τὰ φιλελεύθερα, ὅσα εἶχε ἀργότερα ἀποκηρύξει ὁ σεβάσμιος ὑπερασπιστὴς τῶν συμφερόντων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, καὶ προστατευόμενος τῶν Τσάρων. Ὁ Κοραῆς μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ εἶχε λησμονηθεῖ.

θ) Ἄνθιμος Γαζῆς

Ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὁ Κοραῆς, μελετώντας τὰ μέσα ποὺ συντελοῦσαν στὴν Δύση γιὰ τὴν διάδοση τῶν φώτων, ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐκδοθεῖ καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα ἕνα περιοδικό. Τὴν ἰδέα

τὴν ἐνστερνίζεται, ἔξυπνος καὶ δραστήριος λόγιος, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς· τὸ ὄνομά του θὰ μείνει ἑνωμένο μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ, ἀγκαλὰ καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἐκράτησε πολὺ καιρὸ τὴ διεύθυνσή του. Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς ἄρχισε νὰ βγαίνει τὴν 1 Ἰανουαρίου τοῦ 1811, ἐπέρασε ὕστερα στὰ χέρια τοῦ Θεόκλητου Φαρμακίδη στὰ 1813, κατόπιν στὸν Δημήτριο Ἀλεξανδρίδη στὰ 1814, ποὺ ἐξέδιδε τότε ἕνα ἄλλο περιοδικό, τὸν Ἑλληνικὸ Τηλέγραφο, καὶ τέλος στὸν Θεόκλητο Φαρμακίδη καὶ στὸν Κωνσταντῖνο Κοκκινάκη· ὅταν ὁ Φαρμακίδης ἔφυγε στὰ 1819 ἀπὸ τὴν Βιέννη καὶ τὴν Γοττίγγη, ὁ Κοκκινάκης ἐσυνέχισε μόνος τὴν ἔκδοση, ὡς τὸ τέλος της, Μάιο τοῦ 1821. Φανερὸ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὅτι ὁ Λόγιος Ἑρμῆς ἐπέρασε ἀπὸ ποικίλες δυσκολίες, τῶν ὁποίων κύρια ἀφορμὴ ἦταν ἡ ἀχρηματία. Δύο φορὲς ἐσταμάτησε ἡ ἔκδοσή του. Ἐβοηθοῦσαν, βέβαια, οἱ ὀλίγοι καὶ φωτισμένοι, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Βασιλείου, ὁ φίλος τοῦ Κοραῆ, ἢ τὸ Λύκειο τοῦ Βουκουρεστίου· ἀλλὰ τὸ κοινὸ δὲν παρακολουθοῦσε: στὰ 1815 ὁ Ἀλεξανδρίδης γράφει ὅτι ὁ «Λόγιος Ἑρμῆς» εἶχε στὸ σύνολο καμιὰ δεκαριὰ συνδρομητὲς «ἔξω»· ὑποθέτω ὅτι ἐννοεῖ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό. Στὰ 1819 ἔγινε προσπάθεια γιὰ νὰ συσταθεῖ μιὰ ἑταιρία χορηγῶν γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ εὐοδώθηκε τὸ σχέδιο τοῦτο. Ἔτσι ὅταν μιλοῦμε γιὰ τὴν ἀκτινοβολία τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ στὰ χρόνια ἐκεῖνα, πρέπει νὰ νοοῦμε τὴν ἔμμεση ἀκτινοβολία, ἐκείνη ποὺ ἐγινόταν μέσα ἀπὸ τοὺς λογίους καὶ τοὺς δασκάλους ὅσοι παρακολουθοῦσαν τὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ.

Ὡστόσο ὁ Γαζῆς δὲν ἔδωσε στὸ δημοσίευμα χαρακτήρα κοραϊκό, οὔτε ἐστάθηκε ποτὲ πραγματικὰ ὀπαδὸς τοῦ μεγάλου ἀναγεννητῆ, οὔτε ἐδήλωσε ποτὲ τὴν πατρότητα τῆς ἰδέας· ἀκολουθοῦσε δική του, πολὺ προσωπικὴ γραμμή, καὶ ἐπεδίωκε νὰ ἐδραιώσει τὴ δική του θέση μέσα ἀπὸ τὸ περιοδικό του. Φαίνεται νὰ εἶχε μεγάλες φιλοδοξίες, κοινωνικές, ἀπὸ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ἱκανοποιοῦνται μὲ τὸ χρῆμα, πνευματικές, πολιτικές. Γεννημένος στοὺς Κοκωτοὺς τῆς Θεσσαλίας στὰ 1758, μπόρεσε νὰ διδαχθεῖ στὶς Μηλιές, στὴν πατρίδα του, τὰ πρῶτα γράμματα, πέρασε στὴν Πόλη, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Βιέννη, ἐνισχυμένος ἀπὸ πλούσιο συγχωριανό του. Ἐκεῖ, ἀπὸ τὰ 1797, ἐφημέριος τοῦ ὀρθοδόξου ναοῦ, ἀφιερώνει τὸν καιρὸ ποὺ τοῦ μένει ἀπὸ τὴν ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν του καθηκόντων στὴν με-

λέτη καὶ στὴν συγγραφή. Μεταφράζει μιὰ φυσική, συντάσσει μιὰ ἀρχαία γραμματολογία, παραφράζει ἕνα λεξικὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, ξανατυπώνει ἔργα παλαιότερα, ἐπιμελεῖται τὴν ἔκδοση ἄλλων ἔργων συγχρόνων του λογίων, ἐπεμβαίνοντας κάποτε, ὅπως συνέβαινε τότε, καὶ στὴν γλωσσική τους ἐμφάνιση. Ὅμως ἀπὸ νωρὶς ἡ ἀνησυχία του τὸν φέρνει πρὸς ἄλλους ὁρίζοντες: νὰ χτίσουν ἕνα μεγάλο σχολεῖο, μιὰν ἀνώτερη σχολή, στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα· γίνεται σκέψη πρῶτα γιὰ τὴν Ἀθήνα, καὶ τὸ σχέδιο ἀποκρυσταλλώνεται πιὸ συμμαζεμένο, τελικά, στὶς Μηλιές. Ὁ Κωνσταντᾶς θὰ ἑτοιμάσει ὅλα ἐπὶ τόπου, καὶ ὁ Γαζῆς θὰ κάνει ἐράνους γιὰ νὰ συγκεντρώσει τὰ ἀναγκαῖα κεφάλαια. Στὸ μεταξὺ ὅμως ἔχει ἱδρυθεῖ καὶ ἡ Φιλικὴ Ἑταιρία· ὁ Γαζῆς στὶς περιοδεῖες του γίνεται κοινωνὸς τῶν μεγάλων της σχεδίων, καὶ φθάνει μάλιστα πολὺ γλήγορα σὲ μεγάλα ἀξιώματα μέσα στὴν ὀργάνωση. Τώρα θὰ ἀφιερώσει τὶς δυνάμεις του στὴν ἐθνικὴ προσπάθεια, θὰ συντελέσει στὸν σηκωμὸ τοῦ Πηλίου, θὰ καταλάβει διάφορα πολιτικὰ ἀξιώματα στὴν ἀρχὴ τοῦ Ἀγώνα, γιὰ νὰ ἀκολουθήσει ὕστερα τὴν κοινὴ μοίρα ὅλων τῶν κορυφαίων Φιλικῶν, καὶ νὰ παραμερισθεῖ. Τότε τὸν βρίσκουμε σχολάρχη στὴν Τῆνο, καὶ ἀργότερα στὴν Ἑρμούπολη, ὅπου ἀπέθανε τὸ 1828. Τὸ τέλος του δὲν ἐστάθηκε ἀνάλογο οὔτε μὲ τὶς φιλοδοξίες του, οὔτε μὲ τὶς ἱκανότητές του, οὔτε κὰν μὲ τὸ ἔργο του. Πάντως οἱ φιλοδοξίες του εἶταν ἀνώτερες ἀπὸ τὶς ἱκανότητές του καὶ τὸ ἔργο του, ὕστερα ἴσως ἀπὸ κάποια πρῶτα σκιρτήματα νεανικά, δείχνει ὅτι δὲν εἶχε καταλάβει τὴν μεγάλη ἀναγεννητικὴ πνοὴ ποὺ ἐσήκωνε τότε τὸν ἑλληνισμό· ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ 1807 δίνει, σὲ δεύτερη ἔκδοση, οὐσιαστικὰ ἀμετάβλητη, μιὰ γεωγραφία γραμμένη ἑκατὸ χρόνια νωρίτερα, τὴν Γεωγραφία τοῦ Μελετίου, ὁλότελα πλέον ξεπερασμένη στὸν ἀρχόμενο ΙΘ΄ αἰώνα. Ἀλλὰ ὑπάρχει ὁ Λόγιος Ἑρμῆς.

ι) Φαρμακίδης καὶ Κοκκινάκης

Τὸν Ἄνθιμο Γαζῆ διαδέχθηκαν στὴν διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ του ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Κοκκινάκης. Γιὰ τὸν Κοκκινάκη, ποὺ πάρεργα ἀσχολήθηκε μὲ τὰ γράμματα, καὶ ποὺ ἐχάθηκε ὁπωσδήποτε νωρίς, λίγα λόγια θὰ φανοῦν ἀρκετά. Ὁ Φαρμακίδης εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικές, καὶ ἀπὸ τὶς πλέον ἀμφισβη-

τούμενες μορφὲς τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ.

Γέννηση, τὸ 1784, σ' ἕνα χωριὸ τῆς Θεσσαλίας· καὶ ὕστερα, ἀπὸ νωρίς, ὁ συνηθισμένος γύρος τῶν νέων ὅσοι λαχταροῦσαν γιὰ παιδεία. Περνάει στὴν Λάρισα, Κωνσταντινούπολη, Κυδωνίες, παρίστριες ἡγεμονίες, καὶ ἐπιτέλους, ἀπὸ τὰ 1811, μακρὰ ἐγκατάσταση στὴν «Εὐρώπη», στὴν Βιέννη, ὅπου θὰ ἀσκεῖ θρησκευτικὰ καθήκοντα στὸν ὀρθόδοξο ναὸ καὶ συνάμα θὰ συμπληρώνει τὴν μόρφωσή του. Ὅταν, στὰ 1813, ὁ Γαζῆς συνεπαρμένος ἀπὸ καινούρια σχέδια ἐγκαταλείπει τὴν αὐστριακὴ πρωτεύουσα, ἀφήνει κιόλας στὸ πόδι του τὸν Φαρμακίδη νὰ φροντίζει γιὰ τὸν Λόγιο Ἑρμῆ. Ἡ φιλελεύθερη ψυχὴ τοῦ νέου κληρικοῦ εἶχε ἀπὸ τότε προσανατολισθεῖ πρὸς τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ· καὶ γιὰ τοῦτο, μόλις παρέλαβε ὑπεύθυνα τὸ φύλλο, παρατηροῦμε μιὰν αἰσθητὴ στροφὴ πρὸς τὶς κοραϊκὲς ἰδέες. Ἀλλὰ ἡ πρώτη αὐτὴ συμμετοχὴ στὴν ἔκδοση δὲν ἐκράτησε πολύ: εἴδαμε πὼς τὸ παίρνει ὕστερα ὁ Ἀλεξανδρίδης, ποὺ θὰ διακόψει τὴν ἔκδοσή του. Ὅταν ξαναρχίζει, ὁριστικά, τὸ περιοδικό, στὰ 1816, δύο τὸ διευθύνουν: ὁ Θεόκλητος καὶ ὁ Κοκκινάκης. Τώρα θὰ εἶναι οἱ μεγάλοι καιροὶ τοῦ ἀπαράμιλλου ἐκείνου ὀργάνου ποὺ προσφέρεται μὲ πάθος στὴν ὑπηρεσία τῶν νέων ἰδεῶν. Ὁ Κοκκινάκης εἶταν Χιώτης, ἐγκατεστημένος ἀπὸ χρόνια στὴ Βιέννη, ὅπου ἔκανε μεσιτικὲς ἐργασίες· ἀπὸ νωρὶς ὅμως εἶχε δείξει τὴν κλίση του πρὸς τὰ γράμματα, μεταφράζοντας καὶ δημοσιεύοντας σὲ ἡλικία εἴκοσι ἐτῶν, 1801, ἔργα τοῦ Kotzebue. Τὸ 1816 ἐδημοσίευσε μετάφραση τοῦ Ταρτούφου τοῦ Μολιέρου· ἡ ἐκλογὴ τοῦ ἔργου, ἡ γλώσσα στὴν ὁποία γίνεται ἡ μετάφραση, τὰ μακρὰ προλεγόμενα, δείχνουν μαχητικὴ προσήλωση καὶ πίστη στὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ. Αὐτὴ ἡ πίστη θὰ προκαλέσει καὶ τὴν ἐκδήλωση τῆς παλιᾶς ἐχθρότητας ἀνάμεσα στὸν Κοραῆ καὶ στὸν Κοδρικᾶ: ἡ σύγκρουση ἀρχίζει ὅταν οἱ δύο ἐκδότες τοῦ Λόγιου Ἑρμῆ δημοσιεύουν μιὰ προκήρυξη τοῦ περιοδικοῦ τους, μὲ περιεχόμενο κοραϊκό, στὴν ὁποία ἀπαντάει ὁ Κοδρικᾶς. Αὐτὰ γίνονται στὴν ἀρχὴ τοῦ 1816. Ὁ ἀγώνας ἐκτραχύνεται γλήγορα, ὁ Φαρμακίδης ὀξὺς καὶ δηκτικὸς ἐλέγχει ἀποτελεσματικὰ τὸν Κοδρικᾶ. Ὡστόσο ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν τὴν εὐθύνη γιὰ τὰ κοινοτικὰ πράγματα τῆς Βιέννης ἀνησυχοῦν γιὰ τὴν τροπὴ αὐτὴν τοῦ Φαρμακίδη, ἴσως δέχονται καὶ σχετικὲς ὑποδείξεις, καὶ τὸν συμβουλεύουν ἀνάλογα. Ἐδῶ θὰ φανεῖ κιόλας ὁ ἴδιος ὁ χαρα-

κτήρας τοῦ ἀνθρώπου: προκειμένου νὰ δείξει ὅτι ὑποχωρεῖ σὲ ὅ,τι ἀποτελεῖ τὸν κόσμο τῶν πεποιθήσεών του, προτιμᾶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὴν διακονία του στὸ ναὸ τῆς Βιέννης γιὰ νὰ συνεχίσει, ἀδέσμευτος ἀπὸ συστάσεις, τὸν ἀγώνα του. Δυὸ χρόνια ἀργότερα θὰ ἀφήσει τὴν ἐπιμέλεια τοῦ περιοδικοῦ στὸν Κοκκινάκη καὶ πηγαίνει, ὑπότροφος τοῦ Γκύλφορδ, νὰ σπουδάσει στὴν Γοτίγγη, προκειμένου νὰ διδάξει ὕστερα στὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, τὴν ὁποία σχεδιάζει ἀπὸ τότε ὁ Ἄγγλος φιλέλληνας.

Ὁ Λόγιος Ἑρμῆς θὰ ἐξακολουθήσει νὰ βγαίνει ὡς τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1821. Τότε, ἀφοῦ ὑποχρεώθηκε νὰ δημοσιεύσει τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Πατριάρχη ἐναντίον τῶν Ἐπαναστατῶν, ἐπροτίμησε νὰ πάψει νὰ βγαίνει παρὰ νὰ συνεχίσει τὴν ἀθέλητη συμμετοχή του σὲ ἀντεθνικὲς ἐνέργειες. Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Κοκκινάκη στὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὡς στὸν θάνατό του (1831), ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ γνωστὸς πατριωτικὸς ὕμνος «ὦ λιγυρὸν καὶ κοπτερὸν σπαθί μου» προσγράφεται σ' αὐτόν. Ὅσο γιὰ τὸν Φαρμακίδη, ἐκεῖνος θὰ κατέβει στὴν ἀγωνιζομένη Ἑλλάδα, θὰ περάσει ὕστερα νὰ ἐκτελέσει τὶς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὸν Γκύλφορδ, στὴν Κέρκυρα, κατόπιν θὰ ἐπιστρέψει πάλι στὴν Ἑλλάδα, τὸ 1825, ἐπίσημος κυβερνητικὸς ἐφημεριδογράφος. Ὅμως στὴν θέση αὐτὴν δὲν θὰ παραμείνει πολύ, γιατὶ οἱ ἰδέες του σχετικὰ μὲ τὴν ἐλευθερία τοῦ τύπου κρίνονται ὑπερβολικὰ ἐπικίνδυνες ἀπὸ τοὺς συντηρητικούς. Λίγο ἀργότερα θὰ ἔρθει σὲ ρήξη μὲ τὸν Καποδίστρια, θὰ καταδιωχθεῖ, ὑπερόριος σὲ μοναστήρι ἐπὶ ἐννέα μῆνες, καὶ κατόπιν θὰ μετάσχει ἐνεργὰ στὴν ἀντικαποδιστριακὴ ἀντιπολίτευση. Ὅταν κατέρρευσε ὅλο τὸ συγκρότημα, μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἑνὸς ἀδελφοῦ καὶ τὴν διάλυση τῶν ἄλλων, ἔγραφε σὲ φίλο του ὁ Φαρμακίδης: «εἰς τὴν θαυμασίαν ταύτην μεταβολὴν ἤμουν καὶ ἐγὼ ἐκ τῶν πρώτων συνεργατῶν καὶ κατά τι ὁ πρῶτος». Ὁ Βάμβας ἐθεωροῦσε ὅτι ἀπὸ τὸν Φαρμακίδη ἰδίως εἶχε ἐπηρεασθεῖ ὁ Κοραῆς στὸν ἀντικαποδιστριακό του ἀγώνα.

Ἡ ὑπόλοιπη σταδιοδρομία τοῦ Φαρμακίδη ξεφεύγει ἀπὸ τὸ θέμα μας, καθαρὰ ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἀσκημένη μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ. Τὸ συγγραφικὸ ἐπιστημονικό του ἔργο φαίνεται ὅτι εἶναι πολὺ σημαντικὸ σὲ ποιότητα· μεγάλο μέρος ὅμως ἀπὸ τὴ συγγραφική του δραστηριότητα τὸ ἀφιέρωσε σὲ πολεμικὲς ἐναντίον τῶν συν-

τηρητικῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Κ. Οἰκονόμου. Ἀλλὰ περισσότερο παρὰ μὲ τὰ συγγράμματά του, ἡ ἐπίδρασή του ἐτελειώθηκε μὲ τὴ δράση του τὴν ἐκκλησιαστική: ἔργο δικό του πρέπει νὰ θεωρεῖται τὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς καὶ γεμάτες συνέπειες πράξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους στὸν πνευματικὸ τομέα. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη δράση του πρέπει νὰ σημειωθεῖ, χαρακτηριστικὸ τῆς καθαρῆς γραμμῆς τὴν ὁποία ἀκολούθησε ὡς τὰ μεταγενέστερα χρόνια, ὅτι θεωρήθηκε συνεργάτης τοῦ Κωνσταντίνου Ἀσωπίου στὴν σύνταξη τῶν «Σουτσείων» (1854)· τὸ ἔργο αὐτό, ποὺ τὸ ὀνόμασε ὁ Ροΐδης «κύκνειον ἆσμα τῆς παρ' ἡμῖν κριτικῆς», εἶναι μᾶλλον τὸ προμήνυμα ἑνὸς καινούριου κόσμου ποὺ ἑτοιμάζεται νὰ ἀνατείλει, καθὼς συνταιριάζει στὶς σελίδες του, ἀκριβῶς τὴν στιγμὴ τῆς πιὸ μεγάλης ἀπόκλισης ἀπὸ κάθε ζωντανὴ διδασκαλία, τὴν παράδοση τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν παράδοση τοῦ Σολωμοῦ. Ἀκόμη, στὰ χαρτιά του μέσα, ἐβρέθηκαν σημειώσεις ἑνὸς ἔργου ποὺ ἔμεινε ἀτελείωτο: «... ἦτον καιρὸς καθ' ὃν οἱ λόγιοι ἐδόξαζον ὅτι ἡμάρτανε μεγάλως ὅστις συγκατέβαινεν εἰς τὸ νὰ γράφῃ εἰς τὴν ὁποίαν ἐλάλει γλῶσσαν· ἀλλ' ὅτι ἡ ἐσφαλμένη αὕτη δόξα ἔβλαψε καιρίως τὸ ἔθνος, περὶ τούτου δὲν εἶναι καμμιὰ ἀμφιβολία...». Ἔτσι ἔζησε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ὁ Φαρμακίδης· στὸν θάνατό του, τὸ 1860, τὰ μεγάλα πάθη ποὺ εἶχαν συνοδεύσει τὴν γένεση τοῦ νέου κράτους εἶχαν ὑποχωρήσει ἐμπρὸς στὰ πολιτικὰ πάθη τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ὀθωνικῆς βασιλείας· γιὰ τοῦτο οἱ τιμὲς οἱ ὁποῖες τοῦ ἀποδόθηκαν εἶταν ἀληθινὰ πάνδημες, καὶ ἐξέφραζαν ἐξίσου τὸν θαυμασμὸ πρὸς τὸν πνευματικὸ ἄνθρωπο, ὅσο καὶ τὸν σεβασμὸ πρὸς τὸν ἀλύγιστο μαχητή. Ὁ Δ.Σ. Μπαλάνος μᾶς ἔχει δώσει ὡραία βιογραφία τοῦ Φαρμακίδη· ἐκεῖ διαβάζουμε μιὰ σύγκριση ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνον καὶ τοὺς συγχρόνους του κληρικούς, Γαζῆ, Δούκα, Καΐρη, Βάμβα, Οἰκονόμο: «...τὸ σεπτὸν ὄνομα τοῦ Θεοκλήτου Φαρμακίδου δὲν εἶναι οὐδενὸς κατώτερον. Τοὐναντίον, ἂν οἱ μνημονευθέντες ἦσαν ἔξοχοι ἄνδρες διὰ τὴν ἐποχήν των, ὁ Φαρμακίδης ἀνεδείχθη ἔξοχος ἀνὴρ ἐμφανισθεὶς πρὸ τῆς ἐποχῆς του...».

ια) Κωνσταντῖνος Κούμας

«Κανεὶς ἴσως δὲν ἐσεβάσθη τοῦ ἀνδρὸς τὰς γνώμας, ὅσον ὁ

Κούμας». Τὰ λόγια αὐτὰ εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Κούμα καὶ ἀναφέρονται στὸν Κοραῆ. Εἶναι γραμμένα στὶς αὐτοβιογραφικὲς σελίδες τὶς ὁποῖες ἐδημοσίευσε στὰ 1832, πλησιάζοντας στὴν ἀποπεράτωση μιᾶς δωδεκάτομης ἱστορίας «τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων». Στὸν τελευταῖο τόμο μιλεῖ γιὰ τὴν ἀναγέννηση τῶν φώτων στὴν Ἑλλάδα, διογραφεῖ ἢ ἀναφέρει ἄλλους συγχρόνους του λογίους, αὐτοβιογραφεῖται καὶ δημοσιεύει καὶ τὴν προσωπογραφία του. Ὁ Κοραῆς δὲν θὰ τὸ εἶχε κάνει αὐτό· ἀλλὰ ἂν ἐξαιρέσουμε αὐτὴν τὴν παραχώρηση στὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, πρόθυμα προσυπογράφουμε στὴν ἀπόφανση τοῦ Κούμα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Δὲν ἀνήκει στὴν πρώτη κατηγορία τῶν ἀνθρώπων, ὅπως τοὺς χωρίζει ὁ Ἡσίοδος: δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργήσει μόνος του καινούρια κατάσταση· ἀλλὰ ὅταν τοῦ ὑποδείξει κάποιος τὸ σωστό, τὸ ἀποδέχεται καὶ τὸ ἀκολουθεῖ μὲ πίστη καὶ μὲ συνέπεια. Μέσα στὴν ὁμάδα τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐδέχθηκαν τὴν ἀκτινοβολία τοῦ Κοραῆ, δίκαιο εἶναι νὰ δώσουμε ἰσότιμη θέση στὴν κάπως ὠχρή, τὴν κάπως παθητικὴ μορφὴ τοῦ Κούμα, δίπλα στὴν γενναία καὶ ἀδιάκοπα ἀνανεούμενη προσπάθεια τοῦ Φαρμακίδη.

Ὁ Κωνσταντῖνος Κούμας ἐγεννήθηκε στὴν Λάρισα τὸ 1777. Ἐσπούδασε κοντὰ σὲ φωτισμένο δάσκαλο, τὸν Ἰωάννη Πέζαρο, στὸν Τύρναβο, κατόπιν ἐπέρασε στὴν Πόλη, στὰ Ἀμπελάκια καὶ τελικὰ στὴν Βιέννη. Οἱ ἰδιαίτερες σπουδές του, ποὺ ἴσως ἐκπροσωποῦν τὴν κλίση του, ἐστάθηκαν φυσικὲς καὶ φιλοσοφικές· ἀλλὰ πολυγράφος ἀκούραστος, ἐσκόρπισε σὲ τόσους τομεῖς τὴν δραστηριότητά του, ὥστε ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἄφησε εἶναι ἰδίως μεταφράσεις ἢ συμπιλήματα ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπιστῆμες, ἐνῶ ταυτόχρονα μετέφραζε καὶ μερικὰ λογοτεχνικὰ ἔργα χωρὶς πολλὴ ἐπιτυχία. Ἡ ἀνδρικὴ ζωή του ἐμοιράσθηκε ἀνάμεσα στὴν συγγραφὴ καὶ ἔκδοση βιβλίων καὶ στὴν διδασκαλία. Κάθε τόσο ἀφήνει τὴν διαδασκαλία στὴν Ἀνατολὴ γιὰ νὰ ἔρθει στὴν Δύση νὰ ἐκδώσει ἔργα του. Ἐδίδαξε στὴ Σμύρνη, ὅπου τὸ προοδευτικό του πνεῦμα ἐπροκάλεσε μεγάλη ἀντίδραση, ὕστερα ἐπέρασε, καλεσμένος ἀπὸ τὸν Πατριάρχη, στὴν Πόλη, ὅπου ἐδίδαξε μόνο ἕνα χρόνο, μετὰ τὸν ὁποῖο ξαναῆρθε στὴν Σμύρνη. Τὸ 1817, ἡ ἀντίδραση, πολὺ μεγάλη, τὸν ἀναγκάζει νὰ φύγει ἀπὸ τὴν γενέτειρα τοῦ Κοραῆ· πηγαίνει στὴν Βιέννη ἀπὸ ὅπου θὰ ἐπιστρέψει στὰ 1820 στὴν Σμύρνη· ἐκεῖ ὅμως ἔγινε ἐξέγερση ἡ ὁποία τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψει ὁριστικὰ τὸ σχέδιό του. Στὸν Ἀγῶνα παρέμεινε στὴν Αὐστρία, ὅπου

ἐταλαιπωρήθηκε πολὺ ἀπὸ τὶς ἀρχές· μετά, ἔκανε καινούρια σχέδια γιὰ νὰ κατεβεῖ στὴν Ἑλλάδα, καὶ φαίνεται ὅτι θὰ τὰ εἶχε πραγματοποιήσει ἂν δὲν τὸν εἶχε προλάβει ὁ θάνατος στὰ 1836.

Τὰ μαχητικά του χρόνια εἶναι τὰ χρόνια τῆς Σμύρνης, ὅταν ὑπερασπίζεται μὲ φανατισμὸ τὸ κοραϊκὸ πνεῦμα, καὶ καταδιώκεται γιὰ τὴν ἀφοσίωσή του αὐτήν. Ἀλλὰ τὴν προσωπικότητά του μᾶς τὴν δίνουν περισσότερο μερικοὶ πρόλογοι ἢ μερικὰ κεφάλαια συγγραμμάτων του, ἂν ὄχι, ἀκόμη περισσότερο, ἡ ἁπλὴ ἀπαρίθμηση τῶν ἔργων του, τῶν ὁποίων ἡ ποικιλία εἶναι ἀνάλογη μὲ τὸν ἀριθμό. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι στὸ πρόγραμμα τοῦ σχολείου τῆς Σμύρνης, στὰ 1814, διδάσκουν ὁ Κ. Οἰκονόμος ἀνάμεσα στὰ ἄλλα Ἠθικὴ ἀπὸ χειρόγραφα τοῦ Κούμα, καὶ ὁ Στέφανος Οἰκονόμου Μαθηματικὰ ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Κούμα, Φιλοσοφία ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ Κούμα, καὶ Φυσικὴ ἀπὸ τὸ σύστημα τοῦ Κούμα. Μὲ τὴν ἴδια εὐχέρεια μὲ τὴν ὁποία γράφει, τυπώνει κιόλας. Τὸ πρῶτο του σημαντικὸ ἔργο, ὀκτὼ τόμοι Μαθηματικῶν καὶ Φυσικῆς, εἶναι γραμμένο καὶ δημοσιευμένο στὰ 1807, σὲ σχολαστικὴ ἀρχαΐζουσα γλώσσα. Ἐκεῖ ὅμως, στὴ Βιέννη, ὅπου τὸ τυπώνει, τοῦ ἀποκαλύπτεται τὸ μεγαλεῖο τῆς προσπάθειας τοῦ Κοραῆ, συντάσσεται σ' ἐκεῖνον καὶ συνεχίζει πλέον γράφοντας μὲ τὸ καινούριο σύστημα τὰ συμπιλήματά του: Χημείας Ἐπιτομὴ (1808), Σύνοψις Φυσικῆς (1812), Σύνοψις ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας (1818), Σύνταγμα Φιλοσοφίας (1818 - 1820), Ἱστορικὴ Χρονολογία (1818), Σύνοψις τῆς παλαιᾶς Γεωγραφίας (1819), Σύνοψις Ἐπιστημῶν (1819), Λεξικὸ Ἱστορίας, Γραμματικῆς καὶ ἄλλα. Ἐπίσης μετέφρασε τὸν Ἀγάθωνα καὶ τοὺς Ἀθηνῖτες τοῦ Wieland. Ὁ φλογερὸς πρόλογος τῆς Χημείας του, τὸ μανιφέστο τῆς νέας του πίστης, τοῦ ἐξασφαλίζει κιόλας τὴν ἀντιπάθεια τῶν ἀντιπάλων τοῦ Κοραῆ· ὁ Δούκας, στὴν «Ἀργώ» του, ὁ Γεωργιάδης, στὸν Πρόλογο τῆς «Ἀνθρωπολογίας» του, τὸν Κούμα ἔχουν γιὰ κύριο στόχο τους. Ἡ θέση του, ἡ προέχουσα, μέσα στὴν κοραϊκὴ παράταξη, κοντὰ στὸν Κοραῆ, ποὺ ἴσως νὰ μὴν τὸν συνάντησε ποτέ, ἀναγνωρίζεται γενικά. Ὅταν ὁ μεγαλόκαρδος Δούκας θέλει τὴν κατάπαυση τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων, στὸν Κούμα ἀπευθύνεται γιὰ νὰ μεσολαβήσει πρὸς τὸν Κοραῆ. Ἀκόμη, πολὺ ἀργότερα, οἱ ἀντίπαλοι τοῦ κοραϊσμοῦ καταδικάζουν μαζὶ καὶ τὸν Κούμα: ὁ Σοφοκλῆς Οἰκονόμος, μιλεῖ γιὰ τὴν «κομπορρημοσύνη» καὶ τὴν «περὶ τὸ κακολο-

γεῖν» εὐχέρεια τοῦ Κούμα· ὁ ἀπὸ Σιναίου Κωνστάντιος μιλεῖ μὲ ἀσυνήθιστη ζωηρότητα γιὰ ἐκεῖνον: «ὁ τῇ ἀδελτηρίᾳ συνεχόμενος», «ἐθελσκακίᾳ δουλεύων», «ἡ ἠχὼ τοῦ δοκόφρονος Κοραῆ». Ἡ τελευταία αὐτὴ φράση ἐξηγεῖ καὶ τὴν αὐστηρότητα τῶν ἄλλων.

Φυσικὰ μὲ τόση πολυγραφία, δὲν μποροῦμε νὰ περιμένουμε ἕνα ἔργο ἀπαλλαγμένο ἀπὸ κάθε λογῆς παραθυμήματα καὶ σφάλματα. Καὶ αὐτὰ οἱ ἀντίπαλοι τῶν νέων ἰδεῶν τὰ ἐχτύπησαν πολὺ σφοδρά, χωρὶς νὰ ἀναγνωρίσουν τὴν χρησιμότητά τους· ἔτσι δὲν μᾶς φαίνεται περίεργο ἂν ἕνας μεταγενέστερος ἐπικριτής του ἔγραψε γιὰ ἐκεῖνον ὅτι ἐδημοσίευε τὰ ἔργα του μᾶλλον γιὰ δική του ὠφέλεια, παρὰ γιὰ τὴν ὠφέλεια τῶν ἀναγνωστῶν του. Κρίση ἄδικη γιὰ τοὺς καιροὺς τοῦ Κούμα, ἄδικη ἀκόμη καὶ σήμερα, ὅπου πρόθυμα προσφεύγουμε στὰ ἔργα του, ἰδίως στὴν δωδεκάτομη Ἱστορία του καὶ στοὺς προλόγους του, γιὰ νὰ γνωρίσουμε, πιστὰ δοσμένο, τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του ἀπὸ τὴν πλέον σημαντικὴ σκοπιά, τὴν σκοπιὰ τοῦ κοραϊσμοῦ.

8. ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Ἂν θελήσουμε τώρα νὰ ἐξακριβώσουμε ποῦ βρίσκεται τὸ ὅριο, ἡ αἰχμὴ τῆς μεγάλης προσπάθειας τοῦ κοραϊσμοῦ, ὁ ἔλεγχος θὰ μᾶς φέρει στὰ χρόνια ὅπου ἀρχίζει ὁ Ἀγώνας. Κι ἂν δὲν εἶταν ἄπειρα τὰ τεκμήρια ποὺ φανερώνουν τὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα τῆς προσπάθειας αὐτῆς, καὶ μόνο μιὰ τέτοια χρονικὴ σύμπτωση θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ μᾶς πείσει: ἐνιαῖος εἶναι ὁ παλμὸς ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ἀπόκτηση τῆς παιδείας καὶ πρὸς τὴν ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας. Τὸ ἀνέβασμα τῆς στάθμης εἶναι ἀδιάκοπο, σὲ ὅλη τὴν περίσδο ἡ ὁποία προηγεῖται ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση: χρόνο μὲ τὸν χρόνο νὰ πάρει κανεὶς τὰ σταθμητὰ τεκμήρια, πάλι βρίσκει αὐτὴν τὴν σταθερὴ ἀνιοῦσα· πολὺ πιὸ αἰσθητὴ γίνεται ὅμως ὅταν συγκρίνουμε δυὸ σημεῖα πιὸ ἀπομακρυσμένα. Στὰ 1786 ὁ Γεώργιος Κωνσταντίνου, ἕνας ἀπὸ τοὺς λόγιους τῆς ἐποχῆς, καμαρώνει γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν σχολείων μας: οἱ ἐπικρίσεις τῶν κακόβουλων ξένων εἶναι ἄδικες, ἀφοῦ μποροῦμε νὰ ἀπαριθμήσουμε τριανταπέντε σχολεῖα ποὺ λειτουργοῦν μέσα στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό· στὰ 1820 ἕνας πρόχειρος ὑπολογισμὸς ἀνεβάζει τὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τῆς τουρκικῆς ἐπικρατείας, μέσα ἢ κα-

τώτερα, «ἑλληνικὰ ἢ κοινά», ὅπως θὰ ἔλεγαν τότε, σὲ ὄχι λιγότερα ἀπὸ τὰ δεκαπλάσια. Στὰ 1790 ἡ βιβλιογραφία μᾶς δίνει ἕναν ἀριθμὸ ἐντύπων ποὺ ἐκυκλοφόρησαν ἑλληνικὰ ἀπὸ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἢ ἐκδότες, ὄχι πολὺ ὑπέρτερο ἀπὸ εἴκοσι· στὰ 1820 πρέπει νὰ λογαριάζουμε ὅτι τὰ βιβλία ποὺ ἐκυκλοφόρησαν ἔτσι ἀνήκουν στὴν τάξη τῶν ἑκατό, χωρὶς νὰ ὑπολογισθοῦν τὰ κάθε λογῆς ἔντυπα, μονόφυλλα, ἀγγελίες ἢ περιοδικά. Καὶ τούτων ἐπίσης ἡ καμπύλη εἶναι πολὺ χαρακτηριστική: ἀκριβῶς στὰ τέλη τοῦ 1790 ἐκυκλοφόρησε τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ περιοδικό, ἡ περίφημη «Ἐφημερὶς» τῶν Πουλίων· στὰ 1820 γύρω, μποροῦμε νὰ μετρήσουμε ὄχι λιγότερα ἀπὸ πέντε. Ἀνάλογες μεταβολὲς θὰ διαπιστώναμε σὲ ὅσους ἄλλους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς παιδείας θὰ ἐβρίσκαμε στοιχεῖα σταθμητά, ἢ συνοδευμένα μὲ ἀριθμοὺς ποὺ νὰ παρουσίαζαν κάποιαν ἀσφάλεια. Ἄλλωστε, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὅπου μιλοῦμε γιὰ αἰχμή, ἐκεῖ πρέπει νὰ περιμένουμε καὶ τὴν κάμψη· πραγματικὰ εἴδαμε κιόλας, ἐξ ἀφορμῆς τῶν φιλολογικῶν διενέξεων ὅτι κιόλας ἀπὸ τὰ 1820 παρατηρεῖται μιὰ τάση γιὰ νὰ παραμερισθοῦν ὅσα θέματα δὲν ἔχουν ἄμεση σχέση μὲ τὸν προπαρασκευαζόμενο Ἀγώνα: ἡ στροφὴ αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπηρεάζει ἤδη ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν χρόνο καὶ τὴν ἐκδοτικὴ κίνηση.

Μὰ ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς φέρνει σὲ ἕναν ἄλλον κύκλο φαινομένων, ποὺ κι αὐτὸς δείχνει τὸν ἐσωτερικὸ σύνδεσμο ἀνάμεσα στὴν ἀγωνιστικὴ τάση καὶ στὴν τάση πρὸς τὴν παιδεία: ὅπως μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἡ μεγάλη ὁρμὴ ποὺ τὴν ἐπροκάλεσε μοιάζει νὰ ἔχει ἐξασθενήσει, ἀντίστοιχα βλέπουμε, στὴν εἰκοσαετία ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ τὸν Ἀγώνα, σὰν νὰ ξεθυμαίνει τὸ ρεῦμα, σὰν νὰ στερεύουν οἱ πηγὲς ποὺ εἶχαν τόσο πλούσια ποτίσει τὶς ἑλληνικὲς πνευματικὲς καλλιέργειες. Οἱ μεγάλες μορφὲς σβήνουν, καινούριες δὲν παρουσιάζονται, οἱ μεγάλες προσπάθειες ἐκφυλλίζονται τώρα πιὰ σὲ κούφιο ρητορισμό. Ἡ παράδοση ἔχει σπάσει: ὅ,τι εἶταν πρὶν μνήμη ζωντανή, γίνεται τώρα ἱστορία. Τὶ φυσικὲς αἰτίες τοῦ φαινομένου, μποροῦμε νὰ τὶς ἀναγάγουμε σὲ δύο πολὺ γενικές: ἐξάντληση ἀπὸ τὸν Ἀγώνα καὶ χάσμα στὴν κανονικὴ συνέχιση τῆς σχολικῆς προσπάθειας· δίπλα σ᾽ αὐτὲς θὰ μᾶς ἔμενε νὰ ἀναζητήσουμε κάποιες ἄλλες ἀφορμές, ἐνδιάθετες, μέσα στὴν ἴδια κίνηση τοῦ κοραϊσμοῦ. Καί, τέλος, σὲ ἕναν παραλληλισμὸ ποὺ δὲν μᾶς ξενίζει, θὰ ἐσημειώναμε

τὶς ἱστορικὲς ἐκεῖνες ἀνελίξεις τοῦ νέου ἑλληνικοῦ Κράτους, ὅσες ἔφερναν τὴν παιδεία τοῦ γένους πρὸς τὰ καινούρια της πεπρωμένα, ἄλλα ἀπὸ ἐκεῖνα ποὺ ἤθελαν τὸν Κοραῆ.

Μέσα στοὺς ἴδιους τοὺς πλούσιους καὶ εὔχυμους καρποὺς τῆς πενηντάχρονης φροντίδας ἐδούλευε τὸ στοιχεῖο ποὺ θὰ ἐπροκαλοῦσε τὸν ἀφανισμό τους. Ἐκείνη ἡ «μέση ὁδὸς» στὴν ὁποία μᾶς ὁδηγοῦσε ὁ Κοραῆς, δὲν εἶταν μία: ἡ θεωρητική, δηλαδή, λύση τοῦ Κοραῆ, παρουσιαζόταν στὴν πράξη σὰν ζήτημα ποσολογίας· τὴν ἀριστοτελικὴ μεσότητα ἀνάμεσα στὴν ἀπιστία καὶ στὴν δεισιδαιμονία, ἀνάμεσα στὸν αὐταρχισμὸ καὶ στὴν ἀναρχία, ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία γλώσσα καὶ τὴν ἀκαλλιέργητη καθημερινὴ λαλιά, κανένας τυφλοσύρτης δὲν μποροῦσε νὰ τὴν χαράξει. Κι ἂν ἀκόμη, λοιπόν, θεωρήσουμε ὅτι οἱ ἄκρες θέσεις παρουσιάζουν ἑνότητα, στὶς ἐνδιάμεσες ὁ καθένας θὰ εἶχε νὰ διαλέξει τὴν τοποθέτηση ἡ ὁποία θὰ τοῦ φαινόταν μέση· καὶ ἀπὸ τὴν ἀτομική του αὐτὴν σκοπιά, ὅλες οἱ ἄλλες ἐνδιάμεσες θέσεις θὰ τοῦ ἐφαίνονταν εἴτε ὑπερβολικὰ συντηρητικές, εἴτε ὑπερβολικὰ ἀνακαινιστικές. Ἔτσι στὴν πράξη μποροῦσε νὰ πάρει ὁ καθένας ὅποιο δρόμο ἤθελε, καὶ συνάμα νὰ ὑποστηρίζει ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν μέση ὁδὸ τοῦ Κοραῆ· μόνο ἐξαιρετικὴ εὐαισθησία, συνδυασμένη μὲ ἐξαιρετικὴ παιδεία, θὰ κατόρθωνε ἀπὸ μιὰ τόσο ἀφηρημένη συνταγὴ νὰ ἀχθεῖ σὲ ἀποτέλεσμα συγκεκριμένο, ἕνα, καὶ ἱκανοποιητικό. Τὰ προτερήματα αὐτὰ τὰ συνεκέντρωνε ὁ Κοραῆς, καὶ γιὰ τοῦτο ἐπέτυχε ὁ ἴδιος στὴν ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας του, καὶ μὲ τὸ ἀδιάκοπα ζωντανὸ παράδειγμά του ὁδηγοῦσε τοὺς ὀπαδούς του στὸν σωστὸ δρόμο. Εἶταν ὅμως τοῦτο, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ζήτημα προσωπικῆς ἐπιβολῆς, ἡ ὁποία θὰ ἔσβηνε μαζὶ μὲ τὸν ἴδιο: ὅταν θὰ ἐχανόταν ἀπὸ τὴν σκηνή, ὅλοι οἱ διάδοχοι καὶ οἱ ἐπίγονοι εἶταν φυσικὸ νὰ ἐξαπολύσουν δικά τους συνθήματα, σύμφωνα πιὰ μὲ τὴν φιλοκαλία τους ἢ τὴν ἰδιοσυγκρασία τους. Τοῦτο καὶ ἔγινε: μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ, ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς ὀπαδούς του, ἢ κι ἀπὸ τοὺς τρίτους ποὺ εἶχαν θαμπωθεῖ ἀπὸ τὸ φέγγος τοῦ ἔργου του, παρέμειναν στὴν δική του γραμμή, Κούμας, Φαρμακίδης.

Οἱ ἄλλοι ποῦ θὰ ἐπήγαιναν; Εἴπαμε, πρῶτα πρῶτα ἐκεῖ ὅπου θὰ τοὺς ὁδηγοῦσε ἡ φυσική τους ροπή· ἀλλὰ ἀκόμη —καὶ τοῦτο μόνο ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικὸ — θὰ ἐπήγαιναν ἐκεῖ ὅπου τὸ ἀπαιτοῦσε τὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς, διαμορφωμένο μέσα σὲ ὅρους ἐντελῶς καινούριους,

ἄσχετους ἀπὸ ὅ,τι ἐζητοῦσε ἡ ἐποχὴ τοῦ Κοραῆ. Τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα δὲν εἶχε πιὰ λόγο νὰ φυσάει, μιὰ ποὺ ἡ χώρα εἶχε ἐλευθερωθεῖ· ἀντίθετα, τώρα, ὁλοένα καὶ περισσότερο θὰ γίνεται ἔκδηλη μιὰ τάση πρὸς τὴν ἀπόλαυση τῶν ἀγαθῶν, ποὺ εἶχαν κερδηθεῖ μὲ τόσους κόπους καὶ μὲ τόσες θυσίες. Τὴν παλαιὰ εὐψυχία, τὴν ἐνισχυμένη καὶ ἀπὸ τὸν ὡραῖο προεπαναστατικὸ φιλελληνισμό, τὴν εἶχε διαδεχθεῖ μιὰ ἐκνευρισμένη τάση πρὸς τὴν ἐπίδειξη τῶν ἐθνικῶν ἀρετῶν. Σὲ τοῦτο συντελοῦσε πολὺ ἡ αὐστηρὴ κριτικὴ τὴν ὁποία ἀσκοῦσαν οἱ ξένοι ποὺ εἶχαν ἀποβάλλει ὁλότελα τὸν φιλλελληνισμό· ἰδιαίτερα οἱ θεωρίες τοῦ Fallmerayer, ἀγγίζοντας ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ἀποτελέσει τὴν βάση γιὰ τὴν φιλελληνικὴ κίνηση, τὴν ἀρχαία καταγωγὴ τῶν νέων Ἑλλήνων, προκαλοῦσαν ἔντονη τὴν ἀντίδραση. Ἀπὸ τὴν ἀντίδραση αὐτὴν βγαίνει ἕνας Παπαρρηγόπουλος, βγαίνει ἡ νεοελληνικὴ λαογραφικὴ ἀπασχόληση· ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀντίδραση βγαίνει καὶ ὁ πλέον ἄκρατος κλασικισμός, ἡ προσπάθεια γιὰ νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία ἄμεσος συνεχιστὴς τῆς ἀρχαίας: τὸ σύνθημα τοῦ Δούκα ξανανιωμένο. Ἂν σὲ ὅλα αὐτὰ λογαριάσουμε ὅτι μὲ τοὺς Βαβαροὺς καλλιεργεῖται, σὲ κάθε λογῆς αἰσθητικὲς ἐκδηλώσεις, ὁ νεοκλασικισμός, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ τροπὴ τῶν καιρῶν θὰ πρέπει νὰ μᾶς φέρει πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὴν μεσότητα. Ἀπὸ τὰ 1830 ὡς στὰ 1850, κανένας φραγμὸς δὲν θὰ σταθεῖ ἀρκετὰ δυνατὸς γιὰ νὰ ἀνακόψει τὴν ὁρμητικὴ προσπάθεια ἀναδρομῆς πρὸς τοὺς ἀρχαίους. Μόνο τὸ καθαρὰ ἑλληνικό, ἐκεῖνο ποὺ ἔρχεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα: τῶν Εὐρωπαίων τὰ ἤθη, θὰ τὰ ἀποκλείσουμε ἀπὸ τὴν ζωή μας· τὴν γλώσσα τῶν πατέρων μας, τὸ κατάλοιπο τῆς δουλείας, θὰ τὴν ἀποβάλουμε καὶ θὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε μὲ τὴν ἀρχαία. Θὰ ξαναφέρουμε τὴν δοτική, τὸν μονολεκτικὸ μέλλοντα, τὸ ἀπαρέμφατο.

Ἔτσι, στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα, τίποτε ἀπὸ ὅ,τι ἀπετέλεσε τὸν ἐξαίσιο ρεαλισμὸ τοῦ Κοραῆ δὲν κατορθώνει νὰ ἐπικρατήσει μέσα στὸ ἑλληνικὸ Κράτος. Ἡ στροφὴ συντελεῖται μεθοδικὰ καὶ ἀδιάκοπα μέσα στὰ εἴκοσι χρόνια ποὺ ἀκολουθοῦν τὸν θάνατό του· γίνεται ἀποκήρυξή του συγκεκριμένη στὸ ἐπίπεδο τὸ θρησκευτικό, ἐνῶ στὸ γλωσσικὸ ἐπὶ χρόνια ἀκόμη καυχιοῦνται οἱ λόγιοι ὅτι τὸν ἀκολουθοῦν, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα παραμορφώνουν τὴν διδασκαλία του καὶ περιφρονοῦν τὴν χαριτωμένη ἀφέλεια τοῦ ὕφους του. Εἶχε προβλέψει

ἀκόμη καὶ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀποτυχίας στὸ σύστημά του, καὶ εἶχε ὑποδείξει τὴν ἀσφαλιστικὴ δικλείδα: σὲ περίπτωση ὅπου ἡ θεωρία του θὰ εἴταν λαθεμένη, τότε «φρονιμωτέραν ἄλλην συμβουλὴν εἰς τὸ ἔθνος νὰ δώσῃ τις δὲν ἔχει παρὰ τὴν συμβουλὴν τοῦ χυδαϊσμοῦ, ἤγουν νὰ γράφῃ καθὼς μιλεῖ, καὶ νὰ μὴ γυρεύῃ νὰ σιάσῃ τὴν γλῶσσαν ποὺ ἔλαβεν ἀπὸ τοὺς γονιούς του, ἐπειδὴ αὕτη εἶναι κἂν γλῶσσα τοῦ περισσοτέρου μέρους τοῦ ἔθνους...». Ἀλλὰ αὐτὰ εἶναι ξεπερασμένα: τόσο ἔχει προοδεύσει ἡ γλώσσα μας, ὥστε «καὶ αὐτὸς ὁ Κοραῆς πρὸ πολλοῦ εἶναι ἐκπρόθεσμος». Ἄλλοι, πιὸ αὐστηροί, ἑνώνουν σὲ κοινὴ καταδίκη τὴν ὅλη παιδευτικὴ προσπάθεια τοῦ Κοραῆ: ὅλα αὐτὰ εἶναι φράγκικα, ξένη συνήθεια, καὶ πρέπει νὰ τὰ ἀποβάλουμε· «σκαπανεῖς ἡμεῖς αὐθάδεις, καταρρίπτομεν σήμερον τὸ φραγκικὸν τοῦτο καὶ πτωχὸν οἰκοδόμημα καὶ ἀνεγείρομεν ἀπὸ τοῦ μνήματος τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων...». Αὐτὰ ἔγραφε, στὰ 1853, εἴκοσι χρόνια ἀκριβῶς μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κοραῆ, παλιὸς θαυμαστής του, ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος. Ὕστερα ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, βλέπουμε σήμερα πιὸ καλὰ τὴν πραγματικότητα, ἀναγνωρίζουμε τὸν προδρομικὸ χαρακτήρα τῆς προσπάθειας τοῦ Κοραῆ, καὶ ἄλλη φιλοδοξία δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουμε, τόσο στὴν γλωσσική μας πειθαρχία ὅσο καὶ στὸ πνεῦμα τῆς παιδείας μας, παρὰ νὰ μὴν βρεθοῦμε καθυστερημένοι ἀπέναντι στὴν φωτεινὴ καὶ προοδευτική του διδασκαλία.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Η ΑΝΑΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ ρόλος τοῦ ἱστοριογράφου εἶναι ἀχάριστος· καὶ νὰ μὲ συγχωρήσετε ἂν αὐτὴν τὴν ὥρα, μιλώντας γιὰ ἱστοριογράφο, ἔχω στὸ νοῦ μου καὶ τὸ θέμα καὶ τὸν ὁμιλητή. Τὸ ἔργο τοῦ ἱστοριογράφου σὲ ἕνα ὁπωσδήποτε συγκροτημένο συλλογικὸ σῶμα, εἶναι πρῶτα - πρῶτα νὰ διορθώνει τὰ παραδομένα, δηλαδὴ νὰ πηγαίνει ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀδράνεια τοῦ νοῦ ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὸν ἄνθρωπο, τὸν φυσικὸ ἄνθρωπο. Ἔχει ὅμως κι ἕνα δεύτερο ἔργο, ἐξίσου ὀχληρό, ἔχει νὰ δίνει καινούριες τοποθετήσεις σὲ φαινόμενα ποὺ ἐφαίνονταν νὰ εἶναι, σὰν ὁριστικὰ τοποθετημένα.

Ἀπὸ κάποιαν ἄποψη, μποροῦμε νὰ πιστεύουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀντικειμενικότητα στὴν ἱστορία. Συχνά, ὅταν ὁμιλοῦμε (περισσότερο ὅταν ὁμιλοῦν οἱ ἰδιῶτες, οἱ ξένοι στὴν ἱστορία, λιγότερο ὅταν μιλοῦν οἱ ἐπαγγελματίες) γίνεται λόγος γιὰ ἀντικειμενικὴ ἐξιστόρηση τῶν

Ὁμιλία στὴν Πάντειο, στὶς 30 Μαρτίου 1967.

Σημείωση τοῦ 1975: Τὸ κείμενο τῆς ὁμιλίας αὐτῆς διαφυλάχθηκε μαγνητοφωνημένο. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συνηθίζω ὅταν φέρνω στὴν ἔντυπη δημοσιότητα παλαιότερες ἐργασίες μου, δὲν ἔκανα, στὴν περίπτωση αὐτή, βαθιὰ τὴν ἐπεξεργασία του, γιατὶ πιστεύω ὅτι — ὅσο μικρὴ κι ἂν εἶναι ἡ σημασία του — ἀποτελεῖ πάντως ἕνα τεκμήριο, μία μαρτυρία γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὶς 21 Ἀπριλίου τοῦ 1967. Παρέλειψα ὡστόσο τὰ πολὺ ὑποκειμενικὰ στοιχεῖα, καθὼς καὶ ἀνέκδοτα ἢ εὐτράπελες παρατηρήσεις μὲ τὶς ὁποῖες οἱ ὁμιλητὲς διανθίζουν τὸν αὐχμηρὸ λόγο τους. Ἀντιθέτως δὲν διέγραψα παραθέματα ἢ πληροφοριακὰ συστατικά, τὰ ὁποῖα, ἔκτοτε, στὸ διάστημα τῶν ὀκτὼ καὶ περισσοτέρων ἐτῶν ποὺ ἔχει παρεμβληθεῖ, ἐχρησιμοποίησα σὲ ἄλλες περιπτώσεις. Τὰ παραθέματα ἐσυμπληρώθηκαν ἐδῶ μὲ τὶς οἰκεῖες παραπομπές· οἱ σχετικὲς σημειώσεις εἶναι, φυσικά, τοῦ 1975.

γεγονότων, κλπ. Ἡ ἐξιστόρηση αὐτή, ἡ ὁποια ἐξιστόρηση, μπορεῖ νὰ γίνει μὲ ἕναν καὶ μόνο τρόπο: μὲ μία ὁίαιη καὶ ἔντονη ἀφαίρεση· δηλαδὴ ὁ ἱστοριογράφος εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ ἐπιλέξει μέσα ἀπὸ τὸν κόσμο, μέσα ἀπὸ τὸν θησαυρό, τῆς ἱστορίας, τὰ συστατικὰ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὅτι εἶναι χρήσιμα γιὰ τὸν σκοπό του. Τί γίνεται μὲ τὴν ἀντικειμενικότητα; Ἐκείνη ἐχάθηκε. Γιατὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν στοιχείων ἀπὸ τὰ ὁποῖα θὰ ἀπαρτίσει τὴν ἱστορία του, εἶναι ἔργο τῆς προσωπικῆς του κρίσης, τῶν θεωριῶν του ἢ τῶν συμπαθειῶν του. Βεβαίως, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁρισμένα φαινόμενα παραλείπονται χωρὶς μεγάλες ζημίες. Ἀλλὰ ἂν σκεφθοῦμε τοὺς παλαιοτέρους ἱστοριογράφους καὶ τοὺς συγκρίνουμε μὲ τοὺς σημερινούς, βλέπουμε ὅτι ἀλλοῦ ἐτοποθετοῦσαν ἐκεῖνοι τὶς ζημιὲς ποὺ θὰ ἐπακολουθοῦσαν ἐνδεχομένως ἀπὸ μιὰ ἀπώλεια διαρθρωτικῆς ὕλης τῆς ἱστορίας, καὶ ἀλλοῦ θὰ τὶς ἐντοπίζαμε σήμερα. Σᾶς θυμίζω τὸ ἀργὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἱστορία σὲ ὅ,τι ὀνομάζεται τώρα ἱστορία τῶν ἰδεῶν, τῶν συνειδήσεων. Καὶ πάλι ἀπὸ ἐκεῖ σὲ ὅ,τι τείνει, στοὺς καιροὺς μας, νὰ καλύψει ὅλα αὐτά, καὶ ποὺ εἶναι, ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ ἡ οἰκονομικὴ ἱστορία, δηλαδή, ἡ καθαρὰ ποσοστική, πλέον, ἀνάλυση τῶν φαινομένων, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ συλλογικὴ ἱστορία, δηλαδὴ ἡ ἄρνηση τῆς ἡρωολατρείας, ἡ ἄρνηση τῆς ἀποκλειστικῆς μελέτης τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν διαδοχὴ τῶν αἰτίων καὶ τῶν αἰτιατῶν τῆς ἱστορίας.

Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ θὰ προσπαθήσουμε σήμερα νὰ μελετήσουμε τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο. Θὰ θεωρήσουμε τὰ ὅσα περίπου ἐβρῆκε ὡς ἱστοριογραφικὸ καθεστώς, θὰ σημειώσουμε τί ἐπεδίωξε νὰ μεταβάλει, καὶ τί ἄφησε ἀπὸ τὸ καθεστὼς αὐτὸ ὅταν ἔφυγε. Τὸν κατηγόρησαν πολλοί, καὶ στὸν καιρό του καὶ στὸν καιρό μας ἀκόμη, ὅτι δὲν ἀσχολήθηκε ἀρκετὰ μὲ τὶς λεπτομέρειες καὶ μὲ τὶς τεκμηριώσεις. Ἡ κατηγορία αὐτή, γιὰ ποικίλους λόγους δὲν εἶναι δίκαιη. Πάντως, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὑπάρχει μία προσωπικὴ ἱεράρχηση κάθε φορὰ ὅπου ὁ ἱστοριογράφος μιλάει, ἡ προσωπικὴ αὐτὴ ἱεράρχηση συνεπάγεται μία νέα ἐπεξεργασία στοιχείων· ὥστε ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴν πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ ὅτι καὶ ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπεξεργάσθηκε μὲ προσωπικὸ τρόπο στοιχεῖα ποὺ εἶταν πρὶν ἀνεκμετάλλευτα. Τὸ ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν μέσα στὴν συνείδηση τῆς ἐποχῆς του, αὐτὸ εἶναι ἕνα θέμα ποὺ θὰ τὸ δοῦμε, ἀλλὰ δὲν

ἐλαττώνει κατὰ τίποτε τὴν σημασία τῆς προσφορᾶς του. Καὶ ὅταν γνωρίζει κανεὶς πόσο συνετέλεσε ὁ Παπαρρηγόπουλος γιὰ νὰ διαμορφωθεῖ ἡ νεοελληνικὴ συνείδηση, ὀφείλει νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι ὁ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος ἐπετέλεσε μεγάλο ἔργο, ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι πιὸ ἀποφασιστικὸ μὲ τὴν προσθήκη ὀλίγων νέων εἰδήσεων· συνεπῶς οἱ ἐπικρίσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο, στρέφονται τελικὰ ἐναντίον τῶν ἐπικριτῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ πρέπει καλόπιστα νὰ ἀναθεωρήσουν, μὲ κάποιον τρόπο, τὶς γνῶμες τους.

Φυσικά, ἕνα τέτοιο θέμα, ὅπως τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου μέσα στὴν ἐποχή του, θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ ἐνορχηστρώσει πάρα πολύ, νὰ τὸ συνθέσει, καὶ νὰ προσφέρει ἔτσι κάτι τί: μία καινούρια θέση τῶν δεδομένων αὐτῶν, ἡ ὁποία, πέρα ἀπὸ τὸν Παπαρρηγόπουλο, θὰ ἄγγιζε τὰ σημερινὰ ζητήματα, τὰ δικά μας. Ἀντὶ γι' αὐτό, ἐνόμισα πιὸ χρήσιμο, πιὸ σκόπιμο, νὰ προσπαθήσω νὰ ἀντλήσω μέσα ἀπὸ τὶς πηγὲς στοιχεῖα μὲ ὅσην ἀντικειμενικότητα μοῦ εἶναι μπορετό, ὕστερα ἀπὸ ὅσες ἐπιφυλάξεις ἐβάλαμε γιὰ τὴν ἀντικειμενικότητα τὴν ὁποίαν μπορεῖ νὰ διαθέτει ἕνας ἱστοριογράφος· νὰ ἐπιλέξω πηγές, καὶ νὰ σᾶς φέρω αὐτούσιες τὶς πηγὲς αὐτές, ὥστε νὰ κρίνετε μόνοι γιὰ τὸν δρόμο τὸν ὁποῖο ἀκολούθησε ἡ ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ χρόνια τοῦ Παπαρρηγοπούλου.

Ἡ προσπάθειά μας, λοιπόν, θὰ εἶναι νὰ ξεχωρίσουμε γνωστὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἐνομίσθηκαν ἕως τώρα ἑνωμένα, καὶ νὰ συνδέσουμε γνωστὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα εἶχαν νομισθεῖ ἕως τώρα διακεκριμένα· σᾶς θυμίζω ὅτι στὴν ἔρευνα προχωροῦμε δίσημα: προεξοφλώντας πρῶτα τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας μας, καὶ ὕστερα προσαρμόζοντας τὴν θέση μας στὸ ἀποτέλεσμα αὐτό. Τώρα, σύμφωνα μὲ αὐτὴν τὴν ἀρχή, θὰ προεξοφλήσουμε τὸ τέρμα τῆς μελέτης μας, καὶ θὰ ἐξετάσουμε, ἀρχίζοντας, τὴν ἔκφραση τοῦ σχετικὰ παλαιοτέρου Διαφωτισμοῦ, ἀς ποῦμε ἀπὸ τοὺς Φαναριῶτες ποὺ ἤρθαν στὴν Ἑλλάδα μὲ τὸν Ἀγώνα καὶ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὕστερα θὰ περάσουμε σὲ ὅ,τι θὰ ἐλεγόταν σήμερα τὸ νέο κύμα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ ἀνεξάρτητα ἀκόμη ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο: τί εἶναι τὸ κλίμα μέσα στὸ ὁποῖο πρόκειται νὰ παρουσιασθεῖ ὁ Παπαρρηγόπουλος. Τὸ τρίτο μέρος τῆς ὁμιλίας μας θὰ ἀναφέρεται στὸν ἴδιο τὸν ἐθνικὸ ἱστοριογράφο καὶ στὸ ἔργο του. Τὸ

τέταρτο μέρος θὰ σημειώσει ἀντιδράσεις στὴν διδασκαλία του. Τὸ πέμπτο καὶ τελευταῖο μέρος θὰ μᾶς θυμίσει κάποιες μνῆμες τοῦ Διαφωτισμοῦ οἱ ὁποῖες ἐπέζησαν· θὰ τὶς παρακολουθήσουμε ὡς γύρω σὲ μία ἐνδιαφέρουσα τομὴ τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, ὡς γύρω στὰ χρόνια 1880 καὶ στὶς ἐκδηλώσεις τῆς φερώνυμης γενεᾶς. Περιττὸ νὰ πῶ ὅτι οἱ πέντε αὐτὲς διαιρέσεις δὲν θὰ ἔχουν ἴσην ἔκταση, καὶ ὅτι ἡ γενικὴ μας γραμμὴ θὰ εἶναι τὰ πιὸ γνωστὰ νὰ τὰ θυμόμαστε ἁπλῶς, καὶ νὰ ἐπιμένουμε περισσότερο στὰ ὀλιγότερο γνωστά.

Ἡ συνέχιση τοῦ παλαιοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ λόγος θὰ εἶναι πρώτιστα γιὰ τὸ φαναριώτικο πνεῦμα: ἀναθεώρηση τῶν καθιερωμένων ἀντιλήψεων. Ἔχουμε τόσο πολὺ συνηθίσει νὰ πιστεύουμε καὶ νὰ τὸ ἀκοῦμε καὶ νὰ τὸ διαβάζουμε, ὅτι οἱ Φαναριῶτες μετέφεραν ἐδῶ τὸ πνεῦμα τῆς βυζαντινῆς παράδοσης, τῆς ἑνότητας, ἂς τὸ ποῦμε ἔτσι, τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, ὥστε τὸ θεωροῦμε σὰν αὐτονόητο δεδομένο, ποὺ δὲν ἐπιδέχεται συζήτηση. Καὶ ὅμως:

Τὸ 1841 ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, πρόσωπο ἀκόμη πιὸ ἐπίσημο ἀπὸ ὅ,τι εἶναι σήμερα ἕνας Πρόεδρος Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, ἐπειδὴ τότε εἶχαν θεσμοθετηθεῖ πολὺ ὀλιγότερα ἐπιστημονικὰ Ἱδρύματα παρ' ὅσα ἔχουμε σήμερα, καὶ συνεπῶς αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ ἀνεδείκνυαν πολὺ περισσότερο τὰ πρόσωπα, τέλος πάντων, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας μιλάει στὴν συνέλευση τῶν ἑταίρων της καὶ ἔχει νὰ κρίνει κάτι ἀπὸ τὸ Βυζάντιο· σημειώνω ὅτι οἱ Συνελεύσεις τῆς Ἑταιρίας ἐγίνονταν τότε ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη. Ἰδοὺ τὰ λόγια του, καταχωρισμένα στὰ Πρακτικά: «Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἀλληλένδετος σχεδόν, καὶ μακροτάτη σειρὰ πράξεων μωρῶν, καὶ αἰσχρῶν διαιτοτήτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον μετεμφυτευθέντος Ρωμαϊκοῦ Κράτους. Εἶναι στηλογραφία ἐπονείδιστος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων».

Τὸ νὰ λέγονται αὐτὰ ἀπὸ ἕνα βῆμα ἐπίσημο, περίοπτο, πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ στοχασθοῦμε ὅτι κάτι δὲν βλέπουμε καλὰ ὡς πρὸς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὡρίμασε ἡ ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση στοὺς καιρούς μας. Ἂν ὅμως προσθέσουμε τὸ ὄνομα τοῦ Προέδρου αὐτοῦ, τότε θὰ καταλάβουμε ὅτι δὲν καταλαβαίνουμε πολλὰ πράγματα. Εἶναι ὁ Ἰακωβάκης Ρίζος Νερουλός. Ὁ πιὸ τυπικὸς

ἐκπρόσωπος τοῦ Φαναριοῦ στὴν Ἑλλάδα, μεταχειρίζεται αὐτὲς τὶς ἐκφράσεις, ἀντιμετωπίζοντας τὸ Βυζάντιο.

Πέντε χρόνια ἐνωρίτερα, ἕνας ἄλλος ἐκπρόσωπος τοῦ Φαναριοῦ, ἀπὸ τὰ πιὸ εὐγενικὰ θρέμματα τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν, δάσκαλος καὶ γραμματικὸς στὰ φαναριώτικα σπίτια (συνδεδεμένος μ' αὐτὰ μὲ κηδεστία), καὶ στὶς ἡγεμονικὲς αὐλές, ὁ Σπύρος Βαλέτας, ἔδειχνε κι ἐκεῖνος παρόμοια θέση τῶν φαινομένων. Σχολιάζοντας τὴν παλαιὰ βαθμιαία ἀποδυνάμωση τοῦ Βυζαντίου, ἔγραφε: «Ὅταν διοικῇ τὸ Κράτος ὁ οἰνοχόος, ὁ κλειδοῦχος, ὁ κατακομιστής, ὁ ἀρχιτρίκλινος, — ὁποίαν ἄλλην ἔκβασιν τῶν πραγμάτων δύναταί τις εὐλόγως νὰ περιμένῃ;». Βλέπουμε πάντοτε τὸν Γίββωνα ποὺ κατευθύνει ἐκεῖνα τὰ χρόνια τὴν φαναριώτικη σκέψη.

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε ὅμως νὰ κάνω καὶ ὅ,τι θὰ μπορούσαμε νὰ ὀνομάσουμε ἀντίστροφο ἔλεγχο. Ἀλέξανδρος Σοῦτσος. Εἶχε γνωρίσει καὶ εἶχε ἀγαπήσει τὸν στοχασμὸ τοῦ Βολταίρου, ἔφηβος ἀκόμη, διδασκόμενος ἀπὸ ἄλλους Φαναριῶτες συγγενεῖς του, στὰ ἀρχοντικὰ τῶν ἀκτῶν τοῦ Βοσπόρου· εἶχε μιμηθεῖ τὶς πιὸ ριζοτόμες σάτιρες τοῦ Βερανζέρου. Στὰ 1845, ὅταν πιὰ ἔχει ἀκουσθεῖ τὸ σύνθημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας, αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἀπολογηθεῖ γιατὶ σὲ ἕνα ἔργο του, ποὺ δημοσιεύει τότε, ἐκτείνεται ἰδιαίτερα στὰ βυζαντινὰ χρόνια: «Τὴν ἀπὸ συστάσεως μέχρι καταλύσεως τῆς ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας μεγάλην περίοδον ἀνέφερα διεξοδικώτερον ἴσως τοῦ δέοντος εἰς τὸ προκείμενον Ποιημάτιον, ἐπειδὴ ὅλοι σήμερον οἱ λόγιοι τοῦ περὶ τὰς Ἀθήνας συστρεφομένου ἐλαχίστου ἡμῶν Κράτους ἐξυμνοῦσι μόνον νίκας κατὰ Περσῶν καὶ Ἀκαδημίας Πλατώνων, ἀγνοοῦντες ἢ λησμονοῦντες τὴν μεταγενεστέραν δόξαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατορεύσαντος ἑλληνικοῦ ἔθνους». Ἡ σημαντικὴ αὐτὴ ἀρνητικὴ μαρτυρία, σημαντικὴ καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό της καὶ γιὰ τὸν μάρτυρα, θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ὁδηγήσει καλὰ πρὸς τὶς περαιτέρω ἐξελίξεις· ἀλλὰ στὸ μεταξὺ κάποια ἄλλα ὀνόματα μᾶς περιμένουν.

Δὲν εἶναι ὀλίγα τὰ τεκμήρια τοῦ γιββωνισμοῦ ὅσα θὰ μπορούσαμε νὰ προσκομίσουμε ἀπὸ τὸν χῶρο ὁ ὁποῖος μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ· ὅμως ὀλίγα θὰ ἀναφέρω. Ἄλλοι μάρτυρες θὰ κληθοῦν ἐπειδὴ εἶναι πάρα πολὺ χαρακτηριστικοί· ἄλλοι γιὰ τὴν ἀτομική τους βαρύτητα, τὴν συμβολική τους ἀξία. Μὰ καὶ ἕνας θεωρητικὸς τῆς ἱ-

στορίας, ὁ ὁποῖος ἔδρασε σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἀφανὴς σήμερα, ἴσως ὄχι ἀδίκως, καλὸ εἶναι νὰ μᾶς σταματήσει μία στιγμή: οἱ ἀφανεῖς προσφέρουν τοῦτο τὸ σημαντικό, ὅτι ἐκφράζουν τοὺς μέσους ὅρους· μὲ τὸ νὰ ἔχουν μικρὴ προσωπικότητα οἱ ἴδιοι ἀφομοιώνουν εὔκολα καὶ διατυπώνουν κάποιες καθιερωμένες ἀπόψεις τῆς κάθε ἐποχῆς, αὐτὲς ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν κανονικὰ περισσότερο ἀπὸ τὶς αἰχμές. Γράφει ὁ Γεώργιος Πεντάδης Δάρδαρης, στὰ 1842: «Ἡ ἄνοια, αἱ θεολογικαὶ ἔριδες, ἡ ἔχθρα τοῦ Πάπα Ρώμης καὶ προπάντων ἡ ἀνανδρία καὶ ἠθικὴ τῶν πλείστων Αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου διαφθορά, ἐπέφερον τὴν πτῶσιν τῆς Αὐτοκρατορίας».

Τώρα περνάω σὲ πρόσωπα ἢ πιὸ γνωστὰ ἢ πιὸ χαρακτηριστικά, γιὰ τὴν θέση τους μέσα στὴν δομὴ τοῦ συλλογικοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νὰ προσέξουμε σ' αὐτοὺς ὅλους, εἶναι τὸ ὁρμητικὸ πνεῦμα ποὺ ἐκδηλώνεται μέσα στὰ κείμενά τους, καὶ ὁ ὁρμητικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο διατυπώνεται: ὁ ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς ἐρικνώθηκε, ἀλλὰ κρατώντας ὑψηλὰ τὴν τιμὴ τῶν ὅπλων. Ἴσως ὅμως ταιριάζει νὰ ἀρχίσουμε τὰ παραθέματα ἀπὸ ἕνα ἀνώνυμο κείμενο, καὶ γιατὶ ἔτσι ἀνώνυμο, δημοσιευμένο στὸ καλύτερο περιοδικὸ τῆς ἐποχῆς, φαίνεται σὰν νὰ παρουσιάζει ἀπόψεις ὑπερατομικές, καὶ γιατὶ θέτει τὸ ζήτημα σὲ εὐρύτατη ἔκταση: «Ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς ἡμέραν παρ' ἡμέραν ἐξαλείφει ἀπὸ τὸ ὡραῖον σῶμα της τὰ τελευταῖα ταῦτα διεφθαρμένων χρόνων ἴχνη, καὶ πρὸς τοὺς ὀλίγους τῶν βυζαντινῶν ἰδεῶν ὀπαδοὺς ἀπευθύνει τοὺς λόγους τούτους: ἂν θέλετε, ὦ μικρόνοες, ν' ἀντισταθῆτε εἰς τὸ μέγα τῆς Δύσεως κῦμα, πρέπει ν' ἀνεγείρετε, περὶ τὴν Ἑλλάδα, τῆς Κίνας τὸ περιτείχισμα: πρέπει νὰ καταργήσετε ὅλους τοὺς νόμους ὅσοι ἔγιναν ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς ἀναγεννήσεώς μου, καθότι εἰς ὅλους ἐμφωλεύει τῆς Δύσεως ὁ σκώληξ· πρέπει εἰς τὰ σχολεῖα ν' ἀντικαταστήσετε τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Δημοσθένη διὰ τῆς Βυζαντίδος· πρέπει ἕως καὶ αὐτὸν τῆς Δύσεως τὸν ἱματισμὸν ν' ἀπεκδυθῆτε, καθότι εἰς τὰς πτυχὰς αὐτοῦ κρύπτονται τῆς Δύσεως αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἀναμνήσεις».

Σχόλια: Πρῶτα, γιὰ νὰ κατασιγάσω τὴν περιέργειά σας, σᾶς πληροφορῶ ὅτι σήμερα μᾶς εἶναι γνωστὸ τὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη: εἶναι ὁ Μάρκος Ρενιέρης· στὰ εἴκοσι ἑπτά του χρόνια, ὁ μεθαυριανὸς Διοικητὴς τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης, δημοσιεύει τὸ κείμενο τοῦτο, ποὺ τιτλοφορεῖται «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς: Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;» Ὅσο

γιὰ τὸ σκῶμμα του σχετικὰ μὲ τὴν Βυζαντίδα, ἂς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἀνάλογα πράγματα ὑποστηρίχθηκαν στοὺς καιρούς μας, ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴν μὲ ἀπόλυτη ἐμβρίθεια.

Συνεχίζω μὲ ἄλλους. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης θὰ μᾶς συνοδεύσει σὲ ὅλη μας τὴν περιδιάβαση, τελευταία ἡγετικὴ μορφὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Κάθε τόσο ξαναβρίσκουμε τὸ ὀνομά του, σταθερὰ πάντοτε δεμένο μὲ τὸ κίνημα αὐτό. Ὁ Νικόλαος Σαρίπολος, φυσικὰ ὁ πρεσβύτερος· ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης, ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες μορφὲς τῆς δημοσιογραφίας, ἰδίως στὰ ὀθωνικὰ χρόνια. Ἀκόμη θὰ ἀνέφερα τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ. Δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἱεραρχηθοῦν τὰ πρόσωπα αὐτά, οὔτε θὰ εἶχε νόημα μιὰ τέτοια προσπάθεια· ὡστόσο τὸν ἐξαίρω γιὰ τὴν μακρὰ καὶ ἐπίμονη παρουσία του καὶ συνέπεια μέσα στὴν γραμμὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ γιὰ τοὺς ἐπίσημους τίτλους μὲ τοὺς ὁποίους τὸν περιέβαλε ἡ ἑλληνικὴ Πολιτεία. Ὁ Μιχαὴλ Ποτλῆς, πανεπιστημιακὸς καθηγητὴς καὶ αὐτός. Γενικά, ἀξίζει νὰ τονίσει κανεὶς μὲ πόσην αὐθεντία ἐμφανίζονται οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς μάρτυρες τοὺς ὁποίους καλοῦμε στὸ κεφάλαιο αὐτό: δὲν εἶναι λοξοὶ καὶ παραστρατημένοι· εἶναι ἀπὸ τὰ κύρια στελέχη τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τοῦ καιροῦ τους.

Ἡ θεωρητικὴ τοποθέτηση τοῦ Κουμανούδη ἐμφανίζεται ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς, ὅταν στὰ 1845 δημοσιεύει ἕνα φυλλάδιο τιτλοφορημένο «Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τὴν σήμερον». Τὸ νόημα τῆς πραγματείας ἀνήκει κι αὐτὸ στὴν γραμμὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ: οἱ Ἕλληνες πηγαίνοντας στὴν Δύση ξαναβρίσκουν τὸν ἑλληνισμὸ ἐκεῖ ὅπου μπόρεσε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἐλεύθερος καὶ νὰ ἀκτινοβολήσει· «καὶ εἶναι ἤδη καιρὸς νὰ συνίδῃ ὅλον τὸ ἔθνος ταύτην τὴν ἀλήθειαν, ὅσον ἔνεστι, διὰ νὰ ποτίζεται μὲ περισσοτέραν ἐμπιστοσύνην τὰ νάματα τῆς ὅλης εὐρωπαϊκῆς σοφίας, ὡς πηγάσαντα ἐξ ἑλληνικῆς γῆς, καὶ διὰ τοῦτο προσφορώτατα εἰς τὸν ὀργανισμὸν ἡμῶν καθὸ Ἑλλήνων».

Ὡστόσο ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν τουλάχιστον δύο ἄλλοι κοινοὶ τόποι τοῦ κινήματος τῶν ὁποίων ὑποτύπωση μποροῦμε νὰ ἀνιχνεύσουμε καὶ μέσα στοῦ Κουμανούδη τὰ κείμενα. Ὁ ἕνας εἶναι ὅτι ὁ ἑλληνισμὸς σὲ κάποια στιγμὴ ἔπαυσε νὰ φαίνεται μέσα στὸν χῶρο τῆς ἱστορίας, καὶ κατόπιν ἐξαναφανερώθηκε μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ ἄλλος εἶναι ὅτι στὰ βυζαντινὰ χρόνια ἔζησε ἕνα ἔθνος

ἑλληνικό, ποὺ διαστέλλεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου· διαστέλλεται, δηλαδή, τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Τοῦ πρώτου κοινοῦ τόπου συστατικὰ θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε στὸν Ρίζο Νερουλό, λίγο πρίν, ἀλλὰ καὶ στὸν Σαρίπολο λίγο ὕστερα· ἔτσι ἐκδηλώνεται ὁ τελευταῖος αὐτός, σὲ ἐναρκτήριο ἀκαδημαϊκὸ λόγο του στὰ 1848: «ἡμεῖς», σᾶς μεταφέρω τὴν φράση του ἀποσπασματικά, «γεφυροῦντες»...«τὰ δύο διεστῶτα, καὶ ἀποστρέφοντες τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀνὰ μέσον χάσματος», καὶ τὰ λοιπά. Τοῦ δευτέρου, τοῦ ὁποίου ἰχνάρια θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουμε καὶ στὸν νεαρὸ Παπαρρηγόπουλο, πρὶν ὡριμάσει ἡ ἱστορική του θεώρηση, τὴν σαφέστερη διατύπωση μᾶς τὴν δίνει, πολὺ ἀργότερα, ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας· ὅμως αὐτὸ εἶναι ἄλλη ὑπόθεση, στὴν ὁποία θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπανέλθει σὲ ἄλλη εὐκαιρία.

Ἔτσι ἐπανέρχομαι τώρα στὸν Κουμανούδη. Στὰ 1853, ἔχει διορισθεῖ πιὰ κι ἐκεῖνος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, καὶ ἐκφωνεῖ τὸν ἐτήσιο Πανηγυρικὸ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἡ ἡμερομηνία εἶναι 20 Μαΐου τοῦ 1853. Τὴν ἡμέρα ἐκείνην ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος θυμᾶται τὴν Ἅλωση, τὶς συνέπειές της, τὴν μακρὰ δουλεία, πανηγυρίζει τὴν ἀνάσταση τοῦ Γένους. Ὁ Κουμανούδης, ἀγνοεῖ τὴν συνάντηση τῶν ἐπετείων. Ἄλλα σκέπτεται: «Δὲν ἠγέρθη τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, ζωὴν ἔχον ἀληθινήν, εἰμὴ ἀφοῦ, καὶ τῆς μεγίστης συμφορᾶς ἐπελθούσης, τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τοῦ Βυζαντίου, ἀνεγεννήθησαν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν τῇ Δύσει». Καὶ χωρὶς νὰ ἐκφωνεῖ τὶς παρατηρήσεις τὶς ὁποῖες θὰ σᾶς διαβάσω τώρα, σχολιάζει τὰ δικά του τὰ λόγια: «Πολλοὶ εἶναι οἱ ἱστορικοὶ λόγοι, οἵτινες μᾶς πείθουσιν, οὕτω νὰ θεωρῶμεν τὴν Βυζαντινὴν ἐποχήν. Ἄλλοι, γνωρίζομεν, ἄλλα δοξάζουσι καὶ νεωστὶ ἐξήνεγκον εἰς τὸ μέσον τὰς ἰδέας των. Κατ' αὐτοὺς οὐδὲν σχεδὸν κακὸν ἐνέσκηψεν εἰς τὸν πολύτλαν ἕλληνα λαὸν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἀλλ' ἀπὸ ἀτελεστέρων εἰς τελειοτέρας μεταμορφώσεις εὐτυχῶς μεταβαίνων, αἴφνης ἔπεσεν εἰς τὴν δουλείαν τῶν ὀρδίων τῆς ἀνάνδρου Ἀσίας! Ἡμεῖς προτιμῶμεν ν' ἀποφεύγωμεν τὰ παράδοξα ταῦτα καὶ νὰ συντασσώμεθα μετὰ τῶν ὀπαδῶν τῆς παλαιᾶς τῶν ἱστορικῶν σχολῆς». Ἡ ἐπιστημονικὴ ὀρθοδοξία, δηλαδή, γιὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸ διδάσκαλο, ἐκείνην τὴν ὥραν, εἶναι νὰ ἀποκλείεται ἡ μεσαιωνικὴ Αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν δόξα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Σᾶς θυμίζω ὅτι τὸν

ἴδιο ἐκεῖνον χρόνο, Φεβρουάριο μήνα, παρουσιάζει ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος τὴν πρώτη μορφὴ τῆς Ἱστορίας του, μὲ τὸν τίτλο «Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους», ὅπου διαγράφεται τὸ τρίσημο σχῆμα τῆς ἐθνικῆς μας ἱστορίας, ἀλλὰ ἡ πολεμικὴ τοῦ Κουμανούδη δὲν στρέφεται ἐδῶ ἐναντίον του ἀποκλειστικά.

Σᾶς ἀνέφερα ὅμως τὸν Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδη καὶ τὸν Μιχαὴλ Ποτλῆ· ἡ χρονικὴ τάξη τὴν ὁποία ἀκολουθῶ μερικά, τοὺς φέρνει τώρα ἐδῶ. Στὰ 1857, γράφει στὴν ἐφημερίδα του, τὴν Ἀθηνᾶ, ὁ Ἀντωνιάδης γιὰ τοὺς Βυζαντινούς, πολὺ ἁπλᾶ: «Ἐγὼ νομίζω ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἦσαν προωρισμένοι νὰ εὐνουχίσουν τὸν ἀνθρώπινον νοῦν». Στὰ 1859, ὁ Ποτλῆς, πάλι σὲ ἀκαδημαϊκὸ ἐναρκτήριο, παρατηρεῖ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔχουν γράψει πονήματα περὶ Ἐκκλησιστικοῦ Δικαίου καὶ συνεχίζει: «Ἀλλὰ τὴν πρώτην ταύτην ἔκπληξιν ἡμῶν θέλει διαδεχθῆ ἄλλη ἔτι μεγαλυτέρα, ὅταν τὴν ἱστορίαν ἐξετάζοντες, καὶ τὰ περισωθέντα εἰς ἡμᾶς λείψανα τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας ἀναδιφῶντες, πληροφορηθῶμεν ὅτι τὸ ἐλάττωμα τοῦτο τῶν Βυζαντινῶν δὲν περιορίζεται εἰς μόνον τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον»...«ἀλλ' ὅτι»...«οὐδεμία ἐπιστημονικὴ ἐπίδοσις καὶ ἐνέργεια ἀναφαίνεται καθ' ὅλην τὴν μακρὰν ταύτην περίοδον. Ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, νοῦς στεῖρος καὶ ἄγονος, μάθησις ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀτελής, συνήθως δὲ ἐπιπόλαιος, ἐπὶ πᾶσι δέ, ἔλλειψις κρίσεως, μεθόδου καὶ καλλιτεχνίας εἶναι ὁ ἐν γένει χαρακτὴρ τῶν Βυζαντινῶν καθ' ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τῆς ἐπιστήμης εἰς οὓς ἐπεδόθησαν».

Κλείνω τὸ μέρος τοῦτο τῆς ὁμιλίας μας μὲ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ· εἶχε λόγους προσωπικῆς ἀντιδικίας μὲ τοὺς Παπαρρηγόπουλους, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει. Ἄλλωστε, γιὰ νὰ ἀφήσουμε παλαιότερες αἰχμές του ἐναντίον τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ὁπωσδήποτε ἄσχετες ἀπὸ τὰ θέματα τοῦ Παπαρρηγοπούλου, σημειώνω, γιὰ τὴν γενικότητά της καὶ γιὰ τὸν ἐπίσημο χαρακτήρα τῆς στιγμῆς καὶ τοῦ τόπου ὅπου ἀκούσθηκε, μία δήλωσή του στὴν Ἐθνοσυνέλευση τὸ 1864· θὰ δοῦμε, συνεχίζοντας, ὅτι περισσότερο ἀπὸ δέκα χρόνια ἐνωρίτερα εἶχε κιόλας χρησιμοποιηθεῖ ὑπεύθυνα, ἀπὸ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο, ὁ ὅρος «ἑλληνοχριστιανικός». Ἡ δήλωση τοῦ Καλλιγᾶ εἶναι κοφτή, ὅπως συχνὰ εἶταν ὁ λόγος του: «Ποτὲ τὸ ἔθνος τὸ ἑλληνικὸν δὲν ἀνέμιξε θρησκείαν καὶ πολιτείαν». Ὀλίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1868, ἐξ ἀφορμῆς πιὰ τοῦ ἐθνικοῦ ἱστοριογράφου, θὰ καταδικάσει

τὸ Βυζάντιο, στὸ σύνολό του: «Δύο τινὰ στοιχεῖα πρωτεύουν ἐν τῇ βυζαντινῇ κοινωνίᾳ, ἀμφότερα ὀλέθρια καὶ καταστρεπτικά», καὶ τὰ ὀνοματίζει: εἶναι «ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ στρατοκρατία». Τὸ 1868, λοιπόν, μποροῦσε ἕνας ἄνθρωπος καθιερωμένος ἐπίσημα, νὰ μιλάει μὲ τέτοιο τρόπο γιὰ τὸ Βυζάντιο.

Ὅμως τώρα πρέπει νὰ κάνουμε λίγο πίσω, νὰ ξαναπᾶμε στὰ μισὰ τοῦ αἰώνα, καὶ νὰ ἀπαντήσουμε ὅ,τι ὀνόμασα πρὶν τὸ «νέο κύμα», μία καινούρια διάθεση, μία κανούρια στάση, ἀπέναντι στὰ φαινόμενα αὐτά. Μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ ληξιαρχικὴ πράξη τῆς Μεγάλης Ἰδέας τοποθετεῖται στὰ 1844· στὸ μεταξύ, πάντως, ἔχουμε ἕνα χρήσιμο δριο κρατούμενο: ἀφοῦ, ἀπὸ τὴν πλευρὰ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, καίρια σημασία ἔχει ἡ τοποθέτηση τῶν λογίων ἀπέναντι στὴν Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, ἐπόμενο εἶναι, τὸ κήρυγμα τῆς Μεγάλης Ἰδέας νὰ προκαλέσει μεταβολὴ τῆς προοπτικῆς σχετικὰ μὲ τὸ Βυζάντιο. Ἄλλωστε, ὅπως συμβαίνει κανονικὰ σὲ τέτοιες περιπτώσεις, τὸ νέο σύνθημα δημιουργεῖ καταστάσεις νέες, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖται ἀπὸ καταστάσεις ποὺ προϋπάρχουν σὲ μορφὴ περισσότερο ἢ ὀλιγότερο λανθάνουσα· ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ ὅσα θὰ ποῦμε, συνεχίζοντας, γιὰ τὸν δρο ἑλληνοχριστιανικός.

Ἐκεῖνα τὰ χρόνια ἀκριβῶς, 44, 45, 46 εἶχαν ἐρίσει δίαια ὁ Γ. Γ. Παππαδόπουλος μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Παπαρρηγόπουλο, στὴν διεκδίκηση μιᾶς γυμνασιακῆς ἕδρας Ἱστορίας. Σημειώνω ὅτι ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ἐπίσης πολὺ ἀξιόλογο πρόσωπο· παρουσίασε ποικίλη πνευματικὴ δράση, καὶ ἀπέθανε, τὸ 1873, σὲ ἡλικία πενήντα τεσσάρων ἐτῶν, θύμα, ἴσως, τῶν ἀρχομένων μακεδονικῶν ἀγώνων. Ὁ Παππαδόπουλος εἶναι ἀπὸ τοὺς πρώτους ἱστοριογράφους ποὺ βλέπουν τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς Μεγάλης Ἰδέας· πολὺ ἀξιόλογα καὶ χαρακτηριστικὰ φαίνονται τὰ ὅσα γράφει στὰ 1845, ἀναφερόμενος στὴν ἑλληνικὴ στάση ἀπέναντι στὸ Βυζάντιο: τὸ καινούριο κύμα. Ἰδοὺ ἡ διατύπωσή του: «Ὡς πρὸς τὴν μέσην ἱστορίαν, ἡ βυζαντινὴ εἶναι ἀξιόλογος, οὐ μόνον διὰ τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς εἰς τὴν Δύσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐν αὐτῇ πολιτικὰ συμβάντα. Ἡμεῖς δὲ ἰδίως καὶ ὡς ἱστορίαν προγονικοῦ θρόνου, πρὸς τὸν ὁποῖον αἱ ἐθνικαὶ συμπάθειαι φέρουσιν ἡμᾶς, καὶ μετὰ τοῦ ὁποίου συνδέεται ἡ νεωτέρα ἱστορία, πρέπει νὰ διδασκώμεθα αὐτήν

καὶ ἐκτενέστερον καὶ μὲ τρόπον διάφορον ἢ οἱ Δυτικοί». Ἔχουμε νὰ προσέξουμε ἐδῶ ὅτι τὸ Βυζάντιο δὲν τοποθετεῖται ἀποκλειστικὰ μέσα στὸν χῶρο τῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ προβάλλεται ἀλληλένδετο μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἐθνικὴ συνείδηση καὶ τὸ λαγάρισμά της. Φυσικά, ὅλη αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀπαιτεῖ καὶ τὴν προσφορὰ τοῦ χρόνου· ἂν ὁ Παππαδόπουλος μοιάζει νὰ ξέρει ποῦ πορεύεται, ὁ Παπαρρηγόπουλος δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἀκόμη ξεκαθαρίσει τὴν σκέψη του: ἡ τοποθέτησή του, στὰ 1846, πλησιάζει πολὺ μὲ τὴν ἄποψη τὴν ὁποία διείδαμε, τὸ 1845, νὰ φεγγρίζει στὸ ἔργο τοῦ Κουμανούδη. Ἔτσι, ἀπαντάει μὲ τὰ ἀκόλουθα λόγια στὸν Παππαδόπουλο: «Τὴν μέσην ἑλληνικὴν ἱστορίαν ἀποτελεῖ ἡ μέση ἑλληνικὴ ἱστορία»...«οὐσιωδέστατα δὲ διακρίνεται» αὐτή, κατὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο πάντοτε, «ἀπὸ τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας». Διαστολὴ τῶν δύο ἐννοιῶν, ἡ ὁποία θὰ διατυπωθεῖ ἀργότερα πολὺ πιὸ ἔντονα ἀπὸ ἄλλους, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Σάθα· ὅμως ἐδῶ, σ' αὐτήν, ἀκριβῶς, τὴν πρώιμη περίοδο, τὸ ζήτημα τῶν αὐτοχθόνων καὶ τῶν ἑτεροχθόνων, ἴσως νὰ συντελεῖ κι ἐκεῖνο στὴν δημιουργία τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, μὲ τρόπο ἀσυνήθιστο: «Ἕλληνες καὶ Ἑλλαδῖται», θὰ τιτλοφορήσει ἀργότερα ἕνα ποίημά του ὁ Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης Σκυλίτσης.

Ἀλλὰ σᾶς εἶπα πρὶν ὅτι ὅσο κι ἂν εἶναι πολὺ φυσικὸ νὰ κτυπάει ὁ Κουμανούδης τὴν Ἱστορία τοῦ Παπαρρηγόπουλου στὰ 1853, πάντως, ἔχει καὶ ἄλλα στὸν νοῦ του: ἔχουμε καὶ τὸν Σκαρλάτο Βυζάντιο. Παρὰ τὸ ἐπίσημο τοῦτο ὄνομα, Σκαρλάτος, τὸ ἰδιαζόντως φαναριώτικο, παρὰ τὸ ἐπώνυμο Βυζάντιος, ποὺ ἁπλῶς, φυσικά, ἐκφράζει τὸν τόπο ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, μὲ τοὺς τρεῖς χονδροὺς τόμους τοὺς ὁποίους ἀφιέρωσε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Βυζάντιος ἐμφανίζεται ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Βυζαντίου. Οἱ ἀντίπαλοί του ἔλεγαν ὅτι μικρὸς εἶχε χρηματίσει παραμάγειρας στὸ Φανάρι· αὐτὴ θὰ εἶταν, πραγματικά, ἡ σχέση του μὲ τὴν ὅλην αὐτὴν ὑπόθεση. Στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου του αὐτοῦ «Ἡ Κωνσταντινούπολις», στὰ 1851, γράφει ὁ Βυζάντιος ὅτι «ἡ ἱστορία τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς» ἀποτελεῖ «μέρος ἀναπόσπαστον καὶ οὐσιωδέστατον τῆς καθόλου ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας». Στὴν συνέχεια ἐκθέτει τὴν κατάσταση, ὅπως τὴν βλέπει· σᾶς μεταφέρω, ἀποσπασματικά, τὸ σχετικὸ κείμενο: «Τὰ δὲ ἡμέτερα»...«οἱ πλεῖστοι»... «ἢ τὰ παρεξηγοῦσιν, ἢ τὰ καταγελῶσιν»...«Τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐπιπο-

λαιότητος καὶ ὑπεροψίας μετεδόθη καὶ εἰς ἡμᾶς, καὶ πολλοὶ νομίζουσιν ἑαυτοὺς Μοντεσκίους καὶ Γίββωνας, ἐάν, φυλλολογοῦντες ἐπιτροχάδην τὴν βυζαντινὴν ἱστορίαν, ἀντὶ νὰ σπουδάσωσιν, ὡς ἐκεῖνοι, μυκτηρίσωσι μόνον κατὰ μίμησιν ἐκείνων, τὰ τότε πρόσωπα καὶ ἔθιμα, ἐν ᾧ ἔπρεπεν»...«νὰ μεγαλύνωσι»...«πᾶν ὅ,τι λαμπρὸν καὶ ἐπαινετὸν καὶ γενναῖον· καὶ τὰ τοιαῦτα εἶν' ἀσυγκρίτως πλειότερα παρὰ τἀναντία, καθὼς δύναται πᾶς τις νὰ πληροφορηθῇ, ἀπαθῶς ἀνελίττων καὶ ἀπροκαταλήπτως τὴν Βυζαντίδα».

Αὐτά, λοιπόν, τὸ 1851· τὸ 1852 ἔχουμε τὴν ἔκδοση τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ τὸν Σπ. Ζαμπέλιο, μὲ τὰ πάρα πολὺ ἐκτεταμένα καὶ ἀναλυτὰ Προλεγόμενα, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν μελέτη τῆς παιδείας μας. Ὁ Ζαμπέλιος διαρθρώνει σὲ τρεῖς περιόδους τὴν ἱστορία μας τὴν ὥρα ὁπού ὁ Παπαρρηγόπουλος δὲν ἔχει ἀκόμη ἐκφρασθεῖ σχετικά. Στὰ 1852· τρεῖς περιόδους. Αὐτὸ εἶναι κάτι καινούριο: ὡς τώρα εἴχαμε δύο περιόδους καὶ ἕνα μεγάλο κενό· ὁ Ζαμπέλιος δέχεται τρεῖς, καὶ τὶς ἀναλύει. Κρατῶ ἀπὸ τὴν ἀνάλυσή του τὰ σχετικὰ μὲ τὴν δεύτερη, ἐκείνην ποὺ καθορίζει τὶς σημερινὲς ἀναζητήσεις μας: «Ἡ δευτέρα καὶ μέση περίοδος», γράφει ὁ Ζαμπέλιος, «ὑπερεχόντως τῶν ἄλλων ἐμπεριέχει τὸ νῆμα τῆς ἑνότητος καὶ ὁλομελείας, τὸν κρύφιον λόγον τὸν συνδυάζοντα τὴν ἀρχαίαν μετὰ τῆς ἐνεστώσης κοινωνίας». Δηλαδή, ἐπάγεται, «ὁ Μεσαίων εἶναι ὁ μέσος οὐσιωδέστατος κρίκος ὁ συναρμολογῶν λογικῶς καὶ φιλοσοφικῶς τὰ προηγούμενα μετὰ τῶν ἑπομένων». Ἡ αἴσθηση καὶ ὁ λόγος γιὰ τὴν ἑνότητα, αἴσθηση καὶ λόγος ποὺ ξαναβρίσκουμε ἀργότερα ἐπανειλημμένα κάτω ἀπὸ τὴν γραφίδα τοῦ Παπαρρηγόπουλου· τὰ ἀκούσατε τώρα ἀπὸ τὸν Σπύρο Ζαμπέλιο: εἶναι ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς γραμμῆς, καὶ κατὰ τοῦτο μᾶς ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα ἐδῶ ὅπου τὰ βρίσκουμε τώρα.

Ὡστόσο, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε ὅτι στὶς διελίξεις αὐτές, οἱ ὁποῖες μοιάζουν ἐξαρτημένες ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς μόνου αἰτίου ποὺ νὰ ἑρμηνεύει τόσο σύνθετα φαινόμενα, προερχόμενα ἀπὸ τόσο σύνθετες ἀποθέσεις μέσα στὴν ψυχὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀποτελεῖ ἕνα σφάλμα τεχνικό: ὅπου ἔχουμε τέτοιες διαμορφώσεις, πρέπει νὰ ἀναζητοῦμε αἴτια πολλαπλά. Ἔτσι, στὴν περίπτωση αὐτήν, ὑπάρχει πρώτιστα ἡ ἴδια ἡ ὁρμὴ τοῦ Εἰκοσιένα, γιὰ νὰ μὴν

ἀναφερθοῦμε στοῦ Ρήγα τὸ κήρυγμα· ἡ ὁρμὴ τοῦ Εἰκοσιένα, ὅπως, ὡραῖα, τὴν ἐξέφρασε ὁ Κωλέττης στὸν λόγο του στὴν Ἐθνοσυνέλευση τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1844. Ἔχουμε ὅμως καὶ ἄλλα περιστατικὰ τῆς ἴδιας ἐποχῆς: ὁ Παπαρρηγόπουλος στὶς συζητήσεις του μὲ τὸν Παππαδόπουλο, 1845 - 1846, τονίζει ὅτι στὴν Δύση ἔχουν ἀρχίσει νὰ μελετοῦν τὸν ἑλληνικὸ Μεσαίωνα: μνημονεύει τὸν Buchon καὶ ἄλλους. Σωστὰ τὸ λέει ὁ ἐθνικὸς ἱστοριογράφος· κι ἀκόμη πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι εἶταν τότε, στὴν Δύση, ἡ στιγμὴ τῆς μεγάλης ρωμαντικῆς ἱστοριογραφίας: ἀπὸ ὅ,τι εἶταν μέσα στὸν χῶρο τοῦ Διαφωτισμοῦ μία προσπάθεια γιὰ τὴν γνωριμία μὲ τὸ παρελθόν, ἀρχίζει τώρα νὰ γίνεται μία προσπάθεια γιὰ τὴν δημιουργία τοῦ μέλλοντος. Σημειώνω: Guizot στὰ 1830 (Histoire de la civilsation française) κατὰ πολλὰ ἐμπνευστὴς τῆς κοσμοθεωρία τοῦ Παπαρρηγόπουλου· Michelet, 1833 - 1844, (Ἱστορία τῆς Γαλλίας), μὲ τὴν ἰσχυρὴ λειτουργική του ἐπίδραση ἐπάνω στὸν δικό μας ἱστοριογράφο· θυμίζω ἀκόμη τὸν Γερμανὸ Ranke, 1839 - 1847, τὸν Βρεταννὸ Μακώλεϋ, 1848 - 1861, στῶν ὁποίων τὰ περίδοξα ὀνόματα θὰ μποροῦσαν νὰ προστεθοῦν πολλὰ ἄλλα, ὀλιγότερο ἐπίσημα. Αὐτοδίδακτος ὁ Παπαρρηγόπουλος, θὰ ἔχει, γιὰ τοῦτο, τὴν τύχη νὰ βρεθεῖ πολὺ γλήγορα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἔργα τῶν μεγάλων του διδασκάλων.

Ὕστερα, δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε καὶ κάτι ἄλλο: τὴν ἔντονη χριστιανικὴ ἀνάπαλση τῶν χρόνων ἐκείνων στὴν Ἑλλάδα. Τὸν παλμὸ αὐτὸν δὲν τὸν ἐπροκάλεσε ἡ Πολιτεία, τὸν ἐνίσχυσε, ἀσφαλῶς, ἡ Πολιτεία, ἀλλὰ τὸν εἶδε νὰ σχηματίζεται μέσα στὸ ἐθνικὸ συλλογικὸ σῶμα. Ἡ Πολιτεία, ἐκείνην τὴν ὥρα, γύρω στὰ 1850, πλέον, σὰν γιὰ νὰ ἐξαγοράσει ὅλην ἐκείνην τὴν περιπέτεια γύρω στὸ αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας, καὶ νὰ κατανικήσει τὶς δυσπιστίες ποὺ εἶχαν προκύψει τότε, θέλει νὰ δείξει, νὰ φανεῖ, πῶς νὰ τὸ ποῦμε: θρησκευτικότερη καὶ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Ὅμως ἡ τροπὴ αὐτή, τῆς ὁποίας συνέπειες θὰ ἀναφέρω συνεχίζοντας, ἀνταποκρίνεται μὲ μία γενικὴ τάση τῆς κοινωνίας, ὀλίγο προγενέστερη, καὶ ἴσως σχετικὴ μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου στὴν Ἑλλάδα: ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος γράφει, τὸν Ἀπρίλιο ἢ Μάϊο τοῦ 1836, ὅτι «εἶναι σχεδὸν ἓν ἔτος, ἀφ' οὗ ἡ ἐπίδειξις τῆς θεοσεβείας ἔγινεν συρμὸς τῆς Ἑλλάδος, ἀφ' οὗ αἱ γονυκλισίαι καὶ νηστεῖαι μᾶς ἐπανῆλθον σῶαι, καὶ ὄχι μόνον οἱ Σταυροὶ τοῦ Σωτῆρος, ἀλλὰ καὶ οἱ πρὸς τὸν Σω-

τῆρα σταυροὶ καὶ μετάνοιαι εἶναι εἰς μεγίστην τιμήν».

Ἔτσι, ἀπὸ τὰ 1850 ὡς τὰ 1860 ἔχουμε ἕναν κραδασμὸ θρησκευτικὸ στὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος πρέπει ἐπίσης νὰ ἐνταχθεῖ μέσα στὴν ἀναζήτηση τοῦ Βυζαντίου, τοῦ θρησκευομένου Βυζαντίου. Τὸ φαινόμενο ἐκδηλώνεται ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές. Στὰ 1850 τὰ κηρύγματα τοῦ Παπουλάκου, μὲ τὴν τεράστια ἀπήχησή τους, τὰ ὁποῖα, πάντως, ἔχουν ἀπόλυτα λαϊκὴ ἀνταπόκριση. Στὰ '52 δικάζεται καὶ καταδικάζεται ὁ Ἰωνᾶς Κίνγκ γιὰ προσηλυτισμό, ἢ, ἀκριβέστερα, γιὰ προσβολὴ τῆς ὀρθοδοξίας· τὸν ἴδιο χρόνο ὁ Μακρυγιάννης ἔχει μυστικὲς ἐκλάμψεις καὶ συντυχαίνει μὲ τὸν Θεό· τὸν ἴδιο χρόνο βρίσκουμε, σὲ ὑπεύθυνο κείμενο, τὸν ὅρο «ἑλληνοχριστιανικὸς» ἀνιχνευόμενον πρώτη φορά. Νὰ σᾶς πῶ κιόλας ὅτι ὁ Στέφανος Κουμανούδης τὸν εἶχε ἐγγράψει στὴν συναγωγή του ἀπὸ κείμενο τοῦ 1854· ἐγὼ τὸ ἐσημείωσα σὲ κείμενο τοῦ Ζαμπέλιου, πολὺ χαρακτηριστικά, τὸ 1852. Χωρίς, λοιπόν, νὰ ξέρουμε πόσα χρόνια μπορεῖ νὰ εἶχε κυκλοφορήσει πρίν, προφορικά, προτοῦ γίνει ἡ καταγραφή του, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ λέξη αὐτή, τὴν ὁποία περιβάλουμε μὲ τὴν εὐλάβεια ποὺ ταιριάζει σὲ πανάρχαια παραδοσιακὰ φαινόμενα, ἀριθμεῖ ἡλικία 115 ἐτῶν. Ὡστόσο, συνεχίζω, πάντοτε μὲ τὸ 1852: τότε ἔχουμε τὰ προφητικὰ διαγγέλματα τοῦ Σεριφίου, ὑπόθεση πολὺ μεγάλη, μὲ πάρα πολλὲς προεκτάσεις· τὸν ἴδιο χρόνο πεθαίνει ὁ Κοσμᾶς Φλαμιάτος, στὴν φυλακή, ὅπου εἶταν ἔγκλειστος γιὰ τὶς θρησκευτικὲς ταραχὲς ποὺ εἶχε προκαλέσει. Στὰ 1853 πεθαίνει ὁ Καΐρης, καὶ αὐτὸς στὴν φυλακή, καταδικασμένος γιὰ τὴν θρησκευτική του διδασκαλία· τέτοιες πυκνότητες φαινομένων πρέπει νὰ τὶς προσέχουμε στὴν ἱστορία. Τὸ 1854, φυσικά, μὲ τὸν κριμαϊκὸ πόλεμο φουντώνει καὶ ἐκφράζεται ἀκατάσχετα τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα, μὲ τὸν προφητισμὸ καὶ τὸν ἀγαθαγγελισμό. Στὰ 1856, θὰ καταδικασθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ὁ Ἀνδρέας Λασκαράτος· τρία χρόνια μετά, δικάζεται ὁ Παναγιώτης Συνοδινός, γιὰ προσβολὴ τῆς θρησκείας. Μέσα σὲ δέκα χρόνια ἀναφέραμε ἀριθμὸν ἀξιόλογο ἀπὸ περιστατικὰ ποὺ ἔχουν ἐπίκεντρο τὴν θρησκευτικὴ ζωή, καί, ἀσφαλῶς, μὲ περισσότερη ἐπιμέλεια καὶ συστηματικὴ ἀναζήτηση, θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε καὶ ἄλλα.

Αὐτὴ εἶναι ἡ κατάσταση τῆς παιδείας, ὅταν, γύρω στὰ 1845, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἀποφασίζει νὰ γίνει ἱστοριογρά-

φος, σὲ ἡλικία 30 ἐτῶν. Περνοῦμε στὸ τρίτο σημεῖο τῆς ὁμιλίας μας. Πῶς μποροῦμε νὰ δοῦμε αὐτὸν τὸν νέο, τῶν 25, 28, 30 ἐτῶν καὶ πάρα πέρα, ὥσπου νὰ ξεκαθαρίσει ἡ πνευματικὴ μορφολογία του; Ἔχουμε μία μαρτυρία γι' αὐτόν, ἀπὸ τὸν καιρὸ ὁπού εἶταν μαθητὴς στὸ Λύκειο τῆς Ὀδησσοῦ· στὰ 1821, ἢ ἀμέσως ὕστερα. Τὸν θυμᾶται ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς καὶ τὸν περιγράφει «μικρὸν βαρυκέφαλον καὶ μᾶλλον δυσμαθὲς παιδίον». Ἂν σκεφθοῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος ὀλίγους μῆνες πρίν, αὐτὸ τὸ παιδὶ τῶν 6 χρόνων, εἶχε δεῖ ἐμπρὸς στὰ μάτια του νὰ σφάζουν τὸν πατέρα του, ἕναν ἀδελφό του, ἕναν θεῖο του, ἄλλους συγγενεῖς του, καταλαβαίνουμε τί βαθεῖς τραυματισμοὺς μποροῦσε νὰ φέρνει μαζί του πηγαίνοντας στὸ σχολεῖο. Ὡς τὰ γηρατιά του, δὲν θὰ ὑπάρξει ἕνα σταμάτημα τῆς μνήμης στὴν κατεύθυνση αὐτήν· ἔχουμε κάθε δίκαιο νὰ ἑρμηνεύουμε ὅλην τὴν μετέπειτα ζωή του ἀπὸ τὸ ἄγχος ποὺ ἐπροκλήθηκε στὴν ψυχή του, ἐμπρὸς στὸ φοβερὸ θέαμα ποὺ ἀντίκρυσε στὴν τρυφερὴ ἡλικία τῶν 6 ἐτῶν. Ὁ λόγος τοῦ Λουκιανοῦ, ὅτι ὁ ἱστορικὸς πρέπει νὰ εἶναι «ἄπολις», νὰ ζεῖ ἔξω ἀπὸ τὴν συναισθηματική του πραγματικότητα, εἶναι κάτι ἐντελῶς ἀκατανόητο γιὰ τὸν Παπαρρηγόπουλο. Κάθε φορὰ ποὺ τὸν βρίσκουμε νὰ γενικεύει γύρω στὸ θέμα τῆς ἱστορίας, γύρω στὴν δεοντολογία τὴν ἱστορική, πάντοτε διαπιστώνουμε ὅτι ἐπανέρχεται στὸ νόημα τὸ ἐθνικό.

Γνωρίζει τὶς δυσχέρειες τῆς ἱστοριογραφίας· ἀναγνωρίζει τοὺς κινδύνους «τῆς ἐθνικῆς ἐκείνης φιλοτιμίας ἥτις παρασύρει τοσάκις τὸν ἱστορικὸν εἰς τὸ νὰ παραστήσῃ τὸ ἴδιον ἔθνος ὡς τὸ πρώτιστον τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἐθνῶν». Καὶ ὅμως, μένει ἐκεῖθε ἀπὸ τὴν ψυχρή, ἀντικειμενική, θεώρηση τῶν γεγονότων: σὲ πολεμικὴ πρὸς ξένον ἐπιστήμονα γράφει, ἀναφορικὰ μὲ τὰ φαινόμενα αὐτά, «τὸ καθῆκον εἶναι διπλοῦν· ἐπιστημονικὸν ἅμα καὶ ἐθνικόν». Κι ἀκόμη, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, δὲν ἐδίσταζε, μὲ συνείδηση ὀφειλῆς ἐθνικῆς, νὰ ἐξαίρει ὅ,τι ὀνοματίζει 'ἐθνικὴ ἀλήθεια': «Ὅσον θὰ ἴσταμαι ὄρθιος, θὰ ἔρχωμαι ἐδῶ καὶ θὰ ὀρθοτομῶ τὸν λόγον τῆς ἐθνικῆς ἀληθείας». Ἀντίστοιχα, στὴν ἀρχὴ ἀκόμη τῆς συγγραφικῆς σταδιοδρομίας του, δηλαδὴ πρὶν ἀκόμη ἀρχίσει τὴν σύνταξη τῆς μεγάλης Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, εἶχε πεῖ καὶ εἶχε γράψει: «Ὅ,τι κυρίως ἐπιζητοῦμεν ἐν ταύταις ταῖς περὶ τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μελέταις ἡμῶν, εἶναι, τὸ ὁμολογοῦμεν, αὕτη τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικότη-

τος ἡ ἑνότης ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων». Καὶ ἐπάγεται: «Ἐν τῇ ἑνότητι ταύτῃ κεῖται ἅπαν τὸ μυστήριον τοῦ μέλλοντος ἡμῶν». Αὐτὴν τὴν ὑπερφαλάγγιση τῶν καθαρὰ ἐπιστημονικῶν ζητήσεων ἀπὸ ἄλλα, ἰσχυρότερα, πάθη, θὰ εἶχε ὑπόψη του ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, ὅταν, ἀρκετὰ ἀργότερα, ἐπέκρινε τὸν ἐθνικὸν ἱστοριογράφο ὅτι μεταχειριζόταν «μᾶλλον τὴν ἱστορίαν ὡς ἀποδεικτικὸν μέσον ἰδιαιτέρου θέματος».

Αὐτὴ ἡ ἐθνικὴ ἀλήθεια, αὐτὸ τὸ ἰδιαίτερο θέμα, εἶναι ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ ἀδιάκοπα σὲ ὅλες του τὶς ἐνέργειες: ἀπὸ τὴν δράση του πρέπει, γιὰ νὰ εἶναι ὁλοκληρωμένη, νὰ προκύψει μία διδασκαλία. Δὲν μποροῦσε νὰ διαχωρίσει στὴν συνείδησή του τὸ ἔργο τοῦ ἱστοριογράφου ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ διδάχου, τοῦ ἐθνικοῦ διδάχου. Καὶ πραγματικά, ἐπανειλημμένως στὰ δημοσιεύματά του ὅλα, στὸ συγγραφικό του ἔργο ὅλο, ἐπιμένει ἰδιαίτερα νὰ τονίζει τὸν διδακτικό τους χαρακτήρα. Στὰ μάτια του, ἔχει ἕναν σκοπό, μία ὑψηλὴ σκοπιμότητα, ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας· κατὰ τοῦτο δὲν θὰ ποῦμε ὅτι εἶναι πρωτότυπη ἡ θέση του σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια: εἶταν ὁ καθιερωμένος κανόνας γιὰ τὴν ἱστοριογραφία, ὅπως τὴν εἶχαν συλλάβει οἱ μεγάλοι ἱστοριογράφοι, οἱ ρωμαντικοί. «Χάριν τῶν πολλῶν», ἔχει ἀναγράψει στὸν τίτλο τῆς μεγάλης του Ἱστορίας· «πρὸς διδασκαλίαν τῶν παίδων», ἀλλοῦ, ἤ, ἀκόμη πιὸ χαρακτηριστικά, σὲ ἄλλο του δημοσίευμα, «πρὸς χρῆσιν τῆς ἁπανταχοῦ φιλίστορος ἑλληνικῆς νεολαίας». Ἀλλὰ γιὰ νὰ τὸν δοῦμε σαφέστερα, ἔχουμε καὶ ἄλλα τεκμήρια: μετέχει σὲ ἐκδόσεις περιοδικῶν, μὲ ἐθνικὸ ἢ διδακτικὸ ἐπίκεντρο· δύο φορές, στὰ 1837 καὶ στὰ 1858 μὲ 60, ἐπωμίζεται τὴν ἔκδοση ἐφημερίδας· ἀργότερα ἐλέχθηκε, στοὺς καιρούς του, ὅτι ἔγραφε τακτικὲς ἀνταποκρίσεις σὲ ἕνα ἑλληνικὸ φύλλο τοῦ ἐξωτερικοῦ. Καὶ ὕστερα ἀπὸ ὅλα αὐτά, καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἔπρεπε κάθε τόσο νὰ διαψεύδει μία φήμη ποὺ ξαναερχόταν κατὰ καιρούς, ὅτι ἤθελε ἢ ἐλογάριαζε νὰ πολιτευθεῖ.

Στὰ 1859, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ ἕνα ξένο δημοσίευμα, ἔγραφε στὴν ἐφημερίδα του: «Καιρὸς εἶναι ν' ἀσχοληθῶμεν ἡμεῖς αὐτοὶ εἰς τὸ νὰ προπαρασκευάσωμεν ἴδιον, ἐθνικόν, ἑλληνικὸν τοῦ ἱστορικοῦ ἡμῶν παρελθόντος μνημεῖον»...«Καιρὸς νὰ ἐπιστήσωμεν ἰδιάζουσαν εἰς τὴν μελέτην τῆς πατρίου ἡμῶν ἱστορίας προσοχήν»... «Νὰ συνταχθῇ ἀπὸ τοῦδε ἐκ τῶν ἐνόντων πλήρης τις ἱστορία τοῦ ἑλ-

ληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων». «Καιρὸς εἶναι». Αὐτὰ γράφονται Αὔγουστο τοῦ 1859· ἀκριβῶς ἕναν χρόνο πρίν, καθὼς λογαριάζω, ἐβεβαίωνε ὅτι «ἡ σύνταξις γενικῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀξίας τοῦ ὀνόματος τούτου, θέλει διὰ πολλοὺς λόγους βραδύνει ἔτι παρ' ἡμῖν». Ἕνα χρόνο ἀργότερα, Αὔγουστο τοῦ 1860, πρέπει νὰ ἔχει ἀρχίσει ἡ ἐκτύπωση τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. «Καιρὸς εἶναι»· νομίζω ὅτι ἔχει δίκιο, καὶ ὅτι ἡ ἔκφραση αὐτὴ εἶναι τὸ κλειδὶ ποὺ μᾶς εἰσάγει ὄχι μόνο στὸ πνεῦμα τοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ στοὺς λόγους τῆς ἐπιτυχίας του. Καιρὸς τοῦ λαλεῖν. Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος ἦρθε σὲ μιὰ στιγμὴ ὁπού ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση ἐζητοῦσε ἕναν συγκροτημένο κορμὸ ἱστορικῶν ἐθνικῶν θεωριῶν, μία γερὰ θεμελιωμένη συντήρηση, καὶ παρουσίασε μὲ τὴν μεγαλοφυΐα του καὶ μὲ τὰ συγγραφικά του προσόντα, αὐτὸ ποὺ τοῦ ἐζητοῦσε ἐκείνην τὴν ὥρα τὸ ἐθνικὸ συλλογικὸ σῶμα.

Ὅμως αὐτὰ τὰ λέω μὲ μία προοπτικὴ περισσότερο ἀπὸ ἑκατὸ ἐτῶν ἀναφορικὰ μὲ τὸ ξεκίνημα τῶν ἀντιστοίχων διαδικασιῶν. Τότε οἱ ἄνθρωποι ἔβλεπαν τὰ πράγματα μὲ δύο καὶ μὲ τρεῖς τρόπους διαφορετικούς: δὲν εἶχε ἀκόμη διαμορφωθεῖ μία ἐθιμοφροσύνη ἐθνική, αὐτή, ἀκριβῶς, τὴν ὁποία μᾶς ἐδίδαξε ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἔτσι βρίσκονται λόγιοι ποὺ τὸν ἀποδοκιμάζουν διαιότατα: ἡ ὑπόμνηση ἐνίων ἀπὸ τὶς περιπτώσεις αὐτές, θὰ ἀποτελέσει τὸ τέταρτο μέρος τῆς ὁμιλίας μας· εἶναι οἱ ἀναστολὲς τὶς ὁποῖες ἐπαρουσίασε μία μερίδα τῆς ἑλληνικῆς λογιοσύνης στὴν διδασκαλία τοῦ ἐθνικοῦ ἱστοριογράφου. Τὸ ἔργο του, τυπικὰ ἂς ποῦμε, τελειώνει στὰ 1876 ἢ 1877, μὲ τὴν ἔκδοση ἑνὸς μικροῦ τόμου, ὁ ὁποῖος ἔχει περιλάβει τὸν Ἐπίλογο καὶ τὸ ἀλφαβητικὸ εὑρετήριο· οὐσιαστικὰ ἔχει τελειώσει στὰ 1874 μὲ τὴν ἔκδοση ἑνὸς τόμου, τοῦ πέμπτου, στὸν τίτλο τοῦ ὁποίου ἀναγράφεται ὅτι εἶναι ὁ τελευταῖος. Ὅπως καὶ νὰ εἶναι, πρόκειται γιὰ ἔργο ποὺ ἐκράτησε δεκαπέντε χρόνια, μὲ διακοπές, μὲ οἰκονομικὲς δυσχέρειες, καί, ἂς προσθέσουμε ὅ,τι ὑπαινίχθηκα πρίν, χωρὶς τὴν ἀπόλυτη συμπαράσταση τῶν ἑταίρων τοῦ ἱστοριογράφου. Πρέπει νὰ περάσουν ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ἔργου γιὰ νὰ γίνει αἰσθητὴ ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία του ἐπάνω στὸ ἑλληνικὸ ἐθνικὸ συλλογικὸ σῶμα.

Γιὰ νὰ παραλείψουμε ἄλλες προσωπικὲς πολεμικὲς εἴτε θεωρητικὲς ἐπικρίσεις τὶς ὁποῖες ἐδοκίμασε ἐνωρίτερα ἢ καὶ ἐπάνω

στὴν ἔκδοση τοῦ κυρίου ἔργου του, ἀναφέρομαι μόνο σὲ ὀλίγες ἐπιθέσεις, χαρακτηριστικὲς γιὰ τὰ πρόσωπα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχονται. Πρέπει, ἄλλωστε, νὰ λεχθεῖ ὅτι ἡ ἀντίσταση δὲν ἐφανερώθηκε στὸν κόσμο τῆς ἱστορίας, ἢ, ὁπωσδήποτε, τῆς ἐπιστήμης μόνο: ἡ λογοτεχνία, πιὸ ἐλεύθερη ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ ζήτηση, καὶ συνάμα πιὸ δεμένη μὲ συνειδησιακὲς διαθέσεις, ἐνεφάνιζε ὡραῖα σημάδια ἐμμονῆς στὴν δόξα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἔτσι, σὲ στιγμὴ πιά, ὁποὺ ἡ διδασκαλία τοῦ ἐθνικοῦ ἱστοριογράφου ἔχει, στατιστικά, ἂς ποῦμε, ἐπικρατήσει, ἀκούονται ἀπὸ τὴν μεριὰ τῶν λογοτεχνῶν φωνὲς ὁλότελα ἀντίθετες. Ὁ Σπ. Βασιλειάδης, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Νικολάου Πολίτη, «Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων», γράφει ὅτι εἶναι «ὅλως ἡμαρτημένη ἡ πεποίθησις ἐκείνων καὶ μάταιος ὁ ἀγών, ὅσοι πειρῶνται νὰ συνεχίσωσι τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μετὰ τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦτο μετὰ τῆς συγχρόνου ἡμῶν πατρίδος, καθόσον ἐλάχιστα ἀναγνωρίζεται ὁ ρυπαρὸς βυζαντινὸς χαρακτὴρ εἰς τὰ γνήσια ἤθη τοῦ σήμερον ἔθνους, ἰδίως τῆς ἐλευθερωθείσης μερίδος, ὅπως τὸ ἀρχαῖον κάλλος ἀμυδρῶς ἀνεφαίνετο εἰς τὴν βυζαντινὴν σηπεδόνα. Ἡ Ἑλλὰς ἀναγεννηθεῖσα, ἔκοψεν ἐπὶ Καποδιστρίου νομίσματα φέροντα ἑτέρωθεν τὴν εἰκόνα τοῦ φοίνικος· αὕτη ἦν καὶ εἶνε ἡ ἀλήθεια».

Λίγα χρόνια ἀργότερα, στὰ 1876, ἔχουμε τὸν Κλέωνα Ραγκαβῆ νὰ διατυπώνει, μὲ πολὺ περισσότερες ἀποχρώσεις, μιὰ παρόμοια ἀντίληψη γιὰ τὸν ἀρχαῖο κόσμο ἀναφορικὰ μὲ τὸν Χριστιανισμό. Ἡ ὅλη περίπτωσή του εἶναι σύνθετη, καὶ γιὰ τοῦτο θὰ εἶχε καλὴ θέση σὲ μιὰ μελέτη ἀναλυτική, γιὰ τὴν μεταβατικὴ περίοδο στὴν ὁποία βρισκόμαστε τώρα. Θὰ προσέθετα ὅτι μία ἀκόμη δυσχέρεια προκαλεῖται ἀπὸ τὸν μακρὸ χρόνο κατὰ τὸν ὁποῖο παρασκευάσθηκε τὸ ἔργο ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ. Πρόκειται γιὰ τὸ δραματικὸ ποίημα, ὅπως τιτλοφορεῖται ἀπὸ τὸν δημιουργό του, Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης. Ὑποτίθεται ὅτι ἄρχισε νὰ γράφεται τὸ 1862 ἀπὸ τὸν Κλέωνα, σὲ ἡλικία, τότε, εἴκοσι ἐτῶν· τὸ 1865 ὑποβάλλεται στὸν ποιητικὸ πανεπιστημιακὸ διαγωνισμό, καὶ δὲν βραβεύεται· τὸ 1876 ἑτοιμάζεται γιὰ ἔκδοση ἀναθεωρημένη, μὲ προλεγόμενα καὶ σημειώσεις, καὶ δημοσιεύεται τελικὰ τὸ 1877· ἂς προσθέσω ὅτι ἡ ἔκδοσή του ἐσχολιάσθηκε στὴν Βουλὴ καὶ προεκάλεσε δίωξη τοῦ Ραγκαβῆ, ὁ ὁποῖος εἶταν τότε δημόσιος ὑπάλληλος, διπλωματικός. Ὑπὸ τοὺς

δρους αὐτούς, καὶ μὲ τὶς βαθύτατες, καθὼς φαίνεται, μεταβολὲς ποὺ ἔχουν γίνει στὸ κείμενο, εἶναι δύσκολο νὰ χρονολογήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὶς ἰδέες τὶς ὁποῖες ἐκφράζει. Τὸ σίγουρο εἶναι, φυσικά, τὸ 1876, ὅταν ὑπογράφονται τὰ προλεγόμενα, καὶ τὸ 1877, ὅταν βγαίνει τὸ ἔργο. Πάντως κρατούμενα ἔχουμε: ὅτι στὰ προλεγόμενα καὶ τὶς σημειώσεις ὁ Χριστιανισμὸς ἐξετάζεται, μὲ κάθε σεβασμό, ἱστορικά, ὅτι τὸ Βυζάντιο γοητεύει τὸν Ραγκαβῆ γιὰ τὴν γραφικότητά του, ὅτι, ὅμως, ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ καθαρὰ γιεβωνικὴ σκοπιά, καὶ ὅτι τὸ πνεῦμα ποὺ ὑποστηρίζει ὁ δραματουργὸς εἶναι τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ: «Ἡ ἀνθρωπότης ἀπεφάνθη, καὶ βαίνει πρὸ δύο ἤδη αἰώνων γενναίως, καὶ ἀκατασχέτως ἐν τῇ ὁδῷ τῆς προόδου, ἐπιστημονικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἕδρας ἱδρύουσα, καὶ τὰ πάντα θυσιάζουσα ὑπὲρ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τῶν φώτων». Μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα, καθὼς διαπιστώσατε, προβαίνει καὶ ὁ γλωσσικὸς ἐξαρχαϊσμός.

Ὅμως, καὶ οἱ προσωπικὲς ἐπιθέσεις δὲν λείπουν, προκειμένου νὰ ἀποδοκιμασθοῦν οἱ ἰδέες διὰ μέσου τῶν φορέων τους. Ἕνα ἀνώνυμο ἄρθρο τοῦ 1871, σχολιάζοντας τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στὴν Πρυτανεία τοῦ Πανεπιστημίου, τὸν κατηγορεῖ ὅτι «ἀγωνίζεται νὰ περιπλέξῃ εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ τὴν περιουσίαν τοῦ Πανεπιστημίου». Ὀκτὼ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1879, σὲ ἕνα ἄλλο ἀνωνυμογράφημα, ὅταν, ὁπωσδήποτε, ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος εἶναι πιὰ τοποθετημένος στὴν βάση τῆς ἐθνικῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς, ἀποκαλεῖται «διεθνὴς ἐπαίτης τὸ ἐπάγγελμα». Ὅταν ἕνα κίνημα αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιήσει τέτοια ἐπιχειρήματα ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων του, ξέρουμε ὅτι βρίσκεται σὲ ἀδυναμία. Ὅσο γιὰ τοὺς ἀνωνυμογράφους, ὁ ἕνας, τοῦ 1871, ἐξαναγκάσθηκε νὰ ἀποκαλύψει τὸ πρόσωπό του: εἶναι ὁ Γεώργιος Μιστριώτης· ὁ ἄλλος εἶναι, πιθανότατα, ὁ Ν. Ι. Σαρίπολος.

Ἀλλὰ μὲ τὸν τελευταῖον αὐτόν, ἐφθάσαμε περίπου στὰ ὅρια τὰ ὁποῖα ἐχαράξαμε γιὰ τὸ τέλος τῆς σημερινῆς μας ἔρευνας. Πραγματικά, στὸν ἑπόμενο χρόνο, στὰ 1880, σημειώνεται συμβατικὰ τὸ ξεκίνημα μιᾶς γενεᾶς, ἡ ὁποία φιλοδοξεῖ νὰ φέρει κάτι καινούριο μέσα στὸν νεοελληνικὸ κόσμο. Ἡ θέλησή της γιὰ ἀνανέωση, κινεῖ ἰδιαίτερα τὴν προσοχή μας, γιατὶ δείχνει, ἀκριβῶς, μὲ πόση δύναμη ἔχει ἐπιβληθεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου μέσα στὴν ἑλληνικὴ συνείδηση: ἡ γενεὰ τοῦ 80 ξαναπαίρνει

συνθήματα ἀπὸ τὸν Διαφωτισμό, δείχνει εὐρύτητα τοῦ νοῦ, δεκτικότητα καὶ θέληση γιὰ ἀφομοίωση, δέχεται συστατικὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ κόσμο καὶ εὐθυγραμμίζεται πρὸς αὐτὸν μὲ γενναιοφροσύνη, ζητεῖ, ὅπως ὁ παλαιὸς Διαφωτισμός, νὰ εἰσαχθεῖ ἡ δημοτικὴ γλῶσσα γιὰ νὰ καλύψει ὅλες τὶς ἐθνικὲς παιδευτικὲς ἀνάγκες.

Ὅμως, ὅπως οἱ θεωρίες τοῦ παλαιοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀπὸ δρόμο τὸν ὁποῖο δὲν θὰ ἐξετάσουμε σήμερα, ἔρχονται καὶ σμίγουν μὲ τὰ διδάγματα τοῦ ἐθνικοῦ ἱστοριογράφου, παρόμοια καὶ αὐτὴ ἡ νέα προσπάθεια, τῆς γενεᾶς τοῦ 80, συμβιβάζει σὲ μιὰ ἑνότητα θεωρητική, ἀλλὰ δυνατὴ καὶ ἀποτελεσματική, τὸ πνεῦμα κάποιου Διαφωτισμοῦ καὶ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Βυζαντίου. Ἡ νέα αὐτὴ φάση τῆς ἱστορικῆς διδασκαλίας θὰ ἐπικρατήσει καὶ θὰ ὁλοκληρώσει τὰ νέα ἐθνικὰ καὶ κοινωνικὰ κηρύγματα, ὡς, περίπου, τὸ 1910 μὲ 1912· μετὰ θὰ ἐδραιωθοῦν ἄλλοι κανόνες, ἀκόμη πιὸ ξένοι ἀπὸ τὸ νόημα τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὡστόσο, αὐτὸ εἶναι ἄλλη ὑπόθεση: μὲ τὸ πέμπτο σημεῖο ποὺ ἀγγίσαμε ἔτσι, διαπιστώσαμε ὅτι ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ εἶχε γίνει προτοῦ νὰ κλείσει ὁ δέκατος ἕνατος αἰώνας.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ο «ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΤΟΥ 1789»

Στὴ συνέχεια τῆς συναγωγῆς τῶν μελετῶν μου προβαίνω σὲ φωτομηχανικὴ ἀναπαραγωγὴ τοῦ κειμένου ποὺ ὀνόμασα ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789». Συνάμα ἀναδημοσιεύω, ἀναθεωρημένη, μικρή, πρόδρομη, ἀνακοίνωση (1969) γιὰ τὸ ἔργο. Εἶχα καὶ τότε τὴν ἐλπίδα, τὴν ὁποία διατηρῶ καὶ σήμερα, ὅτι οἱ πληροφορήσεις μας θὰ ἔρθει ἡ ὥρα νὰ συγκλίνουν καὶ νὰ μᾶς δώσουν κάτι πιὸ σίγουρο γιὰ τὸ ἔργο αὐτό. Ἐπειδὴ βλέπω ὅτι μιὰ τέτοια ὡρίμανση ἀργεῖ καὶ νομίζω ἀπαραίτητο νὰ φθάσει πιὰ τὸ κείμενο στὴν δημοσιότητα, προβαίνω, συνάμα, σὲ μιὰ πρώτη δημοσίευση, προσωρινή, τοῦ «Ἀνώνυμου τοῦ 1789» ἡ ὁποία στερεῖται ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ μιᾶς συστηματικῆς φιλολογικῆς ἔκδοσης. Ἴσως, ἄλλωστε, ἡ παρουσίασή του εὐνοήσει τὴν προαγωγὴ τῶν γνώσεών μας γύρω στὸ θέμα αὐτό.

Πάντως, σημειώνω τὶς ἐπεμβάσεις μου στὸ κείμενο τὶς ὁποῖες ἔκρινα ἀπαραίτητες γιὰ νὰ τὸ καταστήσω προσιτὸ στὸν ἀναγνώστη: οἱ συντομογραφίες ἀναλύθηκαν· ἡ στίξη, πολὺ ἐλαφρά, προσαρμόσθηκε σὲ ὅ,τι θεωρῶ πιὸ κοινὴ χρήση, καὶ εἴτε ἀπὸ αὐτὴ τὴν αἰτία εἴτε ἀλλιῶς, ἔγιναν προσαρμογὲς στὴν κεφαλαιογράφηση. Οἱ διάλογοι ἔγινε προσπάθεια νὰ ξεχωρίσουν μέσα στὸ κείμενο· ἐπίσης, ἐξεχώρισαν οἱ δυὸ στίχοι τῆς σ. 427, οἱ ὁποῖοι δὲν ἔχουν διακριθεῖ στὸ ἀρχικὸ ἔντυπο.

Ἐσεβάσθηκα τὸ ἔθιμο ποὺ ἔνωνε τὴν κτητικὴ ἀντωνυμία μὲ τὴν προηγούμενη λέξη. Ἀσφαλῶς, τὸ χειρόγραφο ἐπρόβλεπε σὲ πολλὲς περιπτώσεις τὴν τελεία ἐπάνω στὸ π, γ, δ(=μπ, γκ, ντ)· ἡ τυπογραφικὴ παρουσίαση δὲν συνεκράτησε τὴν ἐμφάνιση αὐτήν. Ἡ σημερινή του ἐμφάνιση σέβεται καὶ σὲ τοῦτο τὴν προηγούμενη ἐκτύπωση.

Φυσικά, οἱ ἀνορθογραφίες καὶ τὰ τυπογραφικὰ λάθη παρέμειναν· δὲν νομίζω ὅτι δυσχεραίνουν τὴν κατανόηση. Ὁπωσδήποτε, σημειώνω ὀλίγες περιπτώσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ δημιουργήσουν σύγχυση: ἀπαιτοῦν = πετοῦν· δεφεντένωντάς τον=δεφεντεύοντάς τον ἢ διαφεντεύοντάς τον· σονηθισμένη=συνηθισμένη· χαίνι=χαΐνι.

Ὀλίγες λέξεις ποὺ ἐθεωρήθηκε ὅτι μποροῦσαν ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἑρμηνευθοῦν ἔχουν ἐνταχθεῖ στὸ γενικὸ εὑρετήριο τοῦ τόμου, ὅπου διακρίνονται μὲ ἀστερίσκο.

Σεπτέμβριος 1985

Ο «ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΤΟΥ 1789»

(ΠΡΟΔΡΟΜΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ)

Γιὰ τὰ σπαράγματα βιβλίου, τὰ ὁποῖα μοῦ ἔδωσαν ἀφορμὴ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸν συγγραφέα τους, ἔχω διαλάβει, πρόσφατα, περισσότερες ἀπὸ μία φορές. Νομίζω σκόπιμο νὰ θέσω, ἐδῶ, στὴν διάθεση τῶν ἐρευνητῶν τὰ ὀλίγα ὅσα ἔχω συγκεντρώσει σχετικά, ἐπιφυλασσόμενος, ὅταν θὰ συμπληρωθοῦν τὰ στοιχεῖα μου, νὰ προβῶ σὲ κανονικὴ παρουσίαση καὶ ἔκδοση.

Πρόκειται γιὰ τὶς σελίδες [3]-30, δηλαδὴ τὰ δύο πρῶτα τυπογραφικὰ φύλλα ἑνὸς βιβλίου, διαστάσεων ἐκ. 105/172· ἀπὸ τὸ πρῶτο λείπουν οἱ δύο σελίδες τοῦ τίτλου καὶ ἀπὸ τὸ δεύτερο οἱ δύο τελευταῖες, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενο, καθὼς θὰ δοῦμε, εἶχε σχέση μὲ τὴν χαμένη συνέχεια τοῦ βιβλίου. Ἡ σ. [3] κατευθύνει τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ζητήσεών μας: κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο ΕΙΔΗΣΙΝ, ἀρχίζει: «Αὐτὸ τὸ σύνθεμα δὲν ἐσυγγράφθη μὲ σκοπὸν/εἰς τὸ νὰ ἰδῇ τὸ φῶς, παρὰ διὰ διατριβὴν μερι-/κῶν φίλων· μὰ ἕνας αὐτῶν εὑρίσκωντας εὔλογον/νὰ τὸ Κοινολογήσῃ χωρὶς τὴν εἴδησιν τοῦ συγγρά/ψαντος τὸ δίδει εἰς τὸ κοινόν, ἐνόνωντας εἰς ἔτι/καὶ μερικοὺς συλλογισμοὺς ὁποῦ ὁ ἴδιος συγγρα/φεύς, του εἶχε στείλη περὶ ἑνὸς βιβλίου ὀνομαζομένου περὶ ἀνεξηθρεισκίας» κλπ.

Ἔτσι, λοιπόν, τὸ βιβλίο εἶχε ἀποτελεσθεῖ ἀπὸ δύο μέρη· τὸ πρῶτο μέρος ἐπιγραφόταν «Ἀληθὴς Ἱστορία» καὶ ἐκάλυπτε τὶς σελίδες 7-30. Οἱ προηγούμενες ἔχουν σὲ δύο σελίδες τὴν Εἴδηση καὶ σὲ δύο ἄλλες μία σκωπτικὴ ἀφιέρωση πρὸς κάποιον ὁ ὁποῖος προσφωνεῖται «Πάρων τῆς Ἱερᾶς ποῦλλας καὶ πάσης ξηρακαμπίας» καὶ «ἔξαρχος τῆς ταλπαλαρίας». Ἡ Ἀληθὴς Ἱστορία ἐτελείωνε στὴν σ. 30. Κάτω, στὴν δεξία γωνία, πέντε κεφαλαῖα: ΣΥΛΛΟ- μᾶς πληροφοροῦν ὅτι στὴν ἑπόμενη σελίδα (31) ἄρχιζαν οἱ ΣΥΛΛΟγι-

σμοὶ γιὰ τὸ Περὶ Ἀνεξιθρησκείας. Σὲ κάποιες στιγμές, ἢ, καθὼς πιστεύω μᾶλλον, σὲ κάποια στιγμή, κάποιος ἀπέσπασε ἀπὸ τὸ βιβλίο τὸν τίτλο καὶ τὶς σελίδες ὅσες εἶχαν τοὺς Συλλογισμούς.

Γνωστὸ εἶναι ὅτι τὸν ὅρο ἀνεξιθρησκεία ἔπλασε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης καὶ τὸν ἔβαλε στὸν τίτλο ἑνὸς βιβλίου του στὰ 1768. Τὸ σπάραγμα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἔχει τὰ χαρακτηριστικὰ βιβλίου τυπωμένου πρὸς τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Σύμφωνα μὲ ἔρευνα ποὺ ἔκανε, σχετικά, ὁ Κώστας Σταύκος, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή, τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα πρέπει νὰ εἶναι τῆς τεργεστινῆς τυπογραφίας τοῦ Sperandio. Ἄλλο βιβλίο, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Βούλγαρη, δὲν γνωρίζουμε σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια ποὺ νὰ ἔχει στὸν τίτλο του τὴν ἀνεξιθρησκεία. Μποροῦμε, συνεπῶς, μὲ βεβαιότητα, νὰ φρονοῦμε ὅτι τὸ δεύτερο μέρος τῆς δημοσίευσης ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ, ἐστρεφόταν ἐναντίον τοῦ Βούλγαρη. Ἀπὸ ἐδῶ ὅμως ἀρχίζουν οἱ ὑποθέσεις.

Ὁ Βούλγαρης δὲν εἶταν ἄνθρωπος νὰ ἀφήσει ἕναν ἔλεγχο ἀναπολόγητος· ἀναζητοῦμε μέσα στὸ ἔργο του τὴν ἀπάντηση στὸν ἔλεγχο. Μπορεῖ νὰ μὴν τὴν ἔγραψε· μπορεῖ νὰ ἐχάθηκε. Ἂν ὅμως τὴν ἔγραψε καὶ δὲν ἐχάθηκε, τὸ πλησιέστερο, ὡς ὑφή, ἀπὸ τὰ σχετικὰ κείμενά του εἶναι τὸ φυλλάδιο ποὺ τιτλοφορεῖται «Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Τοῦ πρώην Ἀρχιεπισκόπου Σλαβονίου καὶ Χερσῶνος σταλθεῖσα μὲν εἰς Τριέστι πρὸς ἀναίρεσιν τινὸς φληνάφου δυσσεβοῦς. Ἐκδοθεῖσα δὲ ἐπιμελείᾳ Ἀθανασίου Πέτρου Ψαλίδα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων». Τὸ φυλλάδιο εἶναι τυπωμένο στὴν Βιέννη, 1791· ὁ Ψαλίδας βάζει στὴν ἀρχὴ μία προσφώνηση, Τῷ ἀναγινώσκοντι, μηνολογημένη ἀπὸ 2 Ἰουλίου 1791 στὴν Βιέννη, μὰ ἡ ἴδια ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη (στὴν Πετρούπολη) 12 Αὐγούστου 1790.

Ὁ Βούλγαρης γράφει σὲ κάποιον Πανοσιώτατον ὁ ὁποῖος τοῦ εἶχε στείλει ἕνα ἔντυπο ὥστε νὰ λάβει ὁ σοφὸς ἱεράρχης ἀφορμὴ νὰ τὸ ἀντικρούσει. Δυστυχῶς, καὶ ἐδῶ, σύμφωνα μὲ συνήθεια κληρονομημένη ἀπὸ τοὺς προγόνους μας, ὁ Βούλγαρης δὲν ὀνοματίζει τὸν συγγραφέα τοῦ δημοσιεύματος (οὔτε, ἄλλωστε, καὶ τὸν ἀποστείλαντα) καὶ δὲν δίνει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, παρεκτὸς ἀπὸ γενικότητες γιὰ τὸν ἔντονο ἀντιχριστιανικό του χαρακτήρα: σὲ πέντε σημεῖα («διὰ νὰ ἀπολύσωμεν τὸν ἄνθρωπον μὲ τὰ πέντε» λέει στὴν πάντοτε ζωηρή του γλώσσα) ἐξηγεῖ γιατὶ δὲν πρέ-

πει νὰ δώσει ἀπάντηση στὸ βιβλίο. Ὡς πρὸς τὸν ἀποστολέα τοῦ ἐντύπου, γνωρίζουμε ὅτι εἶναι κληρικὸς καὶ διαμένει στὴν Τεργέστη ἀπὸ ὅπου τὸ ἔστειλε στὸν Βούλγαρη.

Φυσικά, ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶταν τότε ἀρκετὰ σημαντικὸ πρόσωπο ὥστε κάθε θρησκευόμενος νὰ τὸν φέρει στὸν νοῦ του προκειμένου νὰ προκληθεῖ ἡ ἀναίρεση ἑνὸς ἀντιχριστιανικοῦ βιβλίου· ἀκόμη ὅμως πιὸ φυσικὸ θὰ εἶταν ἕνας θαυμαστής του νὰ τοῦ στείλει γιὰ ἀναίρεση ἕνα ἔργο ποὺ θὰ εἶχε στραμμένη τὴν αἰχμή του ἐναντίον τοῦ ἴδιου τοῦ Βούλγαρη. Αὐτό, πάντως, ἂν πρόκειται γιὰ μιὰ τέτοια περίπτωση, θὰ ἐδικαιολογοῦσε ἀκόμη περισσότερο τὶς γενικότητες, τὴν ἀποφυγὴ ἀπαντήσεων σὲ συγκεκριμένα σημεῖα τοῦ ἔργου. Ὅλα αὐτὰ συνθέτουν τὴν πιθανότητα ὅτι ὁ Βούλγαρης εἶχε λάβει τὸ φυλλάδιο, ἀκριβῶς, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ. Τὸ εἶχε λάβει ὁλόκληρο; Εἶχε λάβει μόνο τὸ μέρος ποὺ ἀπέβλεπε σ' αὐτόν; Ἀδύνατον νὰ ἀποφανθοῦμε· λογαριάζοντας ὅμως τὸ πολὺ ὑψηλὸ κόστος τῶν ταχυδρομικῶν σ' ἐκεῖνα τὰ χρόνια, δὲν εἶναι ἄτοπο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἀποστολὴ περιορίσθηκε στὶς σελίδες ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες θὰ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν τὴν ἀπάντηση τοῦ Βούλγαρη: στὰ περὶ ἀνεξιθρησκείας, μαζὶ μὲ τὸν τίτλο τοῦ βιβλίου. Ὁ Βούλγαρης δὲν γνωρίζει τὸ ὄνομα τοῦ ἐπικριτῆ: προφανῶς πρόκειται γιὰ ἀνωνυμογράφημα, ὅπως ἀνωνυμογράφημα εἶναι προφανῶς καὶ τὸ δικό μας σπάραγμα: «ὅτι τὸ ἐπίθετόν του εἶναι, ἀδιαφορῶ», γράφει στὸ τέλος ἡ Εἴδηση, ἐνῶ, ἀνάλογα, ἡ Προσφώνηση τελειώνει: «τῆς ἀμαθείας Σου ὁ ἀπειθέστατος δοῦλος Σκαναρέλιος». Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789» ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1790.

Ἀδύνατον μοῦ εἶναι αὐτὴν τὴν ὥρα νὰ προτείνω ἕνα ὄνομα γιὰ τὸν ἀνωνυμογράφο. Καὶ ὅμως θὰ εἶταν ἡ περίσταση νὰ γίνει κάτι πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτήν: ἔχουμε, τέλος πάντων, νὰ κάνουμε, ἂν οἱ ὑπολογισμοί μου εἶναι σωστοί, μὲ τὸν πρῶτο συγγραφέα ἔργου δημιουργικῆς πεζογραφίας στὴν νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα· ἐξάλλου, τὰ ἀφηγηματικά του προσόντα εἶναι τόσο σημαντικὰ ὥστε νὰ δικαιολογοῦν μία προσπάθεια γιὰ νὰ προσδιορίσουμε τὸν γράφαντα, ποὺ τίποτε δὲν ἀποκλείει νὰ βρεθεῖ ὅτι μᾶς εἶναι καὶ ἀπὸ ἄλλου γνωστός. Ἔτσι, αὐτὸ ποὺ μᾶς μένει τώρα εἶναι, τὸ ἀπὸ κάποιαν ἄποψη ἀκόμη πιὸ σημαντικό, νὰ προσπαθήσουμε νὰ περιγράψουμε τὸ πραγματικὸ καὶ τὸ πνευματικὸ κλίμα μέσα στὰ ὁποῖα κινεῖται ὁ συντάκτης τοῦ

πεζογραφήματος αὐτοῦ.

Τὸ ἔργο εἶναι à clef. Πρόκειται, δηλαδή, γιὰ δίαιο λιβελλογράφημα ἐναντίον συγκεκριμένου προσώπου, ντυμένο τὸ σχῆμα τοῦ μύθου. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τουλάχιστον ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀφηγήματος παρουσιάζει τὸ Ἰάσιο· ὁ «Πάρων» εἶναι σημαντικὸ πρόσωπο τῆς Μολδαβίας. Μερικὲς ἐνδείξεις μᾶς φέρνουν πρὸς τὸ Τριέστι· ἄλλες ὁμάδες φαινομένων θὰ εἶταν ἐνδεχόμενο νὰ ἀναφέρονται στὰ πρόσωπα τὰ ὁποῖα διεδραμάτισαν ρόλο στὴν Ἀθωνιάδα· δηλαδὴ κατεξοχὴν στὸν ἴδιο τὸν Βούλγαρη. Πάντως ἕνια ἀπὸ τὰ ἀναγραφόμενα ὀνόματα ταυτίζονται χωρὶς ἀμφιβολία: εἶναι, πάντως, ὁ Ποστελνικοβενιεροδημητράκιος, ὁ Δημήτριος Βενιέρης δηλαδή, τοῦ ὁποίου μᾶς εἶναι ὁπωσδήποτε γνωστὴ ἡ δράση στὴν Τεργέστη καὶ στὰ Ἑπτάνησα· ὁ Θωμᾶς Κάρας, ὁ νομικὸς τῆς Μολδαβίας. Ὁ τζαρλατάνος Φωτάκης θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ἰατρὸς Φώτης, ὁ ὁποῖος ἔδρασε ἰδίως στὸ Ἰάσιο, ἀλλὰ οἱ χρονολογίες δὲν εὐνοοῦν ἀπόλυτα τὴν ταύτιση· ἀντίθετα, εἶναι ἀπολύτως πιθανὸ ὁ Δανιηλιερομοναχοθαυμαστάνθρωπος νὰ εἶναι ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης.

Τέλος, μᾶς μένει νὰ δοῦμε τὰ στοιχεῖα ὅσα προκύπτουν ἀπὸ τὸ ἔργο, ἀναφορικὰ μὲ τὸν συγγραφέα του, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς βιογραφίας. Ἡ παιδεία του εἶναι γαλλική: μιμεῖται τὸν Lesage καὶ ἔχει ὑπαινιγμοὺς πολὺ συγκεκριμένους σὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα ἔργα τοῦ Βολταίρου. Τὸ βιβλίο ἔχει τυπογραφικὰ λάθη· ὡστόσο οἱ τύποι ποὺ ἀπαντοῦν, «Ἀνακρεῶν» (δύο φορὲς) καὶ «ἑλληνσίους κάμπους», δηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἄνθρωπο τοῦ ὁποίου ἡ μόρφωση ἐστάθηκε μᾶλλον γαλλικὴ παρὰ ἑλληνική. Στὶς παρατηρήσεις αὐτὲς θὰ εἶχα ἄλλες δύο νὰ προσθέσω, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία εἶναι περίπου αὐτονόητη: ὁ ἀνώνυμος γνωρίζει τὴν μολδαβική· ἡ ἄλλη θὰ μποροῦσε νὰ ἀποβεῖ ἀποφασιστικὴ προκειμένου νὰ ἀναζητήσουμε τὴν πατρότητα: ὁ ἀνώνυμος φαίνεται νὰ γνωρίζει μαθηματικὰ ἀνώτερα ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα μποροῦσε κανεὶς τότε νὰ διδαχθεῖ στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ περιορίζει πολὺ τὸν κύκλο τῶν πιθανῶν συντακτῶν τοῦ ἔργου.

Ἀκολουθεῖ τὸ κείμενο τοῦ Ἀνώνυμου τοῦ 1789

[3] ΕΙΔΗΣΙΝ.

Αὐτὸ τὸ σύνθεμα δὲν ἐσυγγράφθη μὲ σκοπὸν εἰς τὸ νὰ ἰδῇ τὸ φῶς, παρὰ διὰ διατριβὴν μερικῶν φίλων· μὰ ἕνας αὐτῶν εὑρίσκωντας εὔλογον νὰ τὸ Κοινολογήσῃ χωρὶς τὴν εἴδησιν τοῦ συγγράψαντος τὸ δίδει εἰς τὸ κοινόν, ἐνόνωντας εἰς ἔτι καὶ μερικοὺς συλλογισμοὺς ὁποῦ ὁ ἴδιος συγγραφεύς, του εἶχε στείλη, περὶ ἑνὸς βιβλίου ὀνομαζομένου περὶ ἀνεξηθρεισκίας· δὲν ἠξεύρω ἂν αὐτοὶ οἱ συλλογισμοὶ θέλουσι ἀρέσῃ εἰς ὅλους τοὺς μέλλοντας ἀναγνῶσαι τοῦτο τὸ βιβλιάριον, μὲ τὸ νὰ εἶναι ὀλίγον ἐλεύθεροι, καὶ εἰς τὸ γέννος μας ἀλοίμονον, ὀλίγοι εὑρίσκονται οἵτινες νὰ συλλογίζωνται τολμοῦσι, ὅθεν καὶ χωρὶς νὰ πολυλογῶ, ἢ δεφεντευώντας τους, ἢ κατήγορωντας τους, λέγω, ὅποιον δὲν ἀρέσουν ἀς τοὺς ταταφρονήσῃ ὅποιον ἀρέσουν ἀς τοὺς ἐπαινέσῃ, ἀγκαλὰ τῶ συγγράψαντι αὐτούς, ἀδιάφοροι εἶναι τόσον οἱ ἔπαινοι, ὅσον καὶ αἱ κατηγορίαι, ὅτι τὸ ἐπίθετόν του εἶναι, ἀδιαφορῶ.

---

[4] Ἡμεῖς ὁ Μουφτῆς τοὺ ἁγίου Βασιλείου τῶν ὀθομανῶν, δήλοποιοῦμεν, ὅτι ἀναγνώσαντες τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν εὕραμεν τι ἐναντίον εἰς τὴν Ἱερὰν πίστιν, τοῦ Αλκορανίου, ὅθεν δίδομεν τὴν ἄδειαν εἰς αὐτὸν τὸν Γκιαοὺρ νὰ τυπώσῃ αὐτὸ τὸ βιβλίον, μὲ πριβιλέγιον πῶς νὰ μὴ τολμίσῃ ἄλλος τυπογράφος νὰ τὸ τυπώσῃ εἰς Τουρκίαν, ἡμεῖς Ἰησοὺφ ἐφέντης πατριάρχης. 1632. τοῦ Ἰαννάριου 29. ὥρ. εὐδώμη.

[5] Ἐνδοξότατε κὺρ Πάρων
τῆς Ἱερᾶς ποῦλλας καὶ πάσης
ξηροκαμπίας,
ἔξαρχε τῆς ταλπαλαρίας.

Μὲ τὸ νὰ εἶχα τὴν τιμὴν νὰ σᾶς γνωρίσω εἰς τὸ ἐξαρχάτονσας, λὰ πάτε Σκορτζέσκουλα· λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ σᾶς προσφέρω αὐτὸ τὸ βιβλιάριον· καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ τὸ δεχθῇ μὲ τὴν συνιθησμένην της καλοσύνην· καὶ ἂς εἶναι βέβαιος διὰ τὸ βαθύτατον Σέβας
[6] ὁ ποῦ πάντοτε σώζεται εἰς τὴν Καρδίαν μου, διὰ ὅλην σας τὴν φαμλίαν· μᾶλλον δὲ διὰ τὴν πανιεροτητάτης, ὅστις εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν κατέχεις ὅλας τὰς μαθήσεις, δηλ. ἠξεύρεις τὸ ψαλτήριον, τὸν ἀπόστολον, τὴν χαλιμᾶ, ὅστις θαυμασίας πείρας ἔκαμες εἰς τὴν φυσικὴν [experimantale. Εἰς τὴν ἀκαδιμίαν τῆς ταλπαλαρίας.

Εἰμὶ δὲ

Τῆς ἀμαθείας Σου

ὁ ἀπειθέστατος δούλος
Σκαναρέλιος — —

[7] ᾽Αληθὴς ῾Ιστορία

Εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς ἀνυπάρκτου, εἰς τὴν πόλιν ὀνομαζομένην νοῦλλαν, πρὸ ὀλίγου ἠσθένησε ὁ δυστυχὴς μπαρὼν Μουσταφᾶς ἀγᾶς Υἱὸς τοῦ Δούκα Χαχάμπαση τοῦ ῾Ιεραμονάχου, τοῦ ὁποίου ἡ πατρὶς ἐστὶ ἡ Μέκα καθέδρα τῆς Αγγλιτέρας. Βλέπωντας ὁτι ἐπλησίαζεν εἰς τὴν ὥραν ὁποῦ ἔμελλε νὰ ἀποδημήσῃ διὰ τοὺς ἑλληνσίους
8 κάμπους, ἔκραξε τὸν πάτερ Παγκράτιον, πρέσβυν τοῦ θεοῦ καὶ ἅγιον τὸ ἐπάγγελμα διὰ νὰ λάβῃ ἕνα πασαπόρτι διὰ τὰ ἐκεῖθεν· ἐκεῖνο τὸ ἐνάρετον ὑποκείμενο ἦλθεν, καὶ κρεμῶντας τὴν ἁγιαστῆρατου εἰς τὸν λαιμὸν εἶπε τῶ ἀσθενῆ ὅτι χρεία εἶναι νὰ ὁμολογήσῃ ὅλας του τὰς πράξεις ὁποῦ εἰς τὸν ἐδῶ κόσμον ἔκαμεν, διὰ νὰ τὸν δώσῃ πάσαπόρτι διὰ τὸν ἄλλον, ὁ Sigr Παρὼν Μουσταφᾶ ἀγᾶς ἄρχησε τοιούτῳ τρόπῳ.

«᾽Εγεννήθην εἰς Μέκαν καθέδραν τῆς ᾽Αγγλιτέρας, ὁ πατήρμου κατάγεται ἀπὸ τὸ γένγος τοῦ Κατακουζινοῦ ἀ Μουρατ ἀλῆ πατησσᾶ τὴς ᾽Ολλάνδας, ὅστις μίαν φορὰν ταξιδεύων διὰ ὑπερεσίαν του εἰς τὸ βασίλειον τῶν γλὶξ φρένας ἐχόντων, ἐδιάτριψε μερικὸν καιρὸν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν πόλιν ὀνομαζομένην Γκαουρένι, ὅταν ἐβασίλευε ἡ ὑψηλοτάτη Ζωήτζα Ματέη, περιβόητος διὰ τὰς μεγάλας της νίκας,
9 καὶ διὰ τὸ λαμπρὸν της γένγος τῶν γυπτῶν. Τότε ἐκεῖ βλέπωντας τὴν Μητέρα μου, ἐράσθη αὐτῆς διὰ τὰ μεγάλα της προτερήματα, τῆ ἐφανέρωσε τὴν ἀγάπηντου, ἐδέχθη ἀσμένως τὸ πρόβλημα, καὶ ὑπανδρευθέντες φυσικῶς ἦλθαν εἰς Μέκαν· πρῶτος εἰμὶ ἐγὼ ὁ καρπὸς τῆς ἀγάπης των μὲ ἀνάθρεψαν μὲ κάθε προσοχὴν ἕως εἰς τὸν δέκατον πέμπτον χρόνον τῆς ἡλικίας μου, μὴ φευδόμενοι μηδὲν διὰ τὴν προκοπήν μου· λαμβάνωντας δὲ πόθον νὰ τὰ ξιδεύσω, μὲ ἔστειλε ὁ πατήρμου εἰς τὸ βασίλειον τῶν σαγαδάρων εἰς ἕνα ἔγκωνα τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις μὲ ἐδέχθη μὲ μεγάλην ἀγάπην, καὶ φιλίαν, μὲ τὸ νὰ ἦτον πολλὰ ὑπόχρεως εἰς τὴν Μητέρα μου, μὲ ἄφησε νὰ σπουδάξω εἰς τὴν ἀκαδεμίαν τοῦ Πόδοροσίου, καὶ μὲ ὀλίγον καιρὸν ἔγινα περίφημος εἰς τὴν πουταμετρίαν, δὲν ἀπέρασε πολλὺς καιρὸς καὶ ἔγινα προφέσορ τῆς Μαλιφράνιζας, γονορέ-
10 ας, σκολαμαντίου, καὶ περνῶντας ἀπὸ ὅλους τοὺς βαθμοὺς μὲ ἔκαμαν τέλος πάντων λογοθέτην, καὶ ἐπιστάτην τῆς ἐκεῖσε ἀκαδημίας· ἀπὸ

δσους μαθητὰς εἶχον, ὁ πλέον ἐπιμελής, καὶ ἐμφυὴς ἦτον κἄποιος Γρηγόριος μπαρὼν τῆς Ἱερᾶς ποῦλλας, ὁποῦ ὡς ἐλπίζω μετούπολυ θέλει γίνῃ ὁ πρῶτος τῆς οὐνιβερσιτᾶς. Βλέπωντάς με τέλος πάντων οἱ ἔγκριτοι τοῦ ἁγίου ὄρους, πόσον ἄξιος εἶμουν, μὲ ἔκλεξαν ἡγούμενον τοῦ Μοναστηρίου τῆς ἁγίας Ταταράσι, χρηματήσας δὲ ἐκεῖ δύω χρόνια, ἀνεχώρησα ἀφήνωντας τὸν πάτερ Λαυρέντιον, Μουφτῆς ἄλλοτε τῆς Ἰπραίλας καὶ χώτζας εἰς τὸ τζαμὶ τοῦ ἁγίου Γκίκα εἰς Ρώμην, ἐπῆγα νὰ ἀποκαταστα θῶ εἰς τὴν καταλάβραν, καὶ ἄρχισα νὰ διδάξω τὴν θεολογίαν, καὶ πολλὺ δὲν ἐχρειάσθη διὰ νὰ γίνω περίφημος, τὸ ἅγιον πνεῦμα μὲ ἠκολουθοῦσε παντοῦ· διὰ τῶν πολλῶν μου μαθήσεων ἔγινα ὑπέρπλουτος, μάλιστα μὲ τὸ νὰ ἐδάνειζα ἕνα
11 φλωρὶ καὶ ἐλάμβανα τρία, καθ' ὅτι ἀπόδειχνα εὐαγγελικῶς, πῶς τὰ τρία ἕνα, καὶ τὸ ἓν τρία εἶναι, ποτέ μου Σαρακοστὴ δὲν ἐχάλασα, ἐπειδὴ πάντοτε ἔτρωγα, τρεῖς φοραῖς τὸν χρόνον ἐμεταλάμβανα negativement, καὶ διακόσιαις ἀποφατικαῖς μετάνιαις ἔκαμνα, καὶ ἐνὶ λόγῳ δὲν ἀμέλησα κανένα τρόπον διὰ νὰ ἀπολαύσω τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ἰδοῦ τὰ ἁμαρτήματά μου, καὶ ἂν συγχωρημένον εἶναι νὰ εἰπῇ καὶ τὰς ἀρετάς του τινάς, μάθε ὅτι ἀφ' οὗ ζῶ εἴκοσι ἀνθρώπους ἐφώνευσα, καὶ εἰς ἀποπλήρωσιν τούτων τριάκοντα ἔπλασα».

Ὁ Ἅγιος κὺρ Παγκράτιος εἶπεν «ὁ Χριστός, καὶ ἡ παναγία μόνον νὰ σὲ συγχωρήσῃ, ἐγὼ δὲν εἶμαι ἄξιος, διὰ κανόνα πρέπει ὅμως νὰ δώσῃς πέντε ἐξ Σαρανταλειτουργα».

Ὁ Sigr Παρῶν τὸν ἔδωκεν παρευθὺς πέντε φλωρία, τύφλαις ὀνομαζόμενα, μονέδα τῆς χαλιμᾶς, καὶ τότε ὁ ἅγιος τὸν ἀνέγνωσε τὴν εὐχὴν καὶ Εὐλογίαν. Μουτζόνωντάς τον τριοδακτυλῶς, τὸν ἐ-
12 πρόβαλε νὰ λάβῃ τήν... πλὴν ὁ τζελεπῆ παρὼν τὸν ἐπαράκαλεσε νὰ ἀναβάλῃ τὸν καιρὸν ἕως εἰς τὴν ὥραν τοῦ θανάτου, μὲ τὸ νὰ ἐδύνατο εἰσέτι νὰ ζήσῃ μερικὰς ὥρας, καὶ δυνατὸν νὰ ὑπάγῃ ἐκεῖ ὁποῦ καὶ ὁ βασιλεὺς πεζὸς νὰ ὑπάγῃ διάζεται, καὶ ἠμποροῦσε νὰ ἀπετάξῃ ἀπὸ τὴν κάτω τρύπαν· ὁ καλοκάγαθος πάτερ ἔστερξε, καὶ ἀναχώρησε· πλὴν μόλις ἐπρόφθασε νὰ εὔγῃ ἀπὸ τὴν θύραν, καὶ εὐθὺς ὁ δυστυχὴς Μουσταφᾶς παρέδωκεν τὸ πνεῦμα τῷ διαβόλω, δηλ. τέθνηκεν· εὐθὺς ἕνας κρότος ἀκόλουθεῖ, τὰ γιαλία τῶν παραθύρων συντρίβονται, καὶ ἰδοῦ ἄγγελοι καὶ διάβολοι ἐν τῷ μέσῳ τοῦ ὁσπιτίου· τὴν διαγωγὴν τοῦ μακαρίτου ἐξετάζουσι, βάζουσι εἰς τὸ ζύ-

γιον ἀρετάς του καὶ κακίας, ζυγοσταθμοῦσι· καὶ ἰδοῦ μαλώματα, κάθε ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τάγματα τὰ ἅγια τὴν ψυχήντου ζητοῦσι, νὰ ὑβρίζονται ἀρχίζουσι, «μαύροι σατανάδες ἀφήσετε αὐτὸν ἡμῖν», — «ὄχι πούστιδες κὺρ ἀγγέλοι, ὄχι». Μετὰ τούτους τοὺς
13 λόγους, ξυλοφορτώνονται, τὸ σπῆτι τρέμει· Μὰ ἡ ψυχὴ τοῦ Μακαρίτου δὲν τοὺς ἄφησε πολλὺν καιρόν· παραστήνεται εἰς τὸ μέσον, τὸ αἴτιον τοῦ καυγᾶ ἐρευνᾶ· «κὺρ Μουσταφᾶ» τὸν ἀπεκρίθη ὁ Βελζεβοὺτ «διὰ τὴν Εὐγενείαν σου εἶναι ὁ πόλεμός μας, ποῖος νὰ σὲ πάρῃ» — «ἀ ἀ ποῖος νὰ μὲ πάρῃ: Κουμπάροι κὺρ ἀγγέλοι δείξετε μοι τοὺς πλάταις σας, ἐγὼ ὑπάγω μὲ τοὺς κὺρ θείους μου διαβόλους», καὶ ἐν τῷ ἅμα οἱ ἄγγελοι ἀφανεῖς ἔγιναν· «Κασιγιολδάσιδες» ἐφώναξεν ὁ μακαρίτης, «ἐγὼ σᾶς ἐπροτίμησα ἀπὸ τοὺς ἐρίφηδες, ὅμως καὶ ἡ διαβολίασας νὰ μοὶ κάμετε μίαν χάριν νὰ μὲ ὑπάγετε εἰς Παγδὰτ καθέδρα τῆς Ἀουστρίας νὰ ἰδῶ, ἕνα μου παλαίον φίλον ὀνόματι Τάνταλον, ὅστις περίφημος εἶναι, καὶ μισητὸς διὰ τὴν φιλαργυρίαντου, καὶ μισανθρωπίαν του εἰς ὅλους ἐκεῖ, καὶ ὀλίγον εἰς Νανιδαπὸγ νὰ ἰδῶ τοὺς φίλους μου».

Ὅθεν [οἱ] ζουπούνε Δράτζοι ἐδέχθηκαν τὸ πρόβλημα, καὶ πέρνωντές τον νὰ ἀπαιτοῦν ἄρχισαν· (ἂς εἶναι ὅμως γνωστὸν ὧν φίλος
14 τοῦ μακαρίτου μὲ ἐπῆραν διὰ νὰ γράψω τὰ συμβάντα) μόλιν εἴχαμεν εὔγη ἀπὸ τὴν θύραν τοῦ κάστρου, ὅταν ἐθεωρήσαμεν μία ἀγέλη λαοῦ, ἕνα καλόγερον δεμένον, τὸν ὁποῖον ἐπήγαιναν νὰ καύσουν· δὲν ἀργήσαμεν νὰ τὸν γνωρίσωμεν, ἦτον ἐκεῖνος ὁ προρηθεὶς Παγκράτιος ὁποῦ τὸν μακαρίτην ἐξωμολόγησεν· ἐρωτήσαμεν τὸ αἴτιον, μᾶς εἶπον, ὅτι ὁ ἅγιος πάτερ ἠθέλησε νὰ ἀνακαινίσῃ τὴν ἐργασίαν τῶν ἁγίων Σοδομίτων· ὁ πασᾶ Διάβολος ἄρχησε νὰ τοὺς ἀποδείχνῃ δεφεντένωντάς.τον, ὅτι αὐτὴ εἶναι μία συνηθισμένη δουλιὰ τῶν ἁγίων πατέρων τοῦ ἁγίου ὄρους, καὶ δὲν πρέπει νὰ παιδευθῇ τινάς, ἀκολουθῶν τὴν μόδαν τοῦ τόπου του, καὶ πατρίδος του· οἱ αἱρετικοὶ καλβίνοι δὲν ἠθέλησαν νὰ δώσουν ἀκρόασιν, καὶ ἔκαυσαν τὸ ἅγιον πνευματικόν, λέγοντες πῶς ὅλους ἐκείνους τοὺς ἁγίους ἁγιορήτας τοὺς ἔκαιον ἂν ἦτον εἰς τὴν ἐξουσίαν των· (ὦ τί μεγάλη βλασφη-
15 μία)· ὁ κὺρ μακαρίτης Παγκράτιος ἐπῆγε ἐν κόλποις Ἀβραάμ.

Ἡμεῖς δὲ ἐξακολουθῶντες τὸν δρόμον μας ἐφθάσαμεν εἰς Παγδὰτ εἰς τὸ ὀσπίτιον τοῦ φίλου μας, ὅστις εἰς τὴν κλίνην ἐκεῖτο, ἡ

φιλαργυρία τοῦ ἐφώναζεν, «Σύκου, Σύκου, καιρὸς εἶναι, τὸ ἐργαστῆρισου νὰ ἀννοίξῃς», — «ἔ ἀπεκρίθη ἄφησέ με εἰσέτι νὰ κοιμηθῶ ὀλίγον» — «σύκου, Σύκου» τὸν ἐφώναξεν ἐκ δευτέρου «πῶς! τολμᾶς καὶ νὰ ἀποκριθῇς». — «μὰ ἀκόμι οἱ ἄλλοι δὲν ἄννοιξαν», — «δὲν βλάπτει, Σύκου, Σύκου σὲ προστάζω· ὁτι βλους σου τοὺς μουστερίδες σοὶ τοὺς ἀφαιρῶ»· ὁ δυστυχὴς ἀπίδησε ἀπὸ τὴν κλίνην φωνάζων «μὴ διὰ τὸ ὄνομα τῆς παναχράντου κυρίας Μαγδαλινῆς»· καὶ ἰδοῦ εὐθὺς ἡ δούλη του ἐμβῆκεν νὰ τοῦ ζητήσῃ ἄσπρα διὰ ἔξοδα, ὁ δὲ ἀπεκρίθη «πὲρ Diosanto per Santo Clemento, τί διάβολο πάντοτε ἄσπρα, φαίνεται νὰ μὴ ἔχωσι εἰς τὸ στόμα νὰ εἰποῦν παρὰ ἄσπρα, μούμ ἄσπρα, ἄσπρα, ἀδιακόπως περὶ ἄσπρων νὰ ὁμιλοῦν»· ὁ κὺρ Μουσταφᾶς ἔδωκεν αὐτῷ τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν,
16 καὶ ἐμυσεύσαμεν διὰ Ναυδαπόγ.

Πρὸς τὴν ἑσπέραν ἐφθάσαμεν ἐκεῖ, καὶ εὐθέως ἐπήγαμεν εἰς τὸ σπῆτι ἑνὸς πραγματευτοῦ ὀναμαζομένου Μελχισεδὲκ καρποῦν ἀκουπέριτ, ὅστις ἀνεγίνωσκε ἐν πιλέτι ἀπὸ τὴν ἐρωμένην του, δούπνιτζαν λαμβρὰν φατμὲ Ζωΐτζα ὑμπαρατωσσα Ματεχαή, τὸ περιεχόμενον ἐστὶ τὸ κάτωθεν·

«Πασὰ κὺρ Μελχισεδέκ.

Ψυχή μου σὲ ἴδα σήμερον περνῶντας, Μὰ τὴν ζωὴν τῆς Σμαράγδας μου, μοὶ ἐφάνης ὡς ἕνας πεζαδές, τὸ μουστακάκισου ὡς ἐνα τοῦγι ὁ ποῦ ὁ βασιλεὺς χαρίζει τῶν πασάδων, ἄχ κὺρ Μεχχισεδέκ, ἔλα, ἔλα χαίνι μὴ μὲ ἀφίνεις νὰ χαθῶ, μὴ γδαίρνεις τὴν ψυχήν μου ἀπὸ τὸν πάτο ὡς τὴν κορφή· ὁ ἄνδρας μου ἀρχων Κορνέλιος ἐπάγη εἰς τὴν κούρτην».

Ὅστις ἀπεκρίθη.

«Ὢ Ἔτνας βουνό, καὶ σήδερο καμένο, ὁποῦ καίεις ὅποιον καὶ
17 σὲ πλησιάζει, ναὶ φῶς μου Δούπνιτζα, λαμβάνωντας τὸ πιλέτισου μὲ ἐφάνη νὰ ἐκαζάντησα εἴκοσι χιλιάδες φλωρὶ βενέτικο, ἔρχομαι, ἔρχομαι πέρδικα νὰ ἀσπασθῶ τὰ πετραδένιασου μάτια, τὰ μαργαριταρένιασου μαλιά, μπόμπο γέμ, ναὶ αϊδῶνι τοῦ χειμῶνος ναὶ ἔρχομαι, ἔρχομαι νὰ ἀσπασθῶ τὸ λουλουδένιοσου στόμα, τὸ εὐωδιάζον, ὡς ἀρωματικὸς χαλὲς τῆς Ἀραβίας».

Προστάζωντας νὰ τὸν φέρωσι τὸ πινίσι του ἐπήγαμεν ἡμεῖς ἀρχίτερα νὰ ἰδῶμεν τὴν αντάμωσιν αὐτῶν τῶν ὑποκειμένων, ἐμβαίνοντες, ἴδομεν ἐκεῖνο τὸ ἀξιολάτρευτον ὑποκείμενο· πλησίον του ἐκάθετο ὁ Κὺρ Γρηγόριος μπαρὼν τῆς Ἱερᾶς ποῦλλας, καὶ ἔλεγεν πρὸς αὐτήν· «πουλίμου δομνίτζα μου χάνομαι, ἡ ψυχή μου κινδυνέυει νὰ ψωριάσῃ, δὲν μὲ λυπᾶσαι; δὲν μὲ ἀγαπᾶς; ἐγὼ ὅλην τὴν ταλπαλαρίαν καταφρονῶ, ἐγὼ διὰ τὴν πανλαπόρτη σου ἀπὸ ὅλην τὴν
18 ταλπαλαρίαν βασγεστίζω». — «Ἐ ζάβαλη σὲ ἀγαπῶ, ὅμως πήγαινε τώρα καὶ ἔλα αὔριον τὸ ταχύ»· ὁ ἅγιος γενάτος εὐγῆκεν δοξάζων τὸν ἅγιον Νικόλαον διὰ τὴν ἀποπλήρωσιν τῶν ἐπιθυμιῶντου, καὶ ὑποσχόμενος αὐτῇ νὰ τὴν μνημονεύσῃ· ὁ Μουσταφᾶς μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς εἶναι ἕνα μεγάλο ὑποκείμενο· τέλος πάντων ἔφθασεν ὁ Ἥρωας, τὸν ἐδέχθη μὲ ἀγάπην, «ἀ ἑκατὸν πουγγεῖον τζουβαέρι» ἐφώναξεν, «τὰ φλορένιασου μάτια ἐκευδεβένισαν τὴν καρδιά μου, ὁποῦ νὰ τὰ εὔγαζεν τινὰς νὰ τὰ ζυγιάσῃ, ἔδιδαν περισσότερον ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες λουιδόρια».

Μετὰ τούτους τοὺς λόγους ἐγκαλιάσθησαν πολλὰ σφυκτά, καὶ συκώνωντας τὸ φουστάνι της, «ἀ ἀ» τὸν εἶπεν μὲ μίαν χαμιλὴν φωνὴν «τράβα τὸν περδὲ ἀπὸ τὸ παράθυρο, ὅσο νὰ λύσω τὰ τζιτιάνια μου», ρύχνεται τοὺς περδέδες τραβᾶ, αὐτὴ τὰ βρακιάτης λύει, πίπτει εἰς τὸ κρεββάτι, καὶ γίνεται, καὶ γίνεται (ὅποιος θέλει νὰ τὸ
19 μάθῃ ἂς ὑπάγῃ εἰς τὴν ἀκαδιμίαν τοῦ Ποδοροσίου). Ἐν τοσούτω καὶ ὁ αρχ Κορνέλιος Βασίλας φθάνει (δὲν ἀμφιβάλλω πῶς ὅλοι ἠξεύρουσι πῶς εἰς τὴν διάλεκτον τῶν Νανιδαπόγων κορνέλιος σημαίνει σπαθάρης) καὶ ἀκούσαντες αὐτοῦ λέγοντος «μόϊ μοῖ φούτο ἡ μάσα τζιγκάνουλε νὰ οὔτζ, νὰ οὔτζ» ἐβάλθηκαν εἰς τάξιν, ἐμβῆκεν, ἐχαιρετήθη μὲ τὸν καβαλίρο· ἡμεῖς δὲ ἀναχωρήσαμεν.

Ἀπ' ἐκεῖ ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ὑποκείμενον Μητραχάναγα ὀνομαζόμενον κλεπτεπιστάτη τῆς Σαλιγκό, ὅστις εἰς τὴν κάμεραν του ὅλο φλωράκια ἐμετροῦσε ὁποῦ τὰ ἔχει κατὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ Σατᾶν ὑποκριτᾶν φυλαργιριτᾶν κλέψῃ ἀπὸ τὸ τζαμὶ τῆς Σαλιγκό. Τὰ ἐπαρατηροῦσε μὲ μεγάλην ἡδονήν, καὶ ἔλεγεν, «ἂχ φλωρία κατηραμένος νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον καὶ ἀπὸ τὴν ἁγίαν Μεγδαλινὴν ὁποιος δὲν σᾶς ἀγαπᾶ». Ἐγὼ δὲ ὢν κουρασμένος ἀκούμβησα ὀλίγο εἰς τὴν χόρνα, καὶ ἔπεσε ἕνα κωμάτι ἀσβέστι· ὁ κὺρ Μητρα-

χάνεφέντης φοβηθεὶς εὐθὺς ἠθέλησε νὰ σφαλίση τὰ φλωράκια του,
20 πλὴν ὁ κὺρ Βελζεβοὺτ τὸν ἐκράτησε τὸ χαίρι, ὁ καϋμένος ὁ ζάβαλης Μητραχάναγας μὴ ἠξεύρωντας τίς τὸν ἐμπόδιζεν ἐπικαλεῖτο ὅλους τοὺς ἁγίους, ὥστε ὁ Βελζεβοὺτ ἐφέντης ἄφησε τὸ χαίριτου, καὶ ἐσφάλισεν τὰ φλωράκια του. Μὰ ὁ τζελεπῆ Βελζεβοὺτ τὸν ἐπίασε τὰ γένια καὶ τὸν τραβοῦσε, τὸν πόνον ὁποῦ αἰσθάνετο, τὸν ἀπέδωκεν εἰς τὴν νηστείαν, ἐφώναξεν τὸν Μεθόδιον μία ὀκὰ κρασί, νὰ τὸν φέρῃ καὶ ἀφ' οὗ τὴν ἐστράγγισε, ἀποροῦσε διατί τὰ μάγουλά του εἶναι τόσον κόκκινα, καὶ ἐβεβαίωνε τὸν μαντατοφόρον κὺρ Μανθήμπαση ὁποῦ τότε ἦλθεν ἐκεῖ νὰ τοῦ φέρῃ τὴν εἴδησιν ὅτι ὁ τζαρλατάνος Φωτάκης μετὰ τῆς κατζιβέλας του ἀπόκτησεν ἕνα νέον δαβαλούτζη, πῶς καὶ ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἦτον οὕτω κόκινος, ὡς καὶ αὐτός, καὶ πρὸς ἀπόδειξιν ἔφερεν μαρτυρίαν ὅτι τὸν ἴδεν εἰς τὸν ὕπνον του.

Ἡμεῖς δὲ μελαγχολοῦντες νὰ ἀκούωμεν ἅγιαις κογιοναρίαις, ἀ-
21 ναχωρήσαμεν, καὶ ἀκολουθῶντες τὸν δρόμον μας, νὰ γυρίσωμεν ὀπίσω ἐβιάσθημεν, ἀκούσαντες κρότον γέλοτος εἰς ἕνα κελεῖον, ἐμβήκαμεν ἐκεῖ, ἴδομεν ἕνα ἀνθρωπίδιον Μεθοδίδιον καλούμενον, καθήμενον εἰς ἕνα σοφᾶ, ἐδιηγᾶτο εἰς ἕνα ἐργαστηροκαλφίδιον Κυριάκιον ὀνομαζόμενον, πόσα κορίτζια σήμερον εἰς τὸ συναγώγι, εἶχαν κύτερνα δρακεῖα πόσα πράσινα, καὶ ποῖα τὸν ἐφάνησαν πῶς τὰ ξινὰ ἀγαπῶσι, πῶς ταῖς ἐθυμιάτησε· «τί λέγεις» ἐρώτησε ὁ Σατὰν τῷ Sigr Βελζεβοὺτ «εἶσαι ἄξιος νὰ παρατηρήσῃς ἀκριβῶς ὡς τοῦτο τὸ ἀνθρωπίδιον μὲ ἕνα βλέμμα;» ὅστις φιλαλήθως ὡμολόγησε τὴν ἀδυναμίαν του, ὅθεν καὶ ἀποφασίσθη νὰ τὸ πάρουν διὰ νὰ τὸ βάλλουν νὰ παρατηρῇ τὰ γινόμενα ὅπως αὐτοῖς ἀναγκέλῃ, καὶ νὰ τοῦ δοθῇ ἡ ἐπιστασία τοῦ παρατηριτοῦ.

Ἐν τοσούτῳ ὁ Μουσταφᾶς εἶπε τῷ βάρουλ βαβέλ, «ὑπάγωμεν εἰς ἕνα μοι φίλον νὰ ἴδω τί κάμη», καὶ ἐν τῷ ἅμα ἐκεῖ εὑρέθημεν· ὀνομάζεται Παπαναστασακίφιλος, τὸν εὕρωμεν γράφοντα τὸ κάτωθεν ραβάσι

«κυρά μου,

22 Ἄχ μὴ μὲ ἐπιπλήξῃς, καὶ κατηγορήσῃς ὡς αὐθάδην, ἂν τὴν τόλμην λαμβάνω νὰ σοὶ φανερώσω ὅτι σὲ ἀγαπῶ, ναὶ ὅτι σὲ λατρεύω, καὶ ὅτι εἰς ὅλην μου τὴν ζωὴν δὲν θέλω ἀγαπήσει παρὰ ἐσένα· ἂν ὅμως αὐτὴ ἡ ὁμολογία σοὶ ἀπαρέσκῃ, εἰς τὴν ἐξουσίαν σου

εἶναι διὰ νὰ σιωπήσω, πλὴν ἤξευρε ὅτι εἰς τὸ χαίρισου εἶναι νὰ μοὶ δώσῃς Ζωὴν ἢ νὰ μὲ θανατώσῃς».

Εἰς ἀπορίαν ἐστάθημεν διὰ τὴν εὐγλωτίαν αὐτοῦ τοῦ νέου, καὶ ὁ Diable boiteux μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς εἶναι ὁ πλέον θαυμαστὸς μάστορης εἰς τὸ νὰ στουπώνει· ὁ πολύχρονος Μουσταφᾶς φιλώντας τον ἀναχωρήσαμεν, ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ἄλλον του φίλον ὅστις Ποστελνικοβενιεροδημιτράκιος καλεῖται τὸν εὕρομεν ἀναγινόσκωντα τούτους τοὺς στοίχους·

Comment briser une chaine?
Que l'amour a pris plaisir de former.
L'onde cede au cours qui l'entraine
Et j'obeis à la douceur d'aimer.

23 Ἦτον εἰς θαυμασμὸν καὶ εἶπεν «ὁ Diable»,—«πρόσταξε» τὸν ἀπεκρίθη ὁ Βελζεβοὺτ ἐφέντης, «que Diable» ἐφώναξεν ἐκ δευτέρου, ἀκούωντας τὴν φωνήν· «ὁ Βελζεβοὺτ πασᾶς εἰμί»· — «πάθ πὰθ τί φωνὴ ἀκούω», - «ἐξάδελφε» τὸν ἀπεκρίθη ὁ Δόμινους Βελζεβοὺτ «τὴν ἐδικήν μου, τοῦ Βελζεβούτ», —«τί; Βελζεβοὺτ par Dieu il n' est pas possible διάβολος νὰ ὑπάρξῃ εἰς τὸν κόσμον, καὶ ἠμπορῶ νὰ σοὶ τὸ ἀποδείξω, ὁ Βολτάριος τὸ εἶπε!» —«par bleu ὁ Βολτάριος σου εἶναι λόκος» τὸν ἀπεκρίθη ὁ κὺρ Σατανᾶς, «διάβολοι εἶναι, καὶ μάλιστα νὰ ἔλθῃς εἰς ἡμᾶς καὶ ἔχαμεν νὰ σὲ κάμωμεν χάτμανον», ὅθεν καὶ καταπεισθείς, τοὺς ἐπαρακάλεσε νὰ τὸν ἀφήσουν ἀκόμι μερικὸν καιρὸν εἰς τὸν κόσμον διὰ νά... διὰ νὰ ἀναγνώσῃ: τὸ ἔστερξαν, τοὺς ἐπαρακάλεσε εἰσέτι νὰ εὕρουσι ἕνα του φίλον Πολύζου ὀνομαζόμενον νὰ τὸν βεβαιώσουν διὰ τὴν ὕπαρξίντων, καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ συμμαχίαν των· «μὴ σὲ μέλλει» τὸν ἀπεκρίθηκαν, «τὸν ἐ-
24 βεβαιόσαμεν, εὑρίσκεται ἤδη εἰς Προυνσβίκ, καὶ μάλιστα θέλει εἶναι καπιγιολδάσισου».

Τότε ὁ παρὼν τζελεπῆ Μουσταφᾶς φανερωθεὶς ἀποπῆρε χαιρετισμὸν καὶ ἀναχωρίσαμεν· ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ἄλλο ὑποκείμενο Δανιηλιεροαμοναχοθαυμαστάνθρωπον ὅστις ἀναγίγνωσκε τὸν Ἀνακρεῶν, ὁ Diable boiteux δὲν ἐτόλμησε νὰ ἐμβῇ μέσα, λέγων ὅτι εἶναι ὁ πλέον μεγαλύτερός του ἐχθρός, ἀποχαιρετισθεὶς ὁ παρὼν Μουσταφᾶς ἀγᾶς πελιεμνές, ἐπῆγαμεν εἰς κάποιον Θωμᾶν Κάραν ὀνομαζόμενον,

ὁ Diable τῶν Φραντζέζων ἄρχισε νὰ τὸν προσκυνεῖ, τὸν ἐρωτήσαμεν τὴν αἰτίαν, μᾶς εἶπεν, αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο εἶναι τὸ μόνο ὁποῦ γεννημένον εἰς τὴν Γραικίαν ἠξεύρει τὴν γλῶσσαν τῶν ὑποικόοων μου ἐντελῶς· ὁ κὺρ Μουσταφᾶς μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς εἶναι ἕνας θαυμαστὸς ἄνδρας, μὲ ἀρκετὰς μαθήσεις, καὶ τῷ ὄντι ἄξιος νὰ εἶναι συμπατριώτης τοῦ Ἀριστοτέλους, ὁμοίως καὶ ὁ τὸν Ἀνακρεῶν ἀνα-
25 γινώσκων, καὶ ὁ ποστέλνικος· ἀποχαιρετισθεὶς καὶ μετ' αὐτοῦ ὁ παρῶν Μουσταφᾶ ἀγάς, ἐφώναξεν εἰς τὸν Γεωργάκην τοῦ γραμματικοῦ διὰ νὰ λάβω καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἀποχαιρετισμὸν καὶ παραχρῆμα ἐκεῖ εὑρέθημεν, μὰ ὦ ἄδη τί φάντασμα, τί τεράστιον ὑπέπεσε εἰς τὰς αἰσθήσεις μας: ἕνα εἶδος γυναικός, τὸ ὁποῖον ἂν ποτὲ ἡ πανοῦκλα ἤθελε νὰ φανῇ εἰς τοὺς ἀνθρώπους, βεβαίως ἤθελε ἐκλέξῃ διὰ νὰ δώσῃ μία ἰδέα τοῦ ἑαυτοῦ της. — Θέλω δοκιμάσῃ ἂν δυνατὸν νὰ βοηθήσω τὴν φαντασίαν τῶν ἀναγνώστων μου διὰ νὰ λάβουν μίαν ἰδέαν.

Περιγραφή.

Ἦτον μία ἥμησι πῆχη ἀψυλή, τῶ πλάτος τὸ ἴδιον μέτρος, εἰς ὅλατης τὰ μέλη μία ἐξαίσιος ἀναλογία, τόσον συμμέτρως κατασκευασμένη ὁποῦ τὸ κεφάλιτης περίπου τὸ τρίτον μέρος ἦτον τοῦ σώματότης, λαιμός, στῆθος, καὶ τὸ ἐπίλοιπον τοῦ σώματός της τόσον ἐπιτηδείως κολυμένα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, ὁποῦ δὲν ἐδύνατο
26 τινὰς νὰ ἰδῇ ποῦ τὸ ἕνα ἀρχίζει, καὶ τὸ ἄλλο τελειώνει, τὸ πιγούνιτης ὑπερμέτρως μακρύ, καὶ μ' ὅλον τοῦτο τὸ πρωσωπόντης ἐπαράσταινε ἕνα σύμμετρον τετράγωνον, μὲ τὸ νὰ ἦτον τόσον χαμηλὸν τὸ μέτοπόντης, ὅσον τὸ πηγούνι της μακρύ· τὰ μάτια της ἦτον τόσον στόγγυλα καὶ ἔξω ἁπετασμένα, ὁποῦ ἐδύνατο τινὰς νὰ τὴν δώσῃ τὸ ὄνομα θιώπις ὁποῦ ὁ πάπαλίκης Ὅμηρος ἄλλοτε ἐμεταχειρήσθη· τὸ στόμα της ἦτον τόσον μεγάλο, ὅπου ἕνα μῆλο δομνέστε νὰ χώσῃ τινὰς μέσα, τρόπος ἦτον χωρὶς κίνδυνον νὰ πειραχθῇ ἀπὸ τὰ ἐξαίσια της ὀδόντια· καὶ ἂν ποτὲ τὶς τῶν ποιητῶν ἤθελε κάμῃ τὰ χείλητης καθέδρα, καὶ κατοικετίριον τῶν χαρίτων, ὁμολογῶ ὅτι δυνατὸν ἦτον εἰς χρείαν χωροῦ, αὐταὶ αἱ θεαὶ μὲ μερικοὺς ἔρωτας νὰ χωρέψουν ἐκεῖ μὲ κάθε κομοδιτά.

Αὐτὸ τὸ θέαμα παραστηθὲν ἔμπροσθέν μας, ἰδοῦ οἱ Herrn Δράτζοι saisis d'une terreur panique ἔλαβον τὴν φυγήν, καὶ μὲ ἔ-

συρον ὁμοίως, ἐφοβήθησαν γὰρ μήπως, τοὺς ἤθελε καταδικάσῃ
28 ὁ κὺρ Μουσταφᾶς νὰ κάμουν εἰς αὐτὴν τὴν Donna, ἐκεῖνο ὁποῦ ποτὲ οἱ εἰδολολάτραι Ρωμαῖοι ἐπρόσταξαν εἰς τοὺς νέους τῶν ἑπτὰ παρθένων νὰ κάμουν, καθὼς εἰς τὸ ἀνθολόγιον στέκεται (ὅποιος θέλει νὰ τὸ ἀναγνώσῃ ἂς ὑπάγῃ εἰς τὸν κὺρ Πανάγον) φεύγοντες μὲ βίαν.

Βρώμμα μεγάλη ἔυγενεν ἀπὸ τὴν πόλιν, ἐρώτησα τὸ αἴτιον, ὁ κὺρ Ἑωσφώρος me εἶπεν πῶς εἶναι ἡ εὐωδία ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΤΥΡΑΝΙΑΣ ΚΑΙ βαρβαρότητος, αἴτινε εὗρον εὔλογον νὰ ἐκλέξουν αὐτὴν τὴν πόλιν, διὰ νὰ κατοικήσουν, καὶ τὸν θρόνον των στήσουν, ἐπῆραν δὲ εἰς δούλευσίν των τοὺς πογιάριδες· ἀκολουθῶντες τὸν δρόμον μας ἀπεράσαμεν ἀπὸ τὸν κοπόν, μὰ ὦ οὐρανὲ τί ἐπαραστήθη ἐμπροσθεν εἰς τὰ ἀμμάτια μας, ἕνα κάλλος τοῦ ὁποίου τὸ περιπάτημα εἶχεν τί θεῖον, τοῦ ὁποίου τὸ ἀνάστημα μᾶς ἔκαμεν νὰ ἀμφιβάλλωμεν ἂν μία τῶν θνητῶν ἦτων, ὁ Diable boiteux ὅμως, μᾶς
29 ἐβεβαίωσε πῶς ναὶ θνητὴ ἦτον, καὶ ἡ πατρίς της ἡ Κωνσταντινούπολις, τὸ δὲ ὄνομάτης ὡραία Ρωξάνδρα, νὰ περιγράψω τὰς χάριτάς της καὶ κάλλητης, γνωρίζω καλώτατα, ὅτι τὴν εἰκώνα ὁποῦ θέλω παραστήσει, θέλει εἶναι πολλὰ κατώτερη ἀπὸ τὸ προτώτυπον, ὅθεν εὐχαριστοῦμαι νὰ εἰδοποιήσω ὅποιον, θέλει νὰ λάβῃ μίαν ἰδέαν ταύτης, νὰ φανταστῇ ὅλας τὰς χάριτας ἐνομένας εἰς ἕνα πρόσωπον χωρὶς κουσοῦρι, καὶ πάλιν ἂς ἀμφιβάλλῃ ἂν ἔφθασε νὰ ἰδεασθῇ ἐκεῖνο τὸ πλάσμα, ἢ καλλίτερα νὰ εἰπῶ ἂς φαντασθῇ μία τεττάρτην χάριν ἥτις στολισμένη μὲ ὅλα τὰ δώρα τῶν ἄλλων τριῶν ἔχει τί περισσότερον ὁποῦ ἐκείναι ὑστεροῦνται· τὴν ἐπλησίασα, μὰ τί μεταβολὴ παρευθὺς εἰς τὴν καρδίαν μου, τί μεταμόρφωσις εἰς τὰς αἰσθήσεις μου, μία σύγχυσις, ἕνας ἐνθουσιασμὸς τὴν ψυχήν μου ἐκυρίευσε, τὸν νοῦν μου κατετρώπωσε, καὶ ἐξ ὁλοκλήρου μὲ κατεξουσίασε· ὅλαι αἱ πρωτιτηταιριναί μου ἰδέαι ἐξαλήφθησαν, νέαι αἰσθήσεις ἐφαίνοντο νὰ ἐγεννήθησαν εἰς τὰ ἐντόσθιάμου, διὰ νὰ αἰσθανθῶσι μὲ περισσοτέραν ἰσχὺν τὰ φαρμακερὰ βέλη τῶν θελγιτρῶν της· ὁποῦ σχεδὸν ἀπὸ ἐκείνην τὴν στιγμήν,

> ὁ νοῦς μου κατεσάστησε, καὶ ἡ καρδιάμου σκλαβώθη,
> μέλλος μου δὲν ἔμεινε ὁποῦ νὰ μὴ πληγώθη·

οἱ κὺρ διαβόλοι ὅμως δὲν ἠθέλησαν νὰ σταθοῦν πολλὺν καιρόν, ἐ-

πειδὴ τὸ πρῶτον ὑποκείμενο τοὺς εἶχε προξενήσῃ μεγάλον φόβον, ὅθεν καὶ ἀναχωρήσαμεν, μὲ ἔφεραν εἰς τὴν νούλλαν αὐτοὶ ἐπῆγαν
30 εἰς τὸν ἄδην ὁποῦ τὸν θεῖον μας τὸν τζελεπῆ Μουσταφᾶ, Γκενεράλη ἔκαμαν εἰς τὸ ρεγιμέντο des chimeres, ἔπειτα ἐξύπνωσα. Ἀλλελούια ἀλλελούια, Χριστὸς ἀνέστη — 228835 $\frac{4/3}{2/5}$ + l'infini Ἀπριλλ 43

$$1 + \cfrac{1}{3 + \cfrac{1}{7 + \cfrac{1}{15 + \cfrac{1}{1 + }}}}$$

Ὁ «Ἀνώνυμος»

Φωτομηχανική ἐπανέκδοση

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ φωτομηχανική ἐπανέκδοση τοῦ «Ἀνώνυμου τοῦ 1789» ἔγινε ἀπό τό μόνο γνωστό ἀντίτυπο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ.

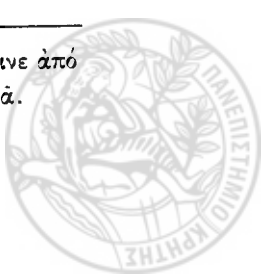

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΙΔΗΣΙΝ.

Αὐτὸ τὸ σύνθεμα δὲν ἐσυγγράφθη μὲ σκοπὸν εἰς τὸ νὰ ἰδῇ τὸ φῶς, παρὰ διὰ διατριβὴν μερικῶν φίλων· μὰ ἕνας αὐτῶν ἐυρίσκωντας εὔλογον νὰ τὸ Κοινολογήσῃ χωρὶς τὴν εἴδησιν τοῦ συγγράψαντος τὸ δίδει εἰς τὸ κοινὸν, ἐνόνωντας εἰς ἔτι καὶ μέρικὰς συλλογισμὰς ὁπᾶ ὁ ἴδιος συγγραφεὺς, του εἶχε ςείλη, περὶ ἑνὸς βιβλίᾳ ὀνομαζομένᾳ περὶ ἀνέξηθρεισκίας· δὲν ἠξεύρω ἂν αὐτοὶ οἱ συλλογισμοὶ θέλᾳσι ἀρέση εἰς ὅλᾳς τὰς μέλλοντας ἀναγνῶσαι τοῦτο τὸ βιβλιάριον, μὲ τὸ νὰ εἶναι ὀλίγον ἐλεύθεροι, καὶ εἰς τὸ γέννος μας ἀλοίμονον, ὀλίγοι εὐρίσκονται οἵτινες νὰ συλλογίζωνται τολμᾶσι, ὅθεν καὶ χωρὶς νὰ πολυλογῶ, ἢ δεφεντευώντας τᾳς, ἢ κατήγορωντας τᾳς, λέγω, ὅποιον δὲν ἀρέσᾳν ἀς τὰς ταταφρονήσῃ ὅποιον ἀρέσᾳν ἀς τὰς ἐπαινέσῃ, ἀγκαλὰ τῶ συγγράψαντι αὐτᾳς, ἀδιάφοροι εἶναι τόσαν οἱ ἔπαινοι, ὅσον καὶ αἱ κατηγορίαι, ὅτι τὸ ἐπίθετον τᾳ εἶναι, ἀδιαφορῶ. —

28

Ἡμεῖς ὁ Μεφτῆς τὲ ἁγίε Βασιλείε τῶν ὀθομανῶν, δήλοποιεμεν, ὅτι ἀναγνώσαντες τὸ βιβλίον τοῦτο δὲν εὕρομεν τὶ ἐναντιον εἰς τὴν Ἱερὰν πίςιν, τὲ Αλκορανίε, ὅθεν δίδομεν τὴν ἄδείαν εἰς αὐτὲν τὸν Γκιαὲρ νὰ τυπώσῃ αὐτὸ τὸ βιβλίον, μὲ πριβιλέγιον πῶς νὰ μὴ τολμίσῃ ἄλλος τυπογράφος νὰ τὸ τυπώσῃ εἰς τουρκίαν, ἡμεῖς Ἰησὲῦ ἐφεντης πατριάρχης. 1632. τὲ Ἰανναρίε 29. ὥρ εὔδομη.

Ἐνδο-

Ἐνδοξότατε κὺρ Πάρων
τῆς Ἱερᾶς πούλλας καὶ πάσης
ξηροκαμπίας,
ἔξαρχε τῆς ταλπαλαρίας.

Μὲ τὸ νὰ εἶχα τὴν τιμὴν νὰ σᾶς γνωρίσω εἰς τὸ ἐξαρχάτονσας, λὰ πάτε Σκορτζέσκλα· λαμβάνω τὴν τόλμην νὰ σᾶς προσφέρω αὐτὸ τὸ βιβλιάριον· καὶ σᾶς παρακαλῶ νὰ τὸ δεχθῇ μὲ τὴν συνιθησμένην της καλοσύνην· καὶ ἂς εἶναι βέβαιος διὰ τὸ βαθύτατον Σέβας ὁ πᾶ πάντοτε σώζεται εἰς τὴν Καρδίαν μα, διὰ ὅλην σας τὴν Φαμλίαν·

λίαν· μᾶλλον δὲ διὰ τὴν πανιερότητάτης, ὅστις εἰς τὸν ὑπέρτατον βαθμὸν κατέχεις ὅλας τὰς μαθήσεις, δηλ. ἠξεύρεις τὸ ψαλτήριον, τὸν ἀπόστολον, τὴν χαλιμᾶ, ὅστις θαυμασίας πείρας ἔκαμες εἰς τὴν Φυσικὴν experimantale. Εἰς τὴν ἀκαδιμίαν τῆς ταλπαλαρίας. Εἰμὶ δὲ

Τῆς ἀμαθείας Σᾶ

ὁ ἀπειθέσταξος δέλος
Σκαναρέλιος — —

Ἀληθὴς Ἱστορία.

Εἰς τὴν ἐπαρχίαν τῆς ἀνυπάρκτε, Εἰς τὴν πόλιν ὀνομαζομενην νεῖλλαν, πρὸ ὀλίγε ἠσθένησε ὁ δυσυχὴς μπαρὼν Μουσταφᾶς ἀγᾶς Ὑὸς τε Δέκα Χαχάμπαση τε Ἱερομονάχε, τε ὁποῖε ἡ πατρὶς ἐστὶ ἡ Μέκα καθέδρα τῆς Αγγλιτέρας, Βλέπωντας ὁτι ἐπλησίαζεν εἰς τὴν ὥραν ὁπε ἔμελλε νὰ ἀποδημήσῃ διὰ τὲς ἑλλησίες κάμπες,

8

ἔκραξε τὸν πάτερ παγκράτιον, πρέσβυν τῆ θεῆ, καὶ ἅγιον τὸ ἐπάγγελμα διὰ νὰ λάβῃ ἕνα πασαπόρτι διὰ τὰ ἐκεῖθεν· ἐκεῖνο τὸ ἐνάρετον ὑποκείμενο ἦλθεν, καὶ κρεμῶντας τὴν ἁγιαστῆρατα εἰς τὸν λαιμὸν εἶπε τῶ Ἀσθενῆ ὅτι χρεία εἶναι νὰ ὁμολογήσῃ ὅλας τα τὰς πράξεις ὁπῆ εἰς τὸν ἐδῶ κόσμον ἔκαμεν, διὰ νὰ τὸν δώσῃ πάσαπόρτι διὰ τὸν ἄλλον, ὁ Sig^{r} Παρὼν Μασταφᾶ ἀγᾶς ἄρχησε τοιάτῳ τρόπῳ.

„Ἐγεννήθην Εἰς Μέκαν καθέδραν τῆς ἀγγλιτέρας, ὁ πατήρμα κατάγεται ἀπὸ τὸ γένος τοῦ κατακουζινῆ ἀ Μουρατ ἀλῆ πατησσᾶ τὴς ὁλλάνδας, ὅστις μίαν φορὰν ταξιδεύων διὰ ὑπερεσίαν τα εἰς τὸ βασίλειον τῶν νίξ Φρένας ἐχόντων, ἐδιάτριψε μερικὸν καιρὸν εἰς τὴν Βασιλεύσαν πόλιν ὀνομαζομένην γκαιρένι, ὅταν ἐ Βασίλευε ἡ ὑψηλοτάτη Ζωήτζα Ματέη, περιβόητος διὰ τὰς Μεγάλας της νίκας, καὶ διὰ τὸ λαμ-

9

λαμπρὸν της γέννος τῶν γυπτῶν. Τότε ἐκεῖ βλέπωντας τὴν Μητέρα μκ, ἐράσθη αὐτῆς διὰ τὰ Μεγάλα της προτερήματα, τῇ ἐΦανέρωσε τὴν ἀγάπηντα, ἐδέχθη ἀσμένως τὸ πρόβλημα, καὶ ὑπανδρευθέντες Φυσικῶς ἦλθαν εἰς Μέκαν· πρῶτος εἰμὶ ἐγὼ ὁ καρπὸς τῆς ἀγάπης των μὲ ἀνάθρεψαν μὲ κάθε προσοχὴν ἕως εἰς τὸν δέκατον πέμπτον χρόνον τῆς Ἡλικίας μκ, μὴ Φειδόμενοι μηδὲν διὰ τὴν προκοπήν μκ· λαμβάνωντας δὲ πόθον νὰ τὰ ξιδεύσω, μὲ ἔστειλε ὁ πατήρμκ εἰς τὸ βασίλειον τῶν σαγαδάρων εἰς ἕνα ἔγκωνα τξ πατριάρχε τῆς Κωνσαντινοπόλεως, ὅστις μὲ ἐδέχθη μὲ μεγάλην ἀγάπην, καὶ Φιλίαν, μέ τὸ νὰ ἦτον πολλὰ ὑπόχρεως εἰς τὴν Μητέρα μκ, μὲ ἄΦησε νὰ σπεδάξω εἰς τὴν ἀκαδεμίαν τξ πεδοροσίκ, καὶ μὲ ὀλίγον καιρὸν ἔγινα περίΦημος εἰς τὴν πετομετρίαν, δὲν ἀπέρασε πολλὺς καιρὸς καὶ ἔγινα προΦέσορ τῆς Μαλιφράνιζας, γονορέας, σκολαμαντίκ, καὶ περνῶντας ἀπὸ ὅλες

10

τὰς Βαθμὰς μὲ ἔκαμαν τέλος πάντων λογοθέτην, καὶ ἐπισάτην τῆς ἐκεῖσε ἀκαδημίας· ἀπὸ ὅσες μαθητάς εἶχον, ὁ πλέον ἐπιμελὴς, καὶ ἐμφυὴς ἦτον Καΐποιος Γρηγόριος μπαρὼν τῆς Ἱερᾶς πᾶλλας, ὁπᾶ ὡς ἐλπίζω μετᾶπολυ θέλει γίνη ὁ πρῶτος τῆς ἀνιβερσιτᾶς. Βλέποντάς με τέλος πάντων οἱ ἔγκριτοι τοῦ ἁγίου ὄρους, πόσον ἄξιος εἶμεν, μὲ ἔκλεξαν ἡγέμενον τᾶ Μοναςηρίᾳ τῆς ἁγίας ταταράσι, χρηματήσας δὲ ἐκεί δύω χρόνια, ἀνεχώρησα ἀφήνωντας τὸν πατερ λαυρέντιον, Μουφτῆς ἄλλοτε τῆς Ἰπραΐλας καὶ χώτζας εἰς τὸ τζαμὶ τοῦ ἁγίᾳ γηίκα εἰς ῥώμην, ἐπῆγα νὰ ἀποπαταξαθῶ εἰς τὴν καταλάβραν, καὶ ἄρχισα νὰ διδάξω τὴν θεολογίαν, καὶ πολλὺ δὲν ἐχρειάσθη διὰ νὰ γίνω περίφημος, τὸ ἅγιον πνεῦμα μὲ ἠκολαθᾶσε παντᾶ· διὰ τῶν πολλῶν μᾳ μαθήσεων ἔγινα ὑπέρπλετος, μάλιςα μέ τὸ νὰ ἐδάνειζα ἕνα φλωρὶ καὶ ἐλάμβανα τρία, καθ' ὅτι ἀπόδειχνα εὐαγγελικῶς,

κῶς, πῶς τά τρία ἕνα, καὶ τὸ ἕν τρία Εἶναι, ποτὲ μὲ Σαρακοστὴ δὲν ἐχάλασα, ἐπειδὴ πάντοτε ἔτρωγα, τρεῖς Φοραῖς τὸν χρόνον ἐμεταλάμβανα negativement, καὶ διακόσιαις ἀποφατικαῖς μετάνιαις ἔκαμνα, καὶ ἐνὶ λόγῳ δέν ἀμέλησα κανένα τρόπον διὰ νὰ ἀπολαύσω τὴν βασιλείαν τῶν ἀρανῶν. Ἰδὲ τὰ ἁμαρτήματά μὲ, καὶ ἂν Συγχωρημένον εἶναι νὰ εἰπῇ καὶ τὰς ἀρετὰς του τινὰς, μάθε ὅτι ἀφ' ἑ ζῶ εἴκοσι ἀνθρώπες ἐφώνευσα, καὶ εἰς ἀποπλήρωσιν τούτων τριάκοντα ἔπλασα· ὁ Ἅγιος κὺρ παγκράτιος εἶπεν ὁ Χριστὸς, καὶ ἡ παναγία μόνον νὰ σὲ Συγχωρήσῃ, ἐγὼ δὲν εἶμαι ἄξιος, διὰ κανόνα πρέπει ὅμως νὰ δώσης πέντε ἐξ Σαρανταλειτουργα· ὁ Sig^{r} Παρῶν τὸν ἔδωκεν παρευθὺς πέντε Φλωρία, τύΦλαις ὀνομαζόμενα, μονέδα τῆς χαλιμᾶς, καὶ τότε ὁ ἅγιος τὸν ἀνέγνωσε τὴν εὐχὴν καὶ Εὐλογίαν, Μετζόνοντας τον τριοδακτυλῶς, τὸν ἐπρόβαλε νὰ λάβῃ τὴν

12

τὴν . . . πλὴν ὁ τζελεπῆ παρὼν τὸν ἐπαρά-
καλεσε νὰ ἀναβάλῃ τὸν καιρὸν ἕως εἰς τὴν ὥραν
τῦ θανάτυ του, μὲ τὸ νὰ ἐδύνατο εἰσέτι νὰ
Ζήσῃ μερικὰς ὥρας, καὶ δυνατὸν νὰ ὑπάγῃ ἐκεῖ
ὁπῦ καὶ ὁ βασιλεὺς πεζὸς νὰ ὑπάγῃ βιάζεται,
καὶ ἠμπορῦσε νὰ ἀπετάξῃ ἀπὸ τὴν κάτω τρύπαν·
ὁ καλοκάγαθος πάτερ ἔστερξε, καὶ ἀναχώρησε·
πλὴν μόλις ἐπρόφθασε νὰ εὔγῃ ἀπὸ τὴν θύραν,
καὶ εὐθὺς ὁ δυστυχὴς Μαγαφᾶς παρέδωκεν τὸ
πνεῦμα τῷ διαβόλῳ, δηλ. τὲθνηκεν, εὐθὺς ἕνας
κρότος ἀκολυθεῖ, τὰ Γιαλία τῶν παραθύρων
συντρίβονται, καὶ Ἰδῦ ἄγγελοι καὶ διάβολοι ἐν
τῷ Μέσῳ τῦ ὁσπιτίυ· τὴν διαγωγὴν τοῦ μακα-
ρίτυ ἐξετάζυσι, βάζυσι εἰς τὸ ζύγιον ἀρετὰς τυ
καὶ κακίας, ζυγοσαθμῦσι· καὶ ἰδῦ μαλώματα,
μάθε ἕνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ τάγματα τὰ ἅγια τὴν
ψυχήντυ ζητῦσι, νὰ ὑβρίζονται ἀρχίζυσι, μαύροι
σατανάδες ἀφήσετε αὐτὸν ἡμῖν, ὄχι πέστιδες
κὺρ ἀγγέλοι, ὄχι, μετὰ τέτυς τὺς λόγυς,

ξυλοφορ-

13

ξυλοφορτώνονται, τὸ σπῆτι τρέμει· Μά ἡ ψυχή τοῦ Μακαρίτα δὲν τὰς ἄφησε πολλὴν καιρὸν· παραχήνεται εἰς τὸ μέσον, τὸ αἴτιον τῆ καυγᾶ ἐρευνᾶ· κὺρ Μαζαφᾶ τὸν ἀπεκρίθη ὁ βελζεβὰτ διὰ τὴν Εὐγενείαν σε εἶναι ὁ πόλεμός, μας ποῖος νὰ σὲ πάρῃ. — ἀ ἀ ποῖος νὰ μὲ πάρῃ: Κεμπάροι κὺρ ἀγγέλοι δείξετε μοι τὰς πλάταις σας, ἐγὼ ὑπάγω μὲ τὰς κὺρ θείας μα διαβόλας, καὶ ἐν τῷ ἅμα οἱ ἄγγελοι ἀφανεῖς ἔγιναν· Κασγιολδάσιδες ἐφώναξεν ὁ μακαρίτης, ἐγὼ σᾶς ἐπροτίμησα ἀπὸ τὰς ἐρίφηδες, ὁμως καὶ ἡ διαβολίασας νὰ μοὶ κάμετε μίαν χάρη νὰ μὲ ὑπάγετε εἰς παγδάτ καθέδρα τῆς ἀκρίας νὰ ἰδῶ ἕνα μα παλαιὸν Φίλον ὀνόματι τάνταλον, ὁστις περίφημος εἶναι, καὶ μισητὸς διά τὴν Φιλαργυρίαντα, καὶ Μισανθρωπίαν τα εἰς ὅλας ἐκεῖ, καὶ ὀλίγον εἰς νανιδαπόγ νὰ ἰδῶ τὰς Φίλας μα, ὅθεν ζεπάνα Δράτζοι ἐδέχθηκαν τὸ πρόβλημα, καὶ πέρνωντές τον νὰ ἀπαιτᾶν ἄρχισαν· (ὰς εἶναι ὅμως γνωσὸν

ὧν

14

ὧν Φίλος τῦ μακαρίτε μὲ ἐπῆραν διὰ νὰ γρά-
ψω τὰ Συμβάντα) μόλις εἴχαμεν εὔγη ἀπὸ τὴν
θύραν τῦ κάςρε, ὅταν ἐθεωρήσαμεν μία ἀγέλη
λαῦ, ἕνα καλόγερον δεμένον, τὸν ὁποῖον ἐπῆγε-
ναν νὰ καύσεν, δὲν ἀργήσαμεν νὰ τὸν γνωρίσω-
μεν, ἦτον ἐκεῖνος ὁ προρηθεὶς παγκράτιος ὁπῦ
τὸν Μακαρίτην ἐξωμολόγησεν· ἐρωτήσαμεν τὸ
αἴτιον, μᾶς εἶπον, ὅτι ὁ ἅγιος πάτερ ἠθέλησε νὰ
ἀνακαινίσῃ τὴν ἐργασίαν τῶν ἁγίων Σοδομίτων·
ὁ πασᾶ Διάβολος ἄρχησε νὰ τὲς ἀποδείχνῃ δὲ-
φεντένωντάς τον, ὅτι αὐτὴ εἶναι μία σονηθισμένη
δουλιὰ τῶν ἁγίων πατέρων τῦ ἁγίου ὄρες, καὶ
δὲν πρέπει νὰ παιδευθῇ τινὰς, ἀκολυθῶν τὴν
μόδαν τῦ τόπε τε, καὶ πατρίδος τε· οἱ αἱρετι-
κοὶ καλβίνοι δὲν ἠθέλησαν νὰ δώσεν ἀκρόασιν,
καὶ ἔκαυσαν τοὺ ἅγιον πνευματικὸν, λέγοντες πῶς
ὅλες ἐκείνες τὲς ἁγίες ἁγιορήτας τὲς ἔκαιον ἂν
ἦτον εἰς τὴν ἐξεσίαν των· (ὦ τί μεγάλη βλασφη-
μία)· ὁ κὺρ Μακαρίτης παγκράτιος ἐπῆγε ἐν
κόλποις

15

κόλποις Ἀβραάμ· ἡμεῖς δὲ ἐξακολουθῶντες τὸν δρόμον μας ἐφθάσαμεν εἰς παγδάτ εἰς τὸ ὀσπίτιον τῆ Φίλη μας, ὅστις εἰς τὴν κλίνην ἐκεῖτο, ἠφιλαργυρία τῆ ἐφώναζεν, Σύκα, Σύκα, καιρὸς Ἔιναι, τὸ ἐργαζῆρισα νὰ ἀννοίξῃς, ἔ ἀπεκρίθη ἄφησε με εἰσέτι νὰ κοιμηθῶ ὀλίγον, σύκα, Σύκα τὸν ἐφώναξεν ἐκ δευτέρα πῶς! τολμᾶς καὶ νὰ Ἀποκριθῇς. — μά ἀκόμι οἱ ἄλλοι δὲν ἄννοιξαν, δὲν βλάπτει, Σύκα, Σύκα σὲ προστάζω· ὁτι ὅλες σε τὲς Μαστερίδες σοὶ τὲς ἀφαιρῶ, ὁ δυσύχὴς ἀπίδησε ἀπὸ τὴν κλίνην Φωνάζων μὴ διὰ τὸ ὄνομα τὴς παναχράντα κυρίας Μαγδαλινῆς, καὶ ἰδὲ εὐθὺς ἡ δούλη τα ἐμβῆκεν νὰ τῆ ζητήσῃ ἄσπρα διὰ ἔξοδα, ὁ δὲ ἀπεκρίθη πὲρ Dioſanto per Santo Clemento, τὶ διάβολο πάντοτε ἄσπρα, Φαίνεται νὰ μὴ ἔχωσι εἰς τὸ στόμα νὰ εἰπῇ παρὰ ἄσπρα, μέμ ἄσπρα, ἄσπρα, ἀδιακόπως περί ἄσπρων νὰ ὁμιλῇ· ὁ κὺρ Μαξαφᾶς ἔδωκεν αὐτῷ τὸν τελευταῖον ἀσπασμόν, καὶ ἐμισεύσαμεν

διὰ

16

διὰ νανιδαπόγ· πρὸς τὴν ἑσπέραν ἐφθάσαμεν ἐκεῖ, καὶ εὐθέως ἐπήγαμεν εἰς τὸ σπῆτι ἑνὸς πραγματευτῆ ὀνομαζομένε Μελχισεδέκ καρπὲν ἀκεπέριτ, ὅστις ἀνεγίνωσκε ἐν πιλέτι ἀπὸ τὴν ἐρωμένην τε, δέπνιτζαν λαμβραὰν Φατμὲ Ζωΐτζα ἰμπαρατασσα Ματεχαή, τὸ περιεχομένον ἐστὶ τὸ κάτωθεν·

Πασά κὺρ Μελχισεδέκ.

„Ψυχὴ με σὲ ἴδα σήμερον περνῶντας,
„Μὰ τὴν Ζωὴν τῆς σμαράγδας με, μοὶ ἐφάνης
„ὡς ἕνας πεζαδὲς, τὸ Μεσακάκισε ὡς ἐνα τὲγι
„ὁ πὲ ὁ βασιλεύς χαρίζει τῶν πασάδων, ἄχ κὺρ
„Μεχχισεδέκ, ἔλα, ἔλα χαίνι μὴ μὲ ἀφίνεις
„νὰ χαθῶ, μή γδαίρνεις τὴν ψυχὴν με ἀπὸ τὸν
„πάτο ὡς τὴν κορφή· ὁ ἄνδρας με ἀρχων
„κορνέλιος ἐπάγη εἰς τὴν κὲρτην·

Ὅστις ἀπεκρίθη.

„Ὦ ἔτνας βενό, καὶ Σήδερο καμένο, ὁπὲ
„καίεις ὅποιον καὶ σὲ πλησιάζει, ναὶ φῶς με

Δέπνιτζα

„Δέπνιτζα λαμβάνωντας τὸ πιλέτισκ μὲ ἐφάνη
„νὰ ἐκαζάντησα εἴκοσι χιλιάδες Φλωρὶ βενέτικο,
„ἔρχομαι, ἔρχομαι πέρδικα νὰ ἀσπασθῶ τὰ
„πετραδένιασκ μάτια, τὰ μαργαριταρένιασκ
„μαλιὰ, μπόμπο γέμ, ναὶ αἰδῶνι τοῦ χειμῶνος
„ναὶ ἔρχομαι, ἔρχομαι νὰ ἀσπασθῶ τὸ λελεδέ-
„νιόσκ ϛόμα, τὸ εὐωδιάζον, ὡς ἀρωματικὸς χα-
„λὲς τῆς ἀραβίας.„

Προϛάζωντας νὰ τὸν φέρωσι τὸ πινίσι τσ ἐπήγαμεν ἡμεῖς ἀρχίτερα νὰ ἰδῶμεν τὴν ἀντάμωσιν αὐτῶν τῶν ὑποκειμένων, ἐμβαίνοντες, ἴδομεν ἐκεῖνο τὸ ἀξιολάτρευτον ὑποκείμενο· πλησίον του ἐκάθετο ὁ Κὺρ Γρηγόριος μπαρὼν τῆς Ἱερᾶς ποῦλλας, καὶ ἔλεγεν πρὸς αὐτὴν· πελίμε δομνίτζα μκ χάνομαι, ἡ ψυχὴ μκ κινδυνέυει νὰ ψωριάσῃ, δὲν μὲ λυπᾶσαι; δὲν μὲ ἀγαπᾶς; ἐγὼ ὅλην τὴν ταλπαλαρίαν καταφρονῶ, ἐγὼ διὰ τὴν πανλαπόρτησκ ἀπὸ ὅλην τὴν ταλπαλαρίαν Βασ-

18

γεσίζω. — Ἐ ζάβλη σὲ ἀγαπῶ, ὅμως πήγαινε τώρα καὶ ἔλα αὔριον τό ταχύ· ὁ ἅγιος γενάτος εὐγῆκεν δοξάζων τὸν ἅγιον νικόλαον διὰ τὴν ἀποπλήρωσιν τῶν ἐπιθυμιῶντε, καὶ ὑποσχόμενος αὐτῇ νὰ τὴν μνημονεύσῃ· ὁ Μεγαφᾶς μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς εἶναι ἕνα μεγάλο ὑποκείμενο· τέλος πάντων ἔφθασεν ὁ Ἥρωας, τὸν ἐδέχθη μὲ ἀγάπην, ἃ ἑκατὸν πουγγεῖον τζιβαέρι ἐφώναξεν, τὰ φλορένιασε μάτια ἐκευδεδένισαν τὴν καρδιὰ με, ὁπὲ νὰ τὰ εὔγαζεν τινὰς νὰ τὰ ζυγιάσῃ, ἔδιδαν περισσότερον ἀπὸ ἑκατὸ χιλιάδες λεϊδόρια μετὰ τέτες τὲς λόγες ἐγκαλιάσθησαν πολλὰ σφυκτὰ, καὶ συκώνωντας τὸ φουσάνι της, ἃ ἀ τὸν εἶπεν μὲ μίαν χαμιλὴν φωνὴν τράβα τὸν περδὲ ἀπὸ τὸ παράθυρο, ὅσο νὰ λύσω τὰ τζιτιάνιαμε, ῥύχνεται τὲς περδέδες τραβᾶ, αὐτὴ τὰ βρκιάτης λύει, πίπτει εἰς τὸ κρεββάτι, καὶ γίνεται, καὶ γίνεται (ὅποιος θέλει νὰ τὸ μάθῃ ἂς ὑπάγῃ εἰς τὴν ἀκαδιμίαν τὲ ποδοροσίε)

ἐν

ἐν τοσέτω καὶ ὁ αρχ Κορνέλιος βασίλας Φθάνει (δὲν ἀμφιβάλλω πῶς ὅλοι ἠξεύρεσι πῶς εἰς τὴν διαλεκτον τῶν νανιδαπόγων κορνέλιος σημαίνει σπαθάρης·) καὶ ἀκέσαντες αὐτᾶ λέγοντος μόϊ μοῖ Φούτο. ἡ μάσα τζηγκάνελε νὰ ἄτζ, νὰ ἄτζ ἐβάλθηκαν εἰς τάξιν, ἐμβῆκεν, ἐχαιρετήθη μὲ τὸν καβαλίρο· ἡμεῖς δὲ ἀναχωρήσαμεν· — ἀπ' ἐκεῖ ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ὑποκείμενον Μητραχάναγα ὀνομαζόμενον κλεπτεπιςάτη τῆς Σαλιγκό, ὅστις εἰς τὴν κάμεραν τε ὅλο Φλωράκια ἐμετρᾶσε ὁπᾶ τὰ ἔχει κατὰ τὴν βεβαίωσιν τᾶ Σατᾶν ὑποκριτᾶν Φυλαργιριτᾶν κλέψη ἀπὸ τὸ τζαμὶ τῆς Σαλιγκό. Τὰ ἐπαρατηρᾶσε μὲ μεγάλην ἡδονήν, καὶ ἔλεγεν, ἄχ Φλωρία κατηραμένος νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἀθανάσιον καὶ ἀπὸ τὴν ἁγίαν Μεγδαληνήν ὅποιος δὲν σᾶς ἀγαπᾶ· ἐγὼ δὲ ὧν κερασμένος ἀκέμβησα ὀλίγο εἰς τὴν χόρνα, καὶ ἔπεσε ἕνα κωμάτι ἀσβέςι· ὁ κὺρ Μητραχάνεφέντης Φοβηθεὶς εὐθὺς ἠθέλησε νὰ σφαλίσῃ τὰ Φλωράκια τε,

29

20

πλὴν ὁ κὺρ βελζεβὲτ τὸν ἐκράτησε τὸ χαίρι, ὁ Καϊμένος ὁ Ζάβαλης Μητραχώναγας μὴ ἠξεύρωντας τὶς τὸν ἐμπόδιζεν ἐπικαλεῖτο ὅλες τὲς ἁγίες, ὥςε ὁ βελζεβὲτ ἐφέντης ἄφησε τὸ χαίριτε, καὶ ἐσφάλισεν τὰ φλωράκια τε, Μὰ ὁ τζελεπῆ βελζεβὲτ τὸν ἐπίασε τὰ γένια καὶ τὸν τραβᾶσε, τὸν πόνον ὁπᾶ αἰσθάνετο, τὸν ἀπέδωκεν εἰς τὴν νησειάν, ἐφώναξεν τὸν μεθόδιον μία ὀκὰ κρασί, νὰ τὸν φέρῃ καὶ ἀφ' ἕ τὴν ἐστράγγισε, ἀπορᾶσε διατί τὰ μάγουλὰ του εἶναι τόσον κόκκινα, καὶ ἐβεβαίωνε τὸν Μαντατοφόρον κὺρ Μανθήμπαση ὁπᾶ τότε ἦλθεν ἐκεῖ νὰ τοῦ φέρῃ τὴν εἴδησιν ὅτι ὁ τζαρλατάνος Φωτάκης μετὰ τῆς κατζίβελας του ἀπόκτησεν ἕνα νέον δαδαλάτζι, πῶς καὶ ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἦτον σὔτω κόκκινος, ὡς καὶ αὐτὸς, καὶ πρὸς ἀπόδειξιν ἔφερεν Μαρτυρίαν ὅτι τὸν ἴδεν εἰς τὸν ὕπνον τε· ἡμεῖς δὲ μελαγχολᾶντες νὰ ἀκούωμεν ἅγιαις κογιοναρίαις, ἀναχωρήσαμεν, καὶ ἀκολυθῶντες τὸν δρόμον μας, νὰ γυρί-

γυρίσωμεν ὀπίσω ἐβιάσθημεν, ἀκάσκυτες κρότον γέλοτος εἰς ἕνα κελεῖον, ἐμβήκαμεν ἐκεῖ, ἴδομεν ἕνα ἀνθρωπίδιον Μεθοδίδιον καλέμενον, καθήμενον εἰς ἕνα σοφᾶ, ἐδιηγᾶτο εἰς ἕνα ἐργαστηροκαλφίδιον κυριάκιον ὀνομαζόμενον, πόσα κορίτζια σήμερον εἰς τὸ συναγώγι, εἶχαν κύτερνα βρακεῖα πόσα πράσινα, καὶ ποῖα τὸν ἐφάνησαν πῶς τὰ ξινὰ ἀγαπῶσι, πῶς ταῖς ἐθυμιάτησε· τί λέγεις ἐρώτησε ὁ Σατάν τῷ Sig^{r} Βελζεβέτ εἶσαι ἄξιος νὰ παρατηρήσῃς ἀκριβῶς ὡς τοῦτο τὸ ἀνθρωπίδιον μὲ ἕνα βλέμμα; ὅστις φιλαλήθως ὡμολόγησε τὴν ἀδυναμίαν τε, ὅθεν καὶ ἀποφασίσθη νὰ τὸ πάρεν διὰ νὰ τὸ βάλλεν νὰ παρατηρῇ τὰ γινόμενα ὅπως αὐτοῖς ἀναγκέλῃ, καὶ νὰ τε δοθῇ ἡ ἐπιστασίκ τε παρατηριτε, ἐν τοσούτῳ ὁ Μεγαφᾶς εἶπε τῷ Βάρκλ Βαβέλ, ὑπάγωμεν εἰς ἕνα μοι φίλον νὰ ἰδῶ τὶ κάμῃ, καὶ ἐν τῷ ἅμα ἐκεῖ εὑρέθημεν· ὀνόμάζεται παπαναστασακίΦιλος, τὸν εὕρωμεν γράφοντα τὸ κάτωθεν ῥαβάσι κυράμε·

22

„Ἄχ μὴ μὲ ἐπιπλήξῃς, καὶ κατηγορήσῃς
„ὡς αὐθάδην, ἂν τὴν τόλμην λαμβάνω νὰ σοὶ
„Φανερώσω ὅτι σὲ ἀγαπῶ, ναὶ ὅτι σὲ λατρεύω,
„καὶ ὅτι εἰς ὅλην μὲ τὴν ζωήν δὲν θέλω ἀγαπήσει
„παρὰ ἐσένα· ἂν ὅμως αὐτὴ ἡ ὁμολογία σοὶ ἀπα-
„ρέσκῃ εἰς τὴν ἐξουσίαν σε εἶναι διὰ νὰ σιωπήσω,
„πλὴν ἤξευρε ὅτι εἰς τὸ χαίρισε εἶναι νὰ μοὶ
„δώσῃς Ζωὴν ἢ νὰ μὲ θανατώσῃς. — Εἰς
ἀπορίαν ἐξάθημεν διὰ τὴν Εὐγλωτίαν αὐτὲ τὲ
νέε, καὶ ὁ Diable boiteux μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς
εἶναι ὁ πλέον θαυμαστὸς Μάστορης εἰς τὸ νὰ
στεπώνει· ὁ πολύχρονος Μεσταφᾶς Φιλῶντας
τον ἀναχωρήσαμεν, ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ἄλλον του
Φίλον ὅστις ποζελνικοβενιεροδημιτράκιος καλεῖται
τὸν εὕρομεν ἀναγινόσκωντα τούτες τὲς ςοίχες·

„Comment brifer une chaine?
„Que l'amour a pris plaifir de former.
„L'onde cede au cours qui l'entraine
„Et j'obeis à la douceur d'aimer.

Ἦτον

Ἦτον εἰς θαυμασμὸν καὶ εἶπεν ὁ Diable, πρόσταξε τὸν ἀπεκρίθη ὁ βελζεβὰτ ἐφέντης, que Diable ἐφώναξεν ἐκ δευτέρα, ἀκέωντας τὴν φωνήν· ὁ βελζεβὰτ πασᾶς εἰμὶ· πάθ πάθ τί-φωνή ἀκέω, ἐξάδελφε τὸν ἀπεκρίθη ὁ Δόμινες βελζεβὰτ τὴν ἐδικήν μα, τὲ βελζεβὰτ, τί; βελζεβὰτ par Dieu il n'eſt pas poſſible διάβολος νὰ ὑπάρξῃ εἰς τὸν κόσμον, καὶ ἠμπορῶ νὰ σοὶ τὸ ἀποδείξω, ὁ βολτάριος τὸ εἶπε! par bleu ὁ βολτάριος σα εἶναι λόκος τὸν ἀπεκρίθη ὁ κὺρ Σατανᾶς, διάβολοι εἶναι, καὶ μάλιςα νὰ ἔλθῃς εἰς ἡμᾶς καὶ ἔχομεν νὰ σὲ κάμωμεν χάτμανον, ὅθεν καὶ καταπεισθεὶς, τοὺς ἐπαρακάλεσε νὰ τὸν ἀφήσεν ἀκόμι μερικὸν καιρὸν εἰς τὸν κόσμον διὰ νὰ . . . διὰ νὰ ἀναγνώσῃ: τὸ ἔστερξαν, τὲς ἐπαρακάλεσε εἰσέτι νὰ εὕρεσι, ἕνα του φίλον πολίζε ὀνομαζόμενον νὰ τὸν βεβαιώσεν διὰ τὴν ὕπαρξίντων, καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ Συμμαχίαν των· μὴ σὲ μέλλει τὸν ἀπεκρίθηκαν, τὸν ἐβεβαιόσα-

24

μεν, εὑρίσκεται ἤδη εἰς πρανσβώ, καὶ μάλιστα θέλει εἶναι καπιγιολδάσισα· τότε ὁ παρὼν τζελεπῆ Μπσταφᾶς Φανερωθεὶς ἀποπῆρε χαιρετισμόν καὶ ἀναχωρίσαμεν· ἐπήγαμεν εἰς ἕνα ἄλλο ὑποκείμενο δανιηλιερομοναχοθαυμαστάνθρωπον ὅστις ἀναγίνωσκε τὸν ἀνακρεῶν, ὁ Diable boiteux δὲν ἐτόλμησε νὰ ἔμβῃ μέσα, λέγων ὅτι εἶναι ὁ πλέον μεγαλίτερος του ἐχθρὸς, ἀποχαιρετισθεὶς ὁ παρὼν Μουσταφᾶς ἀγᾶς πελμεμνές, ἐπῆγαμεν εἰς κάποιον θώμᾶν κάραν ὀνομαζόμενον, ὁ Diable τῶν Φραντζέζων ἄρχισε νὰ τὸν προσκυνεῖ, τὸν ἐρωτήσαμεν τὴν αἰτίαν, μᾶς εἶπεν, αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο εἶναι τὸ μόνον ὁπῦ γεννημένον εἰς γυραικίαν ἠξεύρει τὴν γλῶσσαν τῶν ὑποικόων μπ ἐντελῶς· ὁ κὺρ Μπσαφᾶς μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς εἶναι ἕνας θαυμαζός ἄνδρας, μὲ ἀρκετὰς μαθήσεις, καὶ τῷ ὄντι ἄξιος νὰ εἶναι συμπατριώτης τοῦ ἀριστοτέλπς, ὁμοίως καὶ ὁ τὸν ἀνακρεῶν ἀναγιγώσκων, καὶ ὁ ποστέλνικος· ἀποχαιρετισθεὶς καὶ

μετ'

μετ' αὐτῆ ὁ παρῶν Μεσταφᾶ ἀγάς, ἐφώναξεν εἰς τὸν Γεωργάκην τῆ γραμματικῆ διὰ νὰ λάβω καὶ ἀπὸ αὐτὸν ἀποχαιρετισμὸν καὶ παραχρῆμα ἐκεῖ εὑρέθημεν, μὰ ὦ ἄδη τί φάντασμα, τί τερράστιον ὑπέπεσε εἰς τὰς αἰσθήσεις μας: ἕνα εἶδος γυναικὸς, τὸ ὁποῖον ἂν ποτέ ἡ πανῆκλα ἤθελε νὰ φανῆ εἰς τὲς ἀνθρώπες, βεβαίως ἤθελε ἐκλέξῃ διὰ νὰ δώσῃ μία Ἰδέα τῆ ἑαυτῆ της. — Θέλω δοκιμάσῃ ἂν δυνατὸν νὰ βοηθήσω τὴν φαντασίαν τῶν ἀναγνώσων μὲ διὰ νὰ λάβεν μίαν ἰδέαν.

Περιγραφή.

Ἦτον μία ἥμησι πήχη ἀψυλή, τῶ πλάτος τὸ ἴδιον μέτρος, εἰς ὅλατης τὰ μέλη μία ἐξαίσιος ἀναλογία, τόσον συμμέτρως κατασκευασμένη ὁπῆ τὸ κεφάλιτης περίπε τὸ τρίτον μέρος ἦτον τοῦ σώματὸς της, λαιμὸς, ςῆθος, καὶ τὸ ἐπίλοιπον τῆ σωματὸς της τόσον ἐπιτηδείως κολυμένα τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, ὁπῆ δὲν ἐδύνατο τινάς νὰ ἰδῆ πῆ

26

τὸ ἕνα ἀρχίζει, καὶ τὸ ἄλλο τελειώνει, τὸ πιγένητης ὑπερμέτρως μακρύ, καὶ μ' ὅλον τοῦτο τὸ πρωσωπόντης ἐπαράσαινε ἕνα σύμμετρον τετράγωνον, μὲ τὸ νὰ ἦτον τόσον χαμηλὸν τὸ μέτοποντης, ὅσον τὸ πηγένι της μακρύ· τὰ μάτια της ἦτον τόσον στόγγυλα καὶ ἔξω ἀπετασμένα, ἱπὲ ἐδύνατο τινὰς νὰ τὴν δώσῃ τὸ ὄνομα βιώπις ὁπὲ ὁ πάπαλίκης ὅμηρος ἄλλοτε ἐμεταχειρήσθη· τὸ στόμα της ἦτον τόσον μεγάλο, ὅπε ἕνα μίλο δομνέστε νὰ χώσῃ τινὰς μέσα, τρόπος ἦτον χωρὶς κίνδυνον νὰ πειραχθῇ ἀπὸ τὰ ἐξαίσια της ὀδόντια· καὶ ἄν ποτὲ τὶς τῶν ποιητῶν ἤθελε κάμῃ τὰ χείλητης καθέδρα, καὶ κατοικετίριον τῶν χαρίτων, ὁμολογῶ ὅτι δυνατὸν ἦτον εἰς χρείαν χωρῇ, αὐταὶ αἱ θεαί μὲ μερικὲς ἔρωτας νὰ χωρέψεν ἐκεῖ μὲ κάθε κομοδιτά· αὐτὸ τὸ θέαμα παραςηθὲν ἔμπροσθὲν μας, Ἰδὲ οἱ Herrn Δράτζοι faifis d'une terreur panique ἔλαβον τὴν Φυγὴν, καὶ μὲ ἔσυρον ὁμοίως, ἐΦοβήθησαν γὰρ μήπως,

τὰς

τὲς ἤθελε καταδικάσῃ ὁ κὺρ Μεσταφᾶς νὰ κάμεν εἰς αὐτὴν τὴν Donna, ἐκεῖνο ὁπὲ ποτὲ οἱ εἰδολολάτραι ῥωμαίοι ἐπρόσταξαν εἰς τες νέες τῶν ἑπτὰ παρθένων νὰ κάμεν, καθὼς εἰς τὸ ἀνθολόγιον στέκεται (ὅποιος θέλει νὰ τὸ ἀναγνώσῃ ἂς ὑπάγῃ εἰς τὸν κὺρ πανάγον) Φεύγοντες μὲ βίαν, βρώμμα μεγάλη ἔυγενεν ἀπὸ τὴν πόλιν, ἐρώτησα τὸ αἴτιον, ὁ κὺρ ἐωσφώρος me εἶπεν πῶς εἶναι ἡ ἐυωδία ΤΗΣ ΑΔΙΚΙΑΣ ΤΥΡΑΝΙΑΣ ΚΑΙ βαρβαρότητος, αἴτινε εὗρον εὔλογον νὰ Ἐκλέξεν αὐτὴν τὴν πόλιν, διὰ νὰ κατοικήσεν, καὶ τὸν θρόνον των ςήσεν, ἐπῆραν δὲ εἰς δουλευσὶν των τὲς πογιάριδες· ἀκολεθῶντες τὸν δρόμον μας ἀπεράσαμεν ἀπὸ τὸν κοπὸν, μὰ ὦ ἐρανέ τὶ ἐπαραστήθη ἐμπροσθεν εἰς τὰ ὀμμάτια μας, ἕνα κάλλος τοῦ ὁποίε τὸ περιπάτημα εἶχεν τὶ θεῖον, τοῦ ὁποίε τὸ ἀνάςημα μᾶς ἔκαμεν νὰ ἀμφι-

28

ἀμφιβάλλωμεν ἂν μία τῶν θνητῶν ἦτων, ὁ Diable boiteux ὅμως, μᾶς ἐβεβαίωσε πῶς ναὶ θνητὴ ἦτον, καὶ ἡ πατρὶς της ἡ Κωνσαντινόπολις, τὸ δὲ ὄνοματης ὡραία ῥωξάνδρα, νὰ περιγράψω τὰς χαριτὰς της καὶ κάλλητης, γνωρίζω καλώτατα, ὅτι τὴν εἰκώνα ὁπὲ θέλω παραξήσει, θέλει εἶναι πολλὰ κατώτερη ἀπὸ τὸ προτώτυπον, ὅθεν εὐχαριςοῦμαι νὰ εἰδοποιήσω ὅποιον, θέλει νὰ λάβη μίαν ἰδέαν ταύτης, νὰ Φανταστῇ ὅλας τὰς χάριτας ἐνομένας εἰς ἕνα πρόσωπον χωρὶς κεσὲρι, καὶ πάλιν ὰς ἀμφιβάλλῃ ἂν ἔφθασε νὰ ἰδεασθῇ ἐκεῖνο τὸ πλάσμα, ἢ καλλίτερα νὰ εἰπῶ ὰς Φανταsθῇ μία τετταὰρτην χάριν ἥτις ςολισμένη μὲ ὅλα τὰ δώρα τῶν ἄλλων τριῶν ἔχει τί περισσότερον ὁπὲ ἐκείναι ὑςερῆνται· τὴν ἐπλησίασα, μὰ τὶ μεταβολὴ παρευθὺς εἰς τὴν καρδίαν μὲ, τὶ μεταμόρφωσις

σις εἰς τὰς αἰσθήσεις μκ, μία σύγχυσις, ἕνας ἐνθκσιασμὸς τὴν ψυχὴν μκ ἐκυρίευσε, τὸν νεῦν μκ κατετρώπωσε, καὶ ἐξ' ὁλοκλήρου μὲ κατεξκσίασε· ὅλαι αἱ πρωτιτητεριναὶ μκ ἰδέαι ἐξαλήφθησκν, νέαι αἰσθήσεις ἐφάινοντο νὰ ἐγεννήθησαν εἰς τὰ ἐντόσθιάμκ, διὰ νὰ αἰσθανθῶσι μὲ περισσοτέραν ἰσχὺν τὰ φαρμακερά βέλη τῶν θελγιτρῶντης· ὁπε σχεδὸν ἀπὸ ἐκείνην τὴν στιγμὴν, ὁ νεῦς μκ κατεσάστησε, καὶ ἡ καρδιάμκ Σκλαβώθη, μέλλος μκ δὲ δὲν ἔμεινε ὁπε νὰ μὴ πληγώθη; οἱ κὺρ διαβόλοι ὅμως δὲν ἠθέλησαν νὰ ςαθεῦν πολλὺν καιρὸν, ἐπειδὴ τὸ πρῶτον ὑποκείμενο τες εἶχε προξενήσῃ μεγάλον φόβον, ὅθεν καὶ ἀναχωρήσαμεν, μὲ ἔφεραν εἰς τὴν νέλλαν αὐτοὶ ἐπῆγαν εἰς τὸν ᾅδην ὁπε τὸν θεῖον μκς τὸν τζελεπῆ Μκζαφᾶ.

Γκενε-

30

Γενεράλη ἔκαμαν εἰς τὸ ρεγιμὲντο des chimeres, ἔπειτα ἐξύπνισα. Ἀλλελέια ἀλλελέια, Χριστὸς ἀνέστη — $228835\frac{4}{3}+\frac{2}{5}$ + l'infini Ἀπριλλ 43 $\cfrac{1}{3+\cfrac{1}{7+\cfrac{1}{15+\cfrac{1}{1+}}}}$

ΣΥΛΛΟ-

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Οἱ τρεῖς πρῶτες ἐνδείξεις κάθε σημείωσης δηλώνουν, ἀντίστοιχα, τὴν σελίδα, τὸν στίχο καὶ τὴ λέξη ἢ τὴν φράση στὴν ὁποία γίνεται ἡ παραπομπή.

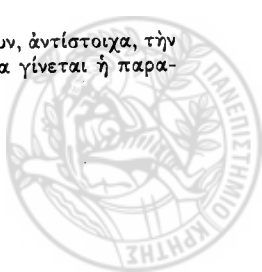

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

1 6 'γύρω στὰ μέσα'. 'Απαντᾶ, πάντως, σὲ κείμενο τοῦ Δ. Ν. Βερναρδάκη: Λόγος εἰσιτήριος εἰς τὸ μάθημα τῆς γενικῆς ἱστορίας ἐκφωνηθεὶς τῇ 20 'Ιανουαρίου 1862, 'Αθήνα 1862, σ. 20· βλ. σχετικὸ σχόλιο τοῦ Δημήτρη Σπάθη στό π. «Λεσβιακά», τ. ΙΑ' 1987, σ. 69 (ὁ τόμος ἔχει περιλάβει ὁλόκληρος, καὶ ἀποκλειστικά, τὰ Πρακτικὰ συνεδρίου «Οἱ ἀδελφοὶ Βερναρδάκη στὰ νεοελληνικὰ γράμματα», ποὺ ἔγινε στὴν Μυτιλήνη 7-9 Μαΐου 1986). 'Ο ἐκλεκτὸς θεατρολόγος, στὴν διερεύνηση τὴν ὁποία ἔκανε γιὰ τὰ ὅσα ἀναφέρονται στὸν Βερναρδάκη, εἶχε φθάσει στὸ τεκμήριο τοῦτο πού, μὲ τὴν ἀβροφροσύνη του, μοῦ ἀνεκοίνωσε πρὸ ἐτῶν· ἂς δεχθεῖ καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὶς θερμές μου εὐχαριστίες. 'Ο Σ. Δ. Κουμανούδης, Συναγωγὴ νέων Λέξεων, 1900, στήν λ., προσγράφει, ὡς παλαιότερη μνεία, τὴν λέξη στὸν 'Α. Διομήδη Κυριακό, 1887. 'Ωστόσο ἡ συνάντηση αὐτὴ τῶν δύο τοποθετήσεων ὡς πρὸς τὰ ἱστορικὰ τοῦ ὅρου, νομίζω ὅτι ἐπιβάλλει κάποιες παρατηρήσεις, ὀλίγες ἀναφορικὰ μὲ τὸν Βερναρδάκη, περισσότερες γιὰ τὸν Κουμανούδη. «Τῆς λεγομένης ἐποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ», γράφει ὁ πρῶτος: δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ διατύπωση ἐκφράζει δυσμένεια· ἀλλὰ μόνο; 'Ο δέκατος ἔνατος αἰώνας εἶναι γιὰ τὴν ἑλληνικὴ λογιοσύνη ἡ ἐποχὴ τῶν ὑπαινιγμῶν, τῶν διαφορουμένων, τῆς ἀμφιλογίας· ὁ Δ. Βερναρδάκης πολὺ τ' ἀγαπάει ὅλα: μόνο ἐκεῖνος ξέρει ἂν αὐτὸ τὸ *λεγομένης* δὲν δηλώνει συνάμα ὅτι ἐβρῆκε λεγομένη τὴν λέξη καὶ γι' αὐτὸ τὴν μεταχειρίζεται παρὰ τὴν ὀλίγη, πολὺ ὀλίγη, συμπάθεια τὴν ὁποία τοῦ ἐμπνέει. Τώρα ποὺ ὅλα τυπώνονται, οἱ νεολογισμοὶ δὲν προφθαίνουν νὰ κυκλοφορηθοῦν προφορικὰ πρὶν τυπωθοῦν· στοὺς περασμένους ὅμως αἰῶνες εἶναι δύσκολο νὰ διαγνώσουμε μὲ κάποια βεβαιότητα πόσον καιρὸ ἔζησε μία λέξη στὴν λαλιὰ πρὶν γραφθεῖ. Περνῶ στὸν Σ.Α.Κ. 'Αφοῦ ὁ λόγος εἶναι γιὰ τὴ μοναδικὴ αὐτὴν ἐργασία τοῦ Κουμανούδη, ἡ παλαιὰ οἰκείωσή μου μαζί της, μοῦ ἐπιτρέπει νὰ κάνω ὀλίγες ὑποδείξεις σχετικὰ μὲ αὐτὴν ἡ ὁποία εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ἐργαλεῖα μας προκειμένου νὰ εἰσαχθοῦμε στὴν νέα ἑλληνικὴ συνείδηση· ἕνα εἶδος ἀντι-παπαρρηγόπουλος, ποὺ μπορεῖ, μὲ κατάλληλο χειρισμό, νὰ προσφέρει ὑπηρεσίες, σ' αὐτὴν τὴν κατεύθυνση, ἀνάλογες μὲ ἐκεῖνες τὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ προσφέρει, ὡς τεκμήριο, ἡ ἴδια ἡ 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους. 'Η περιέργεια τοῦ Κουμανούδη γιὰ τὴν ἔντυπη νεοελληνικὴ παραγωγὴ μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπό διάφορες ἐκδηλώσεις του. Φαίνεται ὅτι ἀπὸ ἑνωρὶς ἐσημείωνε τοὺς νεολογισμοὺς ποὺ ἐσυναντοῦσε, σὲ βιβλία, φυλλάδια, περιοδικὰ ἢ ἐφημερίδες, ὅταν, γιὰ κάποιον λόγο, τοὺς ἐθεωροῦσε ἄξιους προσοχῆς. Τὴν δουλειὰ αὐτὴ τὴν ἔκανε πάρεργα, καὶ ὄχι συστηματικά. 'Αργότερα, ἴσως ὅταν ἐπῆρε τὴν σύνταξή του, μοιάζει νὰ μεθόδευσε τὴ συναγωγή του: τῆς τελευταίας δεκαετίας του τὴν ἐφημερίδα «'Ακρόπολη», εἶναι φανερὸ ὅτι τὴν ἐπεξεργάζεται μὲ προσοχὴ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτήν. Μὰ πάντως, δὲν συνέλεγε οὔτε ὅλα, οὔτε πάντοτε· φυσικά, σὲ καμμία περίσταση ὁ φιλόλογος δὲν ἀρκεῖται σὲ ἀρνητικὲς ἐνδείξεις γιὰ νὰ ἐξάγει συμπεράσματα· ὡστόσο στὴν περίπτωση αὐτήν, προκειμένου νὰ χρονολογηθεῖ ἡ εἰσαγωγὴ ἑνὸς ὅρου μέσα στὴ γραπτὴ νεοελληνική, ἡ ἔνδειξη γίνεται ἀκόμη πιὸ περιορισμένη, ἐξαιτίας τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ἔχει συνταχθεῖ τὸ ἔργο. Ὅμως αὐτὰ ὅλα δὲν ἀφαιροῦν τίποτε ἀπὸ τὴν ἐξαίρετη ἀξία του.

7 'φῶτα' κλπ. Σχετικὴ μὲ τὸν ὅρο συζήτηση, ὅπου Κοραῆς, 'Αν. Γεωργιάδης κ.ἄ. βλ. στὸ Κ. Θ. Δημαρᾶς, Φροντίσματα, 'Αθ. 1962, 16-22 (ἐκεῖ, σ. 17,24, νομίζω ὅτι τὸ 'πεπολιτισμένα' πρέπει νὰ γραφθεῖ 'πεπολιτευμένα').

3 1 'ἐλπίδα'. (Σ)Φραντζῆς 'Ιστορ. III 6.

10 'πρόκριμα'. 'Ο ὅρος, στὸν Καταρτζῆ· βλ. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρᾶς, 'Αθήνα 1970, πολ., ἰδίως στὴ σελίδα 49.

4 2 'φυλλαδίων'. 'Η μελέτη τῶν λαϊκῶν φυλλαδίων τῆς Τουρκοκρατίας θὰ συμβάλει ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις στὴν σωστὴ γνωριμία μὲ τὴν ἑλληνικὴ λαϊκὴ παιδεία ἐκείνων τῶν χρόνων. Πραγματικὰ μόνο μὲ τὴ διερεύνηση αὐτοῦ τοῦ τομέα θὰ γνωρίσουμε τὸν κόσμο τῶν ἰδεῶν μέσα στὸν ὁποῖο κινήθηκε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς σὲ κάθε καθορισμένη περίοδο τῆς ἱστορίας του· ἡ λαογραφικὴ ἔρευνα, βασικὰ ἄχρονη, ἐλάχιστα μπορεῖ νὰ προσφέρει στὴν χρονικὴ διάταξη τῶν φαινομένων τὰ ὁποῖα ἐπέτρεψαν ἀπὸ πνευματικὴ ἄποψη τὴν διείσδυση τῆς δυτικῆς παιδείας στοὺς ἀμορφώτους ἑλληνικοὺς πληθυσμούς, καὶ στὸ ποσοστὸ κατὰ τὸ ὁποῖο αὐτὴ ἐπραγματοποιήθηκε. Παράλληλα χρειάζεται νὰ ἐξακριβωθεῖ σὲ τί βαθμὸ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σήμερα ὡς παραδοσιακὰ ἐμπήκαν διαμέσου τῶν γραμμάτων, λαϊκῶν φυλλαδίων, εἴτε διδασκαλίας, στὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν πληθυσμῶν αὐτῶν. Τὰ φαινόμενα εἶναι συχνὰ ἀπατηλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴν καὶ μόνο ἀκριβέστατες χρονικὲς μετρήσεις θὰ ἀποκαταστήσουν τὴν πραγματικὴ διαδοχὴ τῶν λαϊκῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς Τουρκοκρατίας. Ὅλα αὐτά, βεβαίως, μὲ παράλληλη ποσοτικὴ ἀνάλυση τῶν τρόπων μὲ τοὺς ὁποίους μεταδόθηκε ἡ παιδεία ἀπὸ τοὺς λόγιους στὰ λαϊκὰ στρώματα (ἀριθμὸς ἐκδόσεων, πυκνότητα, ἀριθμὸς ἀντιτύπων, τρόπος ἐμπορίας, μετάδοση τῆς ὕλης τῶν φυλλαδίων στοὺς ἀναλφαβήτους, καὶ ὅ,τι ἄλλο. 'Ανάλογες ἔρευνες, ἄλλωστε, γιὰ τὸν ἴδιο ἀλλὰ καὶ γιὰ ἄλλους σκοπούς, ἀπαιτοῦνται καὶ γιὰ τὸν σημαντικό, καθὼς φαίνεται, ἀριθμὸ τῶν ἡμιαναλφαβήτων, τὸν μαθητικὸ πληθυσμὸ καὶ ὅ,τι ἄλλο).

13 "Ελλήνων γάρ'. 'Ανδρ. Μουστοξύδης, 'Ιστορικὰ καὶ Φιλολογικὰ 'Ανάλεκτα, Α' Κέρκυρα 1872,36.

14 'τὴν τῆς 'Ελλάδος'. Τίτλος ποιήματος τοῦ 'Αντωνίου 'Επάρχου: «Θρῆνος εἰς τὴν τῆς 'Ελλάδος Καταστροφὴν» (1544). Τὸ ποίημα ἔχει ἀναδημοσιευθεῖ καὶ στὴ Νεοελληνικὴ Φιλολογία τοῦ Κ. Σάθα, 1868,163 κ.ἑξ.

18 'διὰ νὰ ἀκούεται'. Ἔκφραση τοῦ Νεκτάριου, Πατριάρχη 'Ιεροσολύμων, ποὺ γράφθηκε γύρω στὰ 1660. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, 'Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔκδ. ζ', 1985, 56.

20 'εἴμεσθεν ἀπόγονοι'. Ἔκφραση τοῦ Γεωργίου Κονταρῆ σὲ βιβλίο τυπωμένο τὸ 1675. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἔ.ἀ., σ. 60.

21 'πρῶτο πρόσωπο'. 'Η φράση στὸν **La Guilletière**, Athènes κλπ. "Η γνήσια τὴν θεωρήσουμε ἢ νοθευμένη, ἀποτελεῖ πάντως ἀξιόλογη μαρτυρία γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, δηλαδὴ γύρω στὸ 1675. Ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο καὶ στὴν 'Ιστορία τῆς Νεοελ-

ληνικῆς Λογοτεχνίας Κ. Θ. Δημαρᾶ, ἔ.ἀ., σ. 61. Ἄλλωστε φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ κοινό, ὁπωσδήποτε, τόπο: τὸ ἴδιο πνεῦμα διέπει κείμενα σὰν αὐτὸ τοῦ Λούκαρη (1616) ποὺ παρατίθεται ἐδῶ στὴν σ.4, ἢ τὸν πρόλογο τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ στὸ «Περὶ ἐπιστολικῶν τύπων τοῦ Κορυδαλλέως»(1625).

25 'τὸν καιρὸν τὸν παλαιόν'. Βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ἱεροσολυμητικὴ Βιβλιοθήκη, Β' Πετρούπολις, 1894,514. Τὴν ἀνάγνωση αὐτὴ ἐσυνδύασα μὲ τὴν ἀνάγνωση τοῦ Χρ. Παπαδόπουλου, Κύριλλος Λούκαρις, ²1939,57.

5 9 'ἄλλοι δὲν εὐχαριστοῦνται'. Μιχ. Περδικάρης, Προδιοίκησις εἰς τὸν Ἑρμῆλον, 1817,64.

16 'κατὰ καινοτομίαν'. Ἡ ἐγκύκλιος, τοῦ Μαρτίου 1819, ἐδημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ 'Καλλιόπη' τοῦ ἔτους ἐκείνου (σ. 217-221). Νέα ἔκδοση: Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του, Ἀθ. 1953 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 9] 299-304. Βλ. ἐδῶ, σημ. σ. 76.

32 'ἀντιφιλόσοφος'. Ὁ ὅρος ἀποτελεῖ γαλλικὸ νεολογισμὸ ποὺ ἐνοφθαλμίσθηκε στὰ νέα ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸν Κοραῆ. Βλ. σχετικὰ Κ. Θ. Δημαρᾶς, Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου, 1946,8 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις (=Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός, 1982,87,512).

8 24 'θαυμάζω'. Φιλοθέου Πάρεργα, Βιέννη, 1800,54.

26 "Αριστοτέλης'. Φιλοθέου Πάρεργα, αὐτ.

35 'Δωρόθεος'. Γι' αὐτὸν πληροφορεῖ, ὅσα χρειάζονται, ὁ Μ. Γεδεών, Χρονικὰ τῆς Πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας, Κωνσταντινούπολη 1883,142-143. «Πρῶτος τῶν καθ' ἡμᾶς λεγομένων φιλοσόφων» χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Καισάριο Δαπόντε (αὐτ. 143).

10 10 'Νέες λέξεις'. Τὸ διαφωτισμένο πνεῦμα ἀγαπᾶ τοὺς νεολογισμούς, καὶ ἀλλοῦ ἴσως, ἀλλὰ πάντως, καὶ πολὺ ἐνδεικτικά, στὴν Ἑλλάδα. Στὶς τρεῖς κύριες μορφὲς τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, Βούλγαρη, Καταρτζῆ, Κοραῆ, συναντοῦμε θερμοὺς θιασῶτες τῶν νεολογισμῶν, εἴτε μὲ τὴ στενότερη σημασία τῆς δημιουργίας ἢ τοῦ δανεισμοῦ ὅρων, εἴτε τὴν εὐρύτερη, ποὺ συμπεριλαμβάνει στὰ προηγούμενα καὶ τὴ συνειδητὴ σημασιολογικὴ ἐπέκταση ὅρων κοινολεκτουμένων, καὶ τὴν ἀνάκληση στὴν χρήση, ἀπὸ τὴν ἀφάνεια ἢ τὴν ἀχρηστία, ὅρων ποὺ ἀνήκουν σὲ παλαιότερες περιόδους τῆς γλωσσικῆς ἱστορίας. Γιὰ τὸν Βούλγαρη ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ δεῖ ἐδῶ στὴ σ. 73· γιὰ τὸν Καταρτζῆ, ἐπίσης, στὶς σ. 73 - 74· θὰ προσέθετα, ἐπίσης, ὅτι ὁ Καταρτζῆς, σὲ πολλὰ μέρη τοῦ ἔργου του, ἐπανέρχεται στὴν ἀνάγκη νὰ ἐμπλουτισθεῖ τὸ νεοελληνικὸ λεξιλόγιο εἴτε ἀπὸ τὴν ἀρχαία εἴτε ἀπὸ τὶς ξένες γλῶσσες γιὰ νὰ ἀνταποχριθεῖ στὶς αὐξημένες, ἀπὸ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν, ἔννοιες. Τέλος, ἡ περίπτωση τοῦ Κοραῆ εἶναι, ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτό, ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα: ὄχι μόνο προάγεται πρόθυμα στὴν διαμόρφωση νεολογισμῶν, ἀλλ' ἀποδοκιμάζοντας τὶς ἀτυχεῖς μεταφορὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία στὴ νέα, συσταίνει ἐπίμονα

τὴν περισυλλογὴ ὅρων ἀπὸ τὴν κατὰ τόπους λαλούμενη ἑλληνική, γιὰ νὰ ἐμπλουτισθεῖ μὲ αὐτοὺς ἡ κοινὴ γλώσσα καὶ νὰ ἀποφευχθεῖ, ἔτσι, ἡ προσφυγὴ στὴν ἀρχαία. Οἱ ἀρχαϊστὲς εἶναι, βέβαια, ἐνάντιοι πρὸς τὸν νεολογισμό, ἀφοῦ πιστεύουν ὅτι ὁ δανεισμὸς λέξεων ἀπὸ τὴν ἀρχαία δὲν εἶναι νεολογισμὸς (γιὰ τὴν ἀντίδραση τοῦ Ν. Δούκα βλ. ἐδῶ, σ. 64)· καὶ οἱ συντηρητικοὶ ὅμως, ἐπίσης, ἀποδοκιμάζουν τοὺς νεολογισμούς (Ἀθ. Πάριος, Ἐπιτομή, 1806, σ. viii· Π. Κοδρικᾶς πολ. καὶ ἰδιαίτερα στὶς διενέξεις του μὲ τὸν Λόγιο Ἑρμῆ καὶ τὸν Κοραῆ). Οἱ προοδευτικοί, καὶ ἰδιαίτερα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Κοραῆ, ὑποστηρίζουν διὰ μακρῶν τὴν ἀνάγκη δημιουργίας νέων ὅρων· βλ. ἰδίως τὴν Γραμματικὴ τῶν Φυσικῶν Ἐπιστημῶν τὴν ὁποία ἐξέδωσε ὁ Α. Γαζῆς (1799), τὴν μετάφραση τοῦ Soave ἀπὸ τὸν Κωνσταντᾶ (1804), καὶ ἰδιαίτερα τὸν Κ. Κούμα στὸν πρόλογο τῆς Χημείας τοῦ Ἀδήτου, Βιέννη 1807, σ. λβ΄ - μγ΄. Δυστυχῶς οὔτε τὸ θέμα αὐτό, τὸ θεμελιακό, ἀπασχόλησε ὡς τὰ τώρα τὴν νεοελληνικὴ φιλολογία· (τὰ ὅσα γράφει ὁ Γ. Θ. Ματθαιόπουλος. Ἡ ἑλληνικὴ χημικὴ ὀνοματολογία, Ἀθ. 1931 παρουσιάζουν καὶ ἀνακρίβειες καὶ ἀνεπάρκεια, ἀλλὰ νομίζω πάντως χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ μόνος ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τὸ καίριο αὐτὸ θέμα τῆς παιδείας μας δὲν εἶναι φιλόλογος).

11 'μόδα'. Βλ. ἐδῶ σ. 34-36 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

14 'ἀνεξιθρησκεία'. Ὁ ὅρος φαίνεται ὅτι πλάσθηκε ἀπὸ τὸν Βούλγαρη. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ὁ φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζῆ, 1964,37.

14 'πολιτισμός'. Ὁ ὅρος εἰσάγεται ἀπὸ τὸν Κοραῆ, προκειμένου νὰ ἐκφρασθεῖ ἡ γαλλικὴ λέξη civilisation. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Φροντίσματα, 1962,17. Ἀξιοσημείωτο εἶναι, γιὰ νὰ τονισθεῖ ἔτσι ἡ ροπὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς νεολογισμούς, ὅτι καὶ ὁ γαλλικὸς ὅρος μὲ τὸν ὁποῖο τιτλοφορεῖ τὸ Ὑπόμνημά του τοῦ 1803, εἶναι πρόσφατος στὴν γαλλικὴ γλώσσα· βλ. γι' αὐτὰ Lucien Febvre, στὸν τόμο Civilisation. Le mot et l' idée, Παρίσι, 1930,1-55, συμπληρούμενο ἀπὸ τὸν E. Benveniste στὸ Hommage à Lucien Febvre, Α΄ Παρίσι 1953,47-54.

15 'ἡ ἐκδοτικὴ παραγωγὴ πολλαπλασιάζεται'. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἔχω δώσει ὀλίγα στοιχεῖα στὶς ἀκόλουθες ἐργασίες μου: Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου, ἔ. ἀ., σ. 8 καὶ στὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις· Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ. ἀ., σ. 117-119· βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 29 κ. ἑξ., 122 κ. ἑξ. Πάντως ἡ μελέτη τῶν ἑλληνικῶν ἐκδοτικῶν πραγμάτων στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, σύγκριση ἀριθμοῦ καὶ εἰδῶν βιβλίων, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ θεμελιακὰ αἰτήματα τῆς νέας μας γραμματείας, σὲ συνάρτηση βέβαια πρὸς τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ἐμπορία, διάδοση καὶ ἀνάγνωση τῶν βιβλίων. Τὸ βιβλίο, ἀπὸ τὴν παραγωγὴ ὡς τὴν ἀνάγνωση, θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει ἀντικείμενο σειρᾶς μονογραφιῶν, χωρὶς τὶς ὁποῖες κάθε λόγος γιὰ τὴν ἱστορία τῆς παιδείας μένει λειψός. Σήμερα ἔχουμε προοδεύσει πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή· γιὰ τὰ σχετικὰ δημοσιεύματα βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ.ἀ., σ. 543-545.

16 "Οδηγοί'. Οἱ ὁδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς θὰ ἀποτελέσουν, ὅταν μελετηθοῦν, τὴν καλύτερη εἰσαγωγὴ στὴν γνώση τοῦ, τελείως ἀγνώστου ἕως τώρα, βίου τῶν Ἑλλήνων γιὰ ὅλη, γενικά, τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, καὶ εἰδικώτερα γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ (βλ. καὶ ἐδῶ σ. 38 κ.ἑξ.)· ἡ προϊούσα συνείδηση τοῦ διαφορισμοῦ τῶν τάξεων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν αὔξουσα συναίσθηση τῆς ἀντίστοιχης ἀδικίας, οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἐκφράζεται ἡ διάκριση καὶ συνεπῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξουδετερωθεῖ κοινωνικά, ἡ μετακίνωση τῶν δυτικῶν ἠθῶν στὴν καθημερινὴ ἑλληνικὴ ζωή, ἀποτελοῦν ὕλη γνώσης ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν ἑλληνικῶν ἀντιδράσεων κατὰ τοὺς ἀποφασιστικοὺς ἐκείνους γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ χρόνους. Τί ἐννοοῦσε ὁ παππούς τοῦ Κολοκοτρώνη λέγοντας «φράγκικο» κατὰ τὸ 1770, ἢ ὁ ἴδιος ὁ Κολοκοτρώνης ξαναπαίρνοντας τὴ λέξη γύρω στὰ 1830; Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ψυχολογικοὶ Παράγοντες τοῦ Εἰκοσιένα, Ἀθ. 1957,6-7.

11 16 'δὲν ἐτυπώθηκαν'. Παραθέτω ἐδῶ, σχεδὸν ἀσχολίαστη, μία πληροφορία, τῆς ὁποίας δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω τὴν θεμελίωση· ὁ Queux de St. Hilaire ἔγραφε τὸ 1870 (Annuaire de l' Association pour l' encouragement des Etudes Grecques en France, τ. IV, σ. 72) ὅτι ἡ Γραμματικὴ τοῦ Καταρτζῆ ἐτυπώθηκε τὸ 1801 στὴν Βιέννη. Κάποιες ἐνδείξεις ἴσως νὰ κατασταίνουν τὸ πράγμα πιστευτὸ (βλ. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, ἔ.ἀ., σ. [4391]), ἀλλὰ δὲν διασταυρώνονται μὲ ἄλλη, ἐπιβεβαιωτικὴ τυχόν, εἴδηση.

12 1 'Fyffe'. History of Modern Europe, II 262.

35 'οἱ Φραντζέζοι'. Νεωτερικὴ Γεωγραφία τῶν Δημητριέων, 1791,558.

13 3 'τὸ γένος'. Ἐγκύκλιος τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε' πρὸς τοὺς Ἑπτανησίους (1798)· γιὰ τὶς ἐκδόσεις τῆς ἐγκυκλίου αὐτῆς βλ. ὅσα σημειώνω στὴν Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ.ἀ., σ. 553.

21 'αἱ ἰδιωτικαί'. π. «Νέα Ζωή», Ε' Ἀλεξάνδρεια 1908/9, 354.

14 33 "Η ἱστορία'. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, Ἔκθεσις περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτηρίου, Ἀθ. 1857,8.

15 15 'καθ' ἡμᾶς'. Βούλγαρης, Λογική, Λειψία 1766,311. Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὸν χαρακτῆρα τοῦ συγγραφέα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸν Βολταῖρο ἀμβλύνεται στὰ παροράματα·

21 'φιλακόλουθος'. Δ. Καλλιγᾶς, Μελέται καὶ Λόγοι, Β' 1899,209.

26 'Βολταῖρο ὀνομαστικά'. Βλ. Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως... ἐπιμελείᾳ Ἀθαν. Ψαλίδα, Βιέννη, 1791,7. ('Η ἐπιστολὴ εἶναι τοῦ 1790).

16 4 'τὴν σήμερον ἡ Ἑλλάς'. Ἠθικὴ Φιλοσοφία, Βενετία, Α' 1761,15.

17 1-2 'ἐκσυριχτέον'. Λογική, ἔ.ἀ. σ. 49.

13 'ἐὰν συγκαταβῶμεν'. Ν. Δούκας, Ἡ κατ' ἐπιτομὴν γραμματικὴ Τερψιθέα, Βιέννη ^{3}1812,7.

15 'ἂν καὶ φράσεις. Ἑρμοῦ τοῦ Λογίου Ἀποβλήματα, 1813,34.
28 'ἡ καλλιέργειά της'. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, ἔ.ἀ., σ. 10.

18 18 'ὅλο ἀνέκδοτο'. Βλ. ἐδῶ, σ. 467 (σημ. στὴν σ. 11).
24 'ἀδιαφορῶντας μὲ ὅ,τι τρόπον'. αὐτ. σ. 332.

19 9 'συλλογίζομαι'. «Λόγιος Ἑρμῆς», 1821, 27.
14 'οἱ ὁποῖοι ἀρκετὰ ἀπερίσκεπτα'. J. Kabdra, Quelques firmans concernant les relations franco-turques lors de l'expedition de Bonaparte en Égypte (1798-1799), Παρίσι 1947,24.
34 'μακρὰν ἀπὸ τὴν Σκύλλαν'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδοση ΟΜΕΔ, Α'1964,61.
35 'μήτε τύραννοι'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔ.ἀ., Β' 1966,164.

20 14 'Πιστεύω στιχουργημένο'. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Περὶ Φαναριωτῶν, Ἀθ. 1969 (=Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός, 1982, 239-241).
15-16 'Σήμερον εἶμαι'. Βόσπορος ἐν Βορυσθένει, Μόσχα 1810,19.
25 'Λόγιος Ἑρμῆς'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Γ' 1979,521.

21 11 'εἴμεθα νήπιοι'. Κ. Κούμας, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων Πράξεων, τ. ΙΒ', Βιέννη 1832,571.
14 'μὴ ἐνοχλεῖτε'. Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ε' 1900,275.
20 'πρόκειται ἄρα'. Π. Κοδρικᾶς, Μελέτη τῆς Κοινῆς ἑλληνικῆς Διαλέκτου, Α' Παρίσι 1818,νϐ'.
25 'τὸ δὲ βοᾶν'. Αἰσχίνης, Βιέννη 1814,329.
35 'ἐμετενόησε'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Δύο Φίλοι, Κοραῆς καὶ Βάμβας, 1953, 41. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸν Βάμβα.

ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

35 22 'ὁ περὶ τὸν γυναικεῖον'. Ε. Βούλγαρη, Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους Σέρβους· ἡ πρώτη ἔκδοση εἶναι τοῦ 1757 (=Ε. Ἀργέντη, Ἄνθος Εὐσεβείας, Λειψία 1757, 53-90· τὸ παράθεμα στὴ σ. 67)· ἡ ἔκδοση αὐτὴ εἶναι γεμάτη τυπογραφικὰ λάθη· μιὰ δεύτερη, τοῦ 1853, βασίζεται σ' αὐτὴν καὶ δὲν ἀξίζει περισσότερο ('Απόκρισις Ὀρθοδόξου τινός... Ἀθ. 1853,115).
24 'ἐν χρήσει'. Στοχασμοὶ εἰς τοὺς παρόντας κρισίμους καιρούς, τοῦ κράτους τοῦ Ὀθωμανικοῦ, [1772],33.
28 'τὰ καινοφανῆ'. «Λόγιος Ἑρμῆς» 1818,65. Σὲ ἄλλο σημεῖο τὸ ἴδιο περιοδικὸ δίνει περισσότερο ἀπὸ μία φορὰ τὴ λέξη μόδα. Αὐτὸ ἐξαρτιόταν, ἐπίσης, καὶ ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ κάθε ἄρθρου.
33 'γράμμα'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Β' 1966, 383.
35 'φύλλων λαγωούς'. Ν. Δούκας, στὸν πρόλογο τῶν «Ἀττικῶν Ρητόρων», Ζ' Βιέννη 1813,46.

36 24 'πατρὶς ἡ φιλτάτη'. Βλ. Τύποι Ἐπιστολῶν Θεόφιλου Κορυδαλλέως, Βενετία 1786,97.

37 6 'Εὐρώπη δάρσου'. Μπουνιαλῆς, Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Α. Ξηρουχάκη, Τεργέστη 1908,549.

12 'τοῖς γάρ'. Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, Ἐπιστολαὶ ρ', ἔκδ. μὲ ἐπιστασία τοῦ Θεαγένη Λιβαδᾶ, Τεργέστη 1879,130.

17 'Πρῶτος τὴν ἐφανέρωσα'. π. «Παρνασσὸς» Ε'1881,717.

29 'Ποῖος τῶν ἡμετέρων'. Α. Γεωργιάδης, Ἀναίρεσις, Παρίσι 1812,4.

39 19 'ἀγγελία'. Βλ. Μ. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ., Ἀθ. 1976,70.

40 31 'καραβοκύρη'. Ἀπολογία Χριστιανική, Λειψία 1805,121-122.

41 9 'Νοταράδες'. Φωτᾶκος, Ἀπομνημονεύματα, Β'1899,425.

32 'Πολύστονος'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Δύο ἀκόμη ἀθησαύριστα ἀπόγραφα τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, Ἀθ. 1965,8.

44 9 'ἐρραδιουργήθη'. Μ. Γεδεών, ἔ.ἀ., σ. 44.

45 9 'Ρωσσαγγλογάλλος'. Ἔχω γράψει τρεῖς φορὲς γιὰ τὸ ἔργο, πάντοτε ἀναλυτικά: Ἀδηλου, Ρωσσαγγλογάλλος, ἔκδοση καὶ σχόλια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἀθ. 1948 [ἀνάτ. ἀπὸ τὴν «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», τ.Γ']· Τὸ κείμενο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, Θεσσαλονίκη 1960 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ἑλληνικά», τ.ΙΖ']· Δύο ἀκόμη ἀθησαύριστα ἀπόγραφα τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, Ἀθ. 1965 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ἐρανιστὴς» τ. Γ'].

17 'κληρικός'. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Τὸ κείμενο τοῦ Ρωσσαγγλογάλλου, ἔ.ἀ., στ. 86 κ.ἑξ.

24 'Φαναριώτης'. αὐτ., στ. 152-153.

27 'Ἔμπορος'. αὐτ., στ. 242-243.

46 1 'προεστός'. αὐτ., στ. 255,280-281.

30 'Σάλπιγξ τῆς Ἀληθείας'. Βλ. ἐδῶ, σ. 250.

47 19 'Γυνὴ γόνυ'. Ἀθ. Ψαλίδας, Αἰκατερίνη Β', Βιέννη 1792, 13-14.

48 8 'Ἰωάννης Ἀμβρόσιος'. Ι. Φιλήμων, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως Α' 1859,25. Τὸ «ἐλαφρᾶς» εἶναι, χωρὶς ἀμφιβολία, τυπογραφικὸ λάθος ἀντὶ «ἐλαφρῶς».

49 9 'ἄφρονες'. Ἑλληνικὴ Νομαρχία 1806,101.

10 'ληστής'. αὐτ., σ. 100.

11 'δρωμοάρχοντες'. αὐτ., σ. 172.

50 33 'ὄχι μόνον'. Φωτάκος, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθ. 1858,2.

51 14 'λυσσαλέος'. Hurmuzaki, Documente privatoarea la Istoria Romanilor, νέα σειρά, τ. I: Rapoarte consulare ruse 1770-1796, Βουκουρέστι, 1962,554 καὶ 607.

17 'πίνουν'. αὐτ., σ. 716 καὶ 760.

21 'λέγουν'. Α. Κάλφογλου, Ἠθικὴ στιχουργία, ἔκδ. Γ. Π. Κρέμου, Λειψία 1870, στ. 525 καὶ 551.

27 'Αὐτοί, μουσιοῦ'. Π. Κοντός, Νεκρικοὶ Διάλογοι, [1793],33.

52 3 'Κ' εἰς ὅ,τι ὠμιλοῦσε'. Μ. Περδικάρης, Ἑρμῆλος, 1817,19.

17 'οἱ ἐπισημότεροι'. Ι. Μοισιόδακας, Ἀπολογία, Βιέννη 1780,32. Τῆς Ἀπολογίας τοῦ Μοισιόδακα ἔχουμε, τώρα, χρηστικὴ ἔκδοση, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Ἀγγέλου (Ἀθ. 1976).

19 'οἱ εὐγενεῖς νέοι'. Ἔρωτος Ἀποτελέσματα, 1792,3.

23 'τῶν διεφθαρμένων'. Βασιλείου ποστελνίκου, Ὅρμος Σωτήριος, Βιέννη 1805, σ. vii.

28 'διὰ τὴν τζέπην'. Δ. Δάρβαρης, Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς εὐδαιμονίαν, Βιέννη 1796,ις'.

53 8 'ἐφιλοσοφοῦσε'. Π. Χιώτης, Σειρᾶς Ἱστορικῶν Ἀπομνημονευμάτων, τ. Γ' Κέρκυρα 1868, 593-594.

11 "Ιακωβίνων'. Α. Μάτεσις, Ὁ Σολωμὸς καὶ ἡ Ζάκυνθος, Ἀθ. 1916,10-11.

23 'τὴν σήμερον'. Βλ. ἐδῶ, σ. 16 καὶ τὴν ἀντίστοιχη παραπομπή.

54 13 'τρεῖς αἰῶνες'. Βλ. Στ. Κομμητᾶς, Παιδαγωγός, Βιέννη 1800,585.

30 'Πίνακα'. Βλ. ἐδῶ σ. 30 καὶ 122.

55 2 'ἡ γραμματική'. Βλ. ἐδῶ, σ. 453 (σημ. στὴ σ. 174).

7 'εἰς ἀηδίαν'. Βλ. ἐδῶ, σ. 194 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

8 'τοὺς παχυτάτους'. Ἰσοκράτους, Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί, ἔκδ. Α. Κοραῆ, Α' Παρίσι 1807, λα'.

57 17 'θὰ μιλήσει ὁ ἀπόγονος'. Ν. Δραγούμης, Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Ἀθ. 1874,119.

32 'θὰ κολακεύετε'. J. Savant, Sous les aigles impériales, Παρίσι 1947,11.

58 9 'Γάλλοι, θὰ συναντήσετε'. E. Rodocanachi, Bonaparte et les îles Ioniennes, Παρίσι 1899, 40-41.

14 'θυμοῦνται ἀκόμη'. J. Savant, ἔ.ἀ., σ. 12.

14 "Αλβανία'. Ἐννοεῖ τὴν Ἤπειρο.

59 12 'ἐγὼ δὲ λαβών'. Δ. Πύρρος, Περιήγησις ἱστορικὴ καὶ βιογραφία, Ἀθ. 1848,70.

18 'προσγράφει'. M. P. Zallony, Essai sur les Fanariotes, Μασσαλία 1824,171-172.

21 'Κοραῆς'. Προλεγόμενα στὰ Στράβωνος Γεωγραφικά, Α', Παρίσι 1815, ι'-ια'.

23 'ψήφισμα'. [A. Didot], Notes d'un voyage fait dans le Levant en 1816 et 1817, Παρίσι [1826],386.

29 'Εἶναι παράδοξον'. Ν. Σπηλιάδης, Ἀπομνημονεύματα, Α', Ἀθ. 1851,395.

60 8 'δὲν εὐχαριστοῦνται'. Μ. Περδικάρης, Προδιοίκησις εἰς τὸν Ἑρμῆλον, [Βιέννη] 1817,64.

17 "Αλὴ πασάς'. Δ. Γ. Φωκᾶς, Ὁ πλοίαρχος Λεωνίδας Παλάσκας, Ἀθ. 1950,4.

21 "Εγκύκλιο'. Βλ. ἐδῶ σ. 366 κ.ἑξ.

25 'Ταλαίπωρον γένος'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Δ' 1982,179.

62 6 'ὀσσιανικῶν'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Οἱ πηγὲς τῆς ἐμπνευσης τοῦ Κάλβου, ἔ.ἀ., πολ.

27 'τὸ ἐργαστήριον'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Β' 1966,243.

63 4 'φιλόσοφος ἀνήρ'. Βλ. ἐδῶ, σ. 294 καὶ στὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

10 'μὲ συναισθηματικὴ πενία'. Βλ. π. «Καλλιόπη», 1820,82 κ.ἑξ. καὶ τὰ σχόλια τοῦ π. «Λόγιος Ἑρμῆς», 1821,208-209. Βλ. σχετικὰ καὶ Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ὁ δρόμος τοῦ Herder, π. «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά», 1969,22.

13 'βοκοβαλικά'. Χρησιμοποιῶ τὴν ἔκφραση τοῦ Κοραῆ ('Αλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Γ' 1979,524). Ὁ Δούκας μιλᾶ γιὰ «πλάσματα... τραγῳδίων Μπουκοβαλείων»· βλ. Ν. Δούκας, Ἀπάντησις πρὸς Α. Βασιλείου, Βιέννη 1809,81.

27 'καθὼς κάμνουν'. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 316.

64 3 'κανεὶς δὲν ἔχ' ἐξουσία'. αὐτ., σ.432.

5 'ἡ γλῶσσα εἶναι'. Α. Κοραῆς, Ἐπιστολὴ πρὸς Α. Βασιλείου, στὴν ἔκδοση τῶν Αἰθιοπικῶν τοῦ Ἡλιοδώρου, Α' Παρίσι 1804,ξθ'.

11 'καὶ ὁ Κοραῆς σὲ στέλλει'. Ν. Δούκας, Ἀργώ, Βιέννη 1813,λε'.

65 10 'διεθνικὴ γλώσσα'. Βλ. κυρίως Δ. Φιλιππίδης, Ἀπόπειρα ἀναλύσεως τοῦ νοουμένου... Λειψία 1817.

14 'πανταχηκίνητον'. Βενιαμὶν Λέσβιος, Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς, Βιέννη 1820,39.

24 'τεκτονισμός'. Βλ. Μ. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους, Ἀθ. 1976, 104-105· Α. Ἀγγέλου, Ἡ καθίδρυση τοῦ ἐλεύθερου τεκτονισμοῦ στὸν νέο ἑλληνισμό, Ἀθ. 1979 [ἀνάτ. ἀπὸ τὸ π. «Ὁ Ἐρανιστής», τ. ΙΕ']

24 'κονιάτες'. Στ. Σκοπετέας, π. «Τεκτονικὸν Δελτίον» Ε' 1964,535 κ.ἑξ Α. Ἀγγέλου, ἔ.ἀ., σ. 187 κ.ἑξ.

25 'μουρατόρους'. Α. Ἀγγέλου, αὐτ., σ. 187 κ.ἑξ.

25 'φραμασόνους'. π. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», Γ' 1882/3,620.

67 8 **'ἀξιοδιηγήτων'. Βλ. Γ. Γ. Λαδᾶς - Α. Δ. Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ** Βιβλιογραφία. Συμβολὴ στὸν ΙΗ' αἰ., Ἀθ. 1964,229.

69 15 **'Δὸν Κιχώτης'. Βλ. Λ. Δρούλια, 'Ελληνικὴ μετάφραση τοῦ Δὸν Κιχώτη, π. «Ἐρανιστής», Δ' 1966,25-29.**

16 **'Μολιέρου'. Βλ. L. Droulia, Molière traduit en grec - 1741,** στὸν τόμο «L' époque phanariote», Θεσσαλονίκη 1974,413-418.

72 11 **'ὅταν εἶμεσθ''. Ἀθαν. Χριστοπούλου, Δρᾶμα ἠρωϊκὸν εἰς τὴν Αἰολοδωρικὴν Διάλεκτον, 1805,83. Τὸ 'Δρᾶμα' ἐπιτάσσεται, μὲ ἰδιαίτερη σελιδαρίθμηση στὴν ἔκδοση: Α. Χριστοπούλου, Γραμματικὴ τῆς Αἰολοδωρικῆς, Βιέννη 1805.**

14 'τῶν ὁμογενῶν'. Ι. Ζαμπέλιος, Τραγωδίαι, Α' Ζάκυνθος 1860,μς'.

15 **'σκοπὸν ἔχει'. Λόγιος 'Ερμῆς 1817,361.**

20 **'ἐστερήθημεν'. Συλλογὴ διαφόρων Τραγωδιῶν, ὅσαι παρεστάθησαν εἰς τὸ θέατρον τοῦ Βουκουρεστίου, Α' Βουκουρέστι 1820,ζ'.**

73 27 **'καὶ ὀνοματοθετοῦντι'. Ε. Βούλγαρης, Λογική, Λειψία 1766,210.**

31 **'Μ' ὅλον τοῦτο'. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 220-221.**

76 1 **''Ο ὅρος... φιλοσοφία'. Βλ. Anne-Marie Malingrey, Philosophia, Παρίσι 1961.**

22 'ὑγιαίνουσα'. Ε.Βούλγαρης, Λογική, 1766,76. Βλ. ἐδῶ, σημ. σ. 239.

77 2 **'ὅποιος ἐλεύθερα'. Ρήγας,Φυσικῆς 'Απάνθισμα, Βιέννη 1790,24.**

4 **'πρὸς παῦσιν'. Φυσικὴ δημώδης πρὸς παῦσιν τῆς δεισιδαιμονίας... 'Επιστασίφ... Σπ. Βλαντῆ, Βενετία 1810.**

11 **'διὰ νυκτός'. Ι. Μοισιόδακας, 'Απολογία 1780,82.**

15 'ἐνῶ ἐγκρίνω'. Θεωρία τῆς Γεωγραφίας 1781, σ. xv.

16 **'ὅστις φιλοσοφῶν'. αὐτ., σ. xv.**

22 **'ὑπὸ δεισιδαίμονος'. Φοντενέλ, 'Ομιλίαι περὶ πληθύος κόσμων, μετάφραση Π. Κοδρικᾶ, Βιέννη 1794,298.**

30 **'εἴμεθα νήπιοι'. Βλ. ἐδῶ, σ. 21 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.**

78 12 'νεωτερίζω'. Ι. Μοισιόδακας, Θεωρία τῆς Γεωγραφίας 1781, σ. xiv.

16 **'νεωτερίζοντα'. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 7.**

19 'παραινέσεις'. Κοραῆς, Ἄτακτα, τ. Β', 1829,ιη'. Βλ. καὶ σχόλιά μου στὸ 'Ελληνικὸς ρωμαντισμός', 1982,144.

79 3 **'ἠδύτερον'. αὐτ., σ. 106.**

7 **'οἱ ἀναίσχυντοι'. Α. Κοραῆς, Προλεγόμενα στὸν Πλούταρχο, Βίοι Παράλληλοι, Α' Παρίσι 1809, λγ'.**

16 'μὴ ἐνοχλεῖτε'. Βλ. ἐδῶ σ. 21 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

24 **'οἵ, ἵνα'. Στ. Κομμητᾶς, 'Εγκυκλοπαιδεία 'Ελληνικῶν Μαθημάτων, Β' Βιέννη 1814, κ'.**

28 'Τὸ δὲ βοᾶν'. Βλ. ἐδῶ, σ. 21 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

33 'Πρόκειται ἄρα'. Βλ. ἐδῶ, σ. 21.

80 3 **'Οἱ ἐχθροὶ τῆς φιλοσοφίας'. [Α. Κοραῆς], Περὶ τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων διάλογος δύο Γραικῶν, 1825,175 σημ.**

81 10 **'Ἂς σημειωθῆ'. Π. Κοδρικᾶς, Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς Οἰκείους, Παρίσι 1818,25.**

82 2 **'ὅλους τοὺς ἀληθινούς'.** Βλ. Κ. Οἰκονόμος, Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγραμμάτια Α' Ἀθ. 1871, λϐ'.

5 'ὁ Ἱλαρίων'. π. «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» ΙΓ' 1917,225.

9 "Ηξεύρεις'. «Λόγιος Ἑρμῆς», 1821,27.

15 'δυσφορεῖ'. Στ. Κουμανούδης, Συναγωγὴ Νέων Λέξεων, Ἀθ. 1900,327: «Ἐδῶ ἐν τέλει τούτων τῶν ἀπὸ τοῦ ἔθνους συνθέτων ἢ παραγώγων λέξεων ἂς σημειωθῇ, ὅτι τοιαῦται ἐν τοῖς Λεξικοῖς τῆς ἀρχαίας γλώσσης ὑπάρχουσιν μόνον δέκα τρεῖς, ἐν ταύτῃ δὲ τῇ Συναγωγῇ ἀνεγράφησαν νέαι, ὧν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον ἠσθάνθημεν τὴν χρείαν καὶ τὰς ἐπλάσαμεν ἢ ἐδανείσθημεν παρὰ τῶν Φράγκων, ἑκατὸν εἰκοσιεννέα. Παρέχει δέβαια καὶ τοῦτο νύξιν σκέψεων εἰς τὸν φιλοσοφοῦντα περὶ τὰς ἐκφάνσεις τῆς ἱστορίας κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῶν ἐθνῶν». Ἀντίστοιχα γράφει (αὐτ., σ.156 σημ.) γιὰ τὴν λέξη 'ἀρχή': «Τοιαῦται λέξεις, ἔχουσαι δηλ. δὶς τὸ ἀρχ., εἶναι ἐν τῇ Συναγωγῇ ταύτῃ ἔτι αἱ ἑξῆς: ἀρχιαυλάρχης, ἀρχιγυμνασιάρχης, ἀρχιδασάρχης, ἀρχιδήμαρχος, ἀρχιεράρχης, ἀρχικομματάρχης, ἀρχικορδονάρχης, ἀρχιναυαρχεῖον, ἀρχισπειράρχης, ἀρχισυναλλαγάρχης, ἀρχισυνδυασμάρχης, ἀρχιτελετάρχης, ἀρχιτοπάρχης, ἀρχιτσελιγκάρχης, ἀρχιτσιμπουράρχης, ἀρχιφρούραρχος, ἀρχιχρεωκοπάρχης. Δύο δὲ μόνας τοιαύτας, ἂν ἀσφαλῶς ἠρεύνησα, ἔχουσι τὰ τῆς ἀρχαίας γλώσσης Λεξικά, κ' ἐκείνας ἐκ τῶν κάτω χρόνων, ἐκ τοῦ Ὠριγένους καὶ Ζωσίμου συγγραμμάτων, τὸν ἀρχιφύλαρχον καὶ τὸν ἀρχιχιλίαρχον, λέξεις, ὡς ὑποθέτω, τῆς ἐπισήμου Κυβερνητικῆς γλώσσης».

33 "Εσμὲν γὰρ οὖν'. Σπ. Λάμπρος, Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά, Γ''Ἀθ. 1926,247.

83 10 **'Οὐκ ἂν ποτέ'. Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα, ἔκδ. L. Petit-X. Sideridès-M. Jugie, Γ' Παρίσι 1930,253.**

16 "Ελλήνων γάρ'. Βλ. ἐδῶ, σ. 4,13 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

32 'Καὶ νῦν ἐν 'Ιταλοῖς'. Γεννάδιος Σχολάριος, ἔ.ἀ., τ. Δ' 1935,406.

33 'Νὰ σπουδάζετε'. Φ. Μιχαλόπουλος, Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός, Ἀθ. 1940,47.

84 9 **'Γραικοὶ ἀπὸ Γραικοῦ τινός'. Ε. Βούλγαρης, Περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας, 1768,2.**

22 'Λοιπὸν ἐκεῖνο'. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 49.

30 'ὄξ' απ' τοὺς σπουδαίους'. αὐτ., σ. 50.

32 'πὼς εἴχαμε προγόνους'. αὐτ., σ. 50.

85 14 'κ' ἀνίσως'. αὐτ., σ. 44.
20 'καὶ σὲ πολλά'. αὐτ., σ. 44.
22 "Αφ' οὗ ἕνας'. αὐτ., σ. 45.
35 'Διὰ τί ὄχι'. [Α. Κοραῆ], Τί πρέπει νὰ κάμωσιν οἱ Γραικοὶ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις, 1805,37-38.

86 27 'μίαν ἀμυδράν'. Ρήγας Βελεστινλῆς, Σχολεῖον τῶν ντελικάτων ἐραστῶν, Βιέννη 1790, γ'.

89 14 'd' Holbach'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Μαργινάλια σὲ ἕνα ἀντίτυπο τοῦ d'Holbach, 'Αθ. 1972 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Βιβλιογραφικὰ» τ. Α').
24 'ἀναρωτιέται'. Α. Μανουήλ, Τρόπαιον τῆς 'Ορθοδόξου Πίστεως, Βιέννη, 1791, σ. κ'-κα'.
30 'καὶ αὐτά'. Νικόδημος 'Αγιορείτης, 'Εγχειρίδιον Συμβουλευτικόν, Βιέννη 1801, 217.

90 15 '1793'. Π. Κοντός, Νεκρικοὶ διάλογοι, Βιέννη 1793, πολ., ἰδίως στὶς σ. 27 κ.ἑξ.
15 '1794'. 'Απόδειξις τοῦ κύρους τῶν τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων, Βιέννη 1794, ιγ': ὁ Βολταῖρος χαρακτηρίζεται «ἄλλος Λουκιανὸς τοῦ νῦν αἰῶνος».
16 '1798'. Χριστιανικὴ 'Απολογία, Κωνσταντινούπολη 1798,94.
18 'τὸν κατάπτυστον'. 'Απολογία Χριστιανική, Λειψία 1800,133. Τὰ ἴδια καὶ στὴν ἔκδοση τοῦ 1805, σ. 133.
30 'κατηγορεῖ τὸν Σωκράτη'. 'Αντιφώνησις, ἔ.ἀ., σ. 15-16.
32 'Κύριλλος'. Βλ. ἐδῶ, σ. 90 καὶ 476.

92 22 "Η ἱστορία'. Βλ. ἐδῶ σ. 14.

101 27 'γυαλιά'. Ν. Δούκας, 'Απάντησις πρὸς Α. Βασιλείου, Βιέννη 1809,8.

104 26 'στὰ γόνατα'. Ν. Δούκας, Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ Διάλογοι, Βιέννη 1814,318.

106 16 'κανεὶς ἴσως'. Κούμας, 'Ιστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ΙΒ' Βιέννη 1832,587.

107 15 'πολλὰ πτωχήν'. Βίος Α. Κοραῆ συγγραφεὶς παρὰ τοῦ ἰδίου, Παρίσι 1833,8.
34 'πότε στὴν ὄπερα'. Σταμάτης Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ "Αμστερνταμ, 'Αθ. 1976,24.

109 36 'ἂν ἦτο δυνατόν'. Βίος Α. Κοραῆ, ἔ.ἀ., σ. 29.

110 7 'εἴκοσι ἔτη'. Α. Κοραῆς, 'Αλληλογραφία, ἔκδοση ΟΜΕΔ, Δ' 1982,285.

111 11 'Δράξασθε παιδείας'. Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι, ἔκδ. Α. Κοραῆ, Α΄ Παρίσι 1809, νε΄.

112 5 'ρωμαντικὸ κίνημα'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἡ ἑλληνικὴ σκέψη καὶ τὸ θέμα τοῦ ρωμαντισμοῦ, Ἀθ. 1945, 5-6.

27 'μόνος ὁ καιρός'. Α. Κοραῆς, Ἐπιστολὴ πρὸς Α. Βασιλείου, ἔ. ἀ., σ. ξη΄.

113 4 'Διόρθωσιν ὀνομάζω'. Α. Κοραῆς, Ἐπιστολὴ πρὸς Α. Βασιλείου, ἔ.ἀ., σ. μθ΄.

11 'φρονιμωτέραν'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Γ΄ Ἀθήνα 1979, 28 (ἐπιστολὴ τοῦ 1810).

24 'πύργωμα'. Σπ. Τρικούπης, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Γ΄ Λονδίνο 1862,270.

29 'παραινέσεις ὡς διαταγάς'. Π. Ἀργυρόπουλος, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 20 Μαΐου 1850, Ἀθ. 1850,49.

114 25 'μνημόσυνο'. Βλ. Ε. Ν. Φραγκίσκος, Τὸ χρονικὸ καὶ τὰ παρακόλουθα τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδαμ. Κοραῆ (1833), Ἀθ. 1965 [ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν συλλογικὸ τόμο «Σταθμοὶ πρὸς τὴν νέα ἑλληνικὴ κοινωνία»].

115 18 'διαπιστώνει'. Βλ. Λόγοι ἐκφωνηθέντες τὴν 25 Μαρτίου 1852 ὑπὸ ... Σπυρίδωνος Πήλληκα ... καὶ ... Π. Ἀργυροπούλου, Ἀθ. 1853,11.

24 'φραγκικόν'. Π. Σοῦτσος, Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου, Ἀθ. 1853,5.

26 'ἡ ἐπιτυχία ἐστεφάνωσε'. Ἐφημ. Ἡμέρα (Τεργέστης), ἀρ. 504, 1/13 Μαΐου 1865, 2-3.

28 'τόσον προώδευσεν'. Γρ. Γ. Παππαδόπουλος, Ἔκθεσις περὶ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτηρίου, Ἀθ. 1857,15.

33 'σχεδὸν ἀρχαία'. Ε. Yemeniz, La Grèce moderne, Παρίσι 1862, 215.

116 1 'πολυμαθὴς ἀνήρ'. Κ. Οἰκονόμος, Ἐπίκρισις εἰς τὴν περὶ νεοελληνικῆς ἐκκλησίας σύντομον ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου Ν. Βάμβα, Ἀθ. 1838,48.

7 'Οἷος ἦν τότε'. Σπ. Πασχάλης Φίλλης, Πατριωτικαὶ Σκέψεις, Κέρκυρα 1865,13.

24 'ἀνὴρ ἄριστος'. αὐτ., σ. 3.

117 20 "Η βυζαντινή'. Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθ. ²1846,104.

27 'περὶ τὸν Ἀσώπιον'. Ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ Δ. Βερναρδάκη· βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ.ἀ., σ. 341.

119 19 'αὐξηθείσης'. Μιλτ. Πανταζῆς, Ἡ τῆς ρητορικῆς διδασκαλία, π. «Ἀθηνᾶ», ΙΑ΄ Ἀθ. 1899,408.

ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ

124 31 "Ελλήνων γάρ'. Βλ. ἐδῶ σ. 13 καὶ τὴν ἀντίστοιχη παραπομπή.

125 1 'Ὅλα εἶναι δυνατά'. Ν. Σοφιανός, Γραμματική, ἔκδ. E. Legrand, Παρίσι 1874,85.

126 3 'ἐπιγραφολόγων'. Δίπλα στὸ ὄνομα τοῦ Μελέτιου Μήτρου, πρέπει νὰ προσθέσουμε, γιὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰγνάτιου, μητροπολίτη Ναζιανζοῦ. Τὸ κίνημα εἶχε ἤδη ἀρχίσει ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰώνα, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ Ἐπιτομὴ τοῦ Νεκταρίου, Πατριάρχη Ἱεροσολύμων (1602-1676). Γιὰ τὸν τελευταῖον αὐτὸν βλ. Μ. Μανούσακας, Ἡ Ἐπιτομὴ Ἱεροκοσμικῆς Ἱστορίας τοῦ Νεκταρίου Ἱεροσολύμων καὶ αἱ πηγαὶ αὐτῆς, Ἡράκλειο 1947.

11 'Fourmont'. H. Omont, Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, Α' Παρίσι 1904, 620· βλ. καὶ αὐτ., σ. 556,564.

127 28 'πρόλογο'. Ἀναδημοσιεύεται στὴν Bibliographie Hellénique τῶν Legrand - Petit - Pernot, Α' 1918,384 κ.ἑξ.

128 25 'ἡ φύσις'. Βενιαμὶν Λέσβιος, Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς, Βιέννη 1820,δ'.

129 4 'οἱ ἄγγελοι'. Ἀλ. Πάλλης, Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Ὄθωνος, Ἀθ. 1859,19. Ὁ κατάλογος θὰ μποροῦσε νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση (Καΐρης, Οἰκονόμος). Αὐτὸ δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον, γιατὶ ἔτσι ἀποδεικνύεται ὅτι πρόκειται ὄχι γιὰ προσωπικὲς θέσεις, ἀλλὰ γιὰ ἕνα συλλογικὸ πνεῦμα.

130 2 'ἔντυπες παραλλαγές'. Ἡ ἀπαρίθμηση βασίζεται στοὺς δύο καταλόγους ποὺ συγκρότησε ὁ Γ. Βελουδῆς, Der neugriechische Alexander, Μόναχο 1968,13-19 καὶ 53-56. Τοὺς συμπλήρωσα μὲ ὀλίγους τίτλους ποὺ ἀνακοινώθηκαν μετὰ τὴν δημοσίευση τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Ἐπρόσθεσα τὴν ἔνδειξη ± 1757 γιὰ ἕναν τίτλο ποὺ ἐξάγεται ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς «Ἐπιστολῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος πρὸς τὸν διδάσκαλόν του Ἀριστοτέλην» (Βενετία 1758). Ὁ Κ. Μητσάκης, Der byzantinische Alexander roman, 1967,10, ἐπισημαίνει δύο φορὲς μιὰν ἔκδοση τοῦ μυθιστορήματος σὲ πρόζα, στὰ 1669· καθὼς ὁ Γ. Βελουδῆς δὲν τὴν περιέλαβε στοὺς πίνακές του καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, δὲν τὴν γνωρίζω ἀπὸ ἀλλοῦ, ἔκρινα προτιμότερο νὰ μὴν τὴν συμπεριλάβω.

21 "Επαινοῦσιν'. Ἀθανάσιος Ἀντιοχείας, Προσφώνηση στὸν Ι. Μπασαράμπα Μπραγκοβάνο σὲ θρησκευτικὸ βιβλίο τοῦ 1701· τὸ κείμενο ἀναδημοσιεύεται ἀπὸ τοὺς Legrand - Petit - Pernot, Bibliographie Hellénique du XVIIIe s., Α' 1918,3.

131 2 'Ασήκωσε'. π. «Νέα Έστία», Ε' 1931,852.

10 'κάθε φύλλο'. Γ. Τερτσέτης, Έξακολούθησις τῶν προλεγομένων εἰς τὰ Ὑπομνήματα τοῦ Θ. Κολοκοτρώνη, Ἀθ. 1852,55.

17 'εἶναι μοναδικός'. Λόγος Κ. Ἀσωπίου ἐπὶ τῆς δευτέρας αὐτοῦ πρυτανείας, Ἀθ. 1858, νς'.

26 'πρωτοκαθεδρία'. C. Sathas, Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Age, Δ' Παρίσι 1882, σ. IV.

132 1 'Τὸ ἀκόλουθο'. E. Blaquières, Histoire de la Révolution actuelle de la Grèce, traduit de l'anglais, Παρίσι 1825,370.

16 'παραπέτασμα'. Λάθη πληροφόρησης αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι συχνὰ στοὺς διαστικοὺς περιηγητές. Θὰ εἶταν χρήσιμο νὰ συγκρατήσουμε ἐδῶ, μὲ τὴν ἴδια πάντα δυσπιστία, τὴν πληροφορία τὴν ὁποία δίνει ὁ Quinet (La Grèce, 1830, 17-18), γιὰ ἕνα ἀντίτυπο τοῦ Θουκυδίδη ποὺ ὑπῆρχε «στὸ ἀμπάρι τῆς ναυαρχίδας τοῦ Μιαούλη», κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Πάντα, ὅμως, βρίσκεται τρόπος ν' ἀνακαλύψουμε τὴ φωτιὰ ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὸν καπνό.

24 "Επικεφαλῆς'. Βλ. ἐδῶ σ. 58 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

133 4 'θὰ κολακεύετε'. Βλ. ἐδῶ σ. 57 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

134 5 'ρήτρα'. Robert de Dreux, Voyage en Turquie et en Grèce, ἔκδοση H. Pernot, Παρίσι 1925, σ. XXXIII. Οἱ Michaud καὶ Poujoulat, Correspondance d' Orient, t. I Παρίσι 1833,157 ἀποδίνουν τὸν ὅρο σὲ μία προφύλαξη τοῦ Καδῆ (1669).

15 'παραχαρακτῶν'. Ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν δύο θεμάτων, θησαυροὶ καὶ παραχαράκτες, δὲν ἔχει προκαλέσει ἀκόμη τὶς ἐργασίες ποὺ ἀξίζουν. Γιὰ τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ πολὺ ὡραῖα αὐτὰ θέματα ἔχουμε μόνο κάποιες προσεγγίσεις μέσα στὸ λαογραφικὸ πνεῦμα· τὸ δεύτερο ἔχει ἐμπνεύσει, ἀπὸ ὅσο ξέρω, μιὰ μόνο ἐργασία, τοῦ Ἰωάννη Σβορώνου, στὸ πλαίσιο τῶν νομισματολογικῶν ἐνδιαφερόντων του (βλ. «Journal international d'archéologie numismatique», VIII 1905,257-292).

34 "Εχει πολὺ τὸ ἐπωφελές'. Ἀθ. Σκιαδᾶς, στὴν προσφώνηση πρὸς τοὺς ἀναγνῶστες τοῦ τόμου: Γένος, Ἦθος, Κίνδυνοι καὶ κατορθώματα Πέτρου τοῦ πρώτου, Βενετία 1737.

36 'Rollin'. Γιὰ νὰ χρονολογήσουμε ἀκριβέστερα τὴν ἔκδοση τοῦ Rollin στὴν Ἑλλάδα διαθέτουμε δύο ἐνδείξεις: παρόλο ποὺ ὅλοι οἱ τόμοι τῆς σειρᾶς ἔχουν τὴν ἴδια χρονολογία, ἡ ἀγγελία ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 1749, σημειώνει ὅτι ὁ πρῶτος τόμος θὰ κυκλοφορήσει τὸν Αὔγουστο τοῦ 1749· ἀντίθετα τὸ «ἀνάτυπο» γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, δηλαδὴ ὁ ἕβδομος τόμος, εἶναι χρονολογημένος, καθὼς εἴδαμε, 1751 κι ἕνα ἄλλο ἀνάτυπο, τὰ «Παραγγέλματα διὰ τὴν καλὴν ἀνατροφὴν τῶν παίδων» ποὺ ἀποτελεῖ μέρος τοῦ τελευταίου τόμου, δίνει ὡς ἔτος κυκλοφορίας τὸ 1752.

135 5 'ὄχι ἕνα μυθολογικόν'. Σπ. Παπαδόπουλος, 'Ιστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρουσσίας καὶ τῆς 'Οθωμανικῆς Πόρτας, Α' Βενετία 1770, στὸν Πρόλογο.

8 'τάχα τί ἄλλο'. 'Ιστορία τῶν δύο ἐτῶν 1788-1789... μεταφρασθεῖσα... παρὰ Α. Λ[οβέρδου], Βενετία 1791, στὸν πρόλογο.

14 'ἀνάμεσον τῶν ἐπιστημῶν'. Γ. Σακελλαρίου, 'Αρχαιολογία συνοπτικὴ τῶν 'Ελλήνων, Βιέννη 1796, σ. 7 χ. ἀρ. (στὴν προσφώνηση τοῦ Πολ. Λαμπανιτζιώτη πρὸς τοὺς ἀναγνῶστες).

20 'πρόλογο τοῦ 1778'. Βλ. Περιγραφὴ τοῦ 'Αγίου καὶ Θεοβαδίστου Ὄρους Σινᾶ, Βενετία 1778.

136 7 'Λέγεται ὅτι'. Α. Σταγειρίτης, 'Ωγυγία, Α' Βιέννη 1815,κα'.

33 'δὲν ὑπάρχει'. Γιὰ νὰ μελετήσουμε καλύτερα τὴν πολιτισμικὴ ἐξέλιξη της 'Ελλάδας τὸν καιρὸ τῆς Τουρκοκρατίας, πρέπει νὰ διακρίνουμε δύο ρεύματα: τὸ ἠπειρωτικὸ καὶ τὸ νησιωτικό. Τὸ πρῶτο θὰ καταλήξει στὴν φαναριώτικη παιδεία καὶ στὸ πνεῦμα τοῦ αἰώνα τῶν φώτων, ἐνῶ τὸ ἄλλο, τὸ ὁποῖο ἐδημιουργήθηκε νωρίτερα, χάρη στὴν 'Ενετοκρατία στὴν Κρήτη πρῶτα, καὶ στὰ 'Ιόνια νησιὰ ἔπειτα, εἶχε πολὺ μικρότερη συμμετοχὴ στὸν Διαφωτισμό. 'Εδῶ πρόκειται μόνο γιὰ τὸ ἠπειρωτικὸ κίνημα.

137 7 "Αμύντας'. 'Ο 'Αμύντας εἶναι ἕνα ὄψιμο προϊὸν τοῦ νησιωτικοῦ ρεύματος.

10 'Μέμνονα'. 'Η μετάφραση περιέχεται στὸν τόμο τῆς «Βοσπορομαχίας» τοῦ Momars, ἀλλὰ δὲν σημειώνεται στὸν τίτλο τοῦ βιβλίου (ὁ Legrand, ἔ.ἀ., ἀρ. 639, δὲν ἀναφέρει τὴν παρουσία τοῦ βολταιρικοῦ ἔργου).

138 27 'ἐνεργητικὴ παρουσία'. Φαίνεται δύσκολο νὰ παραδεχθεῖ κανεὶς τὸν ἰσχυρισμὸ τοῦ κ. Marcel Brion: [«ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ δὲν ἄγγιξε ποτὲ τὴν 'Ελλάδα· οὔτε γιὰ νὰ τὴν ἀπο-χριστιανίσει οὔτε γιὰ νὰ τὴν ἀπο-εἰδωλολατρίσει («Le Monde», 20 Αὐγούστου 1966).

140 31 'τεκτονικὲς στοές'. Βλ. Α. 'Αγγέλου. 'Η καθίδρυση τοῦ ἐλεύθερου τεκτονισμοῦ στὸν νέον ἑλληνισμό, 'Αθ. 1979.

142 17 'ταυτίσω'. Πρόκειται γιὰ τὸν «'Ανώνυμο τοῦ 1789».

143 27 'παράθεμα'. Βλ. ἐδῶ, σ. 85.

Ο ΒΟΛΤΑΙΡΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

'Η μελέτη αὐτὴ εἶναι ἀφιερωμένη στὴν Μέλπω καὶ στὸν Octave Merlier.

145 9 'ζεῖ ἀκόμη'. Choiseul Gouffier, Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, δεύτερη ἔκδοση, Α' Παρίσι 1842,164 κ.ἑξ.

146 12 'σημαντικὴ ἀναλογία'. Δὲν ὑπάρχει ἰδιαίτερη μελέτη γι' αὐτὸ τὸ θέμα· θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ συμβουλευθεῖ, γιὰ τὶς γενικὲς γραμμές, τὴν ἐργασία μου Οἱ πηγὲς τῆς ἔμπνευσης τοῦ Κάλβου, 'Αθ. 1946, 24-25 (=Κ. Θ. Δημαρᾶς, 'Ελληνικὸς ρωμαντισμός, 'Αθ. 1982,510-511).

23 'Αἰκατερίνη'. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Π. Μ. Κοντογιάννης, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης β' ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον (1768-1774), 'Αθ. 1903. 'Ο μοναχὸς διαβεβαίωνε ὅτι ἐδῶ καὶ ἑπτὰ χρόνια (δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1770, τουλάχιστον) «κανένα πλοῖο δὲν εἶχε ἀράξει σ' αὐτὰ τὰ βράχια». Πρόκειται πιθανότατα γιὰ παρεξήγηση: οἱ Ρῶσοι εἶχαν καταλάβει τὴν Πάτμο, καθὼς καὶ τὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους κι αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ διάφορες ἐκδηλώσεις καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές.

147 15 'Βούλγαρη' Δὲν ὑπάρχει ἱκανοποιητικὴ ἐργασία γιὰ τὸν Βούλγαρη, παρὰ τὴν σχετικὰ πλούσια βιβλιογραφία (βλ. γι' αὐτὴν S. K. Batalden, Eugenios Voulgaris in Russia, 1771-1806, φωτομηχανικὴ ἔκδοση 1975, 226-268). Καλή, ἀκέρια βιογραφία, ἂν καὶ πολὺ ἐλλειπής, εἶναι ἐκείνη τοῦ Γ. Αἰνιάνα, ποὺ χρησιμεύει ὡς εἰσαγωγὴ στὰ ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Βούλγαρη ('Αθήνα, 1837). Βλ. ἐπίσης A. Papadopoulos - Vretos, Biographie de l'archevêque E. Bulgari, 'Αθ. 1860.

148 18 'σημειώσεις'. Ε. Βούλγαρη, 'Η Λογική, Λειψία 1766,311. Τὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸν Βολταῖρο μετριάζεται στὸ τέλος τοῦ τόμου: στὸ κείμενο τοῦ ἔργου ἡ φράση φέρεται «ὁ καθ' ἡμᾶς ἐν εὐκλείᾳ περιών», καὶ μόνο στὰ παρορράματα, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου, προσθέτονται οἱ λέξεις «τῇ ἐκ τῶν λόγων». Αὐτὸ ἴσως μαρτυρεῖ ὅτι τὸ κείμενο εἶναι παλαιότερο καὶ ἐτυπώθηκε χωρὶς νὰ ἀναθεωρηθεῖ προηγουμένως. Ἴσως, πάλι, ἡ πρώτη ὁρμὴ νὰ ἐκόπασε στὸν καιρὸ ὁ ὁποῖος ἀπαιτήθηκε γιὰ τὴν ἐκτύπωση τοῦ ὑπόλοιπου μισοῦ τόμου ποὺ ἀπέμενε.

27 'νεώτερα μέρη'. Ι. Μοισιόδακας, 'Απολογία, Βιέννη 1780,90 καὶ 124.

150 2 'Μιλεῖ γαλλικά'. Mémoires secrets et inédits de Stanislas Poniatowski, dernier roi de Pologne, Λειψία 1862,200.

6 'ἐγκωμιαστικά'. Ἂς μὴν ξεχνοῦμε, ὡστόσο, τὸ ὄψιμο μετάνιωμά του, ὅταν στὸ τέλος τοῦ τόμου τροποποιεῖ τὸ κείμενό του. Αὐτὸ προσθέτει ἀποχρώσεις στὸ πορτραῖτο του, πράγμα ποὺ θὰ εἶταν μιὰ τρίτη αἰτία γιὰ τὸ ἴδιο αἰτιατό.

10 'μετάφραση'. 'Η μετάφραση αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν γλυκερὴ ἔμμετρη ἀπόδοση τοῦ Μέμνονα, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ π. Mercure de France τὸν 'Οκτώβριο τοῦ 1759, μὲ τὸν τίτλο «Damon ou le sage insensé».

14 "Ιταλοί'. Πβ. H. Bédarida καὶ P. Hazard, L'influene française

en Italie au XVIIIe s., Παρίσι 1934,45. Ὁ κίνδυνος εἶταν πιὸ μακρινός.

23 "Ο Βολτάριος'. Δοκίμιον... περὶ τῶν διχονοιῶν τῶν ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῆς Πολωνίας, 1768, σ. 5 χ.ἀρ.

24 'Καρατζᾶ'. Φαίνεται ὅτι ἕνας γαμβρὸς τοῦ Καρατζᾶ, ὁ Δ. Μάνος εἶχε συνεργασθεῖ στὴν μετάφραση αὐτή· βλ. ἐδῶ, σ. 453.

151 18 'νὰ μεταφράσουν'. Χρήσιμα στοιχεῖα ἀναφορικὰ μὲ τὰ μεταφρασμένα στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα ἔργα τοῦ Βολταίρου παρέχει τὸ βιβλίο τῆς Ar. Camariano, ἔ.ἀ., πολ.

29 'μὲ τὸ μολύβι στὸ χέρι'. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Τὰ νεανικὰ χρόνια τοῦ Κοραῆ, Ἀθ. 1940, πολ.

32 'ἐγκώμιο'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Α' 1963,101.

152 2 "Ισως ἤκουσας'. αὐτ., σ. 196 κ.ἑξ.

153 8 'ἀπόρησα'. Φυσικῆς ἀπάνθισμα, Βιέννη 1790,24.

14 '1780'. Βλ. Γ. Ζαβίρας, Νέα Ἑλλάς, 1872,531. Πρόκειται γιὰ κάποιον Σπ. Σπίνολα, τὸν ὁποῖο δὲν τολμῶ νὰ ταυτίσω μὲ τὸν Σπ. Ζορζέλα.

19 'καταδικάζει'. Βλ. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 51,54,61,81.

155 28 'μεγάλα καὶ ἐξακουστά'. Ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως... πρὸς ἀναίρεσιν τινὸς φληνάφου δυσσεβοῦς, Βιέννη 1791,7.

30 'Ψαλίδας'. Ἀληθὴς εὐδαιμονία... Βιέννη, 1791, σ. 46, χ. ἀρ. τοῦ προλόγου.

156 13 'ἀναιδῶν'. Α. Μανουήλ, Τρόπαιον τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως, Τεργέστη 1791,276.

15 'αἱ παρδαλοποίκιλοι'. Ἡ ἀθλιότης τῶν δοκησισόφων, Τεργέστη, 1793,11. Τὸ βιβλίο ἐκυκλοφόρησε μὲ τὸ πλασματικὸ ὄνομα τοῦ Κελεστίνου Ροδίου· ἀποδίνεται στὸν Σπ. Ζορζέλα, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε λόγος πιὸ πάνω.

19 'μαρμολύκειον'. αὐτ., σ. 44.

24 'κατηγορεῖται'. Π. Κοντός, Νεκρικοὶ διάλογοι, Βιέννη 1793,26, 30,42.

32 'ἐγκύκλιε'. Ἐδημοσιεύθηκε στὸν τόμο 'Ο ἐξωστρακισμὸς τοῦ ἀσεβοῦς Χριστοδούλου τοῦ μονοφθάλμου..., Βούδα 1800,19-34.

33 'ὁ παμπόνηρος'. αὐτ., σ. 22.

157 16 "Ω τοῦ παραδόξου'. Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ ἀντιχρίστου Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας 1793,11.

159 16 'διὰ νυκτός'. Ι. Μοισιόδακας, Ἀπολογία, 1780,82.

160 16 'La Bible enfin expliquée'. Οἱ ἀμφιβολίες ποὺ ἐκφράσθηκαν ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση στὸν Βολταῖρο τοῦ ἔργου αὐτοῦ δὲν ἐξετάζονται ἐδῶ.

28 "Επιστολῆς'. Γιὰ τὸν ἀκέριο τίτλο βλ. Γ. Λαδᾶς - Α. Χατζηδη-

μος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799, Ἀθ. 1973,12.

161 7 'Βενετία'. Γιὰ τὴν ἀσταθῆ καὶ διστακτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας τὸν καιρὸ τῆς ἀγωνίας της, βλ. A. Sorel, L'Europe et la Révolution française, Ε' 143 κ.ἑξ. Πολλοὶ Ἕλληνες, σπουδαστές, λόγιοι, ἔμποροι, ἐγκαταστημένοι στὴν Βενετία, εἶταν τότε ἀναγκασμένοι νὰ ὑποφέρουν συκοφαντίες ἀκόμη καὶ διωγμοὺς ἀπὸ τὴν βενετσιάνικη ἀστυνομία, τὴν ὁποίαν ἀνησυχοῦσαν οἱ φιλελεύθερες τάσεις τους.

17 'Βιέννη'. Βλ. F. Baldespenger, Le mouvement des idées dans l' émigration française, Β' 38 κ.ἑξ. Ἡ Βιέννη, ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰώνα καὶ μετά, ἀντιτάχθηκε μὲ ἐπιμονὴ στὸν ἑλληνικὸ φιλελευθερισμό.

162 6 'φανταστική'. Μ. Καβαδίας, Λόγος παραινετικὸς πρὸς τοὺς ἰδίους μαθητὰς ἢ κατὰ Βολταίρου καὶ τῶν ὀπαδῶν..., Βενετία 1802,6 κ. ἑξ. Τὸ βιβλίο τοῦ Καβαδία ἀνασκευάσθηκε ἀπὸ ἕναν ἄλλο διδάσκαλο, γιὰ τὸν ὁποῖο γνωρίζουμε κάτι παραπάνω καὶ ὁ ὁποῖος ἔγινε γνωστός, σὲ κάποια στιγμὴ τῆς ζωῆς του, μὲ τὸ ὄνομα Εἰρηναῖος Τατλίκαρης. Θὰ πρόκειται ἴσως γιὰ τὸν συνομιλητὴ τοῦ Chateaubriand στὴν Ἐλευσίνα. Ὅσα μᾶς λέει γι' αὐτὸν ὁ συγγραφέας τοῦ Itinéraire ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὶς πληροφορίες τὶς ὁποῖες μᾶς παρέχουν οἱ πηγές. Ὁ Ἀβραμιώτης ἔχει δίκαιο κι ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες ἀπὸ τὶς ἐπὶ μέρους παρατηρήσεις του. Ἡ ἀνασκευὴ τοῦ λόγου τοῦ Καβαδία ἔμεινε ἀνέκδοτη καὶ ἀγνοοῦμε τὸ περιεχόμενό της· ἔχουμε, ὡστόσο, βάσιμους λόγους νὰ πιστεύουμε ὅτι ἡ ἀντιδικία ἀναφερόταν σὲ ἄλλα σημεῖα καὶ ὅτι ὁ Τατλίκαρης συμφωνοῦσε μὲ τὴν καταδίκη τοῦ Βολταίρου.

13 'βολταιρόφρων καὶ βολταιρολάτρης'. Ἀκολουθία... Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας, ἔ.ἀ., σ. 12,14, κ.ἀ.

15 'βολταιροφωτισμένος'. Μ. Περδικάρης, Ἑρμῆλος 1817,333.

15 'βολταιροψαλιδίτης'. Ὁ ὅρος ἀπαντᾶ στὸν τίτλο ἑνὸς χειρογράφου ποὺ ἀνῆκε ἄλλοτε στὴ Μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας, στὴν Πελοπόννησο, καὶ τὸ ὁποῖο ἐκαταστράφηκε τὸν καιρὸ τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Βλ. Λ. Πολίτης, π. «Ἑλληνικά», ΙΑ' 1939,95.

16 'δὲν ἦτον'. Μ. Περδικάρης, Ἑρμῆλος, 1817,289.

17 'ὅλος φραντζέζος'. Χειρόγραφος διάλογος, σωζόμενος στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Λεπτομερειακὴ παρουσίασή του ἀπὸ τὴν Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, Ἕνας σατιρικὸς διάλογος τοῦ 1807, στὸν τόμο: Σπ. Ἀσδραχᾶς κ.ἄ., Σταθμοὶ πρὸς τὴν νέα ἑλληνικὴ κοινωνία, Ἀθ. 1965,49-79.

23 "Αθανάσιος Πάριος'. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πιὸ πρόσφατες ἐργασίες γιὰ τὸν Ἀθανάσιο Πάριο καὶ μάλιστα τοῦ Λ. Βρανούση, Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια, Ἀθ. 1966, 252 ἑξ., εἶναι πάντα χρήσιμη ἡ βιογραφία του ἀπὸ τὸν Α. Μάμουκα, δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα στὴν Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἀθ. 1868,630-642· γνωρίζουμε σήμερα ὅτι ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀποτελεῖ, οὐσιαστικά, ἀνασυγγραφὴ μιᾶς ἀνώνυμης βιογρα-

φίας γραμμένης ἀπὸ ἕναν ὀπαδὸ τοῦ Πάριου. Αὐτὴ δίνει ὡς συγγραφέα τῆς Χριστιανικῆς Ἀπολογίας τὸν Πάριο.

163 15 'τεχνάσματα'. Ὑπῆρξαν περιπτώσεις ὅπου τὰ τεχνάσματα αὐτὰ ἀποδείχθηκαν ἀποτελεσματικά. Ἔτσι ἕνα φυλλάδιο τοῦ Πάριου δὲν εἶδε ποτὲ τὸ φῶς, ἐξαιτίας τῆς παρέμβασης δύο νεαρῶν θαυμαστῶν τοῦ Κοραῆ, τὸν ὁποῖο εἶχε ὡς στόχο αὐτὸ τὸ ἔργο.

25 'διαμαρτύρονται'. Βλ. Μ. Γεδεών, Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰ., Ἀθ. 1976,85-86 καὶ π. «Μοναστηριακὰ Χρονικὰ» (1936, τχ. 6, σ. 1-3), ὅπου δημοσιεύεται ἡ σχετικὴ ἐπιστολή.

31 'ἐγκύκλιο'. Βλ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος - Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον... Γρηγόριον τὸν Ε', Β' Ἀθ. 1866,498-499.

34 'imprimatur'. Φαίνεται ὅτι ἡ πρώτη ἐκκλησιαστικὴ ἄδεια ἐδόθηκε γιὰ ἕνα βιβλίο δημοσιευμένο στὰ 1787. Στὰ 1798, ἔχουμε μιὰν ἐπιτροπὴ ἡ ὁποία ἐσυστάθηκε εἰδικὰ γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς ὀρθοδοξίας τῶν ὑπὸ ἔκδοση ἔργων· βλ. π. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια», Η' Κπολη 1889,340.

164 31 'Τὸ Φανάρι τοῦ Διογένους'. Πιθανότατα τὸ ἔργο αὐτὸ εἶναι ἑνὸς ἐκκλησιαστικοῦ, τοῦ Ἁγαπίου Χαπίπη, ἀπὸ τὴν Κῶ. Ἐκδόθηκε ἐπανειλημμένα, σὲ λαϊκὲς ἐκδόσεις πάντα, ὥς τὰ τέλη περίπου τοῦ αἰώνα. Ἡ ἐργασία μου γιὰ τὸν συγγραφέα, (Κ. Θ. Δημαρᾶς, Βιογραφικὰ τοῦ Ἁγάπιου Χαπίπη, Θεσσαλονίκη 1953), πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα ἀνακαλύφθηκαν μεταγενέστερα.

34 'κωμικὴ ἐποποιία'. Τὸ ποίημα τοῦ Περδικάρη ἐπιγράφεται Ἑρμῆλος, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἥρωά του κι ὁ ὑπότιτλός του, Δημοκριθηράκλειτος, εἶναι δανεισμένος ἀπὸ τὴν Λογικὴ τοῦ Βούλγαρη. Οἱ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἀρέσκονταν σ' αὐτὲς τὶς πολυσύλλαβες λέξεις, τὶς συνθεμένες κατὰ τὰ ἀρχαῖα πρότυπα, καὶ, ἐξάλλου, στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Παραδείγματα εἴδαμε στοὺς ὅρους, στοὺς ὁποίους τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου χρησιμεύει ὡς ρίζα γιὰ συνθέσεις τέτοιου εἴδους.

165 14 'Index'. Ἡ πιὸ σαφὴς ἔκθεση τοῦ θέματος τοῦ Index παρέχεται ἀπὸ ἕναν σύγχρονο, τὸν Στέφανο Κανέλλο, στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ γράμματα τὰ ὁποῖα ἔστειλε στὸν Karl Iken καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὴν οὐσία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ τελευταίου· βλ. Leukothea, Α' Λειψία 1825,3-12, ἰδιαίτερα στὴ σ. 9. Μιὰ καλὴ περίληψη τοῦ ἔργου, στὰ γαλλικά, ἐδημοσιεύθηκε στὸ π. «Bibliothèque Universelle», τ. XXXII,1826,34 κ.ἑξ. (γιὰ τὸν Index σ. 41). Ὁ Α. Δημητρακόπουλος, Ἐπανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων τῇ Νεοελληνικῇ Φιλολογίᾳ τοῦ Κ. Σάθα, Τεργέστη 1872,46-53, ἐδημοσίευσε τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ Κανέλλου. Βλ. καὶ Φίλ. Ἡλιού, «Τύφλωσον Κύριε τὸν Λαόν Σου», π. «Ἐρανιστὴς» ΙΑ' 1974(1980)580-626.

17 'Βουκουρέστι'. Γιὰ τοὺς ξένους στὸ Βουκουρέστι βλ. Ar. Camariano, ἔ.ἄ., σ.53 καὶ 60. Θὰ μπορούσαμε, ἐπίσης, νὰ προσθέσουμε στὸν κατάλογο τὰ ὀνόματα τοῦ d' Hauterive καί, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰακωβάκη

Ρίζο Νερουλό, τοῦ Tupet, «ἑνὸς γραμματικοῦ τοῦ Βολταίρου» (Cours de littérature grecque moderne Γενεύη 21828,39). Γύρω στὰ 1795, "Ελληνες τῆς ἡγεμονικῆς αὐλῆς τοῦ Βουκουρεστίου κατηγοροῦνται γιὰ ἰακωβινισμό: πίνουν «στὴν ὑγεία τῆς δημοκρατίας» μαζὶ μὲ τὸν Γάλλο πρόξενο· βλ. ἐδῶ, σ.51.

21 'βιβλιοθῆκες'. Σπ. Δὲ Βιάζης, στὸ π. «Νέα Ζωή», Ε' 'Αλεξάνδρεια 1908/9,354. "Ενας ἄλλος ἱστορικός, ὁ Π. Χιώτης, Σειρᾶς 'Ιστορικῶν 'Απομνημονευμάτων, τ. Γ' Κέρκυρα 1868,593-594, σημειώνει, γιὰ τὴν ἴδια ἐποχή, τὴν ὕπαρξη στὴν Ζάκυνθο ἑνὸς πρώην εὐγενοῦς, «ὃς φιλοσοφῶν κατὰ Βολταῖρον καὶ Ρουσσόν», εἶχε υἱοθετήσει τὶς πιὸ προωθημένες ἀπόψεις στὴν θρησκεία καὶ τὴν πολιτική. Ἡ φράση δὲν εἶναι ἐντελῶς ξεκάθαρη.

22 'Κωνσταντινούπολη' Γιὰ τὴν νεολαία τῆς Κωνσταντινούπολης, ἀκόμη ἕνας πληροφοριοδότης: οἱ γιοὶ τοῦ ἡγεμόνα Σούτζου ἔχουν γιὰ παιδαγωγὸ τοῦ μικρότερου ἀδελφοῦ τους στὰ 1794 «τὸν πιὸ λυσσασμένο παιδαγωγὸ καὶ τὸν πιὸ ἐγκληματία ποὺ ὑπάρχει». Πρόκειται γιὰ τὸν Mercier, «παλιὸ δάσκαλο τῆς γαλλικῆς στὸ 'Ιάσιο». Βλ. Συλλογὴ Hurmuzaki, ἔ.ἀ., Α' σ. 504 καὶ 607. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἔχουμε τὶς ἀναμνήσεις τοῦ ποιητῆ 'Αλέξανδρου Σούτσου, 'Ο πρωθυπουργὸς καὶ ὁ ἀτίθασσος ποιητής, Βρυξέλλες 1843,114 ὅπου μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου· ἀλλὰ αὐτὸ ἔγινε λίγο ἀργότερα: ἡ μαρτυρία πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὰ χρόνια ποὺ προηγοῦνται ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν 'Επανάσταση τοῦ 1821. Πιὸ κοντὰ στὰ γεγονότα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν ἐδῶ, οἱ συγκυρίες τῆς πολιτικῆς εἶχαν ἐπιδράσει πρὸς μιὰν ἀντίθετη κατεύθυνση: στὰ μέσα τοῦ ἔτους 1798, ὁ Moniteur Universel πληροφοροῦσε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅτι «πολλοὶ "Ελληνες οἱ ὁποῖοι, ἀρκετὰ ἀπερίσκεπτα, εἶχαν τὴν ματαιοδοξία νὰ δώσουν στὰ παιδιά τους δημοκρατικὴ ἀγωγή, ἔδιωξαν τοὺς Γάλλους δασκάλους ἀπὸ τὰ σπίτια τους»(ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. Kabrda, Quelques firmans, ἔ.ἀ.,σ.24).

24 'Wilson'. Βλ. A narrative of Greek mission; or sixteen years in Malta, Λονδίνο 1839,206.

30 'ἕνα βιβλίο'. "Ανθος ἀρετῆς καὶ γνώσεως ἤτοι συνάθροισις κανόνων τινῶν δι' ὧν δύναται τινὰς νὰ ζήσῃ τιμίως καὶ εὐτυχῶς, Βιέννη 1792.

36 'τὴν Βαστίλλη'. αὐτ., σ. 17.

166 1 'ἀσύμφωναι καταστάσεις'. αὐτ., σ. 23.

3 "Η φιλοσοφία προσέτι'. αὐτ., σ. 97.

26 'Γουζέλης'. 'Ο Δ. Γουζέλης, ἀρκετὰ ἐνδιαφέρουσα φυσιογνωμία, στρατιώτης τῆς Γαλλικῆς 'Επανάστασης καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ 'Αγώνα, δὲν βρῆκε ἀκόμη τὸν βιογράφο ποὺ τοῦ ἀξίζει. 'Ως συγγραφέας, ἔδωσε ἕνα ἀπὸ τὰ καλύτερα ἔργα τοῦ νεοελληνικοῦ δραματολογίου, τὴν κωμωδία «'Ο Χάσης», γραμμένη κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰ. Τὴν ἴδια ἐποχή, μετέφρασε ἀπὸ τὰ γαλλικὰ τὸ Τσάκωμα τοῦ "Αϊ Ρόκου; ἕνα προοδευτικὸ ἔμμε-

τρο ἔργο τοῦ F. G. J. S. Andrieux (1795· ἡ μετάφραση ἐδημοσιεύθηκε πιθανότατα στὰ 1800). Ἀπὸ τὴν ὡριμότητά του ἤδη ἔχασε τὸ ταλέντο του, πράγμα ποὺ δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἐξακολουθήσει νὰ γράφει ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ ἕνα φαινόμενο ποὺ δὲν εἶναι πιὸ σπάνιο στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ ὅσο ἀλλοῦ, μαζὶ μὲ τὸ ταλέντο του ἔχασε καὶ τὴν μαχητικότητά του καὶ συνδέθηκε μὲ ἀντιδραστικές, σχεδόν, τάσεις· τέλος πέρασε στὴν καθαρολογία.

28 'Κοδρικᾶς'. Ὁ Κοδρικᾶς ἀναφέρει πολλὲς φορὲς τὸν Βολταῖρο στὰ ἔργα του. Στὴν Μελέτη τῆς Κοινῆς ἑλληνικῆς Διαλέκτου, Παρίσι 1818,336, κατηγορεῖ τὸν Κοραῆ ὅτι «ἐδανείσθηκε» μιὰ γνώμη τοῦ Βολταίρου.

167 24 'θεάτρου'. Γιὰ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸ νεοελληνικὸ θέατρο στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' αἰ., μποροῦμε νὰ ἀνατρέχουμε στὸ ἔργο τοῦ N. Λάσκαρη, Ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, τ. Α' 1938, καὶ Β' 1939· ἀλλὰ τώρα, ἰδίως, στὰ σημαντικὰ δημοσιεύματα τοῦ Δ. Σπάθη.

28 'τῶν ὁμογενῶν'. Βλ. Ι. Ζαμπέλιος, Τραγωδίαι, Α' Ζάκυνθος, 1860,46.

168 5 'εἶναι τὸ κοινὸν σχολεῖον'. Κ. Ἀσώπιος, π. «Λόγιος Ἑρμῆς» 1817,361.

8 «τραγωδίες'. Γιὰ τὶς μεταφράσεις τῶν τραγωδιῶν τοῦ Βολταίρου, βλ. A. Camariano καὶ N. Λάσκαρη, ἔ.ἄ., πολ. καὶ ἐδῶ, σ. 174-175. Ἔνιες ἀπὸ τὶς μεταφράσεις αὐτὲς ἐδημοσιεύθηκαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας· ἄλλες ἔμειναν ἀνέκδοτες. Ὁ Βροῦτος ἐδημοσιεύθηκε σὲ μιὰ συλλογὴ ἡ ὁποία ἐκυκλοφόρησε στὸ Βουκουρέστι στὰ 1820.

18 'σημείωμα'. Ἐδημοσιεύθηκε στὸ π. «Ἀθηνᾶ», Παρίσι 1819,90.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΒΟΛΤΑΙΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

171 19 "Η καμπύλη'. Μποροῦμε νὰ συμβουλευθοῦμε γι' αὐτὸ τὸ θέμα καὶ γιὰ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν χειρογράφων ποὺ δὲν ἀναφέρονται ἐδῶ τὴν ἄφθονη τεκμηρίωση τῆς Ariadna Camariano, Spiritul revolutionar, ἔ.ἀ. Βλ. ἐπίσης Κ. Θ. Δημαρᾶ, La fortune de Voltaire en Grèce, Ἀθήνα 1961 [=ἐδῶ σ. 145-170].

23 'καταχρηστική;'. Αὐτὸ ποὺ δικαιολογεῖ τὴν δυσπιστία, εἶναι ἰδίως ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν περιπτώσεων, ὅσες προσφέρονται στὴν μελέτη· ἡ συγκέντρωσή τους κινδυνεύει νὰ παρουσιάσει σὲ μιὰν ὀρθολογικὴ ἑνότητα γεγονότα ποὺ ἔχουν ἁπλῶς μεταξύ τους ἕναν τυχαῖο σύνδεσμο: τὸ συναπάντημα μὲ ἕνα βιβλίο στὰ ράφια μιᾶς βιβλιοθήκης, οἱ προτιμήσεις ἑνὸς ἰδιωτικοῦ δασκάλου. Ὅπου τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀραιά, ἐκεῖ ἐμφανίζεται τὸ τυχαῖο.

172 21 'ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας'. Ὅλα αὐτὰ βρίσκονται περισσότερο ἀνεπτυγμένα σὲ μιὰ ἀνακοίνωση τὴν ὁποία παρουσίασα στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο τῶν Βαλκανικῶν Σπουδῶν. Βλ. Rapports sur le développement des littératures du sud-est européen en relation avec les autres littératures, du XVIIIe s. à nos jours, Σόφια 1966, 38-47.

25 'πικρία'. Οἱ Ἕλληνες διαμαρτύρονταν γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν Ρώσων, οἱ ὁποῖοι τοὺς κατηγοροῦσαν γιὰ ἔλλειψη ζήλου. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ δὲν εἶναι τὰ γεγονότα ἀλλὰ ἡ γνώμη τὴν ὁποία εἶχαν γιὰ αὐτὰ οἱ σύγχρονοί τους.

29 'νὰ συμβιβάσει'. Φυσικὰ οἱ ἔννοιες αὐτὲς δὲν εἶναι οὔτε τόσο καθαρὲς οὔτε τόσο ἀκριβεῖς ὅσο ἐφαίνονταν πρὶν ἀπὸ δύο αἰῶνες. Ὡστόσο, ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέραμε βρίσκονται μέσα στὴν μιὰ ἢ στὴν ἄλλη ἐκδήλωση τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ὁ κανόνας τῶν πολλαπλῶν αἰτίων μπορεῖ νὰ ἐξηγήσει τὴν πολλαπλότητα τῶν φαινομένων ὅσα ἐξετάζουμε ἐδῶ.

173 2 'μυημένος'. Ἡ πληροφορία (ἀπὸ τὴν τεκτονικὴ ἐπιθεώρηση «Πυθαγόρας» Α' 1882,92-93) κάθε ἄλλο παρὰ ἱκανοποιητικὴ εἶναι. Ὡστόσο, πρόκειται γιὰ τὴν μύηση ἑνὸς ὁσποδάρου στὸ Χέρμανστατ (τὴν Ἑρμαννούπολη), τὸ 1776, καὶ γιὰ τὶς μηχανοραφίες του. Βλ. ἐδῶ, στὶς σελ. 471-472.

6 'Νικόλαο Καρατζᾶ'. Μπόρεσα νὰ βεβαιωθῶ πὼς ἕνας τόμος ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Καρατζᾶ βρίσκεται στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας. Εἶχε προσφερθεῖ, στὰ 1828, ἀπὸ τὸν Ἀνδρέα Μουστοξύδη στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ τῆς Βενετίας, τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐγινόταν προσπάθεια νὰ ἀναδιοργανωθεῖ, καὶ συμπληρώνει τοὺς τρεῖς ἄλλους τόμους ποὺ βρίσκονται στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ ἀκέραια αὐτὴ σειρὰ θὰ πρέπει νὰ εἶναι τὸ πρόχειρο τοῦ ἀντιγράφου ποὺ βρίσκεται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Προσθέτω ἐδῶ τὰ ἀκόλουθα, σύμφωνα μὲ σημείωση τοῦ Κοδρικᾶ, 1820, γιὰ τὸν τόμο Β' τῆς μελέτης του ('Αρχεῖο Κοδρικᾶ στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Σορβόννης, ἀρ. 98, σύμφωνα μὲ τὸ πρόχειρο εὑρετήριο ποὺ εἶχα καταρτίσει τὸ 1952): τὴν μετάφραση δὲν ἀπετελείωσε ὁ Καρατζᾶς: «τὴν συνέχειαν ἐτελείωσεν ὁ εὐγενὴς καὶ πολυμαθὴς Γαμβρός του Δημήτριος Μάνος».

29 'ἀπειλήσει'. J. L. Carra, Histoire de la Moldavie et de la Valachie, Ἰάσιο 1777,219.

174 1 'Παντσίνι'. Τὸ γράμμα ἐδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Nino Cortese στὸ π. «L'Europa Orientale», Β' Ρώμη 1922,165. Τὸ ἴδιο γράμμα βεβαιώνει πὼς ὁ τεκτονισμὸς δὲν εἶχε ἀκόμη εἰσαχθεῖ στὴν Βλαχία, παρὰ μονάχα τὴν ἐποχὴ τῆς ρωσικῆς κατοχῆς ὅπου εἶχε καλλιεργηθεῖ μεταξὺ τῶν Ρώσων ἀλλὰ ὅτι μετὰ τὴν πατριαρχικὴ ἐπιστολή, ὅλοι εἶχαν τὴν περιέργεια νὰ διαβάσουν Βολταῖρο «e di diventar Frateli».

8 'ἐπακολούθησε'. Ἡ ἱστορία εἶναι ὑφασμένη ἀπὸ προφητεῖες ἐκ τῶν ὑστέρων· πραγματικά, ἡ ὕφανση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕνα οὐσιῶδες μέρος

τοῦ ἔργου τοῦ ἱστορικοῦ: φροντίζουμε νὰ ἀποδείξουμε πῶς τὰ πράγματα δὲν μποροῦσαν νὰ γίνουν διαφορετικὰ ἀπὸ ὅπως τὰ περιγράφουμε. Εἶναι φυσικὸ νὰ ἑρμηνεύουμε τὰ πιὸ παλαιὰ γεγονότα μὲ τὴν ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε ἀπὸ μεταγενέστερα γεγονότα. Αὐτό, ἐξάλλου, ἀποτελεῖ μιὰν ἀπὸ τὶς πολλαπλὲς αἰτίες ποὺ καθιστοῦν δύσκολη τὴ συγγραφὴ τῆς σύγχρονης ἱστορίας.

21 'ἔμμετρο ἐγκώμιο'. Ἡ περιγραφὴ τῆς συλλογῆς στὴν ὁποία δημοσιεύονται αὐτοὶ οἱ στίχοι βρίσκεται στὴν Bibliographie Hellénique τῶν Legrand-Petit-Pernot, Β' 1928,499. Οἱ ἴδιοι στίχοι ἔχουν ἀναδημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Th. Blancard, Les Mavroyéni, Α' Παρίσι 1909,733.

33 'W. Gibson'. Γιὰ τὸν κάτοχο τοῦ χειρογράφου, οἱ χρονολογίες καὶ τὸ ἱστορικὸ ποὺ διαφαίνεται στὴν σημείωσή του, ἐπιτρέπουν τὴν ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν William Gibson ποὺ γεννήθηκε στὰ 1738 καὶ πέθανε στὰ 1821 (βλ. Dictionary of National Biography). Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ πρέπει ἡ μετάφραση νὰ εἶναι ἀρκετὰ προγενέστερη.

175 24 'ἀνέκδοτη μετάφραση'. Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς, κώδ. 140. Τὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο κατέχει ἕνα χειρόγραφο (κωδ. 10078) τῆς μετάφρασης δύο τραγωδιῶν τοῦ Βολταίρου: «Ὁ θάνατος τοῦ Καίσαρος» καὶ «Ὁ Φανατισμός». Ἡ μετάφραση τῆς δεύτερης τραγωδίας ἀνήκει στὸν Γ. Σερούιο (δημοσιευμένη στὰ 1832)· ἀπὸ αὐτὸ συμπεραίνεται ὅτι πρέπει νὰ εἶναι ὁ μεταφραστὴς καὶ τῆς πρώτης. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ φαίνεται νὰ ἐπιβεβαιώθηκε πρόσφατα.

35 'Κανένα ἄλλο'. Ὑπάρχει μιὰ μετάφραση τοῦ Μέμνωνος, τὸ 1834, ἀλλὰ στὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἀπὸ γάλλο μεταφραστή, τὸν Φρειδερίκο Villot. Πληροφορίες σχετικὰ μ' αὐτὸν βρίσκουμε στὴν France Littéraire τοῦ Quérard, τ.Χ σ.214 καὶ στὴν Littérature française contemporaine τοῦ F. Bourquelot, τ.VI, σ.571.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ

177 23 'ἀνέκδοτο'. Βλ. ἐδῶ, σ. 435 (σημ. στὴν σ.11).

178 9 'ἀνέκδοτο'. Βλ. τὴν προηγούμενη σημείωση.

179 17 'γέννημα'. Π. Κοδρικᾶς, Μελέτη τῆς κοινῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου, Α' Παρίσι 1818, κζ'.

20 'ἡ γάρ'. Νεόφυτος Δούκας. Ἡ κατ' ἐπιτομὴν Γραμματικὴ Τερψιθέα, ἔκδ. γ'. Βιέννη 1812,75.

29 "Ο Καταρτσῆς'. Μ. Περδικάρης, Ἑρμῆλος, 1817,18-19.

180 19 'Περραιβός'. Σύντομος βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ, Ἀθήνα 1860,16-17.

181 1 'Ρήγα'. Στὸν Πρόλογο τῆς Φυσικῆς του, 1790, σ. ς', ὁ Ρήγας ξαναπαίρνει ἀπὸ πολὺ κοντὰ τὴν διαλεκτικὴ θέση τοῦ Καταρτζῆ ἀναφορικὰ μὲ τὴ γλώσσα καὶ τὸν μάταιο κόπο τῶν λογίων γιὰ νὰ γράφουν ἀρχαῖα. Τὰ δύο μαζὶ τεκμήρια γίνονται πολὺ πειστικά.

5 'Μαικήνας'. Lettres de Constantin Stamatis, ἐκδ. É. Legrand, Παρίσι 1872,12.

18 'Τὸ ἔτος'. Δ. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, ἔ.ἀ., σ. 332.

28 "Υπογράφω'. Π. Κοδρικᾶς, Μελέτη, ἔ.ἀ., σ. λγ'. Τὸ ἱστορικὸ τὸ διηγεῖται πληρέστερα καὶ σὲ ἀνέκδοτα χαρτιά του, ἀπὸ τὰ θησαυρισμένα στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Σορβόννης (πρόχειρο εὑρετήριο, ἀρ. 97).

182 5 'Βατταρισμόν'. Ν. Δούκας, Γραμματικὴ Τερψιθέα, ἔ.ἀ., σ. 68.

15 "Εκεῖ νομικός'. Ἐπιστολαὶ Γ. Π. Κρέμου καὶ Ἠθικὴ Στιχουργία Α[λεξάνδρου] Κ[άλφογλου] Βυζαντίου ἐκδιδόμεναι ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, Λειψία 1870,60.

183 6 "Εγραψε δέ'. Ν. Δούκας, Γραμματικὴ Τερψιθέα, ἀλλὰ ἡ ἔκδ. 6', Βιέννη 1808,182. Τὸ περιστατικὸ τοποθετεῖται μὲ βεβαιότητα ἀνάμεσα στὶς 15 Μαΐου τοῦ 1803, καὶ στὰ 1807, ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Καταρτζῆ· ἡ ἀνακοίνωσή του μᾶς φέρνει στὰ 1808, ὅταν βγαίνει τὸ βιβλίο. Ὑπὸ τοὺς ὅρους αὐτούς, καὶ ἂν δὲν ὑποθέσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ μετεωρία τοῦ Δούκα, ὁ Σέργιος, πρὸς τὸν ὁποῖο ἡ ἐπιστολή, δὲν γνωρίζω ποιός μπορεῖ νὰ εἶναι, καθὼς φέρεται μακαρίτης τὸ 1808.

10 'ἀξιωματικοῦ'. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀξίωμα ποὺ ἀποδίδεται στὴν παλαιότητα.

12 'ἀγροικία'. Οἱ ἀρχαϊστές, μὲ δύο τρόπους ἐπιδιώκουν τότε, καὶ ἀργότερα, νὰ παρουσιάζουν τὴν οἰκειότητά τους μὲ τὰ ἀρχαῖα: ἢ παίρνουν ἕτοιμες ἐκφράσεις, τὶς ὁποῖες παραθέτουν, ἔστω καὶ προκρουστικά, μέσα στὸν λόγο τους, ἢ, ἀντίθετα, μεταφράζουν ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ὁμιλία, τὴν πιὸ χυδαία, σὲ ἀρχαῖα ἑλληνικά. Κομμητᾶς, Βούλγαρης, κ.ἄ.

26 'Μακραίου'. Τὸ κείμενο εἶναι ἀνέκδοτο. Βλ. γιὰ τὰ σχετικά, στοῦ Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Γ' Βενετία 1872,644. Ὁ τίτλος τοῦ Μεγάλου Λογοθέτη, τὸν ὁποῖο δίνει ὁ ἐπιστολογράφος στὸν Καταρτζῆ, εἶναι ἁπλῶς terminus post, ποὺ δὲν βοηθεῖ στὴν χρονολόγηση (βλ. ἐδῶ, σ. 189).

184 3 'Σταγειρίτης'. Δομαιρόν, Ἐπιτομὴ Ἱστορίας, Α' Βιέννη 1812, σ. ix. Αὐτά, ἐνισχυμένα ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῆς σ. xv, «σοῦπα», «λέν», εἶναι, φανερά, γιὰ τὸν Κοραῆ. Ἡ μοίρα τῆς «μέσης ὁδοῦ»: ὁ Σταγειρίτης ἐδῶ συγχέει τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Καταρτζῆ, ἀκριβῶς ὅπως, δώδεκα χρόνια ἀργότερα, ὁ Σολωμὸς συγχέει, στὴν ἀντίθετη κατεύθυνση, τὴν διδασκαλία τοῦ Κοραῆ μὲ τὴν διδασκαλία τοῦ Δούκα.

17 'Στὸν πρόλογο'. Παιδαγωγός, ἢ Πρακτικὴ Γραμματική, παρὰ Στεφάνου Κομμητᾶ, Βιέννη 1800, ιζ' καὶ ιη'. Καλὴ θέση γιὰ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ χρήση τῆς ἀρχαίας συνετέλεσε γενικὰ στὴν χυδαιότητα τῶν ἐκφράσεων· ἐπόμενο εἶναι: le latin dans les mots brave l' honnêteté, ἔχει πεῖ ὁ παλαιὸς αἰσθητικός. Κι ἀκόμη, γιὰ τὸν συνειδητὸ ἀρχαϊστή, ὁποιαδήποτε ἔκφραση καθαγιάζεται ἀπὸ τὴν στιγμὴ ποὺ εἶ-

ναι —ἢ ποὺ γίνεται— ἀρχαία. Πάντως εἶναι ἔξω ἀπὸ κάθε ἀμφιβολία ὅτι οὔτε ὁ Δούκας θὰ ἔγραφε στὴν ὁμιλουμένη ὅ,τι παρέθεσα πιὸ ἐπάνω ἀπὸ κείμενό του, οὔτε ὁ Κομμητᾶς θὰ εἶχε γράψει, ἀντὶ τοῦ «κἂν διαραγῶσι», ὅ,τι εἶχε στὸ νοῦ του: «δὲν πά' νὰ σκάσουν». Σωστὰ εἶπε ὁ Μαβίλης πὼς δὲν ὑπάρχουν χυδαῖες γλῶσσες· ἀλλὰ ἡ λαλουμένη εἶναι πάντοτε ἕνας φραγμὸς στὴν χυδαιότητα τῶν ἀνθρώπων.

25 'συντακτικό'. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ.431 καὶ 447 σημ.2.

29 'ἐσώθηκε'. Ἔχει ἐκδοθεῖ ὡς τώρα δύο φορές: τὴν μία ἀπὸ τὸν Κ. Σάθα, Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα, 1870,271-282, σχεδὸν ὁλόκληρο, μὲ πλεῖστα σφάλματα, τὰ ὁποῖα τὸ κατασταίνουν ἐνιαχοῦ ἀκατανόητο, καὶ ἀπὸ τὸν Γ. Θ. Ζώρα, Στεφάνου Κομμητᾶ Ἐπιστολὴ περὶ τῆς Γλώσσης, 1968,9-19, ὁλόκληρο, ἀλλὰ ἐπίσης μὲ σφάλματα.

185 16 'ἀπουσία'. Φυσικά, διαπιστώνουμε τὴν ἀπουσία τοῦ Κοραῆ· ὡστόσο, ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἰσχύει γιὰ ὅλους ὅσοι δὲν ἔζησαν (στὸν προσήκοντα χρόνο) στὸ κλίμα τοῦ Φαναριοῦ καὶ τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν. Ἐξάλλου, δύο συναντήσεις συγγραφικὲς ἀνάμεσα στὸν Κοραῆ καὶ τὸν Καταρτζῆ, ἐπεσήμανα πρὶν ἀπὸ χρόνια· παραπέμπω στὸ σχετικὸ δημοσίευμα, ὅπου πρέπει, πάντως, νὰ διορθωθεῖ, σ. 39, στ. 3 ἐκ τῶν κάτω, τὸ «Κοραῆ ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ» σὲ «Καταρτζῆ ἀπὸ τὸν Κοραῆ»: Ὁ Φιλελευθερισμὸς τοῦ Δ. Καταρτζῆ, 1964,38-40. Μόνο ἐξωτερικὰ τεκμήρια θὰ μποροῦσαν ἢ θὰ μπορέσουν νὰ λύσουν τὸ ζήτημα.

186 12 'Δημήτριος ὁ Φωτιάδης'. Βλ. Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 431.

187 23 'Δημήτριο Παναγιωτάκη'. Βλ. ἐδῶ, σ. 190.

188 1 'ὑπογράφεται'. Αὐτὴ ἡ κατάληξη ἀκης ἢ ἀκη, εἶναι πίζουλη. Σήμερα ἡ ὀνομαστικὴ εἶναι τρέχουσα: Ἀποστολάκης, ὅπως Ἀποστολόπουλος ἢ Ἀποστολίδης, Παναγιωτάκης, ὅπως Παναγιωτόπουλος ἢ Παναγιωτίδης. Ὅμως δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ ποιά στιγμὴ καὶ πέρα, ἢ σὲ ποιές περιοχές, διαπιστώνεται ἡ γενικὴ ἀνορθωμένη σὲ ὀνομαστική. Ὅπως σημειώνω καὶ ἀλλοῦ, ἕνας μόνο λόγος μὲ ἔπεισε νὰ προτιμήσω τὸν τύπο Παναγιωτάκης: ἡ ἀνάγνωση τὴν ὁποία ἔκανε σὲ σχετικὸ αὐτόγραφο ὁ Μανουὴλ Γεδεών· ἀληθινὰ ἐμπιστεύεται κανεὶς ὄχι μόνο τὶς παλαιογραφικές του ἱκανότητες, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμπειρία του ἀναφορικὰ μὲ τὴν φαναριώτικη γλώσσα τῶν χρόνων τοῦ Καταρτζῆ. Ἀνάλογα θὰ ἔλεγα γιὰ τὴν γραφὴ Φωτάκης, ἐφόσον, ὅπως πιστεύω, πρόκειται γιὰ τὸν Καταρτζῆ: τὴν ὀφείλουμε σὲ μεταγραφὴ ἐπιστολῆς του καμωμένη ἀπὸ ἄνθρωπο τοῦ καιροῦ, ἔμπειρο καὶ λόγιο, τὸν Πατριάρχη Καλλίνικο Γ'.

6 'τὸν ὀνομάζουν ὅμως'. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὀνόματα αὐτὰ ἔγινε ἀφορμὴ νὰ προσγραφοῦν στὸν Παναγιώτη Κοδρικᾶ ἔργα τοῦ Καταρτζῆ (βλ. «Ἐπετηρὶς τοῦ Παρνασσοῦ» τ. Ε' 1901,25 καὶ τ. ς', 1902,217: τὴν πρώτη φορὰ σφάλλεται ὁ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς· τὴν δεύτερη

παρασύρεται ἀπ' ἐκεῖνον ὁ Σπ. Λάμπρος). Ἐπίσης ἔγινε ἀφορμὴ νὰ πλασθεῖ ἀνύπαρκτος συγγραφέας, ἕνας Παναγιώτης (Σάθας, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Γ' Βενετία 1872,634). Τὸ ἄλλο ὄνομα ἔγινε αἰτία νὰ προσγραφοῦν στὸν Καταρτζῆ ἔργα καὶ ἡμέρες τοῦ Κλουτζάρη Φωτίου (Δ. Οἰκονομίδης, «Ἐπετηρὶς Ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», Γ' 1950, 17-59).

189 4 'Ρουμάνους'. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, σχεδὸν στὴν ὁλότητά τους, ὀφείλω στὸν καθηγητὴ Ἀλ. Elian, ὁ ὁποῖος μὲ ὑψηλὴ συναδελφικὴ γενναιοδωρία μοῦ παρεχώρησε ὁλόκληρο τὸ φάκελο τὸν ὁποῖον εἶχε σχηματίσει σὲ ἱστοριοδιφικὲς καὶ ἀρχειακὲς μελέτες τὶς ὁποῖες εἶχε κάνει γιὰ τὸν Καταρτζῆ. Τοῦ ἐκφράζω καὶ πάλι, καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτήν, τὴν εὐγνωμοσύνη μου γιὰ τὴν γενναία πράξη του.

23 'μνημονευθεῖ'. Ἔτσι ὁ Κοδρικᾶς, Μελέτη, ἔ.ἀ., σ. κζ', χωρὶς χρονικὸ προσδιορισμό. Ἔτσι κι ὁ Σέργιος Μακραῖος, στήν, ἀχρονολόγητη, ἐπιστολή του γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἤδη λόγος. Ὁ Κοδρικᾶς, γράφοντας πολὺ ἀργότερα, λέει γιὰ τὸν Καταρτζῆ ὅτι ἔγινε Μέγας Λογοθέτης σὲ ὕστατη περίοδο τῆς ζωῆς του («τότε Μέγα Κλουτζιάρην», δηλαδή, τὸ 1791, «ὕστερον δὲ Μέγα Λογοθέτην»· βλ. Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς οἰκείους, Παρίσι 1818, 59). Πρόκειται γιὰ λάθος ποὺ ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ πέρασμα τῶν χρόνων καὶ δικαιολογεῖται ἀπὸ ὅ,τι θὰ εἶταν στὴν περίπτωση αὐτὴν μία κανονικὴ σταδιοδρομία, ἂν δὲν εἶχε παρεμβληθεῖ ἡ ρωσικὴ παρουσία στὶς παρίστριες ἡγεμονίες.

27 'Βελαρᾶ'. Ὁ Νικόλαος Βελαρᾶς, ὅπως σημειώνω στὴν συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς, διετέλεσε διδάσκαλος τοῦ Καταρτζῆ· τοῦτο εἶναι πρόσθετος λόγος γιὰ νὰ προσγράψουμε στὸν Καταρτζῆ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ φέρεται ἔργο τοῦ «εὐγενεστάτου ἄρχοντος Παχαρνίκου Δημητράκη Παναγιωτάκη». Τὸ ἐπίγραμμα βλ. στὰ Εὑρισκόμενα, σ. 436.

190 29 'γαλλικά'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 39.

32 'διδάξει'. Βλ. τὰ σχόλιά μου στὴν ἔκδοση τῆς «Γραμματικῆς τῆς φυσικῆς γλώσσας», τοῦ Καταρτζῆ, 1957,51-52. Σημειώνω ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς φυσικὴ γιὰ τὴν γλώσσα τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, σὲ ἀντίθεση, ἂς ποῦμε, μὲ τὴν ἑλληνική, δηλαδὴ τὴν ἀρχαία, τὴν γλώσσα τῆς λογιοσύνης, εἶναι συνηθισμένος στὴν περίοδο, γενικά, τῆς τουρκοκρατίας.

35 'ἡλικία'. Ἀπὸ τὰ ὀκτὼ χρόνια ἀγωγῆς τοῦ γιοῦ του, γιὰ τὰ ὁποῖα μιλεῖ ὁ Καταρτζῆς στὰ 1788 (βλ. Εὑρισκόμενα, σ. 25), μπορεῖ κανείς, ἴσως, νὰ συμπεράνει τὴν γέννηση τοῦ Στεφάνου γύρω στὰ 1775: δὲν βλέπω γιατί θὰ ἐννοοῦσε ἐδῶ ὁ Καταρτζῆς μιὰ ἀγωγὴ ἀρχινημένη ἀπὸ τὴν γέννηση τοῦ παιδιοῦ, οὔτε θὰ εἶταν εὔκολο νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὅταν ἄρχισε τὸ παιδὶ νὰ διδάσκεται γαλλικά, στὰ 1783, ἔστω, εἶταν τριῶν ἐτῶν.

191 3 'συνδρομητή'. Τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀνθίμου Γαζῆ.

9 'Barbu Καταρτζῆς'. 'Ολίγα γιὰ τὸν Barbu Καταρτζῆ, χρήσιμα γιὰ τὸ θέμα μας, βλ. στὸ ἔργο τοῦ Mathieu Fotino, L' influence française sur les grands orateurs roumains de la seconde moitié du XIXe siècle, Βουκουρέστι 1928,19-23. 'Ωστόσο, ἂς σημειωθεῖ καὶ ἡ γνώμη τοῦ M. Emerit, Paysans roumains depuis le traité d'Andrinople jusqu'à la libération des terres (1829-1864), Παρίσι 1937: στὴν σ. 426 ἕνα ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα τοῦ Barbu Καταρτζῆ κρίνεται ὡς "discours vague et incohérent"· ὁ συντάκτης του, συγκρινόμενος μὲ τοὺς μαχητικοὺς ἀντιδραστικοὺς τῆς ἐποχῆς, εἶναι «le plus violent et le plus borné de tous». 'Ο Barbu εἶχε πάρει τὸ ὄνομά του ἀπὸ Ρουμάνο πρόγονο. Ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ Δημητρίου Καταρτζῆ ἐδυσκόλευσε πολὺ τὸν ρουμανικὸ ἐραλδισμό.

18 'ἑβδομῆντα'. Βλ. I. C. Filitti, Cronicarul Dumitrache, στὴν «Revista Istorica Romana» Γ' 1933,199.

32 '1752'. Βλ. ἐδῶ, σ. 197.

193 6 'πίνακες'. 'Ο πίνακας αὐτός, ὅπως σημειώνεται στὴν συνέχεια τῆς μελέτης μας, περιέχει περισσότερα ἀπὸ ἑξακόσια ὀνόματα. Ἡ ἀπαρίθμισή τους δὲν θὰ μᾶς ἔδινε τίποτε χρήσιμο, ἀφοῦ, μάλιστα, ὑπάρχει (Εὑρισκόμενα, σ. 145-167 καὶ 467-478· ἀπὸ μία ὀχληρὴ παράλειψη, δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὸν τὸν δεύτερο τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου· τὴν κολάζω ἐδῶ: σ.51,54,55,61,81). Τὸ νόημα τῶν πινάκων αὐτῶν, καὶ μόνο, εἶναι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, καὶ αὐτό, μόνο, ἐξετάζουμε ἐδῶ.

26 'ἀποδέκτες'. Διατηρῶ πάντοτε τοὺς ὀλίγους δισταγμοὺς τοὺς ὁποίους διετύπωσα ἄλλοτε, προσγράφοντας στὸν Καταρτζῆ τὶς δύο ἀχρονολόγητες ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Καλλίνικο (βλ. Δ. Καταρτζῆς, Ἐγκώμιο τοῦ φιλόσοφου, ἔκδ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, 1955,60). Ἐξάλλου πρέπει νὰ τονίσω ὅτι τὰ γράμματα πρὸς τοὺς δύο Πατριάρχες παρέχουν τὸν ἴδιο τόνο γνησιότητας ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ θέλγητρα τοῦ Καταρτζῆ. "Αν τὰ ἐβρίσκαμε ἀνάμεσα στὰ πολλὰ ἄλλα ποὺ θὰ ἔγραψε στὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς του, ἴσως νὰ ἐπροσέχαμε ὀλιγότερο τοὺς δύο ἀποδέκτες.

194 8 'Σωφρόνιο'. Βλ. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 86.

9 "Αβράμιο". Τὸν 'Αβράμιο ὑπαινίσσεται σὲ ἐπιστολή του, Εὑρισκόμενα, σ. 429. Μνεῖα σχέσεων σὲ ἐπιστολή, βλ. V. A. Urechia, Istoria Romanilor, Β' Βουκουρέστι 1892,476.

10 'ἀπουσία'. Δὲν ἀπαντοῦμε τὸν Μοισιόδακα, ἀλλοῦ παρὰ στὴν Βιβλιογραφία τὴν ὁποία δίνει ὁ Καταρτζῆς· τὸν Ρήγα Βελενστινλῆ, τὸν Φιλιππίδη καὶ τὸν Κωνσταντᾶ, πουθενά.

30 'εἰς ἀηδίαν'. 'Αθανάσιος Κομνηνὸς 'Υψηλάντης, ἀπόσπασμα τῶν Μετὰ τὴν "Αλωσιν, δημοσιευμένο στὴν Συλλογὴ Χουρμουζάκη, τ. 13, σ. 187. Τὸ κείμενο τοῦτο ἔχει τώρα περιληφθεῖ στὴν φωτομηχανικὴ ἔκδοση τῶν Μετὰ τὴν "Αλωσιν, 1973.

36 'πληροφορία'. Εὑρισκόμενα, σ. 155.

195 9 'Κοραῆ'. 'Ισοκράτους, Λόγοι καὶ ἐπιστολαί, Α' Παρίσι 1807,λα'.

25 'ποὺ μοιάζει'. Καταρτζῆς, Τὰ Εὑρισκόμενα, σ. 49.

30 'ἀπὸ τὴν σήψη'. Γιὰ νὰ προχωρήσουμε κάπως σ' αὐτὴν τὴν πολὺ δύσκολη ὑπόθεση, στὴν κατανόηση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, ἀκόμη καὶ στὸν φθίνοντα δέκατο ὄγδοο αἰώνα, πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας ὅτι τέτοιου εἴδους ἐκδήλωση δὲν εἶταν φαινόμενο μονωμένο. Ἔτσι, ὅταν, στὰ 1781, ὁ Μοισιόδακας τυπώνει τὴν Γεωγραφία του, θεωρεῖ ἀναγκαῖο, γιὰ νὰ ἀποφύγει ἐνδεχόμενες συνέπειες, νὰ τονίσει στὸν Πρόλογο, ὅτι τὰ σχετικὰ μὲ τὴν κίνηση τῆς γῆς γύρω στὸν ἥλιο ἀποτελοῦν ἁπλὲς ὑποθέσεις, τὶς ὁποῖες καθένας μπορεῖ νὰ πιστεύει ἢ νὰ μὴν πιστεύει. «Μακρὰν κάθε ἀνθρωπίνη ἐπιστήμη καὶ μάθησις», γράφει ἡ Χριστιανικὴ Ἀπολογία στὰ 1805. Ἀλλὰ καὶ ἡ μελέτη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ἴσην ἀνησυχία ἐνέπνεε στοὺς πιστούς: ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα παλαιότερα καὶ μεταγενέστερα τεκμήρια, μοῦ ἀρκεῖ νὰ παραπέμψω στὴν Ἀντιφώνηση τοῦ Παρίου, ὅπου, γιὰ νὰ καθαρίζουν πιὸ ἁπλὰ τὰ ζητήματα, ὁ Σωκράτης ἐλέγχεται γιὰ τὰ ἤθη του.

196 6 'Ἰωάννη τοῦ ἐκ Φουρνᾶ'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 182-183. Ὁ ἀναγνώστης θὰ προσέξει γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τὰ «χρειώδη».

31 'ἐγνώρισε'. αὐτ., σ. 86.

197 3 'Boscamp'. Γιὰ τὸν ἄνθρωπον αὐτὸν δὲν μπόρεσα νὰ φθάσω σὲ καμμία μονογραφία. Ἐχρησιμοποίησα, χάρη σὲ μεταφράσεις καμωμένες ἀπὸ φίλους μου, τὰ ἀκόλουθα πολωνικὰ βοηθήματα: Μεγάλη Πολωνικὴ Βιογραφία, Κρακοβία 1935,372-374 καὶ Jan Reychman, Zycie Polskie w Stambule w XVIII wieku, 1959. Φυσικά, ὅλα τὰ ἱστορικὰ ἔργα ποὺ ἀναφέρονται στὰ πολωνικὰ πράγματα στὸν φθίνοντα ΙΗ' αἰώνα, μνημονεύουν τὸ πολὺ ὕποπτο πρόσωπο· σημειώνω ἰδιαίτερα, γιὰ τὴν ποιότητά του, τὸ βιβλίο τοῦ Jean Fabre, Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des lumières, Στρασβοῦργο 1952. Τέλος, ὁ κ. Ι. Θωμόπουλος ἔλαβε τὸν κόπο νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ μοῦ φέρει ἀπὸ τὴν Πολωνία πολλὲς μικροταινίες ἀρχειακοῦ ὑλικοῦ τοῦ —ἢ περὶ τοῦ— Boscamb, τὶς ὁποῖες ἐχρησιμοποίησα γιὰ νὰ ξεκαθαρίσω κάπως τὴν μορφὴ τοῦ παράδοξου αὐτοῦ τυχοδιώκτη. Εὐχαριστῶ πολύ, καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτήν, τὸν κ. Ι. Θωμόπουλο γιὰ τὴν πολὺ ἀποτελεσματικὴ αὐτὴν φροντίδα του.

18 'Πρῶτο βιβλίο'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 36 σημ. 1.

28 '1752'. Ὁ κατάλογος τῶν ἐντύπων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ ἔχει, στὸ σχετικὸ λῆμμα, ἕνα τυπογραφικὸ λάθος, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ παραπλανήσει τὸν διαστικὸ χρήστη: 1702 ἀντὶ 1752.

32 'οἰκονόμος'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 36, σημ. 1.

198 2 'Μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία'. Ἡ ἔκδοση τοῦ ἔργου σὲ περισσότερους ἀπὸ διακόσιους τόμους, ὁλοκληρώθηκε μόλις τὸ 1832.

9 'Σοφοκλῆς Οἰκονόμος'. Ψόγος Νικοτιανῆς, 1876,35.

13 'ἐδιάβαζε'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 36, σημ.1. Πολλά, ἂν ἀ-

ναλογισθοῦμε ὅτι, ὕστερα ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν ἀναζητήσεις, ἔχω κατορθώσει νὰ βρῶ ἕνα καὶ μόνο βιβλίο προερχόμενο ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, καὶ οὐδὲ τὸ παραμικρὸ ἰχνάριο ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη του τὴν ἴδια, οὔτε, ἄλλωστε, καὶ ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο του.

15 'βιβλιολογία'. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι προμηθεύεται μία Θεματογραφία φθασμένος σὲ ἡλικία ὥριμη. Γιὰ τὶς μελέτες του; γιὰ τὸν γιό του; Εἶχε πάντως τὸ μεράκι τῶν βιβλίων, καὶ θὰ εἶχε καταρτίσει καλὴ βιβλιοθήκη.

21 'βιβλιογραφία'. Γιὰ τὴν βιβλιογραφία τὴν ὁποία συνέθεσε ὁ Καταρτζῆς, γίνεται λόγος ἐδῶ στὴν σ. 209.

199 10 'οἰκείωση'. Οἰκείωση ποὺ ἐκδηλώνεται μέσα στὸ ἔργο του μὲ πολλὲς παραπομπές, ἀλλὰ ὄχι στὴν Βιβλιογραφία του.

18 'ἀπαρίθμηση'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ.36-37,177-178,316 κ. ἀ. Βλ. ἐπίσης, στὰ Εὑρισκόμενα, σ. 145-167, τὴν ὅλη βιβλιογραφία τὴν ὁποία εἶχε συντάξει ὁ Καταρτζῆς. Ἀκόμη πρέπει νὰ προσέξουμε καὶ τὴν ὅλη ἀπασχόλησή του γιὰ τὴν τεχνικὴ τῶν μεταφράσεων, ὅπως φανερώνεται ἀπὸ τὸν Πρόλογο στὸν Ρεὰλ (Εὑρισκόμενα, σ.313 κ.ἑ.). Τέλος, γιὰ τὰ σχετικὰ μὲ τὸν d' Alembert βλ. ἐδῶ, σ. λς' καὶ οϐ'

28 'Ἐγκυκλοπαιδεία'. Ὡραία εἶναι ἡ τιμὴ τὴν ὁποία ἀπονέμει στὸν Diderot, ποὺ ἐνέταξε τὶς βαναυσικὲς τέχνες στὴν Ἐγκυκλοπαιδεία (Εὑρισκόμενα, σ.178) μά, φυσικά, τὸν Diderot τὸν γνωρίζει ἀπὸ μόνη τὴν Ἐγκυκλοπαιδεία.

30 '"Ατακτα'. Χρησιμοποιῶ τὸν ὅρο, ὅπως τὸν ἐπρότεινε ὁ Κοραῆς, γιὰ τα mélanges.

32 'τὸν τιμα. Ἀξίζει νὰ προσέξουμε ὅτι, δίπλα στὰ γενικά, τὰ ἀναφορικὰ μὲ τὴν Ἐγκυκλοπαιδεία, τὸν τιμᾶ πολὺ ὡς μεταφραστή· βλ. Εὑρισκόμενα, σ.314 καὶ 325. Ἀπὸ ἄλλα ὀνόματα ποὺ θὰ εἶχε κανεὶς λόγο νὰ μνημονεύσει ἀνάμεσα στοὺς δυτικοὺς λογίους ὅσους ἀναφέρει ὁ Καταρτζῆς, ὁ Fonmey ἐμπνέει, στὴν πάντως πολὺ πιὸ χαμηλὴ κλίμακα του, ἀνάλογες σκέψεις· ἐπίσης καὶ ὁ μαρκήσιος d' Argens, ὅπως συνεπλήρωσα τὸ σχετικὸ ἀκρωτηριασμένο χωρίο τοῦ Καταρτζῆ. Ἡ παρουσία του ἀνάμεσα σὲ ὀνόματα ποὺ παραμένουν ὡς σήμερα ζωντανά, θὰ θεωρηθεῖ πιὸ φυσική, ἂν ὁ ἀναγνώστης γνωρίζει ὅτι ἀπὸ ἔρευνα ποὺ ἔγινε σὲ γαλλικὲς βιβλιοθῆκες τῆς ἐποχῆς, προέκυψε ὅτι μετὰ τὸν Voltaire καὶ τὸν Montesquieu τὸ ὄνομα τοῦ d' Argens ἔρχεται τρίτο σὲ συχνότητα στὶς βιβλιοθῆκες αὐτές. Ὁ ρῆγας τῆς Προύσσιας ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὰ Εὑρισκόμενα, σ.55,65 καὶ 70, εἶναι ὁ Φρειδερίκος Β'. Τέλος, τὰ σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίγραμμα ποὺ προσγράφεται στὸν Piron ἀντιπροσωπεύουν μία μόνο ἀπὸ τὶς παραδόσεις ποὺ ὑπάρχουν ἀναφορικὰ μὲ αὐτό· δηλαδὴ ἀντιπροσωπεύουν πιθανότατα μιὰν ἔμμεση πληροφόρηση. Γιὰ τὸ θέμα βλ. «Studies on Voltaire and the Eighteenth Century», τ. 29, Γενεύη 1961, ἰδίως σ. 81 κ.ἑ.

34 'Βολταῖρο'. Βλ. ἐδῶ, σ.237 κ.ἑ.

35 'Montesquieu'. Βλ. Εὑρισκόμενα, σ. 51. Δὲν μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω δημοσίευση τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Montesquieu, γιὰ τὴν ἱεράρχηση τῶν συναισθημάτων (Εὑρισκόμενα, σ.45), στὰ χρόνια ὁποὺ ἔζοῦσε ὁ Καταρτζῆς· συνεπῶς, ὡς πρὸς τὸ στοιχεῖο τοῦτο, μένω, τελικά, στὴν κατηγορηματικὴ μνεία τοῦ Καταρτζῆ γιὰ τὸν 'Αριστοτέλη (Εὑρισκόμενα, σ.68).

35 'Ρουσσώ'. αὐτ., σ. 54, σημ. 1.

200 11 '«ἡ πρώτη»'. αὐτ., σ. 36, σημ. 1.

19 '"Οθεν ἐσυγκάλεσα'. αὐτ., σ. 431.

201 13 'νηπιόθεν'. Βλ. ἐδῶ, σ. 179.

16 'ἐπίγραμμα'. Βλ. ἐδῶ, σ. 189.

17 'συγγραφική του δραστηριότητα'. Βλ. ἐδῶ, σ. 211.

23 'ἄρχισε'. Εὑρισκόμενα, σ. 197.

28 'πρόλογο'. αὐτ., σ. 332.

29 'σπουδαίων'. «Σπουδαῖος», μποροῦμε συχνὰ νὰ τὸ ἑρμηνεύσουμε «λόγιος».

202 22 'νὰ ταυτισθεῖ'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ.447 σημ.2.

27 'τὰ μὴ σωζόμενα'. Θὰ εἶχα νὰ σημειώσω ἐδῶ ἕνα χαρακτηριστικό τους: εἶναι, ἂν μπορῶ νὰ πῶ, ἔργα τεχνικά, τὰ ὁποῖα κάπου μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν, ἀνακατευμένα μὲ ἄλλα ξένα, ὁμοειδῆ τους· κανένα ἀπὸ τὰ προγραμματικὰ ἔργα του, κανένα ἀπὸ τὰ ἔργα του ὅσα ἐφημίσθηκαν, δὲν λείπει. Ὡστόσο, μία ἢ δύο ἐνδείξεις γιὰ τὸ περιεχόμενό τους, μᾶς κάνουν νὰ ἐλπίζουμε ὅτι ὅταν ἀποκαλυφθοῦν καὶ αὐτὲς οἱ συγγραφές, θὰ μᾶς δώσουν κάτι ἀπὸ τὴν ἰδιάζουσα προσωπικότητα τοῦ Καταρτζῆ. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τοῦ Κοδρικᾶ, ἀποσπῶ μία μνεία, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς θὰ ἀναφέρεται στὸ Περὶ προφορᾶς: «..."Ας σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι ὁ Καταρτζῆς εὐφυέστατα παρετήρησεν, ὅπερ ἀληθέστατον, ὅτι τὰ μία καὶ δύω ἀριθμητικὰ ὅταν προηγοῦνται τῶν ὑποκειμένων κατὰ συναλοιφήν, τὰ προφέρομεν, δηλαδὴ μιά, δυὼ λέγομεν, οἷον 'ἐδιάβασα μιὰν ἀράδα. — Πόσαις ἀράδες ἐδιάβασες; — Μία. Εἶδα δυὼ σφάλματα. — Πόσα σφάλματα παρετήρησες; — Δύω'». "Αλλες δύο φορὲς βρίσκω ἀναφορὲς στὸν Καταρτζῆ στὰ χειρόγραφα τοῦ Κοδρικᾶ, χωρὶς νὰ μπορῶ ὅμως νὰ προσδιορίσω μὲ ἀσφάλεια τὴν προέλευσή τους: μία φορὰ παραθέτει μιὰ φράση τοῦ Καταρτζῆ, καὶ τὸν κατηγορεῖ ὅτι θέλει νὰ ὑποτάξει τὶς ἀρχαῖες λέξεις στὸ τυπικὸ τῆς νέας: «σὰν εὔγῃ τινας ὄξ' ἀπὸ τὴν καθημαξευμέν' ὁδό». Τὴν ἄλλη περίπτωση τὴν ἐξετάζουμε προκειμένου ἀκόμη μιὰ φορὰ νὰ ἀναζητήσουμε τοὺς λόγους οἱ ὁποῖοι τὸν ἔκαναν νὰ ἀνακόψει τὴν προσπάθειά του. Τὰ χωρία τοῦ Κοδρικᾶ προέρχονται ἀπὸ τὰ κατάλοιπά του, ὅσα βρίσκονται στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Σορβόννης (πρόχειρο εὑρετήριο, ἀρ. 95). "Αλλη μνεία, μεταγενεστέρων, πάντως, ἀπασχολήσεων τοῦ Καταρτζῆ, βρίσκεται στὸν Δούκα· ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ ἐπιστολή, ὅπου, ὁπωσδήποτε, ὁ Καταρτζῆς ἐμελετοῦσε τὸ θέμα τῶν παραθετικῶν

(Δούκας, Γραμματικὴ Τερψιθέα, ἔκδ. 6', Βιέννη 1808, 185).

203 2 'Γνῶθι σαυτὸν καὶ 'Εγκώμιο'. Εὐρισκόμενα, σ. 185 καὶ 197.

15 'ἐπεξεργασίες'. Στὴν συνέχεια, σημειώνω ἀκόμη μία μεταβολή, παραχωρήση ὄχι σὲ καμμιὰ θεωρία, ἀλλὰ στὶς πρακτικὲς ἐκφάνσεις της: τὸ ὑπόμνημα ὅπου δέχεται ἁπλουστεύσεις στὴν γραφικὴ παρουσίαση τῶν ἐκθλίψεων κλπ.

35 'ἔθνους'. Σπάνια χρειάζονται ἐξηγήσεις στὰ λόγια τοῦ Καταρτζῆ, ὅταν ἔχει κανεὶς στὸν νοῦ του τὴν πυκνότητα ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τοὺς στοχασμούς του καὶ τὴν ἔκφρασή τους. Ὡστόσο, σημειώνω ἐδῶ, μιὰ γιὰ πάντα, ὅτι α') ἑλληνικός, τόσο γιὰ ἐκεῖνον ὅσο καὶ γιὰ ὅλους τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς του, σημαίνει ἀρχαῖος ἑλληνικός· καὶ β) ὅτι συχνὰ ὁ λόγος τοῦ Καταρτζῆ ἔρχεται πιὸ κοντά μας, σύμφωνα μὲ τὶς δικές μας συνήθειες, ὅταν τὸ εἶναι τὸ διαβάζουμε στὴν σημασία τοῦ ἀποτελεῖ: ἔτσι καὶ στὸν παραπάνω τίτλο, στὴν τελευταία θέση ὅπου ἀπαντᾶ τὸ ρῆμα.

204 1 'χρονολογημένο'. Καταρτζῆς, Εὐρισκόμενα σ. 197.

7 'δοκίμιο'. Ὁ Σεφέρης ἐπρόκρινε τὸ δοκιμή.

25 'μόδας'. Δὲν εἶναι ἄχρηστο, γιὰ νὰ δείξω σαφέστερα, καὶ σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση, τὴν πορεία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, νὰ σημειώσω καὶ τὴν συνέχεια τῆς ἱστορίας: ἡ λέξη μόδα, ἡ ὁποία ἔλαβε τὴν τιμὴ νὰ ἐνταχθεῖ, ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Δούκα, μέσα σὲ ἀρχαϊκὸ ἐπίγραμμα, στὰ 1812, ἐκρίθηκε ἀργότερα ὑπερβολικὰ λαϊκή, καὶ ἀντικαταστάθηκε στὴν καλὴ γλώσσα ἀπὸ τὸν συρμό, «τὸν παντοσύρτην συρμόν».

29 '1783'. Τὴν σχετικὴ αὐτὴν χρονολόγηση συμπεραίνω ὡς πιθανή, ἀπὸ δύο τεκμήρια, ποὺ κανένα τους, βέβαια, δὲν εἶναι ἀμάχητο. Τὸ ἕνα εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρω, ἡ μεταφραστικὴ ἐξόρμηση στὴν ἀρχὴ τῆς πρώτης ἡγεμονίας τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου. Ἀπὸ ἄλλην ἄποψη, παρατηρεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Καταρτζῆς ἑτοιμάζοντας γιὰ δημοσίευση τὴν ἐργασία του αὐτήν, φαίνεται νὰ ἔχει προβεῖ σὲ τροποποιήσεις οἱ ὁποῖες ἁπλουστεύουν τὸ σύστημά του, ἀπὸ τὴν ἄποψη, ἰδίως, τῶν συνιζήσεων καὶ τῶν ἐκθλίψεων (βλ. Εὐρισκόμενα, σ.440)· ἡ ἀναθεώρηση ὅμως αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ δηλώνει κάποια χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ σύνταξη.

205 11 'κατευοδόθηκε'. αὐτ., σ. 312.

13 'ἐπρόσταξε'. αὐτ., σ. 313.

21 'μεταφραστικὲς προσπάθειες'. Ἡ μετάφραση τοῦ Περὶ πληθύος κόσμων τοῦ Fontenelle ἀπὸ τὸν Κοδρικᾶ γίνεται, καθὼς δηλώνεται στὸν τίτλο, μὲ ἐντολὴ τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου.

25 'λεξικοῦ'. Πληροφορία τοῦ Κοδρικᾶ· βλ. ἐδῶ, ἰδίως τὴν σ. 211 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

36 '1786'. Δ. Πολέμης, Τὰ χειρόγραφα τῆς ἐν Ἄνδρῳ Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης καὶ συμπληρωματικά τινα περὶ τῶν χειρογράφων τῶν μο-

νῶν Ἁγίου Νικολάου καὶ Παναχράντου καὶ τῆς σχολῆς Ἁγίας Τριάδος, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρίας Κυκλαδικῶν Μελετῶν», Γ΄ 1953,463. Ὁ Κοδρικᾶς (Μελέτη, ἔ.ἀ., σ. 170) προσγράφει στὸν N. Καρατζᾶ τὴν μετάφραση τοῦ Réal. Θὰ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πολλὰ μικρὰ παραθυμήματά του.

206 6 'ἡ καλλιέργεια'. Χρησιμοποιῶ τὸ χωρίο τοῦτο ἀπὸ τὴν —ἀνέκδοτη— μετάφραση τοῦ Προλόγου τοῦ Réal ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ. Τὴν ἔχω σὲ ἀντίγραφο, τοῦ ὁποίου τὴν ἀκρίβεια δὲν μπόρεσα νὰ ἐλέγξω (βλ. Εὑρισκόμενα, σ. 461)· γιὰ τοῦτο καὶ δὲν σχολιάζω τὴν γλωσσική της ἄποψη.

15 'μετέφρασε'. Γιὰ τὰ θέματα ὅλα αὐτά, βλ. Εὑρισκόμενα, σ. 450-451.

207 3 'Πρὸς τὸν ἀναγινώσκοντα'. αὐτ., σ. 312-328.

11 'τεκμήρια'. Τὰ σχετικά, ὅποιος ἐνδιαφέρεται τὰ βρίσκει στὰ Εὑρισκόμενα, σ. 448-449.

27 'εἴπαμε'. Βλ. ἐδῶ, σ. 202.

208 31 'τῆς ἀνθρωπινῆς'. Τοῦ διαγράμματος αὐτοῦ ἔχουμε δύο διατυπώσεις, μία στὴν φυσικὴ καὶ μία στὴν αἱρετὴ γλώσσα· δὲν διαφέρουν κατὰ τὸ περιεχόμενο ἀναμεταξύ τους. Καὶ οἱ δύο δηλώνεται ὅτι εἶναι «κατὰ τὸν τρόπο τοῦ κὺρ Φορμέϊ» (δηλαδὴ Formey). Ὅμως τὸ ἀπόγραφο σὲ αἱρετὴ γλώσσα ἔχει καὶ ἕναν παρέμβλητο πίνακα, ὁ ὁποῖος φέρεται «κατὰ τὸν τρόπο τοῦ κὺρ Ντιντερό». Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε ἂν ἀντίστοιχος πίνακας ὑπῆρχε στὸ ἀπόγραφο τῆς φυσικῆς γλώσσας καὶ ξέπεσε, ἢ ἂν πρόκειται γιὰ μία ἀπὸ τὶς μεταβολὲς ποὺ παρουσιάζονται ἀνάμεσα στὶς δύο γραφές. Πάντως ὁ πίνακας αὐτὸς μᾶς ἐπιτρέπει, μιὰ φορὰ περισσότερο, νὰ διαπιστώσουμε τὴν προσήλωση τοῦ Καταρτζῆ στὶς λεπτομέρειες τοῦ ἔργου του. Εἶναι δημοσιευμένος στὰ Εὑρισκόμενα, ἀνάμεσα στὶς σ.144 καὶ 145.

209 14 'Σημείωσαι'. αὐτ., σ. 167.

25 'ἀπήχηση'. Σκέπτομαι, πρώτιστα, τὴν Νεωτερικὴ Γεωγραφία τοῦ Φιλιππίδη καὶ τοῦ Κωνσταντᾶ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀνάμεσα στὴν παλιὰ Encyclopédie τοῦ Diderot καὶ στὴν Encyclopédie méthodique, ὁ Καταρτζῆς θεωρεῖ ὅτι ὑπάρχει βελτίωση. Τοῦ διαφεύγει, βέβαια, τὸ σοφὸ παιγνίδι τῶν παραπομπῶν τῆς πρώτης, μὲ τοὺς μαχητικοὺς φιλοσοφικοὺς στόχους της: βλέπει ἐκεῖνο ποὺ εἶναι, μία θαυμαστὰ ἐνημερωμένη σύνθεση τοῦ ἐπιστητοῦ· ὑπὸ τοὺς ὅρους ὅμως αὐτοὺς προτιμάει, ἀπὸ τὴν ἀλφαβητικὴ διάταξη τῶν λημμάτων, τὴν ὁποία παρουσιάζει ἡ πρώτη, τὴν συστηματικὴ διάταξη τῆς δεύτερης. Γιὰ τὸν ὄχι εἰδικευμένο ἀναγνώστη, νομίζω σκόπιμο νὰ πῶ λίγα λόγια ὡς πρὸς τὰ δύο ἔργα: τὸ πρῶτο ἐβγῆκε μέσα σὲ δέκα τέσσερα χρόνια, κατὰ τὸ κύριο σῶμα τῆς ὕλης του, ἀπὸ τὰ 1751 στὰ 1765, καὶ ἐκτείνεται σὲ δέκα ἑπτὰ τόμους. Ἔργο προσωπικό, μὲ ἑνότητα καὶ στὴν σύλληψη καὶ στὴν ὕλη, παρὰ τὴν

ποικίλη προέλευση τῶν συνεργατῶν του, πηγάζει ἀπὸ μία φιλοσοφία καὶ ἀποβλέπει σὲ ἕναν σκοπό. Εἶναι, ὅπως καὶ νὰ τὸ δεῖ κανείς, ἡ δημιουργία ἑνὸς ἀνθρώπου, τοῦ Diderot. Ἡ Μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, ποὺ ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν πρώτη, πάντως ἄρχισε νὰ ὀγαίνει στὰ 1782 καὶ ἐτελείωσε στὰ 1832: πενήντα χρόνια, καὶ μάλιστα πυκνὰ σὲ ἐξελίξεις, ἐφευρέσεις, ἀνακαλύψεις, τεχνικὲς προόδους· δὲν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ κανενὸς εἴδους ἑνότητα οὔτε στὸ πνεῦμα της οὔτε στὴν ὕλη της. Ἡ πρώτη εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ἀποφασιστικὰ ὀρόσημα στὴν ἱστορία τῆς παιδείας· ἡ δεύτερη δὲν μπορεῖ νὰ διεκδικήσει τέτοιο τίτλο. Καταλαβαίνει ὅμως κανεὶς τὴν γοητεία τὴν ὁποία θὰ ἀσκοῦσε ἐπάνω στὴν συστηματικὴ σκέψη τοῦ Καταρτζῆ ὁ μεθοδικὸς χαρακτήρας τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ἔργου.

210 2 '1784'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 317.

7 '1789'. Τοῦτο δηλώνει στὸ γράμμα του πρὸς τὸν Λάμπρο Φωτιάδη· εἶναι στὸ πρῶτο ἑξάμηνο τοῦ 1789 (βλ. Εὑρισκόμενα, σ. 431, σὲ συσχέτιση μὲ τὴν σ. 434).

20 '1784'. αὐτ., σ. 317.

20 '1796'. αὐτ., σ. 156, σὲ συσχέτιση μὲ σ. 434.

211 11 'Λεξικό'. Κοδρικᾶς, Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς οἰκείους, Παρίσι 1818, 59-60. 'Απὸ ἐκεῖ γνωρίζουμε ὅτι πάντως ἡ ἐργασία δὲν εἶχε τελειώσει· πρῶτα ἐσταμάτησε ὅταν ἔφυγε ὁ Μιχαὴλ Σοῦτσος (1795)· ὕστερα ξανάρχισε μὲ τὸν 'Αλέξανδρο Μουρούζη (1802) ἀλλὰ καὶ πάλι χωρὶς νὰ περατωθεῖ.

212 2 'ποιητική'. Π. Κοδρικᾶς, Μελέτη, ἔ.ἀ., σ. 174. Δὲν πρέπει νὰ σχετίσουμε τὴν γνώμη αὐτὴν μὲ τὴν ἀντίληψη τοῦ Δ. Βερναρδάκη κατὰ τὴν ὁποία ἐντάσσεται ὁ Καταρτζῆς μὲ ὅσους θέλησαν «νὰ θέσωσιν ὡς βάσιν οὐ μόνον τοῦ ἐμμέτρου ἀλλὰ καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου, τὴν γλῶσσαν τῶν κλέφτικων τραγουδιῶν» (βλ. π. «Λεσβιακά», Β'1955,50): πρῶτα πρῶτα, ὁ Βερναρδάκης δὲν μποροῦσε νὰ τὸ ξέρει, γιατὶ τὸν καιρὸ ποὺ τὰ ἔγραφε αὐτά, τὸ ἔργο ὅλο τοῦ Φαναριώτη ἀνακαινιστῆ εἶταν ἀνέκδοτο· καὶ ὕστερα, ὅταν τὸ ἔργο αὐτὸ ἐδημοσιεύθηκε, τώρα στοὺς καιρούς μας, ἀποδείχθηκε ἀκριβῶς, ἡ θέληση τοῦ Καταρτζῆ νὰ σκαρώσει μία δημοτικὴ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη μὲ τὴν γλώσσα τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ. Πρέπει πολὺ νὰ φυλαγόμαστε ἀπὸ τὸν προσωπικὸ παράγοντα ὅταν μελετοῦμε τοὺς λογίους τῆς περασμένης ἑκατονταετίας.

25 'Ο ἐπιστημονικὸς'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 318.

28 'τέχνη'. αὐτ., σ. 324.

31 'χαλνοῦμε'. αὐτ., σ. 204.

34 'τραυλίζομε'. αὐτ., σ. 433. Βλ. καὶ αὐτ., σ. 112.

36 'δὲν ἔχ' ἐξουσία'. αὐτ., σ. 432. Πάθος, στὴν γραμματικὴ σημασία τοῦ ὅρου.

213 9 'τὸ πάθος'. αὐτ., σ. 10.
12 'ὁ ἀθλοθέτης'. αὐτ., σ. 73.
15 'δὲν ἀφήνει'. αὐτ., σ. 86 (ἐδῶ σ. 213 ἀντὶ λειμιῶνα διάβαζε λιμιῶνα=λιμάνι)· βεβαιώνεται=ἔχει τὴν βεβαιότητα.
18 'ζυγαριά'. αὐτ., σ. 76 (κάλπικη=ψεύτικη).
24 'ἂν εἶν' ἀληθινά'. αὐτ., σ. 82.

214 23 'ἡ Εὐρώπη'. Ἰωσ. Μοισιόδακας, Ἠθικὴ φιλοσοφία, Βενετία 1761,κ'. Νὰ προσέξουμε τὴν κρίση αὐτὴν μέσα στὸν χρόνο της: 1761.
28. 'καλὸν εἶναι'. Ἰώσηπος Μοισιόδακας, Γεωγραφία, Βιέννη 1781, σ. κ, τοῦ προλόγου.

215 7 'τὴ γλῶσσα'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 316 (τοῦ 1784· βλ. ἐδῶ, σ. 206).
12 'Καὶ διέ'. αὐτ., σ. 21 (τοῦ 1783).
35 '"Αν αὐταῖς'. αὐτ., σ. 8.

216 8 'κονδύλι'. αὐτ., σ. 23.
19 'ἀφυής'. Ι. Μοισιόδακας, Γεωγραφία, ἔ.ἀ., σ. κ.
34 '"Αν καὶ φράσεις'. Ἑρμοῦ τοῦ Λογίου Ἀποβλήματα, 1813,31. Γιὰ ὅλα τὰ σχετικά, τὶς περίεργες, καὶ κάποτε ὁλότελα στερημένες ἀπὸ θυμοσοφία, συνέπειες τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν βλ. στο βιβλίο μου Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ.ἀ., σ. 161 καὶ τὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

217 5 'τέκνα'. Ἡ ἔκφραση βρίσκεται στὸν Διάλογο τοῦ Σολωμοῦ· γιὰ τὰ σχετικά, βλ. ἐδῶ, σ. 345 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.
7 'Κομμητᾶς'. Παιδαγωγὸς ἢ Πρακτικὴ Γραμματική, Βιέννη 1800, στὸν Πρόλογο.

218 20 'τὸ φαινόμενο'. Δηλαδὴ φαινομενικά, τάχα. Κάποτε ἡ καθαρεύουσα ἔλεγε «κατὰ τὸ φαινόμενον».
30 'ἐναλλακτά'. Στὴν Συμβουλὴ (Εὑρισκόμενα, σ. 42-71, ποὺ εἶναι ἡ κυρία ἀφορμὴ τοῦ σχολίου μας αὐτοῦ, ἡ προτίμηση τοῦ συγγραφέα πηγαίνει στὸ ἔθνος· ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ἄποψη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, οἱ δύο χρήσεις εἶναι ἰσότιμες: τὸ γένος εἶναι σημασιολογικὰ εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ἔθνος, ἀλλὰ σκεπάζει ὁλόκληρη τὴν περιοχὴ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ὅρου.
36 'τὸν Περικλέα'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 46.

219 7 'οἱ θαυμάσιοι'. αὐτ., σ. 106.
8 'δὲν ἔχει'. αὐτ., σ. 115. «Τίποτε κοινὸ μαζί τους»· ἂς προσέξουμε τὴν ἔκφραση ποὺ θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ παρερμηνευθεῖ: ὄχι στὴν σημασία στὴν ὁποία τὸ χρησιμοποιοῦμε σήμερα, γιὰ δύο ἀνθρώπους, ἢ ὅ,τι ἄλλα πράγματα ποὺ εἶναι ὁλότελα ἄσχετα ἀναμεταξύ τους, ἀλλὰ προκειμένου νὰ δηλωθεῖ ὅτι οἱ νέοι Ἕλληνες δὲν ἔχουν στὴν κατοχή τους τί-

ποτε ἀπὸ ὅ,τι εἶχαν οἱ ἀρχαῖοι.

11 'τὰ ἑλληνικά'. αὐτ., σ. 217.

12 'τὸ νὰ φρονῇ'. αὐτ., σ. 318.

24 'παρουσιάζονται παράλληλα'. αὐτ., σ. 24 καὶ 39.

26 'τὰ σλοβάνικα'. αὐτ., σ. 201.

32 'πολὺ Φαναριώτης'. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος σωστὰ διεῖδε, κι ἂς τὸ ἀπεδοκίμαζε γι' αὐτό, ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἐργάσθηκε συστηματικὰ γιὰ νὰ ἐξελληνίσει τὰ Βαλκάνια. Πολὺ πιὸ σωστὰ ὅμως πρέπει νὰ λεχθεῖ τοῦτο γιὰ τοὺς Φαναριῶτες. Αἰτίες διάφορες, ἀλλὰ ἀποτελέσματα κοινά.

220 1 'ἐπειδὴ καὶ ξέρω'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 7. Πεσίνι, ἀπὸ τὰ τούρκικα = «ἐκ τῶν προτέρων», «ἀπὸ πρίν».

221 8 'πρόνοια τοῦ συγγραφέα'. Θεωρία τῆς Γεωγραφίας, Βιέννη 1781: νεωτερίζω, σ. xiv· ὅσοι δυσαρεστοῦνται, σ. xv. Σκέπτομαι = εἶμαι σκεπτικιστής, λέμε σήμερα. Εἰδοποιοῦμαι = πληροφοροῦμαι.

29 'ἀπόζοντα'. Τὰ κείμενα ὅσα παραθέτω ἐδῶ εἶναι ἀπὸ τὸν Μοισιόδακα, 'Απολογία, Βιέννη 1780, 82 καὶ 81. Γιὰ ὅλο τὸ θέμα βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, 'Ιστορία, ἔ.ἀ., σ. 138-143.

222 1 "Απηρνήθη'. αὐτ., σ. 83.

223 5 'νουθεσίες'. 'Αξίζει νὰ μὴν ἀφήσουμε ἀπαρατήρητο τὸ γράμμα, ρητορικὴ ἐπίδειξη ἢ διδασκαλικὴ νουθεσία, ποὺ ἔστελνε ὁ πρώην Τορνόβου 'Ιωσὴφ «πρὸς τὸν φιλόϋλον καὶ φιλόκοσμον, φιλόδοξον καὶ φιλόπλουτον Νικόλαον, αὐθέντην τῆς Οὐγγροβλαχίας», τὸν Μαυροκορδάτο (π. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Η' 1924,101).

27 'εὐθυγράμμιση'. "Ας μὴν περάσει ἀπαρατήρητο τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Καταρτζῆς, μᾶλλον φειδωλός, τὸ κάτω κάτω, σὲ ὀνόματα ξένων συγγραφέων, τρεῖς φορὲς στὰ δοκίμιά του παραπέμπει στὸν Φρειδερίκο Β' τῆς Πρωσίας. Εἶναι, βέβαια, ὅ,τι ἄλλο θέλει κανείς, εἶναι ὁ «φίλος» τοῦ Βολταίρου, ἀλλὰ πάντως, ἀντιπροσωπεύει τυπικὰ τὸν διαφωτισμένο δεσποτισμό, στὴν ἀκρότερη θέση: τὸν βασιλέα-φιλόσοφο.

34 'Μεταστάσιο'. Ὁ 'Αλέξανδρος Ὑψηλάντης, λίγο πρὶν ἐξαναγκασθεῖ σὲ παραίτηση ἐξαιτίας τῆς διαγωγῆς τῶν ἡγεμονοπαίδων, ποὺ εἶχαν διαφύγει στὴν Βιέννη συνεπαρμένοι ἀπὸ τὸ ὅραμα καὶ τὴν γοητεία τῆς Μητρόπολης, εἶχε προβεῖ σὲ ἐπίσημη πρόσκληση πρὸς τὸν 'Ιταλὸ ποιητή, ἐγκαταστημένο στὴν Βιέννη. Τὰ σχετικὰ στοιχεῖα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ βρεῖ στὸ βιβλίο τοῦ P. Eliade, De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie, Παρίσι 1898, πολ.

227 14 'παραμεριζόταν'. Βλ. ἐδῶ, σ. 214-215.

34 'Τὰ 'Ελληνόπουλα'. Εἴπαμε, καὶ τὰ Βλαχόπουλα.

228 1 "Ο τρόπος'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 25.

9 'τὸ πῶς'. αὐτ., σ. 8.

11 'δυσκατάληπτα'. αὐτ., σ.13. Γ'κένιο· εἶναι ἁπλῶς ἡ προσπάθεια γιὰ νὰ προσγραφθεῖ στὰ ἑλληνικὰ ἡ γαλλικὴ λέξη génie. Le génie de la langue εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἀπασχόλησαν ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς καὶ πολὺ ἐπίμονα τὴν γαλλικὴ γλωσσικὴ ἀναζήτηση.

25 'Νοταράδες'. Τὸ περιστατικὸ ἀπομνημονεύεται ἀπὸ τὸν Φωτάκο· βλ. ἐδῶ, σ. 41. 'Ο Μ. Γεδεών, μιλώντας γιὰ τὴν ἐποχὴ τὴν ὁποία μελετοῦμε, σημειώνει ὅτι οἱ Φαναριῶτες, στὴν Πόλη, καὶ οἱ πλούσιοι ἐχαλοῦσαν τὰ σχολεῖα, γιατὶ δὲν ἐδέχονταν τὴν ἰσοτιμία τῶν μαθητῶν· π. «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» Η' Κωνσταντινούπολη 1888,375-376.

36 'Τὰ παιδιά'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 27.

229 8 'οὔτε μπορεί'. Βλ. ἐδῶ, σ. 234.

18 '"Ενα πάγαπῶ'. Καταρτῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 25.

19 'ἐπανέρχεται'. Βλ. Δ. Καταρτζῆς, Γραμματικὴ τῆς φυσικῆς γλώσσας, ἔκδοση καὶ σχόλια Κ. Θ. Δημαρᾶ, 1957,52.

29 'πρόθεσι'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 26.

230 17 'Θεωρία τῶν παθῶν'. Βέβαια, ὅταν τὴν ἀπαντοῦμε, ὀλίγο ἀργότερα, στὸν Κοραῆ, τὴν θεωροῦμε, πιά, σὰν αὐτονόητη· ἀλλὰ καὶ στὸν καιρὸ τοῦ Καταρτζῆ δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζει προκειμένου γιὰ λόγιο μὲ ἔντονη δυτικὴ παιδεία: εἶναι, ἁπλῶς, θέση ποὺ προσιδιάζει τότε σὲ μία φωτισμένη, ἤ, πάντως, ριζοτόμο μερίδα τῶν διανοουμένων. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, 'Ιστορία, ἔ.ἀ., σ. 164.

31 'Σύστημα'. Système complet d'éducation publique, physique et morale...dans les différents établissements ordonnés par Sa majesté impériale Catherine II...par M. Betzky, traduits en français par M. Clerc, Neuchatel, 1777. 'Απὸ τὴν βασικὴ γραμμὴ ὡς τὴν προέλευση, ἀπὸ τὸ πνεῦμα ὡς τὸν φορέα του, ἀπὸ τὸν χῶρο ὡς τὸν χρόνο της, θὰ εἶταν πολὺ περίεργο ἂν μία τέτοια ἐργασία δὲν εἶχε περιέλθει στὰ χέρια τοῦ Καταρτζῆ, καὶ δὲν εἶχε ἀποβεῖ χρήσιμη σ' αὐτόν.

231 35 'ἀγνοεῖ'. Οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἀλλοιώνουν τὴν εἰκόνα, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἐμφαντικά, ὁλόκληρος ὁ χρυσὸς αἰώνας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', γράμματα, στοχασμός, ἐπιστήμη. Γι' αὐτές, θὰ πρέπει νὰ στραφοῦμε πρὸς τρεῖς, κυρίως, ὁμάδες φαινομένων: 1) 'Ενδεχόμενες ἀπώλειες ἀσημάντου ἀριθμοῦ μεταφράσεων, δημοσιευμένων ἢ ἀνεκδότων. 2) Τὸ κρητικὸ ἄνθισμα, μὲ τὴν ἔντονα ἀναγεννησιακή του ὑφή, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἀγγίζει τὴν λογιοσύνη (σχολεῖα, μέσα διδασκαλίας, γνώση τοῦ ἔξω κόσμου), ἡ ὁποία παραμένει αὐστηρὰ παραδοσιακή. 3) Κάποια σκιρτήματα στὸν κόσμο τὸν ἐξαρτημένο ἀπὸ τὴν Βενετία, τῶν ὁποίων ὁ παφλασμὸς σβήνει προτοῦ νὰ φθάσει στὰ κέντρα τῆς 'Ανατολῆς. Στοιχεῖα στατιστικῶς ἀνενεργὰ γιὰ τὴν ἔρευνά μας αὐτήν.

232 12 'ἀθείζουσι'. Ι. Μοισιόδακας, 'Απολογία, 1780,166. Φραγγία, εἶναι ὁ δυτικὸς κόσμος, γενικά: ἡ Γαλλία εἶναι ἡ Φράντζα. 'Αντίστοιχα

καὶ Φράγγος καὶ Φραντζέζος.

32 'ἀλήθειαις». Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 83.

34 'τὴν τιμῶ'. αὐτ., σ. 14.

233 7 'συγχρίνει'. αὐτ., σ. 17.

15 'καθὼς κάμνουν'. αὐτ., σ. 316.

234 3 'Γραμματικῆς'. Προχειροι ὑπολογισμοί, χωρὶς ἐξαντλητικὴ ζήτηση, ἀνεβάζουν τὸν ἀριθμὸ τῶν Γραμματικῶν ὅσες ἐδημοσιεύθηκαν στὸν ΙΗ' αἰώνα, σὲ καμμιὰ πενηνταριά· ἔχουμε ὅλο καὶ περισσότερες ὅσο προχωροῦν τὰ χρόνια: στὴν δεκαετία 1791-1800, εἶναι καμμιὰ δεκαπενταριά. Μὲ τοὺς μετριότερους ὑπολογισμοὺς μποροῦμε νὰ θεωροῦμε βέβαιο ὅτι στὰ ἑκατὸ αὐτὰ χρόνια, 1701-1800, ἐβγῆκαν τουλάχιστον 25.000 ἀντίτυπα Γραμματικῶν· καὶ τοῦτο σὲ ἕναν πληθυσμὸ ὀλιγάνθρωπο, πτωχό, ὅπου συχνὰ τὰ παιδιὰ ἀντέγραφαν τὰ σχολικά τους ἐγχειρίδια γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τὴν δαπάνη τῆς ἀγορᾶς. Γιὰ τὰ σχετικά, βλ. ἐδῶ, σ.254-255.

3 'ἀββᾶς Panzini'. Βλ. ἐδῶ, σ. 485 (σημείωση στὴ σ. 174)· πρ. C. Th. Dimaras, La Grèce au temps des lumières, Γενεύη 1969, πολ.

10 'περισσότερον'. Εἶναι κείμενο τοῦ 1805 (Πρόδρομος Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης, σ. ιγ').

20 'Λέγεται'. Τὸ κείμενο εἶναι ἀπὸ τὸν πρόλογο τῆς 'Ωγυγίας τοῦ 'Αθανασίου Σταγειρίτη, Α' Βιέννη 1815,κα'. Τὸ παρέθεσα ἄφθονο, γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι οἱ ἐπιφυλάξεις δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ μερίδα μόνο, τὸν Κοραῆ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀντιπάλους του, ὅπως εἶταν ὁ Σταγειρίτης. Ἔχουμε, δηλαδή, διπλὴ μαρτυρία ἐδῶ: γιὰ τὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1784, καὶ γιὰ τὰ 1815. Ὁ ἀναγνώστης ἂς προσέξει τὸ λογοπαίγνιο μοριολογία-μωρολογία: φυσικά, εἶναι ὑπαινιγμὸς στὸ ἔργο τοῦ 'Ανανία τοῦ 'Αντιπαρίου.

235 4 'Καισοκαλυβίτη'. C. Th. Dimaras, La Grèce, ἔ.ἀ.,σ.13. Τὸ ἱστορικὸ παρέχεται, ὅσο ξέρω, ἀπὸ μία πηγή, τὸν Villoison· θὰ εἶταν, ὡστόσο, περίεργο νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται σὲ τίποτε. Ἄλλωστε, μέσα σὲ ὅλον αὐτὸν τὸν χῶρο, καὶ ἡ μοναδικὴ πηγή, ἔστω καὶ μὲ αὐξημένες ἐπιφυλάξεις, εἶναι πολὺ εὐπρόσδεκτη.

21 'ἐπισημαίνεται'. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο πάντοτε βιβλίο, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη ἔκδοση ἔχει τίτλο Χριστιανικὴ 'Απολογία, καὶ οἱ δύο ἄλλες, βαθύτατα ἀναθεωρημένες, 'Απολογία Χριστιανική.

27 'Κύριλλος'. Κ. Κούμας, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, ΙΒ' Βιέννη 1832, 512. Ὁ Κούμας βεβαιώνει ὅτι σ' αὐτὸν τὰ εἶπε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης· βλ. ἐδῶ, σ. 90.

30 'Γρηγόριος Ε'. Γιὰ τὴν 'Εγκύκλιό του βλ. ἐδῶ σ. 363 καὶ 366-367.

35 'ἑλληνοχριστιανικό'. Θυμίζω ὅτι δὲν μαρτυρεῖται ἔντυπη χρήση τοῦ ὅρου «ἑλληνοχριστιανικὸς» πρὶν ἀπὸ τὰ 1852.

236 13 'δὲν ἔχω'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 55. Νὰ προσέξουμε τὴν χρήση τῶν δύο βοηθητικῶν ρημάτων, στὰ ὁποῖα θέλει ὁ Καταρτζῆς νὰ

δίνει νεῦρο: «ἔχω», χρήσιμο καὶ στὴν σημασία λογαριάζω· «εἶμαι», χρήσιμο καὶ στὴν σημασία ὑπάρχω.

17 'Ο Βολταίρ'. αὐτ., σ. 61. Συντυχαίνω: σ' ἐκείνους τοὺς καιρούς, καὶ στοὺς παλαιότερους, πάντοτε: συνομιλῶ, μιλῶ.

20 'καμάρωσαι'. αὐτ., σ. 81. Τὰ δύο λ τοῦ θρύλος, λάθος παραδοσιακό· ὁ Ζηκίδης ('Ορθ. Λεξ., στὴν λέξη), σημειώνει «δι' ἑνὸς λ καὶ τὸ υ μακρόν».

23 'Βασικὰ χαρακτηριστικά'. Πολλὲς λεπτομερειακὲς διαμορφώσεις, στὰ γραπτὰ τοῦ Καταρτζῆ, φαίνονται ἄμεσα συσχετισμένες μὲ συγκεκριμένα στοιχεῖα ἀπὸ ἔργα τοῦ Βολταίρου. Σὲ ὅσα εἶναι σημειωμένα ὡς τώρα μέσα στὸ σῶμα τῆς μελέτης, προσθέτω στὴν συνέχεια καὶ κάποια ἄλλα.

237 5 'ἡ ὀρθὴ στάση'. Βέβαια, τὸ θέμα τοῦτο τοῦ μέσου ὅρου, τῆς ἀρετῆς ποὺ ἀποτελεῖ μία μεσότητα ἀνάμεσα σὲ δύο ὑπερβολές, μπορεῖ ἔτσι πιασμένο, νὰ ἀναχθεῖ στὸν 'Αριστοτέλη· μὰ καὶ πιὸ κοντά, καὶ πιὸ συγκεκριμένα, ἡ ἔννοια ὅτι ἡ ἀπιστία καὶ ἡ δεισιδαιμονία εἶναι φαινόμενα ὁμόλογα, βρίσκεται ἐπίσης συχνὰ στὴν γαλλικὴ γραμματεία κατὰ τὸν δέκατο ὄγδοο αἰώνα. 'Αλλὰ τὰ στοιχεῖα ὅσα διαθέτουμε συνθέτουν ἕναν κόσμο βεβαιοτήτων ἢ πιθανοτήτων ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν ἀδίστακτα πρὸς τὸν Βολταῖρο.

26 'ὅλοι αὐτοί'. 'Ανέφερα στὸ σῶμα τῆς μελέτης αὐτῆς ἔνιες ἄλλες ἐνδιαφέρουσες παραλείψεις: τὸν Πλάτωνα ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, καὶ τὴν ἀρχαία λογοτεχνία σὲ πλείστους σημαντικοὺς μάρτυρές της, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πρόσωπα σὰν τὸν Φιλιππίδη, τὸν Κωνσταντᾶ ἢ τὸν Ρήγα.

238 7 'μὲ τὴ λαμπάδα'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 78.

12 'τοῦ πυρός'. Migne, 'Ελληνικὴ Πατρολογία, τ.126, σ. 285.

27 '"Ω θεέ μου'. Mélanges, τ.VI,1771,331. ('Εμφανίζεται ὡς κείμενο τοῦ 1765).

30 'σὲ πολλὰ ἄρθρα'. Σημειώνω: fanatisme, liberté de pensée, κ.ἄ.

239 9 'ἀνεξαρτοποίηση'. 'Εδῶ θὰ εἴχαμε τὴν συχνὴ περίπτωση, σὲ τέτοιους ἀγῶνες, ἑνὸς ὅπλου ποὺ χρησιμοποιεῖται ἐναντίον ἐκείνων ποὺ τὸ ἐσχεδίασαν πρῶτοι: ἡ ἔννοια τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφίας, βγαίνει, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὸ κλίμα τῆς πατερικῆς φιλολογίας. 'Ακόμη πιὸ χαρακτηριστικά, βρίσκουμε πιὸ πρὶν στὸν Παῦλο (Πρὸς Τιμόθ. Β', 3) τὴν «ὑγιαίνουσα διδασκαλία».

21 'λογοπαίγνιο'. Νομίζω ὅτι τὸ λογοπαίγνιο γύρω στὸν ὅρο αὐτὸν μπορεῖ εὔκολα νὰ ἀναχθεῖ ὡς τὸν Πλάτωνα: φιλοσόφους > φιλοδόξους, φιλόσοφον > φιλοψευδῆ.

26 'ὑγιεινή'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 72 καὶ 127.

29 'ποῖος ἀγνοεῖ'. αὐτ., σ. 106.

240 5 'ἐχάθη'. Τοῦ 1638. (Βλ. Legrand, Bibliographie Hellénique du XVIIe s., Α' σ. 366).

11 'ἔχει νὰ κάμῃ'. Καταρτζῆς, Εὑρισκόμενα, σ. 107.

30 'Πλάττει ταῖς μούσαις'. Πβ. αὐτ., σ. 28 μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνέκδοτης Γεωγραφίας τοῦ Κορυδαλέα· τὴν ἀναγράφει καὶ ὁ Καταρτζῆς στὴν βιβλιογραφία του (Εὑρισκόμενα, σ.164), ὡς ἀνέκδοτη. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ εἰκόνα εὔκολο εἶναι νὰ γεννηθεῖ στὴν σκέψη ἑνὸς διανουμένου· τὴν βρίσκω καὶ στὸν Βολταῖρο, ἀλλὰ χωρὶς τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ τῶν Μουσῶν: «Les beaux arts qui se tiennent comme par la main»· Essai sur les moeurs, στὴν ἔκδοση τοῦ 1819, Β' σ. 354. "Αν συνδυάσουμε τὴ μνεία τοῦ ἔργου, τὴν ὁποία ἔχουμε στὴν 'Συμβουλὴ στοὺς νέους' (Εὑρισκόμενα, σ.51), μὲ ὅ,τι γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν χαρακτήρα τοῦ Καταρτζῆ, μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε πιθανὸ ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς εἶχε διαβάσει τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος βιβλίο τοῦ Βολταίρου. Τὴν πληροφορία γιὰ τὸν Κορυδαλέα, τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο Κεραμέα, 'Ιεροσολυμητικὴ Βιβλιοθήκη, Δ' 290. Ὁ κύριος Λίνος Μπενάκης ἔλαβε τὸν κόπο, κατὰ παράκλησή μου, νὰ βρεῖ σὲ κώδικες τὸ ἴδιο τὸ χωρίο καὶ νὰ τὸ μεταγράψει γιὰ μένα. Τὸν εὐχαριστῶ πολὺ καὶ ἀπὸ αὐτὴν τὴν θέση.

241 14 'δέσποιναν'. Στέφ. Κομμητᾶς, Παιδαγωγός, ἔ.ἀ., στὶς σ. η' καὶ ιη' (1800). Τὸ πρόσωπο τῆς «Δέσποινας Φιλοσοφίας» βρίσκεται, χωρὶς ἀμφιβολία, καὶ στὴν ἀντίστοιχη ἀλληγορία τοῦ Καταρτζῆ. 'Ενδιαφέρθηκα νὰ γνωρίσω τὴν ἀρχὴ τοῦ θέματος, ἡ ὁποία θὰ μποροῦσε νὰ ὁδηγήσει σὲ χρήσιμες συσχετίσεις. Εὐχαριστῶ πολὺ καὶ ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴν τὴν καθηγήτρια τῆς Σορβόννης Κυρία Μαργαρίτα Harl, ἡ ὁποία εὐαρεστήθηκε νὰ ἀναδιφήσει γιὰ μένα τὸ ζήτημα τοῦτο: φαίνεται νὰ ἀνάγεται, πολὺ χαρακτηριστικά, στὸν Φίλωνα καὶ στὸν Κλήμεντα. 'Επίσης χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ χρήση τοῦ ὅρου τὴν ὁποία κάνει ὁ Κυριακὸς Μελίρρυτος, στὰ 1835: «προσέφυγον εἰς τὴν σώτειραν Δέσποιναν» (Χρονολογία 'Ιστορική, 'Οδησσός, 1836, στὴν προσφώνηση Τοῖς ἐντευξομένοις, χωρὶς σελιδαρίθμηση). "Οσο δὲν ἔχουμε μελετήσει τοὺς κοινοὺς τόπους τῆς παιδείας μας, στὴν συγχρονία τους καὶ στὴν διαχρονία τους, μᾶς λείπουν βασικὲς προϋποθέσεις τῶν ἐρευνῶν μας.

14 'Δούκας'. Βέβαια, τὴν περίπτωση τοῦ Δούκα, πρέπει πάντοτε νὰ τὴν προσέχουμε: γνωρίζουμε καὶ τὴν θέλησή του νὰ ἐνταχθεῖ στὴν προοδευτικὴ μερίδα, καὶ τὴν ἐπιθυμία του νὰ χρησιμοποιεῖ ἐπιχειρήματα ἀντλημένα ἀπὸ τὴν νεωτερικὴ φιλοσοφία. Ἡ φράση τὴν ὁποία σημειώνω εἶναι ἀπὸ τὴν Τερψιθέα, ἔ.ἀ., σ. xix.

15 'Σταγειρίτης'. Δομαιρών, Πρόλογος, ἔ.ἀ., Γ' σ. xii.

21 'Μαυροκορδάτος'. Βόσπορος ἐν Βορυσθένει, Μόσχα 1810.185.

25 'Κομμητᾶς'. 'Εγκυκλοπαιδεία, Β' Βιέννη 1814.κ'.

26 'Δούκας'. Αἰσχίνης, Βιέννη 1814.329.

30 'ἐπισημαίνει'. Π. Κοδρικᾶς, Μελέτη, ἔ.ἀ., σ. νϐ'.

32 'φιλόσοφο'. Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς οἰκείους, ἐπίσης τοῦ 1818, σ.10 καὶ 23. Τὰ χωρία παραθέτω, ὅσο χρειάζονται, στὸ βιβλίο μου Φροντίσματα, ἔ.ἀ., σ. 79.

242 7 'μετέπεισε'. Ν. Δούκας, Αἰσχίνης, ἔ.ἀ., σ. 293.

7 'Κοδρικᾶς'. Βλ. ἐδῶ, σ. 181.

15 'ἐδιωρίσθη'. Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς οἰκείους, ἔ.ἀ., σ. 59. 'Ηγεμονικόν· πολὺ γενναῖο, δηλαδή, ἢ παρεχόμενο ἀπὸ τὸ ἡγεμονικὸ ταμεῖο; 'Επέχω.

18 'βεβαιώνει'. Στὸν πρόλογο τοῦ Περὶ πληθύος κόσμων, δηλαδὴ τὸ 1794, σ.xxx-xxxi.

21 'ἀποδοκιμασθεῖ'. Βλ. ἐδῶ, σ. 181-182.

243 8 'κατασκευὲς τρίτων'. Σκέπτομαι τὸ Παράλληλον τοῦ Ν. Λογάδη, βγαλμένο στὴν Πόλη τὸ 1830· μία ἄνοστη παράφραση τοῦ 'Εγκωμίου, σὲ γλώσσα ἀρχαΐζουσα. Στὰ 1858, ἕνας Διονύσιος Σταματιάδης, στὴν Σάμο, ἱεροδιδάσκαλος καὶ ἱεροκήρυκας, ξεσηκώνει τὸ ἴδιο κείμενο, ἀσφαλῶς ἀπὸ τοῦ Λογάδη τὴν παρουσίαση, καὶ τὸ προσφέρει γιὰ δικό του σὲ ἕναν λόγο στὴν ἀρχὴ τῶν μαθημάτων. Αὐτὴ ἡ περίπτωση παρουσιάζει κάτι ἀξιόλογο, ὅτι προσαρμόζει στὸν 'Ηγεμόνα τὸν ἡγεμονικὸ καθρέπτη τοῦ Καταρτζῆ. (Θυμίζω ὅτι τότε ἡ Σάμος εἶταν 'Ηγεμονία).

15 'ἐκπρόθεσμος'. Βλ. ἐδῶ, σ. 115.

ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ. 1791-1800

246 2 'γενεῶν'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Συμποσιακά, 'Αθ. 1965,41 κ.ἑξ.

248 28 'Βολταίρου'. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ γνώμη τῆς καθολικῆς 'Εκκλησίας γιὰ τὸν Βολταῖρο ἀρκετὰ νωρὶς ἔγινε ἀκουστὴ στὴν Πόλη. 'Η πράξη τοῦ Βούλγαρη, ὁ ὁποῖος ἔκρινε ἀναγκαῖο, ὅταν ἐτύπωνε τὴν «Λογική» του, στὰ 1766, νὰ μετριάσει, στὰ παροράματα, ὅ,τι πολὺ ἐγκωμιαστικὸ εἶχε βάλει μέσα στὸ κείμενο σχετικὰ μὲ τὸν Βολταῖρο, φαίνεται χαρακτηριστική· γιὰ τὰ σχετικά, βλ. ἐδῶ, σ. 173-174. 'Εξάλλου, δύο διαφορετικὲς μαρτυρίες συμφωνοῦν γιὰ νὰ βεβαιώσουν ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶχε καταδικάσει γιὰ πρώτη φορά, στὰ 1766 ἢ 1777, τὶς κινήσεις τοῦ Βολταίρου (βλ. ἐδῶ, σ. 173-174). Ὡς σήμερα τὰ ἀρχεῖα δὲν ἔχουν ἐπιβεβαιώσει τὴν ἐκδοχὴ αὐτή· ὁ Μ. Γεδεὼν φαίνεται νὰ ἀγνοεῖ ἐντελῶς τὸ ζήτημα, ἀλλὰ ἡ συνάντηση τῶν δύο μαρτυριῶν εἶναι ἀρκετὰ πειστική. Θὰ ἐπανέλθω στὸ θέμα· ἂς σημειώσω στὸ μεταξὺ ὅτι ὁ P. Eliade (De l'influence française, ἔ.ἀ., σ. 331) μιλεῖ γιὰ μιὰ καταδίκη τοῦ Βολταίρου ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη στὰ 1787· τὰ συμφραζόμενα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ὅτι πρόκειται γιὰ τυπογραφικὸ λάθος, ἀλλὰ ἡ θέση ὅπου γίνεται ἡ μνεία δείχνει ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ βιβλίου στὸ σημεῖο τοῦτο εἶναι ταραγμένη. Τεκμηρίωση σχετικὴ πάντως δὲν παρέχεται: πιστεύω ὅτι πρόκειται γιὰ σύγχυση βιβλιογραφικῶν σημειώσεων. Τέλος σκόπιμο κρίνω νὰ συσχετίσω ἐδῶ μία ἀμάρτυρη εἴδηση ἀπὸ τὸ τεκτονικὸ περιοδικὸ «Πυθαγόρας» (Α΄ 1882,92-93)· ἀμάρτυρη, σφαλερή, στὴν ἐκφώνηση, ἀλλὰ λεπτομερειακὰ διατυπωμένη· πιθανὴ δηλαδὴ στὸ ση-

μεῖο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει: ἕνας «Ἀλέξανδρος Μουρούζης ἡγεμὼν Μαυροκορδάτος» ἐμυήθηκε στὸν τεκτονισμὸ τὸ 1776 στὴν Ἑρμανστάτη. Ἡ μύηση καὶ τὰ ἐπακόλουθά της φαίνεται νὰ ἐπροκάλεσαν ἀρκετὴ ἀναταραχή· τοῦτο μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ χρονικὴ συνάντηση μπορεῖ νὰ μὴν εἶναι τυχαία.

249 19 'Μιραμπώ'. Φυσικὰ ἐννοεῖ τὸ Système de la nature τοῦ d'Holbach: εἶχε βγεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Mirabaud.

250 20 'Τὸ πρῶτο'. Τὸ κείμενο εἶναι ἄτιτλο, γιατὶ ἀπὸ τὸ μοναδικὸ σωζόμενο ἀντίτυπο λείπουν οἱ πρῶτες σελίδες. Ἐπειδή, ὅπως ἐσημείωσα πιὸ ἐπάνω, διάφοροι λόγοι, τοὺς ὁποίους ἐκθέτω ἀλλοῦ, μὲ φέρνουν νὰ τὸ τοποθετήσω στὰ 1789, πάντως ὄχι μετά, μποροῦμε συμβατικὰ νὰ τὸ ὀνομάζουμε 'Ανώνυμος τοῦ 1789. Τὸ παρουσιάζω στὶς σ. 411 κ.ἑξ. αὐτοῦ τοῦ τόμου.

32 'Σάλπιγξ τῆς 'Αληθείας'. Εἶταν, ὡς σήμερα, μόνο βιβλιογραφικὰ γνωστό· τώρα γνωρίζουμε ἕνα ἀντίτυπο, ἀπὸ ὅπου ἐλπίζεται ὅτι θὰ ἔχουμε γλήγορα μία νέα ἔκδοσή του. Εὐχαριστῶ τὸν κύριο Λέανδρο Βρανούση ὁ ὁποῖος ἑτοιμάζει τὴν ἔκδοση καὶ εἶχε στὸ μεταξὺ τὴν συναδελφικὴ ἀβρότητα νὰ μοῦ τὸ παραχωρήσει γιὰ νὰ τὸ μελετήσω.

251 8 'ἐκφράσεις'. Ὡς πρὸς τὴν ποίηση, μία μόνο ἄξια λόγου παρατήρηση θὰ ἐθεωροῦσα ὅτι χωρεῖ ἐδῶ: σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ χρόνια ἔχουμε φαναριώτικα ποιήματα γραμμένα ἀπὸ γυναῖκες. Τὸ γυναικεῖο κοινό, μὲ ὅ,τι συνεπάγεται γιὰ τὴν κοινωνικὴ δομή, ἀρχίζει νὰ διαμορφώνεται: «Affaire de femmes» θὰ πεῖ ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, ἀναφορικὰ μὲ τὶς γλωσσικὲς διενέξεις τῶν πρώτων χρόνων τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Οἱ γυναῖκες ἄρχιζαν νὰ ἔχουν τὶς γνῶμες τους γιὰ τὴν παιδεία, καὶ νὰ τὴν ἐπηρεάζουν μὲ αὐτές. Ὅσο γιὰ τὴν πρόζα, σημειώνω, στὰ 1792, τὴν πρώτη ἑλληνικὴ μετάφραση μιᾶς παράφρασης τοῦ Ροβινσώνα, καί, στὰ 1797, τὴν δημοσίευση μιᾶς ἐκλογῆς ἀπὸ τὰ διηγήματα τοῦ Βοκκακίου (ἀπὸ τὰ πιὸ ἀνώδυνα).

253 9 'παρόμοιων βιβλίων'. Ὑπέδειξα καὶ ἄλλοτε τὴν ἀνάγκη τῆς συστηματικῆς μελέτης τῶν κειμένων αὐτῶν. Γιὰ τὴν ὥρα, παραλείποντας ὅ,τι δὲν ἀποτελεῖ θετικὴ πρόσκληση στὸν τομέα αὐτόν, θὰ ἀνέφερα ἀπὸ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία τρία βασικὰ βοηθήματα: Δημοσθένης Ροῦσσος, Studii si critice, Βουκουρέστι 1910,27 κ.ἑ. — Ν. Γ. Πολίτης, βιβλιοκρισία στὴν ἐργασία αὐτήν, π. «Λαογραφία» Β' 1910, 709 κ.ἑ. — Π. Ζερλέντης, 'Αντώνιος ὁ Βυζάντιος διδάσκαλος τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης τοῦ Γένους Σχολῆς, «Byzantinische Zeitschrift» 16,1907,241 κ.ἑ. Σημειώνω, ἐδῶ, τὶς ἀξιόλογες μελέτες ἑνὸς νεότερου Ρουμάνου ἐρευνητῆ, τοῦ Al. Dutu.

22 'μόδα'. Βλ. ἐδῶ πολ., ἰδίως στὶς σ. 34 κ.ἑξ. καὶ στὶς ἀντίστοιχες σημειώσεις.

35 'διακυμάνσεις καὶ παραλλαγές'. Βρίσκω «καινοτροπίαι» (1791), «χρῆσις» (1841), «νεωτερισμοὶ» (1877), «συρμὸς» ἀπὸ τὸ 1825 καὶ ὕστερα, «τοῦ συρμοῦ» στὰ 1839, κτλ.

255 13 'ἐπιφυλάξεις'. Πρόκειται γιὰ τὴν περίφημη Χριστιανικὴ Ἀπολογία, στὴν πρώτη της ἔκδοση, τοῦ 1798, σ. 94.

16 'ἐξεικόνιση'. Μὲ ἀπορία ἐδιάβασα τὴν ἀκόλουθη κατακλείδα σὲ σχετικὴ μελέτη: «Ἡ ἐξεικόνισις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχε παύσει, διότι ἡ μεσολαβήσασα τουρκικὴ κατάκτησις τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπέφερε τὴν πτῶσιν τῆς παιδείας» («Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν», Περίοδος Β', τ. ΙΔ' 1963/64,458). Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι τὰ παραδείγματα ὅσα συγκομίζονται στὴν ἐργασία γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε εἶναι κατὰ κανόνα μεταγενέστερα, ἄτοπο πάντως φαίνεται νὰ διατυπώνεται σήμερα ἡ γνώμη ὅτι στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα ἔχουμε πτώση τῆς παιδείας. Ἀντίθετα, ἡ χρονολόγηση τῶν φαινομένων θὰ ἐπέτρεπε τὴν εἰκασία ὅτι κι ἐδῶ παρατηρεῖται μείωση τοῦ θρησκευτικοῦ οὐμανισμοῦ, αὐξημένη δυσπιστία τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰ ἀρχαῖα γράμματα, τὰ ὁποῖα ὅλο καὶ ἔπαιρναν μεγαλύτερη σημασία μέσα στὴν πνευματικὴ κοινωνία τοῦ καιροῦ. Εἴπαμε: τὰ χρόνια τὸ ἐπιτρέπουν· λείπουν ὅμως καὶ τὰ τεκμήρια γιὰ τὴν συγκεκριμένη περίπτωση, καὶ ἡ γνώση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν ἀπὸ τὴν Μεγάλη Ἐκκλησία ὁ ἔλεγχος τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τῶν ναῶν. Ὁ Pauw εἶχε ὑποστηρίξει ἀνάλογα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ παιδεία στὸν ΙΗ' αἰώνα· ὅμως τότε τὰ πράγματα εἶταν ἐντελῶς ἄγνωστα καὶ ἡ ἐχθροπάθεια τοῦ Γερμανοῦ λογίου ἀπέναντι τῶν Ἑλλήνων ἐξηγεῖ τὴν στάση του αὐτήν. Ὁ Κούμας τὰ ξεκαθαρίζει ὅλα αὐτὰ πολὺ ὡραῖα, καὶ στὴν χρονολογική τους συνοχή, μέσα στὴν Ἱστορία του (τ. ΙΒ' 1832,554-555).

25 'ἐξορκισμόν'. Ἡ ἀθλιότης τῶν δοκησισόφων, Τεργέστη 1793,7.

35 'χρησιμοποιεῖται'. Πολυζώης Κοντός, Νεκρικοὶ διάλογοι, Βιέννη 1793,30:

> «Αὐτοὶ ἐφιλοσόφησαν εἰς τὴν νεότητά τους
> εἰς τὰ σχολεῖα τῶν Μουσῶν τῆς φυσικῆς Σωκράτους».

Παρὰ τὴν ἀδεξιότητα, τὸ νόημα εἶναι καθαρό.

35 'Στὰ 1802'. Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον..., Τεργέστη 1802,15 καὶ 16. Πρόκειται γιὰ ἔργο τοῦ Ἀθανάσιου Πάριου, δημοσιευμένο μὲ τὸ ψευδώνυμο Ναθαναὴλ Νεοκαισαρείας. Ὁ συγγραφέας παίζει μὲ τὰ ἀρχικὰ N.N. τῶν Ἰταλῶν ἀνωνύμων (N[escio] N[omen]) ἀλλὰ γιὰ τὴν ἑρμηνεία τους χύθηκε πολὺ μελάνι.

256 23 'ραδιουργίας'. Κ. Δαπόντες, Χρηστοήθεια, Βενετία 1770,318.

257 13 'Βολταῖρος γιὰ τοὺς νέους'. Le Voltaire de la jeunesse (1808)· ὑπάρχει ἐπίσης ὁ Voltaire chrétien (1820). Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι, κάποιες φορές, ἀπογοητευτικό.

ΤΑ «ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΠΑΡΕΡΓΑ»

Στὶς ὀλίγες σημειώσεις ποὺ ἀκολουθοῦν παραπέμπω μόνο εἴτε σὲ πρόσφατα στοιχεῖα εἴτε σὲ δημοσιεύσεις ποὺ δὲν ἔχουν τύχει ἐπεξεργασίας ὡς τώρα. Θυμίζω, πάντως, τὶς νεώτερες ἀναζητήσεις τῶν J. Bouchard καὶ A. Pippidi.

267 1 "Αλέξανδρος'. Γιὰ τὸν 'Αλ. Μαυροκορδάτο, βλ. τώρα καὶ τὶς ἐργασίες τὶς ὁποῖες ἔχει δημοσιεύσει πρόσφατα ὁ Δ. 'Αποστολόπουλος.

2 'Μακιαβέλη', 'La Rochefoucauld'. Βλ. C. Th. Dimaras, Alexandre Mavrocordato, Machiavel et La Rochefoucauld, π. «'Ερανιστής» Δ' 1965,1-5.

11 'ἐκτίμηση'. Φιλοθέου Πάρεργα 1800,9-10.

16 'δὲν μποροῦμε'. Δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ χρειάζεται τεκμηρίωση ἡ ἀπόφανση αὐτή· ὡστόσο, κρίνω σκόπιμο νὰ παραπέμψω (ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἑλληνικὴ ἐργασία καὶ ἐφαρμογὲς στὰ ἑλληνικὰ προβλήματα) στὸν Στίλπωνα Κυριακίδη, ὁ ὁποῖος ἐχειρίσθηκε τὸ θέμα πειστικά. Βλ. π. «'Ελληνικὰ Γράμματα» Β' 1927/8,106-108 καὶ 308-310 καὶ ἰδίως στὴν σ. 107 (ὅλα τοῦ 1928). 'Ο ἴδιος διετύπωσε ἐκεῖ, σ. 107, καὶ τὴν διάκριση «ἱστορία τῶν συγγραφέων καὶ ὄχι ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας».

268 18 'Οἱ κηποσοφισταί'. Βλ. Annie Barnes, Jean le Clerc (1657-1736) et la République des lettres, 1938,181. 'Η φανερὰ λαθεμένη γραφὴ τῆς λέξης, δὲν πρέπει νὰ γεννήσει καμμιὰν ἀμφιβολία γιὰ τὸ νόημά της καὶ γιὰ τὴν σημασία της.

269 31 'ἀποκάλυψη'. Βλ. P. Martino, L'Orient dans la littérature française au XVIIe et au XVIIIe siècle, Παρίσι 1906, ἰδιαίτερα στὴν σ. 253. 'Αποφασιστικὰ τεκμήρια παρέχει ἡ βιβλιογραφία ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν τόμο Β' τοῦ ἔργου τῆς Marie-Louise Dufrenoy, L'Orient romanesque en France, 1704-1789, Μοντρεὰλ Καναδᾶ, 1947.

270 1 'Turqueries'. Βλ. πάντως, γιὰ τὴν βιβλιογραφία: A. Vovard, Les Turqueries dans la littérature française, Τουλούζη, 1959.

6 '1720'. Βλ. σχετικὸ γράμμα τοῦ Bignon ἀπὸ 10 Μαΐου 1720, στὴν ἔκδοση τοῦ Φιλοθέου Πάρεργα, σ. 9-10. Τὴν εὐνοϊκὴ κρίση μοιάζει νὰ υἱοθετεῖ, κριτὴς δύσκολος καὶ φιλόψογος, ὁ Villoison, ἀναγράφοντας μία περίληψή της σὲ ἰδιόγραφο σημειωμά του· βλ. Catalogue des livres de feu M. D' Ansse de Villoison, Παρίσι, 1806,266. 'Ο Κωνσταντᾶς μεταγράφοντας τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Bignon δὲν σημειώνει τὴν προέλευσή της. "Εχει, πάντως, δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Jean Le Clerc, στὴν Bibliothèque Ancienne et Moderne, 1721,91.

25 'κρυπτοχριστιανό'. Μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ σημειώνω τὴν μαρτυρία αὐτήν, γιὰ τὴν βαρύτητα τὴν ὁποία ἀξίζει νὰ τῆς προσδώσει ἡ θέση ὅπου τὴν βρίσκουμε.

271 18 'ὅσα ἐφθημεν'. Φιλοθέου Πάρεργα, σ.147 (τέλος).

273 12 'Θαυμάζω'. αὐτ., σ. 54.

14 "Αριστοτέλης'. αὐτ., σ. 55.

22-23 'Βάκωνα', 'Hobbes'. αὐτ., σ.61 κ.έξ., 74,106,99.

23 'Μαχιαβέλη', 'La Rochefoucauld'. αὐτ., σ.56,55 κ.ά. 'Ωστόσο δὲν ὀνοματίζει οὔτε τὸν ἕναν, οὔτε τὸν ἄλλο. Ὁ ἀνώνυμος τῆς σ.112,εἶχα προβάλλει τὴν ὑπόθεση πὼς θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ Gassendi. Ὁ J. Bouchard, Nicolas Mavrocordato et l' «époque des tulipes», π. «'Ερανιστής», IZ' 1981,122 σημ. τὸν ταυτίζει μὲ τὸν Saint Evremond.

27 'Δυτικοί λαοί'. "Αγγλοι, αὐτ., σ. 81 κ.έξ., Γάλλοι, αὐτ., σ. 83, Ἰταλοί, πολ.

274 19 'βιογραφία'. Τὰ πληρέστερα καὶ πλέον ἐνήμερα στοιχεῖα γιὰ τὸν συγγραφέα καὶ γιὰ τὸ ἔργο ὑπάρχουν στὸ βιβλίο τοῦ "Αλκη 'Αγγέλου, Πλάτωνος Τύχαι, 1963.

275 12 'μαρτυρεῖται'. Σὲ γράμμα τοῦ J. Boivin (Αὔγουστος 1719)· βλ. πιὸ κάτω.

21 'ἀθετοῦνται'. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, 'Ιστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ.ἀ., σ. 539, ἢ C. Th. Dimaras, Alexandre Mavrocordato, ἔ.ἀ., σ.4, σημ.1.

276 12 'Le Clerc'. Γιὰ τὸν Le Clerc βλ. τὰ σχετικὰ στὴν A. Barnes, ἔ.ἀ.

12-13 "Ιωάννης'. Γιὰ τὸν 'Ιωάννη, Βλ. 'Ανδρ. Δημητρακόπουλος, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Φιλολογίαν Κωνσταντίνου Σάθα, Λειψία 1871,73, ὅπου σημειώνεται ὁλόγραφη ἡ χρονολογία: «'Εν ἔτει σωτηρίῳ χιλιοστῷ ἑπτακοσιοστῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ».

17 'εἶναι ἕτοιμη'. Βλ. Hurmuzaki, Documente privatoarea la Istoria Romanilor, τ. XIV, μέρος Β' Βουκουρέστι 1917,1049, γράμμα τῆς 29 'Ιουνίου 1730. "Οπως θὰ διαπιστώσει ὅποιος ἀνατρέξει πιὸ βαθιὰ πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ ζητήματος, παρουσιάζονται τρεῖς Γιάννηδες νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν μετάφραση· τὸ γεγονὸς προκαλεῖ κάποιαν εὔλογη κριτικὴ ἀνησυχία, τὴν ὁποία δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ κατασιγάσω.

18 'Παρίσι'. Γράμμα τοῦ Jean Boivin τῆς 2 Αὐγούστου 1719 (Παρίσι, Bibliothèque Nationale, Ms. Grec 2108, Nouv. Acq. franç. 4699). 'Ανακοίνωση τοῦ περιεχομένου του ὀφείλω στὸν Α. 'Αγγέλου.

277 3 'οὐκ οἶδ'. Ρ. Καμηλάρις, Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, 'Αθ. 1897,115.

4 'Πρόλογο'. Φιλοθέου Πάρεργα, σ. 3-4. Σημειώνω ὅτι ἂν τὰ ὅσα γράφει στὸν Πρόλογό του ὁ Κωνσταντᾶς σχετικὰ μὲ τὸ χειρόγραφο, εἶναι σωστά, δὲν ἀποκλείεται τὸ κείμενο ποὺ βρίσκεται στὶς Μηλιὲς νὰ εἶναι αὐτόγραφο τοῦ Μαυροκορδάτου· ἡ διασταύρωση τῶν σχετικῶν ἐλέγχων εἶναι εὔκολη καὶ θὰ εἶναι πειστική.

15 '1000 ἀντίτυπα'. Ρ. Καμηλάρις, ἔ.ἀ., σ. 117. Τὸ τράβηγμα σὲ χίλια ἀντίτυπα εἶταν ἀπὸ τότε μεγάλη ἀλλὰ ἀρκετὰ συνηθισμένη μονάδα

στὸ ἐκδοτικὸ ἐπάγγελμα.

278 2 'Γνῶθι σ' αὐτόν'. Βλ. πρόχειρα Κ. Θ. Δημαρᾶς, Δημήτριος Καταρτζῆς (Σχεδίασμα Βιογραφίας), 'Αθ. 1965,5.

28 '"Ελλην πρὸς "Ελληνας'. Ν. Δούκας, 'Επιστολαί, Β' Αἴγινα 1835, 291. Μὴν ξεχνοῦμε τὴν διάκριση, αἰσθητὴ ἀκόμα καὶ τότε, ἀνάμεσα στὸν "Ελληνα, τὸν ἀρχαῖο, καὶ τὸ Ρωμιὸ ἢ Γραικό· ἡ ροπὴ τοῦ Δούκα εἶναι νὰ ἐξομοιώσει τοὺς νέους μὲ τοὺς ἀρχαίους.

280 4 'στάση φιλελεύθερη'. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ βλ. ἐδῶ, πολ. Στὰ ὅσα μὲ ἀγανάκτηση γράφει ὁ Κοραῆς ἀναφορικὰ μὲ τὴν «'Αντιφώνηση» τοῦ Παρίου, θὰ εἶχε κανεὶς νὰ ἀντιπαρατηρήσει ὅτι μᾶς δίνουν ἀφορμὴ χρησίμων σκέψεων γιὰ τὴν διανόηση τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ δὲν καταργοῦν τὴν πραγματικότητα, τὴν δυσπιστία τοῦ Παρίου πρὸς τοὺς ἀρχαίους, ὡς τὰ ὅρια τῆς διαβολῆς. Καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ μεριές, ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια, ἡ στάση γίνεται τραχύτερη, μὲ ὁλοένα ὀλιγότερες δυνατότητες συμβιβασμοῦ. Τὸ τεκμήριο ποὺ μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὸν Πάριο, εἶναι, ἂς ποῦμε, χρονολογημένο, ἀφοῦ τὸ ἔργο του εἶναι τοῦ 1802. Μία μαρτυρία τοῦ Κούμα μπορεῖ νὰ εἶναι κάπως ὕποπτη, ἐπειδὴ ἀναφέρεται σὲ γεγονότα πολὺ παλαιότερά της, καὶ παρουσιάζεται μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῶν ὁποίων τὴν γνησιότητα δὲν ἐπιβεβαίωσε ὡς τὰ σήμερα ἡ ἔρευνα· ὡστόσο, ἐπειδὴ ὁ λόγος εἶναι γιὰ περιστατικὸ ποὺ τὸ ἔζησε ὁ ἴδιος ὁ Κούμας ὀφείλουμε νὰ πιστεύουμε ὅτι κι ἐδῶ κρατοῦμε κάτι ἀπὸ τὴν πραγματικότητα τοῦ καιροῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν δυσφορία τὴν ὁποία ἐκφράζει πρὸς αὐτὸν ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος ΣΤ' ἐπειδὴ «τώρα προκρίνουν τὸν Θουκυδίδην καὶ Δημοσθένην παρὰ τοὺς γλαφυροτάτους Συνέσιον καὶ Γρηγόριον τὸν Θεολόγον». Αὐτὰ πρέπει νὰ συνέβαιναν γύρω στὰ 1815: ἡ 'Εκκλησία, μὲ τὰ λόγια τοῦ προκαθημένου της, ἐπεσήμανε τὴν παρουσία ἑνὸς κινδύνου ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὴν ἀναβίωση τῶν κλασικῶν σπουδῶν (Κ. Κούμα, 'Ιστορίαι, ΙΒ' 1832, 512).

18 'προοδευτικό'. 'Απὸ τὴν ἄποψη αὐτήν, ὁ Πρόλογος τοῦ Κοραῆ στὸν 'Ηλιόδωρο (δηλαδή, ἡ ἐπιστολὴ πρὸς 'Αλέξανδρο Βασιλείου) εἶναι πολὺ χαρακτηριστικός.

Ο J. G. HERDER ΚΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

284 23 'λίγο διαδεδομένη'. H. Tronchon, La fortune intellectuelle de Herder en France, Παρίσι 1920,50.

24 'Nouvelles de la République'. αὐτ., σ. 55.

29 'madame de Staël'. αὐτ., σ. 243.

32 '1810'. αὐτ., σ. 532.

36 'ἀγγλικὴ μετάφραση'. H. Thronchon, Romantisme et préromantisme, Παρίσι 1930,88.

285 13 'Vico'. Βλ. τὸ δοκίμιο L'heure de Vico pour la Grèce, στὸ βιβλίο μου La Grèce au temps des lumières, Γενεύη 1969,133-152 (='Ελληνικὸς ρωμαντισμός, 1982,428-441).

286 6 'πάντες οἱ ἐπισημότεροι'. 'Ιωσήπου τοῦ Μοισιόδακος, 'Απολογία, Βιέννη 1780,32.

13 'ἐκθέσεις'. 'Ο τόμος Nouvelle série I τῆς συλλογῆς Hurmuzaki, Βουκουρέστι 1962, προσέφερε ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παρουσία τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος στοὺς κύκλους τῶν Φαναριωτῶν κατὰ τὴν 'Επανάσταση (προξενικὲς ἐκθέσεις κλπ.).

25 'ἀριθμούς'. Οἱ ἀριθμοί, ὅσο κι ἂν δίνονται μὲ τὴν ἀκρίβεια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν μέτρηση, πρέπει νὰ κοιταχθοῦν μὲ πολλὴ ἐπιείκεια δεδομένου ὅτι τὰ ἴδια τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐμελετήθηκαν δὲν εἶναι, σὲ πολλὲς περιπτώσεις, ἀρκετὰ καθορισμένα. Κατὰ πρῶτο λόγο, οἱ μεταφραστὲς ἢ ἐκδότες δὲν δηλώνουν πάντοτε ἂν πρόκειται γιὰ μετάφραση καί, ὅταν τὸ δηλώνουν, δὲν ἀναφέρουν ἀπὸ ποιό πρωτότυπο ἔγινε ἡ ἐργασία. 'Απὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου ξέρουμε ὅτι ἡ μετάφραση βασίσθηκε σὲ μιὰ ἐνδιάμεση γλώσσα· σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, γιὰ νὰ μὴν αὐξήσω τὶς διακρίσεις, ἐσημείωσα, ὅσο μοῦ εἶταν μπορετό, τὴν γλώσσα ἡ ὁποία ἐχρησίμευσε γιὰ τὴν μετάφραση, ἀφοῦ ὁ σκοπός μας εἶταν νὰ διαπιστώσουμε ὄχι πόσα ἔργα δημοσιευμένα ἀρχικὰ στὴν τάδε γλώσσα ὑπάρχουν σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση, ἀλλὰ πόσες μεταφράσεις ἔγιναν ἀπὸ τὴν κάθε γλώσσα. Τέλος, καθὼς ἐπρόκειτο νὰ γνωρίσουμε τὶς δραστηριότητες τῶν 'Ελλήνων λογίων σ' αὐτὸν τὸν τομέα, ἀγνοήθηκαν οἱ καθαρὰ διοικητικὲς ἐργασίες, ὅπως μεταφράσεις παπικῶν ἐγκυκλίων κλπ. Γιὰ τοὺς συνολικοὺς ἀριθμοὺς κατὰ δεκαετία καὶ γιὰ τὸ νόημα ποὺ μποροῦν νὰ ἔχουν, βλ. ἐδῶ, σ. 30 καὶ 122 κ.ἑξ.

287 6 '1767'. Γιὰ τὸν τίτλο βλ. Legrand - Petit - Pernot, Bibliographie Hellénique du XVIIIe siècle, Β' 1928, ἀρ. 658.

9 "Αλφαβητάριον'. Βλ. Φ. 'Ηλιού, Προσθῆκες στὴν 'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία, Α' 1973,190 κ.ἑξ.

9 'Λεξικόν'. αὐτ. σ. 194 κ.ἑξ.

10 'πρόθεση'. αὐτ., σ. 192.

13 '1772'. Βλ. Legrand - Petit - Pernot, ἔ.ἀ., Β' ἀρ.769. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἔκδοσης τοῦ 1772, βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ ἴδιου βιβλίου, στὰ 1792, σ. 4 χ. ἀρ. τοῦ προλόγου.

14 '1792 καὶ 1793'. Βλ. Γ. Γ. Λαδᾶς-Α. Δ. Χατζηδῆμος, 'Ελληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, ἀρ. 88 καὶ 141.

15 'Δάρδαρη'. Γιὰ τὸν τίτλο βλ. Legrand-Petit-Pernot, ἔ.ἀ., ἀρ. 1153.

21 'σχεδὸν ἀποκλειστικά'. 'Η πλανεμπορία εἶταν ἄσχημα ὀργανωμένη καὶ οἱ ἐκδότες ἐξαρτῶνταν ἀπὸ παραγγελίες ποὺ τοὺς ἐγίνονταν ἀπὸ ἐμπόρους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ ἐμπόριο τοῦ βιβλίου ἀποτελοῦσε δραστηριότητα περιθωριακή. Διαθέτουμε ἀρκετὰ τεκμήρια τὰ ὁποῖα δείχνουν πόσο

εἶταν δύσκολο, ἀκόμα καὶ μέσα στὰ μεγάλα κέντρα, νὰ ἱκανοποιηθοῦν συγκεκριμένες ἀπαιτήσεις ἀναφορικὰ μὲ τὸ ἔντυπο. Δὲν ὑπάρχει συνολικὴ ἐργασία γι' αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον θέμα.

27 '3000 ἀντίτυπα'. Βλ. Μ. Παπαγεωργίου, Πρόχειρος καὶ Εὐπόριστος διδάσκαλος τῆς Γερμανικῆς Γλώσσης, Βιέννη 1792, σ. 6 χ. ἀρ.

288 4 'τὰς δυσκολίας'. αὐτ.

31 'ἐργαστήριον'. Α. Κοραῆς, 'Αλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Β' 1966,243 (ἐπιστολὴ τῆς 6 Μαρτίου 1805).

289 4 'μηδὲ γρῦ'. 'Η φράση ἀφορᾶ στὸν Νεόφυτο Δούκα· βλ. 'Επιστολὴ 'Αλεξάνδρου Βασιλείου πρὸς Ν. Δούκαν, Βιέννη 1809,17.

9 'πολλὰ ὀλίγοι'. π. «Λόγιος 'Ερμῆς», 1816,165.

290 6 'σεβασμίων ἀνδρῶν'. Β. Γ. Τενεμάννου, Σύνοψις τῆς 'Ιστορίας τῆς Φιλοσοφίας μεταφρασθεῖσα ὑπὸ Κ. Μ. Κούμα, Βιέννη 1818,269.

29 '1813'. π. «Λόγιος 'Ερμῆς», 1813, πρώτη σελιδαρίθμηση, σ.17.

30 '1817'. π. «Φιλολογικὸς Τηλέγραφος», 1817,62.

33 'μετάφραση'. π. «Λόγιος 'Ερμῆς», 1820,147-148. 'Ο Herder ποιητὴς ἀποτελεῖ ἄλλη ὑπόθεση· ὅσο κι ἂν ἡ τιμητικὴ παρουσία του προάγει τὴν φήμη του καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς, δὲν εἶναι εὔκολο νὰ γίνει συσχέτιση ἀνάμεσα στὶς μεταφραστικὲς ἐπιδόσεις τὶς ὁποῖες προκαλεῖ ἡ ποίησή του, καὶ στὴν εἰσαγωγὴ τῶν ἰδεῶν του μέσα στὴν νεοελληνικὴ παιδεία. Γιὰ τὴν τάξη σημειώνω, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μεταφράσεις ποὺ ἐμνημόνευσα κιόλας, καὶ ἕνα ἄλλο τετράστιχο μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Ν. Πίκκολο, Φιλομούσου Πάρεργα, Παρίσι 1838,269 (ἀσφαλῶς παλαιότερη μετάφραση). 'Ο Πίκκολος, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ σύμπτωση, φαίνεται νὰ ἔχει προσέξει τὸν Herder: στὰ 1841 τὸν ἀναφέρει, ἀπὸ ἄλλη ἀφορμή, στὴν μετάφραση τῶν Διηγημάτων τοῦ Βερναρδίνου Σαιμπιέρρου (σ.ιζ').

291 4 'τομή'. "Εχω ξεκαθαρίσει κάπως τὸ θέμα αὐτὸ στὸ βιβλίο μου La Grèce au temps des lumières, Γενεύη 1969, πολ., στὸ ὁποῖο ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραπέμψω τὸν ἀναγνώστη. Θεωρῶ ἀναγκαῖο νὰ σημειώσω ἐδῶ ὅτι ἡ γνώμη κατὰ τὴν ὁποία ὁ Κοραῆς ἐδέχθηκε τὴν ἐπίδραση τοῦ Herder, στηρίζεται σὲ μιὰ παρεξήγηση(βλ. Ph. Sherard, The Greek East and the Latin West, Λονδίνο 1959,181· ἐπίσης, Ph. Sherard καὶ J. Campbell, 'Η ἱστορικὴ ἀνάδυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, π. «Σύνορο», τ.40, χειμώνας 1966/7,250-267): ἡ ἐξωτερικὴ συσχέτιση εἶναι ἀτεκμηρίωτη στὸ σύνολό της, πιάνοντας μαζὶ Herder, Fichte καὶ Schlegel, μὲ μόνη παραπομπὴ ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν βεβαίωση ὅτι ὁ τελευταῖος εἶταν 'Korais's estimated friend'. 'Η παραπομπὴ γίνεται στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Κοραῆ, ἔκδ. Δαμαλᾶ, Β' 769, ὅπου διαβάζουμε σὲ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν 'Αλέξ. Βασιλείου, τοῦ 'Απριλίου 1808: «Περὶ τοῦ Schlegel δὲν μὲ εἶπες ἀκόμη τίποτε». 'Από τὴν φράση αὐτὴ δὲν συμπεραίνεται οὔτε ὅτι ὁ Schlegel εἶταν φίλος τοῦ Κοραῆ, οὔτε ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς τὸν ἐκτιμοῦσε. Μὰ τὸ πρά-

γμα δὲν σταματάει ἐκεῖ, ἀφοῦ φανερὰ δὲν ἀρχίζει ἐκεῖ: ὀλίγους μῆνες ἐνωρίτερα (Δεκέμβριος 1807, αὐτ., σ.752-753) ὁ Κοραῆς εἶχε γράψει στὸν Βασιλείου ὅτι ὁ Schlegel τοῦ ἔστειλε τὸ μελέτημά του ὅπου συγκρίνει τὸν Εὐριπίδη μὲ τὸν Ρακίνα, συνοδευόμενο μὲ «φιλοφρονεστάτην ἐπιστολήν, εἰς τὴν ὁποίαν φαίνεται σχεδὸν βέβαιος ὅτι θέλει μὲ ἀρέσει ἡ ὑπεράσπισις τοῦ Εὐριπίδου. Πόθεν ἡ βεβαιότης αὐτὴ δὲν ἐξεύρω: ἐκ τῆς πρὸς τὸν Εὐριπίδην ὁμογενείας μου, ἢ ἐκ τῆς δυνάμεως τῶν ἐπιχειρημάτων του; Καὶ τὸ ἕν καὶ τὸ ἄλλο χηνῶδες καὶ Βαρθολδικόν» (δηλαδὴ μισελληνικό). Ἀκολουθοῦν διάφορα δυσμενῆ σχόλια γιὰ τὸν συγγραφέα τοῦ μελετήματος, καὶ τελειώνει: «Οἱ ταλαίπωροι Γερμανοὶ ἔχουσι περὶ τῶν τοιούτων δόξας καὶ κρίσεις πολλὰ συγκεχυμένας, εἴτε ἀπὸ φυσικὴν ἀθεράπευτον ἀναισθησίαν τοῦ καλοῦ, εἴτε καὶ ἀπὸ τὴν κατὰ τῶν Γάλλων ζηλοτυπίαν...». Ἡ τεκμηρίωση, δηλαδή, σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ ζήτημα, ὄχι μόνο εἶναι ἀσύστατη, ἀλλὰ καὶ ὁδηγεῖ σὲ συμπεράσματα ἐντελῶς ἀντίθετα ἀπὸ τὸ ζητούμενο. Ὕστερα ἀπὸ αὐτά, ὁ ἀναγνώστης θὰ συμπεράνει, μὲ κάθε ἐπιείκεια, ὅτι ἡ γνώμη γιὰ συσχέτιση τῶν Γερμανῶν φιλοσόφων μὲ τὸν Κοραῆ δὲν διέθετε καλύτερα ἐπιχειρήματα. Θὰ ἀρκοῦσε, ἄλλωστε, νὰ θυμηθοῦμε τὴν ὀλίγη συμπάθεια τὴν ὁποία ἔτρεφε ὁ Κοραῆς πρὸς τὴ γερμανικὴ σκέψη, καὶ μάλιστα πρὸς τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία, τὴν βασική του πεποίθηση ἀναφορικὰ μὲ τὸ μέτρο καὶ τὴ μεσότητα, τὴν δυσπιστία του πρὸς τὰ ρωμαντικὰ κινήματα, γιὰ νὰ διστάσουμε νὰ δεχθοῦμε μιὰ τέτοια σχέση του μὲ τὸν προρωμαντισμό: δὲν εἶναι μόνο ἡ θεωρία του ποὺ στηρίζεται πάντως καὶ ὁπωσδήποτε στὸν κλασικισμό· μιὰ ἀκέραια ἰδιοσυγκρασία, καμωμένη ἀπὸ θέληση ἀκριβείας καὶ διαυγείας θὰ εἶταν ἐπόμενο νὰ τὸν ἀπωθεῖ ἀπὸ τὸν λόγο τοῦ Herder. Μὰ ἐκτὸς ἀπὸ λάθος στὰ πράγματα, θὰ εἶταν (καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ παραίτηση, ὄχι πιὰ ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση ἀντικειμενικῶν κριτηρίων, ἀλλὰ πολὺ βαρύτερο σφάλμα) παραχρονισμός: τὴν διανοητικὴ τροπὴ πρὸς τὶς προρωμαντικὲς διδασκαλίες, μὲ ὅτι ἐκφράζουν ὡς μεταβολὴ στὴν ψυχολογία καὶ στὴν νοοτροπία, μποροῦμε καὶ ὀφείλουμε νὰ τὴν περιμένουμε ἰδίως ἀπὸ τὴν μετὰ τὸν Κοραῆ γενεά, τὴν γενεά, δηλαδή, τοῦ 1800· σ' ἐκείνη τὴν στιγμή, μετὰ τὴν αἰχμὴ τῶν ἰδεολογικῶν ἀγώνων, χαρακτηριστικὸ τῶν τελευταίων ἐτῶν τῆς προηγούμενης ἑκατονταετηρίδας, παρατηρεῖται μιὰ ὕφεση, ποὺ θὰ κρατήσει ὡς γύρω στὰ 1820· τότε εἶναι ποὺ μετακενώνονται, σὲ αἰσθητὲς ἀναλογίες, μέσα στὴν ἑλληνικὴ διανόηση, τὰ συστατικὰ ὅσα συνδέονται μὲ τὸν ρωμαντισμό. Ὅσο γιὰ ἕνα πιὸ γενικὸ πόρισμα ποὺ θὰ προέκυπτε ἀπὸ ὅλη αὐτὴ τὴν ζήτηση, νομίζω ὅτι κι ἐκεῖνο δὲν εἶναι ἄγνωστο: ὅτι τὰ θέματα τῶν περιφερειακῶν ἐρευνῶν ὀφείλουμε νὰ τὰ χειριζόμαστε μὲ ἰδιαίτερη προσοχή· τέτοιου εἴδους ἐκκλίσεις δὲν θὰ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ γίνουν οὔτε προκειμένου γιὰ τὸν Πλάτωνα, οὔτε προκειμένου γιὰ τὸν Βολταῖρο.

16 Ἀόγιο Ἑρμῆ. Γιὰ τὸ περιοδικὸ αὐτὸ ἔχουμε τώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐργασίες τῆς Αἰκ. Κουμπριανοῦ, καὶ ἕνα καλὸ εὑρετήριο, συν-

ταγμένο ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκο (Ἀθ. 1976).

29 'μουσική'. π. «Λόγιος Ἑρμῆς», 1813, πρώτη σελιδαρίθμηση, σ.8-9.

30 'μακρὰ μελέτη'. αὐτ., σ. 58.

292 24 'τὸ κορυφαῖον'. αὐτ., σ. 58.

293 9 'υἱοθετήσει'. Βλ. C. Th. Dimaras, La Grèce, ἔ.ἀ., πολ.

294 3 "Ο Ἔρδερος'. π. «Λόγιος Ἑρμῆς», 1816,164.

10 'ἐπίδραση'. Γιὰ τὴν ὑπόθεση Kopitar-Haxthausen καὶ τὸν ρόλο τοῦ Μανούση καὶ τῶν συμπατριωτῶν του στὶς πρῶτες ἀπόπειρες συναγωγῆς δημοτικῶν τραγουδιῶν, βλ., κυρίως, Miodrag Ibrovac, Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe, Παρίσι 1966. Ὅμως μιὰ εἰδικότερη μελέτη γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἐπλούτισε αἰσθητὰ τὶς γνώσεις μας: Ἀλέξης Πολίτης, Ἡ ἀνακάλυψη τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, Ἀθ. 1984. Στὴν ἐνδιαφέρουσα ἐργασία τοῦ Γ. Σπυριδάκη, Ἡ ἐπιστημονικὴ θεμελίωσις τῶν λαογραφικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι, Ἀθ. 1966, 485 διαβάζω τὰ ἀκόλουθα: «κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἤτοι τὴν δεκαετίαν ἀπὸ τοῦ 1851-1860, ἐτίθεντο καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅλως ἀνεξαρτήτως» ἀπὸ τὶς δυτικὲς ἐξελίξεις, «τὰ θεμέλια τῆς ἀντικειμενικῆς περισυλλογῆς τῶν στοιχείων τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ». Νομίζω ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ θὰ ἐχρειαζόταν κάποια ἀναθεώρηση· κι ἂν ἀκόμη ἀγνοήσουμε τὴν προκατεστημένη ἁρμονία τὴν ὁποία προϋποθέτει, ἔννοια ἥκιστα ἐπιστημονική, δὲν συμβιβάζεται μὲ τὰ ἱστορικὰ τεκμήρια ὅσα διαθέτουμε, ἢ μποροῦμε νὰ διαθέσουμε. Θυμίζω καὶ πάλι τὶς ἐργασίες τοῦ Μανούση, ὄχι μόνο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγώνα, ἀλλὰ καὶ μετά. (Βλ. καὶ ἐδῶ, σ. 510-1 σημείωση γιὰ τὴν χερντερικὴ παράδοση).

19 'Φιλόσοφος ἀνήρ'. π. «Λόγιος Ἑρμῆς», 1816,401.

30 "Ἐξασκήσεις'. αὐτ., 1820,104-114.

295 30 'πολύτιμα ἐπιχειρήματα'. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. τὸ δέκατο ἕβδομο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου μου Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔ.ἀ.

296 33 'τὰ συγγράμματά του'. π. «Εὐτέρπη» Α' φ. κϐ'(15 Ἰουλίου 1848) σ. 4. Τὸ ἄρθρο ὑπογράφεται μὲ τὰ ἀρχικὰ Ξ. Μ. ποὺ κρύβουν τὸν Ν. Δραγούμη.

297 5 'ἕνα βιβλίο'. Ἐκυκλοφόρησε χωρὶς ὄνομα συγγραφέα. Εἶναι ἔργο τοῦ Μάρκου Ρενιέρη, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε πρωτογράψει στὰ ἰταλικά, ἀλλὰ τὸ ἐδημοσίευσε μόνο στὰ ἑλληνικά.

20 'οἱ ἀναγνῶσται'. π. «Ἑρανιστὴς» 1840,117-118.

28 'χερντερικὴ παράδοση'. Ἡ σημείωση αὐτὴ δὲν εἶχε ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τοῦ λαογραφικοῦ κινήματος στὴν Ἑλλάδα· ἀποτελεῖ ὡστόσο ἕνα ἀποφασιστικὸ ἐπιχείρημα, μιὰ μαρτυρία, ἐνάντια σὲ κάθε ἰδέα

ἑλληνικῆς αὐτάρκειας σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση. Μόνο τὰ πολλαπλὰ αἴτια ἐξηγοῦν πλήρως τὴν συνάντηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κινήματος μὲ τὶς ἑλληνικὲς ἀπαιτήσεις τὶς ὁποῖες τοῦτο ἱκανοποιοῦσε. Οἱ λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς ἱστορίας, κοιταγμένες μὲ αὐστηρὲς μεθόδους, θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς ἐπιφυλάξουν ἐκπλήξεις.

34 'παράθεμα'. π. «Φιλολογικὸς Συνέκδημος» 1849,233.

298 10 "Οφείλομεν δέ'. π. «'Ερανιστὴς» 1843,646. Ὁ Βράιλας μοιάζει πάντως νὰ μὴν ξέρει τὸ ζήτημα ἀπὸ κοντά: λέει γιὰ τὸν Edgar Quinet («ὁ πολυμαθὴς καὶ πλήρης φαντασίας Κινέτιος») ὅτι ὑπῆρξε «διερμηνεὺς καὶ ἀγαπητὸς μαθητὴς τοῦ 'Ερδέρου» (αὐτ.).

21 'ἀποδέχεται'. Τὸ δοκίμιο τοῦ 1853, ὅπου ἄλλωστε ὁ Βράιλας παραθέτει ὅλη τὴν ἀρχὴ τῶν Ideen τοῦ Herder, καθὼς καὶ τὸ πρόγραμμα μαθημάτων τοῦ 1859-1860, συγκεντρώθηκαν στὸν τόμο Φιλοσοφικαὶ Μελέται, Κέρκυρα 1864. Ὁ Herder μνημονεύεται στὶς σ. 481 καὶ 531.

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΚΑΙ Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

303 25 'Σὺ μὲν γάρ'. Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ Διάλογοι τρεῖς ἐπεξεργασθέντες καὶ ἐκδοθέντες ὑπὸ Νεοφύτου Δούκα, Βιέννη 1814,204.

305 28 'δὲν ἔμεινεν'. Α. Κοραῆ, 'Αλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Γ' 'Αθ. 1979,413.

32 'καὶ δὴ χάρις'. π. «Λόγιος 'Ερμῆς», 1811,24.

308 17 'Τὰ μισὰ τοῦ ΙΗ'αἰ.'. Henri Peyre, Les générations littéraires, 1948,42.

311 9 'αὐτὰ εἶναι φιλοσοφικά'. Γ. Δηληγιάννης, Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ζαγορᾶς, 'Αλεξάνδρεια 1926,5.

313 8 'Τὰ πετράδια'. Κ. Δαπόντες, Κῆπος Χαρίτων, ἔκδ. Γαβριὴλ Σοφοκλέους, 'Αθ. 1880,287.

317 28 'ἐν ὅσῳ φίλε μου'. Σύντομος βιογραφία τοῦ ἀοιδίμου Ρήγα Φεραίου τοῦ Θετταλοῦ, 'Αθ. 1860,35 (ἔργο τοῦ Χριστόφορου Περραιβοῦ, ποὺ συνεργάσθηκε μὲ τὸν Ρήγα).

320 26 'εἰς ὅ,τι τὴν πατρίδα'. Α. Ἠάλλης, "Οτι οἱ "Ελληνες ἰατροὶ πολυειδῶς ὠφέλησαν τὴν πατρίδα αὐτῶν, 'Αθ. 1844,8.

323 20 'διὰ τὴν τζέπην'. Βλ. ἐδῶ, σ.52 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

23 'ἄρχισε νὰ μυρίζῃ': Α. Κοραῆς, 'Αλληλογραφία, ἔ.ἀ., Γ' 521.

329 24 'αἰρούμεθα'. P. N. Καμηλάρι, Γρ. Κωνσταντᾶ Βιογραφία, Λόγοι, 'Επιστολαί, 1897,134.

331 20 'μοχθηρόν'. Ξ. 'Αναστασιάδης, Γεωργίου Γενναδίου Βίος-Έργα-Έπιστολαί, Β' Παρίσι 1926,386.

332 3 'κατεφρονήθην'. Α. Γούδας, Βίοι Παράλληλοι τῶν ἐπὶ τῆς 'Αναγεννήσεως τῆς 'Ελλάδος διαπρεψάντων ἀνδρῶν, Α' 1869,344.

5 'ἥκιστα πρακτικός'. Α. Ρ. Ραγκαβῆς, 'Απομνημονεύματα, Α' 'Αθ. 1894,364.

334 13 'ἐτοῦτος'. Σταμ. Πέτρου, Γράμματα ἀπὸ τὸ Άμστερνταμ, 'Αθ. 1976,25.

13 'ἦτον καλός'. αὐτ., σ. 47.

338 5 'λατρεύω'. Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796), Παρίσι 1877,85 [='Αλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Α' 1964, 306 (ἐπιστολὴ τοῦ 1793)].

7 'Εἶμαι ἐρωτομανής'. 'Αλληλογραφία, ἔ.ἀ., Α' 247 (ἐπιστολὴ τοῦ 1792).

9 'Δὲν ἐσφάγη'. Βλ. Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ Τούρκους 'Ελλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς Χριστιανοὺς τουρκίζοντας. Διάλογος δύο Γραικῶν, ἐκδομένος ἀπὸ τὸν Γ. Πανταζίδην, Παρίσι 1830,36 (εἶναι ψευδώνυμο τοῦ Κοραῆ).

14 'ἀπὸ τὴν Σκύλλαν'. Α. Κοραῆ, 'Αλληλογραφία, ἔ.ἀ., Α' 61(ἐπιστολὴ τοῦ 1785).

16 'μήτε τύραννοι'. αὐτ., Β' 164 (ἐπιστολὴ τοῦ 1804).

339 30 'αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος'. «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ», ΙΓ' 1917,221.

340 33 'φαντάζομαι 'Ασιανόν'. Π. 'Αργυρόπουλος, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 20 Μαΐου 1850, κατὰ τὴν ἐπέτειον ἑορτὴν τοῦ Πανεπιστημίου, 1850, 49.

344 13 'Ἂν καὶ φράσεις'. Βλ. ἐδῶ σ. 17 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση.

28 'Ἕλληνας δέ'. Παραίνεσις β. Πρὸς τοὺς ἐν Βιέννῃ Ἕλληνας εἰς σύστασιν σχολείου 'Ελληνικοῦ, σ. 17. Τὸ κείμενο τοῦτο προτάσσει ὁ Δούκας στὴν ἔκδοση τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ 'Απολλοδώρου, Βιέννη, 1811.

345 14 'Σολωμός'. Γιὰ ὅλο τὸ ζήτημα τοῦτο, βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, Σημειώσεις γύρω στὸ Διάλογο, π. «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση», 1948, 272-275(='Ελληνικὸς ρωμαντισμός, 1982,130-140), ὅπου καὶ οἱ παραπομπὲς στὰ γωρία, καὶ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος.

348 5 'Π. Κοδρικᾶς'. Ἡ κύρια ὕλη τοῦ κεφαλαίου τούτου προέρχεται ἀπὸ μελέτη τοῦ ἀρχείου τοῦ 'Αθηναίου φιλολόγου ποὺ σώζεται στὸ Νεοελληνικὸ 'Ινστιτοῦτο τῆς Σορβόννης.

349 32 'τὸν ἐπροστάτευσε'. Π. Κοδρικᾶς, Μελέτη τῆς Κοινῆς 'Ελληνικῆς διαλέκτου, Παρίσι 1818, κε'.

350 1 'ὑπογράφω, ὑπογράφω'. Βλ. ἐδῶ σ. 181 καὶ τὴν ἀντίστοιχη σημείωση· βλ. ἐπίσης, Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ὁ πρῶτος μαθητής μου, Θεσσαλονίκη 1960.

5 'περιῆλθε'. Βλ. Πρὸς τοὺς ἐλλογιμωτάτους νέους ἐκδότας τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ, 1816,37 σημ.

28 'εἶταν ἄδικες'. Α. Κοραῆς, Ἀλληλογραφία, ἔ.ἀ., Β΄ 71 (τῆς 23 Φεβρουαρίου 1803). Ἡ μετάφραση προσγράφεται ἐκεῖ στὸν Μοισιόδακα. Τὰ ἀντίθετα τεκμήρια, ἀποφασιστικά, κατὰ τὴν κρίση μου, βλ. στὸ Νεοελληνικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Σορβόννης, ἀρχεῖο Κοδρικᾶ, πρόχειρο εὑρετήριο, ἀρ. 76.

31 'ὑπ' ὄψιν'. Π. Κοδρικᾶς, Καὶ αὖθις πρὸς τοὺς οἰκείους, Παρίσι 1818,21.

351 13 'ὑπὸ δεισιδαίμονος'. Ὁμιλίαι περὶ πληθύος κόσμων τοῦ κυρίου Φοντενέλ... μεταφρασθεῖσαι παρὰ Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ, Βιέννη, 1794,298 (σὲ σημείωση τοῦ Κοδρικᾶ).

19 'Hobhouse'. A Journey through Albania, Β΄ Λονδίνο 1813,573.

354 35 'μνημονεύεται'. Βλ. L'Alchymiste Littéraire, Παρίσι 1801, σ.60.

355 36 '"Οταν ὁ Κοδρικᾶς'. Βλ. Π. Κοδρικᾶς, Καὶ αὖθις, ἔ.ἀ., σ. 10. 23 κ.ἑξ.

357 14 'σὲ γράμμα'. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Κοραῆ πρὸς τὸν Βασιλείου εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Δαμαλᾶ (Β΄ 772) ἀχρονολόγητη· ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ ὅμως τεκμήρια μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ ἀκρίβεια· βλ. τώρα, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, τ. Γ΄, 1979,525.

358 3 'Φλωρεντία'. Ἡ Τανταλίδης, Βίος Στεφάνου Καραθεοδωρῆ, Κωνσταντινούπολη 1868,58.

360 3 'τὰ ἔγγραφα τοῦ διορισμοῦ'. Βλ. Ι. Ὀρλάνδου - Α. Λουριώτου, Ἀπολογία, Α΄ Ἀθ. 1839,66.

7 'οἱ διορισθέντες τρεῖς'. Ἀρχεῖο Κουντουριώτη, Δ΄ 1926,337.

28 'ἴσως δὲν ἔμαθες'. Α. Κοραῆ, Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, ΣΤ΄ 1984, 78-79.

362 30 'ὅτι πλῆρες ὑπάρχει σαθρότητος'. Βλ. Γ. Γ. Παππαδόπουλος - Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε΄, Β΄ Ἀθ. 1866,499.

33 'ὁ πονηρὸς καὶ ἀρχέκακος'. αὐτ., Α΄ 1865,201.

363 17 'πᾶς ὁ ἀντιτασσόμενος'. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Κωνσταντινούπολη 1890,681.

365 16 'τὴν πατριαρχίαν ταύτην'. Μ. Γεδεών, αὐτ., σ. 681.

366 30 'συγχαρητικὴ ἐπιστολή'. Ἐδημοσιεύθηκε στὸ π. «Καλλιόπη». 1820,186.

31 'κατακοπρισμένον λίβελλον'. Α. Κοραῆ, Ἀλληλογραφία, ἔκδ.

ΟΜΕΔ, Δ΄ 1982,128.

367 3 "Ελληνικὰ φρονήματα'. αὐτ., σ. 179.
3 'μαστίζῃ'. αὐτ., σ. 277 (μαστίζει, δηλ. μαστιγώνει).
7 'νὰ σηκώσῃ'. αὐτ., σ. 320 (σηκώσει, δηλ. ἀφαιρέσει).

368 14 'ἐπιθυμίᾳ'. Στ. Καρατζᾶς, Κοραῆς καὶ Νικολόπουλος, 'Αθ. 1949, 18.

370 31 'Βάμβας'. Κοραῆς, 'Αλληλογραφία, ἔ.ἀ., Δ΄ 189.

371 21 'εἰς τὰ γόνατα'. Ν. Δούκας, Αἰσχίνης, ἔ.ἀ., σ. 318.

372 13 'εἶχεν ἀρχάς'. 'Από ἀνέκδοτο κείμενο τοῦ Φαρμακίδη, δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Δ. Σ. Μπαλάνο στὰ Πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, τ. ΙΗ΄ (τοῦ ἔτους 1943) 1949,231.

374 6 'διαδοχικὲς ἐκδόσεις'. Πρόκειται γιὰ δυὸ ἐκδόσεις τῆς Γραμματικῆς του.
11 'διὰ τὴν γενομένην'. Προοίμιο στὴν δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου του «Στοιχεῖα 'Ηθικῆς». 'Η πρώτη εἶναι τοῦ 1818.

375 8 "Αλλ' ὑπερέχει'. Βλ. 'Αθ. Δ. Χατζηδῆμος, Βιβλία τῆς Σμύρνης, 'Αθ. 1948,16.

376 5 'Πολλάκις πλανώμενος'. 'Ο Φιλάργυρος κατὰ τὸν Μολιέρον, Βιέννη 1816,164.

378 17 'ἔξω'. π. «'Ελληνικὸς Τηλέγραφος», 1815,92. 'Αντίστοιχο νόημα ἔχει ἡ λέξη καὶ σὲ ἄλλα κείμενα τῆς ἐποχῆς.

381 27 'εἰς τὴν θαυμασίαν'. Δ. Σ. Μπαλάνος, Θεόκλητος Φαρμακίδης, 'Αθ. 1933,20.

382 10 'κύκνειον'. Ε. Ροΐδης, "Απαντα, ἔκδ. Α. 'Αγγέλου, Β΄ 1978,301.
16 'ἦτον καιρός'. Πρακτικὰ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, ἔ.ἀ., σ. 230.
29 'τὸ σεπτόν'. Δ. Σ. Μπαλάνος, Θεόκλητος Φαμακίδης, ἔ.ἀ., σ. 53.
34 'Κανεὶς ἴσως'. Κ. Κούμας, 'Ιστορίαι, ἔ.ἀ., ΙΒ΄ Βιέννη 1832,587.

384 36 'κομπορρημοσύνη'. Κ. Οἰκονόμος, Τὰ σωζόμενα φιλολογικὰ συγγραμμάτια, Α΄ 'Αθ. 1871, ια΄ καὶ 473.

385 2 'ὁ τῇ ἀβελτηρίᾳ'. Κωνσταντίου Α΄ τοῦ ἀπὸ Σιναίου, Βιογραφία καὶ συγγραφαὶ ἐλάσσονες, Κωνσταντινούπολη 1866,363 καὶ 365.
9 'μεταγενέστερος ἐπικριτής'. π. «Εὐρωπαϊκὸς 'Ερανιστής», Α΄ 1840,221.

389 3 'φρονιμωτέραν'. Α. Κοραῆς, 'Αλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΔ, Γ΄ 28.
9 'ἐκπρόθεσμος'. Βλ. ἐδῶ, σ. 284.

12 'σκαπανεῖς'. Π. Σοῦτσος, Νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου, 'Αθ. 1853,5.

Η ΑΝΑΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

394 25 "Η βυζαντινὴ ἱστορία'. Σύνοψις τῶν Πρακτικῶν τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρίας τῶν 'Αθηνῶν. Ἔκδοσις δευτέρα, 'Αθ. 1846,104 (Λόγος τῆς 25 Μαΐου/6 'Ιουνίου 1841)

395 8 '"Οταν διοικῇ'. ΣΙΒΙ, 'Ο γέρων Λυμπέρις, 'Αθ. 1836,73-74.
21 'Τὴν ἀπὸ συστάσεως'. 'Αλ. Σοῦτσος, Ποιητικὸν Χαρτοφυλάκιον, 'Αθ. 1845,29.

396 8 "Η ἄνοια'. Γεώργιος Πεντάδης Δάρβαρις, Δοκίμιον περὶ Σπουδῆς τῆς 'Ιστορίας, 'Αθ. 1842,68.
20 "Αλλ' ἡ 'Ελλάς'. π. α'Ερανιστής», Α' 1842,214.

397 26 'καὶ εἶναι ἤδη καιρός'. Σ. Κουμανούδης, Ποῦ σπεύδει ἡ τέχνη τῶν 'Ελλήνων τὴν σήμερον, Βελιγράδι 1845,7.

398 6 'γεφυροῦντες'. Ν. Σαρίπολος, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 21 'Οκτωβρίου 1848 κατὰ τὴν ἔναρξιν τῆς διδασκαλίας τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν πολιτευμάτων, 'Αθ. 1848,24.
20 'Δὲν ἠγέρθη'. Στ. Κουμανούδης, Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 20 Μαΐου 1853, κατὰ τὴν ἐπέτειον ἑορτὴν τῆς ἱδρύσεως τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ "Οθωνος, 'Αθ. 1853,24.
25 'Πολλοὶ εἶναι'. αὐτ., σ.32, σημ. 62.

399 9 "Εγὼ νομίζω'. ἐφ. «'Αθηνᾶ», 10 Νοεμβρίου 1857.
13 "Αλλὰ τὴν πρώτην'. Μ. Ποτλῆς, Εἰσαγωγικὸν μάθημα εἰς τὸ 'Εκκλησιαστικὸν Δίκαιον, 'Αθ. 1859,10
34 'Ποτὲ τὸ ἔθνος'. Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων τῆς ἐν 'Αθήναις Β' τῶν 'Ελλήνων Συνελεύσεως, Ε' 1864,338.

400 1 'Δύο τινά'. Π. Καλλιγᾶς, Δύο Βυζαντιναὶ Μελέται, 'Αθ. 1868,26.
30 '"Ως πρὸς τὴν μέσην'. Γ. Γ. Παππαδόπουλος, 'Ανταπάντησις εἰς τὸν Κ. Π. Παπαρρηγόπουλον, 'Αθ. 1845,34.

401 10 'Τὴν μέσην'. Κ. Παπαρρηγόπουλος, 'Ολίγα ἀντὶ πολλῶν πρὸς τὸν Γ. Γ. Παππαδόπουλον, 'Αθ. 1846,17-18.
32 'μέρος ἀναπόσπαστον'. Σκαρλάτος Βυζάντιος, Ἡ Κωνσταντινούπολις, Α' 'Αθ. 1851,α'.

402 8 'τὴν Βυζαντίδα'. αὐτ., σ. δ'.
18 "Η δευτέρα'. Σπ. Ζαμπέλιος, Ἄσματα δημοτικὰ τῆς 'Ελλάδος, 'Αθ. 1852,23.

403 33 'εἶναι σχεδὸν ἓν ἔτος'. Α. Σοῦτσος, Ἑλληνικὴ Πλάστιγξ, Ἀθ. 1836,86. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος· ἕνας μόνο ἄνθρωπος νὰ δημιουργήσει κατάσταση; Δὲν ἀποκλείεται. Οἱ μικροὶ τόποι εἶναι σὰν τὰ μικρὰ χρηματιστήρια: μία καὶ μόνη πράξη ἀρκεῖ γιὰ νὰ δημιουργήσει κατάσταση. Ὁ Α. Σοῦτσος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίρρημα 'σχεδόν', ποὺ μπορεῖ γιὰ ἐκεῖνον νὰ ἔχει τὸ ἴδιο νόημα μὲ τὸ 'περίπου'. (βλ. Ἑλληνικὴ Πλάστιγξ, σ. 224-225).

404 33 'θὰ μπορούσαμε'. Σκέπτομαι, παλαιότερες, τὶς περιπτώσεις τοῦ Hill ἢ τοῦ Θ. Μανούση. Καὶ σὲ αὐτὲς καὶ σὲ ἄλλες, εἶναι δύσκολη ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ προσωπικὰ καὶ σὲ θεωρητικὰ κίνητρα.

405 7 'βαρυκέφαλον'. Α. Ρίζος Ραγκαβῆς, Ἀπομνημονεύματα, Α' Ἀθ. 1894,109.

23 'τῆς ἐθνικῆς'. ἐφ. «Ἄμυνα», 4 Φεβρουαρίου 1872.

27 'τὸ καθῆκον'. ἐφ. «Ὁ Ἕλλην», 31 Ὀκτωβρίου 1859.

30 '"Οσον θὰ ἴσταμαι'. Γρ. Ξενόπουλος, Αὐτοβιογραφία (="Απαντα, Α' Ἀθ. 1958,162).

34 '"Οτι κυρίως'. Εἰσαγωγικὸς λόγος (16 Σεπτεμβρίου 1858) στὴν ἐφ. «Ὁ Ἕλλην», 29 Σεπτεμβρίου 1858.

406 6 ἀποδεικτικὸν μέσον'. Π. Καλλιγᾶς, Δύο Βυζαντιναὶ μελέται, ἔ.ἀ., σ. 24.

32 'Καιρὸς εἶναι'. ἐφ. «Ὁ Ἕλλην», 22 Αὐγούστου 1859.

407 3 'ἡ σύνταξις'. Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ἱστορικαὶ Πραγματεῖαι, Μέρος Α' Ἀθ. 1858, Πρόλογος, σ. α'.

408 12 'ὅλως ἡμαρτημένη'. Σπ. Βασιλειάδης, Ἀττικαὶ Νύκτες, Δ' ²1885,444.

409 10 "Η ἀνθρωπότης ἀπεφάνθη'. Κλ. Ρ[ίζος] Ραγκαβῆς, Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης, Ἀθ. 1877, Προλεγόμενα, σ. κς'.

19 'νὰ περιπλέξῃ'. ἐφ. «Παλιγγενεσία», 2 Ἰουλίου 1871.

23 'διεθνὴς ἐπαίτης'. Ἡ Ἑταιρία τοῦ ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ, Ἀθ. 1879,7. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἄλλα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ φυλλαδίου αὐτοῦ στὸν Ν. Ι. Σαρίπολο, ὁ ἴδιος, στὰ Αὐτοβιογραφικὰ Ἀπομνημονεύματά του (Ἀθ. 1889,287), γράφει, κάτω ἀπὸ τὴν ἡμερομηνία 6 Μαΐου 1879, ὅτι αὐτὸς ἔχει πρῶτος χρησιμοποιήσει τὴν ἔκφραση «Ἑταιρία τοῦ ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ». Ἡ εἴδηση δὲν ἔχει ἀποφασιστικὸ χαρακτήρα, ἀλλὰ κινεῖ πρὸς τὴν ἀπόδοση.

Ο «ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΤΟΥ' 1789»

413 1 'σπαράγματα'. Τὸ σπάραγμα προέρχεται ἀπὸ τὴν βιβλιοθήκη Ἀθανασίου Βερναρδάκη, ἀλλά, ὅσο γνωρίζω, εἶχε περάσει ἀπαρατήρητο

ἀπὸ τοὺς βιβλιογράφους ὅσοι ἐργάσθηκαν σ' αὐτὴν τὴν βιβλιοθήκη. Στὰ ὀλίγα χωρία ὅσα παραθέτω συνεχίζοντας, ἐσεβάσθηκα σχολαστικὰ τὴν γραφὴ τοῦ ἐντύπου.

415 1 'ἀποστολέα'. Ἡ ἐπιστολὴ πρὸς Ψαλίδα (γιὰ τὸν τίτλο βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1791-1795, Ἀθ. 1970, ἀρ. 8), σκόπιμο εἶναι, ἀπὸ τὴν ἄποψή μας, νὰ συσχετισθεῖ μὲ μία ἀντιστοίχου κειμένου, τὴν ὁποία γράφει ὁ Βούλγαρης στὰ 1797: «Ἐπιστολὴ τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐγενίου ἀρχιεπισκόπου πρώην Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος». Ὁ ἀποδέκτης, πάλι κληρικός, ὀνόματι Παγκράτιος, διαμένει, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴν Τεργέστη, ὅπου ἐτυπώθηκε τὸ κείμενο τοῦ Βούλγαρη (βλ. Λαδᾶς-Χατζηδῆμος, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τῶν ἐτῶν 1796-1799, Ἀθ. 1973, ἀρ. 56). Τοῦ εἶχε στείλει, καθὼς φαίνεται, ἕνα ἔντυπο στρεφόμενο ἐναντίον τοῦ Βούλγαρη καὶ τοῦ εἶχε ζητήσει νὰ τὸ ἀντικρούσει· ὁ Βούλγαρης τοῦ ἀπαντάει «λιπαρῶς αἰτησαμένῳ» (σ.50), ἀλλὰ στὸ τέλος τὸν παρακαλεῖ: «τοιαῦτα τοῦ λοιποῦ, μηκέτι μοι μηδ' ἀναγγείλαις μηδὲ προβάλοιο» (σ. 53). Γιὰ νὰ γίνει πιὸ ἔντονη ἡ συσχέτιση, ἂς προστεθεῖ ὅτι τὸ δεύτερο τοῦτο γράμμα στρέφεται ἐναντίον τοῦ Ψαλίδα, ὁ ὁποῖος στὴν προηγουμένη περίπτωση εἶχε δημοσιεύσει τὸ γράμμα ποὺ ὁ Βούλγαρης εἶχε στείλει στὸν ἀνώνυμο κληρικὸ τῆς Τεργέστης.

32 'τὸν γράψαντα'. Πάντα πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς στὸ νοῦ του τὴν πρόωρη ἐξαφάνιση ἑνὸς ὀνόματος ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων· ἀλλὰ ὅταν τὸ θέμα ἀξίζει, ὅταν πρόκειται γιὰ συγγραφέα ὁ ὁποῖος εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ ἁπλὸς δέκτης ρευμάτων, τότε χρέος ἔχουμε νὰ ἐξαντλοῦμε τὴν ζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο, τοῦ ὁποίου ἡ ταύτιση μπορεῖ νὰ δώσει τὸν τρόπο νὰ ἀρτιώσουμε τὴν γνωριμία μας μὲ μία γνωστὴ προσωπικότητα.

416 17 'Φιλιππίδης'. Ἂν εἶναι ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης, θὰ εἴχαμε ἐδῶ ἕνα χρήσιμο terminus.

32 'πιθανῶν συντακτῶν'. Δύσκολο ὅμως φαίνεται (χωρὶς τοῦτο νὰ ἀποκλείεται ἐντελῶς) νὰ μὴν πρόκειται εἴτε γιὰ Ἕλληνα εἴτε γιὰ ξένον ἐξελληνισμένο ἀπὸ γλωσσικὴν ἄποψη: φανερὸ εἶναι ὅτι κοινωνικὰ κινεῖται μέσα σὲ κύκλον ἑλληνικὸ μᾶλλον παρὰ μολδαβικό. Ἂν ἕνας Γάλλος ἤξερε μὲ ἀρκετὴν ἄνεση τὰ ἑλληνικά, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ γράψει ἕνα τέτοιο κείμενο, θὰ εἶταν ἐπόμενο ἀπὸ κάπου νὰ τὸν ἐγνωρίζαμε. Στὴν ὀρθὴν ἀποτίμηση τῶν μαθηματικῶν του γνώσεων, οἱ ὁποῖες φαίνονται ἀπὸ κάτι σὰν γριφάριθμο ποὺ βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ σωζομένου κειμένου, μὲ ἐβοήθησαν ἔμμεσα ὁ L. Coutelle, καὶ ἄμεσα ὁ καθηγητὴς Ν. Κρητικός· ἀμφοτέρους εὐχαριστῶ θερμότατα γιὰ τὴν εὐγενική, ὁλοπρόθυμη καὶ ἀποτελεσματικὴ συμπαράστασή τους. Πάντως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐζοῦσαν στὸ Ἰάσιο λόγιοι μὲ ὑψηλὴ μαθηματικὴ κατάρτιση· παράδειγμα, ὁ ἴδιος ὁ Φιλιππίδης, ἀλλὰ καὶ ὁ Μοισιόδακας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Μέ ἀστερίσκο διακρίνονται οἱ λέξεις ὅσες προέρχονται ἀπὸ τὸν «Ἀνώνυμο τοῦ 1789».

*Ἀβραὰμ 421
Ἀβράμιος Ἱεροσολύμων 194, 490
Ἀβραμιώτης Ἰωάννης 481
ἀγαθαγγελισμὸς 404
Ἀγαθάγγελος 309
ἀγάλματα ἀρχαῖα 21
ἀγγεῖα ἀρχαῖα 55
Ἀγγλία 362· Ἀγγλιτέρα 419*
ἀγγλικὴ γλώσσα 284, 286
Ἄγγλος(-οι) 45, 124, 272, 273· ἐγγλέζοι 63, 215, 233
Ἅγιον Ὄρος 61, 142, 149, 163, 170, 365, 420*, 421*· ἁγιορεῖτες 421*· Σχολὴ 148, 309, 320, 416
ἀγράμματοι 41, 182, 287· βλ. καὶ ἀναλφάβητοι· ἡμιαναλφάβητοι· ὀλιγογράμματοι
ἀγωγὴ 6, 15, 16, 17, 21, 72, 95, 227, 228, 229, 230, 249, 254, 318, 319· δημοκρατικὴ 483· πριγκήπων 252
Ἀγώνας 14, 20, 21, 48, 60, 62, 66, 71, 72, 80, 82, 90, 91, 92, 96, 99, 104, 106, 109, 148, 165, 175, 241, 261, 265, 291, 295, 305, 306, 312, 322, 340, 345, 347, 352, 359, 364, 372, 376, 383, 385, 386, 393, 512· βλ. καὶ Ἐπανάσταση τοῦ 1821
ἄδηλοι συγγραφεῖς 42
ἀδιαφορισμὸς θρησκευτικός· βλ. θρησκευτικὸς ἀδιαφορισμὸς
*Ἀθανάσιος ἅγιος 423
Ἀθανάσιος Ἀντιοχείας 130, 476
ἀθεΐα - ἀθεϊσμὸς 19, 153, 156, 231, 238, 279, 306, 363
ἄθεος, ἄθεοι 18, 89, 156, 162, 235, 248, 256
Ἀθηνᾶ 47
«Ἀθηνᾶ» (ἐφ.) 399
«Ἀθηνᾶ» (περ.) [168]
Ἀθήνα 36, 57, 58, 59, 103, 114, 133, 318, 335, 348, 352, 355, 377, 379, 395· βλ. καὶ Ἀκρόπολη
Ἀθηναῖοι 134, 152
ἀθηναϊκὴ δημοκρατία 19
Ἀθήναιος 268
ἀθυροστομία 250
Ἄθως· βλ. Ἅγιον Ὄρος
Αἰγαίου νησιὰ 27· βλ. καὶ Ἀρχιπέλαγος
Αἴγινα· ὀρφανοτροφεῖο 331, 332, 342
Αἴγυπτος 239· ἐκστρατεία Γάλλων στὴν Αἴγυπτο 353, 362
Αἰκατερίνη Β΄ 9, 15, 47, 70, 71, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 172, 230, 247, 479
Αἰλιανὸς 109, 303

αἰσθησιοκρατία 17, 112, 217· γαλλικὴ 13, 101
Αἰσθητικὴ 105, 154, 375
αἰσθητικὴ καλλιέργεια 315
Αἰσχύλος 25, 340
Αἴσωπος 109, 304
*Αἴτνα· βλ. Ἔτνα
Ἀκαδημία 51, 318· Γαλλικὴ 205, 211, 242 (βλ. καὶ Λεξικό)· Πλάτωνος 395· Ποδοροσίου 419*, 423*· Ταλπαλαρίας 418*
«Ἀκολουθία ἑτεροφθάλμου καὶ ἀντιχρίστου Χριστοδούλου τοῦ ἐξ Ἀκαρνανίας» 157, 161,163, 248
Ἀκρόπολη 360, 394
«Ἀκρόπολις» (ἐφ.) 463
Ἀλβανία=Ἤπειρος 133
Ἀλεξανδρίδης Δημήτριος 378, 380
Ἀλέξανδρος Α΄ αὐτοκράτορας Ρωσίας [359]
Ἀλέξανδρος Μέγας 56, 129, 130, 131, 444
Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης 194, 196, [200]
«Ἀλεξίκακον Φάρμακον» 162
«Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν» 253, 254
ἀληθινὴ φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
Ἀλῆ πασᾶς 50, 60
*Ἀλκοράνιον 417
ἀλληλογραφία 73, 226
ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος 65, 111, 337
Ἄλωση· βλ. Κωνσταντινούπολη
ἀμάθεια 145
Ἀμβρόσιος Ἰωάννης 48
Ἀμερικανικὴ Ἐπανάσταση 305
«Ἀμύντας» 137, 252, 478
Ἀμπελάκια 36, 328, 374, 383
Ἀμστερνταμ 29, 107, 108, 131, 311, 313
Ἀναγέννηση 2, 11, 15, 23, 25, 26, 127, 131· βυζαντινὴ 26· ἑλλήνων ιθ΄ αἰ. 23· Παλαιολόγων 25· Τουρκοκρατίας 26
ἀνάγνωση, ἀναγνώσεις 17, 41, 52, 234, 235, 271, 280, 312, 315, 316, 466· δημόσια 132· ἡδονικαὶ 86
ἀναγνωστικὸ κοινὸ 30, 31, 40, 41, 127, 252, 273, 315
ἀνάθεμα 157· βλ. καὶ ἀφορισμὸς
ἀνακαίνιση, ἀνακαινισμὸς 14, 87, 306, 312, 322
*Ἀνακρεὼν 416, 425, 426
ἀναλφάβητοι 464
Ἀνανίας Ἀντιπάριος 194, 195, 200, 500
ἀνασκαφὲς 126, 134
Ἀνατολὴ 68, 89, 107, 108, 214, 265, 269, 308, 309, 317, 328, 383, 396, 499
ἀνατολικὸς κόσμος 83, 269, 270
Ἀνδρίτσαινα 371
ἀνεξιθρησκεία 6, 10, 70, 74, 204, 238, 413, 414, 415, 417*, 466
«Ἄνθη Εὐλαβείας» 281
Ἄνθιμος (διδάσκαλος Γρ. Κωνσταντᾶ) 327, 329, 330
*Ἀνθολόγιον 427
«Ἄνθος ἀρετῆς καὶ γνώσεως» 253
Ἀνθρακίτης Μεθόδιος 308
ἀνθρωπισμός, οὐμανισμὸς 23, 108· βλ. καὶ θρησκευτικὸς οὐμανισμός· νεοουμανισμὸς
ἀνθρωπολατρεία 152
ἀντιγραφὴ 468
ἀντίδραση 153, 156, 163, 165, 260, 362
ἀντιδραστικὰ κείμενα 279
ἀντιδραστικὴ ἰδεολογία· βλ. ἰδεολογία
ἀντιδραστικοὶ 319, 366
ἀντιθρησκευτικὰ ἔργα 249, 279
ἀντικληρικὰ ἔργα 249
ἀντικληρικαλισμός, ἀντικληρικὴ διάθεση 250, 320

ἀντιπαπαρρηγόπουλος 463
ἀντιρρητικὰ θρησκευτικὰ ἔργα 272
ἀντιφιλόσοφος, ἀντιφιλόσοφοι 5, 21, 79, 239, 465
«Ἀντιφώνησις πρὸς τὸν παράλογον ζῆλον τῶν ἀπὸ τῆς Εὐρώπης ἐρχομένων φιλοσόφων» βλ. Πάριος Α.
ἀντιχριστιανικὸ βιβλίο· βλ. βιβλίο
ἀντιχριστιανικὸς 414
ἀντίχριστος 157
Ἀντωνιάδης Ἐμμανουὴλ 397, 399
Ἀντώνιος 200· βλ. Κατήφορος Ἀντώνιος
*Ἀντώνιος ἅγιος 424
Ἀντώνιος σιὸρ 347
ἀνωνυμία 41, 42, 158
Ἀνώνυμος ὁ Ἕλλην 41, 48, 49· βλ. καὶ «Ἑλληνικὴ Νομαρχία»
«Ἀνώνυμος τοῦ 1789» βλ. «Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789»
«Ἀπάντησις ἀνωνύμου πρὸς τοὺς αὐτοῦ ἄφρονας κατηγόρους» βλ. Παμπλέκης Χριστόδουλος
ἀπιστία 237, 238, 279, 338, 387, 501
ἄπιστοι 256
ἀπογονισμὸς 259· ἀπόγονοι 84, 141
Ἀποκάλυψη 72, 98, 178
ἀπολογητικὰ ἔργα 89
«Ἀπολογία Ἱστορικοκριτικὴ» 170
«Ἀπολογία Χριστιανικὴ» [157], [158], [162], 163· βλ. καὶ Χριστιανικὴ Ἀπολογία
*Ἀπόστολος = Πράξεις τῶν Ἀποστόλων 418
*Ἀραβία 422
ἀραβικὴ γλώσσα 180
Ἄργους Συνέλευση 116
Ἀργυρόπουλος Π. 340
Ἀρετζοὺ 333
ἀρετὴ 5, 10, 19, 52, 74, 75, 180, 256, 314, 469· ἀρετὲς 275, 314
ἀριθμητικὴ πρακτικὴ 221
Ἀριστείδης 57, 60
Ἀριστοκλῆς 86
Ἀριστοτέλης 8, 85, 110, 197, 199, 256, 273, 426, 465, 493, 501· συγγράμματα 9· σχολιαστὲς 252, 253
Ἀρριανὸς 110, 304
ἀρχαία γλώσσα· βλ. γλώσσα ἀρχαία
ἀρχαία γλωσσικὴ παράδοση 78
ἀρχαῖα γράμματα 232, 506
ἀρχαῖα κείμενα 340
ἀρχαία κληρονομιὰ 106
ἀρχαῖα ὀνόματα· βλ. ὀνόματα
ἀρχαῖες σπουδὲς 227· βλ. καὶ κλασικὲς σπουδὲς
ἀρχαΐζουσα· βλ. γλώσσα
ἀρχαῖοι 6, 8, 15, 53, 56, 90, 97, 235, 273, 282, 388, 508· βλ. καὶ ἀρχαῖος κόσμος· ἀρχαιότητα· Ἕλληνες· μίμηση· νεωτερικοί· συμποσιακοί· φιλόσοφοι
ἀρχαῖοι Ἕλληνες συγγραφεῖς 111, 125, 226, 232, 256, 335, 336· βλ. καὶ ἐπικοί· συμποσιακοὶ
ἀρχαῖοι φιλόσοφοι· βλ. φιλόσοφοι
ἀρχαῖο μυθιστόρημα· βλ. μυθιστόρημα
ἀρχαιολογία 6
ἀρχαιολογικὲς ἀναζητήσεις 55
Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία 117, 394
ἀρχαιότητα, ἀρχαῖος κόσμος 6, 26, 53, 57, 58, 59, 61, 63, 66, 68, 73, 101, 117, 127, 134, 143, 214, 215, 221, 225, 226, 227, 231, 235, 236, 268, 280, 293, 295, 297, 305, 310, 408, 491· δεσμοὶ 54, 141, 160· μνῆμες 56, 57, 124, 134· στροφὴ πρὸς 26, 226, 255
ἀρχαιότητες [260]· βλ. καὶ ἀγάλματα· ἀνασκαφές· ἐπιγραφές· ἐρείπια· μνημεῖα· νομίσματα· παραχαράκτες· χαμένοι θησαυροί
ἀρχαϊσμὸς 56, 64, 74, 83, 100, 101,

115, 116, 117, 175, 216, 231, 374· γλωσσικὸς 317, 321, 343, 409
ἀρχαϊστὲς 343, 466, 487
ἀρχεῖον=γραφεῖο 160
ἀρχιπέλαγος 146, 447· βλ. καὶ Αἰγαῖο
ἀρχιτεκτονικὴ 56, 57
ἄρχοντες 166, 357· βρωμοάρχοντες Κωνσταντινουπόλεως 49
ἀσέβεια 80, 156, 157, 164, 165, 236, 363· ἀσέβειες 311
Ἀσία 398· ἀσιανὰ ἔθνη 74· ἀσιανοὶ 340, 341
ἀστικὴ τάξη· βλ. τάξεις
ἀστρονομία [76], 259
«Ἀσφαλὴς ὁδηγία εἰς γνῶσιν τῶν ἀνθρώπων» 253
Ἀσώπιος Εἰρηναῖος 118
Ἀσώπιος Κωνσταντῖνος 72, 102, 103, 105, 114, 117, 118, 131, 167, 326, 382, 484
*Ατακτα=Mélanges 492
Ἄτ Μεϊτὰν=Ἱππόδρομος 270
ἀττικισμὸς 83, 260, 267
αὐθεντία 6, 163, 172
Αὐλή· Βιέννης 223· Βουκουρεστίου 223· Γερμανῶν ἡγεμόνων 223
Αὐστρία 161, 224, 257, 288, 383, Ἀούστρια 421*
Αὐστριακοὶ 274
αὐταρχισμὸς 387
αὐτοκέφαλο Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους 382, 403
Αὐτοκρατορία 68· βλ. Βυζάντιο
αὐτόχθονες 401
αὐτοχθονισμὸς 91
ἀφορισμὸς 67· βλ. καὶ ἀνάθεμα· καταδίκη

«Abdahla» 270
Addison 272
Andrieux F.G.J.S. 484
Argens d', μαρκήσιος 492

Βαβαροὶ 388
*βαβὲλ 424
Βαγδάτη· βλ. Παγδὰτ
Βάκων 8, 273
Βαλέτας Σπυρ. 91, 395
Βαλκάνια 149, 219· ἐξελληνισμὸς 466· φυλετικὰ ζητήματα 219
Βάμβας Νεόφυτος 22, 104, 114, 166, 326, 347, 367, 370, 371-374, 377, 381, 382
Βαρδάκας Δημ. 342
Βαρδαλάχος Κωνσταντῖνος 166
βαρβολδικὸν ἐπιχείρημα 511
*βάρουλ=ἐξάδελφος 424
*βαρῶνος τῆς Ἱερᾶς πούλλας· βλ. Πάρων
*Βασίλας Κορνέλιος 423· βλ. καὶ Κορνέλιος
βασιλέας - φιλόσοφος 498
Βασιλειάδης Σπυρίδων 118, 408
Βασίλειος Α΄ 237
Βασίλειος ὁ Μέγας 204, 236
Βασιλείου Ἀλέξανδρος 28, 101, 102, 103, 104, 320, 326, 336, 350, 357, 378, 508, 510, 511, 515
Βασιλεύουσα· βλ. Κωνσταντινούπολη
«Βασιλικὴ Παιδεία» 237
Βαστίλλη 164, 165
βατταρισμὸς γραϊδίων 182
Βατάτσης Βασίλειος 37
Βεκκαρίας 109, 166, 303, 356
Βελαρᾶς Νικόλαος 184, 194, 195, 196, 217, 489
Βελεστινλῆς Ρήγας 6, 11, 18, 33, 39, 40, [42], [44], 50, 66, 67, 70, 76, 77, 86, 95, 97, 108, 131, [142],[153], 163, 167, 177, 180, 181, 185, 243, 250, [251], 257, 258, 259, 305, 312, 316, 317, 327, 336, 349, 362, 364, 403, 486, 490, 495, 501, 513

Βελζεβούτ 421, 424, 425
Βελιγράδι 107, 333
Βελισάριος 85, 219
Βενετία 27, 29, 36, 53, 81, 108, 131, 149, 161, 167, 281, 329, 481, 485, 499
Βενετοί 36
Βενιαμίν Λέσβιος· βλ. Λέσβιος Βενιαμίν
Βενιέρης Δημήτριος 416· βλ. καὶ Ποστελνικοβενιεροδημητράκιος
Βεντότης Γ. 32
Βερανζέρος 405
Βερναρδάκης Ἀθαν. 518
Βερναρδάκης Δημ. 475, 496
Βέροια 36
Βερσαλλίες 223
Βηλαρᾶς Ἰωάννης 64, 321
βιβλίο, βιβλία 10, 14, 28 29, 30, 31, 32, 33, 34, 40, 52, 53, 90, 225, 234, 249, 250, 261, 311, 318, 323, 324, 325, 330, 339, 386, 464· ἄθεο 142· ἀντίτυπα, βλ. τραβήγματα· ἀντιχριστιανικὸ 415· ἀπαγορευμένα 261 (βλ. καὶ Index)· ἀρχαῖα· βλ. ἑλληνικά· ἄχρηστον 135· γαλλικὰ 8, 51, 266· γραμματικὰ 30, 122· διάδοση 464· διάφορα 30· διὰ τὴν τζέπην 52· διδασκαλικὰ 208, 209· διεφθαρμένα 52· ἐκπαιδευτικὰ 261, 315· ἔλεγχος, βλέπε λογοκρισία· ἑλληνικὰ (=ἀρχαῖα) 95, 125, 235, 255· ἐμπόριο 464, 509 (βλ. καὶ γυρολόγοι· πλανεμπορία)· θρησκευτικὰ 30, 122· ἱστορικὰ 139· κατὰ τῆς θρησκείας 142· μικρὰ 250· μυθολογικὸν 135· νεωτερικὰ 14· ξένα 139, 140· παραγωγὴ 132, 464· ρωμαιοκαθολικὰ 173· στατιστικὴ 30, 122, 130· τουρκικὰ 17· φιλοσοφικὰ 52, 311· φράγκικα 17, 205· βλ. καὶ ἀνάγνωση· ἐκδόσεις· συνδρομητές· τραβήγματα· σχολικὰ ἐγχειρίδια
βιβλιογραφία 18, 206· Καταρτζῆ 66, 198, 208, 232, 233, 237
βιβλιοθηκάριοι 166
βιβλιοθῆκες 13, 53, 139, 140, 225, 330, 333· Βασιλικὴ (Παρισιοῦ) 269, 270, 276· Βοδλεϊανὴ 174· ἰδιωτικὲς 165· Καταρτζῆ 197, 198· Μαυροκορδάτων 266, 269, 274
βιβλιολογία 198
«Βιβλίον καλούμενον ἔλεγχος κατὰ ἀθέων καὶ δυσσεβῶν» 248
Βιέννη 29, 36, 44, 62, 67, 103, 108, 161, 223, 245, 257, 276, 292, 293, 297, 328, 329, 330, 342, 378, 380, 381, 383, 384, 414, 481, 498
Βιθυνία 333
Βίκος· βλ. Vico
βιοτεχνία 224
βιοτικὴ 240
Βλαχία 7, 9, 32, 96, 168, 180, 182, 189, 193, 205, 223, 224, 249, 274, 275, 346, 349, 485· βλ. καὶ Βουκουρέστι
Βλάχοι 32, 218, 219, 498
Βλεμμίδης Νικ. 237
βογιάροι 32, 249· βλ. καὶ πογιάρηδες
Βογορίδης Ἀθ. 360
Βοκκάκιος 70, 268, 269, 504
βοκοβαλικὰ ἄσματα 63, 471
βολταιρικὲς ἰδέες 165
βολταιρικὸ δηλητήριο 157
βολταιρισμὸς 148, 169
βολταιρολάτρης 162
Βολταίρος 10, 13, 15, 43, 44, 53, 69, 70, 71, 89, 90, 94, 137, 139, 140, 142, 143, 145-175, 199, 213, 235, 236, 237, 238, 248, 249, 250, 256, 257, 261, 272, 1308!, 312, 395, 416, 467, 474, 478-486, 490, 492, 498, 501, 502,

503, 505, 511· Βολταῖρ 153, 236· Βολταίροι 156· Βολτάριος 150, 425*· Βολτὲρ 173· Βουλταὶρ 162· Οὐολταίρος 161·
βολταιρόφρων 162
βολταιροφωτισμένος 162
βολταιροψαλιδίτης 162
Βοναπάρτης 57, 58, 132, [133], 161· βοναπαρτισμὸς 338· βλ. καὶ Ναπολέων
Βόσπορος 395
Βούδα 288· βλ. καὶ Βουδαπέστη· Πέστη
Βουδαπέστη 36· βλ. καὶ Βούδα· Πέστη
Βουκουρέστι 29, 51, 55, 72, 95, 101, 137, 165, 167, 174, 177, 181, 182, 183, 186, 188, 191, 223, 234, 235, 278, 286, 318, 327, 329, 342, 343, 346, 349, 350, 369, 370, 378, 482, 483· βλ. καὶ Βλαχία
Βούλγαρης Εὐγένιος 10, 15, 16, 17, 20, 35, 44, 47, 61, 69, [70], 84, 94, 137, 142, 143, 147, 148, 149, 150, 155, 159, 162, 163, 170, 192, 194, 195, 196, 204, 215, 221, 222, 248, 308, 309, 375, 414, 415, 416, 465, 466, 467, [478], 479. 482, 487, 503
Βούλγαροι (βουργάροι) 219
Βουλγαροκτόνος 85
Βουρβόνοι 352
Βράιλας Ἀρμένης, Πέτρος 298, 513
Βροῦτος = Προῦθος 344
Βυζαντινοὶ 252, 399
Βυζάντιο (καὶ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, ἐποχή, χρόνοι) 3, 25, 54, 82, 85, 117, 124, 143, 157, 222, 223, 237, 260, 295, 394, 395, 396, 397, 398, 400, 401, 404, 408, 409, 410· ἱστορία 394, 400, 401, 402· κληρονομιὰ 143· κοινωνία 400· παράδοση 394· τέχνη 399· φιλολογία 399
Βυζάντιος Ἀντ. 252, 253, 504
Βυζάντιος Σκαρλάτος 401
«Βυζαντὶς» 56, 396, 397, 402

Bast Fr. 354
Bayle 25, 230, 272
Berkeley 272
Bïgnon abbé 270, 506
Boileau 27
Boivin J. 267, 506
Boscamp Κάρολος 197, 491
Buchon Al. 403
Buffon 308

Γαζῆς Ἄνθιμος 28, 29, 67, 74, 76, 102, 190, 277, 291, 326, 329, 330, 331, 377-379, 380, 466, 489
Γαζῆς Θεόδωρος 195, [200]
Γαλατᾶς 270
γαλήνη (ὄρος) 254
Γαληνὸς 109
Γαλλία, 10, 12, 13, 19, 40, 56, 57, 70, 79, 98, 108, 110, 111, 139, 151, 157, 161, 222, 248, 249, 258, 260, 270, 284-286, 320, 321, 352, 353, 355, 359, 499
γαλλικὰ βιβλία· βλ. βιβλία
γαλλικὰ περιοδικά· βλ. περιοδικὰ
γαλλικὰ ρομάντζα· βλ. ρομάντζα
γαλλικὲς ἐπιδράσεις 265
γαλλικὲς ἰδέες 51, 286
γαλλικὴ γλώσσα 50, 51, 73, 139, 170, 180, 191, 222, 223, 265, 266, 276, 285, 286, 287, 289· καθηγητὲς 286· οἰκοδιδάσκαλοι 7, 51, 483
Γαλλικὴ Ἐπανάσταση 1, 6, 11, 15, 18, 21, 40, 47, 49, 50, 53, 56, 58, 61, 70, 79, 97, 101, 108,

110, 116, 155, 156, [161], 242, 258, 260, 286, 305, 309, 310, 321, 335, 338, [343], [344], 362, 483, 509
γαλλικὴ παιδεία 13, 56, 269, 285
γαλλικὴ παλινόρθωση 358
γαλλικὴ ποίηση 375
γαλλικὴ πολιτικὴ 50, 51
γαλλικὸς Διαφωτισμός· βλ. Διαφωτισμὸς
γαλλικὸς ἐπαναστατικὸς ἐπεκτατισμὸς 50
γαλλικὸ κοινὸ 284
γαλλικὸς φιλελευθερισμὸς 336
γαλλογνωσία 265, 266
Γάλλοι 13, 19, 21, 45, 51, 57, 58, 79, 145, 272, 273, 323, 326, 336, 344, 354, 359, 362, 364, 511· στὰ Ἑπτάνησα 52, 53, 132· καθηγητὲς 286· καινότροποι 52· βλ. καὶ οἰκοδιδάσκαλοι· φραντσέζοι
γαλλοφιλία 363, 364
γάμος 39, 86
Γασπαραῖοι 348
Γεδεὼν Μανουὴλ 44, 365, 488, 499, 503
Γεμιστὸς Γεώργιος 82, 124
γενεά, γενεές· λογοτεχνικὲς 246· τοῦ 1800: 246, 260, 511· τοῦ 1880: 22, 246, 409· τοῦ 1930: 246
Γενεύη 230
γενικὴ (πτώση) 203
Γεννάδιος Γεώργιος 360
γένος 13, 17, 19, 21, 32, 51, 60, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 97, 124, 126, 214, 218, 234, 497· βλ. καὶ ἔθνος
Γεράσιμος [Βυζάντιος] 210
Γερμανία 98, 149, [223], 284· αὐλὲς Γερμανῶν ἡγεμόνων 223
γερμανικὴ γλώσσα 73, 284, 285, 286, 287, 288, 289· Ἀλφαβητάριο 287· Γραμματικὴ 287, 288· Λεξικὸ 287
γερμανικὴ παιδεία 285, 289, 290· σκέψη 291, 511· φιλοσοφία 511
γερμανικὸς ἰδανισμὸς 13
γερμανισμὸς 296
γερμανόγλωσσες χῶρες 288
γερμανόγλωσση παραγωγὴ 288
γερμανόγλωσσο περιβάλλον 161
Γερμανοὶ 272, 511
γεροντισμός, γεροντοκρατία 315
Γεωγραφία 69, 76, 78, 312
*Γεωργάκης τοῦ γραμματικοῦ 426
Γεωργιάδης Ἀναστ. (Λευκίας) 37, 102, 114, 384, 463
Γιάννινα· βλ. Ἰωάννινα
Γιαννόπουλος Ἀγησίλαος Ἠπειρώτης 118
Γιαννούλης Εὐγένιος· βλ. Εὐγένιος Αἰτωλὸς
γιββωνισμὸς 395
Γίββων 395, 402, [409]
γιορτές· βλ. εἰδωλολατρικὲς
*Γκαουρένι=τρύπα, ἀσήμαντος οἰκισμὸς 419
*Γκενεράλης=στρατηγὸς 428
γκένιο τῆς γλώσσας = génie de la langue 228, 499, 500
*Γκίκας ἅγιος 420
Γκολντόνι· βλ. Goldoni
Γκύλφορδ 381
γλώσσα αἱρετὴ 177, 187, 463· ἁπλῆ 133· ἀρχαία 16, 17, 54, 64, 83, 111, 112, 113, 115, 123, 124, 133, 144, 160, 186, 195, 214, 215, 216, 217, 227, 228, 231, 260, 261, 265, 267, 275, 280, 281, 317, 318, 328, 344, 345, 387, 466, 489· ἀρχαΐζουσα 117· δημοτικὴ 63, 95, 112, 117, 177, 181, 182, 212, 217, 410· διεθνικὴ 65, 96· ἑλληνική, βλ. ἀρχαία· τῶν 'εὐγενῶν' 348· καθαρεύουσα 117, 177, 226· κοινὴ 17, 466·

λαϊκὴ 112, 201, 312· λαλουμένη 3, 63, 199, 466, 488· λογία 249· μακαρονικὴ 228· νεοελληνικὴ 160, 219, 344, 355· φαναριώτικη 458· φυσικὴ 63, 177, 181, 212, 459, 495· βλ. καὶ δημοτικισμός· ὕφος· χυδαϊκὴ διάλεκτος· χυδαϊσμὸς
γλώσσας διαφθορὰ 317· διόρθωση 112
γλῶσσες δυτικὲς 68, 139, 310· ἐθνικὲς 16, 215, 310, 317· ζωντανὲς 6· βλ. καὶ ξένες γλῶσσες· γλωσσομάθεια
γλωσσικὴ κατάσταση (1845) 374
γλωσσικὸ πρόβλημα 16, 63, 64, 65, 66, 112, 113, 115, 116, 316, 317, 318, 321
γλωσσικὸς ἀγώνας 320
γλωσσομάθεια 27, 68, 69, 70, 226, 286· βλ. καὶ ξένες γλῶσσες
*γονορέα=ἀφροδίσιο νόσημα 419
γονυκλισίαι 403
Γόρδιος Ἀναστάσιος 308
Γοτίγγη 292, 294, 378, 381
Γουζέλης Δημ. 166, 483, 484
*Γραικία 426
γραικοβαρβαρικὰ λεξείδια 21
Γραικογάλλοι 57
Γραικὸς (μυθ.) 84
Γραικός, Γραικοὶ 3, 57, 82, 84, 85, 86, 271, 305, 508
γραμματικὰ μαθήματα 195, 367
Γραμματικὴ (-ὲς) 54, 55, 84, 95, 101, 111, 123, 126, 136, 184, 195, 225, 234, 260, 500· ἀρχαίας ἑλληνικῆς 184, 210, 226, 232, 234, 254· γερμανικὴ 287, 288· νεοελληνικὴ 17, 112· ξένων γλωσσῶν 39· βλ. καὶ γενικὴ· ἐκθλίψεις· πάθος· συνιζήσεις
γραμματικοὶ 55, 99, 124, 135, 199, 232, 255
γραμματικὸς (γραμματέας) 140, 222
Γραφὴ 98
Γρηγοριάδης, Δ. Φιλιππίσκος 175
Γρηγόριος Ε′ 60, 67, [82], 97, [142], 163, 235, 326, 345, 359, 361-368, 376, [381], 435
Γρηγόριος Θεολόγος 476
*Γρηγόριος πάρων τῆς Ἱερᾶς πούλλας 420, 423
Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς 90, 235, 236
γυναῖκες 140, 472· ἐνδυμασία 56, 57· κοινὸ 472· ποίηση 472
*γυπτῶν=γύφτων, τσιγκάνων 419
γυρολόγοι 130· βλ. καὶ πλανοπῶλες

Cara J.-L. 173
Chateaubriand 449
Chenier Madame 61
Choiseul-Gouffier 47, 70, 145, 146, 147
civilisation 74, 434· βλ. καὶ πολιτισμὸς
Clémence J.-G. 158, 159
*Clemento santo 422
Collège (ἄρθρο στὴν Encyclopédie) 230
Condillac 13, 144, 217, 308, 328, 345
Condorcet 151

*Δαδαλούτζης= μωρουδάκι 424
Δακία 221
Δαμασκηνὸς 198
Δανιὴλ 200, 361· βλ. Κεραμεὺς Δανιὴλ
*Δανιηλιερομοναχοθαυμαστάνθρωπος (πιθανότατα νοεῖται ὁ Δανιὴλ Φιλιππίδης) 416, 425
Δαπόντες Καισάριος 58, 235, 256, 309, 313, 433
Δάρβαρης Γεώργιος Πεντάδης 396
Δάρβαρης Δημήτριος 169, 287, 288
δάσκαλοι· βλ. διδάσκαλοι

Δε Βιάζης Σπυρ. 13
«Δειπνοσοφισταί» 268
δεισιδαιμονία 19, 49, 111, 113, 236, 237, 238, 259, 271, 279, 338, 351, 387, 501· δεισιδαίμονα φρονήματα 167
δεισιδαίμων, δεισιδαίμονες 18, 213, 216
Δενδρινὸς Ἱερόθεος 107, 231, [306], 309, 334, 361
δένδρο τῆς Ἐλευθερίας 53, 258
Δέσποινα φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
Δευκαλίων 84
δημαγωγὸς 51
δημεγερσία 79
Δημητριεῖς· βλ. Κωνσταντᾶς Γρηγ.. Φιλιππίδης Δανιὴλ
Δημήτριος μέγας Κλουτζιάρης· μέγας Λογοθέτης· βλ. Καταρτζῆς Δ.
Δημητσάνα 361
δημοκόποι 19, 82
Δημοκρατία 51
δημοκρατικὲς ἐκδηλώσεις (Γαλλία) 260
δημοκρατικὴ ἀγωγὴ· βλ. ἀγωγὴ
Δημοκριθηράκλειτος 98, 482
Δημοσθένης 90, 235, 396, 508
δημοτικὸ τραγούδι 61, 62, 63, 160, 294, [296], 297, 402, 512· βλ. καὶ βοκοβάλεια· μπουκοβάλεια· κλέφτικα
δημοτικὴ γλώσσα· βλ. γλώσσα
δημοτικισμὸς 117, 227, 310, 321, 346
δίαιτα 34, 271
διακόσμηση 36, 56
διάλογοι 10, 38, 39, 252, 324
διανοούμενοι 260, 467· βλ. καὶ λόγιοι
διαφθορὰ 52
διαφωτισμένος δεσποτισμὸς 9, 14, 87, 95, 143, 153, 193, 206, 222, 223, 232, 247, 249, 257, 279, 280, 312, 498
Διαφωτισμὸς πολ.· προδιαφωτισμὸς 27
διδακτικὰ ἐγχειρίδια 20, 29, 252, 324
διδακτικὲς μέθοδοι - συστήματα 20, 228, 323
διδακτικὸ προσωπικὸ 324· σύνθεση 154· κληρικοὶ 247
διδακτισμὸς 200
διδασκαλία 229· σχολαστικὴ 368
διδάσκαλοι 20, 58, 69, 225, 230, 232, 288, 316, 324· ξένων γλωσσῶν 140· βλ. καὶ οἰκοδιδάσκαλοι· ρητοροδιδάσκαλοι
Διδάσκαλος τοῦ Γένους 81, 82
«Διεγερτικὸν τῶν Βασιλέων» 146
διεθνικὴ γλώσσα· βλ. γλώσσα
Διευθυντήριο 50
διήγημα 70
Δικαῖος Γρηγόριος (Παπαφλέσας) 360
δικαιοσύνη 338
Διομήδης 59
Διομήδης Κυριακὸς Ἀναστ. 463
Διονύσιος [Θρᾴξ] 200
διχόνοια 86, 358
Δίων Χρυσόστομος 237, 304
δοκησίσοφοι 248
δοκίμιο 462
*δομνίτζα = κόρη τοῦ ἄρχοντα 423
«Δὸν Κιχώτης» 69
Δούγκας Στέφανος 98, 289
Δούκας Νεόφυτος 17, 21, 29, 35, 63, 64, 79, 100, 101, 103, 104, 114, 115, 136, 182, 183, 184, 185, 186, 187, [216], 217, 226, 241, 242, 245, 261, 278, 303, 304, 319, 321, 325, 326, 328, 331, 332, 342-348, 358, 382, 384, 466, 468, 471, 487, 493, 494, 502, 508, 510, 514
Δούναβης 349
*δούπνιτζα=δομνίτσα 422
Δραγούμης Ν. 512

Δύση καὶ Δυτικὴ Εὐρώπη, δυτικὸς κόσμος, 20, 32, 34, 51, 63, 68, 69, 70, 73, 85, 95, 96, 98, 146, 154, 160, 167, 191, 214, 215, 223, 231, 232, 233, 239, 261, 269, 272, 273, 282, 284, 295, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 317, 323, 328, 377, 383, 396, 397, 398, 400, 403, 410, 492
δυσσεβεῖς 248
δυτικὰ ἤθη· βλ. ἤθη
δυτικὲς γλῶσσες· βλ. γλῶσσες
δυτικὴ παιδεία· βλ. παιδεία
Δυτικοί 401
δυτικὸς πολιτισμὸς 63, 265
δυτικοφροσύνη 107
Δωρόθεος Λέσβιος 8, 195, 465

D' Alembert 121, 125, 127, 198, 190, [200], 209, 230, 308, 492
Daubenton 195
«De civilitate morum puerilium» 252, 253
Defoe D. 272
Della Casa Giovanni 252
Desfontaines P. abbé 266
«Diable Boiteux»· βλ. «Le Diable Boiteux»
Diderot 139, 140, 178, 198, 209, 236, 259, 308, 490, 495, 496· βλ. καὶ «Ἐγκυκλοπαιδεία»

Ἐγγλέζοι· βλ. Ἄγγλοι
Ἐγκυκλοπαιδεία Γαλλικὴ 11, 13, 18, 139, 140, 143, 153, 198, 199, 200, 209, 230, 236, 237, 238, 249, 259, 277, 312, 351, 490, 495
Ἐγκυκλοπαιδικοί = Ἐγκυκλοπαιδιστὲς 13
ἐγκυκλοπαιδισμὸς 95, 236
ἐγχειρίδια καλῆς συμπεριφορᾶς· βλ. Χρηστοήθεια
ἐγχειρίδια σχολικά· βλ. σχολικὰ ἐγχειρίδια
ἔθιμα 21, 61
ἐθιμοφροσύνη 33, 96, 113, 193, 284· ἐθνικὴ 407
ἐθνικὲς γλῶσσες· βλ. γλῶσσες
ἐθνικὴ ἐθιμοφροσύνη· βλ. ἐθιμοφροσύνη
ἐθνικὴ εὐαισθησία· βλ. εὐαισθησία
ἐθνικὴ συνείδηση· βλ. συνείδηση
ἐθνικισμὸς ἑλληνικὸς 296
ἔθνος, ἐθνότητα 18, 80, 82, 84, 86, 113, 124, 143, 218, 237, 295, 388, 397, 398, 406, 407, 473, 494, 497
Ἐθνοσυνελεύσεις (Ἄργους) 116· (1844) 403· (1864) 399
ἐθνότητα· βλ. ἔθνος
εἰδωλοθρησκεία 84
εἰδωλολατρεία 54, 85, 90· εἰδωλολατρικὲς γιορτὲς 344· εἰδωλολατρικὰ στοιχεῖα 231· εἰδωλολατρικὴ ἐποχὴ 256
εἰδωλολάτρες 82, 85, 427*
Εἰκοσιένα· βλ. Ἐπανάσταση 1821 καὶ Ἀγώνας
ἐκδόσεις 28, 29, 30, 31, 32, 33, 55, 56, 57, 232, 247, 277, 278, 304, 306, 343, 464· θρησκευτικὲς 135· πρακτικὲς 38· 18ου αἰώνα 54· βλ. καὶ βιβλίο
ἐκδότης 315, 318
ἐκδοτικὴ ζωὴ - κίνηση 122, 123, 127, 262, 277, 278
*ἐκευδεδένισαν 423
ἐκθλίψεις 494
Ἐκκλησία (Ἀνατολική, Κωνσταντινούπολης, Ὀρθόδοξη) 20, 26, 31, 43, 44, 54, 68, 71, 77, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 97, 98, 99.

101, 147, 154, 155, 156, 157, 163, 164, 165, 167 171, 173, 174, 182, 227, 231, 232, 233, 235, 239, 247, 248, 249, 250, 255, 273, 280, 290, 306, 313, 314, 318, 319, 321, 330, 344, 351, 352, 362, 363, 365, 374, 506· βλ. καὶ Αὐτοκέφαλο· Καθολικὴ Ἐκκλησία· Κωνσταντινούπολη· μυστήρια· Πατέρες· Πατριαρχεῖο
Ἐκκλησιαστικὸ Δίκαιο 399
ἐκκλησίες 288· βλ. καὶ φιλόσοφοι ἀρχαῖοι
ἐκλαΐκευση 249
ἐκλαογράφηση (folklorisation) 129
ἐκπαίδευση 72, 111, 215, 249, 254, 260· ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα 315
ἐκπαιδευτικὲς μέθοδοι· βλ. διδακτικὲς μέθοδοι
Ἐλβέτιος 151
ἐλευθερία 11, 281, 282, 311, 312, 313· βλ. καὶ δένδρο τῆς Ἐλευθερίας
ἐλευθερία τοῦ τύπου, ἐλευθεροτυπία 345, 381
ἐλευθεροφροσύνη 6, 10, 17, 153, 250, 279· δυτικὴ 14
Ἑλλάδα 50, 79, 83, 96, 110, 113, 139, 141, 144, 145, 147, 148, 149, 151, 165, 171, 284, 285, 305, 306, 312, 320, 333, 338, 339, 343, 344, 350, 355, 357, 374, 377, 379, 381, 384, 388, 395, 396, 403, 404, 408· ἀρχαία 57, 133, 214, 227, 239, 259, 343, 344, 408· εἰκονογραφία 47· προσωποποίηση 46, 47, 48
Ἑλλαδίτης 401
Ἕλλην = ἀρχαῖος, εἰδωλολάτρης 2, 3, 84, 86
Ἕλληνες 3, 4, 13, 57, 59, 63, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 127, 128, 130, 133, 140, 141, 143, 147, 152, 164, 167, 214, 215, 219, 233, 239, 256, 271, 277, 285, 291, 311, 317, 328, 336, 344, 397, 401, 497, 508· βλ. καὶ Γραικοί· Ρωμιοὶ
ἑλληνικὴ γλώσσα· βλ. γλώσσα
Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση· βλ. Ἐπανάσταση τοῦ 1821
ἑλληνικὴ ἱστορία· μεσαιωνικὴ 296· μέση 400, 401
«Ἑλληνικὴ Νομαρχία» 12, 41, 48, 49; 328
ἑλληνικὸ ἔθνος· βλ. ἔθνος
ἑλληνικὸς = ἀρχαῖος ἑλληνικὸς 2, 3, 462
«Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» 378
Ἑλληνισμὸς 83, 217, 295, 397, 398· ἀρχαῖος 2, 19· κλασικὸς 118· νέος 17, 19, 83, 85, 218, 239, 393 συνέχεια 19, 61· ὑπόδουλος 306, 307· βλ. καὶ γλώσσα· ἔθνος
Ἑλληνογαλλικὸ Λύκειο (Παρίσι) 372
Ἑλληνόγλωσσο Ξενοδοχεῖο 65, 102, 369
ἑλληνοχριστιανικὸς 399, 400, 404, 500· πολιτισμὸς 235
*ἑλλήσιοι κάμποι = Ἠλύσια πεδία 416, 419
Ἐμπειρίκος 59
ἐμπορικὴ τάξη· βλ. τάξεις
ἐμπόριο 67, 104, 137, 224· ἐμπορικοὶ ὅροι 73· ἐμπορικοὶ πράκτορες 140· βλ. καὶ καραβάνια
ἔμποροι 7, 12, 14, 27, 28, 30, 33, 34, 39, 45, 46, 65, 87, 114, 226, 261, 292, 312, 316· μεγαλέμποροι 42· βλ. καὶ πραγματευτάδες· τάξεις
ἐνδυμασία, ἱματισμός, περιβολὴ 34, 35, 253, 271, 314, 396
Ἐνετικὴ Δημοκρατία· βλ. Βενετία
Ἐξηνταβελώνης 375

'Επανάσταση· βλ. 'Αμερικανική· Γαλλική
'Επανάσταση τοῦ 1821 14, 21, 22, 23, 41, 59, 92, 246, 261, 339, 341, 358, 359, 362, 363, 385, 386, 397, 402, 403· βλ. καὶ 'Αγώνας
ἐπαναστατικὸ ἡμερολόγιο 57
"Επαρχος 'Αντώνιος 4, 83, 124, 432
ἐπιγραφὲς ἀρχαῖες 21, 55, 125, 126
ἐπιγραφολόγοι 126, 444
ἐπιδράσεις 24, 25, 138, 154, 308· βλ. καὶ ἰταλικὲς ἐπιδράσεις
ἐπικὰ τραγούδια 268
ἐπικοὶ συγγραφεῖς 199
ἔπιπλα - ἐπίπλωση 34, 224
ἐπίσκοποι 247
ἐπιστήμη, ἐπιστῆμες 15, 17, 51, 240, 273, 465· θετικὲς 69
ἐπιστολάρια 10, 38, 166
«'Επιστολάριον» (1816) 69
«'Επιστολὴ πρὸς τὴν αὐτοκρατόρισσαν τῶν Ρώσσων» 146
'Επτάνησα, 'Ιόνια νησιὰ 13, 22, 27, 51, 52, 53, 65, 149, 165, 258, 272, 318, 362, 372, 416, 478· Γάλλοι στὰ 'Επτάνησα 52, 53, 133· Σύλλογος 'Ιακωβίνων 53
ἑπτανησιακὴ παιδεία· βλ. παιδεία
'Επτανήσιοι 91, 92, 109, 467
«'Ερανιστὴς» (περ.) (1840/1843) 297
'Ερασμος 253
'Ερδερος· βλ. Herder
ἱρεῖπια ἀρχαία 56, 125, 134, 260
Ερμαννούπολη, 'Ερμανστάτη· βλ. Χερμανστὰτ
«'Ερμῆς ὁ Λόγιος» 20, 35, 36, 62, 63, 67, [68], 82, 102, 103, 104, 166, 167, 291, 293, 294, 358, 363, 367, 378, 379, 380, 381, 466, 511, 512
Ερμούπολη 114, 379
ἔρωτας 40, 271·
ἐρωτικὰ ἀφηγήματα, δυτικὰ 268
«"Ερωτος 'Αποτελέσματα» 39, [40], 42, 44
'Εταιρία τοῦ ἀμοιβαίου θαυμασμοῦ 486
'Εταιρία τῶν 'Ανθρωποτηρητῶν 320
ἑτεροδοξία 231
ἑτερόχθονες 401
"Ετνα=Αἴτνα 422
Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης 375
Εὐαγγέλιο 79, 152
εὐαισθησία ἐθνικὴ 128
Εὐγένιος 222· βλ. Βούλγαρης Εὐγ.
Εὐγένιος Αἰτωλὸς 7
εὐδαιμονία 10, 75, 80, 254, 314
Εὐριπίδης 511
εὐρωπαϊκὰ ἔθνη 74
εὐρωπαϊκὴ μέθοδος 20
εὐρωπαϊκὴ σκέψη 291
Εὐρωπαῖοι 51, 152
Εὐρώπη 13, 19, 36, 37, 63, 84, 107, 145, 160, 164, 167, 209, 214, 215, 233, 265, 267, 272, 284, 292, 311, 312, 320, 323, 328, 353, 356, 368, 377, 380, 497· ἐξευρωπαϊσμὸς 140· βλ. καὶ φωτισμένη Εὐρώπη
Εὐτρόπιος 304
εὐταξία ἐθνῶν 79
εὐτυχία 5· 'εὐτυχῶς' 253
'Εφεκτικοὶ 221
ἐφημερίδα 316
«'Εφημερὶς» Πουλίων 39, 67, 386

Encyclopédie· βλ. 'Εγκυκλοπαιδεία Γαλλικὴ
«Encyclopédie Méthodique» 140, 198, 258, 495, 496
Fallmerayer 388
Fénelon [137], 251, 266, 272, 309, 375
Fichte 510

folklorisation· βλ. ἐκλαογράφηση
Fontenelle 32, 77, 259, 272, 350, 351, [355], 494
Formey 492, 495
Fourcroy 47
Fourmont 126
Frateli =τέκτονες 485
Fyffe C. A. 12

«Galateo» 252
Gassendi 25, 507
génie de la langue 467· βλ. καὶ γκένιο
Gentili 57, 132
Gibson W. 174, 486
Goethe 297
Goldoni 169, 252
Guizot 403
Guys 61

Z. 293
*ζάβαλης=καϋμένος 423
Ζαβίρας Γεώργιος 28, 29, 327
Ζαγορὰ 40, 327
Ζάκυνθος 131, 451
Ζαλίκογλου Γρηγόριος 102, 326, 368, 369
Ζαμπέλιος Ἰωάννης [167], 484
Ζαμπέλιος Σπ. 218, 399, 402, 404
«Ζεὺς Πανελλήνιος» (περ.) 370
«Ζηνοβία» 137, 252
Ζήνων 256
Ζορζέλας Σπυρίδων 480
*ζουπούνε Δράτζοι = οἱ κύριοι δράκοι 421, 426
ζωγραφικὴ 36· θρησκευτική, βλ. φιλόσοφοι ἀρχαῖοι
Ζωσιμάδες 323
Ζώσιμος 473

«Ἡ ἀθλιότης τῶν δοκησισόφων» [156], 163, 248
ἡγεμονίες (παραδουνάβιες, παρίστριες) 7, 27, 30, 50, 218, 233, 252, 266, 274, 286, 349, 353, 369, 380, 395, 488, 489· ρωσικὸς στρατὸς κατοχῆς 50, 233
ἡγεμονικὰ ἐγχειρίδια· καθρέπτες· βλ. Καθρέπτες
ἡγεσία, ἡγετικὲς τάξεις· βλ. πολιτικὴ ἡγεσία· τάξεις
ἦθη 51, 52, 61, 241, 249· δυτικὰ 435· ἔκλυση ἠθῶν 50
ἠθικὴ 75, 76, 146, 154, 314, 315· βλ. καὶ vertu
ἠθολόγοι 51, 87, 250
Ἠλιάδης Μανασῆς 47, 194, 195
Ἠλιόδωρος 109, 280, 303, 320, 326, 508
ἡμερολόγιο· βλ. ἐπαναστατικὸ ἡμερολόγιο
ἡμιαναλφάβητοι 464
Ἤπειρος 342
Ἡράκλειο Καμπανίας 305
ἡρωολατρεία 264
Ἡσίοδος 383
Ἡσυχασμὸς 97

Hauterive d' 353, 354, 482
Haxthausen 62, 294, 512
Herder 60, 61, 62, 63, 134, 283, 284, 285, 289 - 299, 508 - 513
Hill 518
Hobbes 8, 15, 273
Hobhouse 351
Holbach d' 89, 474, 504

Θαλῆς Μιλήσιος 271
θέατρο 20, 71, 72, 167, 168, 251, 252
θεματογραφία 198, 490
Θεμίστιος 237
Θεμιστοκλῆς 59, 60, 85, 219
Θεοδόσιος 85, 219
Θεόδωρος 200· βλ. Γαζῆς Θεόδωρος
θεοὶ ἀρχαῖοι 53
θεολογικὰ δημοσιεύματα 146

Θεὸς 52, 59, 180
Θεοσέβεια 403
Θεοτόκηδες 159
Θεοτόκης Νικηφόρος 77, 89, 94, [158], 159, 160, 161, 195, 222, 235, 309
Θεόφραστος 109, 336
Θεοφύλακτος Βουλγαρίας 237, 238
Θερειανὸς Διον. 118
Θεσσαλία 21, 27, 330, 378, 379
Θεσσαλονίκη 368
Θετικὲς ἐπιστῆμες· βλ. ἐπιστῆμες
Θεωρία τῶν παθῶν 230, 499· βλ. καὶ πάθη
Θησαυροὶ ἀρχαῖοι 134, 445· βλ. καὶ ἀρχαιότητες
Θουκυδίδης 90, 183, 186, 235, 477, 508
Θούριοι·370
Θρασύβουλος 5
Θρησκεία 43, 79, 116, 152, 153, 155, 164, 226, 248, 254, 338, 404
Θρησκευτικὰ βιβλία· βλ. βιβλία
Θρησκευτικὰ διδάγματα 279
Θρησκευτικὰ μαθήματα 119
Θρησκευτικὴ ἀνοχὴ 74
Θρησκευτικὴ πίστη 279, 366
Θρησκευτικὸ κήρυγμα 94
Θρησκευτικὸς ἀδιαφορισμὸς 36, 37, 84, 116, 231
Θρησκευτικὸς ἔλεγχος 85
Θρησκευτικὸς οὐμανισμὸς 4, 31, 147, 164, 246, 247, 505
Θρησκευτικὸς φανατισμὸς 162
Θρησκευτικὸς φιλελευθερισμὸς 36, 37
Θρησκευτικότητα, πίστη [36], 111, 116, 313, 404· χριστιανικὴ ἀνάπαλση (1850) 403· βλ. καὶ γονυκλισίες· μετάνοιες· νηστεία
Θύραθεν γραμματεία, παιδεία 278, 280
Θωμᾶς, ἀρχηγὸς Ἑλλήνων μισθοφόρων 4, 83

Ἰακωβινισμὸς 483
Ἰακωβίνοι· σύλλογος στὰ Ἑπτάνησα 53
Ἰάσιο 77, 148, 159, 278, 286, 329, 416, 483, 519
ἰατρικὴ 108, 320, 333, 335
Ἰγνάτιος Ναζιανζοῦ 476
Ἰδεολογία 201, 341
ἰδεολογία ἀντιδραστικὴ 246
Ἰδεολόγοι 11, 111, 338
ἱεραρχία 38
Ἱερόθεος 306· βλ. Δενδρινὸς Ἱερόθεος
Ἱεροκλῆς 109
Ἱεροσόλυμα 193, 194
Ἱεροσολύμων Πατριάρχης 348, 349
Ἰησουίτες 111
*Ἰησοῦφ ἐφέντης Πατριάρχης 417
Ἰλαρίων Σιναΐτης 82
Ἰλιάδα 132, 174
ἱματισμός· βλ. ἐνδυμασία
*ἱμπαρατάσσα=αὐτοκράτειρα 422
Ἰνδία 313
Ἰόνιοι νῆσοι· βλ. Ἑπτάνησα
Ἰόνιος Ἀκαδημία 381
Ἱπποκράτης 108, 109, 335, 336
*Ἰπραΐλα=Βραΐλα 420
Ἰσκεντέρης Δ. Ν. 167
Ἰσοκράτης 109, 226, 237, 252, 304
ἰσότητα 11, 64
Ἱστορία 18, 19, 56, 69, 93, 119, 126, 127, 134, 135, 136, 192, 234, 245, 292, 312· ἰδεῶν 24, 392· λογοτεχνίας 267· οἰκονομικὴ 392· πολιτικὴ 392· συλλογικὴ 392· συνειδήσεων 24, 392· βλ. καὶ ἑλληνική· φιλοΐστωρ
ἱστορικὴ ὀρθογραφία· βλ. ὀρθογραφία
ἱστοριογραφία 405· ρωμαντικὴ 403, 406
ἱστοριοκρατία 22, 293, 298

ἱστορισμὸς 18, 55, 56, 57, 58, 134
Ἰταλία 83, 149, 266
ἰταλικὲς ἐπιδράσεις 266
ἰταλικὴ γλώσσα 7, 52, 73, 139, 145, 253, 270, 285, 286, 287, 328
Ἰταλοὶ διανοούμενοι, λόγιοι 150, 285
Ἰταλὸς 271, 272, 273
Ἰταλὸς συγγραφέας 234· βλ. Panzini
Ἰωάννης 59
Ἰωάννης (μεταφράζει τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα») 276· βλ. Le Clerc J.
Ἰωάννης (μεταφράζει τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα») 276, 507
Ἰωάννης (μεταφράζει τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα») 507
Ἰωάννης ἐκ Φουρνᾶ 194, 196
Ἰωάννινα 27, 29, 328, 342
Ἰωάννου Φίλιππος 330, 332
Ἰωνία 108
Ἰωσὴφ Β΄ 62
Ἰωσὴφ πρώην Τορνόβου 498
ἰωσηφισμὸς 62, 288

Iken K. 482
imprimatur 163
Index 165, 482· βλ. καὶ λογοκρισία

«Journal Encyclopédique» 284

Καβαδίας Μακάριος 161, 162, 481
*καβαλίρος=ἱππότης 423
καθαρεύουσα· βλ. γλώσσα
καθαρολογισμὸς 159
καθημερινὴ ζωὴ 39, 467
Καθολικὴ Ἐκκλησία 503· βλ. καὶ Πάπας· Ρώμη
καθρέπτες 34
Καθρέπτες τῶν Βασιλέων, τῶν Ἡγεμόνων· ἡγεμονικὰ ἐγχειρίδια, καθρέπτες 207, 221, 253, 503
καθωσπρεπειὰ 257
καινοτομία 60, 221, 367· καινοτομούμενα 221· βλ. καὶ νεωτερισμός
καινοτροπίαι=μόδα 505
καινότροποι Γάλλοι· βλ. Γάλλοι
Καΐρης Θεόφιλος 65, 98, 99, 326, 382, 404, 476
Καλαρᾶς Γεώργιος 48
*Καλβίνοι 421
καλὴ συμπεριφορά· βλ. Χρηστοήθεια
Καλλιγᾶς Παῦλος 118, 397, 399, 406
Καλλιμάχης 59
Καλλιμάχης Ἀλ. 369
Καλλίνικος Γ΄ 193, 488, 490
«Καλλιόπη» (περιοδ.) 67, 100, 359
Καλμοῦκος 59· βλ. Καλλιμάχης
καλόγεροι [148], 149· γάλλοι 152
καλογηροθρησκεία 152
Κάλφογλου Ἀλέξανδρος 157, 182, 185, 249
Καμπανία 305
Κανάρης Κωνστ. 41, 50, 131
Κανέλλος Στέφανος 482
Κάντ· βλ. Kant
Κανταρτζῆς Δ. βλ. Καταρτζῆς Δ.
Καντζηλιέρης 348
*καπιγιολδάσης, καπιγιολδάσιδες = σύντροφοι (τούρκ.) 421, 425
Καποδίστριας Ἰωάν. 110, 296, 331, 333, 338, 341, 359, 360, 381, 408
καπουτσίνοι (Ἀθήνα) 134
καραβάνια ἐμπορικὰ 34, 224
καραβοκυραῖοι 34, 311, 338
Καραθεοδωρῆς Κωνστ. 340
Κάρας Θωμᾶς 416, 425*
Καρατζᾶς Νικόλαος 150, 173, 480, 485, 495
καρβοναρισμὸς 359
Κάρλοβιτς συνθήκη 7
καρμανιόλα (χορὸς) 50
Καρολίνα· βλ. Karlsburg
Καρπενησιῶτες στὴν Κωνσταντινούπολη 224
*καρποῦν ἀκουπέριτ = κάρβουνο σκε-

πασμένο 422
Καρτέσιος 15
καρτεσιανὴ διδασκαλία 351
Καστοριὰ 36
Καστόρχης Ε. 118
καταδίκη, καταδίκες βιβλίων, ἰδεῶν 44, 65, 71, 77, 90, 158, 165, 174, 351, 363· βλ. καὶ ἀφορισμοί· λογοκρισία
*Κατακουζηνὸς ὰ Μουρὰτ ἀλῆ πατησσᾶς τῆς Ὁλλάνδας 419
*καταλάβρα (φαίνεται ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ μοναστήρι τῆς Λαύρας στὸ Ἅγιο Ὄρος) 420
Καταρτζῆς Barbu 191, 192, 490
Καταρτζῆς Δημήτριος 11, 17, 18, 32, 52, 63, 64, 65, 66, 73, 74, 78, 79, 80, 82, 84, 85, 86, 95, 96, 143, 153, 177 - 243, 248, 257, 258, 259, 260, 273, 274, 276, 278, 279, 282, [304], 310, 317, 318, 325, 326, 327, 328, 349, [350], 352, 355, 465 486 - 503
Καταρτζῆς Παναγιωτάκης· βλ. Καταρτζῆς Δημ.
Καταρτζῆς Στέφανος 190, 191, 192, 229, 489
Καταρτσέσσα 179, [188], 190, 191
κατεστημένο 97, 113· κοινωνικὸ 42· ὀρθόδοξο 220· παραδοσιακὸ 78
κατήγοροι τοῦ γένους 168· τῆς Νέας Ἑλλάδας 256
Κατήφορος Ἀντώνιος [200]
Καυσοκαλυβίτης Νεόφυτος 136, 194, 195, [200], 234, 235, 278, 327, 328, 500
καφεταρία 51
Κελεστῖνος Ρόδιος 480
Κεραμεὺς Δανιὴλ [200], [361]
Κέρκυρα 57, 132, 149, 153, 159, 298, 328, 381
Κερκυραῖος συγγραφέας 153· βλ. Σπίνολας Σπ.
Κεῦνος Βερνάρδος 107
Κεφαλλονιὰ 97, 131, 161
Κεφαλλονίτες 224
κῆποι 56
«Κηποσοφισταὶ» 268, 506
κήρυγμα· βλ. θρησκευτικὸ κήρυγμα
Κίνα 313, 396
Κίνγκ Ἰωνᾶς 404
Κινέζοι 56
Κινέτιος· βλ. Quinet Edgar
κίνηση τῆς γῆς, 77, 78, 221, 491· βλ. καὶ Ἀστρονομία
Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ συνθήκη 14, 23, 27, 146, 154, 173, 309, 310
κλασικὲς σπουδὲς 6, 335· ἀναβίωση 508· βλ. καὶ ἀρχαῖες σπουδὲς
κλασικὴ παράδοση 264
κλασικισμὸς 85, 344, 348, 511· βλ. καὶ νεοκλασικισμός
Κλεάνθης 86
κλέφτικα τραγούδια 496
Κλήμης 268, 502
κληρικοὶ 28, 45, 49, 99, 225
κλῆρος 22, 42, 43, 46, 101, 145, 147, 247, 250
Κλουτζ(ι)άρης Δημήτριος· βλ. Καταρτζῆς Δ.
*κογιοναρίαις = κοροϊδίες 423
Κοδρικᾶς Παναγ. 21, 32, 64, 77, 79, 80, 81, 96, 97, 100, 102, 114, 166, 179, 181, 185, 186, 211, 241, 242, 243, [259], 321, 326, 343, 348 - 361, 363, 366, 368, 369, 370, 380, 466, 484, 485, 487, 488, 489, 493, 494, 495, 514, 515
Κοζάνη 36, 97
κοινό· βλ. ἀναγνωστικό· γαλλικό· γυναικεῖο
κοινὸς λαός· βλ. λαός
κοινότητες ἐξωτερικοῦ 224, 257
κοινωνικὴ εὐταξία 366

κοινωνικὴ στρωματογραφία 253
Κοκκινάκης Κωνστ. 67, 102, 103, 326, 378, 379, 380, 381
Κοκωτοὶ (Θεσσαλίας) 378
Κολοκοτρώνης Θεόδ. 41, 50, 467
κολυβογράμματα 228
κολυβοπόλεμος 234
Κομμητᾶς Στέφανος 21, 64, 79, 100, 101, 136, 184, 185, 217, 241, 303, [304], 321, 343, 487, 488
*κομοδιτὰ=ἄνεση, commodité 426
κονιάτες 65· βλ. καὶ τέκτονες
Κονταρῆς Γεώργιος [4], 464
Κοντιγιάκ· βλ. Condillac
Κόντος Κ. 216
Κοντὸς Πολυζώης 156, 159, 161, 235, [248]
Κοπέρνικος 9, 21, 77, 97, 164, 351
*κοπὸν=κῆπος (μολδαβικὰ) 427
Κορᾶ Θωμαὴ 106, 333
Κοραῆς Ἀδαμάντιος 11, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 28, 34, 35, 36, 47, 55, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 67, 72, 74, 78, 79, 80, 81, 82, 84, 85, [86], 96, 97, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, [111], 112, 113, 114, 115, 116, 117, 139, 143, 151, 152, 166, 167, 196, 204, 211, 222, 228, 234, 241, 242, 243, 257, 258, 265, 279, 280, 288, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 309, 310, 311, 313, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 328, 332, 333, 334, 335, 336, 337 - 359, 363 - 389, 463, 465, 466, 471, 482, 484, 487, 488, 492, 499, 500, 508, 510, 511, 515· ὀπαδοὶ 346, 466
Κοραῆς Ἀντώνιος 107, 333
Κοραῆς Ἰωάννης 106, 333, [334]
Κοραῆς Σωφρόνιος 107, 333
κοραϊσμὸς 115, 368, 385, 386
κοραϊστὲς 322, 376
«Κοραϊστικὰ» 321, 376
Κοράνι 152· βλ. καὶ Ἀλκοράνιον
*Κορνέλιος 422, 423· βλ. καὶ Βασίλας Κορνέλιος
Κορνήλιος (Corneille) 70, 137
Κορυδαλέας Θεόφιλος 7, 36, 240, 464, 502
Κοσμᾶς 198
Κοσμᾶς Αἰτωλὸς 58, 83, 84
κοσμικὴ παιδεία· βλ. παιδεία
κοσμικοποίηση 255· βλ. καὶ παιδεία
κοσμοπολίτης 197
κοσμοπολιτισμὸς 197
Κουκλουτζᾶς (Σμύρνης) 375
Κουμανούδης Στέφανος 82, 116, 118, 397, 398, 399, 401, 404, 463, 473
Κούμας Κωνσταντῖνος 22, 74, 90, 105, 106, 289, 290, 326, 367, 375, 382, 383, 384, 385, 387, 466, 500, 505, 508
*κούρτη=αὐλὴ 422
Κρεστενίτης Λυκοῦργος 59
Κρήτη 36, 37, 57, 478
κρητικὸ θέατρο 252
Κριμαία 47
Κριμαϊκὸς πόλεμος 404
κριτικὴ 324
«Κρίτωνος Στοχασμοὶ» 12
Κρομμύδας Γεώργιος 28, 29
Κροστάνδη (Στεφανούπολις) 175
κρυπτοχριστιανοὶ 270, 506
Κυδωνίες 59, 380
Κυριακίδης Στίλπων 506
*Κυριάκιος 424
Κύριλλος διδάσκαλος (συγγενὴς τοῦ Κοραῆ) 107
Κύριλλος ΣΤ' 90, 235, 500, [503], 508
Κωλέττης Ἰωάννης 48, 403
Κωνσταντᾶς Γρηγόριος 11, 18, 21

29, 74, 96, 178, 181, 185, 186, 187, 190, 226, 227, 242, 243, 274, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 318, 325 - 332, 379, 466, 490, 495, 501, 506
Κωνσταντίνου Γεώργιος 385
Κωνσταντῖνος 59
Κωνσταντῖνος 200· βλ. Λάσκαρης Κ.
Κωνσταντινούπολη, Βασιλεύουσα, Πόλη 2, 3, 7, 19, 49, 51, 52, 65, 82, 83, 114, 137, 149, 154, 155, 157, 161, 165, 167, 177, 179, 182, 191, 193, 194, 197, 221, 224, 247, 270, 281, 286, 327, 329, 330, 348, 349, 353, 361, 362, 363, 371, 372, 376, 378, 383, 384, 395, 401, 427,* 483, 485, 499, 503· Ἅλωση 83, 84, 305, 398· εὐγενεῖς 52· Καρπενησιῶτες στὴν Κωνσταντινούπολη 224· βλ. καὶ Ἐκκλησία· Πατριάρχης
Κωνστάντιος ἀπὸ Σιναίου 385
Κῶς 482

Kant 25, 289, 290, 328
Karlsburg 275
Kopitar 62, 294, 297, 512
Kotzebue 380
Kotziousko 197

Λαϊκὰ στρώματα 464
λαϊκὰ φυλλάδια· βλ. φυλλάδια
λαϊκὴ γλώσσα· βλ. γλώσσα
λαϊκὴ λογοτεχνία· βλ. λογοτεχνία
λαϊκὴ παιδεία· βλ. παιδεία
λαϊκὸς πολιτισμός· βλ. πολιτισμὸς
λαλουμένη γλώσσα· βλ. γλώσσα
Λὰ Μετρὶ 256
Λαμπανιτζιώτης Πολυζώης 28, 29, 277, 478
Λάμπρος Σπ. 489
Λαογραφία 293
λαογραφικὴ ἐπιστήμη - ἔρευνα 62, 292, 464
λαογραφισμὸς 22, 293, 298
λαολογικὲς ἔρευνες 62
λαὸς 153, 168, 312· κοινὸς 80, 152· νεοελληνικὸς 4· χύδην 17
*λὰ πάτε Σκορτζέσκουλα 418
Λάρισα 383
Λὰ Ροσφουκώ· βλ. La Rochefoucauld
Λασκαράτος Ἀνδρέας 404
Λάσκαρης Κωνσταντῖνος [200]
λατινικὰ 16, 160, 215, 286, 312
Λατῖνοι 4· (=Ρωμαῖοι) 84
Λαυρεντιανὴ Βιβλιοθήκη 358
*Λαυρέντιος πάτερ 420
λεβαντῖνοι 140
Λεϊβνίτιος 15
λειτουργικῶν κειμένων παρωδία 157
Λειψία 44, 90, 108, 149, 292, 414
Λεξικὸ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας 205, 211, 242
Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς 111
λεξιλόγιο νεοελληνικὸ 64, 74, 112, 204· ἀνανέωση 73· ἐμπλουτισμὸς 72, 73, 433· βλ. καὶ νεολογισμοὶ
Λέσβιος Βενιαμὶν 65, 77, 98, 101, 128, [129], 372
Λέσβιος Δωρόθεος· βλ. Δωρόθεος Λέσβιος
Λευκίας· βλ. Γεωργιάδης Ἀναστ.
Λεχιὰ 215
Λεωνίδας 59, 60
Λιβάνιος 237
λίβελλοι 42, 49, 250, 252
Λιβόρνο 13
Λισαβώνα 160
Λοβέρδος Ἀγάπιος [135], 446
Λογάδης Νικόλαος 187, 503
λογικὰ μαθήματα 367
λόγιος, λόγιοι 27, 28, 33, 46, 47, 52, 55, 61, 62, 65, 66, 71, 73, 91, 92, 97, 99, 114, 147, 271, 304,

313, 316, 323, 324· βλ. καὶ διανοούμενοι
Λόγιος Ἑρμῆς· βλ. Ἑρμῆς ὁ Λόγιος
*λογοθέτης· ἀξίωμα 419
λογοκρισία 90, 259, 306, 307, 363, 482· βλ. καὶ βιβλία· imprimatur· Index· καταδίκες
«Λόγος παραινετικὸς κατὰ Οὐολταίρου» 161· βλ. καὶ Καβαδίας Μαν.
λογοτεχνία 69, 70, 200, 224, 267, 282, 296, 315, 324, 371· δυτικὴ 69, 200· λαϊκὴ 129, 130· νεοελληνικὴ 267, 290, 305· προφορικὴ 62, 129· τῆς φαντασίας 135· βλ. καὶ διήγημα· ἐρωτικὰ ἀφηγήματα· μυθιστόρημα· πεζογραφία
Λόκε· βλ. Locke
*λόκος = τρελλὸς (ἱσπανικὴ λέξη ποὺ εἶχε εἰσαχθεῖ στὰ ἑλληνικὰ) 425
Λονδίνο 298
Λόντος Ἀνδρέας 50, 88
Λουδοβίκος ΙΔ΄ 499
Λουδοβίκος ΙΣΤ 161
*λουιδόρια = λουδοβίκια, louis d' or 423
Λούκαρης Κύριλλος 4, 7, 247, 464
Λουκιανὸς 90, 156, 159, 164, 235, 236, 256, 257, 267, 268, 270, 405, 474
Λούκιος 164
Λούκκα 13
Λυκοῦργος 59, 110
Λυσίας 136
Λυσικράτη μνημεῖο 134
Λῶτος Δ. [151], 364

La Guilletière 464
«L' Alchymiste Littéraire» 354
«La Bible enfin expliquée» 160
Lalande 166
Langenfeld βαρῶνος 33
Lamartine 376
Laplace 308
La Rochefoucauld 8, 230, 267, 273
Leake 294
Le Clerc Ἰωάννης 276
«Le Diable Boiteux» καὶ Χωλὸς Διάβολος 43, 142, 425* 426* 427* βλ. καὶ Lesage
Legrand E. 272
Lesage 43, [142], 416· βλ. καὶ «Le Diable boiteux»
liberté 21, 79
Locke 15, 25, 328
Loredano 251

M. 174
M. 297· βλ. Μανούσης Θεόδωρος
M., Ξ. 480· βλ. Δραγούμης Ν.
Μαβίλης Λ. 456
*Μαγδαληνὴ 422, 423
Μαγνησία 332
μαθήματα· βλ. γραμματικά· λογικά· πειραματικά· σχολεῖα
μαθηματικὰ 69, 221, 328· ἀνώτερα 416
μαθητὲς 59, 324, 464, 499
μαικηνισμὸς 33
Μακάριος Πάτμιος 61
μακαρονικὴ γλώσσα· βλ. γλώσσα
Μακεδόνες ἀρχαῖοι 127
Μακεδονία 130, 400
Μακκιαβέλη 267, 273, 377
Μακραῖος Σέργιος 9, 21, 77, 97, 183, 184, 185, 187, [259], 487, 489
Μακρυγιάννης 404
Μακώλεϋ 403
*Μαλιφράνιζα = ἀφροδίσιο νόσημα 419
Μάμουκας Ἀνδρέας 481
Μανδακάσης Θωμᾶς 10, 15
*Μανθήμπασης 424
Μάνος Δ. 480, 485

Μανούσης Θεόδωρος 63, 291, 292, 294, 297, 298, 512, 518
Μάξιμος Καλλιπολίτης 240
Μάξιμος Τύριος 304
Μάρκος Αὐρήλιος 109
*μάσα=μητέρα του (της) 423
Μασουέτ· βλ. Massuet
*Ματέη καὶ Ματεχαὴ Ζωήτζα 419, 422
Μαυρογένης 349
Μαυροκορδάτοι· αὐλὴ 190· βιβλιοθήκη 266, 269, 274
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (1776) 173, [485], 503, 504
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (ὁ ἐξ ἀπορρήτων) 7, 37, 237, 266, [267]
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (Μουρούζης;) βλ. Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (1776)
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (ὁ Ντελίμπεης) 278
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (πρωθυπουργὸς) 101, 346, 360
Μαυροκορδάτος Ἀλέξανδρος (ὁ Φιραρῆς) 91
Μαυροκορδάτος Κωνσταντῖνος 32, 189, 275
Μαυροκορδάτος Νικόλαος 7, 8, 237, 251, 264, 266, 267, [271], 273, 274, 275, 276, 281, 308, 328, 498
μάχη τῶν φυλλαδίων· βλ. φυλλάδια
Μεγάλη Ἰδέα 395, 400
Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολὴ 259
*Μεθοδίδιον 424
Μεθοδικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία· βλ. Encyclopédie Méthodique
*Μεθόδιος 424
*Μέκα 419
Μελέτιος γεωγράφος· βλ. Μήτρου Μελέτιος
Μελίρρυτος Κυριακός 502
«Μέλισσα» (περ.) 370
*Μελχισεδὲκ 422
μεσαιωνικὴ αὐτοκρατορία· βλ. Βυζάντιο
Μεσαίωνας 6, 23, 111, 117, 400· ἑλληνικὸς 403
μέση ὁδὸς 19, 64, 113, 116, [153], 304, 307, 338, 339, 387
Μεσόγειος 132
Μεσολόγγι 113, 445
μετακένωση 19, 66, 111, 265, 324, 337
μεταλαμπάδευση 265
μετάνοιες 404, 420*
Μεταξᾶς Νικόδημος 465
Μεταστάσιος 137, 167, 223, 252, 272, 498
μεταφράσεις 14, 27, 32, 39, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 111, 136, 139, 140, 199, 205, 206, 216, 222, 251, 261, 266, 285, 286, 318, 323, 324, 325, 509
Μέτσοβο 342
Μηλιές 96, 326, 328, 329, 330, 331, 332, 378, 379, 507
*Μητραχάναγας, Μητραχανεφέντης 423, 424
Μήτρου Μελέτιος 58, 126, 379, 476
Μιαούλης Α. 477
*μίλο δομνέστε = μεγάλο μῆλο 426
Μιλτιάδης 57
μίμηση 6, 17, 39, 154, 160, 216, 217, 308, 324, 344
Μινωίδης Μηνᾶς 360
Μιραμπὼ 249, 504
μισαλλοδοξία 145
Μιστριώτης Γ. 118, 409
Μιχαὴλ 200· βλ. Σύγκελλος Μιχαὴλ
μόδα 10, 34, 35, 73, 154, 204, 253, 254, 308, 314, 322, 468, 494, 505· βλ. καὶ καινοτροπίαι· νεωτερισμός· συρμός· χρῆσις

*μόϊ μόϊ φοῦτο ἡ μάσα τζιγχάνουλε νὰ οὔτζ, νὰ οὔτζ· ὑβριστικὴ ἔκφραση 423
Μοισιόδακας Ἰώσηπος 10, 11, 13, 15, 16, 41, 53, 66, 77, 78, 94, 107, 125, 148, 151, 192, 214, 216, 217, 218, 220, [221], [222], 226, 227, 231, 237, 273, 286, 308, 309, 349, 357, 470, 490, 491, 515, 519
Μολδαβία 7, 9, 32, 189, 221, 223, 274, 349, 416
μολδαβικὴ γλώσσα 416
Μολιέρος 69, 103, 105, 375, 380
Μομπελλιὲ 108, 258, 333, 335
Μονὴ Ἁγίας Λαύρας (Πελοπόννησος) 449
μοντερνισμὸς 261
Μοντεσκιέ· βλ. Montesquieu
Μόσχα 29
μουρατόροι 65
Μουρούζης Ἀλέξανδρος 189, 193, 221, 329, 496
Μουρούζης Ἀλέξανδρος ἡγεμὼν Μαυροκορδάτος 504
Μουρούζης Δημήτριος 21, 79
Μοῦσες 305, 306· βλ. καὶ χορὸς τῶν Μουσῶν
Μουσεῖο 306, 312
μουσικὴ 290
*Μουσταφᾶς ἀγὰς 419 - 428
*μουστερίδες = πελάτες 422
Μουστοξύδης Ἀνδρέας 485
μπακάληδες 221
μπακαλικὴ 224
Μπαλάνος Δ. Σ. 382
Μπαλάνος Κοσμᾶς 342
Μπαλάνος [Κοσμᾶς Βασιλόπουλος] 306
μπαρὸκ 36, 224
*μπαρὼν τῆς Ἱερᾶς πούλλας· βλ. Πάρων
Μπέλλιος Κωνσταντῖνος 28, 29
Μπιρίκος 59
Μποσκάμπ· βλ. Boscamb
Μποσνάκοι (Βόσνιοι) 219
Μπουκοβάλεια τραγώδια· βλ. βοκοβαλικὰ ἄσματα
Μπουκουβάλας 63· βλ. καὶ βοκοβαλικὰ ἄσματα
Μπουνιαλῆς 37
Μπουσόπουλος Ἀθανάσιος 361
Μπραγκοβάνος, Ι. Μπασαράμπας 476
μυθιστόρημα 8, 265, 267, 316· ἀρχαῖο 268· νεοελληνικὸ 265, 268, 278· βλ. καὶ λογοτεχνία· πεζογραφία· ρομάντζα
μύθοι γιὰ χαμένους ἀρχαίους θησαυροὺς 126, 134, 477
μυθολογία 231
μυθολογικὸν βιβλίον· βλ. βιβλία
μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας, τῆς χριστιανικῆς θρησκείας 43, 250
Μωριὰς· βλ. Πελοπόννησος

Marivaux 272
Martin Benjamin 259
Massuet 197
Mercier 483
Metastasio P.· βλ. Μεταστάσιος Π.
Michelet 403
Mirabaud· βλ. Μιραμπὼ
Momars 446
«Moniteur Universel» 483
Montbeillard Guenau de 195
Montesquieu 10, 75, 137, 199, 272, 308, 402, 492, 493
Montpallier· βλ. Μομπελλιὲ
Muratori 272

Ναβαρίνου ναυμαχία 340
Ναθαναὴλ Νεοχαισαρρείας (ψευδ. Ἀθ. Πάριου) 473
*Νανιδαπὸγ καὶ Νανιδοπόγ· ἀναγραμματισμὸς = Μπογδανία 421, 422
Νάξος 132
*νὰ οὔτζ = δὲν ἀκοῦς 423

Ναπολέων 11, 109· βλ. καὶ Βοναπάρτης
ναπολεόντειοι πόλεμοι 110, 305
Ναρσῆς 85
ναπουραλισμὸς 23, 25
ναπουραλίστας, ναπουραλιστὲς 52, 73, 180
Ναύπλιο 114
ναῦτες, ναυτικοὶ 7, 50· βλ. καὶ καραβοκυραῖοι
ναυτιλία 26, 137
νέα φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
νέες ἰδέες· βλ. ἰδέες νέες
Νεῖλος 344
«Νεκρικοὶ Διάλογοι»· βλ. Κοντὸς Πολυζώης
Νεκτάριος Ἱεροσολύμων [4], 463, 476
Νεοέλληνες· βλ. Ἕλληνες
νεοελληνικὲς σπουδὲς 146
νεοελληνικὴ ἰδεολογία 128, 129
νεοελληνικὴ προσωπογραφία· βλ. προσωπογραφία
νεοελληνικὴ συνείδηση 129, 134, 144, 393
νεοελληνικὸς λαός· βλ. λαὸς
νεοελληνικὸς πατριωτισμός· βλ. πατριωτισμὸς
νεοκλασικισμὸς 6, 18, 19, 22, 111, 164, 171, 175, 260, 261, 317, 335, 388
νεολαία 254, 262
νεολογισμοὶ 1, 5, 73, 74, 204, 254, 463, 465, 466
νεουμανισμὸς 111
Νεόφυτος 200· βλ. Καυσοκαλυβίτης Νεόφυτος
Νεόφυτος Ζ΄ 248
Νερουλὸς Ἰάκωβος Ρίζος 91, 103, 117, 321, 376, 394, 398, 483
Νεύτων 15
νευτωνικὴ φυσικὴ 351
νεωτερίζω 220, 221
νεωτερική, νεωτερικοί· βλ. ἐπιστήμη· φιλοσοφία· φιλόσοφοι
νεωτερικοί· σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀρχαίους 6, 8, 273
«Νεωτερικὴ Γεωγραφία» 11, 96, 181, 242, 258, 327, 328
νεωτερισμὸς(-οἱ) 35, 78, 86, 218, 219, 221, 222, 248, 505
νησιώτεια, νησιῶτες 367, 403, 424*
Νίζνα 47
Νικόδημος Ἁγιορείτης 89
*Νικόλαος ἅγιος 423
Νικολόπουλος Κωνστ. 102, 326, 368, 369, 370, [371]
N.N. 505
νομίσματα ἀρχαῖα 21, 55, 260
νοοτροπία 61
Νοταράδες 41, 88, 228, 308, 499
Νοταρᾶς Χρύσανθος 237
«Νουμᾶς» 212
Νταλαμπὲρ 209· βλ. D' Alembert
Ντελίμπεης· βλ. Μαυροκορδάτος Ἀλ.
Ντιντερὸ 209· βλ. Diderot

nation 81
nazione 81
«Nouvelles de la République des lettres et des arts» 284

ξένες γλῶσσες 36, 39, 68, 92, 140, 226, 234, 266, 285, 312· βλ. καὶ γλωσσομάθεια· διδάσκαλοι· ἀραβικά· ἀγγλικά· γαλλικά· γερμανικά· ἰταλικά· μολδαβικά, σλαβικὰ
Ξενοκράτης 109
ξενοκρατία 85
Ξενοφῶν 59, 110
ξυλόσοφος 78, 239

«Ὁ Ἀνώνυμος τοῦ 1789» 12, 35, 41, 42, 43, 44, [142], 143, 250, 251, 412 - 460, 504, 518, 519
Ὁδηγοὶ καλῆς συμπεριφορᾶς· βλ.

Χρηστοήθεια
Ὀδησσὸς 48, 72, 168, 376, 405
Ὀδυσσέας 131
Ὀδύσσεια 58, 132
Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, κυβέρνηση, κράτος 7, 100, 149, 172, 247, 261, 266, 291
Ὀθωμανοὶ 82, 417* βλ. καὶ Τοῦρκοι
Ὄθων 289, 296, 331
οἰκοδιδάσκαλοι 19, 51, 222, 274· γάλλοι 7, 51, 483
οἰκονομία 49
Οἰκονομίδης Ι. 118
Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος 22, 94, 105, 114, 115, 116, 326, 347, 371, 372, 374 - 377, 381, 382, 384, 403, 476, 518
Οἰκονόμος Σοφοκλῆς 198, 384
Οἰκονόμος Στ. 384
Οἰκονόμου ἀδελφοί 366
οἰκοσκευὴ 34
Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο· βλ. Πατριαρχεῖο
Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης· βλ. Πατριάρχης
Ὀκτώηχος 345
ὀλιγογράμματοι 130
Ὁλλανδία 40, 102, 320, 333, 334, 337· *Ὁλλάνδα 419
Ὁλλανδοὶ 81
ὁλομέλεια 402
ὁμηρικὰ ποιήματα 131
ὁμηρικὴ παράδοση 131
Ὅμηρος 109, 131, 132, 426*
ὀνόματα, ὀνοματοθεσία 5, 60, 90, 235, 261· ἁγίων 59, 60· ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἐξαρχαϊσμὸς ὀνομάτων 5, 57, 58, 59, 60, 84, 235, 261, 366, 367· βαπτιστικὰ 59, 60, 235, 261· νεοελληνικὰ 185· οἰκογενειακὰ 59, 158· χριστιανικὰ 60, 367
Ὁράτιος 25
ὀρθόδοξη συνείδηση· βλ. συνείδηση
ὀρθοδοξία 220, 231, 255, 404
ὀρθόδοξος 232
ὀρθολογισμὸς 219
ὀρθὸς λόγος 5, 6, 219
ὀρθοφροσύνη 205
Ὀρλὼφ 132
Ὀρλωφικὰ 70
ὁρολογία 133, 216, 466· βλ. καὶ νεολογισμοὶ
ὀσποδάροι 30· βλ. Φαναριῶτες
ὀσσιανικὰ ποιήματα 62
Οὐγγροβλαχία 190
Οὐγγαρία [215], 224
Οὐγγριὰ=Οὐγγαρία 215
οὐμανισμός· βλ. ἀνθρωπισμός· θρησκευτικὸς οὐμανισμός· νεοουμανισμὸς
*Οὐνιβερσιτὰ 418
Οὐολταῖρος· βλ. Βολταίρος
*οὔτζ· βλ. νὰ οὔτζ

*Παγδὰτ=Βαγδάτη 421
Παγκράτιος 487
*Παγκράτιος 419, 420, 421
Πάδοβα 231, 328
πάθη 228, 229, 230, 256· βλ. καὶ θεωρία τῶν παθῶν
πάθος (γραμμ.) 212, 496
«Παίγνια τῆς Φαντασίας» 251
παιδαγωγικὰ 111, 254
παιδαγωγοὶ 288, 289
παιδεία 19, 83, 88, 232, 285, 311, 318, 319, 331, 374· δυτικὴ 19, 68, 95, 233, 272, 308, 309, 464, 499· ἑπτανησιακὴ 49· κοσμικὴ 279· κοσμικοποίηση 154· λαϊκὴ 474· φαναριώτικη 446
παιδί, παιδιὰ 229, 230, 254, 315, 345· βλ. καὶ ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ

παιχνίδια· βλ. τυχερὰ παιχνίδια
Παλαιοελλαδίτες 91
Παλαιολόγος 348
Παλαιολόγος Κωνσταντῖνος 2, 4, 82, 124
Παλαιολόγος Μανουὴλ Β' 237
Παλιγγενεσία 14, 17, 20, 106, 111, 138, 178, 211, 339
Παμπλέκης Χριστόδουλος 41, 43, 44, 90, 142, 157, 161, 163, 248, 251, 309, 480
*Παναγία 420
Παναγιωτάκης Δημήτριος· βλ. Καταρτζῆς Δημ.
Παναγιώτης 489
*Πανάγος 427
Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν 118, 292, 297, 398, 409
*πανλαπόρτη 423
Πανταζῆς Μιλτιάδης 118
Πανταζίδης Γ. (ψευδώνυμο τοῦ Α. Κοραῆ) 514
Παντσίνι Λεονάρδος· βλ. Panzini L.
Παπαγεωργίου Μιχαὴλ 287, 288
Παπαδόπουλος - Κεραμεὺς Ἀθαν. 488
Παπαδόπουλος Σπυρίδων [1351], 151, 478
*παπαλίκης (ἔχουμε σήμερα τὴν ἔκφραση γερομπαμπαλῆς) 426
*Παπαναστασακίφιλος 424
Παπαρρηγόπουλος Κωνσταντῖνος 115, 117, 218, 299, 388, 391, 392, 393, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 464, 491, 498· βλ. καὶ ἀντιπαπαρρηγόπουλος
Πάπας Ρώμης 369
παπικὴ ἐκκλησία 97
Παπουλάκος 404
Παππαδόπουλος Γ. Γ. 14, 92, 115, 118, 243, 401, 403
παράδοση 6, 64, 129, 210, 233, 323, [351]· παραδόσεις 3
παραδουνάβιες ἡγεμονίες· βλ. ἡγεμονίες
παραφράσεις 68· βλ. καὶ μεταφράσεις
παραχαράκτες ἀρχαιοτήτων 134, 477
Πάριος Ἀθανάσιος 5, 12, 34, 90, 97, 157, 162, 169, 193, 235, 306, 326, 367, 434, 481, 482, 491, 505, 508
Παρίσι 29, 50, 56, 57, 67, 102, 128, 152, 167, 170, 258, 276, 297, 333, 335, 348, 353, 354, 355, 356, 368, 369, 370, 371, 372
παρίστριες ἡγεμονίες· βλ. ἡγεμονίες
παροικίες 13, 34, 39, 50
παροιμίες 297
*Πάρων (καὶ βαρῶνος καὶ μπαρὼν) τῆς Ἱερᾶς πούλλας 413, 418, 420, 423
Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας 82
πατερικὴ φιλολογία 54
πατερικοὶ συγγραφεῖς 232
Πατιρντόγλου Ἀδ. (=Ρύσιος Ἀδ.) 333
Πάτμος 40, 70, 71, 145, 146, 147, 311, 361, 371, 479
Πατριαρχεῖο 7, 21, 64, 65, 71, 79, 90, 93, 97, 109, 114, 142, 147, 154, 155, 156, 163, 165, 171, 172, 173, 247, 248, 255, 256, 258, 259, 261, 274, 312, 313, 320, 359, 361, 377, 485, 498, 503
Πατριάρχης 149, 173, 174, 419*, 471· 82, 142, βλ. Γρηγόριος Ε'· 385 βλ. Κύριλλος ΣΤ'
πατριαρχικὰ γράμματα 250
Πατριαρχικὴ Ἀκαδημία 8, 9, 329
Πατριαρχικὴ Ἐγκύκλιος (1819) 261
Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο 157, 163,

[164]
«Πατρική Διδασκαλία» 108, 336, 364
πατριωτισμός νεοελληνικός 164
Παῦλος 59, 501
Παυσανίας 59
*πεζαδὲς = ὁ γιὸς τοῦ ἡγεμόνα 422
Πέζαρος Ἰωάννης 77, 380
πεζογραφία 42, 44, 223, 250, 251, 415· βλ. καὶ πρόζα
πείραμα, πειράματα 6, 9, 21, 136
πειραματικὰ ἐργαστήρια 65
πειραματικὰ μαθήματα 319
πειραματικὴ φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
*πελμεμνὲς = δὲν-ξέρω-ποιός 425
Πελοπόννησος 57, 59, 370, 481
πεπολιτευμένα ἔθνη 215
*περδὲς = μπερντὲς 423
Περδικάρης Μιχαὴλ 5, 41, 46, 52, 60, 97, 98, 164, 165, 179, 180, 185, 186, 482
περιέργεια 68, 123, 125, 126, 132, 225, 269, 312, 313
περιηγητὲς 45, 55, 61, 126, 137, 140, 141, 145, 149, 260, 477· βλ. καὶ ταξιδιῶτες
περιηγητισμὸς 12, 225
περικεφαλαία 6
Περικλῆς 59, 85· Περικλέας 219
περιοδικὰ 20, 66ἑξ. 100, 102, 168, 280, 288, 323, 339, 377· γαλλικὰ 199
περιοδίκευση 121, 144, 246
Περραιβὸς Χριστόφορος 180, 185, 191, 513
Πέρσες 56
Πέρσες = Ὀθωμανοὶ 82, 395
περσικὰ 270
πεσίνι = ἐκ τῶν προτέρων, ἀπὸ πρὶν 220, 498
Πέστη 29, 292· βλ. καὶ Βούδα· Βουδαπέστη
Πέτρου Σταμάτης 34
Πετρούπολη 142, 155, 376, 414
Πετρώνιος 268
Πήλιο 326, 379
Πίζα 292
Πίκκολος Νικόλαος 510
*πιλέτι = billet, γράμμα 422
*πινίσι = ἐπανωφόρι 423
πίστη· βλ. θρησκευτικότητα
πλανεμπορία 509
Πλάτων 59
Πλάτων 76, 110, 197, 199, 235, 256, 395, 396, 501, 511· πλατωνικοὶ διάλογοι 267
πλοῖα 224
Πλούταρχος 109, 110, 268, 365
*πογιάρηδες = βογιάροι 427
*Ποδορόσιο· τοπωνύμιο τοῦ Ἰασίου 419, 423
ποίηση 44, 45· γυναικεία 472· λυρικὴ 69, 223· ρωμαντικὴ 375· φευγαλέα 223· φαναριωτῶν 251
ποιητικοὶ διαγωνισμοὶ 115
Πόλη· βλ. Κωνσταντινούπολη
πολίτης 75
Πολίτης Νικόλαος 299, 408
πολιτικὴ ἡγεσία 305
πολιτικὴ ἱστορία· βλ. ἱστορία
πολιτικοὶ συγγραφεῖς 199
πολιτισμὸς 10, 25, 74, 246, 274, 409, 434· λαϊκὸς 61, 62, 512· βλ. καὶ ἑλληνοχριστιανικός
Πολύαινος 110, 304
*Πολύζου 425
Πολυζωίδης Ἀναστ. 294
Πολύκαρπος 364
Πολύστονος 41
Πολυτεχνικὴ Σχολὴ (Παρίσι) 128
Πολωνία 150, 197
Πομπηία 305
Πόρος 331
Πόρτα· βλ. Ὑψηλὴ Πύλη
ποσοτικὴ ἀνάλυση 464

Ποστελνικοβενιεροδημητράκιος (προφανῶς νοεῖται ὁ Δημήτριος Βενιέρης) 416, 425
ποταμοπλοΐα 224
Ποτλῆς Μιχ. 118, 380, 399
Πούλιοι Μαρκίδες 39, 67, 386
*ποῦλλα = ἀνδρικὸ ὄργανο (ρουμ.) 418, 420, 423
*ποντομετρία 419
πραγματευτάδες 311, 338
*πριβιλέγιον = προνόμιο 417
Πρίγκος Ἰωάννης 28, 29, 40, [130], [131], 311
προγονικὴ δόξα 17
προγονικὴ κληρονομιὰ 128
πρόγονοι 17, 19, 58, 60, 80, 84, 85, 86, 127, 128, 141, 310, 311, 316, 344, 389
προεστοὶ 12, 41, 45, 46, 49, 87, 88, 91
πρόζα 42, 44, 45, 97, 150· βλ. καὶ πεζογραφία
Προκόπιος Ἱεροσολύμων 193
πρόκριτοι 140
προλεγόμενα 325
πρόλογοι 56, 100
προνόμια 222, 345
προξενικοὶ πράκτορες 140
προοδευτικοὶ 319, 366, 376, 466
πρόοδος 6, 308, 409
προρωμαντισμὸς 192, 376, 511
προσωπογραφία νεοελληνικὴ 185
Προῦθος (Βροῦτος) 476
*Προυὶσδὶκ 425
Προύσιας ρήγας 199, 492· βλ. Φρειδερίκος Β΄
προφητισμὸς 404
προφορικὴ λογοτεχνία· βλ. λογοτεχνία
προφορικὴ παράδοση 64, 129
Πρωσία 9, 249, 498· βλ. καὶ Προύσια
Πρωτοψάλτης Σμύρνης· βλ. Λῶτος
πυθαγορίζω 78, 221
Πύργος (Ἠλείας) 59
Πύρρος Διονύσιος 59
Πὼπ Ζηνόβιος 293

Pankouck 198
Panzini L. 55, 174, 234, 485, 500
Pascal 213
Paw 505
Piron 492
Plaget 132
Pope 272
«Publiciste» 355

Quinet Edgar 284, 477, 513

Ραγιάδες 247, 363
Ραγκαβῆς Ἀλέξανδρος Ρίζος 331, 405, 472
Ραγκαβῆς Κλέων 408, 409
Ρακίνας 70, 511
Ράλλης Ἀμβρόσιος 115
Ραστάτης συνθήκη 7, 266
Ρεάλ· βλ. Réal de Curban
ρεαλισμός 40, 219
*ρεγιμέντο = σύνταγμα 428
Ρενὰν Ε. 211
Ρενιέρης Μάρκος 396, 512
Ρήγας· βλ. Βελεστινλῆς Ρήγας
ρητορικὴ 38
ρητοροδιδάσκαλοι 54, 213, 216
Ριζάρειος Σχολὴ 342
Ριζάρης Μάνθος 342
Ροβινσώνας 472
Ροΐδης Ἐμμ. 118, 382
ρολόγια 34
ρομάντζα γαλλικὰ 51
Ρόττερδαμ 174, 175
Ρουμανία 191
Ροῦσσος Δημοσθένης 191
Ρουσσὼ 16, 53, 70, 157, 199, 200, 230, 249, 256, 308, 369, 483
Ρύσιος Ἀδαμάντιος 107, 333

Ρωμαῖοι (ἀρχαῖοι) 57, 215, 427*
Ρωμαῖοι = Βυζαντινοί 84, 215
Ρωμαῖοι = ρωμιοί 125, 127, 215
ρωμαιοκαθολικὰ βιβλία· βλ. βιβλία
Ρωμάνοι = δυτικοί, Ρωμαῖοι 84, 215
ρωμαντικὴ ἱστοριογραφία· βλ. ἱστοριογραφία
ρωμαντικὴ ποίηση· βλ. ποίηση
ρωμαντισμὸς 16, 22, 23, 25, 111, 134, 246, 262, 293, 305, 511· ρωμαντικὸς αἰώνας 283
Ρωμελίται 288
Ρώμη 57, 172, 173, 292, 335, 420*. ρωμαϊκὸ κράτος 394
Ρωμιός, Ρωμιοί 3, 82, 83, 84, 85, 86, 218, 219, 239, 508
*Ρωξάνδρα 427
Ρωσία, ρωσικὴ αὐτοκρατορία 9, 71, 94, 149, 150, 151, 155, 172, 247, 248, 261, 336, 359, 361· βλ. καὶ Τσάρος
Ρωσίας αὐτοκράτωρ 359· βλ. Ἀλέξανδρος Α΄
Ρῶσοι 45, 349, 363, 479, 485· βλ. καὶ ἡγεμονίες
ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι 130, 146, 149, 155, 171, 172, 173, 189
«Ρωσσαγγλογάλλος» 12, 41, 45, 46, [47], 87, 469
Ρώτας Ἰάκωβος 104, 326

Ranke 403
Réal de Curban 32, 205, 206, 207, 492, 495
Restif de la Bretonne 40, [70], 251
Rollin 56, 127, 130, 134, 309, 477
Rousseau J. J.· βλ. Ρουσσὼ

*σαγαδάρων βασίλειο 419
Σάθας Κωνστ. 118, 398, 401
*Σαλιγκὸ (προφανῶς ἀπὸ τὸ γαλλικὸ saligaud) 423
«Σάλπιγξ τῆς Ἀληθείας» 46, 250, 472
Σάμος 152, 471
Σαρίπολος Ν. Ι. 118, 397, 398, 409, 518
*Σατὰν 423, 424
σατανικὰ χειρόγραφα 50
σάτιρα 164
σεξουαλικὴ διαστροφὴ 255
Σεραφεὶμ Β΄ 149
Σερβία 36
Σέργιος 183, 487
Σερίφιος Ι. Η. 404
Σερούιος Γ. 486
Σεφέρης Γ. 494
Σιάτιστα 36, 292
Σίρμποι = Σέρβοι 219
Σίφνος 371
Σκαλιώρας Ἰγνάτιος 321
Σκεπτικοὶ 221
*Σκαναρέλιος 415, 418
Σκιαδᾶς Ἀθανάσιος [134], 477
*σκολαμάντιον = ἀφροδίσιο νόσημα 419
Σκοπέλου ἅγιος 327
*Σκορτζέσκουλα 418
Σκοῦφος Ν. 360
Σκυλίτσης Ἰωάννης Ἰσιδωρίδης 401
σλαβικὲς γλῶσσες 32
*Σμαράγδα 422
Σμυρναῖος κρυπτοχριστιανὸς 270
Σμύρνη 27, 65, 81, 102, 105, 106, 107, 108, 151, 231, 306, 309, 320, 333, 334, 361, 364, 366, 375, 376, 383, 384, 385
Σοαύιος· βλ. Soave Fr.
Σολωμὸς Διον. 13, 18, 101, 217, 345, 348, 382, 487, 497, 514
Σόλων 60, 271
Σουδενὰ *Ανω 342
Σουλιῶτες 320
Σουλτάνος 146, 270
Σούμνα 350
Σοῦτζος· βλ. Σοῦτσος

Σοῦτσοι 51
Σοῦτσος Ἀλέξανδρος 91, 395, 403, 483, 518
Σοῦτσος Μιχαὴλ Κωνστ. 32, 193, 204, 205, 242, 349, 350, 353, 483, 494, 496
Σοῦτσος Παναγιώτης [91], 115, 389, 398
Σοφιανὸς Νικόλαος 58, 124
σοφιστὲς 54, 213
σοφιστικὴ 38, 54, 61, 270
Σοφοκλῆς 152
*σπαθάρης· ἀξίωμα 423
Σπάρτη 57, 58, 133, 335
Σπάχος Σπυρίδων 48
Σπηλιάδης Νικ. 59, 60
Σπίνολας Σπ. [153], 479
σπουδαῖος, σπουδαῖοι 84, 201, 493
Σταγειρίτης Ἀθανάσιος 63, 67, 100, [136], 184, 185, 241, 487, 500
Σταμάτης Κωνστ. 181, 185
Σταματιάδης Διονύσιος 503
στατιστικὲς 49· βλ. καὶ βιβλίο
Σταυράκης 189
Σταυρὸς τοῦ Σωτῆρος 403
Στεφανούπολις· βλ. Κρονστάνδη
«Στηλίτευσις τῆς φαρμασονικῆς αἱρέσεως» 248
*στουπώνω 425
Στράβων 109
στρατοκρατία 400
συγγραφέας 136· βλ. Σταγειρίτης Α.
συγγραφέας, συγγραφικὸ ἐπάγγελμα 99, 263
Σύγκελλος Μιχαὴλ [200]
συλλογὲς 21, 312, 313
συλλογικὴ ἱστορία· βλ. ἱστορία
συμβόλαια 73
συμποσιακοὶ 268
*συναγώγι· σατιρικὴ χρήση, τοῦ ὅρου Συναγωγή, τῶν Ἑβραίων 424
συνδρομητὲς 30, 33, 183, 318, 333
συνείδηση, συνειδήσεις 61, 73, 85, 87, 93· ἐθνικὴ 18, 133, 394, 401· ἑλληνικὴ, νεοελληνικὴ 74, 129, 393· ὀρθόδοξη 205· βλ. καὶ Ἱστορία συνειδήσεων
Συνέσιος 90, 226, 235, 237, 277, 278, 279, 328, 508
συνιζήσεις 494
Συνοδινὸς Παναγιώτης 404
συνοικέσια 39
Συντάγματα Ἐπανάστασης 113, 116
συντακτικὸ τῆς ἀρχαίας 184· τῆς νέας ἑλληνικῆς 112
συντήρηση 306, 318, 321, 345, 347, 352, 376, 377
συντηρητικοὶ 306, 362, 374, 381, 382, 466
Σύρα 331
συρμὸς = μόδα 253, 403, 494, 505
σχέδιο = essai 204
σχίσμα 68, 231
Σχολάριος Γεννάδιος 83
σχολεῖα 20, 83, 214, 228, 232, 215, 247, 261, 288, 304, 311, 318, 319, 323, 324, 339, 385, 386, 499· κοινὰ 228· σπιτικὰ σχολεῖα 204, 228, 274· διδασκαλία 136· προγράμματα 318· σωματικὲς ποινὲς 229, 337
σχολικὰ ἐγχειρίδια 123, 230, 500
Σωκράτης 59, 60, 90, [156], 235, 255, 256, 459, 473, 491, 505
σωκρατικὰ ἤθη 156
Σωφρόνιος Κωνσταντινουπόλεως 194, 196

Schelling 290
Schlegel 510, 511
Sherard Ph. 510
Soave Fr. 328, 434
Staël Madame de 284
Stefanopoli Δῆμος 50, [57]
Stefanopoli Νικολὸς 50, [57]
Swift 272

*Ταλπαλαρία· τοπωνύμιο στὸ Ἰάσιο 418, 423
*Τάνταλος 421
τάξεις· ἀστική 154· διαφορισμὸς 435 ἐμπορική 46, 292, 312· ἡγετικὲς 153, 154, 168
ταξίδια 312
ταξιδιῶτες 126· βλ. καὶ πιεριηγητὲς
«Τὰ Σούτσεια» 382
Τάσσος Τορκουάτο 137, 252
*Ταταράσι (μονὴ τῆς ἁγίας) 420
Τατλίκαρης Εἰρηναῖος 481
τέκτονες 65, 174· βλ. καὶ κονιάτες· μουρατόροι· τεκτονισμός· φραγκμασόνοι· φραμασόνοι· frateli
τεκτονικὲς στοὲς 140
τεκτονισμὸς 20, 65, 66, 90, 172, 173, 309, 453, 503, 504· βλ. καὶ φαρμαζονικὴ αἵρεσις
Τεργέστη 108, 142 170, 288, 329, 414, 415, 416, 519
«Τέχνη τοῦ ζῆν» 253
τεχνικὴ ὁρολογία 73
Τζᾶνος 59
*τζελεπῆ = ἄρχοντας 428
Τζιγαρᾶς Κωνστ. 167
*τζιγκάνουλε = γύφτισα 423
Τζιμισκῆς 85
*τζιτιάνια 423
Τῆνος 379
«Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς: Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;» 396
*τοῦγι = ἀλογοουρὰ 422
Τουλιερίες = Tuilleries 356, [357]
Τουρκία 71, 108, 114, 172, 248, 269, 270, 341, 353, 362, 363, 417· βλ. καὶ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία· Ὑψηλὴ Πύλη
τουρκογέροντες 111
Τοῦρκοι 46, 152, 270, 271, [277], 354, 360, 361, 368· βλ. καὶ Ὀθωμανοὶ
Τουρκοκρατία 129, 131, 146, 147, 148, 150, 155, 220, 311, 432, 435
«Τὸ Φανάρι τοῦ Διογένους» 164, 482
τραβήγματα 250, 287, 507, [510]· βλ. καὶ βιβλία
τραγικοὶ συγγραφεῖς 199
τραγούδια· βλ. βοκοβαλικὰ ἄσματα· δημοτικά· ἐπικά· κλέφτικα· φιλελεύθερα
Τρανσυλβανία 96, 274
Τριέστι· βλ. Τεργέστη
Τρίκκαλα Κορινθίας 41, 228
Τρικούπης Σπυρ. 115
«Τρόπαιον τῆς Ὀρθοδόξου Πίστεως» [156], 163, 248, 259
Τσαριτσάνη 374
Τσάροι 377
Τσάρος 341 (=Ρωσία), 377
τυπογραφία, 26, 344
Τυπογραφία τοῦ Γένους 82· βλ. καὶ Πατριαρχικὸ Τυπογραφεῖο
τυπολατρεία 320
Τυρναβίτης Ἀλέξανδρος· βλ. Ἀλέξανδρος Τυρναβίτης
Τύρναβος Θεσσαλίας 21, 77, 383
τυχερὰ παιχνίδια 314

Thibaudet 267
Toland 272
Tronhcon Henri 284
Tupet 482
Turgot 308
Turqueries 270

ὑγιαίνουσα φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
ὑγιεινὴ φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
ὑγιὴς φιλοσοφία· βλ. φιλοσοφία
Ὕδρα 311
ὑποτροφίες, ὑπότροφοι 17, 20, 247, 261, 288, 311, 318, 328, 344
ὕφος· σπουδαίων 201· φυσικὸν 201· χυδαικὸν 81

Ὑψηλάντης Ἀθαν. Κομνηνός 55
Ὑψηλάντης Ἀλέξανδρος 90, 363, 372
Ὑψηλάντης Ἀλέξανδρος ἡγεμόνας 32, 189, 193, 221, 498
Ὑψηλὴ Πύλη, Πόρτα 7, 155, 248, 353, 363· βλ. καὶ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, Τουρκία

vertu civique, politique 75· βλ. καὶ ἀρετὴ
Vico 285, 295, 296, 297, 298
Villoison Ansse de 348, 354, 500, 506
Villot Fr. 486

Wieland 106, 384
Wilson S. S. 165

Φανάρι 363, 395, 401, 487
φαναριοκρατία 191
Φαναριῶτες 7, 8, 9, 10, 12, 17, 18, 19, 20, 21, 27, 28, 31, 32, 37, 45, 46, 49, 59, 63, 65, 68, 69, 77, 79, 87, 88, 90, 91, 92, 95, 99, 114, 117, 137, 173, 174, 175, 177, 178, 182, 191, 205, 213, 217, 218, 219, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 232, 233, 237, 240, 241, 242, 249, 251, 252, 264, 265, 266, 267, 273, 274, 275, 281, 282, 286, 312, 316, 346, 348, 349, 351, 352, 354, 358, 393, 394, 497, 498, 509· αἰώνας τῶν φαναριωτῶν 31, 282· αὐλές, κέντρα 7, 72· φιλοσοφισμὸς 257
φαναριωτικὴ γλώσσα· βλ. γλώσσα
φαναριώτικη παιδεία· βλ. παιδεία
φαναριώτικη ποίηση· βλ. ποίηση
φαναριωτισμὸς 10, 28
φανατισμός, φανατικοὶ 145, 162, 213, 400
φαρμαζονικὴ αἵρεσις 248· βλ. καὶ τέκτονες
Φαρμακίδης Θεόκλητος 22, 66, 94, 102, 103, 105, 114, 326, 372, 376, 377, 378, 379 382, 383, 387
Φιλαθηναϊκὴ Ἀκαδημία 65
φιλελεύθερες ἰδέες 249
φιλελευθερισμὸς 50, 108, 146, 163, 167, 175, 248, 260, 338, 364, 365, 449· θρησκευτικός· 16, 37· πνευματικὸς 94
φιλελληνισμὸς 250, 340, 388
φιλελεύθερα τραγούδια 88
Φιλικὴ Ἑταιρία 102, 331, 363, 379
Φιλιππίδης Δανιὴλ 11, 18, 65, 96, 98, 166, 178, 181, 185, 242, 243, 325, 327, 349, 416, 490, 501· 519· βλ. καὶ Δανιηλιερομοναχοθαυμαστάνθρωπος
Φίλιππος Μακεδὼν 131
Φίλλης Σπυρ. Πασχάλη 116
φιλόζοφος 78, 239
«Φιλοθέου Πάρεργα» 8, 9, 251, 263 - 282, 328, 506-508
φιλοΐστωρ 135
φιλοκαλία 34, 61
φιλοκατήγορος 86
φιλολογία 335
Φιλόμουσος Ἑταιρία 102, 330
φιλοσοφία 21, 59, 74, 76, 78, 79, 80, 128, 154, 166, 239, 247, 255, 261, 276, 320, 326, 328, 351, 357· ἀληθινὴ 76, 239· γερμανικὴ 511· δέσποινα 241, 502· νέα 239· νεωτερικὴ 76, 236, 502· πειραματικὴ 76, 239· ὑγιαίνουσα 5, 7, 62, 239· ὑγιεινὴ 5· ὑγιὴς 5, 76, 153, 239· βασίλεια τῆς φιλοσοφίας 24
Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας 283, 285, 295, 297, 298
Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου

'Αθηνῶν 118· ὅλ. καὶ Πανεπιστήμιο
φιλόσοφος, φιλόσοφοι 8, 21, 74, 76, 78, 79, 81, 91, 146, 232, 239, 241, 248, 255, 256, 356, 469· ἀρχαῖοι 5, 231, 255, 505, 506· (ἐξεικόνισή τους σὲ χριστιανικοὺς ναοὺς 231, 255, 505, 506· νεωτερικοὶ 273· ὅλ. καὶ βασιλέας-φιλόσοφος· ξυλόσοφος· φιλόζοφος· φιλόψοφος
φιλόψοφος 78
Φίλων 470
Φλαμιάτος Κοσμᾶς 404
Φλωρεντία 358
Φοντενὲλ ὅλ. Fontenelle
Φορμέϊ· ὅλ. Formey
Φορναῖος 'Ιωάννης· ὅλ. 'Ιωάννης ἐκ Φουρνᾶ
*φοῦτο 423
Φραγγία 231, 499
φράγκικα βιβλία· ὅλ. βιβλία
φράγκικο 36, 389, 467
φραγκικὸν οἰκοδόμημα 115
Φράγκοι 273
Φράγκος 500
φραγκμασόνοι 156· ὅλ. καὶ τέκτονες
φραμασόνοι 65, 73· ὅλ. καὶ τέκτονες
Φράντζα 467
φραντζέζικα χαρτιὰ 51
φραντζέζοι· 12, 63, 215, 233, 426* 500· ὅλ. καὶ Γάλλοι
Φρειδερίκος Β' 9, [149], 166,[199], 492, 498
Φριδέρικος 266· ὅλ. Φρειδερίκος Β'
Φτωχοπρόδρομος 323
φυλακή, φυλακισμένοι 271
φυλλάδια 100, 322· λαϊκὰ 261, 432· μάχη τῶν φυλλαδίων 20, 42, 100, 103, 157
φύλων σχέσεις 34, 271
φυσικὲς ἐπιστῆμες 17, 94, 98, 99, 105, 133, 135, 136, 139, 159, 259, 310, 315, 324, 345, 363, 366, 373
Φυσικὴ 15, 51, 76, 77, 119, 146, 239, 258, 259, 261, 312, 313, 351· ἐργαστήρια 21· ὄργανα 313· πειράματα 136· συλλογὲς 312
φυσικὴ γλώσσα· ὅλ. γλώσσα
*φυσικὴ experimentale 418
Φυσικὴ 'Ιστορία 127, 312
Φυσικοὶ 99
φυσιογνωστικὲς ἐπιστῆμες 258
φυσιολογεῖν 76
Φωριὲλ 297
φῶτα 1, 37, 50, 265, 317, 377, 431· αἰώνας τῶν φώτων 76, 246, 478· ὅλ. καὶ Διαφωτισμός
Φωτάκης Δημήτριος· ὅλ. Καταρτζῆς
*Φωτάκης τζαρλατάνος 416, 424
Φωτᾶκος 60
Φώτης· ὅλ. Φώτιος 'Ιατρὸς
Φώτης ἰατρὸς 416· ὅλ. καὶ Φωτάκης τζαρλατάνος
Φωτιάδης Δημ. ὅλ. Καταρτζῆς Δ.
Φωτιάδης Λάμπρος 179, 181, 182, 185, 186, 194, 200, 201, 242, 342, 343, 349, 350, 369, 370, 496
Φώτιος ἰατρὸς (πατέρας Δ. Καταρτζῆ) 189
Φώτιος Κλουτζάρης 489
Φωτίου Δημ. ὅλ. Καταρτζῆς Δ.
φωτισμένη Εὐρώπη 36, 37, 127, 237, 312, 317
φωτισμὸς 37

Χαβρίας 59
*χαΐνι=λεβέντης, παληκάρι 422
*χαλὲς=ἀποχωρητήριο 422
«Χαλιμᾶ» 268, 269, 270, 418*, 420*
χαλκογραφία 131
Χαλκοκονδύλης 348
Χάλλη 149, 328
χαμένοι θησαυροί· ὅλ. μύθοι

Χαντζερῆς Κωνστ. 349, 350
Χαπίπης Ἀγάπιος 482
«Χαρακτῆρες» 10
χαρακτηρολογία 24
Χαραλάμπης 59
*Χαχάμπασης 419
«Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν» 253
χειραφέτηση 146· πνευματικὴ 174
Χέρμανστατ, Ἑρμανούπολη, Ἑρμανστάτη, 173, 485, 504
χερντερικὴ παράδοση 297, 512, 513 βλ. καὶ Herder
χερντερισμὸς 134, 292· βλ. καὶ Herder
Χίοι 114
Χίος 107, 132, 350, 371, 372, 373
Χόμπς· βλ. Hobbes
*χόρνα=τζάκι 423
χορογραφία 61
χοροὶ (ἀρχαῖοι - νέοι) 61
χορὸς τῶν Μουσῶν 240, 502
χρῆσις=μόδα 505
Χρηστοήθεια, ὁδηγὸς καλῆς συμπεριφορᾶς 10, 34, 38, 252, 314, 467· χριστιανικὴ 38· βλ. καὶ Βυζάντιος Ἀντ.
«Χριστιανικὴ Ἀπολογία» 157, [158] 162, 163, [255], 364, 482, 491, 505· βλ. καὶ Ἀπολογία Χριστιανικὴ
χριστιανικὴ θρησκεία 163· βλ. καὶ μυστήρια
χριστιανικὴ ὀνοματοθεσία· βλ. ὀνόματα
χριστιανικὴ πίστη 72
χριστιανικὴ φιλολογία 54
χριστιανικὴ χρηστοήθεια· βλ. χρηστοήθεια
χριστιανισμὸς 2, 98, 408, 409
χριστιανισμοῦ ἀναίρεση 251
χριστιανισμοῦ κατάργηση 53
Χριστόδουλος ἐξ Ἀκαρνανίας· βλ. Παμπλέκης Χριστόδουλος
Χριστόπουλος Ἀθανάσιος 18, 72, 96, 167, 181, 185, 243, 321, 327
*Χριστὸς 420
Χρυσὴ Βίβλος 258
χυδαϊκὴ διάλεκτος 184
χυδαῖοι 19, 167, 338
χυδαϊσμὸς 113, 389
χύδην λαός· βλ. λαὸς
«Χωλὸς Διάβολος»· βλ. Le Diable Boiteux

Ψαλίδας Ἀθανάσιος 28, 29, 64, 94, 128, [129], 155, 162, 163, 289, 321, 326, 414, 519
Ψαλτήριο 345, 418*
ψευδωνυμία 42
ψυχολογία τοῦ παιδιοῦ 228

Ὠριγένης 441

Yemeniz Eug. 115
Young Ed.

Zallony M. P. 59

ΠΡΩΤΕΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμός

Ἀθήνα 1964. Ἀνάτυπο (μὲ προσθῆκες) ἀπὸ τὴν Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τ. Ι΄.

Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ

Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ΄ Ἀθήνα 1975, σ. 328 - 359.

Διαφωτισμὸς καὶ νεοελληνικὴ συνείδηση

Les lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen, Βουκουρέστι 1970, σ. 53-72.

Ὁ Βολταῖρος στὴν Ἑλλάδα

Ἀθήνα 1951. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, τ. Α΄.

Σημειώσεις γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα

Γενεύη 1967. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Studies on Voltaire and the eighteenth century», τ. LV. Ἑλληνικὴ μετάφραση, στὸ π. «Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιά», Ἀθ. 1968.

Δημήτριος Καταρτζῆς

Προλεγόμενα στὸν τόμο: Δ. Καταρτζῆς, Δοκίμια, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα 1974, σ. ϑ΄-πζ΄.

Δέκα χρόνια ἑλληνικῆς παιδείας στὴν ἱστορική τους προοπτικὴ 1791-1800

Ἀθήνα 1966. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ἐποχές», τ. Η΄, τχ.44.

Τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα»

ἐφ. «Τὸ Βῆμα» 14, 21, 28 Αὐγούστου καὶ 4 Σεπτεμβρίου 1964.

Ὁ J.-G. Herder καὶ ἡ παρουσία του στὴν διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος

Ἀμστερνταμ 1975. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ «Serta Neograeca».

Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του

Ἀθήνα 1953. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τόμο Ὁ Κοραῆς καὶ ἡ ἐποχή του, ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθ. 1953 [Βασικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 9].

Ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος

Ἀθήνα 1977. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν σύμμικτο τόμο τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν «Ὁ πολιτικὸς στοχασμὸς τῶν νεοελλήνων συγγραφέων», τ. Α' 1977.

Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789» (Πρόδρομη ἀνακοίνωση)

Ἀθήνα 1969. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ π. «Ὁ Ἐρανιστής», τ. Ζ'.

Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789»

Πρῶτο ξανατύπωμα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Προλεγόμενα ε'

Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς 1
Σημειώσεις σ. 463-468

Τὸ σχῆμα τοῦ Διαφωτισμοῦ 23
Σημειώσεις σ. 468-475

Διαφωτισμὸς καὶ νεοελληνικὴ συνείδηση 121
Σημειώσεις σ. 476-478

Ὁ Βολταῖρος στὴν Ἑλλάδα 145
Σημειώσεις σ. 478-484

Σημειώσεις γιὰ τὴν παρουσία τοῦ Βολταίρου στὴν Ἑλλάδα 171
Σημειώσεις σ. 484-486

Δημήτριος Καταρτζῆς 177
Σημειώσεις σ. 486-503

Δέκα χρόνια ἑλληνικῆς παιδείας στὴν ἱστορική τους προοπτικὴ 1791-1800 245
Σημειώσεις σ. 503-505

Τὰ «Φιλοθέου Πάρεργα» 263
Σημειώσεις σ. 506-508

Ὁ J.-G. Herder καὶ ἡ παρουσία του στὴν διαμόρφωση τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος 282
Σημειώσεις σ. 508-513

Ὁ Καραῆς καὶ ἡ ἐποχή του 301
Σημειώσεις σ. 513-517

Ἡ ἀνάσχεση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος 391
Σημειώσεις σ. 517-518

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ἐ π ί μ ε τ ρ ο. Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789» 411

Σημείωση 412

Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789» (Πρόδρομη ἀνακοίνωση) 413
Σημειώσεις σ. 518-519

Ὁ «Ἀνώνυμος τοῦ 1789» (τὸ κείμενο) 417

Ὁ «Ἀνώνυμος» (φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοση) 429

Σημειώσεις 461

Εὑρετήριο 521

Περιεχόμενα 555

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ο *ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ* ΤΟΥ Κ.Θ. ΔΗΜΑΡΑ
ΑΝΑΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ 1989
ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ἀρ. ἐκτ. 743

0 0 1 0 2 6 0 5 1 9
Βιβλιοθήκη Πανεπ. Κρήτης

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

1. ΜΑΝΟΥΗΛ Ι. ΓΕΔΕΩΝ, Ἡ πνευματική κίνησις τοῦ Γένους κατά τόν ΙΗ′ και ΙΘ′ αἰῶνα (1976)
   Ἐκδοτική φροντίδα Ἄλκης Ἀγγέλου — Φίλιππος Ἠλιού
2. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Νεοελληνικός Διαφωτισμός (1977· δεύτερη ἔκδοση 1980· τρίτη ἔκδοση 1983· τέταρτη ἔκδοση 1985)
3. ΣΤΙΛΠΩΝ Π. ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ, Τό Δημοτικό Τραγούδι. Συναγωγή Μελετῶν (1978)
   Ἐκδοτική φροντίδα Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος
4. ΣΤΕΦΑΝΟΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ, Συναγωγή νέων λέξεων ὑπό τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπό τῆς Ἁλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Τόμοι Α′-Β′ (1980)
   Ἐκδοτική φροντίδα Κ. Θ. Δημαρᾶς
5. ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ἑλληνική κοινωνία καί οἰκονομία ιη′-ιθ′ αἰ. Ὑποθέσεις καί προσεγγίσεις (1982· δεύτερη ἔκδοση 1988)
7. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ, Ἑλληνικός Ρωμαντισμός (1982· δεύτερη ἔκδοση 1985)

ΝΕΑ ΣΕΙΡΑ

8. ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΔΗΤΣΑ, Νεολογία καί Κριτική (1988)
9. ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ, Τῶν Φώτων. Ὄψεις τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ (1988)
10. ΣΠΥΡΟΣ Ι. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Οἰκονομία καί Νοοτροπίες (1988)

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ

«Ὁ Βολταῖρος ζεῖ ἀκόμη;»
Γκραβούρα ἀπό τήν περιήγηση τοῦ Choiseul-Gouffier